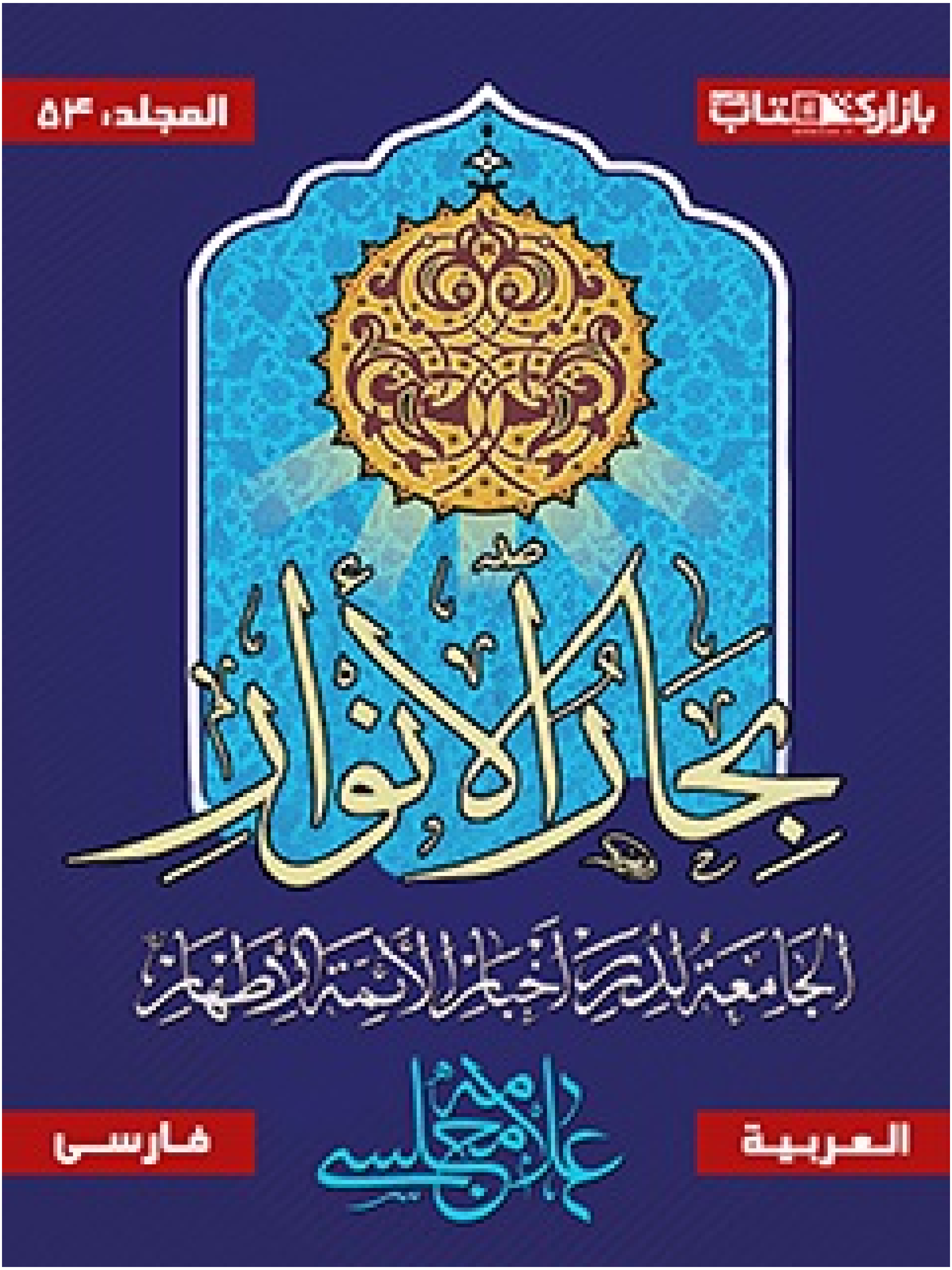

بازارکتاب
المجلد، ۵۴
بحار الأنوار
الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار
علامه مجلسی
العربية
فارسی

بسم الله الرحمن الرحیم

بحارالانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار علیهم السلام با ترجمه فارسی

کاتب:

محمدباقر بن محمدتقی علامه مجلسی

نشرت فی الطباعهٔ:

مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

رقمی الناشر:

مرکز القائمیهٔ باصفهان للتحریات الکمبیوتریهٔ

الفهرس

الفهرس ----- ۵

بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار المجلد ۵۴ : کتاب آسمان و جهان - ۱ ----- ۲۰

اشاره ----- ۲۰

كتاب السماء و العالم ----- ۲۲

اشاره ----- ۲۲

أبواب كليات أحوال العالم و ما يتعلق بالسماويات ----- ۲۳

باب ۱ حدوث العالم و بدء خلقه و كيفيته و بعض كليات الأمور ----- ۲۳

اشاره ----- ۲۳

الآيات ----- ۲۴

تفسير ----- ۲۸

بيان ----- ۵۷

الأخبار ----- ۶۴

«۱» ----- ۶۴

بيان ----- ۶۵

«۲» ----- ۶۶

بيان ----- ۶۶

«۳» ----- ۶۸

بيان ----- ۶۹

«۴» ----- ۷۱

«۵» ----- ۷۲

«۶» ----- ۷۳

إيضاح ----- ۷۵

«۷» ----- ۸۱

«۸» ----- ۸۳

[illegible] ----- [illegible]

بیان ۸۱

«۹» ۸۴

«۱۰» ۸۵

«۱۱» ۸۵

«۱۲» ۸۶

بیان ۸۶

«۱۳» ۸۷

«۱۴» ۸۷

«۱۵» ۸۷

بیان ۸۹

«۱۶» ۹۶

«۱۷» ۹۷

بیان ۹۹

«۱۸» ۱۰۰

«۱۹» ۱۰۰

«۲۰» ۱۰۲

«۲۱» ۱۰۲

«۲۲» ۱۰۳

«۲۳» ۱۰۳

«۲۴» ۱۰۴

«۲۵» ۱۰۴

«۲۶» ۱۰۴

«۲۷» ۱۰۵

بیان ۱۱۲

«۲۸» ۱۲۱

«۲۹» ۱۲۳

«۳۰» ۱۲۴
بیان ۱۲۵
«۳۱» ۱۲۷
بیان ۱۲۹
«۳۲» ۱۳۰
بیان ۱۳۱
«۳۳» ۱۳۲
بیان ۱۳۴
«۳۴» ۱۳۴
«۳۵» ۱۳۴
بیان ۱۳۵
«۳۶» ۱۳۵
«۳۷» ۱۳۵
«۳۸» ۱۳۵
«۳۹» ۱۳۶
«۴۰» ۱۳۷
«۴۱» ۱۳۷
«۴۲» ۱۳۸
بیان ۱۳۹
«۴۳» ۱۳۹
بیان ۱۴۱
«۴۴» ۱۴۳
بیان ۱۴۶
«۴۵» ۱۴۸
بیان ۱۴۹
«۴۶» ۱۵۱

«۴۷» ۱۵۳
بیان ۱۵۴
«۴۸» ۱۵۴
بیان ۱۵۵
«۴۹» ۱۵۵
بیان ۱۵۶
«۵۰» ۱۵۶
«۵۱» ۱۵۸
«۵۲» ۱۵۹
بیان ۱۶۰
«۵۳» ۱۶۰
بیان ۱۶۳
«۵۴» ۱۶۶
«۵۵» ۱۶۶
«۵۶» ۱۶۶
«۵۷» ۱۶۸
«۵۸» ۱۶۸
«۵۹» ۱۶۸
أقول ۱۷۰
«۶۰» ۱۷۰
«۶۱» ۱۷۰
«۶۲» ۱۷۱
«۶۳» ۱۷۲
«۶۴» ۱۷۲
«۶۵» ۱۷۳
«۶۶» ۱۷۴

أقول ---------- ۱۷۵
«۶۷» ---------- ۱۷۵
«۶۸» ---------- ۱۷۶
«۶۹» ---------- ۱۷۶
«۷۰» ---------- ۱۷۷
«۷۱» ---------- ۱۷۷
«۷۲» ---------- ۱۷۸
«۷۳» ---------- ۱۷۹
«۷۴» ---------- ۱۸۲
بیان ---------- ۱۸۲
«۷۵» ---------- ۱۸۲
«۷۶» ---------- ۱۸۳
«۷۷» ---------- ۱۸۳
بیان ---------- ۱۸۳
«۷۸» ---------- ۱۸۴
«۷۹» ---------- ۱۸۴
بیان ---------- ۱۹۳
«۸۰» ---------- ۱۹۴
بیان ---------- ۱۹۵
«۸۱» ---------- ۱۹۵
توضیح ---------- ۱۹۸
«۸۲» ---------- ۱۹۹
بیان ---------- ۱۹۹
«۸۳» ---------- ۲۰۰
بیان ---------- ۲۰۱
«۸۴» ---------- ۲۰۱

إيضاح ---------- ٢٠٣
«٨٥» ---------- ٢٠٥
«٨٦» ---------- ٢٠٦
«٨٧» ---------- ٢٠٩
«٨٨» ---------- ٢١١
أقول ---------- ٢١١
«٨٩» ---------- ٢١٢
بيان ---------- ٢١٣
«٩٠» ---------- ٢١٥
بيان ---------- ٢٢٩
«٩١» ---------- ٣٠٢
بيان ---------- ٣٠٣
«٩٢» ---------- ٣٠٤
بيان ---------- ٣٠٥
«٩٣» ---------- ٣٠٥
«٩٤» ---------- ٣٠٥
بيان ---------- ٣٠٧
«٩٥» ---------- ٣٠٧
«٩٦» ---------- ٣٠٧
«٩٧» ---------- ٣٠٨
«٩٨» ---------- ٣٠٩
«٩٩» ---------- ٣٠٩
بيان ---------- ٣١٠
«١٠٠» ---------- ٣١١
«١٠١» ---------- ٣١٢
«١٠٢» ---------- ٣١٢

«۱۰۳» ---- ۳۱۳
«۱۰۴» ---- ۳۱۶
بیان ---- ۳۱۷
«۱۰۵» ---- ۳۱۷
«۱۰۶» ---- ۳۱۸
«۱۰۷» ---- ۳۱۹
«۱۰۸» ---- ۳۲۱
«۱۰۹» ---- ۳۲۱
«۱۱۰» ---- ۳۲۲
«۱۱۱» ---- ۳۲۳
«۱۱۲» ---- ۳۲۳
«۱۱۳» ---- ۳۲۵
«۱۱۴» ---- ۳۲۵
«۱۱۵» ---- ۳۲۶
«۱۱۶» ---- ۳۲۶
«۱۱۷» ---- ۳۲۶
«۱۱۸» ---- ۳۲۸
«۱۱۹» ---- ۳۲۹
بیان ---- ۳۳۰
«۱۲۰» ---- ۳۳۰
«۱۲۱» ---- ۳۳۰
«۱۲۲» ---- ۳۳۲
«۱۲۳» ---- ۳۳۲
«۱۲۴» ---- ۳۳۳
«۱۲۵» ---- ۳۳۳
«۱۲۶» ---- ۳۳۴

«۱۲۷» ----- ۳۳۴
«۱۲۸» ----- ۳۳۵
بیان ----- ۳۳۵
«۱۲۹» ----- ۳۳۶
«۱۳۰» ----- ۳۳۶
«۱۳۱» ----- ۳۳۶
«۱۳۲» ----- ۳۳۷
«۱۳۳» ----- ۳۳۷
«۱۳۴» ----- ۳۳۷
«۱۳۵» ----- ۳۳۹
«۱۳۶» ----- ۳۳۹
«۱۳۷» ----- ۳۶۷
«۱۳۸» ----- ۳۶۷
«۱۳۹» ----- ۳۶۷
«۱۴۰» ----- ۳۶۹
بیان ----- ۳۷۱
«۱۴۱» ----- ۳۷۴
«۱۴۲» ----- ۳۷۵
بیان ----- ۳۷۵
«۱۴۳» ----- ۳۷۶
بیان ----- ۳۷۷
«۱۴۴» ----- ۳۷۷
أقول ----- ۳۷۹
«۱۴۵» ----- ۳۷۹
«۱۴۶» ----- ۳۸۶
«۱۴۷» ----- ۳۸۶

«۱۴۸» ---------- ۳۸۸
بیان ---------- ۳۸۸
«۱۴۹» ---------- ۳۸۸
بیان ---------- ۳۸۹
«۱۵۰» ---------- ۳۹۰
«۱۵۱» ---------- ۳۹۰
«۱۵۲» ---------- ۳۹۱
«۱۵۳» ---------- ۳۹۳
«۱۵۴» ---------- ۳۹۴
«۱۵۵» ---------- ۳۹۴
«۱۵۶» ---------- ۳۹۴
«۱۵۷» ---------- ۳۹۵
«۱۵۸» ---------- ۳۹۵
«۱۵۹» ---------- ۳۹۵
«۱۶۰» ---------- ۳۹۷
«۱۶۱» ---------- ۳۹۷
«۱۶۲» ---------- ۳۹۷
«۱۶۳» ---------- ۳۹۸
«۱۶۴» ---------- ۳۹۸
«۱۶۵» ---------- ۳۹۸
«۱۶۶» ---------- ۴۰۰
«۱۶۷» ---------- ۴۰۰
«۱۶۸» ---------- ۴۰۰
«۱۶۹» ---------- ۴۰۰
«۱۷۰» ---------- ۴۰۱
«۱۷۱» ---------- ۴۰۱

«۱۷۲» ---- ۴۰۴
«۱۷۳» ---- ۴۰۵
«۱۷۴» ---- ۴۰۵
«۱۷۵» ---- ۴۰۶
«۱۷۶» ---- ۴۰۶
«۱۷۷» ---- ۴۰۶
«۱۷۸» ---- ۴۰۶
«۱۷۹» ---- ۴۰۸
«۱۸۰» ---- ۴۰۹
«۱۸۱» ---- ۴۱۰
«۱۸۲» ---- ۴۱۰
«۱۸۳» ---- ۴۱۰
بیان ---- ۴۱۱
«۱۸۴» ---- ۴۱۱
بیان ---- ۴۱۵
«۱۸۵» ---- ۴۱۶
«۱۸۶» ---- ۴۱۶
تبیین ---- ۴۱۸
«۱۸۷» ---- ۴۳۵
و أقول ---- ۴۴۲
«۱۸۸» ---- ۴۴۴
بیان ---- ۴۴۶
تفهیم و تتمیم نفعه عمیم بعون الله الواهب الکریم. ---- ۴۴۷
المقصد الأول فی بیان معانی الحدوث و القدم ---- ۴۴۹
المقصد الثانی فی تحقیق الأقوال فی ذلک ---- ۴۵۵
المقصد الثالث فی کیفیه الاستدلال بما تقدم من النصوص ---- ۴۷۹

المقصد الرابع فى ذكر نبذ من الدلائل العقليه على هذا المقصد و إن كان خارجا عن مقصود الكتاب تشييدا لهذا المقصد من كل باب و إن أفضى إلى بعض الإطناب ۴۹۰

المقصد الخامس فى دفع بعض شبه الفلاسفه الدائره على ألسنه المنافقين و المشككين القاطعين لطريق الطالبين للحق و اليقين ----- ۵۱۷

تكمله ----- ۵۶۳

فائده جليله ----- ۵۶۹

باب ۲ العوالم و من كان فى الأرض قبل خلق آدم عليه السلام و من يكون فيها بعد انقضاء القيامه و أحوال جابلقا و جابرسا ----- ۵۸۰

الآيات ----- ۵۸۰

تفسير ----- ۵۸۰

الأخبار ----- ۵۸۶

«۱» ----- ۵۸۶

«۲» ----- ۵۸۸

«۳» ----- ۵۹۰

بيان ----- ۵۹۱

«۴» ----- ۵۹۲

«۵» ----- ۵۹۲

إيضاح ----- ۵۹۸

«۶» ----- ۵۹۹

«۷» ----- ۶۰۱

بيان ----- ۶۰۳

«۸» ----- ۶۰۳

«۹» ----- ۶۰۴

«۱۰» ----- ۶۰۴

«۱۱» ----- ۶۰۵

«۱۲» ----- ۶۰۵

«۱۳» ----- ۶۰۶

«۱۴» ----- ۶۰۶

«۱۵» ----- ۶۰۷

بیان ---------- ۶۰۷
«۱۶» ---------- ۶۰۸
بیان ---------- ۶۱۰
«۱۷» ---------- ۶۱۱
«۱۸» ---------- ۶۱۳
بیان ---------- ۶۱۳
«۱۹» ---------- ۶۱۴
بیان ---------- ۶۱۵
«۲۰» ---------- ۶۱۵
«۲۱» ---------- ۶۱۶
«۲۲» ---------- ۶۱۶
«۲۳» ---------- ۶۱۷
«۲۴» ---------- ۶۱۸
«۲۵» ---------- ۶۱۸
«۲۶» ---------- ۶۱۹
«۲۷» ---------- ۶۱۹
«۲۸» ---------- ۶۲۱
«۲۹» ---------- ۶۲۲
«۳۰» ---------- ۶۲۲
بیان ---------- ۶۲۳
«۳۱» ---------- ۶۲۴
بیان ---------- ۶۲۸
«۳۲» ---------- ۶۲۹
بیان ---------- ۶۲۹
«۳۳» ---------- ۶۳۰
«۳۴» ---------- ۶۳۲

«۳۵» ---- ۶۳۳
«۳۶» ---- ۶۳۳
بیان ---- ۶۳۷
«۳۷» ---- ۶۳۷
«۳۸» ---- ۶۳۸
«۳۹» ---- ۶۳۹
«۴۰» ---- ۶۴۰
«۴۱» ---- ۶۴۰
«۴۲» ---- ۶۴۰
«۴۳» ---- ۶۴۱
«۴۴» ---- ۶۴۱
«۴۵» ---- ۶۴۲
أقول ---- ۶۴۳
«۴۶» ---- ۶۴۳
تذنیب ---- ۶۴۳
تنبیه ---- ۶۵۲
باب ۳ أنه لم سمیت الدنیا دنیا و الآخره آخره ---- ۶۵۴
روایات ---- ۶۵۴
«۱» ---- ۶۵۴
«۲» ---- ۶۵۶
بیان ---- ۶۵۶
باب ۴ القلم و اللوح المحفوظ و الکتاب المبین و الإمام المبین و أم الکتاب ---- ۶۵۷
الآیات ---- ۶۵۷
تفسیر ---- ۶۶۰
أقول ---- ۶۶۳
الأخبار ---- ۶۷۵

«۱» ---------- ۶۷۵
«۲» ---------- ۶۷۵
«۳» ---------- ۶۷۶
بیان ---------- ۶۷۷
«۴» ---------- ۶۷۷
«۵» ---------- ۶۷۹
«۶» ---------- ۶۸۰
«۷» ---------- ۶۸۱
«۸» ---------- ۶۸۱
«۹» ---------- ۶۸۲
«۱۰» ---------- ۶۸۳
أقول ---------- ۶۸۳
بیان ---------- ۶۸۴
«۱۱» ---------- ۶۸۴
«۱۲» ---------- ۶۸۴
«۱۳» ---------- ۶۸۵
«۱۴» ---------- ۶۸۵
«۱۵» ---------- ۶۸۶
«۱۶» ---------- ۶۸۶
«۱۷» ---------- ۶۸۷
«۱۸» ---------- ۶۸۷
«۱۹» ---------- ۶۸۸
«۲۰» ---------- ۶۸۹
«۲۱» ---------- ۶۹۰
«۲۲» ---------- ۶۹۱
«۲۳» ---------- ۶۹۱

«۲۴» ---- ۶۹۲
«۲۵» ---- ۶۹۲
«۲۶» ---- ۶۹۲
«۲۸» ---- ۶۹۲
«۲۹» ---- ۶۹۴
«۳۰» ---- ۶۹۴
«۳۱» ---- ۶۹۴
«۳۲» ---- ۶۹۵
«۳۳» ---- ۶۹۵
«۳۴» ---- ۶۹۵
«۳۵» ---- ۶۹۷
مراجع التصحيح و التخريج و التعليق ---- ۶۹۸
اشاره ---- ۶۹۸
شرح ---- ۷۰۳
كلمه المصحّح ---- ۷۰۵
تعریف مرکز ---- ۷۰۷

بحار الانوار الجامعه لدرر اخبار الائمه الاطهار المجلد ۵۴ : کتاب آسمان و جهان – ۱

اشاره

سرشناسه: مجلسی محمد باقربن محمدتقی ۱۰۳۷ – ۱۱۱۱ق.

عنوان و نام پدیدآور: بحارالانوار: الجامعه لدرر أخبار الائمه الأطهار تالیف محمدباقر المجلسی.

مشخصات نشر: بیروت داراحیاء التراث العربی [۱۴۴۰].

مشخصات ظاهری: ج – نمونه.

یادداشت: عربی.

یادداشت: فهرست نویسی بر اساس جلد بیست و چهارم، ۱۴۰۳ق. [۱۳۶۰].

یادداشت: جلد۲۴،۵۲،۶۵،۶۶،۶۷،۸۷،۹۲،۹۱،۹۴،۱۰۳،۱۰۸(چاپ سوم: ۱۴۰۳ق.=۱۹۸۳م.=[۱۳۶۱]).

یادداشت: کتابنامه.

مندرجات: ج .۲۴. کتاب الامامه. ج.۵۲. تاریخ الحجه. ج۶۵،۶۶،۶۷. الایمان و الکفر. ج.۸۷. کتاب الصلاه . ج. ۹۱،۹۲ .الذکر و الدعا. ج. ۹۴. کتاب السوم. ج.۱۰۳.فهرست المصادر. ج.۱۰۸.الفهرست.–

موضوع: احادیث شیعه — قرن ۱۱ق

رده بندی کنگره: BP۱۳۵/م۳ب ۳۱۳۰۰ ی ح

رده بندی دیویی: ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی: ۱۶۸۰۹۴۶

ص: ۱

**[ترجمه]

سرشناسه : مجلسی، محمد باقربن محمدتقی، ۱۰۳۷ – ۱۱۱۱ق.

عنوان قراردادی : بحار الانوار .فارسی .برگزیده

عنوان و نام پدیدآور : ترجمه بحارالانوار/ مترجم گروه مترجمان؛ [برای] نهاد کتابخانه های عمومی کشور.

مشخصات نشر : تهران: نهاد کتابخانه های عمومی کشور، موسسه انتشارات کتاب نشر، ۱۳۹۲ -

مشخصات ظاهری : ج.

شابک : دوره : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ ؛ ج.۱ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۷-۲ ؛ ج.۲ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۸-۹ ؛ ج.۳ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۹-۶ ؛ ج.۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰۷۰-۲ : ؛ ج.۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۱-۹ : ؛ ج.۶ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۲-۶ : ؛ ج.۷ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۳-۳ : ؛ ج.۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۴-۰ ؛ ج.۱۰ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۷۶-۴ : ؛ ج.۱۱ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۳-۲ : ؛ ج.۱۲ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۶۶-۵ : ؛ ج.۱۳ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۵-۶ : ؛ ج.۱۴ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۶-۳ : ؛ ج.۱۵ ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۷-۰ : ؛ ج.۱۶:۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۸-۷ ؛ ج.۱۷:۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۸۹-۴ ؛ ج.۱۸ : ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۰-۰ ؛ ج.۱۹:۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۱-۷ ؛ ج.۲۰:۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۲-۴ ؛ ج.۲۱: ۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۳-۱ ؛ ج.۲۲:۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۴-۸ ؛ ج.۲۳:۹۷۸-۶۰۰-۷۱۵۰-۹۵-۵

مندرجات : ج.۱. کتاب عقل و علم و جهل.- ج.۲. کتاب توحید.- ج.۳. کتاب عدل و معاد.- ج.۴. کتاب احتجاج و مناظره.- ج. ۵. تاریخ پیامبران.- ج.۶. تاریخ حضرت محمد صلی الله علیه وآله.- ج.۷. کتاب امامت.- ج.۸. تاریخ امیرالمومنین.- ج.۹. تاریخ حضرت زهرا و امامان والامقام حسن و حسین و سجاد و باقر علیهم السلام.- ج.۱۰. تاریخ امامان والامقام حضرات صادق، کاظم، رضا، جواد، هادی و عسکری علیهم السلام.- ج.۱۱. تاریخ امام مهدی علیه السلام.- ج.۱۲. کتاب آسمان و جهان - ۱.- ج.۱۳. آسمان و جهان - ۲.- ج.۱۴. کتاب ایمان و کفر.- ج.۱۵. کتاب معاشرت، آداب و سنت ها و معاصی و کبائر.- ج.۱۶. کتاب مواعظ و حکم.- ج.۱۷. کتاب قرآن، ذکر، دعا و زیارت.- ج.۱۸. کتاب ادعیه.- ج.۱۹. کتاب طهارت و نماز و روزه.- ج.۲۰. کتاب خمس، زکات، حج، جهاد، امر به معروف و نهی از منکر، عقود و معاملات و قضاوت

وضعیت فهرست نویسی : فیپا

ناشر دیجیتالی : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

یادداشت : ج.۲ - ۸ و ۱۰ - ۱۶ (چاپ اول: ۱۳۹۲) (فیپا).

موضوع : احادیث شیعه -- قرن ۱۱ق.

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور، مجری پژوهش

شناسه افزوده : نهاد کتابخانه های عمومی کشور. موسسه انتشارات کتاب نشر

رده بندی کنگره : BP۱۳۵/م۳ب۳۰۴۲۱۶۷ ۱۳۹۲

رده بندی دیویی : ۲۹۷/۲۱۲

شماره کتابشناسی ملی : ۳۳۴۸۹۸۵

ص: ۱

**[ترجمه]

کتاب السماء و العالم

اشاره

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمنِ الرَّحِیمِ

و به ثقتی الحمد لله خالق الأرضین و السماوات و سامک المسموکات و داحی المدحوات و مخرج عباده إلی النور من الظلمات مزوج الآباء العلویه(۱) أمهات السفلیات و مثمر الموالید من أرحام الأسطقسات (۲) و مظهر الأنواع المتوالده و المتولده من مشایم القابلیات و الصلاه علی أشرف الخلائق و البریات و عین أعیان المکونات (۳) و أفضل نتائج الآباء و الأمهات محمد المصطفی و أهل بیته الأقدسین الذین بهم جرت جمیع النعم علی الکائنات و بنورهم یهتدی إلی مناهج السعادات و بذکر شفاعتهم یشفی غلیل صدور أرباب الجرائم و السیئات.

أما بعد فیقول أفقر العباد إلی عفو ربه الغافر محمد بن محمد تقی المدعو بباقر رزقهما الله السعاده فی الیوم الآخر و ثبت أقدامهما فی المزالق و المعاثر(۴) هذا هو المجلد الرابع عشر من کتاب بحار الأنوار المسمی بکتاب السماء و العالم لاشتماله علی کشف الغطاء عن غوامض أسرار الآیات و الروایات المتعلقه بخلق اللوح و القلم و العرش و الکرسی و الحجب و السرادقات و السماوات و أصناف الملائکه و الکواکب و النجوم و صفاتها و أحکامها و آثارها و الأرضین و العناصر و الموالید من

۱- ۱. العلویات(خ ل).

۲- ۲. الاسطقس: لغه یونانیه معناها بالعربیه الأصل، و فی اصطلاح الفلاسفه الطبیعیین أبسط أجزاء المرکب.

۳- ۳. المکنونات(خ ل).

۴- ۴. المزالق و المعاثر: المواضع التی تزل فیها الاقدام.

المعادن و النباتات و الحيوانات و خواصها و حلها و حرمتها و صيدها و ذبحها و منافع الأدويه و الثمار و الحشائش و العقاقير و خواصها و فوائدها و أحوال الإنسان و النفس و الروح و تشريح الأبدان و علم الطب و أحوال البقاع و البلدان و الأصقاع و سائر ما يتعلق بتلك الأعيان و هذا مما لم يسبقنى إليه أحد من علمائنا و المخالفين و أرجو بفضله سبحانه أن يكون مما تقر به أعين المؤمنين و يسخن (۱)

عيون المنافقين و الملحدين و أستمد المعونه فى ذلك من ربى جل شأنه ثم من موالى الأكرمين و حَسْبُنَا اللَّهُ وَ نِعْمَ الْوَكِيلُ.

**[ترجمه]بسم الله الرحمن الرحيم

به اوست اعتمادم و بس. سپاس از آن خدا است که آفریننده زمین ها و آسمان ها و فرازنده افراشته ها و گسترش دهنده همه زمین های گسترده و خارج کننده بندگانش به سوی روشنی از تاریکی ها، جفت کننده آباء علویه با مادران زمینی و به بارآورنده نوزادان از رحم های عناصر بسیط و آشکار کننده انواع زایش و پرورش از دهانه های استعدادها است.

و درود بر اشرف مخلوقات آدمیان و گوهرگوهرنشان همه موجودات و برترین فرزندان پدران و مادران، محمّد مصطفی و خاندان پاکش که به وسیله آنان هر نعمتی بر کائنات روا است و در پرتو نورشان راه های سعادت روشن است و با یاد شفاعتشان اضطراب دل های مجرمان و گنه کاران درمان می یابد.

اما بعد، محتاج ترین بنده ها به عفو پروردگار آمرزنده، محمد بن محمد تقی که او را باقر می خوانند و خدا سعادت آخرت را نصیبشان کند و گام هایشان را از لغزیدن در هر لغزشگاهی مستحکم نگه دارد، می گوید که اینجلد ۱۴ کتاب بحار الانوار به نام کتاب «السماء و العالم» - آسمان و جهان - است، چون مشتمل است به کشف پیچیدگی های اسرار آیات و روایات در رابطه با موضوع آفرینش لوح و قلم، عرش و کرسی، سراپرده جلالش و آسمان ها، انواع فرشته ها، ستاره ها و اختران و اوصاف و احکام و آثارشان و هم آنچه درباره زمین ها است و عناصر و آفریده ها از معادن و گیاهان و جانداران و ویژگی های آنان و حلال و حرام و شکار و ذبح حیوانات و نیز درباره فواید ادویه ها و میوه ها وسبزی ها و ریشه های دارویی و خواص و فایده آن ها و درباره احوال انسان و روح و جان و تشریح بدن و دانش پزشکی و در احوال سرزمین ها و شهرها و نواحی دور و هر آنچه به آن ها تعلق دارد و در این تألیف هیچ کس از دانشمندان ما و دیگران بر من پیشدستی نکرده است و امیدوارم که به فضل خدای سبحان، مایه نوربخشی چشم مؤمنان و آزردگی و افسوس منافقان و ملحدان باشد و در این باره از پروردگار عظیمم و سپس از سروران باکرامتم (اهل بیت علیهم السلام) یاری می خواهم و کفایت می کند برای ما خدا، و او چه نیکو کارپردازی است .

**[ترجمه]

أبواب كليات أحوال العالم و ما يتعلق بالسماويات

باب ۱ حدوث العالم و بدء خلقه و كيفيته و بعض كليات الأمور

اشاره

باب ۱ حدوث العالم و بدء خلقه و کیفیته و بعض کلیات الأمور(۲)

**[ترجمه]باب ۱ حدوث العالم و بدء خلقه و کیفیته و بعض کلیات الأمور

**[ترجمه]

الآيات

البقره: هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ وَ هُوَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ (۳)

الأنعام: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ(۴)

الأعراف: إِنَّ رَبَّکُمُ اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ (۵)

ص: ۲

۱- ۱. سخنت عینه(بکسر الخاء المعجمه) یسخن(بفتحها): نقیض« قرت» و أسخن عینه و سخنها: أبکاه.

۲- ۲. الأحوال(خ ل).

۳- ۳. البقره: ۲۹.

۴- ۴. الأنعام: ۱.

۵- ۵. الأعراف: ۵۴.

یونس: إِنَّ رَبَّکَمُ اللّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیّامٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ یُدَبِّرُ الْأَمْرَ(۱)

هود: وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیّامٍ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا(۲)

الکهف: ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ وَ لا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ وَ ما کُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّینَ عَضُداً(۳)

الأنبیاء: أَ وَ لَمْ یَرَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ کانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ کُلَّ شَیْ ءٍ حَیٍّ أَ فَلا یُؤْمِنُونَ (۴)

الفرقان: الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما فِی سِتَّهِ أَیّامٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ الرَّحْمنُ فَسْئَلْ بِهِ خَبِیراً(۵)

التنزیل: اللّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما فِی سِتَّهِ أَیّامٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ (۶)

فصلت: قُلْ أَ إِنَّکُمْ لَتَکْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أَنْداداً ذلِکَ رَبُّ الْعالَمِینَ وَ جَعَلَ فِیها رَواسِیَ مِنْ فَوْقِها وَ بارَکَ فِیها وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها فِی أَرْبَعَهِ أَیّامٍ سَواءً لِلسّائِلِینَ ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِیا طَوْعاً أَوْ کَرْهاً قالَتا أَتَیْنا طائِعِینَ فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی یَوْمَیْنِ وَ أَوْحی فِی کُلِّ سَماءٍ أَمْرَها وَ زَیَّنَّا السَّماءَ الدُّنْیا بِمَصابِیحَ وَ حِفْظاً ذلِکَ تَقْدِیرُ الْعَزِیزِ الْعَلِیم (۷)

ص: ۳

۱- ۱. یونس: ۳.

۲- ۲. هود: ۷.

۳- ۳. الکهف: ۵۱.

۴- ۴. الأنبیاء: ۳۰.

۵- ۵. الفرقان: ۵۹.

۶- ۶. الم السجده: ۴.

۷- ۷. فصّلت: ۹- ۱۲.

ق: وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما فِی سِتَّهِ أَيَّامٍ وَ ما مَسَّنا مِنْ لُغُوبٍ (۱)

الحدید: هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ (۲)

النازعات: أَ أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً أَمِ السَّماءُ بَناها رَفَعَ سَمْكَها فَسَوَّاها وَ أَغْطَشَ لَيْلَها وَ أَخْرَجَ ضُحاها وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها أَخْرَجَ مِنْها ماءَها وَ مَرْعاها وَ الْجِبالَ أَرْساها مَتاعاً لَكُمْ وَ لِأَنْعامِكُمْ (۳)

الأعلی: سَبِّحِ اسْمَ رَبِّكَ الْأَعْلَی الَّذِی خَلَقَ فَسَوَّی وَ الَّذِی قَدَّرَ فَهَدی (۴)

lt;meta info="- هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَكُم مَّا فِی الأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوَی إِلَی السَّمَاء فَسَوَّيهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِكُلِّ شَیْءٍ عَلِيمٌ. -. بقره / ۲۹ -

{اوست آن کسی که آنچه در زمین است همه را برای شما آفرید سپس به [آفرینش] آسمان پرداخت و هفت آسمان را استوار کرد و او به هر چیزی داناست.}

- الْحَمْدُ لِلّهِ الَّذِی خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ وَجَعَلَ الظُّلُمَاتِ وَالنُّورَ . -. انعام / ۱ -

{ستایش خدایی را که آسمان ها و زمین را آفرید و تاریکی ها و روشنایی را پدید آورد.}

- إِنَّ رَبَّكُمُ اللّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَی عَلَی الْعَرْشِ . -. اعراف / ۵۴ -

{در حقیقت پروردگار شما آن خدایی است که آسمان ها و زمین را در شش روز آفرید سپس بر عرش [جهانداری] استیلا یافت.}

- إِنَّ رَبَّكُمُ اللّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَيَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَی عَلَی الْعَرْشِ يُدَبِّرُ الأَمْرَ. -. یونس / ۳ -

{پروردگار شما آن خدایی است که آسمان ها و زمین را در شش هنگام آفرید سپس بر عرش استیلا یافت کار [آفرینش] را تدبیر می کند.}

- وَهُوَ الَّذِی خَلَق السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَيَّامٍ وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَی الْمَاء لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا. -. هود / ۷ -

{و اوست کسی که آسمان ها و زمین را در شش هنگام آفرید و عرش او بر آب بود تا شما را بیازماید که کدام یک نیکوکارترید.}

- مَا أَشْهَدتُّهُمْ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ وَلَا خَلْقَ أَنفُسِهِمْ وَمَا كُنتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُدًا. -. کهف / ۵۱ -

{[من] آنان را نه در آفرینش آسمانها و زمین به شهادت طلبیدم و نه در آفرینش خودشان و من آن نیستم که گمراه گران را همکار خود بگیرم.}

– أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا فَفَتَقْنَاهُمَا وَجَعَلْنَا مِنَ الْمَاء كُلَّ شَيْءٍ حَيٍّ أَفَلَا يُؤْمِنُونَ. – . انبیاد / ۳۰ –

{آیا کسانی که کفر ورزیدند ندانستند که آسمان ها و زمین هر دو به هم پیوسته بودند و ما آن دو را از هم جدا ساختیم و هر چیز زنده ای را از آب پدید آوردیم آیا [باز هم] ایمان نمی آورند.}

– الَّذِی خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَیْنَهُمَا فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَی عَلَی الْعَرْشِ الرَّحْمَنُ فَاسْئلْ بِهِ خَبِیرًا. – . فرقان / ۵۹ –

{همان کسی که آسمان ها و زمین و آنچه را که میان آن دو است در شش روز آفرید، آنگاه بر عرش استیلا یافت رحمتگر عام [اوست] در باره وی از خبره ای بپرس [که می داند].}

– اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَیْنَهُمَا فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَی عَلَی الْعَرْشِ. – . سجده / ۴ –

{خدا کسی است که آسمان ها و زمین و آنچه را که میان آن دو است در شش هنگام آفرید آنگاه بر عرش [قدرت] استیلا یافت.}

– قُلْ أَئِنَّکُمْ لَتَکْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ وَتَجْعَلُونَ لَهُ أَندَادًا ذَلِکَ رَبُّ الْعَالَمِینَ *وَجَعَلَ فِیهَا رَوَاسِیَ مِن فَوْقِهَا وَبَارَکَ فِیهَا وَقَدَّرَ فِیهَا أَقْوَاتَهَا فِی أَرْبَعَهِ أَیَّامٍ سَوَاء لِّلسَّائِلِینَ *ثُمَّ اسْتَوَی إِلَی السَّمَاء وَهِیَ دُخَانٌ فَقَالَ لَهَا وَلِلْأَرْضِ اِئْتِیَا طَوْعًا أَوْ کَرْهًا قَالَتَا أَتَیْنَا طَائِعِینَ *فَقَضَاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ فِی یَوْمَیْنِ وَأَوْحَی فِی کُلِّ سَمَاء أَمْرَهَا وَزَیَّنَّا السَّمَاء الدُّنْیَا بِمَصَابِیحَ وَحِفْظًا ذَلِکَ تَقْدِیرُ الْعَزِیزِ الْعَلِیمِ. – . فصلت / ۹ – ۱۲ –

{بگو آیا این شمایید که واقعا به آن کسی که زمین را در دو هنگام آفرید کفر می ورزید و برای او همتایانی قرار می دهید، این است پروردگار جهانیان. و در [زمین] از فراز آن [لنگرآسا] کوه ها نهاد و در آن خیر فراوان پدید آورد و مواد خوراکی آن را در چهار روز اندازه گیری کرد [که] برای خواهندگان درست [و متناسب با نیازهایشان] است.سپس آهنگ [آفرینش] آسمان کرد و آن بخاری بود پس به آن و به زمین فرمود، خواه یا ناخواه بیایید. آن دو گفتند: فرمان پذیر آمدیم. پس آنها را [به صورت] هفت آسمان در دو هنگام مقرر داشت و در هر آسمانی کار [مربوط به] آن را وحی فرمود و آسمان [این] دنیا را به چراغ ها آذین کردیم و [آن را نیک] نگاه داشتیم این است اندازه گیری آن نیرومند دانا.}

– وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَیْنَهُمَا فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِن لُّغُوبٍ. – . ق / ۳۸ –

{و در حقیقت آسمان ها و زمین و آنچه را که میان آن دو است در شش هنگام آفریدیم و احساس ماندگی نکردیم.}

– هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ ثُمَّ اسْتَوَی عَلَی الْعَرْشِ – . حدید / ۴ –

{اوست آن کس که آسمان ها و زمین را در شش هنگام آفرید آنگاه بر عرش استیلا یافت.} – أَأَنتُمْ أَشَدُّ خَلْقًا أَمِ السَّمَاء بَنَاهَا *رَفَعَ سَمْکَهَا فَسَوَّاهَا *وَأَغْطَشَ لَیْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا *وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِکَ دَحَاهَا *أَخْرَجَ مِنْهَا مَاءهَا وَمَرْعَاهَا *وَالْجِبَالَ أَرْسَاهَا *مَتَاعًا لَّکُمْ وَلِأَنْعَامِکُمْ. – . نازعات / ۲۷ – ۳۳ –

{آیـا آفرینش شـما دشـوارتر اسـت یـا آسـمانی کـه [او] آن را برپـا کرده است. سـقفش را برافراشت و آن را [به انـدازه معین] درست کرد. و شبش را تیره و روزش را آشکار گردانید. و پس از آن زمین را با غلتانیدن گسترد. آبش و چراگاهش را از آن بیرون آورد.و کوه ها را لنگر آن گردانید. [تا وسیله] استفاده برای شما و دام هایتان باشد.}

- سَبِّحِ اسْمَ رَبِّکَ الْأَعْلَی *الَّذِی خَلَقَ فَسَوَّی *وَالَّذِی قَدَّرَ فَهَدَی. - . اعلی / ۱ - ۳ -

{نام پروردگار والای خود را به پاکی بستای. همان که آفرید و هماهنگی بخشید. و آنکه اندازه گیری کرد و راه نمود.}

**[ترجمه]

تفسیر

هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ مـا فِی الْـأَرْضِ جَمِیعاً امتنان علی العباد بخلق ما یتوقف علیه بقاؤهم و یتم به معاشـهم و معنی لَکُمْ لأجلکم و انتفـاعکم فی دنیـاکم باسـتعمالکم بها فی مصالـح أبـدانکم بوسط أو غیر وسط و فی دینکم بالاسـتدلال و الاعتبار و التعرف بما یلائمها من لذات الآخره و آلامها و هذا مما یستدل به علی إباحه جمیع الأشیاء إلا ما أخرجه الدلیل و ما یعم کل ما فی الأرض لا الأرض إلا إذا أرید به جهه السـفل کما یراد بالسـماء جهه العلو جَمِیعاً حال عن الموصول الثانی ثُمَّ اسْـتَوی إِلَی السَّماءِ(۵) أی قصد إلیها بإرادته من قولهم استوی إلیه

ص: ۴

۱- ۱. ق: ۳۸.

۲- ۲. الحدید: ۴.

۳- ۳. النازعات: ۲۷- ۳۳.

۴- ۴. الأعلی: ۱- ۳.

۵- ۵. قال الراغب فی مفرداته: سـماء کل شـی ء أعلاه، قال الشاعر فی وصف فرس: و أحمر کالـدیباج أما سـماؤه**فریا و أمّا أرضه فمحول و سـمی المطر سـماء لخروجه منهـا، و سـمی النبات سـماء إمّا لکونه من المطر الـذی هو سـماء و إمّا لارتفاعه عن الأرض. و السماء المقابل للأرض مؤنث و قد یذکر، و یستعمل للواحد و الجمع لقوله« ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ» و قد یقال فی جمعها« سـماوات» قال:« خَلْقِ السَّماواتِ*؛ قُلْ مَنْ رَبُّ السَّماواتِ»* و قال« السَّماءُ مُنْفَطِرٌ بِهِ» فذکر و قال:« إِذَا السَّماءُ انْشَقَّتْ» و« إِذَا السَّماءُ انْفَطَرَتْ» فأنث(انتهی ملخصا).

إذا قصده قصدا مستويا من غير أن يلوى على شی ء و قيل استوى أی استولی و ملک قال الشاعر

قد استوى بشر على العراق***من غير سيف و دم مهراق

و المراد بالسماء الأجرام العلويه أو(۱)

جهات العلو کما قيل.

فَسَوَّاهُنَ أی عدلهن و خلقهن مصونه من العوج و الفطور و قيل هن ضمير السماء إن فسرت بالأجرام لأنها جمع أو فی معنى الجمع و إلا فمبهم يفسره ما بعده کقولهم ربه رجلا سَبْعَ سَماواتٍ بدل أو تفسير و السبع لا ينافی التسع التی أثبتوها أصحاب الأرصاد إذ الثامن و التاسع مسميان فی لسان الشرع بالکرسی و العرش (۲) وَ هُوَ بِکُلِّ شَيْ ءٍ عَلِيمٌ قيل فيه تعليل کأنه قال و لکونه

عالما بتلک الأشياء کلها خلق ما خلق على هذا النمط الأکمل و الوجه الأنفع و الاستدلال بأن من کان فعله على هذا النسق العجيب و الترتيب الأنيق کان عليما و تدل الآيه على حدوث السماوات بل الأرض أيضا کما سيأتی بيانه.

الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ أخبر بأنه تعالى حقيق بالحمد

۱- ۱. أی(خ ل).

۲- ۲. غير خفی أن هذا التطبيق مبنی على الفرضيه البطلميوسيه فی الهيئه و هی كون الافلاک الكليه تسعه و فيه جهات من الاشكال: الأولى- أن عدد الافلاک بناء على تلک الفرضيه تسعه و السماوات سبع بالنص غير القابل للتأويل، و تطبيق الثامن على الكرسیّ و العرش قول من غير دليل، بل الدليل على خلافه كما سيجی ء فی معنى العرش و الكرسیّ. الثانيه- أن القرآن يجعل الكواكب كلها مصابيح للسماء الدنيا(و هی السماء الأولى ظاهرا) لا مثبتا فيها و لا فی غيرها من السماوات بل يصرح بأنها تسبح فی الفلک، و أمّا على الفرض المذكور فمحل الثوابت هو الفلک الثامن و محل كل من السيارات التی ينحصر عددها فی السبع على الفرض فلک من الافلاک المحويه و كلها مركوزه فی الافلاک يستحيل عليها الانتقال و تغير الوضع إلّا بتبع الافلاک. الثالثه- أن الفلک بمعناه المصطلح فی الهيئه القديمه لا أثر منها فی الخارج و قد استدلّ عليه علماء الهيئه الحديثه بدلائل متعدّده. إلى غير ذلک.

و نبه على أنه المستحق له على هذه النعم الجسام حمد أو لم يحمد ليكون حجه على الذين هُمْ بِرَبِّهِمْ يَعْدِلُونَ و جمع السماوات دون الأرض و هى مثلهن لأن طبقاتها مختلفه بالـذات متفاوته الآثار و الحركات و قدمها لشرفها و علو مكانها وَ جَعَلَ الظُّلُماتِ وَ النُّورَ أى أنشأهما و الفرق بين خلق و جعل الـذى له مفعول واحـد أن خلق فيه معنى التقـدير و جعل فيه معنى التضـمين و لذلك عبر عن إحـداث النور و الظلمه بالجعل تنبيها على أنهما لا يقومان بأنفسـهما كما زعمت الثنويه و جمع الظلمات لكثره أسـبابها و الأجرام الحامله لها أو لأن المراد بالظلمه الضـلال و بالنور الهـدى و الهدى واحد و الضـلال متعدد و تقديمها لتقدم الأعدام على الملكات.

فِي سِتَّةِ أَيّامٍ المشهور أن المراد بالأيام هنا مقدار أيام الدنيا و

روى عن ابن عباس: أنها من أيام الآخره كل يوم منها أَلْفَ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ.

أقول

و بمثل هذا الخبر لا يمكن صـرف الآيه عن ظاهرها ثم إنه سبحانه إنما خلق فى هذه المده مع أنه كان قادرا على خلقها فى طرفه عين إما لعبره من خلقها من الملائكه إذ الاعتبار فى التدريـج أكثر كما ورد فى الخبر أو ليعلم بـذلك أنها صادره من قادر مختار عالم بالمصالح و وجوه الأحكام إذ لو حصـلت من مطبوع أو موجب لحصـلت فى حاله واحده أو ليعلم الناس التأنى فى الأمور و عدم الاستعجال فيها

كَمَا رُوِىَ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السـلام: وَ لَوْ شَاءَ أَنْ يَخْلُقَهَا فِي أَقَلَّ مِنْ لَمْحِ الْبَصَـرِ لَخَلَقَ وَ لَكِنَّهُ جَعَلَ الْأَنَاءَ(١) وَ الْمُدَارَاةَ مِثَالًا لِأُمَنَائِهِ وَ إِيجَاباً لِلْحُجَّهِ عَلَى خَلْقِهِ.

و أورد هنا إشكال و هو أن اليوم إنما يحصل بحركه الشمس و طلوعها و غروبها فما معنى اليوم هاهنا و يمكن أن يجاب بوجوه.

الأول أن مناط تمايز الأيام و تقـدرها إنما هو حركه الفلك الأعلى دون السـماوات السبع و المخلوق فى الأيام المتمايزه إنما هو السماوات السبع و

۱- ۱. الاناء: بفتح الهمزه اسم من الابناء أى الابطاء و التأخير.

الأرض و ما بينهما دون ما فوقهما و لا يلزم من ذلك الخلأ لتقدم الماء الذى خلق منه الجميع على الجميع. الثانى أن المراد بالأيام الأوقات كقوله تعالى وَ مَنْ يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ (١) الثالث أن المراد فى مقدار سته أيام و مرجع الجميع إلى واحد إذ قبل وجود الشمس لا يتصور يوم حقيقه فالمراد إما مقدار من الزمان مطلقا أو مقدار حركه الشمس هذا القدر و على التقديرين إما مبنى على كون الزمان أمرا موهوما منتزعا من بقائه سبحانه أو من أول الأجسام المخلوقه كالماء أو من الأرواح المخلوقه قبل الأجسام على القول به أو من الملائكه كما هو ظاهر الخبر الآتى و إما بالقول بخلق فلك متحرك قبل ذلك بناء على القول بوجود الزمان و أنه مقدار حركه الفلك فإن التجدد و التقضى و التصرم الذى هو منشأ تحقق الزمان عندهم فى الجميع متصور(٢).

١- ١. الأنفال: ١۶.

٢- ٢. يقع الكلام فى قوله تعالى« خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ»* تاره فى معنى السماوات و ماهيتها، و اخرى فى معنى الأيام المذكوره و كيفيه تصويرها حين خلق السماوات و الأرض، و ثالثه فى معنى الخلق و كيفيه وقوعه فى برهه من الزمان. اما السماوات فالظاهر من الآيات الكريمه و الروايات الشريفه انها اجسام لطيفه خلقت من ماده سماها القرآن« دخانا» قال تعالى: ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ وَ هِيَ دُخانٌ- إلى أن قال- فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ» لكن قد يستعمل السماء بمعنى الموجود العالى سواء كان علوه حسيا او غير حسى كما ورد فى صعود الاعمال الى السماء و نزول الأرزاق منها الى غير ذلك، و لعلّ قوله تعالى« وَ فُتِحَتِ السَّماءُ فَكانَتْ أَبْواباً» أيضا من هذا القبيل. ثمّ الظاهر أنّه كان قبل خلق السماوات و الأرض شى ء سماه القرآن« ماء» و انه ماده جميع الاجسام، قال تعالى« خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَ كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ» و يؤيد ذلك كله روايات كثيره ستطلع عليها من قريب. و الظاهر ان أصل السماء خلق قبل الأرض لكن فتقها و تسويتها سبعا وقع بعده، قال تعالى« خَلَقَ لَكُمْ ما فِي الْأَرْضِ جَمِيعاً ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ» كما ان الظاهر ان دحو الأرض كان بعد تسويه السماوات، قال تعالى« وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها» و أيضا الظاهر ان الكواكب كلها و لا أقل من المرئيه منها تحت. السماء الأولى، قال تعالى« وَ زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِمَصابِيحَ» و قال تعالى« إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ». و اما الأيّام فالمتيقن انه لم يكن قبل خلق الأرض يوم بمعناه المشهور، اعنى ما يحصل من حركه الأرض الوضعيه، لان هذا المعنى انما يمكن فرضه بعد وجود ارض متحركه: فالمراد بها اما ساعات مساويه لها، او مقادير اخرى من الزمان اعتبرت أياما بعنايه، كما يطلق الايام على السنين و الاعوام بل على القرون و الاحقاب و هو استعمال شائع. و على أى تقدير فان قيل بوجود الزمان قبل خلق السماوات و الأرض فلا بدّ من الالتزام بوجود جسم متحرك بحركه جوهريه او عرضيه قبلها- و قد مر استظهار وجود الماء عندئذ- و الا فمعنى وقوع خلق السماوات و الأرض فى تلك الأزمنه مقارنته لها، و يكفى فى المقارنه كونها بحركتها راسمه للزمان. و أمّا القول بان الزمان امر موهوم منتزع من بقاء ذات البارى سبحانه فان أريد ان ذاته تعالى منشأ لانتزاعه ففيه مضافا الى انه ينافى مخلوقيته ان الزمان امر سيال متصرم و حقيقته التجدد و التغير و ما هذا شانه يستحيل انتزاعه ممّا لا سبيل للتغير إليه بوجه، و كذلك القول بانتزاعه من الملائكه أو الأرواح، الا أن يقال بكونها اجساما قابله للحركه فتصير كسائر الاجسام فى صحه انتزاع الزمان من حركتها فتأمل. و ان أريد انه امر موهوم لا اثر منه فى الخارج اصلا فلا يمكن اناطه الأبحاث الحقيقيه كبحث القدم و الحدوث الزمانيين و غيره من الأبحاث الهامه: مع انه بناء عليه لا يبقى فرق حقيقى بين الحوادث الماضيه و الآتيه! و سيأتى الكلام فيه. و اما الكلام فى وقوع الخلق مقارنا للايام السته

فالـذى يظهر من الآيات الشـريفه ان المراد بالخلق ليس هو الاحـداث الـدفعى بل المراد الايجاد التـدريجى، قال تعالى« هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَيَّام»* و قال« خَلَقَ الْأَرْضَ فِی يَوْمَيْنِ» و قال« وَ جَعَلَ فِيها رَواسِیَ مِنْ فَوْقِها وَ بارَکَ فِيها وَ قَدَّرَ فِيهـا أَقْواتَهـا فِی أَرْبَعَهِ أَيَّام» و الظاهر أنّه ليس المراد بهـذه الأربعه أيّاما اخرى غير اليومين الاولين، و الا لما بقى لخلق السـماوات شى ء من سـته أيّام، و هو تعالى يقول بعيد هنا« فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِی يَوْمَيْنِ» فخلق الأرض و اكمالها الى ان تستعد لوجود الرواسى و تهيئه الاقوات كل ذلك وقع فى أربعه أيام، الا أن يقال بتداخل أيّام خلق السماوات فى أيام خلق الأرض و وقوع خلق السـماوات مقارنـا ليومين من أيّام خلق الأـرض و كيف كـان فيشـبه ان يكون المراد بالايام التى خلقت فيها الأرض الادوار التى مرت عليهـا من حين احـداثها الى ان صارت على حالها هـذه و اسـتعدت لنشوء الموجود الحى فيها، فينطبق على ما ذكره علماء« الجيولوجيا» فى ادوار الأرض بعض الانطباق. و أن يكون المراد باليومين اللـذين خلق فيهما السـماوات الدورتين اللتين مرتا عليها أعنى الدوره التى كانت مرتتقه غير متميزه، و الدوره التى فتقت و سويت سبع سماوات متميزه. و سيأتى نقلا عن تفسير القمّىّ ان المراد باربعه أيّام الفصول الأربعه لانها التى يخرج اللّه تعالى فيها اقوات الناس و البهائم و سائر الحيوانات و اللّه العالم.

و قال بعض الصوفيه للزمان المادى زمان مجرد كالنفس للجسد و للمكان

ص: ٨

المادی مکان مجرد و هما عارضان للمجردات و لا یمکن فهمه و خارج عن طور العقل کسائر خیالاتهم و أقوالهم.

و علی أی حال هذه الآیه و ما سیأتی من أشباهها تدل علی حدوث السماوات و الأرض و ما بینهما لأن الحادث فی الیوم الأخیر مثلا مسبوق بخمسه أیام فیکون متناهی البقاء منقطع الوجود فی جهه الماضی و الموجود فی الیوم الأول زمان وجوده أزید علی الأخیر بقدر متناه فالجمیع متناهی الوجود حادث فیرد علی الحکماء کون الزمان أیضا حادثا متناهیا لأنه عندهم مقدار حرکه الفلک و أما ما ذکره الرازی فی تفسیره (۱) من أن المراد بسته أیام سته أحوال (۲) و ذلک لأن السماء و الأرض و ما بینهما ثلاثه أشیاء و لکل واحد منهما ذات و صفه فنظرا(۳)

إلی خلقه(۴) ذات السماء حاله و إلی (۵)

خلقه(۶)

صفاتها أخری و نظرا(۷) إلی خلقه(۸)

ذات الأرض و إلی صفاتها کذلک و نظرا(۹) إلی ذوات ما بینها و إلی صفاتها أخری (۱۰) فهی سته أشیاء فی سته أحوال و إنما ذکر الأیام لأن الإنسان إذا رأی (۱۱) إلی الخلق رآه فعلا و الفعل ظرفه الزمان و الأیام أشهر الأزمنه و إلا فقبل السماوات لم

یکن لیل و لا نهار و هذا مثل ما یقول القائل لغیره إن یوما ولدت فیه کان یوما مبارکا و قد یجوز أن یکون ولد ذلک لیلا(۱۲)

و لا یخرج عن مراده لأن المراد الزمان (۱۳) الذی هو ظرف

۱- ۱. مفاتیح الغیب، ج ۶ ص ۷۵۱ فی تفسیر سوره السجده.

۲- ۲. فی نظر الناظرین(کذا فی مفاتیح الغیب).

۳- ۳. فنظر(نسخه).

۴- ۴. خلقه(خ ل).

۵- ۵. و نظرا الی خلقه(کذا فی المصدر).

۶- ۶. خلقه(خ ل).

۷- ۷. فنظر(نسخه).

۸- ۸. خلقه(خ ل).

۹- ۹. فنظر(نسخه).

۱۰- ۱۰. صفاتها کذلک(فی المصدر).

۱۱- ۱۱. اذا نظر(مفاتیح الغیب).

۱۲- ۱۲. أن یکون ذلک قد ولد لیلا(المصدر).

۱۳- ۱۳. هو الزمان(المصدر).

ولادته فهو تكلف بعيد مستغنى عنه و ما ذكرنا أقرب إلى لفظ الآيه الكريمه و أوفق بالمراد و سيأتى معانى (۱)

العرش و استوى (۲) عليه.

وَ كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ قال البيضاوى (۳) أى قبل خلقهما لم يكن حائل بينهما لا أنه كان موضوعا على متن الماء و استدل به على إمكان الخلاء و أن الماء أول حادث بعد العرش من أجرام هذا العالم و قيل كان الماء على متن الريح و الله أعلم بذلك انتهى و قال الطبرسى (۴) و فى هذا دلاله على أن العرش و الماء كانا موجودين قبل خلق السماوات و الأرض و كان الماء قائما بقدره الله على غير موضع قرار بل كان الله يمسكه بكمال قدرته و فى ذلك أعظم الاعتبار لأهل الإنكار و قيل المراد(۵) بقوله عَرْشُهُ بناؤه يدل عليه وَ مِمَّا يَعْرِشُونَ أى يبنون فالمعنى (۶)

و كان بناؤه على الماء فإن البناء على الماء أبدع و أعجب عن أبى مسلم انتهى.

و قال الرازى فى تفسيره (۷)

قال كعب خلق الله تعالى ياقوته خضراء ثم نظر إليها بالهيبه فصارت ماء يرتعد ثم خلق الريح فجعل الماء على متنها ثم وضع العرش على الماء قال أبو بكر الأصم و معنى قوله وَ كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ كقولهم السماء على الأرض و ليس ذلك على سبيل كون أحدهما ملتصقا بالآخر و كيف كانت الواقعه يدل (۸)

على أن العرش و الماء كانا قبل السماوات و الأرض قالت المعتزله و فى الآيه دلاله على وجود الملائكه قبل خلقهما لأنه لا يجوز أن

۱- ۱. فى نسخه: بيان العرش.

۲- ۲. و الاستواء(خ ل).

۳- ۳. أنوار التنزيل، ج ۱ س هود ى ۷.

۴- ۴. مجمع البيان، ج ۵، سوره هود و ليس فيه لفظه الواو.

۵- ۵. ان المراد(خ ل).

۶- ۶. و المعنى(خ ل).

۷- ۷. مفاتيح الغيب ج ۵ ص ۵۷ فى تفسير سوره هود.

۸- ۸. فذلك يدل(مفاتيح الغيب للرازىّ).

يخلق ذلک و لا أحد ينتفع بالعرش و الماء انتهى.

و في بعض الأخبار: أن المراد حمل علمه و دينه الماء.

و ربما يؤول من قال بالهيولى الماء بها.

لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا أى خلقهن لحكمه بالغه و هى أن يجعلها مساكن لعباده و ينعم عليهم فيها بفنون النعم و يكلفهم و يعرضهم لثواب الآخره و لما أشبه ذلک اختبار المختبر قال لِيَبْلُوَكُمْ أى ليفعل بكم ما يفعل المبتلى لأحوالكم كيف تعملون

وَ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام: لَيْسَ يَعْنِي أَكْثَرُكُمْ عَمَلًا وَ لَكِنْ أَصْوَبُكُمْ عَمَلًا وَ إِنَّمَا الْإِصَابَهُ خَشْيَهُ اللَّهِ وَ النِّيَّهُ الصَّادِقَهُ.

ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ قال الطبرسى رحمه الله (۱) أى ما أحضرت إبليس و ذريته خلق السماوات و الأرض و لا خلق أنفسهم مستعينا بهم على ذلک و لا استعنت ببعضهم على خلق بعض و هذا إخبار عن كمال قدرته و استغنائه عن الأنصار و الأعوان و يدل عليه قوله وَ ما كُنْتُ مُتَّخِذَ الْمُضِلِّينَ عَضُداً أى الشياطين الذين يضلون الناس أعوانا يعضدوننى عليه و كثيرا ما يستعمل العضد بمعنى العون (۲)

و قيل المعنى أنكم اتبعتم الشياطين كما يتبع من يكون عنده علم لا ينال إلا من جهته و أنا ما أطلعتهم على خلق السماوات (۳) و لا على خلق أنفسهم و لم أعطهم العلم بأنه كيف يخلق الأشياء فمن أين يتبعونهم و قيل معناه ما أحضرت مشركى العرب و هؤلاء الكفار خلق السماوات و الأرض و لا بعضهم خلق بعض بل لم يكونوا موجودين فخلقتهم فمن أين قالوا إن الملائكه بنات الله و من أين ادعوا ذلک انتهى.

و زاد الرازى وجهين آخرين (۴)

أحدهما أن الضمير عائد إلى الكفار

۱- ۱. مجمع البيان ج ۶ ص ۴۷۶ فى تفسير سوره الكهف ى ۵۱.

۲- ۲. و انما وحده هنا لوفاق الفواصل(مجمع البيان).

۳- ۳. و الأرض(مجمع البيان).

۴- ۴. نقل عن مفاتيح الغيب، ج ۵ ص ۷۲۹ فى تفسير سوره الكهف ملخصا.

الـذين قـالوا له صـلى الله عليه و آله إن لم تطرد عن مجلسـك هؤلاء الفقراء فلا نؤمن بك فكأنه تعالى قال إن هؤلاء الـذين أتوا بهذا الاقتراح الفاسد و التعنت الباطل ما كانوا شركائى فى خلق العالم و تدبير الدنيا و الآخره بل هم كسائر الخلق فلم أقدموا على هـذا الاقتراح و نظيره إن من اقترح عليك اقتراحات عظيمه فإنك تقول له لست بسـلطان البلـد و لا وزير الملك حتى نقبل منك هذه الاقتراحات.

و ثانيهما أن يكون المراد هؤلاء الكفار أيضا و يكون المعنى أنتم جاهلون بما جرى به القلم من أحوال السعاده و الشقاوه فكيف يمكنكم أن تحكموا لأنفسكم بالرفعه و الكمال و العلو و لغيركم بالذل و الدناءه انتهى.

وَ رَوَى الْعَيَّاشِيُّ عَنِ الْبَاقِرِ عليه السلام أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلى الله عليه و آله قَالَ: اللَّهُمَّ أَعِزَّ(١)

الْإِسْلَامَ بِعُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ أَوْ بِأَبِي جَهْلِ بْنِ هِشَامٍ فَأَنْزَلَ اللَّهُ هَذِهِ الْآيَهَ بِعَيْنِهِمَا.

وَ فِي الْكَافِي (٢)، عَنِ الْجَوَادِ عليه السلام: أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَمْ يَزَلْ مُتَفَرِّداً بِوَحْدَانِيَّتِهِ ثُمَّ خَلَقَ مُحَمَّداً وَ عَلِيّاً وَ فَاطِمَهَ فَمَكَثُوا أَلْفَ دَهْرٍ ثُمَّ خَلَقَ جَمِيعَ الْأَشْيَاءِ فَأَشْهَدَهُمْ خَلْقَهَا وَ أَجْرَى طَاعَتَهُمْ عَلَيْهَا وَ فَوَّضَ أَمْرَهَا(٣) إِلَيْهِمْ الْخَبَرَ. و هـذا الخبر صـريح فى حـدوث جميع أجزاء العالم.

أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا قال الطبرسـى رحمه الله اسـتفهام يراد به التقريع (۴) و المعنى أ و لم يعلموا أن الله سـبحانه (۵) الذى يفعل هـذه الأشـياء و لا يقدر عليها غيره فهو الإله المسـتحق للعباده دون غيره أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما تقديرها كانتا ذواتى رتق (۶) و المعنى كانتا ملتزقتين منسدتين ففصلنا

ص: ١٢

١- ١. أعز(خ ل).

٢- ٢. ج ١ ص ۴۴٠ من الطبعه الحديثه.

٣- ٣. فى المصدر: امورها.

۴- ۴. التقريع: التعنيف و العتاب الشديد.

۵- ۵. فى المصدر: أنه سبحانه.

۶- ۶. فى المصدر: تقديره، كانتا ذواتى رتق فجعلناهما ذواتى فتق.

بینهما بـالهواء عن ابن عباس و غیره (۱) و قیل کانت السـماوات مرتتقه مطبقه ففتقناها سـبع سـماوات و کانت الأرض کـذلک ففتقناها سبع أرضین عن مجاهد و السدی و قیل کانت السماء رتقا لا تمطر و الأرض رتقا لا تنبت ففتقنا السماء بالمطر و الأرض بالنبات عن عکرمه و عطیه و ابن زید و هو المروی عن أبی جعفر و أبی عبد الله علیهما السلام (۲). انتهی.

و قال الرازی الرؤیه إما بمعنی الإبصار أو العلم و الأول مشـکل لأن القوم ما رأوهما و لقوله تعالی ما أَشْـهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ و الثانی أیضا مشکل لأن (۳)

الأجسـام قـابله للرتق و الفتق فی أنفسـها فـالحکم علیهـا بـالرتق أولاـ و بـالفتق ثانیـا لاـ سبیل إلیه إلا السـمع و المناظره مع الکفار المنکرین للرساله فکیف یجوز مثل هذا الاستدلال و دفع الإشکال بعد اختیار الثانی بوجوه.

أحـدها أنـا نثبت نبوه محمـد صـلی الله علیه و آله بسـائر المعجزات ثم نسـتدل بقوله ثم نجعلهما دلیلا علی حصول المصالـح فی العـالم و انتفـاء الفساد عنه و ثانیها أن نحمل الرتق و الفتق علی إمکانهما و العقل یـدل علیه لأن الأجسام یصـح علیها الاجتماع و الاـفتراق فاختصاصـها بالاجتماع دون الافتراق أو بالعکس یسـتدعی مخصـصا و ثالثها أن الیهود و النصاری کانوا عالمین بـذلک فـإنه جـاء فی التوراه أن الله تعـالی خلق جوهره ثم نظر إلیهـا بعین الهیبه فصـارت ماء ثم خلق السـماوات و الأرض و فتق بینهما و کان بین عبـده الأوثان و بین الیهود نوع صـداقه بسـبب الاشتراک فی عـداوه محمـد صـلی الله علیه و آله فاحتج الله تعالی علیهم بهذه الحجه بناء علی أنهم یقبلون قول الیهود فی ذلک.

ثم قال اختلف المفسرون فی المراد من الرتق و الفتق علی أقوال أحدها و ذکر الوجه الأول من وجوه الطبرسی ثم قال هذا القول یوجب أن خلق

ص: ۱۳

۱- ۱. فی المصدر: عن ابن عبّاس و الضحّاک و عطاء و قتاده.

۲- ۲. مجمع البیان، ج ۷ ص ۴۵.

۳- ۳. فی بعض النسخ: لان القوم ما رأوا الاجسام القابله.

الأرض مقدم على خلق السماء لأنه تعالى لما فصل بينهما ترك الأرض حيث هى و أصعد الأجزاء السماويه قال كعب خلق الله السماوات و الأرضين ملتصقتين ثم خلق ريحا توسطهما ففتقتا بها ثم ذكر الثانى و الثالث و رجح الثالث بقوله تعالى وَ السَّماءِ ذاتِ الرَّجْعِ وَ الْأَرْضِ ذاتِ الصَّدْعِ و بقوله سبحانه وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَيْ ءٍ حَيٍ ثم قال و رابعها قول أبى مسلم الأصفهانى قال يجوز أن يراد بالفتق الإيجاد و الإظهار كقوله فاطِرِ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ فأخبر عن الإيجاد بلفظ الفتق و عن الحال قبل الإيجاد بلفظ الرتق.

أقول

و تحقيقه أن العدم نفى محض فليس فيه ذوات متميزه و أعيان متباينه بل كأنه أمر واحد متصل متشابه فإذا وجدت الحقائق فعند الوجود و التكوين يتميز بعضها عن بعض فبهذا الطريق جعل الرتق مجازا عن العدم و الفتق عن الوجود. و خامسها أن الليل سابق على النهار بقوله وَ آيَةٌ لَهُمُ اللَّيْلُ نَسْلَخُ مِنْهُ النَّهارَ فكانت السماوات و الأرض مظلمه ففتقهما الله بإظهار النهار المبصره انتهى (١).

و أقول سيأتى فى الأخبار ما يؤيد الوجه الثالث و يومئ بعض خطب أمير المؤمنين عليه السلام إلى الثانى كما ستعرف

وَ رَوَى الْكُلَيْنِيُّ فِى الرَّوْضَهِ عَنْ عِدَّهٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَبِى حَمْزَهَ الثُّمَالِي (٢)

١- ١. مفاتيح الغيب، ج ۶ ص ١۴۴(نقل عنه ملخصا).

٢- ٢. فى المصدر:« عن الحسن بن محبوب عن أبى حمزه ثابت بن دينار الثمالى، و أبو منصور عن أبى الربيع» ... و الحسن بن محبوب السراد و يقال الزراد مولى بجيله كوفيّ ثقه جليل القدر من أصحاب الكاظم و الرضا عليهما السلام و روى عن ستين رجلا من أصحاب أبى عبد اللّه عليه السلام مات- رحمه اللّه- سنه(٢٢۴) و كان من ابناء خمس و سبعين سنه. و أبو حمزه الثمالى ثابت بن دينار ثقه من خيار أصحابنا و معتمديهم لقى عليّ بن الحسين و ابا جعفر و أبا عبد اللّه و ابا الحسن عليهم السلام و روى عنهم و مات- رحمه اللّه- سنه(١۵٠) و كان ابن محبوب عندئذ صبيا يرضع و على هذا فروايته عنه إمّا بالوجاده أو بالواسطه.

قَالَ: سَأَلَ نَافِعٌ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما قَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى أَهْبَطَ(۱)

آدَمَ إِلَى الْأَرْضِ وَ كَانَتِ السَّمَاوَاتُ رَتْقاً لَا تَمْطُرُ شَيْئاً وَ كَانَتِ الْأَرْضُ رَتْقاً لَا تُنْبِتُ شَيْئاً فَلَمَّا تَابَ (۲)

اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَى آدَمَ عليه السلام أَمَرَ السَّمَاءَ فَتَقَطَّرَتْ بِالْغَمَامِ ثُمَّ أَمَرَهَا فَأَرْخَتْ عزالاها(۳)

[عَزَالِيَهَا] ثُمَّ أَمَرَ الْأَرْضَ فَأَنْبَتَتِ الْأَشْجَارَ وَ أَثْمَرَتِ الثِّمَارَ وَ تَفَهَّقَتْ بِالْأَنْهَارِ فَكَانَ ذَلِکَ رَتْقَهَا وَ هَذَا فَتْقَهَا فَقَالَ نَافِعٌ صَدَقْتَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ إِلَى آخِرِ الْخَبَرِ.

و هذا يدل على الثالث.

وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَيْ ءٍ حَيٍ قال الطبرسی أی و أحيينا بالماء الذی ننزله من السماء كل شی ء حی و قيل و خلقنا من النطفه كل مخلوق (۴) و الأول أصح

وَ رَوَى الْعَيَّاشِيُّ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ عُلْوَانَ (۵) قَالَ: سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنْ طَعْمِ الْمَاءِ فَقَالَ (۶)

سَلْ تَفَقُّهاً وَ لَا تَسْأَلْ تَعَنُّتاً(۷)

طَعْمُ الْمَاءِ طَعْمُ الْحَيَاةِ قَالَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَيْ ءٍ حَيٍ.

و قيل معناه و جعلنا من الماء حياه كل ذی روح و نماء كل نام فيدخل فيه الحيوان و النبات و الأشجار عن أبی مسلم (۸).

أَ فَلا يُؤْمِنُونَ أی أ فلا يصدقون بالقرآن و بما يشاهدون من الدليل و البرهان الرَّحْمنُ قيل خبر للذی إن جعلته مبتدأ و لمحذوف إن جعلته صفه

۱- ۱. فی المصدر: لما أهبط.

۲- ۲. فی المصدر: فلما أن تاب.

۳- ۳. و فی نسخه« عزاليها» و العزالی بالالف الأخيره و العزالی بالياء الخفيفه جمع« العزلاء» بفتح العين المهمله و سكون الزای و هو مصب الماء من القربه و نحوها، و أرخت عزاليها أی أمطرت بشده.

۴- ۴. فی المصدر: كل مخلوق حی، عن أبی العاليه.

۵- ۵. كذا فی المصدر و فی بعض النسخ« الحسن بن علوان».

۶- ۶. فی المصدر: فقال له.

۷- ۷. تعنته: طلب زلته و مشقته، و تعنت عليه فی السؤال: سأله على وجه التلبيس عليه.

۸- ۸. مجمع البیان، ج ۷، ص ۴۵.

للحی أو بـدل من المسـتکن فی اسْـتَوى و قرئ بـالجر صـفه للحی فَسْـئَلْ بِهِ خَبِيراً أی فاسأل عما ذکر من الخلق و الاسـتواء عالما یخبرک بحقیقته و هو الله تعالی أو جبرئیل أو من وجـده فی الکتب المتقـدمه لیصـدقک فیه و قیل الضـمیر للرحمن و المعنی إن أنکروا إطلاقه علی الله فاسأل عنه من یخبرک من أهل الکتاب لیعرفوا ما یرادفه فی کتبهم و علی هذا یجوز أن یکون الرحمن

مبتدأ و الخبر ما بعده و السؤال کما یعدی بعن لتضمنه معنی التفتیش یعدی بالباء لتضمنه معنی الاعتناء و قیل إنه صله خبیرا قُلْ أَ إِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ قال البیضاوی أی مقـدار یومین أو بنوبتین و خلق فی کل نوبه ما خلق فی أسـرع ما یکون و لعل المراد بالأرض ما فی جهه السـفل من الأجرام البسـیطه و من خلقها فی یومین أنه خلق لها أصلا مشترکا ثم خلق لها صورا صارت لها أنواعا و کفرهم به إلحادهم فی ذاته و صـفاته وَ تَجْعَلُونَ لَهُ أَنْـداداً و لا یصـح أن یکون له نـد ذلِكَ الذی خلق الأرض فی یومین رَبُّ الْعالَمِينَ خالق جمیع ما وجـد من الممکنات و مربیها وَ جَعَلَ فِيها رَواسِيَ استئناف غیر معطوف علی خلق للفصل بما هو خارج عن الصـله مِنْ فَوْقِها مرتفعه علیها لیظهر للنظار ما فیها من وجوه الاسـتبصار و تکون منافعها معرضه للطلاب (۱).

أقول

و قـال الرازی إذ لو جعلت تحتهـا لأـوهم ذلـک أنها أساطین تمسـکها فجعلها فوقها لیری الإنسان أن الأرض و الجبال أثقال علی أثقال و کلها مفتقره إلی ممسک و حافظ و لیس ذلک إلا الله سبحانه (۲).

وَ بـارَكَ فِيها قال البیضاوی أی و أکثر خیرها بأن خلق فیها أنواع النبات و الحیوانات وَ قَدَّرَ فِيها أَقْواتَها أی أقوات أهلها بأن عین لکل نوع ما یصلحه و یعیش به أو أقواتا تنشأ منها بأن خص حدوث کل قوت بقطر من

ص: ۱۶

۱- ۱. أنوار التنزیل، ج ۲، ص ۳۸۴.

۲- ۲. مفاتیح الغیب، ج ۷، ص ۳۵۳. نقل عنه ملخصا.

أقطارها و قرئ وَ قَسَّمَ فِيهَا أَقْوَاتَهَا فِي أَرْبَعَهِ أَيَّامٍ أى فى تتمه أربعه أيام كقولك سرت من البصره إلى بغداد فى عشر(۱)

و إلى الكوفه فى خمس عشره(۲) و لعله قال ذلك و لم يقل فى يومين للإشعار باتصالهما لليومين (۳) الأولين و التصريح على الفذلكه(۴).

أقول

و قد يحمل على أن المراد أربعه أوقات و هى التى يخرج الله فيها أقوات العالم من الناس و البهائم و الطير و حشرات الأرض و ما فى البر و البحر من الخلق من الثمار و النبات و الشجر و ما يكون فيه معاش الحيوان كله و هى الربيع و الصيف و الخريف و الشتاء و لا يخفى بعده عن السياق.

سَواءً أى استوت سواء بمعنى استواء و الجمله صفه أيام و يدل عليه قراءه يعقوب بالجر و قيل حال من الضمير فى أَقْواتَها أو فى فِيها و قرئ بالرفع على هى سواء للسائلين متعلق بمحذوف تقديره هذا الحصر للسائلين عن مده خلق الأرض و ما فيها أو بمقدر أى قدر فيها الأقوات للطالبين.

ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ قصد نحوها من قولهم استوى إلى مكان كذا إذا توجه إليه توجها لا يلوى على غيره وَ هِيَ دُخانٌ قال البيضاوى أى أمر ظلمانى و لعله أراد به مادتها و الأجزاء(۵)

المتصغره التى ركبت منها(۶) و قال الطبرسى قال ابن عباس كانت بخار الأرض و قيل معناه ثم استوى أمره إلى السماء(۷)

و قال الرازى و ذكر صاحب الأثر أنه كان عرش الله على الماء

ص: ۱۷

۱- ۱. فى المصدر: فى عشره.
۲- ۲. فى المصدر: فى خمسه عشر.
۳- ۳. فى المصدر: باليومين.
۴- ۴. أنوار التنزيل، ج ۲، ص ۳۸۴.
۵- ۵. فى المصدر: أو الاجزاء.
۶- ۶. أنوار التنزيل، ج ۲، ص ۳۸۵.
۷- ۷. مجمع البيان، ج ۹، ص ۶.

منذ(١)

خلق السماوات و الأرض فأحدث الله فى ذلك الماء سخونه فارتفع منه زبد و دخان (٢)

فبقى على وجه الماء فخلق الله تعالى فيه (٣) اليبوسه و أحدث منه الأرض و أما الدخان فارتفع و علا فخلق الله منه السماوات و اعلم أن هذه القصه غير موجوده فى القرآن فإن دل عليها دليل صحيح قبلت (٤) و إلا فلا و هذه القصه مذكوره فى أول الكتاب الذى تزعم اليهود أنه التوراه و فيه أنه تعالى خلق السماء من أجزاء مظلمه و هذا هو المعقول لأنا(٥) قد دللنا فى المعقولات على أن الظلمه ليست كيفيه وجوديه بل هى عباره عن عدم النور(٦)

فالله سبحانه لما خلق الأجزاء التى لا تتجزى فقبل أن يخلق فيها كيفيه الضوء كانت مظلمه عديمه النور ثم إذ ركبها(٧) و جعلها سماوات و كواكب و شمسا و قمرا و أحدث صفه الضوء فيها فحينئذ صارت مستنيره فثبت أن تلك الأجزاء حين قصد الله تعالى أن يخلق منها السماوات و الشمس و القمر كانت مظلمه فصح تسميتها بالدخان لأنه لا معنى للدخان إلا أجزاء متفرقه غير متواصله عديمه النور(٨).

فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا قال البيضاوى أى بما خلقت فيكما من التأثير و التأثر و أبرزا ما أودعتكما من الأوضاع المختلفه و الكائنات المتنوعه أو ائتيا فى الوجود على أن الخلق السابق بمعنى التقدير أو الترتيب للرتبه أو الإخبار أو إتيان السماء بحدوثها و إتيان الأرض أن تصير مدحوه أو ليأت كل منكما الأخرى فى حدوث ما أريد توليده منكما و يؤيده قراءه آتيا من المؤاتاه أى

١- ١. فى المصدر: قبل خلق.

٢- ٢. فى المصدر: أما الزبد فبقى.

٣- ٣. فى المصدر: منه اليبوسه.

۴- ۴. فى المصدر: قبل.

۵- ۵. فى المصدر: لانه.

۶- ۶. و الدليل مذكور فى المصدر.

٧- ٧. فى المصدر: لما ركبها.

٨- ٨. مفاتيح الغيب، ج ٧، ص ٣٨۵.

ليوافق كـل واحـده منكمـا أختهـا فيما أردت منكما طَوْعاً أَوْ كَرْهاً شـئتما ذلك أو أبيتما أو المراد إظهار كمال قـدرته و وجوب وقوع مراده لاـ إثبـات الطوع و الكره لهمـا و همـا مصـدران وقعـا موقع الحـال قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ أى منقادين بالـذات و الأظهر أن المراد

تصوير تأثير قـدرته فيهما و تأثرهما بالـذات عنها و تمثيلها(١) بـأمر المطـاع و إجـابه المطيع الطائع كقوله كُنْ فَيَكُونُ و ما قيل إنه تعـالى خاطبهمـا و أقـدرهما على الجواب إنمـا يتصور على الوجه الأـول و الأـخير و إنمـا قال طائِعِينَ على المعنى باعتبار كونهما مخاطبتين كقوله تعالى ساجِدِينَ و قال الطبرسـى قدس سره قال ابن عباس أتت السـماء بما فيها من الشـمس و القمر و النجوم و أتت الأرض بما فيها من الأنهار و الأشجار و الثمار و ليس هناك أمر بالقول حقيقه(٢)

و لا جواب لـذلك القول بل أخبر(٣) سبحانه عن اختراعه السـماوات و الأرض و إنشائه لهما من غير تعذر و لا كلفه و لا مشـقه بمنزله ما يقال (۴)

افعل فيفعل من غير تلبث و لا توقف و لا تأن (۵)

فعبر عن ذلـك بالأـمر و الطـاعه و هو كقوله إِنَّمـا أَمْرُهُ إِذا أَرادَ شَـيْئاً أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ و إنمـا قـال أَتَيْنـا طـائِعِينَ و لم يقل طائعتين لأن المعنى أتينا بمن فينا من العقلاء(۶)

فغلب حكم العقلاء و قيل إنه لما خوطبن خطاب من يعقل جمعن جمع من يعقل كما قال وَ كُلٌّ فِي فَلَكٍ يَسْـبَحُونَ (٧) فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ قال البيضاوى أى فخلقهن خلقا إبداعيا و أتقن

١- ١. فى المصدر: و تمثيلهما.

٢- ٢. فى المصدر: على الحقيقه.

٣- ٣. فى المصدر: بل أخبر اللّه.

۴- ۴. فى المصدر: ما يقال للمأمور.

۵- ۵. فى المصدر: ليس لفظه« و لا تأن».

۶- ۶. فى المصدر: عن قطرب.

٧- ٧. مجمع البيان، ج ٩ ص ۶.

أمرهـن و الضـمير للسـماء على المعنى (۱) أو مبهـم و سَـبْعَ سَـماواتٍ حـال على الأـول و تمييز على الثـانى فِى يَـوْمَيْنِ قيـل خلق السـماوات يوم الخميس و الشـمس و القمر و النجوم يوم الجمعه وَ أَوْحى فِى كُـلِّ سَـماءٍ أَمْرَهـا شأنهـا و ما يتأتى منها بأن حملها عليه اختيـارا أو طبعـا و قيـل أوحى إلى أهلهـا بأوامره وَ زَيَّنَّا السَّماءَ الـدُّنْيا بِمَصابِيـحَ فإن الكواكب كلها ترى كأنها تتلألأ عليها وَ حِفْظاً أى و حفظناها من الآفات أو من المسترقه حفظا و قيل مفعول له على المعنى كأنه قال خصصـنا السماء الدنيا بمصابيح زينه و حفظا ذلِكَ تَقْدِيرُ الْعَزِيزِ الْعَلِيمِ البالغ فى القدره و العلم.

وَ مـا مَسَّنا مِنْ لُغُوبٍ قال الطبرسى أى تعب و نصب أكـذب الله تعالى بهـذا اليهود فإنهم قالوا استراح الله يوم السبت فلـذلك لا نعمل فيه شيئا(۲).

و قال الرازى فى تفسـيره قال بعض المفسـرين المراد من الآيه الرد على اليهود حيث قالوا بدأ الله خلق العالم يوم الأحد و فرغ منه فى سته أيام آخرها يوم الجمعه و استراح يوم السبت و استوى (۳)

على عرشه فقال تعالى وَ ما مَسَّنا مِنْ لُغُوبٍ رادا(۴)

عليهم و

الظاهر أن المراد الرد على المشرك أى ما تعبنا بالخلق الأول حتى لا نقدر على الإعاده ثانيا و أما ما قاله اليهود و نقلوه من التوراه فهو إمـا تحريف منهم أو لم يعلموا تـأويله و ذلـك لأـن الأحـد و الإثنين أزمنه متميزه بعضـها عن بعض فلو كان خلق السـماوات ابتداء يوم الأحد لكان الزمان متحققا قبل الأجسام و الزمان لا ينفك عن الأجسام فيكون قبل الأجسام (۵)

أجسام أخر

ص: ۲۰

۱- ۱. أى كـانت المنـاسب صـيغه التثنيه و لمـا كان فى كل منهما كثره اعتبر جانب المعنى، و انما جمع على صـيغه جمع العقلاء باعتبار جعلهما مخاطبتين(منه).

۲- ۲. مجمع البيان، ج ۹، ص ۱۵۰.

۳- ۳. فى المصدر: استلقى.

۴- ۴. فى المصدر: ردا.

۵- ۵. فى المصدر: قبل خلق الاجسام.

فیلزم القول بقدم العالم و هو مذهب الفلاسفه انتهی (۱).

و أقول تعیین تلک الأیام موجوده فی الأخبار المعتبره کما ستعرف و ما توهم من لزوم قدم العالم خطأ کما عرفت سابقا أنه یمکن تصحیحه بوجوه متعدده شی ء منها لا- یستلزم ذلک و أما تعیین الأیام فیمکن أن تقدر الأزمنه بحیث تکون بعد خلق الشمس و حرکه الأفلاک و تعیین الأیام تلک الأزمان الماضیه موافقه لهذه الأیام السته بحیث إذا کانت الشمس متحرکه فیها کانت تلک الأیام بعینها فتأمل.

**[ترجمه]«هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُم مَّا فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً»، {اوست آن کسی که آنچه در زمین است همه را برای شما آفرید.}مّنتی است که بر بندگان گذاشته شده، برای آفریدن هر آنچه زندگی شان به آن وابسته است و کمال معیشت آن ها است و فرمود «لکم»، {برای شما.}یعنی برای اینکه از آن ها در این جهان سود ببرید و در مصلحت خویش به واسطه یا بی واسطه به کار اندازید و برای امور دین خود بدان دلیل بیاورید و اندرز بگیرید و لذت ها و دردهای آخرت را بشناسید، این آیه دلالت دارد بر اینکه همه چیز مباح است جز آنچه دلیلی آن را از این حکم خارج کند. و«ما» شامل هر چیزی است که در روی زمین است و خود زمین را شامل نمی شود مگر آنکه مقصود از زمین، سمت و جهت پائین باشد چنانچه مقصود از لفظ سماء، سمت بالا است. «ثم استوی إلی السماء»، {سپس بر آسمان استوار شد.} یعنی قصد آنکرد و خواست آن را، وقتی قصدش استیلا یافتن بر آن باشد نه صاحب شدن آن. و نیز گفته ا ند «استوی» به معنی استیلا و دارا بودن آن است، چنانچه شاعر گفته:

قد استوی بشر علی العراق من غیر سیف و دم مهراق

استوار شد بشر بر عراق بی شمشیرزدن و بی خونریزی

و مقصود از آسمان، اجرام عالم بالا- یا فضای بالا است همچنانکه گفته شد. «فسویهن» یعنی طبقه بندی کرد و آن ها را بی کژی و سستی آفریده است و گفته شد «هنّ» ضمیر سماء است، اگر أجرام جمع یا در معنی جمع تفسیر شود. و اگر مبهم باشد جمله مابعد آن تفسیرش می کند همچنانکه گفته است «سبع سماوات» که بدل است و یا تفسیر آن. و هفت آسمان در اینجا با نه فلکی که کیهان شناسان بیان کرده اند در تناقض نیست زیرا فلک هشتم و نهم در زبان دین به کرسی و عرش نام برده شده اند.

«و هو بکل شی علیم»، {و او به هر چیزی دانا است.}بیان علت آفرینش است به جهت خلق آگاهانه همه مخلوقات بر وجه اکمل و نیکوترین صورت و دلیل آن است که این نظم شگفت انگیز و ترتیب هماهنگ آن، دلیل بر دانش او است و این آیه دلالت می کند بر آفرینش آسمان ها و نیز زمین، چنانچه در ادامه خواهد آمد.

«الحمدلله الّذی خلق السموات و الأرض»، {سپاس از آن خدا است که آسمان ها و زمین راآفریده.}بیان می دارد که خدا شایسته سپاس است برای نعمت های بزرگ، ستایش شود یا نشود، تا حجتی باشد بر آنان که از پروردگارشان روی گردانند. سماوات را جمع آورد و زمین را مفرد، با اینکه مانندآن ها است؛ زیرا طبقات آسمان در ذات خود مختلفند و در آثار و حرکات متفاوت، و آن را به جهت شرافت و برتری مکانش مقدم داشت.

«و جعل الظلمات و النّور» یعنی آن ها را برآورد و نمودار کرد و فرق میان «خلق» و «جعل» که یک مفعول واحد دارند این است که در خلق، اندازه گیری منظور شده و اصالت دارد ولی جعل، امری است ضمنی و فرعی که به خودی خود وجودی ندارد، آن گونه که ثنویه ظلمت را یک مبدأ جدا و اصیل دانسته اند، بلکه ظلمت نابودی نور است و ظلمات را به لفظ جمع آورده، به خاطر اسباب و لوازمی که بر آن بار می شود و اگر مقصود از ظلمت گمراهی باشد و منظور از نور هدایت، ظلمت به معنی گمراهی، تعدد دارد و متکثر است چرا که راه راست یکی است و کژراهه بسیار. و مقدم بودن ظلمات، به خاطر پیش بودن عدم بر وجود است.

«فی ستهٔ أیام» مشهور این است که مقصود از أیام در اینجا همان اندازه روزهای دنیا است و در روایتی از ابن عباس روایت شده که منظور روزهای آخرت است که هر روزی از آن معادل هزار سال شمرده می شود.

به عقیده من، با این خبر نمی شود آیه را از ظاهر خودش برگرداند، زیرا خدا که می توانست همه چیز را در چشم به هم زدنی بیافریند، جهان را در شش روز به تدریج آفرید، برای اینکه پندی باشد برای ملائکه؛ زیرا عبرت پذیری به صورت فرایندی تدریجی، بیشتر است چنانچه در خبری آمده است و نیزآگاهی پیدا کنند که این ها همه از خداوند توانا و مختار دانا به مصالح و جوانب حکمت ها صادر شدند زیرا اگر از سر طبع یا ناچاری بودند، همه در یک حال محقق می شدند. و هم اینکه تا به انسان ها تأنی و آرامش و عدم شتاب زدگی در انجام کارها را بیاموزد؛ چنانچه از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت شده که: اگر می خواست همه را در کمتر از چشم به هم زدنی بیافریند، می آفرید ولی این تأخیر و مدارا را نمونه ای آورد برای امنایش و حجتی نمود بر آفرید گانش.

در اینجا اشکالی مطرح کرده اند و آن این است که روز از حرکت خورشید و طلوع و غروبش ایجاد می شود و در اینجا روز به چه معنایی است؟

به چند وجه می‌توان به این پاسخ گفت:

۱.

معیار اندازه گیری روز همان چرخش فلک نهم است نه هفت آسمان. وآفریده های روزهای مشخص ششگانه، همان هفت آسمان و زمین و آنچه میان آن ها است هستند نه آنچه برتر از آن ها است و این سبب خلأ نمی شود زیرا آبی که مایه آفرینش همه آن هاست، پیش از آن ها بوده و فضا را پر کرده بوده است .

۲.

منظور از روزها لحظه است چنانچه خداوند فرموده است «وَمَن يُوَلِّهِمْ يَوْمَئِذٍ دُبُرَهُ »، - . الانفال / ۱۶ - {و هر که در آن هنگام به آنان پشت کند.}

۳.

مقصود از شش روز، مقدار آن است و مرجع همه یکی است زیرا پیش از وجود خورشید، روز حقیقی تحقق پذیر نیست، پس مقصود، یا اندازه است از زمان مطلق، یا اندازه حرکت خورشید به مقدار شش روز، بر فرض وجود آن؛ و به هر تقدیر اساس این است که زمان امری است انتزاعی و برگرفته از بقاء ذات الهی یا مخلوقی که بوده مانند آب، یا روح بنا بر قول تقدم آفرینش آن بر اجسام، یا فرشته ها چنانچه در خبر بعدی آمده است و یا باید گفت، پیش از آن فلکی آفریده بوده، بنا بر اینکه زمان، وجودی دارد و آن مقدار حرکت فلك است؛ زیرا گردش زمان و سپری شدن وقت ها، منشأ تحقق زمانی است که در نزد حکماء در همه متصوراست.

برخی صوفی مسلکان گفته اند، زمان هم روح مجردی دارد که مانند نفس است برای جسم، چنانچه مکان هم روح مجردی دارد و روح زمان و مکان از عوارض مجردات هستند و این نظر مانند بسیاری از خیال بافی ها و گفته های دیگرشان قابل فهم نیست و از چارچوب عقل خارج است. و به هرحال این آیه و آیه های دیگر که در ادامه می آید، اشاره دارد برآفرینش آسمان ها و هر آنچه در آن است، زیرا آنچه در روز آخر ایجاد شد، مثلاً پنج روز گذشته در پیش از خود دارد و بقایش پایان پذیر است و وجودش در گذشته به نیستی می پیوندد و هر چه قبل از خود عدم بوده، حادث است و آنچه در روز نخست پدید شده، به اندازه محدودی از وجود آخری وجود دارد، پس همه موجودی پایان پذیر و حادث هستند و این ایراد بر حکماء وارد می شود که خود زمان هم حادث است زیرا زمان در نزد آنان مقدار حرکت فلکی است.

فخر رازی در تفسیرش می گوید: مراد از شش روز، شش حال و وضعیت است زیرا آسمان و زمین و ما بین آن ها خود سه چیزند و هر کدام از آن ها ذاتی دارند و صفتی، و چگونگی خلق ذات آسمان که خود یك حالت است؛ و دیگر اینکه نظر می کند بر خلق صفات و ویژگی های آن و نیز بر آفرینش حقیقت زمین و صفات و ویژگی های آن، و همچنین نظر می کند بر حقیقت آنچه که بین آن هاست و بر صفات آن ها، که این ها با همشش چیز می شوند، در شش حالت و موقعیت. و این دوران آفرینش، هر کدام به روزی تعبیر شده، چون آدمی فعل را می نگرد و آفرینش را از روزنه زمان می نگرد که ظرف هر کاری است و أیام،مشهورترین و متعارف ترین زمان ها است و گر نه پیش از آفرینش آسمان ها شب و روزی نبوده و این مثل آن است که یکی به دیگری بگوید، «روزی که در آن تولد یافتی مبارك بود» و چه بسا که در شب متولد شده است، ولی منافاتی با مقصودش ندارد زیرا منظورش زمان، یعنی ظرف این کار است، ولی آنچه او گفته تکلفی است دور از فهم که به آن نیازی نیست و آنچه ما گفتیم به تعبیر آیه کریمه نزدیکتر است و با مقصود قرآن مطابقت بیشتری دارد و به زودی معنای «عرش» و «استوای علی العرش» بیان خواهد شد.

بیضاوی در رابطه با «و کان عرشه علی الماء»،{و عرش او بر آب بود.} گفته است: یعنی قبل از خلق آن ها چیزی میان عرش او و آب فاصله نبود، نه اینکه عرش بر روی آب بود و آن را دلیل بر امکان خلأ دانسته و بر اینکه نخستین چیزی که از اجرام این جهان ایجاد شد، پس از عرش، آب است و گفته شده آب بر دوش باد بوده است و خداوند به این امر آگاه تر است. پایان

طبرسی گفته، این آیه دلیل است بر اینکه عرش و آب پیش از آسمان ها و زمین بوده اند و آب به اراده و قدرت خداوند بدون هیچ مکان استواری برقرار بوده است و خداوند به قدرت عظیمش آن را استوار نگه می داشته و این خود بزرگترین عبرت است برای انکارکنندگان. و ابی مسلم گفته، عرش به معنی ساختمان و بنا است چنانچه یعرشون در «مِمَّا یَعْرِشُونَ» به

معنی بنا می کنند آمده است. یعنی بنای آفرینش او بر پایه و مایه آب بوده که این معنی بدیع تر و شگفت انگیزتر است.

در تفسیر رازی آمده است که: کعب گفت: خدای تعالی یک دانه یاقوت سبز آفرید و با عظمت و هیبت نگاهش بر آن نگریست و آن آبی شد که جریان پیدا کرد و سپس باد را آفرید و آب را بر دوشش نهاد و سپس عرش را بر آن استوار کرد. ابوبکر اصم می گوید: «و کان عرشه علی الماء»، {و عرش او بر آب بود.} مانند آن است که بگویند آسمان بر زمین است و مقصود این نیست که یکی بر روی دیگری قرار گرفته و هر گونه که بوده، دلالت می کند بر اینکه عرش و آب پیش از آسمان ها و زمین بوده اند. معتزله اعتقاد دارند، این آیه دلیل است بر اینکه ملائکه پیش از آفرینش آسمان و زمین بوده اند، زیرا شایسته نیست که آن ها را بیافریند و کسی نباشد که از آن ها بهره مند شود.

و در برخی روایات آمده است که مقصود از این جمله آن است که دانش و کیش خویش را به دوش آب نهاده، و کسانی دیگر کلمه آب را به هیولا تعبیر کرده اند.

«لیبلوکم أیکم أحسن عملا» {تا بیازماید شما را که کدام نیکو کردارترید.} یعنی حکمت بالغه آفرینش آسمان و زمین آن است که تسکین دهنده بنده هایش باشند و انواع نعمتها را به آنها ارزانی کند. و بر آنها تکلیف کند تا به پاداش آخرت برساند، این خود همانند آزمایشی است که فرمود: «تا بیازماید شما را» یعنی تا با شما کاری کند که با یک فردی که مورد آزمون قرار گرفته می کند، تا ببیند چه کار می کنید و از امام صادق علیه السّلام نقل است که مقصود بسیاری عمل نیست بلکه مقصود درستی و صواب بودن عمل است که درستی کار بنده، در ترس و خشیت در برابر خدا و نیت درست و اخلاص است.

«ما أشهدتهم خلق السموات و الأرض و لاخلق انفسهم و ما کنت المضلین عضدا» {[من] آنان را نه در آفرینش آسمانها و زمین به شهادت طلبیدم و نه در آفرینش خودشان. و من آن نیستم که گمراهگران را همکار خود بگیرم.}

طبرسی در این باره گفته است - . مجمع البیان ۶ : ۴۷۶ - یعنی ابلیس و ذریه او را در آفرینش آسمان ها و زمین و نه در آفرینش خودشان حاضر نساختم که مرا یاری کنند و یا بر آفرینش یکدیگر یاری کنند؛ و این بیانگر کمال قدرت و بی نیازی او از یاران و کمک کاران است .

و این آیه: «و ما کنت متّخذ المضلّین عضدا»، {من گمراه کننده ها را پشتیبان نگرفته ام.} هم بر آن دلالت دارد. یعنی شیاطینی که مردم را گمراه کنند را یاران خود قرار ندادم تا به من کمک دهند؛ و بسیاری کلمه عضد را به معنی یار به کار برده و گفته اند، مقصود این است که شما چنان پیروی شیطان کنید که گویا او دانشی مخصوص دارد که از جز او به دست نمی آید و من آن ها را به آفرینش آسمان ها و بر آفرینش خودشان مطلع نساختم و به آن ها نیاموختم که چگونه اشیاء آفریده می‌شود. پس از کجا پیرو آن ها می شوند؟ و گفته اند مقصود این است که مشرکان عرب و این کفار در خلق آسمان ها و زمین حضور نداشتند و بر آفرینش یکدیگر واقف نشدند و موجود نبودند که من آن ها را آفریدم، پس از کجا می گویند فرشته ها دختران خدایند و از کجا چنین ادعایی می کنند؟

فخر رازی دو وجه دیگر بر تفسیر این آیه افزوده است: - . مفاتیح الغیب ۵ : ۷۲۹ -

- نخست در پاسخ کافرانی که به پیغمبر گفتند، اگر فقرا و مستمندان را از مجلست نرانی ما به تو ایمان نمی آوریم، خداوند فرمود: این پیشنهاد دهنده ها و زورگویان بیهوده و یاوه گو، در آفرینش جهان و تدبیر دنیا و آخرت شریک من نبودند و بلکه همانند دیگران بودند پس چرا چنین پیشنهادی و مانند آن می دهند؟ کسی که پیشنهادهای بزرگی به تو می کند، تو در پاسخ می گویی، من پادشاه کشور یا وزیر پادشاه نیستم که این پیشنهادها را از تو بپذیریم.

- باز مقصود کفار است و منظور این است که شما یعنی کافران، به چگونگی سعادت و شقاوت و سرنوشت نادانید و ناتوانید و چگونه است که خود را کامل و برتر از دیگران می دانید و به دیگران نسبت خواری و پستی می دهید؟

و عیاشی از امام باقر علیه السّلام روایت کرده که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم فرمود: بار خدایا، اسلام را به برکت عمر بن خطاب یا ابوجهل بن هشام عزت ببخش و خدا این آیه را درباره آن ها نازل کرد .

و از امام جواد علیه السّلام نقل شده است که خدای تعالی، همواره در یگانگی خود یکتا بود و سپس محمّد و علی و فاطمه علیهم السّلام را آفرید و مدت زیادی ماندند و سپس همه چیز را آفرید و آنان را گواه آفرینش آن ها نمود و فرمانبری شان را بر آن ها واجب نمود و کار همه را به آن ها واگذاشت ... تا آخر خبر. و این خبر تصریح دارد بر حادث بودن همه اجزاء عالم. - . کافی ج ۱ : ۴۴۰ -

«أولم یرالّذین کفروا»، {آیا نبینند آنان که کافرند؟} طبرسی ره می گوید، پرسشی است برای سرکوبی و عتاب تند و معنایش این است که آیا نمی دانند که خدای سبحان است که این کارها می کند و جز او بر آنها توانا نیست؟ پس او است آن معبود شایسته پرستش و عبادت، نه دیگری؛ «أن السموات و الأرض کانتا رتقاً ففتقناهما»، {به راستی که آسمان ها و زمین هر دو بسته بودند و ما آن ها را گشادیم.} یعنی هر دو به هم چسبیده بودند و بسته بودند و ما آن ها را به وسیله هوا از هم جدا کردیم، و این از ابن عباس و دیگران نقل شده. و گفته شده: همه آسمان ها در هم بودند و ما آن ها را از هم باز گشودیم تا هفت آسمان شدند و زمین هم چنین بود و آن را به هفت زمین بازگشودیم واز مجاهد و سدی چنین نقل شده است. و گفته اند: آسمان بسته بود و باران نمی بارید و زمین بسته بود و گیاهی نمی رویید و ما آسمان را به باران گشودیم و زمین را به گیاه. و این از عکرمه و عطیه و ابن زید است و از امام باقر و امام صادق علیهما السلام هم چنین روایت شده است. - . مجمع البیان ۷ : ۴۵ -

رازی می گوید: رؤیت یا به معنی دیدن است یا علم و آگاهی؛ و در اولی اشکال وارد است چون مردم آن را ندیدند و خدا هم فرموده: «من آ ن ها را گواه آفرینش آسمان و زمین نساختم» و دومی هم اشکال دارد، برای آنکه هر جسم قابلیت رتق و فتق یعنی بسته بودن و گشودگی را دارد ولی حکم به اینکه نخست بسته بوده و سپس گشوده شده، راهی جز بیان شرع ندارد و مناظره با کفار منکر رسالت به این صورت امکان ندارد، پس چگونه چنین استدلالی جایز است؟و پس از اختیار وجه دوم، اشکال را به چند وجه پاسخ داده است:

.۱

ما نبوت محمّد صلی الله علیه و آله را با معجزه های دیگر ثابت می کنیم و سپس به گفته اش استدلال می کنیم و هر دو را دلیلی برتحقق مصالح جهان و نابودی فساد قرار می دهیم.

.۲

مقصود از رتق و فتق، امکان آن ها است و عقل دلالت دارد بر اینکه همه اجسام ممکن است که با هم باشند و یا جدا از هم باشند و حکم به اجتماع آنان و جداشدنشان از هم یا بالعکس، نیاز به دلیل دارد.

.۳

یهود و نصاری این معنا را می دانستند زیرا در تورات آمده که خدای تعالی گوهری آفرید و به دیده هیبت بر آن نگریست و ناگهان آب شد و آسمان ها و زمین را از آن آفرید و آن ها را از هم جدا نمود. بت پرست ها با یهود در دشمنی پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله دوستی و نزدیکی داشتند و خداوند این دلیل را برای آن ها آورد به جهت اینکه آنان گفته یهود را در این زمینه باور داشتند.

سپس گفته است که مفسرین در معنی رتق و فتق اختلاف دارند به چند قول که یکی همان وجه اول طبرسی است که گفته، این وجه مستلزم آن است که آفرینش زمین مقدم باشد بر آسمان زیرا خدای تعالی چون آن ها را از هم جدا کرد زمین را به حال خود گذاشت و اجزاء آسمانی را به بالا برافراشت. کعب در این باره می گوید: خدا آسمان ها و زمین را به هم چسبیده آفرید سپس میان آن ها بادی آفرید و به وسیله آن از همدیگر جدا ساخت.

سپس وجه دوم و سوم را آورده و وجه سوم را ترجیح داده و تأیید کرده به فرموده خدای تعالی که فرمود:«والسماء ذات الرجع و الأرض ذات الصدع»، {سوگند به آسمان بارش انگیز وسوگند به زمین شکاف دار [آماده کشت].} و هم فرمود: «و جعلنا من الماء کلّ شیء حیّ»، {هر چیز زنده ای را از آب پدید آوردیم.} سپس گفته: تفسیر چهارم، قول ابی مسلم اصفهانی است که می گوید، مقصود از رتق و فتق می تواند ایجاد و اظهار باشد، همانندفرموده خداوند «فاطِرِ السّموات و الأرض»، - . فاطر / ۱ - {فاطر و آفریننده آسمان و زمین.} و ایجاد را به لفظ فتق بیان کرده است و وضعیت پیش از ایجاد را به رتق. به نظر من، معنی دقیق آن این است که در نیستی محض، اشیاء و موجودات متمایز و جدا از هم نیستند و و به صورت امری متصل و به هم بسته و پیوسته هستند و حقائق در پرتو هستی و وجود از هم جدا می شوند و از این رو رتق را در تعبیر به نیستی آورده، و فتق را برای هستی و وجود.

قول پنجم، شب پیش از روز است همانطور که فرمود: «و آیه لهمُ اللّیل نَسلخُ مِنهُ النّهار»، - . یس/ ۳۷ - { نشانه ای [دیگر] برای آن ها شب است که روز را [مانند پوست] از آن برمی کنیم.}و آسمان و زمین در تاریکی به هم بسته بودند و خدا با اظهار روز روشن آن ها را از هم جدا نمود. - . مفاتیح الغیب ۶ : ۱۴۴ -

به نظر من آنچه از اخبار به آن اشاره خواهد شد، وجه سوم را تایید می کنند و برخی خطبه های امیرالمؤمنین علیه السّلام به وجه دوم اشاره دارد همانطور که خواهید دانست. کلینی در «روضه کافی»از ابی حمزه ثمالی روایت کرده است: نافع از امام پنجم علیه السّلام از تفسیر آیه «أولم یر الذین کفروا أن السموات و الأرض کانتا رتقاً ففتقناهما» پرسید. فرمود: خدای تبارک و تعالی آدم را بر زمین فرود آورد و آسمان بسته بود و هیچ نمی بارید و زمین بسته بود و هیچ نمی روئید و چون خدای بلند مرتبه توبه آدم علیه السلام را پذیرفت فرمود: تا آسمان ابر باران زا برگرفت و آنگاه امر کرد تا درهای خود را گشود و فرو بارید و زمین را فرمود تا درخت ها برآورد و میوه ها به بار آورد و جوی ها روان سازد و آن رتق بود و این فتق آن. نافع گفت راست گفتی ای فرزند رسول خدا و تا آخر خبر، و این دلیل وجه سوم است.

«و جعلنا من الماء کلّ شیء حیّ»،{هر چیز زنده ای را از آب پدید آوردیم.} طبرسی می گوید: یعنی با آبی که از آسمان فرود آوردیم همه چیز را زنده کردیم، و گفته اند: یعنی هر آفریده ای را از نطفه برآوردیم و اولی صحیح تر است. عیاشی به سندش از حسین بن علوان روایت کرده که از امام صادق علیه السّلام از مزه آب سؤال شد و فرمود: برای فهمیدن و آگاهی بپرس نه برای رنج دادن و به مشقت انداختن. مزه آب همان مزه زندگی است. خدای سبحان فرمود: «از آب هر چیز زنده را آفریدیم.» و از ابی مسلم آمده که گفته اند: یعنی به وسیله آب، زندگی هر جاندار و رشد و نمو او را قرار دادیم و این شامل حیوانات و گیاهان و درخت ها همه می شود. -. مجمع البیان ۷ : ۴۵ -

«أفلا یؤمنون»،{آیا ایمان نمی آورید؟}یا آیا تأیید نمی کنید و به قرآن و به آنچه مشاهده می کنید از دلیل و برهان،ایمان نمی آورید.

وضیح

«الرحمن» در آیه ۵۹ سوره فرقان، خبرالذی است اگر آن را مبتدا بگیریم، یا بدل ضمیر در (استوی) یا صفت «الحی» در آیه سابق. «فَسْئَلْ بِهِ خَبِیراً» یعنی بپرس درباره آفرینش و استواری بر عرش از دانشمندی که حقیقت را برای تو بیان کند و آن خدای تعالی یا جبرئیل یادانایان به کتاب های آسمانی پیشین هستند. و برخی گفته اند، ضمیر برای الرحمن است و معنا این است که اگر منکر اطلاق (رحمان) بر خداوند هستند، از اهل کتاب بپرسند که چنین لفظی در کتاب هایشان بدین معنا بر خدا اطلاق شده است. و به این جهت الرّحمن می شود مبتدا و آنچه پس از آن آمده خبر است و سؤال در «فَسْئَلْ بِهِ خَبِیراً»، اگر با «عن» متعدی شود به معنی تفتیش است و اگر با «باء» متعدی شود به معنی توجه و اعتنا است. و گفته شده که در اینجا حرف صله است.

«قل أئنکم لتکفرون بالّذی خلق الأرض فی یومین»،{بگو به راستی آیا شما کافرید به آن که زمین را در دو روز آفریده؟} بیضاوی می گوید: یعنی در مقدار دو روز یا در دو نوبت و در هر نوبت با شتاب هر چه بیشتر، آنچه را باید، آفریده است. و شاید مقصود از زمین، اجرام بسیط زیر آسمان است و منظور از دو بار آفرینش این است که یک بار ماده مشترک آنها را آفریده و سپس صورت های مخصوص به هر کدام را خلق کرده. و کفرشان، ناروا گویی و الحاد نسبت به ذات و صفات خداونداست. «وتجعلون له أندادا»، {و می سازید برایش همتاها.} با اینکه کسی شایستگی همتایی او را ندارد. «ذلک» کسی است که زمین را در دو روز آفریده، «رب العالمین» است، آفریننده هر چه است وپرورنده آن ها «و جعل فیها رواسی»،{و

نهـاده در زمین لنگرها از کوه.} بر بالای زمین بر افراشـته تا بیننـده ها از آن بصـیرت یابنـد و جوینـده ها سودها برنـد. - . أنوار التنزیل ۲ :۳۸۴ -

رازی در تفسـیر خود گفته: چون اگر کوه ها را زیر زمین می ساخت گمان می کردند ستون هایی آن ها را نگه می دارند و بر روی قرار داد تا آدمی ببینـد زمین و کوه ها بار سـنگینی بر یکدیگرنـد و نیازمند نگهدارنده ای پایدارند، و او کسـی نیست جز خدای سـبحان. - . مفاتیح الغیب ۷ : ۳۵۳ - «و بارک فیها»، {و برکت داد در آن.} بیضاوی می گویـد: یعنی خیر بسـیار داد به آفرینش هر گونه گیاه و جاندار «قدر فیها أقواتها»،{و اندازه گرفت در آن قوتهایش را.} یعنی خوراک اهل زمین را و برای هر نوعی خوراک شایسـته او را معین کردو یا در هر سـرزمینی خوراک مناسب آن آفریـد و به جای قـدّر، «قسّم» هم خوانده شده. «فی أربعه أیام» مقصود تتمه چهار روز است نه چهار روز جدا از دو روز آفرینش زمین که با هم شـش روز شوند، چنانچه مثلا کسـی بگوید از بصـره تا بغداد ده روز رفتم و تا کوفه پانزده روز. و شاید آنکه دو روز نگفته، برای بیان پیوسـته بودنشان به دو روز نخست بوده است. - . أنوار التنزیل ۲ : ۳۸۴ -

به نظر من احتمال دارد که منظور از این چهار روز ، چهار وقت باشد که خدا در آنها خوراک و قوت جهان را آماده کرده، از انسان ها و چهارپایان و پرنده ها و حشرات و خزنده های زمین و آنچه در بیابان و دریا است از میوه ها و گیاه و درخت و همه آنچه وسیله زندگی و معاش هر جانداری است و آن چهار فصل بهار و تابسـتان و پائیز و زمستان است و این تأویل از سیاق به دور است.

«سواء»: اسـتوار شـد. سواء به معنی اسـتوار شـدن، و دلیلش قرائت یعقوب است که آن را مجرور خوانـده به وصف ایام و گفته اند: حال از ضـمیر «اقواتها» یا در«فیها» است و مرفوع قرائت شده که خبر «هی» مقدر است. «للسائلین» یعنی برای پرسـش کننده هـا از مـدت آفرینش زمین و آنچه در آن است. یـا به این معنـا که خوراک و قوت را برای خواسـتاران، در چهار روز انـدازه و تعیین کرده است .

«ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماء» {سـپس استوار شد به سوی آسمان} و آهنگ آن کرد. چنانچه گفته می شود «استوار پیدا کردبه سوی فلان مکـان» هنگـامی که تنهـا به آن سـمت روی کنـد«وهی دخـان» {و آن دود بـود.}و بیضـاوی در تفسـیرش گفته: و چیزی تاریک بوده و شایـد مایه و اجزاء ریزی بوده که از آن فراهم شـده است. - . أنوار التنزیل ۲ : ۳۸۵ - و طبرسی در مجمع البیان گفته، ابن عباس گفته بخار زمین بوده و گفته انـد، یعنی فرمانش بر آسـمان اسـتوار شد - . مجمع البیان ۷. : ۳۸۵ - و رازی در تفسیرش می گویـد: صاحب اثر آورده است که عرش خـدا بر آب بود، از هنگامی که که آسـمان ها و زمین را آفرید، و خدا در آب حرارت و گرما ایجاد کرد و از آن کف و دودی برخاست و آن کف بر روی آب مانـد و خدا از آن خشـکی را آفرید و از آن، زمین را برآورد و دود برافراشت و بالا رفت و خدا از آن، آسـمان ها را آفرید. و بدان که این داسـتان در قرآن نیست و اگر دلیل متقن ودرستی باشد پذیرفته است و اگر نه مورد قبول نیست و این داستان در آغاز کتابی که به گمان یهود، تورات است آمـده و در آن آمـده که خـدای تعالی آسـمان ها را از اجزاء و تکه های تیره آفریـده و این از نظر عقل مورد قبول اسـت زیرا ما در علم معقول ثابت کردیم که تاریکی، یک کیفیت وجودی نیست بلکه عدم و نیستی نور است و چون خدای سبحان، اجزایی که پیوسـته بودنـد را آفریـد، پیش از آنکه به آن ها روشـنی دهـد، تیره و بی نور بودنـد و چون آن ها را فراهم آورد و

آسمان ها و اختران و خورشید و ماه ساخت و در آن ها صفت روشنی را ایجاد کرد و نورانی شدند و این اجزاء آنگاه که خدا می خواست از آن ها آسمان و خورشید و ماه را بیافریند، تیره و تاریک بودند، پس نام دود یا دخان بر آن ها صحیح به نظر می رسد، زیرا مقصود از دود، اجزاء از هم پاشیده بی نور است. - . مفاتیح الغیب ۷ : ۳۸۵ -

«فقال لها و للأرض ائتیا» {پس گفت به آن آسمان ها و به زمین بیائید.} بیضاوی می گوید: یعنی اثر بخشی و اثرپذیری خود را بردارید و آنچه را در شما نهادم، از حالات و وضعیت های گوناگون و موجودات گوناگون، هویدا کنید؛ یا آنکه به وجود درآئید، بنا بر اینکه خلقت پیش از این به معنی اندازه گیری و پایه بندی و گزارش دادن بوده، یا معنی آمدن آسمان، پدیدار شدن آن است و آمدن زمین، گسترانیدن و خشک شدن آن است، یا آنکه هر کدام، هرچه را از شما خواستم که زاده شود برآورید و مؤید این معنی است کلمه«آتیا» از مؤاتات، یعنی هر کدام همانند دیگری را بسازید، در آنچه از شما خواستم، با میل و رغبت خود یا به اجبار و بخواهید یا نخواهید. یا مقصود اظهار کمال قدرت است که باید خواست او انجام شود نه حقیقت رغبت آنان و یا اجبارشان در این باره، و هر دو مصدر در نقش حال قرار گرفتند. از اینجا است که «قالتا أتینا طائعین»، {گفتند آمدیم به دلخواه خود.}، یعنی فرمانبردار و مطیعانه و آنچه روشن تر به نظر می رسد این است که منظور اثر پذیری آن ها است از نیروی وی مانند فرمانی مطاع و پذیرش شده همچون فرموده او که گفت «کن فیکون»، {باش، پس می باشد.} و آنچه گفته اند که با آن ها سخن گفت و آن ها را قادر به پاسخ گویی کرد، تصور می شود که بنا بر وجه اول و آخری است.

طبرسی می گوید: ابن عباس می گوید: آسمان، خورشید و ماه و اختران و ستارگانش را آورد و زمین جوی ها و درختان و میوه هایش را و سخنی در اینجا به میان نبوده و پاسخی به زبان نیامده،بلکه خدای سبحان از آفرینش آسمان ها و زمین خود خبر داده که بدون سختی و مشقت ایجاد شده و این همانند آن است که به مأمور امر شود که «انجام بده» و انجام می شود، بدون هیچ مکث و توقف و درنگی و و از آن به امر و اطاعت و فرمان پذیری تعبیر کرده. و همانند آن در جایی می گوید: «إنما أمره إذا أراد شیئاً أن یقول له کن فیکون»، {همانا فرمانش هنگام خواست چیزی این است که می‌گوید باش و می باشد}. و گفته شده «أتینا طائعین» و نگفت طائعتین چون جمع عاقل است و حکم عقلا بر آن غلبه دارد و گفته می شود، هنگامی که می خواهد جمع عاقلی را مورد خطاب قرار دهد، از جمع عاقل استفاده می کند مانند اینکه می گوید: «و کلٌّ فی فلکٍ یسبحون»، {و همه در فلک شناورند}. - . مجمع البیان ۹ : ۶ -

«فَقَضیهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ»، {آفریدشان هفت آسمان.} بیضاوی می گوید: یعنی بدون طرح و نقشه قبلی و محکم آن ها را آفرید و ضمیر برای سماوات به صورت مؤنث آمده، به اعتبار معنای کثرت آن. «فی یومین»، در دو روز. روز پنجشنبه آسمان ها را آفرید و روز جمعه خورشید و ماه و ستاره ها را «و أوحی فی کلّ سماء أمرها»، {و وحی کرد در هر آسمانی فرمان خود را.} یعنی کار خود را و آنچه از او برآید که بر آن وادارد و تحمیل کند، به اختیار یا از طبع و روال همیشگی، و گفته اند: وحی او، به وحی اوامرش بوده به اهل آن.

«و زیّنّا السّماء الدّنیا بمصابیح»، {و آراستیم آسمان نزدیکتر را به چراغ ها.}زیرا همه ستارگان و اختران بر آن می درخشند. «و حفظاً» یعنی حفظ کردیم آن ها را از هر آفت و دست اندازی. و گفته شده که در معنی مفعول له است. همچنانکه گفته شده،

ویژه ساختیم آسمان دنیا را با مصابیح و چراغ ها به خاطر زینت و زیور و نگه دارندگی آنها. «ذلک تقدیر العزیز العلیم»، {این است تقدیر و تدبیر خداوند با عزت و دانا.} که قدرت و دانش او کامل است.

در آخر آیه سوره ق می فرماید: «و ما مسّنا من لغوب»، {نرسید به ما هیچ رنج و خستگی.} طبرسی می گوید، منظور تعب و سختی است و خداوند به وسیله آن، این سخن یهود را دروغ می شمرد که گفتند: خدا روز شنبه آسایش یافت زیرا که آفرینش را به پایان رسانده بود و از این رو ما در آن هیچ کاری نکنیم. -. مجمع البیان ۹ : ۱۵۰ -

رازی در تفسیرش می گوید: برخی مفسران می گویند که مقصود آیه، ردّ بر یهود است که گفتند: خدا روز یکشنبه آفرینش جهان را آغاز کرد و تا شش روز دیگر آن که به روز جمعه پایان یافت، و روز شنبه آرام شد و بر عرشش استوار گردید و خداوند متعال فرمود:«و ما مسنا من لغوب» که ردّی است بر گفته آنان، و ظاهر آن است که مقصود او ردّی است برمشرکین. یعنی ما به آفرینش نخست رنج ندیدیم تا قادر نباشیم به تکرار آن در مرتبه دوم و آنچه یهود گفتند و از تورات گرفتند، یا تحریفی است از آن و یا تفسیرش را ندانستند؛ زیرا یکشنبه و دوشنبه زمانی است از هم جدا و با هم فرق دارند و اگر آفرینش آسمان از روز یکشنبه باشد، باید زمان پیش از اجسام و موجودات باشد، ولی زمان نمی تواند از اجسام جدا باشد و در این صورت باید پیش از این اجسام، اجسام دیگری باشند و باید قدم عالم را بپذیریم که فلاسفه بر آن عقیده اند. -. مفاتیح الغیب ۷ : ۶۴۴ -

تعیین این ایام در آفرینش در اخبار معتبری آمده که به زودی خواهید دید، و فرض لزوم قدم عالم باطل است چنانچه پیش از این دانستی. زیرا تصحیح آن به چند وجه ممکن است که پذیرش قدم لازم نیست و تعیین ایام را به تقدیر زمان آن ها می شود کرد، به طوری که پس از آفرینش خورشید و حرکت افلاک بر آن تطبیق شوند و به فرض وجود خورشید در حرکت، همان ایام باشند؛ پس بیاندیش.

**[ترجمه]

بیان

أَ أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً قال البیضاوی أی أصعب خلقا أَمِ السَّماءُ ثم بین کیف خلقها و قال (۲) بَناها ثم بین البناء فقال رَفَعَ سَمْکَها أی جعل مقدار ارتفاعها من الأرض أو ثخنها الذاهب فی العلو رفیعا فَسَوَّاها أی فعدلها أو جعلها(۳)

مستویه أو فتممها بما به یتم (۴) کمالها من الکواکب و التداویر و غیرها(۵) من قولهم سوی فلان أمره إذا أصلحه وَ أَغْطَشَ لَیْلَها أی أظلمه منقول من غطش اللیل إذا أظلم و أضاف (۶)

إلیها لأنه یحدث بحرکتها وَ أَخْرَجَ ضُحاها أی و أبرز ضوء شمسها کقوله تعالی وَ الشَّمْسِ وَ ضُحاها یرید النهار وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِکَ دَحاها بسطها و مهدها للسکنی أَخْرَجَ مِنْها ماءَها بتفجیر العیون وَ مَرْعاها أی و رعیها و هو فی الأصل لمواضع الرعی (۷) و تجرید الجمله عن العاطف لأنها حال بإضمار قد أو بیان للدحو وَ الْجِبالَ أَرْساها أی أثبتها مَتاعاً لَکُمْ وَ لِأَنْعامِکُمْ تمتیعا لکم و لمواشیکم (۸).

۱- ۱. مفاتيح الغيب، ج ۷ ص ۶۴۴.

۲- ۲. فی المصدر: فقال.

۳- ۳. فی بعض النسخ: فجعلها.

۴- ۴. فی المصدر: بما يتم به.

۵- ۵. فی المصدر: و غيرهما.

۶- ۶. فی المصدر: و إنّما أضاف.

۷- ۷. فی المصدر: لموضع الرعی.

۸- ۸. أنوار التنزيل، ج ۲: ص ۶۴۴.

الَّذِی خَلَقَ فَسَوَّی أی خلق کل شی ء فسوی خلقه بأن جعل له ما به یتأتی کماله و یتم معاشه وَ الَّذِی قَدَّرَ أی قدر أجناس الأشیاء و أنواعها و أشخاصها و مقادیرها و صفاتها و أفعالها و آجالها فَهَدی فوجهه إلی أفعاله طبعا أو اختیارا بخلق المیول و الإلهامات و نصب الدلائل و إنزال الآیات.

تحقیق فی دفع شبهه

اعلم أن بعض الملاحده أوردوا تناقضا بین آیات سورتی البقره و السجده و بین آیات سوره النازعات حیث زعموا أن الأوله تدل علی تقدم خلق الأرض علی السماء و الأخیره علی العکس و أجیب عنه بوجوه.

أحدها أن خلق الأرض قبل السماء إلا أن دحوها متأخر عن خلق السماء و استشکل بوجهین الأول أن الأرض جسم عظیم فامتنع انفکاک خلقها عن التدحیه فإذا کانت التدحیه متأخره عن خلق السماء کان خلقها لا محاله أیضا متأخرا عن خلق السماء. و الثانی أن الآیه الأولی تدل علی أن خلق الأرض و خلق کل ما فیها مقدم علی خلق السماء و خلق الأشیاء فی الأرض لا یکون إلا بعد ما کانت مدحوه و أجیب عن الأول بأنا لا نسلم امتناع انفکاک خلق الأرض عن دحوها و المناقشه فی إطلاق خلق الأرض علی إیجادها غیر مدحوه مناقشه لفظیه و عن الثانی بأن قوله تعالی وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِکَ دَحاها یقتضی تقدم خلق السماء علی دحو الأرض و لا یقتضی تقدم تسویه السماء علی دحو الأرض فجاز أن تکون تسویه السماء متأخره عن دحو الأرض فیکون خلق الأرض قبل السماء و خلق السماء قبل دحو الأرض و دحو الأرض قبل تسویه السماء فارتفع التنافی و یرد علیه أن الآیه الثالثه تقتضی تقدم تسویه السماء علی دحو الأرض و الثانیه تقتضی تقدم خلق الأرض بما فیها علی تسویتها سبع سماوات و خلق ما فی الأرض قبل دحوها مستبعد و یمکن أن یجاب بأن المراد بالخلق فی الأولی التقدیر و هو شائع فی العرف و اللغه أو بأن المراد بخلق ما فی الأرض خلق موادها کما أن خلق

الأرض قبل دحوها عباره عن مثل ذلك فتكون تسويه السماء متقدمه على دحو الأرض كما هو ظاهر الآيه الثالثه أو بأن يفرق بين تسويتها المذكوره فى الثالثه و بين تسويتها سبع سماوات كما فى الأولى و حينئذ فتسويتها مطلقا متقدمه على دحو الأرض و تسويتها سبعا متأخره عنه و لعل هذا أوفق فى الجمع أو بأن يقال الفاء فى قوله تعالى فَسَوَّاها بمعنى ثم و المشار إليه بذلك فى قوله تعالى وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها هو بناء السماء و خلقها لا مجموع ما ذكر قبله أو بأن يقال كلمه ثم فى الأولى للترتيب الذكرى و تقديم خلق ما فى الأرض فى معرض الامتنان لمزيد الاختصاص فيكون خلق ما فى الأرض بعد دحوها كما هو الظاهر و تسويه السماء متقدمه عليه و على دحو الأرض كما هو ظاهر الآيه الثالثه لكن هذا لا يخلو من نوع (۱)

منافره لظاهر الآيه الثانيه و قد أوردنا بعض التوجيهات لها فى شرح بعض الأخبار الآتيه.

و قال البيضاوى كلمه ثم فى آيتى البقره و السجده لتفاوت (۲) ما بين الخلقين و فضل خلق السماء على خلق الأرض كقوله تعالى ثُمَّ كانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا لا للتراخى فى المده(۳) فإنه يخالف ظاهر قوله تعالى وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها فإنه يدل على تأخر دحو الأرض المتقدم على خلق ما فيها عن خلق السماء و تسويتها إلا أن يستأنف بدحيها مقدرا لنصب الأرض فعلا آخر دل عليه أَ أَنْتُمْ أَشَدُّ خَلْقاً مثل تعرف الأرض و تدبر أمرها بعد ذلك لكنه خلاف الظاهر(۴) انتهى.

و الوجه الثانى مما قد أجيب به عن أصل الإشكال أن يقال كلمه بعد فى الآيه الثالثه ليست للتأخر الزمانى إنما هو على جهه تعداد النعم و الإذكار

۱- ۱. فى بعض النسخ: عن نوع.

۲- ۲. فى المصدر: لعله لتفاوت.

۳- ۳. فى المصدر: فى الوقت.

۴- ۴. أنوار التنزيل ج، ۱ ص ۶۲.

لهـا كما يقول القائل أ ليس قـد أعطيتك و فعلت بك كـذا و كـذا و بعـد ذلك خلطتك و ربما يكون بعض ما تقـدم فى اللفظ متـأخرا بحسب الزمان لأنه لم يكن الغرض الإخبار عن الأوقات و الأزمنه بل المراد ذكر النعم و التنبيه عليها و ربما اقتضت الحال إيراد الكلام على هذا الوجه.

و الثالث ما ذكره الرازى و هو أن لا يكون معنى دَحاها مجرد البسط بل يكون المراد أنه بسـطها بسـطا مهيأ لنبات الأقوات و هـذا هو الذى بينه بقوله أَخْرَجَ مِنْها ماءَها وَ مَرْعاها و ذلك لأن (۱)

الاسـتعداد لا يحصل للأرض إلا بعد وجود السـماء فإن الأرض كالأم و السـماء كالأب و ما لم يحصلا لم يتولد أولاد المعادن و النبات و الحيوان.

و الرابع ما ذكره أيضا و هو أن يكون قوله وَ الْأَرْضَ بَعْـدَ ذلِكَ أى مع ذلك كقوله عُتُلٍّ بَعْدَ ذلِكَ زَنِيمٍ أى مع ذلك و كقولك للرجل أنت كذا و كذا ثم أنت بعدها كذا لا تريد(۲)

الترتيب و قـال تعـالى فَكُّ رَقَبَةٍ إلى قوله ثُمَّ كانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا و المعنى و كان و هـذا تقرير ما نقل عن ابن عباس و غيره قالوا فى قوله وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها أى مع مياده دحاها(۳).

أقول

و هـذا قريب من الثانى ثم المشـهور أن خلق الأرض قبل خلق السـماء و هو الأظهر و قيل بالعكس نقل الواحـدى فى البسـيط عن مقاتـل أنه قـال خلق الله السـماء قبـل الأـرض و تأويـل قوله ثُمَّ اسْـتَوى إِلَى السَّماءِ ثم كان قـد اسـتوى وَ هِيَ دُخانٌ قبل أن يخلق الأرض فأضمر فيه كان كما قال تعالى قالُوا إِنْ يَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ معناه إن يكن سرق.

و قال الرازى المختار عندى أن يقال خلق السماء مقدم على خلق الأرض

۱- ۱. فى المصدر: لان هذا الاستعداد.

۲- ۲. فى المصدر: لا تريد به الترتيب.

۳- ۳. مفاتيح الغيب، ج ۸، ص ۴۶۵(نقل عنه ملخصا).

بقی أن یقال کیف تأویل هذه الآیه یعنی آیه السجده فنقول الخلق لیس عباره عن التکوین و الإیجاد و الدلیل علیه قوله تعالی إِنَّ مَثَلَ عِیسی عِنْدَ اللّهِ کَمَثَلِ آدَمَ خَلَقَهُ مِنْ تُرابٍ ثُمَّ قالَ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ فلو کان الخلق عباره عن الإیجاد و التکوین لصار معنی الآیه أوجده من تراب ثم قال له کن فیکون و هذا محال لأنه یلزم أنه تعالی قد قال لشیء وجد کن و إذا ثبت هذا فنقول قوله خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ معناه أنه قضی بحدوثها فی یومین و قضاء الله بأنه سیحدث کذا فی مده کذا لا یقتضی حدوث ذلک الشیء فی الحال فقضاء الله بحدوث الأرض فی یومین مقدم علی إحداث السماء و لا یلزم منه تقدم إحداث الأرض علی إحداث السماء(۱)

انتهی و لا یخفی ما فیه و ستطلع علی حقیقه الأمر فی ضمن شرح الأخبار إن شاء الله تعالی.

**[ترجمه]«أأنتم أشد خلقاً»، {آیا آفرینش شما دشوارتر است؟} بیضاوی در تفسیرش گفته، یعنی آفرینش شما دشوارتر است یا آسمان که آن را آفرید و سپس به بیان چگونگی خلق آن اشاره می کند. «بناها» و می گوید چگونه ساخته شد. «رفع سمکها»و آن را از زمین برافراشت یا سقفش را تا بلندی رسانید و «فسوّیها» آن را به اندازه معین درست کرد و هموار نمود و یا با آفرینش ستارگان و اختران و اجسام گردان و دیگر چیزها تکمیلش کرد و همانطور که گفته می‌شود «سوّی فلان أمره» یعنی اصلاحش کرد.«و أغطش لیلها» شبش را تیره نمود، همانطور که گفته می شود «غطش اللّیل» یعنی شب تیره شد. و به خاطر اینکه با حرکتش ایجاد می شود ادامه داد که «و أخرج ضحیها»،{وزش را آشکار گردانید.}یعنی پرتو آفتابش را برآورد و روز شد چنانچه خدای متعال در جای دیگر می فرماید «والشمس و ضحیها» که منظور روز است.«و الأرض بعد ذلک دحیها»،{و پس از آن زمین را با غلتانیدن، گسترد.}زمین را پس از آن غلطاند و برای سکونت هموار کرد.«و أخرج منها ماءها» یعنی آبش را با چشمه های جوشان برآورد و «و مرعیها» هم چراگاهش را. «والجبال أرسیها» کوه ها را لنگرش کرد و ثابتش کرد «متاعاً لکم و لأنعامکم»،{[تا وسیله] استفاده برای شما و دام هایتان باشد.} تا خود و دام هایتان از آن بهره مند شوید. - . انوار التنزیل ۲ : ۶۴۴ -

«الذی خلق فسوّی»یعنی همان که آفرید و هماهنگی بخشید در آفرینش آن و برای او هر چه در زندگی به آن نیاز دارد و لازم است را فراهم کرد «والذی قدّر» یعنی و اندازه گرفت و تعیین کرد جنس همه چیز را و نوع آن را و شخصیت و مقدار و ویژگی ها و کاربرد و عمر آن ها را، «فهدی» و پس هدایت کرد آن ها را به کار خود، به طبع یااختیار به آفریدن امیال و الهام و آوردن دلیل و نازل کردن آیات.

رفع شبهه:

برخی ملحدین ایراد کرده‌اند و میان آیات سوره بقره و سجده با آیات سوره نازعات تناقض می بینند، چون که پنداشته اند اولی دلالت بر این دارد که آفرینش زمین پیش از آسمان است و دومی بر عکس. و برای این اشکال، چند جواب داده شده است:

۱.

خلق زمین پیش از آسمان بوده ولی گسترش و پهناوری آن پس از آفرینش آسمان بوده و اینجا به دو صورت اشکال کرده اند: یکی آنکه زمین جسمی است بزرگ و ممکن نیست آفرینش زمین ازگسترش آن جدا باشد و اگر دحو و گسترش یافتن آن پس از آفرینش آسمان بوده، خلقش هم به دنبال آن بوده است و دوم اینکه، آیه اولی دلالت دارد بر اینکه آفرینش زمین و هر چه در آن است پیش از خلق آسمان بوده و خلق اشیاء زمین به ناچار پس از کشش و گسترش یافتن آن بوده است.

به اشکال اول اینگونه پاسخ داده اند که نمی توانیم عدم جدا بودن آفرینش زمین از دحو و گسترانیدن آن را بپذیریم لذا مناقشه در زمینه آفرینش زمین بدون دحو و گسترانیدن آن مناقشه ای است لفظی. و درباره اشکال دوم گفته می شود که این گفته خداوند متعال که «والأرض بعد ذلک دحيها» دلالت دارد بر تقدم آفرینش آسمان بر گسترانیدن زمین و دلالت ندارد بر تقدم هماهنگ ساختن و استقرار آسمان بر دحو و گسترانیدن زمین. پس می شود که استقرار و تسویه آسمان پس از گسترانیدن زمین باشد و دحو و گسترانیدن زمین پس از استقرار آسمان و این با هم منافات ندارد. و ایراد کرده اند که آیه سوم دلالت دارد بر اینکه استقرار آسمان مقدم است بر دحو و گسترانیدن زمین و آیه دوم دلالت دارد بر اینکه خلق زمین و هر چه در آن است، مقدم است بر استقرار یافتن هفت آسمان؛ و خلق آنچه در زمین است، پیش از گسترانیدن آن بعید به نظر می رسد. و ممکن است جواب داد که مقصود از خلق در آیه اول، اندازه گیری و نقشه آن است که در عرف و لغت معروف است، یا مقصود از خلق آنچه در زمین است، خلق ماده آن ها است مانند آنکه خلق زمین هم پیش از دحو و گسترانیدن آن همین معنا را دارد؛ پس استقرار آسمان پیش از گسترانیدن زمین است، چنانچه از ظاهر آیه سوم اینگونه برمی آید. یا اینکه تسویه و استقرار مذکور در آیه سوم و استقرار هفت آسمان در آیه اولی دو معنا دارند و استقرار مطلق بر دحو و گسترانیدن زمین مقدم است و استقرار هفت آسمان پس از آن است و شاید این در جمع میان آیات بهتر است؛ یا گفته شود (فاء) در «فسوّيها» به معنی «ثم» آمده و لفظ «ذلک» در «وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحيها» اشاره دارد به بنا و ساختن آسمان و اصل خلق آن، نه آنچه پیش از آن ذکر شده است؛ یا گفته می شود لفظ «ثم» برای ترتیب در بیان است نه در آفرینش، و تقدیم خلق آنچه در زمین استدر معرض امتنانآمده، پس خلق آنچه در زمین است، پس از دحو و گسترانیدن آن بوده است، چنانچه به ظاهر همین است و استقرارآسمان پیش از آن و پیش از دحو و گسترانیدن زمین است، همچنانکه از ظاهر آیه سوم برمی آید؛ ولی این با آیه دوم یک اختلاف و تناقضی در تعبیر دارد و ما توجیهاتی در این باره در شرح اخبار آینده آورده ایم.

بیضاوی در تفسیرش گفته است، کلمه (ثم) در دو آیه بقره و سجده برای بیان تفاوت خلق آسمان و زمین است و درفضل خلق آسمان بر زمین، نه در وجود. همانطور که لفظ آن در آیه «ثُمَّ كانَ مِنَ الَّذِينَ آمَنُوا»؛ زیرا اگر برای تأخیر در وجود باشد با ظاهر آیه «وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذٰلِكَ دَحيها»تناقض دارد زیرا که آن دلالت دارد بر تأخر دحو و گسترانیدن زمین که مقدم است بر خلق ما فی الارض، نسبت به آفرینش آسمان و استقرار آن. مگر اینکه «دحيها» جمله جدایی باشد و «الارض» به فعل مقدری منصوب باشد که دلالت کند بر«أنتم أشد خلقاً» همچون: «تعرف الأرض و تدبّر أمرها بعد ذلک». ولی مطابق با ظاهرآیه نیست.
- . أنوار التنزيل ۱ : ۶۲ -

جواب دوم برای رفع اصل اشکال این است که لفظ «بعد» در آیه سوم برای تأخر زمانی نیست بلکه برای شمارش نعمت ها است و یادآوری آن. اگر چهاز نظر زمانی در قبل و یا بعد باشند. زیرا منظور گزارش زمان و اوقات نیست بلکه مقصود خبر دادن و ذکر نعمت و یادآوری آن است و شاید اقتضای این جمله در این جا بر این وجه باشد.

سوم، رازی در تفسیرش گفته است، معنی «دحیها»

گسترانیدن تنها نیست بلکه گسترانیدنی است برای آمادگی جهت رویش خوراک ها که آن را بیان کرد و گفت «أخرج منها ماءها و مرعیها»، {بیرون آورد از آن آب و چراگاهش را.}و این آمادگی زمین حاصل نمی شود مگر پس از خلق آسمان. برای آنکه زمین چون مادر است و آسمان مانند پدر، و تا هر دو نباشند، نوزاد آن یعنی معادن و گیاه و حیوان به وجود نمی آیند. -. مفاتیح الغیب ۸: ۳۶۵ -

چهارم، همانطور که گفته شد و آن اینکه «و الأرض بعد ذلک»، «مع ذلک» است یعنی به همراه آن. چون قول خدا «عُتُلٍّ بَعْدَ ذٰلِکَ زَنِیمٍ» که به معنی مع ذلک است و چنانچه تو به مردی بگویی، تو چنین و چنانی و پس از آن هم چنینی. و مقصودت ترتیب در کارهای او نیست و خدای تعالی فرمود «فَکُّ رَقَبَةٍ» تا آنجا که می گوید: «ثم کان من الذین آمنوا»، {سپس بوده از آنان که ایمان آوردند.} و همان بودن منظور است نه ترتیب آن و این بیان، تفسیری است که از ابن عباس نقل شده که گفته «وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذٰلِکَ دَحیها» یعنی با غلطاندن زمین، آن را گسترش داد. -. مفاتیح الغیب ۸: ۴۶۵ -

به نظر من، این جواب نزدیک به همان جواب دوم است، پس مشهور این است که آفرینش زمین پیش از آسمان بوده و اظهر همان است و برعکس هم گفته اند. واحدی در کتاب بسیط از مقاتل آورده که گفت: خدا آسمان را پیش از زمین آفرید و تأویل «ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ» یا «ثمّ کان قداستوی» این است که پیش از آن بر آسمان استوار شد که دودی بود پیش از آفرینش زمین، و لفظ کان را در آن مقدر گرفته، چنانچه خداوند فرموده: «إِنْ یَسْرِقْ فَقَدْ سَرَقَ أَخٌ لَهُ مِنْ قَبْلُ»، -. یوسف / ۷۷ - {گفتند اگر او دزدی کرده، پیش از این [نیز] برادرش دزدی کرده است.} معنا این است که اگر بوده که دزدی کرده.

رازی در تفسیرش می گوید: نظر من این است که آفرینش آسمان پیش از زمین بوده؛ پس این باقی می ماند که تفسیر این آیه یعنی آیه سجده چیست؟ من می گویم خلق، به معنی ایجاد نیست، به دلیل قول خدای تعالی که فرمود: «إن مثل عیسی عندالله کمثل آدم خلقه من تراب ثمّ قال له کن فیکون»، -. آل عمران / ۵۹ - {در واقع مثل عیسی نزد خدا همچون مثل [خلقت] آدم است [که] او را از خاک آفرید سپس بدو گفت باش، پس وجود یافت.} و اگر خلق به معنی ایجاد بود، در واقع می شد«أوجده من تراب» یعنی آن رااز خاک ایجاد کردم و آفریدم و سپس به او می گوید، کن فیکون و این محال است که خداوند به موجودی که وجود دارد بگوید باش. و چون این ثابت شد، می گوییم خلق ارض در دو روز به معنی صدور فرمان آفرینش او است و خلق زمین در فلان مدت، و نه به معنی ایجاد آن، و این فرمان پیش از ایجاد آسمان بوده و مستلزم مقدم بودن وجود زمین بر آسمان نیست. -. مفاتیح الغیب ۷: ۳۵۸ -

و این امر مبهمی نیست و در ضمن شرح اخبار آینده، بر حقیقت این امر آگاه می شوی.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

نهج، [نهج البلاغه] قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام فِی خُطْبَهٍ لَهُ: الْمَعْرُوفُ (۲)

مِنْ غَيْرِ رُؤْيَهٍ وَ الْخَالِقُ مِنْ غَيْرِ رَوِيَّهٍ الَّذِی لَمْ يَزَلْ قَائِماً دَائِماً إِذْ لَا سَمَاءٌ ذَاتُ أَبْرَاجٍ وَ لَا حُجُبٌ ذَاتُ أَرْتَاجٍ وَ لَا لَيْلٌ دَاجٍ وَ لَا بَحْرٌ سَاجٍ وَ لَا جَبَلٌ ذُو فِجَاجٍ وَ لَا فَجٌّ ذُو اعْوِجَاجٍ وَ لَا أَرْضٌ ذَاتُ مِهَادٍ وَ لَا خَلْقٌ ذُو اعْتِمَادٍ ذَلِكَ مُبْتَدِعُ الْخَلْقِ وَ وَارِثُهُ وَ إِلَهُ الْخَلْقِ وَ رَازِقُهُ (۳).

**[ترجمه]نهج البلاغه: امير المؤمنين عليه السّلام در خطبه خود فرموده است: خدايى كه نديده، شناخته شده، و بى انديشه، آفريدگار است. آنكه هميشه پايدار و پيوسته بوده است، آنگاه كه نه آسمان برج و بارو داشته و نه حجاب هاى پرده وارى، و نه شبى تيره و نه دريايى خموش و تار، نه كوهى با دره و نه دره اى كژمدار و پرموج، نه زمين گسترده و نه مردمى بر آن پايدار. او است نخست آفريننده خلق و وارث آنان همه، و معبود خلق و روزى بخش روزى خواران. - . نهج البلاغه : ۱۵۸ -

**[ترجمه]

بيان

من غير رويه أی تفكر لأنه يستلزم الجهل السابق و حدوث أمر فيه لم يكن و الاستكمال بعد النقص الذی لم يزل قائما أی بذاته أو بأحوال الخلق و قد مر مرارا دائما أی باقيا بذاته من غير عله ذات أبراج أی بروج أو كواكب نيره و الحجب جمع الحجاب و المراد هنا ما سيأتی من الحجب النورانيه التی تحت العرش أو السماوات عبر عنها بلفظين و الأرتاج فی بعض

۱- ۱. مفاتيح الغيب، ج ۷، ص ۳۵۸(نقل عنه ملخصا).

۲- ۲. فی المصدر: الحمد للّه المعروف.

۳- ۳. نهج البلاغه: ۱۵۸.

النسخ بكسر الهمزه مصدر أرتج الباب أى أغلقه و فى بعضها بالفتح جمع رتج بالتحريك أو رتاج بالكسر و الأول الباب العظيم و الثانى الباب المغلق أو الذى عليه باب صغير و الداجى المظلم و الساجى الساكن و الفجاج جمع الفج بالفتح و هو الطريق الواسع بين الجبلين و المهاد بالكسر الفراش و اعتمدت على الشى ء اتكأت عليه و كل حى يعتمد على رجله فى المشى و على غيرها و يمكن أن يراد به القوه و التصرف و أبدعت الشى ء و ابتدعته أى استخرجته و أحدثته و الابتداع الخلق على غير مثال و وراثه أى الباقى بعد فنائهم و المالك لما ملكوا ظاهرا و لا يخفى صراحته فى حدوث العالم.

**[ترجمه]«من غير رويه» يعنى بدون تفكر زيرا آن مستلزم جهل و حدوث چيزى است كه در او نبوده و نيز مستلزم كمال بعد از نقص مى باشد. «الذى لم يزل قائما» يعنى قائم به ذاتش يا به امور خلق. - كه بارها گذشت -. «دائما» يعنى به ذاتش باقى است بدون علتى. «ذات أبراج» يعنى برجها يا ستارگان درخشان. «الحُجُب» جمع حجاب و منظور از آن در اينجا آن چيزى است كه بعدا خواهيم گفت يعنى حجابهاى نورانى پايين عرش و يا منظور آسمانهاست كه از آن به دو لفظ تعبير كرده است. «الأرتاج» در بعضى نسخه ها به كسر همزه مصدر «أرتج الباب» يعنى در را بست. و در بعضى با فتحه جمع رَتَج يا رِتاج كه اولى در بزرگ و دومى در بسته يا چيزى است كه در كوچكى بر آن است. «الداجى»: تاريك. «الساجى»: ساكن. «الفجاج» جمع فَج و آن راه گشاد بين دو كوه است. «المِهاد»: فرش. «اعتمدت على الشى ء»: تكيه دادم بر آن. و هر زنده اى هنگام راه رفتن بر پايش يا چيز ديگر تكيه مى كند و ممكن است منظور قوت و تصرف باشد. «أبدعت الشى ء و ابتدعته»: آن را خارج ساختم و ايجاد كردم. «الابتداع» خلق كردن بدون نمونه اى. «وراثه» يعنى باقى بعد از فنايشان. «المالك» مالك آنچه ظاهرا مالكش هستند. و صراحت اين كلام بر حدوث عالم پوشيده نيست.

**[ترجمه]

«۲»

النهج، [نهج البلاغه] قَالَ عليه السلام: الْأَوَّلِ قَبْلَ كُلِّ أَوَّلٍ وَ الْآخِرِ بَعْدَ كُلِّ آخِرٍ(۱).

**[ترجمه]نهج البلاغه: اميرالمؤمنين على عليه السلام مى فرمايد: اول پيش از هر اولى است و آخر بر هر آخرى. - . نهج البلاغه : ۱۹۴ -

**[ترجمه]

بيان

الغرض إثبات الأوليه و الآخريه الحقيقيتين له سبحانه و ظاهر الأول حدوث ما سواه و استدل بالثانى على ما ذهب إليه كثير من المتكلمين من انعدام العالم بأسره قبل قيام الساعه و يمكن أن يكون الآخريه باعتبار أن كل ما عداه فى التغير و التحول من حال إلى حال كما ورد فى الروايه و قيل أوليته بحسب الخارج و آخريته بحسب الذهن أو الآخر فى سلسله الافتقار لاحتياج الكل إليه سبحانه (۲).

۱- ۱. نهج البلاغه: ۱۹۴.

۲- ۲. الاولیه و الآخریه و صفان اضافیان، فإذا قویس شی ء إلی آخر وجد بعده وصف بالاولیه، و إذا قویس إلی شی ء وجد قبله وصف بالآخریه. و للتقدم و التأخر أقسام مذکوره فی محلها و قد اختلف القول فی تقدم الواجب علی الممکنات، فقیل: إن تقدمه زمانی، و قیل: علی، و قیل، سرمدی إلی غیر ذلک. لکن التقدّم الزمانی بمعناه المصطلح- و هو وقوع المتقدم مقارنا لجزء من الزمان متقدم علی الجزء الذی وقع المتأخر مقارنا له- مما یستحیل فی حقّ الحق سبحانه و تقدس لتعالیه عن مقارنه الزمان و مقایسته بالحدثان. علی أنّه یستلزم قدم الزمان و هو کر علی ما فر منه. و أمّا تفسیر التقدّم الزمانی بأن الواجب کان فی زمان لم یکن شی ء، و تتمیمه بأن. الزمان أمر موهوم منتزع عن ذاته، مما لا یجدی شیئا و لا یسمن و لا یغنی من جوع. لان الزمان إن کان أمرا موهوما فلا یمکن تأثیره فی الواقعیات و إناطه البحث الحقیقی به، غایه الامر تسمیته تعالی بالقدیم الزمانی تسمیه لیس وراءه حقیقه و لا- تجاوز حدّ الاسم و الوهم و إن کان أمرا واقعیا فلا یمکن انتزاعه من ذات الباریٔ سبحانه و إلّا لتطرق التغیر و الحدوث إلیها. و أمّا آخریه الواجب فقیل بالآخریه الزمانیه بمعنی أنّه یفنی کل شی ء إلّا الواجب تعالی فیکون زمان لیس فیه غیره سبحانه و لما کان ظاهر هذا القول مخالفا لظواهر الکتاب و السنه من أبدیه نشأه الآخره و خلود أهلها فسر بفناء الموجودات قبل قیام الساعه! و لقائل أن یقول: هل یکون عند فناء جمیع الموجودات زمان أولا؟ فان کان فلا یکون الواجب آخرا بالنسبه إلی نفس الزمان، و إلّا فلا- یکون آخرا زمانیا، علی أنّه تعالی یکون علی هذا آخرا بالنسبه إلی الموجودات قبل قیام الساعه لا بعده و له توال فاسده اخری. و حقّ القول أن الواجب تعالی محیط بجمیع العوالم، مهیمن علی کافه الموجودات، و یکون وجوده أوسع و أرفع من کل الوجودات، بل هی بأسرها ظل وجوده و شعاع نوره تبارک و تعالی و لیس لها استقلال أصلا، فلیس بین الوجودات الامکانیه و بین وجوده السرمدی الواجب المحیط الغیر المتناهی بل فوق ما لا- یتناهی بما لا- یتناهی نسبه، فأین المتناهی من غیر المتناهی؟ و ما للتراب و ربّ الارباب؟! فکلما قویس وجود إمکانی إلی وجوده المتعالی کان من بین یدیه و من خلفه، و من فوقه و من تحته، و من کل جهه من جهاته، و کل شأن من شئونه محدودا محاطا بوجوده تبارک و تعالی. فاذا لوحظ الجهه السابقه علی الموجودات کان سبحانه هو الأول، و إذا لوحظ الجهه اللاحقه کان هو الآخر، و إذا لوحظ ظاهرها کان هو الباطن، و إذا لوحظ باطنها کان هو الظاهر« هُوَ الْأَوَّلُ وَ الْآخِرُ وَ الظّاهِرُ وَ الْباطِنُ وَ هُوَ بِکُلِّ شَیْ ءٍ عَلِیمٌ»« أَلا إِنَّهُ بِکُلِّ شَیْ ءٍ مُحِیطٌ».

**[ترجمه]هدف اثبات اوّلیت و آخریّت حقیقی برای خداوند سبحان است. و ظاهر صفت اول(اولیت خدا) حدوث ماسوی الله است. و به صفت دوم به معدوم شدن تمام عالم قبل از قیامت - که نظر اکثر متکلمین است - استدلال شده است. و ممکن است آخریت خداوند به این اعتبار باشد که جز خدا در تغییر و دگرگونی از حالی به حال دیگر است - چنانچه در روایت آمده - و گفته شده اولیت خدا به حسب خارج و آخریت خدا به حسب ذهن است. یا اینکه خدا در سلسله نیاز آخر است زیرا همه به او نیاز دارند.

**[ترجمه]

«۳»

النهج، [نهج البلاغه] قَالَ علیه السلام: الْحَمْدُ لِلَّهِ الدَّالِّ عَلَی وُجُودِهِ بِخَلْقِهِ وَ بِمُحْدَثِ خَلْقِهِ عَلَی أَزَلِیَّتِهِ (۱).

وَ مِنْهُ (۲)

قَالَ علیه السلام: الْحَمْدُ لِلَّهِ خَالِقِ الْعِبَادِ وَ سَاطِحِ الْمِهَادِ وَ مُسِیلِ الْوِهَادِ وَ مُخْصِبِ النِّجَادِ لَیْسَ لِأَوَّلِیَّتِهِ ابْتِدَاءٌ وَ لَا لِأَزَلِیَّتِهِ انْقِضَاءٌ هُوَ الْأَوَّلُ لَمْ یَزَلْ وَ الْبَاقِی بِلَا أَجَلٍ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام قَبْلَ کُلِّ غَایَةٍ وَ مُدَّةٍ وَ کُلِّ إِحْصَاءٍ وَ عِدَّةٍ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام لَمْ یَخْلُقِ الْأَشْیَاءَ مِنْ أُصُولٍ أَزَلِیَّةٍ وَ لَا مِنْ أَوَائِلَ أَبَدِیَّةٍ(۳) بَلْ خَلَقَ مَا خَلَقَ فَأَقَامَ حَدَّهُ وَ صَوَّرَ مَا صَوَّرَ فَأَحْسَنَ صُورَتَهُ (۴).

۱- ۱. نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۷۴.

۲- ۲. فی بعض النسخ: و فی خطبه.

۳- ۳. سیأتی من المؤلّف فی بیان الخطبه أن فی بعض النسخ« بدیه».

۴- ۴. نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۰۰.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علی علیه السلام فرمود: سپاس از آن خدا است که خلقت را دلیل وجود خود ساخت و حدوث خلقش را دلیل همیشه بودنش - . نهج البلاغه ۱ : ۲۷۴ -

و در ضمن آن فرمود: سپاس از آن خداوند است که آفریننده بنده ها و گشاینده بسترها و ایجادگر سیل دره ها، و نعمت دهنده بلندی ها و تپه ها است، نخستین او را آغازی نیست و ازلیتش را پایانی نیست. او است نخستینی که همیشگی است، و پاینده ای که پایانی ندارد - تا آنجا که می گوید - پیش از هر پایان و مدت است و هر آمار و شمارش - تا آنجا که - نیافریده اشیاء را از اصولی که همیشه بودند، و نه از اوائلی که ابدی باشند، بلکه آنچه را آفریده، حدی بر آن نهاده و آنچه به تصویر کشیده، به زیباترین وجه به تصویر کشیده است. - . نهج البلاغه ۱ : ۳۰۰ -

**[ترجمه]

بیان

الساطح الباسط و المسیل المجری و الوهاد جمع وهده و هی الأرض المنخفضه و أخصب الله الأرض أی جعلها کثیره العشب و الکلأ و النجاد بالکسر جمع نجد بالفتح و هو المرتفع من الأرض و لا لأزلیته انقضاء أی فی جانب الأبد أی أزلیته أزلیه مقرونه بالأبدیه و یمکن أن یکون إشاره إلی أن الأزلیه تستلزم الأبدیه إذ ما ثبت قدمه امتنع عدمه أو فی جانب الأزل إذا رجع الوهم إلیه و لا یخفی دلاله تلک الفقرات علی اختصاص الأزلیه به و حدوث ما سواه إذ ذکر الصفات المشترکه بینه و بین خلقه لا یناسب مقام المدح.

ثم صرح علیه السلام بذلک بقوله لم یخلق الأشیاء من أصول أزلیه ردا علی ما زعمته الحکماء من الهیولی القدیمه و نحو ذلک و الأبد بالتحریک الدهر و الدائم و القدیم الأزلی کما ذکره فی القاموس و قیل الزمان الطویل الذی لیس بمحدود و الظاهر أنه تأکید و تفسیر للفقره الأولی و یحتمل أن یکون المراد الأمثله التی یخلق الله تعالی الأشیاء علی حذوها و فی بعض النسخ بدیه و البدی کرضی الأول من أوائل سابقه علی إیجادها(۱).

ص: ۲۸

۱- ۱. الازلیه و القدم مترادفان، و معناهما کون الموجود بحیث لا یسبقه عدم، فان أضیف إلی العدم الذاتی سمی قدما ذاتیا، و إن اضیف إلی العدم الزمانی سمی قدما زمانیا و حیث إن الزمان مقدار الحرکه، و الحرکه تختص بالاجسام، فإذا لم یکن جسم لم یکن زمان، و کل شیء غیر جسمانی فانه خارج عن حیطه الزمان البته، فلو وجد شیء مجرد عن الماده کان لا محاله غیر محدود بالزمان. و حیث إن الجسم لا ینفک عن الحرکه- بناء علی القول بالحرکه الجوهریه- فکلما فرض جسم کان حادثا زمانیا. و الواجب تعالی قدیم أزلیّ ذاتا بمعنی کون الوجود عین ذاته و استحاله العدم علیه بوجه و زمانا بمعنی کونه خارجا عن ظرف الزمان و منزها عن مقارنته لا بمعنی کونه مقارنا لزمان غیر متناه من جهه البدء و أمّا ما سواه فعلی القول بوجود المجردات المحضه و الموجودات النوریه العالیه فانها أیضا غیر مقیده بالزمان لکنها لا تشارک الواجب تعالی فی الازلیه الذاتیه. و أمّا الماده أعنی الهیولی الأولی فلیست من الموجودات المتحصله، و تحصلها إنّما یکون بالصور، و لا شیء من الصور الجسمانیه بقدیم

لمـا ذكرنـا. نعم على القول بقـدم الصور الفلكيه كمـا يراه بعض الفلاسـفه تكون مادتها أيضا قـديمه لكنها على كل حال ليسـت موجوده قبل الأشياء و لا أصلا أزليا للكائنات.

**[ترجمه]«الساطح»: پهن شده. «المسیل»: محل جریان. «الوهاد» جمع وهده و آن زمین گود است. «أخصب الله الأرض» یعنی خدا زمین را پر سبزه و چراگاه قرار داد. «النِجاد»: جمع نَجد و آن زمین مرتفع است.

ازلیتش را پایانی نیست، یعنی از سوی ابد بریده نشود و ازلیتش قرین ابدیت است و این اشاره است به آن که ازلی بودن مستلزم ابدی بودن است زیرا آنچه قدم آن ثابت شود عدمش غیرممکن است، چون به خود موجود است و فنا پذیر نیست و دلالت این عبارات بر ازلی بودن تنها ذات او و حدوث هر چه جز او است،امر روشنی است زیرا ذکر اوصاف مشترک میان او و خلقش موجب مدح و ستایش او نمی شود. سپس فرمود: اشیاء را از اصولی ازلی نیافریده است. برای جواب و ردّ اندیشه برخی دانشمندان که به هیولای قدیم معتقدند. و ابد، روزگار است و دائم و قدیم به معنی ازلی است چنانچه در قاموس آمده و بعضی آن را زمان درازی دانسته‌اند که حد و پایان ندارد و ظاهر آن است که آن تفسیر عبارت اول است و احتمال دارد که مقصودصورت هایی باشد که خدا اشیاء را طبق آن آفریده و آن ها را نفی می کند و در برخی نسخه ها «بدیه» آمده و بدی مانند رضی، به معنی نمونه های پیش از ایجاد است.

**[ترجمه]

«۴»

شَرْحُ النَّهْجِ لِلْکَیْدُرِیِّ، وَرَدَ فِی الْخَبَرِ: أَنَّ اللَّهَ تَعَالَی لَمَّا أَرَادَ خَلْقَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ خَلَقَ جَوْهَراً أَخْضَرَ ثُمَّ ذَوَّبَهُ فَصَارَ مَاءً مُضْطَرِباً ثُمَّ أَخْرَجَ مِنْهُ بُخَاراً کَالدُّخَانِ فَخَلَقَ (۱)

مِنْهُ السَّمَاءَ کَمَا قَالَ ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ ثُمَّ فَتَقَ تِلْکَ السَّمَاءَ فَجَعَلَهَا سَبْعاً ثُمَّ جَعَلَ مِنْ ذَلِکَ الْمَاءِ زَبَداً فَخَلَقَ مِنْهُ أَرْضَ مَکَّهَ ثُمَّ بَسَطَ الْأَرْضَ کُلَّهَا مِنْ تَحْتِ الْکَعْبَهِ وَ لِذَلِکَ تُسَمَّی مَکَّهُ أُمَّ الْقُرَی لِأَنَّهَا أَصْلُ جَمِیعِ الْأَرْضِ ثُمَّ شَقَّ مِنْ تِلْکَ الْأَرْضِ سَبْعَ أَرَضِینَ وَ جَعَلَ بَیْنَ کُلِّ سَمَاءٍ وَ سَمَاءٍ مَسِیرَهَ خَمْسِمِائَهِ عَامٍ وَ کَذَلِکَ بَیْنَ کُلِّ أَرْضٍ وَ أَرْضٍ وَ کَذَلِکَ بَیْنَ هَذِهِ السَّمَاءِ وَ هَذِهِ الْأَرْضِ ثُمَّ بَعَثَ مَلَکاً مِنْ تَحْتِ الْعَرْشِ حَتَّی نَقَلَ الْأَرْضَ عَلَی مَنْکِبِهِ وَ عُنُقِهِ وَ مَدَّ الْیَدَیْنِ فَبَلَغَتْ إِحْدَاهُمَا إِلَی الْمَشْرِقِ وَ الْأُخْرَی إِلَی الْمَغْرِبِ ثُمَّ بَعَثَ لِقَرَارِ قَدَمِ ذَلِکَ الْمَلَکِ بَقَرَهً مِنَ الْجَنَّهِ کَانَ لَهَا أَرْبَعُونَ أَلْفَ قَرْنٍ وَ أَرْبَعُونَ أَلْفَ رِجْلٍ وَ یَدٍ وَ بَعَثَ یَاقُوتاً مِنَ الْفِرْدَوْسِ الْأَعْلَی حَتَّی یُوضَعَ بَیْنَ سَنَامِ تِلْکَ الْبَقَرَهِ وَ أُذُنِهَا فَاسْتَقَرَّ قَدَمَا ذَلِکَ الْمَلَکِ عَلَی السَّنَامِ وَ الْیَاقُوتِ وَ إِنَّ قُرُونَ تِلْکَ الْبَقَرَهِ لَمُرْتَفِعَهٌ مِنْ أَقْطَارِ الْأَرْضِ إِلَی تَحْتِ الْعَرْشِ وَ إِنَّ مَنَاخِرَ أُنُوفِهَا بِإِزَاءِ الْأَرْضِ فَإِذَا

تَنَفَّسَتِ الْبَقَرَهُ مَدَّ الْبَحْرُ وَ إِذَا قَبَضَتْ أَنْفَاسَهَا جَزَرَ الْبَحْرُ مِنْ ذَلِکَ ثُمَّ خَلَقَ لِقَرَارِ قَوَائِمِ تِلْکَ الْبَقَرَهِ صَخْرَهً وَ هِیَ الَّتِی حَکَی اللَّهُ عَنْ لُقْمَانَ فِی قَوْلِهِ فَتَکُنْ فِی صَخْرَهٍ فَیَزِیدُ مِقْدَارُ سَعَهِ تِلْکَ الصَّخْرَهِ سَبْعَ مَرَّاتٍ عَلَی مِقْدَارِ سَبْعِ سَمَاوَاتٍ وَ سَبْعِ أَرَضِینَ ثُمَّ خَلَقَ حُوتاً وَ هُوَ الَّذِی أَقْسَمَ اللَّهُ فَقَالَ ن وَ الْقَلَمِ وَ النُّونُ الْحُوتُ وَ أَمَرَ تَعَالَی بِوَضْعِ تِلْکَ الصَّخْرَهِ عَلَی ظَهْرِ ذَلِکَ الْحُوتِ وَ جَعَلَ ذَلِکَ الْحُوتَ فِی الْمَاءِ وَ أَمْسَکَ الْمَاءَ عَلَی الرِّیحِ وَ یَحْفَظُ اللَّهُ الرِّیحَ بِقُدْرَتِهِ.

**[ترجمه]شرح نهج البلاغه کیدری: در خبر آمده که چون خدای تعالی خواست آسمان و زمین را بیافریند، گوهر سبزی آفرید. سپس آن را ذوب نمود و آب لرزانی شد، سپس از آن بخاری برآورد مانند دود و از آن آسمان را آفرید، چنانچه

فرمود: «ثم استوی الی السماء و هی دخان»، {بر آسمان استوار شد و آن چون دودی بود.} و آنگاه آن را شکافت و آن را هفت آسمان ساخت، سپس از آن آب کفی برآورد و از آن زمین مکه را آفرید سپس همه زمین را از زیر کعبه گسترانید و از این رو مکه را أم القری نامیدند زیرا مایه و اصل همه زمین است. سپس از آن زمین هفت زمین برشکافت و میان هر آسمانی تا آسمانی دیگر پانصد سال راه فاصله نهاد و همین طور میان هر ارضی تا ارضی دیگر، و نیز میان این آسمان و این زمین، سپس فرشته ای از زیر عرش فرستاد تا زمین را بر شانه و گردن نهاد و دو دست را کشید تا یکی به مشرق و دیگری به مغرب رسید، سپس برای قرارگاه قدم آن فرشته، گاوی از بهشت فرستاد که چهل هزار شاخ و چهل هزار دست و پا داشت، و یاقوتی از فردوس اعلی فرستاد و میان برآمدگی پشت و گوش آن جای گرفت و دو پای آن فرشته بر برآمدگی پشت و یاقوت استوار شد و به راستی شاخ های آن گاو در اطراف زمین تا زیر عرش برافراشته و سوراخ بینی او به اندازه زمین و چون دم برمی آورد دریا به مد می آید و چون دم فرو می کشددریا به جزر می‌افتد. سپس برای قرارگاه دست و پای آن گاو، سنگی آفرید و همان است که خدا در سوره لقمان از آن حکایت کرده «فتکن فی صخرهٔ»، {و در سنگی باشد)، و پهنای آن سنگ، هفت برابر از هفت آسمان و هفت زمین بیشتر است، سپس یک ماهی آفرید که بدان سوگند خورده و فرموده «نون و القلم» و نون ماهی است و خداوند فرمان داده که آن سنگ را بر پشت آن ماهی گذارند و آن ماهی در آب است و آب بر باد است و خدا باد را به قدرت خود نگه می دارد .

**[ترجمه]

«۵»

النَّهْجُ، [نهج البلاغه] وَ الْإِحْتِجَاجُ، فِی خُطْبَهٍ لِأَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام: الدَّالِّ عَلَی قِدَمِهِ بِحُدُوثِ خَلْقِهِ وَ بِحُدُوثِ خَلْقِهِ عَلَی وُجُودِهِ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام مُسْتَشْهِدٌ بِحُدُوثِ الْأَشْیَاءِ عَلَی أَزَلِیَّتِهِ (۲).

ص: ۲۹

۱- ۱. فی بعض النسخ: و خلق.

۲- ۲. نهج البلاغه، ج ۱، ص ۳۵۰. الاحتجاج، ص ۱۰۷.

**[ترجمه]نهج البلاغه والاحتجاج: در خطبه امیر المؤمنین علیه السّلام است که: آن که دلیل آورد بر قدم خود با حدوث خلقش، و اثبات کرد وجود خود را با حدوث و آفرینش خلق خود - تا آنجا که می گوید - حدوثِ همه چیز را گواه گرفت بر ازلی بودن خود. - . نهج البلاغه ۱ : ۳۵۰ ، الاحتجاج : ۱۰۷ -

**[ترجمه]

«۶»

وَ فِی خُطْبَهٍ أُخْرَی مَشْهُورَهٍ: لَا تَصْحَبُهُ الْأَوْقَاتُ وَ لَا تَرْفِدُهُ (۱) الْأَدَوَاتُ سَبَقَ الْأَوْقَاتَ كَوْنُهُ وَ الْعَدَمَ وُجُودُهُ وَ الِابْتِدَاءَ أَزَلُهُ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام لَا يَجْرِی عَلَيْهِ السُّكُونُ وَ الْحَرَكَهُ وَ كَيْفَ يَجْرِی عَلَيْهِ مَا هُوَ أَجْرَاهُ وَ يَعُودُ فِيهِ مَا هُوَ أَبْدَاهُ وَ يَحْدُثُ فِيهِ مَا هُوَ أَحْدَثَهُ إِذاً لَتَفَاوَتَتْ ذَاتُهُ وَ لَتَجَزَّأَ كُنْهُهُ وَ لَامْتَنَعَ مِنَ الْأَزَلِ مَعْنَاهُ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام يَقُولُ لِمَّا(۲)

أَرَادَ كَوْنَهُ كُنْ فَيَكُونُ لَا بِصَوْتٍ يَقْرَعُ وَ لَا نِدَاءٍ(۳)

يُسْمَعُ وَ إِنَّمَا كَلَامُهُ سُبْحَانَهُ فِعْلٌ مِنْهُ أَنْشَأَهُ وَ مَثَّلَهُ لَمْ يَكُنْ مِنْ قَبْلِ ذَلِكَ كَائِناً وَ لَوْ كَانَ قَدِيماً لَكَانَ إِلَهاً ثَانِياً لَا يُقَالُ كَانَ بَعْدَ أَنْ لَمْ يَكُنْ فَتَجْرِیَ عَلَيْهِ الصِّفَاتُ الْمُحْدَثَاتُ وَ لَا يَكُونُ بَيْنَهَا وَ بَيْنَهُ فَصْلٌ وَ لَا لَهُ عَلَيْهَا فَضْلٌ فَيَسْتَوِیَ الصَّانِعُ وَ الْمَصْنُوعُ وَ يَتَكَافَأَ الْمُبْتَدِعُ وَ الْبَدِيعُ خَلَقَ الْخَلَائِقَ عَلَی غَيْرِ مِثَالٍ خَلَا مِنْ غَيْرِهِ وَ لَمْ يَسْتَعِنْ عَلَی خَلْقِهَا بِأَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ وَ أَنْشَأَ الْأَرْضَ فَأَمْسَكَهَا مِنْ غَيْرِ اشْتِغَالٍ وَ أَرْسَاهَا عَلَی غَيْرِ قَرَارٍ وَ أَقَامَهَا بِغَيْرِ قَوَائِمَ وَ رَفَعَهَا بِغَيْرِ دَعَائِمَ وَ حَصَّنَهَا مِنَ الْأَوَدِ وَ الِاعْوِجَاجِ وَ مَنَعَهَا مِنَ التَّهَافُتِ وَ الِانْفِرَاجِ أَرْسَی أَوْتَادَهَا وَ ضَرَبَ أَسْدَادَهَا وَ اسْتَفَاضَ عُيُونَهَا وَ خَدَّ أَوْدِيَتَهَا فَلَمْ يَهِنْ مَا بَنَاهُ وَ لَا ضَعُفَ مَا قَوَّاهُ إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام هُوَ الْمُفْنِی لَهَا بَعْدَ وُجُودِهَا حَتَّی يَصِيرَ مَوْجُودُهَا كَمَفْقُودِهَا وَ لَيْسَ فَنَاءُ الدُّنْيَا بَعْدَ ابْتِدَائِهَا بِأَعْجَبَ مِنْ إِنْشَائِهَا وَ اخْتِرَاعِهَا إِلَی قَوْلِهِ علیه السلام وَ إِنَّهُ (۴) سُبْحَانَهُ يَعُودُ بَعْدَ فَنَاءِ الدُّنْيَا وَحْدَهُ لَا شَیْ ءَ مَعَهُ كَمَا كَانَ قَبْلَ ابْتِدَائِهَا كَذَلِكَ يَكُونُ بَعْدَ فَنَائِهَا بِلَا وَقْتٍ وَ لَا مَكَانٍ وَ لَا حِينٍ وَ لَا زَمَانٍ عُدِمَتْ عِنْدَ ذَلِكَ الْآجَالُ وَ الْأَوْقَاتُ وَ زَالَتِ السِّنُونَ وَ السَّاعَاتُ فَلَا شَیْ ءَ إِلَّا الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ الَّذِی إِلَيْهِ مَصِيرُ جَمِيعِ الْأُمُورِ بِلَا قُدْرَهٍ مِنْهَا كَانَ ابْتِدَاءُ خَلْقِهَا وَ بِغَيْرِ امْتِنَاعٍ مِنْهَا كَانَ فَنَاؤُهَا وَ لَوْ قَدَرَتْ عَلَی الِامْتِنَاعِ لَدَامَ بَقَاؤُهَا لَمْ يَتَكَاءَدْهُ صُنْعُ شَیْ ءٍ

۱- ۱. فی بعض النسخ: و لا تردفه.

۲- ۲. فی المصدر: لمن أراد.

۳- ۳. فی المصدر: بنداء.

۴- ۴. فی المصدر: و إن اللّه.

مِنْهَا إِذْ صَنَعَهُ وَ لَمْ يَؤُدْهُ مِنْهَا خَلْقُ مَا بَرَأَهُ وَ خَلَقَهُ (۱)

وَ لَمْ يُكَوِّنْهَا لِتَشْدِيدِ سُلْطَانٍ وَ لَا لِخَوْفٍ مِنْ زَوَالٍ وَ نُقْصَانٍ وَ لَا لِلِاسْتِعَانَهِ بِهَا عَلَى نِدٍّ مُكَاثِرٍ وَ لَا لِلِاحْتِرَازِ بِهَا مِنْ ضِدٍّ مُثَاوِرٍ وَ لَا لِلِازْدِيَادِ بِهَا فِي مُلْكِهِ وَ لَا لِمُكَاثَرَهِ شَرِيكٍ فِي شِرْكِهِ وَ لَا لِوَحْشَهٍ كَانَتْ مِنْهُ فَأَرَادَ أَنْ يَسْتَأْنِسَ إِلَيْهَا ثُمَّ هُوَ يُفْنِيهَا بَعْدَ تَكْوِينِهَا لَا لِسَأْمٍ دَخَلَ عَلَيْهِ فِي تَصْرِيفِهَا وَ تَدْبِيرِهَا وَ لَا لِرَاحَهٍ وَاصِلَهٍ إِلَيْهِ وَ لَا لِثِقَلِ شَيْ‏ءٍ مِنْهَا عَلَيْهِ لَمْ يُمِلَّهُ طُولُ بَقَائِهَا فَيَدْعُوَهُ إِلَى سُرْعَهِ إِفْنَائِهَا لَكِنَّهُ سُبْحَانَهُ دَبَّرَهَا بِلُطْفِهِ وَ أَمْسَكَهَا بِأَمْرِهِ وَ أَتْقَنَهَا بِقُدْرَتِهِ ثُمَّ يُعِيدُهَا بَعْدَ الْفَنَاءِ مِنْ غَيْرِ حَاجَهٍ مِنْهُ إِلَيْهَا وَ لَا اسْتِعَانَهٍ بِشَيْ‏ءٍ مِنْهَا عَلَيْهَا وَ لَا لِانْصِرَافٍ مِنْ حَالِ وَحْشَهٍ إِلَى حَالِ اسْتِئْنَاسٍ وَ لَا مِنْ حَالِ جَهْلٍ وَ عَمًى إِلَى عِلْمٍ (۲) وَ الْتِمَاسٍ وَ لَا مِنْ فَقْرٍ وَ حَاجَهٍ إِلَى غِنًى وَ كَثْرَهٍ وَ لَا مِنْ ذُلٍّ وَ ضَعَهٍ إِلَى عِزٍّ وَ قُدْرَهٍ(۳).

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علی علیه السلام در خطبه مشهور دیگری می فرماید: هیچ وقتی به همراه آن (خدا نیست) و هیچ ابزاری به گرد او نرسد (زیرا در کار نیاز به ابزار ندارد)، بودنش پیش از زمان است و هستی او پیش از نیستی، آغاز همه چیز، ازلی بودن او است. ایستایی و جنبش بر او روا نیستند و در او رخ نمی دهد و جریان پیدا نمی کند و چگونه بر او روا باشند آنچه خود او به وجود آورده و چگونه به او برگردد، آنچه خودش ایجاد کرده است، و رخ دهد در او، آنچه او آفریده است؟ اگر چنین شود، گوناگونی و تجزیه در ذاتش رخنه می کنند و ازلیت او نامکن می شود...هر چه را اراده کند می گوید: باش، پس می باشد، نه آوازی در اینجا است و نه فریادی شنیدنی و سخنش چیزی جز همان آفرینش هستی نیست که پیش از آن نبوده و اگر قدیم می بود، معبود دومی به شمار می آمد و درباره او گفته نمی شود بود، پس از آنکه نبود، تا اوصاف موجودات بر او روا شود و در او رخ دهد و میان او و آن ها جدایی نمی باشد و او را بر آن ها برتری نیست، پس سازنده و ساخته شده برابر شوند و آفریده و آفریدگار همتا می باشند. همه آفریده ها را بی نمونه ای قبلی آفرید و در آفرینش آن ها از هیچ کدام از آفریده هایش یاری نجست. زمین را آفرید و بی هیچ سختی نگهش داشت، و بی پایه در لنگرش انداخت، و بی ستون آن را محکم داشت، و بی پشتیبان آن را برافراشت، و از کجی و کاستی آن را حفظ کرد، و از پاشیده شدن و از هم گسیختن آن را بازداشت، لنگر پایه اش داد و بندها بر او نهاد، چشمه هایش را جوشان نمود، و رودهایش را بر کند. نه آنچه ساخت سست بود، و نه آنچه نیرو داد ناتوان...او است که نابودشان کند پس از هستی تا هستی آن ها تبدیل به نیستی شود. نیست شدن جهان پس از پیدایش آن عجیب تر نیست از آفرینش و ایجاد آن. راستی که خدا پس از نیست شدن دنیا باز تنها می گردد و چیزی همراه او نخواهد بود. چونان که پیش از آفرینش جهان، تنها بوده است، پس از فنای آن نیز خواهد بود که نه گاه و جایی است و نه هنگام و زمانی. در آن صورت مدت ها و وقت ها نیستند، و سال ها و ساعت ها نیست می گردند و نمی ماند جز خداوند یکتای قهّار، که سررشته همه کارها با او است. ناتوان بودند که آفرینش آن ها را آغاز کرد و نمی توانند از نابودی و فنای خود جلوگیری کنند. و اگر می توانستند، همیشه می ماندند. ساختن هیچ کدامش برای او رنج نیاورد، و آفرینش هر چه پدید کرد و آفرید بر او دشوار نبود. آن ها را نیافرید تا پادشاهی‌اش را محکم کنند و نه از بیم نیستی و کاستی و نه برای کمک در برابر شریک و همتائی فزونگر. یا دشمنی طغیانگر، و نه برای فزونی در ملک، و نه برای رقابت با شریکی، و نه از بیم تنهایی برای آرامش و آسایش، سپس او است که همه را نیست خواهد کرد، نه از دل تنگی در اداره امور آن ها و نه برای آسایش خود، و نه از سنگینی چیزی از آن ها بر او. آزرده نسازد او را هر چقدر بمانند، تا در نیست کردنشان شتاب کند، ولی خدای سبحان آن ها را به لطف خود سرپرستی کرده و به فرمان خود نگه داشت، و به نیروی خود محکم

ساخت، سپس پس از فناء، آن ها را باز گرداند، بدون نیازش به آن ها، و نه برای یاری جستن از آن ها، و نه برای فرار از وحشت و هراس به آرامش، و نه از نادانی و نابینایی به دانش و آگاهی و التماس، و نه از فقر و نیازمندی به توانگری و فزونی، و نه از خواری و زبونی به عزت و توانمندی. - . نهج البلاغه ۱ : ۳۵۴ -

**[ترجمه]

إیضاح

الدال علی قدمه بحدوث خلقه فیه و فیما بعده دلاله علی أن عله الفاقه إلی المؤثر الحدوث و أنه لا یعقل التأثیر فی الأزلی القدیم (۴) و کذا

ص: ۳۱

۱- ۱. فی المصدر: ما خلقه و برأه.

۲- ۲. فی المصدر: إلی حال علم.

۳- ۳. نهج البلاغه: ج ۱، ص ۳۵۴.

۴- ۴. الحدوث و القدم قد یستعملان بمعنی المسبوقیه بالعدم الذاتی و مقابلها، و قد یستعملان بمعنی المسبوقیه بالعدم الزمانی و مقابلها فان کان المراد بهما فی کلامه علیه السلام المعنی الأول کان المعنی أن العالم لمکان إمکانه یدلّ علی وجود الواجب. و ان کان المراد بالحدوث الحدوث الزمانی و بالقدم، القدم الذاتی کان المعنی أن الحدوث الزمانی فی الزمانیات دلیل علی وجود الواجب، و ذلک لان الحدوث تغیر و التغیر یختص بالممکن و الممکن یحتاج إلی الواجب، و أیضا الحادث مسبوق بالعدم و کل ما کان کذلک أمکن عدمه فاحتاج فی الوجود إلی الواجب، و إن کان المراد بهما الحدوث و القدم الزمانیین کان المعنی أن الحدوث الزمانی فی الزمانیات یدلّ علی کون الواجب قدیما غیر مقید بالزمان و ذلک لان الحدوث نقص و محدودیه و وجود الواجب تام و فوق التمام فلا یتصف به. و إن کان المراد بالحدوث، الحدوث الذاتی و بالقدم، القدم الزمانی کان المعنی أن إمکان الخلق یدلّ علی قدم الواجب و عدم تقیده بالزمان لکنه فی غایه البعد و علی الاولین فکلامه علیه السلام ناظر إلی إثبات الواجب و علی الآخرین. فناظر إلی إثبات قدمه و علی کل حال فلا یستفاد من کلامه علیه السلام أن ما یحتاج إلی العله ینحصر فی الحادث الزمانی بحیث لو فرض ممکن غیر حادث زمانا لم یحتج إلی الواجب فتأمل. و أمّا تحقیق القول فی أن ملاک الاحتیاج إلی العله هل هو الحدوث أو الإمکان فله محل آخر. و أمّا النکته فی جعله علیه السلام« الدال» صفه له سبحانه لا لخلقه مع أن الظاهر أن الخلق یدل بحدوثه علی قدم الواجب فهی أن الذی یدلّ الناس إلی الحق حقیقه هو الحق سبحانه کما فی الدعاء المأثور« و أنت دللتنی علیک و دعوتنی إلیک» و یدلّ علی ذلک روایات کثیره و أدعیه مأثوره و وجوه عقلیه یضیق المجال عن ذکرها.

قوله مستشهد بحدوث الأشياء على أزليته.

لا تصحبه الأوقات يحتمل وجهين أحدهما نفى المصاحبه على الدوام بل وجوده سابق على الأزمان كالزمانيات (۱)

كما قال سبق الأوقات كونه و ثانيهما نفى الزمانيه عنه سبحانه مطلقا كما ذهب إليه الحكماء من أن الزمان نسبه المتغير إلى المتغير و لا يكون

فيما لا تغير فيه أصلا فالمراد بسبق كونه على الأوقات عدم لحوقها له و امتناع مقارنته سبحانه لها و ربما يؤيد ذلك بقوله عليه السلام و كيف يجرى عليه ما هو أجراه فإنه عليه السلام استدل على عدم جريان السكون و الحركه عليه بأنه موجدهما فلا يكونان من صفاته الكماليه لأن الفعل لا يكون كمالا للفاعل و اتصافه بهما لا على وجه الكمال يوجب التغير أو النقص و هذا جار فى الزمان أيضا.

و كذا قوله و يعود فيه ما هو أبداه أى أظهره فقيل المعنى أنه سبحانه أظهر الحركه و السكون فكانا متأخرين عنه ذاتا فلو كانا من صفاته لزم أن يعود المتأخر و يصير متقدما لأن صفاته سبحانه عين ذاته فلا يجوز خلوه عنها فى مرتبه الإظهار و الإيجاد و يحدث فيه ما هو أحدثه لأن الشى ء لا يكون فاعلا و قابلا لشى ء واحد أو لما مر من لزوم الاستكمال بغيره و النقص فى ذاته.

۱- ۱. يعنى أن الزمانيات تصحب الزمان ما دامت موجوده لكن وجود الواجب غير مقارن للزمان دائما، لانه تعالى كان موجودا و لم يكن زمان فلما خلق الزمان صار مقارنا له، و أما الحكماء فينفون مقارنته سبحانه للزمان مطلقا، لان الزمان أمر تدريجى لا يقارنه إلّا ما شأنه الحركه و التغير و هو الجسم لا غير، و دلاله كلامه عليه السلام على مقالتهم لا غبار عليه.

إذا لتفاوتت ذاته أى حصل الاختلاف و التغير فى ذاته و لتجزأ كنهه أى كانت حقيقته ذات أجزاء و أبعاض لأن الحركه و السكون مستلزمان للتحيز المستلزم للجسميه أو لكان فيه ما به بالقوه و ما به بالفعل و لامتنع من الأزل معناه أى ذاته المقصوده من أسمائه الحسنى و الامتناع من الأزل للجسميه و حدوث ما لا ينفك عن الحركه و السكون لا بصوت يقرع أى يقرع الأسماع و القرع الدق و فى بعض النسخ على بناء المجهول أى يحصل من قرع شى ء.

و مثله أى أقامه و قيل البارئ تعالى مثل القرآن لجبرئيل عليه السلام بالكتابه فى اللوح و يقال مثلته بين يدى أى أحضرته فلما كان الله تعالى فعل القرآن واضحا بينا كأن قد مثله للمكلفين انتهى و الظاهر أن المراد أن قوله كن فيكون ليس المراد به الكلام الحقيقى الذى له صوت بل كنايه عن تعلق الإراده و تمثيل لحصول الأشياء بمحض إرادته بلا تأخر و لا توقف على أمر.

و لو كان قديما لكان إلها ثانيا هذا صريح فى أن الإمكان لا يجامع القدم و أن الإيجاد إنما يكون لما هو مسبوق بالعدم (۱)

فالقول بتعدد القدماء مع القول بإمكان بعضها قول بالنقيضين فتجرى على المعلوم (۲)

و فى بعض النسخ على المجهول عليه الصفات المحدثات فى أكثر النسخ الصفات معرفه باللام فالمحدثات صفه له و فى بعضها بدون اللام على الإضافه و هو أنسب أى لو كان محدثا لجرت عليه صفات الأجسام المحدثه فلم يكن بينه و بينها فرق.

و الفصل القطع و الحاجز بين الشيئين و المبتدع فى بعض النسخ على صيغه الفاعل و فى بعضها على صيغه المفعول فعلى الأول البديع بمعنى المبدع على بناء المفعول و على الثانى بمعنى المبدع على بناء الفاعل.

على غير مثال خلا أى مضى و سبق من غير اشتغال أى لم يشغله إمساكها

۱- ۱. كلامه عليه السلام صريح فى أن القدم يلازم الالوهيه و لا يجامع الإمكان، لكنه ليس بصريح فى أن المراد به القدم الزمانى فان كانت هناك قرينه عقليه وجب حمله على القدم الذاتى.

۲- ۲. يعنى أن لفظه« تجرى» فى كلامه على صيغه المعلوم أى المبنى للفاعل.

عن غيره من الأمور و أرساها أى أثبتها على غير قرار أى مقر يتمكن عليه بل قامت بأمره لا على شى ء بغير قوائم أى لا كدابه تقوم بقوائمها و الدعامه بالكسر عماد البيت الذى يقوم عليه و حصنه تحصينا أى جعله منيعا و الأود بالتحريك الاعوجاج و العطف للتفسير و التهافت التساقط قطعه قطعه أوتادها أى جبالها التى هى للأرض بمنزله الأوتاد و ضرب أسدادها السد بالفتح و بالضم الجبل و الحاجز بين الشيئين و قيل بالضم ما كان مخلوقا لله تعالى و بالفتح ما كان من فعلنا و ضرب الأسداد نصبها يقال ضربت الخيمه أى نصبتها أو تعيينها كضرب الخراج و لعل المعنى خلق الجبال فيها و الأنهار التى هى كالحدود لها ليتميز بعضها عن بعض على حسب اقتضاء الحكمه الكامله و قال الجوهرى السد أيضا واحد السدود و هى السحائب السود عن أبى زيد.

و استفاض عيونها أى جعلها فائضه جاريه و خد أوديتها أى شقها و منه الأخدود أى الحفرات المستطيله فى الأرض حتى يصير موجودها كمفقودها لعل المراد بالمفقود ما لم يوجد أصلا أى حتى يصير كأن لم يكن و يحتمل أن تكون الكاف زائده و قوله عليه السلام كما كان قبل ابتدائها إلى آخر الكلام صريح فى حدوث ما سوى الله تعالى و ظاهره نفى الزمان أيضا قبل العالم و عدم زمانيته سبحانه إلى أن يحمل على الأزمنه المعينه من الليالى و الأيام و الشهور و السنين و يدل على فناء جميع أجزاء الدنيا بعد الوجود و هذا أيضا ينافى القدم لأنهم أطبقوا على أن ما ثبت قدمه امتنع عدمه و أقاموا عليه البراهين العقليه.

لم يتكاءده فى أكثر النسخ على صيغه التفاعل (١)

و فى بعضها على صيغه التفعل (٢) و كلاهما بمعنى نفى المشقه و فى بعض النسخ لم يتكاره على صيغه التفاعل من الكره يقال فعل الأمر على تكره و تكاره أى على تسخط و عدم الرضا به و الغرض أنه سبحانه لم يكن مجبورا مكرها فى خلق الأشياء.

١- ١. أى بالالف و تشديد الدال.

٢- ٢. أى بالهمزه المشدده و تخفيف الدال.

و آده الأمر يؤده أثقله و برأه أى خلقه و تشديد السلطان إحكام السلطنه و حفظها عن تطرق الخلل فيها و الند بالكسر المثل قالوا و لا يكون الند إلا مخالفا و المكاثره المغالبه بالكثره و الضد بالكسر النظير و الكفو و قيل مثل الشى ء و خلافه و هو من الأضداد و الثور بالفتح الهيجان و الوثب و ثاوره أى واثبه و الشرك بالكسر الاسم من شركته كعلمت فى البيع و الميراث شركه و فى النسخ فى شركه بالتاء موضع الضمير و الاستئناس اتخاذ الأنيس ضد الاستيحاش و السأم بالتحريك الملال و التصريف التغيير و تحويل الشى ء من حال إلى حال و من وجه إلى وجه و الثقل بالكسر كما فى بعض النسخ و كعنب كما فى بعضها ضد الخفه و لم يمله على صيغه الإفعال أى لم يجعله سئما و فى بعض النسخ و لا يمله و ذكر السرعه لأن الإفناء لا يستدعى زمانا طويلا إذا كان عن قدره كامله أو لأنه إذا كان عن ملاله من البقاء يكون بسرعه. و أتقنها أحكمها و الالتماس الطلب و المراد طلب علم مجهول و الضعه بالفتح كما فى النسخ و بالكسر انحطاط الدرجه ضد الرفعه و الضمير فى قوله عليه السلام يعيدها راجع إلى الدنيا كالضمائر السابقه و جوز بعض شارحى النهج عودها إلى الأمور فى قوله عليه السلام إليه مصير جميع الأمور و على أى حال ظاهره انعدام جميع المخلوقات حتى الأرواح و الملائكه ثم عودها فيدل على جواز إعاده المعدوم و قد سبق الكلام فيه فى المجلد الثالث.

**[ترجمه]«آنكه دليل آورد بر قدم خود با حدوث خلقش» و آنچه بعد از آن آمد، دلالت دارد بر اينكه علت، نياز به مؤثر و تأثيرگذارى در حدوث است، و اثر بخشى در وجود ازلى قديم، امرى محال است، همانند عبارت بعد كه مى فرمايد: «حدوث همه چيز را بر ازلى بودن خودگواه گرفت».

«هيچ وقتى به همراه او نيست» مى تواند دو معنى داشته باشد، يكى آنكه هيچ گاه وقتى با او نبوده زيرا وجودش پيش از زمان است همانطور كه گفت «وجودش پيش تر از زمان است». دوم نفى مطلق مفهوم زمان از ذات خداوند سبحان. چنان كه حكماء گفته اند، زمان نسبت متغيرى است به متغيرى ديگر، و در آنچه تغيير نپذيرد راه ندارد و مقصود اين است كه مفهوم زمان به ذات او ملحق نمى شود و نمى تواند قرين او باشد، و چه بسا كه اين معنا تأييد شود به اين گفته كه: «چگونه او را روا باشد و در او رخ دهد آنچه خود پديد آورده است» زيرا در استدلال مبرا بودن او از سكون و حركت وجنبش چنين آورده كه او آفريننده آن ها است و نمى توانند از صفات كماليه او باشند، زيرا فعل كمال فاعل نمى شودو اگر به اين اوصاف خوانده شود مايه دگرگونى و كاستى او مى شوند، و اين دليل در زمان هم صدق مى كند.

و همچنين است گفته او «و برگردد به او آنچه خود ايجاد كرده» و چنين بيان شده كه خداى تعالى حركت و سكون را پديد آورده و اين دو در ذات خود از او متأخرند، و اگر از صفات او شوند لازم است كه متأخر بازگردد و بر آن مقدم شود. چون صفات خدا عين ذات اوست و روا نيست در مقام اظهار و ايجاداز چيزى تهى باشد.

«چگونه رخ دهد در او آنچه او آفريده»، و نمى شود چيزى نسبت به يك چيز، هم اثر بخشى و فاعليت داشته باشد و هم اثر پذيرى و قابليت، يا چنانچه گذشت، در اين صورت بايد در ذات او كاستى و نقص باشد و از موجود ديگرى كمال يابد. «در اين صورت گوناگونى در ذاتش رخنه مى كند» يعنى اختلاف و دگرگونى در آن حاصل مى شود «و كنه و ذاتش تجزيه مى شود» يعنى حقيقتى است داراى اجزاء و بخش ها، زيرا حركت و سكون، تحيّز و محدوده و جا مى خواهند و اين جز در جسم صورت نمى پذيرد و يا اينكه بايد استعداد و قابليت و فعليت در او باشد تا حركت و سكون، محقق شود.

و دربـاره او اسـتعداد محال است «و ازلیت او ناممکن می شود» یعنی ازلیت ذات او که از اسـماء حسـنای او محسوب می شود، چون که دارای حرکت و سکون است، محال است ازلی باشد. «و نه آوازی اینجا است» یعنی آوازی و صوتی شنیده نمی شود. «مثّله» یعنی آن را برپـا داشـته، و گفته انـد: خـدا قرآن را به نوشـتن در لوح محفوظ برای جبرئیـل نمونه ساخت و آورد و گفته شد: «مثّلته بین یدی» یعنی او را پیش خود حاضـر کردم، و چون خدا قرآن را واضح و روشن کرده، چنان است که آن را برای مکلفین و مخاطبان مثل و نمونه ساخته. پایان

و ظـاهر این است که گفته «کن فیکـون» کلاـم نیست که بـا صـوتی باشـد و شـنیدنی، بلکه کنـایه و مثـل است از تعلـق اراده و حصول هر چیز به محض اراده او بدون هیچ تأخیر و توقف و تأملی.

«و اگر قـدیم بـود خـدای دومی می شـد» تصـریح دارد بر اینکه ممکن بودن بـا قـدیم بودن جمع نمی شود و ایجـاد و به وجود آمـدن به موجودی تعلق دارد که قبلاًـ نبوده. پس قول تعـدد قـدیم هـا بـا ممکن بودن بعضـی هـا در تنـاقض است. «فتجری» به صورت معلوم آمده و در برخی نسخ به صورت مجهول.

«علیه الصفات المحدثات» و در این صورت صفات موجوداتی که پدید آورده در آن وجود دارد. و در اکثر نسخه ها صفات با حرف تعریف و معرفه به الف و لام آمده است. و محدثات، صـفت آن است و در برخی بدون الف و لام و به اضافه آمده و به اضافه مناسب تر است، یعنی اگر حادث باشـد، با اجسام حادث در صـفات حـدوث شـریک می گردد و فرقی میان آن ها نمی مانـد. «الفصل» به معنی نقطه جدایی و پرده و فاصـله میان دو شـی را می گویند. و«المبتدع» در برخی نسـخه ها در صـیغه فاعل آمـده است و در برخی دیگر در صـیغه مفعـول و در اولی بـدیع به معنی مُبـدع مبنی بر مفعـول است و در دومی به معنی مبـدع مبنی بر فاعل.

«علی غیر مثـال خلا» یعنی نمونه ای سـابق. «من غیر اشـتغال» یعنی نگه داشـتن آن خـدا را از امور دیگر باز نـداشت. «أرساها»: برقرارش کرد «علی غیر قرار» بـدون جایگـاهی که بر آن قرار گیرد بلکه به امر خـدا و نه بر چیزی قرار گرفت «بغیر قوائم» یعنی نه چون چارپایی که بر دست و پایش قرار می گیرد. «الدِعامه»: سـتون خانه که بر آن قرار گیرد. «حصنه تحصینا»: آن را محکم گردانید. «الأَوَد»: کجی. و عطف برای تفسـیر است. «التهافت»: تکه تکه افتادن. «أوتادها»: کوههایی که برای زمین به منزله میخ هسـتند. «ضـرب أسـدادها»: السد با فتحه و با ضـمه یعنی کوه و واسط بین دو چیز. و گفته شده با ضـمه یعنی آنچه مخلوق خدا باشـد و با فتحه آنچه از افعال ما باشـد. «ضـرب الأسـداد» یعنی نصب آنها. گفته می شود «ضـربت الخیمه» یعنی خیمه را نصـب کردم. یـا به معنای تعیین کردن است ماننـد ضـرب مالیات. و ممکن است معنا خلق کوهها و رودهایی در زمین باشـد که مانند حدود آن هستند تا بعضی از بعضی متمایز شوند بر حسب اقتضای حکمت کامل الهی. جوهری به نقل از ابی زید گفته: «السد» همچنیـن واحـد سـدود بـه معنـای ابرهـای سـیاه اسـت. «و اسـتفاض عیونهـا»: چشـمه هـا را جـاری سـاخت. «و خـد أودیتهـا» و سرزمینهـایش را شـکافت. و لغـت «الأخـدود» از ایـن ریشـه اسـت یعنی حفره هـای مسـتطیلی در زمین. «حتی یصیر موجـودها کمفقودهـا» شایـد منظور از مفقود چیزی باشـد که اصـلا به وجود نیامـده یعنی چنان شـد که گویا نبوده. و ممکن کاف زائـده باشد.

«چنانچه پیش از آفرینش آن ها بود» تا آخر کلام تصـریح دارد بر اینکه جز خـدای تعالی همه چیز حادث است، و ظاهرش این

است که پیش از آفرینش جهان، زمان هم نبوده و عدم راه داشتن مفهوم زمان بروجود خدای سبحان، جز اینکه حمل شود بر زمان های مشخص مانند شب ها و روزها و ماه ها و سال ها، دلالت دارد که همه اجزاء جهان پس از هستی نیست می شوند و این نیز با قدیم بودن جهان منافات دارد زیرا

آنان اتفاق نظر دارند بر اینکه هر چیزی که قدیم بودنش ثابت شود، عدم نمی پذیرد و نیست نمی شود، و در این زمینه برهان و استدلال های عقلی ارائه کرده اند.

«لم یتکاءده» در اکثر نسخه ها به صیغه تفاعل است و در بعضی به تفعل. و هر دو به معنای نفی مشقت است. و در بعضی نسخه ها «لم یتکاره» به صیغه تفاعل از الکره است. گفته می شود: «فعل الأمر علی تکره و تکاره» یعنی کار را از روی نفرت و عدم رضایت به آن انجام داد. و مقصود این است که خداوند سبحان در خلق چیزها مجبور و با اکراه نبود. «آده الأمر یؤده» یعنی برایش گران آمد. «برأه» یعنی خلقش کرد. «تشدید السلطان»: محکم نمودن سلطنت و حفظ آن از راه یافتن خلل در آن. «النِّد»: مثل. گفته اند نِد جز مخالف نیست. «المکاثره» غلبه با کثرت. «الضِد»: نظیر و کفو. و گفته شده یعنی مثل چیزی و خلاف آن و از اضداد است. «الثور» با فتحه هیجان و جهش. «ثاوره»: به او حمله کرد. «الشِرک» اسم است از باب «شرکته فی البیع و المیراث شرکه» و در بعضی نسخه ها «شرکه» با تاء به جای ضمیر آمده .

«الاستئناس»: گرفتن مونس ضد استیحاش است. «السَأم»: خستگی. «التصریف» تغییر و دگرگونی شی ء از حالی به حالی و از گونه ای به گونه ای. «الثقل» با کسره چنانچه در بعضی نسخه ها هست. و یا بر وزن عِنَب چنانچه در بعضی دیگر آمده ضد سبکی است. «لم یمله» به صیغه إفعال یعنی او را خسته نکرد. و در بعضی نسخه ها «و لا یمله». و امام سرعت را ذکر فرمود زیرا نابود کردن وقتی ناشی از قدرت کامل باشد نیاز به زمان طولانی ندارد. یا برای اینکه وقتی ناشی از خستگی از بقا باشد با سرعت انجام شود. «أتقنها»: محکمش کرد. «الالتماس»: طلب. و مراد طلب علم مجهول است. «الضعه» با فتحه چنانچه در نسخه ها هست و با کسره یعنی انحطاط درجه و ضد رفعت است.

«یعیدها» جهان را یا امور را بر می گرداند، و برخی شارحین نهج البلاغه گفته اند که به «الامور» برمی گردد. در این قول که «إلیه مصیر جمیع الامور» ظاهرش این است که همه چیز نابود می شود، حتی روح ها و ملائکه، سپس بر می گردد. پس دلالت دارد به جواز برگشت معدوم و در جلد سوم این کتاب درباره آن سخن گفتیم.

**[ترجمه]

«۷»

التَّوْحِیدُ، وَ الْعُیُونُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ مَاجِیلَوَیْهِ عَنْ عَمِّهِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْقَاسِمِ عَنْ أَبِی سُمَیْنَهَ(1) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْخُرَاسَانِیِّ عَنِ الرِّضَا علیه السلام قَالَ: هُوَ أَیَّنَ

١- ١. هو محمّد بن على الصيرفى الكوفىّ ضعيف مرمى بالكذب و فساد الاعتقاد، و الظاهر اتّحاده مع محمّد بن علىّ بن إبراهيم بن موسى أبى جعفر القرشىّ و محمّد بن علىّ بن إبراهيم الكوفىّ كما يؤيده تتبع الأسانيد، و إن كان تكرار العنوان فى كتب الرجال ربما يوهم التعدّد.

الْأَيْنَ كَانَ وَ لَا أَيْنَ وَ هُوَ كَيَّفَ الْكَيْفَ كَانَ وَ لَا كَيْفَ (۱) الْخَبَرَ.

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا و التوحید: امام رضا علیه السلام می فرماید: او مکان را پدید آورد. او بود و مکانی نبود. و او چگونگی را پدید آورد، او بود و چگونگی نبود...تا آخر خبر. - . عیون اخبار الرضا ح ۲۸ : ۱۳۱ ، التوحید : ۱۷۸ -

**[ترجمه]

«۸»

الْإِحْتِجَاجُ، عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى قَالَ: سَأَلَنِی أَبُو قُرَّةَ الْمُحَدِّثُ أَنْ أُدْخِلَهُ إِلَی أَبِی الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام فَاسْتَأْذَنْتُهُ فَأَذِنَ لَهُ فَدَخَلَ وَ سَأَلَهُ عَنْ مَسَائِلَ فَكَانَ فِيمَا سَأَلَهُ أَخْبِرْنِی جَعَلَنِیَ اللَّهُ فِدَاكَ عَنْ كَلَامِ اللَّهِ لِمُوسَی وَ سَاقَ الْكَلَامَ إِلَی أَنْ قَالَ فَمَا تَقُولُ فِی الْكُتُبِ فَقَالَ التَّوْرَاةُ وَ الْإِنْجِيلُ وَ الزَّبُورُ وَ الْفُرْقَانُ وَ كُلُّ كِتَابٍ أُنْزِلَ كَانَ كَلَامَ اللَّهِ أَنْزَلَهُ لِلْعَالَمِينَ نُوراً وَ هُدًی وَ هِیَ كُلُّهَا مُحْدَثَةٌ وَ هِیَ غَيْرُ اللَّهِ فَقَالَ أَبُو قُرَّةَ فَهَلْ يَفْنَی فَقَالَ أَبُو الْحَسَنِ علیه السلام أَجْمَعَ الْمُسْلِمُونَ عَلَی أَنَّ مَا سِوَی اللَّهِ فَانٍ وَ مَا سِوَی اللَّهِ فِعْلُ اللَّهِ وَ التَّوْرَاةُ وَ الْإِنْجِيلُ وَ الزَّبُورُ وَ الْفُرْقَانُ فِعْلُ اللَّهِ أَ لَمْ تَسْمَعِ النَّاسَ يَقُولُونَ رَبُّ الْقُرْآنِ وَ أَنَّ الْقُرْآنَ يَقُولُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ يَا رَبِّ هَذَا فُلَانٌ وَ هُوَ أَعْرَفُ بِهِ قَدْ أَظْمَأْتُ نَهَارَهُ وَ أَسْهَرْتُ لَيْلَهُ فَشَفِّعْنِی فِيهِ وَ كَذَلِكَ التَّوْرَاةُ وَ الْإِنْجِيلُ وَ الزَّبُورُ كُلُّهَا مُحْدَثَةٌ مَرْبُوبَةٌ أَحْدَثَهَا مَنْ لَيْسَ كَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ هُدًی لِقَوْمٍ يَعْقِلُونَ فَمَنْ زَعَمَ أَنَّهُنَّ لَمْ يَزَلْنَ فَقَدْ أَظْهَرَ أَنَّ اللَّهَ لَيْسَ بِأَوَّلِ قَدِيمٍ وَ لَا وَاحِدٍ وَ أَنَّ الْكَلَامَ لَمْ يَزَلْ مَعَهُ وَ لَيْسَ لَهُ بَدْءٌ وَ لَيْسَ بِإِلَهٍ (۲).

**[ترجمه]الاحتجاج: ابو قرّه محدث ازامام رضا علیه السّلام پرسید: جانم به فدای شما، مرا از سخن خدا بر موسی آگاه کن - و ادامه داد و پرسید - چه چیزی در کتاب های آسمانی آمده است؟ فرمود: تورات و انجیل و زبور و قرآن و هر کتابی که نازل شده، کلام اللّه هستند که آن ها را برای جهانیان فرستاده تا روشنی و هدایت بخش راه حق باشند و این ها همه پدید شده اند، و جز خدایند. ابو قره گفت: آیا فانی می شوند؟ امام رضا علیه السلام فرمود: مسلمانان بر این عقیده اند که هر چه غیر و جز خدا است فنا پذیر است، و هر چه جز خدا است کار خدا است و تورات و انجیل و زبور و قرآن هم کار خدایند. آیا نشنیدی که مردم می گویند: رب و پروردگار قرآن و اینکه قرآن روز قیامت می گوید: پروردگارا این فلانی - و او آگاه تر است به آن - البته روزش را تشنه سپری کرده و شبش را بی خواب گذرانده و (عبادت کرده)، شفاعت مرا در باره او بپذیر. و همچنین تورات و انجیل و زبور همه پدید شده و پرورده شده اند. پدید آورنده آ ن ها کسی است که مانندی ندارد، راهنمایی است برای مردمی که خردمندند، و هر که گمان کند که این ها همیشه بودند و ازلی اند، در واقع اظهار کرده که خدا نخستین موجود قدیم نبوده و یکتا نیست و همیشه

کلام با او بوده است، و آغازی ندارد و معبود نیست. - . الاحتجاج : ۲۲۰ -

**[ترجمه]

بیان

و لیس له بـدء أی لیس للکلاـم عله لأـن القـدیم لاـ یکون مصـنوعا و لیس بـإله أی و الحـال أنه لیس بإله فکیف لم یحتـج إلی الصانع أو الصانع یلزم أن لا یکون إلها لوجود الشـریک معه فی القـدم و فی بعض النسـخ و لیس بإله له أی یلزم أن لا یکون الله إلها للکلام لکونه معه دائما.

**[ترجمه]«لیس له بـدء»: آغازی ندارد. منظور این است که در این صورت، کلام علت ندارد چون قدیم است و کسـی آن را نساخته و سازنـده نـدارد «و لیس بإله» یعنی با اینکه خـدا نیست، چگونه نیاز به صانع و پدیدآورنـده ندارد، یا اینکه لازم اسـت خدای صانع، معبود به حق نباشد، چون در قدیم بودن شـریک داشـته، و در برخی نسخه ها «و لیس بإله له» آمده که یعنی لازم می شود که خدا، خدای کلام نباشد چون همیشه با او بوده و بر آن سبقت و پیشی نداشته است.

**[ترجمه]

«۹»

المهـج، [مهج الدعوات] بِإِسْـنَادِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ غَالِبٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَبِی حَبِیبَهَ وَ خَلِیلِ بْنِ سَالِمٍ عَنِ الْحَارِثِ بْنِ عُمَیْرٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ: عَلَّمَنِی رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله هَذَا الدُّعَاءَ وَ ذَکَرَ لَهُ فَضْلًا کَثِیراً الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْمَلِکُ الْحَقُّ الْمُبِینُ الْمُدَبِّرُ بِلَا وَزِیرٍ وَ لَا خَلْقٍ مِنْ عِبَادِهِ یَسْتَشِیرُ الْأَوَّلُ غَیْرُ مَصْرُوفٍ وَ الْبَاقِی بَعْدَ فَنَاءِ الْخَلْقِ الْعَظِیمُ الرُّبُوبِیَّهُ نُورُ

۱- ۱. العیون: ص ۱۳۱، ح ۲۸: التوحید، ص ۱۷۸، ح ۳.

۲- ۲. الاحتجاج، ص ۲۲۰، احتجاج أبی الحسن الرضا علیه السلام ابا قره المحدث.

السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرَضِينَ وَ فَاطِرُهُمَا وَ مُبْتَدِعُهُمَا بِغَيْرِ عَمَدٍ خَلَقَهُمَا فَاسْتَقَرَّتِ الْأَرَضُونَ بِأَوْتَادِهَا فَوْقَ الْمَاءِ ثُمَّ عَلَا رَبُّنَا فِي السَّماواتِ الْعُلى الرَّحْمنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوى لَهُ ما فِي السَّماواتِ وَ ما فِي الْأَرْضِ وَ ما بَيْنَهُما وَ ما تَحْتَ الثَّرى إِلَى قَوْلِهِ أَنْتَ اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ كُنْتَ إِذْ لَمْ تَكُنْ سَمَاءٌ مَبْنِيَّةٌ وَ لَا أَرْضٌ مَدْحِيَّةٌ وَ لَا شَمْسٌ مُضِيئَةٌ وَ لَا لَيْلٌ مُظْلِمٌ وَ لَا نَهَارٌ مُضِي ءٌ وَ لَا بَحْرٌ لُجِّيٌّ وَ لَا جَبَلٌ رَاسٍ وَ لَا نَجْمٌ سَارٍ وَ لَا قَمَرٌ مُنِيرٌ وَ لَا رِيحٌ تَهُبُّ وَ لَا سَحَابٌ يَسْكُبُ وَ لَا بَرْقٌ يَلْمَعُ وَ لَا رُوحٌ تَتَنَفَّسُ وَ لَا طَائِرٌ يَطِيرُ وَ لَا نَارٌ تَتَوَقَّدُ وَ لَا مَاءٌ يَطَّرِدُ كُنْتَ قَبْلَ كُلِّ شَيْ ءٍ وَ كَوَّنْتَ كُلَّ شَيْ ءٍ وَ ابْتَدَعْتَ كُلَّ شَيْ ءٍ إِلَى آخِرِ الدُّعَاءِ.

**[ترجمه]مهج الدعوات: امیر المؤمنین علی علیه السّلام فرمود: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله این دعا را به من آموخت و فضیلت بسیاری در باره آن نقل کرد: سپاس از آن خدا است که نیست شایسته پرستشی جز او که فرمانروایی است که حق است و روشنی بخش، مدبری است بی وزیر و با هیچ آفریده ای مشورت نکند. نخستی که دگرگونی ندارد، پاینده ای است پس از فناء و نابودی آفریده ها. بزرگ پروردگار. نور آسمان ها و زمین، و آفریننده آن ها و آغازکننده شان، بی ستون آفریدشان، و زمین ها به وسیله کوه های خود بر روی آب برقرار شدند، سپس پروردگار مابه بالا نظر کرد. در آسمان های بلند، بخشاینده ای که بر عرش استوار شد، از او است هر چه در آسمان ها و در زمین است. و میان آن ها و هر چه زیر خاک است ادامه داده و می فرماید: تو خداوندی هستی که شایسته پرستشی جز تو نیست، بودی آنگاه که نه آسمانی ساخته شده بود، و نه زمینی گسترانیده شده بوده و نه خورشیدی تابان، و نه شبی تیره، و نه روزی فروزان و روشن، و نه دریائی جوشان، و نه کوهی بلند و استوار و نه اختری روان. و نه ماهی نور بخش، و نه بادی وزان، و نه ابری باران دهنده، و نه برقی درخشان، و نه جنبنده و جانی نفس کشان و زنده، و نه پرنده ای پروازکنان، و نه آتشی سوزنده، و نه آبی در جریان. بودی پیش از هر چیز، و آفریدی هر چیز و آغاز کردی آفرینش هر چیز را... تا آخر دعا.

**[ترجمه]

«۱۰»

وَ مِنْهُ، بِأَسَانِيدَ ذَكَرَهَا إِلَى ابْنِ عَبَّاسٍ وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام: فِي الدُّعَاءِ الْيَمَانِيِّ الْمَعْرُوفِ وَ أَنْتَ الْجَبَّارُ الْقُدُّوسُ الَّذِي لَمْ تَزَلْ أَزَلِيّاً دَائِماً فِي الْغُيُوبِ وَحْدَكَ لَيْسَ فِيهَا غَيْرُكَ وَ لَمْ يَكُنْ لَهَا سِوَاكَ.

**[ترجمه]مهج الدعوات: به چند سند ذکر شده که امیر المؤمنین علی علیه السّلام در دعای معروف یمانی می خواند: و تویی جبار پاک و مقدس که پیوسته از ازل بود و همیشه در غیب و نادیدنی ها تنهایی. در آن ها جز تو نیست، و آن ها جز تو کسی ندارند.

**[ترجمه]

«۱۱»

وَ مِنْهُ،: فِي دُعَاءٍ عَلَّمَهُ جَبْرَئِيلُ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِمَا الْأَوَّلُ وَ الْآخِرُ وَ الْكَائِنُ قَبْلَ كُلِّ شَيْ ءٍ وَ الْمُكَوِّنُ لِكُلِّ شَيْ ءٍ وَ الْكَائِنُ بَعْدَ

فَنَاءِ كُلِّ شَيْ ءٍ.

**[ترجمه]مهج الدعوات: در دعائی که جبرئیل به پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله آموخته آمده که: اول و آخر بوده، پیش از هر چیز، و ایجادکننده هر چیز، و وجوددارنده پس از فنای هر چیز.

**[ترجمه]

«۱۲»

التَّوْحِيدُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ (۱) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى (۲) عَنْ سُلَيْمَانَ الْجَعْفَرِيِّ قَالَ قَالَ الرِّضَا عليه السلام: الْمَشِيَّةُ مِنْ صِفَاتِ الْأَفْعَالِ فَمَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ لَمْ يَزَلْ مُرِيداً شَائِياً فَلَيْسَ بِمُوَحِّدٍ(۳).

**[ترجمه]التوحید: امام رضا علیه السّلام فرمود: مشیت از صفات افعالی است و هر که بپندارد خداوند در ازل مرید و خواهان(چیزی) بوده، یگانه پرست نیست. - . التوحید : ۹۳ -

**[ترجمه]

بيان

لعل الشرك باعتبار أنه إذا كانت الإراده و المشيه أزليتين فالمراد و المشی ء أيضا يكونان أزليين و لا يعقل التأثير فی القديم فيكون إلها ثانيا كما مر مرارا أو أنهما لما لم يكونا عين الذات فكونهما دائما معه سبحانه يوجب إلهين

۱- ۱. هو محمّد بن الحسن بن أحمد بن الوليد أبو جعفر المتوفّی سنه ۳۴۳ شيخ القميين و فقيههم ثقه جليل القدر عظيم المنزله.

۲- ۲. فی المصدر: محمّد بن عيسى بن عبيد.

۳- ۳. التوحيد، باب صفات الافعال، ص ۹۳.

آخرين بتقريب ما مر(۱) و يؤيد الأول مَا رَوَاهُ فِي التَّوْحِيدِ أَيْضاً عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَيْدٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ لَمْ يَزَلِ اللَّهُ مُرِيداً فَقَالَ إِنَّ الْمُرِيدَ لَا يَكُونُ إِلَّا لِمُرَادٍ مَعَهُ بَلْ لَمْ يَزَلْ عَالِماً قَادِراً ثُمَّ أَرَادَ.

**[ترجمه]لزوم شرك از اين جهت است كه اگر اراده و خواست ازلى باشند، مراد و مقصود و آنچه كه خواسته شده هم ازلى مى شونـد و اثر بخشـى در قـديم محال است و بايد بپذيريم كه خداى دومى هست، چنانچه چندين بار پيش از اين بيان شد، يا اينكه آن دو مانند عين ذات نيستند، هميشه بودنشان با خداى سبحان نشانگر وجود دو خداى ديگر است، نزديك به آن چيزى كه گفته شـد. و مؤيـد معنى اولى است آنچه نيز در «التوحيد» آورده شد كه عاصم بن حميد ازامام صادق عليه السّـلام پرسـيد: خداونـد از ازل مريـد و خواهان بوده؟ پس فرمود: كسـى مريـد نيست مگر اينكه مراد و مقصودى همراه آن باشـد، بلكه از ازل دانا و توانا بود، سپس اراده كرده است .

**[ترجمه]

«۱۳»

التَّوْحِيدُ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ سَلْمَانَ قَالَ: سَأَلَ الْجَاثَلِيقُ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام أَخْبِرْنِي عَنِ الرَّبِّ أَ فِي الدُّنْيَا هُوَ أَوْ فِي الْآخِرَةِ قَالَ عَلِيٌّ عليه السلام لَمْ يَزَلْ رَبُّنَا قَبْلَ الدُّنْيَا(۲) هُوَ مُدَبِّرُ الدُّنْيَا وَ عَالِمٌ بِالْآخِرَةِ(۳).

**[ترجمه]التوحيـد: جـاثليق از امير المؤمنين على عليه السّـلام پرسـيد: مرا آگـاه كن از اينكه آيـا پروردگار در دنيا است يا در سراى آخرت؟ در پاسـخش فرمود: پروردگـار مـا ازلى است. پيش از دنيا بوده، او تدبيركننـده و سـرپرست دنيا و دانا به سـراى آخرت است. - . التوحيد : ۲۳۲ -

**[ترجمه]

«۱۴»

وَ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي كَانَ قَبْلَ أَنْ يَكُونَ كَانَ لَمْ يُوجَدْ لِوَصْفِهِ كَانَ ثُمَّ قَالَ كَانَ إِذْ لَمْ يَكُنْ شَيْ ءٌ وَ لَمْ يَنْطِقْ فِيهِ نَاطِقٌ فَكَانَ إِذْ لَا كَانَ (۴).

**[ترجمه]التوحيد: امام صادق عليه السّـلام فرمود: سپاس از آن خدا است كه بوده است پيش از آنكه بودنى باشد. بودن نمى توانـد وجودش را وصف كنـد، سـپس فرمود: بود آنگاه كه هيچ نبود. و گوينده اى او را سـتايش نمى نمود، بود آنگاه كه بود شدنى نبود. - . التوحيد : ۲۸ -

**[ترجمه]

«۱۵»

النهج، [نهج البلاغه]: مِنْ خُطْبَةٍ لَهُ عليه السلام وَ كَانَ مِنِ اقْتِدَارِ جَبَرُوتِهِ وَ بَدِيعِ لَطَائِفِ صَنْعَتِهِ أَنْ جَعَلَ مِنْ مَاءِ الْبَحْرِ الزَّاخِرِ الْمُتَرَاكِمِ الْمُتَقَاصِفِ يَبَساً جَامِداً ثُمَّ فَطَرَ مِنْهُ أَطْبَاقاً فَفَتَقَهَا سَبْعَ سَمَاوَاتٍ بَعْدَ ارْتِتَاقِهَا فَاسْتَمْسَكَتْ بِأَمْرِهِ وَ قَامَتْ عَلَى حَدِّهِ يَحْمِلُهَا(۵) الْأَخْضَرُ الْمُثْعَنْجِرُ وَ الْقَمْقَامُ الْمُسَخَّرُ قَدْ ذَلَّ لِأَمْرِهِ وَ أَذْعَنَ لِهَيْبَتِهِ وَ وَقَفَ الْجَارِی مِنْهُ لِخَشْيَتِهِ وَ جَبَلَ جَلَامِيدَهَا وَ نُشُوزَ مُتُونِهَا وَ أَطْوَادَهَا فَأَرْسَاهَا

۱- ۱. المشيه و الإراده من صفات الافعال كما نطقت به روايات كثيره، و الصفات الفعليه ما ينتزع من نفس الافعال و لا يوصف الواجب تعالى بها من حيث ذاته مع قطع النظر عن الافعال التى تصدر عنه و لا قبل صدورها. فليست أفعالا خارجيه حتّى تكون ممكنه لا استقلال لها، و لا صفات ذاتيه حتّى تكون عين ذات الواجب غير زائده عليها بل هى عناوين انتزاعيه فمن قال بأزليتها و وجودها قبل تحقّق الافعال لزمه القول بكونها موجودات حقيقيه خارجيه، و حيث إنها لا تكون ممكنه و لا عين ذات الواجب لزم كونها واجبات مستقله، كما تقول الأشاعره فى الصفات الذاتيه فالقول بأزليتها يستلزم القول بتعدّد الاله، و ذلك قوله عليه السلام« فمن زعم أن اللّه لم يزل مريدا شائيا فليس بموحد».

۲- ۲. فى المصدر: و لا يزال أبدا.

۳- ۳. التوحيد: باب الرحمن على العرش استوى، ص، ۲۳۲.

۴- ۴. التوحيد: ۲۸. و سيأتى الحديث مسندا تحت الرقم ۱۹.

۵- ۵. فى المصدر: و أرسى أرضا يحملها.

فِی مَرَاسِیهَا وَ أَلْزَمَهَا قَرَارَتَهَا(۱) فَمَضَتْ رُءُوسُهَا فِی الْهَوَاءِ وَ رَسَتْ أُصُولُهَا فِی الْمَاءِ فَأَنْهَدَ جِبَالَهَا عَنْ سُهُولِهَا وَ أَسَاخَ قَوَاعِدَهَا فِی مُتُونِ أَقْطَارِهَا وَ مَوَاضِعِ أَنْصَابِهَا فَأَشْهَقَ قِلَالَهَا وَ أَطَالَ أَنْشَازَهَا وَ جَعَلَهَا لِلْأَرْضِ عِمَاداً وَ أَرَزَّهَا فِیهَا أَوْتَاداً فَسَکَنَتْ عَلَی حَرَکَتِهَا(۲) مِنْ أَنْ تَمِیدَ بِأَهْلِهَا أَوْ تَسِیخَ بِحِمْلِهَا أَوْ تَزُولَ عَنْ مَوَاضِعِهَا فَسُبْحَانَ مَنْ أَمْسَکَهَا بَعْدَ مَوَجَانِ مِیَاهِهَا وَ أَجْمَدَهَا بَعْدَ رُطُوبَهِ أَکْنَافِهَا فَجَعَلَهَا لِخَلْقِهِ مِهَاداً وَ بَسَطَهَا لَهُمْ فِرَاشاً فَوْقَ بَحْرٍ لُجِّیٍّ رَاکِدٍ لَا یَجْرِی وَ قَائِمٍ لَا یَسْرِی تُکَرْکِرُهُ الرِّیَاحُ الْعَوَاصِفُ وَ تَمْخُضُهُ الْغَمَامُ الذَّوَارِفُ إِنَّ فِی ذلِکَ لَعِبْرَهً لِمَنْ یَخْشی (۳).

**[ترجمه]نهج البلاغه: امیرالمؤمنین علی علیه السلام در یکی از خطبه ها می فرماید: از قدرت و جبروت و لطائف شگفت او است که از آب دریای جوشان متراکم چیزی آفرید خشک و جامد، و از آن چند طبقه برآورد و آن را به هفت آسمان برگشود، پس از آنکه در هم پیوسته و بسته بودند، و به فرمان او در جای خود نگه داشته شدند و تا حد و اندازه ای که از او خواسته بودند برپا ماندند. آن ها را آب سبزی ژرف و جاری و دریائی مسخر و پر آب حمل می کند، که به فرمانش زبون و آرام شده و هیبت او را پذیرفته و از ترس و خشیت او برجای خویش مانده، و سنگ های سخت و برآمدگی ها و تپه ها را بر پشت آن سرشت، و کوه هایش را و آن ها را در لنگرگاه افکند و در جایگاه خود محکم نگه داشت، و سرهایشان تا فضا برآمد و ریشه شان در آب نشست، و کوه هایش را چون پستانی از دشت های آن بالا ـ آورد، و پایه های آن ها را در همه نواحی‌اش فرو برد و در جایگاه های مقرر خود گذاشت و قله های آن کوه ها را بسیار بلند کرد و تپه هایشان را گسترده و دراز نمود، و آن ها را ستون زمین ساخت و در آن چون میخ ها پابرجا کرد و از جنبش باز ایستاد تا ساکنان خود را نلرزاند و آنچه بر دوش دارد در خود فرو نَبَرَد و از جا برنکند. منزه باد خدایی که آن را پس از موج زدن آب هایش نگه داشت، و پس از تر بودن اطراف و اکنافش خشک کرد، و آن را بستر آسایش خلق خود نمود و آن را همچون بستری بر روی دریائی ژرف و ایستاده و بی جریان و راکد و بی حرکت گشود. آن را بادهای سخت و طوفانی به موج می آورد و ابرهای بارنده خیس می کند. راستی که در این عبرتی است برای کسی که می ترسد. - . نهج البلاغه ۱ : ۴۲۶ -

**[ترجمه]

بیان

الاقتدار علی الشیء القدره علیه و الجبروت فعلوت من الجبر و هو القهر و البدیع بمعنی المبدع بالفتح و اللطیف الدقیق و زخر البحر کمنع أی تملأ ـ و ارتفع و المتراکم المجتمع بعضه فوق بعض و تقاصف البحر تزاحمت أمواجه و قال ابن أبی الحدید الیبس بالتحریک المکان یکون رطبا ثم یبس قال الله تعالی فاضرب لهم طریقا فی البحر یبسا و الیبس بالسکون الیابس خلقه یقال حطب یبس و هکذا یقول أهل اللغه و فیه کلام لأن الحطب لیس یابسا خلقه بل کان رطبا من قبل و الأصوب أن یقال لا تکون هذه اللفظه محرکه إلا فی المکان خاصه انتهی و الجامد ضد الذائب و المراد بالیبس الجامد الأرض و الفطر بالفتح الخلق و الإنشاء و الأطباق بالفتح جمع طبق بالتحریک و هو غطاء کل شیء و الطبق أیضا من کل شیء ما ساواه و قوله علیه السلام ففتقها إشاره

إلی قوله تعالی أَ وَ لَمْ یَرَ الَّذِینَ کَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ کانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما و قد مرت الوجوه فی تفسیرها و هذا مما یؤید

بعضها فتذكر و يدل على حدوث السماوات و كونها أولى (۴) طبقات منفصله فى الحقيقه متصله فى الصوره

ص: ۳۹

۱- ۱. فى المصدر: قراراتها.

۲- ۲. فى بعض النسخ: عن حركتها.

۳- ۳. نهج البلاغه، ج ۱، ص ۴۲۶.

۴- ۴. فى بعض النسخ: أولا.

بعضها فوق بعض ففتقها و فرقها و باعد بعضها عن بعض فحصلت سبع سماوات متميزات بينها أفضيه للملائكه.

و الاستمساک الاحتباس و الاعتصام و الغرض عدم تفرقها کان بعضها معتصم ببعض و قیامها علی حده کنایه عن وقوفها علی ما حده لها من المکان و المقدار و الشکل و الهیئه و النهایات و الطبائع و عدم خروجها عن تلک و الضمیر فی حده راجع إلی الله أو إلی الیبس.

و قال الکیدری و الأخضر الماء و العرب تصفه بالخضره و المثعنجر علی صیغه اسم الفاعل کما فی النسخ السائل من ماء أو دمع و بفتح الجیم وسط البحر و لیس فی البحر ما یشبهه ذکره الفیروزآبادی و قال الجزری

فی حدیث علی علیه السلام: یحملها الأخضر المثعنجر.

هو أکثر موضع فی البحر ماء و المیم و النون زائدتان و

مِنْهُ حَدِیثُ ابْنِ عَبَّاسٍ: فَإِذَا عِلْمِی بِالْقُرْآنِ فِی عِلْمِ عَلِیٍّ کَالْقَرَارَهِ فِی الْمُثْعَنْجِرِ.

القراره الغدیر الصغیر.

و القمقام بالفتح کما فی النسخ و قد یضم البحر و یکون بمعنی السید و الأمر العظیم و العدد الکثیر و المسخر فی بعض النسخ بالخاء المعجمه و فی بعضها بالجیم فی القاموس سجر النهر ملأه و تسجیر الماء تفجیره و الضمیر فی قوله علیه السلام منه راجع إلی ماء البحر أو إلی الیبس الجامد فیکون الدخان الذی خلق منه السماوات مرتفعا منه و فی استمسکت إلی الأطباق أو إلی ما یرجع إلیه الضمیر فی یحملها و هو الیبس الجامد(۱) و التأنیث لأن المراد به الأرض.

و أذعن له أی خضع و انقاد و الجاری منه أی السائل بالطبع فوقوفه عدم جریانه طبعا بإرادته سبحانه أو السائل منه قبل إرادته و أمره بالجمود و یحتمل

۱- ۱. هذا إذا لم یکن لفظه الأرض فی الکلام، و أمّا علی نسخه المصدر« و أرسی أرضا یحملها» فلا شبهه فی رجوع الضمیر إلی الأرض.

أن تكون الضمائر فى ذل و أذعن و وقف راجعه إلى الأخضر أو القمقام و هو أنسب بتذكير الضمير و الجريان.

و جبل كنصر و ضرب أى خلق و الجلمد بالفتح و الجلمود بالضم الحجر العظيم الصلب و النشز بالفتح المكان المرتفع و الجمع نشوز بالضم و المتن ما صلب من الأرض و ارتفع و الطود بالفتح الجبل أو العظيم منه و الضمائر راجعه إلى الأرض المعبر عنها باليبس الجامد و أرساها أى أثبتها فى مراسيها أى فى مواضعها المعينه بمقتضى الحكم الإلهيه و القراره موضع القرار و رست أى ثبتت و فى بعض النسخ رسبت يقال رسب كنصر إذا ذهب إلى أسفل و إذا ثبت و يقال نهد ثدى الجاريه كمنع و نصر أى كعب و أشرف و السهل من الأرض ضد الحزن و ساخت قوائمه فى الأرض تسوخ و تسيخ أى دخلت فيها و غابت و أساخها غيبها و قواعد البيت أساسه و القطر بالضم الناحيه أى غيب قواعد الجبال فى متون نواحى الأرض و قيل أى فى جوانب أقطارها و النصب بالفتح و يحرك العلم المنصوب و بالضم و بضمتين كل ما جعل علما و كل ما عبد من دون الله و المراد بالأنصاب الجبال و بمواضعها الأمكنه الصالحه للجبال بمقتضى الحكمه و القلال بالكسر جمع قله بالضم و هى أعلى الجبل أو أعلى كل شى ء و الشاهق المرتفع أى جعل قلالها مرتفعه و إطاله الأنشاز مؤكده لها و العماد بالكسر الخشبه التى يقوم عليها البيت و الأبنيه الرفيعه و الظاهر أن المراد بجعلها للأرض عمادا ما يستفاد من الفقره التاليه و قيل المراد جعلها مواضع رفيعه فى الأرض و أرز بتقديم المهمله كنصر و ضرب و علم أى ثبت و أرز بتشديد المعجمه أى أثبت و فى أكثر النسخ بالتخفيف و فتح العين و فى بعضها بالتشديد قال فى النهايه فى كلام على عليه السلام أرزها فيها أوتادا.

أى أثبتها إن كانت الزاى مخففه فهى من أرزت الشجره تأرز إذا أثبت فى الأرض و إن كانت مشدده فهى من أرزت الجراده إذا أدخلت ذنبها فى الأرض لتلقى فيها بيضها و رززت الشى ء فى الأرض رزا أثبتته فيها و حينئذ تكون الهمزه زائده

انتهی و قیل و روی آرز بالمد من قولهم شجره آرزه أی ثابته فی الأرض.

فسکنت علی حرکتها أی حال حرکتها التی هی من شأنها لأنها محموله علی سائل متموج کما قیل أو علی أثر حرکتها بتموج الماء من أن تمید أی تتحرک و تضطرب أو تسیخ بحملها أی تغوص بالماء مع ما علیها قال ابن أبی الحدید لو تحرکت الأرض فإما أن تتحرک علی مرکزها أو لا و الأول هو المراد بقوله علیه السلام تمید بأهلها و الثانی ینقسم إلی أن تنزل إلی تحت و هو المراد بقوله علیه السلام تسیخ بحملها و أن لا تنزل إلی تحت و هو المراد بقوله تزول عن مواضعها انتهی.

و یحتمل أن یراد بقوله علیه السلام تمید بأهلها تحرکها و اضطرابها بدون الغوص فی الماء کما یکون عند الزلزله و بسوخها بحملها حرکتها علی وجه یغوص أهلها فی الماء سواء کانت علی المرکز أم لا فتکون الباء للتعدیه و بزوالها عن مواضعها خراب قطعاتها بالریاح و السیول أو بتفرق القطعات و انفصال بعضها عن بعض فإن الجبال کالعروق الساریه فیها تضبطها عن التفرق کما سیأتی و یؤیده إیراد المواضع بلفظ الجمع.

و صیغه فعلان بالتحریک فی المصدر تدل علی الاضطراب و التقلب و التنقل کالمیدان و النزوان و الخفقان و لعل المراد بهذا الموجان ما کان غامرا للأرض أو أکثرها و إمساکها بخلق الجبال التی تقدم فی الکلام و رطوبه أکنافها أی جوانبها لمیدانها قبل

خلق الجبال و المهاد بالکسر الفراش و الموضع یهیأ للصبی و یوطأ و الفراش ما یبسط و اللجه بالضم معظم الماء و رکد کنصر أی ثبت و سکن و سری عرق الشجر کرمی أی دب تحت الأرض.

و قال الجوهری الکرکره تصریف الریاح (۱)

السحاب إذا جمعته بعد تفرق و قال باتت تکرکره الجنوب و أصله تکرره من التکریر(۲)

و کرکرته عنی

ص: ۴۲

۱- ۱. فی الصحاح: الریح.

۲- ۲. فی الصحاح: و کرکرت بالدجاجه: صحت بها و کرکرته عنی ...

أی دفعته و رددته.

و الرياح العواصف الشديـده الهبوب و مخض اللبن يمخضه مثلثه أی أخذ زبده و فی النسخ الفتح و الضم و الغمام جمع غمامه و هی السحابه البيضاء أو الأعم و ذرف الـدمع كضـرب أی سال و ذرف عينه أی سال دمعها و ذرف العين دمعها أی أسالها و من يخشـی العلماء كما قال سبحانه إِنَّما يَخْشَی اللَّهَ مِنْ عِبادِهِ الْعُلَماءُ و يحتمل أن يكون التخصـيص لأجل أن عـدم الخشيه يوجب عدم المبالاه بالعبر و الالتفات إليها.

**[ترجمه]«الاقتدار علی الشـی ء»: قدرت بر آن. «االجبروت» بر وزن فعلوت از جبر به معنای غلبه است. «البديع» به معنای مُبدَع يعنی تـازه سـاخته شـده است. «اللطيف»: دقيق. «زخر البحر» پر شـد و بالاـ آمـد. «المتراكم»: روی هم انباشـته. «تقـاصف البحر»: امواجش به هم خوردنـد. ابن أبی الحديـد گفته: «اليَبَس»: مكـانی كه مرطوب باشـد سپس خشـك شود. خـدای تعـالی فرمود: «فاضـرب لهم طريقـا فی البحر يبسـا» و «اليبس» با سـكون يعنی چيزی كه ذاتا خشك باشـد. گفته می شود: «حطب يبس»: هيزم خشك. و اين سـخن اهل لغت است اما در آن اشـكالی هست زيرا هيزم ذاتا خشك نيست بلكه قبلا مرطوب بوده. و صحيح تر آن است كه گفته شود اين لفظ جز درباره مكان نبايد با تحريك بيايد. پايان سخن.

«الجامـد» ضـد مـايع است و مراد از «اليبس» زمين خشـك است. «الفَطر»: خلق و ايجـاد است. «الأطبـاق» با فتحه جمع طَبَق و آن پوشش هر چيز است. «الطبق» از هر چيز همچنين به معنای آنچه با آن مساوی است می باشد.

و اين گفته حضرت كه فرمود: «و فتقها»، و برگشود آن را، اشاره دارد به قول خدای تعالی «أولم ير الذين كفروا أن السموات و الأـرض كانتـا رتقاً ففتقناهما»، {آيا نبيننـد آنان كه كافرنـد! البته آسـمان ها و زمين بسـته بودنـد و ما آن ها را گشوديم.} كه از وجوه مختلف تفسير آن بيان شد و اين شـرح، مؤيد بعضـی از آن ها است كه گفته اند، آسمان ها در هم بودند و خداوند آن ها را به هفت آسـمان از هم برگشود و دلالت دارد بر حدوث آسـمان ها و بر اينكه نخست، در حقيقت از هم جدا بودند و در ظاهر به هم پيوسـته و روی هم بودنـد و خـدا آن ها را از هم گشود و از هم جـدا و دور كرد و هفت آسـمان جـدا گرديدند و ميان آن ها فضايی برای ملائكه ايجاد شد .

برپـا مانـدن آسـمان ها بر حـد و مرز مقرر، كنايه است از برقراری هر كـدام در مكان خود به انـدازه و شـكل و هيئت و طبيعت مشخص و خارج نشدن آن ها از اين حد؛ و ضمير در «حده» به الله يا به «يبس» برمی گردد.

كيـدری می گويـد: «الأخضـر» يعنی آب و عرب آن را به سبز توصيف می كند. «مثعنجر» به صـيغه اسم فاعل، همانطور كه در برخی نسـخه ها آمده: آب يا اشك جاری و با فتح جيم، ميانه دريا كه در سـطح دريا مانندی ندارد؛ فيروزآبادی چنين گفته. و جزری در ذكر اين بيان علی عليه السّلام كه «يحملها الاخضر المثعنجر» گفته: آن بخشی از دريا كه از همه ژرف تر و پرآب تر است، و ميم و نونش زائده اند و در همين معنا است اين حديث ابن عباس «دانش من به قرآن، در برابر دانش علی عليه السّـلام مانند حوض كوچكی است در دريای ژرف».

القراره: بركه كوچك. «القمقام» با فتحه – طبق نسخه ها – و گاهی با ضمه می آيد يعنی دريا. و به معنای سرور و بزرگ و أمر

عظیم و عدد کثیر می آید. «المسخر» و در بعضـی نسخه ها با جیم آمده. در قاموس «سجر النهر»: آن را پر کرد. «تسجیر الماء»: جـاری سـاختن آب. و ضـمیر در سـخن امـام «منه» به آب دریـا یا به خشک جامـد(الیبس الجامـد) بر می گردد پس دودی که آسـمانها از آن خلق شده از آن بلند می شود. و ضـمیر در «استمسکت» به أطباق بر می گردد یا به چیزی که ضمیر «یحملها» به آن بر می گردد یعنی «الیبس الجامـد». و تـانیث آن بـه ایـن دلیـل اسـت کـه مراد از آن زمیـن است. «أذعن له» یعنی خضـوع و فرمـانبری کرد. «و الجـاری منه» یعنی جـاری به طبع. پس ایسـتادن آن عـدم جریان طبعی آن به اراده خداونـد سبحان است. یا اینکـه منظـور بخش جـاری از آن قبـل از اراده خداونـد و امر او بـه جمـود اسـت. و ممکن است ضـمیرها در «ذل» و «أذعن» و «وقف» راجع به «الأخضر» یا «القمقام» باشد که این با مذکر بودن ضمیر و «الجریان» مناسب تر است.

«جَبَـل»: خلق کرد. «الجَلمـد» و «الجُلمود»: سـنگ بزرگ سـخت. «النَشـز»: مکـان مرتفع و جمع آن نُشوز است. «المتن»: قسـمت سخت و بلنـد زمین. «الطَـود»: کـوه یـا کـوه بزرگ. و ضـمیرها به زمین بر می گردد که از آن به «الیبس الجامـد» تعـبیر فرمـود. «أرساهـا»: ثـابتش کرد «فی مراسـیها» در مواضع معینش بـه مقتضـای حکمـت الهی. «القراره»: موضـع اسـتقرار. «رسـت»: قرار گرفت.در بعضـی نسـخه هـا «رسـبت» آمـده، گفته می شـود: «رَسَب»: وقـتی به پـایین رفت و هنگـامی قرار گرفت. «نهـد ثـدی الجاریه»: پسـتان دختر گرد شد و برآمد. «السـهل من الأرض»: زمین نرم. «ساخت قوائمه فی الأرض تسوخ و تسیخ»: پایه هایش در زمین رفت و پنهان شـد. «أساخها»: پنهانش کرد. «قواعـد البیت»: پایه های خانه. «القُطر»: ناحیه، طرف. یعنی پایه های کوهها را در عمق اطراف زمین پنهـان سـاخت. و گفته شـده یعنی در کنـاره هـای نواحی زمین. «النصب» بـا فتحه و گـاهی با تحریک: نشانه نصب شـده. و با ضم و دو ضـمه: آنچه که به عنوان نشانه قرار داده شود. و هر آنچه غیر از خـدا عبادت شود. و منظور از انصـاب، کوههـا و منظـور از مواضـع آنهـا، مکانهـای منـاسب برای کوههـا به مقتضـای حکمت است. «القِلال»: جمع قُله و آن بالا‌ترین جـای کوه یـا بالا‌ترین جای هر چیزی است. «الشاهق»: مرتفع. یعنی قله های کوهها را مرتفع قرار داد و «إطاله الأنشاز» تأکیـد بر آن است. «العِمـاد»: چوبی است که خـانه و بناهای بلنـد بر آن بنیان نهاده می شود. و ظاهر آن است که منظور از قرار دادن کوههـا به عنوان سـتون برای زمین چیزی است که از فقره بعـد فهمیـده می شود. و گفته شـده منظور قرار دادن کوهها به عنوان مواضـعی بلنـد در زمین است. «أَرَز»: ثـابت شـد و قرار گرفت. و «أرّز»: ثـابت کرد و قرار داد. و در اکثر نسـخه ها بـدون تشدیـد و با فتحه عین الفعل و در بعضـی با تشدیـد است. در النهایه گفته: کلام علی علیه السلام: «أرزها فیها أوتادا» یعنی قرار داد. اگر که زاء بـدون تشدیـد باشـد که از «أرزت الشـجره تأرز» یعنی درخت در زمین ثابت شـد، است. و اگر مشـدد باشد از «أرزت الجراده» یعنی ملـخ دمش را در زمین داخـل کرد تا تخمهایش را آنجا گـذارد. و «رززت الشـی ء فی الأرض رزا» یعنی در زمین ثابتش کردم. و در این صورت همزه زائد است. پایان.

و گفته شده به صورت «آرز» با مد روایت شده از این کلام عرب که گوید: «شجره آرزه» یعنی درخت ثابت در زمین.

«فسـکنت علی حرکتهـا»: یعنی در حـال حرکتی که شـأن آن است. زیرا آن بر روی جسـمی روان و موجـدار حمـل می شود - چنانچه گفته شـده - یا بر اثر حرکتش به علت موج زدن آب. «من أن تمیـد»: از اینکه حرکت کند و بجنبد. «أو تسـیخ بحملها» یعنی با آنچه روی آن است در آب فرو رود. ابن أبی الحدیـد گویـد: اگر زمین حرکت کنـد یا بر مرکزش حرکت می کنـد یا نه؛ اولی منظور حضـرت از «تمیـد بأهلها» و دومی دو قسم دارد. یا به طرف پایین حرکت می کند که منظور از «تسـیخ بحملها» همان است و یا اینکه حرکت به طرف پایین نیست که منظور از «تزول عن مواضعها» آن می باشد. پایان.

و ممکن است منظور از «تمید بأهلها» تحرک و جنبش آن بدون فرو رفتن در آب باشد چنانچه در زلزله اتفاق می افتد. و منظور از «تسیخ بحملها» حرکتش به گونه ای باشد که ساکنانش را در آب فرو برد. خواه حرکت بر مرکز باشد خواه نباشد. پس باء برای تعدیه است. و منظور از زوال زمین از جایگاههایش، خراب شدن قطعاتش با بادها و سیلها یا منظور پراکنده شدن قطعات زمین و جدا شدن آنها از یکدیگر باشد. زیرا کوهها همچون رگهایی جاری در قطعات زمین هستند که آنها را از پراکندگی نگه می دارند - چنانچه خواهد آمد. و آمدن «المواضع» به لفظ جمع این نظر را تأیید می کند.

و صیغه فَعَلان در مصدر دلالت بر اضطراب و دگرگونی و جابجایی دارد مثل مَیَدان و نَزَوان و خَفَقان. و شاید منظور از مَوَجان در اینجا آن چیزی است که باعث فرو رفتن زمین یا اکثر آن در آب شود. و منظور از «إمساکها» خلق کوههایی است که قبلا در کلام آمد. «رطوبه أکنافها» یعنی رطوبت جوانب زمین به دلیل حرکتش قبل از خلقت کوهها. «المِهاد»: فرش و جایی که برای کودک آماده می کنند و چیزی که پا بر آن گذارند و چیزی که پهن می شود. «اللجه»: قسمت فراوان آب. «رکد»: ثابت و ساکن شد. «سری عرق الشجر»: ریشه درخت زیر زمین رشد کرد.

جوهری گفته: «الکرکره»: حرکت دادن بادها ابرها را وقتی که آنها را بعد از پراکندگیشان جمع می کند. «باتت تکرکره الجنوب» و أصل آن «تکرره» از ریشه تکریر است و «کرکرته عنی» یعنی آن را دفع کردم و رد کردم.

«الریاح العواصف»: بادهای پر سرعت. «مخض اللبن یمخضه» یعنی کره شیر را گرفت. و در نسخه ها با فتحه و ضمه است. «الغمام» جمع غمامه و آن ابر سفید یا اعم از آن است. «ذَرَف الدمع»: اشک جاری شد. و «ذرف عینه»: اشکش جاری شد. و «ذرف العین دمعها»: چشم اشکش را جاری ساخت.

«و من یخشی» و آنان که می ترسند، مقصود علما هستند، چنانچه خدای سبحان فرموده: «إنّما یخشی الله من عباده العلماء»، {همانا فقط علما هستند که از خدا می ترسند.} و بسا که تخصیص برای این است که نترسیدن مایه بی مبالاتی به عبرت ها و توجه نکردن به آن ها است.

**[ترجمه]

«۱۶»

الْعِلَلُ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَنِی وَ عَلِیّاً وَ فَاطِمَهَ وَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَیْنَ علیهم السلام قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الدُّنْیَا بِسَبْعَهِ آلَافِ عَامٍ قُلْتُ فَأَیْنَ کُنْتُمْ یَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ قُدَّامَ الْعَرْشِ نُسَبِّحُ اللَّهَ وَ نُحَمِّدُهُ وَ نُقَدِّسُهُ وَ نُمَجِّدُهُ قُلْتُ عَلَی أَیِّ مِثَالٍ قَالَ أَشْبَاحِ نُورٍ(۱)

الْخَبَرَ.

**[ترجمه]علل الشرایع: معاذ بن جبل گوید: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: به راستی خداوند مرا و علی و فاطمه و حسن و حسین علیه السّلام را هفت هزار سال پیش از جهان آفرید. معاذ می گوید، گفتم: یا رسول اللَّه! شما کجا بودید؟

فرمود در پیشانی و جلوی عرش، تسبیح خدا می کردیم و او را می ستودیم و تقدیس می کردیم و او را تمجید و ستایش می کردیم. گفتیم: بر چه نمونه و همانند چه چیزی؟ گفت: اشباح و پاره هایی نورانی... تا آخر خبر. - . علل الشرایع ۱ : ۱۹۸ -

**[ترجمه]

«۱۷»

التَّوْحِیدُ، وَ الْعُیُونُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرٍو الْکَاتِبِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زِیَادٍ الْقُلْزُمِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی زِیَادٍ الْجَدِّیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی الْعَلَوِیِّ عَنِ الرِّضَا علیه السلام فِی خُطْبَتِهِ الطَّوِیلَهِ: قَالَ أَوَّلُ عِبَادَهِ اللَّهِ مَعْرِفَتُهُ وَ أَصْلُ مَعْرِفَهِ اللَّهِ تَوْحِیدُهُ وَ نِظَامُ تَوْحِیدِ اللَّهِ نَفْیُ الصِّفَاتِ عَنْهُ لِشَهَادَهِ الْعُقُولِ أَنَّ کُلَّ صِفَهٍ وَ مَوْصُوفٍ مَخْلُوقٌ وَ شَهَادَهِ کُلِّ مَخْلُوقٍ أَنَّ لَهُ خَالِقاً لَیْسَ بِصِفَهٍ وَ لَا مَوْصُوفٍ وَ شَهَادَهِ کُلِّ صِفَهٍ وَ مَوْصُوفٍ بِالاقْتِرَانِ وَ شَهَادَهِ الِاقْتِرَانِ بِالْحَدَثِ (۲) وَ شَهَادَهِ الْحَدَثِ (۳)

بِالامْتِنَاعِ مِنَ الْأَزَلِ الْمُمْتَنِعِ مِنَ الْحَدَثِ (۴)

إِلَی قَوْلِهِ سَبَقَ الْأَوْقَاتَ کَوْنُهُ وَ الْعَدَمَ وُجُودُهُ وَ الِابْتِدَاءَ أَزَلُهُ إِلَی قَوْلِهِ فَفَرَّقَ بِهَا بَیْنَ قَبْلٍ وَ بَعْدٍ لِیُعْلَمَ أَنْ لَا قَبْلَ لَهُ وَ لَا

بَعْدَ إِلَی قَوْلِهِ مُخْبِرَهً بِتَوْقِیتِهَا أَنْ لَا وَقْتَ لِمُوَقِّتِهَا إِلَی قَوْلِهِ لَهُ مَعْنَی الرُّبُوبِیَّهِ إِذْ لَا مَرْبُوبَ وَ حَقِیقَهُ الْإِلَهِیَّهِ إِذْ لَا مَأْلُوهَ وَ مَعْنَی الْعَالِمِ إِذْ(۵) لَا مَعْلُومَ وَ مَعْنَی الْخَالِقِ إِذْ(۶)

ص: ۴۳

۱- ۱. علل الشرائع: ج ۱، ص ۱۹۸ و سیأتی أیضا تحت الرقم(۱۳۳).

۲- ۲. فی العیون: الحدوث.

۳- ۳. فی العیون: الحدوث.

۴- ۴. فی العیون: الحدوث.

۵- ۵. فی العیون: و لا معلوم.

۶- ۶. فی العیون: و لیس.

لَا مَخْلُوقَ وَ تَأْوِيلُ السَّمْعِ وَ لَا مَسْمُوعَ لَيْسَ مُنْذُ خَلَقَ اسْتَحَقَّ مَعْنَى الْخَالِقِ (۱)

وَ لَا بِإِحْدَاثِهِ الْبَرَايَا اسْتَفَادَ مَعْنَى البرائيه [الْبَارِئِيَّهِ] كَيْفَ وَ لَا تَغِيبُهُ (۲) مُذْ وَ لَا تُدْنِيهِ قَدْ وَ لَا تَحْجُبُهُ لَعَلَّ وَ لَا يُوَقِّتُهُ (۳)

مَتَى وَ لَا تَشْمَلُهُ حِينٌ وَ لَا تُقَارِنُهُ (۴)

مَعَ إِلَى قَوْلِهِ فَكُلُّ مَا فِي الْخَلْقِ لَا يُوجَدُ فِي خَالِقِهِ وَ كُلُّ مَا يُمْكِنُ فِيهِ يَمْتَنِعُ مِنْ (۵)

صَانِعِهِ لَا تَجْرِي عَلَيْهِ الْحَرَكَهُ وَ السُّكُونُ وَ كَيْفَ يَجْرِي عَلَيْهِ مَا هُوَ أَجْرَاهُ أَوْ يَعُودُ إِلَيْهِ (۶)

مَا هُوَ ابْتَدَاهُ إِذاً لَتَفَاوَتَتْ ذَاتُهُ وَ لَتَجَزَّأَ كُنْهُهُ وَ لَامْتَنَعَ مِنَ الْأَزَلِ مَعْنَاهُ إِلَى قَوْلِهِ لَيْسَ فِي مُحَالِ الْقَوْلِ حُجَّهٌ وَ لَا فِي الْمَسْأَلَهِ عَنْهُ جَوَابٌ وَ لَا فِي مَعْنَاهُ لِلَّهِ (۷) تَعْظِيمٌ وَ لَا فِي إِبَانَتِهِ عَنِ الْخَلْقِ ضَيْمٌ إِلَّا بِامْتِنَاعِ الْأَزَلِيِّ أَنْ يُثَنَّى وَ لِمَا(۸) لَا بَدْءَ لَهُ أَنْ يَبْدَأَ(۹) إِلَى آخِرِ الْخُطْبَهِ.

الْإِحْتِجَاجُ، مُرْسَلَهً(۱۰): مِثْلَهُ.

مَجَالِسُ ابْنِ الشَّيْخِ، عَنْ أَبِيهِ عَنِ الْمُفِيدِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ حَمْزَهَ الْعَلَوِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْحِمْيَرِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنْ مَرْوَكِ بْنِ عُبَيْدٍ

ص: ۴۴

۱- ۱. قال المؤلّف- رحمه اللّه- في بيان هذه الفقره(ج ۴، ص ۲۴۱) ما هذا لفظه: إذا الخالقيه التي هي كماله هي القدره على خلق كل ما علم أنّه أصلح، و نفس الخلق من آثار تلك الصفه الكماليه و لا يتوقف كماله عليه« انتهى» يعني بذلك أن المراد بالخالقيه ليس التي من الصفات الفعليه بل التي من الصفات الكماليه الذاتيه و هي القدره على الخلق لا عنوان الخالق فتبصر و قس عليه البرائيه و ما ضاهاها.

۲- ۲. في العيون: و لا توقته.

۳- ۳.«: في العيون: و لا تشمله.

۴- ۴. في العيون: و لا تقاربه.

۵- ۵. في العيون: في صانعه.

۶- ۶. في العيون: فيه.

۷- ۷. في بعض النسخ: له.

۸- ۸. في التوحيد: و لا بدا له أن يبدو و في بعض النسخ« و ما لا بدء.» و هو الأظهر.

۹- ۹. التوحيد: ص ۱۵ العيون: ص ۱۵۰.

۱۰- ۱۰. الاحتجاج: باب احتجاج الرضا عليه السلام ص ۲۱۷.

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَيْدٍ الطَّبَرِيِّ عَنِ الرِّضَا علیه السلام: مِثْلَهُ.

مَجَالِسُ الْمُفِيدِ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ حَمْزَةَ: مِثْلَهُ.

**[ترجمه]التوحید و عیون اخبار الرضا: امام رضا علیه السّلام در خطبه ای طولانی می فرماید: آغاز پرستش خدا شناخت و معرفت به او است، و اصل و اساس شناخت خدا توحید و یگانه دانستن او، و حقیقت توحید خدا نفی صفات از او است، زیرا عقل شهادت می دهد و حکم می کند که هر صفت و موصوفی مخلوقند، و هر مخلوقی شهادت می دهد که آفریدگاری دارد که نه صفت است و نه موصوف، هر صفت و موصوفی گواهند که قرین هم هستند و قرین بودن گواه حدوث است و حدوث گواه غیرازلی بودن، ازلی که از حدوث نیست و به خودی خود وجود دارد... وجودش پیش تر از زمان است و هستی او پیش از نیستی، آغاز همه چیز، ازلی بودن او است. میان آن ها به پیش بودن و پس بودن جدایی انداخت تا دانسته شود که او را نه پیش هست و نه پس. خبر داد که برای آن ها وقتی است و وقت گذارشان را وقتی نیست. حقیقت و معنای ربوبیت در او بود آنگاه که مربوب و تربیت یافته ای نبود، حقیقت الوهیت و خدایی را داشت گرچه پرستش کننده ای نبود، دارای علم بود آنگاه که معلوم و دانسته شده نبود، و معنی خالق و آفریدگاری داشت آنگاه که آفریده ای نبود، و حقیقت شنوائی بود و مسموع و شنیده شدنی نبود. این طور نیست که از آنگاه که آفرید، شایستگی مقام خالقیت را پیدا کرده باشد، و نه اینکه با پدید کردن آفریده ها معنی پدید آورنده یافت. چگونه چنین باشد، با اینکه «از آنگاه» او را نهان نسازد، و از «این گاه» او را نزدیک نکند. و «شاید» پرده او نشود، و «از کی؟» وقتی بدو نیاورد. زمان او را در برنگیرد، و معیت وی را همراهی نکند... هر آنچه که در آفریده است، در آفریدگارش یافت نشود، و هر چه در مخلوق باشد در صانعش نمی تواند باشد. حرکت و سکون در او روا نیست، و چگونه در او روا باشد و رخ دهد، آنچه که خود ایجاد کرده؟ یا به او باز گردد، آنچه خودش آفریده و پدید کرده؟ در این صورت گوناگونی و تجزیه در ذاتش رخنه می کند، و وجودش بخش بخش می شود و ازلیتش ناممکن می گردد. گفته محال و نشدنی نمی تواند حجت باشد و پرسش از آن پاسخ ندارد، و مقصود از آن، بزرگداشت خداوند نیست. جدا بودنش از آفریده ها در ازل ستم نیست؛ جز اینکه دو چیز با هم نمی توانند ازلی باشند و آنچه آغازی ندارد، آغازی نپذیرد . تا آخر خطبه. - . التوحید: ۱۵، العیون :۱۵۰ -

نیز در احتجاج، بی ذکر سند، مانند آن آمده است. - . الاحتجاج : ۲۱۷ - و در مجالس ابن الشیخ هم از امام رضا علیه السّلام مانند آن را آورده و در مجالس شیخ مفید هم از حسن بن حمزه مانند آن روایت شده است.

**[ترجمه]

بيان

قد مر شرح الخطبه فی کتاب التوحید و قد دلت علی تنافی الحدوث أی المعلولیه و الأزلیه و تأویل الأزلیه بوجوب الوجود مع بعده یجعل الکلام خالیا عن الفائده و دلاله سائر الفقرات ظاهره کما فصلناه سابقا و ظاهر أکثر الفقرات نفی الزمانیه عنه سبحانه و کذا قوله علیه السلام إلا بالامتناع الأزلی أن یثنی یدل علی امتناع تعدد القدماء و کذا الفقره التالیه لها.

**[ترجمه]در کتاب التوحید شرح این خطبه گذشته است، و البته دلالت دارد که حدوث یعنی معلول بودن، با ازلیت منافات دارد، و تأویل و تفسیر ازلی به واجب الوجود، با آنچه پس از او باشد به حدوث ذاتی، سخن را بی فائده می سازد، و دلالت جمله های دیگر روشن است چنانچه پیش از این شرح دادیم، و ظاهر بیشتر جمله ها نفی مفهوم و حقیقت زماناز خدای سبحان است و همچنان امام رضا علیه السّلام فرمودند: «جزاینکه دو چیزبا هم نمی توانند ازلی باشند» دلالت دارد برعدم امکان تعدد قدیم ها و همچنین جمله دنبال آن .

**[ترجمه]

«۱۸»

التَّوْحِيدُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنِ الصَّفَّارِ وَ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى وَ الْهَيْثَمِ بْنِ أَبِي مَسْرُوقٍ وَ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ كُلِّهِمْ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي الْمِقْدَامِ عَنْ إِسْحَاقَ بْنِ غَالِبٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله فِي بَعْضِ خُطَبِهِ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي كَانَ فِي أَزَلِيَّتِهِ (۱)

وَحْدَانِيّاً إِلَى قَوْلِهِ ابْتَدَأَ مَا ابْتَدَعَ وَ أَنْشَأَ مَا خَلَقَ عَلَى غَيْرِ مِثَالٍ كَانَ سَبَقَ لِشَيْ ءٍ مِمَّا خَلَقَ رَبُّنَا الْقَدِيمُ بِلُطْفِ رُبُوبِيَّتِهِ وَ بِعِلْمِ خُبْرِهِ فَتَقَ وَ بِإِحْكَامِ قُدْرَتِهِ خَلَقَ جَمِيعَ مَا خَلَقَ (۲) الْخَبَرَ.

**[ترجمه]التوحید: امام صادق علیه السلام از پدرانش علیهم السلام نقل می کند که: رسول خدا صلّی اللّٰه علیه و آله در برخی خطبه های خود فرمود: «سپاس از آن خدا است که در ازل یگانه بوده - و می فرمود: - آغاز کرد آنچه بی سابقه آفرید، و پدید آورد آنچه آفرید، بدون طرح و نمونه قبلی برای هیچ یک. پروردگار ما قدیم است، و به لطف ربوبیت و دانش و آگاهی‌اش دفتر هستی را برگشود و با قدرت استوارش آفرید آنچه را آفرید... تا آخر خبر. - . التوحید : ۲۰ -

**[ترجمه]

«۱۹»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ الدَّقَّاقِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الْكُوفِيِّ عَنْ مُوسَى بْنِ عِمْرَانَ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ يَزِيدَ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَرِيرٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليهما السلام أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي كَانَ قَبْلَ أَنْ يَكُونَ كَانَ لَمْ يُوجَدْ لِوَصْفِهِ كَانَ بَلْ كَانَ أَوَّلًا(۳)

كَائِناً لَمْ يُكَوِّنْهُ مُكَوِّنٌ جَلَّ ثَنَاؤُهُ بَلْ كَوَّنَ الْأَشْيَاءَ قَبْلَ كَوْنِهَا فَكَانَتْ كَمَا كَوَّنَهَا عَلِمَ مَا كَانَ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ كَانَ إِذْ لَمْ يَكُنْ شَيْ ءٌ وَ لَمْ يَنْطِقْ فِيهِ نَاطِقٌ فَكَانَ إِذْ لَا كَانَ (۴).

۱- ۱. فی بعض النسخ: أولیته.

۲- ۲. التوحید: ص ۲۰.

۳- ۳. فی نسخه: أزلا.

۴- ۴. التوحید: ص ۲۸. و قد مر مقطعا تحت الرقم ۱۴.

**[ترجمه]التوحید: از همان آمده که امام صادق علیه السّلام همیشه می فرمود: سپاس از آن خدا است که بود پیش از آنکه بودنی باشد و بود شدن نمی تواند وجودش را وصف کند، بلکه خود از نخست بوده، و بودکننده ای او را بود نکرده، والا است ستایش او. بلکه بود کرده همه چیز را پیش از بودن آن ها و به وجود آمده، چنانچه او بودش کرده. دانسته آنچه را بوده و آنچه را هست. بوده است آنگاه که چیزی نبوده و سخنی از آن نیامده، پس او بوده است آنگاه که بود شدن نبوده است. - . التوحید : ۲۸ -

**[ترجمه]

«۲۰»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ(۱) بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ بِشْرٍ(۲)

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جُمْهُورٍ الْعَمِّيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْفُضَيْلِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ فِي الرُّبُوبِيَّةِ الْعُظْمَى وَ الْإِلَهِيَّةِ الْكُبْرَى لَا يُكَوِّنُ الشَّيْ ءَ لَا مِنْ شَيْ ءٍ إِلَّا اللَّهُ وَ لَا يَنْقُلُ الشَّيْ ءَ مِنْ جَوْهَرِيَّتِهِ إِلَى جَوْهَرٍ آخَرَ إِلَّا اللَّهُ وَ لَا يَنْقُلُ الشَّيْ ءَ مِنَ الْوُجُودِ إِلَى الْعَدَمِ إِلَّا اللَّهُ (۳).

**[ترجمه]التوحید: امام صادق علیه السّلام فرمود: در باره ربوبیت عظمی و الهیت کبری، کسی موجودات را از هیچ به وجود نمی آورد مگر خدا، و نمی گرداند چیزی را از گوهر خود به گوهری دیگر، جز خدا و نمی گرداند چیزی را از هستی به نیستی، جز خدا. - . التوحید : ۳۲ -

**[ترجمه]

«۲۱»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ الطَّالَقَانِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْعَدَوِيِّ عَنِ الْهَيْثَمِ عَبْدِ اللَّهِ الرُّمَّانِيِّ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ: خَطَبَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام النَّاسَ فِي مَسْجِدِ الْكُوفَهِ فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا مِنْ شَيْ ءٍ كَانَ وَ لَا مِنْ شَيْ ءٍ كَوَّنَ مَا كَانَ (۴)

مُسْتَشْهِدٌ بِحُدُوثِ الْأَشْيَاءِ عَلَى أَزَلِيَّتِهِ وَ بِفُطُورِهَا عَلَى قِدْمَتِهِ (۵) الْخُطْبَهَ.

**[ترجمه]التوحید: از امام رضا علیه السّلام از پدرانش علیهم السلام نقل می کند که امیر المؤمنین علی علیه السّلام در مسجد کوفه برای مردم خطبه خواند و گفت: سپاس از آن خدا است که نه خود از چیزی پدید شده و نه آنچه را پدید شده از چیزی آفریده، حدوث همه چیز را گواه ازلی بودن خود ساخته و آفرینش آن ها را گواه بر قدیم بودنش نموده ... تا آخر خطبه. - . التوحید : ۳۳ -

**[ترجمه]

«۲۲»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَيْرٍ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَازِمٍ (۶) قَالَ: قُلْتُ أَ رَأَيْتَ مَا كَانَ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ أَ لَيْسَ كَانَ فِی عِلْمِ اللَّهِ تَعَالَى قَالَ فَقَالَ بَلَى قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ (۷).

**[ترجمه]التوحيد: منصور بن حازم از امام صادق عليه السلام پرسيد: آيا آنچه بوده و آنچه خواهد بود تا روز قيامت، در علم خداى تعالى نبودند؟ گفت: در پاسخ فرمود: چرا، پيش از آنكه آسمان ها و زمين را بيافريند. - . التوحيد : ۸۵ -

**[ترجمه]

«۲۳»

وَ مِنْهُ، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ الْأَشْعَرِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ إِسْمَاعِيلَ وَ إِبْرَاهِيمَ بْنِ هَاشِمٍ جَمِيعاً عَنْ صَفْوَانَ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ حَازِمٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام هَلْ يَكُونُ الْيَوْمَ شَیْ ءٌ لَمْ يَكُنْ فِی عِلْمِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ لَا بَلْ كَانَ فِی عِلْمِهِ قَبْلَ أَنْ يُنْشِئَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ (۸).

ص: ۴۶

۱- ۱. فی المصدر: أحمد بن إدريس، و هو الصحيح.

۲- ۲. كذا فی نسخ الكتاب و المصدر، لكن الظاهر أنّه مصحف« أحمد بن بشير» لروايه سهل بن زياد عنه.

۳- ۳. التوحيد: ص ۳۲.

۴- ۴. فی المصدر: ما قد كان.

۵- ۵. التوحيد: ص ۳۳.

۶- ۶. فی المصدر: عن أبی عبد اللّه عليه السلام قال: قلت له.

۷- ۷. التوحيد: ۸۵.

۸- ۸. التوحيد: ص ۸۵.

**[ترجمه]التوحید: منصور بن حازم می گوید: از امام صادق علیه السّلام پرسیدم: آیا امروز چیزی وجود دارد که درعلم خدای عز و جل نبوده؟ فرمود: نه، بلکه همواره در علمش بوده، پیش از آنکه آسمان ها و زمین را ایجاد کند. - . التوحید: ۸۵ -

**[ترجمه]

«۲۴»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْوَهَّابِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْفَضْلِ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ عَلِیِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ بَشَّارٍ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ (۱) الْعَالِمُ بِالْأَشْیَاءِ قَبْلَ کَوْنِ الْأَشْیَاءِ إِلَی قَوْلِهِ فَلَمْ یَزَلِ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عِلْمُهُ سَابِقاً لِلْأَشْیَاءِ قَدِیماً قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَهَا فَتَبَارَکَ رَبُّنَا وَ تَعَالَی عُلُوّاً کَبِیراً خَلَقَ الْأَشْیَاءَ وَ عِلْمُهُ بِهَا سَابِقٌ لَهَا کَمَا شَاءَ کَذَلِکَ لَمْ یَزَلْ رَبُّنَا عَلِیماً سَمِیعاً بَصِیراً(۲).

**[ترجمه]التوحید: امام رضا علیه السّلام فرمود: به راستی خداوند دانا است به همه چیز پیش از به وجود آمدنشان... و همیشه علم خدای عز و جل مقدم است بر همه چیز. قدیم است پیش از آنکه آن ها را بیافریند. آفرین بر پروردگار بلند مرتبه ما که برتر است و بزرگ. آفرید همه چیز را همانطور که خواست، در حالی که پیش از آن ها علم به آن ها داشت، و نیز پروردگار ما همیشه بسیار دانا و شنوا و بینا است. - . التوحید : ۸۶ -

**[ترجمه]

«۲۵»

وَ بِهَذَا الْإِسْنَادِ عَنْ عَلِیِّ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ صَفْوَانَ عَنِ ابْنِ مُسْکَانَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی أَ کَانَ یَعْلَمُ الْمَکَانَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الْمَکَانَ أَمْ عَلِمَهُ عِنْدَ مَا خَلَقَهُ وَ بَعْدَ مَا خَلَقَهُ فَقَالَ تَعَالَی اللَّهُ بَلْ لَمْ یَزَلْ عَالِماً بِالْمَکَانِ قَبْلَ تَکْوِینِهِ کَعِلْمِهِ بِهِ بَعْدَ مَا کَوَّنَهُ وَ کَذَلِکَ عِلْمُهُ بِجَمِیعِ الْأَشْیَاءِ کَعِلْمِهِ بِالْمَکَانِ (۳).

**[ترجمه]التوحید: ابن مسکان می گوید از امام صادق علیه السلام درباره خدای تعالی پرسیدم که آیا مکان را پیش از آنکه مکان را بیافریند می دانست یا دانستن آن همراه خلق آن بود و پس از آن ها؟ فرمود: برتر است خداوند، بلکه همیشه دانا بود به مکان، پیش از پدید آوردنش، چنان که پس از آفریدنش علم به آن دارد، و چنین است علم او به همه چیز، مانندعلم او به مکان. - . التوحید : ۸۶ -

**[ترجمه]

«۲۶»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَلِیِّ بْنِ أَحْمَدَ الدَّقَّاقِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ الْکُوفِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ الْبَرْمَکِیِّ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ سُلَیْمَانَ عَنِ

الْحُسَیْنِ بْنِ خَالِدٍ قَالَ: قُلْتُ لِلرِّضَا علیه السلام إِنَّ قَوْماً یَقُولُونَ إِنَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ یَزَلْ عَالِماً بِعِلْمٍ وَ قَادِراً بِقُدْرَهٍ وَ حَیّاً بِحَیَاهٍ وَ قَدِیماً بِقِدَمٍ وَ سَمِیعاً بِسَمْعٍ وَ بَصِیراً بِبَصَرٍ فَقَالَ علیه السلام مَنْ قَالَ ذَلِکَ وَ دَانَ بِهِ فَقَدِ اتَّخَذَ مَعَ اللَّهِ آلِهَهً أُخْرَی وَ لَیْسَ مِنْ وَلَایَتِنَا عَلَی شَیْ ءٍ(۴).

**[ترجمه]التوحید: حسین بن خالد نقل می کند که به امام رضا علیه السّلام گفتم که گروهی می گویند، همانا خدای عز و جل پیوسته دانا بوده به علم، جدا از ذات خود، و توانا بوده به قدرتش، و زنده بوده به حیاتش، و قدیم بوده به قدم، و شنوا بوده به شنیدن، و بینا بوده به بینائی؟ فرمود: هر که چنین گوید و به

آن معتقد باشد، برای خدا خدایانی دیگر برگرفته و از ولایت ما به دور است. -. التوحید : ۸۸ -

**[ترجمه]

«۲۷»

الْعُیُونُ، وَ التَّوْحِیدُ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ أَحْمَدَ الْفَقِیهِ الْقُمِّیِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ صَدَقَهَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الْعَزِیزِ الْأَنْصَارِیِّ قَالَ حَدَّثَنِی مَنْ سَمِعَ الْحَسَنَ بْنَ مُحَمَّدٍ النَّوْفَلِیَ (۵) قَالَ: قَالَ عِمْرَانُ الصَّابِی لِلرِّضَا علیه السلام أَخْبِرْنِی

ص: ۴۷

۱- ۱. فی المصدر: إن اللّه تعالی هو العالم.

۲- ۲. التوحید: ۸۶.

۳- ۳. التوحید: ص ۸۶.

۴- ۴. التوحید: ص ۸۸.

۵- ۵. هذا الاسم مشترک بین« الحسن بن محمّد بن سهل النوفلیّ» الذی ضعفه النجاشیّ و بین الحسن بن محمّد بن الفضل بن یعقوب بن سعید بن نوفل بن الحرث بن عبد المطلب،. الثقه الجلیل، و للعلامه البهبهانی کلام فی تنقیح المقال(ج ۱ ص ۳۰۸) حاصله: أن الظاهر اتّحاد الحسن بن محمّد بن الفضل النوفلیّ المذکور مع الحسین بن محمّد بن الفضل النوفلیّ و أن الصحیح هو الحسن مکبرا و الشاهد علیه تصریح النجاشیّ بأن الحسن بن محمّد بن الفضل روی عن الرضا علیه السلام نسخه و بأن الحسین بن محمّد بن الفضل صنف مجالس الرضا علیه السلام مع أهل الأدیان. و کذا الظاهر اتّحاد الحسن بن محمّد بن الفضل مع الحسن بن محمّد بن سهل النوفلیّ و أن« سهل» مصحف« سعید» أو اسم جده الآتی و الشاهد علیه روایه الحسن بن محمّد ابن جمهور العمی مجالس الرضا علیه السلام عنهما(انتهی) لکن یحتمل کون الحسین أخا الحسن لعدم تصریح النجاشیّ بکون الحسن مصنف الکتاب بل قال، روی عن الرضا علیه السلام. نسخه و أمّا احتمال اتّحاد الحسن بن محمّد بن الفضل مع الحسن بن محمّد بن سهل فقوی جدا و الظاهر أن الراوی عن الحسن بن محمّد النوفلیّ فی هذه الروایه هو الحسن بن محمّد بن جمهور العمی.

عَنِ الْكَائِنِ الْأَوَّلِ وَ عَمَّا خَلَقَ قَالَ علیه السلام سَأَلْتَ فَافْهَمْ أَمَّا الْوَاحِدُ فَلَمْ يَزَلْ وَاحِداً كَائِناً لَا شَيْ ءَ مَعَهُ بِلَا حُدُودٍ وَ لَا أَعْرَاضٍ وَ لَا يَزَالُ كَذَلِكَ ثُمَّ خَلَقَ خَلْقاً مُبْتَدِعاً مُخْتَلِفاً بِأَعْرَاضٍ وَ حُدُودٍ مُخْتَلِفَةٍ لَا فِي شَيْ ءٍ أَقَامَهُ وَ لَا فِي شَيْ ءٍ حَدَّهُ وَ لَا عَلَى شَيْ ءٍ حَذَاهُ (۱) وَ مَثَّلَهُ (۲)

لَهُ فَجَعَلَ مِنْ بَعْدِ ذَلِكَ الْخَلْقِ صَفْوَةً وَ غَيْرَ صَفْوَةٍ وَ اخْتِلَافاً وَ ائْتِلَافاً وَ أَلْوَاناً وَ ذَوْقاً وَ طَعْماً لَا لِحَاجَةٍ كَانَتْ مِنْهُ إِلَى ذَلِكَ وَ لَا لِفَضْلِ مَنْزِلَةٍ لَمْ يَبْلُغْهَا إِلَّا بِهِ وَ لَا رَأَى لِنَفْسِهِ فِيمَا خَلَقَ زِيَادَةً وَ لَا نَقْصاً(۳)

تَعْقِلُ هَذَا يَا عِمْرَانُ قَالَ نَعَمْ وَ اللَّهِ يَا سَيِّدِي قَالَ علیه السلام وَ اعْلَمْ يَا عِمْرَانُ أَنَّهُ لَوْ كَانَ خَلَقَ مَا خَلَقَ لِحَاجَةٍ لَمْ يَخْلُقْ إِلَّا مَنْ يَسْتَعِينُ بِهِ عَلَى حَاجَتِهِ وَ لَكَانَ يَنْبَغِي أَنْ يَخْلُقَ أَضْعَافَ مَا خَلَقَ لِأَنَّ الْأَعْوَانَ كُلَّمَا كَثُرُوا كَانَ صَاحِبُهُمْ أَقْوَى وَ الْحَاجَةُ يَا عِمْرَانُ لَا تَسَعُهَا(۴)

لِأَنَّهُ لَمْ يُحْدِثْ مِنَ الْخَلْقِ شَيْئاً إِلَّا حَدَثَتْ فِيهِ (۵)

حَاجَةٌ أُخْرَى وَ لِذَلِكَ أَقُولُ

ص: ۴۸

۱- ۱. فی بعض النسخ: حاذاه.

۲- ۲. فی التوحید: مثله.

۳- ۳. فی التوحید: و لا نقصانا.

۴- ۴. فی نسخه: لا یسعها.

۵- ۵. منه(خ ل).

لَمْ يَخْلُقِ الْخَلْقَ لِحَاجَهٍ وَ لَكِنْ نَقَّلَ بِالْخَلْقِ بِالْحَوَائِجِ بَعْضَهُمْ إِلَى بَعْضٍ وَ فَضَّلَ بَعْضَهُمْ عَلَى بَعْضٍ بِلَا حَاجَهٍ مِنْهُ إِلَى مَنْ فَضَّلَ وَ لَا نَقِمَهٍ مِنْهُ عَلَى مَنْ أَذَلَّ فَلِهَذَا خَلَقَ (۱)

قَالَ عِمْرَانُ يَا سَيِّدِی أَ لَا تُخْبِرُنِی عَنْ حُدُودِ خَلْقِهِ كَيْفَ هِیَ وَ مَا مَعَانِيهَا وَ عَلَى كَمْ نَوْعٍ تَكُونُ (۲)

قَالَ قَدْ سَأَلْتَ فَافْهَمْ إِنَّ حُدُودَ خَلْقِهِ عَلَى سِتَّهِ أَنْوَاعٍ مَلْمُوسٍ وَ مَوْزُونٍ وَ مَنْظُورٍ إِلَيْهِ وَ مَا لَا وَزْنَ لَهُ وَ مَا لَا ذَوْقَ (۳)

لَهُ وَ هُوَ الرُّوحُ وَ مِنْهَا مَنْظُورٌ إِلَيْهِ وَ لَيْسَ لَهُ وَزْنٌ وَ لَا لَمْسٌ وَ لَا حِسٌّ وَ لَا لَوْنٌ (۴) وَ التَّقْدِيرُ وَ الْأَعْرَاضُ وَ الصُّوَرُ وَ الطُّولُ وَ الْعَرْضُ وَ مِنْهَا الْعَمَلُ وَ الْحَرَكَاتُ الَّتِی تَصْنَعُ (۵) الْأَشْيَاءَ وَ تَعْمَلُهَا وَ تُغَيِّرُهَا مِنْ حَالٍ إِلَى حَالٍ وَ تَزِيدُهَا وَ تَنْقُصُهَا وَ أَمَّا الْأَعْمَالُ وَ الْحَرَكَاتُ فَإِنَّهَا تَنْطَلِقُ لِأَنَّهُ (۶)

لَا وَقْتَ لَهَا أَكْثَرَ مِنْ قَدْرِ مَا يُحْتَاجُ إِلَيْهِ فَإِذَا فَرَغَ مِنَ الشَّیْ ءِ انْطَلَقَ بِالْحَرَكَهِ وَ بَقِیَ الْأَثَرُ وَ يَجْرِی مَجْرَى الْكَلَامِ الَّذِی يَذْهَبُ وَ يَبْقَى أَثَرُهُ قَالَ لَهُ عِمْرَانُ يَا سَيِّدِی أَ لَا تُخْبِرُنِی عَنِ الْخَالِقِ إِذَا كَانَ وَاحِداً لَا شَیْ ءَ غَيْرُهُ وَ لَا شَیْ ءَ مَعَهُ أَ لَيْسَ قَدْ تَغَيَّرَ بِخَلْقِهِ الْخَلْقَ قَالَ لَهُ الرِّضَا عليه السلام لَمْ يَتَغَيَّرْ عَزَّ وَ جَلَّ بِخَلْقِ الْخَلْقِ وَ لَكِنَّ الْخَلْقَ يَتَغَيَّرُ بِتَغْيِيرِهِ (۷)

قَالَ عِمْرَانُ يَا سَيِّدِی أَ لَا تُخْبِرُنِی عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ هَلْ يُوَحَّدُ بِحَقِيقَهٍ أَوْ يُوَحَّدُ بِوَصْفٍ قَالَ عليه السلام إِنَّ اللَّهَ الْمُبْدِئَ الْوَاحِدَ الْكَائِنَ الْأَوَّلَ لَمْ يَزَلْ وَاحِداً لَا شَیْ ءَ مَعَهُ فَرْداً لَا ثَانِیَ مَعَهُ لَا مَعْلُوماً وَ لَا مَجْهُولًا وَ لَا مُحْكَماً وَ لَا مُتَشَابِهاً وَ لَا

۱- ۱. من هنا اسقط شطر من الحديث.

۲- ۲. فی المصدر: يتكون.

۳- ۳. فی نسخه« لا لون له» و هو الأظهر.

۴- ۴. فی التوحيد: و لا لون و لا ذوق.

۵- ۵. فی نسخه: فيها الأشياء.

۶- ۶. فی التوحيد: لانها.

۷- ۷. قد اسقط هنا أيضا شطر من الحديث.

مَذْكُوراً وَ لَا مَنْسِيّاً وَ لَا شَيْئاً يَقَعُ عَلَيْهِ اسْمُ شَيْ ءٍ مِنَ الْأَشْيَاءِ(۱)

وَ لَا مِنْ وَقْتٍ كَانَ وَ لَا إِلَى وَقْتٍ يَكُونُ وَ لَا بِشَيْ ءٍ قَامَ وَ لَا إِلَى شَيْ ءٍ يَقُومُ وَ لَا إِلَى شَيْ ءٍ اسْتَنَدَ وَ لَا فِي شَيْ ءٍ اسْتَكَنَّ وَ ذَلِكَ كُلُّهُ قَبْلَ الْخَلْقِ إِذْ لَا شَيْ ءَ غَيْرُهُ وَ مَا أَوْقَعْتُ (۲) عَلَيْهِ مِنَ الْكُلِّ فَهِيَ صِفَاتٌ مُحْدَثَةٌ وَ تَرْجَمَةٌ يَفْهَمُ بِهَا مَنْ فَهِمَ وَ اعْلَمْ أَنَّ الْإِبْدَاعَ وَ الْمَشِيَّةَ وَ الْإِرَادَةَ مَعْنَاهَا وَاحِدٌ وَ أَسْمَاؤُهَا ثَلَاثَةٌ وَ كَانَ أَوَّلُ إِبْدَاعِهِ وَ إِرَادَتِهِ وَ مَشِيَّتِهِ الْحُرُوفَ الَّتِي جَعَلَهَا أَصْلًا لِكُلِّ شَيْ ءٍ وَ دَلِيلًا عَلَى كُلِّ مُدْرَكٍ وَ فَاصِلًا لِكُلِّ مُشْكِلٍ وَ بِتِلْكَ الْحُرُوفِ تَفْرِيقُ (۳) كُلِّ شَيْ ءٍ مِنِ اسْمِ حَقٍّ أَوْ بَاطِلٍ أَوْ فِعْلٍ أَوْ مَفْعُولٍ أَوْ مَعْنًى أَوْ غَيْرِ مَعْنًى وَ عَلَيْهَا اجْتَمَعَتِ الْأُمُورُ كُلُّهَا وَ لَمْ يَجْعَلْ لِلْحُرُوفِ فِي إِبْدَاعِهِ

لَهَا مَعْنًى أَوْ غَيْرَ مَعْنًى وَ عَلَيْهَا اجْتَمَعَتِ الْأُمُورُ كُلُّهَا وَ لَمْ يَجْعَلْ لِلْحُرُوفِ فِي إِبْدَاعِهِ لَهَا مَعْنًى غَيْرَ أَنْفُسِهَا بِتَنَاهٍ (۴)

وَ لَا وُجُودَ لَهَا لِأَنَّهَا مُبْدَعَةٌ بِالْإِبْدَاعِ وَ النُّورُ فِي هَذَا الْوَضْعِ (۵) أَوَّلُ فِعْلِ اللَّهِ الَّذِي هُوَ نُورُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ الْحُرُوفُ هِيَ الْمَفْعُولُ بِذَلِكَ الْفِعْلِ وَ هِيَ الْحُرُوفُ الَّتِي عَلَيْهَا الْكَلَامُ وَ الْعِبَارَاتُ كُلُّهَا مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَّمَهَا خَلْقَهُ وَ هِيَ ثَلَاثَةٌ وَ ثَلَاثُونَ حَرْفاً فَمِنْهَا ثَمَانِيَةٌ وَ عِشْرُونَ حَرْفاً تَدُلُّ عَلَى اللُّغَاتِ الْعَرَبِيَّةِ وَ مِنَ الثَّمَانِيَةِ وَ الْعِشْرِينَ اثْنَانِ وَ عِشْرُونَ حَرْفاً تَدُلُّ عَلَى اللُّغَاتِ السُّرْيَانِيَّةِ وَ الْعِبْرَانِيَّةِ وَ مِنْهَا خَمْسَةُ أَحْرُفٍ مُتَحَرِّفَةٌ فِي سَائِرِ اللُّغَاتِ مِنَ الْعَجَمِ لِأَقَالِيمِ (۶) اللُّغَاتِ كُلِّهَا وَ هِيَ خَمْسَةُ أَحْرُفٍ تَحَرَّفَتْ مِنَ الثَّمَانِيَةِ وَ الْعِشْرِينَ الْحُرُوفِ مِنَ اللُّغَاتِ فَصَارَتِ الْحُرُوفُ ثَلَاثَةً وَ ثَلَاثِينَ حَرْفاً فَأَمَّا الْخَمْسَةُ الْمُخْتَلِفَةُ فَبِحُجَجٍ (۷) لَا يَجُوزُ ذِكْرُهَا أَكْثَرَ مِمَّا ذَكَرْنَاهُ ثُمَّ جَعَلَ الْحُرُوفَ

۱- ۱. في التوحيد: من الأشياء غيره.

۲- ۲. في التوحيد: و ما اوقع عليه من المثل.

۳- ۳. في نسخة: تفرق.

۴- ۴. في المصدرين: يتناهى.

۵- ۵. في بعض النسخ و كذا في التوحيد« الموضع».

۶- ۶. في العيون: و الأقاليم و اللغات.

۷- ۷. النسخ هاهنا في غاية الاختلاف و سيأتي الإشارة إليه من العلامة المؤلّف- رحمه اللّه.

بَعْدَ إِحْصَائِهَا وَ إِحْكَامِ عِدَّتِهَا فِعْلًا مِنْهُ كَقَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَ كُنْ فَيَكُونُ وَ كُنْ مِنْهُ صُنْعٌ وَ مَا يَكُونُ بِهِ الْمَصْنُوعُ فَالْخَلْقُ الْأَوَّلُ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ الْإِبْدَاعُ لَا وَزْنَ لَهُ وَ لَا حَرَكَةَ وَ لَا سَمْعَ وَ لَا لَوْنَ وَ لَا حِسَّ وَ الْخَلْقُ الثَّانِي الْحُرُوفُ لَا وَزْنَ لَهَا وَ لَا لَوْنَ وَ هِيَ مَسْمُوعَةٌ مَوْصُوفَةٌ(۱)

غَيْرُ مَنْظُورٍ إِلَيْهَا وَ الْخَلْقُ الثَّالِثُ مَا كَانَ مِنَ الْأَنْوَاعِ كُلِّهَا مَحْسُوساً مَلْمُوساً ذَا ذَوْقٍ مَنْظُوراً إِلَيْهِ وَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى سَابِقٌ لِلْإِبْدَاعِ لِأَنَّهُ لَيْسَ قَبْلَهُ عَزَّ وَ جَلَّ شَيْ ءٌ وَ لَا كَانَ مَعَهُ شَيْ ءٌ وَ الْإِبْدَاعُ سَابِقٌ لِلْحُرُوفِ وَ الْحُرُوفُ لَا تَدُلُّ عَلَى غَيْرِ أَنْفُسِهَا(۲)

قَالَ الْمَأْمُونُ وَ كَيْفَ لَا تَدُلُّ عَلَى غَيْرِ أَنْفُسِهَا(۳)

قَالَ الرِّضَا عليه السلام لِأَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَا يَجْمَعُ مِنْهَا شَيْئاً لِغَيْرِ مَعْنًى أَبَداً فَإِذَا أَلَّفَ مِنْهَا أَحْرُفاً أَرْبَعَةً أَوْ خَمْسَةً أَوْ سِتَّةً أَوْ أَكْثَرَ مِنْ ذَلِكَ أَوْ أَقَلَّ لَمْ يُؤَلِّفْهَا لِغَيْرِ(۴) مَعْنًى وَ لَمْ يَكُ (۵)

إِلَّا لِمَعْنًى مُحْدَثٍ لَمْ يَكُنْ قَبْلَ ذَلِكَ شَيْئاً قَالَ عِمْرَانُ فَكَيْفَ لَنَا مَعْرِفَةُ ذَلِكَ قَالَ الرِّضَا عليه السلام أَمَّا الْمَعْرِفَةُ فَوَجْهُ ذَلِكَ وَ بَيَانُهُ (۶) أَنَّكَ تَذْكُرُ الْحُرُوفَ إِذَا لَمْ تُرِدْ بِهَا غَيْرَ نَفْسِهَا ذَكَرْتَهَا فَرْداً فَقُلْتَ أ ب ت ث ج ح خ حَتَّى تَأْتِيَ عَلَى آخِرِهَا فَلَمْ تَجِدْ لَهَا مَعْنًى غَيْرَ أَنْفُسِهَا فَإِذَا أَلَّفْتَهَا وَ جَمَعْتَ مِنْهَا أَحْرُفاً وَ جَعَلْتَهَا اسْماً وَ صِفَةً لِمَعْنَى مَا طَلَبْتَ وَ وَجْهِ مَا عَنَيْتَ كَانَتْ دَلِيلَةً عَلَى مَعَانِيهَا دَاعِيَةً إِلَى الْمَوْصُوفِ بِهَا أَ فَهِمْتَهُ قَالَ نَعَمْ ثُمَّ قَالَ يَا سَيِّدِي أَ لَا تُخْبِرُنِي عَنِ الْإِبْدَاعِ أَ خَلْقٌ هُوَ أَمْ غَيْرُ خَلْقٍ قَالَ الرِّضَا عليه السلام بَلْ خَلْقٌ سَاكِنٌ لَا يُدْرَكُ بِالسُّكُونِ وَ إِنَّمَا صَارَ خَلْقاً لِأَنَّهُ شَيْ ءٌ مُحْدَثٌ وَ اللَّهُ الَّذِي أَحْدَثَهُ فَصَارَ

۱- ۱. في التوحيد: موضوعه.

۲- ۲. نفسها(خ ل).

۳- ۳. نفسها(خ ل).

۴- ۴. في العيون: بغير.

۵- ۵. في بعض النسخ: و لم تكن.

۶- ۶. في بعض النسخ: بابه.

خَلْقاً لَهُ وَ إِنَّمَا هُوَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ خَلْقُهُ لَا ثَالِثَ بَيْنَهُمَا وَ لَا ثَالِثَ غَيْرُهُمَا فَمَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ يَعْدُ أَنْ يَكُونَ خَلْقَهُ وَ قَدْ يَكُونُ الْخَلْقُ سَاكِناً وَ مُتَحَرِّكاً وَ مُخْتَلِفاً وَ مُؤْتَلِفاً وَ مَعْلُوماً وَ مُتَشَابِهاً وَ كُلُّ مَا وَقَعَ عَلَيْهِ حَدٌّ فَهُوَ خَلْقُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ اعْلَمْ أَنَّ كُلَّ مَا أَوْجَدَتْكَ الْحَوَاسُّ فَهُوَ مَعْنًى مُدْرَكٌ لِلْحَوَاسِّ وَ كُلَّ حَاسَّةٍ تَدُلُّ عَلَى مَا جَعَلَ (۱) اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهَا فِي إِدْرَاكِهَا وَ الْفَهْمَ مِنَ الْقَلْبِ بِجَمِيعِ ذَلِكَ كُلِّهِ وَ اعْلَمْ أَنَّ الْوَاحِدَ الَّذِي هُوَ قَائِمٌ بِغَيْرِ تَقْدِيرٍ وَ لَا تَحْدِيدٍ خَلَقَ خَلْقاً مُقَدَّراً بِتَحْدِيدٍ وَ تَقْدِيرٍ وَ كَانَ الَّذِي خَلَقَ خَلْقَيْنِ اثْنَيْنِ التَّقْدِيرَ وَ الْمُقَدَّرَ وَ لَيْسَ فِي (۲)

وَاحِدٍ مِنْهُمَا لَوْنٌ وَ لَا وَزْنٌ وَ لَا ذَوْقٌ فَجَعَلَ أَحَدَهُمَا يُدْرَكُ بِالْآخَرِ وَ جَعَلَهُمَا مُدْرَكَيْنِ بِنَفْسِهِمَا وَ لَمْ يَخْلُقْ شَيْئاً فَرْداً قَائِماً بِنَفْسِهِ دُونَ غَيْرِهِ لِلَّذِي أَرَادَ مِنَ الدَّلَالَةِ عَلَى نَفْسِهِ وَ إِثْبَاتِ وُجُودِهِ فَاللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى فَرْدٌ وَاحِدٌ لَا ثَانِيَ مَعَهُ يُقِيمُهُ وَ لَا يَعْضُدُهُ وَ لَا يَكُنُّهُ (۳) وَ الْخَلْقُ يُمْسِكُ بَعْضُهُ بَعْضاً بِإِذْنِ اللَّهِ وَ مَشِيَّتِهِ وَ إِنَّمَا اخْتَلَفَ النَّاسُ فِي هَذَا الْبَابِ حَتَّى تَاهُوا وَ تَحَيَّرُوا وَ طَلَبُوا الْخَلَاصَ مِنَ الظُّلْمَةِ بِالظُّلْمَةِ فِي وَصْفِهِمُ اللَّهَ بِصِفَةِ أَنْفُسِهِمْ فَازْدَادُوا مِنَ الْحَقِّ بُعْداً وَ لَوْ وَصَفُوا اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ بِصِفَاتِهِ وَ وَصَفُوا الْمَخْلُوقِينَ بِصِفَاتِهِمْ لَقَالُوا بِالْفَهْمِ وَ الْيَقِينِ وَ لَمَا اخْتَلَفُوا فَلَمَّا طَلَبُوا مِنْ ذَلِكَ مَا تَحَيَّرُوا فِيهِ ارْتَبَكُوا وَ اللَّهُ يَهْدِي مَنْ يَشاءُ إِلى صِراطٍ مُسْتَقِيمٍ (۴) تَمَامَ الْخَبَرِ.

**[ترجمه]التوحید و عیون اخبار الرضا: عمران صابی به امام رضا علیه السّلام گفت: مرا آگاه کن از نخستین موجود و از آنچه آفرید. امام فرمود:

پرسیدی پس بفهم! اما خدای یکتا همیشه تنها بود و چیزی با او نبود، حدودی و نمودی نداشت. او پیوسته چنین بود، سپس آفرید، آفریده ای بی نمونه و بدون سابقه قبلی، دارای نمودها و حدود گوناگون، نه بر چیزی آن را برپا داشت و نه مرزی برایش تعیین کرد و نه با چیزی برابرش نمود و نمونه ای ایجاد کرد و ساخت پس از آن، آفرینش برگزیده و برنگزیده ای، و گوناگون و هماهنگی، و رنگ ها و ذائقه ها و مزه ها، نه برای نیازی که به آن ها داشت و نه بالارفتن منزلتی که بدون آن به آن نمی رسید، و در آنچه آفرید برای خود اضافه و کاستی ندید. ای عمران! آیا در این باره می اندیشی؟ گفت: آری به خدا قسم ای مولای من! فرمود: بدان ای عمران! اگر آنچه آفریده بود برای نیازی بود، نمی آفرید جز کسی را که از او یاری می خواست، و می بایست چند برابر آنچه آفرید بیافریند، چون هر چه یار بیشتر باشد، صاحبشان قدرت بیشتری پیدا می کند. ای عمران! او برای رفع نیاز این کار را نکرد زیرا هیچ چیزی از خلق پدیدار نمی شود جز آنکه نیازی دیگر به واسطه آن پدید می آید و از این است که می گویم خلق را برای نیاز نیافریده؛ ولی خلق را به یکدیگر نیازمند کرده و بر یکدیگر برتری داده و به آن که برترش ساخته نیازی نداشته و آن را که زبون کرده، او را سرافکنده نکرده و از او انتقام نکشیده و برای آن نیافریده است.

عمران گفت: مولای من!آیا مرا از حدود آفریده هایش که چگونه است آگاه نمی کنی؟ و این که چه معنایی دارند؟ و چند نوعند؟ فرمود: پرسیدی پس آگاه شو، به راستی حدود آفریده هایش بر شش نوع است.

لمس پذیر و وزن دار و آنچه که به چشم می آید. ۲. آنچه نه وزن دارد و نه مزه چشیدنی و آن روح است. ۳. آنچه که به چشم دیده می شود ولی وزن ندارد و ملموس نیست و غیر محسوس و بی رنگ است. ۴. اندازه ها و اعراض مانند صور و طول و و عرض. ۵. اعراض محسوسه مانند رنگ و نور. ۶. کار و حرکتی که اشیاء را می‌سازد و آن ها را به کار می اندازد و آ ن ها

را از حالی به حالی دیگر دگرگون می کند و می افزاید آن ها را و می کاهد. اما کارها و حرکت ها از دست می روند و ناپایدارند زیرا بیش از آنچه به آن ها نیاز است وقتی نمی طلبند؛ و چون فراغت از چیزی حاصل شود، حرکت آن می رود و تنها اثر باقی می ماند و این همانند سخن گفتن است که خودش می رود و اثرش می ماند.

عمران گفت: ای مولای من! آیا به من نمی گویی که چون آفریننده تنها بود و چیزی با او در آفرینش نبود، آیا خلق دگرگونی نیافت؟ امام رضا علیه السّلام فرمود: خدای عز و جل با آفرینش خلق دگرگون نشد، ولی خلق دچار دگرگونی خویش است و در خود دگرگونی دارد.

عمران گفت: ای مولای من! مرا آگاه نمی کنی از اینکه آیا خداوند به حقیقت یگانه است یا در وصف یگانگی دارد؟ فرمود: به راستی خدا مبدئی است یگانه، نخستین هستی، پیوسته یکتا بود و چیزی با او نبود، تنها بود و دومی نداشت، نه معلوم بود نه مجهول، نه محکم نه متشابه، نه در یاد بوده و نه در فراموشی، نه دارای نامی و نه محدود به وقتی، نه بر چیزی استوار است و نه به سوی چیزی، نه به چیزی پشت داده، و نه در چیزی جا گرفته، همه این ها نظر به پیش از آفرینش خلق است که چیزی با او نبوده و این واژه ها که برایش آوردم، همه اوصاف محدثی است که شایسته او نیستند ولی شرحی است برای فهم کسی که بفهمد.

و بدان که ابداع و مشیت و اراده سه نامند و یک معنا دارند و نخستین پدیده آن ها حروف است که خدا آن ها را مایه هر چیزی ساخته و دلیل هر چه درک شود و شارح و حل کننده هر مشکلی که باشد و به این حروف هر چیزی ممتاز گردد، از حق و باطل و فعل و مفعول و معناو غیر معنا و سرچشمه همه امور هستند، حروف در مرحله ابداعشان معنائی جز خود ندارند، وجود مستقلی نیستند چون نمایشی از ابداع هستند و در این مرحله نور نخست کار خدا است که خود نور آسمان ها و زمین است و حروف، انجام دهنده به این کارند، آن حروفی که سخن و عبارت همه بر پایه آن ها است و خدای عز و جل آن ها را به خلقش آموخته و آن ها ۳۳ حرفند که ۲۸ از آن ها واژه های عربی را دلیل باشند و از این ۲۸ حرف، ۲۲ حرف زبان سریانی و عبرانی را دلیلند و پنج دگر بر زبان عجم در اقالیم دیگر در آمده و این پنج حرف از همان ۲۸ حرف تحریف شده اند و همه حروف تلفظ ۳۳ گردیده و آن پنج حرف جدا شده دلیلی دارند که ذکرشان بیش از آنچه گفتیم نیازی نیست، و پس از احصاء و آماده شدن حروف، فعل را از آن ها ساخت، همچنان که گفت «کن: باش»، فیکون: پس بود» و از «کن» ساخت و «آنچه بود شد» همان مصنوع بود. و آفرینش نخست خدای عز و جل همان ابداع است که نه وزن دارد نه حرکت نه صوت وشنیدن، نه رنگ نه حسّ و خلق دوم: حروف است که نه وزن دارد و نه رنگ ولی شنیدنی هستند و وصف شدنی و به چشم دیده می شوند و خلق سوّم انواع آفریده هایند که همه محسوس و ملموس و مزه دارند و چشیدنی اند و به چشم دیده می شوند. و خدای تبارك و تعالی پیش از ابداع است زیرا پیش از خدای عز و جل چیزی نبوده و به همراه او هم چیزی نبوده و ابداع پیش از حروف است و حروف بر جز خود دلالت ندارند.

مأمون گفت: چگونه بر جز خود دلالت ندارند؟ امام رضا علیه السّلام فرمود: برای اینکه خدا عز و جل هرگز آن ها را بی معنا ترکیب نکرده و چون ترکیب کند، از آن ها چهار حرف یا پنج یا شش یا بیشتر یا کمتر بی معنا نباشد و معنی تازه پدید آید که پیش از آن نبوده.

عمران گفت: چگونه ما آن را بفهمیم؟ امام رضا علیه السّلام فرمود: راهش این است که تو وقتی حروف را می شماری، جز خود آن ها را در دل نمی آوری و تنها به زبان می آوری و گویی: ا ب ت ث ج ح خ تا آخر می شماری و جز خودشان معنائی در نمی یابی و چون آن ها را جمع می کنی و چند تا را ترکیب می کنی، نامی یا صفتی برای هر معنا که می خواهی می سازی و آن را دلیل بر آن معنا می کنی و آن را به موصوف می خوانی. آیا فهمیدی؟ گفت: آری. سپس گفت: ای آقای من! آیا مرا آگاه نمی کنی که خود ابداع خلق است یا نه؟ امام رضا علیه السّلام فرمود: بلکه خلقی است ساکن که سکونش هم درک نشود و همانا آن هم خلق است چون که پدیده ای است محدث و خدا است که پدیدارش کرده، پس خلق او شده و همانا او خدای عز و جل بود و خلق او و سومی میانشان نبوده و سومی جز آن ها نبوده و آنچه خدای عز و جل آفریده جز خلق او نیست و بسا که خلق ساکن باشد و متحرک و گوناگون و هماهنگ و معلوم باشد و مبهم و متشابه، و هر چه حدی و اندازه ای دارد، پس خلق خدای عز و جل است.

و بدان که آنچه حواس آن را درمی یابد معنائی است که حواس تو دریافته و هر نیروی حسی دلیل است بر آنچه خدای عز و جل به او ادراک داده و در قلب، نیروی فهم همه آن ها را نهاده، و بدان که یکتای استوار بی اندازه و حد، خلقی را که آفریده، اندازه و حد دارد و آنچه را آفریده، دو موجود بوده و هر یک اندازه و حد خود را دارد؛ در هیچ کدامشان رنگ و وزن و ذوق یکسان نبوده و به گونه ای آن ها را آفریده که یکی از آن ها می تواند دیگری را درک کند و هر کدام می تواند خود را ادراک کند و به صورت فرد جدا و مستقلی نیافریده که تنها قائم به خود باشد نه دیگری؛ برای آنکه خواسته است دلیل وجود او باشند، زیرا خدا تبارک و تعالی یگانه و یکتا است و دومی به همراهش نیست که او را نگهدارد یا کمک کند و یا در حقیقت با او ترکیب شود و مخلوقات هستند که همدیگر را به فرمان و مشیّت خدا نگه می دارند، و همانا مردم در این بابت با هم اختلاف کردند تا متحیّر و سرگردان شدند و خواستند از تاریکی به تاریکی رها شوند، به وسیله اینکه خدا را متصف به صفات خود نمودند و از این طریق از حق بیشتر دور شدند و اگر خدای را عز و جل به صفات شایسته او وصف می کردند و مخلوقات را به صفات شایسته خودشان، از روی فهم و یقین سخن گفته بودند و اختلافی نداشتند و چون در این باره متحیّر و سرگردان در جستجو شدند، به خطا دچار گردیدند، و خدا هر که را خواهد، به راه راست هدایت می کند... تا آخر خبر. - . التوحید: ۳۱۸

العیون ۱ : ۱۶۹ -

**[ترجمه]

بیان

لا فی شی ء أقامه (۵)

أی فی ماده قدیمه کما زعمته الفلاسفه و مثله

ص: ۵۲

۱- ۱. فی بعض النسخ: خلق.

۲- ۲. فی العیون: فی کل واحد.

۳- ۳. فی التوحید: و لا یمسکه.

۴- ۴. التوحید: ص ۳۱۸. العیون، ج ۱، ص ۱۶۹.

۵- ۵. ظاهر کلامه علیه السلام أن اللّه تعالی حین خلق المخلوق الأول لم یقمه فی شی ء أی لم یجعله فی مکان و لا موضوع و لا محل، لانه لم یکن عندئذ شی ء آخر حتّی یقوم فیه، و یلزم من ذلک أن لا یکون المخلوق الأول أمرا مادیا، و إلّا لاحتاج إلی مکان أو محل لا محاله. و أما حدیث قدم الماده فقد مر منا أنّها لیست أمرا متحصلا حتّی یقال: هل هی قدیمه أو حادثه زمانا؟ و تحصلها إنّما یکون بالصور، و الصور الجسمانیه حادثه زمانا عند الکل الا الصور الفلکیه، فانها علی فرض وجودها غیر حادثه زمانا عند بعض الفلاسفه فتدبر.

له أی مثل أولاـ ذلک الشی ء للشی ء الکائن ثم خلق الکائن علی حذوه کما هو شأن المخلوقین و یحتمل أن یکون ضمیر له راجعا إلی الصانع تعالی و الحاجه یا عمران لا یسعها أی لا یسع خلق الحاجه و لا یدفعها لأن کل من خلق لو کان علی وجه الاحتجاج لکان یحتاج لحفظه و تربیته و رزقه و دفع الشرور عنه إلی أضعافه و هکذا علی سته أنواع لعل الأول ما یکون ملموسا و موزونا و منظورا إلیه.

و الثانی ما لا تکون له تلک الأوصاف کالروح و إنما عبر عنه بما لا ذوق له اکتفاء ببعض صفاته و فی بعض النسخ و ما لا لون له و هو الروح و هو أظهر للمقابله. و الثالث ما یکون منظورا إلیه و لا یکون ملموسا و لا محسوسا و لا موزونا و لا لون له

کالهواء و السماء فالمراد بکونه منظورا إلیه أنه یظهر للنظر بآثاره و قد یری و لاـ لون له بالذات أو یراد به الجن و الملک و أشباههما و الظاهر أن قوله و لا لون زید من النساخ. و الرابع التقدیر و یدخل فیه الصور و الطول و العرض.

و الخامس الأعراض القاره المدرکه بالحواس کاللون و الضوء و هو الذی عبر عنه بالأعراض. و السادس الأعراض غیر القاره کالأعمال و الحرکات التی تذهب هی و تبقی آثارها و یمکن تصویر التقسیم بوجوه أخر ترکناها لمن تفکر فیه.

هل یوحد بحقیقه بالحاء المهمله المشدده أی هل یتأتی توحیده مع تعقل کنه حقیقته أو إنما(۱) یوحد مع تعقله بوجه من وجوهه و صفه من صفاته و فی بعض النسخ بالجیم من الوجدان أی یعرف و هو أظهر فأجاب علیه السلام بأنه سبحانه یعرف بالوجوه التی هی محدثه فی أذهاننا و هی مغایره لحقیقته تعالی و ما ذکره أولا لبیان أنه قدیم أزلی و القدیم یخالف المحدثات فی الحقیقه و کل شی ء غیره فهو حادث و قوله علیه السلام لاـ معلوما تفصیل و تعمیم للثانی أی لیس معه غیره لا معلوم و لا مجهول و المراد بالمحکم ما یعلم حقیقته و بالمتشابه ضده و یحتمل أن یکون إشاره إلی نفی قول من قال بقدم القرآن فإن المحکم و المتشابه

۱- ۱. فی بعض النسخ: و إنّما.

يطلق (۱)

على آياته و لم يجعل للحروف فى إبداعه لها معنى أى إنما خلق الحروف المفرده التى ليس لها موضوع غير أنفسها و لم يجعل لها وضعا و لا معنى ينتهى إليه و يوجد و يعرف بذلك الحرف و يحتمل أن يكون المراد بالمعنى الصفه أى أول ما خلقها كان غير موصوف بمعنى و صفه ينتهى إليها و يوجد لأنها كانت مبدعه بمحض الإبداع و لم يكن هناك شىء غير الإبداع و الحروف حتى يكون معنى للحروف أو صفه لها و المراد بالنور الوجود إذ به تظهر الأشياء كما تظهر الموجودات للحس بالنور و الإبداع هو الإيجاد و بالإيجاد تصير الأشياء موجوده فالإبداع هو التأثير و الحروف هى الأثر موجوده بالتأثير و بعباره أخرى الحروف محل التأثير و عبر عنه بالمفعول و الفعل و الأثر هو الوجود.

فأما الخمسه المختلفه فبحجج كذا فى أكثر النسخ أى إنما حدثت بأسباب و علل من انحراف لهجات الخلق و اختلاف منطقهم لا ينبغى ذكرها و فى بعضها فبحح بالحاءين من البحه و هى الغلظه فى الصوت و الأظهر أنه عليه السلام ذكر تلك الحروف فاشتبه على الرواه و صحفوها فالخمسه الگاف فى قولهم بگو أى تكلم و الچيم المنقوطه بثلاث نقاط كما فى قولهم چه ميگوئى و الژاء فى قولهم ژاله و الپاء فى قولهم پياده و پياله و التاء فى الهنديه ثم ركب الحروف و أوجد الأشياء(۲)

و جعلها فعلا منه كما قال إِنَّما أَمْرُهُ إِذا أَرادَ شَيْئاً أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ فكن صنع و إيجاد للأشياء و ما يوجد به هو المصنوع فأول صادر عنه تعالى هو الإيجاد و هو معنى لا وزن له و لا حركه و ليس بمسموع و لا ملون و لا محسوس و الخلق الثانى يعنى الحروف غير موزون و لا ملون لكنها مسموعه موصوفه و لا يمكن إبصارها و الخلق الثالث و هو ما وجد بهذه الحروف من السماوات و الأرضين و غيرهما هى محسوسه ملموسه مذوقه مبصره فالله مقدم بوجوده

۱- ۱. فى بعض النسخ: يطلقان.

۲- ۲. فى نسخه: بها الأشياء.

على الإبـداع الـذى هو الخلق الأول لأنه ليس شـى ء قبله حتى يسـبقه أيضا إبداع و لا كان شـى ء دائما معه و الإبداع متقدم على الحروف لوجودها به و معنى كون الحروف غير داله على معنى غير نفسـها هو أن الحروف المفرده إنما وضعت للتركيب و ليس لها معنى تـدل عليه إلا بعد التركيب قوله عليه السـلام بل خلق ساكن أى نسـبه و إضافه بين العله و المعلول فكأنه ساكن فيهما أو عرض قائم بمحل لا يمكنه مفارقته و قوله لا يدركه بالسكون أى أمر إضافى اعتبارى ينتزعه العقل و لا يشار إليه فى الخارج و لا يدرك بالحواس و إن كان ما يتعلق به من المحسوسات و إنما قلنا إنه خلق لأن هذه النسبه و التأثير غيره تعالى و هو محدث و لا يمكن نفى الوجود عنه رأسـا لأنه شـى ء حادث بعـد أن لم يكن فله خروج عن كتم العـدم و دخول فى نحو من أنحاء الوجود و كل محـدث معلول فلا يتوهم أنه خلق يحتاج إلى تأثير آخر و هكـذا حتى يلزم التسـلسل بل ليس فى الحقيقه إلا الرب و مخلوقه الذى أوجده و الإيجاد معنى صار سـببا لوجود المعلول بتأثيره تعالى فكل شـى ء خلقه الله لم يعد و لم يتجاوز أن يصدق عليه إن الله خلقه فهـذا هو معنى الإبـداع لاـ غير و هـذا المعنى يقع عليه حـد و كل ما يقع عليه حـد فهو خلق الله أو يقال أشار بقوله و الله الـذى أحـدثه إلى رفع توهم أنه مع كونه موجودا حادثا لا يجوز أن يسـتند إليه تعالى لأنه حينئـذ يجب أن يتعلق به إبداع آخر و هكذا إلى غير نهايه و اسـتناد كل من هذه السلسله موقوف على استناد سابقه فلا يحصل إلا بعد تحقق الأمور الغير المتناهيه و هو محـال فكـذا الموقـوف عليه فـأثبت عليه السـلام أولاـ اسـتناده إليه تعـالى من جهه أن الحـادث بتبعيه حـادث آخر فى مرتبته من محدث لا يتصور أن يكون مستندا إلى غيره ثم أيده ثانيا بنفى ثالث بينهما صالح لأن يستند إليه كما هو المفروض ثم أكده ثالثا بنفى ثالث صالـح لـذلك مطلقا بناء على أن الكلام فى مطلق الإبداع و من أفراده الإبداع الأول الذى لا يتصور تقدم شـى ء عليه سوى الله تعالى فسائر

أفراده كذلك لعدم الفرق ضروره ثم أوثقه رابعا بدفع توهم بعيد هو أن يكون مستندا إليه و لا يكون مخلوقا له بالإشاره إلى أن الاستناد و كل ما يعبر به عن هذا المعنى يرجع إلى معنى الخلق فلا يمكن أن يكون خلقه فتجاوز عن كونه مخلوقا له ثم أحكمه خامسا بدفع شبهه لزوم التسلسل بالفرق بين حقائق الموجودات و تفاوت مراتبها في المقتضيات و عدم جواز قياس بعضها على بعض في جميع الحالات ليسهل به التصديق بجواز أن يكون حكم الموجودات الرابطيه مخالفا لحكم الموجودات الحقيقيه فلا يلزم من ثبوت إبداع لها ثبوته للرابطيه أيضا كما اشتهر أن الإراده ليس لها إراده أخرى فلا يلزم التسلسل و يمكن أن يحمل على الإشاره إلى دفع مثل هذا التسلسل باعتبار الفرق المذكور

مَا رُوِيَ فِي الْكَافِي عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ الْمَشِيَّةَ بِنَفْسِهَا ثُمَّ خَلَقَ الْأَشْيَاءَ بِالْمَشِيَّةِ(١).

ثم أفاد عليه السلام سادسا ضابطه و علامه لمعرفه خلقه تعالى تتميما للمقصود و تأكيدا لصحته بأن كل ما لوجوده حد لم يكن قبله موجودا فلا بد له من أن يكون مخلوقا له تعالى لثبوت الإمكان و لزوم الاحتياج.

قوله عليه السلام و كان الذى خلق خلقين اثنين لعله إشاره إلى الخلق الأول و هى الحروف ففى خلقتها يخلق شيئان حرف و تحديد و تقدير قائم به و ليس شى ء من الحروف و العرض القائم به ذا لون و وزن و ذوق و جعل أحدهما يدرك بالآخر أى الحروف تعرف بالحدود القائمه بها فيعرف بأنه شى ء محدود و المعنى أنه لو لم يكن محدودا لم يكن مدركا بالحواس و جعل الحرف و حده كليهما مدركين بنفسهما لا بآثارهما فإن الأمور المحسوسه إنما تدرك بأنفسها لا بآثارها و لم يخلق شيئا فردا عن الحدود و التقديرات قائما بنفسه دون غيره أى من غير أن يخلق معه غيره كالحدود لأنه أراد أن يكون حروفا و أصواتا داله على نفسه و إثبات وجوده و ما يكون دالا على المعانى هاديا للناس إلى المعرفه لا يكون

١- ١. أصول الكافي: ١ ص ١١٠.

إلا ـ محسوسا و كـل محسوس يكون محـدودا و المعنى أنه أراد أن يكون محـدودا ليـدل بكونه على هـذه الحـاله على إمكانه و افتقاره إلى الصانع فيكون بوجوده بنفسه دالا على الصانع لا باعتبار مدلوله و يحتمل أن يكون المراد بالتقدير أولا الإبداع أيضا و المحـدث إنما يـدرك و يظهر بالإبـداع و في كل خلق يحـدث شـيئان مبدع و إبداع متعلق به لكن في تطبيق ما بعده عليه يحتاج إلى نوع عنايه تظهر بالتأمل الصادق و قد سبق الخبر بتمامه مع شرحه في المجلد الرابع و إنما أوردنا هنا ما يناسب المقام.

**[ترجمه]«و لا ـ في شـي ء أقـامه» در چیزی آن را برپـا نـداشت، یعنی در چیزی قـدیمی و پیشـتر، چنـانچه فلاسـفه گمـان می کردنـد، و «مثلـه» یعنی نمـونه ای ایجـاد کرد. اول اینکـه آن چیز برای ایجـاد کننـده بـود، سـپس آن را خلـق کرد، نـه به شـیوه مخلوق(نقشه ای از آن برایش نکشـید) و احتمال دارد که ضمیر در له به صانع برگردد. «و الحاجه یا عمران لا یسعها» یعنی اگر نیازی منظور بود، خلق جهان مانع آن نبود، زیرا هر آفریـده برای نگهـداری و پرورش و روزی و دفع شـر و بدی ها نیاز به چند برابر داشت و همچنین به دنبال آن «علی سته انواع» شاید:

۱.

لمس پذیر و وزن دار و چشمگیر باشد.

۲.

آنچه این اوصاف را ندارد چون روح. همانا از آن تعبیر به چیزی کرده که ذوق و مزه ندارد و به ذکر برخی صـفات آن اکتفاء نموده، و در برخی نسخه ها آمده که «آنچه بی رنگ است» و آن روح است و شاید این معنی روشن تر باشد.

۳.

آنچه به چشم می آیـد و لمس پذیر و محسوس و وزن دار و دارای رنگ نیست مانند هوا و آسـمان و مقصود از آن این اسـت که آثارش دیدنی است، و چه بسا که چیزی که در جوهر و ذات خود رنگ ندارد (مانند آب) دیده شود؛یا مقصود از آن جن و فرشته و مانند آن ها است، و به نظر می رسد که «ولا لون»، رنگی ندارد را برخی نسخه نویسان افزوده اند.

۴.

اندازه پذیری مانند اشکال و طول و عرض.

۵.

اعراض ثابت که به حواس دریافت می شوند، مانند رنگ و نور و از آن به اعراض تعبیر کرده.

۶.

اعراض غیرثابت و زودگذر مانندکارها و حرکت ها که خود می روند و اثرشان باقی می ماند، و ممکن است به وجوهی دیگر

تقسیم شود که اندیشه در این زمینه را به دیگر اندیشمندان می سپاریم.

«هل یوحد بحقیقه» به حاء بدون نقطه و مشدّد، یعنی حقیقت یگانگی او در خرد می گنجد یا فهم یگانگی او به یک وجهی و وصفی میسر است. در بعضی نسخه ها «یوجد» که به جیم آمده، یعنی آیا شناخته می شود یا آیا آن روشن تر است؟ و امام علیه السّلام در جواب فرمود که خدای سبحان به وجوهی شناخته می شود که مخلوقات و پدیده های محدثی هستند در ذهن ما و در مغایرت با حقیقت وجودی او هستند و جدا از حقیقت اویند و آن طور که بیان شد، او قدیم ازلی است. در حقیقت، قدیم بودن او، مخالف است با محدث ها و مخلوقات؛ و هر چه جز او است حادث است و این فرموده که «لامعلوماً» تفصیل و تعمیم است برای دومی، یعنی نیست با او دیگری، که آن دیگر نه معلوم بود و نه مجهول. و مقصود از محکم چیزی است که حقیقتش روشن باشد و مقصود از متشابه ضد آن است و احتمال دارد که اشاره داشته باشد به نفی قول کسانی که قرآن را قدیم دانسته اند. زیرا محکم و متشابه به آیات قرآن اطلاق می شود.

«و برای حروف در آفرینش خود معنائی نساخت» یعنی حروف راجداگانه آفرید که جز خود معنا ندارندو برای معنایی جز خود وضع نشدند و برای آن معنای خاصی متصور نیست که به وسیله آن شناخته شوند و ممکن است مقصود از معنا که در حروف نیست، صفت باشد به این معنی که نخستین چیزی که آفرید، دارای صفتی نبوده که بدان موصوف باشد زیرا به طور ابتکاری آفریده شده و در آنجا چیزی جز ابداع و حروف نبوده تا معنای حروف یا صفت آن ها باشد. و مقصود از نور، هستی است که مظهر هر چیز است چنانچه در پرتو روشنی، موجودات در حس ظاهر می شوند. ابداع همان ایجاد است و به ایجاد هر چیزی موجود شود. ابداع، تأثیر است و حروف اثر آن است و به عبارت دیگر، حروف محل تأثیرند، و از آن به مفعول و فعل تعبیر شده و اثر همان وجود است.

«و اما برای آن پنج تا که جداشده اند، دلیل هایی است»، در بیشتر نسخه ها چنین است یعنی آن‌ها به اسباب و علل مختلفی به وجود آمده اند مانند اختلاف لهجه ها و اختلاف زبان مردم که نیازی به ذکر آن نیست، و در پاره ای نسخ «فبحح» با دو حاء است از «بحّه» که غلظت در صوت دارد، و به نظر می رسد که این حروف را ذکر فرموده و بر راویان مشتبه شده و آن ها را تصحیف کردند و آن پنج تا: «گاف فارسی است» در بگو، یعنی «تکلّم» و چ که سه نقطه دارد در «چه می گویی» و «ژ» در «ژاله» و «پ» در «پیاده و پیاله»، «ث» در تلفظ هندی که میان ت و ث می آید، سپس حروف را ترکیب کرد و از آن ها همه چیز آفرید، و آن ترکیب را فعل آن نامید.

چنانچه فرمود: «إنما أراد شیئاً أن یقول له کن فیکون»، {همانا آن هنگام که اراده کند چیزی را، گوید باش و می باشد.} و کن، ساختن و آفریدن همه چیز است، و آنچه بدان یافت شود، همان مصنوع و ساخته شده؛ و نخستین صادر شده از پروردگار، همان ایجاد است که نه وزن دارد و نه حرکت، و نه شنیدنی است و نه دارای رنگ و نه محسوس. و آفریده دوم حروف است که وزن و رنگ ندارند ولی شنیدنی و وصف شدنی اند و دیدنی نیستند. و آفریده سوم هر آنچه با این حروف یافت می شود از آسمان ها و زمین که همه محسوسند و لمس پذیر و چشیدنی و دیدنی، پس خدا پیش از ابداع است که خلق نخست است زیرا چیزی پیش از آن نیست تا ابداع دیگر بر آن مقدم باشد و هیچ گاه چیزی به همراه او نیست. و ابداع بر حروف مقدم است چرا که از آن هست شدند و مقصود از اینکه حروف جز خود معنائی ندارند این است که حروف برای

ترکیب وضع شدند و معنایی ندارند که بر آن دلالت کنند، جز پس از ترکیب.

و فرمود: «بلکه خلق ساکن است» یعنی نسبتی است میان علت و معلول و در آن ها ساکن است، یا چون عرضی است قائم به محل و جایی که از آن نمی تواند جداشود. «لا- یدرکه بالسکون» این سکون درک نمی شود، یعنی امری است اضافی و اعتباری که عقل آن را انتزاع می کند و در خارج، وجود قابل اشاره‌ای ندارد و محسوس نیست گرچه مربوط به محسوس است.

و همانا گفتیم که آن آفریده است. برای اینکه این نسبت و تأثیر جز خدا است و باید پدیده ای باشد، و نمی شود گفت اصلاً نیست زیرا چیزی است که نبوده و پدید شده و از نیستی بیرون شده و یک نحوه هستی یافته و هر پدیده آفریده ای است و نباید تصور شود که آن هم نیاز به تأثیر دیگری دارد و همچنان در این صورت تسلسل ایجاد می شود، بلکه در حقیقت چیزی نیست جز خدا و آفریده ای که به وجود آورده، و ایجاد، خود وجود معلول را در پی دارد. پس هرچه را خدا آفریده بیرون از این نیست که خدا آن را آفریده و این خود معنی ابداع است نه چیز دیگر و این معنا حد دارد و محدود است و هر چه اندازه دارد و محدود است،همان آفریده خدا است. یا اینکه گفته شود: اشاره دارد به این بیان که «و اللّٰه الذی أحدثه» برای رفع این توهم است که وجود او موجودی است حادث که نمی تواند به خدای تعالی منسوب باشد چرا که در این صورت باید متعلق به ابداعی دیگر باشد تا او را به خدا منسوب سازد و اینچنین تا بی نهایت. و این ارتباط و تسلسل تا بی نهایت تحقق می یابد و آن محال است و توقف آن هم محال است و امام علیه السّلام از چند راه جواب آن را داده است.

هر پدیده که دنبال پدیده دیگر باشد و هم پایه آن، نمی تواند مستند به علت دیگری باشد.

در این میان، وجود سومی نیست که این دنباله به او مستند و ختم گردد.

سخن در مطلق ابداع است نه در فرد خاصی از آن، و تصور نمی شود که جز خدا بر مطلق ابداع مقدم باشد؛ و همه افرادش چنین باشند، چون فرقی نیست.

برای رفع توهم اینکه چیزی مستند به او باشد و مخلوق او نباشد، فرمود:هر استنادی و هر چه چنین معنایی از آن تعبیر شود، همان خلق است و نمی شود آفریده او جز این باشد که آفریده او است.

شبهه تسلسل را کاملاً بر طرف می کند با اینکه میان حقائق موجودات فرق است و مراتب اقتضائی آن ها با هم تفاوت دارند و روا نیست در هر حال آن ها را با هم سنجید و یکنواخت دانست تا به آسانی باور شود که حکم موجودات ربطی، مخالف با موجودات حقیقی و عینی است و ابداع موجودات عینی مستلزم ابداع موجود ربطی که خود ابداع است نیست و آن به دنبالش خود به خود موجود است، چنانچه مشهور است که اراده نیاز به اراده دیگری ندارد و مستلزم تسلسل نیست و ممکن است اشاره به رفع این تسلسل باشد به اعتبار فرقی که ذکر شد، مطابق آنچه در روایت کافی است که امام صادق علیه السّلام فرمود: خدا مشیت را خود به خود آفرید و سپس همه چیز را به مشیت آفرید. -. اصول کافی ۱ : ۱۱۰ -

برای مقصود خود یک قاعده کلی بیان کرد که نشانه شناختن خلق خدا باشد و فرمود: «هر چه وجودش محدود است، پیش از

آن وجود نداشته» و لذا می بایست آفریده خدا باشد چون ممکن است و نیاز به علت دارد.

«و آنچه آفرید دو موجود بود» شاید اشاره دارد به همان خلق اول که حروف هستند که در آفریدنشان دو چیز است: حرف و حد و اندازه آن که قائم بر آن است، و حرف و عرض قائم بر آن، رنگ و وزن و ذوق ندارند و هر یک به وسیله دیگری شناخته می شود. یعنی حروف به حدودی که قائم به آن ها است شناخته می شود و دانسته می شود که چیزی است محدود و مقصود این است که اگر محدود نباشد، به حواس دریافت نمی شود و حرف و حدش هر دو خود به خود دریافت می شوند نه با اثر خود (زیرا اثری ندارند که معرف آن ها شود) زیرا امور محسوس به خود درک شوند نه به اثر خود.

«و نیافرید چیزی را به صورت منفرد و جدا از حد و اندازه قائم به خویش و بی ربط با دیگری» یعنی چیزی بی حد نیافریده که بی نهایت باشد زیرا خواسته است حروف و اصوات بر خود دلالت کنند و خود را ثابت کنند و آنچه دلالت بر معنا دارد و هدایت کننده مردم به معرفت و آگاهی است، جز محسوس نباشد و هر محسوسی محدود است و مقصود این است که خواسته که محدود باشد تا دلیل امکانش گردد و نیازش به آفریننده، و خود به خود دلالت بر صانع بکند نه به اعتبار مدلول خود، و احتمال دارد که مراد از تقدیر و حد و اندازه، همان ابداع باشد که هر پدیده همانا به ابداع درک شود و عیان گردد؛ و در آفرینش، دو پدیده شکل می دهد یکی آفریده شده و دیگری آفریدن مربوط به آن. ولی در مطابقت عبارات بعدی بر این معنا، دقت و عنایتی لازم است که باتأمل بیشتر مشخص می شود. تمام این خبر با شرحش در مجلد چهارم از نظر گذشت و بخشی از آن که لازم است در اینجا ذکر شد.

**[ترجمه]

«۲۸»

الْعُيُونُ، وَ التَّوْحِيدُ، بِالْإِسْنَادِ الْمُتَقَدِّمِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ النَّوْفَلِيِّ: فِي خَبَرٍ طَوِيلٍ يَذْكُرُ فِيهِ مُنَاظَرَةَ الرِّضَا علیه السلام مَعَ سُلَيْمَانَ الْمَرْوَزِيِّ قَالَ سُلَيْمَانُ فَإِنَّهُ لَمْ يَزَلْ مُرِيداً قَالَ علیه السلام يَا سُلَيْمَانُ فَإِرَادَتُهُ غَيْرُهُ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَقَدْ أَثْبَتَّ مَعَهُ شَيْئاً غَيْرَهُ لَمْ يَزَلْ قَالَ سُلَيْمَانُ مَا أَثْبَتُّ فَقَالَ علیه السلام هِيَ مُحْدَثَةٌ يَا سُلَيْمَانُ فَإِنَّ الشَّيْ ءَ إِذَا لَمْ يَكُنْ أَزَلِيّاً كَانَ مُحْدَثاً وَ إِذَا لَمْ يَكُنْ مُحْدَثاً كَانَ أَزَلِيّاً وَ جَرَى الْمُنَاظَرَةُ إِلَى أَنْ قَالَ علیه السلام أَ لَا تُخْبِرُنِي عَنِ الْإِرَادَةِ فِعْلٌ هِيَ أَمْ غَيْرُ فِعْلٍ قَالَ بَلْ هِيَ فِعْلٌ قَالَ فَهِيَ مُحْدَثَةٌ لِأَنَّ الْفِعْلَ كُلَّهُ مُحْدَثٌ قَالَ لَيْسَتْ بِفِعْلٍ قَالَ فَمَعَهُ غَيْرُهُ لَمْ يَزَلْ قَالَ سُلَيْمَانُ إِنَّهَا مَصْنُوعَةٌ قَالَ فَهِيَ مُحْدَثَةٌ وَ سَاقَ الْكَلَامَ إِلَى أَنْ قَالَ قَالَ سُلَيْمَانُ إِنَّمَا عَنَيْتُ أَنَّهَا فِعْلٌ مِنَ اللَّهِ لَمْ يَزَلْ قَالَ علیه السلام أَ لَا تَعْلَمُ أَنَّ مَا لَمْ يَزَلْ لَا يَكُونُ مَفْعُولًا وَ قَدِيماً حَدِيثاً فِي حَالَةٍ وَاحِدَةٍ فَلَمْ يُحِرْ جَوَاباً ثُمَّ أَعَادَ الْكَلَامَ إِلَى أَنْ قَالَ علیه السلام إِنَّ مَا لَمْ يَزَلْ لَا يَكُونُ مَفْعُولًا قَالَ سُلَيْمَانُ لَيْسَ الْأَشْيَاءُ إِرَادَةً وَ لَمْ يُرِدْ شَيْئاً قَالَ علیه السلام وُسْوِسْتَ يَا سُلَيْمَانُ فَقَدْ فَعَلَ وَ خَلَقَ مَا لَمْ يُرِدْ خَلْقَهُ وَ فِعْلَهُ وَ هَذِهِ صِفَةُ مَا لَا يَدْرِي مَا فَعَلَ تَعَالَى اللَّهُ عَنْ ذَلِكَ ثُمَّ أَعَادَ الْكَلَامَ إِلَى أَنْ قَالَ علیه السلام فَالْإِرَادَةُ مُحْدَثَةٌ وَ إِلَّا فَمَعَهُ غَيْرُهُ (۱).

الإحتجاج، مرسلا: مثله (۲)

ص: ۵۷

١- ١. العيون: ج ١، ص ١٨٣. التوحيد: ص ٣٢٣.
٢- ٢. الاحتجاج: ص ٢١٨.

حکم علیه السلام فی هذا الخبر مرارا بأنه لا یکون قدیم سوی الله و أنه لا یعقل التأثیر بالإراده و الاختیار فی شی ء لم یزل معه (۱).

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا و التوحید: در ضمن مناظره طولانی امام رضا علیه السلام با سلیمان مروزی آمده که سلیمان گفت: به راستی که او از ازل مرید و خواهان بوده. امام فرمود: ای سلیمان: اراده اش به غیر خودش بود؟ گفت: آری. فرمود: پس تو با این حرف ثابت می کنی که از ازل کسی همراه او بوده است، سلیمان گفت: نه ثابت نکردم. فرمود: اراده پدیده است ای سلیمان! زیرا هر چه ازلی نباشد پدیده است و محدث و اگر پدیده نباشد ازلی است ... و مناظره ادامه پیدا کرد تا آنجا که امام علیه السّلام فرمود: به من بگو اراده فعل است یا غیر فعل؟ گفت: آن فعل است. فرمود: پس پدیده است و محدث، زیرا هر فعلی پدیده است. گفت: فعل نیست. فرمود: پس از ازل کس دیگری با او بوده؟ سلیمان گفت: اراده ساخته شده. فرمود: پس پدیده است و سخن به آنجا رسید تا اینکه سلیمان گفت: مقصودم این است که از ازل فعل خدا است.امام علیه السلام فرمود: تو نمی دانی که چیزی که ازلی باشد مفعول نیست و قدیم و حادث با هم جمع نمی شود؛ و او دیگر جوابی نداشت سپس حضرت سخنش راتکرار کرد و فرمود:آنچه ازلی است مفعول نیست. سلیمان گفت اشیاء اراده نیستند و در ازل چیزی را اراده نکرده اند. فرمود: ای سلیمان! دچار وسواس و تردید شدی. پس انجام داده و آفریده، آنچه را آفریدن و فعلش را اراده نکرده بود؟ این وصف کسی است که نداند چه می کند، منزه و برتر است خدا از آن، سپس سخن را تکرار کرد و فرمود: اراده پدیده است و گرنه به همراه او دیگری باشد. - . العیون ۱ : ۱۸۳ التوحید : ۳۲۳ -

در الاحتجاج مانند آن را بی سند ذکر کرده. - . الاحتجاج : ۲۱۸ -

در این خبر چند بار تکرار کرده و فرموده: قدیم جز خدا نیست و معقول نیست تأثیر به اراده و اختیار در چیزی که از ازل با خدا بوده است.

**[ترجمه]

«۲۹»

الْعُیُونُ، عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ سَعِیدٍ الْهَاشِمِیِّ عَنْ فُرَاتِ بْنِ إِبْرَاهِیمَ الْکُوفِیِ (۲)

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ عَلِیٍّ الْهَمْدَانِیِّ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْبُخَارِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْقَاسِمِ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنْ عَبْدِ السَّلَامِ بْنِ صَالِحٍ الْهَرَوِیِّ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَرْوَاحُنَا فَأَنْطَقَهَا بِتَوْحِیدِهِ وَ تَحْمِیدِهِ ثُمَّ خَلَقَ الْمَلَائِکَهَ(۳) الْخَبَرَ.

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا: امام رضا علیه السّلام از پدرانش نقل می فرماید که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: نخست چیزی که خدای عز و جل آفرید ارواح ما بود که ما را به سخن آورد به ستایش یگانگی و سپاس خود، سپس فرشته ها را آفرید ... تا آخر خبر. - . العیون ۱ : ۲۶۲ -

**[ترجمه]

«۳۰»

الْكَافِي، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ (۴) عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ

ص: ۵۸

۱- ۱. يستفاد من الروايه كون الإراده صفه حادثه فعليه لا أزليه ذاتيه، كما يستفاد من أمثالها من الروايات التى وردت فى باب المشيه و الإراده، و قد مر نظيرتها تحت الرقم- ۱۲ من هذا الباب و أوضحناها بما كان يقتضيه المقام و بناء على هذا فذات البارئ من حيث هى لا- تتصف بالمشيه و الإراده بل ينتزع من أفعاله عنوان المراد لها و المريد لفاعلها فتأثيره تعالى فى الموجودات ليس بحدوث إراده فى ذاته فضلا عن كونها سابقه على الفعل و كون الفعل متأخرا عنها زمانا. و ان اطلقت هنالك إراده كانت لا محاله بمعنى العلم بالاصلح و هو مقدم على كافه الافعال كتقدم ذاته سبحانه عليها و قد بينا فى ما مضى أن تقدم البارئ على الممكنات ليس من قبيل تقدم الزمانيات بعضها على بعض. و أمّا استحاله قدم ما سوى اللّه فقد مر الكلام فيه و سيأتى أيضا بوجه أبسط و اللّه الهادى.

۲- ۲. فى المصدر: فرات بن إبراهيم بن فرات الكوفىّ. و هو من مشايخ الشيخ أبى الحسن على بن بابويه، و قد أكثر الصدوق- ره- فى كتبه الروايه عنه بواسطه الحسن بن محمّد بن سعيد الهاشمى و هو يروى عن الحسن بن سعيد غالبا، و يروى عن محمّد بن أحمد بن على الهمدانىّ أيضا. و لفرات تفسير بلسان الاخبار جلها فى شأن الأئمّه الاطهار، يعد فى عداد تفسيرى العيّاشىّ و على بن إبراهيم القمّىّ و ظاهر صاحب الوسائل و العلّامه المجلسىّ- ره- اعتمادهما عليه، كما أن ذلك ظاهر الصدوق و غيره.

۳- ۳. العيون: ج ۱، ص ۲۶۲.

۴- ۴. فى المصدر: عنه عن عبد اللّه بن سنان، و الضمير راجع إلى ابن محبوب بدليل الروايه السابقه عليها و هو الحسن بن محبوب الثقه الجليل. و أمّا على نسخ البحار، فان كان. المراد بابن محبوب« الحسن بن محبوب» كما هو الظاهر فلا يروى عنه محمّد بن يحيى بلا واسطه و إن كان المراد به« محمّد بن علىّ بن محبوب الثقه» فلا يروى عن عبد اللّه بن سنان بلا واسطه و الصحيح ما فى المصدر يعنى: محمّد بن يحيى عن أحمد بن محمّد عن ابن محبوب إلخ.

قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْخَيْرَ يَوْمَ الْأَحَدِ وَ مَا كَانَ لِيَخْلُقَ الشَّرَّ قَبْلَ الْخَيْرِ وَ فِي يَوْمِ الْأَحَدِ وَ الْإِثْنَيْنِ خَلَقَ الْأَرَضِينَ وَ خَلَقَ أَقْوَاتَهَا فِي يَوْمِ الثَّلَاثَاءِ وَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ فِي يَوْمِ الْأَرْبِعَاءِ وَ يَوْمِ الْخَمِيسِ وَ خَلَقَ أَقْوَاتَهَا يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَ ذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ (۱).

الْعَيَّاشِيُّ، عَنِ ابْنِ سِنَانٍ: مِثْلَهُ إِلَّا أَنَّ فِيهِ وَ خَلَقَ يَوْمَ الْأَرْبِعَاءِ السَّمَاوَاتِ وَ خَلَقَ يَوْمَ الْخَمِيسِ أَقْوَاتَهَا وَ الْجُمُعَةِ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ (۲) خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ فَلِذَلِكَ أَمْسَكَتِ الْيَهُودُ يَوْمَ السَّبْتِ.

**[ترجمه]روضـة الكافى: عبـد اللّٰه بن سـنان مى گويـد: شـنيدم امام صادق عليه السّلام مى فرمود: به راستى خـدا خير را روز يكشـنبه آفريد و نمى شد كه شـر را پيش از خير بيافريند و در روز يكشنبه و دوشنبه زمين ها را آفريد و خوراك آن ها را روز سه شـنبه آفريد و آسمان ها را روز چهارشنبه و پنجشنبه، قوتهايشان را روز جمعه و اين است فرموده خداى عز و جل كه «خلق السـموات و الأرض فى ستة أيام»، {آفريد آسمان ها و زمين را و آنچه ميان آن هاست در شش روز.} – . روضة الكافى : ۱۴۵ –

عياشى هم از ابن سنان مانند آن را ذكر كرده با اين تفاوت كه: روز چهارشنبه آسمان ها را آفريد و روز پنجشنبه و جمعه قوت هايشان را. و اين است فرموده خدا كه «و آفريد آسـمان و زمين را در شـش روز» و از اين رو يهود روز شـنبه دست از كار مى كشند.

**[ترجمه]

بيان

و ما كان ليخلق الشـر قبل الخير لعل الغرض أنه سـبحانه ابتـدأ خلق الجميع يوم الأحـد إذ خيريته تعالى تقتضـى أن لا يقـدم خلق الشـر على خلق الخير و ابتداء خلق الخير كان يوم الأحد فلم يخلق قبله شـى ء أصـلا ثم اعلم أن مدلول هذا الخبر ينافى ما مر من الآيـات الكريمه و ظواهرها من جهتين الأولى أن ظاهر الآيه أن خلق أقوات الأرض و تقـديرها كان فى يومين و الخبر يـدل على أنه خلق أقوات الأرض فى يوم و أقوات السماء فى يوم و الثانيه أن ظاهر الآيه تقدم يومى خلق الأقوات على يومى

خلق السـماوات و الخبر يـدل على تـأخر أحـد يومى خلق الأـقوات عنهمـا و يمكن أن يجـاب عن الأولى بأن المراد بخلق أقوات السـماء خلق أسـباب أقوات أهـل الأـرض الكـائنه فى السـماء من المطر و الثلـج و الأـلواح التى يقـدر فيهـا الأـقوات و الملائـكه الموكلين بها و يؤيده أن ليس لأهل السـماء قوت و طعام و شـراب ففى يوم واحد قدر الأسـباب الأرضـيه لأقوات أهل الأرض و فى يوم آخر قدر الأسباب السماويه لها و فى الآيه نسبهما إلى الأرض لكونهما

۱- ۱. روضه الكافى: ص ۱۴۵.

۲- ۲. قول اللّه عزّ و جلّ.(نسخه).

لأهلها و فی الخبر فصل ذلک لبیان اختلاف موضع التقدیرین و عن الثانیه بنحو مما ذکره البیضاوی بأن لا تکون لفظه ثم للترتیب و التراخی فی المده.

و من غرائب ما سنح لی أنی لما کتبت شرح هذا الخبر اضطجعت فرأیت فیما یری النائم إنی أتفکر فی هذه الآیه فخطر ببالی فی تلک الحاله أنه یحتمل أن یکون المراد بأربعه أیام تمامها لا تتمتها و یکون خلق السماوات أیضا من جمله تقدیر أرزاق أهل الأرض فإنها من جمله الأسباب و محال بعض الأسباب کالملائکه العامله و الألواح المنقوشه و الشمس و القمر و النجوم المؤثره بکیفیاتها کالحراره و البروده فی الثمار و النباتات و تکون لفظه ثم فی قوله تعالی ثُمَّ اسْتَوی للترتیب فی الأخبار لتفصیل ذلک الإجمال بأن یومین من تلک الأربعه کانا مصروفین فی خلق السماوات و الآخرین فی خلق سائر الأسباب و لو لا أنه سنح لی فی هذه الحال لم أجسر علی إثبات هذا الاحتمال و إن لم یقصر عما ذکره المفسرون و به یندفع الإشکالان و أما روایه العیاشی فالظاهر أن فیها تصحیفا و تحریفا و لا تستقیم علی وجه.

**[ترجمه]«و نمی شود آفریده باشد شر را پیش از خیر»، شاید منظور این است که خدای سبحان آفرینش همه جهان را روز یک شنبه آغاز کرد زیرا خدا که خیر محض است، می باید پیش از خیر، شر را نیافریند و آغاز آفرینش خیر روز یک شنبه بوده و پیش از آن هیچ چیزی نیافریده و بدان که معنی این خبر با آنچه در آیات کریمه گذشت،از دو جهت منافات دارد:

۱. ظاهر آیه این بود که آفرینش قوت های زمین و تقدیرش در دو روز بود و خبر دلالت دارد بر اینکه خلق نیروهای زمین در یک روز بود و خلق اقوات آسمان در یک روز.

۲. آیه دلالت دارد که دو روز خلق قوت ها و خوراک، بر دو روز خلق آسمان ها مقدم بوده و خبر دلالت دارد که یک روزش از آن مؤخر بوده؛ و ممکن است درباره اولی پاسخ داد که مقصود از خلق قوت های آسمان، خلق موجبات قوت و خوراک مردم زمین است که از آسمان می آید مانند باران و برف و لوح های مقدرارزاق و فرشته های گماشته بر آن ها و مؤیدش آن است که اهل آسمان قوت و خوراک و پوشاکی ندارند، یک روز اسباب زمینی قوت و خوراک اهل زمین را مقدر کرده و یک روز اسباب آسمانی آن را و در آیه هر دو را نسبت به زمین داده و در خبر،تفاوت محل تقدیر آن را شرح کرده؛ و در پاسخ به دومی می توان گفت، ممکن است طبق گفته بیضاوی جواب داده شود که لفظ «ثم» برای ترتیب و تقدیم تأخر در مدت نیامده بلکه منظور همان ترتیب بیانی است.

و از پیشامدهای شگفت انگیز این است که چون شرح این خبر را نوشتم دراز کشیدم و گویا در خواب دیدم که در باره این آیه فکر می کردم و این فکر به ذهنم خطور کرد که مقصود از چهار روز تقدیر قوت ها و خوراک زمین، همه چهار روز است نه تتمه آن ها و خلق آسمان هم در ضمن تقدیر ارزاق مردم زمین صورت گرفته زیرا آن هم خود یکی از اسباب آن است و مکان اسباب دیگر؛ چون فرشته های به کار گرفته شده و الواح منقوشه (مقدر اسباب) و خورشید و ماه و ستاره ها که در کیفیت های آن مانند حرارت و سردی در پرورش میوه ها و گیاهان تأثیر دارند. و لفظ «ثم» در بیان خدای تعالی «ثُمَّ اسْتَوی» برای ترتیب در بیان خبر است و برای شرح آن به طور اجمال باید گفت که دو روز از این چهار روز صرف آفرینش آسمان ها شده و دو روز دیگر در آفرینش دیگر اسباب؛ و اگر این معنا در آن حال بر ذهنم خطور نمی کرد جرأت نمی کردم آن را بیان کنم، اگر چه کمتر از آن معانی ای نیست که مفسران آورده اند و به وسیله آن اشکال رفع می شود. ولی به نظر می رسد

روایت عیاشی دچار تصحیف و تحریف شده و نمی توان به هیچگونه آن را توجیه کرد.

**[ترجمه]

«۳۱»

تَفْسِیرُ عَلِیِّ بْنِ إِبْرَاهِیمَ،: قُلْ لَهُمْ یَا مُحَمَّدُ أَ إِنَّکُمْ لَتَکْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ وَ مَعْنَی یَوْمَیْنِ أَیْ وَقْتَیْنِ ابْتِدَاءُ الْخَلْقِ وَ انْقِضَاؤُهُ وَ جَعَلَ فِیها رَواسِیَ مِنْ فَوْقِها وَ بارَکَ فِیها وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها أَیْ لَا تَزُولُ وَ تَبْقَی (۱) فِی أَرْبَعَهِ أَیَّام سَواءً لِلسَّائِلِینَ یَعْنِی فِی أَرْبَعَهِ أَوْقَاتٍ وَ هِیَ الَّتِی یُخْرِجُ اللَّهُ فِیهَا أَقْوَاتَ الْعَالَمِ مِنَ النَّاسِ وَ الْبَهَائِمِ وَ الطَّیْرِ وَ حَشَرَاتِ الْأَرْضِ وَ مَا فِی الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ مِنَ الْخَلْقِ وَ الثِّمَارِ(۲)

وَ النَّبَاتِ وَ الشَّجَرِ وَ مَا یَکُونُ فِیهِ مَعَایِشُ (۳)

الْحَیَوَانِ کُلِّهِ وَ هُوَ الرَّبِیعُ وَ الصَّیْفُ وَ الْخَرِیفُ وَ الشِّتَاءُ فَفِی الشِّتَاءِ یُرْسِلُ اللَّهُ الرِّیَاحَ وَ الْأَمْطَارَ وَ الْأَنْدَاءَ وَ الطُّلُولَ مِنَ السَّمَاءِ فَیُلْقِحُ الشَّجَرَ وَ یَسْقِی الْأَرْضَ وَ الشَّجَرَ وَ هُوَ وَقْتٌ بَارِدٌ ثُمَّ یَجِی ءُ بَعْدَهُ الرَّبِیعُ وَ هُوَ

ص: ۶۰

۱- ۱. فی المصدر: لا یزول و لا یفنی.

۲- ۲. فی المصدر: و من الثمار.

۳- ۳. فی المصدر: معاش.

وَقْتٌ مُعْتَدِلٌ حَارٌّ وَ بَارِدٌ فَيُخْرِجُ الشَّجَرُ ثِمَارَهُ وَ الْأَرْضُ نَبَاتَهَا فَيَكُونُ أَخْضَرَ ضَعِيفاً ثُمَّ يَجِي ءُ مِنْ بَعْدِهِ وَقْتُ الصَّيْفِ وَ هُوَ حَارٌّ فَيَنْضَجُ الثِّمَارُ وَ يُصْلَبُ (۱)

الْحُبُوبُ الَّتِي هِيَ أَقْوَاتُ الْعِبَادِ وَ جَمِيعِ الْحَيَوَانِ ثُمَّ يَجِي ءُ مِنْ بَعْدِهِ وَقْتُ الْخَرِيفِ فَيُطَيِّبُهُ وَ يُبَرِّدُهُ وَ لَوْ كَانَ الْوَقْتُ كُلُّهُ شَيْئاً وَاحِداً لَمْ يَخْرُجِ النَّبَاتُ مِنَ الْأَرْضِ لِأَنَّهُ لَوْ كَانَ الْوَقْتُ كُلُّهُ رَبِيعاً لَمْ تَنْضَجِ (۲)

الثِّمَارُ وَ لَمْ تَبْلُغِ الْحُبُوبُ وَ لَوْ كَانَ الْوَقْتُ كُلُّهُ صَيْفاً لَاحْتَرَقَ كُلُّ شَيْ ءٍ فِي الْأَرْضِ وَ لَمْ يَكُنْ لِلْحَيَوَانِ مَعَاشٌ وَ لَا قُوتٌ وَ لَوْ كَانَ الْوَقْتُ كُلُّهُ خَرِيفاً لَمْ يَتَقَدَّمْهُ شَيْ ءٌ مِنْ هَذِهِ الْأَوْقَاتِ لَمْ يَكُنْ شَيْ ءٌ يَتَقَوَّتُ بِهِ الْعَالَمُ فَجَعَلَ اللَّهُ هَذِهِ الْأَقْوَاتَ فِي هَذِهِ الْأَرْبَعَةِ الْأَوْقَاتِ فِي الشِّتَاءِ وَ الرَّبِيعِ وَ الصَّيْفِ وَ الْخَرِيفِ وَ قَامَ بِهِ الْعَالَمُ وَ اسْتَوَى وَ بَقِيَ وَ سَمَّى اللَّهُ هَذِهِ الْأَوْقَاتَ أَيَّاماً سَواءً لِلسَّائِلِينَ يَعْنِي الْمُحْتَاجِينَ لِأَنَّ كُلَّ مُحْتَاجٍ سَائِلٌ وَ فِي الْعَالَمِ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ مَنْ لَا يَسْأَلُ وَ لَا يَقْدِرُ عَلَيْهِ مِنَ الْحَيَوَانِ كَثِيرٌ فَهُمْ سَائِلُونَ وَ إِنْ لَمْ يَسْأَلُوا وَ قَوْلُهُ ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ أَيْ دَبَّرَ وَ خَلَقَ وَ قَدْ سُئِلَ أَبُو الْحَسَنِ الرِّضَا عليه السلام عَمَّنْ (۳) كَلَّمَ اللَّهُ لَا مِنَ الْجِنِّ وَ لَا مِنَ الْإِنْسِ فَقَالَ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ فِي قَوْلِهِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ فَقَضاهُنَّ أَيْ خَلَقَهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِي يَوْمَيْنِ يَعْنِي فِي وَقْتَيْنِ ابْتِدَاءً وَ انْقِضَاءً وَ أَوْحى فِي كُلِّ سَماءٍ أَمْرَها فَهَذَا وَحْيُ تَقْدِيرٍ وَ تَدْبِيرٍ(۴).

**[ترجمه]تفسیر علی بن ابراهیم: در تفسیر علی بن ابراهیم آمده : «بگو ای محمّد! آیا شما انکار می کنید به آن که زمین را در دو روز آفرید» یعنی در دو روز یا دو وقت: آغاز آفرینش و پایان آن «وجعل فیها رواسی من فوقها و بارک فیها و قدّرفیها أقواتها»،{و نهاد در آن لنگرها از فرازش و برکت نهاد در آن و مقدر ساخت قوت هایش را} یعنی نیست نمی شوند و باقی می مانند «فی اربعهٔ أیام سواء للسائلین»،{در چهار روز برابر برای پرسش کننده ها.} یعنی در چهار وقت و آن ها اوقاتی است که خدا در آن ها خوراک جهان را برآورد و فراهم کرد، از مردم و چهارپایان و پرنده ها و خزنده ها و آنچه از خلق در بیابان و دریا است و هم میوه ها و گیاه و درخت و آنچه وسیله معاش همه جانداران است و آن اوقات بهار و تابستان و پائیز و زمستان است؛ در زمستان خدا بادها و باران ها و آب از آسمان فرو می فرستد و درخت بارور می گردد؛ و زمین و درخت سیراب می شوند و آن هنگام سرما است، سپس بهار می آید که وقت معتدل است، گرم و سرد و درخت میوه برمی آورد و از زمین، گیاه و سبزه کم مقدارمی رويد و به دنبالش تابستان گرم می آید و میوه ها می رسد و دانه ها که خوراک مردمان و جانورانند سخت می شوند و خشک؛ سپس پائیز می آید و هوا را خوش و خنک می سازد و اگر همه وقت به یک وضعیت بود؛ گیاهی از زمین نمی روئید؛ اگر همیشه بهار بود میوه نمی رسید و حبوبات نمی رسیدند، و اگر همیشه تابستان بود همه چیز در زمین می سوخت و معاش و خوراکی برای جانداران پیدا نبود، و اگر همیشه پائیز بود و این اوقات پیش از آن نبودند، چیزی نبود که مردم جهان از آن بخورند، و خدا قوت و خوراک ها را در این اوقات نهاد: در زمستان و بهار و تابستان و پائیز و جهان به آن پایدار شد و استوار گردید و به جا ماند و خداوند آن ها را أیام خواند «أياماً سواء للسائلین» یعنی نیازمندان زیرا هر نیازمندی خواستار است و در جهان از خلق خدا بسیارند از موجودات که زبان خواهش ندارند و آنان خواستارند گر چه خواهش خود را به زبان نمی آورند.و این گفته که «ثم استوی إلی السماء»،{سپس بر آسماناستوار شد.}یعنی آن را تدبیر کرد و آفرید. و از امام رضا علیه السّلام از آنچه خدا با آن سخن گفت در حالی که نه جن بود و نه انس پرسیدند، فرمود: آسمان ها و زمین بودند در این آیه که «آتیا طوعاً أو کرهاً قالتا أتینا طائعین»، {بیایید به دلخواه یا بدون میل خود، گفتند آمدیم به دلخواه.} « فقضیهنّ»، {پس فرمانشان داد.} یعنی آفریدشان «سبع سموات فی یومین»، {هفت آسمان در دو روز.} یعنی در دو

وقت که آغاز و پایان بودند و«و أوحی فی کلّ سماء أمرها»، {وحی کرد در هر آسمانی فرمانش را.}این وحی، تقدیر و تدبیر بود. - . تفسیر علی بن ابراهیم : ۵۹۰ -

**[ترجمه]

بیان

هذا التأویل للآیه أقرب مما مر و لعله من بطون الآیه و لا ینافی ظاهرها قوله أی لا تزول و تبقی أی المراد بالتقدیر التقدیر الدائمی و یحتمل أن یکون تفسیر بارَکَ فِیها قوله و إن لم یسألوا أی هم سائلون بلسان افتقارهم و اضطرارهم الرب سبحانه بسمع فیضه و فضله و رحمانیته و لسان الحال أبلغ من لسان المقال.

ص: ۶۱

۱- ۱. فی المصدر: فتنضج الثمار و تصلب.

۲- ۲. فی المصدر: لما تنضج.

۳- ۳. فی المصدر: عما.

۴- ۴. تفسیر علیّ بن إبراهیم: ص ۵۹۰.

**[ترجمه]این برداشت و تفسیراز آیه نزدیک تر است به آنچه گذشت و شاید معنی دقیق و باطن آیه باشد و با ظاهر آیه نیز تعارض نداشته باشد. «لا تزول و تبقی» یعنی منظور تقدیر پیوسته است و ممکن است که آن تفسیر «بارَکَ فِیها» باشد این گفته که «و ان لم یسألوا» یعنی خواستارند به زبان احتیاج و بیچارگی از پروردگار سبحان که به گوش فیض بخششی و فضل و رحمانیت خود می شنود و زبان حال رساتر و تأثیرگذارتر از زبان گفتاراست.

**[ترجمه]

«۳۲»

التَّوْحِیدُ، عَنْ عَلِیِّ بْنِ أَحْمَدَ الدَّقَّاقِ عَنِ الْکُلَیْنِیِّ رَفَعَ الْحَدِیثَ إِلَی ابْنِ أَبِی الْعَوْجَاءِ حِینَ کَلَّمَهُ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَادَ إِلَیْهِ فِی الْیَوْمِ الثَّانِی ثُمَّ فِی الْیَوْمِ الثَّالِثِ فَقَالَ: مَا الدَّلِیلُ عَلَی حُدُوثِ الْأَجْسَامِ فَقَالَ إِنِّی مَا وَجَدْتُ شَیْئاً صَغِیراً وَ لَا کَبِیراً إِلَّا وَ إِذَا ضُمَّ إِلَیْهِ مِثْلُهُ صَارَ أَکْبَرَ وَ فِی ذَلِکَ زَوَالٌ وَ انْتِقَالٌ عَنِ الْحَالَهِ الْأُولَی وَ لَوْ کَانَ قَدِیماً مَا زَالَ وَ لَا حَالَ لِأَنَّ الَّذِی یَزُولُ وَ یَحُولُ یَجُوزُ أَنْ یُوجَدَ وَ یَبْطُلَ فَیَکُونُ بِوُجُودِهِ بَعْدَ عَدَمِهِ دُخُولٌ (۱)

فِی الْحَدَثِ (۲) وَ فِی کَوْنِهِ فِی الْأَزَلِ دُخُولُهُ فِی الْقِدَمِ (۳) وَ لَنْ تَجْتَمِعَ صِفَهُ الْأَزَلِ وَ الْعَدَمِ فِی شَیْ ءٍ وَاحِدٍ فَقَالَ عَبْدُ الْکَرِیمِ هَبْکَ عَلِمْتُ فِی جَرْیِ الْحَالَتَیْنِ وَ الزَّمَانَیْنِ مَا ذَکَرْتَ وَ اسْتَدْلَلْتَ عَلَی حُدُوثِهَا فَلَوْ بَقِیَتِ الْأَشْیَاءُ عَلَی صِغَرِهَا مِنْ أَیْنَ کَانَ لَکَ أَنْ تَسْتَدِلَّ عَلَی حَدَثِهَا(۴)

فَقَالَ الْعَالِمُ علیه السلام إِنَّمَا نَتَکَلَّمُ عَلَی هَذَا الْعَالَمِ الْمَصْنُوعِ (۵)

فَلَوْ رَفَعْنَاهُ وَ وَضَعْنَا عَالَماً آخَرَ کَانَ لَا شَیْ ءَ أَدَلُّ عَلَی الْحَدَثِ مِنْ رَفْعِنَا إِیَّاهُ وَ وَضْعِنَا غَیْرَهُ وَ لَکِنْ أُجِیبُکَ مِنْ حَیْثُ قَدَرْتَ أَنْ تُلْزِمَنَا وَ نَقُولُ

إِنَّ الْأَشْیَاءَ لَوْ دَامَتْ عَلَی صِغَرِهَا لَکَانَ فِی الْوَهْمِ أَنَّهُ مَتَی مَا ضُمَّ شَیْ ءٌ إِلَی مِثْلِهِ کَانَ أَکْبَرَ وَ فِی جَوَازِ التَّغْیِیرِ عَلَیْهِ خُرُوجُهُ مِنَ الْقِدَمِ کَمَا أَنَّ فِی تَغْیِیرِهِ دُخُولُهُ فِی الْحَدَثِ لَیسَ لَکَ وَرَاءَهُ شَیْ ءٌ یَا عَبْدَ الْکَرِیمِ فَانْقَطَعَ وَ خَزِیَ (۶).

الکافی، و الإحتجاج (۷)

مرفوعا: مثله

وَ فِی الْإِحْتِجَاجِ: وَ لَنْ تَجْتَمِعَ صِفَهُ الْحُدُوثِ وَ الْقِدَمِ فِی شَیْ ءٍ.

**[ترجمه]التوحید: ابن ابی العوجاء در گفتگویش با امام صادق علیه السّلام پرسید: چه دلیلی است بر حدوث اجسام؟ فرمود: من هیچ جسم کوچک و یا بزرگی نیافتم مگر اینکه با اضافه شدن مانندش به آن بزرگتر می شود و این خود مایه دگرگونی است از حالی به حالی و اگر قدیم بود، نه خود را از دست می داد و نه دگرگون می شد زیرا آنچه دچار دگرگونی است، به وجود می آید و از بین می رود و وجود آن بعد از عدمش، همان حدوث است و اگر ازلی باشد باید قدیم باشد و دو صفت

ازلی و عدم و نابودی هرگز در یک چیزجمع نمی شوند. عبد الکریم گفت: فرض کن از جریان این دو حالت و دو زمان، آنچه گفتی رادانستی و بر حدوث آن ها استدلال کردی و اگر همه چیز خرد و کوچک می ماند، چگونه دلیل بر حدوث آن ها می آوردی؟ امام عالِم و اندیشمند علیه السّلام فرمود: ما در رابطه با این عالم مصنوع و ساخته شده سخن گفتیم و اگر آن را برداریم و عالم دیگری به جایش بگذاریم، هیچ چیزی بهتر دلالت بر حدوثش نداردجز همین که ما آن را برداشتیم و دیگری را به جایش گذاشتیم، ولی من از همان راهی که تو در نظر گرفتی جوابت را می دهم و می گویم: حتی اگر همه چیز خرد و کوچک بماند، باز هم در عالم ذهن و خیال اینگونه به نظر می رسد که اگر چیزی همانندش به آن بپیوندد بزرگتر می شود و همین قابل تغییر بودن آن، دلیلی است بر اینکه قدیم نیست،چرا که، نفس دگرگونی آن را حادث می نماید. ای عبدالکریم! جدای از این، دیگر چیزی نداری که بگویی؟ پس سخنش قطع شد و خوارشد. - . التوحید : ۲۱۶ -

در اصول کافی و در الاحتجاج مانند آن را بدون ذکر سند آورده، و در الاحتجاج آورده که «و هرگز صفت حدوث و قدم در یک چیز جمع نمی گردد». - . الکافی ۱ : ۷۶ الاحتجاج : ۱۸۳ -

**[ترجمه]

بیان

قد مر الخبر بطوله و شرحه فی کتاب التوحید و فیه إجمال و یحتمل أن یراد فیه بکل من الحدوث و القدم الذاتی أو الزمانی فإن کان المراد الأول کان الغرض

ص: ۶۲

۱- ۱. دخوله(خ ل).

۲- ۲. الحدوث(خ ل).

۳- ۳. فی المصدر: و فی کونه فی الأولی دخوله فی العدم.

۴- ۴. فی المصدر: علی حدوثها.

۵- ۵. فی المصدر: الموضوع.

۶- ۶. التوحید: ص ۲۱۶.

۷- ۷. الکافی: ج ۱، ص ۷۶. الاحتجاج: ۱۸۳.

إثبات أن الأجسام ممكنه الوجود مصنوعه معلوله تحتاج إلى صانع يصنعها و يوجدها و على الثانى يكون مبنيا على ما سبق فى الأخبار الكثيره أن كل قديم لا يكون إلا واجبا بالذات و المعلول لا يكون إلا حادثا بالزمان و هو أظهر و هكذا فهمه الصدوق و أورده فى باب حدوث العالم و عقبه بالدلائل المشهوره عند المتكلمين على الحدوث و قيل حاصل استدلاله عليه السلام إما راجع إلى دليل المتكلمين من أن عدم الانفكاك من الحوادث يستلزم الحدوث و إما إلى أنه لا يخلو إما أن يكون بعض تلك الأحوال الزائله المتغيره قديما أو يكون كلها حوادث و هما محالان أما الأول فلما تقرر عندهم أن ما ثبت قدمه امتنع عدمه و أما الثانى فلاستحاله التسلسل فى الأمور المتعاقبه و الأول أظهر(۱).

**[ترجمه]این خبر طولانی به همراه شرحش در کتاب التوحید آمده و ابهامی دارد و احتمال دارد که مقصود از آن حدوث و قدم ذاتی باشد یا زمانی و اگر اولی باشد، منظور اثبات این مطلب است که همه اجسام ممکن الوجود و مصنوع و نیازمند سازنده ای هستند که آن ها را بیافریند.اگر مقصود دومی باشد، بر این اساس است که در بسیاری از اخبار است که قدیم جز واجب الوجود نمی تواند باشد و مخلوق جز حادث زمانی نیست و این روشن تر است و صدوق علیه الرحمه هم اینچنین فهمیده و آن را در باب حدوث عالم ذکر کرده و به دنبال آن ادله مشهور متکلمان را در حادث بودن جهان نقل کرده و گفته شده: حاصل استدلال امام علیه السلام یا به دلیل متکلمین برمی گردد که گفتند دچار بودن به حوادث، مستلزم حدوث است، یا به اینکه اگر جسم قدیم باشد این احوال دگرگون و نابود هم قدیمند، یا همه حادثند و هر دو محال است زیرا فرض اول برای آن محال است که همان طور که نزد حکماء بیان شده که: هر چه قدمش ثابت شد امکان ندارد عدم باشد، و اما فرض دوم، تسلسل در اموری که به دنبال هم می آیند محال است، ومعنی اول روشن تر و نزدیک تر است.

**[ترجمه]

«۳۳»

الْكَافِي، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مِهْرَانَ عَنْ عَبْدِ الْعَظِيمِ الْحَسَنِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَسْبَاطٍ عَنْ خَلَفِ بْنِ حَمَّادٍ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ مَالِكٍ الْجُهَنِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ أَ وَ لَمْ يَرَ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ وَ لَمْ يَكُ شَيْئاً قَالَ فَقَالَ لَا مُقَدَّراً وَ لَا مُكَوَّناً قَالَ وَ سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَ هَلْ أَتى عَلَى الْإِنْسانِ حِينٌ مِنَ الدَّهْرِ لَمْ يَكُنْ شَيْئاً مَذْكُوراً قَالَ كَانَ مُقَدَّراً غَيْرَ مَذْكُورٍ(۲).

۱- ۱. يظهر بالتأمل فى الروايه، أن الإمام عليه السلام يستدل بتغير العالم و أخيرا بامكان تغيره على حدوثه يعنى أنّه يمكن عدمه، و هو معنى الحدوث الذاتى و هو أول الاحتمالين المذكورين فى كلام العلامه المؤلّف- رضوان اللّه عليه- فأمعن النظر فى قوله عليه السلام« لان الذى يزول و يحول يجوز أن يوجد أو يبطل» و فى قوله« و فى جواز التغيير عليه خروجه من القدم» فان إمكان التغير لا يثبت عدمه فى زمان ما حتّى يثبت الحدوث الزمانى، و إنّما يثبت إمكان عدمه ذاتا و هو الحدوث الذاتى. و لسنا نعنى بهذا أن العالم ليس بحادث زمانى، كلا! و إنّما نعنى أن المراد بهذا الكلام إثبات الصانع و حدوث ما سواه ذاتا. و ربما يظهر من هنا أن المراد بالحدوث و القدم فى سائر الروايات التى تجرى هذا المجرى الحدوث و القدم الذاتيان، و لكن حيث كان يصعب تفكيك الذاتيين من الزمانيين على افهام العامّه بل على كثير من أهل البحث و النظر جرى كلامهم عليهم الصلاه و السلام مجرى

يحتمل الوجهين فتأمل جيدا.

٢- ٢. الكافى: ج ١، ١۴٧.

**[ترجمه]کافی: مالک جهنی از امام صادق علیه السلام پرسید، درباره این بیان خداوند عز و جل که: «أولم یری الإنسان أنا خلقناه» - . یس / ۷۷ - «و لم یک شیئا» - . مریم / ۶۷ - ، {آیا نمی داند انسان که او را آفریدیم درحالی که چیزی نبود.}امام فرمود: نه اندازه شده بود و نه هستی داشت. مالک گفت: درباره این

کلام خدای عز و جل پرسیدم که «هل أتی علی الإنسان حین من الدهر لم یکن شیئاً مذکورا»، - . انسان / ۱ - {آیا زمانی طولانی بر انسان گذشت که چیز قابل ذکری نبود؟} فرمود: اندازه شده بود و چیز قابل ذکری نبود. - . الکافی ۱ : ۱۴۷ -

**[ترجمه]

بیان

یدل ظاهرا علی حدوث نوع الإنسان.

**[ترجمه]ظاهر امر دلالت دارد بر حدوث نوع انسان.

**[ترجمه]

«۳۴»

تَفْسِيرُ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ: سُمِّيَتْ مَكَّةُ أُمَّ الْقُرَى لِأَنَّهَا أَوَّلُ بُقْعَةٍ خَلَقَهَا اللَّهُ مِنَ الْأَرْضِ لِقَوْلِهِ إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَكَّةَ مُبارَكاً(۱).

**[ترجمه]در تفسیر علی بن ابراهیم آمده که: مکه را ام القری نامیدند زیرا نخستین بقعه و بخش زمین بود که خداوند آفرید، طبق این آیه که - . آل عمران/ ۹۶ - «إن أوّلَ بیتٍ وُضِع للنّاس بِبَکّهٔ مبارکا» - . آل عمران / ۹۱ - ، {در حقیقت نخستین خانه ای که برای [عبادت] مردم نهاده شده، همان است که در مکه است و مبارک} - . تفسیرعلی بن ابراهیم قمی : ۵۹۵ -

**[ترجمه]

«۳۵»

الْعِلَلُ، وَ الْعُيُونُ: سَأَلَ الشَّامِيُّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام لِمَ سُمِّيَتْ مَكَّةُ أُمَّ الْقُرَى قَالَ علیه السلام لِأَنَّ الْأَرْضَ دُحِيَتْ مِنْ تَحْتِهَا وَ سَأَلَ عَنْ أَوَّلِ بُقْعَةٍ بُسِطَتْ مِنَ الْأَرْضِ أَيَّامَ الطُّوفَانِ فَقَالَ لَهُ مَوْضِعُ الْكَعْبَةِ وَ كَانَتْ زَبَرْجَدَةً خَضْرَاءَ(۲).

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا: شخصی شامی از امیر المؤمنین علیه السّلام سؤال کرد: چرا مکه را امّ القری نامیدند؟ فرمود: برای اینکه زمین از زیر آن گسترانیده شد. و از نخستین بقعه ای که در ایام طوفان از زمین بسط پیدا کرد پرسید، فرمود: محل کعبه بود و یک نقطه سبز می نمود. - . العیون ۱ : ۲۴۱ -

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بأيام الطوفان أيام تموج الماء و اضطرابه قبل خلق الأرض.

**[ترجمه]شاید مقصود از ایام طوفان، روزهای پرموج و آشفتگی آب بوده و تلاطم آن پیش از آفرینش زمین، نه ایام طوفان نوح.

**[ترجمه]

«۳۶»

إِرْشَادُ الْقُلُوبِ،: سُئِلَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام لِمَ سُمِّيَتْ مَكَّةُ قَالَ لِأَنَّ اللَّهَ مَكَّ الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهَا أَيْ دَحَاهَا.

**[ترجمه]در ارشاد القلوب آمده که از امیر المؤمنین علی علیه السّلام پرسیده شد ازاینکه چرا مکه نامیده شد؟ فرمود: چون خدا زمین را از زیر آن گستراند.

**[ترجمه]

«۳۷»

مَجَالِسُ الصَّدُوقِ، وَ التَّوْحِيدُ، وَ كَنْزُ الْكَرَاجُكِيِّ، وَ الْإِحْتِجَاجُ (۳)

بِأَسَانِيدِهِمْ: فِي مُنَاظَرَهِ الصَّادِقِ علیه السلام لِابْنِ أَبِي الْعَوْجَاءِ قَالَ علیه السلام هَذَا بَيْتٌ اسْتَعْبَدَ اللَّهُ بِهِ خَلْقَهُ (۴)

إِلَى قَوْلِهِ خَلَقَهُ اللَّهُ قَبْلَ دَحْوِ الْأَرْضِ بِأَلْفَيْ عَامٍ.

**[ترجمه]مجالس صدوق، التوحید، کنز الفوائد کراجکی و الإحتجاج: امام صادق علیه السّلام در مناظره با ابن ابی العوجاء، فرمود: این آن خانه است که خدا به وسیله آن بنده هایش را به پرستش خود خوانده - تا آنجا که فرمود: - خدا دو هزار سال پیش از دحو و گسترانیدن زمین، آن را آفریده است. - . التوحید : ۱۸۰ الاحتجاج : ۱۸۲ -

**[ترجمه]

«۳۸»

الْعِلَلُ، وَ الْعُيُونُ، فِي عِلَلِ ابْنِ سِنَانٍ عَنِ الرِّضَا علیه السلام: عِلَّةُ وَضْعِ الْبَيْتِ وَسَطَ الْأَرْضِ أَنَّهُ الْمَوْضِعُ الَّذِي مِنْ تَحْتِهِ دُحِيَتِ

الْأَرْضُ وَ كُلَّ رِيحٍ تَهُبُّ فِي الدُّنْيَا فَإِنَّهَا تَخْرُجُ مِنْ تَحْتِ الرُّكْنِ الشَّامِيِّ وَ هِيَ أَوَّلُ بُقْعَةٍ وُضِعَتْ فِي الْأَرْضِ لِأَنَّهَا الْوَسَطُ لِيَكُونَ الْفَرْضُ لِأَهْلِ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ (۵)

فِي ذَلِكَ سَوَاءً(۶).

**[ترجمه]علل الشرایع و عیون اخبار الرضا: امام رضا علیه السّلام فرمود: علت نهادن خانه خدا در نقطه مرکزی و وسط زمین این است که همان جا است که زمین از زیر آن کشیده و گسترانیده شد و هر بادی در جهان بوزد، از زیر رکن شامی حرکت می کند. آن نخستین بقعه وقطعه است که در زمین نهاده شده، و در وسط زمین قرار گرفته که فریضه ها برای اهل مشرق و مغرب عالم یکسان باشد(قبله واحدی باشد). - . العلل الشرایع ۲ : ۸۲ ، عیون اخبار الرضا(ع) ۲ : ۹۰ -

**[ترجمه]

«۳۹»

الْعِلَلُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى وَ أَحْمَدَ بْنِ

ص: ۶۴

۱- ۱. تفسير عليّ بن إبراهيم القمّيّ: ص ۵۹۵.

۲- ۲. العيون: ج ۱، ص ۲۴۱.

۳- ۳. التوحيد: ص ۱۸۰. الاحتجاج: ص ۱۸۲.

۴- ۴. في الاحتجاج: عباده.

۵- ۵. في المصدرين: لاهل الشرق و الغرب سواء.

۶- ۶. العلل: ج ۲، ص ۸۲. العيون: ج ۲، ص ۹۰.

إِدْرِيسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ الْأَشْعَرِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍ (۱)

عَنْ مَرْوَانَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی حَمْزَةَ الثُّمَالِیِّ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام: إِنَّ خَلْقَ الْبَیْتِ قَبْلَ الْأَرْضِ (۲)

ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ مِنْ بَعْدِهِ فَدَحَاهَا مِنْ تَحْتِهِ (۳).

الکافی، عن محمد بن یحیی عن محمد بن أحمد عن الحسن بن علی عن عده من أصحابنا عن الثمالی: مثله.

**[ترجمه]علل الشرایع: امام باقر علیه السّلام فرمود: به راستی آفرینش خانه خدا پیش از (گسترش) زمین بوده و خدا پس از آن زمین را از زیر آن گستراند. - . العلل الشرایع ۲ : ۸۵ -

در اصول کافی: از ابی حمزه ثمالی مانندش را آورده.

**[ترجمه]

«۴۰»

الْعَیَّاشِیُّ، عَنِ الْحَلَبِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّهُ وُجِدَ فِی حَجَرٍ مِنْ حَجَرَاتِ الْبَیْتِ مَکْتُوباً إِنِّی أَنَا اللَّهُ ذُو بَکَّهَ خَلَقْتُهَا یَوْمَ خَلَقْتُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ یَوْمَ خَلَقْتُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ حَفَفْتُهُمَا بِسَبْعَهِ أَمْلَاکٍ حَفِیفاً.

**[ترجمه]امام صادق علیه السّلام فرمود: در سنگی از سنگ های خانه کعبه نوشته شده که: به راستی منم خداوند صاحب مکه. آفریدمش روزی که آفریدم آسمان ها و زمین را و روزی که آفریدم خورشید و ماه را، و آن دو را در هفت ملک قرار دادم .

**[ترجمه]

«۴۱»

الْکَافِی، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِیسَی وَ مُحَمَّدِ بْنِ عُبَیْدِ اللَّهِ عَنْ عَلِیِّ بْنِ الْحَدِیدِ عَنْ مُرَازِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی یَا مُحَمَّدُ إِنِّی خَلَقْتُکَ وَ عَلِیّاً نُوراً یَعْنِی رُوحاً بِلَا بَدَنٍ قَبْلَ أَنْ أَخْلُقَ سَمَاوَاتِی وَ أَرْضِی وَ عَرْشِی وَ بَحْرِی الْخَبَرَ(۴).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السّلام فرمود: خدای تبارک و تعالی فرمود: ای محمّد! به راستی که من تو و علی را نوری آفریدم - یعنی روح و جانی بی جسم - پیش از آنکه بیافرینم آسمان هایم را [و زمینم و عرشم را] و دریایم را....تا آخر خبر. - . الکافی ۱ : ۴۴۰ -

**[ترجمه]

وَ عَنْهُ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُعَلَّی عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ إِدْرِیسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ قَالَ: کُنْتُ عِنْدَ أَبِی جَعْفَرٍ الثَّانِی علیه السلام فَأَجْرَیْتُ اخْتِلَافَ الشِّیعَهِ فَقَالَ

ص: ۶۵

۱- ۱. هو الحسن بن علیّ بن فضال التیملی مولی تیم اللّه بن ثعلبه، کوفیّ، روی عن الرضا علیه السلام و کان خصیصا به ثقه فی روایاته، و کان فطحیا مشهورا بذلک حتّی حضره الموت فمات و قد قال بالحق. قال النجاشیّ(ص: ۲۸) مات سنه ۲۲۴. و یروی عنه جماعه منهم موسی بن عمر و لم یذکر فی جملتهم محمّد بن أحمد بن یحیی، نعم فی موضع من الاستبصار« محمّد بن أحمد بن یحیی عن موسی بن عمر عن ابن فضال» و هو الحسن بن علیّ بن فضال. فکأن فی هذا السند إرسالا- و یؤیده أن محمّد بن أحمد بن یحیی الأشعریّ راویه علی و محمّد ابنی الحسن بن علیّ بن فضال، فیشبه أن یکون روایه محمّد بن أحمد الأشعریّ عن الحسن بن فضال بواسطه ابنیه او بواسطه اخری- و اللّه اعلم-

۲- ۲. فی المصدر: قبل الخلق.

۳- ۳. العلل: ج ۲، ص ۸۵.

۴- ۴. الکافی: ج ۱، ص ۴۴۰.

يَا مُحَمَّدُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يَزَلْ مُتَفَرِّداً بِوَحْدَانِيَّتِهِ ثُمَّ خَلَقَ مُحَمَّداً وَ عَلِيّاً وَ فَاطِمَةَ صَلَوَاتُ اللَّهِ عَلَيْهِمْ أَجْمَعِينَ فَمَكَثُوا أَلْفَ دَهْرٍ ثُمَّ خَلَقَ جَمِيعَ الْأَشْيَاءِ فَأَشْهَدَهُمْ خَلْقَهَا وَ أَجْرَى طَاعَتَهُمْ عَلَيْهَا(۱)

الْحَدِيثَ.

**[ترجمه]کافی: محمّد بن سنان نقل می کند: نزد امام جواد علیه السلام بودم و مسئله اختلاف شیعه را به میان کشیدم، فرمود: ای محمّد! به راستی خدای تبارک و تعالی همیشه در یکتائی خود یگانه بوده، سپس محمّد و علی و فاطمه صلوات اللّٰه علیهم اجمعین راآفرید و هزار روزگار(سال) ماندند، سپس همه چیز را آفرید و آن ها را گواه گرفت و اطاعت و فرمانبرداری ایشان را بر همه مقرر داشت...تا آخر حدیث.

**[ترجمه]

بيان

لم يزل متفردا بوحدانيته أي متفردا بأنه متوحد لا شي ء معه أو الباء للسببيه أي متفردا بسبب أنه كان واحدا من جميع الوجوه و ما كان كذلك فهو واجب بالذات فيجوز عليه القدم بخلاف غيره فإن القدم ينافي التكثر و الإمكان الذي هو لازمه فأشهدهم خلقها أي كانوا حاضرين عند خلقها عالمين بكيفيته و لذا قال تعالى في شأن إبليس و ذريته و أتباعه ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ

وَ الْأَرْضِ وَ لا خَلْقَ أَنْفُسِهِمْ بعد قوله أَ فَتَتَّخِذُونَهُ وَ ذُرِّيَّتَهُ أَوْلِياءَ مِنْ دُونِي إشاره إلى أن المستحق للولايه و المتابعه من كان شاهدا خلق الأشياء عالما بحقائقها و كيفياتها و صفاتها و الغيوب الكامنه فيها و المستنبطه منها.

**[ترجمه]«لم یزل متفرداً بوحدانیته»، همیشه یگانه بوده به یکتائی خود. یعنی تنها بوده و چیزی با او نبوده؛ یا آنکه باء سببیت است و مقصود این است که سبب یکتائیش از همه جهت یگانه بوده، آنچه چنین است، واجب بالذات است و باید قدیم باشد بر خلاف دیگر چیزها، زیرا قدم با تکثر منافات دارد و هم با امکانی که مستلزم آن این است که «فاشهدتهم خلقاً»، آن ها را گواه آفرینششان ساخت؛ یعنی در آفرینششان حاضر بودند و به چگونگی آن دانا، از این رو خدا در باره ابلیس و فرزندان ابلیس و پیروانش فرمود: «ماأشهدتهم خلق السموارت و الأرض و لا خلق أنفسهم»، - . کهف / ۵۱ - {[من] آنان را نه در آفرینش آسمانها و زمین به شهادت طلبیدم و نه در آفرینش خودشان.} و بعد فرمود: «أفتتّخذونه و ذُرّیته أولیاء من دونی»، {آیا شما او را و فرزندانش را به جای من، دوستان برمی گیرید؟} و آن اشاره دارد به اینکه شایسته ولایت و پیروی، از آن کسی است که شاهد و گواه آفرینش همه چیز بوده و دانا به حقایق آن ها و چگونگی و صفات و امور غیبی و قابل درک و فهم در آن هاست.

**[ترجمه]

التَّوْحِيدُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ الدَّقَّاقِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ الْأَسَدِيِ (۲) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ الْبَرْمَكِيِّ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ أَبِی سُمَیْنَةَ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ أَبَانٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ جُبَیْرٍ عَنْ جَابِرٍ الْجُعْفِيِّ قَالَ: جَاءَ رَجُلٌ مِنْ عُلَمَاءِ أَهْلِ الشَّامِ إِلَی أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام فَقَالَ جِئْتُ أَسْأَلُكَ عَنْ مَسْأَلَةٍ لَمْ أَجِدْ أَحَداً يُفَسِّرُهَا لِی وَ قَدْ سَأَلْتُ ثَلَاثَةَ أَصْنَافٍ مِنَ النَّاسِ فَقَالَ كُلُّ صِنْفٍ غَيْرَ مَا قَالَ الْآخَرُ فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام وَ مَا ذَلِكَ فَقَالَ أَسْأَلُكَ مَا أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْ خَلْقِهِ فَإِنَّ بَعْضَ مَنْ سَأَلْتُهُ قَالَ الْقُدْرَةُ وَ قَالَ بَعْضُهُمُ الْعِلْمُ وَ قَالَ بَعْضُهُمُ الرُّوحُ فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام مَا قَالُوا شَيْئاً أُخْبِرُكَ أَنَّ اللَّهَ عَلَا ذِكْرُهُ كَانَ وَ لَا شَيْ ءَ غَيْرُهُ عَزِيزاً وَ لَا

ص: ۶۶

۱- ۱. قد مر الحديث عنه مرسلا فی تفسير آيه« ما أَشْهَدْتُهُمْ خَلْقَ السَّماواتِ ....».

۲- ۲. فی المصدر: عن محمّد بن أبی عبد اللّه الكوفیّ. قال النجاشیّ(ص: ۲۸۹) محمّد ابن جعفر بن محمّد بن عون الأسدی أبو الحسين الكوفیّ ساكن الری يقال له« محمّد بن أبی عبد اللّه» كان ثقه صحيح الحديث، إلّا أنّه روی عن الضعفاء و كان يقول بالجبر و التشبيه- إلی أن قال، مات أبو الحسين محمّد بن جعفر ليله الخميس لعشر خلون من جمادی الأولی سنه ۳۱۲.

عِزَّ لِأَنَّهُ كَانَ قَبْلَ عِزِّهِ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ سُبْحانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ وَ كَانَ خَالِقاً وَ لَا مَخْلُوقَ (۱)

فَأَوَّلُ شَيْ ءٍ خَلَقَهُ مِنْ خَلْقِهِ الشَّيْ ءُ الَّذِي جَمِيعُ الْأَشْيَاءِ مِنْهُ وَ هُوَ الْمَاءُ فَقَالَ السَّائِلُ فَالشَّيْ ءَ خَلَقَهُ مِنْ شَيْ ءٍ أَوْ مِنْ لَا شَيْ ءَ فَقَالَ خَلَقَ الشَّيْ ءَ لَا مِنْ شَيْ ءٍ كَانَ قَبْلَهُ وَ لَوْ خَلَقَ الشَّيْ ءَ مِنْ شَيْ ءٍ إِذاً لَمْ يَكُنْ لَهُ انْقِطَاعٌ أَبَداً وَ لَمْ يَزَلِ اللَّهُ إِذاً وَ مَعَهُ شَيْ ءٌ وَ لَكِنْ كَانَ اللَّهُ وَ لَا شَيْ ءَ مَعَهُ فَخَلَقَ الشَّيْ ءَ الَّذِي جَمِيعُ الْأَشْيَاءِ مِنْهُ وَ هُوَ الْمَاءُ(۲).

**[ترجمه]التوحید: جابر جعفی می گوید: مردی از دانشمندان شام نزد امام باقر علیه السّلام آمد و گفت، من آمدم مسأله ای از شما بپرسم که کسی را که آن را برایم تفسیر و توضیح دقیقی دهد پیدا نکردم، و از سه گروه مردم آن را پرسیدم و هر دسته جواب دیگری دادند، امام علیه السّلام فرمود: آن مسأله چیست؟ گفت سؤال من این است که اولین آفریده خدا چیست؟ از بعضی که پرسیدم گفتند، توانایی است، و بعضی گفتند علم است، و برخی دیگر گفتند روح است. امام باقر علیه السلام فرمود: درست نگفتند، من به تو می گویم که: خداوند بلندمرتبه؛ بود و جز او نبود، عزیز و بزرگ بود و عزت دیگری نبود چون او پیش از هر عزتی بود و این است فرموده او که«سبحان ربّک ربّ العزة عمّا یصفون»، - . صافات / ۱۸۱ - { منزه است پروردگار تو، پروردگار شکوهمند از آنچه وصف می کنند.} آفریننده بود و آفریده ای نبود و سرآغاز آنچه آفرید چیزی بود که همه چیزها از آن بود، و آن آب بود. پرسید: [چیزی را] خدا از چیزی آفرید یا از هیچ؟ فرمود: اشیاء را آفرید و چیزی پیش از آن نبود و اگر چیزی را از چیزی می آفرید هرگز این زنجیره قطع نمی شد و نمی برید که خدا همیشه بوده و چیزی با او بوده، ولی خدا بود و چیزی با او نبود، پس آفرید چیزی را که همه چیز از آن بود شد، و آن آب است. - . التوحید : ۳۲ -

**[ترجمه]

بيان

قوله فإن بعض من سألته قال القدره لعل هذا القائل زعم أن صفاته تعالى زائده على ذاته مخلوقه له كما ذهب إليه جماعه من العامه و سيأتي بروايه الكليني القدر فلعله توهم أن تقديره تعالى جوهر أو يكون مراده بالقدره اللوح الذي أثبت الله تعالى فيه تقديرات الأمور و كذا القول بأن أول المخلوقات العلم مبني على القول بمخلوقيه الصفات و في الكافي مكانه القلم و هو موافق لبعض ما سيأتي من الأخبار و سنذكر وجه الجمع بينها و بين غيرها قوله عليه السلام لأنه كان قبل عزه لعل المراد أنه كان غالبا و عزيزا قبل أن يظهر عزه و غلبته على الأشياء بخلقها و لذا قال رَبِّ الْعِزَّةِ إذ فعليه العزه و ظهورها مسبب عنه و المعنى و لا عز لغيره فالمراد بالعزه في الآيه عزه المخلوقات و في الكافي و لا أحد كان قبل عزه و ذلك قوله أي لم يكن أحد قبل عزه يكون عزه به و استدل عليه بقوله رَبِّ الْعِزَّةِ إذ هو يدل على أنه سبحانه سبب كل

۱- ۱. قد نقلنا في ذيل الحديث ۱۷ في معنى كونه تعالى خالقا اذ لا مخلوق من المؤلّف رحمه اللّه أن المراد بالخالقيه قبل الخلق القدره على خلق كل ما علم أنّه أصلح و السرّ فيه أن الصفات الفعليه خارجه عن الذات و متأخره عنها لكن ملاكاتها موجوده فيها و متحده بها فكذا المراد بكونه عزيزا و لا عزّ أنّه كان واجدا لما هو ملاك العزه و هو الكمالات الذاتيه. و أمّا هذا المفهوم

الاـنتزاعی فلیس عین ذات البـارئ و لـذا استشـهد علیه السـلام بقوله تعالی« رَبِّ الْعِزَّهِ» فان المربوب و هو العز غیر الرب و متأخر عنه.

۲- ۲. التوحید: ص ۳۲.

عزه فلو كان عزه بغيره كان ذلك الغير رَبِّ الْعِزَّهِ و هذا الخبر نص صريح فى الحدوث و لا يقبل التأويل بوجه.

**[ترجمه]این قول که «برخی کسانی که از او پرسیدم گفتند توانایی است» چه بسا شاید کسانی که چنین پاسخی دادند پنداشته اند صفات خدای تعالی بر ذات اواضافه شده است و آفریده او است، چنانچه عقیده جمعی از عامه نیز چنین است. و در روایت کلینی خواهد آمد که نخست آفریده «قدر است» و شاید که او گمان کرده تقدیر خدا تعالی جوهر است، یا مقصودش از قدرت لوحی است که خدا تقدیر امور را در آن ثبت کرده؛ و همچنین این قول که نخستین مخلوق، علم است، بر اساس عقیده مخلوق بودن صفات بیان شده. در کافی به جای آن «قلم» آمده و آن مطابق برخی اخبار است که بعد می آید، و ما وجه جمع میان آن ها و اخبار دیگر را ذکر خواهیم کرد.

این قول حضرت که «لأنّه کان قبل عزه»، {قبل از هر عزتی بوده.}،شاید مراد این است که خدا غالب و عزیز بود پیش از آنکه عزت و غلبه اش بر همه چیز در قالب آفریدن آن ها نمایان شود، از این رو فرمود: «رب العزه» زیرا فعلیت عزت و نمودارشدن آن به وسیله او است، و معنا این است که در برابر او دیگری عزت ندارد، و مراد از عزت در آیه، عزت مخلوقات است، و در کافی آمده که «و لا أحد کان قبل عزه»، کسی پیش از عزت او نبوده؛ و معنی گفته او این است که یعنی کسی پیش از او نبوده که خدا به او عزیز باشد و به خداوند عزت ببخشد و دلیلش را این قول خداوند یعنی «رب العزه» آورده، زیرا دلالت دارد بر اینکه که خدای سبحان سبب هر عزتی است، و اگر دیگری به او عزت می بخشید، همان دیگری رب العزه بود و این خبر صراحت دارد بر حدوث و هیچ تاویل و تفسیر دیگری ندارد.

**[ترجمه]

«۴۴»

الْإِحْتِجَاجُ، وَ تَفْسِيرُ الْإِمَامِ أَبِى مُحَمَّدٍ الْعَسْكَرِيِّ، عَنْ آبَائِهِ عليهم السلام قَالَ: احْتَجَّ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله عَلَى الدَّهْرِيَّهِ فَقَالَ مَا الَّذِى دَعَاكُمْ إِلَى الْقَوْلِ بِأَنَّ الْأَشْيَاءَ لَا بَدْءَ لَهَا وَ هِيَ دَائِمَهٌ لَمْ تَزَلْ وَ لَا تَزَالُ فَقَالُوا لِأَنَّا لَا نَحْكُمُ إِلَّا بِمَا شَاهَدْنَا(۱)

وَ لَمْ نَجِدْ لِلْأَشْيَاءِ حَدَثاً فَحَكَمْنَا بِأَنَّهَا لَمْ تَزَلْ وَ لَمْ نَجِدْ لَهَا انْقِضَاءً وَ فَنَاءً فَحَكَمْنَا بِأَنَّهَا لَا تَزَالُ فَقَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله أَ فَوَجَدْتُمْ لَهَا قِدَماً أَمْ وَجَدْتُمْ لَهَا بَقَاءً أَبَداً(۲) فَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّكُمْ وَجَدْتُمْ ذَلِكَ أَ نَهَضْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ أَنَّكُمْ لَمْ تَزَالُوا عَلَى هَيْئَتِكُمْ وَ عُقُولِكُمْ بِلَا نِهَايَهٍ وَ لَا تَزَالُونَ كَذَلِكَ وَ لَئِنْ قُلْتُمْ هَذَا دَفَعْتُمُ الْعِيَانَ وَ كَذَّبَكُمُ الْعَالَمُونَ الَّذِينَ يُشَاهِدُونَكُمْ قَالُوا بَلْ لَمْ نُشَاهِدْ لَهَا قِدَماً وَ لَا بَقَاءً أَبَدَ الْآبِدِينَ (۳) قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله فَلِمَ صِرْتُمْ بِأَنْ تَحْكُمُوا بِالْبَقَاءِ وَ الْقِدَمِ (۴)

لِأَنَّكُمْ لَمْ تُشَاهِدُوا حُدُوثَهَا وَ انْقِضَاءَهَا أَوْلَى مِنْ تَارِكِ التَّمَيُّزِ لَهَا مِثْلُكُمْ يَحْكُمُ لَهَا بِالْحُدُوثِ وَ الِانْقِضَاءِ وَ الِانْقِطَاعِ لِأَنَّهُ لَمْ يُشَاهِدْ لَهَا قِدَماً وَ لَا بَقَاءً أَبَدَ الْأَبَدِ(۵) أَ وَ لَسْتُمْ تُشَاهِدُونَ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ وَ أَحَدُهُمَا بَعْدَ الْآخَرِ فَقَالُوا نَعَمْ فَقَالَ أَ تَرَوْنَهُمَا لَمْ يَزَالا وَ لَا يَزَالانِ فَقَالُوا نَعَمْ فَقَالَ أَ فَيَجُوزُ عِنْدَكُمُ اجْتِمَاعُ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ فَقَالُوا لَا فَقَالَ صلى الله عليه وآله فَإِذَنْ يَنْقَطِعُ أَحَدُهُمَا عَنِ الْآخَرِ فَيَسْبِقُ أَحَدُهُمَا وَ يَكُونُ الثَّانِي جَارِياً بَعْدَهُ قَالُوا كَذَلِكَ هُوَ فَقَالَ قَدْ حَكَمْتُمْ بِحُدُوثِ مَا تَقَدَّمَ مِنْ لَيْلٍ وَ نَهَارٍ وَ لَمْ تُشَاهِدُوهُمَا فَلَا تُنْكِرُوا اللَّهَ قَدْرَهُ ثُمَّ قَالَ صلى الله عليه وآله أَ تَقُولُونَ مَا قَبْلَكُمْ مِنَ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ مُتَنَاهٍ أَمْ غَيْرُ مُتَنَاهٍ فَإِنْ قُلْتُمْ إِنَّهُ غَيْرُ مُتَنَاهٍ فَقَدْ وَصَلَ إِلَيْكُمْ

آخِرٌ بِلَا نِهَايَةٍ لِأَوَّلِهِ وَ إِنْ قُلْتُمْ إِنَّهُ مُتَنَاهٍ فَقَدْ كَانَ وَ لَا شَيْ ءَ مِنْهُمَا قَالُوا

۱- ۱. فی المصدر: بما نشاهد.

۲- ۲. فی المصدر: أبد الابد.

۳- ۳. فی المصدر: أبد الابد.

۴- ۴. فی المصدر: بالقدم و البقاء دائما.

۵- ۵. فی المصدر: أبدا.

نَعَمْ قَالَ لَهُمْ أَ قُلْتُمْ إِنَّ الْعَالَمَ قَدِيمٌ لَيْسَ بِمُحْدَثٍ (۱) وَ أَنْتُمْ عَارِفُونَ بِمَعْنَى مَا أَقْرَرْتُمْ بِهِ وَ بِمَعْنَى مَا جَحَدْتُمُوهُ قَالُوا نَعَمْ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله علیه و آله فَهَذَا الَّذِي نُشَاهِدُهُ (۲)

مِنَ الْأَشْيَاءِ بَعْضُهَا إِلَى بَعْضٍ يَفْتَقِرُ لِأَنَّهُ لَا قِوَامَ لِلْبَعْضِ إِلَّا بِمَا يَتَّصِلُ إِلَيْهِ (۳)

كَمَا تَرَى (۴) الْبِنَاءَ مُحْتَاجاً بَعْضُ أَجْزَائِهِ إِلَى بَعْضٍ وَ إِلَّا لَمْ يَتَّسِقْ وَ لَمْ يَسْتَحْكِمْ وَ كَذَلِكَ سَائِرُ مَا نَرَى (۵) قَالَ فَإِنْ كَانَ هَذَا الْمُحْتَاجُ بَعْضُهُ إِلَى بَعْضٍ لِقُوَّتِهِ وَ

تَمَامِهِ هُوَ الْقَدِيمَ فَأَخْبِرُونِي أَنْ لَوْ كَانَ مُحْدَثاً كَيْفَ كَانَ يَكُونُ وَ كَيْفَ إِذاً كَانَتْ تَكُونُ صِفَتُهُ قَالَ فَبُهِتُوا وَ عَلِمُوا أَنَّهُمْ لَا يَجِدُونَ لِلْمُحْدَثِ صِفَةً يَصِفُونَهُ بِهَا إِلَّا وَ هِيَ مَوْجُودَةٌ فِي هَذَا الَّذِي زَعَمُوا أَنَّهُ قَدِيمٌ فَوَجَمُوا وَ قَالُوا سَنَنْظُرُ فِي أَمْرِنَا(۶) الْخَبَرَ.

**[ترجمه]الاحتجاج و تفسیر امام حسن عسکری علیه السلام: امام از پدرانش علیهم السّلام: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و سلّم بر دهریّون حجت آورد و فرمود: چه چیزشما را کشانده و خوانده به گفتن اینکه اشیاء جهان نقطه آغازی ندارند، و آن ها همیشه بودند و همیشه خواهند بود؟ گفتند برای اینکه ما قضاوت نمی کنیم مگر بدان چه مشاهده کنیم، و اشیاء را حادث و پدیدشده نیافتیم و اینگونه قضاوت کردیم که همیشه بودند، و برای آن ها پایانی و فنایی نیافتیم و قضاوت کردیم که همیشه خواهند بود. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: شما قدیم بودن آن ها را مشاهده کردید یا باقی بودن همیشگی و جاودانشان را؟ اگر بگوئید که شما مشاهده کردید، خود را وادار کردید که بگوئید همیشه بر این وضع بودید، و عقلی که دارید بی پایان است و همیشه چنین هستید، و اگر چنین بگویید، آشکار و عیان را انکار کرده اید و همه جهانیانی که شما را مشاهده می کنند، شما را دروغگو می شمارند.

گفتند: بلکه، نه قدیم بودن آن ها را مشاهده کردیم و نه ماندن جاویدان آن ها را. رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: پس چرا موجب شد که قضاوت کنید به بقاء همیشگی و ابدیت و قدیم بودن؟ زیرا آن را مشاهده نکردید و حکم به حدوث و پایان پذیری آن، سزاوارتر است به عدم تشخیص و تمیز دادن آن برای شما، پس باید قضاوت کنید به حدوث و پایان پذیری و عدم پیوستگی آن، چون قدم و ابدیت آن را مشاهده نکردید. آیا شما شب و روز را و اینکه یکی به دنبال دیگری است نمی نگرید؟ گفتند: چرا. فرمود آیا می دانید که همیشه بودند و همیشه هستند؟ گفتند: آری. فرمود آیا به نظر شما می شود که شب و روز با هم جمع شوند؟ گفتند: نه. فرمود: در این صورت یکی از دیگری جدا می شود و زنجیره اتصال قطع می گردد و به ناچار یکی پیش بوده و دومی پس از آن آمده.

گفتند: چنین است؛ فرمود: شما قضاوت کردید که آنچه از شب و روز گذشته حادث است با اینکه آن ها را ندیدید، پس منکر قدرت خدا نباشید! سپس فرمود: آیا می گوئید آنچه از شب و روز، پیش از شما بوده، پایان پذیرند یا بی پایانند؟ و اگر بگوئید بی پایانند به پایانی رسیده اید که آغازش پایان ندارد، و اگر بگوئید پایان پذیرند و نهایتی دارند، باید بوده باشددر حالی که هیچ کدام نبودند. گفتند آری. به آن ها فرمود: آیا می گویید عالم قدیم است و حادث نیست و شما معنی آنچه بیان می کنید ومعنی آنچه انکار می کنید را می دانید؟ گفتند: آری. رسول خدا (ص) فرمود: آنچه را که از اشیاء مشاهده کنیم به هم نیاز دارند، زیرا برخی قوام و پایندگی ندارند مگر به آنچه به او مربوط است و به او اتصال دارد. همانطور که می بینی یک

ساختمان در اجزاء خود به هم نیاز دارند، و گرنه مرتب نمی شوند و استوار نمی گردند، و نیز سایر آنچه را که می بینیم. فرمود: اگر این جهان که هر جزء آن به جزء دیگر برای نیرو و توانش و تکمیل شدنش نیازمند است، قدیم است، به من بگوئید، اگر حادث بود چگونه می شد؟ و در آن صورت چگونه توصیف می شد؟ آورده که: همه سرافکنده شدند و دانستند که برای حادث بودن آن هیچ وصفی پیدا نمی کنند تا با آن توصیفش کنند جز آنکه موجود است در این جهانی که پنداشته بودند قدیم است، پس خاموش شدند و دم نزدند و گفتند ما در کار خود خواهیم نگریست ... تا آخر خبر. - . الاحتجاج : ۱۰ -

**[ترجمه]

بيان

ذهبت الدهريه إلى أن العالم قديم زماني (۷)

و قالوا إن الأشياء دائمه الوجود لم تزل و لا تزال بل بعضهم أنكروا الحوادث اليوميه أيضا و ذهبوا إلى الكمون و البروز لتصحيح قدم الحوادث اليوميه و أنكروا وجود ما لم تدركه الحواس الخمس و لذا أنكروا وجود الصانع لعدم إدراك الحواس له تعالى و قالوا وجود الموجودات من الطبائع المتعاقبه لا إلى نهايه إذا تقرر هذا فاعلم أن الظاهر أن المطلوب أولا إثبات الحدوث الزمانی فإن الظاهر من البدء البدء الزمانی و يؤيده قوله و هی دائمه لم تزل و لا تزال.

و قوله أ فوجدتم إلى قوله أ تقولون ما قبلكم من الليل و النهار إبطال

۱- ۱. فی المصدر: غیر محدث.

۲- ۲. فی المصدر: تشاهدونه.

۳- ۳. فی المصدر: به.

۴- ۴. فی بعض النسخ: تری.

۵- ۵. فی بعض النسخ:« ما ترون» و فی بعضها« ما یری».

۶- ۶. الاحتجاج: ۱۰.

۷- ۷. بل إلى أنّه قدیم ذاتی.

إنكارهم (۱)

وجود ما لا تدركه الحواس و إثبات لوجود الإيمان بالغيب عند قيام البرهان و ذلك لأنهم يحكمون بالقدم و بتقدم الليل و النهار في الأزمنه الماضيه و عدم اجتماعهما فيها مع أنهم لم يشاهدوا شيئا من ذلك فيلزمهم أن يعترفوا بوجود ما يغيب عن حواسهم و يحتمل أن يكون إلى قوله أ و لستم تشاهدون الليل و النهار إثباتا للحدوث الزمانى جدلا بأنهم كما يحكمون بالقدم لعدم مشاهده الحدوث يلزمهم أن يحكموا بالحدوث لأنهم لم يشاهدوا القدم و البقيه لإثبات الإيمان بالغيب أو البقيه لإثبات الحدوث بالدليل المشهور عند المتكلمين من عدم الانفكاك عن الحوادث أو أن الحكم بحدوث كل ليل و نهار يكفى لاحتياجها إلى الصانع و لا ينفع قدم الطبيعه و من قوله أ تقولون ما قبلكم إلى قوله عليه السلام أ قلتم إثبات لانقطاع الليل و النهار من جهه الماضى لاستحاله ما لا نهايه له و هو انقطاع الزمان و يلزم منه انقطاع الحركات و حدوث الأجسام و الأعراض القائمه بها و من قوله أ قلتم إثبات لإمكان العالم المستلزم لوجود الصانع تعالى شأنه.

و يحتمل أن يكون صلى الله عليه وآله تدرج فى الاحتجاج فنزلهم أولا عن مرتبه الإنكار إلى الشك ثم أخذ فى الاحتجاج فمن قوله أ تقولون إلى آخر الكلام يحتمل أن يكون دليلا واحدا حاصله أنه لا يخلو من أن يكون الزمان متناهيا أو غير متناه و على الأول لا بد للأشياء لحدوثها من صانع فقوله فقد كان و لا شى ء منهما أى كان الصانع قبل وجود شى ء منهما ثم أبطل الثانى بأنكم إنما حكمتم بقدمها لئلا يحتاج إلى صانع و العقل يحكم بأن ما يوجب الحكم فى الحادث بالحاجه إلى الصانع يحكم فى القديم أيضا و يحتمل أن يكون إلى آخر الكلام دليلين و قد فصلنا الكلام فيه فى المجلد الرابع فلا نعيد هنا و دلالته على الحدوث على كل الوجوه ظاهره.

**[ترجمه]دهريّه گفته اند جهان، قديم زمانى است و هميشه بوده، و گفتند همه چيز پيوسته هست، بلكه برخى پديده هاى شبانه روزى را منكرند و مى گويند، هر چه در جهان ظاهر مى شود در درون جهان است و از ازل بوده، تا بر قديم بودن پديده هاى شبانه روزى صحه بگذارند، و وجود آنچه را در حواس پنجگانه(ديدن و شنيدن و لامسه و بوئيدن و چشيدن) نگنجد را منكرند و از اين رو وجود خداى صانع را انكار مى كنند، چون با حواس نمى شود آن را درک كرد و مى گويند، وجود موجودات به صورت طبيعى به دنبال هم آمدند و پايان ندارند.

چون اين را ثابت كرديم، آگاه باش كه ظاهر حديث، اثبات حدوث زمانى است، زيرا ظاهر لفظ «بدء» و آغاز بدء زمانى است، و اين جمله مؤيد آن است «و آنها هميشه بوده اند و هميشه هستند».

و اين قول كه «آيا يافتيد - تا اين گفته كه - آيا مى گوئيد آنچه از شب و روز پيش از شما بوده» براى ابطال گفته آن ها است در انكار وجود آنچه با حواس قابل درک نيست، و اثبات وجود ايمان به غيب با ارائه كردنبرهان، زيرا آن ها به قدم جهان و به تقدم شب و روز بر هم در زمان هاى گذشته و به عدم اجتماع آن ها با هم با اينكه هيچ كدام را نديده اند حكم مى كنند، و اين مستلزم آن است كه به غيب و ناديده و آنچه در حواس آن ها نمى گنجد معترف باشند. و احتمال دارد كه تا اينجاى گفته او: «آيا شما شب و روز را مشاهده نمى كنيد» اثبات حدوث زمانى است از راه جدل، براى اينكه آن ها حكم به قدم مى كنند به علت اينكه حدوث و پديده ها را نديده اند و لازم مى شود كه حكم به حدوث كنند، چون قدم را هم نديده اند.

و بقیه کلام برای اثبات ایمان به غیب است یا برای اثبات حدوث به دلیل معروف متکلمین که جهان جدا از حوادث نیست و باید حادث باشد، یا حکم به اینکه شب و روز حادث هستند، به خاطر احتیاج آن ها به صانع که آن ها را پدید کند و قدیم بودن طبیعت سودی ندارد.

و اینکه فرمود: آیا می گوئید آنچه شبانه روز پیش از شما بوده - تا آنجا که می گوید -«آیا می گوئید»، برای اثبات انقطاع و عدم پیوستگی شب و روز است در زمان گذشته، برای بیان محال بودن پایان ناپذیری چیزی است که همان انقطاع و عدم پیوستگی زمان است و لازمه آن انقطاع حرکات و حدوث اجسام است و اعراض قائم به آن ها، و این قول «أقلتم» - آیا می گوئید - اثبات ممکن بودن جهان است که مستلزم وجود صانعی است که بلند مرتبه است .

و احتمال دارد که در الاحتجاج، خود درجه بندی کرده و در آغاز آن ها را از حالت انکار به حالت شک آورده، سپس از آنجا که فرموده «أتقولون»، دلیل آورده که تا آخر کلام ممکن است یک دلیل واحد باشد و حاصلش اینکه یا زمان پایان پذیر است یا پایان ناپذیر و بنا بر اولی، اشیاء نیاز به صانع و آفریننده دارند چون حادثند؛ پس فرموده او که «فقد کان و لاشیء منهما»پس بوده اند و هیچ کدام نباشند، یعنی صانع پیش از وجود هر کدام از آن ها بود، سپس دومی را رد کرده به اینکه شما حکم به قدم آن ها کردید تا نیاز به صانع نباشد و عقل حکم می کند به اینکه آنچه موجب حکم نمودن به نیاز حادث به صانع و آفریننده می شود، موجب حکم به قدیم بودن قدیم است؛ و شاید که تا آخر کلام دو دلیل ذکر شده باشد و ما در باره آن به تفصیل در مجلد چهارم سخن گفتیم و اینجا دوباره تفصیل نمی دهیم، و دلالت این حدیث بر حدوث، به هر وجه روشن است.

**[ترجمه]

«۴۵»

تَفْسِیرُ عَلِیِّ بْنِ إِبْرَاهِیمَ،: وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیّامٍ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ وَ ذَلِکَ فِی مَبْدَإِ الْخَلْقِ أَنَّ الرَّبَّ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی خَلَقَ

ص: ۷۰

۱- ۱. فی بعض النسخ: لانکارهم.

الْهَوَاءَ ثُمَّ خَلَقَ الْقَلَمَ فَأَمَرَهُ أَنْ يَجْرِيَ فَقَالَ يَا رَبِّ بِمَا أَجْرِي فَقَالَ بِمَا هُوَ كَائِنٌ ثُمَّ خَلَقَ الظُّلْمَةَ مِنَ الْهَوَاءِ وَ خَلَقَ النُّورَ مِنَ الْهَوَاءِ وَ خَلَقَ الْمَاءَ مِنَ الْهَوَاءِ وَ خَلَقَ الْعَرْشَ مِنَ الْهَوَاءِ وَ خَلَقَ الْعَقِيمَ مِنَ الْهَوَاءِ وَ هُوَ الرِّيحُ الشَّدِيدَةُ وَ خَلَقَ النَّارَ مِنَ الْهَوَاءِ وَ خَلَقَ الْخَلْقَ كُلَّهُمْ مِنْ هَذِهِ السِّتَّةِ الَّتِي خُلِقَتْ مِنَ الْهَوَاءِ فَسَلَّطَ الْعَقِيمَ عَلَى الْمَاءِ فَضَرَبَتْهُ فَأَكْثَرَتِ الْمَوْجَ وَ الزَّبَدَ وَ جَعَلَ يَثُورُ دُخَانُهُ فِي الْهَوَاءِ فَلَمَّا بَلَغَ الْوَقْتُ الَّذِي أَرَادَ قَالَ لِلزَّبَدِ اجْمُدْ فَجَمَدَ فَقَالَ لِلْمَوْجِ اجْمُدْ فَجَمَدَ فَجَعَلَ الزَّبَدَ أَرْضاً وَ جَعَلَ الْمَوْجَ جِبَالًا رَوَاسِيَ لِلْأَرْضِ فَلَمَّا أَجْمَدَهُمَا قَالَ لِلرُّوحِ وَ الْقُدْرَةِ سَوِّيَا عَرْشِي عَلَى السَّمَاءِ فَسَوَّيَا عَرْشَهُ عَلَى السَّمَاءِ(۱) وَ قَالَ لِلدُّخَانِ اجْمُدْ فَجَمَدَ ثُمَّ قَالَ لَهُ ازْفِرْ فَزَفَرَ فَنَادَاهَا وَ الْأَرْضَ جَمِيعاً ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قالَتا أَتَيْنا طائِعِينَ فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِي يَوْمَيْنِ وَ مِنَ الْأَرْضِ مِثْلَهُنَّ فَلَمَّا أَخَذَ فِي رِزْقِ خَلْقِهِ خَلَقَ السَّمَاءَ وَ جَنَّاتِهَا وَ الْمَلَائِكَةَ يَوْمَ الْخَمِيسِ وَ خَلَقَ الْأَرْضَ يَوْمَ الْأَحَدِ وَ خَلَقَ دَوَابَّ الْبَرِّ وَ الْبَحْرِ يَوْمَ الْإِثْنَيْنِ وَ هُمَا الْيَوْمَانِ اللَّذَانِ يَقُولُ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَ أَ إِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ وَ خَلَقَ الشَّجَرَ وَ نَبَاتَ الْأَرْضِ وَ أَنْهَارَهَا وَ مَا فِيهَا وَ الْهَوَامَّ فِي يَوْمِ الثَّلَاثَاءِ وَ خَلَقَ الْجَانَّ وَ هُوَ أَبُو الْجِنِّ يَوْمَ السَّبْتِ وَ خَلَقَ الطَّيْرَ فِي يَوْمِ الْأَرْبِعَاءِ وَ خَلَقَ آدَمَ فِي سِتِّ سَاعَاتٍ مِنْ يَوْمِ الْجُمُعَةِ فَفِي هَذِهِ السِّتَّةِ أَيَّامٍ (۲) خَلَقَ اللَّهُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما(۳).

**[ترجمه]در تفسیر علی بن ابراهیم آمده که «و هو الذی خلق السموات و الأرض فی ستة أیام و کان عرشه علی الماء»، {و او است که آسمان ها و زمین را در شش روز آفرید و عرش او بر آب بود.} و این در آغاز آفرینش است که پروردگار تبارک و تعالی هوا را آفرید سپس قلم را، و امر کرد که روان شود و بنگارد، گفت: پروردگارا چه بنگارم؟ فرمود: او بود، سپس تاریکی را از هوا برآورد، و روشنی را از هوا آفرید و آب را از هوا، و عرش را از هوا آفرید، و عقیم - که همان باد شدید است - را از هوا آفرید و آتش را از هوا آفرید و همه خلق را از این شش آفرید که از هوا بودند، و باد تند را بر آب مسلط کرد و بر آن زد و موج و کف بسیاری برآورد و دودش در فضا پراکنده شد، و چون وقت به آنجا رسید که می خواست، به کف فرمود خشک شو! خشک شد و به موج فرمود خشک شو! و خشک شد، و کف را زمین نمود و موج ها را کوه هایی لنگرگاه برای زمین. و چون آن دو را خشک ساخت، به روح و قدرت فرمود: عرشم را بر روی آسمان بسازید، و عرشش را بر آسمان ساختند، و به دود فرمود: خشک باش و خشک شد، و به او فرمود سوت بکشید و سوت کشیدند، پس به او و زمین هر دو ندا داد که: «آتیا طوعاً أو کرهاً»، {بیائید به دلخواه یا به اجبار.} گفتند آمدیم به دلخواه. و آن ها را هفت آسمان ساخت در دو روز و زمین را هم مانند آن ها ساخت، و چون آفرینش روزی خلقش راآغاز نمود، آسمان و بهشت و فرشته ها را روز پنج شنبه آفرید، و زمین را یکشنبه، و جانوران بیابان و دریا را روز دوشنبه و آن دو روزی است که خدای عز و جل فرماید: «أئنّکم لتکفرون بالّذی خلق الأرض فی یومین»، {آیا شما به آن که زمین را در دو روز آفرید کافر می شوید؟} و درخت و گیاه زمین و جوی های آن و آنچه در آن هاست و جانوران گزنده را روز سه شنبه آفرید، و جانّ که پدر اجنّه است را روز شنبه، و پرنده ها را روز چهار شنبه، و آدم را در شش ساعت روز جمعه، و در این شش روز خدا آسمان ها و زمین و هر چه میان آن ها است را آفرید. - . تفسیر علی بن ابراهیم : ۲۹۷ -

**[ترجمه]

بیان

یوم السبت لیس فی بعض النسخ و هو أظهر و علی تقدیره و إن کان خلاف المشهور یمکن أن لا یکون الجمعه محسوبا فی

السته لتأخره عن خلق العالم أو لم يحسب خلق الجان من خلق العالم بأن المراد بالعالم ما يشاهد و يرى و يكون ذكر الملائكه استطرادا لشرفهم أو يكون بناء الحساب على التلفيق بأن يكون ابتداء الخلق من ظهر يوم السبت و انتهاؤه عند ظهر يوم الجمعه فيكون سته

۱- ۱. فی بعض النسخ« علی الماء» فی الموضعین، و هو الأظهر.

۲- ۲. فی بعض النسخ: السته الایام.

۳- ۳. تفسیر علیّ بن إبراهیم: ص ۲۹۷.

أيام على حساب أهل النجوم و يؤيده قوله فی ست ساعات و على التقادير لا يخلو عن غرابه و سيأتی بعض القول فی ذلک.

**[ترجمه]«يوم السبت» روز شنبه. در پاره ای از نسخه ها نيست، و آن روشن تر است، و در صورتی که باشد، گر چه خلاف مشهور است، ممکن است که جمعه، در شش روز به حساب نيايد، چون پس از آفرينش جهان بوده، يا اينکه آفرينش جانّ را در خلق جهان محسوب نکرده، چون مقصود از جهان آن است که مشاهده شود و قابل ديدن باشد و ذکر فرشته ها هم به مناسبت شرافت آنان است؛ يا حساب شش روز را از روی ترکيب آورده و آغاز آفرينش، ظهر روز شنبه بوده و پايانش ظهر روز جمعه که به حساب نجومی شش روز می شود، و اينکه فرمود: «در شش ساعت» مؤيد آن است و به هر تقدير اين حديث خالی از شگفتی نيست و گفتگوئی در اين باره خواهد آمد.

**[ترجمه]

«۴۶»

التَّفْسِيرُ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَهَ عَنْ أَبِی بَكْرٍ الْحَضْرَمِيِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: خَرَجَ هِشَامُ بْنُ عَبْدِ الْمَلِكِ حَاجّاً وَ مَعَهُ الْأَبْرَشُ الْكَلْبِيُّ فَلَقِيَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فِی الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ فَقَالَ هِشَامٌ لِلْأَبْرَشِ تَعْرِفُ هَذَا قَالَ لَا قَالَ هَذَا الَّذِی تَزْعُمُ الشِّيعَهُ أَنَّهُ نَبِيٌّ مِنْ كَثْرَهِ عِلْمِهِ فَقَالَ الْأَبْرَشُ لَأَسْأَلَنَّهُ عَنْ مَسْأَلَهٍ(۱)

لَا يُجِيبُنِی فِيهَا إِلَّا نَبِيٌّ أَوْ وَصِيُّ نَبِيٍّ فَقَالَ هِشَامٌ لِلْأَبْرَشِ وَدِدْتُ أَنَّكَ فَعَلْتَ ذَلِكَ فَلَقِيَ الْأَبْرَشُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَالَ يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ أَخْبِرْنِی عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ

كَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما فَمَا كَانَ رَتْقُهُمَا وَ مَا كَانَ (۲)

فَتْقُهُمَا فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام يَا أَبْرَشُ هُوَ كَمَا وَصَفَ نَفْسَهُ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ وَ الْمَاءُ عَلَى الْهَوَاءِ وَ الْهَوَاءُ لَا يُحَدُّ وَ لَمْ يَكُنْ يَوْمَئِذٍ خَلْقٌ غَيْرُهُمَا وَ الْمَاءُ يَوْمَئِذٍ عَذْبٌ فُرَاتٌ فَلَمَّا أَرَادَ(۳)

أَنْ يَخْلُقَ الْأَرْضَ أَمَرَ الرِّيَاحَ فَضَرَبَتِ الْمَاءَ حَتَّى صَارَ مَوْجاً ثُمَّ أَزْبَدَ فَصَارَ زَبَداً وَاحِداً فَجَمَعَهُ فِی مَوْضِعِ الْبَيْتِ ثُمَّ جَعَلَهُ جَبَلًا مِنْ زَبَدٍ ثُمَّ دَحَى الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهِ فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَكَّهَ مُبارَكاً ثُمَّ مَكَثَ الرَّبُّ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى مَا شَاءَ فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ يَخْلُقَ السَّمَاءَ أَمَرَ الرِّيَاحَ فَضَرَبَتِ الْبُحُورَ حَتَّى أَزْبَدَتْهَا فَخَرَجَ مِنْ ذَلِكَ الْمَوْجِ وَ الزَّبَدِ مِنْ وَسَطِهِ دُخَانٌ سَاطِعٌ مِنْ غَيْرِ نَارٍ فَخَلَقَ مِنْهُ السَّمَاءَ فَجَعَلَ فِيهَا الْبُرُوجَ وَ النُّجُومَ وَ مَنَازِلَ الشَّمْسِ وَ الْقَمَرِ وَ أَجْرَاهَا فِی الْفَلَكِ وَ كَانَتِ السَّمَاءُ خَضْرَاءَ عَلَى لَوْنِ الْمَاءِ الْعَذْبِ الْأَخْضَرِ(۴) وَ كَانَتِ الْأَرْضُ خَضْرَاءَ(۵) عَلَى لَوْنِ الْمَاءِ

ص: ۷۲

۱- ۱. فی المصدر: مسائل.

۲- ۲. فی المصدر:« بما كان» فی الموضعين.

۳– ۳. فی المصدر: أراد اللّه.

۴– ۴. فی المصدر: علی لون الماء الاخضر.

۵– ۵. فی المصدر: غبراء علی لون الماء العذب.

وَ كَانَتَا مَرْتُوقَتَيْنِ لَيْسَ لَهُمَا أَبْوَابٌ وَ لَمْ يَكُنْ لِلْأَرْضِ أَبْوَابٌ وَ هُوَ النَّبْتُ وَ لَمْ تُمْطِرِ(۱) السَّمَاءُ عَلَيْهَا فَتُنْبِتَ فَفَتَقَ السَّمَاءَ بِالْمَطَرِ وَ فَتَقَ الْأَرْضَ بِالنَّبَاتِ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَ أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما فَقَالَ الْأَبْرَشُ وَ اللَّهِ مَا حَدَّثَنِي بِمِثْلِ هَذَا الْحَدِيثِ أَحَدٌ قَطُّ أَعِدْ عَلَيَّ فَأَعَادَ عَلَيْهِ وَ كَانَ الْأَبْرَشُ مُلْحِداً فَقَالَ وَ أَنَا أَشْهَدُ أَنَّكَ ابْنُ نَبِيٍّ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ (۲).

**[ترجمه]در تفسیر علی بن ابراهیم آمده که ابی بکر حضرمی از امام صادق علیه السلام می گوید: هشام بن عبد الملک به همراه أبرش کلبی هر دو که در حج بودند و به امام صادق علیه السلام در مسجد الحرام برخوردند، هشام به أبرش گفت: او را می شناسی؟ گفت: نه، گفت همین است که شیعه از فزونی علمش او را پیغمبری می پندارند. أبرش گفت: از او مسأله ای می پرسم که پاسخش را کسی نمی داند جز پیغمبر یا وصی پیغمبر. هشام به أبرش گفت: دوست دارم این کار را بکنی. أبرش نزد امام صادق علیه السلام رفت و به او گفت: یا ابا عبد اللّه، مرا از این این کلام عز و جل آگاه کن که «أولم یر الذین کفروا أنّ السموات و الأرض کانتا رتقاً ففتقناهما»، {آیا آنان که کافرند نمی دانند که آسمان ها و زمین بسته بودند و ما آن ها را گشودیم؟}بگو بسته بودنشان چه بود و گشودنشان چه بود؟ امام صادق علیه السلام فرمود: ای أبرش! آن مثل همان است که خدا خود را اینگونه توصیف کرده که «و کان عرشه علی الماء»، {عرش او بر آب بود.} و آب بر هوا بود، و هوا حد و مرزی نداشت، و در آن روز غیر آن دو نبودند، و آب آن روز شیرین و گوارا بود. و چون خدا خواست زمین را بیافریند، باد را فرمود تا بر آب زد و موج ایجاد کرد و کف نمود و به هم پیوست و یکی شد و آن را در مکان خانه کعبه گرد آورد و کوهی از کف ساخت و زمین را از زیر آن گستراند، و این است که خدا فرمود: «إن أوّل بیتٍ وُضع للنّاس بِبَکّهٔ مبارکا»، {در حقیقت نخستین خانه ای که برای [عبادت] مردم نهاده شده، همان است که در مکه است و مبارک.}سپس خدای تعالی درنگ کرد تا (زمانی که) می خواست، و چون خواست آسمان را بیافریند، باد را فرمود تا بر دریا وزید و آن ها را کف آلود کرد، و از آن میان آن موج و کف، دودی برآورد پراکنده شده از غیر آتش و آسمان را از آن آفرید و در آن برج ها و اختران و منازل خورشید و ماه ساخت و آن ها را در فلک روان کرد و آسمان سبز بود به رنگ آب شیرین سبز و زمین هم سبز بود و به رنگ آب، و هر دو بسته بودند و درهایی نداشتند و زمین بسته بود و درهایی که گیاه باشند نداشت و آسمان بر آن نمی بارید تا گیاه بروید و خدا آسمان را به باران گشود، و زمین را به گیاه و این است معنی کلام خدای عز و جل «أولم یر الذین کفروا أنّ السموات و الأرض کانتا رتقاً ففتقناهما». أبرش گفت: به خدا هیچ کس هرگز مانند این سخن را برایم نگفته بود، دوباره برایم بگو، و دوباره تکرار کرد و أبرش ملحد بود و سه بار گفت: من شهادت می دهم که تو زاده پیغمبری. - . تفسیر علی بن ابراهیم : ۴۲۷ -

**[ترجمه]

«۴۷»

وَ مِنْهُ: إِنَّ رَبَّكُمُ اللَّهُ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّةِ أَیَّامٍ قَالَ فِی سِتَّةِ أَوْقَاتٍ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی (۳) الْعَرْشِ (۴) أَیْ عَلَا عَلَی الْعَرْشِ.

**[ترجمه]تفسیر علی بن ابراهیم: «إنّ ربّکم الّذی خلق السموات و الأرض فی ستهٔ أیام»، {به راستی پروردگار شما آن است

که آسـمان هـا و زمین را در شـش روز آفریـده.} فرمـود: در شـش وقت، « ثمّ اسـتوی علی العرش»،یعنی بر عرش بر آمـد. - . تفسیر علی بن ابراهیم : ۲۱۹ -

**[ترجمه]

بیان

تأویل الأیام بالأوقات إما لعـدم خلق اللیل و النهار بعد فأول الیوم بمقداره أو المراد بالیوم النوبه و المره فیکون خلق کل منها فی أسرع الأزمنه و عبر عنه بالیوم مجازا کما قیل.

**[ترجمه]تفسیر و تأویل روزها به وقت، یا برای این است که هنوز شب و روزی نبوده و روز به انـدازه خودش در نظر گرفته شـده، یـا مقصود از روز یـک بار است و آفریـدن هر چیزی در سـریع ترین زمان اتفاق افتاده و مجازاً از آن به روز تعبیر شـده، چنانچه پیش از این گفته شد.

**[ترجمه]

«۴۸»

الْعُیُونُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمْرِو بْنِ عَلِیٍّ الْبَصْـرِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ الْوَاعِظِ(۵) عَنْ عَبْـدِ اللَّهِ بْنِ أَحْمَـدَ بْنِ عَامِرٍ الطَّائِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنِ الرِّضَا عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ: کَانَ عَلِیٌّ علیه السلام فِی جَامِعِ الْکُوفَهِ إِذْ قَامَ إِلَیْهِ رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ فَقَالَ أَخْبِرْنِی عَنْ أَوَّلِ مَا خَلَقَ اللَّهُ قَالَ خَلَقَ النُّورَ قَالَ فَمِمَّ خُلِقَتِ (۶)

السَّمَاوَاتُ قَالَ مِنْ بُخَارِ الْمَاءِ قَالَ فَمِمَّ خُلِقَتِ الْأَرْضُ قَالَ مِنْ زَبَدِ الْمَاءِ قَالَ فَمِمَّ خُلِقَتِ الْجِبَالُ قَالَ مِنَ الْأَمْوَاجِ الْخَبَرَ(۷).

۱- ۱. فی المصدر: لم تقطر.
۲- ۲. تفسیر علیّ بن إبراهیم: ص ۴۲۷ و سیأتی فی باب السحاب و المطر بعینه تحت الرقم(۱).
۳- ۳. فی المصدر: علا بقدرته علی العرش.
۴- ۴. تفسیر علیّ بن إبراهیم: ص ۲۱۹.
۵- ۵. فی المصدر: محمّد بن عبد اللّه بن أحمد بن جبله الواعظ و لم نجد ذکره فی کتب الرجال و کذا محمّد بن عمرو البصری الذی روی عنه.
۶- ۶. فی بعض النسخ: خلق.
۷- ۷. العیون: ج ۱ ص ۲۴۰.

**[ترجمه]عیون اخبار الرضا: امام رضا علیه السّلام از پدرانش علیهم السلام نقل می کند: علی علیه السّلام در مسجد جامع کوفه بود که مردی اهل شام در برابرش ایستاد و گفت: مرا آگاه کن از نخستین چیزی که خدا آفرید. فرمود: نور را آفرید. گفت: پس آسمان ها را از چه آفریده؟ فرمود: از بخار آب. گفت: زمین را از چه آفریده؟ فرمود: از کف آب. گفت: کوه ها را از چه آفریده؟ فرمود: از موج ها...تا آخر خبر. - . العیون ۱ : ۲۴۰ -

**[ترجمه]

بيان

يمكن أن يكون المراد بالنور نور النبی و الأئمه علیهم السلام كما ورد فی أكثر الأخبار.

**[ترجمه]ممکن است مقصود از نور، نور پیغمبر و ائمه علیه السّلام باشد همان طور که در بیشتر احادیث آمده است.

**[ترجمه]

«۴۹»

التَّوْحِيدُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ الدَّقَّاقِ عَنِ الْكُلَيْنِيِّ عَنِ الْعَلَّانِ (۱)

عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الرِّضَا علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: اعْلَمْ عَلَّمَكَ اللَّهُ الْخَيْرَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى قَدِيمٌ وَ الْقِدَمُ صِفَةٌ دَلَّتِ (۲)

الْعَاقِلَ عَلَى أَنَّهُ لَا شَيْ ءَ قَبْلَهُ وَ لَا شَيْ ءَ مَعَهُ فِی دَيْمُومَتِهِ (۳) فَقَدْ بَانَ لَنَا بِإِقْرَارِ الْعَامَّهِ(۴) مُعْجِزَهُ الصِّفَهِ أَنَّهُ لَا شَيْ ءَ قَبْلَ اللَّهِ وَ لَا شَيْ ءَ مَعَ اللَّهِ فِی بَقَائِهِ وَ بَطَلَ قَوْلُ مَنْ زَعَمَ أَنَّهُ كَانَ قَبْلَهُ أَوْ كَانَ مَعَهُ شَيْ ءٌ وَ ذَلِكَ أَنَّهُ لَوْ كَانَ مَعَهُ شَيْ ءٌ فِی بَقَائِهِ لَمْ يَجُزْ أَنْ يَكُونَ خَالِقاً لَهُ لِأَنَّهُ لَمْ يَزَلْ مَعَهُ فَكَيْفَ يَكُونُ خَالِقاً لِمَنْ لَمْ يَزَلْ مَعَهُ وَ لَوْ كَانَ قَبْلَهُ شَيْ ءٌ كَانَ الْأَوَّلَ ذَلِكَ الشَّيْ ءُ لَا هَذَا وَ كَانَ الْأَوَّلُ أَوْلَى بِأَنْ يَكُونَ خَالِقاً لِلثَّانِی (۵).

الكافی، عن علی بن محمد مرسلا عن أبی الحسن الرضا علیه السلام: مثله (۶)

**[ترجمه]التوحید: امام رضا علیه السّلام فرمود: بدان! خدا بیاموزد بر تو خیر را، که خدا تبارک و تعالی قدیم است و قدم صفتی است که خردمند را آگاه می کند از اینکه چیزی پیش از او و به همراه او نبوده، و البته برای ما به اعتراف عموم، معجزه این وصف که چیزی پیش از خدا نبوده و چیزی با او پاینده و تا ابد باقی نیست روشن است، و این گفته کسانی که پنداشته اند پیش از او یا به همراه او چیزی بوده، باطل است و این برای آن است که اگر چیزی برای همیشه همراه او باشد، نمی تواند که آفریننده و خالق او باشد، چون همیشه با او بوده و چگونه آفریننده چیزی است که همیشه با او بوده؟ و اگر پیش از او چیزی باشد، مبدأ نخست آفرینش او است نه این، و اولی شایسته تر و سزاوارتر است که آفریننده دومی باشد. - . التوحید : ۱۲۵ -

در کافی از علی بن محمّد درحدیث مرسلی از امام رضا علیه السلام مانند آن را آورده است. - . الکافی ۱ : ۱۲۰ -

**[ترجمه]

بیان

هذا الخبر صریح فی الحدوث و معلل و قد مر شرحه فی کتاب التوحید.

**[ترجمه]این خبرصراحت دارد بر حادث بودن جهان و در آن ذکر علت شده و شرحش در کتاب توحید از نظر گذشت.

**[ترجمه]

«۵۰»

التَّوْحِیدُ، وَ الْعُیُونُ، عَنْ تَمِیمِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْقُرَشِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَحْمَدَ

ص: ۷۴

۱- ۱. العلان:- بفتح العین المهمله و تشدید اللام، و حکی عن الشهید الثانی تخفیفه علی بن محمّد بن إبراهیم بن أبان الرازیّ الکلینی و یکنی أبا الحسن ثقه عین له کتاب اخبار القائم عجل اللّه فرجه و کان استأذن الصاحب فی الحجّ فخرج« توقف عنه فی هذه السنه» فخالف فقتل بطریق مکّه.

۲- ۲. فی الکافی: صفته التی دلت.

۳- ۳. فی التوحید و الکافی: دیمومیته.

۴- ۴. فی التوحید و الکافی: مع معجزه الصفه.

۵- ۵. فی الکافی« خالقا للاول» و فی التوحید ص ۱۲۵« خالقا للاول الثانی».

۶- ۶. الکافی: ج ۱، ص ۱۲۰.

عَلِيٍّ الْأَنْصَارِي (١) عَنْ أَبِی الصَّلْتِ الْهَرَوِیِّ قَالَ: سَأَلَ الْمَأْمُونُ أَبَا الْحَسَنِ عَلِيَّ بْنَ مُوسَی الرِّضَا علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی خَلَقَ الْعَرْشَ وَ الْمَاءَ وَ الْمَلَائِکَهَ قَبْلَ خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ کَانَتِ الْمَلَائِکَهُ تَسْتَدِلُّ بِأَنْفُسِهَا وَ بِالْعَرْشِ وَ الْمَاءِ عَلَی اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ ثُمَّ جَعَلَ عَرْشَهُ عَلَی الْمَاءِ لِیُظْهِرَ بِذَلِکَ قُدْرَتَهُ لِلْمَلَائِکَهِ فَتَعْلَمَ (٢) أَنَّهُ عَلَی کُلِّ شَیْ ءٍ قَدِیرٌ ثُمَّ رَفَعَ الْعَرْشَ بِقُدْرَتِهِ وَ نَقَلَهُ فَجَعَلَهُ فَوْقَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ ثُم (٣) خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ وَ هُوَ مُسْتَوْلٍ عَلَی عَرْشِهِ وَ کَانَ قَادِراً عَلَی أَنْ یَخْلُقَهَا فِی طَرْفَهِ عَیْنٍ وَ لَکِنَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَهَا فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ لِیُظْهِرَ لِلْمَلَائِکَهِ مَا یَخْلُقُهُ مِنْهَا شَیْئاً بَعْدَ شَیْ ءٍ فَتَسْتَدِلَ (۴)

بِحُدُوثِ مَا یَحْدُثُ (۵) عَلَی اللَّهِ تَعَالَی ذِکْرُهُ مَرَّهً بَعْدَ مَرَّهٍ وَ لَمْ یَخْلُقِ اللَّهُ الْعَرْشَ لِحَاجَهٍ بِهِ إِلَیْهِ لِأَنَّهُ غَنِیٌّ عَنِ الْعَرْشِ وَ عَنْ جَمِیعِ مَا خَلَقَ لَا یُوصَفُ بِالْکَوْنِ عَلَی الْعَرْشِ لِأَنَّهُ لَیْسَ بِجِسْمٍ (۶)

تَعَالَی عَنْ صِفَهِ خَلْقِهِ عُلُوّاً کَبِیراً وَ أَمَّا قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَ لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا فَإِنَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ خَلْقَهُ لِیَبْلُوَهُمْ بِتَکْلِیفِ طَاعَتِهِ وَ عِبَادَتِهِ لَا عَلَی سَبِیلِ الِامْتِحَانِ وَ التَّجْرِبَهِ لِأَنَّهُ لَمْ یَزَلْ عَلِیماً بِکُلِّ شَیْ ءٍ

١- ١. هو أحمد بن علیّ بن مهدیّ بن صدقه بن هشام بن غالب بن محمّد بن علی الرقی الأنصاریّ قال الشیخ فی رجاله: سمع منه التلعکبری بمصر سنه أربعین و ثلاثمائه عن أبیه عن الرضا علیه السلام و له منه اجازه(انتهی) و قال فی التعلیقه، إن کونه شیخ الاجازه یشیر إلی الوثاقه(انتهی) و روایته بواسطه أبیه عن الرضا علیه السلام تدلّ علی إمکان روایته عن أبی الصلت بلا واسطه و ان لم یذکر فی کتب الرجال فی من یروی عنه.

٢- ٢. فی التوحید: فیعلمون.

٣- ٣. فی التوحید: و خلق.

۴- ۴. فی التوحید: و یستدل.

۵- ۵. فی نسخه مخطوطه: ما یحدث اللّه.

۶- ۶. فی التوحید: تعالی اللّه.

فَقَالَ الْمَأْمُونُ فَرَّجْتَ عَنِّی یَا أَبَا الْحَسَنِ فَرَّجَ اللَّهُ عَنْکَ (۱).

**[ترجمه]التوحید: ابی صلت هروی نقل می کند: مأمون از امام رضا علیه السلام از تفسیر آیه «وَهُوَ الَّذِی خَلَق السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ وَکَانَ عَرْشُهُ عَلَی الْمَاء لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، {و اوست کسی که آسمان ها و زمین را در شش هنگام آفرید و عرش او بر آب بود، تا شما را بیازماید که کدام یک نیکوکارترید.} پرسید و امام در پاسخ فرمود: به راستی که خدای تبارک و تعالی عرش و آب و فرشته ها را پیش از آسمان ها و زمین آفرید، و فرشته ها به خود و به عرش و آب، دلیل بر وجود خدا عز و جل آوردند؛ سپس عرش خود را بر آب نهاد تا به وسیله آن توانائی‌اش به فرشته ها روشن شود و بدانند که خدا بر هر چیز توانا است، سپس عرش را با قدرت خود برافراشت، و برآورد و آن را بالای هفت آسمان قرار داد.

سپس آسمان ها و زمین را در شش روز آفرید در حالی که بر عرش استوار بود، و می توانست همه را در یک چشم به همزدن بیافریند. ولی خدای عز و جل آن ها را در شش روز آفرید تا بر فرشته ها آنچه را بخش بخش می آفریندروشن شود، و از آن بر حدوث آنچه از خدای تعالی پدید شده، و پی در پی آمدن آن‌ها، دلیل و مدرک پیدا کنند. و عرش را برای آنکه نیازی به او داشت نیافرید زیرا خدا بی نیاز است از عرش و از همه آفریده ها، نمی توان او را اینگونه توصیف کرد که بر عرش قرار دارد،زیرا خدا جسم نیست و بسیار از صفت آفریده هایش برتر است.

و اما درباره اینکه فرمود «لِیَبْلُوَکُمْ أَیُّکُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، {تا بیازماید کدام نیکوکارترید.} خدای عز و جل خلقش را آفرید تا آن ها را به فرمانبری و پرستش خود بیازماید اما نه به جهت تجربه و امتحان، زیرا او همیشه به هر چیز دانا است. مامون گفت: ای ابا الحسن! عقده دلم را گشودی، خدا به تو گشایش دهد. - . التوحید : ۲۳۶ -

**[ترجمه]

«۵۱»

الْعِلَلُ، عَنْ أَبِیهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ السَّیَّارِیِ (۲) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مِهْرَانَ الْکُوفِیِّ عَنْ حَنَانِ بْنِ سَدِیرٍ عَنْ أَبِیهِ عَنْ أَبِی إِسْحَاقَ اللَّیْثِیِّ قَالَ: قَالَ لِی أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام یَا إِبْرَاهِیمُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَمْ یَزَلْ عَالِماً(۳) خَلَقَ الْأَشْیَاءَ لَا مِنْ شَیْ ءٍ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْأَشْیَاءَ مِنْ شَیْ ءٍ فَقَدْ کَفَرَ لِأَنَّهُ لَوْ کَانَ ذَلِکَ الشَّیْ ءُ الَّذِی خَلَقَ مِنْهُ الْأَشْیَاءَ قَدِیماً مَعَهُ فِی أَزَلِیَّتِهِ وَ هُوِیَّتِهِ کَانَ ذَلِکَ (۴) أَزَلِیّاً بَلْ خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْأَشْیَاءَ کُلَّهَا لَا مِنْ شَیْ ءٍ فَکَانَ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَرْضاً

طَیِّبَهً ثُمَّ فَجَّرَ مِنْهَا مَاءً عَذْباً زُلَالًا فَعَرَضَ عَلَیْهِ (۵) وَلَایَتَنَا أَهْلَ الْبَیْتِ فَقَبِلَهَا(۶) فَأَجْرَی ذَلِکَ الْمَاءَ عَلَیْهَا سَبْعَهَ أَیَّامٍ حَتَّی طَبَّقَهَا وَ عَمَّهَا ثُمَّ نَضَبَ (۷)

ذَلِکَ الْمَاءُ عَنْهَا فَأَخَذَ مِنْ صَفْوَهِ ذَلِکَ الطِّینِ طِیناً فَجَعَلَهُ طِینَ الْأَئِمَّهِ علیهم السلام ثُمَّ أَخَذَ ثَقَلَ ذَلِکَ الطِّینِ فَخَلَقَ مِنْهُ شِیعَتَنَا الْخَبَرَ(۸).

**[ترجمه]علل الشرایع: از ابی اسحاق لیثی روایت است که گفت: امام باقر علیه السّلام به من فرمود: ای ابراهیم! به راستی خدای تبارک و تعالی همیشه دانا بوده، همه چیز را از هیچ آفریده، و هر که بپندارد خدا چیزها را از چیزی آفریده، البته کافر است، زیرا اگر این چیزی که اشیاء را از آن آفریده از قدیم به همراه او بوده، باید ازلی باشد، و این طور نیست بلکه خدا همه چیز را از هیچ آفریده؛ و از جمله آنچه خدا آفریده، زمین پاک است و چشمه های گوارا و زلال از آن روان کرده، و ولایت ما اهل بیت را بر آن عرضه داشته، و آن آب را هفت روز در آن جاری ساخته تا اینکه آن را به طور کامل فرا گرفته و در آن فرو رفته وسپس از قطعه ای از آن گِل، گِلی برگرفته و سرشت ائمه علیهم السّلام را ساخته، سپس از ته نشین آن گل برگرفته و از آن شیعیان ما را آفریده است...تا آخر خبر. - . العلل ۲ : ۲۹۵ -

**[ترجمه]

«۵۲»

الْعِلَلُ، فِی خَبَرِ ابْنِ سَلَامٍ قَالَ: أَخْبِرْنِی عَنْ أَوَّلِ یَوْمٍ خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله یَوْمُ الْأَحَدِ قَالَ وَ لِمَ سُمِّیَ یَوْمَ الْأَحَدِ قَالَ لِأَنَّهُ وَاحِدٌ مَحْدُودٌ قَالَ فَالْإِثْنَیْنِ قَالَ هُوَ الْیَوْمُ الثَّانِی مِنَ الدُّنْیَا قَالَ فَالثَّلَاثَاءَ قَالَ الثَّالِثُ مِنَ الدُّنْیَا قَالَ فَالْأَرْبِعَاءَ قَالَ الْیَوْمُ الرَّابِعُ مِنَ الدُّنْیَا قَالَ فَالْخَمِیسَ قَالَ هُوَ یَوْمٌ خَامِسٌ مِنَ الدُّنْیَا وَ هُوَ یَوْمٌ أَنِیسٌ لُعِنَ فِیهِ إِبْلِیسُ وَ رُفِعَ فِیهِ إِدْرِیسُ قَالَ فَالْجُمُعَةَ

۱- ۱. التوحید: ص ۲۳۶.

۲- ۲. کذا فی نسخ البحار، و فی المصدر: محمّد بن أحمد، عن أحمد بن محمّد السیاری. و هو الصحیح، لعدم ذکر« محمّد بن أحمد السیاری» فی کتب الرجال.

۳- ۳. فی المصدر: عالما قدیما.

۴- ۴. فی المصدر: ذلک الشی ء.

۵- ۵. فی المصدر: علیها.

۶- ۶. فی المصدر: فقبلتها.

۷- ۷. نضب عنه الماء نضوبا- بالضاد المعجمه-: انحسر و انفرج و نزح و نشف.

۸- ۸. العلل، ج ۲ ص ۲۹۵.

قَالَ هُوَ يَوْمٌ مَجْمُوعٌ لَهُ النَّاسُ وَ ذلِکَ يَوْمٌ مَشْهُودٌ وَ يَوْمٌ شاهِدٍ وَ مَشْهُودٍ قَالَ فَالسَّبْتَ قَالَ يَوْمٌ مَسْبُوتٌ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِی الْقُرْآنِ وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما فِی سِتَّهِ أَيَّامٍ فَمِنَ الْأَحَدِ إِلَی الْجُمُعَهِ سِتَّهُ أَيَّامٍ وَ السَّبْتُ مُعَطَّلٌ الْخَبَرَ(۱).

**[ترجمه]علل الشرایع: روایت است که ابن سلام گفت: مرا آگاه کن از نخستین روزی که خدای عز و جل خلق کرد؟ پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: روز یکشنبه. گفت: چرا یکشنبه نام گرفت؟ فرمود: چون یکی بود و مشخص بود. گفت: و دوشنبه؟ فرمود آن روز دوم دنیا بود. گفت: پس سه شنبه؟ فرمود: آن روز سوم دنیا بود. گفت: پس چهارشنبه؟ فرمود: آن روز چهارم دنیا بود. گفت: پس پنجشنبه؟ فرمود: روز پنجم دنیا بود، و آن روز آرامش است. ابلیس در آن روز لعن شده، و ادریس به اوج رفته. گفت: پس جمعه؟ فرمود: روزی است که در آن جمع می شوند، و آن روزی است مشهود، و روز شاهد است و مشهود. گفت: پس شنبه؟ فرمود: روز آرامش و عدم تحرک است، و آن است قول خدای عز و جل در قرآن که «وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ»، {و در حقیقت آسمان ها و زمین و آنچه را که میان آن دو است، در شش هنگام آفریدیم.}و از یکشنبه تا جمعه شش روز است و شنبه بدون فعالیت وکار(تعطیل) شد...تا آخر خبر. - . العلل ۲ : ۱۵۶ -

**[ترجمه]

بيان

قال فی القاموس السبت الراحه و القطع و قال فی النهایه قیل سمی یوم السبت لأن الله تعالی خلق العالم فی سته أیام آخرها الجمعه و انقطع العمل فسمی الیوم السابع یوم السبت.

**[ترجمه]در قاموس آمده که: سبت آسایش و بریدن (از فعالیت) است، در نهایه آمده که گفته اند: روز شنبه نامیده شده زیرا خدا جهان را در شش روز آفرید که پایانش جمعه بود، و در روز شنبه از کار دست کشید و روز هفتم سبت نامیده شد.

**[ترجمه]

«۵۳»

الْإِحْتِجَاجُ، عَنْ هِشَامِ بْنِ الْحَکَمِ قَالَ: سَأَلَ الزِّنْدِيقُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَالَ مِنْ أَيِّ شَيْ ءٍ خَلَقَ اللَّهُ الْأَشْيَاءَ قَالَ علیه السلام مِنْ لَا شَيْ ءَ قَالَ فَکَيْفَ يَجِي ءُ مِنْ لَا شَيْ ءَ شَيْ ءٌ قَالَ علیه السلام إِنَّ الْأَشْيَاءَ لَا تَخْلُو أَنْ تَکُونَ خُلِقَتْ مِنْ شَيْ ءٍ أَوْ مِنْ غَيْرِ شَيْ ءٍ فَإِنْ کَانَ خُلِقَتْ مِنْ شَيْ ءٍ کَانَ مَعَهُ فَإِنَّ ذَلِکَ الشَّيْ ءَ قَدِيمٌ وَ الْقَدِيمُ لَا يَکُونُ حَدِيثاً وَ لَا يَفْنَى وَ لَا يَتَغَيَّرُ وَ لَا يَخْلُو ذَلِکَ الشَّيْ ءُ مِنْ أَنْ يَکُونَ جَوْهَراً وَاحِداً وَ لَوْناً وَاحِداً فَمِنْ أَيْنَ جَاءَتْ هَذِهِ الْأَلْوَانُ الْمُخْتَلِفَهُ وَ الْجَوَاهِرُ الْکَثِيرَهُ الْمَوْجُودَهُ فِي هَذَا الْعَالَمِ مِنْ ضُرُوبٍ شَتَّى وَ مِنْ أَيْنَ جَاءَ الْمَوْتُ إِنْ کَانَ الشَّيْ ءُ الَّذِي أُنْشِئَتْ مِنْهُ الْأَشْيَاءُ حَيّاً وَ(۲)

مِنْ أَيْنَ جَاءَتِ الْحَيَاهُ إِنْ کَانَ ذَلِکَ الشَّيْ ءُ مَيِّتاً وَ لَا يَجُوزُ أَنْ يَکُونَ مِنْ حَيٍّ وَ مَيِّتٍ قَدِيمَيْنِ لَمْ يَزَالا لِأَنَّ الْحَيَّ لَا يَجِي ءُ مِنْهُ مَيِّتٌ وَ هُوَ لَمْ يَزَلْ حَيّاً وَ لَا يَجُوزُ أَيْضاً أَنْ يَکُونَ الْمَيِّتُ قَدِيماً لَمْ يَزَلْ بِمَا

نَسَبُوا(۳)

مِنَ الْمَوْتِ لِأَنَّ الْمَيِّتَ لَا قُدْرَةَ لَهُ فَلَا بَقَاءَ(۴)

قَالَ فَمِنْ أَيْنَ قَالُوا إِنَّ الْأَشْيَاءَ أَزَلِيَّةٌ قَالَ هَذِهِ مَقَالَةُ قَوْمٍ جَحَدُوا مُدَبِّرَ الْأَشْيَاءِ فَكَذَّبُوا الرُّسُلَ وَ مَقَالَتَهُمْ وَ الْأَنْبِيَاءَ وَ مَا أَنْبَئُوا عَنْهُ

۱- ۱. العلل: ج ۲، ۱۵۶.

۲- ۲. فی المصدر: أو.

۳- ۳. فی المصدر: لما هو به من الموت.

۴- ۴. فی المصدر: و لا بقاء.

وَ سَمَّوْا كُتُبَهُمْ أَسَاطِيرَ الْأَوَّلِينَ (۱) وَ وَضَعُوا لِأَنْفُسِهِمْ دِيناً بِرَأْيِهِمْ (۲) وَ اسْتِحْسَانِهِمْ إِنَّ الْأَشْيَاءَ تَدُلُّ عَلَى حُدُوثِهَا مِنْ دَوَرَانِ الْفَلَكِ بِمَا فِيهِ وَ هِيَ سَبْعَةُ أَفْلَاكٍ وَ تَحَرُّكِ الْأَرْضِ وَ مَنْ عَلَيْهَا وَ انْقِلَابِ الْأَزْمِنَهِ وَ اخْتِلَافِ الْوَقْتِ وَ الْحَوَادِثِ الَّتِي تَحْدُثُ فِي الْعَالَمِ مِنْ زِيَادَهٍ وَ نُقْصَانٍ وَ مَوْتٍ وَ بَلَاءٍ(۳)

وَ اضْطِرَارِ النَّفْسِ إِلَى الْقَرَارِ(۴)

بِأَنَّ لَهَا صَانِعاً وَ مُدَبِّراً أَ مَا تَرَى الْحُلْوَ يَصِيرُ حَامِضاً وَ الْعَذْبَ مُرّاً وَ الْجَدِيدَ بَالِياً وَ كُلٌّ إِلَى تَغَيُّرٍ وَ فَنَاءٍ وَ سَاقَ الْحَدِيثَ إِلَى أَنْ قَالَ قَالَ الزِّنْدِيقُ وَ مَنْ زَعَمَ أَنَّ اللَّهَ لَمْ يَزَلْ وَ مَعَهُ طِينَهٌ مُؤْذِيَهٌ فَلَمْ يَسْتَطِعِ التَّفَصِّيَ مِنْهَا إِلَّا بِامْتِزَاجِهِ بِهَا وَ دُخُولِهِ فِيهَا فَمِنْ تِلْكَ الطِّينَهِ خَلَقَ الْأَشْيَاءَ قَالَ عليه السلام سُبْحَانَ اللَّهِ مَا أَعْجَزَ إِلَهاً يُوصَفُ بِالْقُدْرَهِ لَا يَسْتَطِيعُ التَّفَصِّيَ مِنَ الطِّينَهِ إِنْ كَانَتِ الطِّينَهُ حَيَّهً أَزَلِيَّهً فَكَانَا إِلَهَيْنِ قَدِيمَيْنِ فَامْتَزَجَا وَ دَبَّرَا الْعَالَمَ مِنْ أَنْفُسِهِمَا فَإِنْ كَانَ ذَلِكَ كَذَلِكَ فَمِنْ أَيْنَ جَاءَ الْمَوْتُ وَ الْفَنَاءُ وَ إِنْ كَانَتِ الطِّينَهُ مَيِّتَهً فَلَا بَقَاءَ لِلْمَيِّتِ مَعَ الْأَزَلِيِّ الْقَدِيمِ وَ الْمَيِّتُ لَا يَجِي ءُ(۵)

مِنْهُ حَيٌّ هَذِهِ مَقَالَهُ الدَّيَصَانِيَّهِ أَشَدِّ الزَّنَادِقَهِ قَوْلًا ثُمَّ قَالَ عليه السلام فِي مَوَاضِعَ مِنْ هَذَا الْخَبَرِ لَوْ كَانَتْ قَدِيمَهً أَزَلِيَّهً لَمْ تَتَغَيَّرْ مِنْ حَالٍ إِلَى حَالٍ وَ إِنَّ الْأَزَلِيَّ لَا تُغَيِّرُهُ الْأَيَّامُ وَ لَا يَأْتِي عَلَيْهِ الْفَنَاءُ(۶).

**[ترجمه]الاحتجاج: زندیقی از امام صادق علیه السلام پرسید: خدا اشیاء را از چه چیزی آفریده؟ فرمود: از هیچ. گفت: چگونه از هیچ، چیزی می آید؟ امام فرمود: اشیاء از این دو حالت خارج نیستند: یا از چیزی آفریده شدند یا از هیچ، و اگر از چیزی آفریده باشد، با او بوده است و آن چیز هم قدیم می شود و قدیم حادث نبوده و نیست نمی شود و دگرگونی و تغییر در آن راه ندارد و این چیز جز آن نیست که جوهری واحد باشد و یک رنگ. پس این رنگ های گوناگون و جوهرهای فراوان موجود و درشکل های مختلف در این جهان از کجا آمده اند؟ و اگر آنچه اشیاء را از آن آفریده، همیشه زنده بوده است، پس مرگ از کجا آمده است؟ و اگر مرده بوده، حیات و زندگی از کجا آمده؟ و نمی شود که آن چیز قدیم هم زنده و هم مرده باشد و هر دو ازلی باشند، زیرا از زنده ای که ازلی است مرده بر نمی آید و نمی شود که مرده، ازلی باشد با اینکه مرده است، زیرا مرده توانایی و بقائی ندارد.

گفت: پس از کجا می گویند همه چیز ازلی است؟ فرمود: این گفتار مردمی است که وجود مدّبر و تدبیرکننده اشیاء را انکار می کنند و رسولان خدا و گفته هایشان را دروغ می پندارند، و پیغمبران و آنچه از آن خبرداده اند را تکذیب کردند و کتب آن ها را افسانه های دیرین نامیدند، و برای خود در نظرشان کیش و آیینی ساختند و و آن را نیک شمردند.

به راستی همه اشیاء بر حدوث خود دلالت می کنند، از چرخش فلک به آنچه در آن است که هفت فلک است و از حرکت زمین و آنچه بر آن است و از دگرگونی زمان ها و اختلاف وقت ها و همه پدیده های حادث جهان، از فزونی و کاستی و مرگ و گرفتاری و بلا، و ناچاری هر کس به اینکه اقرار کند صانعی و مدبری دارد. آیا نمی بینی که شیرین ترش می شود، و خوشمزه تلخ می شود و نو کهنه می گردد، و همه چیز دچار دگرگونی و فنا است؟

و حدیث را ادامه داده تا آنجا که می گوید: زندیق گفت: و می پندارد، خدا همیشه بوده و در کنار او و به همراهش، طینت و

سرشتی آزاردهنـده هم بوده که خـدا نتوانسـته خود را از آن خلاص کنـد، جز به اینکه با آن آمیخته و در آن درآمده باشد، و پس از آن سـرشت اشـیاء را آفریـده. امـام فرمـود: سـبحان اللَّه، چـه خـدای عـاجز و درمانـده ای است که به قـدرت و توانـایی توصـیفش می کننـد ولی قادر نباشـد خود را از سـرشتی و گلی بی جان رها کنـد! اگر آن سـرشت زنـده و ازلی باشد، پس دو خـدای قـدیم هسـتند که به هم آمیخته و خودشان جهان را تـدبیر کرده انـد و اگر هر دو زنـده بودند، دیگر مرگ و نابودی از کجا آمـده انـد؟ و اگر آن سـرشت مرده و بی جان بوده، برای مرده در برابر وجودازلی قـدیم، بقا و مقاومتی وجود نـدارد و از مرده، زنده بر نمی آید. این گفته دیصانیه است که بدترین زندیق ها هسـتند، سـپس در چند جای این خبر فرموده: اگر قدیم و ازلی باشد، از حالی به حالی دیگر دگرگون نمی شود و روزگار موجود ازلی را دگرگون نمی کند، و نابودی در او راه ندارد.
- . الاحتجاج : ۱۸۴ ، ۱۸۸ -

**[ترجمه]

بیان

و القدیم لا یکون حدیثا أی ما یکون وجوده أزلیا لا یکون محدثا معلولا فیکون الواجب الوجود بذاته فلا یعتریه التغیر و الفناء و قد نسب إلی بعض الحکماء أنه قال المبدع الأول هو مبدع الصور فقط دون الهیولی فإنها

۱- ۱. لیس فی المصدر لفظه« الاولین».
۲- ۲. فی المصدر: بآرائهم.
۳- ۳. فی المصدر: و بلی.
۴- ۴. فی بعض النسخ« إلی الإقرار» و علیه فقوله« و اضـطرار النفس» معطوف علی قوله« حدوثها» أی الأشـیاء تدلّ علی اضـطرار النفس الی الإقرار بان لها صانعا.
۵- ۵. فی بعض النسخ: لا یحیی.
۶- ۶. الاحتجاج: ۱۸۴، ۱۸۸.

لم تزل مع المبدع فأنكر عليه سائر الحكماء و قالوا إن الهيولى لو كانت أزليه قديمه لما قبلت الصور و لما تغيرت من حال إلى حال و لما قبلت فعل غيرها إذ الأزلى لا يتغير.

و قوله عليه السلام فمن أين جاءت هذه الألوان المختلفه لعله مبنى على ما زعموا من أن كل حادث لا بد له من منشإ و مبدإ يشاكله و يناسبه فى الذات و الصفات فألزمه عليه السلام بحسب معتقده أو المراد أن الاحتياج إلى الماده إن كان لعجز الصانع تعالى عن إحداث شى ء لم يكن فلا بد من وجود الأشياء بصفاتها فى الماده حتى يخرجها منها و هذا محال لاستلزامه كون الماده ذات حقائق متباينه و اتصافها بصفات متضاده و إن قلتم إنها مشتمله على بعضها فقد حكمتم بإحداث بعضها من غير ماده فليكن الجميع كذلك و إن قلتم إن جوهر(١) الماده يتبدل جواهر أخر و أعراضها أعراضا أخرى فقد حكمتم بفناء ما هو أزلى و هذا محال و بحدوث شى ء آخر من غير شى ء و هو مستلزم للمطلوب.

و أما ما ذكره عليه السلام فى الحياه و الموت فيرجع إلى ما ذكرنا و ملخصه أنه إما أن تكون ماده الكل حيه بذاتها أو ميته بذاتها أو تكون الأشياء من أصلين أحدهما حى بذاته و الآخر ميت و هذا أيضا يحتمل وجهين أحدهما أن يكون كل شى ء مأخوذا من كل من الحى و الميت و الثانى أن يكون الحى مأخوذا من الحى و الميت من الميت فأبطل عليه السلام الأول بأنه لو حصل الميت بذاته عن الحى بذاته يلزم زوال الحياه الأزليه من هذا الجزء من الماده و قد مر امتناعه أو تبدل الحقيقه الذى يحكم العقل ضروره بامتناعه و لو قيل بإعدام الحى و إنشاء الميت فيلزم المفسده الأولى مع الإقرار بالمدعى و هو حدوث الشى ء لا من شى ء و بهذا يبطل الثانى و كذا الثالث لأن الجزء الحى من الماده يجرى فيه ما سبق إذا حصل منه ميت و أشار إليه بقوله لأن الحى لا يجى ء(٢) منه ميت و أشار

١- ١. فى بعض النسخ: جوهرا آخر.

٢- ٢. فى بعض النسخ: لا يحيى.

إلى الرابع بقوله و لا ـ يجوز أن يكون الميت قديما و به يبطل الثانى و الثالث أيضا و تقريره أن الأزلى لا بد أن يكون واجب الوجود بذاته كاملا ـ بذاته لشهاده العقول بأن الاحتياج و النقص من شواهد الإمكان المحوج إلى المؤثر و الموجد فلا يكون الأزلى ميتا و ربما يحمل الحى فى هذا الخبر على الموجود و الميت على الاعتبارى المعدوم و الظاهر أن أكثر الكلام مبنى على مقدمات موضوعه مسلمه عند الخصم و قد مر الخبر بتمامه و شرحه فى الجمله فى المجلد الرابع.

**[ترجمه]«قديم حادث نمى شود» يعنى آنچه وجود ازلى دارد، حادث و معلول نيست پس واجب الوجود است و دگرگونى و نابودى در آن راه ندارد. و به برخى از حكما نسبت داده شده كه گفته اند،آفريننده نخست تنها صورت ها را بدون هيولا آفريده، و هيولا پيوسته با آفريننده بوده. و حكماى ديگر گفته اند، اگر هيولا ازلى و قديم باشد، صورت پذير نيستند، و از حالى به حالى ديگر تغيير پيدا نمى كنند، و پذيراى فعل ديگرى نمى گردند، زيرا وجود ازلى بى تغيير است.

و اين فرموده امام كه «پس از كجا اين رنگ هاى گوناگون آمده اند» شايد بر اين اساس مطرح شده كه آنان پنداشتند هر حادثى بايد علتى داشته باشد كه منشأ ومبدأ آن باشد و آن را ايجاد كند و با او در ذات و صفاتتناسب داشته باشد. و امام او را بر عقيده خودش ملتزم كرده؛ يا مقصود اين است كه احتياج به ماده سابقه براى وجود اشياء، اگر براى ناتوانى صانع از پديد كردن چيزى كه نيست، باشد، پس بايد همه چيز با هر وصفى كه دارد در ماده باشد تا او را از آن به وجود آورد و اين محال است، چون مستلزم اين است كه وجود آن ماده حقائق متباين و صفات متضاده داشته باشد، و اگر بگويند برخى را دارد، پس حكم كرديد به اينكه برخى بى ماده پديد شدند و بايد همه چنين باشند و چرا نباشند، و اگر بگويند جوهر ماده به جوهرهاى ديگر تبديل مى شود و اعراض و اوصافش به اعراض و اوصافى ديگر، پس به فنا بودن آنچه ازلى استحكم نموده ايد و اين محال است، و لذا بايد گفت، چيزى از هيچ پديد مى آيد و همين مطلوب ما است.

و اما آنچه حضرت از حيات و و موت بيان كرده، برمى گردد به آنچه ما اشاره كرديم و خلاصه اش اين است كه: ماده كل كه تصور شده، يا به ذات خود زنده است (ماده اى با نيرو) يا مرده است (ماده صامت) يا اشياء از دو اصل و ماده هستند، يكى زنده است به ذات خود و ديگرى مرده. و در اين هم دو احتمال دارد، اول آنكه، هر چيزى، خود از زنده و مرده هر دو گرفته شده و دوم اينكه، زنده از زنده برگرفته شده و مرده از مرده، امام حكم به بطلان اولى داده كه گفته، اگر مرده بالذات از زنده برآيد مستلزم آن است كه حيات ازلى از اين جزء ماده برود و بيان شد كه اين ممكن نيست يا اينكه حقيقت دگرگون شود و زنده مرده گردد كه اين هم به حكم ضرورى عقل ناممكن است. و اگر گفته شود زنده نيست شده و مرده پديد شده، مفسده اقرار به فناء ازلى را به دنبال دارد و به علاوه معترف شده اند به مدعاى ما كه حدوث شى ء از لا شى ء و هيچ است.

و به همين دليل وجه دوم و سوم هم باطل مى شوند زيرا در جزء زنده ماده همان دليل جارى است كه اگر مرده از آن پديد شود كه به آن اشاره كرده و فرمود: «زيرا از زنده مرده بر نمى آيد» و اشاره به وجه چهارم كرده و فرمود: «نمى شود شىء مرده قديم باشد» و با اين گفته، وجه دوم و سوم هم نيز باطل مى شوند، و بيان آن اينچنين است كه ازلى بايد به ذات خود واجب الوجود باشد و به ذات خود كامل و بى كاستى باشد، چون همه خردها شهادت مى دهند بر اينكه نياز و كاستى از دلائل امكانند كه نياز به مؤثر و موجد را با خود دارند و نمى شود ازلى مرده (ماده فاقد نيرو باشد)، و شايد كلمه زنده در اين خبر به موجود حمل شود و كلمه مرده به موجود اعتبارى و معدوم، و ظاهر اين است كه بيشتر سخن بر اساس مقدماتى است پذيرفته

شده و مقبول نزد طرف گفتگو، و تمام این خبر با شرح اجمالی آن در مجلد چهارم گذشت .

**[ترجمه]

«۵۴»

التَّوْحِیدُ، عَنْ أَبِیهِ وَ ابْنِ عُبْدُوسٍ عَنْ أَبِی قُتَیْبَهَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شَاذَانَ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ قَالَ قَالَ مُوسَی بْنُ جَعْفَرٍ علیهما السلام: هُوَ الْأَوَّلُ الَّذِی لَا شَیْ ءَ قَبْلَهُ وَ الْآخِرُ الَّذِی لَا شَیْ ءَ بَعْدَهُ وَ هُوَ الْقَدِیمُ وَ مَا سِوَاهُ مَخْلُوقٌ مُحْدَثٌ تَعَالَی عَنْ صِفَاتِ الْمَخْلُوقِینَ عُلُوّاً کَبِیراً(۱).

**[ترجمه]التوحید: امام موسی کاظم علیه السّلام می فرماید: او است نخستینی که چیزی پیش از او نبوده، و آخری که چیزی پس از او نیست، و او است قدیم و جز او هر مخلوقی حادث است و آفریده شده، برتر است از اوصاف آفریده ها، برتری بزرگ. - . التوحید : ۲۹ -

**[ترجمه]

«۵۵»

وَ مِنْهُ، عَنِ الْفَضْلِ بْنِ عَبَّاسٍ الْکِنْدِیِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَهْلٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَلَوِی (۲) عَنْ عُمَارَهَ بْنِ زَیْدٍ عَنْ عُبَیْدِ اللَّهِ بْنِ الْعَلَاءِ(۳) عَنْ صَالِحِ بْنِ سُبَیْعٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ صَعْصَعَهَ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَوْسٍ (۴) عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام فِی خُطْبَهٍ طَوِیلَهٍ: لَمْ یَخْلُقِ الْأَشْیَاءَ مِنْ أُصُولٍ أَزَلِیَّهٍ وَ لَا مِنْ أَوَائِلَ کَانَتْ قَبْلَهُ بَدِیَّهٍ(۵)

بَلْ خَلَقَ مَا خَلَقَ وَ أَتْقَنَ خَلْقَهُ وَ صَوَّرَ مَا صَوَّرَ فَأَحْسَنَ صُورَتَهُ الْخَبَرَ(۶).

**[ترجمه]التوحید: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام در ضمن خطبه ای طولانی می فرماید: اشیاء را از اصول و مایه های ازلی نیافریده، و نه از موجودات نخستین که پدیده آمده بودند، بلکه هر چیز را آفریده و آفرینشش را محکم ساخته، و هر پیکری را به بهترین صورت پیکربندی کرده ...تا پایان خبر. - . التوحید : ۴۰ -

**[ترجمه]

«۵۶»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِیدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی الْعَطَّارِ عَنِ

۱- ۱. التوحيد: ص ۲۹.

۲- ۲. بفتح اللام نسبه إلى« بلى» كرضى قبيله من أهل مصر كما صرّح به الشيخ فى الفهرست أو من قضاعه كما قال غيره.

۳- ۳. فى المصدر« عبد اللّه بن العلاء» و الظاهر أنّه الصحيح لعدم ذكر« عبيد اللّه بن العلاء» فى التراجم.

۴- ۴. فى المصدر: عن أبى المعتمر مسلم بن أوس.

۵- ۵. فى المصدر: أبديه.

۶- ۶. التوحيد: ص ۴۰.

الْحُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أُورَمَهَ(۱)

عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحَكَمِ بْنِ ظُهَيْرٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جُوَيْنٍ (۲) الْعَبْدِيِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی كَانَ إِذْ لَمْ يَكُنْ شَیْ ءٌ غَيْرُهُ وَ كَوَّنَ الْأَشْيَاءَ فَكَانَتْ كَمَا كَوَّنَهَا وَ عَلِمَ مَا كَانَ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ (۳).

**[ترجمه]التوحید: امام صادق علیه السّلام می فرماید: سپاس از آن خدایی است که بود آنگاه که جز او نبود، و پدید آورد همه چیز را آنچنانی که پدید آورد، و می دانست آنچه را بود و آنچه را می باشد. - . التوحید : ۳۸ -

**[ترجمه]

«۵۷»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُوسَى بْنِ الْمُتَوَكِّلِ عَنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مَهْزِيَارَ قَالَ: كَتَبَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام فِی دُعَاءٍ يَا ذَا الَّذِی كَانَ قَبْلَ كُلِّ شَیْ ءٍ ثُمَّ خَلَقَ كُلَّ شَیْ ءٍ الْخَبَرَ(۴).

**[ترجمه]التوحید: امام باقر علیه السّلام در دعائی نوشت: ای آنکه بود پیش از هر چیز، سپس آفرید هر چیز را. - . التوحید : ۶۱ -

**[ترجمه]

«۵۸»

وَ مِنْهُ، عَنِ ابْنِ الْمُتَوَكِّلِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ الصَّقْرِ بْنِ دُلَفَ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الثَّالِثِ علیه السلام قَالَ: يَا ابْنَ دُلَفَ (۵)

إِنَّ الْجِسْمَ مُحْدَثٌ وَ اللَّهُ مُحْدِثُهُ وَ مُجَسِّمُهُ الْخَبَرَ(۶).

**[ترجمه]التوحید: امام هادی علیه السّلام ضمن حدیثی به ابن دلف فرمود: ای پسر دلف، راستی که جسم حادث است و خدا پدید آورنده آن است و به آن شکل بخشیده است. - . التوحید ۶۱ -

**[ترجمه]

«۵۹»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ مَاجِيلَوَيْهِ عَنْ عَمِّهِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی الْقَاسِمِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ الصَّيْرَفِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَمَّادٍ عَنِ الْمُفَضَّلِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام: فِی كَلَامٍ يَصِفُ فِيهِ الْبَارِئَ تَعَالَى كَذَلِكَ لَمْ يَزَلْ وَ لَا يَزَالُ أَبَدَ الْآبِدِينَ وَ كَذَلِكَ كَانَ إِذْ لَمْ تَكُنْ أَرْضٌ وَ لَا سَمَاءٌ وَ لَا لَيْلٌ وَ لَا نَهَارٌ وَ لَا شَمْسٌ وَ لَا قَمَرٌ وَ لَا نُجُومٌ وَ لَا سَحَابٌ

۱- ۱. محمّد بن اورمه أبو جعفر القمّیّ له کتب مثل کتب الحسین بن سعید، رماه القمیون بالغلو و غمزوا علیه حتّی دس علیه من یفتک به فوجدوه یصلی من اول اللیل إلی آخره فوقفوا عنه و حکی انه ورد توقیع من أبی الحسن الثالث إلی أهل قم فی براءته ممّا قذف به. قال فی الخلاصه و قد یقال« ابن أرومه» بتقدیم الراء.

۲- ۲. فی المصدر: عبد اللّه بن جون.

۳- ۳. التوحید: ص ۳۸.

۴- ۴. التوحید: ص ۲۲.

۵- ۵. کذا فی نسخ البحار و المصدر، و الظاهر أنّه الصقر بن أبی دلف الکرخی من شیعه الامام الهادی علیه السلام بسرمن رأی، و لعلّ لفظه« أبی» سقطت من قلم النسّاخ و اللّه العالم.

۶- ۶. التوحید: ص ۶۱.

وَ لَـا مَطَرٌ وَ لَـا رِيَـاحٌ ثُمَّ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَحَبَّ أَنْ يَخْلُقَ خَلْقاً يُعَظِّمُونَ عَظَمَتَهُ وَ يُكَبِّرُونَ كِبْرِيَاءَهُ وَ يُجِلُّونَ جَلَالَهُ فَقَالَ كُونَا ظِلَّيْنِ فَكَانَا(١).

**[ترجمه]التوحيـد: مفضّل از امام صادق عليه السـلام نقل مى كنـد كه در ضـمن توصـيف ذات بارى تعالى فرمودند: اينچنين است كه هميشه بـود و هميشه هست تـا نهـايت نهـايت، و نيز بـود آنگـاه كه زمينى نبـود و نه آسـمانى، نه شـبى و نه روزى، نه خورشيدى و نه مـاهى، نه اخترانى و نه ابرى و نه بارانى و نه بادى. سپس خـداى تبارك و تعالى دوست داشت خلقى بيافريند كه عظمتش را بزرگ شـمرند، و كبريـائيش را با تكبير بسـتايند، و والائى او را والا بشـمارند. پس فرمود: باشـيد دو سايه، پس شدند. - . التوحيد : ٨٠ -

**[ترجمه]

أقول

تمام الخبر فى باب جوامع التوحيد.

**[ترجمه]تمام خبر در باب جوامع توحيد آمده است.

**[ترجمه]

«۶۰»

وَ مِنْهُ، عَنْ مَاجِيلَوَيْهِ عَنْ عَمِّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ أَبِى عَبْدِ اللَّهِ الْبَرْقِيِّ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ النَّضْـرِ عَنْ عَمْرِو بْنِ شِمْرٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِى جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى كَانَ وَ لَا شَيْ ءَ غَيْرُهُ الْخَبَرَ(٢).

**[ترجمه]التوحيد: امام باقر عليه السلام فرمود: به راستى خداى تبارك و تعالى بود و چيزى غير او نبود. - . التوحيد : ٨٩ -

**[ترجمه]

«۶۱»

وَ مِنْهُ، عَـنْ أَبِيـهِ عَـنْ مُحَمَّدٍ الْعَطَّارِ عَـنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَـيْنِ بْنِ أَبِى الْخَطَّابِ عَنِ ابْنِ أَبِى عُمَيْرٍ عَنْ هِشَـامِ بْنِ سَـالِمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِى جَعْفَرٍ عليه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ: كَانَ وَ لَا شَيْ ءَ غَيْرُهُ وَ لَمْ يَزَلِ اللَّهُ (٣)

عَالِماً بِمَا كَوَّنَ فَعِلْمُهُ بِهِ قَبْلَ كَوْنِهِ كَعِلْمِهِ بِهِ بَعْدَ مَا كَوَّنَهُ (۴).

**[ترجمه]التوحيـد: امام باقر عليه السـلام مى فرمايـد: بود و غير او چيز ديگرى نبود، و هميشه خـدا به آن چه به وجود آورده، دانا بوده و علم او پيش از بودن آن، مانند علم او بوده پس از آنكه او را به وجود آورده. - . التوحيد : ٩٢ -

**[ترجمه]

«۶۲»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ الدَّقَّاقِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ جَعْفَرٍ الْأَسَدِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ بِشْرٍ عَنْ أَبِی هَاشِمٍ الْجَعْفَرِی (۵)

قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِی جَعْفَرٍ الثَّانِی علیه السلام فَسَأَلَهُ رَجُلٌ فَقَالَ أَخْبِرْنِی عَنِ الرَّبِّ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی لَهُ أَسْمَاءٌ وَ صِفَاتٌ فِی كِتَابِهِ فَأَسْمَاؤُهُ وَ صِفَاتُهُ هِیَ هُوَ فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام إِنَّ لِهَذَا الْكَلَامِ وَجْهَیْنِ إِنْ كُنْتَ تَقُولُ هِیَ هُوَ أَنَّهُ (۶) ذُو عَدَدٍ وَ كَثْرَةٍ فَتَعَالَی اللَّهُ عَنْ ذَلِكَ وَ إِنْ كُنْتَ تَقُولُ لَمْ تَزَلْ هَذِهِ الصِّفَاتُ وَ الْأَسْمَاءُ فَإِنَّ لَمْ تَزَلْ یَحْتَمِلُ مَعْنَیَیْنِ فَإِنْ قُلْتَ لَمْ تَزَلْ

۱- ۱. التوحید: ص ۸۰.

۲- ۲. التوحید: ص ۸۹.

۳- ۳. فی المصدر: كان اللّه و لا شی ء غیره و لم یزل عالما.

۴- ۴. التوحید: ص ۹۲.

۵- ۵. هو داود بن القاسم بن إسحاق بن عبد اللّه بن جعفر بن أبی طالب ثقه شریف القدر عظیم المنزله عند الأئمّه علیهم السلام و قد أدرك الرضا و الجواد و الهادی و العسكریّ و صاحب الامر صلوات اللّه علیهم و روی عن كلهم.

۶- ۶. فی الكافی: أی أنه.

عِنْدَهُ فِی عِلْمِهِ وَ هُوَ مُسْتَحِقُّهَا فَنَعَمْ وَ إِنْ كُنْتَ تَقُولُ لَمْ تَزَلْ تَصْوِيرُهَا وَ هِجَاؤُهَا وَ تَقْطِيعُ حُرُوفِهَا فَمَعَاذَ اللَّهِ أَنْ يَكُونَ مَعَهُ شَيْ ءٌ غَيْرُهُ بَلْ كَانَ اللَّهُ وَ لَا خَلْقَ ثُمَّ خَلَقَهَا وَسِيلَةً بَيْنَهُ وَ بَيْنَ خَلْقِهِ يَتَضَرَّعُونَ بِهَا إِلَيْهِ وَ يَعْبُدُونَهُ وَ هِيَ ذِكْرُهُ وَ كَانَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ وَ لَا ذِكْرَ وَ الْمَذْكُورُ بِالذِّكْرِ هُوَ اللَّهُ الْقَدِيمُ الَّذِی لَمْ يَزَلْ وَ الْأَسْمَاءُ وَ الصِّفَاتُ مَخْلُوقَاتٌ وَ الْمَعْنِيُّ بِهَا هُوَ اللَّهُ الْخَبَرَ(۱).

الإحتجاج، عن الجعفری: مثله (۲)

الكافی، عن محمد بن أبی عبد الله رفعه إلی أبی هاشم الجعفری: مثله (۳)

أقول قد مر شرحه فی كتاب التوحيد و دلالته علی المدعی صريحه.

**[ترجمه]التوحيد: راوی از امام جواد عليه السّلام پرسيد: به من بگو پروردگار تبارک و تعالی كه در كتابش نام ها و اوصاف دارد، نام ها و اوصافش همان خود او هستند؟ امام عليه السّلام فرمود: اين سخن دو رو دارد، اگر می گويی اين ها خود اويند، با همه كثرت و تعدد، پس خدا برتر است از آن. و اگر می گويی اين نام ها و اوصاف هميشه بودند، باز هم دو احتمال دارد: اگر می گوئی هميشه در علم او بودند و سزاوار آن ها بوده است، آری چنين است. و اگر می خواهی بگويی تصوير آن ها و هجاها و تقطيع حروفشان از ازل بوده، نه! به خدا پناه می بريم از اينكه به همراه او جز او باشد، بلكه خدا بود در حاليكه آفريده ای نبود، سپس آن ها را آفريد تا وسيله و واسطه ارتباط ميان او و خلق او باشند و مردم به وسيله آن ها به درگاه او تضرع و زاری كنند و او را عبادت كنند، و آن ها «ذكر» او باشند، و خدای سبحان بود و ذكری نبود، و آنچه ياد می شود، با ذكر همان خدای قديم است كه هميشه بوده. اسماء و صفات مخلوقند و مقصود از آن ها خداوند است. - . التوحيد : ۱۳۰ -

در الاحتجاج از جعفری مانند آن روايت آمده است. - . الاحتجاج : ۲۴۴ - و در كافی نيزروايتی مانند آن آمده - . الكافی : ۱ : ۱۱۶ - است كه شرحش در كتاب توحيد گذشت، و دلالتش بر آن چه ادعا شد تصريح دارد.

**[ترجمه]

«۶۳»

التَّوْحِيدُ، وَ الْكَافِی،: رُوِیَ أَنَّهُ سُئِلَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام أَيْنَ كَانَ رَبُّنَا قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ سَمَاءً وَ أَرْضاً فَقَالَ عليه السلام أَيْنَ سُؤَالٌ عَنْ مَكَانٍ وَ كَانَ اللَّهُ وَ لَا مَكَانَ (۴).

**[ترجمه]التوحيد و كافی: راوی از امير المؤمنين علی عليه السّلام پرسيد: پروردگار ما پيش از آنكه آسمانی و زمينی بيافريند، كجا بود؟ فرمود: «أين» در پرسش تو پرسش از جا و مكان است، و خدا بود و مكانی نبود. - . التوحيد : ۱۱۵ الكافی ۱: ۹۰ -

**[ترجمه]

«۶۴»

الْإِحْتِجَاجُ،: سُئِلَ أَبُو الْحَسَنِ عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ علیهما السلام عَنِ التَّوْحِيدِ فَقِيلَ لَمْ يَزَلِ اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَيْ ءَ مَعَهُ ثُمَّ خَلَقَ الْأَشْيَاءَ بَدِيعاً وَ اخْتَارَ لِنَفْسِهِ أَحْسَنَ (۵) الْأَسْمَاءِ أَوْ لَمْ تَزَلِ الْأَسْمَاءُ وَ الْحُرُوفُ مَعَهُ قَدِيمَةً فَكَتَبَ لَمْ يَزَلِ اللَّهُ مَوْجُوداً ثُمَّ كَوَّنَ مَا أَرَادَ الْخَبَرَ(۶).

**[ترجمه]الاحتجاج: از امام جواد علیه السّلام از توحید سؤال شد که آیا همیشه خدا تنها بوده و چیزی با او نبوده، سپس همه چیز را بدون طرح قبلی آفریده و نیکوترین نام ها را برای خود برگزید؟ یا اینکه اسماء و حروف پیوسته با او قدیم بودند؟ امام در پاسخ نوشت: پیوسته، خدا بوده، سپس آنچه را خواست آفرید. - . الاحتجاج : ۲۴۹ -

**[ترجمه]

«۶۵»

التَّوْحِيدُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ الدَّقَّاقِ عَنِ الْكُلَيْنِيِّ رَفَعَهُ قَالَ: سَأَلَ ابْنُ أَبِي الْعَوْجَاءِ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَالَ مَا الدَّلِيلُ عَلَى حُدُوثِ (۷)

الْأَجْسَامِ فَقَالَ إِنِّي مَا وَجَدْتُ شَيْئاً صَغِيراً وَ لَا كَبِيراً إِلَّا وَ إِذَا ضُمَّ إِلَيْهِ مِثْلُهُ صَارَ أَكْبَرَ وَ فِي ذَلِكَ

۱- ۱. التوحيد: ص ۱۳۰.

۲- ۲. الاحتجاج: ص ۲۴۴.

۳- ۳. الكافي: ج ۱، ص ۱۱۶.

۴- ۴. التوحيد: ص ۱۱۵، الكافي: ج ۱، ص ۹۰.

۵- ۵. في المصدر: لنفسه الأسماء.

۶- ۶. الاحتجاج: ۲۴۹.

۷- ۷. في المصدر: حدث.

زَوَالٌ وَ انْتِقَالٌ عَنِ الْحَالَهِ الْأَولَى وَ لَوْ كَانَ قَدِيماً مَا زَالَ وَ لَا حَالَ لِأَنَّ الَّذِى يَزُولُ وَ يَحُولُ يَجُوزُ أَنْ يُوجَدَ وَ يَبْطُلَ فَيَكُونُ بِوُجُودِهِ بَعْدَ عَدَمِهِ دُخُولٌ فِى الْحَدَثِ وَ فِى كَوْنِهِ فِى الْأُولَى دُخُولُهُ فِى الْعَدَمِ وَ لَنْ تَجْتَمِعَ صِفَهُ الْأَزَلِ وَ الْعَدَمِ فِى شَيْ ءٍ وَاحِدٍ الْخَبَرَ(۱).

**[ترجمه]التوحید: ابن ابی العوجاء از امام صادق علیه السّلام پرسید: چه دلیلی بر حادث بودن اجسام وجود دارد؟ فرمود: به راستی من هیچ چیز کوچک یا بزرگی نیافتم جز اینکه چون مانند آن را بر آن اضافه و ضمیمه کنند بزرگتر می شود، و این خود زوال و انتقال از حالت نخست است، و اگر قدیم بود، زوال و انتقال نداشت، زیرا آنچه زوال و انتقال دارد، می تواند که باشد و نباشد، و وجود آن پس از عدمش، معنی حدوث دارد؛ یعنی پیش از این، عدم بوده؛ و صفت ازل و عدم در یک چیز جمع نمی شوند. - . التوحید : ۲۱۶ -

**[ترجمه]

«۶۶»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ مَعْرُوفٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ أَبِی نَجْرَانَ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عُثْمَانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ قَالَ: كَتَبْتُ عَلَى يَدَیْ عَبْدِ الْمَلِكِ بْنِ أَعْيَنَ (۲)

إِلَى أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام جُعِلْتُ فِدَاكَ اخْتَلَفَ النَّاسُ فِی الْقُرْآنِ فَزَعَمَ قَوْمٌ أَنَّ الْقُرْآنَ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَ قَالَ آخَرُونَ كَلَامُ اللَّهِ مَخْلُوقٌ فَكَتَبَ علیه السلام الْقُرْآنُ كَلَامُ اللَّهِ مُحْدَثٌ غَيْرُ مَخْلُوقٍ وَ غَيْرُ أَزَلِيٍّ مَعَ اللَّهِ تَعَالَى ذِكْرُهُ وَ تَعَالَى عَنْ ذَلِكَ عُلُوّاً كَبِيراً كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَا شَیْ ءَ غَيْرَ اللَّهِ مَعْرُوفٌ وَ لَا مَجْهُولٌ وَ كَانَ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَا مُتَكَلِّمَ وَ لَا مُرِيدَ وَ لَا مُتَحَرِّكَ وَ لَا فَاعِلَ جَلَّ وَ عَزَّ رَبُّنَا فَجَمِيعُ هَذِهِ الصِّفَاتِ مُحْدَثَهٌ عِنْدَ حُدُوثِ الْفِعْلِ مِنْهُ عَزَّ وَ جَلَّ رَبُّنَا وَ الْقُرْآنُ كَلَامُ اللَّهِ غَيْرُ مَخْلُوقٍ فِيهِ خَبَرُ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ وَ خَبَرُ مَا يَكُونُ بَعْدَكُمْ أُنْزِلَ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ عَلَى مُحَمَّدٍ رَسُولِ اللَّهِ ص (۳).

قال الصدوق رحمه الله معنى قوله علیه السلام غير مخلوق غير مكذوب و لا يعنى به أنه غير محدث لأنه قد قال محدث غير مخلوق و غير أزلی مع الله تعالى ذكره و إنما منعنا من إطلاق المخلوق عليه لأن المخلوق فی اللغه قد يكون مكذوبا

ص: ۸۴

۱- ۱. التوحيد: ص ۲۱۶. و قد مر الحديث بتمامه مع شرحه تحت الرقم ۳۲.

۲- ۲. عبد الملك بن أعين الشيبانی الكوفیّ تابعی أخو زراره بن أعين و والد ضريس مات فی حياه أبی عبد اللّه عليه السلام و يذكر فی عداد أصحاب الباقر و الصادق عليهما السلام كان مستقيما دعا له أبو عبد اللّه عليه السلام و اجتهد فی الدعاء و الترحم عليه. روى الكشّیّ عن زراره أن أبا عبد اللّه عليه السلام قال بعد موت عبد الملك، اللّهمّ إن أبا الضريس كنا عنده خيرتك من خلقك فصيره فی ثقل محمّد صلواتك عليه و آله يوم القيامه. ثم قال عليه السلام سبحان اللّه! أين مثل أبی الضريس؟ لم يأت بعد!.

۳- ۳. التوحيد: ص ۱۵۹.

و يقال كلام مخلوق أى مكذوب قال الله تبارك و تعالى إِنَّما تَعْبُدُونَ مِنْ دُونِ اللَّهِ أَوْثاناً وَ تَخْلُقُونَ إِفْكاً أى كذبا.

**[ترجمه]التوحید: عبد الرحیم نقل می کند که با دست عبد الملک بن اعین به امام صادق علیه السّلام نوشتم: قربانت گردم، مردم در باره قرآن اختلاف دارنـد، گروهی خیال می کننـد قرآن کلام خـدا است و مخلوق نیست، و گروه دیگری می گویند قرآن کلام خدا است و مخلوق است. امام در پاسخ نوشت: قرآن کلام خدا است. حادث است وغیرمخلوق(دروغ نیست). ازلی نیست که همراه خـدا بوده باشـد، برتر است از اینکه همراه او چیزی باشـد، برتری بزرگی! خـدا بوده است و چیزی غیر او بـا او نبوده، چه شـناخته شـده و معروف و چه مجهول، خدا عزیز و بلند مرتبه بود و متکلم و مرید و متحرک و فاعل نبود، و والا و با عزت است پروردگار ما، همه این صفت ها از کار او پدید آمده اند و قرآن کلام خدا است و غیر مخلوق است و در آن اخبار کسانی که پیش از شـما بودنـد و آنچه پس از شـما خواهنـد بود، هست. از نزد خـدا به رسول خـدا صلّی اللّه علیه و آله فرود آمده. -. التوحید : ۱۵۹ -

صدوق رحمه اللّه گفته: غیر مخلوق است یعنی کـذب و دروغ نیست و مقصود این نیست که حادث نیست، زیرا فرموده: «حادث است و غیر مخلوق، و ازلی نیست که همراه خـدای تعالی باشـد». و ما تنها به این دلیل از اطلاق کلمه مخلوق بر قرآن امتناع داریم، برای اینکه مخلوق در زبان عرب به معنی دروغ آمـده، و کلام مخلوق یعنی دروغ و ساختگی، همچنانکه خداوند فرموده: «إنّما تعبدون مِن دون الله أوثاناً و تخلقون إفكاً»، {واقعا آنچه را که شما سوای خدا می پرستید جز بتانی [بیش] نیستند و دروغی برمی سازید.} -. عنکبوت / ۱۷ -

**[ترجمه]

أقول

الظاهر أن فيه نوعا من التقيه أو الاتقاء لامتناع المخالفين من إطلاق هذا اللفظ على القرآن أشد الامتناع.

**[ترجمه]به نظر من ظاهراً در این روش نوعی تقیه یـا ملاحظه بوده، چون مخالفـان از اطلاق این لفظ به قرآن سخت امتناع داشتند.

**[ترجمه]

«۶۷»

قِصَصُ الرَّاوَنْدِيِّ، بِإِسْنَادِهِ إِلَى الصَّدُوقِ عَنْ أَبِيهِ وَ ابْنِ الْوَلِيدِ مَعاً عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ (۱) عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِي الْمِقْدَامِ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ لَمَّا خَلَقَ الْأَرَضِينَ خَلَقَهَا قَبْلَ السَّمَاوَاتِ.

أقول تمامه فی باب العوالم.

**[ترجمه]قصص راوندی: امام باقر علیه السّلام فرمود: امیرالمومنین علیه السلام فرمود: همانا خداوند زمین‌ها را پیش از آسمان‌ها آفرید.

که تمام این حدیث در باب عوالم است.

**[ترجمه]

«۶۸»

الْبَصَائِرُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ ابْنِ رِئَابٍ عَنْ سَدِيرٍ قَالَ: سَأَلَ حُمْرَانُ أَبَا جَعْفَرٍ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی بَدِیعُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ قَالَ علیه السلام إِنَّ اللَّهَ ابْتَدَعَ الْأَشْیَاءَ کُلَّهَا عَلَی غَیْرِ مِثَالٍ کَانَ وَ ابْتَدَعَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ لَمْ یَکُنْ قَبْلَهُنَّ سَمَاوَاتٌ وَ لَا أَرَضُونَ أَ مَا تَسْمَعُ لِقَوْلِهِ تَعَالَی کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ.

العیاشی، عن حمران: مثله.

**[ترجمه]البصائر: حمران از امام باقر علیه السّلام درباره آیه «بدیع السموات و الأرض» پرسید، فرمود: به راستی خداوند اشیاء را بدون طرح و نمونه قبلی آفرید و آسمان ها و زمین را در حالی که پیش از آن آسمان ها و زمین هایی نبودندآفرید، آیا نشنیدی که خداوند فرمود: «وکان عرشه علی الماء»؟

و در عیاشی نیز از حمران مثل این روایت آمده.

**[ترجمه]

«۶۹»

ثَوَابُ الْأَعْمَالِ، عَنْ أَبِیهِ عَنْ سَعْدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَرْقِیِّ عَنْ أَبِیهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی الْعَلَاءِ عَنْ أَبِی خَالِدٍ الصَّیْقَلِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ فَوَّضَ الْأَمْرَ إِلَی مَلَکٍ مِنَ الْمَلَائِکَهِ فَخَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَ سَبْعَ أَرَضِینَ وَ أَشْیَاءَ فَلَمَّا رَأَی الْأَشْیَاءَ قَدِ انْقَادَتْ لَهُ قَالَ مَنْ مِثْلِی فَأَرْسَلَ اللَّهُ

ص: ۸۵

۱- ۱. هو الحسن بن محبوب لا« محمّد بن علیّ بن محبوب» لروایته عن عمرو بن أبی المقدام و روایه محمّد بن الحسین عنه، و محمّد بن علیّ بن محبوب لا یروی عن« عمرو» بلا واسطه، و محمّد بن الحسین روایه الحسن بن محبوب.

عَزَّ وَ جَلَّ نُوَيْرَةً مِنْ نَارٍ قَالَ (۱) وَ مَا نُوَيْرَةٌ(۲)

مِنْ نَارٍ قَالَ نَارٌ بِمِثْلِ (۳) أَنْمُلَةٍ قَالَ فَاسْتَقْبَلَهَا بِجَمِيعِ مَا خَلَقَ فَتَخَلَّلَتْ (۴)

لِذَلِكَ حَتَّى وَصَلَتْ إِلَيْهِ لَمَّا أَنْ أدخله (۵)

[دَخَلَهُ] الْعُجْبُ (۶).

المحاسن، عن أبيه عن ابن سنان: مثله.

**[ترجمه]ثواب الاعمال، المحاسن: امام باقر علیه السلام می فرماید: خدا کار را به فرشته ای از فرشته ها واگذار کرد و هفت آسمان را آفرید و هفت زمین و همه اشیاء را، و چون دید همه چیز در فرمان خود او است، گفت: چه کسی مانند من است، و خدای عز و جل، درخشی از آتش (بر او) فرستاد. پرسیده شد: درخشی از آتش چیست؟ فرمود: به اندازه انگشتی فرستاد، و به سمت او و هر چه آفریده بود پیش رفت و میان آن ها نفوذ کرد تا به او رسید؛ چون خود بین شده و دچار عُجب گردیده بود. - . ثواب الاعمال : ۲۴۲ المحاسن : ۱۲۳ -

در المحاسن از ابن سنان مانند آن آمده.

**[ترجمه]

«۷۰»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ عَمْرِو بْنِ شِمْرٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى كَانَ وَ لَيْسَ شَيْ ءٌ غَيْرُهُ نُوراً لَا ظَلَامَ فِيهِ وَ صِدْقاً لَا كَذِبَ فِيهِ وَ عِلْماً لَا جَهْلَ فِيهِ وَ حَيَاةً لَا مَوْتَ فِيهِ وَ كَذَلِكَ (۷) لَا يَزَالُ أَبَداً(۸).

**[ترجمه]المحاسن: امام باقر علیه السلام فرمود: خدای تبارک و تعالی بود و چیزی غیر او نبود. نوری که تاریکی نداشت، صدق و راستی که دروغ در آن نبود، و علمی که جهل در آن نبود و حیاتی که مرگ در آن نبود، و همچنین است تا ابد. - . المحاسن : ۲۴۲ -

**[ترجمه]

«۷۱»

الْعَيَّاشِيُّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: كَانَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى كَمَا وَصَفَ نَفْسَهُ وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ وَ الْمَاءُ عَلَى الْهَوَاءِ وَ الْهَوَاءُ لَا يَجْرِي وَ لَمْ يَكُنْ غَيْرُ الْمَاءِ خَلْقٌ وَ الْمَاءُ يَوْمَئِذٍ عَذْبٌ فُرَاتٌ فَلَمَّا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَخْلُقَ الْأَرْضَ أَمَرَ الرِّيَاحَ الْأَرْبَعَ فَضَرَبْنَ الْمَاءَ حَتَّى صَارَ مَوْجاً ثُمَّ أَزْبَدَ زَبَدَةً وَاحِدَةً فَجَمَعَهُ فِي مَوْضِعِ الْبَيْتِ فَأَمَرَ اللَّهُ فَصَارَ جَبَلًا مِنْ زَبَدٍ ثُمَّ دَحَى الْأَرْضَ مِنْ

تَحْتِهِ ثُمَّ قَالَ إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِی بِبَکَّهَ مُبارَکاً وَ هُدیً لِلْعالَمِینَ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: امام باقر علیه السّلام فرمود: خدای تبارک و تعالی چنان بود که خود را توصیف کرده. عرشش بر آب بود و آب بر هوا، و هوا جریان نداشت، و غیر آب چیزی نیافریده بود، و آن روز آب شیرین و خوش گوار بود. و چون خدا خواست زمین را بیافریند، به چهار باد فرمان داد تا آب را به هم زدند و موج شد و کفی برآورد، و آن را در محل خانه(کعبه) گرد آورد و خداوند به او امر کرد تا خشک شد و کوهی از کف شد و زمین را از زیرش گسترانید، سپس فرمود: «إنّ أول بیت وضع للنّاس ببکۀ مبارکاً و هدی للعالمین»، -. آل عمران / ۹۶ - {در حقیقت نخستین خانه ای که برای [عبادت] مردم نهاده شده، همان است که در مکه است و مبارک و برای جهانیان [مایه] هدایت است.}

**[ترجمه]

«۷۲»

وَ مِنْهُ، عَنْ عِیسَی بْنِ أَبِی حَمْزَهَ(۹) قَالَ: قَالَ رَجُلٌ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام

ص: ۸۶

۱- ۱. فی ثواب الأعمال، قلت.

۲- ۲. فی المحاسن: و ما النویره.

۳- ۳. فی المحاسن: مثل الانمله.

۴- ۴. فی المحاسن:« فتخبل» و الظاهر أنّه تصحیف.

۵- ۵. فی ثواب الأعمال: فاستقبلها بجمیع ما خلق حتّی وصلت إلیه لما دخله العجب.

۶- ۶. ثواب الأعمال: ص ۲۴۲، المحاسن: ص ۱۲۳.

۷- ۷. فی المصدر: و کذلک هو الیوم و کذلک.

۸- ۸. المحاسن: ص ۲۴۲.

۹- ۹. کذا فی جمیع النسخ، لکن الظاهر ان الصحیح« عیسی بن حمزه» لعدم ذکر عیسی. ابن أبی حمزه فی التراجم، و هو عیسی بن حمزه بن حمزه المدائنی: عده الشیخ تاره من اصحاب الباقر و اخری من أصحاب الصادق علیهما السلام قال النجاشیّ(ص: ۲۲۶) عیسی بن حمزه المدائنی الثقفی روی عن أبی عبد اللّه علیه السلام و قال فی تنقیح المقال(ج ۲، ص ۳۵۹) ما حاصله انه امامی إلّا أن حاله مجهول لکن یمکن الوثوق بروایته لما روی فی الفقیه فی باب ما یأخذ الأب من مال ابنه قال: روی عن عیسی الثقفی- و کان ساحرا یأتیه الناس فیأخذ علی ذلک الاجر- قال فحججت فلقیت أبا عبد اللّه علیه السلام بمنی فقلت: جعلت فداک انا رجل و کانت بضاعتی السحر و کنت آخذ علیه الاجر و من اللّه عزّ و جلّ علی بلقائک و قد تبت إلی اللّه، فهل لی فی شی ء منه؟ فقال: حل و لا تعقد. فان توبته تکشف عن دیانته و لا أقل من کون توبته بمنزله المدح فیکون الرجل من الحسان.

جُعِلْتُ فِدَاکَ إِنَّ النَّاسَ یَزْعُمُونَ أَنَّ الدُّنْیَا عُمُرَهَا سَبْعَهُ آلَافِ سَنَهٍ فَقَالَ لَیْسَ کَمَا یَقُولُونَ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ لَهَا خَمْسِینَ أَلْفَ عَامٍ فَتَرَکَهَا قَاعاً قَفْراً خَاوِیَهً عَشَرَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ بَدَا لِلَّهِ بَدَاءٌ فَخَلَقَ فِیهَا خَلْقاً لَیْسَ مِنَ الْجِنِّ وَ لَا مِنَ الْمَلَائِکَهِ وَ لَا مِنَ الْإِنْسِ وَ قَدَّرَ لَهُمْ عَشَرَهَ آلَافِ عَامٍ فَلَمَّا قَرُبَتْ آجَالُهُمْ أَفْسَدُوا فِیهَا فَدَمَّرَ اللَّهُ عَلَیْهِمْ تَدْمِیراً ثُمَّ تَرَکَهَا قَاعاً قَفْراً خَاوِیَهً عَشَرَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ خَلَقَ فِیهَا الْجِنَّ وَ قَدَّرَ لَهُمْ عَشَرَهَ آلَافِ عَامٍ فَلَمَّا قَرُبَتْ آجَالُهُمْ أَفْسَدُوا فِیهَا وَ سَفَکُوا الدِّمَاءَ وَ هُوَ قَوْلُ الْمَلَائِکَهِ أَ تَجْعَلُ فِیها مَنْ یُفْسِدُ فِیها وَ یَسْفِکُ الدِّماءَ کَمَا سَفَکَتْ بَنُو الْجَانِّ فَأَهْلَکَهُمُ اللَّهُ ثُمَّ بَدَا لِلَّهِ فَخَلَقَ آدَمَ وَ قَرَّرَ(۱) لَهُ عَشَرَهَ آلَافٍ وَ قَدْ مَضَی مِنْ ذَلِکَ سَبْعَهُ آلَافِ عَامٍ وَ مِائَتَانِ وَ أَنْتُمْ فِی آخِرِ الزَّمَانِ.

**[ترجمه]تفسیرعیاشی: مردی به امام صادق علیه السّلام گفت: قربانت شوم! مردم می پندارند عمر دنیا هفت هزار سال است! فرمود: اینچنین نیست که می گویند. خدای آن را آفرید و پنجاه هزار سال به صورت بیابانی تهی رها کرد و ده هزار سال ویران، سپس بداء حاصل شدو در آن خلقی آفرید، نه ازجن و نه از فرشته و نه انس و برای آن ها ده هزار سال تعیین کرد و چون موعدشان رسید، در آن فساد و تباهی کردند و خدا آن ها را از بن برکند و تا ده هزار سال آن را به صورت بیابانی تهی و ویران وانهاد. سپس جنیان را در آن آفرید تا ده هزار سال و چون موعدشان نزدیک شد در آن تباهی کردند و خون ریختند و این است معنی این قول فرشته ها که «أتجعلُ فیها من یُفسِد فیها و یَسفکُ الدِّماء»، {آیا در آن کسی را می نهی که تباهی کند و خون ها بریزد؟} چنانچه فرزندان جان(جنّ بزرگ) ریختند؛ پس خدا آن ها را نابود کرد و آدم را آفرید، و برایش ده هزار سال مقرر داشت و البته هفت هزار و دویست سال آن گذشته و شما در آخر الزمان هستید.

**[ترجمه]

«۷۳»

تَفْسِیرُ الْإِمَامِ، قَالَ علیه السلام قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: فِی قَوْلِهِ عَزَّ وَ جَلَ الَّذِی جَعَلَ لَکُمُ الْأَرْضَ فِراشاً إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمَّا خَلَقَ الْمَاءَ فَجَعَلَ عَرْشَهُ عَلَیْهِ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ عَزَّ وَ جَلَ هُوَ الَّذِی خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ یَعْنِی وَ کَانَ عَرْشُهُ عَلَی الْمَاءِ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فَأَرْسَلَ اللَّهُ

۱- ۱. فی بعض النسخ« فتبحز الماء» و فی بعضها« ففجر البحر».

الرِّيَاحَ عَلَى الْمَاءِ فَتَفَجَّرَ الْمَاءُ مِنْ أَمْوَاجِهِ فَارْتَفَعَ عَنْهُ الدُّخَانُ وَ عَلَا فَوْقَ الزَّبَدِ فَخَلَقَ مِنْ دُخَانِهِ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ فَخَلَقَ مِنْ زَبَدِهِ الْأَرَضِينَ السَّبْعَ فَبَسَطَ الْأَرْضَ عَلَى الْمَاءِ وَ جَعَلَ الْمَاءَ عَلَى الصَّفَا وَ الصَّفَا عَلَى الْحُوتِ وَ الْحُوتَ عَلَى الثَّوْرِ وَ الثَّوْرَ عَلَى الصَّخْرَهِ الَّتِي ذَكَرَهَا لُقْمَانُ لِابْنِهِ فَقَالَ يا بُنَيَّ إِنَّها إِنْ تَكُ مِثْقالَ حَبَّهٍ مِنْ خَرْدَلٍ فَتَكُنْ فِي صَخْرَهٍ أَوْ فِي السَّماواتِ أَوْ فِي الْأَرْضِ يَأْتِ بِهَا وَ الصَّخْرَهَ عَلَى الثَّرَى وَ لَا يَعْلَمُ مَا تَحْتَ الثَّرَى إِلَّا اللَّهُ فَلَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ دَحَاهَا مِنْ تَحْتِ الْكَعْبَهِ ثُمَّ بَسَطَهَا عَلَى الْمَاءِ فَأَحَاطَتْ بِكُلِّ شَيْ ءٍ فَفَخَرَتِ الْأَرْضُ وَ قَالَتْ أَحَطْتُ بِكُلِّ شَيْ ءٍ فَمَنْ يَغْلِبُنِي وَ كَانَ فِي كُلِّ أُذُنٍ مِنْ آذَانِ الْحُوتِ سِلْسِلَهٌ مِنْ ذَهَبٍ مَقْرُونَهُ الطَّرَفِ بِالْعَرْشِ فَأَمَرَ اللَّهُ الْحُوتَ فَتَحَرَّكَتْ (۱)

فَتَكَفَّأَتِ الْأَرْضُ بِأَهْلِهَا كَمَا تَكَفَّأُ السَّفِينَهُ عَلَى مَتْنِ الْمَاءِ قَدِ اشْتَدَّتْ أَمْوَاجُهُ وَ لَمْ تَسْتَطِعِ الْأَرْضُ الِامْتِنَاعَ فَفَخَرَ الْحُوتُ وَ قَالَ غَلَبْتُ الْأَرْضَ الَّتِي أَحَاطَتْ بِكُلِّ شَيْ ءٍ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْجِبَالَ فَأَرْسَاهَا وَ ثَقَّلَ الْأَرْضَ بِهَا فَلَمْ يَسْتَطِعِ الْحُوتُ أَنْ يَتَحَرَّكَ فَفَخَرَتِ الْجِبَالُ وَ قَالَتْ غَلَبْتُ الْحُوتَ الَّذِي غَلَبَ الْأَرْضَ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْحَدِيدَ فَقُطِعَتْ بِهِ الْجِبَالُ وَ لَمْ يَكُنْ عِنْدَهَا دِفَاعٌ وَ لَا امْتِنَاعٌ فَفَخَرَ الْحَدِيدُ وَ قَالَ غَلَبْتُ الْجِبَالَ الَّتِي غَلَبَتِ الْحُوتَ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ النَّارَ فَأَلَانَتِ الْحَدِيدَ وَ فَرَّقَتْ أَجْزَاءَهُ وَ لَمْ يَكُنْ عِنْدَ الْحَدِيدِ دِفَاعٌ وَ لَا امْتِنَاعٌ فَفَخَرَتِ النَّارُ

وَ قَالَتْ غَلَبْتُ الْحَدِيدَ الَّذِي غَلَبَ الْجِبَالَ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْمَاءَ فَأَطْفَأَ النَّارَ وَ لَمْ يَكُنْ عِنْدَهَا دِفَاعٌ وَ لَا امْتِنَاعٌ فَفَخَرَ الْمَاءُ وَ قَالَ غَلَبْتُ النَّارَ الَّتِي غَلَبَتِ الْحَدِيدَ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الرِّيحَ (۲)

فَأَيْبَسَتِ الْمَاءَ فَفَخَرَتِ الرِّيحُ وَ قَالَتْ غَلَبْتُ الْمَاءَ الَّذِي غَلَبَ النَّارَ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْإِنْسَانَ فَصَرَفَ الرِّيَاحَ (۳) عَنْ مَجَارِيهَا بِالْبُنْيَانِ فَفَخَرَ الْإِنْسَانُ وَ قَالَ غَلَبْتُ الرِّيحَ الَّتِي

۱- ۱. فی بعض النسخ« فتحرک» و فیها اثبتت الافعال الآتیه المسنده إلی ضمیر الحوت مذکره أما التذکیر فظاهر و أمّا التأنیث فباعتبار أن معناه« السمکه».

۲- ۲. فی النسخه« قال: غلبت فأیبست الماء» و هو حشو(ب).

۳- ۳. فی بعض النسخ: الریح.

غَلَبَتِ الْمَاءَ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَخَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مَلَكَ الْمَوْتِ فَأَمَاتَ الْإِنْسَانَ فَفَخَرَ مَلَكُ الْمَوْتِ وَ قَالَ غَلَبْتُ الْإِنْسَانَ الَّذِي غَلَبَ الرِّيحَ فَمَنْ يَغْلِبُنِي فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنَا الْقَهَّارُ الْغَلَّابُ الْوَهَّابُ أَغْلِبُكَ وَ أَغْلِبُ كُلَّ شَيْ ءٍ فَذَلِكَ قَوْلُهُ إِلَيْهِ يُرْجَعُ الْأَمْرُ كُلُّهُ.

**[ترجمه]تفسیر امام: امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود: پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله در تفسیر کلام خدای عز و جل «الّذی جعل لکم الأرض فراشاً»، - . طه / ۵۳ - { همان کسی که زمین را برایتان گهواره ای ساخت.» فرمود: وقتی خدای عز و جل آب را آفرید، عرشش را بر آن قرار داد، پیش از آنکه آسمان ها و زمین را بیافریند و این است گفته خدا عز و جل «هوالذی خلق السموات و و الأرض فی ستهٔ أیام و کان عرشه علی الماء»، - . هود / ۸ - {و اوست کسی که آسمان ها و زمین را در شش هنگام آفرید و عرش او بر آب بود.} یعنی عرشش بر آب بوده، پیش از آنکه آسمان ها و زمین را بیافریند؛ پس خداوند بادها را بر آب فرستاد و آب موج برآورد و دودی از آن برخاست و بر بالای کف برآمد و از آن دود هفت آسمان آفرید و از آن کف، هفت زمین، زمین را بر آب پهن کرد و آب را بر صفا نهاد و صفا را بر ماهی و ماهی را بر گاو و گاو را بر سنگی که لقمان برای پسرش ذکر کرد و گفت: «یا بنیّ أنّها إن تک مثقال حبهٔ من خردل فتکن فی صخرهٔ أو فی السموات أو فی الأرض یأت بها الله»، - . لقمان / ۱۶ - {ای پسرک من! اگر [عمل تو] هموزن دانه خردلی و در تخته سنگی یا در آسمانها یا در زمین باشد، خدا آن را می آورد.} و آن را بر خاک(ثری) نهاد و آن جا را جز خدا نمی داند.

و چون خدا زمین را آفرید، آن را از زیر کعبه گسترانید و آن را بر آب پهن کرد و به همه چیز احاطه داد، و زمین بر خود بالید و گفت: همه چیز را فرا گرفتم و کیست که به من غلبه کند و چیره گردد؟ و در هر کدام از گوش های ماهی زنجیری بود از طلا که به عرش بسته بود، و خدا ماهی را فرمود: تا جنبید و زمین مانند کشتی طوفانی بر اهل خود چرخید و نتوانست که مانع شود و خود را نگه دارد، و ماهی بر خود بالید و گفت، من بر زمین که همه چیز را فرا گرفته بود چیره شدم و کیست که بر من غلبه یابد و چیره شود؟ و خدای عز و جل کوه ها را آفرید و لنگرگاه آن شدند و زمین سنگین شد و ماهی نتوانست آن را بجنباند و به حرکت درآورد. کوه ها به خود بالیدند و گفتند، ما بر ماهی که بر زمین چیره شده بود چیره شدیم و کیست که بر ما چیره شود؟ و خدا آهن را آفرید تا کوه ها را بریده و کوه نتوانست مانع شود، و آهن به خود بالید و گفت، من بر کوه که بر ماهی چیره شده بود چیره شدم، چه کسی بر من می تواند چیره شود؟ و خدا آتش را آفرید و آهن را نرم کرد واجزایش را از هم پاشید و جدا کرد و آهن نتوانست مانع شود، و آتش به خود بالید و گفت من بر آهن که بر کوه چیره شده بود چیره شدم و چه کسی بر من می تواند چیره شود؟ خدای عز و جل آب را آفرید و آتش را خاموش کرد و او نتوانست مانع شود و آب به خود بالید و گفت من بر آتش که بر آهن چیره بود چیره شدم، چه کسی می تواند بر من چیره شود؟ پس خدای عز و جل باد را آفرید و آن را خشک کرد و گفت من بر آبی که بر آتش چیره بود چیره شدم، چه کسی می تواند بر من چیره شود؟ و خدا انسان را آفرید و او بنیان بادها را از مجاری خودشان به حرکت آورد. و انسان هم به خود بالید و گفت، من بر باد که بر آب چیره بود چیره شدم، چه کسی می تواند بر من چیره شود؟ و خدای عز و جل ملک الموت را آفرید و جان انسان را گرفت و آن را میراند و ملک الموت به خود بالید و گفت، من بر آدمی که بر باد چیره بود چیره شدم، چه کسی می تواند بر من چیره شود؟ و خدای عز و جل فرمود: همانا من قهّار و بسیار غالب شونده و پر بخشش، بر تو و بر هر چیزی چیره می گردم و این است کلام او که «إلیه یرجع الأمر کلّه»، - . حدید / ۵ - {همه [جمله] کارها به سوی خدا بازگردانیده می شود.}

**[ترجمه]

«۷۴»

الْعَیَّاشِیُّ، عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ عَنْ رَجُلٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ فَالسَّنَهُ تَنْقُصُ سِتَّهَ أَیَّامٍ.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: امام صادق علیه السّلام می فرماید: خدا آسمان ها و زمین را در شش روز آفرید، پس از سال، شش روز کم شد.

**[ترجمه]

بیان

لعل المعنی أن مقتضی ظاهر الحال کان تساوی الشهور و کون کلها ثلاثین یوما فأسقط الله السته عن الشهور و جعل حرکه القمر بحیث تصیر السنه القمریه ثلاثمائه و أربعه و خمسین یوما و لذا تطلق السنه فی عرف الشرع و عرف العرب علی الثلاثمائه و الستین مع أنه لا یوافق حرکه الشمس و لا حرکه القمر و الله یعلم.

**[ترجمه]شاید منظور این است که بنا بر ظاهر امر این است که ماه ها همه برابر هستند و همه سی روزند، و خداوند شش روز از همه ماه های سال کم کرد و حرکت ماه را چنان قرار داد که سال قمری ۳۵۴ روز شد، و از این رو در عرف متشرع و عرف عرب، سال به ۳۶۰ روز اطلاق می شود، با اینکه نه مطابق حرکت خورشید است و نه حرکت ماه و خدا آگاه است.

**[ترجمه]

«۷۵»

الْعَیَّاشِیُّ، عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ جَلَّ ذِکْرُهُ وَ تَقَدَّسَتْ أَسْمَاؤُهُ خَلَقَ الْأَرْضَ قَبْلَ السَّمَاءِ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ لِتَدْبِیرِ الْأُمُورِ.

وَ مِنْهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: کَانَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی کَمَا وَصَفَ نَفْسَهُ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ وَ الْمَاءُ عَلَی الْهَوَاءِ وَ الْهَوَاءُ لَا یَجْرِی.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: امام باقر علیه السّلام فرمود: راستی خدا که بزرگ باد ذکرش و پاک ومقدس باد اسماء او، زمین را پیش از آسمان آفرید، سپس برای تدبیر کارها بر عرش استوار شد.

و امام باقر علیه السلام فرمود: خدا تبارک و تعالی چنان است که خود را توصیف کرده، و عرشش بر آب بوده و آب بر هوا، و

هوا جریانی نداشت.

**[ترجمه]

«۷۶»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِمْرَانَ الْعِجْلِيِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام أَيَّ شَيْ ءٍ كَانَ مَوْضِعُ الْبَيْتِ حَيْثُ كَانَ الْمَاءُ فِی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ قَالَ كَانَتْ مَهَاةً بَيْضَاءَ يَعْنِی دُرَّةً.

**[ترجمه]تفسیر عیاشی: محمّد بن عمران عجلی از امام صادق علیه السّلام پرسید: چه چیزی در محل خانه کعبه بود، وقتی آب آن گونه بود که خدا فرمود: «و کان عرشه علی الماء»؟ فرمود: یک دُرّ و گوهر سفید و درخشان.

**[ترجمه]

«۷۷»

الْمَنَاقِبُ،: سَأَلَ ضِبَاعٌ (۱)

الْهِنْدِيُّ مَا أَصْلُ الْمَاءِ قَالَ علیه السلام أَصْلُ الْمَاءِ مِنْ خَشْيَةِ اللَّهِ (۲).

**[ترجمه]المناقب: ضباع هندی از امام صادق علیه السلام پرسید: اصل و ریشه آب چه بوده؟ امام صادق علیه السّلام فرمود: اصل آب از ترس خدا است.

**[ترجمه]

بیان

أی خشیه الله صار سببا لذوبان الدره و صیرورتها ماء کما سیأتی.

۱- ۱. کذا و فی المصدر: صباح بن نصر الهندی.

۲- ۲. المناقب: ج ۴، ص ۳۵۴.

**[ترجمه]یعنی ترس خدا سبب شده که آن گوهر آب شود و آب گردد، چنانچه بیان خواهد شد. - . المناقب ۴ : ۳۵۴ -

**[ترجمه]

«۷۸»

تَنْبِیهُ الْخَاطِرِ، لِلْوَرَّامِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی أَوَّلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ خَلَقَ نُوراً(۱) ابْتَدَعَهُ مِنْ غَیْرِ شَیْ ءٍ ثُمَّ خَلَقَ مِنْهُ ظُلْمَهً وَ کَانَ قَدِیراً أَنْ یَخْلُقَ الظُّلْمَهَ لَا مِنْ شَیْ ءٍ کَمَا خَلَقَ النُّورَ مِنْ غَیْرِ شَیْ ءٍ ثُمَّ خَلَقَ مِنَ الظُّلْمَهِ نُوراً وَ خَلَقَ مِنَ النُّورِ یَاقُوتَهً غِلَظُهَا کَغِلَظِ سَبْعِ سَمَاوَاتٍ وَ سَبْعِ أَرَضِینَ ثُمَّ زَجَرَ الْیَاقُوتَهَ فَمَاعَتْ لِهَیْبَتِهِ فَصَارَتْ مَاءً مُرْتَعِداً وَ لَا یَزَالُ مُرْتَعِداً إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ ثُمَّ خَلَقَ عَرْشَهُ مِنْ نُورِهِ وَ جَعَلَهُ عَلَی الْمَاءِ وَ لِلْعَرْشِ عَشَرَهُ آلَافِ لِسَانٍ یُسَبِّحُ اللَّهَ کُلُّ لِسَانٍ مِنْهَا بِعَشَرَهِ آلَافِ لُغَهٍ لَیْسَ فِیهَا لُغَهٌ تُشْبِهُ الْأُخْرَی وَ کَانَ الْعَرْشُ عَلَی الْمَاءِ مِنْ دُونِ حُجُبِ (۲)

الضَّبَابِ (۳).

**[ترجمه]تنبیه الخاطر: امیر المؤمنین علی علیه السّلام فرمود: به راستی خدای تعالی در آغاز آفرینش آفریده ها نوری آفرید، آن را از هیچ آفرید، سپس از آن تاریکی را آفرید و می توانست تاریکی را از هیچ بیافریند چنان که نور را از هیچ آفرید. سپس از تاریکی نوری آفرید، و از آن نور یاقوتی آفرید به ضخامت هفت آسمان و هفت زمین، سپس به آن یاقوت تشر زد و از هیبت او خود را باخت و آبی شد مرتعش و لرزان، و پیوسته می لرزد تا روز قیامت؛ سپس عرش خود را از نورش آفرید، آن را بر آب نهاد، و عرش ده هزار زبان داشت که خدا را به هر زبانی با ده هزار لغت تسبیح می گفت که هیچ کدام مانند دیگری نبود، و عرش بر آب بود، بدون پرده های مه (در برخی نسخه ها با پرده هایی از مه). - . تنبیه الخاطر ۲ : ۵-۶ -

**[ترجمه]

«۷۹»

تَفْسِیرُ الْفُرَاتِ، عَنْ عُبَیْدِ بْنِ کَثِیرٍ مُعَنْعَناً عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ علیهما السلام قَالَ: شَهِدْتُ أَبِی (۴) عِنْدَ عُمَرَ بْنِ الْخَطَّابِ وَ عِنْدَهُ کَعْبُ الْأَحْبَارِ وَ کَانَ رَجُلًا قَدْ قَرَأَ التَّوْرَاهَ وَ کُتُبَ الْأَنْبِیَاءِ علیهم السلام فَقَالَ لَهُ عُمَرُ یَا کَعْبُ مَنْ کَانَ أَعْلَمَ بَنِی إِسْرَائِیلَ بَعْدَ مُوسَی بْنِ عِمْرَانَ علیه السلام قَالَ کَانَ أَعْلَمُ بَنِی إِسْرَائِیلَ بَعْدَ مُوسَی بْنِ عِمْرَانَ یُوشَعَ بْنَ نُونٍ وَ کَانَ وَصِیَّ مُوسَی بْنِ عِمْرَانَ بَعْدَهُ (۵) وَ کَذَلِکَ کُلُّ نَبِیٍّ خَلَا مِنْ بَعْدِ(۶) مُوسَی بْنِ عِمْرَانَ کَانَ لَهُ وَصِیٌّ یَقُومُ فِی أُمَّتِهِ مِنْ بَعْدِهِ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ فَمَنْ وَصِیُّ نَبِیِّنَا وَ عَالِمُنَا أَبُو بَکْرٍ قَالَ وَ عَلِیٌّ سَاکِتٌ لَا یَتَکَلَّمُ فَقَالَ کَعْبٌ مَهْلًا(۷) فَإِنَّ السُّکُوتَ عَنْ هَذَا أَفْضَلُ کَانَ أَبُو بَکْرٍ رَجُلًا خَطَّا(۸)

بِالصَّلَاحِ فَقَدَّمَهُ الْمُسْلِمُونَ لِصَلَاحِهِ وَ لَمْ یَکُنْ بِوَصِیٍّ فَإِنَّ مُوسَی بْنَ عِمْرَانَ لَمَّا تُوُفِّیَ أَوْصَی إِلَی

۱- ۱. فی المصدر: إنّه عزّ و جلّ خلق نورا.

۲- ۲. فی بعض النسخ« من دونه حجب الضباب» و فی المصدر« و من دونه حجب الضباب».

۳- ۳. تنبیه الخاطر: ج ۲، ص ۵- ۶.

۴- ۴. فی المصدر: مع أبی.

۵- ۵. فی المصدر: وصی موسی من بعده.

۶- ۶. فی المصدر: من قبل موسی و من بعده.

۷- ۷. فی المصدر: مهلا یا عمر.

۸- ۸. فی بعض النسخ« حظا» و کلاهما بمعنی.

يُوشَعَ بْنِ نُونٍ فَقَبِلَهُ طَائِفَهٌ مِنْ بَنِی إِسْرَائِیلَ وَ أَنْکَرَتْ فَضْلَهُ طَائِفَهٌ وَ هِیَ (۱)

الَّتِی ذَکَرَ اللَّهُ تَعَالَی فِی الْقُرْآنِ فَآمَنَتْ طائِفَهٌ مِنْ بَنِی إِسْرائِیلَ وَ کَفَرَتْ طائِفَهٌ فَأَیَّدْنَا الَّذِینَ آمَنُوا عَلی عَدُوِّهِمْ فَأَصْبَحُوا ظاهِرِینَ (۲) وَ کَذَلِکَ الْأَنْبِیَاءُ السَّالِفَهُ وَ الْأُمَمُ الْخَالِیَهُ لَمْ یَکُنْ نَبِیٌّ إِلَّا وَ قَدْ کَانَ لَهُ وَصِیٌّ یَحْسُدُهُ قَوْمُهُ وَ یَدْفَعُونَ فَضْلَهُ فَقَالَ وَیْحَکَ یَا کَعْبُ فَمَنْ تَرَی وَصِیَّ نَبِیِّنَا قَالَ کَعْبٌ مَعْرُوفٌ فِی جَمِیعِ کُتُبِ

الْأَنْبِیَاءِ وَ الْکُتُبِ الْمُنْزَلَهِ مِنَ السَّمَاءِ عَلِیٌّ أَخُو النَّبِیِّ الْعَرَبِیِّ علیه السلام یُعِینُهُ عَلَی أَمْرِهِ وَ یُوَازِرُهُ عَلَی مَنْ نَاوَاهُ وَ لَهُ زَوْجَهٌ مُبَارَکَهٌ وَ لَهُ مِنْهَا ابْنَانِ یَقْتُلُهُمَا أُمَّتُهُ مِنْ بَعْدِهِ وَ یَحْسُدُونَ (۳) وَصِیَّهُ کَمَا حَسَدَتِ الْأُمَمُ أَوْصِیَاءَ أَنْبِیَائِهَا فَیَدْفَعُونَهُ عَنْ حَقِّهِ وَ یَقْتُلُونَ مِنْ وُلْدِهِ بَعْدَهُ (۴) کَحَسَدِ(۵)

الْأُمَمِ الْمَاضِیَهِ وَ قَالَ فَأُفْحِمَ عِنْدَهَا وَ قَالَ (۶):

یَا کَعْبُ لَئِنْ صَدَقْتَ فِی کِتَابِ اللَّهِ الْمُنْزَلِ قَلِیلًا فَقَدْ کَذَبْتَ کَثِیراً فَقَالَ کَعْبٌ وَ اللَّهِ مَا کَذَبْتُ فِی کِتَابِ اللَّهِ قَطُّ وَ لَکِنْ سَأَلْتَنِی عَنْ أَمْرٍ لَمْ یَکُنْ لِی بُدٌّ مِنْ تَفْسِیرِهِ وَ الْجَوَابِ فِیهِ فَإِنِّی لَأَعْلَمُ أَنَّ أَعْلَمَ هَذِهِ الْأُمَّهِ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ عَلِیُّ بْنُ أَبِی طَالِبٍ علیه السلام بَعْدَ نَبِیِّهَا(۷)

لِأَنِّی لَمْ أَسْأَلْهُ عَنْ شَیْ ءٍ إِلَّا وَجَدْتُ عِنْدَهُ کلما(۸)

[عِلْماً] تُصَدِّقُهُ بِهِ التَّوْرَاهُ وَ جَمِیعُ کُتُبِ الْأَنْبِیَاءِ علیهم السلام فَقَالَ لَهُ عُمَرُ اسْکُتْ یَا ابْنَ الْیَهُودِیِ (۹)

فَوَ اللَّهِ إِنَّکَ لَکَثِیرُ التَّخَرُّصِ (۱۰)

بِکَذِبٍ (۱۱) فَقَالَ کَعْبٌ وَ اللَّهِ مَا عَلِمْتُ أَنِّی کَذَبْتُ فِی شَیْ ءٍ مِنْ

۱- ۱. فی بعض النسخ: فهی.

۲- ۲. الصف: ۱۴.

۳- ۳. فی بعض النسخ: و یحسد.

۴- ۴. فی بعض النسخ: ولده من بعده و کذا فی المصدر.

۵- ۵. فی بعض النسخ: کحذو.

۶- ۶. فی بعض النسخ: قال: فأفحم عمر و فی المصدر: قال فأفحم عمر عندها و قال له.

۷- ۷. فی بعض النسخ: نبیّنا.

۸- ۸. فی المصدر: علما.

۹- ۹. فی المصدر: یا ابن الیهودیه.

۱۰- ۱۰. فی بعض النسخ: لکثیر التحرص.
۱۱- ۱۱. فی المصدر: لکثیر التخرص و الکذب.

كِتَابِ اللَّهِ مُنْذُ جَرَى لِلَّهِ عَلَيَّ الْحُكْمُ وَ لَئِنْ شِئْتَ لَأُلْقِيَنَّ عَلَيْكَ شَيْئاً مِنْ عِلْمِ التَّوْرَاةِ فَإِنْ فَهِمْتَهُ فَأَنْتَ أَعْلَمُ مِنْهُ وَ إِنْ فَهِمَ فَهُوَ أَعْلَمُ مِنْكَ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ هَاتِ بَعْضَ هَنَاتِكَ فَقَالَ كَعْبٌ أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِ اللَّهِ وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ فَأَيْنَ كَانَتِ الْأَرْضُ وَ أَيْنَ كَانَتِ السَّمَاءُ وَ أَيْنَ كَانَ جَمِيعُ خَلْقِهِ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ وَ مَنْ يَعْلَمُ غَيْبَ (۱) اللَّهِ مِنَّا إِلَّا مَا سَمِعَهُ رَجُلٌ مِنْ نَبِيِّنَا قَالَ وَ لَكِنْ إِخَالُ أَبَا حَسَنٍ لَوْ سُئِلَ عَنْ ذَلِكَ لَشَرَحَهُ بِمِثْلِ مَا قَرَأْنَاهُ فِي التَّوْرَاةِ فَقَالَ لَهُ عُمَرُ فَدُونَكَ إِذاً اخْتَلَفَ الْمَجْلِسُ قَالَ فَلَمَّا دَخَلَ عَلِيٌّ علیه السلام عَلَى عُمَرَ وَ أَصْحَابِهِ (۲) أَرَادُوا إِسْقَاطَ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ علیه السلام فَقَالَ كَعْبٌ يَا أَبَا الْحَسَنِ أَخْبِرْنِي عَنْ قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى فِي كِتَابِهِ وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ علیه السلام نَعَمْ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ حِينَ لَا أَرْضٌ مَدْحِيَّةٌ وَ لَا سَمَاءٌ مَبْنِيَّةٌ وَ لَا صَوْتٌ يُسْمَعُ وَ لَا عَيْنٌ تَنْبُعُ وَ لَا مَلَكٌ مُقَرَّبٌ وَ لَا نَبِيٌّ مُرْسَلٌ وَ لَا نَجْمٌ يَسْرِي وَ لَا قَمَرٌ يَجْرِي وَ لَا شَمْسٌ تُضِي ءُ وَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ غَيْرُ مُسْتَوْحِشٍ إِلَى أَحَدٍ مِنْ خَلْقِهِ يُمَجِّدُ نَفْسَهُ وَ يُقَدِّسُهَا كَمَا شَاءَ أَنْ يَكُونَ كَانَ ثُمَّ بَدَا لَهُ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ فَضَرَبَ بِأَمْوَاجِ الْبُحُورِ فَثَارَ مِنْهَا مِثْلُ الدُّخَانِ كَأَعْظَمِ مَا يَكُونُ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ فَبَنَى بِهَا سَمَاءً رَتْقاً ثُمَّ دَحَا(۳) الْأَرْضَ مِنْ

مَوْضِعِ (۴)

الْكَعْبَةِ وَ هِيَ وَسَطُ الْأَرْضِ فَطَبَقَتْ إِلَى الْبِحَارِ ثُمَّ فَتَقَهَا بِالْبُنْيَانِ وَ جَعَلَهَا سَبْعاً بَعْدَ إِذْ كَانَتْ وَاحِدَةً ثُمَّ اسْتَوَى إِلَى السَّمَاءِ وَ هِيَ دُخَانٌ مِنْ ذَلِكَ الْمَاءِ الَّذِي أَنْشَأَهُ مِنْ تِلْكَ الْبُحُورِ فَجَعَلَهَا سَبْعاً طِبَاقاً بِكَلِمَتِهِ الَّتِي لَا يَعْلَمُهَا غَيْرُهُ وَ جَعَلَ فِي كُلِّ سَمَاءٍ سَاكِناً مِنَ الْمَلَائِكَةِ خَلَقَهُمْ مَعْصُومِينَ مِنْ نُورٍ مِنْ بُحُورٍ عَذْبَةٍ وَ هُوَ(۵)

بَحْرُ الرَّحْمَةِ وَ جَعَلَ طَعَامَهُمُ التَّسْبِيحَ وَ التَّهْلِيلَ وَ التَّقْدِيسَ فَلَمَّا قَضَى أَمْرَهُ

۱- ۱. في المصدر: بغيب اللّه.

۲- ۲. في المصدر:« فلما دخل على عمر أصحابه» و الظاهر أنّه الصحيح.

۳- ۳. في المصدر: ثم انشق.

۴- ۴. في بعض النسخ: في موضع.

۵- ۵. و هي(خ).

وَ خَلْقَهُ اسْتَوَی عَلَی مُلْکِهِ فَمُدِحَ کَمَا یَنْبَغِی لَهُ أَنْ یُحْمَدَ ثُمَّ قَدَّرَ مُلْکَهُ فَجَعَلَ فِی کُلِّ سَمَاءٍ شُهُباً مُعَلَّقَةً(۱)

کَوَاکِبَ کَتَعْلِیقِ الْقَنَادِیلِ مِنَ الْمَسَاجِدِ لَا یُحْصِیهَا(۲)

غَیْرُهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی وَ النَّجْمُ مِنْ نُجُومِ السَّمَاءِ کَأَکْبَرِ مَدِینَهٍ فِی الْأَرْضِ ثُمَّ خَلَقَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ فَجَعَلَهُمَا شَمْسَیْنِ فَلَوْ تَرَکَهُمَا تَبَارَکَ وَ تَعَالَی کَمَا کَانَ ابْتَدَأَهُمَا فِی أَوَّلِ مَرَّهٍ لَمْ یُعْرَفْ خِلْقَهُ اللَّیْلِ مِنَ النَّهَارِ وَ لَا عُرِفَ الشَّهْرُ وَ لَا السَّنَهُ وَ لَا عُرِفَ الشِّتَاءُ مِنَ الصَّیْفِ وَ لَا عُرِفَ الرَّبِیعُ مِنَ الْخَرِیفِ وَ لَا عَلِمَ أَصْحَابُ الدَّیْنِ مَتَی یَحُلُّ دَیْنُهُمْ وَ لَا عَلِمَ الْعَامِلُ مَتَی یَتَصَرَّفُ (۳)

فِی مَعِیشَتِهِ وَ مَتَی یَسْکُنُ لِرَاحَهِ بَدَنِهِ فَکَانَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لِرَأْفَتِهِ بِعِبَادِهِ نَظَرَ(۴)

لَهُمْ فَبَعَثَ جَبْرَئِیلَ علیه السلام إِلَی إِحْدَی الشَّمْسَیْنِ فَمَسَحَ بِهَا جَنَاحَهُ فَأَذْهَبَ مِنْهَا الشُّعَاعَ وَ النُّورَ وَ تَرَکَ فِیهَا الضَّوْءَ فَذَلِکَ قَوْلُهُ وَ جَعَلْنَا اللَّیْلَ وَ النَّهارَ آیَتَیْنِ فَمَحَوْنا آیَهَ اللَّیْلِ وَ جَعَلْنا آیَهَ النَّهارِ مُبْصِرَهً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّکُمْ وَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِینَ وَ الْحِسابَ وَ کُلَّ شَیْ ءٍ فَصَّلْناهُ تَفْصِیلًا وَ جَعَلَهُمَا یَجْرِیَانِ فِی الْفَلَکِ وَ الْفَلَکُ بَحْرٌ(۵) فِیمَا بَیْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ مُسْتَطِیلٌ فِی السَّمَاءِ اسْتِطَالَتُهُ ثَلَاثَهُ فَرَاسِخَ یَجْرِی فِی غَمْرَهِ الشَّمْسِ وَ الْقَمَرِ کُلُّ وَاحِدٍ مِنْهُمَا عَلَی عَجَلَهٍ یَقُودُهُمَا(۶) ثَلَاثُمِائَهِ مَلَکٍ بِیَدِ کُلِّ مَلَکٍ مِنْهَا عُرْوَهٌ یَجُرُّونَهَا فِی غَمْرَهِ ذَلِکَ الْبَحْرِ لَهُمْ زَجَلٌ بِالتَّهْلِیلِ وَ التَّسْبِیحِ وَ التَّقْدِیسِ لَوْ بَرَزَ وَاحِدٌ مِنْهُمَا مِنْ غَمْرِ ذَلِکَ الْبَحْرِ لَاحْتَرَقَ کُلُّ شَیْ ءٍ عَلَی وَجْهِ الْأَرْضِ حَتَّی الْجِبَالُ وَ الصُّخُورُ وَ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَیْ ءٍ فَلَمَّا خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ اللَّیْلَ وَ النَّهَارَ وَ النُّجُومَ وَ الْفَلَکَ وَ جَعَلَ الْأَرَضِینَ عَلَی ظَهْرِ حُوتٍ (۷) أَثْقَلَهَا فَاضْطَرَبَتْ فَأَثْبَتَهَا بِالْجِبَالِ فَلَمَّا اسْتَکْمَلَ خَلْقَ مَا فِی السَّمَاوَاتِ

۱- ۱. فی بعض النسخ: معلقه الکواکب.

۲- ۲. ما لا یحصیها(خ).

۳- ۳. فی المصدر: ینصرف.

۴- ۴. فی المصدر: أرأف بعباده و انظر.

۵- ۵. فی المخطوط: یجری.

۶- ۶. فی المصدر: یقوده.

۷- ۷. فی المصدر: الحوت.

وَ الْأَرْضُ يَوْمَئِذٍ خَالِيَةٌ لَيْسَ فِيهَا أَحَدٌ قَالَ لِلْمَلَائِكَهِ إِنِّي جاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً قالُوا أَ تَجْعَلُ فِيها مَنْ يُفْسِدُ فِيها وَ يَسْفِكُ الدِّماءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِكَ وَ نُقَدِّسُ لَكَ قالَ إِنِّي أَعْلَمُ ما لا تَعْلَمُونَ فَبَعَثَ اللَّهُ جَبْرَئِيلَ عليه السلام فَأَخَذَ مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ قَبْضَةً فَعَجَنَهُ بِالْمَاءِ الْعَذْبِ وَ الْمَالِحِ (۱)

وَ رَكَّبَ فِيهِ الطَّبَائِعَ قَبْلَ أَنْ يَنْفُخَ فِيهِ الرُّوحَ فَخَلَقَهُ مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ فَلِذَلِكَ سُمِّيَ آدَمَ لِأَنَّهُ لَمَّا عُجِنَ بِالْمَاءِ اسْتَأْدَمَ فَطَرَحَهُ فِي الْجَبَلِ كَالْجَبَلِ الْعَظِيمِ وَ كَانَ إِبْلِيسُ يَوْمَئِذٍ خَازِناً عَلَى السَّمَاءِ الْخَامِسَهِ يَدْخُلُ فِي مَنْخِرِ آدَمَ ثُمَّ يَخْرُجُ مِنْ دُبُرِهِ ثُمَّ يَضْرِبُ بِيَدِهِ عَلَى بَطْنِهِ فَيَقُولُ لِأَيِّ أَمْرٍ خُلِقْتَ لَئِنْ جُعِلْتَ فَوْقِي لَا أَطَعْتُكَ وَ إِنْ جُعِلْتَ أَسْفَلَ مِنِّي لَا أُعِينُكَ فَمَكَثَ فِي الْجَنَّهِ أَلْفَ سَنَهٍ مَا بَيْنَ خَلْقِهِ إِلَى أَنْ يُنْفَخَ فِيهِ الرُّوحُ فَخَلَقَهُ مِنْ مَاءٍ وَ طِينٍ وَ نُورٍ وَ ظُلْمَهٍ وَ رِيحٍ وَ نُورٍ مِنْ نُورِ اللَّهِ فَأَمَّا النُّورُ فَيُورِثُهُ الْإِيمَانَ وَ أَمَّا الظُّلْمَهُ فَيُورِثُهُ الْكُفْرَ وَ الضَّلَالَهَ وَ أَمَّا الطِّينُ فَيُورِثُهُ الرِّعْدَهَ وَ الضَّعْفَ وَ الِاقْشِعْرَارَ(۲) عِنْدَ إِصَابَهِ الْمَاءِ فَيُنْبِتُ (۳) بِهِ عَلَى أَرْبَعِ الطَّبَائِعِ عَلَى الدَّمِ وَ الْبَلْغَمِ وَ الْمِرَارِ وَ الرِّيحِ فَذَلِكَ قَوْلُهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَ وَ لا يَذْكُرُ الْإِنْسانُ أَنَّا خَلَقْناهُ مِنْ قَبْلُ وَ لَمْ يَكُ شَيْئاً قَالَ فَقَالَ كَعْبٌ يَا عُمَرُ بِاللَّهِ أَ تَعْلَمُ كَعِلْمِ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ فَقَالَ لَا فَقَالَ كَعْبٌ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام وَصِيُّ الْأَنْبِيَاءِ وَ مُحَمَّدٌ خَاتَمُ الْأَنْبِيَاءِ عليهم السلام وَ عَلِيٌّ خَاتَمُ الْأَوْصِيَاءِ وَ لَيْسَ عَلَى الْأَرْضِ الْيَوْمَ مَنْفُوسَةٌ إِلَّا وَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ أَعْلَمُ مِنْهُ وَ اللَّهِ مَا ذَكَرَ مِنْ خَلْقِ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ وَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ وَ الْمَلَائِكَهِ شَيْئاً إِلَّا وَ قَدْ قَرَأْتُهُ فِي التَّوْرَاهِ كَمَا قَرَأَ قَالَ فَمَا رُئِيَ عُمَرُ غَضِبَ قَطُّ مِثْلَ غَضَبِهِ ذَلِكَ الْيَوْمَ (۴).

**[ترجمه]تفسیر فرات: امام حسن فرمود: پدرم را نزد عمر بن خطاب دیدم که کعب الاحبار نزد او بود و او مردی بود که تورات و کتب پیغمبران را خوانده بود، عمر به او گفت: ای کعب! داناترین بنی اسرائیل پس از موسی بن عمران چه کسی بود؟ گفت: او یوشع بن نون بود که پس از موسی بن عمران وصی او بود، و همچنین هر پیغمبری که پس از موسی بن عمران در گذشت یک وصیّ داشت که پس از او کارگزار امتش بود. پس عمر به او گفت:پس وصی پیغمبر ما و دانای آنان که بود؟آیا ابو بکر بود؟

علی علیه السّلام خاموش بود و سخن نمی گفت.کعب گفت: آرام باش ای عمر! که سکوت در اینجا بهتر است. ابو بکر مردی به صلاح بود و مسلمان ها برای صلاحیت او را مقدّم داشتند در حالی که وصی نبود، زیرا [موسی بن عمران] چون درگذشت، وصیت کرد به یوشع بن نون و گروهی از بنی اسرائیل او را پذیرفتند و گروهی هم فضل و برتری او را انکار کردند، و این همان است که خدای تعالی در قرآن یاد کرده «فآمنت طائفةٌ من بنی إسرائیل و کَفَرَت طائفةٌ فأیّدنا الذین آمنوا علی عدوّهم فأصبَحوا ظاهرین»، - . صّف / ۱۴ - {گروهی از بنی اسرائیل ایمان آوردند پس طایفه ای کفر ورزیدند و کسانی را که گرویده بودند بر دشمنانشان یاری کردیم تا چیره شدند.}وچنین بودند پیغمبران گذشته و امت های پیشین و هیچ پیغمبری نبود جز اینکه یک وصی و جانشین داشت و قومش بر او حسد بردند و فضیلت او را انکار کردند. عمر گفت: وای بر تو ای کعب! پس به نظر تو وصی پیغمبر ما کیست؟

کعب گفت: او در همه کتب پیغمبران معروف و شناخته شده است و در همه کتبی که از آسمان نازل شده اند. او علی است! برادر پیغمبر عربی صلی الله علیه وآله. یار او بود در کار و پشتیبان او بود در برابر دشمنانش [و] همسری مبارک دارد [و] و از او دو پسر دارد که امتش پس از او هر دو را می کشند و به وصیش حسد می برند همان طور که امت های گذشته به اوصیاء

پیغمبران خود حسد بردند؛ و او را از حقش دور می کنند و محروم، و پس از او فرزندانش را می کشند، مانند حسد امت های گذشته.

عمر نفسی درکشید و گفت، ای کعب! اگر قدری هم به کتاب نازل شده خدا باور داری، البته بسیار به آن دروغ بستی. کعب گفت: من هرگز در باره کتاب خدا دروغ نگفتم، ولی از من چیزی پرسیدی که ناچار بودم آن را برایت شرح دهم و من حتماً می دانم که داناترین این امت پس از پیغمبرشان، امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علیه السّلام است. زیرا من چیزی از او نپرسیدم جز اینکه نزد او هر آنچه را تورات و همه کتب پیغمبران آن را تصدیق دارند، یافتم.

عمر به او گفت: ای یهودی زاده! خاموش باش، به خدا تو سخن های دروغین بسیار داری. کعب گفت: به خدا سراغ ندارم که از زمانی که حکم اسلام بر من جاری شد و مکلّف شدم، در هیچ چیز از کتاب خدا دروغ بسته باشم. اگر بخواهی، من یک مسأله علمی از تورات مطرح می کنم، اگر تو بهتر دانستی، تو از او داناتری و اگر او فهمید، از تو داناتر است. عمر گفت: بیاور برخی از آنچه ناستوده داری، کعب گفت: به من بگو «وکان عرشه علی الماء»پس زمین کجا بوده؟ وآسمان کجا بوده؟ وهمه مخلوقات کجا بودند؟ عمر گفت: چه کسی از غیب می داند، جز آنچه از پیغمبر ما شنیده باشد؟ گفت ولی به گمانم اگر از ابو الحسن از این مسأله سؤال شود، آن را شرح می دهد، همانند آنچه ما آن را در تورات خواندیم. عمر به او گفت: وقتی به مجلس آمد، از او بپرس. چون علی علیه السّلام بر عمر و یارانش وارد شد، آنان خواستند که امیر المؤمنین را خوار کنند. کعب گفت: ای ابوالحسن! در باره قول خدای تعالی در کتابش به من بگو، آنجا که فرمود: « وَكَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ لِيَبْلُوَكُمْ أَيُّكُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»، { عرش او بر آب بود تا شما را بیازماید که کدام یک نیکوکارترید.}امیر المؤمنین علی علیه السّلام فرمود: آری، عرش او بر آب بود آنگاه که نه زمین گسترانیده شده بود، و نه آسمان ساخته شده، نه آوازی شنیده می شد، نه چشمه ای می جوشید، و نه فرشته مقربی بود، نه پیغمبر مرسلی، و نه ستاره ای در حرکت بود، و نه ماهی در گردش، و نه خورشیدی در تابش. عرش او بر آب بود، و برای هیچ آفریده ای نگران نبود. خود را چنانچه می خواست بزرگ می داشت و تقدیس می نمود، سپس به آفریدن مخلوقات آغاز کرد. موج دریاها را برانگیخت و از آن ها دودی چون بزرگترین آفریده خدا برخاست، و آسمانی بسته از آن ساخت، و سپس زمین را از زیر محل کعبه کشید و پهن کرد، و آن وسط و میانه زمین است و با دریاها پیوست، سپس آن را از بنیان گشود و هفت طبقه اش نمود، بعد از آنکه یکی بود.

سپس به آسمان توجه کرد که دودی بود و بخاری برخاسته از آبی که در آن دریاها بود، و آن را با کلمه ای که جز خودش نمی داند هفت طبقه ساخت، و در هر آسمانی فرشته هایی را جای داد وآنان را معصوم از گناه آفرید، از نوری برگرفته از دریاهای خوش گوار، و آن دریای رحمت است، و خوراکشان را تسبیح تهلیل و تقدیس قرار داد. و چون کارش گذشت و آفرینشش پایان یافت بر ملک خود استوار شد، و ستایش شد چنان که شایسته آن بود؛ سپس ملک خود را اندازه کرد، و در هر آسمانی اختران فروزانی آویخت مانند قندیل ها و چراغ هایی که در مساجد می آویزند، که کسی نمی تواند آن ها را حساب کند جز خدای تبارک و تعالی. یک اختر آسمانی مانند یک شهر بزرگ در زمین است. سپس خورشید و ماه را آفرید و هر دو را تابنده ساخت، و اگر خدای تعالی آن دو را وانهاده بود، همانطور که نخستین بار آفریده بود، شب از روزشناخته نمی شد، و ماه و سال و زمستان و تابستان و بهار و پائیز از هم شناخته نمی شدند و دین داران وقت وظائف و فرائض دینی خود را نمی دانستند، و کارگر نمی دانست کی به دنبال امور معاش خود برود و کی آسایش کند، و خدا به خاطر رأفتی که به

بنده های خود داشت، به آن ها نظر کرد، و جبرئیل را فرستاد تا با پر خود یکی از دو خورشید را مسح کند، و پرتو و شعاع آن را برد و روشنی آن را به جا گذاشت، و این است فرموده خدا که «وجَعَلنا الّلیلَ و النّهارَ آیَتَین فَمَحونا آیةَ الّلیل فجعلنا آیةَ النّهار مُبصِرةً لتبتغوا فضلاً من ربّکم و لتعلمو عدد السنین و الحساب و کلّ شیءٍ فصّلناه تفصیلا»، - . أسری / ۱۲ - {و شب و روز را دو نشانه قرار دادیم. نشانه شب را تیره گون و نشانه روز را روشنی بخش گردانیدیم تا [در آن] فضلی از پروردگارتان بجویید و تا شماره سال ها و حساب [عمرها و رویدادها] را بدانید و هر چیزی را به روشنی باز نمودیم.} و آن ها را نهادیم تا در فلک روان باشند و فلک میان آسمان و زمین فراز و بلند است. در آسمان، فرازی و بلندی اش تا سه فرسخ است در فرو گرفتن خورشید و ماهِ روان. و هر کدام در شتابند و سیصد فرشته آن ها را می کشاند، در دست هر فرشته حلقه ای است که آن ها را در اعماق این دریا روانه می کنند و هر کدام سر و صدایی در تهلیل و تسبیح و تقدیس دارند. اگر یکی از آن ها از اعماق آن دریا ظاهر شود و بیرون آید، هر چه بر روی زمین است می سوزد حتی کوه ها و سنگ ها و هر چه خدا آفریده، و چون خدا آسمان ها و زمین و شب و روز و اختران و فلک را آفرید و زمین را بر پشت ماهی نهاد، بر او سنگینی کرد و لرزید و به وسیله کوه ها آن را محکم و استوار کرد، و چون آفرینش آنچه در آسمان ها بود کامل شدو زمین در آن روز تهی بود و در آن کسی نبود، خدا به فرشته ها فرمود: «إنّی جاعلٌ فی الإرض خلیفةً قالوا أتجعل فیها من یفسد فیها و یسفک الدماء و نحن نسبّح بحمدك و نقدّس لک قال إنّی أعلم ما لاتعلمون»، - . البقره / ۳۱ - {من در زمین جانشینی خواهم گماشت. [فرشتگان] گفتند آیا در آن کسی را می گماری که در آن فساد انگیزد و خون ها بریزد و حال آنکه ما با ستایش تو [تو را] تنزیه می کنیم و به تقدیست می پردازیم! فرمود: من چیزی می دانم که شما نمی دانید.} پس خدا جبرئیل را فرستاد و از روی زمین مشتی (خاك) برگرفت و آن را با آب شیرین و تلخ خمیر کرد. و طبع ها را در آن در آمیخت، پیش از آنکه جان در آن بدمد و او را از روی گندمگون زمین آفرید و برای همین او را آدم نامید. چون او را با آب خمیر کرد گل آلود شد و آن را چون کوهی بزرگ به دامنه کوه افکند، ابلیس در آن روز بر آسمان پنجم بود، از سوراخ بینی آدم درون می شد و از دبر او در می آمد، سپس دست بر شکمش می زد و می گفت: تو برای چه آفریده شدی؟ اگر برتر و بالا دست من شوی از تو فرمان نمی برم و اگر زیردستم شوی یاریت نمی کنم. از روزی که آفریده شد تا جان در او دمیده شد، هزار سال در بهشت ماند. او را از آب و گل، نور و ظلمت و بادو پرتوی از خدا آفرید، اما بر اثر نور ایمان می آورد و بر اثر ظلمت به کفر می گراید و گمراهی. سرشت خاکی‌اش در مواجهه با آب او را دچار لرزش و ناتوانی و زبری پوست تن می نماید، و او را به چهار طبع وصف کنند، طبع خون و بلغم، و صفراء و باد، و این است قول خدا تبارك و تعالی که «أولا یذکر الإنسان أنّا خلقناه من قبل و لم یکن شیئا»، - . مریم / ۶۷ - {آیا انسان به یاد نمی‌آورد که ما او را قبلا آفریدیم و حال آنکه چیزی نبوده است؟}

کعب گفت: ای عمر، تو را به خدا!آیا تو به مانند دانش امیر المؤمنین علی بن ابی طالب علم داری؟ گفت: نه، کعب گفت: علی بن ابی طالب علیه السّلام وصی پیغمبران است و محمّد خاتم پیغمبران علیهم السلام، و علی خاتم اوصیاء، و نیست امروزه در روی زمین کسی(نفسی) جز اینکه علی بن ابی طالب از او داناتر است. به خدا ذکر نشده از خلق آدمی و جن و آسمان و زمین و فرشته ها، چیزی جز اینکه من آن را در تورات خواندم، چنانچه او گفت. و هیچ روز عمر را خشمناك تر از آن روز ندیدند. - . تفسیر فرات : ۶۵ -

**[ترجمه]

بيان

الخرص الكذب و القول بالظن و التخرص الافتراء بعض

ص: ۹۴

۱- ۱. فی المصدر: و الماء المالح.

۲- ۲. فی المصدر: القشعریره-

۳- ۳. فی المصدر: فینبعث.

۴- ۴. تفسیر فرات: ۶۵.

هناتک أی شرورک أو کلماتک العجیبه و لکن إخال بکسر الهمزه و قد تفتح أی أظن ثم فتقها بالبنیان لعل المراد جعل الفرج بین قطعاتها فصارت کالبنیان أو جعل فیها البناء و العماره فقسمت بالأقالیم علی قول و الجبل بالفتح الساحه و کان فی الخبر تصحیفات و هو مشتمل علی رموز و لعلنا نتکلم فی بعض أجزائه فی موضع یناسبه.

**[ترجمه]«الخرص»: دروغ و سخن از روی گمان. «التخرص»: افتراء. «بعض هناتک» یعنی بدیهایت یا کلمات عجیبت. «و لکن إخال» که گاهی با فتح همزه می آید یعنی گمان می کنم.

«ثم فتقها بالبنیان» شاید منظور این است که میان طبقاتش گشادگی ایجاد کرد و مانند ساختمان شد، یا اینکه بنا بر قولی، عمارت و آبادانی در آن نهاد و به هفت اقلیم تقسیم شد. این خبر نقاط ابهامی دارد و رموزی، و شاید ما در زمان مناسبی در باره بخشی از آن توضیح بدهیم.

**[ترجمه]

«۸۰»

الْکَافِی، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ سَهْلٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ کَثِیرٍ عَنْ دَاوُدَ الرَّقِّیِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ فَقَالَ مَا یَقُولُونَ (۱) قُلْتُ یَقُولُونَ إِنَّ الْعَرْشَ کَانَ عَلَی الْمَاءِ وَ الرَّبُّ فَوْقَهُ فَقَالَ کَذَبُوا مَنْ زَعَمَ هَذَا فَقَدْ صَیَّرَ اللَّهَ مَحْمُولًا وَ وَصَفَهُ بِصِفَهِ الْمَخْلُوقِ (۲) وَ لَزِمَهُ أَنَّ الشَّیْ ءَ الَّذِی یَحْمِلُهُ أَقْوَی مِنْهُ قُلْتُ بَیِّنْ لِی جُعِلْتُ فِدَاکَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ حَمَّلَ دِینَهُ وَ عِلْمَهُ الْمَاءَ قَبْلَ أَنْ تَکُونَ أَرْضٌ أَوْ سَمَاءٌ أَوْ جِنٌّ أَوْ إِنْسٌ أَوْ شَمْسٌ أَوْ قَمَرٌ فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ نَثَرَهُمْ بَیْنَ یَدَیْهِ فَقَالَ لَهُمْ مَنْ رَبُّکُمْ فَأَوَّلُ مَنْ نَطَقَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ وَ الْأَئِمَّهُ علیهم السلام فَقَالُوا أَنْتَ رَبُّنَا فَحَمَّلَهُمُ الْعِلْمَ وَ الدِّینَ ثُمَّ قَالَ لِلْمَلَائِکَهِ هَؤُلَاءِ حَمَلَهُ دِینِی وَ عِلْمِی وَ أُمَنَائِی فِی خَلْقِی وَ هُمُ الْمَسْئُولُونَ ثُمَّ قَالَ لِبَنِی آدَمَ أَقِرُّوا لِلَّهِ بِالرُّبُوبِیَّهِ وَ لِهَؤُلَاءِ النَّفَرِ بِالْوَلَایَهِ وَ الطَّاعَهِ فَقَالُوا نَعَمْ رَبَّنَا أَقْرَرْنَا فَقَالَ اللَّهُ لِلْمَلَائِکَهِ اشْهَدُوا فَقَالَتِ الْمَلَائِکَهُ شَهِدْنَا عَلَی أَنْ لَا یَقُولُوا غَداً إِنَّا کُنَّا عَنْ هذا غافِلِینَ أَوْ یَقُولُوا إِنَّما أَشْرَکَ آباؤُنا مِنْ قَبْلُ وَ کُنَّا ذُرِّیَّهً مِنْ بَعْدِهِمْ أَ فَتُهْلِکُنا بِما فَعَلَ الْمُبْطِلُونَ یَا دَاوُدُ وَلَایَتُنَا مُؤَکَّدَهٌ عَلَیْهِمْ فِی الْمِیثَاقِ (۳).

التوحید، عن علی بن أحمد الدقاق عن محمد بن أبی عبد الله الکوفی عن

۱- ۱. فی التوحید: فقال لی ما یقولون فی ذلک.

۲- ۲. فی التوحید: المخلوقین.

۳- ۳. الکافی: ج ۱، ص: ۱۳۲.

محمد بن إسماعيل البرمكی عن جزعان (۱) بن نصر الکندی عن سهل: مثله

**[ترجمه]کافی: داود رقی از امام صادق علیه السّلام از تفسیر آیه: «و کان عرشه علی الماء» پرسید، فرمود: چه می گویند؟ گفتم: می گویند: عرش بر روی آب بود و پروردگار بالای آن. فرمود: دروغ می گویند، هر که این را بگوید خدا را چون باری و جسمی قابل حمل پنداشته، و به صفت مخلوق توصیفش کرده و این مستلزم آن است که چیزی که خدا را حمل کرده و نگه داشته، نیرومندتر از او باشد. گفتم: قربانت گردم! برایم شرح بده. فرمود: خدا دین و دانش خود را بر آب بار کرد، پیش از آنکه زمینی یا آسمانی یا جن وانسی، یا خورشید و ماهی باشند. چون خواست خلق را بیافریند، آن ها را در برابر خود پراکند و به آن ها گفت: پروردگارتان کیست؟ نخستین کسی که به سخن آمد، رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله و امیرالمؤمنین و ائمه علیهم السلام بودند که گفتند: تویی پروردگار ما. پس دین و دانشش را به آن ها داد تا حمل کنند، سپس به فرشته ها فرمود: اینان حاملان دین و علم منند و امینانم بر خلق، و آنان مسئول هستند.

سپس به بنی آدم فرمود: به ربوبیت و پروردگاری خداوند اقرار کنید، و برای اینان به ولایت و فرمانبرداری. گفتند: بله پروردگارا، ما اقرار کردیم. پس خدا به فرشته ها فرمود: گواه باشید. ملائکه گفتند: گواهیم براینکه فردا نگویند راستی ما از این بی خبر بودیم یا بگویند، همانا پدران ما پیش از این مشرک بودند، و ما پس از آن ها فرزندان ناتوانی بودیم. آیا ما را به آن چه بیهوده کاران کردند عذاب می نمائی؟ ای داود، ولایت ما در میثاق بر آن ها تأکید شده. - . الکافی ۱ : ۱۳۲ -

در التوحید روایتی مشابه آن آمده.

**[ترجمه]

بیان

ظاهره أن الله سبحانه أعطی الماء حاله صار قابلا لحمل دینه و علمه و یحتمل أن یکون المعنی أنه لما کان الماء أول المخلوقات و کان الله تعالی جعله قابلا لأن یخرج منه خلقا یکونون قابلین لعلمه و دینه و کان یهیئ أسباب خروجهم منه فکأنه حمل دینه و علمه الماء و من یسلک مسلک الحکماء قد یؤول الماء بالعقل و قد یؤوله بالهیولی و نحن من ذلک بمعزل بفضله تعالی.

**[ترجمه]ظاهرش آن است که خدای سبحان به آب حالتی داد که قابلیت حمل دین و دانش او را پیدا کرد، و شاید مقصود این باشد که چون آب از نخستین آفریده ها است، و خدا آن را آماده کرد تا از آن خلقی برون آید که قابلیت حمل دین و دانش او را داشته باشند، و اسباب برآمدن آن ها را فراهم کرده، مانند آن است که دین و دانشش را بر آب حمل کرده. و هر کس به روش حکماء سخن کند، آب را تفسیر به خرد می کند و بخشی تفسیر به هیولا کردند، و ما از این سخنان به فضل خدای تعالی به دوریم.

**[ترجمه]

الْكَافِی، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ دَاوُدَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَطِیَّهَ(۲)

قَالَ: جَاءَ إِلَی أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام رَجُلٌ مِنْ أَهْلِ الشَّام مِنْ عُلَمَائِهِمْ فَقَالَ یَا أَبَا جَعْفَرٍ جِئْتُ أَسْأَلُکَ عَنْ مَسْأَلَهٍ قَدْ أَعْیَتْ عَلَیَّ أَنْ أَجِدَ أَحَداً یُفَسِّرُهَا وَ قَدْ سَأَلْتُ عَنْهَا ثَلَاثَهَ أَصْنَافٍ مِنَ النَّاسِ فَقَالَ کُلُّ صِنْفٍ مِنْهُمْ شَیْئاً غَیْرَ الَّذِی قَالَ الصِّنْفُ الْآخَرُ فَقَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام مَا ذَاکَ قَالَ فَإِنِّی أَسْأَلُکَ عَنْ أَوَّلِ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ خَلْقِهِ فَإِنَّ بَعْضَ مَنْ سَأَلْتُهُ قَالَ الْقَدَرُ وَ قَالَ بَعْضُهُمُ الْقَلَمُ وَ قَالَ بَعْضُهُمُ الرُّوحُ فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ مَا قَالُوا شَیْئاً أُخْبِرُکَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی کَانَ وَ لَا شَیْ ءَ غَیْرُهُ وَ کَانَ عَزِیزاً وَ لَا أَحَدَ کَانَ قَبْلَ عِزِّهِ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ سُبْحانَ رَبِّکَ رَبِّ الْعِزَّهِ عَمَّا یَصِفُونَ وَ کَانَ الْخَالِقُ قَبْلَ الْمَخْلُوقِ وَ لَوْ کَانَ أَوَّلُ مَا خَلَقَ مِنْ خَلْقِهِ الشَّیْ ءَ مِنَ الشَّیْ ءِ إِذاً لَمْ یَکُنْ لَهُ انْقِطَاعٌ أَبَداً وَ لَمْ یَزَلِ اللَّهُ إِذاً وَ مَعَهُ شَیْ ءٌ لَیْسَ هُوَ یَتَقَدَّمُهُ وَ لَکِنَّهُ کَانَ إِذْ لَا شَیْ ءَ غَیْرُهُ وَ خَلَقَ الشَّیْ ءَ الَّذِی جَمِیعُ

ص: ۹۶

۱- ۱. فی المصدر: جذعان بن أبی نصر الکندی.

۲- ۲. هو محمّد بن عطیه الحناط الکوفیّ أخو الحسن و جعفر، قال النجاشیّ عند ترجمه اخیه الحسن، الحسن بن عطیه الحناط کوفیّ، مولی، ثقه، و اخواه أیضا، و کلهم یروون عن أبی عبد اللّه علیه السلام و ظاهره وثاقه محمّد و جعفر أیضا. لکن فی روایته عن ابی جعفر بلا واسطه اشکال، لانه روی عن أبی عبد اللّه علیه السلام و هو صغیر کما صرّح به النجاشیّ، فکأن فی السند ارسالا. و یؤیده أنّه لم یذکر روایته فی سائر کتب الرجال أیضا إلّا عن الصادق علیه السلام.

الْأَشْيَاءِ مِنْهُ وَ هُوَ الْمَاءُ الَّذِی خَلَقَ الْأَشْيَاءَ مِنْهُ فَجَعَلَ نَسَبَ كُلِّ شَیْ ءٍ إِلَی الْمَاءِ وَ لَمْ يَجْعَلْ لِلْمَاءِ نَسَباً يُضَافُ إِلَيْهِ وَ خَلَقَ الرِّيحَ مِنَ الْمَاءِ ثُمَّ سَلَّطَ الرِّيحَ عَلَی الْمَاءِ فَشَقَّقَتِ الرِّيحُ مَتْنَ الْمَاءِ حَتَّی ثَارَ مِنَ الْمَاءِ زَبَدٌ عَلَی قَدْرِ مَا شَاءَ أَنْ يَثُورَ فَخَلَقَ مِنْ ذَلِكَ الزَّبَدِ أَرْضاً بَيْضَاءَ نَقِيَّةً لَيْسَ فِيهَا صَدْعٌ وَ لَا ثَقْبٌ (۱) وَ لَا صُعُودٌ وَ لَا هُبُوطٌ وَ لَا شَجَرَةٌ ثُمَّ طَوَاهَا فَوَضَعَهَا فَوْقَ الْمَاءِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ النَّارَ مِنَ الْمَاءِ فَشَقَّقَتِ النَّارُ مَتْنَ الْمَاءِ حَتَّی ثَارَ مِنَ الْمَاءِ دُخَانٌ عَلَی قَدْرِ مَا شَاءَ اللَّهُ أَنْ يَثُورَ فَخَلَقَ مِنْ ذَلِكَ الدُّخَانِ سَمَاءً صَافِيَةً نَقِيَّةً لَيْسَ فِيهَا صَدْعٌ وَ لَا نَقْبٌ (۲) وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ أَمِ السَّماءُ بَناها رَفَعَ سَمْكَها فَسَوَّاها وَ أَغْطَشَ لَيْلَها وَ أَخْرَجَ ضُحاها قَالَ وَ لَا شَمْسٌ وَ لَا قَمَرٌ وَ لَا نُجُومٌ وَ لَا سَحَابٌ ثُمَّ طَوَاهَا فَوَضَعَهَا فَوْقَ الْأَرْضِ ثُمَّ نَسَبَ الْخَلِيقَتَيْنِ فَرَفَعَ السَّمَاءَ قَبْلَ الْأَرْضِ فَذَلِكَ قَوْلُهُ عَزَّ ذِكْرُهُ وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها يَقُولُ بَسَطَهَا قَالَ فَقَالَ لَهُ الشَّامِیُّ يَا أَبَا جَعْفَرٍ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ أَ وَ لَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما فَقَالَ لَهُ أَبُو جَعْفَرٍ عليه السلام فَلَعَلَّكَ تَزْعُمُ أَنَّهُمَا كَانَتَا رَتْقاً مُلْتَزِقَتَيْنِ مُلْتَصِقَتَيْنِ فَفُتِقَتْ إِحْدَاهُمَا مِنَ الْأُخْرَی فَقَالَ نَعَمْ فَقَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عليه السلام اسْتَغْفِرْ رَبَّكَ فَإِنَّ قَوْلَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ كانَتا رَتْقاً يَقُولُ كَانَتِ السَّمَاءُ رَتْقاً لَا تُنْزِلُ الْمَطَرَ وَ كَانَتِ الْأَرْضُ رَتْقاً لَا تُنْبِتُ الْحَبَّ فَلَمَّا خَلَقَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی الْخَلْقَ وَ بَثَّ فِيها مِنْ كُلِّ دَابَّةٍ فَفَتَقَ السَّمَاءَ بِالْمَطَرِ وَ الْأَرْضَ بِنَبَاتِ الْحَبِّ فَقَالَ الشَّامِیُّ أَشْهَدُ أَنَّكَ مِنْ وُلْدِ الْأَنْبِيَاءِ وَ أَنَّ عِلْمَكَ عِلْمُهُمْ (۳).

**[ترجمه]روضة الكافی: مردی از دانشمندان شام به امام باقر علیه السّلام گفت: یا ابا جعفر، آمدم از تو مسأله ای بپرسم که در تفسیر و یافتن پاسخ آن درمانده شدم، من از سه دسته مردم آن را پرسیدم: هر کدام پاسخی متفاوت دادند. امام علیه السّلام فرمود: آن مسأله چیست؟ گفت: من از شما می پرسم، نخستین آفریده خدا چیست؟ برخی به من گفته اند، قدر است، و برخی گفته اند: قلم است، و برخی آن را روح دانسته اند، امام باقر علیه السّلام فرمود: چیز درستی نگفتند، من به تو خبر می دهم که خدا تبارک و تعالی بود و چیزی جز او نبود، عزیز بود و هیچ کس پیش از عزت او نبود، و این است فرموده او «سبحان ربّک ربّ العزة عمّا یصفون»، - . صافات / ۱۸۰ - {منزه است پروردگار تو، پروردگار شکوهمند از آنچه وصف می کنند.}خالق بود پیش از مخلوق و اگر نخست بار چیزی را از چیزی آفریده باشد، نقطه پایانی برای آن متصور نیست؛ و اگر همیشه با خدا چیزی بوده، در این صورت خدا پیش از او نبوده؛ ولی خدا بوده آنگاه که جز او چیزی نبوده، و چیزی آفریده که همه چیز از آن است و آن آب است که همه چیز را از آن آفریده و نسبت هر چیز را به آب قرار داد، و نسب و نژادی نبود که به آن بپیوندد، و باد را از آب آفرید و باد را بر آب چیره ساخت و باد، دل آن را شکافت تا اینکه از آب کفی حاصل شد تا اندازه ای که خدا خواست، و از آن کف زمینی سپید و پاک آفرید که شکستگی و سوراخی نداشت، و بلندی و پستی در آن نبود و بی درخت بود، سپس آن را در هم نوردید و بالای آب نهاد. سپس خدا آتش را از آب آفرید و آتش دل آب را شکافت تا از آب دودی برآمد به اندازه ای که خدا خواست، و از آن دود آسمانی صاف و پاک آفرید که شکستگی و سوراخ نداشت و این است فرموده او که «رَفَعَ سَمْكَهَا فَسَوَّاهَا *وَأَغْطَشَ لَيْلَهَا وَأَخْرَجَ ضُحَاهَا»، - . نازعات / ۲۹-۲۸ - {سقفش را برافراشت و آن را [به اندازه معین] درست کرد. و شبش را تیره و روزش را آشکار گردانید.}- فرمود: - نه خورشیدی بود و نه ماه، و نه اختران و نه ابر، سپس آن را در هم نوردید و بالای زمین نهاد، سپس دو آفریده را به هم مربوط ساخت، و آسمان را پیش از زمین برافراشت، و این است فرموده او که «وَالْأَرْضَ بَعْدَ ذَلِكَ دَحَاهَا»، - . نازعات / ۳۰ - {و پس از آن زمین را با غلتانیدن گسترد.} می فرماید: پهن کرد.

مرد شامی گفت: یا ابا جعفر، این کلام خدای عز و جل یعنی چه؟ «أَوَلَمْ يَرَ الَّذِينَ كَفَرُوا أَنَّ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ كَانَتَا رَتْقًا

فَفَتَقْنَاهُمَـا»، - . أنبیاء / ۳۰ - {آیا کسانی که کفر ورزیدند ندانستند که آسـمان ها و زمین هر دو به هم پیوسـته بودند و ما آن دو را از هم جدا ساختیم؟} امام علیه السّلام فرمود: شاید می پنداری آن ها به هم چسبیده و پیوسته بودند، و یکی را از دیگری برگشـود و جـدا کرد؟ گفـت: آری. امـام فرمـود: از پروردگـارت طلب اسـتغفار کن، زیرا معنی «کانتـا رتقـا» این است که می فرماید، آسـمان بسته بود و باران فرود نمی آمد. و زمین بسته بود و دانه گیاه نمی روئید، و چون خدای تبارک و تعالی خلق را آفریـد، و از هر جانوری در زمین پراکنـد، آسـمان را با باران گشود، و زمین را به رویاندن دانه، شامی گفت: گواهی می دهم که تو زاده پیغمبری و دانش تو دانش پیغمبران است. - . روضهٔ الکافی : ۹۴ -

**[ترجمه]

توضیح

قوله علیه السـلام و لو کـان أول مـا خلق أی لو کـان کما تزعمه الحکماء کل حادث مسـبوقا بماده فلا یتحقق شـی ء یکون أول الأشیاء من الحوادث فیلزم وجود قدیم سوی الله تعالی و هو محال فجعل نسب کل شی ء إلی الماء أی

ص: ۹۷

۱- ۱. نقب(خ).

۲- ۲. ثقب(خ).

۳- ۳. روضه الکافی: ۹۴.

بأن خلق جميعها منه لا بقوله وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَيْ ءٍ حَيٍ لأنه ظاهرا مختص بذوى الحياه إلا أن يقال المراد بكل شي ء هنا أيضا ذوو الحياه أو يقال انتساب ذوى الحياه إليه مستلزم لانتساب غيرهم أيضا من العناصر لأنها جزء الحيوان ثم نسب الخليقتين أى رتبهما فى الوضع و جعل إحداهما فوق الأخرى أو بين نسبه خلقهما فى كتابه بقوله وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها فبين أن دحو الأرض بعد رفع السماء.

**[ترجمه]این که فرمود «اگر نخستین آفریده از چیزی باشد» یعنی اگر چنان باشد که حکماء می پندارند هر حادث و پدیده ای باید مسبوق به ماده ای باشد، چیزی که نخستین پدیده و حادث باشد محقق نشود، و لازم می شود وجود قدیمی غیر ازخدا را بپذیریم و آن محال است. «نسبت هر چیز را به آب قرار داد» یعنی همه را از آب آفرید، نه مقصود این است که می گوید: «و جعلنا من الماء کل شیء حیّ»، { هر چیز زنده ای را از آب پدید آوردیم.} زیرا ظاهرش مخصوص به دارای حیات است مگر اینکه گفته شود، مقصود از هر چیز در اینجا هم همان زنده ها است، یا گفته شود نسبت زنده ها به آب مستلزم نسبت دیگر چیزها به آن است از هر یک از عناصر، زیرا آن ها هم جزء زنده ها هستند. «سپس دو آفریده را به هم مربوط ساخت» یعنی وضعیت آن ها را مرتب نمود، و یکی را در بالای دیگری نهاد، یا آنکه نسبت آن ها را در کتاب خود یاد کرد و فرمود: «و الأرض بعد ذلک دحاها» و بیان کرد که گسترانیدن زمین پس از افراشتن آسمان بوده است.

**[ترجمه]

«۸۲»

الْكَافِي، عَنْ مُحَمَّدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنِ الْعَلَاءِ بْنِ رَزِينٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ وَ الْحَجَّالِ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: قَالَ لِي أَبُو جَعْفَرٍ عليه السلام كَانَ كُلُّ شَيْ ءٍ مَاءً وَ كَانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ فَأَمَرَ اللَّهُ جَلَّ وَ عَزَّ الْمَاءَ فَاضْطَرَمَ نَاراً ثُمَّ أَمَرَ النَّارَ فَخَمَدَتْ فَارْتَفَعَ مِنْ خُمُودِهَا دُخَانٌ فَخَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ مِنْ ذَلِكَ الدُّخَانِ وَ خَلَقَ الْأَرْضَ مِنَ الرَّمَادِ ثُمَّ اخْتَصَمَ الْمَاءُ وَ النَّارُ وَ الرِّيحُ فَقَالَ الْمَاءُ أَنَا جُنْدُ اللَّهِ الْأَكْبَرُ وَ قَالَ الرِّيحُ أَنَا جُنْدُ اللَّهِ الْأَكْبَرُ(۱)

وَ قَالَتِ النَّارُ أَنَا جُنْدُ اللَّهِ الْأَكْبَرُ فَأَوْحَى اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ إِلَى الرِّيحِ أَنْتِ جُنْدِيَ الْأَكْبَرُ.

**[ترجمه]روضهٔ الکافی: محمّد بن مسلم روایت می کند که امام باقر علیه السلام به من فرمود: همه چیز آب بود، و عرش خدا بر آب بود، و خدا عز و جل آب را فرمان داد تا بر افروخت و آتش گرفت، سپس آتش را فرمود تا خاموش شد و از خاموشی آن دودی برخاست و خدا آسمان ها و زمین را از آن دود آفرید، و زمین را ازخاکسترش آفرید، سپس آب و آتش و باد با هم ستیز کردند. آب گفت: منم بزرگترین لشکر خدا(جندالله اکبر)، آتش گفت: منم بزرگترین لشکر خدا، و خدای عز و جل به باد خطاب کرد:توئی بزرگترین لشکر. - . روضهٔ الکافی : ۹۵ و ۱۵۳ -

**[ترجمه]

بیان

و خلق الأرض من الرماد لعل المراد بقيه الأرض التی حصلت بعد الدحو و يحتمل أيضا أن يكون الزبد المذكور فی الأخبار الأخر ماده بعيده للأرض بأن يكون الرماد تكون من الزبد و من الرماد تكونت الأرض أو يكون الرماد أحد أجزاء الأرض مزج بالزبد فجمد الزبد بذلك المزج و تصلب.

**[ترجمه]«زمین را از خاکستر آفریده»، شاید مقصود بقیه زمینی باشد که بعد از دحو و گسترانیدن زمین حاصل شده، و شاید کفی که در اخبار دیگر ذکر شده مایه اولیه زمین باشد و خاکستر از آن به وجود آمده و از آن خاکستر زمین آفریده شده یا اینکه خاکستر بخشی از زمین با کف آمیخته شده و کف خشکیده و سفت شده و زمین شده است.

**[ترجمه]

«۸۳»

الْكَافِی، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ الْأَحْوَلِ عَنْ سَلَّامِ بْنِ الْمُسْتَنِيرِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ الْجَنَّهَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ النَّارَ وَ خَلَقَ الطَّاعَهَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْمَعْصِيَهَ وَ خَلَقَ الرَّحْمَهَ قَبْلَ الْغَضَبِ وَ خَلَقَ الْخَيْرَ قَبْلَ الشَّرِّ وَ خَلَقَ الْأَرْضَ قَبْلَ السَّمَاءِ وَ خَلَقَ الْحَيَاهَ قَبْلَ الْمَوْتِ وَ خَلَقَ الشَّمْسَ قَبْلَ الْقَمَرِ وَ خَلَقَ النُّورَ قَبْلَ (۲) أَنْ يَخْلُقَ الظُّلْمَهَ(۳).

ص: ۹۸

۱- ۱. روضه الکافی: ۹۵ و ۱۵۳.

۲- ۲. فی المصدر: قبل الظلمه.

۳- ۳. روضه الکافی: ۱۴۵.

**[ترجمه]روضهٔ الکافی: امام باقر علیه السّلام فرمود: به راستی خدای عز و جل، بهشت را پیش از دوزخ آفرید، و طاعت را پیش از گناه، و رحمت را پیش از خشم و غضب، و خوبی را پیش از بدی، و آسمان را پیش از زمین آفرید، و زندگی را پیش از مرگ، و خورشید را پیش از ماه، و نور را پیش از ظلمت. -. روضهٔ الکافی : ۱۴۵ -

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بخلق الطاعه تقدیرها بل الظاهر فی الأکثر ذلک و الخلق بمعنی التقدیر شائع و المراد بخلق الشر خلق ما یترتب علیه شر ظاهرا و إن کان خیره غالبا و وجوده صلاحا.

**[ترجمه]شاید مقصود از خلق «طاعت»، تقدیرباشد، بلکه در بیشتر آن ها ظاهر همین است، و خلق به معنی تقدیر شایع است. و مقصود از خلق شر و بدی خلق چیزی است که شر به حسب ظاهر بر آن مترتب است و اگر چه خیر او غالب و وجودش صلاح است.

**[ترجمه]

«۸۴»

الْکَافِی، عَنْ عَلِیِّ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنْ هَارُونَ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ مَسْعَدَهَ بْنِ صَدَقَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ قَالَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله: مَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ خَلْقاً إِلَّا وَ قَدْ أَمَّرَ عَلَیْهِ آخَرَ یَغْلِبُهُ فِیهِ وَ ذَلِکَ أَنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَمَّا خَلَقَ السَّحَابَ (۱)

السُّفْلَی فَخَرَتْ وَ زَخَرَتْ (۲) وَ قَالَتْ أَیُّ شَیْ ءٍ یَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْأَرْضَ فَسَطَحَهَا عَلَی ظَهْرِهَا فَذَلَّتْ ثُمَّ إِنَّ الْأَرْضَ فَخَرَتْ وَ قَالَتْ أَیُّ شَیْ ءٍ یَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْجِبَالَ فَأَثْبَتَهَا عَلَی ظَهْرِهَا أَوْتَاداً مِنْ أَنْ تَمِیدَ بِمَا عَلَیْهَا فَذَلَّتِ الْأَرْضُ وَ اسْتَقَرَّتْ ثُمَّ إِنَّ الْجِبَالَ فَخَرَتْ عَلَی الْأَرْضِ فَشَمَخَتْ وَ اسْتَطَالَتْ وَ قَالَتْ أَیُّ شَیْ ءٍ یَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْحَدِیدَ فَقَطَعَهَا فَقَرَّتِ الْجِبَالُ وَ ذَلَّتْ ثُمَّ إِنَّ الْحَدِیدَ فَخَرَ عَلَی الْجِبَالِ وَ قَالَ أَیُّ شَیْ ءٍ یَغْلِبُنِی فَخَلَقَ النَّارَ فَأَذَابَتِ الْحَدِیدَ فَذَلَّ الْحَدِیدُ ثُمَّ إِنَّ النَّارَ زَفَرَتْ وَ شَهَقَتْ وَ فَخَرَتْ وَ قَالَتْ أَیُّ شَیْ ءٍ یَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْمَاءَ فَأَطْفَأَهَا فَذَلَّتِ النَّارُ ثُمَّ إِنَّ الْمَاءَ فَخَرَ وَ زَخَرَ وَ قَالَ أَیُّ شَیْ ءٍ یَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الرِّیحَ فَحَرَّکَتْ أَمْوَاجَهُ وَ أَثَارَتْ مَا فِی قَعْرِهِ وَ حَبَسَتْهُ عَنْ مَجَارِیهِ فَذَلَّ الْمَاءُ ثُمَّ إِنَّ الرِّیحَ فَخَرَتْ وَ عَصَفَتْ وَ لَوَّحَتْ (۳)

أَذْیَالَهَا وَ قَالَتْ أَیُّ شَیْ ءٍ یَغْلِبُنِی فَخَلَقَ الْإِنْسَانَ فَبَنَی وَ احْتَالَ وَ اتَّخَذَ مَا یَسْتَتِرُ بِهِ مِنَ الرِّیحِ وَ غَیْرِهَا فَذَلَّتِ الرِّیحُ ثُمَّ إِنَّ الْإِنْسَانَ طَغَی وَ قَالَ مَنْ أَشَدُّ مِنِّی قُوَّهً فَخَلَقَ اللَّهُ لَهُ الْمَوْتَ فَقَهَرَهُ فَذَلَّ الْإِنْسَانُ ثُمَّ إِنَّ الْمَوْتَ فَخَرَ فِی نَفْسِهِ فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَا تَفْخَرْ فَإِنِّی ذَابِحُکَ بَیْنَ الْفَرِیقَیْنِ أَهْلِ الْجَنَّهِ وَ أَهْلِ النَّارِ ثُمَّ لَا أُحْیِیکَ أَبَداً فَتُرْجَی وَ تُخَافُ (۴)

وَ قَالَ أَیْضاً وَ الْحِلْمُ یَغْلِبُ الْغَضَبَ

۱- ۱. فی المصدر: البحار السفلی.

۲- ۲. فی المخطوط: زحزحت.

۳- ۳. فی المصدر: و أرخت أذيالها.

۴- ۴. فی المصدر: أو تخاف.

وَ الرَّحْمَهُ تَغْلِبُ السَّخَطَ وَ الصَّدَقَهُ تَغْلِبُ الْخَطِیئَهَ ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام وَ مَا أَشْبَهَ هَذَا مِمَّا یَغْلِبُ غَیْرَهُ (۱).

**[ترجمه]روضهٔ الكافی: امام صادق علیه السّلام می فرماید كه پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: خدا هیچ نیافرید جز آنكه بر او فرماندهی گماشت كه به او غلبه داشته باشد، این برای آن است كه چون خدای تبارك و تعالی ابر را آفرید، به خود بالید و با عجب فریاد بركشید و گفت: چه چیز بر من چیره می شود؟ پس زمین را آفرید و بر پشت او پهن كرد و او زبون شد، سپس زمین به خود بالید و گفت: چه چیز می تواند بر من چیره شود؟ و كوه ها را آفرید و چون میخ هایی بر پشتش كوبید تا اهل خود را نلرزاند، و زمین زبون شد و آرام گردید. سپس كوه ها بر زمین فخر كردند و مغرور شدند و سر بلند كردند و گفتند: چه چیزی می تواند بر ما چیره شود؟ خدا آهن را آفرید تا كوه را برید و زبون شد. سپس آهن بر كوه ها فخر فروختند و گفتند، چه چیزی است كه بر ما غلبه یابد؟ و آتش را آفرید و آهن را گداخت و ذوب كرد و آهن زبون شد. سپس آتش شعله زد و شیهه كشید و بر خود بالید و گفت: چه چیزی می تواند بر من چیره شود؟ پس آب را آفرید و آب را خاموش كرد و آتش زبون شد. سپس آب بر خود بالید و غرید و گفت: چه چیزی می تواند بر من چیره شود؟ پس باد را آفرید و امواج آن را به جنبش درآورد و آنچه در قعرش بود برانگیخت و آن را از مجاریش حبس كرد و بازگرفت و آب زبون شد. سپس باد بر خود بالید و تند وزید و دامن خود را بالا كشید و گفت: چه چیزی می تواند بر من چیره شود ؟ پس انسان را آفرید و او ساخت و چاره جست و برگرفت آنچه را كه از باد و دیگر آفاتش پنهان دارد، و باد زبون شد. سپس انسان سركش شد و طغیان كرد و گفت كیست كیست نیرومندتر از من؟ و خدا مرگ را برای او آفرید و او را مقهور كرد و انسان زبون شد. سپس مرگ پیش خود بالید و خدای عز و جل فرمود: مبال بر خود كه من تو را میان دو گروه بهشتیان و دوزخیان سر می برم، سپس هرگز زنده ات نمی كنم تا امید و بیمی شوی و باز فرمود: بردباری بر خشم چیره است و مهربانی بر تندی چیره می شود، و راستی بر خطا غلبه می كند، سپس امام صادق علیه السّلام فرمود: و چه شباهتی دارد این به آن چه بر دیگری غلبه كند! - . روضهٔ الكافی : ۱۴۸ -

**[ترجمه]

إيضاح

فی القاموس زخر البحر كمنع زخرا و زخورا و تزخر طما و تملأ و الوادی مد جدا و ارتفع و النبات طال و الرجل بما عنده فخر انتهی (۲) و الظاهر أن هذه الجمل جرت علی سبیل الاستعاره التمثیلیه لبیان أن سوی الحق تعالی مقهور مغلوب عن غیره و الله سبحانه هو الغالب القاهر لجمیع ما سواه و أنه سبحانه بحكمته دفع فی الدنیا عادیه كل شی ء بشی ء لیستقیم للناس التعیش فیها و المیل الحركه و الاضطراب.

و قال الجوهری الزفیر اغتراق (۳)

النفس للشده و الزفیر أول صوت الحمار و الشهیق آخره (۴)

و قال الفیروزآبادی زفر النار سمع لتوقدها صوت (۵)

قوله علیه السلام إن الماء فخر لعل المراد بالماء هاهنا المیاه التی استکنت فی الأرض و خلقت علی وجهها و لذا قید الماء فی أول الخبر بالبحار السفلی و غلبه الأرض إنما هی علیها دون المیاه الظاهره فلا ینافی تأخر خلق هذا الماء عن کثیر من الأشیاء تقدم خلق أصل الماء و حقیقته علی غیره من سائر الأشیاء.

قوله و عصفت أی اشتدت و لوحت أذیالها أی رفعتها و حرکتها تبخترا و تکبرا و هذا من أحسن الاستعارات فترجی أو تخاف أی لا- أحییک فتکون حیاتک رجاء لأهل النار و خوفا لأهل الجنه و ذبح الموت لعل المراد به ذبح شی ء یسمی بهذا الاسم لیعرف الفریقان رفع الموت عنهما عیانا إن لم نقل بتجسم الأعراض فی تلک النشأه و یحتمل أن یکون هذا أیضا علی الاستعاره التمثیلیه.

ص: ۱۰۰

۱- ۱. روضه الکافی: ۱۴۸.

۲- ۲. القاموس: ج ۲، ص: ۳۸.

۳- ۳. کذا فی المصدر، و فی بعض نسخ الکتاب« اغتراف» بالفاء.

۴- ۴. الصحاح: ج ۲، ص ۶۷۰ و زاد: لان الزفیر ادخال النفس و الشهیق إخراجه.

۵- ۵. القاموس: ج ۲، ص ۳۹.

**[ترجمه]در قـاموس گـویـد: «زَخَر البحر زخرا و زخورا و تزخر»: آب دریـا بالاـ آمـد. «زخر الوادی»: زمین بلنـد و مرتفع شـد. «زخر النبات»: گیاه رشد کرد و بلند شد. «زخر الرجل بما عنده»: مرد به آنچه داشت فخر ورزید. پایان.

ظـاهر این است که این بیانـات بر سبیـل اسـتعاره و تمـثیلی آمـده و مقصـود این است که هر چیزی به غیر حق تعـالی، مقهور و مغلوب دیگری است، و خـدای سـبحان همان قاهر و غالب بر هر چه غیر او است و اینکه خـدای سـبحان به حکمت خودش در این دنیا زیان چیزی را به چیز دیگری دفع کرده تا زندگی برای مردم فراهم شود.

جوهری گفته: «الزفیر»: صـدای بلنـد نفس به خـاطر سـختی. و «الزفیر» اول صـدای الاـغ. و شـهیق آخر آن است. و فیروزآبـادی گفته: «زفر النار»: صدای شعله کشیدن آتش.

و«آب به خود بالیـد» شاید مراد به آب در اینجا آب هایی است که درون زمین جای دارند و زمین بر روی آن ها آفریده شده، از این جهت آب را در اول خـبر به «بحـار سـفلی» تعبیر کرد و غلبه زمین فقـط برآن است نه آب هـای ظـاهر، و تـأخر خلق این گونه آب از بسیاری چیزها، با تقدم و پیش بودن اصل آفرینش آب و حقیقت آن برجز خودش از سایر چیزهامنافات ندارد.

«لوَّحت اذیالهـا» یعنی دامن هـا بالاـ کشـید و حرکتشـان داد از سـرافرازی و تکـبر و این از بهترین اسـتعاره هـا است. «فترجی أو تخاف» یعنی زنده شدنت امید دوزخیان گردد و بیم بهشتیان و شاید مقصود از سـر بریدن مرگ، سـر بریدن چیزی باشد به این نام تا هر دو گروه بفهمند مرگ از آن ها به طور چشمگیری برداشته شده، اگر نگوئیم أعراض در نشئه دیگر مجسم می شوند، و شاید که بیان آن از باب استعاره تمثیلی است .

**[ترجمه]

«۸۵»

الْإِخْتِصَاصُ، قَالَ یُونُسُ بْنُ عَبْدِ الرَّحْمَنِ یَوْماً لِمُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ علیه السلام أَیْنَ کَانَ رَبُّکَ حَیْثُ لَا سَمَاءٌ مَبْنِیَّهٌ وَ لَا أَرْضٌ مَدْحِیَّهٌ قَالَ کَانَ نُوراً فِی نُورٍ وَ نُوراً عَلَی نُورٍ خَلَقَ مِنْ ذَلِکَ النُّورِ مَاءً مُنْکَدِراً فَخَلَقَ مِنْ ذَلِکَ الْمَاءِ ظُلْمَهً فَکَانَ عَرْشُهُ عَلَی تِلْکَ الظُّلْمَهِ قَالَ إِنَّمَا سَأَلْتُکَ عَنِ الْمَکَانِ قَالَ کُلُّ مَا قُلْتُ أَیْنَ فَأَیْنَ هُوَ الْمَکَانُ قَالَ وَصَفْتَ فَأَجَدْتَ (۱)

إِنَّمَا سَأَلْتُکَ عَنِ الْمَکَانِ الْمَوْجُودِ الْمَعْرُوفِ قَالَ کَانَ فِی عِلْمِهِ لِعِلْمِهِ فَقَصُرَ عِلْمُ الْعُلَمَاءِ عِنْدَ عِلْمِهِ قَالَ إِنَّمَا سَأَلْتُکَ عَنِ الْمَکَانِ قَالَ یَا لُکَعُ أَ لَیْسَ قَدْ أَجَبْتُکَ أَنَّهُ کَانَ فِی عِلْمِهِ لِعِلْمِهِ فَقَصُرَ عِلْمُ الْعُلَمَاءِ عِنْدَ عِلْمِهِ.

**[ترجمه]الاختصاص: یونس بن عبد الرحمن روزی به امام موسـی کاظم علیه السّـلام گفت: کجا بود پروردگارت، آنگاه که نه آسـمانی ساخته شـده بود، و نه زمینی پهناور؟ فرمود: نوری بود در نور، نوری بر نور، و از این نور آبی آفرید کدر، و از این آب ظلمتی آفریـد، و عرش او بر این ظلمت بود. گفت دربـاره جـا و مکانش از شـما پرسیدم. فرمود: هر چه بگوئی کجا، پس خود جا در کجا است؟ گفت: خوب بیان کردی و دریافتم، من از شـما از مکان موجود و معروف پرسیدم. فرمود: در علم خود بود به خاطر علم خودش، و علم دانشـمندان در برابر دانشـش کم و اندک است. گفت من از شـما از مکان پرسیدم. فرمود: ای

نانجیب! آیا جواب تو را نـدادم که او در علم خود بود به خاطر علمش، و کوتاه و نارسا است دانش دانشـمندان در برابر دانش او؟

**[ترجمه]

«۸۶»

سَعْـدُ السُّعُودِ، لِلسَّیِّدِ بْنِ طَـاوُسٍ قَالَ: وَجَـدْتُ فِی صُـحُفِ إِدْرِیسَ علیه السـلام مِنْ نُسْـخَهٍ عَتِیقَهٍ أَوَّلُ یَوْمٍ خَلَقَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ یَوْمُ الْأَحَدِ ثُمَّ کَانَ صَـبَاحُ یَوْمِ الْإِثْنَیْنِ فَجَمَعَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ الْبِحَارَ حَوْلَ الْأَرْضِ وَ جَعَلَهَا أَرْبَعَهَ بِحَارٍ الْفُرَاتَ وَ النِّیلَ وَ سَـیْحَانَ وَ جَیْحَانَ ثُمَّ

کَانَ مَسَاءُ لَیْلَهِ الثَّلَاثَاءِ فَجَاءَ اللَّیْلُ بِظُلْمَتِهِ وَ وَحْشَـتِهِ ثُمَّ کَانَ صَبَاحُ یَوْمِ الثَّلَاثَاءِ فَخَلَقَ اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ شَرَحَ ذَلِکَ وَ مَا بَعْـدَهُ شَـرْحاً طَوِیلًا وَ قَالَ ثُمَّ کَانَ مَسَاءُ لَیْلَهِ الْأَرْبِعَاءِ فَخَلَقَ اللَّهُ أَلْفَ أَلْفِ صِـنْفٍ مِنَ الْمَلَائِکَهِ مِنْهُمْ عَلَی خَلْقِ الْغَمَامِ وَ مِنْهُمْ عَلَی خَلْقِ النَّارِ مُتَفَـاوِتِینَ فِی الْخَلْقِ وَ الْأَجْنَاسِ ثُمَّ کَانَ صَـبَاحُ یَوْمِ الْأَرْبِعَاءِ فَخَلَقَ اللَّهُ مِنَ الْمَاءِ أَصْـنَافَ الْبَهَائِمِ وَ الطَّیْرِ وَ جَعَلَ لَهُنَّ رِزْقاً فِی الْأَرْضِ وَ خَلَقَ النَّارَ الْعِظَامَ وَ أَجْنَاسَ الْهَوَامِّ ثُمَّ کَانَ مَسَاءُ لَیْلَهِ الْخَمِیسِ فَمَیَّزَ اللَّهُ سِـبَاعَ الدَّوَابِّ وَ سِبَاعَ الطَّیْرِ ثُمَّ کَانَ صَبَاحُ یَوْمِ الْخَمِیسِ فَخَلَقَ اللَّهُ ثَمَـانَ جِنَـانٍ وَ جَعَـلَ کُلَّ بَابٍ وَاحِـدَهٍ مِنْهُنَّ إِلَی بَعْضٍ ثُمَّ کَانَ مَسَاءُ لَیْلَهِ الْجُمُعَهِ فَخَلَقَ اللَّهُ النُّورَ الزَّهْرَاءَ وَ فَتَحَ اللَّهُ مِـائَهَ بَابِ رَحْمَهٍ فِی کُلِّ بَابٍ جُزْءٌ مِنَ الرَّحْمَهِ وَ وَکَّلَ بِکُلِّ بَابٍ أَلْفاً مِنْ مَلَائِکَهِ الرَّحْمَهِ وَ جَعَلَ رَئِیسَـهُمْ کُلِّهِمْ مِیکَائِیلَ فَجَعَلَ آخِرَهَا بَاباً لِجَمِیعِ الْخَلَائِقِ یَتَرَاحَمُونَ بِهِ بَیْنَهُمْ ثُمَّ کَانَ صَبَاحُ یَوْمِ الْجُمُعَهِ فَتَحَ اللَّهُ أَبْوَابَ السَّمَاءِ بِالْغَیْثِ وَ أَهَبَّ الرِّیَاحَ

۱- ۱. فأوجدت(خ).

وَ أَنْشَأَ السَّحابَ وَ أَرْسَلَ مَلَائِكَهَ الرَّحْمَهِ لِلْأَرْضِ تَأْمُرُ السَّحابَ تُمْطِرُ عَلَى الْأَرْضِ وَ زَهَرَتِ (۱) الْأَرْضُ بِنَبَاتِهَا وَ ازْدَادَتْ حُسْناً وَ بَهْجَهً وَ غَشِيَ الْمَلَائِكَهَ النُّورُ وَ سَمَّى اللَّهُ يَوْمَ الْجُمُعَهِ لِذَلِكَ يَوْمَ أَزْهَرَ وَ يَوْمَ الْمَزِيدِ وَ قَالَ اللَّهُ قَدْ جَعَلْتُ يَوْمَ الْجُمُعَهِ أَكْرَمَ الْأَيَّامِ كُلِّهَا وَ أَحَبَّهَا إِلَيَّ ثُمَّ ذَكَرَ شَرْحاً جَلِيلًا بَعْدَ ذَلِكَ ثُمَّ قَالَ إِنَّ الْأَرْضَ عَرَّفَهَا اللَّهُ جَلَّ جَلَالُهُ أَنَّهُ يَخْلُقُ مِنْهَا خَلْقاً فَمِنْهُمْ مَنْ يُطِيعُهُ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَعْصِيهِ فَاقْشَعَرَّتِ الْأَرْضُ وَ اسْتَعْفَتِ اللَّهَ وَ سَأَلَتْهُ أَنْ لَا يَأْخُذَ مِنْهَا مَنْ يَعْصِيهِ وَ يُدْخِلَهُ النَّارَ وَ إِنَّ جَبْرَئِيلَ أَتَاهَا لِيَأْخُذَ عَنْهَا طِينَهَ آدَمَ فَسَأَلَتْهُ بِعِزَّهِ اللَّهِ أَنْ لَا يَأْخُذَ مِنْهَا شَيْئاً حَتَّى تَتَضَرَّعَ إِلَى اللَّهِ تَعَالَى وَ تَضَرَّعَتْ فَأَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى بِالانْصِرَافِ عَنْهَا فَأَمَرَ اللَّهُ مِيكَائِيلَ عليه السلام فَاقْشَعَرَّتْ وَ سَأَلَتْ وَ تَضَرَّعَتْ فَأَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى بِالانْصِرَافِ عَنْهَا فَأَمَرَ اللَّهُ تَعَالَى إِسْرَافِيلَ بِذَلِكَ فَاقْشَعَرَّتْ وَ سَأَلَتْ وَ تَضَرَّعَتْ فَأَمَرَهُ اللَّهُ تَعَالَى بِالانْصِرَافِ عَنْهَا فَأَمَرَ عِزْرَائِيلَ فَاقْشَعَرَّتْ وَ سَأَلَتْ وَ تَضَرَّعَتْ فَقَالَ قَدْ أَمَرَنِي رَبِّي بِأَمْرٍ أَنَا مَاضٍ لَهُ سَرَّكِ ذَاكِ (۲)

أَمْ سَاءَكِ فَقَبَضَ مِنْهَا كَمَا أَمَرَهُ اللَّهُ ثُمَّ صَعِدَ بِهَا إِلَى مَوْقِفِهِ فَقَالَ اللَّهُ لَهُ كَمَا وُلِّيتَ قَبْضَهَا مِنَ الْأَرْضِ وَ هِيَ كَارِهَهٌ كَذَلِكَ تَلِي قَبْضَ أَرْوَاحِ كُلِّ مَنْ عَلَيْهَا وَ كُلِّ مَا قَضَيْتُ عَلَيْهِ الْمَوْتَ مِنَ الْيَوْمِ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ فَلَمَّا غَابَتْ شَمْسُ يَوْمِ الْجُمُعَهِ خَلَقَ اللَّهُ النُّعَاسَ فَغَشَّاهُ دَوَابَّ الْأَرْضِ وَ جَعَلَ النَّوْمَ سُبَاتاً وَ سَمَّى اللَّيْلَهَ لِذَلِكَ لَيْلَهَ السَّبْتِ وَ قَالَ أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَالِقُ كُلِّ شَيْ ءٍ خَلَقْتُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما وَ ما تَحْتَ الثَّرى فِي سِتَّهِ أَيَّامٍ مِنْ شَهْرِ نَيْسَانَ وَ هُوَ أَوَّلُ شَهْرٍ مِنْ شُهُورِ الدُّنْيَا وَ جَعَلْتُ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ وَ جَعَلْتُ النَّهَارَ نُشُوراً وَ مَعَاشاً وَ جَعَلْتُ اللَّيْلَ لِبَاساً وَ سَكَناً ثُمَّ كَانَ صَبَاحُ يَوْمِ السَّبْتِ فَمَيَّزَ اللَّهُ لُغَاتِ الْكَلَامِ فَسَبَّحَ جَمِيعُ الْخَلَائِقِ لِعِزَّهِ اللَّهِ جَلَّ جَلَالُهُ فَتَمَّ خَلْقُ اللَّهِ وَ تَمَّ أَمْرُهُ فِي اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ ثُمَّ كَانَ صَبَاحُ يَوْمِ الْأَحَدِ الثَّانِي الْيَوْمِ الثَّامِنِ مِنَ الدُّنْيَا فَأَمَرَ اللَّهُ مَلَكاً فَعَجَنَ طِينَهَ آدَمَ فَخَلَطَ بَعْضَهَا بِبَعْضٍ ثُمَّ خَمَّرَهَا

۱- ۱. فی المخطوطه: تزهرت.

۲- ۲. ذلک(خ).

أَرْبَعِينَ سَنَةً ثُمَّ جَعَلَهَا لَازِباً(۱) ثُمَّ جَعَلَهَا حَمَأً مَسْنُوناً أَرْبَعِينَ سَنَةً ثُمَّ جَعَلَهَا صَلْصَالًا كَالْفَخَّارِ أَرْبَعِينَ سَنَةً ثُمَّ قَالَ لِلْمَلَائِكَهِ بَعْدَ عِشْرِينَ وَ مِائَةِ سَنَةٍ مُذْ خُمِّرَ طِينَهُ آدَمَ إِنِّی خالِقٌ بَشَراً مِنْ طِینٍ فَإِذا سَوَّیْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِیهِ مِنْ رُوحِی فَقَعُوا لَهُ ساجِدِینَ فَقَالُوا نَعَمْ فَقَالَ فِی الصُّحُفِ مَا هَذَا لَفْظُهُ فَخَلَقَ اللَّهُ آدَمَ عَلَی صُورَتِهِ الَّتِی صَوَّرَهَا فِی اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ یَقُولُ عَلِیُّ بْنُ مُوسَی بْنِ طَاوُسٍ فَأَسْقَطَ بَعْضُ الْمُسْلِمِینَ بَعْضَ هَذَا الْکَلَامِ وَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ عَلَی صُورَتِهِ فَاعْتَقَدَ التَّجْسِیمَ فَاحْتَاجَ الْمُسْلِمُونَ إِلَی تَأْوِیلَاتِ الْحَدِیثِ وَ لَوْ نَقَلَهُ بِتَمَامِهِ اسْتُغْنِیَ عَنِ التَّأْوِیلِ بِتَصْدِیقِ (۲)

وَ شَهِدَ الْعَقْلُ الْمُسْتَقِیمُ وَ قَالَ فِی الصُّحُفِ ثُمَّ جَعَلَهَا جَسَداً مُلْقًی عَلَی طَرِیقِ الْمَلَائِکَهِ الَّذِی تَصْعَدُ فِیهِ إِلَی السَّمَاءِ أَرْبَعِینَ سَنَةً ثُمَّ ذَکَرَ تَنَاسُلَ الْجِنِّ وَ فَسَادَهُمْ وَ هَرَبَ إِبْلِیسَ مِنْهُمْ إِلَی اللَّهِ وَ سُؤَالَهُ أَنْ یَکُونَ مَعَ الْمَلَائِکَهِ وَ إِجَابَهَ سُؤَالِهِ وَ مَا وَقَعَ مِنَ الْجِنِّ حَتَّی أَمَرَ اللَّهُ إِبْلِیسَ أَنْ یَنْزِلَ مَعَ الْمَلَائِکَهِ لِطَرْدِ الْجِنِّ فَنَزَلَ وَ طَرَدَهُمْ عَنِ الْأَرْضِ الَّتِی أَفْسَدُوا فِیهَا وَ شَرَحَ کَیْفِیَّهَ خَلْقِ الرُّوحِ فِی أَعْضَاءِ آدَمَ وَ اسْتِوَائِهِ جَالِساً وَ أَمَرَ اللَّهُ الْمَلَائِکَهَ بِالسُّجُودِ فَسَجَدُوا لَهُ إِلَّا إِبْلِیسَ کَانَ مِنَ الْجِنِّ فَلَمْ یَسْجُدْ لَهُ فَعَطَسَ آدَمُ فَقَالَ اللَّهُ یَا آدَمُ قُلِ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعالَمِینَ قَالَ اللَّهُ یَرْحَمُکَ اللَّهُ لِهَذَا خَلَقْتُکَ لِتُوَحِّدَنِی وَ تَعْبُدَنِی وَ تُحَمِّدَنِی وَ تُؤْمِنَ بِی وَ لَا تَکْفُرَ بِی وَ لَا تُشْرِکَ بِی شَیْئاً.

**[ترجمه]سعد السعود: سید بن طاوس گفت که در صحف ادریس علیه السلام از یک نسخه قدیمی پیدا کردم که نخستین روزی که خداوند بزرگ و با عظمت در آن آفرید روز یک شنبه بود، سپس بامداد روز دوشنبه، پس خداوند بزرگ و باعظمت دریاها را گرد زمین فراهم آورد؛ و آن ها را چهار دریا نمود: فرات، نیل، سیحون، جیحون. سپس شب سه شنبه آمد، و تاریکی و هراس شب همه جا را فرا گرفت، و بامداد سه شنبه آمد و خداوند خورشید و ماه را آفرید... و شرح مفصلی در اینجا آورده و گفته: شب چهارشنبه شد و خدا هزار هزار صنف فرشته آفرید، بعضی مانند خلقت ابر، بعضی بر خلقت آتش، همه در آفرینش و در جنس از هم متفاوت بودند. سپس بامداد روز چهارشنبه شد و خدا از آب اصناف چهار پایان و پرندگان را آفرید، و روزی آن ها را در زمین نهاد، و آتش بزرگ را آفرید، و انواع گزندگان را.

سپس شب پنجشنبه شد، و خدا جانوران درنده و پرنده های شکاری را جدا ساخت. سپس بامداد روز پنجشنبه شد و خدا هشت بهشت آفرید، و درهاشان را برابر هم ساخت. و سپس شب جمعه شد و خدا نور زهراء علیها السلام را آفرید، و صد باب رحمت گشود که در هر باب جزئی از رحمت بود، و به هر در هزار فرشته رحمت گماشت و رئیس و فرمانده همه را میکائیل قرار داد، آخرین آن ها را باب رحمت همه خلائق نمود تا به وسیله آن میان خود به هم رحم و مهربانی کنند. سپس بامداد روز جمعه شد و خدا درهای آسمان را با فرود آمدن باران گشود و بادها وزید، و ابر پدید آورد، و فرشته های رحمت را به زمین فرستاد تا ابر را فرمان دهند بر زمین ببارد و زمین با سبزه و گیاه خود شکوفا و گلستان شود، و خوبی و خرمی‌اش افزوده شود، و فرشته ها غرق نور شوند، و بدین جهت خدا روز جمعه را روز درخشان نامید و روز فزونی و خدا فرمود: من روز جمعه را گرامی ترین و دوست داشتنی ترین روزها قرار دادم.

سپس شرح والایی داد و گفت: خدای بزرگ و جلیل، زمین را معرفی کرد که از آن خلقی می آفریند، برخی فرمانبر و برخی گنهکار. زمین لرزید و خواست که او را معاف بدارد و خواهش کرد از آن خلقی نگیرد که گنهکار شود و به دوزخ برود. جبرئیل آمد تا گل آدم را از آن بردارد و از او خواهش کرد به عزت خدا که چیزی برندارد، تا جایی که جبرئیل به درگاه

خـدا نالیـد و اظهـار تضـرع کرد و زمین نالیـد و خـدا فرمود: برگردد، و میکائیل را مأمور کرد و زمین لرزیـد و خواهش کرد و زاری کرد و خـدا فرمود تا دست از آن کشـید و سـپس اسـرافیل را مأمور کرد و باز زمین لرزید و خواهش کرد و زاری کرد و خدا فرمود تا دست کشید.سپس عزرائیل را مأمور کرد و زمین لرزید و خواهش کرد و زاری کرد و او گفت خدا به من فرمانی داده و من آن را انجام می دهم، چه خوشت بیایـد یا بـدت بیایـد. و مشتی از آن، طبق فرمان خـدا برگرفت، و آن را به جایگاه خود بالا برد و خـدا فرمود: همچنانکه مأمور و متصـدی بر گرفتن خاک زمین شـدی و آن، از این کار کراهت داشت، مأمور و متصـدی جـان گرفتن همه اهـل زمین تا روز قیامت شو، با آنکه آنان دوست ندارنـد. و چون خورشـید روز جمعه غروب کرد، خـدا خواب راآفریـد و همه جـانوران زمین را فرا گرفت و خواب را آسودگی و آسـایش قرار داد و آن شب را به همین جهت شب شنبه(سبت) نامید و فرمود: منم خدا و شایسته پرستشی نیست جز من، آفریننده هر چیزم، آفریدم آسمان ها و زمین و آنچه میـان آنهـا است و آنچه زیر خـاک است در شـش هنگـام از مـاه نیسـان که نخستین مـاه است از مـاه های دنیا و شب و روز را ساختم و روز را برای کار و زندگی قرار دادم و شب را برای خفتن و آسودگی، سپس صبح روز شنبه شد .

و خداونـد زبان ها را از هم مشـخص کرد و همه خلائق خداونـد را به عزت و جلالش تسبیـح گفتند و آفرینش او کامل شد و امر او در شب و روز تمام شد و سـپس روز یک شنبه دوم که هشتمین روز عمر دنیا بود رسید و خدا فرشته ای را فرمود تا گل آدم را خمیر کرد و به هم زد و خدا آن را چهل سال در خمیر نگهداشت، سپس آن را چسبنده نمود، سپس سیاه و بدبو کرد تا چهل سال، سپس آن را خشکیده و چون گل کوزه کرد تا چهل سال. پس از صد و بیست سال که گِل آدم را خمیر کرده بود به ملائکه فرمود: به راستی من بشـر را از گل آفریـدم، و چون او را ساختم و از روح خود در آن دمیدم، همه برایش به سـجده افتید. گفتند: آری.

در صحف به این لفظ بیان شده که: پس خدا آدم را به آن صورت که در لوح محفوظ تصویر کرده بود آفرید.

علی بن طاوس می گوید: برخی مسلمان ها بخشی از این کلام را انداختند و گفتند: خدا آدم را به صورت خود آفرید و معتقد به جسـمانیّت خدا شدند، و مسـلمانان به تأویل این حدیث پرداختند، و اگر همه کلام صحف نقل شده بود نیاز به تأویل نبود و باور کردنی بود و عقل سـلیم به این امر شـهادت می داد. در صـحف آمده است: سـپس او را جسمی ساخت و تا چهل سال بر سر راه فرشـته هـایی که به آسـمان بالا می رفتنـد افتاده بود. سـپس نژاد و نسل جنیان و تبهکاری و گریختن ابلیس را به درگاه خـدا یاد کرده و درخواست او و مبنی بر بودن در کنار فرشـته ها و پذیرش آن را و هم آنچه را از جنیان به وقوع پیوست تا اینکه خـدا به ابلیس فرمود بـا فرشـته هـا فرود آیـد و جنیان را از زمین رانـد و او هم فرود آمـد و جنیان را از زمینی که در آن تباهی کرده بودند راند، و کیفیت خلق روح در آدم و اندام او و نشستن او را شرح داده، و خدا فرمود: تا فرشته ها بر او سجده کنند و همه سـجده کردنـد جز ابلیس که از جنیان بود و به او سـجده نکرد، آدم عطسه زد و خـدا فرمود: ای آدم! بگو: الحمد للّٰه رب العـالمین و او هم گفت، و خـدا فرمـود: رحمت خـدا بر تـو، برای آن تو را آفریـدم که موحـد باشـی و مرا یگـانه بخوانی و مرا بپرستی و حمد و سپاس مرا به جا بیاوری و به من ایمان بیاوری و انکار نکنی و چیزی را شریک من قرار ندهی .

**[ترجمه]

أَقُولُ قَدْ مَرَّ تَمَامُهُ فِی کِتَابِ النُّبُوَّهِ وَ کِتَابِ الْغَیْبَهِ وَ وَجَدْتُ فِی بَعْضِ الْکُتُبِ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام فِی کَلَامٍ لَهُ: فَالْزَمْ مَا أَجْمَعَ عَلَیْهِ أَهْلُ الصَّفَاءِ وَ النَّقَاءِ مِنْ أُصُولِ الدِّینِ وَ حَقَائِقِ الْیَقِینِ وَ الرِّضَا وَ التَّسْلِیمِ وَ لَا تَدْخُلْ فِی اخْتِلَافِ الْخَلْقِ فَیَصْعُبَ عَلَیْکَ وَ قَدِ اجْتَمَعَتِ الْأُمَّهُ الْمُخْتَارَهُ بِأَنَّ اللَّهَ وَاحِدٌ لَیْسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ وَ أَنَّهُ

ص: ۱۰۳

۱- ۱. هذه الجمله أعنی« ثم جعلها لازبا» غیر موجوده فی النسخه المخطوطه.

۲- ۲. کذا.

عَدَلَ فِي حُكْمِهِ وَ يَفْعَلُ ما يَشاءُ وَ يَحْكُمُ ما يُرِيدُ وَ لَا يُقَالُ لَهُ فِي شَيْ ءٍ مِنْ صِفَتِهِ لِمَ وَ لَا كَانَ وَ لَا يَكُونُ شَيْ ءٌ إِلَّا بِمَشِيَّتِهِ وَ أَنَّهُ قَادِرٌ عَلَى مَا يَشَاءُ صَادِقٌ فِي وَعْدِهِ وَ وَعِيدِهِ وَ أَنَّ الْقُرْآنَ كَلَامُهُ وَ أَنَّهُ كَانَ قَبْلَ الْكَوْنِ وَ الْمَكَانِ وَ الزَّمَانِ وَ أَنَّ إِحْدَاثَهُ وَ إِفْنَاءَهُ غَيْرَهُ سَوَاءٌ مَا ازْدَادَ هُوَ بِإِحْدَاثِهِ عِلْماً وَ لَا يَنْقُصُ بِفَنَائِهِ مُلْكُهُ عَزَّ سُلْطَانُهُ وَ جَلَّ سُبْحَانَهُ فَمَنْ أَوْرَدَ عَلَيْكَ مَا يَنْقُضُ هَذَا الْأَصْلَ فَلَا تَقْبَلْهُ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]مؤلف : تمام آن خبر در کتاب نبوت و کتاب غیبت بیان شد، و در برخی کتب از قول امام صادق علیه السّلام حدیثی دیدم که در ضمن کلامش فرمود: به اصول دین و حقائق یقینی ملتزم باش و پذیرا و تسلیم، که مردم با صفا و پاک در آن اتفاق دارند و در اختلاف مردم وارد مشو که بر تو سخت می شود، و البته امت برگزیده اتفاق نظر دارند که خدا یکی است و هیچ چیزی مانند او نیست؛ و بر اینکه در حکم خود عادل است و هر چه می خواهد می کند و به هر چه بخواهد حکم می دهد، و در چیزی از صفات او چرایی راه ندارد و «چرا» گفته نمی شود، و چیزی جز به خواست و مشیت او نبوده و نمی شود، و او به هر چه خواهد توانا است، و در وعده و وعید خود راستگو است و خلف وعده نمی کند، و قرآن کلام اوست، و پیش از بودن و مکان و زمان موجود بوده و پدید کردن و نابود کردن غیرخودش برای او برابر است. نه با آفرینش آن علمش افزوده می شود و نه با نابودی‌اش از ملکش کم آید، فرمانروایی و سلطنت او بزرگ است و پاکی او با عظمت. هر که به تو چیزی بگوید که این قاعده را نقض کند، از او نپذیر.

**[ترجمه]

«۸۸»

الْأَخْبَارُ الْمُسَلْسَلَاتُ، لِجَعْفَرِ بْنِ أَحْمَدَ الْقُمِّي (۱)

قَالَ حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ وَ شَبَّكَ بِيَدِي قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي عَتَّابُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَتَّابٍ أَبُو الْقَاسِمِ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي أَحْمَدُ بْنُ مُحَمَّدِ بْنِ عَمَّارٍ بِبَغْدَادَ وَ قَالَ لَنَا شَبَّكَ بِيَدِي مُحَمَّدُ بْنُ هَمَّامٍ الْعِرَاقِيُّ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي إِسْمَاعِيلُ بْنُ إِبْرَاهِيمَ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي عَبْدُ الْكَرِيمِ بْنُ هِشَامٍ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي إِبْرَاهِيمُ بْنُ أَبِي يَحْيَى قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي

صَفْوَانُ بْنُ سُلَيْمَانَ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي أَيُّوبُ بْنُ خَالِدٍ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي عُبَيْدُ اللَّهِ بْنُ رَافِعٍ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي أَبُو هُرَيْرَةَ قَالَ شَبَّكَ بِيَدِي رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَ قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ يَوْمَ السَّبْتِ وَ الْجِبَالَ يَوْمَ الْأَحَدِ وَ الْبَحْرَ يَوْمَ الْإِثْنَيْنِ وَ الْمَكْرُوهَ يَوْمَ الثَّلَاثَاءِ وَ النُّورَ يَوْمَ الْأَرْبِعَاءِ وَ الدَّوَابَّ يَوْمَ الْخَمِيسِ وَ آدَمَ يَوْمَ الْجُمُعَهِ.

**[ترجمه]الاخبار المسلسلات: رسول خدا صلی الله علیه و آله فرمود: خدا زمین را روز شنبه آفرید، و کوه ها را روز یک شنبه، دریا را روز دوشنبه، و بدی را روز سه شنبه، و نور را روز چهارشنبه، و جانوران را روز پنجشنبه، و آدم را روز جمعه.

**[ترجمه]

أقول

الحديث ضعيف مخالف للمشهور و سائر الأخبار فلا يعول عليه.

**[ترجمه]اين حديث ضعيف است، و مخالف مشهور و ديگر اخبار و روايات است و نمى شود به آن اعتماد كرد.

**[ترجمه]

«۸۹»

كِتَابُ زَيْدٍ النَّرْسِيِّ، عَنْ عُبَيْدِ بْنِ زُرَارَةَ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: إِذَا أَمَاتَ اللَّهُ أَهْلَ الْأَرْضِ لَبِثَ مِثْلَ مَا كَانَ الْخَلْقُ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَهُمْ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَ

۱- ۱. هو الشيخ النبيل أبو محمّد جعفر بن أحمد بن على القمّىّ نزيل الرى، قال فى روضات الجنّات: هو من قدماء المحدثين الأعيان، قريبا من عصر المفيد أو فى عصره، يروى عن الصفوانى و الصدوق و له تصنيفات منها كتاب« ادب الامام و المأموم»- إلى أن قال- و كتاب مسلسلات الاخبار و قد جمع فى المسلسلات ما وقع فى جميع طبقات اسناده لفظه خاصّه إلى أن اتصل بالمعصوم. ثم قال: و السيّد ابن طاوس يروى عن كتبه فى كتاب الاقبال و غيره و هذا ممّا يؤيد الوثوق عليها. و روى عن بعض كتبه الشهيد الثانى فى شرح الإرشاد ايضا(انتهى) و اما رجال هذا السند فجلهم عامى أو مجهول.

أَمَاتَ أَهْلَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَ أَهْلَ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ أَمَاتَ أَهْلَ السَّمَاءِ الثَّانِيَةِ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَ أَهْلَ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَ السَّمَاءِ الثَّانِيَةِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ أَمَاتَ أَهْلَ السَّمَاءِ الثَّالِثَةِ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَ أَهْلَ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَ السَّمَاءِ الثَّانِيَةِ وَ السَّمَاءِ الثَّالِثَةِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ أَمَاتَ أَهْلَ السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَ أَهْلَ الْأَرْضِ وَ أَهْلَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَ السَّمَاءِ الثَّانِيَةِ وَ السَّمَاءِ الثَّالِثَةِ وَ السَّمَاءِ الرَّابِعَةِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ أَمَاتَ أَهْلَ السَّمَاءِ الْخَامِسَةِ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْأَرْضَ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَ أَهْلَ الْأَرْضِ وَ أَهْلَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَ الثَّانِيَةِ وَ الثَّالِثَةِ وَ الرَّابِعَةِ وَ الْخَامِسَةِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ أَمَاتَ أَهْلَ السَّمَاءِ السَّادِسَةِ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَ أَهْلَ الْأَرْضِ وَ أَهْلَ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَ الثَّانِيَةِ وَ الثَّالِثَةِ وَ الرَّابِعَةِ وَ الْخَامِسَةِ وَ السَّادِسَةِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ أَمَاتَ أَهْلَ السَّمَاءِ السَّابِعَةِ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ مَا أَمَاتَ أَهْلَ الْأَرْضِ وَ أَهْلَ السَّمَاوَاتِ إِلَى السَّمَاءِ السَّابِعَةِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ أَمَاتَ مِيكَائِيلَ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ ذَلِكَ كُلِّهِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ كُلِّهِ ثُمَّ أَمَاتَ جَبْرَئِيلَ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ ذَلِكَ كُلِّهِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ كُلِّهِ ثُمَّ أَمَاتَ إِسْرَافِيلَ ثُمَّ لَبِثَ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ ذَلِكَ كُلِّهِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ كُلِّهِ ثُمَّ أَمَاتَ مَلَكَ الْمَوْتِ قَالَ ثُمَّ يَقُولُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ فَيَرُدُّ عَلَى نَفْسِهِ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ أَيْنَ الْجَبَّارُونَ أَيْنَ الَّذِينَ ادَّعَوْا مَعِي إِلَهاً أَيْنَ الْمُتَكَبِّرُونَ وَ نَحْوَ هَذَا ثُمَّ يَلْبَثُ مِثْلَ مَا خَلَقَ الْخَلْقَ وَ مِثْلَ ذَلِكَ كُلِّهِ وَ أَضْعَافَ ذَلِكَ ثُمَّ يَبْعَثُ الْخَلْقَ أَوْ يَنْفُخُ فِي الصُّورِ قَالَ عُبَيْدُ بْنُ زُرَارَةَ فَقُلْتُ إِنَّ هَذَا الْأَمْرَ كَائِنٌ طَوَّلْتَ ذَلِكَ فَقَالَ أَ رَأَيْتَ مَا كَانَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ أَطْوَلُ أَوْ ذَا قَالَ قُلْتُ ذَا قَالَ فَهَلْ عَلِمْتَ بِهِ قَالَ قُلْتُ لَا قَالَ فَكَذَلِكَ هَذَا.

**[ترجمه]کتاب زید النرسی: عبید بن زراره گوید: امام صادق علیه السّلام فرمود: وقتی خدا اهل زمین را بمیراند، به اندازه زمانی که خلق بوده اند و به اندازه آنچه آن ها را میرانیده و چند برابرش درنگ می کند، سپس اهل آسمان اول را می میراند، سپس مانند آنچه خلق را آفریده و مانند آنچه اهل زمین و اهل آسمان دنیا را میرانده و چند برابر آن درنگ می کند، سپس اهل آسمان دوم را می میراند، و به همین ترتیب بیان کرده تا مرگ اهل آسمان هفتم، و فرمود: پس از آن درنگ می کند مانند دوران خلقت و دوران مرگ اهل زمین و اهل هفت آسمان و چند برابر آن، سپس میکائیل را می میراند و سپس مانند زمان آفرینش خلق و مانند همه این ها و چند برابر آن درنگ می کند. سپس جبرئیل را می میراند. و پس از درنگ همه این مدت و چند برابرش، اسرافیل را می میراند و پس از درنگ همه آن مدت و چند برابرش، عزرائیل را می میراند. گفت: سپس خدای تبارک و تعالی می فرماید: ملک و پادشاهی امروز از آن کیست؟ و خود پاسخ می گوید: از آن یگانه قهّار، کجایند جبّارها؟ کجایند آنان که ادعا می کردند که خدایند؟ کجایند متکبران؟ و مانند این ها. سپس به اندازه دوران آفرینش خلق و به اندازه همه این مدت و چند برابر آن همه درنگ می کند، سپس خلق را زنده می کند و یا در صور می دمد.

عبید بن زراره می گوید: گفتم: به راستی آیا چنین کاری می شود؟ گمان می کنم این زمان خیلی طول می کشد! فرمود: آیا مدتی را که پیش از آفرینش بوده طولانی تر است یا این ها؟ گفتم: این مدت. فرمود: مگر طول مدت زمان آن را دانستی؟ گفتم: نه. فرمود: پس این هم همانطور است.

**[ترجمه]

بیان

الخبر صريح فى الحدوث و قوله قلت ذا الظاهر أنه إشاره إلى المده

ص: ١٠٥

قبل خلق الخلق و يدل على الزمان الموهوم (۱).

**[ترجمه]این خبر تصریح بر حدوث دارد و اینکه گفت این یکی طولانی تر است، ظاهراً به مدت پیش از آفرینش اشاره دارد و بر زمان موهوم دلالت دارد.

**[ترجمه]

«۹۰»

النهج، [نهج البلاغه] رَوَى مَسْعَدَةُ بْنُ صَدَقَةَ عَنِ الصَّادِقِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ: خَطَبَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عَلِيٌّ علیه السلام بِهَذِهِ الْخُطْبَةِ عَلَى مِنْبَرِ الْكُوفَةِ وَ ذَلِكَ أَنَّ رَجُلًا أَتَاهُ فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ صِفْ لَنَا رَبَّنَا لِنَزْدَادَ لَهُ حُبّاً وَ بِهِ مَعْرِفَةً فَغَضِبَ علیه السلام وَ نَادَى الصَّلَاةَ جَامِعَةً فَاجْتَمَعَ النَّاسُ عَلَيْهِ حَتَّى غَصَّ الْمَسْجِدُ بِأَهْلِهِ فَصَعِدَ الْمِنْبَرَ وَ هُوَ مُغْضَبٌ مُتَغَيِّرُ اللَّوْنِ فَحَمِدَ اللَّهَ سُبْحَانَهُ وَ صَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله ثُمَّ قَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَفِرُهُ (۲) الْمَنْعُ وَ لَا يُكْدِيهِ الْإِعْطَاءُ وَ الْجُودُ إِذْ كُلُّ مُعْطٍ مُنْتَقِصٌ سِوَاهُ وَ كُلُّ مَانِعٍ مَذْمُومٌ مَا خَلَاهُ وَ هُوَ الْمَنَّانُ بِفَوَائِدِ النِّعَمِ وَ عَوَائِدِ الْمَزِيدِ وَ الْقِسَمِ عِيَالُهُ الْخَلَائِقُ (۳)

ضَمِنَ أَرْزَاقَهُمْ وَ قَدَّرَ أَقْوَاتَهُمْ وَ نَهَجَ سَبِيلَ الرَّاغِبِينَ إِلَيْهِ وَ الطَّالِبِينَ مَا لَدَيْهِ وَ لَيْسَ بِمَا سُئِلَ بِأَجْوَدَ مِنْهُ بِمَا لَمْ يُسْأَلْ الْأَوَّلُ الَّذِي لَمْ يَكُنْ لَهُ قَبْلٌ فَيَكُونَ شَيْ ءٌ قَبْلَهُ وَ الْآخِرُ الَّذِي لَيْسَ لَهُ بَعْدٌ فَيَكُونَ شَيْ ءٌ بَعْدَهُ وَ الرَّادِعُ (۴) أَنَاسِيَّ الْأَبْصَارِ عَنْ أَنْ تَنَالَهُ أَوْ تُدْرِكَهُ مَا اخْتَلَفَ عَلَيْهِ دَهْرٌ فَتَخْتَلِفَ مِنْهُ الْحَالُ وَ لَا كَانَ فِي مَكَانٍ فَيَجُوزَ عَلَيْهِ الِانْتِقَالُ وَ لَوْ وَهَبَ مَا تَنَفَّسَتْ عَنْهُ مَعَادِنُ الْجِبَالِ وَ ضَحِكَتْ عَنْهُ أَصْدَافُ الْبِحَارِ مِنْ فِلِزِّ اللُّجَيْنِ وَ الْعِقْيَانِ وَ نُثَارَةِ الدُّرِّ وَ حَصِيدِ الْمَرْجَانِ مَا أَثَّرَ ذَلِكَ فِي جُودِهِ وَ لَا أَنْفَدَ سَعَةَ مَا عِنْدَهُ وَ لَكَانَ عِنْدَهُ مِنْ ذَخَائِرِ

۱- ۱. ان كان المراد بالخلق جميع ما سوى اللّه فلا ريب أنّه لم يكن قبله شى ء سوى اللّه تعالى لا زمان و لا مكان و لا أى شى ء فرض حتّى يقايس به الأزمنه الطويله فى الغايه، و لا يتوهم عندئذ شى ء اصلا(و اطلاق« عند» و« اذ» من ضيق العباره) على أن مقايسه الامر الحقيقى بالموهوم غير صحيح كما لا يخفى و ان كان المراد بالخلق أهل السماوات و الأرض دون نفسها و ما وراءها فيمكن تصوير الزمان الحقيقى قبل خلق أهل السماوات و الأرض و لا يحتاج الى فرض الزمان الموهوم. و للروايه معنى دقيق يطلب من محله.

۲- ۲. فى المخطوطه: لا يعزه المنع و فى المصدر: لا يفره المنع و الجمود.

۳- ۳. فى المصدر: الخلق.

۴- ۴. فى بعض النسخ: فالرادع.

الْإِنْعَامِ مَا لَا تُنْفِدُهُ مَطَالِبُ الْأَنَامِ لِأَنَّهُ الْجَوَادُ الَّذِی لَا یَغِیضُهُ سُؤَالُ السَّائِلِینَ وَ لَا یُبْخِلُهُ إِلْحَاحُ الْمُلِحِّینَ فَانْظُرْ أَیُّهَا السَّائِلُ فَمَا دَلَّکَ الْقُرْآنُ عَلَیْهِ مِنْ صِفَتِهِ فَأْتَمَّ بِهِ وَ اسْتَضِئْ بِنُورِ هِدَایَتِهِ وَ مَا کَلَّفَکَ الشَّیْطَانُ عِلْمَهُ مِمَّا لَیْسَ فِی الْکِتَابِ عَلَیْکَ فَرْضُهُ وَ لَا فِی سُنَّهِ النَّبِیِّ وَ أَئِمَّهِ الْهُدَی أَثَرُهُ فَکِلْ عِلْمَهُ إِلَی اللَّهِ سُبْحَانَهُ فَإِنَّ ذَلِکَ مُنْتَهَی حَقِّ اللَّهِ عَلَیْکَ وَ اعْلَمْ أَنَّ الرَّاسِخِینَ فِی الْعِلْمِ هُمُ الَّذِینَ أَغْنَاهُمْ عَنِ اقْتِحَامِ السُّدَدِ الْمَضْرُوبَهِ دُونَ الْغُیُوبِ الْإِقْرَارُ بِجُمْلَهِ مَا جَهِلُوا تَفْسِیرَهُ مِنَ الْغَیْبِ الْمَحْجُوبِ فَمَدَحَ اللَّهُ تَعَالَی اعْتِرَافَهُمْ بِالْعَجْزِ عَنْ تَنَاوُلِ مَا لَمْ یُحِیطُوا بِهِ عِلْماً وَ سَمَّی تَرْکَهُمُ التَّعَمُّقَ فِیمَا لَمْ یُکَلِّفْهُمُ الْبَحْثَ عَنْ کُنْهِهِ رُسُوخاً فَاقْتَصِرْ عَلَی ذَلِکَ فَلَا تُقَدِّرْ عَظَمَهَ اللَّهِ سُبْحَانَهُ عَلَی قَدْرِ عَقْلِکَ فَتَکُونَ مِنَ الْهَالِکِینَ هُوَ الْقَادِرُ الَّذِی إِذَا ارْتَمَتِ الْأَوْهَامُ لِتُدْرِکَ مُنْقَطَعَ قُدْرَتِهِ وَ حَاوَلَ الْفِکْرُ الْمُبَرَّأُ مِنْ خَطَرِ الْوَسَاوِسِ (۱) أَنْ یَقَعَ عَلَیْهِ مِنْ عَمِیقَاتِ (۲) غُیُوبِ مَلَکُوتِهِ وَ تَوَلَّهَتِ الْقُلُوبُ إِلَیْهِ لِتَجْرِیَ فِی کَیْفِیَّهِ صِفَاتِهِ وَ غَمَضَتْ مَدَاخِلُ الْعُقُولِ فِی حَیْثُ لَا تَبْلُغُهُ الصِّفَاتُ لِتَنَالَ عِلْمَ ذَاتِهِ رَدَعَهَا وَ هِیَ تَجُوبُ مَهَاوِیَ سُدَفِ الْغُیُوبِ مُتَخَلِّصَهً إِلَیْهِ سُبْحَانَهُ وَ تَعَالَی

فَرَجَعَتْ إِذْ جُبِهَتْ مُعْتَرِفَهً بِأَنَّهُ لَا یُنَالُ بِجَوْرِ الِاعْتِسَافِ کُنْهُ مَعْرِفَتِهِ وَ لَا تَخْطُرُ بِبَالِ أُولِی الرَّوِیَّاتِ خَاطِرَهٌ مِنْ تَقْدِیرِ جَلَالِ عِزَّتِه الَّذِی ابْتَدَعَ الْخَلْقَ عَلَی غَیْرِ مِثَالٍ امْتَثَلَهُ وَ لَا مِقْدَارٍ احْتَذَی عَلَیْهِ مِنْ خَالِقٍ مَعْبُودٍ کَانَ قَبْلَهُ وَ أَرَانَا مِنْ مَلَکُوتِ قُدْرَتِهِ وَ عَجَائِبِ مَا نَطَقَتْ بِهِ آثَارُ حِکْمَتِهِ وَ اعْتِرَافِ الْحَاجَهِ مِنَ الْخَلْقِ إِلَی أَنْ یُقِیمَهَا بِمِسَاکِ قُوَّتِهِ (۳) مَا دَلَّنَا بِاضْطِرَارِ قِیَامِ الْحُجَّهِ عَلَی مَعْرِفَتِهِ وَ ظَهَرَتْ فِی الْبَدَائِعِ الَّتِی أَحْدَثَهَا آثَارُ صَنْعَتِهِ وَ أَعْلَامُ حِکْمَتِهِ فَصَارَ کُلُّ مَا خَلَقَ حُجَّهً لَهُ وَ دَلِیلًا عَلَیْهِ وَ إِنْ کَانَ خَلْقاً صَامِتاً فَحُجَّتُهُ بِالتَّدْبِیرِ نَاطِقَهٌ وَ دَلَالَتُهُ عَلَی الْمُبْدِعِ قَائِمَهٌ فَأَشْهَدُ(۴)

أَنَّ مَنْ شَبَّهَکَ بِتَبَایُنِ أَعْضَاءِ خَلْقِکَ وَ تَلَاحُمِ حِقَاقِ

۱- ۱. سیأتی من المؤلّف- رحمه اللّه- أنه روی، من خطرات الوساوس.

۲- ۲. فی بعض النسخ و کذا فی المصدر: فی عمیقات.

۳- ۳. فی المصدر: قدرته.

۴- ۴. فی المصدر: و أشهد. و هکذا فیما یأتی.

مَفَاصِلِهِمُ الْمُحْتَجِبَهِ لِتَدْبِيرِ حِكْمَتِکَ لَمْ يَعْقِدْ غَيْبَ ضَمِيرِهِ عَلَى مَعْرِفَتِکَ وَ لَمْ يُبَاشِرْ قَلْبَهُ الْيَقِينُ بِأَنَّهُ لَا نِدَّ لَکَ وَ كَأَنَّهُ لَمْ يَسْمَعْ تَبَرُّؤَ التَّابِعِينَ مِنَ الْمَتْبُوعِينَ إِذْ يَقُولُونَ تَاللَّهِ إِنْ كُنَّا لَفِی ضَلالٍ مُبِينٍ إِذْ نُسَوِّيكُمْ بِرَبِّ الْعالَمِينَ كَذَبَ الْعَادِلُونَ بِکَ إِذْ شَبَّهُوکَ بِأَصْنَامِهِمْ وَ نَحَلُوکَ حِلْيَهَ الْمَخْلُوقِينَ بِأَوْهَامِهِمْ وَ جَزَّءُوکَ تَجْزِئَهَ الْمُجَسَّمَاتِ بِخَوَاطِرِهِمْ وَ قَدَّرُوکَ عَلَى الْخِلْقَهِ الْمُخْتَلِفَهِ الْقُوَى بِقَرَائِحِ عُقُولِهِمْ فَأَشْهَدُ أَنَّ مَنْ سَاوَاکَ بِشَیْ ءٍ مِنْ خَلْقِکَ فَقَدْ عَدَلَ بِکَ وَ الْعَادِلُ بِکَ كَافِرٌ بِمَا تَنَزَّلَتْ بِهِ مُحْكَمَاتُ آيَاتِکَ وَ نَطَقَتْ بِهِ عَنْهُ شَوَاهِدُ حُجَجِ بَيِّنَاتِکَ وَ أَنَّکَ أَنْتَ اللَّهُ الَّذِی لَمْ يَتَنَاهَ فِی الْعُقُولِ فَيَكُونَ فِی مَهَبِّ فِكْرِهَا مُكَيَّفاً وَ لَا فِی رَوِيَّاتِ خَوَاطِرِهَا مَحْدُوداً(۱) مُصَرَّفاً- وَ مِنْهَا: قَدَّرَ مَا خَلَقَ فَأَحْكَمَ تَقْدِيرَهُ وَ دَبَّرَهُ فَأَلْطَفَ تَدْبِيرَهُ وَ وَجَّهَهُ لِوِجْهَتِهِ فَلَمْ يَتَعَدَّ حُدُودَ مَنْزِلَتِهِ فَلَمْ يَقْصُرْ(۲) دُونَ الِانْتِهَاءِ إِلَى غَايَتِهِ وَ لَمْ يَسْتَصْعِبْ إِذْ أُمِرَ بِالْمُضِیِّ عَلَى إِرَادَتِهِ وَ كَيْفَ وَ إِنَّمَا صَدَرَتِ الْأُمُورُ عَنْ مَشِيَّتِهِ الْمُنْشِئُ أَصْنَافَ الْأَشْيَاءِ بِلَا رَوِيَّهِ فِكْرٍ آلَ إِلَيْهَا وَ لَا قَرِيحَهِ غَرِيزَهٍ أَضْمَرَ عَلَيْهَا وَ لَا تَجْرِبَهٍ أَفَادَهَا مِنْ حَوَادِثِ الدُّهُورِ وَ لَا شَرِيکٍ أَعَانَهُ عَلَى ابْتِدَاعِ عَجَائِبِ الْأُمُورِ فَتَمَّ خَلْقُهُ وَ أَذْعَنَ لِطَاعَتِهِ وَ أَجَابَ إِلَى دَعْوَتِهِ وَ لَمْ يَعْتَرِضْ دُونَهُ رَيْثُ الْمُبْطِئِ وَ لَا أَنَاهُ الْمُتَلَكِّئِ فَأَقَامَ مِنَ الْأَشْيَاءِ أَوَدَهَا وَ نَهَجَ حُدُودَهَا(۳) وَ لَاءَمَ بِقُدْرَتِهِ بَيْنَ مُتَضَادِّهَا وَ وَصَلَ أَسْبَابَ قَرَائِنِهَا وَ فَرَّقَهَا أَجْنَاساً مُخْتَلِفَاتٍ فِی الْحُدُودِ وَ الْأَقْدَارِ وَ الْغَرَائِزِ وَ الْهَيْئَاتِ بَدَايَا خَلَائِقَ أَحْكَمَ صُنْعَهَا وَ فَطَرَهَا عَلَى مَا أَرَادَ وَ ابْتَدَعَهَا- مِنْهَا فِی صِفَهِ السَّمَاءِ: وَ نَظَمَ بِلَا تَعْلِيقٍ رَهَوَاتِ فُرَجِهَا وَ لَاحَمَ صُدُوعَ انْفِرَاجِهَا وَ شَجَّ بَيْنَهَا وَ بَيْنَ أَزْوَاجِهَا وَ ذَلَّلَ لِلْهَابِطِينَ بِأَمْرِهِ وَ الصَّاعِدِينَ بِأَعْمَالِ خَلْقِهِ حُزُونَهَ مِعْرَاجِهَا(۴)

وَ نَادَاهَا بَعْدَ إِذْ هِیَ دُخَانٌ فَالْتَحَمَتْ عُرَى أَشْرَاجِهَا وَ فَتَقَ

۱- ۱. فی المصدر: فتكون محدودا.

۲- ۲. فی المصدر و كذا فی بعض النسخ: فلم يقصر.

۳- ۳. فی النسخه المخطوطه: جددها.

۴- ۴. فی بعض النسخ: معارجها.

بَعْدَ الِارْتِتَاقِ صَوَامِتَ أَبْوَابِهَا وَ أَقَامَ رَصَداً مِنَ الشُّهُبِ الثَّوَاقِبِ عَلَى نِقَابِهَا وَ أَمْسَكَهَا مِنْ أَنْ تَمُورَ فِی خَرْقِ (۱)

الْهَوَاءِ بِأَیْدِهِ [رَائِدَهٖ] وَ أَمَرَهَا أَنْ تَقِفَ مُسْتَسْلِمَهً لِأَمْرِهِ وَ جَعَلَ شَمْسَهَا آیَهً مُبْصِرَهً لِنَهَارِهَا وَ قَمَرَهَا آیَهً مَمْحُوَّهً مِنْ لَیْلِهَا وَ أَجْرَاهُمَا(۲)

فِی مَنَاقِلِ مَجْرَاهُمَا وَ قَدَّرَ مَسِیرَهُمَا(۳)

فِی مَدَارِجِ دَرَجِهِمَا لِیُمَیِّزَ بَیْنَ اللَّیْلِ وَ النَّهَارِ بِهِمَا وَ لِیُعْلَمَ عَدَدُ السِّنِینَ وَ الْحِسَابُ بِمَقَادِیرِهَا ثُمَّ عَلَّقَ فِی جَوِّهَا فَلَکَهَا وَ نَاطَ بِهَا زِینَتَهَا مِنْ خَفِیَّاتِ دَرَارِیِّهَا وَ مَصَابِیحِ کَوَاکِبِهَا وَ رَمَی مُسْتَرِقِی السَّمْعِ بِثَوَاقِبِ شُهُبِهَا وَ أَجْرَاهَا عَلَی إِذْلَالِ تَسْخِیرِهَا مِنْ ثَبَاتِ ثَابِتِهَا وَ مَسِیرِ سَائِرِهَا وَ هُبُوطِهَا وَ صُعُودِهَا وَ نُحُوسِهَا وَ سُعُودِهَا- مِنْهَا فِی صِفَهِ الْمَلَائِکَهِ علیهم السلام: ثُمَّ خَلَقَ سُبْحَانَهُ لِإِسْکَانِ سَمَاوَاتِهِ وَ عِمَارَهِ الصَّفِیحِ الْأَعْلَی مِنْ مَلَکُوتِهِ خَلْقاً بَدِیعاً مِنْ مَلَائِکَتِهِ مَلَأَ بِهِمْ فُرُوجَ فِجَاجِهَا وَ حَشَا بِهِمْ فُتُوقَ أَجْوَائِهَا وَ بَیْنَ فَجَوَاتِ تِلْکَ الْفُرُوجِ زَجَلُ الْمُسَبِّحِینَ مِنْهُمْ فِی حَظَائِرِ الْقُدُسِ وَ سُتُرَاتِ الْحُجُبِ وَ سُرَادِقَاتِ الْمَجْدِ وَ وَرَاءَ ذَلِکَ الرَّجِیجِ الَّذِی تَسْتَکُّ مِنْهُ الْأَسْمَاعُ سُبُحَاتُ نُورٍ تَرْدَعُ الْأَبْصَارَ عَنْ بُلُوغِهَا فَتَقِفُ خَاسِئَهً عَلَی حُدُودِهَا أَنْشَأَهُمْ عَلَی صُوَرٍ مُخْتَلِفَاتٍ وَ أَقْدَارٍ مُتَفَاوِتَاتٍ أُولِی أَجْنِحَهٍ تُسَبِّحُ جَلَالَ عِزَّتِهِ لَا یَنْتَحِلُونَ مَا ظَهَرَ فِی الْخَلْقِ مِنْ صُنْعِهِ (۴)

وَ لَا یَدَّعُونَ أَنَّهُمْ یَخْلُقُونَ شَیْئاً مَعَهُ مِمَّا انْفَرَدَ بِهِ بَلْ عِبادٌ مُکْرَمُونَ لا یَسْبِقُونَهُ بِالْقَوْلِ وَ هُمْ بِأَمْرِهِ یَعْمَلُونَ جَعَلَهُمْ فِیمَا هُنَالِکَ أَهْلَ الْأَمَانَهِ عَلَی وَحْیِهِ وَ حَمَّلَهُمْ إِلَی الْمُرْسَلِینَ وَدَائِعَ أَمْرِهِ وَ نَهْیِهِ وَ عَصَمَهُمْ مِنْ رَیْبِ الشُّبُهَاتِ فَمَا مِنْهُمْ زَائِغٌ عَنْ سَبِیلِ مَرْضَاتِهِ وَ أَمَدَّهُمْ بِفَوَائِدِ الْمَعُونَهِ(۵) وَ أَشْعَرَ قُلُوبَهُمْ تَوَاضُعَ إِخْبَاتِ السَّکِینَهِ وَ فَتَحَ لَهُمْ أَبْوَاباً ذُلُلًا إِلَی تَمَاجِیدِهِ وَ نَصَبَ لَهُمْ مَنَاراً وَاضِحَهً عَلَی

۱- ۱. فی المصدر: فی خراق.

۲- ۲. فی بعض النسخ و کذا فی المصدر: فأجراهما.

۳- ۳. فی المصدر: سیرهما.

۴- ۴. فی المصدر: صنعته.

۵- ۵. فی المخطوطه: بفوائد امره.

أَعْلَامِ تَوْحِيدِهِ لَمْ تُثْقِلْهُمْ مُؤْصِرَاتُ الْآثَامِ وَ لَمْ تَرْتَحِلْهُمْ عُقَبُ اللَّيَالِي وَ الْأَيَّامِ وَ لَمْ تَرْمِ الشُّكُوكُ بِنَوَازِعِهَا عَزِيمَهَ إِيمَانِهِمْ وَ لَمْ تَعْتَرِكِ الظُّنُونُ عَلَى مَعَاقِدِ يَقِينِهِمْ وَ لَا قَدَحَتْ قَادِحَهُ الْإِحَنِ فِيمَا بَيْنَهُمْ وَ لَا سَلَبَتْهُمُ الْحَيْرَهُ مَا لَاقَ مِنْ مَعْرِفَتِهِ بِضَمَائِرِهِمْ وَ سَكَنَ بِعَظَمَتِهِ (۱)

وَ هَيْبَهِ جَلَالِهِ (۲) فِي أَثْنَاءِ صُدُورِهِمْ وَ لَمْ تَطْمَعْ فِيهِمُ الْوَسَاوِسُ فَتَقْتَرِعَ بِرَيْنِهَا(۳)

عَلَى فِكْرِهِمْ مِنْهُمْ مَنْ هُوَ فِي خَلْقِ الْغَمَامِ الدُّلَّحِ (۴)

وَ فِي عِظَمِ الْجِبَالِ الشُّمَّخِ وَ فِي قُتْرَهِ الظَّلَامِ الْأَيْهَمِ وَ مِنْهُمْ مَنْ قَدْ خَرَقَتْ أَقْدَامُهُمْ تُخُومَ الْأَرْضِ السُّفْلَى فَهِيَ كَرَايَاتٍ بِيضٍ قَدْ نَفَذَتْ فِي مَخَارِقِ الْهَوَاءِ وَ تَحْتَهَا رِيحٌ هَفَّافَهٌ تَحْبِسُهَا عَلَى حَيْثُ انْتَهَتْ مِنَ الْحُدُودِ الْمُتَنَاهِيَهِ قَدِ اسْتَفْرَغَتْهُمْ (۵) أَشْغَالُ عِبَادَتِهِ وَ وَسَّلَتْ حَقَائِقُ الْإِيمَانِ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَعْرِفَتِهِ وَ قَطَعَهُمُ الْإِيقَانُ بِهِ إِلَى الْوَلَهِ إِلَيْهِ وَ لَمْ تُجَاوِزْ رَغَبَاتُهُمْ مَا عِنْدَهُ إِلَى مَا عِنْدَ غَيْرِهِ قَدْ ذَاقُوا حَلَاوَهَ

مَعْرِفَتِهِ وَ شَرِبُوا مِنْ كَأْسِ الرَّوِيَّهِ مِنْ مَحَبَّتِهِ وَ تَمَكَّنَتْ مِنْ سُوَيْدَاءِ قُلُوبِهِمْ وَشِيجَهُ خِيفَتِهِ فَحَنَوْا بِطُولِ الطَّاعَهِ اعْتِدَالَ ظُهُورِهِمْ وَ لَمْ يُنْفِدْ طُولُ الرَّغْبَهِ إِلَيْهِ مَادَّهَ تَضَرُّعِهِمْ وَ لَا أَطْلَقَ عَنْهُمْ عَظِيمُ الزُّلْفَهِ رِبَقَ خُشُوعِهِمْ وَ لَمْ يَتَوَلَّهُمُ الْإِعْجَابُ فَيَسْتَكْثِرُوا مَا سَلَفَ مِنْهُمْ وَ لَا تَرَكَتْ لَهُمُ اسْتِكَانَهُ الْإِجْلَالِ نَصِيباً فِي تَعْظِيمِ حَسَنَاتِهِمْ وَ لَمْ تَجْرِ الْفَتَرَاتُ فِيهِمْ عَلَى طُولِ دُءُوبِهِمْ وَ لَمْ تَغِضْ (۶)

رَغَبَاتُهُمْ فَيُخَالِفُوا عَنْ رَجَاءِ رَبِّهِمْ وَ لَمْ تَجِفَّ لِطُولِ الْمُنَاجَاهِ أَسَلَاتُ أَلْسِنَتِهِمْ وَ لَا مَلَكَتْهُمُ الْأَشْغَالُ فَتَنْقَطِعَ بِهَمْسِ الْخَيْرِ(۷) إِلَيْهِ أَصْوَاتُهُمْ وَ لَمْ تَخْتَلِفْ

۱- ۱. في بعض النسخ: من عظمته.

۲- ۲. في بعض النسخ: و كذا في المصدر: جلالته.

۳- ۳. في بعض النسخ: بريبها.

۴- ۴. الدلح: بالحاء المهمله و زان عنق جمع« دلوح» أى كثير الماء، و يحتمل ان يكون بتشديد اللام المفتوحه كركع جمع« دالح».

۵- ۵. في المخطوطه: قد استفزعتهم.

۶- ۶. في المخطوطه: لم تفض.

۷- ۷. في بعض النسخ: بهمس الحنين.

فِی مَقَاوِمِ الطَّاعَهِ مَنَاکِبُهُمْ وَ لَمْ یَثْنُوا إِلَی رَاحَهِ التَّقْصِیرِ فِی أَمْرِهِ رِقَابَهُمْ وَ لَا تَعْدُوا عَلَی عَزِیمَهِ جِدِّهِمْ بَلَادَهُ الْغَفَلَاتِ وَ لَا تَنْتَضِلُ فِی هِمَمِهِمْ (۱)

خَدَائِعُ الشَّهَوَاتِ قَدِ اتَّخَذُوا ذَا الْعَرْشِ ذَخِیرَهً لِیَوْمِ فَاقَتِهِمْ وَ یَمَّمُوهُ عِنْدَ انْقِطَاعِ الْخَلْقِ إِلَی الْمَخْلُوقِینَ بِرَغْبَتِهِمْ لَا یَقْطَعُونَ أَمَدَ غَایَهِ عِبَادَتِهِ وَ لَا یَرْجِعُ بِهِمُ الِاسْتِهْتَارُ بِلُزُومِ طَاعَتِهِ إِلَّا إِلَی مَوَادَّ مِنْ قُلُوبِهِمْ غَیْرِ مُنْقَطِعَهٍ مِنْ رَجَائِهِ وَ مَخَافَتِهِ لَمْ تَنْقَطِعْ أَسْبَابُ الشَّفَقَهِ مِنْهُمْ فَیَنُوا فِی جِدِّهِمْ وَ لَمْ تَأْسِرْهُمُ الْأَطْمَاعُ فَیُؤْثِرُوا وَشِیکَ السَّعْیِ عَلَی اجْتِهَادِهِمْ وَ لَمْ یَسْتَعْظِمُوا مَا مَضَی مِنْ أَعْمَالِهِمْ وَ لَوِ اسْتَعْظَمُوا ذَلِکَ لَنَسَخَ الرَّجَاءُ مِنْهُمْ شَفَقَاتِ وَجَلِهِمْ وَ لَمْ یَخْتَلِفُوا فِی رَبِّهِمْ بِاسْتِحْوَاذِ الشَّیْطَانِ عَلَیْهِمْ وَ لَمْ یُفَرِّقْهُمْ سُوءُ التَّقَاطُعِ وَ لَا تَوَلَّاهُمْ غِلُّ التَّحَاسُدِ وَ لَا شَعَّبَتْهُمْ (۲)

مَصَارِفُ الرِّیَبِ وَ لَا اقْتَسَمَتْهُمْ أَخْیَافُ الْهِمَمِ فَهُمْ أُسَرَاءُ إِیمَانٍ لَمْ یَفُکَّهُمْ مِنْ رِبْقَتِهِ زَیْغٌ وَ لَا عُدُولٌ وَ لَا وَنًی وَ لَا فُتُورٌ وَ لَیْسَ فِی أَطْبَاقِ السَّمَاوَاتِ مَوْضِعُ إِهَابٍ إِلَّا وَ عَلَیْهِ مَلَکٌ سَاجِدٌ أَوْ سَاعٍ حَافِدٌ یَزْدَادُونَ عَلَی طُولِ الطَّاعَهِ بِرَبِّهِمْ عِلْماً وَ تَزْدَادُ عِزَّهُ رَبِّهِمْ فِی قُلُوبِهِمْ عِظَماً- وَ مِنْهَا فِی صِفَهِ الْأَرْضِ وَ دَحْوِهَا عَلَی الْمَاءِ: کَبَسَ الْأَرْضَ عَلَی مَوْرِ أَمْوَاجٍ مُسْتَفْحِلَهٍ وَ لُجَجِ بِحَارٍ زَاخِرَهٍ تَلْتَطِمُ أَوَاذِیُّ أَمْوَاجِهَا وَ تَصْطَفِقُ مُتَقَاذِفَاتُ أَثْبَاجِهَا وَ تَرْغُو زَبَداً کَالْفُحُولِ عِنْدَ هِیَاجِهَا فَخَضَعَ جِمَاحُ الْمَاءِ الْمُتَلَاطِمِ لِثِقَلِ حَمْلِهَا وَ سَکَنَ هَیْجُ ارْتِمَائِهِ إِذْ وَطِئَتْهُ بِکَلْکَلِهَا وَ ذَلَّ مُسْتَخْذِیاً إِذْ تَمَعَّکَتْ عَلَیْهِ بِکَوَاهِلِهَا فَأَصْبَحَ بَعْدَ اصْطِخَابِ أَمْوَاجِهِ سَاجِیاً مَقْهُوراً وَ فِی حَکَمَهِ الذُّلِّ مُنْقَاداً أَسِیراً وَ سَکَنَتِ الْأَرْضُ مَدْحُوَّهً فِی لُجَّهِ تَیَّارِهِ وَ رَدَّتْ مِنْ نَخْوَهِ بَأْوِهِ وَ اعْتِلَائِهِ وَ شُمُوخِ أَنْفِهِ وَ سُمُوِّ غُلَوَائِهِ وَ کَعَمَتْهُ عَلَی کِظَّهِ جَرْیَتِهِ فَهَمَدَ بَعْدَ نَزَقَاتِهِ (۳)

وَ لَبَدَ بَعْدَ زَیَفَانِ وَثَبَاتِهِ فَلَمَّا سَکَنَ هَیْجُ (۴)

الْمَاءِ مِنْ تَحْتِ أَکْنَافِهَا وَ حَمَلَ شَوَاهِقَ الْجِبَالِ الْبُذَّخِ (۵)

۱- ۱. فی بعض النسخ: همهم.

۲- ۲. فی بعض النسخ: و لا تشعبتهم.

۳- ۳. فی المخطوطه: خرقاته.

۴- ۴. فی المصدر: هیاج.

۵- ۵. فی المصدر: الشمخ البذخ.

عَلَى أَكْنَافِهَا فَجَّرَ يَنَابِيعَ الْعُيُونِ مِنْ عَرَانِينِ أُنُوفِهَا وَ فَرَّقَهَا فِی سُهُوبِ بِیدِهَا وَ أَخَادِیدِهَا وَ عَدَّلَ حَرَكَاتِهَا بِالرَّاسِيَاتِ مِنْ جَلَامِيدِهَا وَ ذَوَاتِ الشَّنَاخِيبِ الشُّمِّ مِنْ صَيَاخِيدِهَا فَسَكَنَتْ مِنَ الْمَيَدَانِ بِرُسُوبِ الْجِبَالِ فِی قِطَعِ أَدِيمِهَا وَ تَغَلْغُلِهَا مُتَسَرِّبَةً فِی جَوْبَاتِ خَيَاشِيمِهَا وَ رُكُوبِهَا أَعْنَاقَ سُهُولِ الْأَرَضِينَ وَ جَرَاثِيمِهَا وَ فَسَحَ بَيْنَ الْجَوِّ وَ بَيْنَهَا وَ أَعَدَّ الْهَوَاءَ مُتَنَسَّماً لِسَاكِنِهَا(۱) وَ أَخْرَجَ إِلَيْهَا أَهْلَهَا عَلَى تَمَامِ مَرَافِقِهَا ثُمَّ لَمْ يَدَعْ جُرُزَ الْأَرْضِ الَّتِی تَقْصُرُ مِيَاهُ الْعُيُونِ عَنْ رَوَابِيهَا وَ لَا تَجِدُ جَدَاوِلُ الْأَنْهَارِ ذَرِيعَةً إِلَى بُلُوغِهَا حَتَّى أَنْشَأَ لَهَا نَاشِئَةَ سَحَابٍ تُحْيِی مَوَاتَهَا وَ تَسْتَخْرِجُ نَبَاتَهَا أَلَّفَ غَمَامَهَا بَعْدَ افْتِرَاقِ لُمَعِهِ وَ تَبَايُنِ قَزَعِهِ حَتَّى إِذَا تَمَخَّضَتْ لُجَّةُ الْمُزْنِ فِيهِ وَ الْتَمَعَ بَرْقُهُ فِی كُفَفِهِ وَ لَمْ يَنَمْ وَمِيضُهُ فِی كَنَهْوَرِ رَبَابِهِ وَ مُتَرَاكِمِ سَحَابِهِ أَرْسَلَهُ سَحّاً مُتَدَارِكاً قَدْ أَسَفَّ هَيْدَبُهُ تمر به [تَمْرِيهِ] الْجَنُوبُ دِرَرَ أَهَاضِيبِهِ وَ دُفَعَ شَآبِيبِهِ فَلَمَّا أَلْقَتِ السَّحَابُ بَرْكَ بِوَانَيْهَا وَ بَعَاعَ مَا اسْتَقَلَّتْ بِهِ مِنَ العب [الْعِبْ ءِ] الْمَحْمُولِ عَلَيْهَا أَخْرَجَ بِهِ مِنْ هوامل (۲) [هَوَامِدِ] الْأَرْضِ النَّبَاتَ وَ مِنْ زُعْرِ الْجِبَالِ الْأَعْشَابَ فَهِیَ تَبْهَجُ بِزِينَةِ رِيَاضِهَا وَ تَزْدَهِی بِمَا أُلْبِسَتْهُ مِنْ ربط [رَيْطِ] أَزَاهِيرِهَا وَ حِلْيَةِ مَا شُمِّطَتْ (۳) بِهِ مِنْ نَاضِرِ أَنْوَارِهَا وَ جَعَلَ ذَلِكَ بَلَاغاً لِلْأَنَامِ وَ رِزْقاً لِلْأَنْعَامِ وَ خَرَقَ الْفِجَاجَ فِی آفَاقِهَا وَ أَقَامَ الْمَنَارَ لِلسَّالِكِينَ عَلَى جَوَادِّ طُرُقِهَا فَلَمَّا مَهَدَ أَرْضَهُ وَ أَنْفَذَ أَمْرَهُ اخْتَارَ آدَمَ عليه السلام خِيَرَةً مِنْ خَلْقِهِ وَ جَعَلَهُ أَوَّلَ جِبِلَّتِهِ وَ أَسْكَنَ (۴)

جَنَّتَهُ وَ أَرْغَدَ فِيهَا أُكُلَهُ وَ أَوْعَزَ إِلَيْهِ فِيمَا نَهَاهُ عَنْهُ وَ أَعْلَمَهُ أَنَّ فِی الْإِقْدَامِ عَلَيْهِ التَّعَرُّضَ لِمَعْصِيَتِهِ وَ الْمُخَاطَرَةَ بِمَنْزِلَتِهِ فَأَقْدَمَ عَلَى مَا نَهَاهُ عَنْهُ مُوَافَاةً لِسَابِقِ عِلْمِهِ فَأَهْبَطَهُ بَعْدَ التَّوْبَةِ لِيَعْمُرَ أَرْضَهُ بِنَسْلِهِ وَ لِيُقِيمَ الْحُجَّةَ بِهِ عَلَى عِبَادِهِ وَ لَمْ يُخْلِهِمْ بَعْدَ أَنْ قَبَضَهُ مِمَّا يُؤَكِّدُ عَلَيْهِمْ حُجَّةَ رُبُوبِيَّتِهِ وَ يَصِلُ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَعْرِفَتِهِ بَلْ تَعَاهَدَهُمْ بِالْحُجَجِ عَلَى أَلْسُنِ الْخِيَرَهِ

۱- ۱. لساكنيها(خ).

۲- ۲. فی بعض النسخ:« هوامد الأرض» و هو الأظهر.

۳- ۳. فی المصدر: سمطت. و سيأتی من المؤلّف رحمه اللّه ذكر النسختين و بيان معناهما.

۴- ۴. فی بعض النسخ: أسكنه.

مِنْ أَنْبِيَائِهِ وَ مُتَحَمِّلِی وَدَائِعِ رِسَالاتِهِ قَرْناً فَقَرْناً حَتَّی تَمَّتْ بِنَبِیِّنَا مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله حُجَّتُهُ وَ بَلَغَ الْمَقْطَعَ عُذْرُهُ وَ نُذُرُهُ وَ قَدَّرَ الْأَرْزَاقَ فَكَثَّرَهَا وَ قَلَّلَهَا وَ قَسَّمَهَا عَلَی الضِّیقِ وَ السَّعَهِ فَعَدَلَ فِیهَا لِیَبْتَلِیَ مَنْ أَرَادَ بِمَیْسُورِهَا وَ مَعْسُورِهَا وَ لِیَخْتَبِرَ بِذَلِكَ الشُّكْرَ وَ الصَّبْرَ مِنْ غَنِیِّهَا وَ فَقِیرِهَا ثُمَّ قَرَنَ بِسَعَتِهَا عَقَابِیلَ فَاقَتِهَا وَ بِسَلَامَتِهَا طَوَارِقَ آفَتِهَا وَ بِفُرَجِ أَفْرَاحِهَا غُصَصَ أَتْرَاحِهَا وَ خَلَقَ الْآجَالَ فَأَطَالَهَا وَ قَصَّرَهَا وَ قَدَّمَهَا وَ أَخَّرَهَا وَ وَصَلَ بِالْمَوْتِ أَسْبَابَهَا وَ جَعَلَهُ خَالِجاً لِأَشْطَانِهَا وَ قَاطِعاً لِمَرَائِرِ قرانها [أَقْرَانِهَا(۱)]

عَالِمُ السِّرِّ مِنْ ضَمَائِرِ الْمُضْمِرِینَ وَ نَجْوَی الْمُتَخَافِتِینَ وَ خَوَاطِرِ رَجْمِ الظُّنُونِ وَ عُقَدِ عَزِیمَاتِ الْیَقِینِ وَ مَسَارِقِ إِیمَاضِ الْجُفُونِ وَ مَا ضَمِنَتْهُ أَكْنَافُ الْقُلُوبِ (۲)

وَ غَیَابَاتُ الْغُیُوبِ وَ مَا أَصْغَتْ لِاسْتِرَاقِهِ مَصَائِخُ الْأَسْمَاعِ وَ مَصَایِفُ الذَّرِّ وَ مَشَاتِی الْهَوَامِّ وَ رَجْعِ الْحَنِینِ مِنَ الْمُولَهَاتِ وَ هَمْسِ الْأَقْدَامِ وَ مُنْفَسَحِ الثَّمَرَهِ مِنْ وَلَائِجِ غُلُفِ الْأَكْمَامِ وَ مُنْقَمَعِ الْوُحُوشِ مِنْ غِیرَانِ الْجِبَالِ وَ أَوْدِیَتِهَا وَ مُخْتَبَإِ الْبَعُوضِ بَیْنَ سُوقِ الْأَشْجَارِ وَ أَلْحِیَتِهَا وَ مَغْرِزِ الْأَوْرَاقِ مِنَ الْأَفْنَانِ وَ مَحَطِّ الْأَمْشَاجِ مِنْ مَسَارِبِ الْأَصْلَابِ وَ نَاشِئَهِ الْغُیُومِ وَ مُتَلَاحِمِهَا وَ دُرُورِ قَطْرِ السَّحَابِ وَ

مُتَرَاكِمِهَا وَ مَا تَسْفِی (۳) الْأَعَاصِیرُ بِذُیُولِهَا وَ تَعْفُو الْأَمْطَارُ بِسُیُولِهَا وَ عَوْمِ نبات [بَنَاتِ] الْأَرْضِ فِی كُثْبَانِ الرِّمَالِ وَ مُسْتَقَرِّ ذَوَاتِ الْأَجْنِحَهِ بِذُرَی شَنَاخِیبِ الْجِبَالِ وَ تَغْرِیدِ ذَوَاتِ الْمَنْطِقِ فِی دَیَاجِیرِ الْأَوْكَارِ وَ مَا أَوْعَتْهُ الْأَصْدَافُ وَ حَضَنَتْ عَلَیْهِ أَمْوَاجُ الْبِحَارِ وَ مَا غَشِیَتْهُ سُدْفَهُ لَیْلٍ أَوْ ذَرَّ عَلَیْهِ شَارِقُ نَهَارٍ وَ مَا اعْتَقَبَتْ عَلَیْهِ أَطْبَاقُ الدَّیَاجِیرِ وَ سُبُحَاتُ النُّورِ وَ أَثَرِ كُلِّ خُطْوَهٍ وَ حِسِّ كُلِّ حَرَكَهٍ وَ رَجْعِ كُلِّ كَلِمَهٍ وَ تَحْرِیكِ كُلِّ شَفَهٍ وَ مُسْتَقَرِّ كُلِّ نَسَمَهٍ وَ مِثْقَالِ كُلِّ ذَرَّهٍ وَ هَمَاهِمِ كُلِّ نَفْسٍ هَامَّهٍ وَ مَا عَلَیْهَا مِنْ ثَمَرِ شَجَرَهٍ أَوْ سَاقِطِ وَرَقَهٍ أَوْ قَرَارَهِ نُطْفَهٍ أَوْ نُقَاعَهِ دَمٍ وَ مُضْغَهٍ أَوْ نَاشِئَهِ خَلْقٍ وَ سُلَالَهٍ لَمْ تَلْحَقْهُ فِی ذَلِكَ كُلْفَهٌ وَ لَا اعْتَرَضَتْهُ فِی حِفْظِ

۱- ۱. فی المخطوطه و المصدر: اقرانها.

۲- ۲. فی المصدر: أكنان القلوب.

۳- ۳. فی بعض النسخ: تسقی.

مَا ابْتَدَعَ مِنْ خَلْقِهِ عَارِضَهٌ وَ لَا اعْتَوَرَتْهُ فِی تَنْفِیذِ الْأُمُورِ وَ تَدَابِیرِ الْمَخْلُوقِینَ مَلَالَهٌ وَ لَا فَتْرَهٌ بَلْ نَفَذَ فِیهِمْ عِلْمُهُ وَ أَحْصَاهُمْ عَدُّهُ وَ وَسِعَهُمْ عَدْلُهُ وَ غَمَرَهُمْ فَضْلُهُ مَعَ تَقْصِیرِهِمْ عَنْ کُنْهِ مَا هُوَ أَهْلُهُ اللَّهُمَّ أَنْتَ أَهْلُ الْوَصْفِ الْجَمِیلِ وَ التَّعَدُّدِ(۱) الْکَثِیرِ إِنْ تُؤَمَّلْ فَخَیْرُ مَأْمُولٍ (۲) وَ إِنْ تُرْجَ فَخَیْرُ مَرْجُوٍّ(۳) اللَّهُمَّ وَ قَدْ بَسَطْتَ لِی لِسَاناً فِیمَا لَا أَمْدَحُ بِهِ غَیْرَکَ وَ لَا أُثْنِی بِهِ عَلَی أَحَدٍ سِوَاکَ وَ لَا أُوَجِّهُهُ إِلَی مَعَادِنِ الْخَیْبَهِ وَ مَوَاضِعِ الرِّیبَهِ وَ عَدَلْتَ بِلِسَانِی عَنْ مَدَائِحِ الْآدَمِیِّینَ وَ الثَّنَاءِ عَلَی الْمَرْبُوبِینَ الْمَخْلُوقِینَ اللَّهُمَّ وَ لِکُلِّ مُثْنٍ عَلَی مَنْ أَثْنَی عَلَیْهِ مَثُوبَهٌ مِنْ جَزَاءٍ أَوْ عَارِفَهٌ مِنْ عَطَاءٍ وَ قَدْ رَجَوْتُکَ دَلِیلًا عَلَی ذَخَائِرِ الرَّحْمَهِ وَ کُنُوزِ الْمَغْفِرَهِ اللَّهُمَّ وَ هَذَا مَقَامُ مَنْ أَفْرَدَکَ بِالتَّوْحِیدِ الَّذِی هُوَ لَکَ وَ لَمْ یَرَ مُسْتَحِقّاً لِهَذِهِ الْمَحَامِدِ وَ الْمَمَادِحِ غَیْرَکَ وَ بِی فَاقَهٌ إِلَیْکَ لَا یَجْبُرُ مَسْکَنَتَهَا إِلَّا فَضْلُکَ وَ لَا یَنْعَشُ مِنْ خَلَّتِهَا إِلَّا مَنُّکَ وَ جُودُکَ فَهَبْ لَنَا فِی هَذَا الْمَقَامِ رِضَاکَ وَ أَغْنِنَا عَنْ مَدِّ الْأَیْدِی إِلَی مَنْ سِوَاکَ إِنَّکَ عَلَی کُلِّ شَیْءٍ قَدِیرٌ(۴).

التوحید، عن علی بن أحمد الدقاق عن محمد بن جعفر الأسدی عن محمد بن إسماعیل البرمکی عن علی بن العباس عن إسماعیل بن مهران عن إسماعیل بن الحق الجهنی عن فرج بن فروه عن مسعده بن صدقه عن أبی عبد الله علیه السلام: مثله مع اختصار و قد مر فی کتاب التوحید(۵).

۱- ۱. فی المصدر: التعداد.

۲- ۲. فی المصدر: فخیر مؤمل و إن ترج فأکرم مرجو.

۳- ۳. یظهر من شرح المؤلّف- رحمه اللّه- لهذه الفقره فی بیانه الآتی ان هناک لفظه« اکرم» لکن النسخ خالیه منها إلّا نسخه المصدر و هی هکذا« و ان ترج فاکرم مرجو» فیحتمل ان نسخه المؤلّف أیضا کانت مثله او کانت هکذا« ان تؤمل فاکرم مأمول و ان ترج فخیر مرجو».

۴- ۴. نهج البلاغه: ۱۶۰- ۱۸۱.

۵- ۵. التوحید: ۲۳.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امام صادق علیه السّلام می فرماید: امیرالمؤمنین علی علیه السلام این خطبه را بر منبر کوفه ایراد کرد، بعد از اینکه مردی نزد او آمدو گفت: یا امیرالمؤمنین! پروردگار ما را برای ما وصف کن، تا محبت و معرفت ما بیشتر شود. پس حضرت خشمگین شد و مردم را به مسجد فراخواند و مردم بر گردش جمع شدند تا مسجد بر حاضران تنگ شد، و به منبر رفت، و در حالی که غضبناک بود و رنگ رخسارش پریده بود، خدا را سپاس گفت و درود بر پیغمبر فرستاد؛ سپس فرمود:

ستایش خدایی را سزاست که نبخشیدن بر مال او نیفزاید، و بخشش او را فقیر نسازد، زیرا هر بخشنده ای جز او، اموالش کاهش یابد، و جز او هر کس از بخشش دست کشد مورد نکوهش قرار گیرد. اوست بخشنده انواع نعمت ها و بهره های فزاینده و تقسیم کننده روزی پدیده ها. مخلوقات همه جیره خوار سفره اویند، که روزی همه را تضمین، و اندازه اش را تعیین فرمود. به مشتاقان خویش و خواستاران آنچه در نزد اوست، راه روشن را نشان داد. سخاوت او در آنجا که از او بخواهند، با آنجا که از او درخواست نکنند، بیشتر نیست.

اولی است که برای او قبلی نبود تا چیزی پیش از او باشد. پایان همه چیز است و چیزی پس از او نیست. سیاهی چشم ها را از مشاهده خود باز داشته تا نتوانند به او برسند و او را درک کنند. روزگار بر او نمی گذرد تا دگرگونش کند. در جایی و مکانی نیست تا نقل و انتقال بر او روا باشد.اگر آنچه از درون معادن کوه ها بیرون می آید، و یا آنچه از لبان پر از خنده صدف های دریا خارج می شود، از نقره های خالص، و طلاهای ناب ، درهای غلطان، و مرجان های دست چین، همه را ببخشد، در سخاوت او کمتر اثری نخواهد گذاشت، و از پهناوری و وسعت آنچه دارد کاسته نمی شود و به آن اندازه نعمت گنجینه دارد که خواسته های همه مردم آن را به پایان نمی رسانند چون او بخشنده ای است که درخواست نیازمندان، چشمه جود او را نمی خشکاند، و اصرار و درخواست های پیاپی او را به بخل ورزیدن نمی کشاند.

ای پرسش کننده، درست بنگر، آنچه را که قرآن از صفات خدا بیان می دارد، به آن اعتماد کن، و از نور هدایتش بهره گیر، و آنچه را که شیطان تو را به دانستن آن وامی دارد، و کتاب خدا آن را بر تو واجب نکرده، و در سنّت پیامبر صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و امامان هدایتگر علیهم السّلام نیامده، رها کن و علم آن را به خدا واگذار، که این نهایت حقّ پروردگار بر تو است، و بدان که دانشمندان استوار(راسخون فی العلم) هم کسانی هستند که از سرکشی به پشت پرده غیب، همان اقرار به آنچه شرح و تفسیرش را از امور غیبی و نهانی نمی دانند، بی نیازشان کرده و خدا آن ها را به همین اعتراف به درماندگی از درک آنچه دانش آن ها نمی تواند فرا بگیرد و دست کشیدن از تعمق آنان در حقیقت آنچه در بررسی دقیق آن تکلیف ندارند را ستوده است. پس به همین مقدار بسنده کن و و خدا را با میزان عقل خود ارزیابی مکن تا از تباه شدگان نباشی. او است همان توانایی که هر وهم و خیالی که بخواهد به پایان قدرتش برسد، و ازهر فکر رها شده از وسواس که در ژرف و عمق ملکوت غیبش سر کشد و نظر کند و هر دلی که شیفته کیفیت صفاتش شود و از هر عقلی که قادر به درک صفاتش نیست وبخواهد پی به ذاتش ببرد، همه را مانع می شود و در پرتگاه حجاب های غیب می چرخند و سرگردانند و می گردند و به خدای سبحان پناه می برند و برمی گردند، چون سرشان به سنگ می خورد و معترف می شوند به اینکه به زور کسی نمی تواند به کنه او معرفت پیدا کند و اندازه جلال و عزّت او در قلب اندیشمندان راه نمی یابد.

آن کـه خلـق را بی طرح و نمـونه قبلی از نخست آفریـد و انـدازه ای در پیش از آفریننـده ای پیش از خـود نـداشت و ملکـوت قدرت و شـگفتی های آنچه آثار حکمتش به وسـیله آن گویا است را به ما نشان داده؛ و اعتراف نیازمندی خلق که باید آن ها را بـا چنگال نیروی خود داشـته باشـد، دلیل است به اینکه ناچار حجتی برای شـناخت و معرفت او وجود دارد و در مخلوقات و بـدائعی که پدیـد آورده، آثـار صـنعت و آفرینش و نشـانه های حکمتش آشـکار است و هر چه آفریـده، حجت و دلیل وجود اوست، اگر چه آن آفریـده، بی زبان و خموش است. تدبیر هستی او دلیلی است گویا به وجود صانع و دلالتش بر پدیدآورنده پایـدار است. من گواهی می دهم به اینکه هر که تو را شبیه سازد کهماننـد آفریده هایت، اعضاء جدا از هم داری و ترکیبی از بندها در وجود تو است برای تدبیر کارهای اسـتوارت، هرگز در ژرفای ضمیر خود تو را نشناخته و با قلبش یقین حاصل نکرده که همتـایی نـداری و گویی نشـنیده که پیروان از پیشوایـان خود بیزاری جوینـد و می گوینـد «تالله إن کنّا لفی ضـلال مبین*إذ نسوّیکم بربّ العـالمین»، {سوگنـد به خـدا که ما در گمراهی آشـکاری بودیم،آنگاه که شـما را با پروردگار جهانیان برابر می کردیم.} - . الشعراء / ۹۹-۹۸ -

دروغ گفتند مشـرکان که تو را با بت های خود هماننـد پنداشـتند، و با وهم و خیال خود گفتند پیکری چون بتهای ما دارد، و با پنـدار نـادرست خود، تو را تجزیه کرده، و بـا اعضـای گونـاگون مخلوقات تشبیه کردنـد و گواهی می دهم که هر که تو را به چیزی از آفریده ات برابر کرده، از تو روی بر تافته اند و آن که از تو روی گردان شود، بر اساس آیات محکم قرآن، و گواهی براهین روشن تو، کافر است. تو همان خدایی هستی که در اندیشه ها نگنجی تا چگونگی ذات تو را درک کنند، و در خیال و وهم نیـایی تـا تو را محـدود و دارای حالات گونـاگون پندارنـد و نیز در آن است که: انـدازه کرد آنچه آفریـد و اسـتوار کرد تقدیرش را، و به ظریف ترین وجه آن را تدبیر کرد و آن را به جهتی که می بایست برد تا از حد و مرز خود تجاوز نکند، و از رسـیدن به هـدف و غایت خود کوتاه نیاید، و در برابر فرمان او نایستد، و چگونه؟ با اینکه همه چیز از خواست و مشیّت او بر آمـده، آنکه آفریننـده هر جور چیزی است بـدون نیـاز از انـدیشه ای که او را به آن سـمت بکشانـد و به طبعی که به آن پایبند باشد، و نه باتجربه ای که حوادث روزگار به او داده باشد و نه با شـریک و همکاری که بر آفرینش ابتکاری این امور شـگفت آور به او کمک رساند؛ پس آفرینشـش کامل شد و سـر به فرمانش نهادند و دعوتش را پذیرفتند در برابر فرمان الهی سستی و درنگ نکردنـد و در اجرای فرمان الهی توقف نپذیرفتنـد و ایستادگی نکردنـد. پس کجی های هر چیزی را راست، و مرزهای هر یک را روشن ساخت، و با قـدرت خداوندی بین اشیاء متضاد هماهنگی ایجاد کرد، و وسایل ارتباط آنان را فراهم ساخت، و موجودات را از نظر حدود، اندازه، و غرائز، و شـکل ها، و قالب ها، و هیأتهای گوناگون، تقسیم و استوار فرمود، و با حکمت و تدبیر خویش هر یکی را به سرشتی که خود خواست در آورد.

و در وصف آسمان:

فضای باز و پستی و بلندی و فاصـله های وسـیع آسـمان ها را بدون اینکه بر چیزی تکیه کند، نظام بخشید و شکاف های آن را هموار کرد، و هر یک را با آنچه که تناسب داشت و ازواجشان پیونـد داد، و دشواری فرود آمـدن و برخاسـتن را بر فرشـتگانی که فرمان او را به خلق رسانند یا اعمال بندگان را بالا برند آسان کردو آن ها را فرمان داد،پس از آنکه دود بودند و حلقه های گره بنـد آن هـا را به هم پیونـد داد و پس از آنکه بسـته بودنـد، درهای خموش آن ها را گشود و نگهبانی از اختران سوزان بر شکا ف های آن ها گماشت و آن ها را نگه داشت تا در شـکاف های هوا نلرزند و فرمود تا گوش به فرمان او باشند. خورشیدِ

آن هـا را نشانه روشـنی روز ساخت و ماهشان را نشانه تاریکی شب و این دو را در منازل مـدار خود روان کرد و در هر پایه از گردش آن ها، حرکت آن ها را انـدازه گرفت تا به وسـیله آن ها شب و روز را از هم جدا و مشـخص کند و شـماره سال ها و حساب کارها به اندازه و مقدار دانسته شود. سپس فلک آن ها را در جوّشان آویخت و رخشنده های نهان و چراغ های اختران آن ها را به آن آویخت و و آنان را که خواسـتند اسرار آسمان ها را دزدانه دریابند، با ستاره های سوزانش تیرباران کرد، و آن ها را رام و تسـخیر کرده، روانشان ساخت، و ثابت آن ها بر جا مانـد و سـیاره هایشان گردش کرد، و فرود و صـعود و نحس و سعدشان مقرر شد.

و در وصف فرشته ها:

سپس خدا برای سکونت بخشیدن در آسمان هایش و آباد کردن بالاترین قسمت ملکوتش، فرشتگانی شگفت آفرید و شکاف های راه های گشاده آن ها را به وسیله آن ها پر کرد و فاصله جوّ آسمان را از آن ها گستراند که هم اکنون صدای تسبیح آنها فضـای آسـمان هـا را پر کرده: در بارگاه قـدس، درون پرده های حجاب و صـحنه های مجـد و عظمت پروردگار، طنین انـداز است. و در ماوراء آن آوازهای پر لرزشـی است که گوش ها را کر می کند، و جلوه های نوری که دیده ها را خیره می سازند وناچـار خیره بر جای خویش می ماننـد. فرشـته ها را با صورت هایی مختلف و انـدازه هایی متفاوت آفریـد. همه بال و پرهایی دارنـد و آنها که همواره در تسبیـح جلال و عزّت پروردگار به سـر می برند و چیزی از شـگفتی های آفرینش و پدیده ها را به خود نسبت نمی دهند و در آنچه از آفرینش پدیده ها که خاص خداست، ادّعایی ندارند که در آفرینش شریک اویند.

بلکه بنده هایی هسـتند بزرگوار و در سـخن گفتن از او پیشـی نمی گیرند و به فرمان او عمل می کنند.و خدا آن ها را در آنجا امـانت دار وحی خود ساخته، به وسـیله آن ها امر و نهی خود را به پیغمبران خود فرسـتد و آن ها را از تردیـد و شـبهات مصون نموده و هیچ کدام به راه کژ منحرف نمی گردند.آن ها را از یاری و کمک خویش بهره مند ساخته و دلشان را متواضع ساخته و آرامش داده و درهای آسـمان را به روی آن ها گشوده تا خدا را به بزرگی بسـتایند و دلائل روشنی بر توحید او برابر آن ها قرار داده. بار گناه بر دوش ندارند و گذشت شب و روز در آن ها اثری ندارد. شک در ایمانشان رخنه نمی کند و به بدگمانی در یقین خود دچار نمی شوند. میان آن ها در شـناخت خدا دشمنی نیست و از درک بزرگی او دچار سرگردانی و حیرت نمی شوند و وسوسه و تردید در فکر آن ها رخنه نمی کند.

برخی از آنان در آفرینش ابرهای پرآب و در کوه های سـر برافراشـته و خلقت ظلمت و تاریکی ها نقش دارند و برخی هسـتند که گامشان در ژرفای زمین فرو شده وبه مانند پرچم های سپید، قد در فضا افراشته اند، و در زیرآن بادهایی است که به آرامی می وزند و آن ها را در مرزهای مشخصـی نگه می دارد و همه وقت خود را به کار پرسـتش می گذرانند وحقایق ایمان آن ها را به معرفت خدا پیوند داده و یقین به حضرت او آنان را شیفته و شیدای درگاهش کرده که به غیر خدا هیچ علاقه ای ندارند. شیرینی معرفت او را چشیده انـد و از جـام محبت او سـیرابند. در درون دلشان رشـته ترس و خوف از او پابرجا است و کمر به طاعت او خم کرده اند و رغبت به حضـرت او، تضـرع و زاری آن ها را نکاسـته و مقام والای فرشتگان، آن ها را از قید خشوع آزاد نکرده و خودبینی در آن هـا راه نیـافته تـا اعمـال گذشـته شان در نظرشان بزرگ و زیاد آیـد و آسـتان بوسـی جلال خـدا فرصت بزرگداشت کارهای خوبشان را به آن ها نداده و در شـیوه طولانی طاعت آنان سـستی رخنه ندارد. شوقشان نمی کاهد

تا از امید به پروردگار خود دور شوند، و از طول و زیادی مناجات زبانشان خشک نمی شود و کارها بر آن ها چیره نمی شوند تا ناله خیرآن ها بریده و خاموش گردد، در صفوف عبادت هم دوشند، و در انجام فرمانش گردن کجی نمی کنند. تصمیم جدی آن ها دچار کندی غفلت ها نمی شود، و در همت آن ها خدعه شهوت نفوذ نمی کند. صاحب عرش را ذخیره روز بینوایی خود گرفته اند، و چون مردم رو به سوی مخلوق کنند، آن ها به آستان او توجه دارند. دست از پرستش او نمی کشند، و خوش گذرانی آن ها را از لزوم طاعتش روی گردان نمی کند و دل از امید و بیم او برنمی دارند. اسباب نگرانی آن ها قطع نمی شود تا در کوشش به عبادت سست شوند، و طمع آن ها را اسیر نمی کند تا به دنبال آن از تلاش خود باز مانند. آنچه کرده اند بزرگ نشمارند، و اگر بزرگ شمارند، امیدشان به بیم زائل شود. فرشتگان در باره پروردگار خود به جهت وسوسه های شیطانی اختلافی ندارند، برخورد بد و تفرقه اندازی با هم ندارند، و حسد و کینه در آن ها راه ندارد و آن‌ها را پریشان نمی کند، و بددلی و اختلاف مقاصد آن ها را از هم جدا نمی سازد. آنان اسیر ایمانند و کژی و انحراف آن ها را از بند آن آزاد نمی کند، و نه سستی و تنبلی؛ در طبقه های آسمان جای پوستینی نیست جز آنکه در آن فرشته ای به سجده است یا در کار و تلاش است، هر چه بیشتر به طاعت و عبادت او باشند، بیشتر خدا را می شناسند و عزت پروردگارشان در دل آن ها افزون می گردد.

در وصف زمین و دحو و گسترانیدن آن بر آب:

زمین را با امواج جوشان پرتلاطم فرو پوشاند، و دریاهای موّاج که موج های کوه پیکر آن ها به روی هم می غلطیدند، هر یک دیگری را واپس می زد، و به مانند نره شترهای مست شهوت کف می کردند، و آب های سرکش متلاطم زیر بار سنگینی زمین فروتنی کردند و هیجان آب ها با تماس با سینه زمین آرام گرفت.و چون با شانه های خود بر آن غلطید،زبون و خوار شد و پس از غرش امواجش، آرام و مقهور شد وچون اسب افسار شده رام گردید. خشکی های زمین را در دل امواج گستردو آب را از کبر و غرور و سرکشی و خروش باز داشت، و از شدّت حرکتش کاسته شد.و بعد از آن همه حرکت های تند ساکت شد، و پس از آن همه خروش و سرکشی متکبرانه به جای خویش ایستاد. و چون هیجان آب در زیر اطراف زمین فرو نشست، و کوه های بلند و مرتفع را بر دوش های خود حمل کرد، چشمه های جوشان را از فراز کوههای آن برگشود، و آن ها را به بیابان های پهناور و دره های ژرف آن روان کرد و حرکت زمین را با صخره های عظیم و قلّه کوه های بلند نظم داد و زمین با فرود شدن کوه ها درسطح آن، از لرزش و اضطراب باز ایستاد، برای آنکه کوه ها در شکاف های آن خوب فرو شدند و جا گرفتند و بر پشت دشت ها و صحراهای آن سوار شدند، و میان جوّ و زمین فضای پهناوری گشود، و وزش بادها را برای ساکنان زمین آماده کرد.

تمام نیازمندی ها و وسائل زندگی را برای اهل زمین استخراج و مهیّا فرمود و سرزمین های خشکی که آب های چشمه ها بلندی های آن را فرانمی گرفت، و نهرها و کانال ها به آن نمی رسیدند را بیهوده وانگذاشت بلکه ابرهای بارنده برای آن ها آفرید و قسمت های مرده آن ها را احیا کرد، و گیاهان رنگارنگ برویاند. قطعات بزرگ و پراکنده ابرها را به هم پیوست تا سخت به حرکت در آمدند، و با به هم خوردن ابرها، برق ها درخشیدن گرفت، و از درخشندگی ابرهای سفید کوه پیکرو متراکم چیزی کاسته نشد. ابرها را پی در پی فرستاد تا زمین را احاطه کردند، و بادها شیر باران را از ابرها دوشیدند، و به شدّت به زمین فرو ریختند، ابرها پایین آمده، سینه بر زمین ساییدند، و آنچه بر پشت داشتند فرو ریختند که در بخش های بی گیاه

زمین انواع گیاهان روییدن گرفت. و از کوه های عریان هیزم و بوته رویاند؛ و آن ها با زیور گلستان های خود خرم شدند، و از زیور گوشواره گل هایشان که بر آن ها پوشاند به خود بالیدند و هم از آرایش شکوفه های خرمی که به آن آراسته شدند و این را برای مردم خوراك و توشه ساخت و برای حیوانات، روزی. و در هر سوی آن کوه ها و دره ها گشود، و نشانه ها برای رهگذران بر جاده های وسیع آن تعیین کرد، و چون زمینش را گستراند، و فرمانش را صادر کرد، آدم را از میان مخلوقاتش برگزید و او را نخستین و برترین مخلوق خود در زمین قرار داد. ابتدا آدم را در بهشت جای داده و خوراکی های گوارا به او بخشید و از آنچه که او را منع کرد پرهیز داد و آگاهش ساخت که اقدام بر آن، نافرمانی بوده و مقام و ارزش او را به خطر خواهد افکند، امّا آدم علیه السّلام به آنچه نهی شد اقدام کرد، طبق آنچه خدا از پیش می دانست.

و پس از توبه او را فرود آورد، تا زمین را با نسلش آباد کند و به وسیله او حجت را بر بنده گان تمام کند و پس از اینکه جانش را گرفت زمین را از حجّت خالی نگذاشت، تا آنان را به شناختن او برسانند، بلکه از آن ها پی در پی با حجت هائی به زبان پیغمبران خویش و حاملان رسالت او یکی پس از دیگری تعهد گرفت تا آنکه پیغمبر ما حجت او را تمام کرد و بیان احکام و انذار و بشارت الهی را به اتمام رساند .

روزی انسان ها را اندازه گیری و مقدّر فرمود، گاهی کم و زمانی زیاد، و با تنگی و فراوانی تقسیم کرد، به گونه ای عادلانه، به خاطر اینکه هر که را بخواهد به فراوانی یا سختی معیشت بیازماید، و شکر و شکیبائی ثروتمند و بینوا را ببیند، فراوانی آن را قرین فقر وتنگدستی کرد، و سلامتی وتندرستی را با حوادث ناگهانی دردناك. دوران شادی و سرور را با غصّه و اندوه در آمیخت و أجل ها و عمرها را آفرید، بلند و کوتاه، کمتر و بیشتر، برای مرگ، اسباب و وسائلی فراهم ساخت و با مرگ، رشته های زندگی را در هم پیچید و پیوندها را از هم گسست. خداوند از اسرار پنهانی مردم و از نجوای آنان که آهسته سخن می گویند و از آنچه که در فکرها به واسطه گمان خطور می کند، و تصمیم هایی که به یقین می پیوندد، و از نگاه های رمزی چشم که از لابلای پلك ها خارج می گردد، آگاه است. خدا از آنچه در مخفی گاه های دل ها قرار دارد، و از اموری که پشت پرده غیب پنهان است، و آنچه را که پرده های گوش مخفیانه می شنود و از درون لانه های تابستانی مورچگان، و در خانه های زمستانی حشرات است، از آهنگ اندوهبار زنان غم دیده وگام های آهسته آگاهی دارد، از گشایش و پرورش میوه از پرده های غنچه شده، و از مخفیگاه جانوران وحشی در دل غارها و دره های کوه ها، و از محل اختفاء پشه در میان تنه درختان و پوست های آن، و محل پیوست گلبرگ ها به شاخه درختان، و محل بارورشدن نطفه ها از پشت پدران آگاه است. و از برآمدن ابرها و پیوستن آن ها، و ریزش قطره های ابر و درهم شدن آن ها، و آنچه گردبادهای دامن کشان رابر می انگیزد و باران های سیل آسا رافرو می ریزد، از ریشه گیاهان زمین که میان انبوه شن و ماسه پنهان شده است، و از آشیانه پرنده ها بر قله های کوه ها، و نغمه پرنده های آوازخوان

در لانه های تاریك، و از لؤلؤهایی که در دل صدف ها پنهان است، و امواج دریاهایی که آنها را در دامن خویش پروراندند آگاهی دارد، و هر آنچه پرده شب آن را می پوشاند، و تابش روز بر آن می تابد، و هر چه به دنبال امواج ظلمت شب و پرتو روشنی می آید، و از اثر هر قدمی و حس هر جنبش و حرکت، و بیرون آمدن هر سخن، و جنبش هر لب و محل و قرارگاه هر موجود زنده ای، و وزن هر ذره و همهمه های هر همهمه کننده‌ای اطلاع دارد. و آنچه بر روی زمین است از میوه درخت یا افتادن برگی، یا قرارگاه نطفه، و محل بسته شدن خون و جنین که به شکل پاره ای گوشت است یا و پرورش دهنده انسان و

نطفه آگاهی داردو در این باره هیچ رنجی به او نمی رسد و در نگه داشتن هر چه آفریده دچار نگرانی نمی شود.در تدبیر امور مخلوقات، سستی و ملالی در او راه نمی یابد، بلکه همه را می داند و همه را در وسعت عدل خود حساب می کند، و فضل خود را با وجود

کوتاهی آن ها از کنه وجودش آن گونه که هست، شامل حالشان می کند.

بار خدایا! تویی سزاوار نیکو ستودن، و بسیار و بی شمار ستایشت نمودن، اگر تو را آرزو کنند، بهترین آرزویی و اگر به تو امید بندند، بهترین امیدی. بار خدایا! در نعمت بر من گشودی و مرا زبانی دادی تا به مدح غیر تو نگشایم، و بر کسی غیر تو آفرین نرانم و زبان را در مدح نومید کنندگان و آنان که مورد اعتماد نیستند باز نکنم. و زبان خود را از ستودن آدمیان و مدح اربابان باز داشتم.خداوندا! هر ثنا گویی از سوی ستایش شده پاداشی دارد، به تو امید بستم که مرا به سوی ذخائر رحمت و گنج های آمرزش آشنا کنی.

بار خدایا! این حال کسی است که تنها تو را یگانه دانسته آنچنان که شایسته آن هستی، و کسی را جز تو شایسته این سپاس ها و ستایش ها نمی داند.من به تو نیاز دارم که این بینوایی و نیاز من جز به فضل تو جبران نمی شود وهیچ چیز آن را بر طرف نمی کند و به توانگری مبدل نمی کند،جز عطا و بخشش تو.رضای خود را به ما عطا فرما و دست نیاز ما را از دامن غیر خود کوتاه گردان، زیرا تو به هر چیزی توانایی. - . نهج البلاغه ۱۶۰– ۱۸۱ -

در التوحید از امام صادق علیه السّلام مثل آن را با اختصار آورده، و در کتاب توحید بحار بیان شد. - . التوحید: ۲۳ -

**[ترجمه]

بیان

قد مضی شرح أکثر أجزاء هذه الخطبه فی کتاب التوحید و لعل غضبه علیه السلام لعلمه بأن غرض السائل وصفه سبحانه بصفات الأجسام أو لأنه سأل بیان کنه حقیقته سبحانه أو وصفه بصفات أرفع و أبلغ مما نطق به الکتاب و الآثار لزعمه أنه لا یکفی فی معرفته سبحانه و یؤید کلا من الوجوه بعض الفقرات و جامعهً منصوبه علی الحالیه أی علیکم الصلاهُ علی رفع الصلاه کما حکی أو احضروا الصلاهَ علی نصبها جامعهً لکل الناس و ربما یقرأ برفعهما علی الابتداء و الخبریه و هذا النداء کان شائعا فی الخطوب الجلیله و إن کان أصله للصلاه.

لا یفره أی لا یکثره المنع (۱)

أی ترک العطاء و لا یکدیه الإعطاء أی لا یجعله قلیل الخیر مبطئا فیه یقال کدت الأرض إذا أبطأ نباتها و أکدی

۱- ۱. قوله علیه الصلاه و السلام« لا یفره المنع» أی لا یکثره ترک إلا عطاه و لا یزید فی ملکه« و لا یکدیه الاعطاء» أی لا یفقره

و لا ـ ينتقص من ملكه« اذ كـل معـط منتقص سواه و كـل مـانع مـذموم ما خلاه» حسن الاعطاء و الجود و قبـح المنع و البخل من احكـام العقل العملى، و ملاک الحکم أنّه یری الإنسان محتاجا الی بنی نوعه مفتقرا الی التعاون و التعاضـد معهم حتّی یسـعد فی حیـاته و یبلغ غایه مناه، فلکل فرد من افراد المجتمع قـدم فی تشـکیله، و أثر فی ابقائه، و حقّ علی زملائه، و حقّ علیهم جمیعا ان یتحفظـوا علی الاجتمـاع، و یراقبوا ثغوره، و یـذبوا عن حـدوده فحق علی الأغنیـاء المـثرین ان یبـذلوا علی الفقراء المعـدمین و لا یـدعوهم مفتقرین حتّی یهلکوا و یفقـد المجتمع بعض اعضائه فینتقض الغرض و یخیب المسـعی. و من الواضـح عدم وجود هذا الملاـک فی الحـق سـبحانه لتعـالیه عن الحـاجه، و ترفعه عن النقصـان، و تنزهه عن الغرض الزائـد علی الـذات، لکن حیث إن له تعالی مطلق الکمال و الجمال و له الأسماء الحسنی و الصفات العلیا کان ذاته المتعالیه و صفاته الجمیله الغیر الزائده علیها مقتضیه لصدور الافعال الحسـنه و کان کل افعاله لا محاله حسنه جمیله، لکن لیس للعقل أن یحکم علیه بوجوب فعل الخیر و ترک الشر الا بمعنی ادراکه لاقتضاء ذاته سـبحانه لهما، و علی هذا فلو صدر عنه سبحانه منع أیضا کان حسنا لانه لیس لاحد علیه تعالی حقّ حتّی یحسن اعطاؤه و یقبـح منعه و لا یسأل عما یفعل و هم یسألون. و هـذا هو المراد بقول الامام الثامن علیه السـلام« فهو الجواد ان أعطی و هو الجواد ان منع لانه ان أعطی عبدا اعطاه ما لیس له و ان منعه منعه ما لیس له».

فلان الأرض إذا جعلها كاديه أو لا ترده كثره العطاء عن عادته فيه من قولهم أكديت الرجل عن الشى ء أى رددته عنه ذكره الجوهرى و قال الكديه الأرض الصلبه و أكدى الحافر إذا بلغ الكديه فلا يمكنه أن يحفر و أكدى الرجل إذا قل خيره و انتقص يكون متعديا و لازما كنقص و هذا فى النسخ على بناء المفعول و التعليل بالجملتين باللف و النشر المرتب أو المشوش لمطابقه الإعطاء و المنع فى كل منهما و على التقديرين التعليل فى الأولى ظاهر و الفقره الثانيه ليست فى نسخ التوحيد و هو الصواب و على تقديرها ففى أصل الجمله و التعليل بها معا إشكال أما الأول فلأنه إن أريد بالمنع ما كان مستحسنا أو الأعم فكيف يصح الحكم بكونه مذموما و إن أريد به ما لم يكن مستحسنا فلا يستقيم الاستثناء.

و يمكن أن يجاب باختيار الثانى من الأول أى الأعم و يقال المراد بالمذموم من أمكن أن يلحقه الذم فيصير حاصل الكلام أن كل مانع غيره يمكن أن يلحقه الذم بخلافه سبحانه فإنه لا يحتمل أن يلحقه بالمنع ذم أو يقال المانع لا يصدق على غيره تعالى إلا إذا بخل بما افترض عليه و إذا أطلق عليه سبحانه يراد به مقابل المعطى و المراد بالعنوان المعنى الشامل لهما

وَ يَدُلُّ عَلَيْهِ مَا مَرَّ مَرْوِيّاً عَنِ الرِّضَا عليه السلام: أَنَّهُ سُئِلَ عَنِ الْجَوَادِ فَقَالَ عليه السلام إِنَّ لِكَلَامِكَ وَجْهَيْنِ فَإِنْ كُنْتَ تَسْأَلُ عَنِ الْمَخْلُوقِ فَإِنَّ الْجَوَادَ هُوَ الَّذِى يُؤَدِّى مَا افْتَرَضَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ عَلَيْهِ وَ الْبَخِيلَ هُوَ الَّذِى يَبْخَلُ بِمَا افْتَرَضَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَ إِنْ أَرَدْتَ الْخَالِقَ فَهُوَ الْجَوَادُ إِنْ أَعْطَى وَ هُوَ الْجَوَادُ إِنْ مَنَعَ لِأَنَّهُ إِنْ أَعْطَى عَبْداً أَعْطَاهُ مَا لَيْسَ لَهُ وَ إِنْ مَنَعَهُ مَنَعَهُ مَا لَيْسَ لَهُ.

و أما الثانى فيحتمل أن تكون جمله مستقله غير داخله تحت التعليل مسوقه لرفع توهم ينشأ من التعليل بعدم الانتقاص بالإعطاء فإن لمتوهم أن يقول إذا لم ينقص من خزائنه شى ء بالإعطاء فيجب أن لا يتصف بالمنع أصلا و لو اتصف به لكان مذموما مع أن من أسمائه تعالى المانع فرد ذلك الوهم بأن منعه سبحانه

ليس للانتقاص بالإعطاء بل لقبح الإعطاء و عدم اقتضاء المصلحه له و مثل ذلك المنع لا يستتبع الذم و استحقاقه و لو حملت على التعليل فيمكن أن يكون من قبيل الاستدلال بعدم المعلول على عدم العله فإن الوفور بالمنع أو إكداء الإعطاء(۱)

عله للبخل التابع للخوف من الفاقه و هو عله لترتب الذم من حيث إنه نقص أو لاقتضائه المنع و رد السائل و نفى الذم يدل على عدم الوفور أو الإكداء المدعى فى الجملتين المتقدمتين.

المنان بفوائد النعم المن يكون بمعنى الإنعام و بمعنى تعديد النعم و الأول هنا أظهر و ربما يحمل على الثانى فإن منه سبحانه حسن و إن كان فى المخلوق صفه ذم و الفائده الزياده تحصل للإنسان من مال أو غيره و العائد المعروف و العطف و قيل عوائد المزيد و القسم معتادهما و المزيد الزياده و لعل المراد به ما لا يتوهم فيه استحقاق العبد و القسم جمع القسمه و هى الاسم من قسمه كضربه و قسمه بالتشديد أى جزأه و عيال الرجال بالكسر أهل بيته و من يمونهم جمع عيل و جمعه عيائل.

ضمن أرزاقهم أى كفلها و قدر أقواتهم أى جعل لكل منهم من القوت قدرا تقتضيه الحكمه و المصلحه و نهج سبيل الراغبين إليه نهجت الطريق أبنته و أوضحته و نهج السبيل لصلاح المعاد كما أن ضمان الأرزاق لصلاح المعاش و يحتمل الأعم ليس بما سئل إلخ عدم الفرق بينهما بالنظر إلى الجود لا ينافى الحث على السؤال لأنه من معدات السائل لاستحقاق الإنعام لأن نسبته سبحانه إلى الخلق على السواء و إن استحق السائل ما لا يستحقه (۲) غيره بخلاف المخلوقين فإن السؤال يهيج جودهم بالطبع مع قطع النظر عن الاستعداد.

الأول الذى لم يكن له قبل فيكون شى ء قبله قيل وجوده سبحانه ليس بزمانى فلا يطلق عليه القبليه و البعديه كما يطلق على الزمانيات فمعناه الأول

۱- ۱. أو الاكداء بالاعطاء(ظ).

۲- ۲. فى بعض النسخ: ما لم يستحقه.

الذی لا یصدق علیه القبلیه لیمکن أن یکون شی ء ما قبله و الآخر الذی لا یصدق علیه البعدیه الزمانیه لیمکن أن یکون شی ء ما بعده و قد یحمل علی وجه آخر و هو أنه لم یکن سبقه عدم فیقال إنه مسبوق بشی ء من الأشیاء إما المؤثر فیه أو الزمان المقدم علیه و إنه لیس بذات یمکن فناؤها و عدمها فیکون بعده شی ء من الأشیاء إما الزمان أو غیره و یمکن أن یکون المراد بالقبل الزمان المتقدم سواء کان أمرا موجودا أو موهوما و بالشی ء موجودا من الموجودات أی لیس قبله زمان حتی یتصور تقدم موجود علیه و کذا بقاء موجود بعده و الرادع أناسی الأبصار عن أن تناله أو تدرکه الأناسی بالتشدید جمع إنسان و إنسان العین المثال

الذی یری فی السواد و لا یجمع علی أناس کما یجمع الإنسان بمعنی البشر علیه و قیل الأناسی جمع إنسان العین مشدد و الآخر یشدد و یخفف و قرئ أناسی کثیرا بالتخفیف و ردعها أی منعها کنایه عن عدم إمکان إحساسها له لأنه سبحانه لیس بجسم و لا جسمانی و لا فی جهه و نلت الشی ء أصبته و أدرکته أی تبعته فلحقته و المراد بالنیل الإدراک التام و بالإدراک غیره و یحتمل العکس و أن یکون العطف لتغایر اللفظین أو یکون إشاره إلی جهتین لامتناع الرؤیه فالنیل إشاره إلی استلزام کونه ذا جهه و جسمانیا و الإدراک إلی أنه یستلزم وجود کنه ذاته فی الأذهان و هو ممتنع کما أشرنا إلیه فی کتاب التوحید.

ما اختلف علیه دهر ظاهره نفی الزمانیه عنه تعالی و یحتمل أن یراد به جریانه علی خلاف مراده أحیانا و علی وفق إرادته أحیانا حتی یلحقه ما یلحق الخلق من الشده و الرخاء و النعم و البؤس و الصحه و السقم و نحو ذلک.

و لو وهب ما تنفست استعار التنفس هنا لإبراز المعادن ما یخرج منهما کما یخرج الهواء من تنفس الحیوان و ضحکت عنه أی تفتحت و انشقت حتی ظهر و یقال للطلع حین تنشق الضحک بفتح الضاد و قد مر بیان لطف تلک التشبیهات.

و الفلز بکسر الفاء و اللام و تشدید الزای الجواهر المعدنیه کالذهب و

الفضه و فى الصحاح ما ينقيه (۱)

الكير مما يذاب من جواهر الأرض و اللجين مصغرا الفضه و العقيان بالكسر الذهب الخالص و نثرت الشى ء كنصرت رميته متفرقا و نثاره الدر بالضم ما تناثر منه و الدر جمع دره و هى اللؤلؤه العظيمه أو مطلقا و حصد الزرع قطعه بالمنجل و الحصيد المحصود و المراد بالمرجان إما صغار اللؤلؤ و وصفه بالحصيد(۲)

لعله يناسب ما تذكره التجار أن الصدف كثيرا ما يغرز عرقه فى أرض البحر فيحصده الغواصون و لذا قيل إنه حيوان يشبه النبات و قال بعض شارحى النهج كأن المراد المتبدد من المرجان كما يتبدد الحب المحصود و يجوز أن يعنى المحكم من قولهم شى ء مستحصد أى مستحكم قال و يروى و حصباء المرجان و الحصباء الحصى و قال قوم هو البسد يعنى الحجر الأحمر و أنفده أى أفناه و ذخائر الإنعام ما بقى عنده من نعمه الجسام بعد العطايا المفروضه و المطالب جمع المطلب بمعنى المصدر لا يغيضه جاء متعديا كما جاء لازما و لا يبخله أى لا يجعله بخيلا و يقال أيضا بخله تبخيلا إذا رماه بالبخل و روى على صيغه الإفعال أى لا يجده بخيلا و التعليل بقوله لأنه الجواد إما للجمله الشرطيه بتواليها فالوجه فى التعليل بنفى التبخيل ظاهر إذ لو أثر العطاء المفروض فى جوده لبخله الإلحاح فإنه فى الحقيقه منع (۳)

التأثير فى الجود فنفيه يدل على نفيه و إما لبقاء ما لا ينفده المطالب فوجه التعليل أن العاده قد جرت بلحوق البخل لمن ينفد ما عنده بالطلب و إن أمكن عقلا عدمه بأن يسمح بكل ما عنده فنفى التبخيل يدل على نفى الإنفاد.

۱- ۱. فى النسخه المطبوعه بمصر« ينفيه» و ما فى المتن أظهر،« و الكير» كما نقل فى الصحاح عن أبى عمرو هو كير الحداد و هو زق او جلد غليظ ذو حافات و فى القاموس: الفلز: بكسر الفاء و اللام و شد الزاى و كهجف و عتل نحاس أبيض تجعل منه القدور المفرغه، أو خبث الحديد، أو الحجاره، أو جواهر الأرض كلها أو ما ينفيه الكير من كل ما يذاب منها إلخ.

۲- ۲. فى بعض النسخ: بالحصد.

۳- ۳. فى المخطوطه: معنى التأثير.

فانظر أيها السائل إلخ الايتمام الاقتداء و الأثر بالتحريك نقل الحديث و روايته و وكل الأمر إليه وكلا و وكولا سلمه و تركه و يدل على المنع من الخوض فى صفاته سبحانه و من البحث عما لم يرد منها فى الكتاب و السنه.

و اعلم أن الراسخين فى العلم إلى آخره الراسخ فى العلم الثابت فيه و اقتحم المنزل أى دخله بغته و من غير رويه و السدد جمع سده و هى باب الدار و ضرب الباب نصبه و دون الشى ء ما قرب منه قبل الوصول إليه و المتعمق فى الأمر الذى يبالغ فيه و يطلب أقصى غايته و قدر الشى ء مبلغه و تقديره أن تجعل له قدرا و تقيسه بشى ء و المعنى لا تقس عظمه الله بمقياس عقلك و مقداره و الظاهر أن المراد بإقرار الراسخين فى العلم و مدحهم ما تضمنه قوله سبحانه فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ ما تَشابَهَ مِنْهُ إلى قوله وَ ما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ فإقرارهم قولهم آمَنَّا بِهِ كُلٌّ مِنْ عِنْدِ رَبِّنا و مدح الله تعالى إياهم ذكر كلامهم المتضمن للإيمان و التسليم فى مقام المدح أو تسميه ترك تعمقهم رسوخا فى العلم فالعطف فى قوله و سمى للتفسير أو الإشاره إلى أنهم أولو الألباب بقوله وَ ما يَذَّكَّرُ إِلَّا أُولُوا الْأَلْبابِ و حينئذ فالمراد بالمتشابه ما يشمل كنه ذاته و صفاته سبحانه مما استأثر الله بعلمه و على هذا فمحل الوقف فى الآيه إِلَّا اللَّهُ كما هو المشهور بين المفسرين و القراء فتفيد اختصاص علم المتشابه (۱)

به سبحانه و قوله وَ الرَّاسِخُونَ مبتدأ و يَقُولُونَ خبره و هو بظاهره مناف

ص: ۱۲۰

۱- ۱. بل تفيد اختصاص العلم بتأويل القرآن به سبحانه فتأمل فى قوله« وَ ما يَعْلَمُ تَأْوِيلَهُ إِلَّا اللَّهُ» و الضمير فى قوله« تَأْوِيلِهِ» راجع الى« الْكِتابَ» و لا ينافى علمهم عليهم السلام بمتشابهات القرآن، بل لا ينافى علمهم بتأويله فان ظاهر الآيه و ان كان الانحصار لكنه لا يأبى عن الاستثناء، كما ان ظاهر بعض الآيات اختصاص علم الغيب به سبحانه لكنه تعالى استثنى عنه من ارتضى من رسول فى قوله« عالِمُ الْغَيْبِ فَلا يُظْهِرُ عَلى غَيْبِهِ أَحَداً إِلَّا مَنِ ارْتَضى مِنْ رَسُولٍ» و دليل علمهم بتأويل القرآن قوله تعالى« لا يَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ» و إن أردت توضيح ما ذكر فراجع الى تفسير« الميزان» سوره آل عمران.

لما دلت عليه الأخبار المستفيضه من أنهم عليهم السلام يعلمون ما تشابه من القرآن كما مر فى كتاب الإمامه و على هذا فالوقف على الْعِلْمِ و إليه ذهب أيضا جماعه من المفسرين فقوله يَقُولُونَ حال من الراسخين أو استئناف موضح لحالهم و يمكن الجمع بينها بوجوه الأول أن يكون ما ذكره عليه السلام هنا مبنيا على ما اشتهر بين المخالفين إلزاما عليهم.

الثانى أن يكون للآيه ظهر و بطن أحدها أن يكون المراد بالمتشابه مثل العلم بكنه الواجب و ما استأثر الله عز و جل بعلمه من صفاته و كنه ذاته و أمثال ذلك مما تفرد سبحانه بعلمه و إليه يشير ظاهر هذا الكلام و ثانيهما أن يراد به ما علم الراسخون فى العلم تأويله و إليه أشير فى سائر الأخبار فيكون القارئ مخيرا فى الوقف على كل من الموضعين الثالث ما قيل إنه يمكن حمل حكايه قول الراسخين على اعترافهم و تسليمهم قبل أن يعلمهم الله تأويل ما تشابه من القرآن فكأنه سبحانه بين أنهم لما آمنوا بجمله ما أنزل من المحكمات و المتشابهات و لم يتبعوا ما تشابه منه كالذين فى قلوبهم زيغ بالتعلق بالظاهر أو بتأويل باطل فآتاهم الله علم التأويل و ضمهم إلى نفسه فى الاستثناء و الاستئناف فى قوه رفع الاستبعاد عن مشاركتهم له تعالى فى ذلك العلم

و بيان أنهم إنما استحقوا إفاضه ذلك العلم باعترافهم بالجهل و قصورهم عن الإحاطه بالمتشابهات من تلقاء أنفسهم و إن علموا التأويل بتعليم إلهى

وَ قَدْ وَرَدَ عَنْهُ عليه السلام: أَنَّهُ لَمَّا أَخْبَرَ بِبَعْضِ الْغُيُوبِ قَالَ لَهُ رَجُلٌ أُعْطِيتَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عِلْمَ الْغَيْبِ فَقَالَ عليه السلام لَيْسَ هُوَ بِعِلْمِ غَيْبٍ وَ إِنَّمَا هُوَ تَعَلُّمٌ مِنْ ذِی عِلْمٍ.

و قد مر بعض الكلام فيه فى كتاب التوحيد.

إذا ارتمت يقال ارتمى القوم إذا تراموا بالنبال و الأوهام خطرات القلب و فى اصطلاح المتكلمين إحدى القوى الباطنه شبه عليه السلام جولان الأفكار و تعارضها بالترامى و المنقطع موضع الانقطاع و يحتمل المصدر و حاولت

الشی ء أردته و الخطر بالتسکین مصدر خطر له خاطر أی عرض فی قلبه و روی من خطرات الوساوس و الوسوسه حدیث النفس و الشیطان بما لا خیر فیه و لا نفع و الاسم الوسواس.

و الملکوت العز و السلطان و تولهت إلیه أی اشتد عشقها و حنت إلیه و الوله بالتحریک التحیر و ذهاب العقل من حزن أو فرح لتجری فی کیفیه صفاته أی لتجد مجری و مسلکا فی ذلک و غمض الشی ء بالفتح و الضم أی خفی مأخذه و الغامض من الکلام خلاف الواضح و مداخل العقول طرق الفکر و فاعل تنال ضمیر العقول أی إذا دقت و غمضت طرق العقول و وصلت إلی حد لا تبلغ الصفات لدقه تلک الطرق و خفائها أو إذا دقت و انتهت العقول إلی أنها لا تعتبر مع ملاحظه الحق صفه من صفاته کما قیل طالبه بذلک أن تصل إلی علم ذاته و فی بعض النسخ علم ذلک و الأول أظهر.

ردعها الردع الرد و الکف و الجمله جزاء للشرط السابق و الضمیر المنصوب راجع إلی الأوهام أو غیرها مما سبق و هی تجوب أی تقطع و الواو للحال و المهاوی جمع مهواه و هی الحفره أو ما بین الجبلین و المراد هنا المهلکه و السدف جمع سدفه و هی القطعه من اللیل المظلم و یطلق علی الضیاء أیضا و خلصته تخلیصا نحیته فتخلص فقوله متخلصه إلیه أی متوجهه إلیه بکلیتها متنحیه عن غیره و جبهه کمنعه أی ضرب جبهته فرده و الجور العدول عن الطریق و الاعتساف قطع المسافه علی غیر جاده معلومه و المراد بجور اعتسافها شده جولانها فی ذلک المسلک الذی لا جاده له و لا یفضی إلی المقصود و الخاطره المنفیه(۱)

ما یکون مطابقا للواقع.

ص: ۱۲۲

۱- ۱. التی نفیت بقوله علیه السلام« و لا تخطر ببال أولی الرویات خاطره ...» و مراده- رحمه اللّه- أنه ربما یخطر بالبال خواطر من تقدیر جلاله تبارک و تعالی لکنها لیست مطابقه للواقع فلا تخطر خاطره مطابقه للواقع ببال أولی الرویات من تقدیر الجلال و اکتناه سائر صفاته سبحانه.

الذی ابتدع الخلق الابتداء الإنشاء و الإحداث و مثال الشی ء بالکسر صورته و صفته و مقداره و امتثله أی تبعه و لم یتجاوز عنه و احتذی علیه أی اقتدی به و قوله من خالق متعلق بمحذوف و هو صفه لمقدار أو لمثال أیضا کناشئ و المراد بنفی امتثال المثال أنه لم یمثل لنفسه مثالا ـ قبل شروعه فی خلق العالم لیخلق العالم علی هیئته و بنفی احتذاء المقدار أنه لم یقتد بخالق کان قبله فالظرف صفه للمقدار فقط و یحتمل أن یکون الثانی کالتأکید للأول فالظرف صفه للمثال و المقدار معا و یکون المراد بالأول نفی الاقتداء بالغیر فی التصویر و بالثانی فی التقدیر أو یکون المراد بالمثال ما یرتسم فی الخیال من صوره المصنوع و هیئته و لم یکن علی حذو فعل فاعل آخر لتنزهه عن الصور و الخواطر فالظرف صفه لمقدار و وصف الخالق بالمعبود لأنه من لوازمه أو لأنه لو کان کذلک لکان هو المعبود.

و المساک بالکسر ما یمسک به و فیه دلاله علی احتیاج الباقی فی بقائه إلی المؤثر و قوله ما دلنا مفعول ثان لأرانا و اضطرار قیام الحجه عباره عن إفادتها العلم القطعی بعد تحقق الشروط و ارتفاع الموانع و الظرف فی قوله علی معرفته متعلق بقوله دلنا و أعلام الحکمه ما یدل علیها و الضمیر فی قوله فحجته یحتمل عوده إلی الخلق الصامت کالضمیر فی دلالته أو إلی الله سبحانه فأشهد و فی بعض النسخ بالواو بتباین المشبه به فی الحقیقه هو الخلق و إنما أدخل الباء علی التباین تنبیها علی وجه الخطإ فی التشبیه و التلاحم التلاصق و الحقاق بالکسر جمع حقه بالضم و هی فی الأصل وعاء من خشب و حقاق المفاصل النقر التی ترتکز فیها العظام و احتجابها استتارها بالجلد و اللحم و قوله لتدبیر متعلق بالمحتجبه أی المستوره للتدبیر الذی اقتضته الحکمه قیل و من حکمه احتجابها أنها لو خلقت ظاهره لیبست رباطاتها فیتعذر تصرف الحیوان و کانت معرضه للآفات أو بالتباین و التلاحم. و قال بعض شارحی النهج و من روی

المحتجه أراد أنها كالمستدل (١) على التدبير الحكمى من لدنه سبحانه و العقد الشد و فاعل الفعل الموصول المشبه و غيب منصوب على المفعوليه و هو كل ما غاب و الضمير اسم من أضمرت فى نفسى شيئا أو إضافه الغيب إلى الضمير من إضافه الصفه إلى الموصوف و المراد بغيب الضمير حقيقه عقيدته و باطنها لا ما يظهره منها لغيره أو يظهر له بحسب توهمه و فى بعض النسخ لم يعتقد على صيغه المجهول و غيب بالرفع و المباشره لمس البشره و الفاعل اليقين و فى بعض النسخ قلبه بالرفع على أنه الفاعل و اليقين بالنصب و الأول الأظهر و الند المثل و إن فى الآيه مخففه من المثقله و يظهر من كلامه عليه السلام أن التسويه فى الآيه يشمل هذا التشبيه و لا يخص التسويه فى استحقاق العباده كذب العادلون بك أى المسوون بك غيرك و نحلوك أى أعطوك حليه المخلوقين أى صفاتهم و التعبير بالنحله و الحليه لزعم هؤلاء أنها كمال له عز و جل و جزءوك أى أثبتوا لك أجزاء و خواطرهم ما يخطر ببالهم من الأوهام الفاسده و قدروك على الخلقه أى جعلوا لك قدرا فى العظمه المعنويه كقدر الخلق فأثبتوا لك صفاتهم و قرائح عقولهم ما يستنبطونه بآرائهم و القريحه فى الأصل أول ما يستنبط من البئر و محكمات الآيات نصوص الكتاب و شواهد الحجج الأدله العقليه و نطقها دلالتها القطعيه أو الشواهد الهداه المبينون للحجج التى هى الأدله و كأنه ضمن النطق معنى الكشف فعدى بعن و إضافه الحجج إلى البينات للمبالغه.

لم يتناه فى العقول أى لم تقدرك العقول بالنهايه و الكنه بحيث لا ـ تكون لك صفه وراء ما أدركته أو لم تحط بك العقول فتكون محدودا متناهيا فيها و مهب الفكر هبوبها و لعله عليه السلام شبه الحركات الفكريه بهبوب الرياح و الأفكار بما تجمعها و تذروها من الحشائش إشعارا بضعفها و سفاله ما يحصل منها

ص: ١٢۴

١- ١. فى بعض النسخ: كالمستدله.

و قیل التناهی فی العقل هو أن یدرک العقل الشـی ء مرسما فی القوی الجزئیه و هی مهاب الفکر التی ترتسم فیها الصور و تزول کالریح الهـابه تمر بشـی ء و قیـل مهـاب الفکر جهاتهـا و رویـات الخواطر مـا یخطر بالبـال بـالنظر و الفکر و المحـدود المحـاط بالحـدود و المراد بالحـدود مـا یلزم الإحـاطه التـامه أو الصـفات و الکیفیـات التی لا یتعـداها المعلوم و المصـرف القابل للتغیر و الحرکه أو المحکوم علیه بالتجزئه و التحلیل و الترکیب.

قدر ما خلق فأحکم تقدیره أی جعل لکل شی ء مقدارا مخصوصا بحسب الحکمه أو هیأ کل شی ء لما أراد منه من الخصائص و الأفعال أو قـدره للبقاء إلی أجل معلوم فأحکم أی أتقن و التـدبیر فی الأمر النظر إلی ما تئول إلیه عاقبته فألطف تـدبیره أی أعمل فیه تـدبیرات دقیقه لطیفه أو کانت تـدبیراته مقرونه باللطف و الرفق و الرحمه علی عباده و وجهه لوجهته أی جعل کلا منها مهیأه و میسـره لما خلق له کالحبوب للأکل و الدواب للرکوب و کل صـنف من الإنسان لأمر من الأمور المصـلحه للنظام و یحتمل أن یکون إشاره إلی أمکنتها و الأول أعم و أظهر و الوجهه بالکسـر الناحیه و کل أمر اسـتقبلته و قصر السهم عن الهدف إذا لم یبلغه و قصـرت عن الشـی ء أی عجزت عنه و استصـعب الأمر علینا أی صـعب و الصعب غیر المنقاد و مضی الشی ء مضیا و مضوا أی نفـذ و لم یمتنع و صـدر کعقد رجع و انصـرف کرجوع الشاربه عن الماء و المسافرین عن مقصدهم و لما کانت الأمور لإمکانها محتاجه فی الوجود إلی مشیته فکأنما توجهت إلیها فرجعت فائزه بمقصدها و المشیه الإراده و أصلها المشیئه بالهمز.

آل إلیها أی رجع و الغریزه الطبیعه(۱)

و قریحه الغریزه ما یستنبطه الذهن و قیل قوه الفکر للعقل أضمر علیها أی أخفاه فی نفسه محتویا علیها و التجربه الاختبار مره بعد أخری و یقال أفدته مالا أی أعطیته

ص: ۱۲۵

۱- ۱. فی بعض النسخ: الطبع.

و أفدت منه مالا أخذته و حكى الجوهرى عن أبى زيد أفدت المال أعطيته غيرى و أفدته استفدته (۱)

و ابتـداع الخلائق إحـداثها فتم خلقه يمكن أن يراد بالخلق المعنى المصـدرى و يكون الضـمير راجعا إليه سـبحانه كالضـمير فى طاعته و دعوته أو إلى ما خلق المذكور سابقا و على الأول يكون فى أذعن و أجاب راجعين إلى الخلق على الاستخدام أو إلى ما خلق و يمكن أن يراد به المخلوق و تمـام مخلوقـاته بإفاضـته عليهـا مـا يليق بها و تسـتعد له و إذعان ما خلق لطاعته و إجابته إلى دعوته إما بمعنى استعداده لما خلق له أو تهيئه لنفوذ تقديراته و إرادته سـبحانه فيه و فيه إشاره إلى قوله تعالى أَتَيْنا طائِعِينَ (۲) و ربما تحمل أمثالها على

ظـاهره بنـاء على أن لكل مخلوق شـعورا كما هو ظاهر قوله تعالى وَ إِنْ مِنْ شَـيْ ءٍ إِلَّا يُسَـبِّحُ بِحَمْـدِهِ (۳) و اعترض الشـى ء دون الشـى ء أى حال بينه و بينه و دونه أى قبل الوصول إليه و الضـمير فى دونه أيضا راجع إليه سبحانه و يحتمل أن يكون راجعا إلى مصدر أذعن و أجاب و الريث البطوء و الأناه كفتاه الاسم من تأنى فى الأمر أى تمكث و لم يعجل و تلكأ توقف و أبطأ.

فأقام من الأشـياء أودها الأود بالتحريك الاعوجاج و إقامته إعداد كل شى ء لما ينبغى له أو دفع المفاسد التى تقتضيها الأشياء لو خليت و طباعها و نهج أى أوضح و حد الشـى ء منتهاه و أصل الحد المنع و الفصل بين الشيئين و نهج الحدود قيل إيضاحه لكل شى ء غايته و تيسيرها له أو المعنى جعل لكل شخص و نوع مشخصا و مميزا واضحا يمتاز به عن غيره فإن من أعاظم (۴)

المصالح و أعزها

۱- ۱. الصحاح: ج ۱ ص ۵۱۸.

۲- ۲. فصّلت: ۱۱.

۳- ۳. الإسراء: ۴۴.

۴- ۴. فى بعض النسخ« من أعظم» و هو الأظهر.

امتیاز الأنواع و الأشخاص بعضها عن بعض أقول و یحتمل أن یکون المراد بالحدود حدود أمکنتها کمکان العناصر فإن لکل منها حدا لا تتجاوزه و لعله أنسب بما بعده.

و لاءم أی جمع بین متضاداتها کجمع العناصر المتباینه فی الکیفیات و الصفات لحصول المزاج و کالألفه بین الروح و البدن.

و وصل أسباب قرائنها السبب فی الأصل الحبل و یقال لکل ما یتوصل به إلی شی ء و القرینه فعیله بمعنی مفعوله و قرائن الأشیاء ما اقترن منها بعضها ببعض و وصل أسبابها ملزوم لاتصالها و قال ابن میثم القرائن النفوس المقرونه بالأبدان و اعتدال المزاج بسبب بقاء الروح أی وصل أسباب أنفسها بتعدیل أمزجتها و المراد بالأجناس هنا أعم مما هو مصطلح المنطقیین و کذا المراد بالحدود غیر ما هو المعروف عندهم و إن کان المقام لا یأباهما.

و الغرائز الطبائع و القوی النفسانیه و البدایا جمع بدایه و هی الحاله العجیبه یقال أبدأ الرجل إذا أتی بالأمر المعجب و البدیئه أیضا الحاله المبتدأه المبتکره أی عجائب مخلوقات أو مخلوقات مبتدأه بلا اقتفاء مثال و هو خبر مبتدأ محذوف أی هی بدایا و الفطر الابتداء و الاختراع و الابتداع کالتفسیر له و نظم أی جمع و ألف بلا تعلیق أی من غیر أن یعلق بعضها ببعض بخیط أو نحوه و رهوات فرجها الرهوه المکان المرتفع و المنخفض أیضا فنظمها تسویتها

و قال فی النهایه فی حدیث علی (۱)

و نظم رهوات فرجها.

أی المواضع المنفتحه منها(۲)

و هو مأخوذ من قولهم رها رجلیه رهوا أی فتح و فیه دلاله علی أن السماء کانت ذات فرج و صدوع فنظمها سبحانه و هو مناسب لما مر من أن مادتها الدخان المرتفع من الماء إذ مثل ذلک تکون قطعا و ذات فرج

۱- ۱. فی المصدر: و فی حدیث علی رضی اللّه عنه یصف السماء ....

۲- ۲. النهایه: ج ۲، ص ۱۱۶.

و أول بعض الشارحين بتباين أجزاء المركب لو لا التركيب و التأليف أو بالفواصل التى كانت بين السماوات لو لا أن الصانع خلقها أكرا(١) متماسه و إنما اضطره إلى ذلک الاعتقاد بقواعد الفلاسفه و تقليدهم.

و ملاحمه الصدوع إلصاق الأجزاء ذوات الصدوع بعضها ببعض و إضافه الصدوع إلى الانفراج من إضافه الخاص إلى العام و وشج بالتشديد أی شبک و الضمير فی بينها راجع إلى ما يرجع إليه الضمائر السابقه.

و قال ابن ميثم المراد بأزواجها نفوسها التى هی الملائکه السماويه بمعنى قرائنها و كل قرين زوج أی ربط ما بينها و بين نفوسها بقبول كل جرم سماوی لنفسها التى لا يقبلها غيره.

و أقول القول بكون السماوات حيوانات ذوات نفوس مخالف للمشهور بين أهل الإسلام بل نقل السيد المرتضى رضی الله عنه إجماع المسلمين على أن الأفلاک لا شعور لها و لا إراده بل هی أجسام جماديه يحركها خالقها(٢)

و يمكن أن يراد

١- ١. الاكر- بضم الهمزه و فتح الكاف- جمع« كره» و هی كل جسم مستدير.
٢- ٢. البحث عن الافلاک و ماهيتها بحث هيوی اختلف فيه اقوال قدماء الهيويين من يونان و المتأخرين من علماء اروبا: و فيه فرضيه مشهوره من بطلميوس و هو من أقدم فلكيی يونان و هی ان الافلاک كرات يحتوی بعضها على بعض منها كليه و منها جزئيه و ان الافلاک الكليه تسعه و زعم أن لها احكاما يختص بها من بين الاجسام، منها استحاله الخرق و الالتئام، و احكام اخرى لا يسع ذكرها المقام و قد ابطلها علماء الهيئه الحديثه، و هدموا اساسها، و نقضوا حدودها، و خرقوا كليها و جزئيها و كيف كان فالبحث عن هذه المسأله شأن العالم الهيوی. لا الفقيه و الاصولی و المحدث و المنطقی، و ليس الاعتقاد بوجود هذه الافلاک او عدمها من أصول الدين او فروعه، و لا مما ورد فی كتاب اللّه او سنه رسوله، اللّهمّ الا ما ذكر فی القرآن الكريم و الأحاديث الشريفه من السماوات و الأرض و الكواكب و النجوم و ان كل كوكب يسبح فی فلک الى غير ذلک لكن لا يجد المتتبع الخبير من كتاب اللّه آيه و لا ممّا صدر عن معادن علم اللّه روايه تدلّ على اثبات الافلاک البطلميوسيه و تصديق ما يستلزمه تلک الفرضيه ان لم يجد ما يكذبها و يبطلها! و دعوى الإجماع من المسلمين فی مثل المسأله كما ترى: و ان فرض اجماع المسلمين فی زمان او فی جميع الأزمنه. على امر ليس من دينهم، و لا من واجب اعتقادهم، و لا ممّا يرتبط بافعالهم فأی دليل على حجته؟ و من أين يمكن القول بوجوب اتباعه و الاعتقاد بمعقده؟! هذا حال أصل الافلاک! فما ترى فی البحث عن كونها ذوات نفوس مدركه او جمادات فاقده للشعور و الإراده؟ و غير خفی ان دعوى الإجماع على أحد طرفی المسأله ممنوعه، و حجيته على فرض وجوده غير مسلمه، بل لا ينبغی الشک فی عدم حجيته.

بالأزواج الملائكه الموكلون بها أو القاطنون فيها أو المراد أشباهها من الكواكب و الأفلاك الجزئيه و يمكن حمل الفقرات السابقه أيضا على هذين الوجهين الأخيرين و يمكن أن يكون المراد بأزواجها أشباهها فى الجسميه و الإمكان من الأرضيات و يناسب ما جرى على الألسن من تشبيه العلويات بالآباء و السفليات بالأمهات.

و ذلل للهابطين يقال ذلل البعير أى جعله ذلولا و هو ضد الصعب الذى لا ينقاد من الذل بالكسر و هو اللين و الحزونه خلاف السهوله و المعراج السلم و المصعد و نداء السماء إشاره إلى ما مر من قوله سبحانه فَقالَ لَها وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً(۱) فالتحمت عرى أشراجها التحمت أى التزقت و التأمت و عرى العيبه هى الحلق التى تضم بعضها إلى بعض و تشد و تقفل و الشرج بفتحتين عرى العيبه و الجمع أشراج و قيل قد تطلق الأشراج على حروف العيبه التى تخاط و لعل هذا الالتحام كنايه عن تمام خلقها و فيضان الصور السماويه عليها.

و فتق بعد الارتتاق صوامت أبوابها فتق الثوب فتقا نقضت خياطته حتى انفصل بعضه عن بعض و رتقت الفتق رتقا أى سددته فارتتق و الأبواب الصامته و المصمته المغلقه منها و فتق صوامت الأبواب إما كنايه عن إيجاد الأبواب فيها و خرقها بعد ما كانت رتقا لا باب فيها أو فتح الأبواب المخلوقه فيها حين إيجادها و هذه الأبواب هى التى منها عروج الملائكه و هبوطها و صعود أعمال العباد و أدعيتهم

۱- ۱. فصّلت: ۱۱.

و أرواحهم كما قال تعالى لا تُفَتَّحُ لَهُمْ أَبْوابُ السَّماءِ(١) و التى (٢)

تنزل منها الأمطار كما أشار إليه بقوله فَفَتَحْنا أَبْوابَ السَّماءِ بِماءٍ مُنْهَمِرٍ(٣) و أقام رصدا هو بالتحريك جمع راصد كخدم و خادم أو اسم جمع كما قيل و يكون مصدرا كالرصد بالفتح و الراصد القاعد على الطريق منتظرا لغيره للاستلاب أو المنع و المرصاد الطريق و المكان يرصد فيه العدو و أرصدت له أعددت و الثواقب التى تثقب الشياطين أو الهواء أو يثقب الجو بضوئها و النقاب بالكسر جمع نقب بالفتح و هو الثقب و الخرق و المراد إقامه الشهب الثواقب لطرد الشياطين عن استراق السمع كما أشار إليه سبحانه بقوله وَ أَنَّا كُنَّا نَقْعُدُ مِنْها مَقاعِدَ لِلسَّمْعِ فَمَنْ يَسْتَمِعِ الْآنَ يَجِدْ لَهُ شِهاباً رَصَداً(٤) و لا صراحه فيه بكون ذلك المنع مقارنا لإيجاد السماء حتى ينافى ما دل على حدوثها و يحتمل تخلل الرخصه بين المنعين أيضا.

و أمسكها من أن تمور أى تموج و تضطرب و الخرق يكون بمعنى الثقب فى الحائط و الشق فى الثوب و غيره و هو فى الأصل مصدر خرقته إذا قطعته و مزقته و يكون بمعنى القفر و الأرض الواسعه تنخرق فيها الرياح أى تهب و تشتد و الهواء يقال للجسم الذى هو أحد العناصر و يقال لكل خال هواء كما قال سبحانه وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ(٥) أى خاليه من العقل أو الخير و المراد بالمور فى خرق الهواء أما الحركه الطبيعيه أو القسريه فى الفواصل التى تحدث بحركتها فى الجسم الذى هو أحد العناصر إذ لا دليل على

انحصاره فى الذى بين السماء و الأرض أو حركتها فى المكان الخالى الموهوم أو الموجود طبعا أو قسرا أو حركه أجزائها فيما بين السماء

ص: ١٣٠

١- ١. الأعراف: ۴٠.

٢- ٢. فى المخطوط: أو التى.

٣- ٣. القمر: ١١.

۴- ۴. الجن: ٩.

۵- ۵. إبراهيم: ۴٣.

و الأرض و الأيد بالفتح القوه و الظرف متعلق بالإمساك و الاستسلام الانقياد و يحتمل أن يكون الأمر كنايه عن تعلق الإراده كما مر.

آيه مبصره الآيه العلامه و المبصر المدرك بالبصر و فسرت المبصره فى قوله تعالى وَ جَعَلْنا آيَةَ النَّهارِ مُبْصِرَةً بالبينه الواضحه و بالمضيئه التى يبصر بها و بالمبصره للناس من أبصرته فبصر و بالمبصر أهله كقولهم أجبن الرجل إذا كان أهله جبناء و المحو إذهاب الأثر و طمس النور و فسر محو القمر بكونه مظلما فى نفسه غير مضى ء بذاته كالشمس و بنقصان نوره بالنظر(۱)

إلى الشمس و بنقصان (۲) نوره شيئا فشيئا إلى المحاق.

وَ رُوِىَ: أَنَّ ابْنَ الْكَوَّاءِ سَأَلَ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام عَنِ اللَّطْخَهِ الَّتِى فِى وَجْهِ الْقَمَرِ فَقَالَ ذَاكَ مَحْوُ آيَهِ اللَّيْلِ.

و يمكن أن يكون لها مدخل فى نقصان ضوء القمر من ليلها قيل من لابتداء الغايه أو لبيان الجنس و يتعلق بممحوه أو يجعل و قيل أراد من آيات ليلها.

و المنقل فى الأصل الطريق فى الجبل و المدرج المسلك و درج أى مشى و الدرج بالتحريك الطريق و درجيهما فى بعض النسخ على لفظ التثنيه و فى بعضها مفرد و مناقلهما و مدارجهما منازلهما و بروجهما و الظاهر أن التمييز و العلم غايتان لمجموع الأفعال السابقه فيكون إشاره إلى قوله تعالى وَ جَعَلْنَا اللَّيْلَ وَ النَّهارَ آيَتَيْنِ فَمَحَوْنا آيَةَ اللَّيْلِ وَ جَعَلْنا آيَةَ النَّهارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِنْ رَبِّكُمْ وَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسابَ (۳) و إلى قوله عز و جل هُوَ الَّذِى جَعَلَ الشَّمْسَ ضِياءً وَ الْقَمَرَ نُوراً وَ قَدَّرَهُ مَنازِلَ لِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَ الْحِسابَ (۴) و يحتمل

۱- ۱. فى بعض النسخ: بالنسبه.

۲- ۲. فى المخطوط: بنقص.

۳- ۳. الإسراء: ۱۲.

۴- ۴. يونس: ۵.

أن يكون التمييز غايه للأول و العلم غايه للأخير أو الأخيرين فيكون نشرا على ترتيب اللف و ظاهر كلامه عليه السلام تفسير الآيتين المفردتين فى الآيه الأولى بالشمس و القمر لا باللیل و النهار و إن كان المراد بالآيتين أولا الليل و النهار و قيل المراد جعلناهما ذوى آيتين فتكون الشمس و القمر مقصودين بهما فى الموضعين و المراد بالحساب حساب الأعمار و الآجال التى يحتاج إليه الناس فى أمور دينهم و دنياهم و مقاديرهما مقادير سيرهما و تفاوت أحوالهما. ثم علق فى جوها فلكها الظاهر أن كلمه ثم هنا

للترتيب الذكرى و لعل المعنى أنه أقر فلكها فى مكانه من الجو بقدرته و لا ينافى نفى التعليق فى نظم الأجزاء كما سبق و الجو الفضاء الواسع أو ما بين السماء و الأرض و الفلك بالتحريك مدار النجوم و قيل أراد بالفلك دائره معدل النهار و قيل أراد به الجنس و هو أجسامها المستديره التى يصدق عليها هذا الاسم و قيل الفلك هنا عباره عن السماء الدنيا فيكون على وفق قوله سبحانه إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ (١) و التوجيه مشترك و على المشهور من عدم كون جميعها فى السماء الدنيا لعل الأظهر أن يراد بالفلك ما ارتكز فيه كوكب يتحرك بحركته و بالجو الفضاء الواسع الموهوم أو الموجود الذى هو مكان الفلك و وجه إضافته إليها واضح فإن الفلك من جملتها و كذا إضافه الفلك إليها و يحتمل حينئذ أن يراد بفلكها المحيط المحرك لجملتها و يمكن على طريقه الاستخدام أو بدونه أن يراد بضمير السماء الذى أحاط بجميع ما ارتكزت فيه الكواكب المدير لها فكون فلكها فى جوها ظاهر أو يراد بالسماء الأفلاك الكليه و بالفلك الأفلاك الجزئيه الواقعه فى جوفها و فى بعض النسخ علق فى جوها فلكا بدون الضمير و هو يناسب كون الكواكب كلها فى فلك واحد.

و ناط أي علق و الدرارى جمع درى و هو المضى ء و كأنه نسب إلى

ص: ١٣٢

١- ١. الصافّات: ۶.

الدر تشبيها به لصفائه و قال الفراء الكوكب الدرى عند العرب هو العظيم المقدار و قيل هو أحد الكواكب السبعه السياره و فى النهايه الكواكب الخمسه السياره و لا يخفى أن وصف الدرارى بالخفيات ينافى القولين ظاهرا و استراق السمع الاستماع مختفيا بثواقب شهبها أى بشهبها الثاقبه تلميحا إلى قوله سبحانه إِلَّا مَنِ اسْتَرَقَ السَّمْعَ فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ مُبِينٌ (١) و قوله إِلَّا مَنْ خَطِفَ الْخَطْفَةَ فَأَتْبَعَهُ شِهابٌ ثاقِبٌ (٢) و الأذلال جمع ذل بالكسر يقال أمور الله جاريه أذلالها بالنصب و على أذلالها أى مجاريها و يقال دعه على أذلاله أى على حاله و ثبات الثوابت بالنسبه إلى سير السيارات و المراد بالهبوط إما مقابل الشرف كما هو مصطلح المنجمين أو التوجه إلى حضيض الحامل أو التدبير أو التوجه إلى الغروب فإنه الهبوط حسا و يقابله الصعود و النحوس ضد السعود ثم خلق الظاهر أن كلمه ثم هنا للترتيب الحقيقى و سيأتى بعض الأخبار الداله على تقدم خلق الملائكه على السماوات و يمكن الجمع بالتخصيص هاهنا بسكان السماوات الذين لا يفارقونها و عماره المنزل جعله آهلا ضد الخراب الذى لا أهل له و الصفيح السطح و وجه كل شى ء عريض و الصفيح أيضا اسم من أسماء السماء و المراد هنا سطح كل سماء و يقابله الصفيح الأسفل و هو الأرض أو فوق السماء السابعه أو فوق الكرسى و الملكوت كرهبوت العز و السلطان و الفروج الأماكن الخاليه و الفج الطريق الواسع بين الجبلين و حشوت الوساده بالقطن جعلتها مملوه منه و الفتق الشق و الجو الفضاء الواسع و ما بين السماء و الأرض و هذا الكلام صريح فى عدم تلاصق السماوات و فى تجسم الملائكه و أن ما بين السماوات مملوه منهم و به تندفع شبهه لزوم الخلإ كما ستعرف و الفجوه الفرجه و الموضع المتسع بين الشيئين و زجل المسبحين صوتهم

ص: ١٣٣

١- ١. الحجر: ١٨.

٢- ٢. الصافّات: ١٠.

الرفیع العالی و الحظیره فی الأصل الموضع الذی یحاط علیه لتأوی إلیه الغنم و الإبل یقیها الحر و البرد و الریح و القدس بالضم و بضمتین الطهر اسم و مصدر و السترات بضمتین جمع ستره بالضم و هو ما یستتر به کالستاره و الحجاب ما احتجب به و السرادق الذی یمد فوق صحن البیت من الکرسف و المجد الشرف و العظمه و الرجیج الزلزله و الاضطراب و منه رجیج البحر.

تستک منه الأسماع أی تصم و فسروا السبحات بالنور و البهاء و الجلال و العظمه و قیل سبحات الوجه محاسنه لأنک إذا رأیت الوجه الحسن قلت سبحان الله و لعل المراد بها الأنوار التی تحجب بها الأبصار و یعبر عنها بالحجب و ردعه کمنعه کفه و رده و الخاسئ من الکلاب و غیرها المبعد لا یترک أن یدنو من الناس یقال خسأت الکلب أی طردته و أبعدته و الضمیر فی حدودها راجع إلی السحاب و قیل أی تقف الأبصار حیث تنتهی قوتها لأن قوتها متناهیه فإذا بلغت حدودها وقفت.

أولی أجنحه تسبح جلال عزته إشاره إلی قوله تعالی أُولِی أَجْنِحَهٍ مَثْنی وَ ثُلاثَ وَ رُباعَ (۱) و تسبح فی أکثر النسخ بالتشدید من التسبیح و هو التنزیه و التقدیس من النقائص و الجلال العظمه و العزه القوه و الشده و الغلبه و الجمله صفه لأولی أجنحه و فی بعض النسخ تسبح بالتخفیف من السباحه و خلال بالخاء المعجمه المکسوره و هو وسط الشی ء أو جمع خلل بالتحریک و هو الفرجه بین الشیئین و فی بعضها خلال بحار عزته و لعل المراد بسباحتهم سیرهم فی أطباق السماوات و فوقها أو عروجهم و نزولهم لأداء الرسالات و غیرها أو سیرهم فی مراتب القرب بالعباده و التسبیح.

لا ینتحلون انتحل الشی ء و تنحله إذا ادعاه لنفسه و هو لغیره أی لا یدعون الربوبیه لأنفسهم کما یدعیها البشر لهم و لأنفسهم فتکون هذه الفقره

۱- ۱. فاطر: ۱.

لنفى ادعاء الاستبداد و الثانيه لنفى ادعاء المشاركه أو الأولى لنفى ادعائهم الخالقيه فيما لهم مدخل فى وجوده بأمره تعالى و الثانيه لنفى ذلك فيما خلقه الله سبحانه بمجرد أمره و إرادته مكرمون بالتخفيف من الإكرام و قرئ بالتشديد من التكريم و اللام فى قوله بالقول عوض عن المضاف إليه أى لا يسبقون الله بقولهم بل هم تابع (۱)

لقوله سبحانه كما أن علمهم تابع لأمره.

جعلهم فيما هنالك لعله مخصوص ببعض الملائكه كما قال عز و جل اللَّهُ يَصْطَفِي مِنَ الْمَلائِكَهِ رُسُلًا(۲) و يكفى للنسبه إلى الجميع كون بعضهم كذلك و ما هنالك عباره عن مراتب الملائكه أو الأشغال و الأمور المفوضه إليهم أو عن أربابها و أصحابها و فى قوله حملهم تضمين معنى البعث أو الإرسال و نحوه و عصمهم هذا يشمل جميعهم و الريب الشك أو التهمه و الزيغ العدول عن الحق و المرضاه ضد السخط و الإمداد الإعانه و التقويه و الفائده ما استفدته من طريفه مال أو علم أو غيرهما و المعونه مفعله بضم العين من استعان به فأعانه و قيل الميم أصليه مأخوذه من الماعون و لعل المعنى تأييدهم بأسباب الطاعات و القربات و المعارف و الألطاف الصارفه لهم عن المعاصى.

و أشعر قلوبهم أى ألزمهم (۳)

مأخوذ من الشعار و هو ما يلبس تحت الدثار و قيل من الشعور بمعنى الإدراك يقال أشعره الأمر و به أى أعلمه و التواضع التخاشع و التذلل و أخبت الرجل خضع لله و خشع قلبه و السكينه الطمأنينه و الوقار و الرزانه و المهابه و الحاصل عدم انفكاكهم عن الخوف و الخشوع و الذلل بضمتين جمع ذلول ضد الصعب و مجده أثنى عليه و عظمه و الجمع للدلاله على الأنواع و فتح الأبواب كنايه عن إلهامها و تسهيلها عليهم لعدم معارضه

۱- ۱. كذا.

۲- ۲. الحجّ: ۷۵.

۳- ۳. فى بعض النسخ« ألزمها» و هو الأظهر.

شیطان أو نفس أماره بالسوء بل خلقهم خلقه یلتذون بها كما ورد أن شرابهم التسبیح و طعامهم التقدیس و المنار جمع المناره و هی العلامه و أصله النور و لذا أنثت الواضحه و الأعلام جمع علم بالتحریک و هو الجبل الطویل أو ما یعلم به الشی ء و نصب المنار لهم علی الأعلام عباره عن غایه ظهورها لعدم معارضته الشكوک و الشبهات التی تكون للبشر و لوفور الدلائل لهم لقربهم من ساحه عزه و ملكوته و مشاهدتهم ما یخفی علینا من آثار ملكه و جبروته و المؤصرات المثقلات و عدمها لعصمتهم و عدم خلق الشهوات فیهم.

و رحل البعیر و ارتحله حط علیه الرحل و هو مركب للبعیر

۱۶ و فی الحدیث ارتحلنی ابنی الحسن.

أی جعلنی كالراحله و ركب علی ظهری و الارتحال أیضا الإزعاج و الإشخاص و العقبه بالضم النوبه و الجمع عقب كغرفه و غرف و العقبه اللیل و النهار لأنهما یتعاقبان قیل أی لم یؤثر فیهم ارتحال اللیالی و الأیام كما یؤثر ارتحال الإنسان البعیر فی ظهره حملا- علی الوجه الأول و علی الثانی فالمعنی لم یزعجهم تعاقب اللیالی و الأیام و لم یوجب رحیلهم عن دارهم و الغرض تنزیههم عما یعرض للبشر من ضعف القوی أو القرب من الموت بكرور الأزمنه و النوازع فی بعض النسخ بالعین المهمله من نزع فی القوس إذا جذبها و مدها و نوازع الشكوک الشبهات و قیل أی شهواتها و النازعه المحركه و فی بعضها بالغین المعجمه كما فی النهایه من نزغ الشیطان بین القوم أی أفسد و یقال نزغه الشیطان أی وسوس إلیه و العزیمه ما وكدت رأیک و عزمک علیه و المعترک موضع القتال و الا-عتراک الازدحام و الظن یكون بمعنی الاعتقاد الراجح غیر الجازم و بمعنی الشک و یطلق علی ما یشملهما و لعل الأخیر هنا أظهر و معقد الشی ء موضع شده یقال عقدت الحبل و البیع و العهد و یكون مصدرا و الحاصل نفی تطرق الشبه و الشكوک إلی عقائدهم الیقینیه.

ص: ۱۳۶

و لا قدحت يقال قدح بالزند كمنع أی رام الإيراء(۱) به و هو استخراج النار و ربما يحمل علی القدح بمعنی الطعن و هو بعيد و الإحن جمع إحنه و هی الحقد و الغضب أی لا يثير الغضب و العداوات الكامنه فتنه فيما بينهم و الحيره عدم الاهتداء إلی وجه الصواب و لاق الشی ء بغيره أی لزق و منه الليقه للصوق المداد بها و الغرض نفی الحيره عنهم فی عقائدهم و يحتمل أن يكون

المراد بالحيره الوله لشده الحب و كمال المعرفه كما سيأتی و فی الصحيفه السجاديه و لا يغفلون عن الوله إليك فالمعنی أن شده ولهم لا- توجب نقصا فی معرفتهم و غفله عن ملاحظه العظمه و الجلال كما فی البشر و أثناء الشی ء تضاعيفه و جاء فی أثناء الأمر أی فی خلاله جمع ثنی بالكسر.

فتقترع فی بعض النسخ بالقاف من الاقتراع بمعنی ضرب القرعه و الاختبار فالغرض نفی تناوب الوساوس و تواردها عليهم و فی بعضها بالفاء من فرعه أی علاه و الأول أنسب بالطمع و الرين بالنون كما فی بعض النسخ الطبع و الدنس و التغطيه و ران ذنبه علی قلبه رينا أی غلب و فی بعضها بالباء الموحده و الفكره إعمال النظر فی الشی ء منهم أی من مطلق الملائكه و الغمام و الغمائم جمع الغمامه و هی السحابه و الدلح جمع الدالح و هو الثقيل من السحاب لكثره مائه و الدلح أن يمشی البعير بالحمل و قد أثقله و الشامخ من الجبال المرتفع العالی و القتره بالضم بيت الصائد الذی يتستر به عند تصيده من جص و نحوه و يجمع علی قتر مثل غرفه و غرف و يطلق علی حلقه الدرع و الكوه النافذه و الظلام ذهاب النور و الأيهم الذی لا يهتدی فيه و منه فلاه يهماء قيل هذا النوع من الملائكه خزان المطر و زواجر السحاب و لعله شامل لمشبعی (۲) الثلج و البرد و الهابطين مع قطر المطر إذا نزل و إن كان السحاب مكانهم قبل النزول و الموكلون (۳)

۱- ۱. من« ورت النار رويا» اذا اتقدت.

۲- ۲. فی المخطوطه: لمشيعی.

۳- ۳. كذا فی بعض النسخ و الصحيح« الموكلين» و كذا« الساكنين».

بالجبال للحفظ و سائر المصالح و الساکنون فی الظلمات لهدایه الخلق و حفظهم أو غیر ذلک.

و أقول یحتمل أن یکون المراد تشبیههم فی لطافه الجسم بالسحاب و فی عظم الخلقه بالجبال و فی السواد بالظلمه بل هو عندی أظهر.

و تخوم الأرض بضم التاء معالمها و حدودها و هی جمع تخوم بالضم أیضا و قیل واحدها تخم بالضم و الفتح و قیل التخم حد الأرض و الجمع تخوم نحو فلس و فلوس و قال ابن الأعرابی و ابن السکیت الواحد تخوم و الجمع تخم مثل رسول و رسل و فی النسخ بالضم و الرایه علم الجیش و مخارق المواضع التی تمکنت فیها تلک الرایات بخرق الهواء و الریح الهفافه الطیبه الساکنه و قیل أی لیست بمضطربه فتموج تلک الرایات بل هی ساکنه تحبسها حیث انتهت.

و قد استفرغتهم أشغال عبادته أی جعلتهم فارغین عن غیرها و حقائق الإیمان العقائد الیقینیه التی تحق أن تسمی إیمانا أو البراهین الموجبه له و فی بعض النسخ وسلت بالسین المشدده یقال وسل إلی الله توسیلا و توسل أی عمل عملا تقرب به إلیه و قطعهم الإیقان به أی صرفهم عما سوی الوله و وجههم إلیه و هو فی الأصل التحیر من شده الوجد أو ذهاب العقل و المراد عدم الالتفات إلی غیره سبحانه و الرغبه الإراده و السؤال و الطلب و الحرص علی الشی ء و الطمع فیه و المعنی أن رغباتهم و طلباتهم مقصوره علی ما عنده سبحانه من قربه و ثوابه و کرامته و لعل الضمائر فی تلک الفقرات راجعه إلی مطلق الملائکه کالفقرات الآتیه و الباء فی قوله علیه السلام بالکأس إما للاستعانه أو بمعنی من و ربما یضمن فی الشرب معنی الالتذاذ لیتعدی بالیاء و الکأس الإناء

یشرب فیه أو ما دام الشراب فیه و هی مؤنثه و الرویه المرویه التی تزیل العطش و سویداء القلب و سوداؤه حبته و الوشیجه فی الأصل عرق الشجره یقال وشجت

العروق و الأغصان أى اشتبكت و حنيت الشى ء أى عطفته و أنفد الشى ء أفناه و ماده التضرع ما يدعو إليه و أطلق عن الأسير إذا حل أسره و الربقه بالكسر فى الأصل عروه فى حبل تجعل فى عنق البهيمه أو يدها تمسكها و عدم نفاد ماده التضرع فيهم لعدم تطرق النقص إلى علمهم بعظمه الله و بحاجتهم إليه و عدم الشواغل لهم عن ذلك و عدم انتهاء مراتب العرفان و القرب الداعيين لهم إلى التضرع و العباده و مع ذلك لا يتطرق الضعف إلى قواهم فبقدر صعودهم فى مدارج الطاعه يزاد قربهم و كلما ازداد قربهم تضاعف علمهم بعظمته سبحانه كما سيأتى الإشاره إليه و يقال تولاه أى اتخذه وليا و تولى الأمر أى تقلده و عدم تولى الإعجاب كنايه عن عدم الاستيلاء و الإعجاب استعظام ما يعده الإنسان فضيله لنفسه و يقال أعجب زيد بنفسه على البناء للمفعول إذا ترفع و سر بفضائله و أعجبنى حسن زيد إذا عجبت منه و استكثره عده كثيرا و ما سلف منهم طاعاتهم السالفه و الاستكانه الذل و الخضوع و استكانه الإجلال خضوعهم الناشئ عن ملاحظه جلال الله و عظمته و الفتره مره من الفتور و هو السكون بعد حده و اللين بعد شده و دأب فى أمره كمنع دءوبا جد و تعب و غاض الماء غيضا و مغاضا قل و نقص و المناجاه المخاطبه سرا و أسله اللسان طرفه و مستدقه و الهمس الصوت الخفى و الجوار كغراب رفع الصوت بالدعاء و التضرع أى ليست لهم أشغال خارجه عن العباده فتكون لأجلها أصواتهم المرتفعه خافيه ساكنه و فى بعض النسخ بهمس الخير و فى بعضها بهمس الحنين و توجيههما لا يخلو من تكلف و مقاوم الطاعه صفوف العباده جمع مقام و عدم اختلاف المناكب عباره عن عدم تقدم بعضهم على بعض أو عدم انحرافهم و ثنيت الشى ء ثنيا عطفته أثناه أى كفه و ثنيته أيضا صرفته إلى حاجته و راحه التقصير الراحه الحاصله بإقلال العباده أو تركها بعد التعب و عدا عليه أى قهره و ظلمه و التبلد ضد التجلد و التحير و بلد الرجل بلاده فهو بليد أى غير ذكى و لا فطن و انتضل القوم

ص: ١٣٩

و تناضلوا إذا رموا للسبق و الهمه ما هم به من أمر ليفعل و خدائع الشهوات وساوسها الصارفه عن العباده و انتضالها تواردها و تتابعها و الفاقه الفقر و الحاجه و يوم فاقتهم يوم قبض أرواحهم كما يظهر من بعض الأخبار و لا يبعد أن يكون لهم نوع من الثواب على طاعتهم بازدياد القرب و إفاضه المعارف و ذكره سبحانه لهم و تعظيمه إياهم و غير ذلك فيكون إشاره إلى يوم جزائهم و يمموه أى قصدوه و الانقطاع إلى أحد صرف الوجه عن غيره و التوجه (۱) إليه و الضمير فى رغبتهم إما راجع إلى الملائكه كضمير فاقتهم أو إلى الخلق أو إليهما على التنازع.

و الأمد المنتهى و قد يكون بمعنى امتداد المسافه و يرجع يكون لازما و متعديا تقول رجع زيد و رجعته أنا و اهتر فلان بكذا و استهتر فهو مهتر به و مستهتر على بناء المفعول أى مولع به لا يتحدث بغيره و لا يفعل غيره و الماده الزياده المتصله و كل ما أعنت به قوما فى حرب أو غيره فهو ماده لهم و لعل المراد هنا بها المعين و المقوى و كلمه من فى قوله من قلوبهم ابتدائيه أى إلى مواد ناشئه من قلوبهم غير منقطعه و فى قوله من رجائه بيانيه فالمراد الخوف و الرجاء الباعثان لهم على لزوم الطاعه و يحتمل أن تكون الأولى بيانيه أو ابتدائيه و الثانيه صله للانقطاع و الغرض إثبات دوام خوفهم و رجائهم الواجبين لعدم انفكاكهم عن الطاعه بل لزيادتها كما يشعر به لفظ المواد و السبب كل ما يتوصل به إلى غيره و الشفقه الخوف و الونى الضعف و الفتور و لم تأسرهم أى لم تجعلهم أسراء و الإيثار الاختيار و الوشيك القريب و السريع و المعنى ليسوا مأمورين فى ربقه الطمع حتى يختاروا السعى القريب فى تحصيل المطموع فى الدنيا الفانيه على اجتهادهم الطويل فى تحصيل السعاده الباقيه كما هو شأن البشر.

و استعظام العمل العجب المنهى عنه و نسخ الشى ء إزالته و إبطاله و تغييره

ص: ۱۴۰

۱- ۱. فى المخطوطه: التوجيه.

و المراد بالرجاء هنا ما تجاوز الحد المطلوب منه و يعبر عنه بالاغترار و شفقات الوجل تارات الخوف و مراته لم يختلفوا فی ربهم أی فی الإثبات و النفی أو فی التعیین أو فی الصفات کالتجرد و التجسم و کیفیه العلم و غیر ذلک و قیل أی فی استحقاق کمال العباده و یقال استحوذ علیه أی استولی و هو مما جاء علی الأصل من غیر إعلال و التقاطع التعادی و ترک البر و الإحسان و تولیت الأمر أی قمت به و تولیت فلانا اتخذته ولیا أی محبا و ناصرا و الغل الحقد و الشعبه من کل شی ء الطائفه منهم و شعبتهم أی فرقتهم و فی بعض النسخ تشعبتهم علی التفعل و الأول أظهر و الریب جمع ریبه بالکسر و هو الشک أو هو مع التهمه و مصارفها وجوهها و طرقها من الأمور الباطله التی تنصرف إلیها الأذهان عن الشبه أو وجوه انصراف الأذهان عن الحق بالشبه أو الشکوک و الشبه أنفسها و اقتسموا المال بینهم أی تقاسموه و أخیاف الهمم مختلفها و أصله من الخیف بالتحریک و هو زرقه إحدی العینین و سواد الأخری فی الفرس و غیره و منه قیل لإخوه الأم أخیاف لأن آباءهم شتی و الهمه بالکسر ما عزمت علیه لتفعله و قیل أول العزم و الغرض نفی الاختلاف بینهم و التعادی و التفرق بعروض الشکوک و اختلاف العزائم أو نفی الاختلاف عنهم و بیان أنهم فرقه واحده لبراءتهم عن الریبه و اختلاف الهمم.

و الزیغ الجور و العدول عن الحق و فی التفریع دلاله علی أن الصفات السابقه من فروع الإیمان أو لوازمه و الطبق محرکه فی الأصل الشی ء علی مقدار الشی ء مطبقا له من جمیع جوانبه کالغطاء له و منه الحمی المطبقه و الجنون المطبق و السماوات أطباق لأن کل سماء طبق لما تحتها و الإهاب ککتاب الجلد و الحافد المسرع و الخفیف فی العمل و یجمع علی حفد بالتحریک و یطلق علی الخدم لإسراعهم فی الخدمه و العزه القوه و الغلبه و العظم کعنب خلاف الصغر مصدر عظم و فی بعض النسخ بالضم و هو اسم من تعظم

أی تکبر و دحوها علی الماء أی بسطها و کبس الرجل رأسه فی قمیصه إذا أدخله فیه و کبس البئر و النهر طمهما بالتراب و ملأهما قال بعض شارحی النهج کبس الأرض أی أدخلها الماء بقوه و اعتماد شدید و مور الأمواج أی تحرکها و اضطرابها و استفحل الأمر أی تفاقم و اشتد و قیل أمواج مستفحله أی هائجه هیجان الفحول و قیل أی صائله و اللجه بالضم معظم الماء و منه بحر لجی و زخر البحر مد و کثر ماؤه و ارتفعت أمواجه و اللطم ضرب الخد بالکف مفتوحه و التطمت الأمواج و تلاطمت ضرب بعضها بعضا و الأذی بالمد و التشدید الموج الشدید و الجمع أواذی و الصفق الضرب یسمع له صوت و الصفق الرد و

اصطفقت الأمواج أی ضرب بعضها بعضا و ردها و التقاذف الترامی بقوه و الثبج بتقدیم الثاء المثلثه علی الباء الموحده و ثبج البحر بالتحریک معظمه و وسطه و قیل أصله ما بین الکاهل إلی الظهر و المراد أعالی الأمواج و الرغاء بالضم صوت الإبل و الزبد بالتحریک الذی یعلو السیل و قیل زبدا منصوب بمقدر أی ترغو قاذفه زبدا. و أقول الظاهر أن ترغو من الرغوه مثلثه و هی الزبد یعلو الشی ء عند غلیانه یقال رغی اللبن أی صارت له رغوه ففیه تجرید و لا ینافیه التشبیه بالفحل و الفحل الذکر من کل حیوان و أکثر ما یستعمل فی الإبل و هاج الفحل ثار و اشتهی الضراب و خضع أی ذل و جماح الماء غلیانه من جمح الفرس إذا غلب فارسه و لم یملکه و هیج الماء ثورانه و فورته و الارتماء الترامی و التقاذف و ارتماء الماء تلاطمه و أصل الوطء الدوس بالقدم و الکلکل الصدر و ذل أی صار ذلیلا أو ذلولا ضد الصعب و فی بعض النسخ کل أی عرض له الکلال من کل السیف إذا لم یقطع و المستخذی بغیر همز کما فی النسخ الخاضع و المنقاد و قد یهمز علی الأصل و تمعکت مستعار من تمعکت الدابه أی تمرغت فی التراب و الکاهل ما بین الکتفین فأصبح بعد اصطخاب أمواجه ساجیا الاصطخاب افتعال من الصخب و هو کثره الصیاح و اضطراب الأصوات و الساجی الساکن و الحکمه محرکه

حدیده فی اللجام و تکون علی حنک الفرس تمنعه عن مخالفه راکبه.

ثم إنه أورد هنا(۱)

إشکال و هو أن کلامه علیه السلام یشعر بأن هیجان الماء و غلیانه و موجه سکن بوضع الأرض علیه و هذا خلاف ما نشاهده و یقتضیه العقل لأن الماء الساکن إذا جعل فیه جسم ثقیل اضطرب و تموج و صعد علوا فکیف الماء المتموج یسکن بطرح الجسم الثقیل فیه.

و أجیب بأن الماء إذا کان تموجه من قبل ریح هائجه جاز أن یسکن هیجانه بجسم یحول بینه و بین تلک الریح و لذلک إذا جعلنا فی الإناء ماء و روحنا بمروحه فإنه یتحرک فإن جعلنا علی سطح الماء جسما یملأ حافات الإناء و روحناه بالمروحه فإن الماء لا یتحرک لأن ذلک الجسم قد حال بین الهواء المجتلب بالمروحه و بین سطح الماء فمن الجائز أن یکون الماء فی الأول هائجا لأجل ریح محرکه له فإذا وضعت الأرض علیه حال بین سطح الماء و بین تلک الریح و سیأتی فی کلامه علیه السلام ذکر هذه الریح حیث قال اعتقم مهبها إلی آخر ما سیأتی و الأولی أن یقال إن غرضه علیه السلام لیس نفی التموج مطلقا بل نفی التموج الشدید الذی کان للماء إذ حمله سبحانه علی متن الریح العاصفه و الزعزع القاصفه بقدرته الکامله و أنشأ ریحا لمخضه مخض السقاء فکانت کره الماء تندفق من جمیع الجوانب و ترد الریح أوله علی آخره و ساجیه علی مائره کما سیأتی فی کلامه علیه السلام ثم لما کبس الأرض بحیث لم یحط الماء بجمیعها فلا ریب فی انقطاع الهبوب و التمویج (۲) من ذلک الجانب المماس للأرض من الماء و أیضا لما منعت الأرض سیلان الماء من ذلک الجانب إذ لیست الأرض کالهواء المنفتق المتحرک الذی کان ینتهی إلیه ذلک الحد من الماء کان ذلک أیضا من أسباب ضعف التموج و قله التلاطم و أیضا لما تفرقت کره الماء فی أطراف الأرض و مال الماء بطبعه إلی المواضع المنخفضه من الأرض و صار البحر الواحد المجتمع بحارا متعدده و إن اتصل بعضها ببعض و أحاطت السواحل بأطراف

۱- ۱. فی بعض النسخ: هاهنا.

۲- ۲. فی المخطوطه« التموج» و هو الأظهر.

البحار بحيث منعت الهبوب إلا من جهه السطح الظاهر سكنت الفوره الشديده بذلك التفرق و قله التعمق و انقطاع الهبوب فكل ذلك من أسباب السكون الذى أشار إليه عليه السلام.

و أقول مما يبين ذلك أنه إذا فرضنا حوضا يكون فرسخا فى فرسخ و قدرنا بناء عماره عظيمه فى وسطه فلا ريب فى أنه يقل بذلك أمواجه و كلما وصل موج من جانب من الجوانب إليه يرتدع و يرجع ثم إن هذه الوجوه إنما تبدى جريا على قواعد الطبيعيين و خيالاتهم الواهيه و إلا فبعد ما ذكره عليه السلام لا حاجه لنا إلى إبداء وجه بل يمكن أن يكون لخلق الأرض و كبسها فى الماء نوع آخر من التأثير فى سكونه لا تحيط به عقولنا الضعيفه.

و قال ابن ميثم مقتضى الكلام أن الله تعالى خلق الماء قبل الأرض و سكن بها مستفحل أمواجه و هذا مما شهد به البرهان العقلى فإن الماء لما كان حاويا لأكثر الأرض كان سطحه الباطن المماس لسطحه الظاهر مكانا لها و ظاهر أن للمكان تقدما طبيعيا باعتبار ما على المتمكن فيه و إن كان اللفظ يعطى تقدم خلق الماء على خلق الأرض تقدما زمانيا كما هو المقبول عند السامعين انتهى.

و لا يخفى بعد أمثال تلك التأويلات البارده فى تلك العبارات الظاهره الدلاله على التقدم و الحدوث الزمانيين كما ستعرف إن شاء الله تعالى.

و سكنت الأرض مدحوه أى مبسوطه و لا ينافى الكرويه و قيل هو من الدحو بمعنى القذف و الرمى و اللجه معظم الماء كما مر و التيار الموج و قيل أعظم الموج و لجته أعمقه و النخوه الافتخار و التعظم و الأنفه و الحميه و البأو الرفعه و التعظم و الكبر و الاعتلاء التيه و الترفع و شمخ بأنفه أى تكبر من شمخ الجبل إذا ارتفع و السمو العلو و غلواء الشباب أوله و شرته و الغرض بيان سكون الأرض فى الماء المتلاطم و منعها إياه عن تموجه و هيجانه و كعمت البعير أى شددت فمه إذا هاج بالكعام ككتاب و هو شى ء يجعل فى فيه و الكظه بالكسر ما يعترى الممتلئ من الطعام و الجريه

بالكسر حاله الجريان أو مصدر و كظه الجريه ما يشاهد من الماء الكثير فى جريانه من الثقل و همدت الريح سكنت و همود النار خمودها و نزق الفرس كسمع و نصر و ضرب نزقا و نزوقا نزا و وثب و النزقات دفعاته و نزق الغدير امتلأ إلى رأسه و على هذا فالهمود بمعنى الغور و الأول أظهر و الزيفان بالتحريك التبختر فى المشى من زاف البعير يزيف إذا تبختر و فى بعض النسخ و لبد بعد زيفان و ثباته يقال لبد بالأرض كنصر إذا لزمها و أقام و منه اللبد ككتف لمن لا يبرح منزله و لا يطلب معاشا و يروى و لبد بعد زفيان بتقديم الفاء على الياء و هو شده هبوب الريح يقال زفت الريح السحاب إذا طردته و الزفيان بالفتح القوس السريعه الإرسال للسهم و الوثبه الطفره و هيج الماء ثورانه و فورته و أكنافها أى جوانبها و نواحيها و شواهق الجبال عواليها و الباذخ العالى و الينبوع ما انفجر من الأرض من الماء و لعله اعتبر فيه الجريان بالفعل فيكون من إضافه الخاص إلى العام أو التكرير للمبالغه و قيل الينبوع الجدول الكثير الماء فلا يحتاج إلى تكلف و عرنين الأنف أوله تحت مجتمع الحاجبين و الظاهر أن ضمير أنوفها راجع إلى الأرض كالضمائر السابقه و اللاحقه و استعار لفظ العرنين و الأنف لأعالى رءوس الجبال و إنما خص الجبال

بتفجر العيون منها لأن العيون أكثر ما يتفجر من الجبال و الأماكن المرتفعه و أثر القدره فيها أظهر و نفعها أتم و السهب الفلاه البعيده الأكناف و الأطراف و البيد بالكسر جمع بيداء و هى الفلاه التى يبيد سالكها أى يهلكه و الأخاديد جمع أخدود و هو الشق فى الأرض و المراد بأخاديدها مجارى الأنهار و لعل تعديل الحركات بالراسيات أى الجبال الثابتات جعلها عديلا للحركات بحيث لا تغلبه أسباب الحركه فيستفاد سكونها فالباء صله لا سببيه أو المعنى سوى الحركات فى الجهات أى جعل الميول متساويه بالجبال فسكنت لعدم المرجح فالباء سببيه و يحتمل أن يكون المراد أنه جعلها بالجبال بحيث قد تتحرك للزلازل و قد لا تتحرك و لم يجعل الحركه

ص: ۱۴۵

غـالبه على السـكون مع احتمـال كونهـا دائمـا متحركه بحركه ضـعيفه غير محسوسه و من ذهب إلى اسـتناد الحركه السـريعه إلى الأرض لا يحتاج إلى تكلف و الجلاميد جمع جلمد و جلمود أى الصـخور و الشـناخيب جمع شنخوب بالضم أى رءوس الجبال العاليه و الشم المرتفعه العاليه و الصـياخيد جمع صـيخود و هى الصـخره الشديـده و الميدان بالتحريك التحرك و الاضـطراب و رسب فى الماء كنصر و كرم رسوبا ذهب سفلا و جبل راسب أى ثابت و القطع كعنب جمع قطعه بالكسر و هى الطائفه من الشى ء و يروى بسـكون الطـاء و هو طنفسه الرحل قيل كأنه جعل الأرض ناقه و جعل لها قطعا و جعل الجبال فى ذلك القطع و الأديم الجلد المدبوغ و أديم السماء و الأرض ما ظهر منهما و رسوب الجبال فى قطع أديمها دخولها فى أعماقها.

و التغلغل الـدخول و السـرب بالتحريك بيت فى الأرض لا منفذ له يقال تسـرب الوحش و انسـرب فى جحره أى دخل و الجوبه الحفره و الفرجه و الخيشوم أقصـى الأنف و السـهل من الأرض ضد الحزن و جرثومه الشى ء بالضم أصله و قيل التراب المجتمع فى أصول الشـجر و هو أنسب و لعـل المراد بجراثيمهـا المواضع المرتفعه منها و مفاد الكلام أن الأرض كانت متحركه مضـطربه قبـل خلق الجبـال فسـكنت بهـا و ظـاهره أن لنفوذ الجبال فى أعماق الأرض و ظهورها و ارتفاعها عن الأرض كليهما مـدخلا فى سكونها و قد مر بعض القول فى ذلك فى كتاب التوحيد و سيأتى بعضه فى الأبواب الآتيه إن شاء الله.

و فسـح له كمنع أى وسع و لعـل فى الكلام تقـدير مضاف أى بين منتهى الجو و بينها أو المراد بالجو منتهاه أعنى السـطح المقعر للسـماء و المتنسم موضع التنسم و هو طلب النسـيم و استنشاقه و فائدته ترويح القلب حتى لا يتأذى بغلبه الحراره و مرافق الدار ما يستعين به أهلها و يحتاج إليه فى التعيش و إخراج أهل الأرض على تمام مرافقها إيجادهم و إسكانهم فيها بعد تهيئه ما يصلحهم بمعاشهم و التزود إلى معادهم و الجرز بضمتين الأرض التى لا نبات بها و لا ماء و

الرابيه ما ارتفع من الأرض و كذلك الربوه بالضم (۱) و الجدول كجعفر النهر الصغير و الذريعه الوسيله و ناشئه السحاب أول ما ينشأ منه أى يبتدئ ظهوره و يقال نشأت السحاب (۲) إذا ارتفعت و الغمام جمع الغمامه(۳) بالفتح فيهما و هى السحابه البيضاء و اللمع كصرد جمع لمعه بالضم و هى فى الأصل قطعه من النبت إذا أخذت فى اليبس كأنها تلمع و تضىء من بين سائر البقاع و القزع جمع قزعه بالتحريك فيهما و هى القطعه من الغيم و تباين القزع تباعدها و المخض بالفتح تحريك السقاء(۴)

الذى فيه اللبن ليخرج زبده و تمخضت أى تحركت و اللجه معظم الماء و المزن جمع المزنه بالضم فيهما و هى الغيم و قيل السحابه البيضاء و ضمير فيه راجع إلى المزن أى تحركت فيه اللجه المستودعه فيه و استعدت للنزول و التمع البرق و لمع أى أضاء و كففه حواشيه و جوانبه و طرف كل شىء كفه بالضم و عن الأصمعى كل ما استطال كحاشيه الثوب و الرمل فهو كفه بالضم و كل ما استدار ككفه الميزان فهو كفه بالكسر و يجوز فيه الفتح و وميض البرق لمعانه و لم ينم أى لم ينقطع و لم يفتر و الكنهور كسفرجل قطع من السحاب كالجبال و قيل المتراكم منه و الرباب كسحاب الأبيض منه و قيل السحاب الذى تراه كأنه دون السحاب و قد يكون أسود و قد يكون أبيض جمع ربابه و المتراكم و المرتكم المجتمع و قيل الميم بدل من الباء كأنه ركب بعضه بعضا و السح الصب و السيلان من فوق و المتدارك من الدرك بالتحريك و هو اللحاق يقال تدارك القوم إذا لحق آخرهم أولهم و أسف الطائر إذا دنا من الأرض و هيدبه ما تهدب منه أى تدلى كما تتدلى هدب العين و مرى الناقه يمريها أى مسح ضرعها حتى در لبنها

۱- ۱. بل بالتثليث.

۲- ۲. فى المخطوطه: السحابه.

۳- ۳. فى بعض النسخ: غمامه.

۴- ۴. السقاء بكسر السين و تخفيف القاف-: وعاء من الجلد للماء و اللبن.

و عـدى هاهنا إلى مفعولين و روى تمرى بدون الضـمير و الجنوب بالفتح الريح مهبها من مطلع سـهيل إلى مطلع الثريا و هى أدر للمطر و الـدرر كعنب جمع دره بالكسـر أى الصب و الانـدفاق و قيـل الـدرر الـدار كقوله تعالى قَيِّماً أى قائما و الهضب المطر و يجمع على أهضاب ثم على أهاضيب كقول و أقوال و أقاويل و الدفعه من المطر بالضم ما انصب مره و الشآبيب جمع شؤبوب و هو ما ينزل من المطر دفعه بشـده و البرك الصدر و البوانى قوائم الناقه و أركان البنيه و قال بعض شـراح النهج بوانيها بفتح النون تثنيه بـوان على فعـال بكسـر الفـاء و هى عمـود الخيمه و الجمـع بـون و من روى بوانيهـا أراد لواصـقها من قولهم قوس بـانيه إذا التصـقت بـالوتر و الروايه الأـولى أصـح انتهى و فى النسـخ القـديمه المصـححه على صـيغه الجمع و فى النهايه فسر البوانى على أركـان البنيه و فى القاموس بقوائم الناقه و على التقادير الإضافه لأدنى ملابسه و فى الكلام تشبيه السـحاب بالناقه المحمول عليها و الخيمه التى جر عمودها و البعاع كسـحاب ثقل السحاب من المطر و استقلت أى نهضت و ارتفعت و استقلت به حملته و رفعته و العب ء الحمل و الثقل بكسـر الجميع و الهوامد من الأرض التى لا نبات بها و الزعر بالتحريك قله الشـعر فى الرأس يقال رجل أزعر و الأزعر الموضع القليل النبات و الجمع زعر بالضم كأحمر و حمر و المراد هاهنا القليله(١)

النبات من الجبال تشبيها بالرءوس القليله الشـعر و العشب بالضم الكلأ الرطب و بهـج كمنع و فرح و سـر و قال بعض الشـراح من رواه بضم الهاء أراد يحسن و يملـح من البهجه أى الحسن و الروضه من العشب الموضع الـذى يسـتنقع فيه الماء و استراض الماء أى استنقع و تزدهى أى تتكبر و تفتخر افتعال من

الزهو و هو الكبر و الفخر و الريط جمع ريطه بالفتـح فيهما كل ملاءه ليست بلفقين أى قطعتين كلها نسـج واحد و قطعه واحده و قيل كل ثوب رقيق لين و الأزاهير جمع أزهار جمع زهره بالفتح و هى النبات و نوره و قيل الأصفر

۱- ۱. فى المخطوطه: القليل.

منه و أصل الزهره الحسن و البهجه و الحليه بالكسر ما يتزين به من مصوغ الذهب و الفضه و المعدنيات ما سمطت به أی أعلقت (۱) علی بناء المجهول من التفعيل و فی بعض النسخ الصحيحه بالشين المعجمه و الشميط من النبات ما خالط سواده النور الأبيض و أصله الشمط بالتحريک و هو بياض الرأس يخالط سواده و النضاره الحسن و الطراوه و النور بالفتح الزهر أو الأبيض منه و البلاغ بالفتح ما يتبلغ به و يتوسل إلی الشیء المطلوب و الفج الطريق الواسع بين الجبلين و الفجاج جمعه و خرقها خلقها علی الهيئه المخصوصه و الآفاق النواحی و المنار جمع مناره و هی العلامه و المراد هاهنا(۲) ما يهتدی به السالكون من الجبال و التلال أو النجوم و الأول هنا أظهر و الجاده وسط الطريق و معظمه و مهد الشیء وسعه و بسطه و مهد الأمر سواه و أصلحه و لعل المراد هنا إتمام خلق الأرض علی ما تقتضيه المصلحه فی نظام أمور ساكنيها و قيل يحتمل أن يراد بتمهيد الأرض جعلها مهادا أی فراشا كما قال جل و علا أَ لَمْ نَجْعَلِ الْأَرْضَ مِهاداً(۳) أو جعلها مهدا أی مستقرا كالمهد للصبی كما قال سبحانه الَّذِی جَعَلَ لَكُمُ الْأَرْضَ مَهْداً(۴) و إنفاذ الأمر إمضاؤه و إجراؤه و الخيره كعنبه المختار و الجبله بكسر الجيم و الباء و تشديد اللام الخلقه و الطبيعه و قيل فی قوله تعالی وَ الْجِبِلَّهَ الْأَوَّلِينَ (۵) أی ذوی الجبله و يحتمل أن يكون من قبيل الخلق بمعنی المخلوق و قيل الجبله الجماعه من الناس و المراد بأول الجبله أول شخص من نوع الإنسان ردا علی من قال بقدم الأنواع المتوالده و أرغد الله عيشه أی

۱- ۱. فی بعض النسخ: علقت.

۲- ۲. فی المخطوطه: هنا.

۳- ۳. النبأ: ۶.

۴- ۴. طه: ۵۳.

۵- ۵. الشعراء: ۱۸۴.

جعله واسعا طيبا و الأكل بضمتين الرزق و الحظ قال الله تعالى وَ كُلا مِنْها رَغَداً حَيْثُ شِئْتُما و أوعزت إلى فلان فى فعل أو ترك أى تقدمت و المراد النهى عن الأكل من الشجره و خاطر بنفسه و ماله أى أشفاهما على خطر و ألقاهما فى مهلكه و الضمير فى منزلته راجع إلى آدم و يحتمل رجوعه إليه سبحانه كضمير معصيته على الظاهر.

قوله عليه السلام موافاه قال ابن أبى الحديد لا يجوز أن ينتصب لأنه مفعول له ليكون عذرا و عله للفعل بل على المصدريه المحضه كأنه قال فوافى بالمعصيه موافاه و طابق بها سابق العلم مطابقه فأهبطه بعد التوبه هو صريح فى أن الإهباط كان بعد التوبه فما يظهر

من كثير من الآيات و الأخبار من عكس ذلك لعله محمول على التوبه الكامله أو على القبول و يقال بتأخره عن التوبه و قد تقدم تأويل تلك المعصيه و أضرابها فى المجلد الخامس.

مما يؤكد عليهم لعل التعبير بلفظ التأكيد لكون معرفه الرب سبحانه فطريه أو لوضوح آيات الصنع فى الدلاله على الخالق جل ذكره أو للأمرين و قال فى المغرب تعهد الضيعه و تعاهدها أتاها و أصلحها و حقيقته جدد العهد بها و القرن أهل كل زمان مأخوذ من الاقتران فكأنه المقدار الذى يقترن فيه أهل ذلك الزمان فى أعمارهم و أحوالهم فقيل أربعون سنه و قيل ثمانون سنه و قيل مائه و قال الزجاج الذى عندى و الله أعلم أن القرن أهل كل مده كان فيها نبى أو طبقه من أهل العلم سواء قلت السنون أو كثرت و مقطع الشى ء آخره كأنه قطع من هناك و عذر الله ما بين للمكلفين من الأعذار فى عقوبته لهم إن عصوه و نذره ما أنذرهم به من الحوادث و من أنذره على لسانه من الرسل كذا قيل و قيل هما مصدران بمعنى الإعذار و الإنذار و المراد ختم الرساله بنبينا صلى الله عليه و آله.

و قدر الأرزاق لما كان المتبادر من القسمه البسط على التساوى بين ما

أراده بـذكر الكثير و القليـل ثم لمـا كـان ذلـك موهمـا للجور دفع الوهم بـذكر العـدل و نبه على وجه الحكمه بـذكر الابتلاء و الاختبار و روى فعـدل بالتشديد و التعديل التقويم و المآل واحد و الابتلاء الامتحان و الميسور و المعسور مصدران بمعنى العسـر و اليسـر كالمفتون بمعنى الفتنه و يمتنع عند سيبويه مجى ء المصدر على مفعول قال الميسور الزمان الذى يوسر فيه و الاختبار فيه سبحـانه صورته و غنيهـا و فقيرهـا نشـر على ترتيب اللف على الظـاهر و الضـمير فيهما إلى الأرزاق و فى الإضافه توسع و يحتمل عوده إلى الأشخاص المفهوم من المقام أو إلى الدنيا أو إلى الأرض و لعل إحداهما أنسب ببعض الضمائر الآتيه. و العقابيل جمع عقبول و عقبوله بـالضم و هى قروح صـغار تخرج بالشـفه غب الحمى و بقايـا المرض و فى تشبيه الفـاقه و هى الفقر و الحـاجه و آثارها(۱)

بالعقابيـل من اللطف ما لا يخفى لكونها مما يقبـح فى المنظر و تخرج فى العضو الـذى لا يتيسـر سترها عن الناس و تشـتمل على فوائـد خفيه و كـذلك الفقر و ما يتبعه و أيضا تكون غالبا بعـد التلـذذ بالنعم و طوارق الآفات متجددات المصائب و ما يأتى منها بغته من الطروق و هو الإتيان بالليل و الفرج جمع فرجه و هى التفصـى من الهم و فرجه الحائط أيضا و الفرح السـرور و النشاط و الغصه بالضم ما اعترض فى الحلق و النزح بالتحريك الهم و الهلاك و الانقطاع أيضا و الأجل محركه مده الشى ء و غايه الوقت فى الموت و حلول الـدين و تعليق الإطاله و التقصـير على الأول واضـح و أما التقـديم و التأخير فيمكن أن يكون باعتبار أن لكل مـده غـايه و حينئـذ يرجع التقـديم إلى التقصـير و الإطـاله إلى التأخير و يكون العطف للتفسـير تأكيـدا و يحتمل أن يكون المراد بالتقديم جعل بعض الأعمار سابقا على بعض و تقديم بعض الأمم على بعض مثلا فيكون تأسيسا و يمكن أن يراد بتقديم الآجال قطع بعض الأعمار لبعض الأسباب كقطع الرحم مثلا كما ورد فى الأخبار و بتأخيرها

۱- ۱. فى بعض النسخ: أو آثارها.

مـدها لبعض الأسـباب فيعود الضـمير فی قـدمها و أخرهـا إلی الآجـال بالمعنی الثانی علی وجه الاسـتخدام أو نوع من التجوز فی التعلیق کما مر و السـبب فی الأصل الحبل یتوسل به إلی الماء و نحوه ثم توسـعوا فیه و اتصال أسباب الآجال أی أسباب انقضائها أو أسباب نفسها(۱)

علی المعنی الثانی بالموت (۲) واضح و یحتمل أن تکون الأسباب عباره عن الآجال بالمعنی الأول.

و خالجـا أی جاذبـا و الشـطن بالتحریـک الحبـل و أشـطان الآجـال التی یجـذبها الموت هی الأعمـار شـبهت بالأشـطان لطولها و امتدادها و المرائر جمع مریر و مریره و هی الحبال المفتوله علی أکثر من طاق ذکره فی النهایه و قیل الحبال الشدیده الفتل و قیل الطـول الـدقاق منهـا و الأـقران جمـع قرن بالتحریـک و هو فی الأصـل حبـل یجمع به البعیران و لعـل المراد بمرائر أقران الآجـال الأعمار التی یرجی امتدادها لقوه المزاج و البنیه و نحو ذلک و کلمه من فی قوله من ضـمائر المضـمرین بیانیه و الضـمائر الصور الذهنیه المکنونه فی المدارک و النجوی اسم یقام مقام المصدر و هو المساره و الخواطر ما یخطر فی القلب من تدبیر أمر و نحو ذلـک و رجم الظنون کـل ما یسـبق إلیه الظن من غیر برهان أو مسارعته و الحـدیث المرجم الـذی لا یـدری أ حق هو أم باطل و عقده کل شـی ء بالضم الموضع الذی عقد منه و أحکم و مسارق العیون النظرات الخفیه کأنها تسترق النظر لإخفائها و أومضـت المرأه إذا سارقت النظر و أومض البرق إذا لمع خفیفا و لم یعترض فی نواحی الغیم و الجفن بالفتح غطاء العین من أعلی و أسفل و جمعه جفون و أجفن و أجفـان و المقصود إحاطه علمه سـبحانه بکل معلوم جزئی و کلی ردا علی من قصـر علمه علی البعض کالکلیات و الأکنان و الأکنه جمع الکن بالکسر و هو اسم لکل ما یستتر فیه الإنسان لدفع الحر و البرد من الأبنیه و نحوها و ستر

ص: ۱۵۲

۱- ۱. فی المخطوطه: انفسها.

۲- ۲. الجار و المجرور متعلق بقوله« اتصال».

کـل شـی ء و وقاؤه کما قال تعالی وَ جَعَلَ لَکَمْ مِنَ الْجِبالِ أَکْناناً(۱) و قـال ابن أبی الحدیـد و یروی أکنه القلوب و هی غلفها و أغطیتهـا و قـال الله تعـالی وَ جَعَلْنـا عَلی قُلُوبِهِمْ أَکِنَّهً أَنْ یَفْقَهُوهُ (۲) و غیـابه البئر قعره و أصـغی أی اسـتمع و أصـغی إلیه أی مال بسـمعه نحوه و استراق السـمع الاسـتماع فی خفیه و صاخ و أصاخ له أی اسـتمع و مصائخ الأسماع خروقها التی یستمع بها و الذر صغار النمل و مصایفها المواضع التی تصـیف فیها أی تقیم فیها بالصیف و مشاتی الهوام مواضع إقامتها بالشتاء و الهامه کل ذات سم یقتل و ما لا یقتل فهو السامه کالعقرب و قـد یقع الهوام علی ما یـدب من الحیوان کالحشـرات و الحنین شده البکاء و صوت الطرب عن حزن أو فرح و رجعه ترجیعه و تردیـده و قیـل أصـل الحنین ترجیع النـاقه صوتهـا أثر ولـدها و المولهات النوق و کل أنثی حیل بینها و بین أولادها و فی بعض النسـخ الموالهات و أصل الوله زوال العقل و التحیر من شـده الوجد و الهمس أخفی ما یکون من صوت القـدم أو کل صوت خفی و المنفسـح موضع السعه و منفسـح الثمره موضع نموها فی الأکمام و یروی متفسـخ بالخاء المعجمه و تشدید السـین و التاء مصدرا من تفسخت الثمره إذا انقطعت و الولیجه الدخیله و البطانه. و قال ابن أبی الحدید الولائـج المواضع الساتره و الواحد(۳) ولیجه و هی کـالکهف یسـتتر فیهـا المـاره من مطر أو غیره و الغلف بضـمه(۴) و بضمتین جمع غلاف ککتاب و

یوجـد فی النسـخ علی الوجهین و الکم بالکسـر وعـاء الطلع و غطـاء النور و جمعه أکمـام و أکمه و کمام و کلمه من علی ما فی الأصل بیانیه أو تبعیضیه و علی الروایه صله أو بیانیه و المنقمع علی زنه المفعول من باب الانفعال موضع

۱- ۱. النحل: ۸۱.

۲- ۲. الأنعام: ۲۵.

۳- ۳. فی المخطوطه: الواحده.

۴- ۴. فی بعض النسخ: أو ضمتین.

الاختفاء كما فی أکثر النسخ و فی بعضها من باب التفعل بمعناه و الغیران جمع غار و هو ما ینحت فی الجبل شبه المغاره فإذا اتسع قیل کهف و قیل الغار الجحر یأوی إلیه الوحش أو کل مطمئن فی الأرض أو المنخفض من الجبل. و البعوض البق و قیل صغارها و الواحده بهاء(۱)

و مختبأ البعوض موضع اختفائه و السوق جمع ساق و الألحیه جمع اللحاء ککساء و هو قشر الشجر و غرزه فی الأرض کضربه أدخله و ثبته و مغرز الأوراق موضع وصلها و الأفنان جمع فنن بالتحریک و هو الغصن و الحط الحدر من علو إلی سفل و الأمشاج قیل مفرد و قیل جمع مشج بالفتح أو بالتحریک أو مشیج علی فعیل أی المختلط قیل فی قوله تعالی مِنْ نُطْفَهٍ أَمْشاجٍ (۲) أی أخلاط من الطبائع من الحراره و البروده و الرطوبه و الیبوسه و قیل من الأجزاء المختلفه فی الاستعداد و قیل أمشاج أی أطوار طورا نطفه و طورا علقه و هکذا و قیل أی أخلاط من ماء الرجل و ماء المرأه و سیأتی الکلام فیه و کلامه علیه السلام یؤید بعض الوجوه الأوله کما لا یخفی.

و المسارب المواضع التی ینسرب فیه المنی أی یسیل أو ینسرب فیها المنی أی یختفی من قولهم انسرب الوحشی إذا دخل فی جحره و اختفی أو مجاری المنی من السرب بمعنی الطریق و المراد أوعیتها من الأصلاب أو مجاریها و تفسیر المسارب بالأخلاط التی یتولد منها المنی کما احتمله ابن میثم بعید و المراد بمحط الأمشاج مقر النطفه من الرحم أو من الأصلاب علی بعض الوجوه فی المسارب فتکون کلمه من تبعیضیه و لعل الأول أظهر.

و الناشئه من السحاب أول ما ینشأ منه و لم یتکامل اجتماعه أو المرتفع منه و متلاحم الغیوم ما التصق منها بعضها ببعض و الدرور السیلان و القطر بالفتح

ص: ۱۵۴

۱- ۱. یعنی یزاد فی آخرها هاء فیقال« بعوضه».

۲- ۲. الدهر: ۲.

المطر و الواحده قطره و السحائب جمع سحابه و متراكمها المجتمع المتكاثف منها و فى بعض النسخ و تراكمها.

و سفت الريح التراب تسفيه أى ذرته و رمت به أو حملته و الأعاصير جمع الإعصار و هو بالكسر الريح التى تهب صاعدا من الأرض نحو السماء كالعمود و قيل التى فيها نار و قيل التى فيها العصار و هو الغبار الشديد و ذيولها أطرافها التى تجرها على الأرض و لطف الاستعاره ظاهر و عفت الريح الأثر إذا طمسته و محته و عفى الأثر إذا انمحى يتعدى و لا يتعدى و العوم السباحه و سير السفينه و الإبل و بنات الأرض بتقديم الباء على ما فى أكثر النسخ الحشرات و الهوام التى تكون فى الرمال و غيرها كاللحكه و العصابه و غيرهما و حركتها فى الرمال لعدم استقرارها تشبه السباحه و فى بعض النسخ بتقديم النون فالمراد حركه عروقها فى الرمال كأرجل السابحين و أيديهم فى الماء و الكثبان بالضم جمع الكثيب و هو التل من الرمل و المستقر موضع

الاستقرار و يحتمل المصدر. و ذروه الشى ء بالضم و الكسر أعلاه و غرد الطائر كفرح و غرد تغريدا رفع صوته و طرب به و ذوات المنطق من الطيور ما له صوت و غناء كان غيره أبكم لا يقدر على المنطق و الدياجير جمع ديجور و هو الظلام و المظلم و الإضافه على الثانى من إضافه الخاص إلى العام و الوكر بالفتح عش الطائر و ما أوعته الأصداف أى ما حفظته و جمعته من اللئالئ و الحضن بالكسر ما دون الإبط إلى الكشح أو الصدر أو العضدان و ما بينهما و حضن الصبى كنصر جعله فى حضنه و ما حضنته الأمواج العنبر و المسك و غيرهما و ما غشيته أى غطته و السدفه بالضم الظلمه و ذرت الشمس أى طلعت و شرقت الشمس و أشرقت أى أضاءت و ما اعتقبت أى تعاقبت و جاءت واحده بعد أخرى و الأطباق جمع طبق بالتحريك و هو غطاء كل شى ء و تارات (۱) الظلمه تستر الأشياء كالأغطيه و سبحات النور مرآته و سبحات وجه

۱- ۱. فى بعض النسخ: دثارات.

الله أنواره. و قال ابن أبی الحدید لیس یعنی بالسبحات هاهنا ما یعنی به فی قوله سبحات وجه ربنا لأنه هناک بمعنی الجلاله و هاهنا بمعنی ما یسبح علیه النور أی یجری من سبح الفرس و هو جریه و المتعاقبان النور و الظلمه أی ما تغطیه ظلمه بعد نور و نور بعد ظلمه و یحتمل أن یراد تعاقب أفراد کل منهما و أثر القدم علامته التی تبقی فی الأرض و الخطوه المشیه و الحس الصوت الخفی و رجع الکلمه ما ترجع به من الکلام إلی نفسک و تردده فی فکرک أو جواب الکلمه أو تردید الصوت و ترجیعه عند التلفظ بالکلمه أو إرجاع النفس للتلفظ بکلمه بعد الوقف علی کلمه و الرجع یکون لازما و متعدیا و النسمه محرکه الإنسان أو کل دابه فیها روح و مستقر النسمه إما الصلب أو الرحم أو القبر أو مکانه فی الدنیا أو فی الآخره أو الأعم و مثقال الذره وزنها لا المثقال المعروف کما قال تعالی إِنَّ اللّٰهَ لا یَظْلِمُ مِثْقالَ ذَرَّهٍ (۱)و الهمهمه الصوت الخفی أو تردید الصوت فی الحلق أو تردد الصوت فی الصدر من الهم کل نفس هامه أی ذات همه تعزم علی أمر و الوصف للتعمیم و ما علیها أی علی الأرض بقرینه المقام کقوله تعالی کُلُّ مَنْ عَلَیْها فانٍ (۲)و النطفه ماء الرجل و الماء الصافی قل أو کثر و یطلق علی قلیل ماء فی دلو أو قربه و الأول أظهر فی المقام و قرارتها موضعها الذی تستقر فیه و أصل القراره المطمئن من الأرض یستقر فیه ماء المطر و جمعها القرار و نقاعه کل شیء بالضم الماء الذی ینقع فیه. و قال الشراح النقاعه نقره یجتمع فیها الدم و المضغه بالضم القطعه من اللحم قدر ما یمضغ و ناشئه الخلق الصوره ینشئها سبحانه فی البدن أو الروح التی ینفخها فیه و السلاله بالضم ما استل و استخرج من شیء و فی الکلام إشاره إلی قوله سبحانه وَ لَقَدْ خَلَقْنَا الْإِنْسانَ مِنْ سُلالَهٍ مِنْ طِینٍ إلی قوله ثُمَّ أَنْشَأْناهُ خَلْقاً آخَرَ فَتَبارَکَ اللّٰهُ أَحْسَنُ الْخالِقِینَ (۳)

۱- ۱ النساء: ۴۰.

۲- ۲ الرحمن: ۲۶.

۳- ۳ المؤمنون: ۱۴.

ثم الغرض من ذكره هذه الأشياء التنصيص على عموم علمه سبحانه مع الإشاره إلى أصناف خلقه و أنواع بريته و عجائب ربوبيته فإن الدليل على علمه بها خلقه لها و حفظه و تربيته لكل منها و إظهار بدائع الحكمه فی كل صفه من أوصافها و حال من أحوالها كما قال سبحانه أَ لا يَعْلَمُ مَنْ خَلَقَ وَ هُوَ اللَّطِيفُ الْخَبِيرُ(۱) لم يلحقه فی ذلک المشار إليه إما العلم بالجزئيات المذكوره و إما خلق الإشاره المذكوره قبل تفصيل المعلومات أو فيها أيضا كما قلنا إن الغرض ليس محض تعلق العلق بها كلفه أی مشقه و لا ـ اعترضته أی منعته و العارضه ما يستقبلک من شی ء يمنعک عن مسيرک و لا اعتورته قيل اعتورته أحاطت به و فی اللغه اعتوروا الشی ء أی تداولوه و تناوبوه و فی تنفيذ الأمور أی إجرائها و إمضائها و التدبير النظر فی عاقبه الأمر أو الفعل عن رويه و المراد هنا إمضاء الأمور على وفق المصلحه و العلم بالعواقب و الملاله السأمه و الضجر و فتر عن العمل انكسر حدته و لان بعد شدته بل نفذ فيهم علمه أی أحاط علمه بظواهرهم و بواطنهم و فی بعض النسخ نفذهم على الحذف و الإيصال و العد مصدر عددته و فی بعض النسخ عدده و غمرهم أی غطاهم و سترهم و شملهم فضله و كنه الشی ء نهايته و حقيقته و الوصف الجميل ذكر الفضائل و التعداد بالفتح مصدر للمبالغه و التكثير و قال الكوفيون أصله التفعيل الذی يفيد المبالغه قلبت ياؤه ألفا و بالكسر شاذ و الأمل ضد اليأس و خير خبر مبتدإ محذوف و كذلک أكرم و البسط النشر و التوسيع و كلمه فی إما زائده أو للظرفيه المجازيه و المفعول محذوف أی بسطت لی القدره أو الكلام فيما لا أمدح به غيرک و الغرض شكره سبحانه على فضيله البلاغه و العلم به سبحانه و مدائحه و التوفيق على قصر المدح على الله جل شأنه و الخيبه الحرمان و المخلوقون هم معادنها لأن عطاياهم قليله فانيه مع أنهم لا يعطون غالبا و هم مواضع الريبه أی التهمه و الشک لعدم الوثوق بإعطائهم و عدم الاعتماد عليهم فی رعايه مصلحه فی المنع و الله سبحانه لا يمنع إلا لمصلحه

ص: ۱۵۷

۱- ۱. الملک: ۱۴.

تعود إلی السائل و یدخر مع ذلک له أضعاف ما سأل فی الدار الباقیه.

و المثوبه الثواب و الجزاء المکافأه علی الشی ء و العارفه الإحسان دلیلا علی ذخائر الرحمه أی هادیا إلی أسبابها بالتوفیق و التأیید و ذخـائر الرحمه عظـائم العطایـا و أصل الـذخیره المختار من کل شـی ء أو ما یعـده الرجل لیوم حاجته و هـذا مقام اسم مکان و یحتمل المصدر و المحمده بفتح العین و کسرها مصدر حمده کسـمعه و الفاقه الفقر و الجبر فی الأصل إصلاح العظم المکسور و المسـکنه الخضـوع و الـذله و قله المـال و سوء الحـال و نعشه رفعه و الخله بالفتـح الفقر و الحـاجه و ضـمیرا مسـکنتها و خلتها راجعان إلی الفاقه و فی الإضافه توسع و المن العطاء و مد الأیدی کنایه عن الطلب و إظهار الحاجه و القدیر مبالغه فی القادر.

و إنما بسـطنا الکلام بعض البسط فی شـرح هذه الخطبه لکونها من جلائل الخطب و ذکرنا جمیعها لذلک و لکون أکثرها متعلقا بمطالب هـذا المجلد و تفریقها علی الأبواب کان یوجب تفویت نظام البلاغه و کمالها کما فوت السید رحمه الله کثیرا من فوائد الخطبه باختصارها و اختیارها و أما دلالتها علی حدوث السماء و الأرض و الملائکه و غیر ذلک فغیر خفی علی المتأمل فیها.

**[ترجمه]شرح بیشتر بخش های این خطبه در کتاب توحید گذشت، و شاید غضب و ناراحتی حضرت به جهت علم به غرض پرسش کننده در وصف خدای سبحان بود آنگونه که اجسام وصف می شوند، یا منظورش بیان کنه ذات خدای سبحان بود، یا وصف او بالاـتر و رساتر از آنچه در قرآن و اخبـاراست، چون که گمـان کرده که آن هـا در شـناخت خـدا کـافی نبوده؛ و هر بخشی از عبارات، یکی از این وجوه را تأیید می کند .

«جـامعه» منصـوب است و حـال از صـلاه که مرفـوع است، یعنی بر شـما بـاد به نمـاز در جمـاعت. و این بانـگ برای دعوت در کارهـای بزرگ شـایع و معمـول بـوده و اگر چه وضع آن برای دعوت به نمـاز جمـاعت بوده است. «لاـ یفره»: منع و ترک عطا موجب زیـادتی او نشود. «و لاـ تکـدیه الاعطـاء» یعنی او را گـدا صـفت و بی خیر نمی سـازد، و اینکه فرموده منع عطا از غیر او نکوهیـده است مقصود این است که منع دیگران ممکن است نـادرست باشـد و مـذموم، ولی منع او همیشه از روی مصـلحت و بجاست یا اینکه منع در دیگران به معنی بخل و مـذموم است. گفته می شود: «کدت الأرض» وقتی که گیاهش را دیر برویاند. و «أکدی فلان الأرض» وقتی که زمین را بی رویِش ساخت. یا اینکه یعنی کثرت عطا، خداوند را از عادتش در بخشیدن برنمی گردانـد. از این سـخن عرب که گویـد: «أکدیت الرجل عن الشـی ء»: مرد را از آن امر منع کردم و بازگرداندم. این را جوهری گویـد و نیز گفته: «الکـدیه»: زمین سـخت. و «أکـدی الحافر»: حفر کننده زمین به جای ستی رسـید و نتوانست بکَند. و «أکدی الرجل»: خیر مرد کم شد. «انتقص»: لازم و متعدی است همچون نقص. و این گونه در نسـخه ها است به صیغه مجهول. و تعلیل به دو جمله بر اساس لـف و نشـر مرتب یـا مشوش است به دلیـل مطـابقت اعطـائ و منع در هر یـک از آن دو. و بنـا بر هر دو احتمال تعلیل در اولی ظاهر است و فقره دوم در نسـخه های توحیـد نیست و همین درست است. و بنا بر وجود این فقره هم در اصل جمله و هم در تعلیل به آن اشـکالی است. اما اشکال اول این است که اگر منظور از منع آن منعی باشد که نیکو یا اعم از آن است، پس چگونه حکم به مذموم بودنش صحیح است؟! و اگر منظور از آن منعی باشد که نیکو نیست پس استثناء صحیح نیست.

و ممکن است اینگونه جواب داده شود که شِقّ دوم از احتمال اول صحیح است یعنی منظور اعم از منع نیکو است. و گفته شود منظور از منع مذموم آن قسمی است که ممکن است ذم به آن ملحق شود و حاصل کلام اینگونه می شود که هر منع کننده ای

غیر از خداوند ممکن است مورد مذمت قرار گیرد به خلاف خداوند سبحان که ممکن نیست به خاطر منع، ذمی به او برسد. یا اینکه گفته شود منع کننـده بر غیر خدای تعالی صدق نمی کند مگر وقتی که به آنچه بر آن واجب است بخل بورزد و وقتی بر خداونـد اطلاق می شود منظور معنای مقابل عطاکننـده هست و منظور از این عنوان در حـدیث معنایی است که شامل هر دوی این معانی می شود. و دلیلش روایتی است از حضرت رضا علیه السّلام که از ایشان از معنی جواد پرسیدند، فرمود: سخن تو دو وجه دارد، اگر از مخلوق می پرسـی، جواد آن کسی است که هر چه خدای سبحان بر او واجب کرده بپردازد و بخیل آن است که از آنچه خـدا بر او واجب کرده، دریغ کند. و اگر مقصودت خالق است، پس او جواد است اگر ببخشد و او جواد است اگر دریغ کنـد، زیرا اگر به بنده ببخشد، چیزی را بخشـیده که از آن او(بنده) نیست و اگر دریغ کند، چیزی را دریغ کرده که از او نیست.

و امـا جمله دوم ممکن است جمله ای مسـتقل و به عنـوان تعلیـل مطلب قبلی نباشـد. و این جمله برای رفع توهمی باشـد که از تعلیل به عـدم نقص خـدا با اعطاء ناشـی می شود. بدین گونه که کسـی گمان کند حال که با اعطاء، چیزی از خزائن الهی کم نمی شـود پس واجب است که اصـلا خـدا متصـف به منع نشود و اگر متصف شود مـذموم است، بـا اینکه یکی از اسـماء الهی المانع است. پس این توهم با این جمله رد می شود که می گویـد منع خـدای سبحان به خاطر کم شدنِ ناشـی از اعطاء نیست. بلکه به دلیل قبح اعطاء در موردی و عدم اقتضای مصلحت برای آن است. و اینگونه منعهایی، مذمت را به دنبال نمی آورد.

و اگر این جمله بر تعلیل حمـل شـود پس ممکن است از قبیـل اسـتدلال به عـدم معلول بر عـدم علت باشـد زیرا فراوانی منع یا سختی اعطـاء، علت بخل است که خود تابع ترس از فقر است و این علت ترتّب ذم است از آنجا که نقص است یا مقتضـی منع و رد سائل است. ونفی ذم دلالت دارد بر عدم فراوانی منع یا عدم سختی اعطاء در دو جمله قبلی ادعا شد.

«المنـان بفوائـد النعم»: «المن»، به معنـای نعمت دادن و به معنای شـمردن نعمتهاست. و در اینجا معمنای اول ظاهرتر است و چه بسا بر معنای دوم حمل شود از این رو که این کار از جانب خدای سـبحان نیکوست هر چند که از جانب مخلوق مذموم باشد. «الفائـده»: زیـادتی از مـال و چیزهـای دیگر که برای انسان حاصل شود. «العائـد»: نیکی و توجه. و گفته شـده «عوائـد المزیـد و القسم» یعنی زیادتی و روزی های مورد عادت. «المزید»: زیادتی. و شاید منظور از آن در اینجا آن چیزی باشد توهم اسـتحقاق بنـده در آن نمی رود. «القسم» جمع القسـمه است که اسم از «قَسَـِمه و قَسَّمه» است یعنی جزء جزئش کرد. «عِیـال الرجال»: اهل خانه مرد و کسانی که مؤونه شان را بر عهده دارد. جمع عیل و جمع آن عیائل است.

«ضمن أرزاقهم»: روزیهاشان را بر عهده گرفت «و قدر أقواتهم»: برای هر یک از آنها مقداری از روزی که حکمت و مصلحت اقتضـا دارد قرار داد. «و نهـج سبیـل الراغـبین إلیـه»: «نهجـت الطریـق»: راه را روشـن و آشـکار سـاختم. و روشن کردن راه برای اصلاح معاد است چنانکه تضمین روزی برای اصلاح معاش است. و احتمال دارد معنای روشن کردن راه اعم از راه معاد باشد.

«لیس بما سئل» تا آخر عبارت: عدم فرق بین این دو مورد به جهت بخشـند گی خدا منافاتی با تأکید بر درخواست از او ندارد. زیرا این از وسایلی است که زمینه ای برای اسـتحقاق سائل جهت إنعام خدا می شود. چون نسبت خدای سبحان با خلق مساوی است اگر چه سائـل چیزی را مسـتحق شود که دیگران اسـتحقاش را ندارنـد بر خلاـف مخلوقات که درخواست از آنها طبیعت بخشند گیشان را صرفنظر از استعداد سائل تحریک می کند.

«الاول الّذی لم یکن له قبل»، اولی است که قبلی برای او نبوده که چیزی قبل از او باشد. گفته اند وجود خدا زمانی نیست و قبل و بعد زمانی بر او اطلاق نمی شود، و مقصود این است که قبلی ندارد تا ممکن باشد چیزی قبل او باشد، و بعدیت زمانی هم ندارد تا ممکن باشد چیزی پس از او باشد و شاید مقصود این است که مسبوق به عدم نیست که گفته شود چیزی قبل آن بوده که مؤثر در وجودش بوده، یا زمانی قبل آن نبوده و ذاتی نیست فناپذیر تا بعد از او چیزی باشد یا زمانی باشد یا هر چیز دیگری، و ممکن است مقصود از قبل، زمان متقدم باشد، چه به عنوان امری موجود، و چه موهوم، و مقصود از شئ موجودی از موجودات باشد، یعنی پیش از او زمانی نبوده تا تصور شود موجودی پیش از او بوده.

«و الرادع أناسی الأبصار عن أن تناله أو تدرکه»، «الأناسی» با تشدید، جمع إنسان و إنسان العین و به معنای شبحی است که در تاریکی دیده می شود. و بر أناس جمع بسته نمی شود چنانکه انسان به معنای بشر نیز بر أناسی جمع بسته نمی شود. و گفته شده «الأناسی» به تشدید جمع إنسان العین یعنی سیاهی یا مردمک چشم است. و دیگری گفته گاهی بدون تشدید هم می آید و بسیار اینگونه خوانده شود.

«ردعها»: منعش کرد. یعنی دیده نمی شود، زیرا خدای سبحان جسم و جسمانی نیست و در جهت خاصی نیست که شعاع چشم به او برسد یا او را درک کند یا در ذهن کسی گنجد.

«نلت الشی ء أصبته و أدرکته»: به آن چیز رسیدم و دنبالش کردم تا آن را کاملا درک کردم. و منظور از نیل، درک کامل و منظور از ادراک، غیر کامل است. و ممکن است برعکس باشد. و عطف یا برای تفاوت دو لفظ است و یا اینکه اشاره به دو جهت برای امتناع رؤیت باشد. بدین ترتیب که نیل مستلزم جهتدار شدن و جسمانیت خدا و ادراک مستلزم بودن کنه ذات خدا در اذهان باشد که ممتنع است. چنانچه در کتاب توحید به آن اشاره کردیم.

«ما اختلف علیه دهر»، ظاهرش نفی زمان از خدا است و احتمال دارد مقصود این باشد که روزگار هرگز بر خلاف مراد او نمی گردد تا مانند خلق، سختی و خوشی، و نعمت و نقمت، و تندرستی و بیماری داشته باشد.

«و لو وهب ما تنفست»: امام در اینجا تنفس را برای آشکار کردن معادن آنچه را که در درونشان دارند، استعاره گرفت. چنانچه هوا بر اثر تنفس حیوان خارج می شود. «ضحکت عنه»: باز می شود و می شکافد تا اینکه آشکار شود. و به شکوفه ای که باز می شود ضَحک گفته می شود. و بیان لطافت اینگونه تشبیهات قبلا گذشت. «الفِلِزّ»: جواهرات معدنی همچون طلا و نقره است. و در الصحاح گفته: آنچه از گدازه های فلزات زمین که با دمیدن خالص شود. «اللُجَین»: نقره. «العِقیان»: طلای خالص. «و نثرت الشی ء»: آن را پاشیدم و پراکنده کردم. «نُثاره الدُر»: مرواریدی که پخش و پراکنده شود. «الدر» جمع دره و آن مروارید بزرگ یا مطلق مروارید است. «حصد الزرع»: زراعت را با داس درو کرد. «الحصید»: درو شده. منظور از مرجان، مرواریدهای کوچک است و توصیف آن به درو شده ممکن است مناسب مطلبی باشد که تجار می گویند و آن اینکه چه بسا صدف در کف دریا ریشه می دواند و غواصان صیدش می کنند. به همین دلیل گفته شده حیوانی شبیه گیاه است. بعضی شارحین نهج البلاغه گفته اند: گویا منظور مرواریدهای آشکار شده باشد چنانچه دانه های درو شده آشکار می شوند. و ممکن است معنایش محکم باشد چنانچه وقتی می گویند: «شی ء مستحصد» یعنی چیز محکم. و همو گفته: به صورت «حصباء المرجان» نیز روایت شده که حصباء» جمع حصی است و گروهی گفته اند: همان «البسد» یعنی سنگ سرخ است.

«أنفـده»: آن را فانی کرد. «ذخائر الإنعام»: آنچه از نعمتهای بزرگ بعـد از عطایای واجب نزد او باقی می مانـد. «المطالب» جمع مطلب بمعنای مصدری. «لا یغیضه» متعدی و لازم می آید. «لا یبخله»: او را بخیل نمی سازد. و نیز گفته می شود: «بخله تبخیلا» وقتی او را بخیل بدانـد. و به صیغه إفعال نیز روایت شـده یعنی او را بخیل نمی یابـد. و تعلیل به اینکه خداوند بخشـنده است یا برای جمله شـرطیه است به همـان ترتیبش، که در این صورت علت تعلیل به نفی بخل روشن است. چرا که اگر عطای مفروض در بخشـندگی خدا اثر می گذاشت، اصرار بنده در درخواست از خدا، باعث بخل خدا می شد زیرا معنای حقیقی تأثیر عطا در بخشش همین است. پس نفی بخل دلالت بر نفی تأثیر عطا در بخشش خدا دارد.

و یـا اینکه نفی بخل، تعلیل برای بقای چیزی است که درخواسـتها آن را فانی نمی کنـد. پس وجه تعلیل این گونه می شود که عادتـا کسـی که آنچه نزدش است بـا درخواسـتها تمام می شود دچار بخل می گردد - اگر چه عقلا عـدم بخل ممکن است به اینکه همه چیزی را که دارد ببخشد -. پس نفی بخل ورزیدن خدا بر نفی فانی شدن آنچه نزد اوست دلالت دارد.

«فـانظر أیهـا السائـل» تـا آخر کلاـم، «الایتمـام»: اقتـدا. «الأَـثَر»: نقـل و روایت حـدیث. «وکـل الأـمر إلیه وکلاـ و وکولا»: کار را واگذاشت و رها کرد. دلالت دارد بر منع از اندیشه در اوصاف خدا و بحث از آن به آنچه در قرآن و سنت نباشد.

«و اعلم أن الراسـخین فی العلم» تا آخر سـخن. «الراسـخ فی العلم»: ثابت در علم. «اقتحم المنزل»: ناگهان و بدون فکر وارد خانه شـد. «السـدد» جمع سـده و آن درِ خـانه است. «ضـرب البـاب»: نصبِ در. «دون الشـی ء»: نزدیک چیزی قبل از رسـیدن به آن. «المتعمق فی الأمر»: کسـی که در چیزی مبالغه می کند و رسـیدن به دورترین نهایت آن را طلب می کند. «قدر الشی ء»: اندازه اش. و «تقـدیره»: یعنی برایش انـدازه ای قرار دهی و او را با چیزی مقایسه کنی. و معنا این است که عظمت خدا را به مقیاس و مقدار عقلت سنجش مکن.

و ظـاهر این است که مقصود از اقرار راسـخان و مـدح آن هـا در ضـمن قول خـدا است که فرمود: «فأمّـا الـذین فی قلوبهم زیغٌ فیتّبعون مـا تشابه منه» - . آل عمران / ۷ - ، {امـا کسانی که در دل هایشان انحراف است، برای فتنه جویی و طلب تأویل آن [به دلخواه خود] از متشـابه آن پیروی می کننـد.} تـا آنجـا که می فرمایـد: «و مایتـذکّر الّـا اولوا الألباب»، {و جز خردمنـدان کسـی متـذکر نمی شود.} و اقرارشان این است که گفتنـد: «آمنّا به کلّ من عنـد ربّنا»، { ما بدان ایمان آوردیم، همه [چه محکم و چه متشـابه] از جانب پروردگار ماست.}و سـتودن خـدا از آن ها این است که سـخن آن ها را که متضـمن ایمان و تسلیم است به عنوان مدح نقل کرده، یا اینکه ترک تعمق آن ها را رسوخ در علم و استواری آنان دانسته است.

در این صورت مقصود از متشابه آیاتی است که شامل کنه ذات و صـفات خدای سـبحان است از آنچه دانش آن را مخصوص خود ساخته، و بنابراین در کلمه «إلا اللّه» باید وقف شود چنانچه مشـهور میان مفسران و قراء قرآن است، و دلالت دارد بر اینکه علم متشابه مخصوص خدا است، و «الراسخون» مبتداء است، و «یقولون» خبر آن است، و ظاهرش مخالف گزارش های روایات و اخبار بسـیاری است که ائمه علیهم السّـلام متشابه قرآن را می دانسـتند، چنانچه در کتاب امامت گـذشت، و بنابراین وقف در کلمه «العلم» است، و جمعی از مفسـران هم به آن معتقدنـد، و لـذا «یقولون» حـال می شود از الراسـخین یـا آنکه جمله جـدایی است در محل حال و ممکن است به چند دلیل بتوان میان همه جمع کرد و همه را موافق ساخت:

۱. کلام امام علیه السلام در اینجا برای الزام مخالفین است، چنانچه میان آن ها مشهور است.

۲. آیه ظاهر و باطنی دارد و متشابه به معنی علم به کنه واجب، و آنچه مخصوص به خدا است از علم به کنه ذات و صفات و ظاهر آیه است، و علم راسخون به تأویل متشابه، جزء آن باطن آیه است که در اخبار به آن اشاره شده، و بنابراین قاری مخیر است که بر هر دو جا وقف کند.

۳. گفته شده: ممکن است که خواسته است بگوید، اعتراف و تسلیم راسخین پیش از آن بوده که خدا تأویل آیات متشابهه را به آن ها بیاموزد و گویا خداوند بیان کرده که چون آن ها ایمان به محکم و متشابه آوردند و مانند منحرفان دنبال ظاهر نرفتند و تأویل به باطل نکردند، خدا علم تأویل را به آن ها داد و آن ها را به خود پیوند داد و بازگشت به این معنی برای رفع دوری گزیدن ازهمانند بودن آن ها است با خدا در این علم، و بیان اینکه آن ها برای اعتراف به جهل و قصور از فهم کامل متشابهات، مستحق افاضه علم شدند و علم تأویل را از خدا آموختند. و در خبری رسیده که چون آن حضرت از برخی امور نهانی خبر داد، مردی به او گفت یا امیر المؤمنین! آیا علم غیب به تو عطاء شده؟ فرمود: این علم غیب نیست و همانا آموختن از دانای به آن است و سخنی در این باره در کتاب توحید گذشت.

«إذا ارتمت»، گفته می شود «ارتمی القوم»: یکدیگر را با تیر زدند. «الأوهام»: خطورات قلبی و در اصطلاح متکلمین یکی از قوای باطنی است. امام علیه السلام جولان افکار و تعارضشان با یکدیگر را به تیر اندازی تشبیه نمود. «المنقطع»: محل جدایی. و احتمال معنای مصدری نیز هست. «حاولت الشی ء»: آن را اراده کردم. «الخطر» با سکون مصدر «خطر له خاطر» یعنی فکری در قلبش گذشت. و روایت شده «من خطرات الوساوس». «الوسوسه» حدیث نفس و شیطان به آنچه که خیر و نفعی در آن نیست و اسمش وسواس است.

«الملکوت»: عزت و سلطنت. «تولهت إلیه»: عشقش شدید شد و به او متمایل گشت. «الوَلَه»: تحیر و زائل شدن عقل از روی غم یا شادی. «لتجری فی کیفیه صفاته»: یعنی تا راهی در آن بیابد. «غمض الشی ء» با فتحه و ضمه یعنی محل گرفتنش مخفی شد. «الغامض من الکلام»: سخن غیر واضح. «مداخل العقول»: راههای فکر. و فاعل تنال ضمیر عقول است. یعنی وقتی راههای فکر دقیق و پنهان شد و به حدی رسید که توصیفات به آن نمی رسد. به دلیل نازکی و خفاء این راهها. یا اینکه وقتی عقول باریک شد و به آنجا رسید که با ملاحظه حق صفتی از صفاتش را اعتبار نمی کند - چنانچه گفته شده - و بدان وسیله طالب شود که به علم ذاتش دست یابد. و در بعضی نسخه ها «علم ذلک» آمده ولی اولی ظاهرتر است.

«ردعها»، الردع: رد کردن و بازداشتن. و جمله جزاء شرط سابق است و ضمیر منصوب به أوهام یا غیر آن از آنچه گذشت بر می گردد. «و هی تجوب»: یعنی قطع می شود و واو برای حال است. «المهاوی» جمع مهواه و آن به معنای حفره یا ما بین دو کوه است. و منظور از آن در اینجا مهلکه است. «السدف» جمع سدفه و آن قطعه ای از شب تار است و بر نور نیز اطلاق شود. «خلصته تخلیصا»: او را دور کردم پس خالص شد. پس سخن امام «متخلصه إلیه» یعنی متوجه به او به تمامش و دور شده از غیر او. «جَبَهه»: پیشانیش را زد پس دورش کرد. «الجور»: انحراف از راه. «الاعتساف»: طی مسافت بر جاده ای نامعلوم. و منظور از جور الاعتساف، جولانش در آن راهی است که جاده ای نداردو به مقصود نمی رسد. و خطوراتی که امام نفی کردند آنهایی است که مطابق با واقع باشند.

«الـذی ابتدع الخلق»، «الابتداء»: ایجاد و احداث. «مِثال الشـی ء»: صورت آن و صـفت و مقدارش. «امتثله»: دنبالش رود و از آن تجاوز نکنـد. «احتـذی علیه»: به آن اقتـدا کنـد. «من خالق» متعلق به محـذوف است و آن صـفتی برای مقدار یا مثال است. مثل «ناشئ».

منظور از نفی امتثالِ مثال آن است که خداوند قبل از شروع

خلقتِ عـالم برای خودش نمونه و الگویی قرار نـداد تا عالم را به شـکل آن بسازد. و منظور از نفی احتـذاءِ مقـدار آن است که خداوند به خالقی قبل از خود اقتدا نکرد. پس ظرف فقط صفت برای مقدار است.

و ممکن است دومی همچون تأکیدی برای اولی باشد، پس ظرف، صـفت برای مثال و مقدار با هم است. و منظور از اولی نفی اقتـدای به غیر در تصویر و از دومی در انـدازه گیری می باشد. یا اینکه منظور از مثال آن چیزی است که در خیال از صورت و شکل مصـنوع رسم می شود. و خلقت خـدا بر مبنای پیروی از فعل فاعلی دیگر نیست زیرا خداوند از صور و خواطر منزه است. پس ظرف صـفت برای «مقـدار» است. و وصف معبود برای خالق آوردن به این دلیل است که عبودیت از لوازم خالقیت است. یا به این دلیل که اگر چنان باشد او معبود است.

«المِساك»: آنچه به آن نگه داشته می شود. و در این مطلب دلالت است بر احتیاج باقی در بقایش به مؤثر. «ما دلّنا» مفعول دوم برای أرانـا. اضـطرار قیـام حجت عبـارت از افـاده آن علم قطعی را بعـد از تحقق شـروط و ارتفاع موانع است. و ظرف در «علی معرفته» متعلق به «دلّنا». «أعلام الحکمه»: آنچه بر حکمت دلالت می کند. و ضمیر در «فحجته» شاید به «الخلق الصامت» برگردد همچون ضمیر در «دلالته» یا اینکه به الله بر می گردد.

«فأشـهد» - و در بعضـی نسـخه ها با واو - «بتباین»، مشبه به در حقیقت خلق است و باء را تنها به این دلیل بر سر تباین آورد که اشاره به وجه خطای تشبیه کند. «التلاحم»: پیوستن. «الحِقاق» جمع حُقه و آن در اصل ظرفی از چوب است.

«حقاق المفاصل»: گودیهایی که اسـتخوانها در آن جابجا می شوند. «احتجابها»: پوشـیده بودن آنها با پوست و گوشت. «لتدبیر» متعلق بـه «المحتجبه». یعنی پوشـیده شـده از روی تـدبیری که حکمت آن را اقتضـا می کنـد. گفته شـده و یکی از حکمتهـای پوشـیده بودن آنها این است که اگر آشـکار بودند رباطهای آنها خشک می شد و در نتیجه حرکت حیوان دشوار می گشت و در معرض آفات قرار می گرفت. یا اینکه «لتدبیر» متعلق به تباین و تلاحم است.

و بعضـی شارحان نهج البلاغه گفته: کسـی که «المحتجه» روایت کرده منظورش استدلال کننده بر تدبیر حکمت آمیز از جانب خداوند بوده است.

«العقـد»: بسـتن. فاعل آن، موصول یعنی شـخص تشبیه کننـده است. «غیبَ» مفعول و منصوب است، به معنای هر چه غایب شد. «الضـمیر» اسم است از «أضـمرت فی نفسی شیئا» یا اینکه اضافه غیب به ضمیر از باب اضافه صفت به موصوفش است. و منظور از غیبِ ضـمیر، حقیقت عقیـده و بـاطن آن است. نه آنچه که از آن برای دیگران یـا برای خودش بر اسـاس توهمش ظـاهر می شود. در بعضی نسخه ها «لم یعتقد» به صیغه مجهول و غیب با رفع آمده است. «المباشره» لمس پوست و فاعل آن یقین است و

در بعضی نسخه ها قلبه با رفع آمده بنا بر اینکه فاعل باشد. و یقین با نصب آمده و نسخه اول ظاهر تر است.

«الند»: مثل. إن در آیه مخففه است و از کلام امام علیه السلام بر می آید تسویه در آیه شامل این تشبیه می شود و مخصوص به استحقاق عبادت نیست.

«کـذب العـادلون بـک»: یعنی کسـانی کـه تـو را بـا غیر تـو مسـاوی قرار می دهنـد. «و نحلـوک» یعنی بـه تـو می دهنـد «حلیه المخلوقین» یعنی صـفات مخلوقات را. و تعبیر به نحله و زیور به دلیل گمان آنهاست که این امور برای خداونـد کمال است. «و جزءوک»: برای تو اجزائی اثبات کردنـد. «خواطرهم»: آنچه از اوهام فاسد به ذهنشان خطور می کند. «و قدروک علی الخلقه»: برای تو در عظمت معنوی انـدازه ای چون انـدازه مخلوقـات قرار دادنـد پس صـفات مخلوقات را برای تو قرار دادنـد. «و قرائح عقولهم»: آنچه بـا رأی خود اسـتنباط می کننـد. و «القریحه» در اصل اولین چیزی است که از چاه برداشت می شود. «محکمات الآیـات»: نصوص کتـاب. «شواهـد الحجـج»: ادله عقلیه. و نطق این ادله همان دلالت قطعی آنهاست. یا اینکه منظور از شواهـد، امامان هادی هسـتند که ادله را بیان می کننـد. و گویا نطق معنای کشف را در بردارد به همین دلیل به عن متعـدی شد و اضافه حجج به بینات برای مبالغه است.

«لم یتناه فی العقول» یعنی خردها نهایت و کنه تو را در نمی یابند به طوری که ماورای آن برای تو صـفتی نداشته باشد یا اینکه عقل ها به تو احاطه نمی کنند تا اینکه محدود در آنها باشی.

«مهب الفکر»: وزیـدن فکر. و شایـد امـام علیه السـلام حرکـات فکری را به وزش باد تشبیه کرد به دلیل خار و خاشاکی که باد بلند می کند که اشاره به ضعف این افکار و پستی آنچه از این افکار حاصل می شود داشته باشد.

گفته شـده: تناهی در عقل آن است که عقل چیزی را که در قوای جزئیه رسم شده درک کند و این همان مهابّ فکر است که صورتها در آن ترسـیم می شود و زائل می شونـد همچون بادی که به چیزی می گذرد. و گفته شده «مهاب الفکر» جهات فکر است. «رویات الخواطر»: آنچه با فکر و نظر به ذهن خطور می کنـد. «المحـدود» محاط به حـدود. و منظور از حدود، آن چیزی است که موجب احاطه تامه می شود و یا منظور صفات و کیفیاتی است که معلوم از آنها تجاوز نمی کند.

«المُصـرّف» قابـل دگرگونی و جنبش یـا محکوم به تجزیه و تحلیـل و ترکیب است. «قـدر مـا خلق فأحکم تقـدیره»، یا برای هر چیزی بر حسب حکمت اندازه مخصوص قرار داد، یا آنکه برای هر چیزی چنانچه خواست خصوصیات و کارهایی آماده کرد، یا آنکه أجل مشخصی را برای او مقدر کرد.

«فأحکم»: محکم کرد. «التـدبیر فی الأمر»: نظر در عاقبت یک کار. «فألطف تدبیره»: در آن تدبیرات دقیق و لطیف به کار بست. یا اینکه تدبیراتش همراه با لطف و نرمی و رحمت بر بندگانش بود.

«و وجّهـه لـوجهته» یعنی هر چیزی را برای آنچـه منظـور از آفرینش او بـود آمــاده کرد، چنــانچه حبوبـات را برای خـوردن و چهارپایـان را برای سـواری و بـار بردن و هر دسـته از آدمیـان را برای مصـلحتی از نظم جهـان. و شایـد مقصـود، توجه به محل سکونت آن ها باشد و معنی نخست عمومی تر و روشن تراست.

«الوِجهه»: جانب. و هر امری که به طرفش روی. «قصر السهم عن الهدف»: تیر به هدف نرسید. «قصرت عن الشی ء»: از آن عاجز شدم. «استصعب الأمر علینا»: سخت شد. «الصعب»: غیر مطیع. «مضی الشی ء مضیا و مضوا»: انجام شد و ممتنع نگشت. «صَدَر»: بازگشت.همچون بازگشت آب خورنده از آب و بازگشت مسافرین از سفر. و از آنجا که همه امور به دلیل امکانشان در وجودشان محتاج به مشیت خدا هستند، گویا به سمت مشیت او توجه می کنند و آنگاه در حالی که به مقصود خود رسیده اند باز می گردند. «المشیه»: اراده. و أصل آن المشیئه با همزه می باشد.

«آل إلیها»: بازگشت به سویش. «الغریزه»: طبیعت. «قریحه الغریزه»: آنچه ذهن استنباط می کند و گفته شده قوه تفکر عقل است. «أضمر علیها»: آن را در نفس خود مخفی کرد و و شامل آن شد. «التجربه»: امتحان کردن متعدد. «أفدته مالا»: به او مالی دادم. «أفدت منه مالا»: از او مالی گرفتم. و جوهری از أبی زید حکایت کرده: «أفدت المال»: مال را به دیگری دادم. و «أفدته»: خودم از آن استفاده کردم .

«ابتداع الخلائق»: ایجاد مخلوقات. «فتم خلقه»: ممکن است منظور از خلق معنای مصدری باشد و ممکن است ضمیر به خداوند برگردد همچون ضمیر در «طاعته» و «دعوته» یا اینکه به خلق که قبلا ذکر شد برگردد. که بنا بر احتمال اول ضمیر در «أذعن» و «أجاب» بنا بر استخدام به خلق بر میگردد یا به آنچه خلق شده برمی گردد. و ممکن است منظور از خلق، مخلوق باشد و منظور از تمام کردن مخلوقاتش افاضه کردن آنچه لایق و مستعدش هستند بر آنها باشد.

آنجا که می گوید: «اعتراف و اذعان کرد»، اذعان همه مخلوقات برای فرمانبرداری، و پذیرایی دعوت او و به معنی آمادگی آن ها است برای آنچه هدف آفرینش آنان است، یا آمادگی برای اجرای تقدیرات و اراده خدا بر آن ها و اشاره است به قول خدای سبحان «أتینا طائعین»، {آمدیم به دلخواه خود.} (در آفرینش آسمان و زمین) و شاید حمل بر ظاهر شود بنا بر اینکه هر آفریده ای شعور دارد چنانچه ظاهر این آیه این است که«و إن من شیء إلّا یسبح بحمده»، -. أسری / ۴۴ - {و هیچ چیز نیست مگر اینکه در حال ستایش تسبیح او می گوید.}

«و اعترض الشی ء دون الشی ء»: یعنی بین آن دو حائل شد. «دونه»: قبل از رسیدن به آن. و ضمیر در «دونه» نیز به خداوند سبحان بر می گردد. و ممکن است به مصدر أذعن و أجاب برگردد. «الریث»: سستی. « الأَناه»: اسم از «تأنّی فی الأمر» یعنی مکث کرد و عجله نکرد. «تلکأ»: ایستاد و کند شد.

«فأقام من الأشیاء أودها»: «الأَوَد» یعنی کجی. و راست کردن کجی هر چیز یعنی هر چیزی را برای آنچه شایسته او بود آماده کرد، یا مفاسدی را که طبع سرخود اشیاء به همراه داشت از میان برداشت.

«نهج» یعنی آشکار ساخت. «حد الشی ء» یعنی منتهای هر چیز. و اصل معنای حد، منع و جدایی انداختن بین دو چیز است. «و نهج الحدود» یعنی روشن کردن حدود و واضح ساختن هر چیزی است از نظر هدف و فراهم نمودن وصول به آن، یا مقصود این است که برای هر شخص یا نوعی، امتیازات روشنی قرار داد که آن ها را از دیگران ممتاز و مشخص می کرد زیرا بزرگ ترین مصلحت ها و با ارزش ترین آن ها، امتیاز و تفکیک اشخاص و انواع از یکدیگر است.

به عقیده من شاید مقصود از حدود، جای وجود آن ها است مانند جای عناصر که هر کدام دارای حد و مرزی هستند و از آن تجاوز نمی کنند و شاید این معنا به ما بعد آن برگردد.

«لاءم بین متضاداتها»: بین امور متضاد جمع کرد. مانند جمع عناصر متباین در کیفیات و صفات برای حصول مزاج و مانند الفت بین روح و بدن. «وصل أسباب قرائنها»: السبب در اصل به معنای ریسمان است و به هر چیزی که با آن به چیزی می رسند گفته می شود. «القرینه»: وزن فعیله به معنای مفعوله است. «قرائن الأشیاء»: آنچه از اشیاء که قرین دیگری شود. و وصل أسبابِ قرائن اشیاء ملزومِ اتصال آنها است.

ابن میثم گفته: منظور از قرائن، نفسهای همراه با بدنها، و اعتدال مزاج به سبب بقای روح است؛ یعنی اسباب نفسهایشان را به تعدیل مزاجهایشان متصل کرد.

منظور از أجناس در اینجا اعم از اصطلاح منطقیون است و همچنین مراد از حدود غیر از معنای مصطلح آنهاست اگرچه مقام کلام از آن دو معنا نیز ابایی ندارد.

«الغرائز»: طبایع و قوای نفسانی است. «البدایا» جمع بدایه و آن به معنای حالت عجیب است. گفته می شود «أبدأ الرجل»: یعنی مرد امری شگفت آورد. «البدیئه» نیز به معنای حالت نو و ابتکاری است یعنی عجائب مخلوقات یا مخلوقات نو که بدون پیروی از الگویی خلق شده اند. و این خبر مبتدای محذوف است. یعنی اینگونه بوده: «هی بدایا...». «الفطر»: ابتدا و اختراع. و «الابتداع» همچون تفسیری برای آن است.

«نظم»: جمع کرد. «ألف بلا تعلیق»: بدون اینکه آنها را با ریسمان و مانند آن به هم ببندد پیوندشان داد. «رهوات فرجها»: رهوه، به تپه و هم به گودال می گویند، و نظم آن هموار کردن آن است. در نهایه آمده است: در بیان حضرت علی علیه السّلام است که «شکاف های آن را هموار کرد» یعنی جاهای گشوده از آن را، و آن از گفته عرب «رها رجلیه رهوًا» بازگرفته شده، یعنی گشود و آن دلالت دارد که آسمان منافذ و سوراخ ها و ترک هایی داشت و خدای سبحان آن ها را هموار کرد و با آنچه گذشت که مایه آن دود بوده که از آب برخاسته، مناسب است؛ زیرا مانند آن قطعه قطعه و رخنه دار است.

و برخی شارحان آن را تأویل کرده به اینکه اجزاء مرکب پیش از ترکیب و آمیختن، از هم جدا هستند. یا مقصود فاصله ای است که میان آسمان ها بوده، اگر خدا آن ها را کروی و چسبیده به هم نمی ساخت.

و تنها اعتقاد به قواعد فلاسفه و پیروی از آن ها است که وی را به چنین تفسیری کشانده است.

«و ملاحمه الصدوع»: اتصال أجزاء چیزهای شکافدار به یکدیگر. اضافه صدوع به انفراج از باب اضافه خاص به عام است. «وشّج»: در هم فرو کرد. ضمیر در «بینها» به چیزی بر می گردد که ضمیرهای سابق به آن بر می گردند.

ابن میثم می گوید، مقصود از ازواج افلاک، ارواح آن ها است که فرشته های آسمانی هستند و قرین آن هایند، و به هر قرینی جفت می گویند، یعنی میان آن ها و ارواح آن ها ارتباط و پیوند ایجاد کرد، به اینکه هر جرم آسمانی روح خود را که غیر او

آن را نمی پذیرفت بپذیرد.

به نظر من، قول به اینکه آسمان ها جاندارند و روح دارند مخالف مشهور میان مسلمانان است، بلکه سید مرتضی رضی اللّه عنه اجماع همه مسلمانان را نقل کرده بر اینکه افلاک شعور ندارند و بی اراده اند، و اجسامی بی جانند که خالقشان آن ها را به حرکت درمی آورد و ممکن است مقصود از ازواج، فرشته های گماشته بر آن ها یا ساکنان آن ها باشد.

یا مقصود کواکب و افلاک جزئیه است که مانند آن هایند و شاید عبارات پیش بر این دو معنی اخیر بر آن حمل شوند، و ممکن است مقصود از ازواج، همانند آن ها باشد در جسم بودن و آنچه زمینی است و تناسب دارد با آنچه بر سر زبان ها است که علویات آبائند و سفلیات امهات و مادران .

«و ذلل للهابطین»: گفته می شود «ذلل البعیر»: یعنی شتر را رام کرد. و آن بر خلاف صَعب است که رام نمی شود. و این از الذِل به معنای نرمی گرفته شده. «الحزونه» مخالف سهولت است. «المعراج»: نردبان و محل صعود.

«و نداء السماء» اشاره است به آنچه از قول خدای سبحان گذشت که «فقال لها و للأرض ائتیا طوعاً أو کرهاً»، - . فصلت / ۱۱ - {پس به آن(آسمان) و به زمین فرمود، خواه یا ناخواه بیایید.}.

«فالتحمت عری أشراجها»: «التحمت»: چسبید و درست شد. «عری العیبه»: حلقه هایی است بر سر کیسه که به هم می پیوندند و بسته می شوند و قفل می شوند. «الشَرَج»: بند کیسه. و جمع آن أشراج. گفته شده گاهی اشراج بر اطراف کیسه که دوخته می شود اطلاق گردد. شاید کنایه است از کامل کردن آفرینش آن ها و افاضه صورت های آسمانی به آن ها.

«و فتق بعد الارتتاق صوامت أبوابها»: «فتق الثوب فتقا»: دوخت لباس را شکافت بطوری که از هم گسست. «رتقت الفتق رتقا»: آن را بستم پس بسته شد. «الأبواب الصامته و المصمته»: درهای بسته.

و گشودن درهای خموش آن ها شاید کنایه است از ایجاد درها برایشان و شکاف دادن آن ها پس از اینکه بسته بودند و در نداشتند، یا مقصود این است که درهای آن ها را که در هنگام ایجاد آن هاآفریده بود باز کرد و این همان درهایی است که که فرشته ها از آن بالا می روند و فرود می آیند و کردار و دعا و روح بنده ها از آن ها به بالا می روند، چنانچه خدای تعالی فرمود: «لاتفتّح لهم أبواب السماء»، - . اعراف / ۴۰ - {درهای آسمان را برایشان نمی گشایند.} و آن درهایی هستند که از آن ها باران فرو می ریزد چنانچه به آن هااشاره کرده که «ففتحنا أبواب اسماء بماء منهمر»، - . قمر / ۱۱ - {پس درهای آسمان را به آبی ریزان گشودیم.} «و أقام رَصَدا»: جمع راصد یا گفته شده اسم جمع و مصدر نیز هست مانند الرَصد. و راصد یعنی نشسته بر سر راه در انتظار دیگری برای دزدی یا ممانعت. مرصاد: راه و مکانی که در آن مراقب دشمن می باشند. «أرصدت له»: آماده شدم. «الثواقب»: نفوذ کننده هایی که شیاطین یا هوا را سوراخ می کنند و یا با نور خود در جو نفوذ می کنند.

«نِقاب» جمع نَقب یعنی شکاف و پارگی است و منظور، برپاداشتن تیرهای شهاب برای راندن شیاطین از پنهانی گوش کردن است، چنانچه خدای سبحان به آن اشاره کرده: «و إنّا کنّا نقعد منها مقاعد للسمع فمن یستمع الآن یجد له شهاباً رصداً»، - . جن / ۹ - {و در [آسمان] برای شنیدن به کمین می نشستیم [اما] اکنون هر که بخواهد به گوش باشد، تیر شهابی در کمین خود

می یابد.} و صراحت ندارد بر اینکه آن منع، مقارن آفرینش آسمان بوده تا منافاتی با حدوث آن داشته باشد و ممکن است رخصتی بین دو منع وجود داشته است.

«و أمسکها من أن تمور»: آن را نگه می دارد از اینکه بجنبد و جابجا شود. «الخرق»: سوراخ دیوار یا شکاف لباس و غیر آن. و در اصل مصدر «خرقته» یعنی بریدم و پاره کردم. و نیز به معنای بیابان و زمین وسیع است. «تنخرق فیها الریاح»: می وزد و شدید می شود. «الهواء»: به جسمی گفته می شود که یکی از عناصر است. و به هر چیز خالی نیز گفته می شود. چنانچه خداوند فرمود: «وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ» یعنی خالی از عقل و خیر.

مقصود از لرزش در خرق هوا، یا حرکت طبیعی یا فشاری است در فواصلی که ایجاد می شود با حرکت جسمی که خود یکی از عناصر است، زیرا دلیلی نیست که به آنچه بین آسمان و زمین است، منحصر باشد؛ یا مقصود، حرکت آن در جای خالی و تهی موهوم یا موجود به طور طبیعی است، یا فشار یا حرکت اجزاء آن در میان آسمان و زمین است .

«آیه مبصره» یعنی نشانه چشمگیر و آنچه که با چشم بصر درک می شود. مبصره در قول خدای تعالی «جعلنا آیهٔ النهار مبصرهٔ»، - . اسراء / ۱۲ - {نشانه روز را روشنی بخش گردانیدیم.}مبصره به روشن و آشکار و به روشنایی که با آن دیده می شود و روشنایی کننده مردم در آن یعنی بیناکننده مردمان تفسیر شده است. و «المحو» یعنی بردن اثر و خاموش کردن نور است و محو و تاریکی به ماه تفسیر شده که خود به خود تاریک است و مانند خورشید نیست و به اینکه نسبت به خورشید کم نور است و به ذره ذره کم شدن نورش، تا در محاق قرار گرفتن. و روایت شده که ابن کواء از امیر المؤمنین علیه السّلام از سیاهی ای که روی ماه است سؤال کرد؟ فرمود: این همان محو نشانه شب است و ممکن است در کم شدن روشنایی ماه تأثیرداشته باشد.

«من لیلها»: گفته شده «مِن» برای ابتدای غایت یا برای بیان جنس و متعلق به «ممحوه» یا «یجعل» است و گفته شده منظور «من آیات لیلها» است.

«المنقل» راه کوهستانی و «المدرج» راه، و «درج»: راه رفت. و «الدَرَج» یعنی راه و در بعضی نسخه ها «درجیهما» به صیغه مثنی آمده.

منظور از مناقل و مدارج ماه و خورشید، منازل و برج های آن هاست. و ظاهر آن است که تمییز و علم دو غایت برای مجموع افعال سابق است. و این اشاره دارد به کلام خدای تعالی که «و جعلنا اللیل و النهار آیتین فمحونا آیهٔ اللّیل و جعلنا آیهٔ النّهار مبصرهٔ لتبتغوا فضلاً من ربّکم و لتعلموا عدد السّنین و الحساب»، - . اسراء / ۱۲ - {و شب و روز را دو نشانه قرار دادیم نشانه شب را تیره گون و نشانه روز را روشنی بخش گردانیدیم تا [در آن] فضلی از پروردگارتان بجویید و تا شماره سال ها و حساب [عمرها و رویدادها] را بدانید.} و به این آیه که «هوالّذی جعل الشمس ضیاءً و القمر نوراً و قدّره منازل لتعلموا عدد السنین و الحساب»، - . یونس / ۴ - { اوست کسی که خورشید را روشنایی بخشید و ماه را تابان کرد و برای آن منزلهایی معین کرد تا شماره سالها و حساب را بدانید.} و ممکن است تمییز غایت برای اولی و علم غایت برای آخری یا دوتای آخر باشد که در این صورت لف و نشر مرتب می شود.

ظاهر کلام امام علیه السّلام آن است که دو نشانه را در آیه نخست به خورشید و ماه تفسیر کرده، نه به شب و روز، و اگر چه ظاهر روایت همان شب و روز است، و گفته شده مقصود این است که شب و روز دارای دو نشانه اند، و مقصود از آن ها در هر دو جا،خورشید و ماه است. و مقصود از حساب، حساب عمرها و اجل ها است که مردم در امور دین و دنیایشان به آن نیاز دارند، و اندازه و مقادیر آن ها، اندازه گردش آن ها و تفاوت وضعیتشان است.

«ثمّ علق فی جوّها فلکها»: سپس فلک آن ها را در جوّشان آویخت. ظاهر آن است که «ثم» در اینجا برای ترتیب در بیان است و شاید مقصود این باشد که فلک را به نیروی خود در جای آن از فضا آویخت، و این منافاتی با نفی تعلیق در نظم اجزاء ندارد که پیش از این بیان شد، جوّ فضای وسیع است یا فضای میان آسمان و زمین، فلک مدار ستاره ها و اختران است، و گفته اند مقصود از آن دائره معدل النهار است، و گفته شده: مقصود جنس آن و همه اجسام مُدوّری است که این نام بر آن صدق می کند و گفته شده، فلک در اینجا همان آسمان این دنیا است، طبق کلام خدای سبحان که «إنّا زیّنّا السماء الدنیا بزینةٍ الکواکب»، - . صافّات / ۶ - {به راستی ما آسمان این دنیا را به زیور اختران آراستیم.} و توجیه تعلیق آن در جو، میان همه این تفسیرها مشترک است و بنا بر مشهور که همه اختران در آسمان این دنیا نیستند. شاید دقیق تر این باشد که مقصود از فلک چیزی است که اختر متحرکی با حرکت آن، در آن جا دارد، و مقصود از جوّ، فضای پهناور موهوم یا موجود است که همان جای فلک است و چون فلک از آن او است، به او نسبت داده شده، و در این صورت ممکن است که مقصود از فلک، محیط محرّک سراسر آن باشد و ممکن است مقصود از فلک آن باشد که اختران و ستارگان مدار در آن جا دارند، و روشن است که فلک در جو آن است؛ یا مقصود از سماء، افلاک کلی باشد و مقصود از فلک، افلاک جزئیه که در داخل آن است.

و در برخی نسخه ها است که: «علّق فی جوها فلکاً»، در جو آن ها فلکی راآویخت، بدون ضمیر در فلک و آن زمانی است که همه اختران در یک فلک باشند.

«ناط» یعنی بست. «دراری» جمع دریّ است به معنی درخشان و گویا منسوب به درّ است و شبیه آن از نظر صفای آن. فراء گفته: کواکب دریّ نزد عرب ستاره های بزرگ است، و گفته اند یکی از [سیاره هفتم است و در نهایت کواکب] و یا سیاره پنجم، و ناگفته نماند که توصیف دراری به نهانی، با ظاهر این دو قول در تناقض است.

«إستراق السمع» یعنی مخفیانه گوش دادن. «ثواقب شهب» اشاره دارد به کلام خدای سبحان «إلّا من استرق السمع فأتبعه شهابٌ مبین»، - . حجر / ۱۸ - {مگر آن کس که دزدیده گوش فرا دهد که شهابی روشن او را دنبال می کند.} و این آیه که «إلّا من خطفا الخطفةَ فأتبعه شهابٌ ثاقب»، - . صافات / ۱۰ - {مگر کسی که [از سخن بالاییان] یکباره استراق سمع کند که شهابی شکافنده از پی او می تازد.}

«الإذلال» جمع ذل است به کسر، مثلاً گفته می شود: «امورالله جاریةٌ أذلالها». أذلالها یعنی در مجاری و در حال خود، و گفته می شود: «دعه علی أذلاله» یعنی بر حال خود رهایش کن. و مراد از «هبوط»، یا به اصطلاح منجمان در برابر شرف و بالایی و برتری است، یا مقصود، توجه به حضیض و پایین ترین سطح حامل است و یا تدبیر، یا توجه به غروب که هبوط حسی است، و صعود نقطه مقابل آن است. و «النحوس» یعنی نحس ها و بدی ها، ضد سعدها و خوشی ها است.

«ثم خلق»: در اینجا ثم به معنی ترتیب حقیقی است، و به زودی در اخبار بیان خواهد شد که دلالت دارند بر مقدم بودن خلق فرشته ها بر آسمان ها، و ممکن است جمع میان آن ها به صورت خاص این مورد به فرشته ها باشد، که همیشه در آسمانند و از آن جدا نمی شوند .

«عماره المنزل»: مسکونی کردن منزل بر خلاف خراب که ساکنی ندارد. «الصفیح»: سطح و روی هر چیز عریض. و نیز اسمی از اسامی آسمان است و منظور از صفیح أعلی در اینجا سطح هر آسمانی است و مقابل آن سطح پایینی است که زمین باشد یا بالای آسمان هفتم و یا بالای کرسی. «المَلَکوت»: عزت و سلطنت. «الفروج»: مکانهای خالی.

«فج»: راه پهن میان دو کوه است. «حشوت الوساده بالقطن»: بالش را با پنبه پر کردم. «الفتق» یعنی شکاف جو، فضاء وسیع میان آسمان و زمین است، و این کلام دلالت دارد بر عدم پیوستگی کامل آسمان ها و نیز تجسّم ملائکه، و اینکه میان آسمان ها فراوان هستند وکاملاً آنجا را پُر کرده‌اند، و در این صورت شبهه لزوم خلأ برطرف می شود، چنانچه متوجه خواهی شد.

«الفجوه»: فاصله و محل وسیع بین دو چیز. «زجل المسبحین»: صدای بلند تسبیح کنندگان. «الحظیره» در اصل جایی است که سقف می زنند تا گوسفندان و شترها آنجا پناه گیرند و از گرما و سرما ایمن باشند. «القُدس»: و با دو ضمه یعنی پاکی، اسم و مصدر است. «السُترات»: جمع سُتره و آن چیزی است که بدان پنهان شوند. همچون لفظ «ستاره». «الحجاب»: آنچه به آن پوشیده شوند. «السرادق»: پارچه ای که بالای حیاط خانه می کشند. «المجد»: شرف و عظمت. «الرجیج»: زلزله و جنبش. و رجیج البحر(طوفان دریا) از همین ریشه است . «تستک منه الأسماع»: گوشها از آن کر شوند.

«سبحات» را به نور و ابّهت و جلال و عظمت تفسیر کرده اند و گفته اند: سبحات چهره زیبائی های آن است، زیرا وقتی روی زیبا می بینی می گویی: سبحان اللّه، و شاید مقصود از آن انواری است که چشم ها توانایی دیدن آن را ندارند و از آن منع می شوند، واز آن تعبیر به حجاب می شود. «ردعه»: او را باز داشت. «الخاسئ» از سگ و غیره یعنی دور شده و رها نمی شود تا به مردم نزدیک گردد. «خسأت الکلب»: سگ را راندم و دور کردم. و ضمیر در «حدودها» به سحاب برمی گردد، و گفته اند مقصود این است که چشم ها در آنجا که نیرویشان تمام می شود می مانند چون نیروی آن ها پایان پذیر است و چون به مرز خود رسیدند می ایستند.

«اولی اجنحه تُسبّح جلال عزته» اشاره دارد به کلام خدای تعالی «اولی أجنحهٔ مثنی و ثلاث و رباع»، - . فاطر / ۱ - {([و] فرشتگان) که دارای بال های دوگانه و سه گانه و چهارگانه اند.} تسبّح در بیشتر نسخه ها با تشدید است از تسبیح و آن تنزیه و منزه بودن خدا است از نقص ها و در برخی نسخه ها بدون تشدید است به معنی شنا می کنند.

«خِلال»: وسط چیزی یا جمع خَلَل که آن فاصله بین دو چیز است. و در بعضی نسخه ها «خلال بحار عزته» آمده.

و شاید مقصود از آن، شناور بودن و سیر در طبقه های آسمان ها باشد و بالای آن، یا بالارفتن و پائین آمدن برای فرستادن پیام ها و غیر آن، یا سیرشان در مراتب قرب خدا با عبادت و تسبیح .

«لا ینتحلون»: «انتحل الشی ء و تنحله»: چیزی را برای خود ادعا کرد در حالی که برای غیر اوست. یعنی فرشتگان برای خودشان

ادعای ربوبیت ندارند چنانچه بشر این ادعا را برای ایشان و برای خودش دارد. پس این فقره برای نفی ادعای استبداد است. و فقره دوم برای نفی ادعای مشارکت است. یا اینکه اولی نفی ادعای خالقیت از سوی آنها در اموری است که به امر خدا دخالتی در وجودش دارند. و دومی برای نفی چنین ادعایی در آن چیزهایی است که خداوند به مجرد فرمان و اراده خود خلق می کند. «مکرمون»: از إکرام و با تشدید از تکریم. و لام در «بالقول» عوض از مضاف إلیه است. یعنی با سخنشان از خدا سبقت نگیرند بلکه تابع سخن خدا هستند. چنانچه علمشان نیز تابع امر خداست.

«جعلهم فیما هنا لک»، و خدا آن ها را در آنجا (امانت دار وحی خود) ساخته است. شاید مخصوص برخی فرشته ها است چنانچه خدا فرموده «الله یصطفی من الملائکهٔ رسلًا»، - . حج / ۷۵ - {خدا از میان فرشتگان رسولانی برمی گزیند.}و همین در نسبت به همه کافی است. و «ما هنالک»، مراتب و درجه های فرشته ها یا کارها و مشاغلی است که به آن ها واگذار شده، و یا مقصود، ارباب و یاران آن ها است. و در سخن امام «حملهم» تضمین معنای بعث یا ارسال و مانند آن وجود دارد. و این عصمت همه ایشان را شامل می شود. «الریب»: شک یا تهمت. «الزیغ»: انحراف از حق. «المرضاه»: ضد ناخشنودی. «الإمداد»: یاری و تقویت. «الفائده»: آنچه که از مال یا علم تازه و مانند اینها به دست آوری. «المعونه» مفعله به ضمه عین از «استعان به فأعانه» است و گفته شده میم أصلی است و از ماعون گرفته شده. و شاید منظور از کمک او به فرشته ها تایید آن ها است با اسباب طاعت و تقرب و معارف و الطافی که آن ها را از گناهان منع می کند.

«و أشعر قلوبهم»: آنها را الزام کرد. از شعار به معنای لباس زیرین گرفته شده. و گفته شده از شعور به معنای ادراک است. گفته می شود: «أشعره الأمر و به»: اعلام کرد. «التواضع»: خشوع و تذلل. «أخبت الرجل»: برای خدا خضوع کرد و قلبش خاشع شد. «السکینه»: طمأنینه و وقار و سنگینی و هیبت. مقصود عدم جدایی آنها از خوف و خشوع است. «الذُلُل»: جمع ذلول ضد صعب(سخت) است. «مجده»: او را ثنا گفت و بزرگ شمرد. و جمع برای دلالت بر انواع است.

گشودن درها برای فرشته ها کنایه است از الهام به آن ها و آسان کردن وظائف آن ها، زیرا شیطان و نفس اماره که آن ها را به سمت بدی و گناه دعوت کند ندارند و بلکه آن ها را به گونه ای آفریده که از فرمانبرداری لذت می برند چنانچه در حدیث آمده: نوشیدنی آن ها تسبیح است و خوراکشان تقدیس.

«المنار»: جمع مناره و آن علامت است و اصل آن نور است. به همین دلیل «الواضحه» مؤنث آمد. «الأعلام» جمع عَلَم و آن کوه بلند و یا نشانه چیزی است.

نصب چراغ بر سر کوه برای فرشته، عبارت است از آشکاری کامل حقائق برای آن ها، چون شک و شبهه ای که بشر دارد، آن ها ندارند، و دلائل بسیار دارند چون به آستان عزت و ملکوت حق نزدیکند، و آنچه از آثار عزت و ملکوت خدا مشاهده می کنند، از ما نهان است.

«المؤصرات»: سنگینها. عدم گناهان سنگین به دلیل عصمت و عدم خلق شهوات در آنهاست. «رحل البعیر و ارتحله»: رحل را بر شتر گذاشت و رحل زین شتر است. و در حدیث است: «ارتحلنی ابنی الحسن» یعنی فرزندم حسن مرا همچون مرکب قرار داد و بر پشتم سوار شد. «الارتحال»: نا آرام و دلتنگ کردن. «العُقبه»: نوبت و جمع آن عُقَب، مثل غرفه و غرف. و منظور از

عقبه شب و روز است که در پی هم می آیند. گفته اند: یعنی گذشت شب ها و روزها در فرشته ها اثری ندارند و سنگینی نمی کنند چنانچه بار بر شتر اثر دارد بر اساس وجه اول. و بنا بر وجه دوم، یعنی گذشت شب و روز مایه کوچیدن آنان از خانه شان نمی شود، و غرض بر کنار بودن آن ها است از آنچه برای آدمی رخ می دهد، از ناتوانی و یا نزدیکی به مرگ بر اثر گذشت زمان.

«النوازع»: از «نزع فی القوس» یعنی کمان را کشید. «نوازع الشکوک»: شبهات و گفته شده یعنی شهوات آنها. «النازعه»: تکان دهنده. در بعضی نسخه ها با غین آمده چنانچه در نهایه گفته از «نزغ الشیطان بین القوم»: یعنی فساد کرد. و گفته می شود «نزغه الشیطان» یعنی وسوسه اش کرد. «العزیمه»: آنچه رأی و تصمیمت بر آن محکم شود. «المعترک»: محل جنگ. «الاعتراک»: ازدحام.

ظن به معنای اعتقاد راجح غیر جزمی، و نیز به معنای شک است و بر اعم از این دو نیز اطلاق می شود. و شاید معنای آخر در اینجا ظاهرتر باشد. «معقد الشی ء»: محل بستنش. گفته می شود: «عقدت الحبل و البیع و العهد». و مصدر نیز هست. و حاصل کلام، نفی نفوذ شبهه و شک در عقاید یقینی فرشتگان است.

«و لا قدحت»: گفته می شود: «قَدَح بالزند»: با آتش زنه قصد برافروختن آتش کرد. و چه بسا بر قدح به معنای طعنه حمل شود که بعید است. «الإحن» جمع إحنه و آن کینه و خشم است. یعنی کینه و دشمنی های پنهان باعث برانگیختن فتنه در بین آنها نمی شود. «الحیره»: هدایت نشدن به حق. «لاق الشی ء بغیره»: چسبیدن. و «اللیقه» به معنای چیزی که جوهر به آن می چسبد از همین ریشه است .

و مقصود، نفی حیرت آن ها در عقائدشان است وشاید مراد ازحیرت، شیفتگی بر اثر شدت دوستی باشد و کمال معرفت که خرد را خیره و حیرت زده می سازد، چنانچه اشاره خواهد شد.

و در صحیفه سجادیه آمده است: «و به خاطرشیفتگی به حضرت تو غفلت زده نمی شوند» که مقصود این است که شدت شیفتگی آن ها مایه کاستی معرفت و غفلت از مشاهده عظمت و جلال تو نمی شود،آن طور که در آدمی این غفلت صورت می پذیرد.

«أثناء الشی ء»: لابلای چیزی. «جاء فی أثناء الأمر»: در بین آن آمد. جمع ثِنی است. «فتقترع» به معنی قرعه کشیدن و انتخاب کردن است و در بعضی نسخه ها با فاء آمده یعنی او را بالا برد و احتمال اول با طمع مناسب تر است.

«الرین» چنانچه در بعضی نسخه هاست یعنی طبع و چرک و پوشاندن. و «ران ذنبه علی قلبه رینا»: گناه بر قلبش غلبه کرد. و در بعضی نسخه ها با باء است. «الفکره»: اعمال نظر در کار.

«منهم»: یعنی از فرشتگان. «الغمام و الغمائم» جمع الغمامه به معنای ابر است. «الدلح» جمع الدالح به معنای ابر سنگین به خاطر آب زیادش. «الدلح»: این است که شتر با بارش راه برود در حالی که بار خسته اش کرده. «الشامخ» از کوهها یعنی مرتفع و بلند. «القُتره»: لانه شکارچی از جنس گچ و مانند آن که هنگام شکارش در آن مخفی می شود. و جمع آن قُتَر است مثل غرفه

و غُرَف. و بر حلقه زره نیز اطلاق می شود. «الکوه»: پنجره. «الظلام»: تاریکی. «الأیهم»: جایی که در آن راه نیابند و بیابان یهماء از همین ریشه است. گفته شده این دسته از فرشته ها خزانه دار و حاملان باران و آورنده های ابرند و شاید شامل آن هایی است که دنبال برف و سرما و قطره های بارانند و اگر پیش از نزول جایی بخواهند، جایشان در ابر است، و هم گماشتگان بر کوه ها برای نگهداری و مصالح دیگر، و ساکنان در تاریکی ها برای هدایت مردم و محافظت از آن ها و غیر آن.

به عقیده من، شاید مقصود، تشبیه آن ها به ابردر لطافت جسم، و به کوه ها در بزرگی خلقت، و به تاریکی در سیاهی است، بلکه این در نزد من اظهراست .

«تُخوم الأرض»: مرزهای زمین. و آن جمع تُخم و گفته شده تخم با ضمه و فتحه. و گفته شده «التَخم» مرز زمین و جمع آن تُخوم است مانند فَلس و فُلوس. ابن أعرابی و ابن سکیت گفته اند: تَخوم مفرد و جمعش تُخُم است مثل رسول و رسل. و در نسخه ها با ضمه است. «الرایه»: پرچم سپاه. «مخارق»: جاهایی که آن پرچمها با شکافتن هوا در آن جای گیرند.

«الریح الهفّافه» یعنی خوش و آرام، و گفته شده: یعنی مشوّش و پر اضطراب نیست تا آن پرچم ها را بلرزاند، بلکه آرام است و آن ها را تا آنجا که می رسند نگه می دارد.

«قد استفرغتهم أشغال عبادته»: عبادت خدا آنها را از کار دیگر فارغ ساخته. «حقائق الإیمان»: عقائد یقینی که سزاوار است ایمان نامیده شود یا برهانهایی که موجب این ایمان می شود.

در بعضی نسخه ها «وسّلت» آمده. گفته می شود «وسل إلی الله توسیلا و توسل»: یعنی عملی انجام داد که بدان به خدا تقرب جوید. «قطعهم الإیقان به»: آنها را از غیر از وَلَه منصرف می کند و به آن متوجه می سازد. «الوله» در اصل به معنای تحیر از شدت خوشحالی یا زوال عقل است. و منظور عدم توجه به غیر خداست. «الرغبه»: اراده، درخواست، طلب، حرص بر چیزی و طمع در آن. و معنا این است که درخواست و رغبت آنها تنها برای آنچه است که نزد خداوند است همچون قرب و ثواب و کرامت او. و شاید ضمایر در این فرازها به مطلق ملائکه بر می گردد مثل فرازهای بعدی.

باء در «بالکأس» یا برای استعانت است یا به معنای مِن است. و چه بسا در نوشیدن، متضمن معنای لذت تا با یاء متعدی شود. «الکأس»: ظرفی که در آن نوشیده می شود یا آنچه که نوشیدنی دائما در آن است و آن مؤنث است.

«الرویه»: سیراب کننده ای که عطش را می برد. «سویداء القلب و سوداؤه»: دانه دل، مرکز دل. «الوشیجه»: در اصل ریشه درخت. گفته می شود: «وشجت العروق و الأغصان»: ریشه ها و شاخه ها در هم فر رفتند. «حنیت الشی ء»: او را مایل گرداندم. «أنفد الشی ء»: آن را تمام کرد. «ماده التضرع»: آنچه موجب تضرع می شود. «أطلق عن الأسیر»: اسیر آزاد شد. «الرِبقه»: دسته ای که در ریسمانی گذارند و در گردن یا دست چارپا قرار داده شود تا نگهش دارد.

و تضرع به درگاه خدا در فرشته ها پایان پذیر نیست، چون از علم آن ها به بزرگی خدا و نیازشان به وی کم نمی شود و چیزی آن ها را از آن باز نمی دارد، و مراتب عرفان و قرب که آن ها را به تضرع و عبادت فرامی خواند، پایان ندارد، و سستی

در نیروی آن هاراه ندارد، و به اندازه ظرفیت صعود و بالا رفتن مدارج طاعت و بندگی شان، قرب ونزدیکی شان به خدا بیشتر می شود؛ و هر چه تقرب بیشتر شود، علم آنان به بزرگی خدای سبحان دو چندان می شود، چنانچه به آن اشاره خواهد شد. «تولاه»: او را ولی گرفت. «تولی الأمر»: کار را به گردن گرفت. عدم تولی اعجاب کنایه از عدم استیلاء است. «الإعجاب»: بزرگ شمردن آنچه که انسان برای خود فضیلت شمارد. و گفته می شود «أعجب زید بنفسه»: به صیغه مجهول، یعنی احساس برتری کرد و به فضائلش شاد شد. می گویی «أعجبنی حسن زید»: وقتی از خوبیش در شگفتی شوی. «استکثره»: آن را زیاد شمرد. «ما سلف منهم»: عبادتهای گذشته شان. «الاستکانه»: ذلت و خضوع. «استکانه الإجلال»: خضوع ایشان ناشی از ملاحظه جلال و عظمت خداوند. «الفتره»: مصدر مره از الفتور به معنای سکون بعد از تندی و نرمی بعد از شدت. «دَأَب فی أمره دءوبا»: تلاش کرد و خسته شد. «غاض الماء غیضا و مغاضا»: آب کم شد و نقصان یافت. «المناجاه»: گفتگوی پنهانی. «أسله اللسان»: کنار و لبه باریک زبان. «الهمس»: صوت پنهان. «الجُوار»: بلند کردن صدا به دعا و تضرع. یعنی اشتغالی جز عبادت برای آنها نیست پس صدای بلند آنها برای عبادت آرام و ساکن است. و در بعضی نسخه ها «بهمس الخیر» و در بعضی «بهمس الحنین» است که توجیه این دو نسخه خالی از تکلف نیست.

«مقاوم الطاعه»: صفهای عبادت. جمع مقام و عدم اختلاف شانه ها یعنی جلو نبودن بعضی از بعضی و عدم انحرافشان. «ثنیت الشیء ثنیا»: او را گرداندم. «أثناه»: او را بازداشت. «ثنیته» نیز به معنای او را به سوی حاجتش بازگرداندم. «راحه التقصیر»: راحتی حاصل از کم کردن عبادت یا ترک آن بعد از خستگی .

«عدا علیه»: بر او غلبه و ظلم کرد. «التبلد»: کودن شدن و سرگردان شدن. «بلد الرجل بلاده فهو بلید»: غیر باهوش و زیرک. «انتضل القوم و تناضلوا»: برای مسابقه تیر انداختند. «الهمه»: تصمیم برای کاری تا انجامش دهد. «خدائع الشهوات»: وسوسه های شهوات که دور کننده از عبادت است. «انتضالها»: ورود و پی در پی آمدن آنها. «الفاقه»: فقر و نیاز. «یوم فاقتهم»: روزی که قبض روح شوند. چنانچه از بعضی روایات معلوم می شود. و بعید نیست که برای آنها نوعی از ثواب برای طاعتشان باشد مثل ازدیاد قرب و إفاضه معارف و یاد کردن خداوند و بزرگداشتش ایشان را و امور دیگر. پس اشاره به روز جزای آنهاست.

«یمموه»: آن را قصد کردند. «الانقطاع إلی أحد»: رو برگرداندن از غیر او و توجه به او. و ضمیر در «رغبتهم» یا همچون ضمیر «فاقتهم» به ملائکه بر می گردد و یا به خلق و یا به هر دو به گونه تنازع بر می گردد.

«الأمد»: پایان. و گاهی به معنای امتداد مسافت است. «یرجع»: لازم و متعدی می آید. می گویی: «رجع زید و رجعته أنا». «اهتر فلان بکذا و استهتر فهو مهتر به و مستهتر»: حریص به چیزی که درباره غیر آن سخن نگوید و غیر آن انجام ندهد. «الماده»: زیادی متصل. و هر چه گروهی را در جنگ و غیر آن یاری رساند ماده ایشان است. و شاید منظور از آن در اینجا یاریگر و تقویتگر باشد. کلمه «من» در «من قلوبهم» ابتدائیه است. یعنی به مواد ناشی از قلوب آنها غیر منقطع، و مِن در «من رجائه» بیانیه است. پس منظور خوف و رجائی است که برانگیزاننده آنها برای اطاعت است. و ممکن است که اولی بیانیه یا ابتدائیه و دومی صله برای انقطاع باشد.

و مقصود اثبات دوام خوف و رجاء آن ها است که سبب جدا نشدن آن ها از طاعت است و بلکه سبب بیشتر شدن آن است. چنانچه لفظ مواد به آن اشاره دارد. «السبب»: هر چیزی که بدان برای رسیدن به چیزی توسل جویند. «الشفقه»: ترس. «الونی»:

ضعف و سستی. «لم تأسرهم»: آنها را اسیر نساخت. «الإیثار»: اختیار. «الوشیک»: نزدیک و سریع .

و معنا این است که: فرشته ها مانند بشر به رشته طمع دچار نیستند که تلاش در عبادتشان برای دست یافتن به طمع و خواسته شان در دنیای فانی باشد و یا برای دستیابی به سعادت دنیای باقی.

«استعظام العمل»: همان عجبی که نهی شده. «نسخ الشی ء»: زائل کردن و ابطال و تغییر چیزی. و منظور از رجاء در اینجا آن مقداری از آن است که از حد مطلوب بگذرد. که از آن به مغرور شدن تعبیر می کنند. «شفقات الوجل»: دفعات خوف. «لم یختلفوا فی ربهم»: یعنی در اثبات و نفی یا در تعیین یا در صفات همچون تجرد و تجسم و کیفیت علم و غیره. و گفته شده یعنی در استحقاق کمال عبادت. «استحوذ علیه»: مسلط شد و آن بر طبق اصل و بدون اعلال آمده. «التقاطع»: دشمنی و ترک نیکی و احسان. «تولیت الأمر»: به آن پرداختم. «تولیت فلانا»: او را ولی گرفتم یعنی دوست و یاور. «الغل»: کینه. «الشعبه من کل شی ء»: گروهی از آنها. «شعبتهم»: فرقه آنها. و در بعضی نسخه ها «تشعبتهم» بنا بر تفعل آمده و اولی ظاهر تر است. «الریب»: جمع ریبه به معنای شک یا شک همراه تهمت است.

«مصارفها»: انواع آنها و راههای آنها از امور باطلی که ذهنها از شبهات به سویش می رود. یا انواع انصراف اذهان از حق با شبهات و یا خود شبهات و شکوک. «اقتسموا المال بینهم»: آن را تقسیم می کنند. «أخیاف الهمم»: همتهای مختلف. و اصل آن از «الخَیَف» به معنای کبودی یکی از دو چشم و سیاهی دیگری در اسب و غیر آن. فی الفرس. و از همین معناست که به برادران مادری أخیاف گفته می شود زیرا پدرانشان مختلف است. «الهِمه»: آنچه بر انجام آن عزم می کنی. و گفته شده اولِ عزم است. و غرض، نفی اختلاف و دشمنی و تفرقه بین آنها با عارض شدن شکوک و اختلاف عزم آنهاست. یا نفی اختلاف از آنهاست و بیان اینکه آنها به دلیل دوریشان از شک و اختلاف همت فرقه واحدی هستند. «الزیغ»: جور و انحراف از حق. و در این تفریع دلالتی است بر اینکه صفات قبلی از فروع ایمان یا لوازم آن است.

«الطَبَق»: در اصل شیئی است به مقدار شیئی دیگر که از تمام جوانب منطبق بر آن است مانند پوسته آن. و از این ریشه است «الحمی المطبقه»: تب فراگیر و «الجنون المطبق»: دیوانگی همیشگی. و آسمانها أطباق هستند زیرا هر آسمانی مطابق زیرین آن است. «الإهاب»: پوست. «الحافد»: پر سرعت و سبک در کار و جمع آن حَفَد و بر خدمتکاران به دلیل سرعتشان در خدمت اطلاق می شود. «العزه»: قوت و غلبه. «العِظَم»: خلاف صغر مصدر عَظُم. و در بعضی نسخه ها با ضمه و آن اسم از «تعظم» است یعنی بزرگ شد.

«دحوها علی الماء»: آن را بر روی آب پهن کرد. «کبس الرجل رأسه فی قمیصه»: مرد سرش را داخل پیراهنش کرد. «کبس البئر و النهر»: آنها را با خاک پر کرد. بعضی شارحین نهج البلاغه گفته: «کبس الأرض»: آب را با قدرت و شدت به آن داخل کرد. «مور الأمواج»: تحرک و جنبش امواج. «استفحل الأمر»: امر شدید شد. و گفته شده امواج مستفحله یعنی امواجی که همچون هیجان حیوان نر هیجان دارند. و گفته شده یعنی حمله ور. «اللُجه»: قسمت زیاد آب. و از این ریشه است «بحر لجی»: دریای عمیق. «زخر البحر»: آب دریا بالا آمد و زیاد شد و امواجش بلند شد. «اللَطم»: زدن صورت با کف دست. «التطمت الأمواج و تلاطمت»: امواج با یکدیگر برخورد کردند. «الأَذِیّ»: موج شدید. و جمع آن أواذیّ. «الصفق»: زدنی که صدایی از آن شنیده شود. و به معنای رد کردن است. «اصطفقت الأمواج»: امواج به یکدیگر برخورد کرده و یکدیگر را برگرداندند.

«التقاذف»: تیرانـدازی با قوت. «الثبـج» و «ثَبَـج البحر»: قسـمت عمیق و وسط دریا. و گفته شده اصل آن، بین شانه و پشت انسان است و منظور در اینجا امواج بلنـد است. «الرُغاء»: صـدای شتر. «الزَبَـد»: آنچه بالای سـیل است. و گفته شـده «زبدا» منصوب به چیز مقـدّری است یعنی «ترغو قـاذفه زبـدا». به نظر من ظـاهر آن است که ترغو از الرَغَوَه باشـد به معنای کفی که بالای چیز در حال جوشـیدن قرار گیرد. گفته می شود: «رغی اللبن»: شـیر کف گرفت. پس در آن جـدا کردنی هست. و این منافاتی با تشبیه به فحل که جنس مذکر هر حیوانی است، و بیشتر در مورد شتر استعمال می شود، ندارد. و «هاج الفحل»: به جنب و جوش آمد و هوس جفتگیری کرد. «خضع»: خوار شد. «جماح الماء»: جوشش آب از «جمح الفرس» یعنی اسب بر صاحبش غالب شد و او نتوانست مهارش کند. «هیج الماء»: جوشش و فوران آب. «الارتماء»: تیراندازی و دشنام دادن. و «ارتماء الماء»: تلاطم آب .

اصل «الوطء»: لگد مال کردن. «الکلکل»: سـینه. «ذل»: خوار شد. یا نرم و آرام شد بر خلاف صـعب یعنی سـخت. و در بعضـی نسخه ها «کَلّ» آمده یعنی دچار کندی شد. از «کل السیف»: شمشیر نبرید. «المستخذی»: بدون همزه - چنانچه در نسخه هاست - یعنی خـاضع و مسـتقیم. و گـاهی بنـا بر اصـل خود همزه می گیرد. «تمعکت»: اسـتعاره از «تمعکت الـدابه»: چارپـا در خاک غلطید. «الکاهل»: بین دو کتف. «فأصـبح بعد اصـطخاب أمواجه ساجیا»: الاصـطخاب افتعال از الصـخب به معنای کثرت فریاد و جنب و جوش صـداهاست. «الساجی»: ساکن. «الحَکَمه»: آهنی در لگام اسب که زیر گلوی اسب قرار گرفته او را از مخالفت با صاحبش باز می دارد.

در اینجـا اشـکالی مطرح کردنـد، و آن این است که سـخن حضـرتش اینگونه نشـان می دهـد که گذاشـتن زمین بر آب باعث آرامش و فرو نشسـتن مـوج و جوشـش آن شـد، و ایـن خلاـف آن چیزی است که مـا شاهـد آن هسـتیم، چرا که وقـتی جسـم سنگینی را در آب آرامی می اندازنـد، به لرزه درمی آیـد و موج برمی دارد. پس چگونه آب با آمـدن جسم سـنگین روی آن آرام گرفت؟

و این طور پاسخ گفته اند که اگر موج آب به واسطه باد تند باشد، ممکن است که با افتادن چیز سنگینی در آن آرام شود چرا که آن جسم جلوی بـاد را می گیرد، از این رو اگر در ظرفی آب بریزیم و بـا وسـیله ای به آن بـاد بزنیم،حرکت می کنـد و در صورتی که جسـمی بر سطح آن قرار دهیم که اطراف آن ظرف را بگیرد و با وسیله ای به آن باد بزنیم، حرکت نمی کند، زیرا ایـن جسـم میـان بـاد و سـطح آب حائـل شـده اسـت. و می تـوان اینگـونه گفـت کـه هیجـان آب، بـه جهـت بـادی سـخت و شدیـد،نخست متحرک بـوده و مـوج داشـته و وقـتی زمین بر روی آن نهـاده شـد، جلـوی آن بـاد را گرفته است. در کلاـم آن حضرت ذکر این باد آمدهاست، آنجا که می فرماید: وزشگاه آن بسته و نازاد شد... تا آخر کلامش که خواهد آمد.

و بهتر این است که گفته شود، مقصود آن حضـرت، نفی تموّج مطلق نیست بلکه نفی تموّج شدید است که آب بر اثر گرد باد تنـد و طوفان سـخت، دچار آن شده بود، چون بادی آفرید که آب را مانند مشک به جنبش در آورد، و آن را از همه جهت به هم می زد، و اول و آخر آن را روی هم می غلطانیـد، چنـانچه به زودی در کلامش می آیـد؛ و چون زمین را در آن فشـرد، به طوری که آب همه آن را فرا نگرفت، شـکی نیست که وزش باد و تموج از این سوی که زمین به آن چسبیـده بود، قطع شد. و نیزوقتی زمین از دیگر سوی مانع سیل و طغیان آب شد، مایه سستی تموج آن گردید، به علاوه آب در اطراف زمین پخش شد و آب به صورت طبیعی جاهـای خالی و گودال ها و دره های زمین را پر کرد و دریای واحـد به صورت دریاهای متعـددی در

آمد که بعضی به بعضی دیگر متصل شدند و سواحل اطراف دریاها را فراگرفت، به گونه ای که جز در سطح دریا، مانع تلاطم شدید شد، وبه خاطر پراکندگی و عمق زیاد آن، تموج شدید را از دست داد و آرام شد؛ و همه این ها مایه آرامشی است که به آن اشاره کرده است.

به نظر من، این مؤید آن است که اگر فرض کنیم حوضی به پهنای یک فرسخ در یک فرسخ باشد و ما یک ساختمان بسیار بزرگی میان آن بسازیم، شکی نیست که موجش کمتر می شود زیرا موج از هر سو به آن ساختمان می خورد و بر می گردد، این جواب ها بنا بر قواعد طبیعت گراها و مادی گراها و خیالات سست آن ها است، و گرنه در برابر بیان آن حضرت دلیلی لازم نیست، زیرا شاید آفریدن زمین و فشردن آن در آب، عامل مؤثر دیگری در آرامش آن باشد که به عقل ما نرسد.

ابن میثم می گوید، مقتضای کلام آن حضرت آن است که آفرینش آب پیش از زمین بوده و مایه آرامش آن گردیده و برهان عقلی هم به آن گواه است، زیرا وقتی آب بیشتر زمین را در خود دارد، جای زمین محسوب است و مکان بر آنچه در آن است تقدّم طبیعی دارد، اگرچه کلام حضرت دلالت دارد که آفرینش آب بر آفرینش زمین تقدّم زمانی دارد، همان طور که مورد پذیرش مخاطبان است.

و این تأویل ها و تفسیرها برای عباراتی که به ظاهردلالت بر تقدم و حدوث زمانی دارد، بعید به نظر می رسد، چنانچه جلوتر خواهید دانست، ان شاء اللّه تعالی.

«سکنت الأرض مدحوه»: یعنی در حالی که زمین پهن شده بود. و این با کروی بودن منافات ندارد. و گفته شده از «الدحو» به معنای پرتاب کردن و انداختن است. «اللجه»: قسمت زیاد آب - چنانچه گذشت -. «التیار»: موج و گفته شده بزرگترین موج. «لجته»: عمیق ترینش. «النخوه»: افتخار، احساس بزرگی، تکبر و تعصب. «البأو»: رفعت و احساس بزرگی و کبر. «الاعتلاء»: سرگردانی و احساس رفعت. «شمخ بأنفه»: تکبر کرد. از «شمخ الجبل»: کوه بلند شد. «السمو»: بلندی. «غلواء الشباب»: اول جوانی و شور جوانی. و مقصود بیان آرامش زمین در آب متلاطم و منع آب از حرکت دادن و جنباندن آن است.

«کعمت البعیر»: دهان شتر را وقتی که به هیجان آمد با کعام بستم. و کِعام شیئی است که در دهان وی گذارند. «الکِظه»: حالتی که شخص در اثر پرخوری دچار می شود. «الجِریه»: حالت جریان و یا مصدر جریان است. «کظه الجریه»: سنگینی آب زیاد در جریانش. «همدت الریح»: باد ساکن شد. «همود النار»: خاموش شدن آتش. «نَزَق الفرس نزقا و نزوقا»: پرید. و «النزقات»: دفعات پریدن. «نزق الغدیر»: برکه تا سرش پر شد. بنا بر این معنا، همود النار به معنای فرو رفتن آتش می شود ولی معنای اول ظاهرتر است.

«الزَیَفان»: ناز و تکبر در راه رفتن. از «زاف البعیر یزیف» وقتی که شتر با ناز راه رود. و در بعضی نسخه ها «و لبد بعد زیفان وثباته»: گفته می شود «لَبِد بالأرض»: به زمین چسبید و اقامت کرد. و از این ریشه است «اللَبِد» یعنی کسی که از منزلش تکان نمی خورد و در طلب معاش نمی رود. و به صورت «و لبد بعد زفیان» نیز روایت می شود. که به معنای شدت وزش بادهاست. گفته می شود «زفت الریح السحاب»: باد ابر را رد کرد. «الزَفَیان»: کمان پر سرعت برای پرتاب تیر.

«الوثبه»: پریـدن بلنـد. «هیـج الماء»: جنبش و فوران آب. «أکنافها»: جوانب و اطرافش. «شواهق الجبال»: کوههای بلنـد. «الباذخ»: بلند. «الینبوع»: آبی که زمین بجوشد. و شاید جریان بالفعل در آن معتبر باشد. پس از قبیل اضافه خاص به عام می شود یا اینکه تکرار برای مبالغه است. و گفته شـده ینبوع رود کوچك پر آب است. که در این صورت نیاز به تکلفی ندارد. «عرنین الأنف»: ابتـدای بینی زیر محل تلاقی دو ابرو. و ظاهر آن است که ضـمیر «أنوفها» همچون ضـمایر قبلی و بعدی به الأرض(زمین) بر می گردد.

لفـظ عرنین و أنف برای قله هـای بلنـد کوههـا اسـتعاره گرفته شـده است. و اینکه تنها کوهها را به جوشـیدن چشـمه ها از آنها اختصاص داد تنها به این دلیل است که اکثر چشـمه ها از کوهها و مکانهای مرتفع می جوشـد و اثر قدرت در آنها آشـکارتر و نفع آنها بیشتر است.

«السـهب»: بیابان با اطرافی دور(وسـیع). «البِید»: جمع بیداء و آن بیابانی ست که رونده اش را هلاك می کند. «الأخادید»: جمع أخدود و آن شکاف در زمین است و منظور از أخادید زمین محل جریان رودهاست.

و شایـد که تعـدیل و آرام شـدن حرکـات زمین به واسـطه کوه های لنگرآسا و بلنـد برای این است که کوه ها را برای تعـدیل کردن حرکت نهاده که اسـباب تحرك را خنثی کنند و آرامش فراهم شود، یا مقصود این است که به واسـطه کوه ها، حرکات به هر سو تقسـیم شدند و آرامش پدیدار شد. و ممکن است مقصود این باشد که به واسطه کوه ها زمین وضعی به خود گرفت که به واسـطه زلزله ها گاهی حرکت می کنـد و گاهی نمی کند و حرکت را چیره و غالب بر آرامش نساخت، با احتمال اینکه ممکـن است زمین همیشه حرکت نـامحسوس داشـته باشـد، و کسـی که حرکت تنـد شـبانه روزی زمین را می دانـد، نیـازی به پیچیده کردن امر و توجیه ندارد و کوه ها را وسیله تعدیل آن حرکت می شمارد.

«الجلامید»: جمع جلمد و جلمود یعنی صـخره ها. «الشـناخیب» جمع شُـنخوب یعنی قله کوهای بلند و کوههای بلند. «الصیاخید» جمع صـیخود و آن صـخره سـخت است. المَیَدان: تحرك و جنب و جوش. «رسب فی الماء رسوبا» بر وزن نصر و کرم یعنی ته نشـین شد. «جبل راسب»: کوه ثابت. «القِطَع»: جمع قِطعه یعنی جزئی از چیزی. و به سـکون طاء نیز روایت شود یعنی فرشـی که زیر بـار شتر اندازنـد. گفته شـده گویا خداونـد زمین را همچون شتری قرار داده و برای آن فرشـی گذاشـته و کوهها را در این فرش نهاده است. «الأدیم»: پوست دباغی شده. «أدیم السـماء و الأرض»: قسمت آشکار آسمان و زمین. «رسوب الجبال فی قطع أدیمها»: داخل کردن کوهها در اعماق زمین.

«التغلغل»: داخل شـدن. «السَـرَب»: اتاقی در زمین که منفـذی ندارد. گفته می شود «تسـرب الوحش و انسـرب فی جحره»: یعنی حیوان وحشـی داخـل لانـه اش شـد. «الجوبه»: حفره و شـکاف. «الخیشوم»: انتهای بینی. «السـهل من الأرض»: زمین هموار ضـد «الحزن»: نـاهموار. «جُرثـومه الشـی ء»: اصـل چیزی. و گفته شـده به معنـای خـاك جمع شـده در پـای درخت است و این معنا مناسب تر است. و شاید منظور از جراثیمها مواضع مرتفع زمین باشد.

مفهـوم و محتـوای کلاـم این است که زمین پیش از آفرینش کـوه هـا در جنبش و لرزش بـود و به واسـطه آن هـا آرام شـد، و ظـاهرآن این است که نفوذ کوه ها در اعماق زمین و برآمـدن و بلنـد شـدن بر روی زمین، هر دو در آرامش وسکون زمین اثر

دارند، و به برخی از این قول در کتاب توحید اشاره شد، و برخی در باب های پیش رو خواهد آمد، ان شاء اللّٰه.

«فسح له» بر وزن منع یعنی وسیع شد. و شاید مضافی در کلام در تقدیر باشد. یعنی بین منتهای جو و زمین. یا اینکه منظور از جو منتهای آن است یعنی سطح مقعر آسمان. «المتنسم»: موضع تنسم و تنسم یعنی طلب نسیم و استنشاق آن که فایده اش خنک شدن قلب است تا از غلبه حرارت آسیب نبیند. «مرافق الدار»: آنچه اهل خانه از آن بهره گیرند و در زندگی به آن نیاز دارند. «إخراج أهل الأرض علی تمام مرافقها»: یعنی ایجاد اهل زمین و سکونت دادنشان در آن بعد از تهیه آنچه که معاششان را اصلاح کند و توشه معادشان شود.

«الجُرُز»: زمینی که گیاه و آبی ندارد. «الرابیه»: زمین بلند. همچنین است الرُبوه. «الجَدوَل»: رود کوچک. «الذریعه»: وسیله. «ناشئه السحاب»: اولین قسمتی از ابر که پدید آید. یعنی ظهورش شروع شود. گفته می شود: «نشأت السحاب» یعنی ابر بلند شد. «الغَمام»: جمع الغَمامه یعنی ابر سفید. «اللُمَع»: جمع لُمعه و آن در اصل قطعه ای از گیاه است وقتی که شروع به خشک شدن کند. که آن قطعه زمین از میان سایر زمینها می درخشد. «القَزَع» جمع قَزَعه و آن قطعه ای از ابر است. «تباین القزع»: دوری آنها از یکدیگر. «المَخض»: حرکت مشکی که شیر دارد تا کره آن خارج شود. «تمخضت»: حرکت کرد. «اللجه»: قسمت زیاد آب. «المُزن» جمع المُزنه و آن ابر است و گفته شده ابر سفید. و ضمیر در «فیه» به المزن بر می گردد. یعنی آب گذاشته شده در آن حرکت کرد و آماده نزول شد. «التمع البرق و لمع»: برق درخشید. «کففه»: جوانب و حواشی آن. طرف هر چیزی را کُفه گویند. و أصمعی گفته: هر چیزی که کشیده شود مثل حاشیه لباس و ریگزار به آن کُفه گویند. و هر چیزی که گرد باشد مثل صفحه ترازو به آن کِفه با کسره گویند و فتحه نیز در آن جایز است. «ومیض البرق»: درخشش برق. «لم ینم»: قطع و سست نشد.

«الکَنهَوَر»: قطعاتی از ابرها همچون کوه. و گفته شده ابرهای متراکم. «الرَباب»: ابر سفید. و گفته شده ابری که او را غیر از ابر می بینی که گاهی مشکی و گاهی سفید است. جمع ربابه است. «المتراکم و المرتکم»: فشرده. و گفته شده میم بدل از باء است گویا بعضی بر بعضی دیگر سوار شده اند. «السح»: ریختن و جریان از بالا. «المتدارک» از الدَرَک به معنای به هم رسیدن است. گفته می شود: «تدارک القوم» وقتی آخرین یک گروه به اولینشان برسد. «أسف الطائر»: پرنده به زمین نزدیک شد. «هَیدَبه»: آنچه از آن نزدیک و آویخته شود چنانچه مژگان چشم آویخته است. «مری الناقه یمریها»: پستان شتر را لمس کرد تا شیرش در آمد. که اینجا به دو مفعول متعدی شده است. و «تمری» و بدون ضمیر نیز روایت شده.

«الجَنوب»: بادی که محل وزشش از مطلع ستاره سهیل تا مطلع ثریا است و باران‌زا تر است. «الدِرَر»: جمع دِره یعنی ریختن و ریخته شدن. و گفته شده الدرر یعنی الدار مانند «قِیَّماً» در سخن خداوند که به معنای قائما است. «الهضب»: باران و جمع آن أهضاب و سپس أهاضیب است مانند قول و أقوال و أقاویل.

«الدُفعه من المطر»: بارانی که یکباره می ریزد. «الشآبیب» جمع شؤبوب و آن بارانی است که یک دفعه و به شدت می ریزد. «البرک»: سینه. «البوانی»: دست و پای شتر و ارکان ساختمان.

بعضی شارحان نهج البلاغه گفته: «بوانیها» به فتح نون تثنیه بِوان بر وزن فِعال به معنای عمود خیمه است و جمع آن بون است.

و آن که «بوانیهـا» روایت کرده منظـورش ملصـقات آن است. از این سـخن عرب که گویـد: «قـوس بـانیه» وقـتی کمـان به وتر بچسبد. و روایت اول صحیح تر است. پایان.

و در نسخه های قدیمی صحیح به صیغه جمع آمده است. در النهایه «البوانی» را به ارکان ساختمان و در قاموس به دست و پای شتر تفسـیر کرده است. و بنـا بر همه احتمالاـت، اضـافه به خاطر کمترین ملابسه صورت گرفته و در این کلام، ابر به شتر حامل بار و خیمه ای که ستونش کشیده شده تشبیه گشته است.

«البَعاع»: سـنگینی ابر از باران. «اسـتقلت»: قیام کرد و بلنـد شـد. «اسـتقلت به»: او را برداشت و بالا برد. «العِب ء»: بار و سـنگینی. «الهوامد من الأرض»: زمینهای بدون گیاه. «الزَعَر»: بالای مو در سـر. گفته می شود: «رجل أزعر». «الأزعر»: جای کم گیاه. جمع آن زُعر. منظور در اینجا کوهها‌ی کم گیاه است از جهت شـباهتش به سـرهای کم مو. «العُشب»: علوفه تر. «بهـج»: بر وزن یعنی شاد شـد. و بعضـی شارحان نهـج البلاغه گفته: کسـی که به ضـمه هاء روایت کرده معنای نیکو و نمکین شـد را اراده کرده از بهجت به معنـای نیکویی. «الروضه»: زمین سـبز. و جـایی که آب در آن جمع می شود. «اسـتراض المـاء»: راکـد شـد. «تزدهی»: تکبر و فخر ورزیـد. که افتعـال از «الزهو» به معنـای کبر و فخر است. «الرَیـط»: جمع رَیطه هر پـارچه ای که دو تکه نباشـد بلکه یک بافت و یک تکه باشد. و گفته شده هر لباس نازک نرمی.

«الأـزاهیر» جمـع أزهـار و آن جمع زَهره بالفتـح و آن گیـاه و شـکوفه آن است. و گفته شـده: گیـاه زرد است. و اصـل الزهره، نیکویی و بهجت است. «الحِلیه»: آنچه بدان زینت کنند از زیور آلات ساخته شده از طلا و نقره و سنگهای معدنی.

«ما سـمطت به»: یعنی علّقت به صـیغه مجهول از باب تفعیل و در بعضی نسخه های صحیح با شین. «الشمیط من النبات»: گیاهی که سـیاهیش با شـکوفه سـفید مخلوط شده است. و اصل آن «الشَـمَط» است به معنای سـفیدی سر که با سیاهیش مخلوط شود. «النضاره»: زیبایی و طراوت. «النَور»: شکوفه یا شکوفه سفید.

«البَلاغ»: وسـیله رسـیدن به چیز مطلوب. «الفج»: راه وسـیع بین دو کوه. و جمع آن فجاج است. و شـکافتن آن، یعنی خلق آن به شکل مخصوص. «الآفاق»: نواحی.

«المنـار»: جمع منـاره یعنی علاـمت. و منظور در اینجـا آن چیزی ست که رهروان بـدان هـدایت یابنـد مثـل کوههـا و تپه هـا یا ستارگـان و اولی در اینجا ظاهرتر است. «الجاده»: وسط راه و قسـمت اعظم آن. «مهـد الشـی ء»: آن را گسترد و بسط داد. «مهد الأمر»: کار را مستقیم و اصلاح کرد .

و شایـد مقصود در اینجا کامل کردن آفرینش زمین، موافق مصالـح ساکنانش در نظم امور باشـد. و گفته شـده، شاید منظور از آمـادگی زمین آن باشـد که آن را بستر یـا گهواره نموده، چنـانچه خـدای تعالی فرمود: «ألم نجعل الأرض فراشاً»، -. نبأ / ۶ - {آیـا زمین را گهواره ای نگردانیـدیم؟} یـا اینکه آن را گهواره نمودهماننـد گهواره کودک، چنـانچه فرمود «الّـذی جعل لکم الأرض مهاداً»، -. طه / ۵۳ - {همان کسی که زمین را برایتان گهواره ای ساخت.}

«جِبِلّه» به معنی خلقت و طبیعت است، و گفته شده که در کلام خدای تعالی «والجبلّهٔ الأوّلین»، -. شعراء / ۱۸۴ - {خلق [انبوه]

گذشته.} یعنی دارندگان خلقت. و ممکن است به معنی مخلوق باشد و گفته شده جبله، به جماعت یا گروهی از مردم می گویند، و مقصود از اولین جبله، اول کس از نوع انسان است و ردی است بر کسانی که معتقد به قدم انواع موجودات و مخلوقات هستند. «أرغد فیها أکله» یعنی رزق و بهره او را وسعت بخشید و خداوند فرمود: «فکلا منها رغداً حیث شئتما»، {و بخورید از بهشت فراوان هر جا که می خواهید.}

درباره کلمه «موافاه» در کلام امام علیه السلام، ابن ابی الحدید گفته: نمی تواند مفعول له باشد تا عذر و علت عمل محسوب گردد، بلکه مصدر فعل محذوفی است یعنی انجام داد گناه را انجام دادنی، و با آنچه خدا از پیش می دانست و علم داشت، تطبیق پیدا کرد.

«پس از توبه فرودش آورد» تصریح دارد بر اینکه فرود آوردن و هبوط پس از توبه بوده، وآنچه از بسیاری آیات و اخبار برمی آید که عکس آن است، شاید مقصود توبه کامل است یا آنکه قبول توبه پس از آن بوده، و تأویل و تفسیر این گناه و مانند آن که به انبیاء نسبت داده شده، در مجلد پنجم بیان شد.

«مما یؤکد علیهم»: شاید تعبیر به لفظ تأکید، به دلیل فطری بودن معرفت خدای سبحان یا وضوح آیات صنع در دلالت بر خالق و یا به هر دو دلیل باشد .

در المغرب گفته: «تعهد الضیعه و تعاهدها»: آن را آورد و اصلاحش کرد. و حقیقت آن تازه کردن رسیدگی به آن است.

«والقرن» به مردم هر دوره می گویند که عمرشان قرین همدیگر است و از اقتران گرفته شده و گفته می شود مدت آن چهل سال است و گفته شده هشتاد سال است و صد سال هم گفته اند. زجاج می گوید: در نظر من قرن - با اینکه خدا داناتر است - اهل هر دوره ای است که در آن پیغمبری یا طبقه ای از دانشمندان بوده اند، چه سال های کم باشند، چه بسیار و طولانی.

«مقطع الشیء»: آخر آن. گویا از آنجا قطع می شود. «عذر الله»: آن عذرهایی که خدا برای عقوبت مکلفان در صورت معصیت برایشان تبیین کرد. «نذره»: آن حوادثی که خدا بدانها انذارشان داد. و آن کسی را که با زبان خودش توسط رسولان انذارش داد. این یک قول بود و گفته شده: این دو مصدر هستند به معنای اعذار و انذار. و منظور ختم رسالت به پیامبر ما است.

«و قدر الأرزاق»: از آنجا که متبادر از قسمت، پخش کردن به طور مساوی است، امام علیه السلام با ذکر دو لفظ کثیر و قلیل، آنچه اراده داشت - در دفع این توهم - بیان فرمود. و اما از آنجا که این مطلب موهِم جور بود با ذکر عدل این توهم را رد فرمود. و با ذکر ابتلا و امتحان به حکمت آن اشاره فرمود. و «فعدّل» با تشدید نیز روایت شده است. «التعدیل»: قیمت گذاری. و بازگشت هر دو معنا به یک چیز است.

«الابتلاء»: امتحان. «المیسور» و «المعسور» مصدر هستند به معنای عسر(سختی) و یسر(آسانی). مانند مفتون به معنای فتنه. و نزد سیبویه آمدن مصدر به معنای مفعول ممتنع است. او گفته: میسور زمانی است که در آن آسانی پدید آید. و خبر گرفتن در مورد خداوند ظاهری است.(زیرا خداوند به همه چیزآگاه است.).

«غنیها و فقیرها»: ظاهرا لف و نشر مرتب است. و ضمیر در هر دو به الأرزاق بر می گردد. و در اضافه توسع صورت گرفته و احتمال دارد به اشخاص که از مقام سخن فهمیده می شود برگردد و یا به دنیا و یا به ارض برگردد. و شاید یکی از این دو احتمال اخیر با بعضی ضمیرهای آینده مناسب تر باشد .

«عقابیل» جمع عقبول یعنی دمل و جوش های ریزی که به دنبال تب و بیماری برلب درمی آید، و تشبیه نداری و نیازمندی و احتیاج و فقر به آن ها، نکته لطیفی دارد، زیرا آن ها مایه زشتی صورت و رخسارمی شوند و در جایی در می آیند که پوشاندن آن میسر نیست و فوائد نهانی با خود به همراه دارند. فقر و آثارش هم اینچنین هستند و به علاوه، بیشتر پس از لذت بردن از نعمت هستند.

«طوارق الآفات»: مصیبتهای تازه و آنهایی که در شب ناگهانی می آیند. «الطروق»: آمدن در شب. «الفرج»: جمع فرجه یعنی رهایی از همّ. و جمع فرجه در «فرجه الحائط»(شکاف دیوار) نیز هست. «الفرح»: شادی و نشاط. «الغُصه»: آنچه در حلق عارض شود. «النَزَح»: همّ و هلاک و انقطاع. «الأَجَل»: مدت شی ء و انتهای وقت در مرگ و زمان پرداخت دَین. و تعلیق اطاله و تقصیر بر معنای اول واضح است. و اما تقدیم و تأخیر ممکن است به این اعتبار باشد که هر مدتی انتهایی دارد پس تقدیم به تقصیر بر می گردد و اطاله به تأخیر و عطف برای تفسیر تأکیدی می شود. و ممکن است منظور از تقدیم قرار دادن بعضی عمرها قبل از بعضی و تقدیم بعضی امتها بر بعضی باشد که در این صورت عطف برای تأسیس است.

و ممکن است منظور از تقدیم اجل‌ها قطع بعضی عمرها به دلیل اسبابی چون قطع رحم باشد. - چنانچه در روایات آمده - و منظور از تأخیر آنها طولانی کردنش به دلیل اسبابی دیگر باشد. پس ضمیر در قدمها و أخرها بنا بر استخدام به آجال به معنای دوم برگردد. یا اینکه نوعی مجازگویی در تعلیق باشد چنانچه گذشت.

و «السبب» در اصل ریسمانی است که برای رسیدن به آب و غیر آن به کار می رود. سپس این معنا را توسعه دادند. «اتصال أسباب الآجال»: یعنی اسباب انقضای اجل‌ها یا اسباب خود اجل‌ها که به معنای دوم یعنی مرگ واضح است. و ممکن است اسباب عبارت از اجل‌ها به معنای اول باشد.

«خالجا»: جذب کننده. «الشَطَن»: ریسمان. منظور از «أشطان الآجال» که مرگ آنها را می کِشد همان عمرهاست که به جهت طول و امتدادش به ریسمانها تشبیه شده است. «المرائر»: جمع مریر و مریره و آن ریسمانهایی است که بر بیش از یک رشته بافته شده. این معنا را در النهایه گفته. و گفته شده ریسمانهایی ست که سفت بافته شده اند. و گفته شده ریسمانهای بلند و باریک.

«الأقران»: جمع قَرَن در اصل ریسمانی ست که دو شتر را به هم می بندد و شاید منظور از «مرائر أقران الآجال» عمرهایی باشد که به دلیل قوت مزاج و بنیه و غیره امید طولانی شدنش می رود.

«من» در «من ضمائر المضمرین» بیانیه است. «الضمائر»: صورتهای ذهنی پنهان در ادراکات است. «النجوی»: اسمی است که جای مصدر می نشیند و به معنای سخن گفتن پنهانی است. «الخواطر»: آنچه در قلب خطور می کند مثل تدبیر امری و غیر آن.

«رجم الظنون»: هر چیزی که ظن بدون دلیل به آن سبقت جوید. یا منظور سرعت ظن است. «الحدیث المرجم»: سخنی که معلوم نیست حق یا باطل است. «عُقده کل شی ء»: محلی از آن که بسته و محکم شده. «مسارق العیون»: نظرهای پنهانی. یعنی به دلیل مخفی بودنش گویا چشم آن نظر را می دزدد. «أومضت المرأه»: وقتی مخفیانه نگاه کند. «أومض البرق»: برق کمی درخشید. و در اطراف ابر پخش نشد. «والجفن» به فتح، پلک چشم از بالا ـ و پائین است و جمع آن اجفان و جفون و اجفن است. منظور احاطه علم خدای سبحان به همه چیز از کلی و جزئی است و ردی است بر کسانی که علم خدا را منحصر در برخی کلیات دانستند.

«أکنان و أکنّه»، هر ساختمانی و پناهگاهی است که آدمی برای دفع گرما و سرما به آن پناه می برد، و نگهدارنده وپوشاننده هر چیزی را می گویند، چنان که خدای تعالی می فرماید: «جعل لکم من الجبال أکناناً»، - . نحل / ۸۱ - {و از کوه ها برای شما پناهگاه هایی قرار داده.} ابن ابی الحدید می گوید: در روایت آمده که«أکنّه القلوب»، غلاف و پوشش دل ها است، و خدای تعالی فرمود: «و جعلنا علی قلوبهم أکنّهً أن یفقهوا»، - . انعام / ۲۵ - { و[لی] ما بر دل هایشان پرده ها افکنده ایم تا آن را نفهمند.}

«غیابه البئر»: ته چاه. «أصغی»: گوش داد. «أصغی إلیه»: با گوشش به او مایل شد. «استراق السمع»: مخفیانه گوش دادن. «صاخ و أصاخ له»: گوش داد .

«مصائخ الأسماع»: شکافهای گوش که با آن می شنوند. «الذر»: مورچه های کوچک. «مصایفها»: جاهایی که در تابستان اقامت می کنند. «مشاتی الهوام»: محلهای اقامتشان در زمستان. «الهامه»: هر صاحب سمّ کشنده. و غیر کشنده را «السامه» گویند مثل عقرب. و گاهی «الهوام» به حیوانات جنبنده ای چون حشرات اطلاق می شود. «الحنین»: شدت گریه و یا صوت طرب انگیز از روی غم یا شادی. و «رجعه» یعنی ترجیع و گرداندن آن صدا. و گفته شده اصل حنین گرداندن صدای توسط شتر به دنبال فرزندش است. «المولهات»: شتر ماده یا هر حیوان ماده ای که بین او و فرزندش جدایی افتاده. و در بعضی نسخه ها «الموالهات» آمده و أصل معنای وله زوال عقل و تحیر از شدت شادی است. «الهمس»: خفیف ترین صدای پا یا هر صدای خفیفی. «المنفسح»: محل گشایش. «منفسح الثمره»: محل رشد میوه در شکوفه. و «متفسّخ» هم روایت شده که مصدر از «تفسخت الثمره» است یعنی میوه قطع شد.

«الولیجه»: معتمد و صاحب سرّ. ابن أبی الحدید گفته: «الولائج»: محلهای پوشیده. و مفردش ولیجه است و آن همچون غار است که عابران از باران و ...در آن پنهان شوند. «الغلف»: با یک یا دو ضمه جمع غِلاف که به هر دو شکل در نسخه ها وجود دارد. «الکِم»: جایگاه شکوفه و پوشش گل و جمع آن أکمام و أکمه و کمام. «مِن» بنا بر اصل بیانیه یا تبعیضیه و بنا بر روایت صله یا بیانیه است. «المنقمع»: چنانچه در اکثر نسخه هاست اسم مفعول از باب انفعال یعنی محل پنهان شدن. و در بعضی نسخه ها از باب تفعل به همان معناست. «الغیران»: جمع غار و آن چیزی است که در کوه تراشیده شود شبیه حفره پس اگر وسیع باشد کهف نامیده شود. و گفته شده غار سوراخی است که حیوان وحشی به آن پناه برد. یا اینکه هر گودالی در زمین یا هر فر رفتگی در کوه است.

«البعوض»: پشه و گفته شده پشه کوچک. و مفرد آن با اضافه کردن هاء است. «مختبأ البعوض»: محل اختفای پشه. «السوق»

جمع ساق. «الألحيه» جمع لِحاء و آن پوست درخت است. «غرزه فی الأرض» بروزن ضرب یعنی آن را داخل کرد و تثبیت کرد. «مغرز الأوراق»: محل وصل برگها. «الأفنان» جمع فَنَن یعنی شاخه. «الحط»: فرود آمدن از بالا به پایین. «الأمشاج»: گفته شده مفرد است و گفته شده جمع مشج با فتحه یا با دو فتحه یا جمع مشیج بر وزن فعیل است یعنی مخلوط شده. درباره سخن خداوند «مِنْ نُطْفَةٍ أَمْشاجٍ» گفته شده یعنی مخلوطی از طبایع حرارت و سردی و رطوبت و خشکی. و گفته شده یعنی از اجزاء متفاوت در استعداد. و گفته شده امشاج یعنی مراتب. یعنی مرتبه ای نطفه و مرتبه ای علقه و همینطور تا آخر. و گفته شده یعنی مخلوطی از آب مرد و زن. و سخن در این باره خواهد آمد و سخن امام علیه السلام بعضی احتمالات اول را تأیید می کند چنانچه پوشیده نیست.

«المسارب» محل و موضع هایی که منی در آن می ریزد یا نهان شود، از این سخن عرب که گوید: «انسرب الوحشی» یعنی در سوراخش رفت و مخفی شد. یا به معنای مجرای منی از سرب به معنی راه است؛ و مقصود یا ظرف منی است در اصلاب و یا مجرای منی، و تفسیر مسارب به اخلاطی که منی از آن تولید می شود – چنانچه ابن میثم احتمال داده – بعید به نظر می رسد. و منظور از «محط الأمشاج» محل استقرار نطفه، یعنی رحم یا صلب – بنا بر بعضی احتمالات در معنای مسارب – پس «مِن» تبعیضیه می شود و شاید معنای اول ظاهرتر باشد.

«الناشئه من السحاب»: اولین چیزی که از ابر تشکیل می شود در حالی که هنوز تجمع آن کامل نشده و یا معنایش ابر مرتفع است. «متلاحم الغیوم»: ابرهای به هم پیوسته. «الدرور»: جریان. «القَطر»: باران و مفردش قطره. «السحائب» جمع سحابه. «متراکمها»: ابرهای مجتمع و غلیظ. در بعضی نسخه ها «و تراکمها» آمده است.«سفت الریح التراب تسفیه»: باد خاك را پخش کرد و پراکند. یا حملش کرد. «الأعاصیر»: جمع إعصار و آن بادی است که در حال صعود از زمین به سمت آسمان همچون ستون، می وزد. و گفته شده بادی که در آن آتشی باشد. و گفته شده بادی که در آن غبار شدید است. «ذیولها»: أطرافش که آن را بر زمین می کشد. و لطافت این استعاره روشن است. «عفت الریح الأثر»: باد اثر را محو کرد. «عفی الأثر»: اثر محو شد. که به صورت لازم و متعدی می آید. «العوم»: شنا و حرکت کشتی و حرکت شتر. «بنات الأرض»: چنانچه در اکثر نسخه هاست یعنی حشرات و جنبندگانی که در شنزارها و غیر آن هستند مانند لحکه {نوعی سوسمار} و عصابه و غیر این دو. که حرکت آنها در شنها به دلیل عدم استقرارشان به شنا کردن تشبیه شده.

و در بعضی نسخه ها «نبات الارض» آمده که منظور حرکت ریشه های گیاه در شنها است مانند دست و پای شناگر در آب. «الکُثبان» جمع الکثیب و آن تلّی از شن است. «المستقر»: محل استقرار، و ممکن است مصدر باشد.

«ذُروه الشی ء»: با ضمه و کسره یعنی بلندترین جای چیزی. «غرد الطائر» بر وزن فرح و «غرّد تغریدا»: صدایش را بلند کرد و آن را ترجیع داد(آواز خواند). «ذوات المنطق من الطیور»: پرنده ای که صدا و آوازی دارد گویا غیر از او لال هستند و عاجز از سخن گفتن. «الدیاجیر»: جمع دیجور یعنی اول شب یا تاریکی. و اضافه بنا بر معنای دوم از باب اضافه خاص به عام است. «الوَکر»: لانه پرنده.

«ما أوعته الأصداف»: آنچه صدف از مروارید و گوهر در خود جمع می کند. «الحِضن»: از زیر بغل تا تهیگاه است و گفته می شود سینه و دو بازو و ما بین آنهاست. «حضن الصبی» بر وزن نصر یعنی او را در آغوش گرفت. «ما حضنته الأمواج»: آنچه

امواج در برگیرد مثل عنبر و مشک و غیر از این دو. «ما غشیته»: آنچه که بپوشاند. «السُدفه»: تاریکی. «ذرت الشمس»: خورشید طلوع کرد و درخشید. «أشرقت»: نور داد. «ما اعتقبت»: پی در پی آمد. «الأطباق» جمع طَبَق و آن پوشش هر چیز است. لایه های ظلمت همچون پوششی اشیاء را می پوشاند.

«سبحات النور»: جلوهای آن است، «سبحات وجه اللّه»: انوار او است، ابن ابی الحدید می گوید: مقصود از سبحات در اینجا آن نیست که در «سبحات وجه رّبنا» است زیرا آنجا به معنی جلال است و اینجا به معنی جایی است که نور در آن شناور است یعنی جریان دارد. که از «سبح الفرس» به معنای رفتن اسب گرفته شده. و متعاقبان نور و ظلمت هستند. یعنی آنچه که ظلمتی بعد از نور و نوری بعد از ظلمت آن را می پوشاند. و ممکن است منظور در پی آمدن افراد از هر یک از این دو باشد. «أثر القدم»: نشانه ای که از آن در زمین باقی می ماند. «الخطوه»: یک بار قدم برداشتن. «الحس»: صدای پنهانی. «رجع الکلمه»: آنچه از کلام که به خودت می گویی و در فکرت می گذرانی. یا جواب کلمه و یا تردید و گرداندن صدا هنگام تلفظ کلمه است یا برگرداندن نفس برای تلفظ کلمه ای بعد از وقف بر کلمه ای است. و رجع لازم و متعدی است. «النَسَمه»: انسان یا هر جنبنده ای که روح دارد. «مستقر النسمه»: صلب یا رحم، یا قبر یا مکان او در دنیا یا آخرت و یا اعم از این معانی است.

«مثقال الذره»: اندازه و وزن آن است نه مثقال متعارف، وهمان طور که خداوند فرمود: «إنّ الله لایظلم مثقال ذرهٔ» - . نساء / ۴۰ - {در حقیقت خدا هموزن ذره ای ستم نمی کند.}

«الهمهمه»: صدای پنهان یا گرداندن صدا در حلق یا تردد صدا در سینه به دلیل غم. «نفس هامه»: نفس صاحب همتی که بر امری مصمم می شود. و وصف برای تعمیم است. «ما علیها»: آنچه بر زمین است - به قرینه مقام سخن -. مانند سخن خداوند: «کُلُّ مَنْ عَلَیْها فانٍ».

«النطفه»: آب مرد و آب صاف، کم باشد یا زیاد. و نیز به آب کمی که در دلو یا کوزه ای باشد اطلاق می شود. و معنای اول در اینجا ظاهرتر است. «قرارتها»: محلی که در آن مستقر می شود. اصل «القراره»: زمین گود است که آب باران در آن جمع می شود و جمع آن القرار است. «نُقاعه کل شی ء»: آبی که در آن جمع شود. و شارحان گفته اند: «النقاعه»: حفره ای که در آن خون جمع می شود. «المُضغه»: تکه ای از گوشت به اندازه ای که جویده شود. «ناشئه الخلق»: صورتی که خداوند در بدن ایجاد کند و یا روحی که در آن می دمد.

«سلاله» آنچه از چیزی کشیده و بیرون آورده شود، و اشاره است به فرموده خدای سبحان در قرآن: «ولقد خلقنا الإنسان من سُلالهٔ من طین»، - . مؤمنون / ۱۲ - {و به یقین انسان را از عصاره ای از گل آفریدیم.} تا

آنجا که فرمود: «ثمّ أنشأناه بخلقٍ آخَر فتبارک الله أحسن الخالقین» - . مؤمنون / ۱۴ - ،{آنگاه [جنین را در] آفرینشی دیگر پدید آوردیم، آفرین باد بر خدا که بهترین آفرینندگان است.} و مقصود از ذکر این چیزها، بیانی است در عموم و کلیت علم خدا با اشاره به اصناف خلق و انواع آفریده ها، و عجائب پروردگاری او است، زیرا دلیل بر علم او این است که آن ها را آفریده و همه را نگهداشته و تربیت کرده و پرورش داده، و بدایع حکمت را در هر وصف و حال آن ها نشان می دهد. چنانچه خدای سبحان فرموده: «ألایعلم مِن خلق و هو الطیف الخَبیر»، - . ملک / ۱۴ - {آیا کسی که آفریده است نمی داند، با

اینکه او خود باریک بین آگاه است.}

«لم یلحقه فی ذلک»: مرجع «ذلک» یا علم به جزئیات ذکر شده است و یا خلقِ اشاره‌ی مذکور قبل از تفصیل معلومات - یا در خود معلومات نیز- است چنانچه گفتیم که غرض فقط تعلق علاقه به آنها نیست.

«کلفه»: مشقتی. «و لا اعترضته»: او را باز نمی دارد. «العارضه»: آنچه برایت پیش آید و از راهت باز دارد. «و لا اعتورته»: گفته شده یعنی آن را احاطه کرد. و در لغت «اعتوروا الشی ء» یعنی آن را دست به دست کردند. «تنفیذ الأمور»: اجرا و امضای امور. «التدبیر»: نظر کردن در عاقبت امر یا انجام کار با تفکر. و منظور در اینجا جاری کردن امور طبق مصلحت و علم به عواقب است. «الملاله»: خستگی و دلتنگی. «فتر عن العمل»: شدتش شکست و بعد از شدت نرم شد.

«بل نفذ فیهم علمه»: علم او به ظواهر و بواطنشان احاطه یافت. و در بعضی نسخه ها «نفذهم» بنا بر حذف و ایصال است. «العد»: مصدر «عددته» و در بعضی نسخه ها «عدده». «غمرهم»: آنها را پوشاند و در برگرفت و فضلش شاملشان شد. «کنه الشی ء»: نهایت و حقیقت چیزی. «الوصف الجمیل»: ذکر فضائل. «التَعداد»: مصدری است برای مبالغه و تکثیر. و کوفی ها گفته اند: أصلش تفعیلی است که افاده مبالغه می کند و یاء آن به الف تبدیل شده و با کسره شاذ است.

«الأمل»: ضد ناامیدی. «خیر» خبر مبتدای محذوف است و نیز «أکرم». «البسط»: نشر و توسعه دادن. و کلمه «فی» یا زائده یا برای ظرفیت مجازی است و مفعول محذوف است یعنی قدرت را برایم گشودی دادی. یا کلام را برایم گشودی در آنچه که با آن غیر تو را مدح نکنم. و مقصود شکر خداوند است بر فضیلت بلاغت و علم به خدا و مدحهای خدا و شکر بر توفیق به انحصار کردن مدح بر خدای متعال .

«الخیبه»: محرومیت. مخلوقات معادن محرومیت هستند زیرا عطای آنها قلیل و فانی است علاوه بر اینکه غالبا عطا نمی کنند. و آنها مواضع ریبه یعنی تهمت و شک هستند زیرا به عطایشان اطمینانی نیست و نیز در منعشان به رعایت مصلحتی اعتمادی نیست. در حالی که خداوند سبحان جز به خاطر مصلحتی که به شخص سائل برگردد منع نمی کند. و با این حال چندین برابر درخواستش را برای سرای باقی ذخیره می کند.

«المثوبه»: ثواب. «الجزاء»: مکافات بر چیزی. «العارفه»: احسان. «دلیلا علی ذخائر الرحمه»: هدایت کننده به اسباب رحمت با توفیق و تأیید. «ذخائر الرحمه»: عطایای بزرگ. أصل ذخیره، انتخاب شده از هر چیزی است. یا آنچه است که مردی برای روز حاجتش آماده می کند. «و هذا مقام»: مقام اسم مکان و شاید مصدر باشد. «المحمده» با فتح و کسر میم، مصدر «حمده» بر وزن «سمعه». «الفاقه»: فقر. «الجبر»: در اصل اصلاح استخوان شکسته است. «المسکنه»: خضوع و ذلت و کمی مال و بدی حال. «نعشه»: آن را رفع کرد. «الخَله»: فقر و حاجت. و ضمیر مسکنتها و خلتها به الفاقه برمی گردد. و در اضافه توسع صورت گرفته. «المن»: بخشش. «مد الأیدی»: کنایه از طلب و إظهار حاجت. «القدیر» مبالغه از قادر است.

و در شرح این خطبه تا اندازه ای مبسوط سخن گفتیم، چون یکی از خطبه های جلیل و با عظمت است و از این رو همه آن را ذکر کردیم، چون بیشتر آن مربوط به مطالب این مجلد است، و اگر آن را در هر باب مربوطه به صورت بخش بخش می

آوردیم، نظم و کمال شیوایی آن از دست می رفت، چنانچه سید مرتضی - ره - به جهت اختصار و گزینش کردن آن، بسیاری از فوائد خطبه را از دست داده، و اما دلالت آن بر حدوث آسمان و زمین و فرشته ها و غیر آن ها بر کسی که در آن بیاندیشد، پوشیده نیست.

**[ترجمه]

«۹۱»

الْكَافِي، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مَعْمَرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِيٍّ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَيُّوبَ الْأَشْعَرِيِّ عَنْ عَمْرٍو الْأَوْزَاعِيِّ عَنْ عَمْرِو بْنِ شِمْرٍ عَنْ سَلَمَةَ بْنِ كُهَيْلٍ (۱)

ص: ۱۵۸

۱- ۱. فی نسخ البحار« مسلمه بن كهيل» لكن الصحيح« سلمه بن كهيل» كما فی المصدر و« كهيل» بالضم و زان« زبير» و قد اختلفوا فی ان المسمی بهذا الاسم واحد أو اثنان او أكثر فاعتبره« ابن داود» ثلاثه رجال، و عده الشيخ تاره بهذا العنوان من أصحاب امير المؤمنين عليه السلام و اخرى من أصحاب الباقر عليه السلام و ثالثه من أصحاب السجّاد عليه السلام مضيفا إليه قوله« ابو يحيى الحضرمی الكوفیّ» و رابعه من أصحاب الصادق عليه السلام مضيفا اليه قوله« ابن الحصين أبو يحيى الحضرمی الكوفیّ تابعی» و عند صاحب« جامع الرواه» رجلان احدهما من خواص أمير المؤمنين عليه السلام و الآخر من عاصر السجّاد و الباقر و الصادق. عليهم السلام و هو من التبريه(و هم الذين قالوا بامامه أبی بكر و عمر و علی و من خرج بالسيف من ولد علیّ عليه السلام) و استظهره أيضا فی تنقيح المقال(ج ۲، ص ۵۱) و قال: الأول من الحسان و الثانی غير موثوق به فيندرج فی الضعفاء، و كيف كان فالذی فی هذا السند غير صاحب علیّ عليه السلام بشهاده روايه« عمرو بن شمر» عنه و اللّه العالم.

عَنْ أَبِی الْهَیْثَم بْنِ التَّیِّهَانِ: أَنَّ أَمِیرَ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام خَطَبَ النَّاسَ بِالْمَدِینَهِ فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ كَانَ حَیّاً بِلَا كَیْفٍ وَ لَمْ یَكُنْ لَهُ كَانَ إِلَی قَوْلِهِ وَ لَا قَوِیَ بَعْدَ مَا كَوَّنَ شَیْئاً وَ لَا كَانَ ضَعِیفاً قَبْلَ أَنْ یُكَوِّنَ شَیْئاً وَ لَا كَانَ مُسْتَوْحِشاً قَبْلَ أَنْ یَبْتَدِعَ شَیْئاً وَ لَا یُشْبِهُ شَیْئاً وَ لَا كَانَ خِلْواً مِنَ الْمُلْكِ قَبْلَ إِنْشَائِهِ وَ لَا یَكُونُ خِلْواً مِنْهُ بَعْدَ ذَهَابِهِ كَانَ إِلَهاً حَیّاً بِلَا حَیَاهٍ وَ مَالِكاً قَبْلَ أَنْ یَكُونَ یُنْشِئُ شَیْئاً وَ مَالِكاً بَعْدَ إِنْشَائِهِ لِلْكَوْنِ (۱).

و منه عن محمد بن یحیی عن أحمد بن موسی عن الحسین بن سعید عن القاسم بن محمد عن علی بن أبی حمزه عن أبی بصیر عن أبی جعفر علیه السلام: مثله (۲)

التوحید، عن أحمد بن محمد بن یحیی عن أبیه: مثله (۳)

**[ترجمه]روضهٔ الكافی: امیرالمؤمنین علی علیه السّلام در مدینه برای مردم سخنرانی كرد و فرمود: سپاس از آن خدا است كه شایسته پرستشی جز او نیست و زنده بوده بدون چگونگی، و برای او پدید آمدن نبوده، تا آنجا كه می فرماید: و قدرت و نیرو نگرفت پس از آنكه چیزی پدید كرد، و ناتوان نبود پیش از آنكه بیافریند. در هراس و وحشت نبود از تنهایی، پیش از آنكه چیزی خلق كند. مانند چیزی نیست، و پیش از آفرینش جهان، بی ملك و سلطنت نبود. پس از نابودی جهان هم بی ملك و سلطنت نیست. معبودی زنده - بدون حیاتی جدا از ذاتش - بود، و مالك و پادشاه، پیش از آنكه چیزی بیافریند، و مالك، پس از آنكه جهان را آفرید. - . روضهٔ الكافی : ۳۱ -

و در همان از امام باقر علیه السلام هم روایتی مانند آن آمده - . الكافی ۱ : ۸۸ -

در التوحید از احمد بن محمّد بن یحیی هم روایتی مثل آن نقل شده - . التوحید : ۱۱۳ -

**[ترجمه]

بیان

و لم یكن له كان ظاهره نفی الزمان عنه تعالی و إن احتمل أن یكون كان اسما بمعنی الكون علی لغه من یقلب الواو و الیاء الساكنین أیضا مع انفتاح ما قبلهما ألفا ثم لا یخفی دلاله سائر الفقرات علی حدوث ما سواه سبحانه قوله و لا كان خلوا من الملك قبل إنشائه الملك یكون بمعنی السلطنه و بمعنی المملكه فیحتمل أن یكون المراد عند ذكره أولا و عند إرجاع الضمیر إلیه ثانیا هو المعنی الأول أو فی الأول الأول و فی الثانی الثانی علی طریقه الاستخدام و یكون الضمیر راجعا إلی الله بالإضافه إلی الفاعل و لا یلائم الأخیر الفقره التالیه.

**[ترجمه]«و لم یكن له كان»، برای او پدید آمدن نبوده. ظاهرش نفی زمان از خدای تعالی است و احتمال دارد كه «كان» اسم به معنای «بودن» باشد بنا بر لهجه كسی كه واو و یاء ساكن ما قبل مفتوح را به الف تبدیل می كند. پس بر كسی پوشیده نیست كه عبارات دیگر دلالت بر حدوث ما سوی اللّه دارند. «و لا كان خلوا من الملك قبل إنشائه» ملك به معنی پادشاهی و سلطنت است و یا به معنی مملكت، فیحتمل أن یكون المراد عند ذكره أولا و عند إرجاع الضمیر إلیه ثانیا هو المعنی الأول أو

فى الأول الأول و فى الثانى الثانى على طريقه الاستخدام و يكون الضمير راجعا إلى الله بالإضافه إلى الفاعل و لا يلائم الأخير الفقره التاليه.

**[ترجمه]

«۹۲»

الْكَافِي، عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ

۱- ۱. روضه الكافى: ۳۱.

۲- ۲. الكافى، ج ۱، ۸۸.

۳- ۳. التوحيد: ۱۱۳.

النُّعْمَانِ (۱)

أَوْ غَيْرِهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام: أَنَّهُ ذَكَرَ هَذِهِ الْخُطْبَةَ لِأَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام يَوْمَ الْجُمُعَهِ الْحَمْدُ لِلَّهِ أَهْلِ الْحَمْدِ وَ وَلِيِّهِ وَ مُنْتَهَى الْحَمْدِ وَ مَحَلِّهِ الْبَدِی ءِ الْبَدِيعِ إِلَى قَوْلِهِ الَّذِی كَانَ فِی أَوَّلِيَّتِهِ مُتَقَادِماً وَ فِی دَيْمُومِيَّتِهِ مُتَسَيْطِراً خَضَعَ الْخَلَائِقُ لِوَحْدَانِيَّتِهِ وَ رُبُوبِيَّتِهِ وَ قَدِيمِ أَزَلِيَّتِهِ وَ دَانُوا لِدَوَامِ أَبَدِيَّتِهِ (۲).

**[ترجمه]روضۀ الکافی: امام صادق علیه السّلام می فرماید: در یک روز جمعه امیر المؤمنین علیه السّلام این خطبه را ایراد فرمود: سپاس از آن خدا است که اهل حمد است و ولیّ آن، نهایت حمد و جای آن، نخست موجود، پدیدآورنده هر چه بود. - تا آنجا که فرمود: - آنکه در اولّیت و تقدم خود پیش از همه بود و در پایندگی و جاودانی مسلط است. همه آفریده ها برای یگانگی و پروردگاری و ازلیت او خاضعند، و گردن نهاده اند و به دوام ابدیتش معتقدند. - . روضۀ الکافی : ۱۷۳ -

**[ترجمه]

بیان

المتسيطر المتسلط.

**[ترجمه]«المتسیطر»: مسلط .

**[ترجمه]

«۹۳»

الْكَافِی، عَنْ عِدَّهٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی نَصْرٍ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ الْمَوْصِلِيِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: جَاءَ حِبْرٌ مِنَ الْأَحْبَارِ إِلَى أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام فَقَالَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ مَتَى كَانَ رَبُّكَ فَقَالَ لَهُ ثَكِلَتْكَ أُمُّكَ وَ مَتَى لَمْ يَكُنْ حَتَّى يُقَالَ مَتَى كَانَ كَانَ رَبِّی قَبْلَ الْقَبْلِ بِلَا قَبْلٍ وَ بَعْدَ الْبَعْدِ بِلَا بَعْدٍ وَ لَا غَايَهٍ وَ لَا مُنْتَهَى لِغَايَتِهِ انْقَطَعَتِ الْغَايَاتُ عِنْدَهُ فَهُوَ مُنْتَهَى كُلِّ غَايَهٍ(۳).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السلام می فرماید: یکی از دانشمندان یهود نزد امیر المؤمنین علیه السّلام آمد و گفت: یا امیر المؤمنین! پروردگارت کِی بود؟ در پاسخش فرمود: مادرت به عزایت بنشیند، چه وقت نبوده که گفته شود کِی بوده؟ پروردگارم قبل از هر قبلی بوده و او را قبلی نبوده است، و بعد از هر بعدی هست و بعدی ندارد، غایتی ندارد و نهایتی برای غایت او نیست، همه غایات در برابر او منقطع می شوند و به پایان می‌رسند و او نهایت هر غایتی است. - . الکافی ۱ : ۸۹ -

**[ترجمه]

«۹۴»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ رَفَعَهُ عَنْ زُرَارَهَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام کَانَ اللَّهُ (۴) وَ لَا شَیْ ءَ قَالَ نَعَمْ کَانَ وَ لَا شَیْ ءَ قُلْتُ فَأَیْنَ کَانَ یَکُونُ قَالَ وَ کَانَ مُتَّکِئاً فَاسْتَوَی جَالِساً وَ قَالَ أَحَلْتَ یَا زُرَارَهُ وَ سَأَلْتَ عَنِ الْمَکَانِ إِذْ لَا مَکَانَ (۵).

---

۱ – ۱. هو محمّد بن علیّ بن النعمان بن أبی طریفه البجلیّ مولی الاحول أبو جعفر کوفیّ صیرفی(النجاشیّ: ۲۴۹) یعد من أصحاب الصادق و الکاظم، ثقه جلیل، یلقب بمؤمن الطاق و صاحب الطاق و یلقبه المخالفون« شیطان الطاق» کان دکانه فی طاق المحامل بالکوفه. و کان له مع أبی حنیفه حکایات کثیره منها انه قال له یوما یا أبا جعفر تقول بالرجعه؟ فقال له نعم. قال: أقرضنی من کیسک خمسمائه دینار فإذا عدت انا و انت رددتها إلیک! فقال له فی الحال: ارید ضمینا یضمن لی انک تعود إنسانا، فانی اخاف ان تعود قردا فلا أتمکن من استرجاع ما اخذت منی!

۲– ۲. روضه الکافی: ۱۷۳.

۳– ۳. الکافی: ج ۱، ص ۸۹.

۴– ۴. فی المصدر: أ کان اللّه.

۵– ۵. الکافی: ج ۱، ص ۹۰.

**[ترجمه]و نیز در همان آمده که زراره نقل می کند، به امام باقر علیه السّلام گفتم: و خدا بود و هیچ نبود؟ فرمود: آری، بود و هیچ چیز نبود. گفتم پس کجا بود؟ زراره می گوید: در اینجا امام که تکیه داده بود برخاست و نشست و فرمود: ای زراره! محالی به زبان آوردی و از جا و مکان پرسیدی، آنگاه که جا و مکان نبود.

**[ترجمه]

بیان

أحلت أی تکلمت بالمحال.

**[ترجمه]«أحلت»: درباره امری محال سخن گفتی.

**[ترجمه]

«۹۵»

الْکَافِی، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَیْدٍ قَالَ: جِئْتُ إِلَی الرِّضَا علیه السلام أَسْأَلُهُ عَنِ التَّوْحِیدِ فَأَمْلَی عَلَیَّ الْحَمْدُ لِلَّهِ فَاطِرِ الْأَشْیَاءِ إِنْشَاءً وَ مُبْتَدِعِهَا ابْتِدَاءً(۱) بِقُدْرَتِهِ وَ حِکْمَتِهِ لَا مِنْ شَیْ ءٍ فَیَبْطُلَ الِاخْتِرَاعُ وَ لَا لِعِلَّةٍ فَلَا یَصِحَّ الِابْتِدَاعُ الْخَبَرَ(۲).

العلل، عن محمد بن علی ماجیلویه عن محمد بن یحیی العطار عن سهل: مثله (۳)

التوحید، عن محمد بن الحسن عن الصفار عن سهل: مثله (۴).

**[ترجمه]کافی: محمّد بن زید نقل می کند که حضور امام رضا علیه السّلام آمدم تا از او از توحید سؤال کنم و ایشان برایم املاء کرد: سپاس از آن خدا است، برآورنده همه نیازها و آفریننده آن ها از آغاز، با توانایی و حکمت خود؛ نه از چیزی آن ها را آفرید تا ابتکار نباشد و نه از علت و ماده ای تا نخست آفریننده نباشد. - . الکافی ۱ : ۱۰۵ -

در العلل سهل روایتی مانند آن را بیان کرده - . العلل ۱ : ۹ - و در التوحید نیز روایتی از سهل مثل آن آمده است. - . التوحید : ۵۷ -

**[ترجمه]

«۹۶»

الْکَافِی، عَنْ عَلِیِّ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ الطَّیَالِسِیِّ عَنْ صَفْوَانَ عَنِ ابْنِ مُسْکَانَ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَقُولُ: لَمْ یَزَلِ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ رَبَّنَا وَ الْعِلْمُ ذَاتُهُ وَ لَا مَعْلُومَ وَ السَّمْعُ ذَاتُهُ وَ لَا مَسْمُوعَ وَ الْبَصَرُ ذَاتُهُ وَ لَا مُبْصَرَ وَ الْقُدْرَةُ ذَاتُهُ وَ

لَا مَقْدُورَ فَلَمَّا أَحْدَثَ الْأَشْيَاءَ وَقَعَ الْعِلْمُ (۵) مِنْهُ عَلَى الْمَعْلُومِ وَ السَّمْعُ عَلَى الْمَسْمُوعِ وَ الْبَصَرُ عَلَى الْمُبْصَرِ وَ الْقُدْرَةُ عَلَى الْمَقْدُورِ قَالَ قُلْتُ فَلَمْ يَزَلِ اللَّهُ مُتَحَرِّكاً قَالَ فَقَالَ تَعَالَى اللَّهُ عَنْ ذَلِكَ إِنَّ الْحَرَكَهَ صِفَهٌ مُحْدَثَهٌ بِالْفِعْلِ قَالَ قُلْتُ فَلَمْ يَزَلِ اللَّهُ مُتَكَلِّماً قَالَ فَقَالَ إِنَّ الْكَلَامَ صِفَهٌ مُحْدَثَهٌ لَيْسَتْ بِأَزَلِيَّهٍ كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَ لَا مُتَكَلِّمَ (۶).

التوحید، عن محمد بن علی ماجیلویه عن علی بن إبراهیم: مثله (۷).

**[ترجمه]کافی: ابی بصیر می گوید: شنیدم امام صادق علیه السّلام می فرمود: همیشه خدای عز و جل پروردگار ما بوده و علم ذات او بوددر زمانی که معلومی نبوده، شنوائی ذات او بود در زمانی که مسموع و شنیدنی نبوده، بینایی ذات او بود در زمانی که دیدنی نبوده، توانایی و قدرت ذاتش بود در زمانی که مقدور قدرت پذیر نبوده است. پس چون همه چیز را پدید آورد، علمش بر معلوم و دانستنی واقع شد و شنیدنش بر شنیدنی و مسموع و بینایی اش بر دیدنی، و قدرت و توانائی‌اش بر توان پذیر. ابی بصیر می گوید: پرسیدم: همیشه خدا در حرکت بوده؟ فرمود: برتر است خدا از این، حرکت صفتی است حادث و پدیدآمده، ازلی نیست، خدای عز و جل بود و متکلم نبود. - . الکافی ۱ : ۱۰۷ -

در التوحید، علی بن ابراهیم مانند آن را روایت کرده است. - . التوحید : ۸۸ -

**[ترجمه]

«۹۷»

الْكَافِي، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنِ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ

۱- ۱. فی المصدر: ابتداعا.

۲- ۲. الکافی: ج ۱، ص ۱۰۵.

۳- ۳. العلل. ج ۱، ص ۹.

۴- ۴. التوحید: ۵۷.

۵- ۵. فی المصدر: و کان.

۶- ۶. الکافی: ج ۱، ص ۱۰۷.

۷- ۷. التوحید: ۸۸.

هِشَام بْنِ سَالِمٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ یَقُولُ: کَانَ اللَّهُ وَ لَا شَیْ ءَ غَیْرُهُ وَ لَمْ یَزَلْ عَالِماً فَعِلْمُهُ بِهِ قَبْلَ کَوْنِهِ کَعِلْمِهِ بِهِ بَعْدَ کَوْنِهِ (۱).

**[ترجمه]کافی: امام باقرعلیه السّلام فرمود: خدا بود و غیر او نبود، همیشه دانا بوده، علم او به هر چیز پیش از بودن آن چیز، مانندعلم او است به آن چیز پس از بودن و وجود آن. - . الکافی ۱ : ۱۰۷ -

**[ترجمه]

«۹۸»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِیسَی عَنْ أَیُّوبَ بْنِ (۲) نُوحٍ: أَنَّهُ کَتَبَ إِلَی أَبِی الْحَسَنِ علیه السلام یَسْأَلُهُ عَنِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَ کَانَ یَعْلَمُ الْأَشْیَاءَ قَبْلَ أَنْ خَلَقَ الْأَشْیَاءَ وَ کَوَّنَهَا أَوْ لَمْ یَعْلَمْ ذَلِکَ حَتَّی خَلَقَهَا وَ أَرَادَ خَلْقَهَا وَ تَکْوِینَهَا فَعَلِمَ مَا خَلَقَ عِنْدَ مَا خَلَقَ وَ مَا(۳) کَوَّنَ عِنْدَ مَا کَوَّنَ فَوَقَّعَ بِخَطِّهِ علیه السلام لَمْ یَزَلِ اللَّهُ عَالِماً بِالْأَشْیَاءِ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الْأَشْیَاءَ کَعِلْمِهِ بِالْأَشْیَاءِ بَعْدَ مَا خَلَقَ الْأَشْیَاءَ(۴).

التوحید، عن أحمد بن محمد بن یحیی عن أبیه: مثله (۵).

**[ترجمه]کافی: ایوب بن نوح از امام رضا علیه السّلام پرسید: آیا خدای عز و جل همه چیز را می دانست، پیش از آنکه همه چیز را بیافریند و به وجود آورد، یا نمی دانست آن را تا اینکه آن ها راخلق کرد و خواست آن ها را بیافریند و به وجود بیاورد و علم پیدا کرد به آنچه آفرید هنگامی که آفرید و آنچه را به وجود آورد هنگامی که به وجود آورد. پس امام علیه السّلام به خط خود نگاشت: همیشه خدا دانا بود به همه چیز، پیش از آنکه اشیاء را بیافریند، مانند علم او به آن ها پس از آنکه همه چیز را آفرید. - . الکافی ۱ : ۱۰۷ -

در التوحید روایتی مانند آن نقل شده است. - . التوحید : ۹۲ -

**[ترجمه]

«۹۹»

الْکَافِی، عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیَادٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ حَمْزَةَ قَالَ: کَتَبْتُ إِلَی الرَّجُلِ (۶)

علیه السلام أَسْأَلُهُ أَنَّ مَوَالِیَکَ اخْتَلَفُوا فِی الْعِلْمِ فَقَالَ بَعْضُهُمْ لَمْ یَزَلِ اللَّهُ عَالِماً قَبْلَ فِعْلِ الْأَشْیَاءِ وَ قَالَ بَعْضُهُمْ لَا نَقُولُ لَمْ یَزَلْ عَالِماً لِأَنَّ مَعْنَی یَعْلَمُ یَفْعَلُ فَإِنْ أَثْبَتْنَا الْعِلْمَ فَقَدْ أَثْبَتْنَا فِی الْأَزَلِ مَعَهُ شَیْئاً فَإِنْ رَأَیْتَ جَعَلَنِیَ اللَّهُ فِدَاکَ أَنْ تُعَلِّمَنِی مِنْ ذَلِکَ مَا أَقِفُ عَلَیْهِ وَ لَا أَجُوزُهُ فَکَتَبَ علیه السلام بِخَطِّهِ لَمْ یَزَلِ اللَّهُ تَعَالَی عَالِماً تَبَارَکَ وَ تَعَالَی ذِکْرُهُ (۷).

**[ترجمه]کافی: جعفر بن محمّد بن ابی حمزه، نقل می کند: به آن مرد(ظاهراً امام حسن عسکری علیه السلام)نوشتم و

پرسیدم که دوستان و پیروانت در باره علم اختلاف دارند. برخی می گویند خدا پیش از خلق اشیاء، دانا بوده؛ بعضی می گویند: ما نمی گوئیم همیشه خدا دانا بوده چون معنی «می داند» این است که می کند، و اگر علم به اشیاء را برای او ثابت کنیم، همراه و در کنار او بودن چیزی را در ازل ثابت کرده ایم، پس قربانت می گردم اگر بیاموزی به من چیزی را که در آن مانده ام و متوقف شده ام. به خط خودش نوشت: همیشه خدای تعالی دانا بوده! مبارك و بلند مرتبه است ذکر و یادش. - . الکافی ۱ : ۱۰۷ -

**[ترجمه]

بیان

قد مر شرح هذا الخبر و یدل زائدا علی ما سبق فی الأخبار علی أنه کان معلوما عند الأصحاب أنه لا یجوز أن یکون شی ء مع الله فی الأزل و لما توهموا

ص: ۱۶۲

۱- ۱. الکافی: ج ۱، ص ۱۰۷.
۲- ۲. من أصحاب الهادی علیه السلام ثقه روی عنه سعد بن عبد اللّه بلا واسطه و بواسطه محمّد بن عیسی بن عبید.
۳- ۳. فی التوحید: فعلم ما خلق و ما کون ....
۴- ۴. الکافی: ج ۱، ص ۱۰۷.
۵- ۵. التوحید: ۹۲. و فی المصدر: أحمد بن محمّد بن یحیی عن سعد بن عبد اللّه عن ایوب بن نوح. و لا بأس به، لان أحمد بن محمّد بن یحیی یروی عن سعد بلا واسطه و بواسطه أبیه.
۶- ۶. الظاهر ان المراد به الحسن بن علیّ العسکریّ علیهما السلام.
۷- ۷. الکافی: ج ۱، ص ۱۰۷.

أن العلم يستلزم حصول صوره نفوا العلم فی الأزل لئلا یکون معه تعالی غیره قیاسا علی الشاهد فلم یتعرض علیه السلام لإبطال توهمهم و أثبت العلم القدیم له تعالی و بالجمله هذه الأخبار صریحه فی أن المخلوقات کلها مسبوقه بعدم یعلمها سبحانه فی حال عدمها.

**[ترجمه]شرح این خبر پیش از این داده شد و اضافه بر آن اخبار که بیان شد، دلالت دارد بر اینکه برای اصحاب مشخص بوده که نمی تواند چیزی در ازل در کنار خدا باشد و چون گمان کردند که وجود علم مستلزم حصول صورتی است، علم به اشیاء را در ازل نفی کردند تا به همراه او غیر او نباشد - از روی قیاس به ظاهر -. و امام علیه السلام متعرض رفع توهم آن ها نشد و علم قدیم را برای خدا اثبات کرد. و خلاصه این اخبار صراحت دارد در اینکه مخلوقات همه حادثند و مسبوق به عدم، و خدای سبحان در زمان عدم، آن ها را می‌دانسته و علم به آن ها داشته است.

**[ترجمه]

«۱۰۰»

الْکَافِی، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ بَشِیرٍ عَنْ فُضَیْلِ سُکَّرَةَ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام جُعِلْتُ فِدَاکَ إِنْ رَأَیْتَ أَنْ تُعَلِّمَنِی هَلْ کَانَ اللَّهُ جَلَّ وَجْهُهُ (۱) یَعْلَمُ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ أَنَّهُ

وَحْدَهُ فَقَدِ اخْتَلَفَ مَوَالِیکَ فَقَالَ بَعْضُهُمْ قَدْ کَانَ یَعْلَمُ (۲) قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ شَیْئاً مِنْ خَلْقِهِ وَ قَالَ بَعْضُهُمْ إِنَّمَا مَعْنَی یَعْلَمُ یَفْعَلُ فَهُوَ الْیَوْمَ یَعْلَمُ أَنَّهُ لَا غَیْرُهُ قَبْلَ فِعْلِ الْأَشْیَاءِ فَقَالُوا(۳)

إِنْ أَثْبَتْنَا أَنَّهُ لَمْ یَزَلْ عَالِماً بِأَنَّهُ لَا غَیْرُهُ فَقَدْ أَثْبَتْنَا مَعَهُ غَیْرَهُ فِی أَزَلِیَّتِهِ فَإِنْ رَأَیْتَ یَا سَیِّدِی أَنْ تُعَلِّمَنِی مَا لَا أَعْدُوهُ إِلَی غَیْرِهِ فَکَتَبَ مَا زَالَ اللَّهُ عَالِماً تَبَارَکَ وَ تَعَالَی ذِکْرُهُ (۴).

التوحید، عن أحمد بن محمد بن یحیی العطار عن أبیه: مثله (۵).

**[ترجمه]کافی: روایت است که فضیل به امام باقرعلیه السّلام گفت: قربانت گردم! اگر ممکن است به من بیاموز، خدای بزرگ و بلند مرتبه پیش از آنکه خلق را بیافریند، علم به این داشت که یگانه است؟ دوستان شما اختلاف دارند، برخی گفته اند: البته پیش از آنکه خلق را بیافریند می دانست، و برخی می گویند، معنی دانستن و علم پیدا کردن، عمل کردن است؛ و او امروز می داند که او بود و غیر او نبود، نه پیش از آفریدن اشیاء. و گفته اند که اگر ثابت کنیم او همیشه دانا بوده، و او است و جز او نبوده، اثبات کردیم که در ازل چیزی با او بوده است.

پس اگر خواهی ای مولای من! آن را به من بیاموز تا غیر از آن به چیز دیگر فکر نکنم. پس نوشت: همیشه خدا تبارک و تعالی دانا بوده است. - . الکافی ۱ : ۱۰۸ -

در التوحید از احمد بن محمّد بن یحیی عطار روایتی مثل آن ذکر شده است. - . التوحید : ۹۲ -

**[ترجمه]

«۱۰۱»

الْکَافِی، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنِ النَّضْرِ بْنِ سُوَیْدٍ عَنْ عَاصِمِ بْنِ حُمَیْدٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَمْ یَزَلِ اللَّهُ مُرِیداً قَالَ إِنَّ الْمُرِیدَ لَا یَکُونُ إِلَّا لِمُرَادٍ مَعَهُ لَمْ یَزَلِ اللَّهُ عَالِماً قَادِراً ثُمَّ أَرَادَ(۶).

**[ترجمه]کافی: عاصم بن حمید از امام صادق علیه السلام پرسید: آیا همیشه خدا اراده کننده و خواهان بوده؟ فرمود: اراده کننده، بی مراد(بدون آنچه آن را اراده می کنند) نمی شود، همیشه خدا دانا و توانا بوده و سپس اراده کرده است. - . الکافی ۱ : ۱۰۹ -

**[ترجمه]

«۱۰۲»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ وَ مُوسَی بْنِ عَمْرٍو وَ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ بْنِ عُثْمَانَ عَنِ ابْنِ سِنَانٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا الْحَسَنِ

۱- ۱. فی التوحید: جل ذکره.

۲- ۲. فی التوحید: قد کان یعلم تبارک و تعالی انه وحده.

۳- ۳. فی التوحید: و قالوا.

۴- ۴. الکافی: ج ۱، ص ۱۰۸.

۵- ۵. التوحید: ۹۲.

۶- ۶. الکافی: ج ۱، ص ۱۰۹، و قد نقل المؤلّف- رحمه اللّه- الروایه فی ضمن بیان الحدیث الرقم ۱۲ عن التوحید عن عاصم بن حمید عن أبی عبد اللّه علیه السلام.

الرِّضَا علیه السلام هَلْ كَانَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَارِفاً بِنَفْسِهِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الْخَلْقَ قَالَ نَعَمْ قُلْتُ يَرَاهَا وَ يَسْمَعُهَا قَالَ مَا كَانَ (1)

مُحْتَاجاً إِلَى ذَلِكَ لِأَنَّهُ لَمْ يَكُنْ يَسْأَلُهَا وَ لَا يَطْلُبُ مِنْهَا هُوَ نَفْسُهُ وَ نَفْسُهُ هُوَ قُدْرَتُهُ نَافِذَةٌ فَلَيْسَ (2)

يَحْتَاجُ (3) أَنْ يُسَمِّيَ نَفْسَهُ لَكِنِ (4) اخْتَارَ لِنَفْسِهِ أَسْمَاءً لِغَيْرِهِ يَدْعُوهُ بِهَا الْخَبَرَ(5).

التوحيد، و العيون، و معانی الأخبار، عن أبيه عن أحمد بن إدريس: مثله.

**[ترجمه]كافی: ابن سنان از امام رضا علیه السّلام پرسيد: آيا خدای عز و جل پيش از آفرينش خلق به وجود خود معرفت و شناخت داشته است؟ فرمود: آری. پرسيد: خود را می ديد و می شنيد؟ فرمود: خدا به آن نياز نداشت، زيرا از خود سؤال نداشت و خواهشی نداشت، او خود بود و خودش او.قدرتش نافذ بود، و نياز نداشت كه خود را بنامد و به اسم خطاب بكند، ولی برای خود اسامی ای برگزيد كه ديگران او را به آن ها بخوانند. - . الكافی ۱ : ۱۱۳ -

احمد بن ادريس نيز مانند آن را آورده است. - . التوحيد : ۱۲۹، العيون ۱ : ۱۲۹، معانی الأخبار : ۲ -

**[ترجمه]

«۱۰۳»

الْكَافِي، مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى وَ مُحَمَّدُ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ جَمِيعاً رَفَعَاهُ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام: أَنَّ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام قَامَ خَطِيباً فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْأَحَدِ الصَّمَدِ الْمُتَفَرِّدِ الَّذِي لَا مِنْ شَيْ ءٍ كَانَ وَ لَا مِنْ شَيْ ءٍ خَلَقَ مَا كَانَ إِلَى قَوْلِهِ وَ لَمْ يَتَكَأَّدْهُ صُنْعُ شَيْ ءٍ كَانَ إِنَّمَا قَالَ

لِمَا شَاءَ(6)

كُنْ فَكَانَ ابْتَدَعَ مَا خَلَقَ بِلَا مِثَالٍ سَبَقَ وَ لَا تَعَبٍ وَ لَا نَصَبٍ وَ كُلُّ صَانِعِ شَيْ ءٍ فَمِنْ شَيْ ءٍ صَنَعَ وَ اللَّهُ لَا مِنْ شَيْ ءٍ صَنَعَ مَا خَلَقَ وَ كُلُّ عَالِمٍ فَمِنْ بَعْدِ جَهْلٍ تَعَلَّمَ وَ اللَّهُ لَمْ يَجْهَلْ وَ لَمْ يَتَعَلَّمْ أَحَاطَ بِالْأَشْيَاءِ عِلْماً قَبْلَ كَوْنِهَا فَلَمْ يَزْدَدْ بِكَوْنِهَا عِلْماً عِلْمُهُ قَبْلَ أَنْ يُكَوِّنَهَا كَعِلْمِهِ بِهَا(7) بَعْدَ تَكْوِينِهَا إِلَى قَوْلِهِ الْوَاحِدُ الْأَحَدُ الصَّمَدُ الْمُبِيدُ لِلْأَبَدِ وَ الْوَارِثُ لِلْأَمَدِ الَّذِي لَمْ يَزَلْ وَ لَا يَزَالُ وَحْدَانِيّاً أَزَلِيّاً قَبْلَ بَدْءِ الدُّهُورِ وَ بَعْدَ صُرُوفِ (8) الْأُمُورِ الْخَبَرَ(9).

ثم قال الكلينی رحمه الله هذه الخطبه من مشهورات خطبه علیه السلام حتی لقد ابتذلها

۱- ۱. فی التوحيد: ما كان اللّه.

۲- ۲. فی التوحيد: و ليس.

۳- ۳. فی العیون: إلی أن یسمی.

۴- ۴. کذا فی التوحید، و فی الکافی و العیون و معانی الأخبار: و لکنه.

۵- ۵. الکافی: ج ۱، ۱۱۳، التوحید: ۱۲۹، العیون، ج ۱، ۱۲۹، معانی الأخبار: ص ۲.

۶- ۶. فی التوحید: لما شاء أن یکون کن ....

۷- ۷. فی الکافی و التوحید: کعلمه بعد.

۸- ۸. فی التوحید: صرف.

۹- ۹. الکافی: ج ۱، ۱۳۴.

العامه و هی کافیه لمن طلب علم التوحید إذا تدبرها و فهم ما فیها إلی أن قال أ لا ترون إلی قوله لا من شـی ء کان و لا من شـی ء خلق ما کان فنفی بقوله لا من شـی ء کان معنی الحـدوث و کیف أوقع علی ما خلقه (۱) صفه الخلق و الاختراع بلا أصل و لا مثال نفیا لقول من قال إن الأشیاء کلها محدثه بعضها من بعض و إبطالا لقول الثنویه الذین زعموا أنه لا یحدث شیئا إلا من أصل و لا یـدبر إلا باحتـذاء المثال فـدفع علیه السـلام بقوله لا من شـی ء خلق ما کان جمیع حجج الثنویه و شـبههم لأن أکثر ما تعتمد الثنویه فی حدوث العالم أن یقولوا لا یخلو من أن یکون الخالق خلق الأشـیاء من شـی ء أو من لا شی ء فقولهم من شی ء خطأ و قولهم من لا شـی ء مناقضه و إحاله لأن من یوجب شـیئا و لا شـی ء ینفیه فأخرج أمیر المؤمنین علیه السـلام هذه اللفظه علی أبلغ الألفاظ و أصحها و قال علیه السـلام لا من شـی ء خلق ما کان فنفی من إذ کانت توجب شـیئا و نفی الشـی ء إذ کان کل شی ء مخلوقا محدثا لا من أصل أحدثه الخالق کما قالت الثنویه إنه خلق من أصل قدیم فلا یکون تدبیر إلا باحتذاء مثال.

التوحیـد، عن علی بن أحمـد الـدقاق عن محمـد الأسـدی و أحمـد بن یحیی بن زکریا القطان عن بکر بن عبد الله بن حبیب عن تمیم بن بهلول عن أبیه عن أبی معاویه عن الحصـین بن عبـد الرحمن عن أبیه و عن أحمـد بن محمـد بن الصـقر عن محمـد بن العباس بن بسام عن سعید بن محمد البصری عن عمره بنت أوس (۲)

عن الحصین بن عبد الرحمن عن أبیه عن الصادق علیه السلام عن آبائه علیهم السلام: مثله (۳).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السّـلام می فرماید که امیر المؤمنین علی علیه السـلام به سـخن ایسـتاد و فرمود: سپاس از آن خـدای یکتا، یگانه، بی نیاز، تنها، آنکه نه از چیزی بوده و نه آنچه بود را از چیزی آفریـد - تا اینکه فرمود - او را به رنـج نمی آورد ساختن چیزی که بود. هر چه را خواست، فرمود: باش و بود شـد. آفریـد آنچه را آفریـد، بـدون طرح و نمونه قبلی، و بی رنـج و سـختی. هر سازنده و صانعی چیزی را از چیزی می سازد و خدا آنچه آفرید را از هیچ ساخت. هر دانایی جهل داشت و بعـد آموخت و دانست، و خدا نادان نبوده و نیاموخته. با علم خویش به اشـیاء قبل از بودنشان احاطه داشـته، و با ایجاد آن ها بر علمش افزوده نشـده. علمش به آن هـا پیش از آنکه به وجودشان بیاورد، همان علم او بود پس از آنکه بودشان کرد(علم او به اشیاء، پیش یـا بعـد از خلقت آن هـا فرقی نکرده). - و می فرمایـد: - یکتـای یگـانه بی نیـاز، پایـان دهنـده به هر چیز و وارث روزگار، آنکه همیشه و پیوسته، یگانه و ازلی است، پیش از پدید آمدن روزگاران و پس از انجام امور. - . الکافی ۱ : ۱۳۴ -

سپس کلینی رحمه الله گفته است: این خطبه ازخطبه های مشـهور آن حضرت علیه السّلام است تا آنجا که همه آن را دست به دست کردنـد و به ما رساندنـد، و همین بس است برای کسـی که جویای علم توحیـد و خداشناسـی باشـد که در آن اندیشه و تأمل کنـد و آنچـه در آن است بفهمـد. آیـا نمی نگریـد به این کلاـمش که «نه از چیزی بـوده انـد، نه آنچه بـوده را از چیزی آفریـده» و با این گفته خود که «از چیزی نبوده»، معنی حـدوث را از او نفی کرده، و چگونه صـفت خلق و آفرینش و ابداع بی ماده و نمونه بر آفریـده های او واقع شـده، برای رد گفته کسانی که می گوینـد همه چیز از همدیگر پدید شدند و هر چیزی از چیز دیگر، و برای ابطـال انـدیشه قـائلین به ثنویت که گمـان می کننـد چیزی جز از مایه ای و عنصـری دیگر پدیـد نمی شود و سـاخته نمی شود جز از روی نمونه. و بـا این بیان خود که فرمود « هر چه بوده را از هیـچ آفریـده»، همه دلایل و اسـتدلال های ثنویه و شـبهات آنان را رد کرد، چون بیشتر چیزی که ثنویه در حـدوث جهان به آن تکیه می کنند این است که می گویند، از این دو حالت بیرون نیست که: آفریننده، یا اشـیاء را از چیزی آفریده، یا از ناچیز و هیچ؛ و گفته آن ها مبنی برآفریدن از چیزی

اشتباه است و آفریدن از ناچیز و هیچ هم تناقض است و محال، زیرا نمی شود چیزی از ناچیز و هیچ باشد، و امیر المؤمنین علیه السّلام این واژه را رساتر و صحیح تر آورد و فرمود: «لا من شیء خلق ما کان»، آنچه بوده را از چیزی نیافریده، و با کلمه «من» این که چیزی بوده را نفی کرده، و بودن شیء را هم نفی کرده، زیرا هر چیزی که آفریده و پدید شده است، از ماده ای نیست که خدا او را از آن پدید کرده باشد، چنانچه ثنویه می گویند که خدا اشیاء را از ماده قدیم پدید کرده و تدبیر همان خلق بر اساس نمونه و مثال قبلی است.

در التوحید از امام صادق علیه السّلام چنین روایتی بیان شده است. -. التوحید : ۱۸ -

**[ترجمه]

«۱۰۴»

الْکَافِی، وَ عَنْهُ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ رَفَعَهُ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام لِذِعْلِبٍ إِنَّ رَبِّی لَطِیفُ اللَّطَافَهِ لَا یُوصَفُ بِاللُّطْفِ قَبْلَ کُلِّ شَیْ ءٍ لَا یُقَالُ شَیْ ءٌ قَبْلَهُ إِلَی قَوْلِهِ لَا تَحْوِیهِ الْأَمَاکِنُ وَ لَا تَضَمَّنُهُ الْأَوْقَاتُ إِلَی قَوْلِهِ

ص: ۱۶۵

۱- ۱. فی الکافی: علی ما أحدثه.

۲- ۲. فی المصدر: بنت أویس.

۳- ۳. التوحید: ۱۸.

سَبَقَ الْأَوْقَاتَ كَوْنُهُ وَ الْعَدَمَ وُجُودُهُ وَ الِابْتِدَاءَ أَزَلُهُ إِلَى قَوْلِهِ فَفَرَّقَ بَيْنَ قَبْلٍ وَ بَعْدٍ لِيُعْلَمَ أَنْ لَا قَبْلَ لَهُ وَ لَا بَعْدَ لَهُ وَ شَاهَدَهُ بِغَرَائِزِهَا أَنْ لَا غَرِيزَةَ لِمُغْرِزِهَا مُخْبِرَةً بِتَوْقِيتِهَا أَنْ لَا وَقْتَ لِمُوَقِّتِهَا حَجَبَ بَعْضَهَا عَنْ بَعْضٍ لِيُعْلَمَ أَنْ لَا حِجَابَ بَيْنَهُ وَ بَيْنَ خَلْقِهِ كَانَ رَبّاً إِذْ لَا مَرْبُوبَ وَ إِلَهاً إِذْ لَا مَأْلُوهَ وَ عَالِماً إِذْ لَا مَعْلُومَ وَ سَمِيعاً إِذْ لَا مَسْمُوعَ (۱).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السّلام می فرماید: امیر المؤمنین علی علیه السّلام به ذعلب فرمود: به راستی پروردگارم لطافت لطیفی دارد، به لطف نمی شود وصفش کرد، قبل از هر چیز است و گفته نمی شود چیزی پیش از اوست...مکان ها او را در خود جای نمی دهند، و زمان او را در بر نمی گیرند...بودن و وجودش بر زمان ها تقدم دارد و وجودش بر نیستی. نقطه آغاز ازلیت او است... جدا کرد قبل را از بعد تا دانسته شود که او نه قبلی دارد نه بعدی. و با غریزه هایشان دلیلی آورد بر اینکه غریزه آفرین خود غریزه ندارد. به توقیت و زمان بردار کردن آنان از این خبر داد که وقت گذارنده آن ها وقت ندارد و زمانی بر آن متصور نیست، بین آن ها نسبت به یکدیگر پرده و حجاب قرار داد تا مشخص شود که میان او و خلقش پرده و حجابی نیست. رب بود آنگاه که مربوب و پرورش یافته ای نبود، و خدا و معبود بود آنگاه که عبدی نبود. دانا بود آنگاه که معلوم و دانسته ای نبود، شنوا بود آنگاه که شنیدنی وجود نداشت. - . الکافی ۱ : ۱۳۸ -

**[ترجمه]

بیان

ظاهر قوله علیه السلام ففرق بین قبل و بعد أنه سبحانه لیس بزمانی أصلا و یحتمل أن یکون المعنی جعل حدوث کل شیء منوطا بوقت لیعلم أنه لا ابتداء لوجوده أو جعل الأشیاء بعضها عله لبعض لیعلم أن لا عله له و هما بعیدان و الأخیر أبعد و کذا قوله أن لا وقت لموقتها ظاهره نفی الزمان و إن احتمل الوجه الثانی و کذا قوله أولا لا تضمنه الأوقات یدل علی ذلک و إن احتمل أن یراد به لم یکن قبله و بعده زمان فیکون قد تضمنه و قد مر الکلام فی قوله سبق الأوقات کونه و دلاله سائر الفقرات علی حدوث ما سواه سبحانه ظاهره.

**[ترجمه]از ظاهر این کلام امام علیه السّلام «جدا کرد میان قبل و بعد»، این برمی آید که حقیقت خدا زمانی نیست و شاید مقصود این است که حدوث هر چیزی را منوط به وقتی ساخت تا بدانند که وجودش آغازی ندارد، یا اشیاء را علت یکدیگر ساخت تا بدانند که او علتی ندارد، و این دو معنی بعیدند و دومی بعیدتر است، و همچنین ظاهر این کلام او «وقت گذارنده آن ها وقت ندارد و زمانی بر آن متصور نیست» دلالت دارد بر نفی زمان از او اگرچه وجه دوم محتمل است، و همچنین سخن نخست او که «زمان او را در برنمی گیرد» بر آن دلالت دارد، گرچه ممکن است مقصود این باشد که پیش از او و بعد از او زمانی نیست تا او را در بربگیرد و درباره این کلام او که «بودن و وجودش بر زمان تقدم دارد» سخن گفته شد و ظاهر سایر عبارات بر حادث بودن هر چه غیر او دلالت دارد.

**[ترجمه]

الْكَافِی، عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیَادٍ عَنْ شَبَابٍ الصَّیْرَفِیِّ عَنْ عَلِیِّ بْنِ سَیْفِ بْنِ عَمِیرَهَ عَنْ إِسْمَاعِیلَ بْنِ قُتَیْبَهَ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: خَطَبَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام النَّاسَ بِالْكُوفَهِ فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الْمُلْهِمِ عِبَادَهُ حَمْدَهُ وَ فَاطِرِهِمْ عَلَی مَعْرِفَهِ رُبُوبِیَّتِهِ الدَّالِّ عَلَی وُجُودِهِ بِخَلْقِهِ وَ بِحُدُوثِ خَلْقِهِ عَلَی أَزَلِهِ إِلَی قَوْلِهِ وَ لَا أَمَدَ لِكَوْنِهِ وَ لَا غَایَهَ لِبَقَائِهِ (٢).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السّلام می فرماید: امیرالمؤمنین علیه السلام در کوفه در ضمن خطبه ای برای مردم فرمود: سپاس از آن خداست که حمد خود را به دل بندگانش انداخت، و آنان را به فطرت خداشناسی خود آفرید، خلقش را دلیل وجودش قرار داد، و حدوث خلقش را دلیل ازلی بودنش - تا آنجا که فرمود: - طول و مدتی برای بود و وجودش نیست،و برای بقاء و جاودانی اش نهایتی وجود ندارد. -. الكافی ١ : ١٣٩ -

**[ترجمه]

«١٠۶»

قَالَ وَ رَوَاهُ مُحَمَّدُ بْنُ الْحُسَیْنِ عَنْ صَالِحِ بْنِ حَمْزَهَ عَنْ فَتْحِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ مَوْلَی بَنِی هَاشِمٍ قَالَ: كَتَبْتُ إِلَی أَبِی إِبْرَاهِیمَ علیه السلام أَسْأَلُهُ عَنْ شَیْ ءٍ مِنَ التَّوْحِیدِ فَكَتَبَ إِلَیَّ بِخَطِّهِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الْمُلْهِمِ عِبَادَهُ حَمْدَهُ وَ ذَكَرَ مِثْلَ مَا رَوَاهُ سَهْلٌ إِلَی قَوْلِهِ أَوَّلُ الدِّیَانَهِ مَعْرِفَتُهُ وَ كَمَالُ مَعْرِفَتِهِ تَوْحِیدُهُ وَ كَمَالُ تَوْحِیدِهِ نَفْیُ الصِّفَاتِ عَنْهُ بِشَهَادَهِ كُلِّ صِفَهٍ أَنَّهَا غَیْرُ الْمَوْصُوفِ وَ شَهَادَهِ الْمَوْصُوفِ أَنَّهُ غَیْرُ الصِّفَهِ وَ شَهَادَتِهِمَا جَمِیعاً بِالتَّثْنِیَهِ الْمُمْتَنِعِ مِنْهُ الْأَزَلُ إِلَی قَوْلِهِ عَالِمٌ إِذْ لَا مَعْلُومَ وَ خَالِقٌ إِذْ لَا مَخْلُوقَ

١- ١. الكافی: ج ١، ص ١٣٨.

٢- ٢. الكافی، ج ١، ص ١٣٩.

وَ رَبٌّ إِذْ لَا مَرْبُوبَ وَ كَذَلِكَ يُوصَفُ رَبُّنَا وَ فَوْقَ مَا يَصِفُهُ الْوَاصِفُونَ (۱).

التوحيد، عن على بن أحمد الدقاق عن محمد بن جعفر الأسدى عن محمد بن إسماعيل البرمكى عن على بن عباس عن جعفر بن محمد الأشعرى عن فتح بن يزيد الجرجانى (۲) عن الرضا عليه السلام: مثله (۳).

**[ترجمه]كافى: فتح بن عبد اللّه مولى بنى هاشم روايت مى كند كه از امام موسى كاظم عليه السّلام درباره توحيد پرسيدم و او به خط خود براى من نوشت: سپاس از آن خدا است كه حمد خود را بر دل بنده ها گذاشت - و مانند آنچه سهل روايت كرده آورده - تا آنجا كه فرمود: آغاز دين شناخت و معرفت او است، و كمال معرفت، توحيد و يگانه دانستن او، و كمال توحيد و يگانه شناسى او، نفى صفات است از او، چون هر صفتى شهادت مى دهد بر اينكه غير موصوف است و موصوف هم گواه است بر اينكه غيرصفت است، و هر دو گواهند بر دوئيت و دوتا بودن. و دوئيت و دوتا بودن در ازل ممتنع است و ناشدنى... دانا بود هنگامى كه معلوم و دانسته اى نبود، خالق بود در زمانى كه مخلوقى نبود، رب و پرورنده بود در زمانى كه مربوب و پرورده اى نبود، و اينچنين توصيف مى شود پروردگار ما و برتر است از آنچه توصيف گران او را توصيف مى كنند.
- . الكافى ۱ : ۱۴۰ -

در التوحيد از امام رضا عليه السّلام حديثى مانند آن ذكر شده است. - . التوحيد : ۲۶ -

**[ترجمه]

«۱۰۷»

الْكَافِي، عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ النَّضْرِ(۴) وَ غَيْرِهِ عَمَّنْ ذَكَرَهُ عَنْ عَمْرِو بْنِ ثَابِتٍ عَنْ رَجُلٍ سَمَّاهُ عَنْ أَبِي إِسْحَاقَ السَّبِيعِيِّ عَنِ الْحَارِثِ الْأَعْوَرِ قَالَ: خَطَبَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَمُوتُ وَ لَا تَنْقَضِي عَجَائِبُهُ لِأَنَّهُ كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ مِنْ إِحْدَاثِ بَدِيعٍ لَمْ يَكُنْ إِلَى قَوْلِهِ لَيْسَتْ لَهُ فِي أَوَّلِيَّتِهِ نِهَايَةٌ وَ لَا لِآخِرِيَّتِهِ حَدٌّ وَ لَا غَايَةٌ الَّذِي لَمْ يَسْبِقْهُ وَقْتٌ وَ لَمْ يَتَقَدَّمْهُ زَمَانٌ إِلَى قَوْلِهِ الْأَوَّلِ قَبْلَ كُلِّ شَيْ ءٍ وَ لَا قَبْلَ لَهُ وَ الْآخِرِ بَعْدَ كُلِّ شَيْ ءٍ وَ لَا بَعْدَ لَهُ إِلَى قَوْلِهِ أَتْقَنَ مَا أَرَادَ خَلْقَهُ مِنَ الْأَشْبَاحِ (۵)

كُلِّهَا لَا بِمِثَالٍ (۶) سَبَقَ إِلَيْهِ وَ لَا لُغُوبٍ دَخَلَ عَلَيْهِ فِي خَلْقِ مَا خَلَقَ لَدَيْهِ ابْتَدَأَ مَا

۱- ۱. الكافى: ج ۱، ص ۱۴۰.

۲- ۲. فتح بن يزيد أبو عبد اللّه الجرجانى عده الشيخ تاره من أصحاب الهادى عليه السلام و اخرى ممن لم يرو عنهم عليهم السلام و روى الكلينى- ره- عده روايات عنه عن ابى الحسن الرضا عليه السلام و لذلك انكر بعضهم روايته عن الهادى و نسب السهو الى قلم الشيخ- ره- لكن روى فى كشف الغمّه عنه عن الهادى عليه السلام و قال فى التعليقه يظهر من بعض الروايات غايه اخلاصه لابى الحسن و هو الهادى على ما نقله فى كشف الغمّه و فى موضعين من الروايه قال له« يرحمك اللّه» و فى

الروایه انه توهم ربوبیه الأئمّه علیهم السلام فنهاه أبو الحسن علیه السلام و قال بالامامه(انتهی).

۳- ۳. التوحید: ۲۶.

۴- ۴. فی المصدر« عن النصر» و أحمد بن النضر أبو الحسن الجعفی مولی کوفیّ ثقه، و اما النضر فالمسمی به کثیر لکن لم نجد روایه البرقی عن أحدهم سوی« النضر بن سوید الصیرفی الکوفیّ الثقه» و اللّه العالم.

۵- ۵. فی بعض النسخ و کذا فی التوحید: الأشیاء.

۶- ۶. فی التوحید، بلا مثال.

أَرَادَ ابْتِدَاءَهُ وَ أَنْشَأَ مَا أَرَادَ إِنْشَاءَهُ عَلَى مَا أَرَادَ(۱)

مِنَ الثَّقَلَيْنِ (۲) لِيَعْرِفُوا(۳)

بِذَلِکَ رُبُوبِیَّتَهُ الْخُطْبَهَ(۴).

التوحيد، عن أبيه عن سعد بن عبد الله عن أحمد بن محمد بن خالد: مثله (۵).

**[ترجمه]کافی: امیرالمؤمنین علیه السّلام در ضمن خطبه ای فرمودند: سپاس از آن خدا است که نمی میرد و شگفتی های او پایان نمی پذیرد زیرا هر روز در کاری است و پدیده تازه ای می آورد که نبوده...آغاز او را نهایتی نیست و انتها و آخر او حد و غایتی نـدارد، کسـی است که زمانی پیش از او نبوده و زمانی بر او تقدم نداشـته... آغاز پیش از هر چیز است و قبلی برای او نیست و آخر پس از هر چیز است و بعـدی برای او نیست ...به محکم ترین وجه هر چه را خواست بیافریند ساخت، از هر نمونه بی مانندی که پیش از آن بوده، و بی رنـج و خسـتگی در آفرینش هر آنچه آفریـده، هر آنچه را خواسـته آغاز کرده و هر چه خواسته، از جن و انس ایجاد کرده تا به وسیله آن ربوبیت و پروردگاری او را بشناسند...تا پایان خبر. - . الکافی ۱ : ۱۴۱ -

در التوحید از احمد بن محمّد بن خالد مانند آن آمده. - . التوحید : ۱۳ -

**[ترجمه]

«۱۰۸»

تَفْسِیرُ الْفُرَاتِ، عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْفَزَارِیِّ بِإِسْنَادِهِ عَنْ قَبِیصَهَ الْجُعْفِیِّ قَالَ: دَخَلْتُ عَلَى الصَّادِقِ علیه السلام وَ عِنْدَهُ جَمَاعَهٌ فَسَلَّمْتُ وَ جَلَسْتُ وَ قُلْتُ أَیْنَ کُنْتُمْ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ اللَّهُ سَمَاءً مَبْنِیَّهً وَ أَرْضاً مَدْحِیَّهً أَوْ ظُلْمَهً أَوْ نُوراً(۶) قَالَ یَا قَبِیصَهُ کُنَّا أَشْبَاحَ نُورٍ حَوْلَ الْعَرْشِ نُسَبِّحُ اللَّهَ قَبْلَ أَنْ یُخْلَقَ آدَمُ بِخَمْسَهَ عَشَرَ أَلْفَ عَامٍ الْخَبَرَ(۷).

**[ترجمه]تفسیر فرات الکوفی: قبیصه جعفی از امام صادق علیه السّلام پرسـید: شـما کجا بودیـد پیش از آنکه خدا آسـمانی سـاخته و زمینی گسترده یـا تـاریکی و نوری آفریـده باشـد؟ فرمود: ای قبیصه! ما اشـباح و نمونه هایی از نور بودیم در پیرامون عرش و خدا را پانزده هزار سال پیش از خلق آدم تسبیح می گفتیم. - . تفسیر فرات الکوفی : ۲۰۷ -

**[ترجمه]

«۱۰۹»

کِتَابُ تَأْوِیلِ الْآیَاتِ، نُقِلَ مِنْ کِتَابِ الْمِعْرَاجِ لِلصَّدُوقِ رحمه الله بِإِسْنَادِهِ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یُخَاطِبُ عَلِیّاً علیه السلام یَا عَلِیُّ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى کَانَ وَ لَا شَیْ ءَ مَعَهُ فَخَلَقَنِی وَ خَلَقَکَ زَوْجَیْنِ (۸) مِنْ نُورِ جَلَالِهِ فَکُنَّا أَمَامَ عَرْشِ رَبِّ الْعَالَمِینَ نُسَبِّحُ اللَّهَ وَ نُقَدِّسُهُ وَ نُحَمِّدُهُ وَ نُهَلِّلُهُ وَ ذَلِکَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرَضِینَ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]تأویل الایات: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله به امام علی علیه السلام فرمود: ای علی! خدای تبارک و تعالی بود و چیزی با او نبود، پس مرا و تو را با هم از نور و جلالش آفرید، و ما در مقابل عرش پروردگار جهانیان بودیم. خدا را تسبیح و تقدیس و سپاس و حمد می کردیم، پیش از آنکه آسمان و زمین ها آفریده شوند.

**[ترجمه]

«۱۱۰»

کِتَابُ الْمُقْتَضَبِ، عَنْ سَلْمَانَ الْفَارِسِيِّ رحمه الله قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: يَا سَلْمَانُ خَلَقَنِيَ اللَّهُ مِنْ صَفَاءِ نُورِهِ فَدَعَانِي فَأَطَعْتُهُ فَخَلَقَ (۹)

مِنْ نُورِی عَلِيّاً فَدَعَاهُ فَأَطَاعَهُ فَخَلَقَ مِنْ نُورِی وَ نُورِ عَلِيٍّ فَاطِمَهَ فَدَعَاهَا فَأَطَاعَتْهُ فَخَلَقَ مِنِّی وَ مِنْ

ص: ۱۶۸

۱- ۱. فی التوحید: اراده.

۲- ۲. فی الکافی: الثقلین من الجن و الانس لتعرفوا.

۳- ۳. فی التوحید: لتعرف.

۴- ۴. الکافی: ج ۱، ص ۱۴۱.

۵- ۵. التوحید: ۱۳.

۶- ۶. فی المخطوطه، و نورا.

۷- ۷. تفسیر فرات الکوفیّ: ۲۰۷.

۸- ۸. فی بعض النسخ: روحین.

۹- ۹. فی بعض النسخ« و خلق» فی المواضع الثلاثه.

عَلِيٍّ وَ مِنْ فَاطِمَهَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ فَدَعَاهُمَا فَأَطَاعَاهُ ثُمَّ خَلَقَ مِنْ نُورِ الْحُسَيْنِ تِسْعَهَ أَئِمَّهٍ فَدَعَاهُمْ فَأَطَاعُوهُ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللَّهُ سَمَاءً مَبْنِيَّهً أَوْ أَرْضاً مَدْحِيَّهً أَوْ هَوَاءً أَوْ مَاءً أَوْ مَلَكاً أَوْ بَشَراً وَ كُنَّا بِعِلْمِهِ أَنْوَاراً نُسَبِّحُهُ وَ نَسْمَعُ لَهُ وَ نُطِيعُ الْخَبَرَ.

الإختصاص، بإسناده إلى سلمان: مثله.

**[ترجمه]المقتضب: از سلمان فارسی نقل شده که رسول خدا صلّی اللّٰه علیه و آله فرمود: ای سلمان! خدا مرا از پاکی نورش آفرید، مرا خواند و اطاعت کردم، و از نورم علی را آفرید و او را خواند و او اطاعتش کرد، پس از نور من و علی فاطمه را آفرید و او را خواند و اطاعتش کرد، پس از من و از علی و از فاطمه، حسن و حسین را آفرید و آنان را خواند و فرمانش بردند. سپس از نور حسین، نه امام و پیشوا آفرید و آن ها را خواند و فرمانش بردند، پیش از اینکه آسمانی ساخته شده و زمینی گسترده، یا هوا، یا آب، یا فرشته، یا آدمی را بیافریند، ما در علم او نورهایی بودیم که تسبیح او را می گفتیم و گوش به فرمانش بودیم .

در الاختصاص نیز از سلمان مثل این حدیث آمده است.

**[ترجمه]

«۱۱۱»

كِتَابُ رِيَاضِ الْجِنَانِ، لِفَضْلِ اللَّهِ الْفَارِسِيِّ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: خَلَقَنَا اللَّهُ نَحْنُ حَيْثُ لَا سَمَاءٌ مَبْنِيَّهٌ وَ لَا أَرْضٌ مَدْحِيَّهٌ وَ لَا عَرْشٌ وَ لَا جَنَّهٌ وَ لَا نَارٌ كُنَّا نُسَبِّحُهُ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]ریاض الجنان: رسول خدا صلّی اللّٰه علیه و آله فرمود: خدا ما را آفرید، آنگاه که نه آسمانی پدید آورده بود، و نه زمینی گسترده، و نه عرشی و نه بهشتی و نه دوزخی، ما او را تسبیح می کردیم.

**[ترجمه]

«۱۱۲»

وَ بِإِسْنَادِهِ إِلَى جَابِرٍ الْجُعْفِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ قَالَ: يَا جَابِرُ كَانَ اللَّهُ وَ لَا شَيْ ءَ غَيْرُهُ وَ لَا مَعْلُومَ وَ لَا مَجْهُولَ فَأَوَّلُ مَا ابْتَدَأَ مِنْ خَلْقٍ خَلَقَهُ أَنْ خَلَقَ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله وَ خَلَقَنَا أَهْلَ الْبَيْتِ مَعَهُ مِنْ نُورِ عَظَمَتِهِ فَأَوْقَفَنَا أَظِلَّهً خَضْرَاءَ بَيْنَ يَدَيْهِ حَيْثُ لَا سَمَاءٌ وَ لَا أَرْضٌ وَ لَا مَكَانٌ وَ لَا لَيْلٌ وَ لَا نَهَارٌ وَ لَا شَمْسٌ وَ لَا قَمَرٌ يَفْصِلُ نُورُنَا مِنْ نُورِ رَبِّنَا كَشُعَاعِ الشَّمْسِ مِنَ الشَّمْسِ نُسَبِّحُ اللَّهَ وَ نُقَدِّسُهُ وَ نُحَمِّدُهُ وَ نَعْبُدُهُ حَقَّ عِبَادَتِهِ ثُمَّ بَدَا لِلَّهِ أَنْ يَخْلُقَ الْمَكَانَ فَخَلَقَهُ (۱)

وَ كَتَبَ عَلَى الْمَكَانِ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ عَلِيٌّ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ وَصِيُّهُ بِهِ أَيَّدْتُهُ وَ نَصَرْتُهُ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ الْعَرْشَ فَكَتَبَ عَلَى سُرَادِقَاتِ الْعَرْشِ مِثْلَ ذَلِكَ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ فَكَتَبَ

عَلَی أَطْرَافِهَا مِثْلَ ذَلِکَ ثُمَّ خَلَقَ الْجَنَّهَ وَ النَّارَ فَکَتَبَ عَلَیْهِمَا مِثْلَ ذَلِکَ ثُمَّ خَلَقَ الْمَلَائِکَهَ فَأَسْکَنَهُمُ (۲) السَّمَاءَ ثُمَّ خَلَقَ الْهَوَاءَ فَکَتَبَ عَلَیْهِ مِثْلَ ذَلِکَ ثُمَّ خَلَقَ الْجِنَّ فَأَسْکَنَهُمُ الْهَوَاءَ ثُمَّ خَلَقَ الْأَرْضَ فَکَتَبَ عَلَی أَطْرَافِهَا مِثْلَ ذَلِکَ فَبِذَلِکَ یَا جَابِرُ قَامَتِ السَّمَاوَاتُ بِغَیْرِ عَمَدٍ وَ ثَبَتَتِ الْأَرْضُ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ مِنْ أَدِیمِ الْأَرْضِ ثُمَّ سَاقَ الْحَدِیثَ الطَّوِیلَ إِلَی قَوْلِهِ فَنَحْنُ أَوَّلُ خَلْقِ اللَّهِ وَ أَوَّلُ خَلْقٍ عَبَدَ اللَّهَ وَ سَبَّحَهُ وَ نَحْنُ سَبَبُ الْخَلْقِ وَ سَبَبُ تَسْبِیحِهِمْ وَ عِبَادَتِهِمْ مِنَ الْمَلَائِکَهِ وَ الْآدَمِیِّینَ تَمَامَ الْخَبَرِ.

۱- ۱. یستفاد من هذه الروایه أن خلق نورهم علیهم السلام کان قبل خلق المکان و لو کان محتاجا إلی المکان لزم خلق المکان قبله أو معه، و الغنی عن المکان مجرد فافهم.

۲- ۲. فی بعض النسخ« و أسکنهم» فی الموضعین.

**[ترجمه]و در همان از جابر جعفی نقل شده که امام

باقر علیه السّلام فرمود: ای جابر! خدا بود و چیزی جز او نبود، نه معلوم بود و نه مجهول، آغاز کرد به آفرینش خلقش با آفریدن محمّد صلّی اللّه علیه و آله و ما اهل بیت را به همراه او و از نور عظمتش آفرید و ما را سایه های سبزی در برابر خود نگاه داشت، آنجا که نه آسمانی بود و نه زمینی، نه مکانی، نه شب، نه روز و نه خورشید و نه ماه. نور ما از نور پروردگارمان، چون پرتو خورشید ازخورشید جدا می شد؛ - . در اینجا با فرض صدور این روایت از معصوم علیه السلام نباید توهم شود که نور وجود اهل بیت علیهم السلام از جنس وجود و ذات خداوند است که این امری بر خلاف برهان و دهها آیه و روایت دیگر است. و در واقع این فراز روایت در دایره متشابهات قرار می گیرد که باید به محکمات ارجاع داده شود. (مترجم) - خدا را تسبیح و تقدیس و ستایش و حمد می کردیم و او را چنانچه شایسته او بود پرستش می کردیم. سپس خدا مکان را آفرید، و بر آن مکان نوشت «لا اله الا اللّه، محمّد رسول اللّه، علی امیرالمؤمنین وصیه به أیدته و نصرته». خدایی جز خدای یگانه نیست و محمد رسول و فرستاده خداست و علی امیرالمومنین و وصی او است و به وسیله او کمکش دادم و یاریش کردم. سپس خدا عرش را آفرید و بر پرده های عرش همان را نوشت، سپس آسمان ها را آفرید و بر اطراف و گوشه های آن مانند آن را نوشت، سپس بهشت و دوزخ را آفرید، و بر آن ها مانند آن را نوشت، سپس فرشته ها را آفرید و آن ها را در آسمان جا داد، سپس هوا را آفرید و بر آن هم مانند آن را نوشت، سپس جن را آفرید و در هوا جا داد، سپس زمین را آفرید و براطراف و گوشه هایش مانند آن را نوشت، ای جابر! به خاطرهمین بود که آسمان ها بی ستون بر پا ماندند و زمین بر جا و ثابت ماند. سپس خدا آدم را از روی زمین آفرید... سپس این حدیث طولانی را ادامه می دهد و می گوید، ما نخستین خلق خدائیم، و نخستین آفریده‌ای که خدا را عبادت کرد و تسبیح گفت. ما سبب خلقت هستیم و سبب تسبیح و عبادت فرشته ها و آدمیان.

**[ترجمه]

«۱۱۳»

وَ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْمُفَضَّلِ: أَنَّهُ سَأَلَ الصَّادِقَ علیه السلام مَا كُنْتُمْ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرَضِينَ قَالَ كُنَّا أَنْوَاراً حَوْلَ الْعَرْشِ نُسَبِّحُ اللَّهَ وَ نُقَدِّسُهُ حَتَّى خَلَقَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ الْمَلَائِكَةَ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]در همان آمده که مفضل از امام صادق علیه السّلام پرسید: شما چه بودید پیش از آنکه آسمان ها و زمین آفریده شوند؟ فرمود: نورهایی بودیم در پیرامون عرش، خدا را تسبیح و تقدیس می کردیم، تا اینکه خدای سبحان فرشته ها را آفرید.

**[ترجمه]

«۱۱۴»

وَ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ حَنْبَلٍ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: كُنْتُ أَنَا وَ عَلِيٌّ نُوراً بَيْنَ يَدَيِ الرَّحْمَنِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ عَرْشَهُ بِأَرْبَعَةَ عَشَرَ أَلْفَ عَامٍ.

**[ترجمه]و نیز از احمد بن حنبل روایت شده که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: من و علی نوری بودیم برابر خدای رحمان، پیش از آنکه عرش را بیافریند، به مدت چهارده هزار سال .

**[ترجمه]

«۱۱۵»

وَ بِإِسْنَادِهِ إِلَى الصَّدُوقِ وَ بِإِسْنَادِهِ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْمُبَارَكِ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام قَالَ قَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ نُورَ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله قَبْلَ الْمَخْلُوقَاتِ بِأَرْبَعَهَ عَشَرَ أَلْفَ سَنَهٍ وَ خَلَقَ مَعَهُ اثْنَیْ عَشَرَ حِجَاباً.

**[ترجمه]و نیز روایت شده که امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود: خداوند نور محمّد صلّی اللّه علیه و آله را چهارده هزار سال پیش از مخلوقات آفرید و با او دوازده حجاب و پوشش آفرید.

**[ترجمه]

«۱۱۶»

وَ بِإِسْنَادِهِ عَنْ جَابِرِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ قَالَ: قُلْتُ لِرَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَوَّلُ شَيْ ءٍ خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى مَا هُوَ فَقَالَ نُورُ نَبِيِّكَ يَا جَابِرُ خَلَقَهُ اللَّهُ ثُمَّ خَلَقَ مِنْهُ كُلَّ خَيْرٍ الْخَبَرَ بِطُولِهِ.

**[ترجمه]جابر بن عبد اللّه نقل می کند: به رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله گفتم، نخستین چیزی که خدای تعالی آفرید چه بود؟ فرمود: نور پیغمبر تو ای جابر! او را آفرید، سپس از او هر خیری را آفرید.

**[ترجمه]

«۱۱۷»

وَ عَنْ جَابِرٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ نُورِی فَفَتَقَ مِنْهُ نُورَ عَلِيٍّ ثُمَّ خَلَقَ الْعَرْشَ وَ اللَّوْحَ وَ الشَّمْسَ وَ ضَوْءَ النَّهَارِ وَ نُورَ الْأَبْصَارِ وَ الْعَقْلَ وَ الْمَعْرِفَهَ الْخَبَرَ(۱).

ص: ۱۷۰

۱- ۱. یجد الغائص فی بحار الاخبار و الآثار روایات جمه تدلّ علی اختلاف تعبیراتها علی ان اللّه تبارک و تعالی خلق قبل خلق جمیع الخلائق خلقا فی غایه الشرافه و نهایه الکرامه هو الواسطه بینها و بین سائر الممکنات بل السبب لخلق سائر المخلوقات اذ لم یکن مکان و لا ـ زمان و لا عرش و لا فرش، و لا سماء و لا ارض، و لا أی شی ء فرض، و لازم ذلک کونه امرا مجردا عن نقائص الماده و منزها عن غواشی الطبیعه و متبرئا عن الزمان و المکان، و لذا عبر عنه غالبا بالنور، لکونه الطف و اشرف ما

نـدرک من الاجسام و الجسـمانیات، و من المعلوم احتیاج النور الحسـی الی الزمان و المکان سواء کان جوهرا او عرضا: و ذلک النـور ارفـع منه بکـثیر، و له تعلق بـالرسول الخـاتم و آله الکرام علیهم الصـلاه و السـلام و إن لم نکن نحن معاشـر المتوغلین فی المـاده و المخلـدین إلی ارض الطبیعه نـدرک حقیقه تعلقه بهم و اتّحـاده معهم و حیث انه منزه من الماده و لوازمها من التحیز و التغیر و غیرهما فلا محاله لا یمکن تقـدیره بزمان و لا تقییده بمکان و لا تحدیده بای حدّ جسـمانی غیر حده الماهوی الامکانی، و امـا تحدیـد تقـدم وجوده علی وجود سائر. الممکنات بالسـنین و الـدهور فلیس علی حـدّ تقـدیر الزمانیات بها، و لـذا تری بین التحدیدات المذکوره فی المقام اختلافات کثیره لا تکاد تجد اثنین متفقین فیها، فأجل النظر فی ما نقل فی هذا الباب عن النبیّ و ائمه أهل البیت علیهم السلام سابقا و لاحقا و ما نقل فی کتاب الإمامه و اللّه هو الموفق.

**[ترجمه]از جابر نقل شده که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: نخستین چیزی که خدا آفرید نور من بود، و نور علی را از آن برگشود، سپس عرش و لوح و خورشید و روشنی روز و نور دیده ها و عقل و معرفت را...تا آخر خبر.

**[ترجمه]

«۱۱۸»

کِتَابُ الْوَصِیَّهِ لِلْمَسْعُودِیِّ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام قَالَ: خَطَبَ فَقَالَ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی تَوَحَّدَ بِصُنْعِ الْأَشْیَاءِ وَ فَطَرَ أَجْنَاسَ الْبَرَایَا عَلَی غَیْرِ أَصْلٍ وَ لَا مِثَالٍ سَبَقَهُ فِی إِنْشَائِهَا وَ لَا أَعَانَهُ مُعِینٌ عَلَی ابْتِدَائِهَا بَلِ ابْتَدَعَهَا بِلُطْفِ قُدْرَتِهِ فَامْتَثَلَتْ بِمَشِیَّتِهِ (۱)

خَاضِعَهً ذَلِیلَهً مُسْتَحْدِثَهً لِأَمْرِهِ الْوَاحِدِ الْأَحَدِ الدَّائِمِ بِغَیْرِ حَدٍّ وَ لَا أَمَدٍ وَ لَا زَوَالٍ وَ لَا نَفَادٍ وَ كَذَلِكَ لَمْ یَزَلْ وَ لَا یَزَالُ لَا تُغَیِّرُهُ الْأَزْمِنَهُ وَ لَا تُحِیطُ بِهِ الْأَمْكِنَهُ وَ لَا تَبْلُغُ صِفَاتِهِ الْأَلْسِنَهُ وَ لَا یَأْخُذُهُ نَوْمٌ وَ لَا سِنَهٌ لَمْ تَرَهُ الْعُیُونُ فَتُخْبِرَ عَنْهُ بِرُؤْیَهٍ وَ لَمْ تَهْجُمْ عَلَیْهِ الْعُقُولُ فَتَوَهَّمَ كُنْهَ صِفَتِهِ وَ لَمْ تَدْرِ كَیْفَ هُوَ إِلَّا بِمَا أَخْبَرَ عَنْ نَفْسِهِ لَیْسَ لِقَضَائِهِ مَرَدٌّ وَ لَا لِقَوْلِهِ مُكَذِّبٌ ابْتَدَعَ الْأَشْیَاءَ بِغَیْرِ تَفَكُّرٍ وَ لَا مُعِینٍ وَ لَا ظَهِیرٍ وَ لَا وَزِیرٍ فَطَرَهَا بِقُدْرَتِهِ وَ صَیَّرَهَا إِلَی مَشِیَّتِهِ فَصَاغَ (۲) أَشْبَاحَهَا وَ بَرَأَ أَرْوَاحَهَا وَ اسْتَنْبَطَ أَجْنَاسَهَا خَلْقاً مَبْرُوءاً مَذْرُوءاً فِی أَقْطَارِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرَضِینَ لَمْ یَأْتِ بِشَیْ ءٍ عَلَی غَیْرِ مَا أَرَادَ أَنْ یَأْتِیَ عَلَیْهِ لِیُرِیَ عِبَادَهُ آیَاتِ جَلَالِهِ وَ آلَائِهِ فَسُبْحَانَهُ لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ الْوَاحِدُ الْقَهَّارُ وَ صَلَّی اللَّهُ عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ تَسْلِیماً اللَّهُمَّ فَمَنْ جَهِلَ فَضْلَ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله فَإِنِّی مُقِرٌّ بِأَنَّكَ لَا سَطَحْتَ أَرْضاً وَ لَا بَرَأْتَ خَلْقاً حَتَّی أَحْكَمْتَ خَلْقَهُ مِنْ نُورٍ سَبَقْتَ بِهِ السُّلَالَهَ وَ أَنْشَأْتَ لَهُ آدَمَ جَرْماً فأدعته [فَأَوْدَعْتَهُ] مِنْهُ قَرَاراً مَكِیناً وَ مُسْتَوْدَعاً مَأْمُوناً إِلَی آخِرِ الْخُطْبَهِ الطَّوِیلَه.

**[ترجمه]الوصیه مسعودی: امیر المؤمنین علیه السّلام در خطبه خود فرمود: سپاس از آن خدا است که در ساخت همه چیز یگانه است، و جنس آفریده ها را بی ماده و بی نمونه قبلی آفریده، و بدون کمک گرفتن بر آفرینش آن ها. بلکه آن ها را با نیروی لطیف خود آفریده، و با خواست و مشیت او خاضع و زبون و پدیدار شده و طبق امر و فرمانش شکل گرفته و ایجاد شدند. یکتا، یگانه، پاینده بی حد و بی مدت، بی زوال و نیستی، همیشه چنین بوده و پیوسته چنین خواهد بود. زمان ها او را دگرگون نمی سازند و هیچ مکانی او را فرا نمی گیرد، و وصفش در زبان ها نمی گنجد، و خواب و چرتش نمی گیرد. دیده ها او را ندیدند تا از دیدن اوگزارش دهند، و عقل ها بر او نتاختند تا حقیقت وصفش را دریابند. و نمی دانی چگونه است، جز به آنچه خودش گزارش داده. حکمش برگشت پذیر نیست، و گفتارش دروغ نمی شود، همه چیز را بدون اندیشه کردن و بی یاور، بی پشتیبان و بی وزیر ابداع کرد. با نیروی خود همه را آفرید، و به آن چه خواست آن ها را گردانید و حرکت داد. پیکره های آن ها را به قالب ریخت، و روح آن ها را آفرید، و جنس های آن ها را بیرون کشید. خلقی آفریده و در پهنای آسمان ها و زمین برآورده.

خلق نکرد چیزی را جز آنچه می خواست او را خلق کند، تا به بندگانش نشانه عظمت و بخشش را نشان دهد. منزه است. شایسته پرستشی جز او نیست. یگانه و قهار است، و رحمت خدا بر محمّد و خاندانش و درود فراوان. بار خدایا، اگر هر کس به فضیلت محمّد صلّی اللّه علیه و آله جاهل است، من به راستی اقرار می کنم بر اینکه زمین را گسترانیدی و خلقی را نیافریدی، مگر اینکه آفرینش او را از نوری که بر سلسله هستی متقدم بود محکم کنی، و برایش آدم را آفریدی و او را در

جای استواری قرار دادی، و در محل امانتی محفوظ .

**[ترجمه]

«۱۱۹»

الْکَافِی، عَنْ عِدَّهٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ خَالِدٍ عَنْ أَبِیهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنِ ابْنِ أُذَیْنَهَ(۳) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ:

ص: ۱۷۱

۱- ۱. فی بعض النسخ: فی مشیته.

۲- ۲. فی بعض النسخ: و صاغ.

۳- ۳. هو عمر بن محمّد بن عبد الرحمن بن أذینه- بضم الهمزه و فتح الذال المعجمه و تقدیم الیاء علی النون- قال الکشّیّ: قال حمدویه: سمعت أشیاخی منهم العبیدی و غیره ان. ابن أذینه کوفیّ هرب من المهدی و مات بالیمن و لذلک لم یرو عنه کثیر، و یقال اسمه« محمّد بن عمر بن أذینه» غلب علیه اسم ابیه و هو کوفیّ مولی عبد القیس(انتهی) و عده الشیخ تاره من اصحاب الصادق و اخری من أصحاب الکاظم علیهما السلام و یوجد له الروایه عنهما و لا شبهه فی وثاقته و لا غمز لاحد فیه.

الْمَشِيَّهُ مُحْدَثَهٌ(۱).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السّلام فرمود: مشیت، حادث و پدید شده است. - . الکافی ۱ : ۱۱۰ -

**[ترجمه]

بیان

إذا كانت المشيه محدثه و جميع الأشياء موجوده بالمشيه فهى أولى بالحدوث.

**[ترجمه]چون مشیت پدید شده است و همه چیز به مشیت هست شده، باید به پدید شدن اولی باشد.

**[ترجمه]

«۱۲۰»

الْمُتَهَجِّدُ، فِی دُعَاءِ یَوْمِ الْأَحَدِ أَنْتَ اللَّهُ الْحَیُّ الْأَوَّلُ الْكَائِنُ قَبْلَ جَمِیعِ الْأُمُورِ وَ الْمُكَوِّنُ لَهَا بِقُدْرَتِكَ وَ الْعَالِمُ بِمَصَادِرِهَا كَیْفَ تَكُونُ أَنْتَ الَّذِی سَمَوْتَ بِعَرْشِكَ فِی الْهَوَاءِ لِعُلُوِّ مَكَانِكَ وَ سَدَدْتَ الْأَبْصَارَ عَنْهُ بِتَلَأْلُؤِ نُورِكَ وَ احْتَجَبْتَ عَنْهُمْ بِعَظِیمِ مُلْكِكَ وَ تَوَحَّدْتَ فَوْقَ عَرْشِكَ بِقَهْرِكَ وَ سُلْطَانِكَ ثُمَّ دَعَوْتَ السَّمَاوَاتِ إِلَی طَاعَهِ أَمْرِكَ فَأَجَبْنَ مُذْعِنَاتٍ إِلَی دَعْوَتِكَ وَ اسْتَقَرَّتْ عَلَی غَیْرِ عَمَدٍ مِنْ خِیفَتِكَ وَ زَیَّنْتَهَا لِلنَّاظِرِینَ وَ أَسْكَنْتَهَا الْعِبَادَ الْمُسَبِّحِینَ وَ فَتَقْتَ الْأَرَضِینَ فَسَطَحْتَهَا لِمَنْ فِیهَا مِهَاداً وَ أَرْسَیْتَهَا بِالْجِبَالِ

أَوْتَاداً فَرَسَخَ سِنْخُهَا فِی الثَّرَی وَ عَلَتْ ذُرَاهَا فِی الْهَوَاءِ فَاسْتَقَرَّتْ عَلَی الرَّوَاسِی الشَّامِخَاتِ وَ زَیَّنْتَهَا بِالنَّبَاتِ وَ خَفَّفْتَ عَنْهَا بِالْأَحْیَاءِ وَ الْأَمْوَاتِ إِلَی آخِرِ الدُّعَاءِ.

**[ترجمه]المهج: در دعای روز یکشنبه آورده است: تویی خدای زنده، نخستین موجود پیش از همه چیز، و به وجود آورنده آن ها با قدرت خود و دانا به آینده و ریشه های آن ها که چگونه بود. تویی که عرشت را در فضا افراشته ای که جایگاهت بلند است، و دیده ها را از نورت خیره کردی، و به بزرگی ملک خود از دیده ها در پرده ای، و در بالا و در فراز عرشت به بزرگی و پادشاهی یگانه ای، سپس آسمان ها را به انجام فرمانت خواندی، دعوت تو را با خضوع پذیرفتند، و از ترس تو بی ستون بر جای ماندند، و آن ها را برای ناظران و بیندگان زینت دادی، و بنده های تسبیح گو را در آن ها جا دادی، و زمین ها را گشودی تا بستر و گهواره آنچه باشند که در آن ها است و با کوه ها آن ها را لنگر دادی و میخکوب کردی، و بن و ریشه آن ها در خاک فرو شد و کنگره هایشان در هوا برآمدند، و زمین با کوه های بلند استوار شد، و آن را با سبزه و گیاه آراستی، و با زنده ها و مرده هایش پر کردی.

**[ترجمه]

«۱۲۱»

وَ فِی دُعَاءِ لَیْلَهِ الْاِثْنَیْنِ وَ عَلَوْتَ بِعَرْشِکَ عَلَی الْعَالَمِینَ وَ أَعْمَرْتَ سَمَاوَاتِکَ بِالْمَلَائِکَهِ الْمُقَرَّبِینَ وَ عَلَّمْتَ تَسْبِیحَکَ الْأَوَّلِینَ وَ الْآخِرِینَ وَ انْقَادَتْ لَکَ الدُّنْیَا وَ الْآخِرَهُ بِأَزِمَّتِهَا(۲) وَ حَفِظْتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ بِمَقَالِیدِهِمَا وَ أَذْعَنَتْ لَکَ بِالطَّاعَهِ وَ مَنْ فَوْقِهَا وَ أَبَتْ حَمْلَ الْأَمَانَهِ مِنْ شَفَقَتِهَا وَ قَامَتْ بِکَلِمَاتِکَ فِی قَرَارِهَا وَ اسْتَقَامَ (۳)

ص: ۱۷۲

۱- ۱. الکافی: ج ۱، ص ۱۱۰. و یعنی بکونها محدثه انها لست من الصفات الذاتیه التی هی عین ذات الباری بل من الصفات الفعلیه التی تنتزع من مقام الفعل، و قد مر شطر من الکلام فی المشیه و الإراده.

۲- ۲. بأزمتهما(خ).

۳- ۳. فی المخطوطه: و استقر.

الْبَحْرَانِ مَكَانَهُمَا وَ اخْتَلَفَ اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ كَمَا أَمَرْتَهُمَا وَ أَحْصَيْتَ كُلَّ شَیْ ءٍ مِنْهُمَا عَدَداً وَ أَحَطْتَ بِهِمَا عِلْماً خَالِقَ الْخَلْقِ وَ مُصْطَفِيَهُ وَ مُهَيْمِنَهُ وَ مُنْشِئَهُ وَ بَارِئَهُ وَ ذَارِئَهُ أَنْتَ كُنْتَ وَحْدَكَ لَا شَرِيكَ لَكَ إِلَهاً وَاحِداً وَ كَانَ عَرْشُكَ عَلَى الْمَاءِ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَكُونَ أَرْضٌ وَ لَا سَمَاءٌ وَ لَا شَیْ ءٌ مِمَّا خَلَقْتَ فِيهِمَا(۱) بِعِزَّتِكَ كُنْتَ تُدْعَى بَدِيعاً مُبْتَدِعاً كَيْنُوناً كَائِناً مُكَوِّناً كَمَا سَمَّيْتَ نَفْسَكَ ابْتَدَأْتَ الْخَلْقَ بِعَظَمَتِكَ وَ دَبَّرْتَ أُمُورَهُمْ بِعِلْمِكَ إِلَى آخِرِ الدُّعَاءِ.

**[ترجمه]و در دعـای شب دوشـنبه: بر بلنـدای عرش خود بر جهانیان قرار داری، و آسـمان هایت را با فرشـته های مقرب آباد کردی، و تسبیـح خود را به اولین و آخرین و دنیا آموختی، و سـرای دیگر با زمان هایش به مهار و اختیار تو درآمد، و آسـمان ها و زمین را با کلیدهایشان نگه داشتی، و با هر که بالای آنها بود به فرمانت گردن نهادند، و از ترس بار امانت را نکشیدند، و با کلمات تو در قرارگاه خود آرمیدنـد، و دو دریا در جای خود مسـتقر شدنـد، و شب و روز به دنبال هم آمدند چنانچه بر آن هـا امر کردی، و هر چیز آن هـا را برشـمردی؛ و به علم خود به آن هـا احاطه داری، آفریننـده خلق و برگزیننـده آن، و غالب و ایجاد کننده و آفریننده و منتشـر کننده آن در عالم، تو بودی تنهای بی شـریک و یکتا معبود. عرشت بر روی آب بود، پیش از آنکه نه زمینی و آسـمانی باشـند، و نه آنچه در آن ها به عزت خودآفریـدی. تو بـدیع و ابـداع کننـده بود و وجود کننده و بود کننـده خوانـده می شوی، چنانچه خود را اینگونه نامیـده ای. با عظمت خود آفرینش را آغاز کردی، و با علمت آن ها را تدبیر نمودی...تا آخر دعاء.

**[ترجمه]

«۱۲۲»

وَ فِي دُعَاءِ لَيْلَةِ الثُّلَاثَاءِ يَجُولُ (۲) حَوْلَ أَرْكَانِ عَرْشِكَ النُّورُ وَ الْوَقَارُ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ كَانَ عَرْشُكَ عَلَى الْمَاءِ وَ كُرْسِيُّكَ يَتَوَقَّدُ نُوراً وَ سُرَادِقُكَ سُرَادِقُ النُّورِ وَ الْعَظَمَةِ وَ الْإِكْلِيلُ الْمُحِيطُ بِهِ هَيْكَلُ السُّلْطَانِ وَ الْعِزَّةِ وَ الْمِدْحَةِ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ رَبُّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ إِلَى آخِرِ الدُّعَاءِ.

**[ترجمه]و در دعای شب سه شـنبه: گرد ارکان عرش تو، نور و عزت می گردد، پیش از آنکه آسمان ها و زمین را بیافرینی، و عرش تـو بر آب بـود و کرسـی‌ات فروزان از نـور بـود، و سـرا پرده ات از نور و عظمتت گسـترده بود، و از سـلطان و عزت و مدحت کنگره ای بر آن احاطه داشت، شایسته پرستشی جز تو پروردگار عرش بزرگ نیست.

**[ترجمه]

«۱۲۳»

وَ فِي دُعَاءِ لَيْلَةِ الْخَمِيسِ خَلَقْتَ خَلْقَكَ فَكُلُّ مَشِيَّتِكَ أَتَتْكَ بِلَا لُغُوبٍ وَ كَانَ عَرْشُكَ عَلَى الْمَاءِ وَ الظُّلْمَةُ عَلَى الْهَوَاءِ وَ الْمَلَائِكَةُ يَحْمِلُونَ عَرْشَكَ عَرْشَ النُّورِ وَ الْكَرَامَةِ يُسَبِّحُونَ بِحَمْدِكَ إِلَى قَوْلِهِ كُنْتَ قَبْلَ جَمِيعِ خَلْقِكَ.

**[ترجمه]و در دعای شب پنجشـنبه: خلقت را آفریدی و هر چه خواستی، بی سـختی و رنج بر تو آورده شد. و عرشت بر آب

بود و تاریکی بر هوا، و فرشته ها عرش تو را بر دوش داشتند، عرش نور و کرامت را. و با ستایش و حمد تسبیح می کردند - تا آنجا که می گوید - تو پیش از همه خلقت بودی.

**[ترجمه]

«۱۲۴»

الْإِقْبَالُ: فِی دُعَاءِ لَیْلَهِ إِحْدَی وَ عِشْرِینَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُدَبِّرُ الْأُمُورِ وَ مُصَرِّفُ الدُّهُورِ وَ خَالِقُ الْأَشْیَاءِ جَمِیعاً(۳) بِحِکْمَتِهِ دَالَّهً عَلَی أَزَلِیَّتِهِ وَ قِدَمِهِ الدُّعَاءَ(۴).

**[ترجمه]الاقبال: در دعای شب بیست و یکم ماه رمضان: نیست شایسته پرستشی جز خدای مدبر همه امور، و گرداننده روزگارها، آفریننده همه چیزها با حکمت خود که دلالت می کنند بر ازلیت و قدیم بودنش. - . الاقبال : ۱۹۶ -

**[ترجمه]

«۱۲۵»

وَ فِی وَدَاعِ شَهْرِ رَمَضَانَ نَقْلًا مِنْ کُتُبِ الدَّعَوَاتِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی لَا یُدْرِکُ الْعُلَمَاءُ عِلْمَهُ إِلَی قَوْلِهِ خَلَقَ خَلْقَهُ مِنْ غَیْرِ أَصْلٍ وَ لَا مِثَالٍ بِلَا تَعَبٍ وَ لَا نَصَبٍ وَ لَا تَعْلِیمٍ وَ رَفَعَ السَّمَاوَاتِ الْمَوْطُودَاتِ بِلَا أَصْحَابٍ وَ لَا أَعْوَانٍ وَ بَسَطَ الْأَرْضَ عَلَی الْمَاءِ(۵) بِغَیْرِ

ص: ۱۷۳

۱- ۱. فی المخطوطه: فیها.

۲- ۲. فی المخطوطه: یحول.

۳- ۳. فی المصدر: جمیعها.

۴- ۴. الإقبال: ۱۹۶.

۵- ۵. فی المصدر: علی الهواء.

أَرْكَانٍ عَلِمَ بِغَيْرِ تَعْلِيمٍ وَ خَلَقَ بِلَا مِثَالٍ عِلْمُهُ بِخَلْقِهِ قَبْلَ أَنْ يُكَوِّنَهُمْ كَعِلْمِهِ بِهِمْ بَعْدَ تَكْوِينِهِ لَهُمْ إِلَى قَوْلِهِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی كَانَ إِذْ لَمْ تَكُنْ أَرْضٌ مَدْحِيَّةٌ وَ لَا سَمَاءٌ مَبْنِيَّةٌ وَ لَا جِبَالٌ مُرْسِيَةٌ وَ لَا شَمْسٌ تَجْرِی وَ لَا قَمَرٌ يَسْرِی وَ لَا لَيْلٌ يُدْجَى وَ لَا نَهَارٌ يُضْحَى إِلَى آخِرِ الدُّعَاءِ(۱).

**[ترجمه]الاقبال: در وداع ماه رمضان به نقل از کتب دعاء آمده است: سپاس از آن خدایی است که دانشمندان علم او را درنمی یابند... آفرید خلقش را بی ماده و نمونه قبلی، بی رنج و سختی و فراگیری دانش، و آسمان های محکم را بی یار و کمک کار وسعت بخشید و زمین را بر سر آب، بدون پایه و رکن کشید و گسترانید. بدون تعلیم و فراگیری دانش می دانست و بی نمونه قبلی آفرید، علم او به خلقش پیش از اینکه به وجودشان آورد، مانند علم او بود به آن ها بعد از آفرینششان ... سپاس از آن خدا است که بود آنگاه که زمین گسترانیده شده نبود و نه آسمان ساخته شده، و نه کوه های لنگرانداز و بلند، و نه خورشید چرخان، و نه ماه گردان، و نه شب تار، و نه روز روشن. - . الاقبال : ۲۵۶ -

**[ترجمه]

«۱۲۶»

وَ بِإِسْنَادِهِ عَنِ التَّلَّعُكْبَرِيِّ بِإِسْنَادِهِ إِلَى أيامن (۲) [إِيَاسِ] بْنِ سَلَمَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام: فِی دُعَاءِ يَوْمِ عَرَفَهَ أَنْتَ الْكَائِنُ قَبْلَ كُلِّ شَیْ ءٍ وَ الْمُكَوِّنُ لِكُلِّ شَیْ ءٍ إِلَى قَوْلِهِ الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ حِينَ لَا شَمْسٌ تُضِی ءُ وَ لَا قَمَرٌ يَسْرِی وَ لَا بَحْرٌ يَجْرِی وَ لَا رِيَاحٌ تَذْرِی وَ لَا سَمَاءٌ مَبْنِيَّةٌ وَ لَا أَرْضٌ مَدْحِيَّةٌ وَ لَا لَيْلٌ يُجَنُّ وَ لَا نَهَارٌ يُكَنُّ وَ لَا عَيْنٌ تَنْبُعُ وَ لَا صَوْتٌ يُسْمَعُ وَ لَا جَبَلٌ مُرْسَى وَ لَا سَحَابٌ مُنْشَأٌ وَ لَا إِنْسٌ مَبْرُوءٌ وَ لَا جِنٌّ مَذْرُوءٌ وَ لَا مَلَكٌ كَرِيمٌ وَ لَا شَيْطَانٌ رَجِيمٌ وَ لَا ظِلٌّ مَمْدُودٌ وَ لَا شَیْ ءٌ مَعْدُودٌ(۳).

**[ترجمه]الاقبال: از امام صادق علیه السّلام در دعاء روز عرفه: تو بوده ای پیش از هر چیز، و بود کننده هر چیزی ... سپاس از آن خدا که عرشش بر آب بود، آنگاه که نه خورشیدی می درخشید، و نه ماهی می گشت، و نه دریایی روان بود و نه بادی می وزید، و نه آسمانی برپا بود، و نه زمینی گسترانیده و برجا، و نه شبی تار، و نه روزی پرده دار، و نه چشمه ای جوشان، و نه آوازی خروشان، و نه کوهی لنگرانداز، و نه ابری برای باران، نه انسانی آفریده، و نه جنی هست شده، نه فرشته ای با کرامت و نه شیطانی رانده، نه سایه‌ای کشیده، و نه چیزی شمرده. - . الاقبال : ۲۷۱ -

**[ترجمه]

«۱۲۷»

وَ فِی دُعَاءٍ آخَرَ لِيَوْمِ عَرَفَهَ: وَ لَكَ الْحَمْدُ قَبْلَ أَنْ تَخْلُقَ شَيْئاً مِنْ خَلْقِكَ وَ عَلَى بَدْءِ مَا خَلَقْتَ إِلَى انْقِضَاءِ خَلْقِكَ (۴).

**[ترجمه]و در دعاء دیگر روز عرفه آمده: برای تو است حمد و ستایش، پیش از آنکه بیافرینی چیزی از خلقت را، و بر آغاز آفرینشت تا پایان آفرینشت. - . الاقبال : ۴۰۳ -

**[ترجمه]

«۱۲۸»

وَ فِي دُعَاءِ الْأَضْحَى بِرِوَايَةٍ مُرْسَلَةٍ: وَ أَنْتَ الْبَدِيعُ قَبْلَ كُلِّ شَيْ ءٍ(۵).

**[ترجمه]در دعاء عید قربان: و توئی موجود پیش از هر چیز.

**[ترجمه]

بيان

و لا نهار يكن بضم الياء و كسر الكاف أی يدعو إلى الكن لحراره الشمس فی الصحاح كننت الشی ء سترته و صنته من الشمس أو بفتح الكاف أی يستر بظلمه الليل أو بفتح الياء و كسر الكاف أی يستر الناس بضوئه كأنه لباس لهم لإحاطته بهم و الكنه بالكسر البياض أيضا أو بتخفيف النون من الوكن و هو السير الشديد أو من وكن الطائر ببيضه يكنه أی حضنه و لا يخلو أكثرها من بعد.

ص: ۱۷۴

۱- ۱. الإقبال: ۲۵۶.

۲- ۲. فی المصدر« أياس بن سلمه الاكوع عن أبيه» و لم نجد له ذكرا فی كتب التراجم.

۳- ۳. الإقبال: ۲۷۱.

۴- ۴. الإقبال: ۴۰۳.

۵- ۵. فی المصدر: فانك بديع لم يكن قبلك شی ء(۴۳۳).

**[ترجمه]«و لا نهار یکنّ»، به کسر کاف یعنی روزی که به دلیل گرمی خورشید شخص را ناچار به مخفی شدن می کند. در صحاح آمـده: «کننت الشـی ء»: او را پوشاندم و از خورشـید محافظت کردم. یا به فتح کاف است یعنی به ظلمت شب پوشـیده می شود. یا به فتح یاء و کسر کاف است یعنی مردم را در پرتو خود فرا می گیرد و چون جامه ای بر تن آن ها شود. و «الکنه» با کسر به معنی سـفیدی نیز هست. یا با نون بـدون تشدیـد از ریشه «الوکن» است به معنی سیر شدید(حرکت تند). یا از «وکن الطائر ببیضه یکنه» یعنی پرنده تخمش را مراقبت کرد. و بیشتر این معانی بعید است.

**[ترجمه]

«۱۲۹»

الْبَلَدُ الْأَمِینُ،: مِنْ أَدْعِیَهِ الْأُسْبُوعِ لِلسَّجَّادِ علیه السلام الْحَمْدُ لِلَّهِ الْأَوَّلِ قَبْلَ الْأَشْیَاءِ وَ الْأَحْیَاءِ.

**[ترجمه]بلد الامین، از دعاهای هفتگی امام سجاد علیه السّلام: حمد از آن خداست که پیش از هر چیزی و هر زنده ای بوده .

**[ترجمه]

«۱۳۰»

وَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السـلام: الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِی لَا مِنْ شَیْ ءٍ کَانَ وَ لَا مِنْ شَیْ ءٍ کَوَّنَ مَا کَانَ مُسْتَشْهَداً(۱) بِحُدُوثِ الْأَشْیَاءِ عَلَی أَزَلِیَّتِهِ وَ بِفُطُورِهَا عَلَی قِدْمَتِهِ کَفَی بِإِتْقَانِ الصُّنْعِ لَهُ آیَهً وَ بِحُدُوثِ الْفِطَرِ عَلَیْهِ قِدْمَهً.

**[ترجمه]و از امیر المؤمنین علیه السّـلام: حمـد از آن خـدایی که نه از چیزی بوده، و نه آنچه آفریده ازچیزی بوده، و حدوث همه چیز را گـواه ازلیت خـود گرفته، و خلق آن هـا را دلیـل بر قـدیم بودن خود. همین محکم سـاختن او، آیه و نشـانه روشـن اوست. و همین حدوث آفرینش، در اثبات قدیم بودن او کفایت می کند.

**[ترجمه]

«۱۳۱»

وَ فِی دُعَاءِ لَیْلَهِ السَّبْتِ الْأَوَّلُ الْکَائِنُ وَ لَمْ یَکُنْ شَیْ ءٌ مِنْ خَلْقِکَ أَوْ یُعَایَنْ شَیْ ءٌ مِنْ مُلْکِکَ إِلَی قَوْلِهِ خَلَقْتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فِرَاشاً وَ بِنَاءً فَسَوَّیْتَ السَّمَاءَ مَنْزِلًا رَضِیَتْهُ لِجَلَالِکَ وَ وَقَارِکَ وَ عِزَّتِکَ وَ سُلْطَانِکَ ثُمَّ جَعَلْتَ فِیهَا کُرْسِیَّکَ وَ عَرْشَکَ إِلَی قَوْلِهِ وَ أَنْتَ اللَّهُ الْحَیُّ قَبْلَ کُلِّ شَیْ ءٍ(۲)

وَ الْقَدِیمُ قَبْلَ کُلِّ قَدِیمٍ.

**[ترجمه]و در دعای شب شنبه: نخستین وجودی هستی که هیچ چیز از خلقت نبود، و هیچ چیز از ملکت در دید نیامده بود... آسمان ها را ساختمان و زمین را بستر آفریدی و آسمان را منزلی ساختی که آن را برای جلال و وقار و عزت و پادشاهی‌ات پسندیدی، سپس در آن عرش و کرسی خود را نهادی ... و تویی زنده پیش از هر چیز، و قدیم پیش از هر قدیم.

**[ترجمه]

«۱۳۲»

المهج، [مهج الدعوات] وَ الْبَلَدُ، عَنِ الْكَاظِمِ علیه السلام: كُنْتَ إِذْ لَمْ تَكُنْ شَیْ ءٌ وَ كَانَ عَرْشُكَ عَلَی الْمَاءِ إِذْ لَا سَمَاءٌ مَبْنِیَّةٌ وَ لَا أَرْضٌ مَدْحِیَّةٌ وَ لَا شَمْسٌ تُضِی ءُ وَ لَا قَمَرٌ یَجْرِی وَ لَا كَوْكَبٌ دُرِّیٌّ وَ لَا نَجْمٌ یَسْرِی وَ لَا سَحَابَةٌ مُنْشَأَةٌ وَ لَا دین [دُنْیَا] مَعْلُومَةٌ وَ لَا آخِرَةٌ مَفْهُومَةٌ وَ تَبْقَی وَحْدَكَ كَمَا كُنْتَ وَحْدَكَ عَلِمْتَ مَا كَانَ قَبْلَ أَنْ یَكُونَ.

**[ترجمه]مهج الدعوات و بلد الامین: امام کاظم علیه السّلام فرمود: بودی آنگاه که چیزی نبود، و عرش تو بر روی آب بود، در زمانی که نه آسمانی برپا و نه زمینی گسترانیده، و نه خورشیدی درخشان، و نه ماهی در جریان، و نه ستاره ای فروزان، و نه اختری گردان، نه ابری آفریده، نه دین و آیینی معلوم، نه آخرتی مفهوم و قابل فهم بود. و تنها بر جا می مانی، چنان که تنها بودی. به آنچه بوده، پیش از آنکه بوده باشد، علم داشتی.

**[ترجمه]

«۱۳۳»

الْخِصَالُ، وَ مَعَانِی الْأَخْبَارِ، بِإِسْنَادِهِ الْمُتَّصِلِ إِلَی سُفْیَانَ الثَّوْرِیِّ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ آبَائِهِ عَنْ عَلِیٍّ علیهم السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَی خَلَقَ نُورَ مُحَمَّدٍ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ الْعَرْشَ وَ الْكُرْسِیَّ وَ اللَّوْحَ وَ الْقَلَمَ وَ الْجَنَّةَ وَ النَّارَ وَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ آدَمَ وَ نُوحاً وَ إِبْرَاهِیمَ وَ إِسْمَاعِیلَ وَ إِسْحَاقَ وَ یَعْقُوبَ وَ مُوسَی وَ عِیسَی وَ دَاوُدَ وَ سُلَیْمَانَ وَ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الْأَنْبِیَاءَ كُلَّهُمْ بِأَرْبَعِمِائَهِ أَلْفِ سَنَهٍ وَ أَرْبَعٍ وَ عِشْرِینَ أَلْفَ سَنَهٍ إِلَی آخِرِ الْخَبَرِ(۳).

**[ترجمه]الخصال و معانی الاخبار: امام صادق علیه السّلام روایت می کند: امام علی علیه السّلام فرمود: به راستی خدای تبارک و تعالی نور محمّد را آفرید، پیش از آنکه آسمان ها و زمین و عرش و کرسی و لوح و قلم و بهشت و دوزخ را بیافریند، و پیش از آنکه آدم و نوح و ابراهیم و اسماعیل و اسحاق و یعقوب و موسی و عیسی و داود و سلیمان را بیافریند، و پیش از آنکه همه پیغمبران را در چهار صد و بیست و چهار هزار سال بیافریند - . معانی الاخبار : ۳۰۶ -

**[ترجمه]

«۱۳۴»

الْعِلَلُ، لِلصَّدُوقِ بِإِسْنَادِهِ إِلَی مُعَاذِ بْنِ جَبَلٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَنِی وَ عَلِیّاً وَ فَاطِمَةَ وَ الْحَسَنَ وَ

الْحُسَيْنَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الدُّنْيَا بِسَبْعَهِ

ص: ۱۷۵

۱- ۱. فی المخطوطه: مستشهد.

۲- ۲. فی بعض النسخ« کل حی» و هو الأظهر.

۳- ۳. معانی الأخبار: ۳۰۶.

آلَافِ عَامٍ قُلْتُ فَأَيْنَ كُنْتُمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ قَالَ قُدَّامَ الْعَرْشِ نُسَبِّحُ اللَّهَ وَ نُحَمِّدُهُ وَ نُقَدِّسُهُ وَ نُمَجِّدُهُ قُلْتُ عَلَى أَيِّ مِثَالٍ قَالَ أَشْبَاحِ نُورٍ الْخَبَرَ(۱).

**[ترجمه]علل الشرایع: معاذ بن جبل گوید: رسول خدا صلّی اللّٰه علیه و آله فرمود: به راستی خدا مرا و علی را و فاطمه و حسن و حسین را هفت هزار سال پیش از آنکه دنیا را بیافرینند، آفرید. پرسیدم: یا رسول اللّٰه! پس شما کجا بودید؟ فرمود: مقابل عرش، خدا را تسبیح می گفتیم و سپاس و ستایش و تقدیس و تمجید می کردیم. گفتم، مانند چه بودید؟ فرمود: پیکره های نور.

**[ترجمه]

«۱۳۵»

تَفْسِيرُ فُرَاتِ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَبِي ذَرٍّ ره: فِي خَبَرٍ طَوِيلٍ فِي وَصْفِ الْمِعْرَاجِ سَاقَهُ إِلَى أَنْ قَالَ قُلْتُ يَا مَلَائِكَةَ رَبِّي هَلْ تَعْرِفُونَّا حَقَّ مَعْرِفَتِنَا فَقَالُوا يَا نَبِيَّ اللَّهِ وَ كَيْفَ لَا نَعْرِفُكُمْ وَ أَنْتُمْ أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ (۲)

خَلَقَكُمْ أَشْبَاحَ نُورٍ مِنْ نُورِهِ وَ جَعَلَ لَكُمْ مَقَاعِدَ فِي مَلَكُوتِ سُلْطَانِهِ وَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ قَبْلَ أَنْ تَكُونَ السَّمَاءُ مَبْنِيَّةً وَ الْأَرْضُ مَدْحِيَّةً ثُمَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ (۳) فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ ثُمَّ رَفَعَ الْعَرْشَ إِلَى السَّمَاءِ السَّابِعَةِ فَاسْتَوَى عَلَى عَرْشِهِ وَ أَنْتُمْ أَمَامَ عَرْشِهِ تُسَبِّحُونَ وَ تُقَدِّسُونَ وَ تُكَبِّرُونَ ثُمَّ خَلَقَ الْمَلَائِكَةَ مِنْ بَدْوِ مَا أَرَادَ مِنْ أَنْوَارٍ شَتَّى الْخَبَرَ(۴).

**[ترجمه]تفسیر فرات: رسول خدا صلی الله علیه و آله در خبری بلند و طولانی در توصیف معراج، سخن را تا آنجا کشانیده که فرمود: گفتم ای ملائکه پروردگار! آیا ما را چنانچه باید می شناسید؟ گفتند: ای پیغمبر خدا! چگونه شما را نشناسیم با اینکه نخست آفریده خدائید، شماها را پیکره های نورانی از نور خودآفرید، و برای شما جای نشستن در ملکوت مُلک پادشاهی‌اش ساخت، و عرش او بر سر آب بود پیش از آنکه آسمانی برپا باشد، و زمینی گسترانیده. سپس آسمان ها و زمین را در شش روزآفرید. سپس عرش را تا آسمان هفتم برافراشت و بر عرش استوار شد و شما در برابر عرش او بودید. تسبیح می گفتید و تقدیس می کردید و تکبیر می گفتید، سپس فرشته ها را در آغاز آنچه خواست، از انواری پراکنده آفرید. - . تفسیر فرات : ۱۳۴ -

**[ترجمه]

«۱۳۶»

النهج، [نهج البلاغه]: فَمِنْ خُطْبَةٍ لَهُ علیه السلام يَذْكُرُ فِيهِ ابْتِدَاءَ خَلْقِ السَّمَاوَاتِ (۵)

وَ الْأَرْضِ وَ خَلْقَ آدَمَ علیه السلام الْحَمْدُ لِلَّهِ الَّذِي لَا يَبْلُغُ مِدْحَتَهُ الْقَائِلُونَ وَ لَا يُحْصِي نَعَمَهُ (۶)

الْعَادُّونَ وَ لَا يُؤَدِّي حَقَّهُ الْمُجْتَهِدُونَ الَّذِي لَا يُدْرِكُهُ بُعْدُ الْهِمَمِ وَ لَا يَنَالُهُ غَوْصُ الْفِتَنِ الَّذِي لَيْسَ لِصِفَتِهِ حَدٌّ مَحْدُودٌ وَ لَا نَعْتٌ

مَوْجُودٌ وَ لَا وَقْتٌ مَعْدُودٌ وَ لَا أَجَلٌ مَمْدُودٌ فَطَرَ الْخَلَائِقَ بِقُدْرَتِهِ وَ نَشَرَ الرِّيَاحَ بِرَحْمَتِهِ وَ وَتَّدَ بِالصُّخُورِ مَيَدَانَ أَرْضِهِ أَوَّلُ الدِّينِ مَعْرِفَتُهُ وَ كَمَالُ مَعْرِفَتِهِ التَّصْدِيقُ بِهِ وَ كَمَالُ التَّصْدِيقِ بِهِ تَوْحِيدُهُ وَ كَمَالُ تَوْحِيدِهِ الْإِخْلَاصُ لَهُ وَ كَمَالُ الْإِخْلَاصِ لَهُ نَفْيُ الصِّفَاتِ عَنْهُ لِشَهَادَةِ كُلِّ صِفَةٍ أَنَّهَا غَيْرُ الْمَوْصُوفِ وَ شَهَادَةِ كُلِّ مَوْصُوفٍ أَنَّهُ غَيْرُ الصِّفَهِ فَمَنْ وَصَفَ اللَّهَ سُبْحَانَهُ فَقَدْ قَرَنَهُ وَ مَنْ قَرَنَهُ فَقَدْ ثَنَّاهُ وَ مَنْ ثَنَّاهُ فَقَدْ جَزَّأَهُ وَ مَنْ جَزَّأَهُ فَقَدْ جَهِلَهُ وَ مَنْ (٧)

ص: ۱۷۶

۱- ۱. قد مر الحديث بعينه تحت الرقم(۱۶).

۲- ۲. فی المصدر: أول خلق اللّه.

۳- ۳. فی المصدر: و الأرضين.

۴- ۴. تفسير فرات: ۱۳۴.

۵- ۵. فی المصدر: السماء.

۶- ۶. فی المصدر: نعماءه.

۷- ۷. فی المصدر: و من جهله فقد أشار إليه و من أشار ...

أَشَارَ إِلَيْهِ فَقَدْ حَدَّهُ وَ مَنْ حَدَّهُ فَقَدْ عَدَّهُ وَ مَنْ قَالَ فِيمَ فَقَدْ ضَمَّنَهُ وَ مَنْ قَالَ عَلَامَ فَقَدْ أَخْلَى مِنْهُ كَائِنٌ لَا عَنْ حَدَثٍ مَوْجُودٌ لَا عَنْ عَدَمٍ مَعَ كُلِّ شَيْ ءٍ لَا بِمُقَارَنَةٍ وَ غَيْرُ كُلِ (١)

شَيْ ءٍ لَا بِمُزَايَلَةٍ فَاعِلٌ لَا بِمَعْنَى الْحَرَكَاتِ وَ الْآلَةِ بَصِيرٌ إِذْ لَا مَنْظُورَ إِلَيْهِ مِنْ خَلْقِهِ مُتَوَحِّدٌ إِذْ لَا سَكَنَ يَسْتَأْنِسُ بِهِ وَ لَا يَسْتَوْحِشُ لِفَقْدِهِ أَنْشَأَ الْخَلْقَ إِنْشَاءً وَ ابْتَدَأَهُ ابْتِدَاءً بِلَا رَوِيَّةٍ أَجَالَهَا وَ لَا تَجْرِبَةٍ اسْتَفَادَهَا وَ لَا حَرَكَةٍ أَحْدَثَهَا وَ لَا هَمَامَةِ نَفْسٍ اضْطَرَبَ فِيهَا أَحَالَ الْأَشْيَاءَ لِأَوْقَاتِهَا وَ لَاءَمَ بَيْنَ مُخْتَلِفَاتِهَا وَ غَرَّزَ غَرَائِزَهَا وَ أَلْزَمَهَا أَشْبَاحَهَا عَالِماً بِهَا قَبْلَ ابْتِدَائِهَا وَ مُحِيطاً بِحُدُودِهَا وَ انْتِهَائِهَا عَارِفاً بِقَرَائِنِهَا وَ أَحْنَائِهَا ثُمَّ أَنْشَأَ سُبْحَانَهُ فَتْقَ الْأَجْوَاءِ وَ شَقَّ الْأَرْجَاءِ وَ سَكَائِكَ الْهَوَاءِ فَأَجْرَى (٢)

فِيهَا مَاءً مُتَلَاطِماً تَيَّارُهُ مُتَرَاكِماً زَخَّارُهُ حَمَلَهُ عَلَى مَتْنِ الرِّيحِ الْعَاصِفَهِ وَ الزَّعْزَعِ الْقَاصِفَهِ فَأَمَرَهَا بِرَدِّهِ وَ سَلَّطَهَا عَلَى شَدِّهِ وَ قَرَنَهَا عَلَى حَدِّهِ الْهَوَاءُ مِنْ تَحْتِهَا فَتِيقٌ وَ الْمَاءُ مِنْ فَوْقِهَا دَفِيقٌ (٣)

ثُمَّ أَنْشَأَ سُبْحَانَهُ رِيحاً اعْتَقَمَ مَهَبَّهَا وَ أَدَامَ مُرَبَّهَا وَ أَعْصَفَ مَجْرَاهَا

وَ أَبْعَدَ مَنْشَأَهَا فَأَمَرَهَا بِتَصْفِيقِ الْمَاءِ الزَّخَّارِ وَ إِثَارَهِ مَوْجِ الْبِحَارِ فَمَخَضَتْهُ مَخْضَ السِّقَاءِ وَ عَصَفَتْ بِهِ عَصْفَهَا بِالْفَضَاءِ تَرُدُّ أَوَّلَهُ عَلَى آخِرِهِ وَ سَاجِيَهُ عَلَى مَائِرِهِ حَتَّى عَبَّ عُبَابُهُ وَ رَمَى بِالزَّبَدِ رُكَامُهُ فَرَفَعَهُ فِي هَوَاءٍ مُنْفَتِقٍ وَ جَوٍّ مُنْفَهِقٍ فَسَوَّى مِنْهُ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ جَعَلَ سُفْلَاهُنَّ مَوْجاً مَكْفُوفاً وَ عُلْيَاهُنَّ سَقْفاً مَحْفُوظاً وَ سَمْكاً مَرْفُوعاً بِغَيْرِ عَمَدٍ يَدْعَمُهَا وَ لَا دِسَارٍ يَنْتَظِمُهَا ثُمَّ زَيَّنَهَا بِزِينَهِ الْكَوَاكِبِ وَ ضِيَاءِ الثَّوَاقِبِ فَأَجْرَى فِيهَا سِرَاجاً مُسْتَطِيراً وَ قَمَراً مُنِيراً فِي فَلَكٍ دَائِرٍ وَ سَقْفٍ سَائِرٍ وَ رَقِيمٍ مَائِرٍ ثُمَّ فَتَقَ مَا بَيْنَ السَّمَاوَاتِ الْعُلَى فَمَلَأَهُنَّ أَطْوَاراً مِنْ مَلَائِكَتِهِ مِنْهُمْ سُجُودٌ لَا يَرْكَعُونَ وَ رُكُوعٌ لَا يَنْتَصِبُونَ وَ صَافُّونَ لَا يَتَزَايَلُونَ وَ مُسَبِّحُونَ لَا يَسْأَمُونَ لَا يَغْشَاهُمْ نَوْمُ الْعُيُونِ (۴) وَ لَا سَهْوُ الْعُقُولِ وَ لَا فَتْرَهُ الْأَبْدَانِ وَ لَا غَفْلَهُ النِّسْيَانِ

۱- ۱. و بائن عن كل شى ء(خ).

۲- ۲. فى المصدر: فأجاز.

۳- ۳. كذا فى المصدر و هو الصحيح ظاهرا: و فى المخطوطه« رقيق» و فى أخرى« دقيق».

۴- ۴. فى المصدر: العين.

وَ مِنْهُمْ أَمَنَاءُ عَلَى وَحْيِهِ وَ أَلْسِنَهٌ إِلَى رُسُلِهِ وَ مُخْتَلِفُونَ بِقَضَائِهِ وَ أَمْرِهِ وَ مِنْهُمُ الْحَفَظَهُ لِعِبَادِهِ وَ السَّدَنَهُ لِأَبْوَابِ جِنَانِهِ وَ مِنْهُمُ الثَّابِتَهُ فِي الْأَرَضِينَ السُّفْلَى أَقْدَامُهُمْ وَ الْمَارِقَهُ مِنَ السَّمَاءِ الْعُلْيَا أَعْنَاقُهُمْ وَ الْخَارِجَهُ مِنَ الْأَقْطَارِ أَرْكَانُهُمْ وَ الْمُنَاسِبَهُ لِقَوَائِمِ الْعَرْشِ أَكْتَافُهُمْ (۱) نَاكِسَهٌ دُونَهُمْ (۲)

أَبْصَارُهُمْ مُتَلَفِّعُونَ تَحْتَهُ بِأَجْنِحَتِهِمْ مَضْرُوبَهٌ بَيْنَهُمْ وَ بَيْنَ مَنْ دُونَهُمْ حُجُبُ الْعِزَّهِ وَ أَسْتَارُ الْقُدْرَهِ لَا يَتَوَهَّمُونَ رَبَّهُمْ بِالتَّصْوِيرِ وَ لَا يُجْرُونَ عَلَيْهِ صِفَاتِ الْمَصْنُوعِينَ وَ لَا يَحُدُّونَهُ بِالْأَمَاكِنِ وَ لَا يُشِيرُونَ إِلَيْهِ بِالنَّظَائِرِ(۳).

مطالب السئول، لابن طلحه: مثله بأدنى تغيير قد مضـى شرح أكثر فقرات هذه الخطبه فى كتاب التوحيد و نشير هنا إلى بعض ما يناسب المقام المدحه بالكسر الحاله التى تكون المادح عليها فى مدحه و الإضافه للاختصاص الخاص أى المدحه اللائقه بعزه جلاله و لعل المراد عجز جميع القائلين و إن اجتمعوا و الاجتهاد السعى البليغ فى العباده و ظاهر قوله و لا وقت معدود و لا أجل ممدود نفى الزمان مطلقا عنه تعالى كالمكان و يمكن حملهما على الأزمنه المعدوده المتناهيه و لعل الأول للماضى و الثانى للمستقبل و الفطر الابتداء و الاختراع و أصله الشق و نشر الرياح بسطها و كل ما جاء فى القرآن بلفظ الرياح فهو للرحمه و ما ورد فى العذاب فهو بلفظ المفرد و لعله إشاره إلى قله العذاب و سعه الرحمه و يمكن أن يراد بالرحمه هذا المطر كما قال سبحانه وَ هُوَ الَّذِی یُرْسِلُ الرِّیاحَ بُشْراً بَیْنَ یَدَیْ رَحْمَتِهِ (۴) و قرئ بالباء و النون و قيل زعمت العرب أن السحاب لا تلقح إلا من رياح مختلفه فيمكن أن يكون المراد بالنشر ذلك و قال الفراء النشر من الرياح الطيبه اللينه التى تنشئ السحاب

۱- ۱. فى المخطوطه: اكنافهم.

۲- ۲. فى بعض النسخ« دونه» و هو الظاهر.

۳- ۳. نهج البلاغه: ج ۱، ص ۱۴- ۲۰.

۴- ۴. الأعراف: ۵۶.

و التعميم أولى لأن رياح الرحمه كثيره منها اللواقح و مهيجه السحب الماطره و الحابسه لها بين السماء و الأرض و العاصره لها حتى تمطر و المجريه للجوارى فى البحار و غيرها و وتد الشى ء بالتخفيف (١) أى جعله محكما مثبتا بالوتد و الصخور جمع الصخره و هى الحجر العظيم الصلب و الميدان بالتحريك التحرك و الاضطراب و قد مر تحقيق ذلك و سيأتى بعضه.

و كمال الإخلاص له نفى الصفات عنه لعل مناسبه الإخلاص لنفى الصفات أن الإخلاص فى العباده بالنظر إلى عامه الخلق هو أن لا يقصدوا فى عبادتهم غيره تعالى من المخلوقين و بالنظر إلى الخواص أن يعرفوا الله بحسب وسعهم و طاقتهم بالوحدانيه ثم يعبدونه (٢) فمن عبد الله وحده بزعمه و زعم أن له صفات زائده فلم يعبد إلها واحدا بل آلهه كثيره بل لم يعبد الله أصلا كَمَا مَرَّ فِي الْخَبَرِ: مَنْ عَبَدَ الِاسْمَ دُونَ الْمَعْنَى فَقَدْ كَفَرَ وَ مَنْ عَبَدَ الِاسْمَ وَ الْمَعْنَى فَقَدْ أَشْرَكَ وَ مَنْ عَبَدَ الْمَعْنَى بِإِيقَاعِ الْأَسْمَاءِ عَلَيْهِ بِصِفَاتِهِ الَّتِي وَصَفَ بِهَا نَفْسَهُ فَعَقَدَ عَلَيْهِ قَلْبَهُ وَ نَطَقَ بِهِ لِسَانُهُ فِي سِرِّ أَمْرِهِ وَ عَلَانِيَتِهِ فَأُولَئِكَ أَصْحَابُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ حَقّاً.

و قال ابن ميثم المراد بالمعرفه المعرفه التامه التى هى غايه العارف فى مراتب السلوك و أوليتها فى العقل لكونها عله غائيه و بين الترتيب بأن المعرفه تزاد بالعباده و تلقى الأوامر بالقبول فيستعد السالك أولا بسببها للتصديق بوجوده يقينا ثم لتوحيده ثم للإخلاص له ثم لنفى ما عداه عنه فيغرق فى تيار بحار العظمه و كل مرتبه كمال لما قبلها إلى أن تتم المعرفه المطلوبه له بحسب ما فى وسعه و بكمال المعرفه يتم الدين و ينتهى السفر إلى الله تعالى و ما ذكرنا أنسب كما لا يخفى.

كائن لا عن حدوث موجود لا عن عدم ظاهره الاختصاص به سبحانه و حدوث ما سواه و كذا قوله عليه السلام متوحد إذ لا سكن يستأنس به يدل على حدوث العالم و الإنشاء الخلق و الفرق بينه و بين الابتداء بأن الإنشاء كالخلق أعم

١- ١. و التشديد.

٢- ٢. فى بعض النسخ: ثم يعبدوه.

من الابتداء قال تعالى خَلَقَ الْإِنْسانَ مِنْ صَلْصالٍ (١) و الابتـداء الخلق من غير سبق ماده و مثال و إن لم يفهم هذا الفرق من اللغه لحسن التقابل حينئذ و إن أمكن التأكيد و همامه النفس اهتمامها بالأمور و قصدها إليها و الاضطراب الحركه و الحركه فى الهمامه الانتقال من رأى إلى رأى أو من قصد أمر إلى قصد أمر آخر بحصول صوره و فى بعض النسخ و لا همه نفس بالكسر.

أحال الأشياء لأوقاتها فى أكثر النسخ بالحاء المهمله إما من الإحاله بمعنى التحويل أى نقل كلا منها إلى وقتها فاللام بمعنى إلى و التعليل كما قيل بعيد و إما من قولهم حال فى متن فرسه أى وثب فعدى بالهمزه أى أقر الأشياء فى أوقاتها كمن أحال غيره على فرسه كما قيل و لا يخفى بعده و لعله بمعنى الحواله المعروفه أظهر و فى بعض النسخ الصحيحه بالجيم كأنه سبحانه حرك الأشياء و رددها فى العدم حتى حضر وقتها و فى الإحتجاج أجل بالجيم المشدده أى أخر و لاءم بين مختلفاتها أى جعلها ملتئمه مؤتلفه كما ألف بين العناصر المتخالفه فى الطباع و بين النفوس و الأبدان و غرز غرائزها و ألزمها أسناخها الغريزه الخلق و الطبيعه و السنخ بكسر السين و سكون النون الأصل و فى بعض النسخ أشباحها جمع الشبح محركه أى أشخاصها و تغريز الغرائز إيجادها

أو تخصيص كل بغريزه خاصه لها(٢)

أو من تغريز العود فى الأرض ليثمر على ما قيل و الضمير المنصوب فى ألزمها راجع إلى الأشياء كالسوابق و المعنى (٣) جعلها بحيث لا يفارقها أصولها أو جعل الأشخاص لازمه للكليات على النسخه الأخيره أو راجع إلى الغرائز أى جعل كل ذى غريزه أو كل شخص بحيث لا تفارقه غريزته غالبا أو مطلقا عالما بها قبل ابتدائها العامل فى عالما و ما بعدها إما ألزم أو الأفعال

١- ١. الرحمن: ١٤.

٢- ٢. فى بعض النسخ: بها.

٣- ٣. فى بعض النسخ: فالمعنى.

الثلاثه الأخيره على الترتيب أو الأربعه أو العامل فى الجميع قوله أنشأ و ابتدأ بقرينه قوله قبل ابتدائها.

محيطا بحدودها و انتهائها لعل المراد بالحدود الأطراف و التشخصات (۱) أو الحدود الذهنيه و بالانتهاء الانتهاء اللازم للمحدود(۲) أو انقطاع الوجود عارفا بقرائنها أى ما يقترن بها على وجه التركيب أو المجاوره أو العروض و أحنائها هى جمع حنو أى الجانب و أحناء الوادى معاطفه و يدل على جواز إطلاق العارف عليه سبحانه و منعه بعضهم ثم أنشأ سبحانه فتق الأجواء و شق الأرجاء و سكائك الهواء الفتق بالفتح الشق و الجو ما بين السماء و الأرض و قيل الفضاء الواسع و الأرجاء جمع الرجا مقصورا و هى الناحيه و السكاك و السكاكه بضمهما الهواء الملاقى عنان السماء(۳)

و قال فى النهايه السكاك و السكاكه الجو و هو ما بين السماء و الأرض

وَ مِنْهُ حَدِيثُ عَلِيٍّ عليه السلام: شَقَّ الْأَرْجَاءِ وَ سَكَائِکَ الْهَوَاءِ.

و سكائك جمع سكاكه كذؤابه و ذوائب و الهواء بالمد ما بين السماء و الأرض و يقال كل خال هواء و منه قوله تعالى وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ(۴) و كلمه ثم هنا إما للترتيب الذكرى و التدرج فى الكلام يكون لوجوه منها الانتقال من الإجمال إلى التفصيل و منها الاهتمام بتقديم المؤخر أو المقارن لوجه آخر و يستعمل الفاء أيضا كذلك كما مر مرارا و إما بمعنى الواو المفيده لمطلق الجمع كما قيل فى قوله تعالى ثُمَّ اهْتَدى (۵) و على التقديرين لا ينافى كون الماء أول المخلوقات كما سيأتى و المراد بفتق الأجواء إيجاد الأجسام فى الأمكنه الخاليه بناء على وجود المكان بمعنى البعد و جواز الخلاء أو المراد

۱- ۱. فى بعض النسخ: أو التشخصات.

۲- ۲. فى بعض النسخ: للحدود.

۳- ۳. عنان السماء- بالفتح-: ما ارتفع منها أو ما بدا للناظر.

۴- ۴. إبراهيم: ۴۳.

۵- ۵. طه: ۸۲.

بـالجو البعـد الموهوم أو أحـد العناصـر بناء على تقـدم خلق الهواء كما هو الظاهر مما سـنورده من تفسـير على بن إبراهيم و هـذا الكلاـم لاـ تصـريح فيه بالصـادر الأـول و سـيأتى الكلاـم فيه إن شـاء الله و قـوله و شق الأرجـاء كالتفسـير لفتق الأـجواء أو المراد بالأرجاء الأمكنه و الأفضـيه و بالأجواء عنصـر الهواء و قوله و سـكائك الهواء بالنصب كما فى كثير من النسـخ معطوف على فتق الأجواء أى أنشأ سبحانه سكائك الهواء و الجر كما فى بعض النسخ أظهر عطفا على الأجواء أى أنشأ فتق سكائك الهواء قال ابن ميثم فـإن قلت إن الأـجواء و الأرجـاء و سـكائك الهواء أمور عـدميه فكيف تصـح نسـبتها إلى الإنشاء عن القـدره قلت إن هـذه الأشـياء عباره عن الخلاء و الأحياز و الخلاف فى أن الخلاء و الحيز و المكان هل هى أمور وجوديه أو عدميه مشهور فإن كانت وجوديه كانت نسـبتها إلى القدره ظاهره و يكون معنى فتقها و شقها شق العدم عنها و إن كانت عدميه كان معنى فتقها و شقها و نسـبتها إلى القـدره تقـديرها و جعلهـا أحيـازا للمـاء و مقرا لها لأنه لما كان تميزها عن مطلق الهواء و الخلاء بإيجاد الله فيها الماء صار تعينها بسبب قدرته تعالى فتصح نسبتها إلى إنشائه فكان سبحانه شقها و فتقها بحصول الجسم فيها.

وَ رُوِيَ: أَنَّ زُرَارَهَ وَ هِشَاماً اخْتَلَفَا فِي الْهَوَاءِ أَ هُوَ مَخْلُوقٌ أَمْ لَا فَرَفَعَ بَعْضُ مَوَالِي جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عليهما السـلام إِلَيْهِ ذَلِكَ فَقَالَ لَهُ إِنِّي مُتَحَيِّرٌ وَ أَرَى أَصْحَابَنَا يَخْتَلِفُونَ فِيهِ فَقَالَ عليه السلام لَيْسَ هَذَا بِخِلَافٍ يُؤَدِّي إِلَى الْكُفْرِ وَ الضَّلَالِ.

و اعلم أنه عليه السـلام إنما أعرض عن بيان ذلك لأن أولياء الله الموكلين بإيضاح سـبله و تثبيت خلقه على صـراطه المسـتقيم لا يلتفتون بالـذات إلا إلى أحـد أمرين أحدهما ما يؤدى إلى الهدى أداء ظاهرا واضـحا و الثانى ما يصـرف عن الضـلال و يرد إلى سواء السبيل.

و بيان أن الهواء مخلوق أو غير مخلوق لا يفيد كثير فائده فى أمر المعاد فلا يكون الجهل به مما يضر فى ذلك فكان تركه (۱)

و الاشتغال بما هو أهم منه أولى (۲).

ص: ۱۸۲

۱- ۱. تركه بيانه(خ).

۲- ۲. انتهى كلام ابن ميثم رحمه اللّه.

فأجری فیها ماء متلاطما تیاره متراکما زخاره اللطم فی الأصل الضرب علی الوجه بباطن الراحه و تلاطمت الأمواج ضرب بعضها بعضا کأنه یلطمه و التیار موج البحر و لجته و تراکم الشی ء اجتمع و زخر البحر مد و کثر ماؤه و ارتفعت أمواجه أی أنه سبحانه خلق الماء المتلاطم الزخار فی الأمواج و خلاه و طبعه أولا فجری فی الهواء ثم أمر الریح برده و شده کما یدل علیه قوله علیه السلام بعد ذلک حتی تظهر قدرته.

حمله علی متن الریح العاصفه و الزعزع القاصفه المتن من کل شی ء ما ظهر منه و المتن من الأرض ما ارتفع منه و صلب و عصفت الریح اشتد هبوبها و الزعزعه تحریک الشی ء لیقلعه و یزیله و ریح زعزع و زعازع أی یزعزع الأشیاء و قصفه کضربه قصفا کسره و قصف الرعد و غیره اشتد صوته أی جعل الریح حال قصفها(۱) حامله له فکان متحرکا بحرکتها أو جعل الریح التی من شأنها العصف و القصف و هذه الریح غیر الهواء المذکور أولا کما سیأتی

فِی قَوْلِ الصَّادِقِ علیه السلام: فِی جَوَابِ الزِّنْدِیقِ الرِّیحُ عَلَی الْهَوَاءِ وَ الْهَوَاءُ تُمْسِکُهُ الْقُدْرَهُ.

فیمکن أن تکون مقدمه فی الخلق علیه أو متأخره عنه أو مقارنه له و یمکن أن یکون المراد بها ما تحرک منه کما هو المشهور(۲).

فأمرها برده و سلطها علی شده و قرنها إلی حده أی أمر الریح أن تحفظ الماء و ترده بالمنع عن الجری الذی سبقت الإشاره إلیه بقوله فأجری فیها ماء فکان قبل الرد قد خلی و طبعه أی عن الجری الذی یقتضیه طبعه و قواها علی ضبطه کالشی ء المشدود و جعلها مقرونه إلی انتهائه محیطه به و لعل المراد بالأمر هنا الأمر التکوینی کما فی قوله کُنْ فَیَکُونُ (۳) و قوله کُونُوا قِرَدَهً(۴)

۱- ۱. فی بعض النسخ: عصفها.

۲- ۲. و حینئذ فالمراد بکونها علی الهواء عروضها له.

۳- ۳. یس: ۸۱.

۴- ۴. البقره: ۶۵.

قال الکیدری قوله فأمرها مجاز لأن الحکیم لا یأمر الجماد به الهواء من تحتها فتیق و الماء من فوقها دفیق أی الهواء الذی هو محل الریح مفتوق أی مفتوح منبسط من تحت الریح الحامله للماء و الماء دفیق من فوقها أی مصبوب مندفق و الغرض أنه سبحانه بقدرته ضبط الماء المصبوب بالریح الحامله له کما ضبط الریح بالهواء المنبسط و هو موضع العجب.

ثم أنشأ سبحانه ریحا اعتقم مهبها و أدام مربها الظاهر أن هذه الریح غیر ما جعلها الله محلا للماء بل هی مخلوقه من الماء کما سیأتی فی الروایه و الاعتقام أن تحفر البئر فإذا قربت من الماء احتفرت بئرا صغیرا بقدر ما تجد طعم الماء فإن کان عذبا حفرت بقیتها و یکون اعتقم بمعنی صار عقیما و منه الرِّیحَ الْعَقِیمَ و فی العین الاعتقام الدخول فی الأمر و قال ابن میثم تبعا للکیدری الاعتقام الشد و العقد و لم نجده فی کتب اللغه و المهب مصدر بمعنی الهبوب أو اسم مکان و علی الأول فی الإسناد توسع و رب یأتی بمعنی جمع و زاد و لزم و أقام قیل المعنی أن الله تعالی أرسلها بمقدار مخصوص تقتضیه الحکمه و لم یرسلها مطلقا بل جعل مهبها ضیقا کما یحتفر البئر الصغیر فی الکبیر و قیل المعنی جعلها عقیمه لا تلقح و هذا إنما یصح لو کان الاعتقام بهذا المعنی متعدیا أو کان مهبها مرفوعا و فی النسخ منصوب و قیل و روی أعقم فیصح و یحتمل أن یکون بمعنی شد مهبها و عقده علی ما تقتضیه الحکمه و المصلحه و قیل علی تقدیر کون اعتقم بالتاء المراد أنه أخلی مهبها من العوائق و أنه أرسلها بحیث لا یعرف مهبها من مربها و هو کما تری و معنی إدامه مربها جعلها ملازمه لتحریک الماء و إدامه هبوبها و فی بعض النسخ مدبها بالدال أی جریها.

و أعصف مجراها أی جریانها أو أسند إلی المحل مجازا و أبعد منشأها أی أنشأها من مبدإ بعید و لعله أدخل فی شدتها و المنشأ فی بعض النسخ بالهمزه علی الأصل و فی بعضها بالألف للازدواج فأمرها بتصفیق الماء الزخار الصفق الضرب الذی یسمع له صوت و التصفیق أیضا کذلک لکن مع شده و إثاره

ص: ۱۸۴

موج البحار أی تهییجه فمخضته مخض السقاء المخض تحریک السقاء الذی فیه اللبن لیخرج زبده عصفها بالفضاء أی عصفا شدیدا لأن العصف بالفضاء یکون أشد لعدم المانع و الساجی الساکن و المائر المتحرک یقال مار الشی ء مورا أی تحرک و جاء و ذهب و به فسر قوله تعالی یَوْمَ تَمُورُ السَّماءُ مَوْراً(۱) و قال الضحاک أی تموج موجا و العباب بالضم معظم الماء و کثرته و ارتفاعه و عب عبابه أی ارتفع و عب النبت إذا طال و رکام الماء بالضم ما تراکم منه و اجتمع بعضه فوق بعض.

فرفعه فی هواء منفتق أی رفع الله ذلک الزبد بأن جعل بعضه دخانا فی هواء مفتوق مفتوح بخلق ما خلق سابقا أو برفع ذلک الدخان و فی جو منفهق و الانفهاق الاتساع و الانفتاح قال ابن میثم إن القرآن الکریم نطق بأن السماء تکونت من الدخان و کلامه علیه السلام ناطق بأنها تکونت من الزبد و ما ورد فی الخبر أن ذلک الزبد هو الذی تکونت منه الأرض فلا بد من بیان وجه الجمع بین هذه الإشارات فنقول وجه الجمع بین کلامه علیه السلام و بین لفظ القرآن الکریم ما ذکره

الباقر علیه السلام و هو قوله فخرج من ذلک الموج و الزبد دخان ساطع من وسطه من غیر نار فخلق منه السماء.

و لا شک أن القرآن الکریم لا یرید بلفظ الدخان حقیقته لأن ذلک إنما یکون عن النار و اتفق المفسرون علی أن هذا الدخان لم یکن عن نار بل عن تنفس الماء و تبخیره بسبب تموجه فهو إذا استعاره للبخار الصاعد من الماء و إذا کان کذلک فنقول إن کلامه علیه السلام مطابق للفظ القرآن الکریم و ذلک أن الزبد بخار یتصاعد علی وجه الماء عن حراره حرکته إلا أنه ما دامت الکثافه غالبه علیه و هو باق علی وجه الماء لم ینفصل فإنه یخص باسم الزبد و ما لطف و غلب علیه الأجزاء الهوائیه فانفصل خص باسم البخار و إذا کان الزبد بخارا و البخار هو المراد بالدخان فی القرآن الکریم کان مقصده

۱- ۱. الطور: ۹.

و مقصـد القرآن واحـدا فكان البخار المنفصل هو الـذى تكونت عنه الأرض و هو الزبد و أما وجه المشابهه بين الدخان و البخار الـذى صـحت لأجله اسـتعاره لفظه له فهو أمران أحـدهما حسـى و هو الصوره المشاهده من الدخان و البخار حتى لا يكاد يفرق بينهمـا فى الحس البصـرى و الثانى معنوى و هو كون البخار أجزاء مائيه خالطت الهواء بسـبب لطافتها عن حراره الحركه كما أن الدخان كذلك و لكن عن حراره النار فإن الدخان أيضا أجزاء مائيه انفصلت عن جرم المحترق بسبب لطافتها عن حر النار فكان الاختلاف بينهما ليس إلا بالسبب فلذلك صح استعاره اسم أحدهما للآخر و بالله التوفيق (١).

جعـل سـفلاهن موجـا مكفوفـا و عليـاهن سـقفا محفوظا و سـمكا مرفوعا الكف المنع و السـقف معروف و قال الجوهرى و غيره السـقف اسم للسماء و المعروف هاهنا أنسب و سمك البيت سقفه و سمك الله السماء سمكا رفعها و المسموكات السماوات أى جعل السـماء السـفلى موجا ممنوعا من السـيلان إما بإمساكه بقـدرته أو بأن خلق تحته و حوله جسـما جامدا يمنعه عن الانتشار و السـيلان أو بأن أجمدها بعد ما كانت سـياله و ظاهر هذا الكلام و غيره من الأخبار اختصاص الحكم بالسـماء الدنيا قال الكيدرى رحمه الله شـبه السـماء الـدنيا بـالموج لصـفائها و ارتفاعها أو أراد أنها كانت فى الأول موجا ثم عقـدها و المكفوف الممنوع من السقوط و قال

ابن ميثم شـبهها بـالموج فى الارتفـاع و اللون الموهوم و قيل شـبهت به لارتعاد الكواكب حسا و لعل المراد بحفظ العليا إمساكها عن النقص و الهدم و السـقوط و الخرق إلا بأمره سـبحانه و قال أكثر الشارحين أى عن الشياطين و هو لا يناسب العليا بل السفلى و ينـاسب أن يكون المراد بقوله تعـالى وَ جَعَلْنَا السَّماءَ سَقْفاً مَحْفُوظاً(٢) السـماء العليـا و يخطر بالبـال وجه آخر و هو أن يكون المراد أنه تعالى جعل الجهه السفلى من كل من السماوات مواجه متحركه واقعا

ص: ١٨٦

١- ١. انتهى كلام ابن ميثم رحمه اللّه.

٢- ٢. الأنبياء: ٣٢.

أو فى النظر و الجهه العليا منها سقفا محفوظا تستقر عليه الملائكه و لا يمكن للشياطين خرقها فيكون ضمير زينها و سائر الضمائر راجعه إلى المجموع فيناسب الآيه المتقدمه و هو قوله سبحانه وَ حِفْظاً مِنْ كُلِّ شَيْطانٍ مارِدٍ(۱) و قد يمر بالخاطر وجه آخر يناسب قواعد الهيئه و هو أنه عليه السلام شبه السماء الدنيا بالموج المكفوف لكون الحركه الخاصه للقمر أسرع من جميع الكواكب فكأنه دائما فى الموج و مع ذلك لا تسقط و وصف العليا بالمحفوظيه لأنه أبطأها بالحركه الخاصه فكأنها محفوظه ثابته و على الطريقه السابقه يمكن أن يكون المراد بالسفلى من كل منها خوارج مراكزها و تداويرها و بالعليا منها ممثلاتها فالأول مواجه لسرعه حركتها و البواقى محفوظه لبطئها لكن هذان الوجهان بعيدان عن لسان الشرع و مقاصد أهله و الوجه الأول مما أبدعنا لا يخلو من قوه و لطافه.

بغير عمد يدعمها و لا دسار ينظمها العمد بالتحريك جمع كثره لعمود البيت و كذا العمد بضمتين و جمع القله أعمده و قال الخليل فى العين العمد بضمتين جمع عماد و الأعمده جمع عمود من حديد أو خشب و يظهر من تذكير الفعل أنه من أسماء الجمع و الدعم بالفتح أن يميل الشى ء فتدعمه بدعام كما تدعم عروش الكرم و نحوه ليصير له مساكا و الدعامه الخشبه التى يدعم بها و فى أكثر النسخ على بناء المجرد مفتوحه العين و هو أظهر و فى بعضها يدعمها بتشديد الدال على بناء الافتعال من الادعام بمعنى الاتكاء و الدسار بالكسر المسمار و جمعه دسر و نظم اللؤلؤ جمعه فى السلك و فى بعض النسخ ينتظمها و هو أيضا جاء متعديا و الضميران المنصوبان راجعان إلى السماوات أو إلى العليا أو إلى السفلى بقرينه قوله ثم زينها بزينه الكواكب حيث إن الظاهر إرجاع الضمير فيه إلى السفلى ليكون أوفق بقوله تعالى إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ (۲) لكنه بعيد لفظا و إرجاع الضمير إلى

۱- ۱. الصافّات: ۷.

۲- ۲. الصافّات: ۶.

الجمیع أظهر و تزیین البعض تزیین للجمیع و هذا مما یقرب الوجه الذی ذکرنا أولا و الزینه إما مصدر أو اسم ما(۱)

یزان به کـالليقه لما یلاق به أی یصـلح به المـداد قال فی الکشاف قوله تعالی بِزِینَهٍ الْکَواکِبِ یحتملهما فعلی الأول إما من إضافه المصدر إلی الفاعل بأن تکون الکواکب مزینه للأفلاک أو إلی المفعول بأن زین الله الکواکب و حسـنها لأنها إنما زینت السـماء لحسنها فی

أنفسـها و علی الثانی فأضافتها إلی الکواکب بیانیه(۲) و تنوین الزینه کما قرئت الآیه به لیس موجودا فی النسـخ و زینه الکواکب للسـماء إمـا لضوئهـا أو للأشـکال الحاصـله منها کالثریا و الجوزاء و نحوهما أو باختلاف أوضاعها بحرکتها أو لرؤیه الناس إیاها مضـیئه فی اللیله الظلمـاء أو للجمیع و قـوله تعـالی بِمَصابِیـحَ فی موضـع آخر ممـا یؤیـد بعض الوجوه و سـیأتی القول فی محـال الکواکب فی محله.

و ضیاء الثواقب المراد بها إما الکواکب فیکون کالتفسیر لزینه الکواکب و الکواکب ثواقب أی مضیئه کأنها تثقب الظلمه بضوئها أو الشـهب التی ترمی بهـا الشـیاطین فتثقب الهواء بحرکتهـا و الظلمه بنورهـا فأجری فیها سـراجا مسـتطیرا و قمرا منیرا و فی بعض النسخ و أجری بالواو و المراد بالسـراج الشمس کما قال تعالی سِراجاً وَ قَمَراً(۳) مُنِیراً قیـل لما کان اللیل عباره عن ظل الأرض و کانت الشـمس سببا لزواله کان شبیها بالسراج فی ارتفاع الظلمه به و المستطیر المنتشر الضوء و استطار تفرق و سطح و أنار الشی ء و اسـتنار أی أضـاء و قیـل مـا بالـذات من النور ضوء و مـا بـالعرض نور کما قال سـبحانه هُوَ الَّذِی جَعَلَ الشَّمْسَ ضِیاءً وَ الْقَمَرَ نُوراً(۴) و قیل لأن النور أضعف من الضوء و الاحتمالات

ص: ۱۸۸

۱- ۱. فی بعض النسخ: لما یزان.

۲- ۲. انتهی کلام الزمخشریّ.

۳- ۳. الفرقان: ۶۱.

۴- ۴. یونس: ۵.

فی الضمائر السابقه جاریه هنا و إن کان الأظهر عند الأکثر رجوعه إلی السفلی.

فی فلک دائر الظرف إما بدل عن فیها فیفید حرکه السفلی أو العلیا أو الجمیع علی تقادیر إرجاع الضمیر بالحرکه الیومیه أو الخاصه أو الأعم و إما فی موضع حال عن المنصوبین فیمکن أن یکون المراد بالفلک الدائر الأفلاک الجزئیه و الفلک بالتحریک کل شی ء دائر و منه فلکه المغزل بالتسکین و یقال فلک ثدی المرأه تفلیکا إذا استدار. و سقف سائر و رقیم مائر الرقیم فی الأصل الکتاب فعیل بمعنی مفعول قال ابن الأثیر منه

حدیث علی رضی الله عنه فی صفه السماء سقف سائر و رقیم مائر.

یرید به وشی السماء بالنجوم و المائر المتحرک و لیس هذا بالمور الذی قال الله تعالی یَوْمَ تَمُورُ السَّماءُ مَوْراً(۱) و هاتان الفقرتان أیضا تدلان علی حرکه السماء لکن لا تنافی حرکه الکواکب بنفسها أیضا کما هو ظاهر الآیه.

ثم فتق ما بین السماوات العلی فملأهن أطوارا من ملائکته الظاهر أن کلمه ثم للترتیب المعنوی فیکون فتق السماوات بعد خلق الشمس و القمر بل بعد جعلها سبعا و خلق الکواکب فیه و یحتمل أن یکون للترتیب الذکری و الظاهر أن المراد بفتقها فصل بعضها عن بعض فیؤید بعض محتملات الآیه کما أشرنا إلیه سابقا و یدل علی بطلان ما ذهبت الفلاسفه(۲)

إلیه من تماس الأفلاک و

عدم الفصل بینها بهواء و نحوه و الأطوار جمع طور بالفتح و هو فی الأصل التاره قال الله تعالی وَ قَدْ خَلَقَکُمْ أَطْواراً(۳) قیل أی طورا نطفه و طورا علقه و طورا مضغه و قیل أی حالا بعد حال و قیل أی خلقکم مختلفین فی الصفات أغنیاء و فقراء و زمنی (۴) و أصحاء و لعل الأخیر هنا أنسب و لو کانت

۱- ۱. الطور: ۹.

۲- ۲. یعنی الفلکیین.

۳- ۳. نوح: ۱۴.

۴- ۴. الزمنی- و زان مرضی- جمع« الزمین» و هو المبتلی بالزمانه و هی آفه تتعطل بها القوی.

الملائکه مخلوقه قبل السماوات کما هو ظاهر بعض الأخبار الآتیه فقبل فتقها کانوا فی مکان آخر یعلمه الله (۱).

منهم سجود لا یرکعون و رکوع لا ینتصبون و صافون لا یتزایلون و مسبحون لا یسأمون السجود و الرکوع هنا جمع ساجد و راکع و فاعل الصفه یجمع علی فعول إذا جاء مصدره علیه أیضا و الانتصاب القیام و الصف ترتیب الجمع علی خط کالصف فی الصلاه و الحرب و قال أبو عبیده کل شی ء بین السماء و الأرض لم یضم قطریه فهو صاف و منه قوله تعالی وَ الطَّیْرُ صَافَّاتٍ (۲) أی نشرت أجنحتها و بالوجهین فسر قوله تعالی وَ الصَّافَّاتِ صَفًّا(۳) و التزایل التباین و التفارق و السأمه الملاله و الضجر.

لا یغشاهم نوم العیون و لا سهو العقول و لا فتره الأبدان و لا غفله النسیان غشیه کعلمه إذا جاءه أی لا یعرضهم و الفتره الانکسار و الضعف و ظاهر الکلام اختصاص الأوصاف بهذا الصنف و یمکن أن یکون التخصیص بها جمیعا أو ببعضها لأمر آخر غیر الاختصاص و منهم أمناء علی وحیه الوحی فی الأصل أن یلقی الإنسان إلی صاحبه شیئا بالاستتار و الإخفاء و یکون بمعنی الکتابه و الإشاره و الرساله و ألسنه إلی رسله أی رسلا إلیهم کما قال تعالی اللَّهُ یَصْطَفِی مِنَ الْمَلائِکَهِ رُسُلًا(۴) و مختلفون بقضائه أی (۵) مقتضیاته کما یأتون به فی لیله القدر و غیرها و أمره أی أحکامه أو الأمور المقدره کما قال تعالی بِإِذْنِ رَبِّهِمْ مِنْ کُلِّ أَمْرٍ(۶) فالأحکام داخله فی السابقتین و یمکن تخصیص الأخیر بغیر الوحی

۱- ۱. هذا علی فرض وجود مکان غیر السماوات و الأرض و أمّا علی فرض عدمه کما لا یبعد استظهاره من الآیات و الروایات فلا محیص عن الالتزام بتجرد الملائکه.

۲- ۲. النور: ۴۱.

۳- ۳. الصافّات: ۱.

۴- ۴. الحجّ: ۷۵.

۵- ۵. فی بعض النسخ: و مقضیاته.

۶- ۶. القدر: ۴.

أی يختلفون لتمشيه قضائه و أمره (۱) و تسبيب أسبابهما.

و منهم الحفظه لعباده لعل المراد غير الحافظين عليهم الذين ذكرهم الله فی قوله وَ إِنَّ عَلَيْكُمْ لَحافِظِينَ كِراماً كاتِبِينَ (۲) بل من ذكرهم بقوله سبحانه لَهُ مُعَقِّباتٌ مِنْ بَيْنِ يَدَيْهِ وَ مِنْ خَلْفِهِ يَحْفَظُونَهُ مِنْ أَمْرِ اللَّهِ (۳) و يمكن أن يكون المراد فی كلامه الكاتبين للأعمال بتقدير مضاف و ربما يفهم من بعض الأخبار اتحاد الصنفين و السدنه لأبواب الجنان هم المتولون لأمور الجنان و فتح أبوابها و أغلاقها و أصل السدانه فی الكعبه و بيت الأصنام.

و منهم الثابته فی الأرضين السفلی أقدامهم و فی بعض النسخ فی الأرض أقدامهم و هو أظهر و الجمع علی الأول إما باعتبار القطعات و البقاع أو لأن كلا من الأرضين السبع موضع قدم بعضهم و الوصف علی الأول بالقياس علی (۴)

سائر الطبقات و علی الثانی بالقياس إلی السماء و المارقه أی الخارجه يقال مرق السهم من الرميه إذا خرج من الجانب الآخر من السماء العليا أی السابعه أعناقهم و الخارجه من الأقطار أی من جوانب الأرض أو جوانب السماء أركانهم أی جوارحهم فهذا بيان لضخامتهم و عرضهم و المناسبه لقوائم العرش أكتافهم لعل المراد بالمناسبه القرب و الشباهه فی العظم و يمكن أن يراد بها التماس فالمراد بهم حمله العرش ناكسه دونه أی دون العرش أبصارهم و الناكس المطأطئ رأسه و فی إسناده إلی الأبصار دلاله علی عدم التفاتهم فی النكس يمينا و شمالا متلفعون تحته بأجنحتهم اللفاع ثوب يجلل به الجسد كله كساء كان أو غيره و تلفع بالثوب إذا اشتمل به و بين من دونهم أی سائر الملائكه أو البشر أو الجن أو الأعم و فی بعض النسخ ناكسه و مضروبه و متلفعين بنصب الجميع.

۱- ۱. فی بعض النسخ: قضاء و أمر.

۲- ۲. الانفطار: ۱۰- ۱۱.

۳- ۳. الرعد: ۱۱.

۴- ۴. إلی(خ).

لا یتوهمون ربهم بالتصویر أی بأن یثبتوا لله صوره و الغرض تقدیس الملائکه عن إثباتهم لوازم الجسمیه و الإمکان له سبحانه و التعریض و التوبیخ للمشبهین من البشر و النظائر جمع نظیره و هی المثل و الشبه فی الأشکال و الأخلاق و الأفعال و النظیر المثل فی کل شی ء و فی بعض النسخ بالنواظر أی بالأبصار أی لا یجوزون علیه الرؤیه و فی بعضها بالمواطن أی الأمکنه.

**[ترجمه]نهج البلاغه: امام علی علیه السلام در خطبه ای درباره آغاز آفرینش آسمان ها و زمین و آفرینش آدم علیه السّلام می فرماید: سپاس از آن خدایی است که گفتار سخنوران برای ستایشش رسا و کامل نیست، و حسابگران نمی توانند نعمت هایش را شماره کنند و کوشش کنندگان حقش را ادا نکنند. آنکه همت های بلند و دور پرواز او را در نیابند، و و هوش های ژرف به حقیقتش دست نیابند. خدایی که اوصافش در چهارچوب حدود نگنجد، و به ظرف وصف درنیاید، و در مدار وقت معدود و مدت محدود قرار نگیرد. خلائق را به نیروی خود آفرید، و با رحمتش بادها را وزیدن داد، و اضطراب زمینش را با کوه ها مهار نمود.

آغاز دین شناخت او است، و کمال شناختش باور کردن او، و کمال باور او توحید او است، و کمال یگانه شناسی او، اخلاص به او، و کمال اخلاص به او، نفی صفات از او است. زیرا هر صفتی گواه است که غیر موصوف است و هر موصوفی گواه است که غیر صفت است.پس هر کس خدای سبحان رابا صفتی وصف کند، او را با قرینی پیوند داده، و هرکه او را با قرینی پیوند دهد دوتایش انگاشته، وهرکه دوتایش انگارد دارای اجزایش دانسته و تجزیه کرده، و هر که تجزیه کرد، حقیقت او را نفهمید. و هر که به او اشاره کرد، او را محدود ساخت، و هرکه محدودش بداند، چون معدود، به شماره اش آورده. هر کس گفت در چه جایی است، البته او را در ضمن چیزی دانست، و هر کس گفت: بر کجا قرار دارد؟ جایی را از او تهی دانسته است.

ازلی است و چیزی بر او پیشی نجسته، و نیستی بر هستی اش مقدم نبوده، با هر چیزی است ولی منهای پیوستگی با آن، و غیر هر چیزی است امّا بدون دوری از آن، پدیدآورنده موجودات است بی آنکه حرکتی کند و نیازمند به کارگیری ابزار و وسیله باشد، بیناست بدون احتیاج به منظرگاهی از آفریدهایش، یگانه است چرا که او را مونسی نبوده تا به آن انس گیرد و از فقدان آن دچار وحشت شود. بی سابقه ماده و مواد، مخلوقات را آفرید، و آفرینش را آغاز کرد، بدون به کارگیری اندیشه و سود جستن از تجربه و آزمایش، و بدون آنکه حرکتی از خود پدید آورده، و فکر و خیالی که تردید و اضطراب در آن روا دارد.

هر چیزی را به وقت خود حوالت کرد، و بین اشیاء گوناگون ارتباط و هماهنگی برقرار کرد. ذات هر یک را اثر و طبیعتی معین داد، و آن اثر را لازمه وجود او نمود، در حالی که به تمام اشیاء پیش از به وجود آمدنشان دانا، و به حدود و انجام کارشان محیط و آگاه، و به اجزا وجوانب همه آن ها آگاه وآشنا بود.

سپس خدای سبحان جَوها را شکافت، و اطراف آن را بازگشود، و فضاهای خالی را در آن ایجاد کرد. آن گاه آبی را که امواجش درهم شکننده، و خود انبوه و متراکم بود، در آن فضای باز شده روان نمود. آن را بر پشت بادی سخت وزان و جنباننده و برکننده و شکننده بار کرد، و آن باد را فرمان داد تا آن را برگرداند. و آن را بر نگهداری آب تسلّط داد، و باد را برای حفظ حدود و جوانب آب قرین گماشت. فضا در زیر باد نیرومند، گشاده و باز، و آب جهنده بالای سر آن در جریان. سپس خدای سبحان بادی برآورد که منشأ وزش آن را مهار کرد. و هر چه در خود داشت به کار گماشت، و وزش آن پیوسته

شـد و هیـچ بـاز نایسـتاد. و از جای دورش برانگیخت و آن را به برهم زدن آب متراکم، و برانگیختن امواج دریا فرمان داد. باد فرمان گرفته، آب را همچون مشک شیر که برای گرفتن کره بجنبانند به حرکت آورد، وآن گونه که درفضای خالی می وزد، برآن سخت وزیـد. اولش را به آخرش، و سـاکنش را به متحرکش برمی گردانـد، تـا آنکه انبوهی از آب به ارتفاع زیادی بالا آمـد، و آن مایه متراکم کف کرد؛ آن گاه خداوند آن کف را در هوای گشاده و فضای فراخ بالا برد، و آسـمان های هفتگانه را از آن کف ساخت، پایین ترین آسـمان را به صورت موجی نگاه داشـته شـده، و بالاترین آن را به صورت سـقفی محفوظ و طاقی برافراشته قرار داد، بدون ستونی که آن ها را برپا دارد، و بی میخ و طنابی که نظام آن ها را حفظ کند. آن گاه آسمان را به زیور سـتارگان و روشـنی کواکب درخشـان آرایش داد، و آفتاب فروزان و ماه درخشان رادر آن، که فلکی گردان وسـقفی روان و صفحه ای جنبان بود، روان ساخت.سپس میان آسمان های بلند را از هم گشود، و از فرشتگان مختلف خود پر کرد.

گروهی در سـجده انـد و آنان را رکوعی نیست، برخی در رکوعنـد بدون قدرت بر قیام، و عده ای بدون حرکت از جای خود در حال قیامنـد، و شـماری بـدون ملالت و خسـتگی در تسبیحند. خواب در دیده، بیهوشـی در عقل، سـستی درکالبد، و غفلت فراموشـی به آنـان راه نـدارد. و برخی امین وحی خداونـد، و زبـان گویـا به سوی پیامبران، و واسـطه اجرای حکم و امر حقنـد. گروهی محافظـان بنـدگان از حوادث، و دربانان درهای بهشت‌هاینـد. قـدم هایی ثابت در قعر زمین ها، و گردن هایی بالاتر از برترین آسـمان وهیکـل هایی از پهن دشت هستی گسترده تر، و دوشـهایی مناسب پایه های عرش دارنـد، دیـدگانشان در برابر عظمت عرش به زیر افتاده، و در زیر آن جایگاه در بال های خود پیچیـده انـد، بین آنان و موجودات مادونشان حجاب هایی از عزت و پرده هـایی از قـدرت افکنـده شـده، در خیال خود برای خداونـد صورتی تصویر ننماینـد، و صـفات او را چون اوصاف مخلوقات نینگارند، و به اماکن محدودش نس-ازن-د، و او را ب-ه همانن-د و امث-ال اش-اره نکنن-د.

در مطالب السئول، ابن طلحه مانند آن را با اندکی تغییر آورده.

توضـیح : شـرح بسـیاری از عبـارات این خطبه در کتـاب توحیـد گـذشت، و در اینجا به برخی از آن ها که نیاز است اشاره می کنیم. «مدحه» وضـعیت ستایشگر است در حال ستایش و شاید منظور این است که همه ستایشگران حتی اگر با هم جمع شوند، از ستایش او درمانده و عاجزند. «الاجتهاد» سعی زیاد در عبادت.

«و لاـ وقت معـدود و لا أجل ممـدود»، نفی زمان است به طور مطلق از خـدای تعالی،ماننـد مکان، و ممکن است حمل شود بر زمان های محدود و پایان پذیر و شاید اولی برای گذشـته است و دومی برای آینده. «الفطر»: پدید آوردن و ایجاد کردن اسـت و اصل آن شـکافتن است. «نشر ریاح» منظور بسط آن ها است، و هر جا در قرآن لفظ ریاح است برای رحمت است، و آنچه به لفظ مفرد است برای عـذاب، و شایـد اشاره است به عـذاب کم و رحمت فراوان؛ و شاید که رحمت به معنی باران است، چنان که خـدای سـبحان فرموده: «هوالّـذی یرسل الریاح بشـراً بین یـدی رحمته»، - . اعراف / ۵۷ - {و اوست که بادهـا را پیشـاپیش [بـاران] رحمتش مژده رسـان می فرسـتد.} و گفته شـده، عرب گمـان می کنـد ابر بـارور نمی شـود و بـاران نمی گیرد مگر از بادهای مختلف، و شاید که معنی نشر ریاح این باشد.

فرّاء گفته: نشـر به بادهـای خوب و آرام می گوینـد که ابر بـاران را می آورنـد و تعمیم بهتر است، زیرا بادهـا رحمت بسیاری دارنـد و از آن ها است بارور کردن ابرها، نگهدارنـده ابر میان آسـمان و زمین، و فشارنـده ابر تا ببارد، و روان کننده و حرکت

دهنده کشتی ها در دریاها و دیگرچیزها.

«وتد الشـی ء»: آن را با میخ محکم و ثابت کرد. «الصخور»: جمع الصخره و آن سنگ بزرگ سخت است. «المَیَدان»: حرکت و جنب و جوش. و تحقیق مطلب گذشت و در آینده بعضی از آن خواهد آمد.

«و کمـال الإخلاـص له نفی الصـفات عنه»، شایـد تنـاسب اخلاص با نفی صـفات این است که اخلاص در عبادت از نظر عموم مردم،در نظر نداشـتن و قصـد نکردن مخلوق است در عبادت خدا، و از نظر خواص، شـناخت خدا است به یگانگی، به حسـب وسع و ظرفیت و توانایی آن ها در وحدانیت در عبادت؛ و هر که او را به یگانگی عبادت کند و گمان کند خدا صفات زائد بر ذاتش دارد، خـدای یگانه را نپرستیـده و بلکه الهه های متکثر را پرستیـده و بلکه اصـلاً خـدا را نپرستیـده، چنانچه در خبر اشاره شد. «هر که نام بدون معنا را بپرسـتد، البته کافر است، و هر کس نام و معنا هر دو را بپرسـتد شرک ورزیده است، و هر که تنها معنـا را بپرسـتد و نام و صـفت را نشانه آن بدانـد و دل به او ببنـدد و در نهان و آشـکار حرف زبانش او باشـد، به درستی آنان یاران امیرالمؤمنین هستند.»

ابن میثم می گوید: مقصود از معرفت، کمال معرفت است که هدف عارف در مراتب سلوک است، و اولیتش از نظر عقل برای آن است که علت غائی است، سـپس ابن میثم ترتیب را بیان کرده، به اینکه معرفت به واسـطه عبادت و پـذیرش فرمان ها بیشتر می شود و سالک به سـبب آن آماده تصدیق یقینی به وجود خدا می شود و سـپس برای توحید، سـپس برای اخلاص، و سپس برای نفی هرچه غیر او از او، پس در امواج دریـای عظمت غرق می شود، و هر مرتبه، نسـبت به مرحله قبل از خودش تا معرفت مطلوب، کمـال است، تا به حسب ظرفیت و توانایی، به کمال رسـد. و با کمال معرفت، دین، به کمال می رسـد و سـیر به سوی خدا پایان می پذیرد.

و آنچه ما گفتیم مناسب تر است، چنان روشن است.

«کائن لا عن حـدوث موجود لا عن عدم»، ظاهرش اختصاص به خدا و حدوث غیر اوست و همچنین است گفته او که فرمود: « متوحد إذ لا سـکن یسـتأنس به»، دلالت دارد بر حدوث جهان و آفرینش خلق آن، و فرق میان انشاء و ابتداء این است که انشاءماننـد واژه خلق، اعم است از ابتـداء و همـانطور که فرمـود: «خُلق الإنسـان من صـلصال»، - . رحمن / ۱۴ - {انســان را از گل خشـکیده ای سـفال ماننـد آفریـد.} و ابتـداء آفرینش بدون سابقه و بی نمونه است، و اگر هم این فرق از لغت قابل فهم نباشد، برای نوعی تقابل نیکو است و ممکن است برای تأکید باشد.

«همـامه النفس»: اهتمـام نفس به امور و قصـد کردن آنهـا. «الاضـطراب»: حرکت. «الحرکه فی الهمـامه»: انتقال از رأیی به رأی دیگر یا از قصد امری به قصد امر دیگر با حصول صورتی و در بعضی نسخه ها «و لا هِمه نفس» آمده است .

«أحـال الأشـیاء لأوقاتهـا»: در اکثر نسـخه هـا چنین آمـده، که یـا از الإحـاله به معنـای تحویـل است یعنی نقل هر یک از آنها به وقتش.

که لام به معنای إلی می شود و اینکه لام برای تعلیل باشد - چنانچه گفته شده - بعید است.

و یا از این سخن عرب است که گوید: «حال فی متن فرسه»: یعنی پرید. که با همزه متعدی شده یعنی اشیاء را در جایگاههای خود قرار داد چنانچه دیگری را بر اسبش قرار می دهد.اینگونه گفته شده اما بعید بودن این معنا پوشیده نیست.

و شاید به معنای حواله معروف ظاهرتر باشد.

و در بعضی نسخه های صحیح با جیم آمده به این معنی که خدا هر چیزی را در عدم حرکت داده و نگه داشته تا وقت وجودش برسد و در الإحتجاج «أجّل» آمده یعنی به تأخیر انداخت.

«و لاءم بین مختلفاتها»، یعنی میان آن ها پیوند و ائتلاف ایجاد کرد، همان طور که بین عناصر مختلف از جهت طبع و جان ها و تن ها، پیوند و نزدیکی ایجاد کرد.

«و غرز غرائزها و ألزمها أسناخها»، «الغریزه» خلق و طبیعت. «السِنخ» یعنی اصل. و در بعضی نسخه ها «أشباحها» جمع شبح آمده یعنی أشخاص آنها.

تغریز غرائز، ایجاد آن ها است یا تخصیص هر موجودی به غریزه مخصوص او، یا به معنی فرو کردن قلم چوب است در زمین برای بار آوردن، چنانچه گفته اند و مقصود این است که آن ها را طوری کرده که از اصولشان جدا نشوند، یا اشخاص را لازمه کلیات ساخته، بنا بر نسخه دیگر که به جای اسناخ، اشباح است. یا مقصود این است که هر صاحب غریزه با هر شخص طوری است که غریزه او غالباً یا مطلقاً از او جدا نشود.

«عالما بها قبل ابتدائها» عامل در «عالما» و کلمات بعدش یا «ألزم» یا سه فعل آخر است به ترتیب. یا چهار فعل است. یا عامل در جمیع اینها «أنشأ و ابتدأ» می باشد به قرینه این که فرمود: «قبل ابتدائها».

«محیطا بحدودها و انتهائها»، شاید مقصود از حدود، اطراف و تشخّصات یا حدود ذهنی است، و مقصود از انتهاء، نهایت لازمه موجود محدود است یا انقطاع هستی و فنا. و«عارف بقرائنها» یعنی آنچه با آنها قرین می شود به صورت ترکیب یا مجاورت و یا عروض. «و أحنائها» جمع «الحنو» به معنای جانب و کنار است و «أحناء الوادی» یعنی کناره های سرزمین. این عبارت دلیل است که اطلاق وصف عارف به خداوند رواست اگرچه برخی آن را منع کرده اند.

«ثم أنشأ سبحانه فتق الأجواء و شق الأرجاء و سكائک الهواء»: «الفَتق»: شکافتن. «الجو»: آنچه بین زمین و آسمان است. و گفته شده: فضای وسیع. «الأرجاء»: جمع «الرجا» به صورت مقصور یعنی ناحیه. «السُکاک» و «السُکاکه»: هوای ملاقی با قسمت ظاهری آسمان. در النهایه گفته: «السکاک» و «السکاکه» یعنی جو و آن بین آسمان و زمین است. و از همین معناست حدیث علی علیه السلام «شَقَّ الْأَرْجَاءِ وَ سَكَائِكَ الْهَوَاءِ». «سکائک»: جمع سُکاکه مثل ذؤابه و ذوائب. «الهواء» با مد یعنی آنچه بین آسمان و زمین است. و گفته می شود هر چیز خالی هواء است. چنانچه خداوند فرمود: «وَ أَفْئِدَتُهُمْ هَواءٌ».

و لفظ «ثمّ» اینجا یا برای ترتیب ذکری است و تدریج در کلام به دلایلی است مثل انتقال از اجمال به تفصیل و یا اهتمام به تقدیم مؤخّر یا مقارن به دلیلی دیگر.

و فاء نیز اینگونه استعمال می شود چنانچه قبلا مکرر گذشت.

و یا اینکه ثمّ به معنای واو برای افاده مطلق جمع است چنانچه در سخن خدای متعال: «ثُمَّ اهْتَدی» گفته شده. و بنا بر هر دو احتمال این مطلب با اولین مخلوق بودن آب منافات ندارد چنانچه خواهد آمد.

مقصود از گشودن فضا، ایجاد اجسام است در جاهای خالی آن، بنا بر وجود مکان به معنای بُعد و امکان خلأ، یا مقصود از جو، بُعد موهوم است و یا یکی از عناصر، بنا بر اینکه آفرینش هوا مقدم بر عناصر دیگر بوده، چنانچه از ظاهر تفسیر علی بن ابراهیم که اشاره خواهد شد، چنین استنباط می شود، و در این کلام تصریحی بر مخلوق اول ندارد و درباره آن سخن گفته خواهد شد. ان شاء اللّه.

«و شق الأرجاء»: همچون تفسیری برای «فتق الأجواء» است. یا اینکه منظور از «الأرجاء» مکانها و فضاها و منظور از «الأجواء» عنصر هواست.

«سکائکَ الهواء»: در بسیاری از نسخه ها با نصب آمده که عطف بر «فتق الأجواء» می شود یعنی خداوند سکائک را پدید آورد. و یا بنا بر بعضی نسخه ها مجرور است که این ظاهرتر است و عطف بر الأجواء می شود یعنی خداوند شکافتن سکائک الهواء را پدید آورد.

ابن میثم می گوید: اگر گویی جو و فضای میان آسمان ها و زمین امور عدمی هستند، پس چگونه با آفرینش و قدرت ارتباط و نسبت دارند؟ می گویم: این ها عبارتند از خلأ و ظرف ها و مکان ها، و اختلاف در اینکه خلأ و ظرف ها و مکان ها امور وجودی هستند یا عدمی، معروف است؛ و اگر وجودی باشند با قدرت ارتباط دارند، و معنی گشودن و شکافتن آن ها، به وجود آوردن آن ها است و شکافتن عدم است، و اگر عدمی باشند، معنی گشودن و شکافتن آن ها و نسبت قدرت به آن ها، اندازه گیری آن ها است به آفرینش موجودات مانند آب در آن ها، زیرا خدا با ایجاد آب در آن ها از مطلق هوا و خلاء جدا و متمایزشان کرد و گویا آن ها را با آفریدن جسمی در آن ها شکافته و گشوده است. و روایت شده که زراره و هشام در باره هوا اختلاف نظر پیدا کردند که آیا آن مخلوق است یا نه؟ و برخی اصحاب امام جعفرصادق علیه السلام این اختلاف را نزد او مطرح کرد و گفت: من سرگردانم وشاهد آنم که اصحاب ما درباره آن اختلاف نظر دارند و امام علیه السّلام فرمود: این اختلاف مایه کفر و گمراهی نیست.

و بدان که امام علیه السلام از بیان آن خودداری کرد زیرا اولیاء خدا که مسئولیت راهنمائی خلق و نشان دادن راه راست را بر عهده دارند، اصولاً به دو امر بیشتر توجه ندارند؛ آنچه به روشن شدن راه هدایت و راست منجر شود و آنچه انسان را از گمراهی دور کند و به راه راست بکشاند.

و بیان اینکه هواء مخلوق است یا مخلوق نیست، چندان فایده ای برای آخرت ندارد و ندانستن آن زیانی به آن نمی رساند و ترک آن و توجه به امور مهم تر از آن، بهتر است.

«فأجری فیها ماء متلاطما تیاره متراکما زخاره»: «اللطم» در اصل زدن به صورت با کف دست است. «تلاطمت الأمواج»: امواج

به یکدیگر برخورد کردند گویا همدیگر را می زدند. «التیار»: موج دریا و قسمت عمیق آن. «تراکم الشی ء»: مجتمع شد. «زخر البحر»: آب دریا بالا آمد و زیاد شد و امواجش بلند شد. یعنی خدای سبحان اول آبی پرتلاطم و خروشان و پر موج آفرید، و آن را به حال خود گذاشت تا در هوا روان شد، سپس به باد فرمود تا او را برگرداند و شدیدتر کند.

«حمله علی متن الریح العاصفه و الزعزع القاصفه»:

«المتن»: قسمت آشکار هر چیزی. متن زمین یعنی قسمت مرتفع و سخت آن. «عصفت الریح»: وزیدن باد شدت گرفت. «الزعزعه»: تکان دادن چیزی برای کندنش. «ریح زعزع و زعازع»: بادی که اشیاء را تکان می دهد تا از جا بکند. «قصفه قصفا» بر وزن ضربه: آن را شکست. «قصف الرعد»: صدای رعد زیاد شد. یعنی باد را هنگام وزیدنش حامل آن صدا قرار داد پس به حرکت باد حرکت می کند. یا اینکه بادی را که شأن آن شدت و صدای بلند است قرار داد.

و این باد غیر هوایی است که اول آن را ذکر کرد، چنانچه در حدیث امام صادق علیه السّلام در پاسخ به یک زندیق کافراشاره خواهد شد که می فرماید: «باد بر هوا بود و هوا را قدرت نگه می داشت» و ممکن است که آن (هوا) در آفرینش از این (باد) پیشی داشته باشد یا بعد از آن به وجود آمده و یا هم زمان با آن؛ و ممکن است مقصود همان جزء متحرک از خود هوا باشد چنانچه مشهور است.

«فأمرها برده و سلطها علی شده و قرنها إلی حدّه» یعنی به باد فرمود تا آب را نگه دارد و از جاری شدن باز دارد که به آن اشاره شد، با این گفته که «آبی در آن روان بود» و پیش از برگرداندن، بر طبع جریان خود بود، و به آن قدرت نگه داشتن آن را داد و به آن بادنیرو داد تا آن را به هم بست و بر آن احاطه کرد، و شاید که مقصود، امر تکوین و ایجاد است چنانچه خدای متعال فرموده: «کن فیکون»، {باش، پس [بی درنگ] موجود می شود.} - . یس / ۸۲ - و فرمود «کونوا قردهٔ»، - . بقره / ۶۵ - {بوزینگانی باشید.} کیدری می گوید: آنجا که می گوید فرمان داد، معنی مجازی دارد زیرا حکیم به جمادات فرمان نمی دهد .

«الهواء من تحتها فتیق و الماء من فوقها دفیق»، مقصود این است که خداوند با قدرتش آب را به وسیله باد نگه داشت همان طور که باد را به وسیله هوای منبسط نگه داشت و این از جمله شگفتی ها است.

«ثم أنشأ سبحانه ریحا اعتقم مهبها و أدام مربها»، ظاهر آن است که این باد جز آن چیزی است که خدا آن را جای آب قرار داد، بلکه این از خود آب آفریده شد، چنانچه در روایت می آید، و منظور از «اعتقام» این است که چاهی حفر کنی و چون به آب نزدیک شوی، چاه کوچکی به اندازه ای که مزه آب را بچشی در آن حفر کنی تا اگر شیرین باشد آن را به اتمام برسانی؛ و به معنی عقیم و نازاد شدن هم هست و به این معنی است باد عقیم. و در کتاب العین گفته شده: اعتقام به معنی دخالت در کار است. ابن میثم به پیروی از کندری می گوید: اعتقام سخت کردن و بستن است، و ما آن را در کتب لغت نیافتیم. «مهب» به معنی وزیدن یا مکان وزیدن و «رب» به معنی جمع کرد، و فزود و برپا داشت آمده. گفته شده، مقصود این است که خدای تعالی آن را به اندازه مخصوصی که مقتضای حکمت بود فرستاد و آن را به صورت مطلق رها نکرد بلکه مکان وزشش را تنگ ساخت، چنانچه چاه کوچک را در چاه بزرگ می کنند؛ و گفته شده مقصود این است که آن را عقیم ساخت و نازاد

که تلقیح نمی کرد و صحتش بنا بر این است که اعتقام متعدی باشد، یا «مهب» مرفوع باشد تا فاعل آن باشد، ولی در همه نسخه ها منصوب آمده است و گفته شده در برخی نسخه ها «أعقم» ثبت شده و بنا بر این درست می شود و شاید مقصود این است که منشأ وزش آن را سخت کرد و به حکمت و مصلحت آن را بست؛ و گفته شده: با فرض اینکه «اعتقم» با تاء باشد، مقصود این است که وزشگاهش را از موانع رها کرد و آن را فرستاد، به طوری که وزشگاه آن از محل برپایی آن شناخته نشود و اشکال این قول چنان است که می بینی، و مقصود از «إدامه مربّها» آن است که آن را ملازم تحریک آب کرد و وزشش ادامه یافت و در برخی نسخه ها «مدبّها» آمده، یعنی آن را جاری و روان کرد. - . با این اطاله سخن مقصود روشن نشد ولی درست این است که مقصود از این جمله آن است که همه باد محل وزش را بیرون فرستاد تا آن عقیم شد و دیگر باد در آن نماند و عقیم همان نازادی است و استعمال آن به صورت متعدی مانعی ندارد زیرا زبان عرب را باید از علی علیه السّلام یاد گرفت و این خود کنایه از شدت بادی است که مأمور بر هم زدن آب شده است، و در کنایه، وجود معنای حقیقی لازم نیست.[مترجم] -

«و أعصف مجراها» یعنی خدا آن کف را بالا برد و برخی از آن را دود ساخت، در هوایی که با آفرینش آفریده های پیشین گشوده شده بود، یا به وسیله بالا- بردن همین دود. «و أبعد منشأها»: آن را از مبدأی دور پدید آورد. و شاید این مطلب در شدت آن مؤثرتر باشد. «المنشأ» در بعضی نسخه ها بنا بر اصل با همزه و در بعضی بنا بر ازدواج با الف آمده است.

«فأمرها بتصفیق الماء الزخار»: «الصفق»: زدنی که صدایی از آن شنیده شود. «التصفیق»: نیز به همان معناست ولی با شدت. «إثاره موج البحار»: تحریک امواج دریا. «فمخضته مخض السقاء»: «المخض»: تکان دادن مشکی که شیر دارد برای خارج کردن کره آن. «عصفها بالفضاء»: یعنی وزیدن شدیدی. چرا که وزیدن در فضا شدیدتر به دلیل عدم مانع شدیدتر است. «الساجی»: ساکن. «المائر»: متحرک. گفته می شود: «مار الشی ء مورا»: حرکت کرد و آمد و رفت. و سخن خداوند «یَوْمَ تَمُورُ السَّماءُ مَوْراً» به همین معنا تفسیر شده است. ضحاک گفته: یعنی موج می زند.

«العُباب»: قسمت اعظم آب و کثرت و ارتفاع آب. «عب عبابه»: بلند شد. «عب النبت»: گیاه رشد کرد. «رُکام الماء»: بخش متراکم و روی هم انباشته آب. «فرفعه فی هواء منفتق»: خداوند آن کف را بلند کرد به اینکه بعضی از آن را دودی قرار داد در هوایی که توسط مخلوقی که قبلا- خلق کرده بود، باز شده بود. و یا هوایی که با بلند کردن آن دود، باز شده بود. «فی جو منفهق»: «الانفهاق»: وسعت و گشودگی.

ابن میثم گفته است: قرآن کریم بیان می کند که آسمان از دود آفریده شده، و آنچه در این خبر آمده، گویای آن است که از کف آفریده شده و هم در این خبر است که این کف همان چیزی است که زمین از آن پدید شده؛ و باید آن ها را با هم جمع کرد. جمع میان کلام آن حضرت و تعبیر قرآن کریم همان است که امام باقر علیه السّلام فرمود: «پس از این موج و کف دودی برآمد که از میان چیزی غیر از آتش، ساطع و پراکنده بود» پس آسمان را از آن آفرید و شکی نیست که مقصود قرآن دود حقیقی نیست زیرا آن فقط از آتش تولید می شود. و مفسران اتفاق نظر دارند که این دود از آتش نبود، بلکه از جوشش و آب و بخار شدن ناشی از موج گرفتن آن بود و مقصود از دود همان بخار آب است، و بنا بر این باید بگوییم، کلامش با قرآن کریم تطبیق دارد، زیرا کف بخاری است که از حرارت حرکت آب، از روی آن متصاعد می شود و اینکه تا زمانی که

در روی آب جمع شده باشد و از آن جدا نشده باشد، به طور خاص به آن کف گفته می شود و زمانی که اجزاء هوا بر آن غلبه کرد و از آب جدا شد، بخار نام دارد، و وقتی کف بخار است و مقصود از دود هم در قرآن کریم همان بخار است، مقصود آن حضرت با مقصود قرآن یکی می شود، و بخار پیوسته همان است که زمین از آن آفریده شده و آن کف است، وجه شباهت دخان و بخار که منظور شده، دو چیز است:۱. محسوس و آن صورتی است که مانند هم، از دود و بخار به نظر می آید تا جایی که حتی چشم نمی تواند آن ها را از هم جدا کند و تشخیص دهد.۲.غیر محسوس و معنوی و آن این است که بخار ذرات آب است که به واسطه لطافت با هوا آمیخته، چنانچه دود هم همین گونه است ولی به وسیله آتش بر آمده، زیرا دود هم همان اجزاء آب جرمی است که می سوزد و به واسطه حرارت آتش لطیف شده و با هوا آمیخته و جدایی آن ها از هم به واسطه سبب آن ها است و اشکالی ندارد اگر نام یکی را برای دیگری به کار ببرند.

«جعل سفلاهن موجا مکفوفا و علیاهن سقفا محفوظا و سمکا مرفوعا»: «الکف»: منع. «السقف»: معنایش معروف است. و جوهری و دیگران گفته اند: السقف اسمی برای آسمان است. ولی معنای معروف در اینجا مناسب تر است. «سمک البیت»: سقف اتاق. «سمک الله السماء سمکا»: خدا آسمان را بالا برد. «المسموکات»: آسمانها. یعنی آسمان پایین را موجی ممنوع از جریان قرار داد یا با نگهداریش با قدرت مستقیم خود و یا با خلق جسمی جامد در اطراف و زیر آن تا مانع انتشارش شود. یا به اینکه بعد از سیلانش آن را جامد کرد. و ظاهر این کلام و سایر راویات اختصاص این حکم به آسمان دنیا است .

کیدری می گوید: آسمان دنیا را برای صفا و بلندی آن به موج تشبیه کرده، یا مقصود این است که نخست موج بوده و سپس خداوند آن را بسته و نگه داشته. ابن میثم می گوید: آن را در بلندی و رنگ موهوم به موج تشبیه کرده. و گفته شده: به موج تشبیه شده برای اینکه احساس می شود ستارگان لرزش و حرکت دارند، و شاید مقصود از محفوظ بودن آسمان بلندتر، دوری او از کاستی و ویرانی و سقوط و شکافتگی است، جز به فرمان خدا سبحانه. بیشتر شارحان گفته اند: محفوظ از شیاطین است و آن مناسب علیا و مراتب بالاـ نیست و بلکه مناسب سفلی و مراتب پایینی است، و مناسب است مقصود از کلامش این کلام خداوند باشد که «و جعلنا السّماء سقفاً محفوظاً»، - . أنبیاء / ۳۲ - {و آسمان را سقفی محفوظ قرار دادیم.} یعنی آسمان بلندتر. و وجهی دیگر نیز به نظر می رسد و آن اینکه مقصود این است که خدا سطح پائین هر آسمانی را به حسب واقع یا در نظر ناظر، مواج و متحرک ساخته و سطح بالای آن ها را محفوظ و سخت نموده تا فرشته ها بر آن قرار بگیرند و شیاطین نتوانند آن را بشکافند. و ضمیر «زیّنها» و ضمائر دیگر همه به مجموع برمی گردد و با آیه پیش تناسب دارد که «و حفظاً من کلّ شیطان مارد»، - . صافات / ۷ - {و [آن را] از هر شیطان سرکشی نگاه داشتیم.}

و نیز شاید وجهی دیگر نیز به ذهن خطور کند که با قواعد هیئت مناسب است و آن این است که امام علیه السّلام آسمان دنیا را به موجی خوددار و نگه داشته شده تشبیه کرده، چون حرکت مخصوص ماه از همه اختران شتابان تراست که گویا همیشه موج دارد و نمی افتد و علیا را محفوظ وصف کرده، زیرا حرکت ویژه اش را کند دانسته و گویا نگه داشته است و حرکت ندارد و بر اساس شیوه قبلی ممکن است مقصود از سفلی در هر کدام از آن ها خروجی های مراکز و دایره های آن هاباشد و مقصود از علیا فلک های شکل یافته که اولی موّاج است چون حرکتش تند است و دیگران محفوظند چون کندند، ولی این دو وجه در لسان شرع و اهداف آن بعیدند. وجه نخست که نظر ما است، خالی از قوت و لطافت نیست .

«بغیر عمـد یـدعمها و لا دسار ینظمها»: «العَمَـد»: جمع کثرت برای «عمود البیت» است و «العُمُد» نیز چنین است. و جمع قلت آن أعمـده است. خلیـل در العین گفته: «العُمُـد»: جمع عمـاد و الأعمـده جمع عمود است. عمود از چوب یا آهن است. و از مـذکر آمـدن فعل معلوم می شود از اسامی جمع است. «الدَعم»: یعنی چیزی متمایل شود پس تو آن را به سـتونی هدایت کنی چنانچه در مورد شاخه های انگور می کننـد تا نگهدارنـده آنها باشد. «الدعامه»: چوبی که با آن داربست می زنند. و در اکثر نسـخه ها به صـیغه مجرد و با فتحه عین آمـده که ظاهرتر است. و در بعضـی نسـخه ها «یـدعمها» با تشدید دال به صـیغه افتعال از الادعام آمده که به معنای اتکاء است. «الدِسار»: میخ و جمع آن دسر است. «نظم اللؤلؤ»: جمع مروارید در رشته ای. و در بعضی نسخه ها «ینتظمها» آمده که آن نیز متعدی می آید و دو ضـمیر به «السماوات» یا «العلیا» یا «السفلی» به قرینه «إِنَّا زَيَّنَّا السَّماءَ الدُّنْيا بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ» بر می گردد ولی این لفظا بعید است. و ارجاع ضمیر به همه آنها ظاهرتر است. و تزئین بعضی تزئین همه آنهاست. و این باعث تقریب وجهی می شود که ما اول ذکر کردیم.

«الزینه»: یـا مصـدر و یا اسم آن چیزی است که بـدان زینت کننـد. مثل لیقه برای چیزی که بـدان متصل شود یعنی جوهر با آن اصلاح می شود. در کشاف گفته: «بِزِينَةٍ الْكَواكِبِ» احتمال هر دو را دارد پس بنا بر اولی(مصدر بودن) یا از قبیل اضافه مصدر به فاعل است به اینکه سـتارگان زینت دهنـده افلاک باشـند یا اضافه مصدر به مفعول باشد به اینکه خداوند سـتارگان را زینت داده و زیبا ساخته و آسمان نیز تنها به دلیل زیبایی آنها زینت یافته است.

و بنا بر احتمال دوم اضافه آن(زینت) به سـتارگان بیانیه است. و تنوین زینت چنانچه آیه بـدان قرائت شده در نسـخه ها موجود نیست.

و زیور شدن سـتارگان برای آسمان، یا برای پرتو آن ها است یا برای صورت های زیبای آن ها، مانند ثریا و برج فلکی جوزاء، یا برای اختلاف اوضاع و حرکت آن ها، یا برای تابش آن ها در شب تار برای مردم است تا بتواننـد ببیننـد، یا برای همه این ها و در آنجا که خداوند آن را مصابیح (چراغ ها) خوانده، در جای دیگر مؤید برخی از این وجوه است، سـخن درباره اختران در محل خود خواهد آمد .

«ضیاء الثواقب»: مقصود از آن یا اختران است و تفسیر «زینه کواکب» است و معنی ثواقب این است که با تابش خود تاریکی را شکاف می دهد و سوراخ می کند، یا مقصود شهاب هایی هستند که شیاطین را به تیر می زنند و هوا را سوراخ می کنند.

«فأجری فیها سراجا مستطیرا و قمرا منیرا»: منظور از چراغ، خورشید است چنانچه خداوند فرموده: «سِراجاً وَ قَمَراً مُنِيراً» گفته شده چون شب سایه زمین است و خورشـید سـبب رفتن آن است، تشبیه به چراغ شده، به جهت ازبین بردن تاریکی. «مسـتطیر» یعنی تابش پراکنده و گفته اند: «استطار»: پراکنده شد و پهن شد.

«أنار الشـی ء و اسـتنار»: نور داد. ضوء تابش ذاتی است و نور تابش عرضی است همان طور که خدای سبحان فرمود: «هو الّذی جعل الشـمس ضیاء و القمر نوراً»، - . یونس / ۵ - {اوست کسـی که خورشید را روشنایی بخشید و ماه را تابان کرد.} و گفته شده به این دلیل که نور ضـعیف تر از ضوء است و احتمالات موجود در ضمایر سابق اینجا نیز جاری است. اگر چه ظاهرتر نزد اکثریت رجوع ضمیر به «السفلی»(آسمان پایین تر) است.

«فی فلك دائر» این ظرف یا بـدل از «فیها» است که حرکت پائین تر یا بالاتر یا همه را می رسانـد بنا بر ارجاع ضـمیر به حرکت شبانه روزی یا حرکت خاصه یا اعم از اینها. و یا در موضع حال از «المنصوبین» است. پس احتمال دارد منظور از فلك گردان، افلاـک جزئیـه باشـد. فَلَـكُ هر چیز گردانی است. و از این ریشه است فلکه المغزل یعنی چرخ نـخ ریسـی. «فلـك ثـدی المراه تفلیکـا» یعنی پسـتان زن گرد شـد. «و سـقف سـائر و رقیم مـائر»: رقیم در اصل به معنای کتاب آمـده. که فعیل به معنای مفعول است. ابن اثیر می گویـد: از آن است حدیث علی رضـی اللّه عنه در وصف آسـمان «سـقف سائر و رقیم مائر». مقصود نگارش آسـمان است با اختران است. «مائر» به معنی متحرك است و البته این حرکت آسـمان نه آن حرکتی است که خدا فرموده «یوم تمور السّماء مورا»، -. طور / ۹ - {روزی که آسمان سخت در تب و تاب افتد.} .

پس این دو عبـارت نیز دلاـلت بر حرکت آسـمان دارنـد و بـا حرکت خود سـتاره ها منافات نـدارد، چنانچه ظاهر آیه نشان می دهد.

«ثم فتق مـا بین السـماوات العلی فملأـهن أطوارا من ملائکته» ظاهرش این است که «ثم» برای ترتیب معنوی است. پس گشودن آسـمان ها پس از آفریـدن خورشـید و ماه و بلکه پس از هفت طبقه ساختن آسـمان و آفرینش اختران آن ها است و شایـد که منظور ترتیب ذکری باشـد و ظاهر آن است که گشادن آن ها، فاصـله انداختن میان آن ها است و مؤید برخی معانی آیه است (در فتق سـماوات) چنانچه پیش از این اشاره به آن کردیم و دلیلی است بر بطلان گفته فلاسـفه در اینکه افلاك به هم چسبیده اند و با هوا و دیگر چیزها میان آن ها فاصله نیست.

«اطـوار» جمع طَور و در اصـل به معنـای دفعه و بـار است. و خداونـد فرموده «و قـد خلقکم أطواراً»، -. نوح / ۱۴ - {و شـما را مرحله به مرحله خلق کرده است.} گفته می شود یـک بـار نطفه، یـک بار علقه، یک بار مضـغه؛ و گفته انـد وضـعیتی به دنبال وضـعیتی، و گفته شـده: یعنی خلق کردیم شـما را با صـفات مختلف از غنی و فقیر و معلول و سالم، و شاید معنی اخیر در اینجا مناسب تر باشد. و اگر آفرینش فرشـته ها پیش از آسـمانها باشد، چنانچه ظاهر برخی اخبار آینده این را نشان می دهد، پیش از گشودن آسمان ها در جای دیگر بوده اند.

«منهم سـجود لاـ یرکعون و رکوع لاـ ینتصـبون و صـافون لاـ یتزایلون و مسـبحون لا یسأمون»: «السـجود» و «الرکوع» اینجا جمع ساجد و راکع است. زیرا صـفت بر وزن فاعل بر فعول جمع بسـته می شود وقتی که مصدرش نیز بر آن وارد شود. «الانتصاب»: قیـام. «الصف» رده بنـدی گروهی است در یـک خطماننـد صف نماز وصف جنگ، و ابو عبیـده گفته: هر چه میان آسـمان و زمین است و دو طرفش به هم بسـته نیست، صف است و به این معنـا است قول خـدای تعـالی «و الطیر صافّات»، -. نور / ۴۱ - {پرنـدگان [نیز] در حالی که در آسـمان پر گشوده انـد.} یعنی پرهای خود را گشودنـد. و این قول خدای تعالی که فرمود: «و الصافات صفا»، -. صافات / ۱ - {سوگند به صف بستگان که صفی [با شکوه] بسته اند.} به هر دو وجه تفسیر شده است.

«لا یغشاهم نوم العیون و لا سـهو العقول و لا فتره الأبدان و لا غفله النسیان» «غشیه»: بر وزن «علمه» وقتی به سویش آید. یعنی بر آنهـا عارض نمی شود. «الفتره»: شـکست و ضـعف. و ظاهر کلام اختصاص این اوصاف به همین صـنف خاص است، و ممکن است مربوط به همه آن ها یا برخی از آن ها برای امری دیگر غیر از اختصاص باشد.

«و منهم أمناء على وحيه»: اصل وحی، القاء چیزی است به دیگری به طور نهانی و پنهانی و به معنی کنایه و اشاره و رسالت هم آمده؛ «و ألسنه الی رسله» یعنی رسولان هستند برای آن ها، چنانچه خدای تعالی فرموده «الله یصطفی من الملائکهٔ رسلاً»، - . حج / ۷۵ - {خدا از میان فرشتگان رسولانی برمی گزیند.}«و مختلفون بقضائه» یعنی آنچه مقرر است، همانند شب قدر و جز آن، فرمان های او را می رسانند. و امر او، احکام او است یا اموری که مقدر است، چنانچه خدا فرموده «بأذن ربّهم من کل أمر»، - . قدر / ۴ - { به فرمان پروردگارشان برای هر کاری [که مقرر شده است].}

«و منهم الحفظه لعباده»، شاید که مقصود از آن ها، غیراز نگهبان هایی باشند که خدا آن ها را در قرآن یاد کرده «و إنّ علیکم لَحافظین*کراماً کاتبین»، - . الانفطار / ۱۱-۱۰ - {و قطعا بر شما نگهبانانی[گماشته شده]اند، [فرشتگان] بزرگواری که نویسندگان [اعمال شما] هستند.} بلکه مقصود آن هایند که خدا در این آیه از آن ها یاد نموده است. «له معقّبات مِن بین یدیهِ و من خَلفِه یَحفظونه مِن أمرِالله»، - . الرعد / ۱۱ - {برای او فرشتگانی است که پی در پی او را به فرمان خدا از پیش رو و از پشتسرش پاسداری می کنند.} ممکن است مقصود در کلام امام، نویسنده های اعمال باشند یعنی حافظان کردار بنده ها؛ و شاید از برخی اخبار این برداشت بشود که هر دو دسته یکی هستند، «السدنه لأبواب الجنان» متولیان امور بهشتند که درها را می گشایند و می بندند و اصل لغت سدانه در خادمان کعبه و بت خانه است.

«و منهم الثابته فی الأرضین السفلی أقدامهم» و در بعضی نسخه ها «فی الأرض أقدامهم» آمده که ظاهرتر است. و بنا بر نسخه اول مقصود از «أرضین»، بخش ها و قسمت های زمین است، یا اینکه منظور این است که در هفت طبقه زمین جای قدم دارند. و وصف «سفلی» بنا بر نسخه اول در مقایسه با سایر طبقات و بنا بر نسخه دوم در مقایسه با آسمان است.

«و المارقه»: خارج. گفته می شود: «مرق السهم من الرمیه»: وقتی تیر از طرف دیگر خارج شود. «من السماء العلیا»: یعنی از آسمان هفتم «أعناقهم»:گردنهای ایشان. «و الخارجه من الأقطار»: یعنی خارج از جوانب زمین یا جوانب آسمان. «أرکانهم»: جوارح آنها. پس این بیان ضخامت و وسعت آنهاست. «المناسبه لقوائم العرش أکتافهم»: شاید منظور از مناسبت، نزدیکی و شباهت در بزرگی باشد. و ممکن است منظور، تماس باشد. پس منظور از آنها حاملان عرش است.

«ناکسه دونه أبصارهم»: «الناکس»: کسی که سرش را پایین انداخته. و در نسبت دادن این عمل به چشمها دلالتی است بر عدم توجه ایشان به چپ و راست در آن حالت. «متلفعون تحته بأجنحتهم»: «اللفاع»: لباسی که تمام بدن را می پوشاند مانند کساء و غیر آن. «تلفع بالثوب»: وقتی آن را بر دوش گیرد. «بین من دونهم»: یعنی سایر ملائکه یا بشر یا جن و یا اعم از اینها. و در بعضی نسخه ها «ناکسه» و «مضروبه» و «متلفعین» با نصب آمده است.

«لا یتوهمون ربهم بالتصویر» یعنی به اینکه صورتی برای او اثبات کنند. و غرض تقدیس فرشته ها است ازاثبات لوازم جسم و امکان برای خدای سبحان، و کنایه و سرزنش تشبیه کنندگان از بشر است. «النظائر» یعنی همانند در شکل و اخلاق و افعال. در بعضی نسخه ها «بالنواظر» است یعنی دیدن خدا را روا نمی دانند، و در نسخه ای هم بالمواطن است یعنی مکان را برای خدا روا نمی دانند .

**[ترجمه]

«۱۳۷»

النهج، [نهج البلاغه]: فِی وَصِیَّتِهِ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام لِلْحَسَنِ علیهما السلام قَالَ وَ لَکِنَّهُ إِلَهٌ وَاحِدٌ کَمَا وَصَفَ نَفْسَهُ وَ(۱) لَا یُضَادُّهُ فِی مُلْکِهِ أَحَدٌ وَ لَا یَزُولُ أَبَداً وَ لَمْ یَزَلْ أَوَّلًا(۲)

قَبْلَ الْأَشْیَاءِ بِلَا أَوَّلِیَّهٍ وَ آخِراً(۳)

بَعْدَ الْأَشْیَاءِ بِلَا نِهَایَهٍ(۴).

**[ترجمه]نهج البلاغه: در وصیت امیر المؤمنین علیه السّلام به امام حسن علیه السّلام آمده که: ولی او معبود یکتا است چنانچه خود را توصیف نموده، هیچ کس در ملک او با او ضد نتواند بود، هرگز نابود نمی شود، و همیشه از اول بوده، پیش از همه چیز و بی آغاز، و پس از همه چیز است و بی پایان. - . نهج البلاغه ۲ : ۴۴ -

**[ترجمه]

«۱۳۸»

تَأْوِیلُ الْآیَاتِ الظَّاهِرَهِ، نَقْلًا مِنْ کِتَابِ الْوَاحِدَهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الْکُوفِیِّ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْبَجَلِیِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ حُمَیْدٍ عَنْ أَبِی حَمْزَهَ الثُّمَالِیِّ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی أَحَدٌ وَاحِدٌ تَفَرَّدَ فِی وَحْدَانِیَّتِهِ ثُمَّ

تَکَلَّمَ بِکَلِمَهٍ فَصَارَتْ نُوراً ثُمَّ خَلَقَ بِذَلِکَ (۵) النُّورِ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله وَ خَلَقَنِی وَ ذُرِّیَّتِی ثُمَّ تَکَلَّمَ بِکَلِمَهٍ فَصَارَتْ رُوحاً فَأَسْکَنَهُ اللَّهُ فِی ذَلِکَ النُّورِ وَ أَسْکَنَهُ فِی أَبْدَانِنَا فَنَحْنُ رُوحُ اللَّهِ وَ کَلِمَاتُهُ وَ بِنَا احْتَجَبَ عَنْ خَلْقِهِ فَمَا زِلْنَا فِی ظُلَّهٍ خَضْرَاءَ حَیْثُ لَا شَمْسٌ وَ لَا قَمَرٌ وَ لَا لَیْلٌ وَ لَا نَهَارٌ وَ لَا عَیْنٌ تَطْرِفُ نَعْبُدُهُ وَ نُقَدِّسُهُ وَ نُمَجِّدُهُ وَ نُسَبِّحُهُ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]تأویل الایات الظاهره: امام باقر علیه السّلام می فرماید: امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود: خدای تبارک و تعالی یگانه است و در یگانگی خود تنها بود، سپس کلمه ای برآورد و آن نور گردید، سپس از آن نور محمّد صلّی اللّه علیه و آله را آفرید و مرا و فرزندان مرا آفرید، سپس کلمه ای گفت و روحی شد و آن را در این نور جا داد و در جسم های ما نهاد. پس مائیم روح خدا و کلمات او، و ما پرده دار او هستیم در برابر خلقش، و پیوسته در سایبانی از نور بودیم، در زمانی که نه خورشید بود، نه ماه، نه شب و نه روز، و نه دیده بینا، خداوند را پرستیدیم و تقدیس کردیم و تمجید نموده و تسبیح گفتیم، پیش از آنکه خلق را بیافریند.

**[ترجمه]

«۱۳۹»

مِصْبَاحُ الْأَنْوَارِ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَنَسٍ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَنِي وَ خَلَقَ عَلِيّاً وَ فَاطِمَةَ وَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ آدَمَ حِينَ لَا سَمَاءٌ مَبْنِيَّةٌ وَ لَا أَرْضٌ مَدْحِيَّةٌ وَ لَا ظُلْمَةٌ وَ لَا نُورٌ وَ لَا شَمْسٌ وَ لَا قَمَرٌ وَ لَا نَارٌ فَقَالَ الْعَبَّاسُ

۱- ۱. فی المصدر: لا يضاده.

۲- ۲. فی المصدر: أول.

۳- ۳. فی المصدر: آخر.

۴- ۴. نهج البلاغه: ج ۲، ص ۴۴.

۵- ۵. فی بعض النسخ: من ذلک.

فَكَيْفَ كَانَ بَدْءُ خَلْقِكَمْ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ يَا عَمِّ لَمَّا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يَخْلُقَنَا تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ فَخَلَقَ (۱)

مِنْهَا نُوراً ثُمَّ تَكَلَّمَ بِكَلِمَةٍ أُخْرَى فَخَلَقَ مِنْهَا رُوحاً ثُمَّ خَلَطَ النُّورَ بِالرُّوحِ فَخَلَقَنِي وَ خَلَقَ عَلِيّاً وَ فَاطِمَةَ وَ الْحَسَنَ وَ الْحُسَيْنَ فَكُنَّا نُسَبِّحُهُ حِينَ لَا تَسْبِيحَ وَ نُقَدِّسُهُ حِينَ لَا تَقْدِيسَ فَلَمَّا أَرَادَ اللَّهُ تَعَالَى أَنْ يُنْشِئَ خَلْقَهُ (۲) فَتَقَ نُورِي فَخَلَقَ مِنْهُ الْعَرْشَ فَالْعَرْشُ مِنْ نُورِي وَ نُورِي مِنْ نُورِ اللَّهِ وَ نُورِي أَفْضَلُ مِنَ الْعَرْشِ ثُمَّ فَتَقَ نُورَ أَخِي عَلِيٍّ فَخَلَقَ مِنْهُ الْمَلَائِكَةَ فَالْمَلَائِكَةُ مِنْ نُورِ عَلِيٍّ وَ نُورُ عَلِيٍّ مِنْ نُورِ اللَّهِ وَ عَلِيٌّ أَفْضَلُ مِنَ الْمَلَائِكَةِ ثُمَّ فَتَقَ نُورَ ابْنَتِي فَخَلَقَ مِنْهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فَالسَّمَاوَاتُ وَ الْأَرْضُ مِنْ نُورِ ابْنَتِي فَاطِمَةَ وَ نُورُ ابْنَتِي فَاطِمَةَ مِنْ نُورِ اللَّهِ وَ ابْنَتِي فَاطِمَةُ أَفْضَلُ مِنَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ ثُمَّ فَتَقَ نُورَ وَلَدِيَ الْحَسَنِ وَ خَلَقَ مِنْهُ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ فَالشَّمْسُ وَ الْقَمَرُ مِنْ نُورِ وَلَدِيَ الْحَسَنِ وَ نُورُ الْحَسَنِ مِنْ نُورِ اللَّهِ وَ الْحَسَنُ أَفْضَلُ مِنَ الشَّمْسِ وَ الْقَمَرِ ثُمَّ فَتَقَ نُورَ وَلَدِيَ الْحُسَيْنِ فَخَلَقَ مِنْهُ الْجَنَّةَ وَ الْحُورَ الْعِينَ فَالْجَنَّةُ وَ الْحُورُ الْعِينُ مِنْ نُورِ وَلَدِيَ الْحُسَيْنِ وَ نُورُ وَلَدِيَ الْحُسَيْنِ مِنْ نُورِ اللَّهِ وَ وَلَدِيَ الْحُسَيْنُ أَفْضَلُ مِنْ نُورِ الْجَنَّةِ وَ الْحُورِ الْعِينِ الْخَبَرَ.

**[ترجمه]مصباح الأنوار: از انس نقل شده که پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: به راستی خدا مرا آفرید و علی و فاطمه و حسن و حسین را آفرید پیش از آنکه آدم را بیافریند، آنگاه که نه آسمانی برپا و نه زمینی گسترده بود و نه ظلمتی و نه نوری، نه خورشیدی و نه ماهی و نه آتشی. عباس عموی پیغمبر گفت: ای رسول خدا! آغاز آفرینش شما چگونه بوده است؟ فرمود: ای عمو! چون خدا خواست ما را بیافریند، کلمه ای گفت و از آن نوری آفرید. باز کلمه ای دیگر گفت و از آن روحی آفرید، و آن نور را با آن روح در هم آمیخت و مرا و علی را و فاطمه و حسن و حسین را آفرید و او را تسبیح گفتیم، زمانی که تسبیحی نبود و تقدیس کردیم در زمانی که تقدیسی نبود. و چون خدا خواست که خلقش را بیافریند، نور مرا گشود و از آن عرش خود را آفرید و عرش از نور من است، و نور من از نور خدا - . به فرض صدور روایت از معصوم، نور خدا یعنی نوری که مخلوق خداوند است که به جهت شرافتش منتسب به خداوند شده است. نه اینکه خداوند نور داشته باشد یا چیزی از ذات او جدا شده باشد. که این امور اساسا در مورد خداوند بی معناست.(مترجم) - است و نور من برتر از عرش است؛ سپس نور برادرم علی را گشود و از آن فرشته ها را آفرید و فرشته ها از نور علی هستند و نور علی از نور خدا و علی برتر است از فرشته ها؛ سپس نور دخترم فاطمه را گشود و از آن آسمان و زمین را آفرید و آسمان ها و زمین از نور دخترم فاطمه اند و نور دخترم فاطمه از نور خدا است و دخترم فاطمه برتر است از آسمان ها و زمین؛ سپس نور فرزندم حسن را گشود، و از آن خورشید و ماه را آفرید، و این هر دو از نور فرزندم حسنند و نور حسن از نور خدا است و حسن برتر است از خورشید و ماه؛ سپس نور فرزندم حسین را گشود و از آن بهشت و حور العین را خلق کرد و بهشت و حور العین از نور فرزندم حسین هستند و نور فرزندم حسین از نور خدا است و فرزندم حسین برتر است از نور بهشت و حور العین.

**[ترجمه]

«۱۴۰»

الْكَافِي، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ حُسَيْنِ بْنِ عُبَيْدِ اللَّهِ (۳) عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى وَ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ (۴) عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَدِيدٍ عَنْ مُرَازِمٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: قَالَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى يَا مُحَمَّدُ إِنِّي خَلَقْتُكَ وَ عَلِيّاً نُوراً يَعْنِي رُوحاً بِلَا بَدَنٍ قَبْلَ أَنْ

أَخْلُقَ سَمَاوَاتِي وَ أَرْضِي وَ عَرْشِي وَ بَحْرِي فَلَمْ تَزَلْ تُهَلِّلُنِي وَ تُمَجِّدُنِي ثُمَ

۱- ۱. فی بعض النسخ: خلق.

۲- ۲. فی المخطوطه: خلقا.

۳- ۳. فی المصدر: الحسین بن عبد اللّه.

۴- ۴. فی المصدر« محمّد بن عبد الرحمن» و الظاهران ما فی نسخ البحار هو الصحیح و هو محمّد بن عبد اللّه بن زراره بن أعین قال فی جامع الرواه(ج ۲- ص ۱۴۱) و العلامه- رحمه الله قد وثق روایه هو فی طریقها(انتهی) و نقل فی تنقیح المقال(ج ۳- ص ۱۴۳) انه أوصی بجمیع ماله الی ابی الحسن علیه السلام فقبضه و ترحم علیه.

جَمَعْتُ رُوحَيْكُمَا فَجَعَلْتُهُمَا وَاحِدَةً فَكَانَتْ تُمَجِّدُنِي وَ تُقَدِّسُنِي وَ تُهَلِّلُنِي ثُمَّ قَسَمْتُهَا ثِنْتَيْنِ وَ قَسَمْتُ الثِّنْتَيْنِ ثِنْتَيْنِ فَصَارَتْ أَرْبَعَةً مُحَمَّدٌ وَاحِدٌ وَ عَلِيٌّ وَاحِدٌ وَ الْحَسَنُ وَ الْحُسَيْنُ ثِنْتَانِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ فَاطِمَةَ مِنْ نُورٍ ابْتَدَأَهَا رُوحاً بِلَا بَدَنٍ ثُمَّ مَسَحَنَا بِيَمِينِهِ فَأَفْضَى نُورَهُ فِينَا(۱).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السّلام می فرماید: خدای تبارک و تعالی فرمود: ای محمّد! به راستی که تو و علی را نوری - یعنی روحی بی تن - آفریدم، پیش از آنکه آسمان ها و زمینم را و عرش و دریایم را بیافرینم، و پیوسته مرا یگانه ستودید و بزرگوار شمردید؛ سپس دو روح شما را جمع کردم و یکی کردم و او مرا بزرگ شمرد و تقدیس کرد و یگانه شمرد، سپس آن را دو بخش کردم و دو بخش را دو بخش و چهارتا شد، یکی محمّد، یکی علی، و حسن و حسین دوتا، سپس فاطمه را از نور که روحی بی تن بودآفرید، سپس با دست راستش ما را مسح کرد و نورش را در ما افاضه نمود. - . الکافی ۱ : ۴۴۰ -

**[ترجمه]

بیان

بلا بدن أی أصلا(۲)

أو بلا بدن عنصری بل بدن مثالی و ظاهره تجسم الروح (۳)

و ربما یؤول الخلق هنا بالتقدیر قبل أن أخلق بحسب الزمان الموهوم و قیل بحسب الرتبه تهللنی بلسان الجسد المثالی (۴) أو بلسان الحال ثم جمعت روحیکما کأن المراد جعل ماده بدنهما فی صلب آدم علیه السلام فکانت تمجدنی أی بنفسها أو بتوسط الطینات المقدسات ثم قسمتها ثنتین أی فی عبد المطلب إلی عبد الله و أبی طالب ثم قسم الثنتین بعد انتقالها إلی علی و فاطمه ثنتین أی فی الحسنین کما تدل علیه أخبار کثیره و قال بعض المحدثین من الأمور المعلومه أن جعل المجردین واحدا ممتنع و کذلک قسمه المجرد فینبغی حمل الروح هنا علی آله جسمانیه نورانیه منزهه عن الکثافه البدنیه و قال بعض الأفاضل المراد بخلق الروحین بلا بدن خلقهما مجردین و بجمعهما و جعلهما واحده جمعهما فی بدن مثالی نورانی لاهوتی و بتقسیمهما تفریقهما و جعل کل واحد منهما فی بدن شهودی جسمانی و استحاله تعلق الروحین ببدن

ص: ۱۹۴

۱- ۱. الکافی: ج ۱، ص ۴۴۰.

۲- ۲. یعنی أعمّ من العنصری و المثالی و هو الظاهر.

۳- ۳. منشأ الاستظهار خفی جدا.

۴- ۴. علی فرض وجود بدن مثالی هناک و هو خلاف الظاهر کما مرّ و کأنّ المؤلّف رحمه اللّه رأی الملازمه بین التهلیل و التمجید و بین وجود لسان جسمانی أعمّ من المثالی و العنصری و لیس کذلک فان للروح أیضا تهلیلا و تمجیدا بحسب حاله و یطلب توضیحه من محله علی أن الظاهر أن تفسیر النور بالروح انما هو لدفع توهم کونه من الأنوار الجسمانیه فلیس المراد

بالروح النفس المتعلقه بالبدن بل ما يقابل الجسم مطلقا فتأمل.

واحد إنما هی فی الأبدان الشهودیه لا فی الأبدان المثالیه اللاهوتیه انتهی (۱).

و إطلاق المسح و الیمین هنا علی الاستعاره إذ مرید اللطف بغیره یمسحه بیمینه أو الیمین کنایه عن الرحمه کما حققنا فی قولهم علیهم السلام و الخیر فی یدیک أنه یمکن أن یکون المعنی أن النفع و الضر الصادرین منک کلیهما حکمه و مصلحه و رحمه فالنفع منسوب إلی الیمین و الضر إلی الشمال فأفضی نوره فینا أی أوصله إلینا أو وصل إلینا و قیل اتسع فینا قال فی المصباح الفضاء بالمد

المکان الواسع و فضا المکان فضوا من باب قعد اتسع فهو فضاء و أفضی الرجل بیده إلی الأرض مسها بباطن راحته قال ابن فارس و غیره و أفضی إلی امرأه باشرها و جامعها و أفضیت إلی الشی ء وصلت إلیه و السر أعلمته به انتهی و النور العلم و سائر الکمالات.

**[ترجمه]«بلا بدن»، یعنی اصلا بدن نداشتند یا اینکه بدن عنصری نداشتند و بدن مثالی داشتند و ظاهرش این است که روح هم جسم است و مجرد نیست، و چه بسا خلق در اینجا به معنای اندازه گیری تدویل شود. « قبل أن أخلق» به حسب زمان موهوم. و گفته شده به حسب رتبه. «تهللنی» به زبان جسم مثالی یا به زبان حال، «ثم جمعت روحیکما» گویا مقصود این است که ماده بدنتان را در صُلب آدم علیه السلام نهاده «فکانت تمجدنی» یعنی خودش یا توسط سرشت طینت های مقدس. آن را از عبد المطلب تا عبداللّٰه و ابی طالب دو تا کردم و هر کدام دو تا شدند و سپس دوبخش را دوتا کردم، پس از انتقال به علی و فاطمه و باز دو تا شدند و حسن و حسین پیدا شدند، چنانچه اخبار بسیاری بر آن دلالت دارد.

برخی محدثین گفته اند: معلوم است که دو مجرد یکی نمی شوند و یک مجرد هم تقسیم پذیر نیست و باید روح را در اینجا به معنی یک موجود جسمانی نورانی برکنار از ماده بدنی دانست، و برخی فضلا گفته اند: مقصود به خلق دو روح بی تن این است که مجرد بودند، و مقصود از جمع آن ها،قرار دادن آن ها دریک بدن مثالی نورانی لاهوتی و مقصود از تفریقشان، قرار دادن آن ها است دربدن شهودی جسمانی و محال بودن تعلق دو روح به یک بدن، نسبت به بدن مشهود جسمانی است، نه به بدن مثالی لاهوتی.

اطلاق مسح و یمین هر دو در اینجا استعاره است، چون کسی که به دیگری اظهار لطف می کند، دست راست را به طرف او می کشد؛ یا اینکه یمین کنایه است از رحمت، چنانچه در شرح حدیث ائمه علیهم السلام «و الخیر فی یدیک» تحقیق کردیم و گفتیم ممکن است مقصود این باشد که سود و زیان از تو، هر دو حکمت است و مصلحت است و رحمت، و سود مربوط به دست راست است و زیان به دست چپ. «فأفضی نوره فینا»، یعنی نور را به ما رساند. در مصباح گوید: «الفضاء» با مد یعنی مکان واسع. «فضا المکان فضوا» بر وزن «قعد» یعنی گشاد شد. پس آن فضاء است. «أفضی الرجل بیده إلی الأرض»: آن را با کف دستش لمس کرد. ابن فارس و دیگران گفته اند: «أفضی إلی امرأه»: با زن جماع کرد. «أفضیت إلی الشی ء»: به آن رسیدم. و او را به سرّ آگاه کردم. پایان.

و مقصود از نور، علم و کمالات دیگر است.

**[ترجمه]

«۱۴۱»

الْكَافِي، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُعَلَّى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ إِدْرِيسَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي جَعْفَرٍ الثَّانِي عليه السلام فَأَجْرَيْتُ اخْتِلَافَ الشِّيعَةِ فَقَالَ يَا مُحَمَّدُ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يَزَلْ مُتَفَرِّداً بِوَحْدَانِيَّتِهِ ثُمَّ خَلَقَ مُحَمَّداً وَ عَلِيّاً وَ فَاطِمَةَ فَمَكَثُوا أَلْفَ دَهْرٍ ثُمَّ خَلَقَ جَمِيعَ الْأَشْيَاءِ فَأَشْهَدَهُمْ خَلْقَهَا وَ أَجْرَى طَاعَتَهُمْ عَلَيْهَا

۱- ۱. و انت ترى ما فى هذه الوجوه من التكلف، و الذى يظهر بالتأمل فى الروايه مع ملاحظه سائر الروايات الوارده فى الباب ان المراد بقوله« خلقتك و عليا نورا» انه تعالى خلقهما خلقا غير جسمانى و كانا عندئذ نورا واحدا لا نورين مستقلين، فانظر الى موضع قوله« نورا» و قوله بعده« فلم تزل تهللنى» و لم يقل« نورين» و« فلم تزولا- تهللاننى ...» و على هذا فلفظه« ثم» للترتيب الذكرى، و معنى الروايه: انى خلقتكما نورا روحانيا و جعلتكما فى تلك المرتبه واحدا، و بهذا يجمع بين هذه الروايه و الروايات الوارده فى ان اللّه خلق نور محمّد و خلق منه نور على فتدبر، و اما حديث الجمع و التقسيم و استحالتهما فى المجردات فحمله على الاستعاره أولى من حمل الروح على الآله الجسمانيه او جمع الروحين فى بدن مثالى مع أن دعوى إمكان تعلق الروحين ببدن مثالى واحد و وجود بدن مثالى هناك ممنوعتان و المقام لا يقتضى بسط الكلام.

وَ فَوَّضَ أُمُورَهَا إِلَيْهِمْ فَهُمْ يُحِلُّونَ مَا يَشَاءُونَ وَ يُحَرِّمُونَ مَا يَشَاءُونَ وَ لَنْ يَشَاءُوا إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ تَبارَکَ وَ تَعَالَی ثُمَّ قَالَ یَا مُحَمَّدُ هَذِهِ الدِّیَانَهُ الَّتِی مَنْ تَقَدَّمَهَا مَرَقَ وَ مَنْ تَخَلَّفَ عَنْهَا مُحِقَ وَ مَنْ لَزِمَهَا لَحِقَ خُذْهَا إِلَیْکَ یَا مُحَمَّدُ(۱).

**[ترجمه]کافی: محمّد بن سنان روایت می کند که نزد امام جواد علیه السّلام بودم و بحث اختلاف شیعه را به میان کشیدم و فرمود: ای محمّد! به راستی خدای تبارک و تعالی پیوسته در یگانگی خودتنها بود، سپس محمّد و علی و فاطمه علیهم السّلام را آفرید و هزار روزگار زیستند، سپس همه چیز را آفرید و آنان را گواه بر آن گرفت، و بر فرمانبری از آن ها حکم داد و کارشان را به آن ها وانهاد و آن ها هر چه را خواهند حلال می سازند و هر چه را خواهند حرام می سازند، و هرگز جز آنچه خدای تبارک و تعالی خواسته نمی خواهند. سپس فرمود: ای محمّد! این دیانتی است که هر که از آن پیش افتد از دین به در شده و هر که از آن روی گرداند، نابود شود، و هر که به آن همراه شود به حق دست می یابد، آن را بگیر و برگزین ای محمّد! - . الکافی ۱ : ۴۴۰ -

**[ترجمه]

«۱۴۲»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیِّ بْنِ إِبْرَاهِیمَ عَنْ عَلِیِّ بْنِ حَمَّادٍ عَنِ الْمُفَضَّلِ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام کَیْفَ کُنْتُمْ حَیْثُ کُنْتُمْ فِی الْأَظِلَّهِ فَقَالَ یَا مُفَضَّلُ کُنَّا عِنْدَ رَبِّنَا لَیْسَ عِنْدَهُ أَحَدٌ غَیْرُنَا فِی ظُلَّهٍ خَضْرَاءَ نُسَبِّحُهُ وَ نُقَدِّسُهُ وَ نُهَلِّلُهُ وَ نُمَجِّدُهُ وَ لَا مِنْ (۲) مَلَکٍ مُقَرَّبٍ وَ لَا ذِی رُوحٍ غَیْرِنَا حَتَّی بَدَا لَهُ فِی خَلْقِ الْأَشْیَاءِ فَخَلَقَ مَا شَاءَ کَیْفَ شَاءَ مِنَ الْمَلَائِکَهِ وَ غَیْرِهِمْ ثُمَّ أَنْهَی عِلْمَ ذَلِکَ إِلَیْنَا(۳).

**[ترجمه]کافی: مفضل از امام صادق علیه السّلام پرسید: چگونه بودید آنگاه که در اظلّه بودید؟ فرمود: ای مفضل! نزد پروردگار خود بودیم و جز ما نزد او نبود. در سایه بانی سبز، تسبیح و تقدیس و تمجید و تهلیلش(تکبیر) می نمودیم، نه فرشته مقربی بود، نه جانداری جز ما، تا اینکه خواست اشیاء را بیافریند و آفرید آنچه خواست و هر گونه خواست، از فرشته ها و غیر آن ها را، سپس علم آن را به ما رساند. - . الکافی ۱ : ۴۴۱ -

**[ترجمه]

بیان

فی الأظله أی فی عالم الأرواح أو المثال أو الذر کنا عند ربنا أی مقربین لدیه سبحانه بالقرب المعنوی أو کنا فی علمه (۴)

و ملحوظین بعنایته فی ظله خضراء الظله بالضم ما یستظل به و شی ء کالصفه یستتر به من الحر و البرد ذکره الفیروزآبادی (۵) و کأن المراد ظلال العرش قبل خلق السماوات و الأرض و قیل أی فی نور أخضر و المراد تعلقهم بذلک العالم لا کونهم فیه و یحتمل أن یکون کنایه عن معرفه الرب سبحانه کما سیأتی فی باب العرش إن شاء الله أی کانوا مغمورین فی أنوار معرفته تعالی مشعوفین به إذ لم یکن موجود غیره و غیرهم حتی بدا له فی خلق الأشیاء أی أراد خلقه ثم أنهی أی أبلغ و أوصل علم ذلک أی

حقائق تلک المخلوقات و أحکامها إلینا.

**[ترجمه]«فی الأظله» یعنی عالم ارواح یا مثال یا ذرّ «نزد پروردگار خود بودیم» یعنی مقرب او بودیم به قرب معنوی یا در علم او بودیم و مورد عنایتش.

«فی ظله خضراء»: «الظُّله»: سایبان. و چیزی مانند صُفّه که بدان از گرما و سرما پوشیده می شوند. این را فیروزآبادی گفته. و گویا مقصود از سایبان، سایه عرش است پیش از آفرینش آسمان ها و زمین. و گفته اند: در نوری سبز، و مقصود تعلق آن ها است به آن عالم نه آنکه در آن باشند، و شاید این تعبیر کنایه باشد از معرفت خدای سبحان چنانچه در شرح عرش خواهد آمد، ان شاء اللَّه؛ یعنی غرق انوار معرفت خدای تعالی بودند و به آن خوش بودند، زیرا موجودی جز او و آن ها نبوده. «حتی بدا له فی خلق الأشیاء» یعنی اراده خلقت کرد. «و أنهی علم ذلک إلینا» یعنی آن را به ما ابلاغ کرد و علم یا حقائق آن ها را و احکام آن ها را به ما رسانید.

**[ترجمه]

«۱۴۳»

الْکَافِی، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الصَّغِیرِ عَنْ مُحَمَّدِ

ص: ۱۹۶

۱- ۱. الکافی: ج ۱، ص ۴۴۰.

۲- ۲. فی بعض النسخ و کذا فی المصدر، و ما من.

۳- ۳. الکافی: ج ۱، ص ۴۴۱.

۴- ۴. هذا الاحتمال فی غایه السقوط.

۵- ۵. القاموس: ج ۴، ص ۱۰.

بْنِ إِبْرَاهِيمَ الْجَعْفَرِيِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِی طَالِبٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیهما السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ كَانَ إِذْ لَا كَانَ فَخَلَقَ الْكَانَ وَ الْمَكَانَ وَ خَلَقَ نُورَ الْأَنْوَارِ الَّذِی نُوِّرَتْ مِنْهُ الْأَنْوَارُ وَ أَجْرَی فِیهِ مِنْ نُورِهِ الَّذِی نُوِّرَتْ مِنْهُ الْأَنْوَارُ وَ هُوَ النُّورُ الَّذِی خَلَقَ مِنْهُ مُحَمَّداً وَ عَلِیّاً فَلَمْ یَزَالا نُورَیْنِ أَوَّلَیْنِ إِذْ لَا شَیْ ءَ كَوَّنَ قَبْلَهُمَا فَلَمْ یَزَالا یَجْرِیَانِ طَاهِرَیْنِ مُطَهَّرَیْنِ فِی الْأَصْلَابِ الطَّاهِرَهِ حَتَّی افْتَرَقَا فِی أَطْهَرِ طَاهِرِینَ فِی عَبْدِ اللَّهِ وَ أَبِی طَالِبٍ (۱).

**[ترجمه]كافی: امام صادق علیه السّلام فرمود: به راستی خدا بود چون بودی نبود و بودن و مكان را آفرید، و نور الانوار را كه همه نورها از آن نورانی شدند، و از نور خود كه همه نورها را روشن كرد، در آن روان ساخت، و آن نوری بود كه از آن محمّد و علی را آفرید، و پیوسته دو نور نخست بودند، زیرا چیزی پیش از آن ها نیافرید، و پیوسته پاك و پاكیزه در اصلاب پاك در جریان بودند تا در دو صلب پاكیزه تر عبد اللَّه و ابی طالب از هم جدا شدند. - . الكافی ۱ : ۴۴۱ -

**[ترجمه]

بیان

إذ لا كان یعنی لم یكن شی ء من الممكنات و كأنه مصدر بمعنی الكائن كالقیل و القال و لعل المراد بنور الأنوار أولا نور النبی صلی الله علیه و آله إذ هو منور أرواح الخلائق بالعلوم و الكمالات و الهدایات و المعارف بل سبب لوجود الموجودات و علة غائیه لها و أجری فیه أی فی نور الأنوار من نوره الذی نورت منه الأنوار أی نور ذاته سبحانه من إفاضاته و هدایاته التی نورت منها الأنوار كلها حتی نور الأنوار المذكور أولا و هو النور أی نور الأنوار المذكور أولا إذ لا شی ء كون قبلهما أی قبل نورهما الذی خلقا منه أو سوی ذلك النور أولا شی ء من ذوات الأرواح أطهر طاهرین أی فی زمانهما.

**[ترجمه]«إذ لا كان» یعنی هیچ ممكن الوجودی نبود، و شاید مقصود از نور الانوار اول همان نور پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله است زیرا او روشن كننده ارواح خلائق است به علوم و كمالات و هدایت ها و معارف، بلكه سبب وجود موجودات و علت غائی آن ها است. «و أجری فیه»: یعنی در نور الأنوار از نوری كه نورها از آن می درخشند. یعنی نور ذاتش كه یعنی افاضات و هدایتهای خدا كه تمام نورها حتی نور الأنواری كه اول ذكر شد.

«و هو النور»: یعنی آن نور الأنواری كه اول ذكر شد. «إذ لا شی ء كون قبلهما»: یعنی قبل از نور آن دو كه از آن خلق شدند. یا چیزی غیر از آن نور اولی از صاحبان روح. «أطهر طاهرین»: یعنی در زمان آن دو.

**[ترجمه]

«۱۴۴»

الْكَافِی، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِدْرِیسَ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنِ الْمُفَضَّلِ عَنْ جَابِرِ بْنِ یَزِیدَ قَالَ: قَالَ لِی أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام یَا جَابِرُ إِنَّ اللَّهَ أَوَّلَ مَا خَلَقَ خَلَقَ مُحَمَّداً وَ عِتْرَتَهُ الْهُدَاهَ الْمُهْتَدِینَ فَكَانُوا أَشْبَاحَ نُورٍ بَیْنَ یَدَیِ اللَّهِ قُلْتُ وَ مَا الْأَشْبَاحُ قَالَ ظِلُّ النُّورِ أَبْدَانٌ نُورَانِیَّهٌ بِلَا أَرْوَاحٍ وَ كَانَ مُؤَیَّداً بِنُورٍ وَاحِدٍ(۲) وَ هِیَ رُوحُ الْقُدُسِ (۳) فَبِهِ كَانَ یَعْبُدُ اللَّهَ

۱- ۱. الکافی: ج ۱، ص ۴۴۱.

۲- ۲. فی المصدر: بروح واحده.

۳- ۳. الظاهران ما یضاهی هـذه الروایه فی التعبیر بالاشـباح و الاظله ناظر الی مرتبه اخری. من الوجود غیر المرتبه المـذکوره فی سائر الروایات فانها تدلّ علی ان اول ما خلق اللّه نور واحد بسـیط هو نور النبیّ صلّی اللّه علیه و آله و هو بعینه نور عترته و ذلک النور کان بین یـدی اللّه یسـبح و یهلل، و لم یفرض عندئذ شـبح و ظل و بدن و عرش و زمان و مکان و لا ای شـی ء آخر، لکن هـذه الروایه تـدلّ علی وجود روح القـدس قبل وجودهم و تأیدهم بها فالمراد بالاولیه هاهنا الاولیه الاضافیه دون الحقیقیه و کذا ما ورد فی روایات اخری من کونهم حینئذ حول العرش او فی الظلال الی غیر ذلک ممّا یدلّ علی وجود شی ء آخر غیر نورهم.

وَ عِتْرَتُهُ وَ لِذَلِکَ خَلَقَهُمْ حُلَمَاءَ عُلَمَاءَ بَرَرَهً أَصْفِیَاءَ یَعْبُدُونَ اللَّهَ بِالصَّلَاهِ وَ الصَّوْمِ وَ السُّجُودِ وَ التَّسْبِیحِ وَ التَّهْلِیلِ وَ یُصَلُّونَ الصَّلَوَاتِ وَ یَحُجُّونَ وَ یَصُومُونَ (۱).

**[ترجمه]کافی: جابر بن یزید روایت می کند: امام باقر علیه السّلام به من فرمود: ای جابر! به راستی خدا نخست چیزی که آفرید، محمّد وعترت هدایت گر هدایت یافته او بود، و نمونه های(اشباح) نورانی در برابر خدا بودند. گفتم: نمونه های (اشباح)نورانی چیست؟ فرمود: سایه نور، جسم های نورانی بی روح، و همه از یک نور کمک می شدند، و آن روح القدس بود. و او و خاندانش به واسطه او خدا را می پرستیدند، و از این رو آن ها را بردبار و دانشمند و نیکوکار و پاک آفریده. خدا را با نماز و روزه و سجده و تسبیح و تکبیر می پرستند و نمازها را برپا می دارند و روزه نگه می دارند و حج به جا می آورند.
- . الکافی ۱ : ۴۴۲ -

**[ترجمه]

أقول

قد مضی شرح تلک الأخبار و ما یضاهیها فی المجلد السادس و السابع و التاسع و الأخبار الداله علی أن أول الموجودات أرواحهم علیهم السلام کثیره و یمکن الاستدلال بها علی حدوث الجمیع بانضمام ما سیأتی من الأخبار الداله علی أن الفاصله بین خلق الأرواح و الأجساد بزمان متناه إذ الزائد علی المتناهی بزمان متناه یکون لا محاله متناهیا.

**[ترجمه]شرح این اخبار و مانند آن ها در مجلد ششم و هفتم و نهم گذشت و اخباری دال بر اینکه اولین موجودات، ارواح آنان علیهم السلام بوده اند بسیار است، و ممکن است به وسیله آن ها به ضمیمه اخباری که اشاره خواهد شد و دلالت می کنند بر اینکه فاصله میان خلق ارواح و اجسام زمانی محدود بوده استدلال بر حدوث همه ممکنات آورد، زیرا آنچه زائد بر متناهی به زمانی متناهی است، به ناچار خود متناهی است .

**[ترجمه]

«۱۴۵»

وَ قَالَ أَبُو الْحَسَنِ الْبَکْرِیُ (۲) أُسْتَاذُ الشَّهِیدِ الثَّانِی رحمه الله فِی کِتَابِ الْأَنْوَارِ رُوِیَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ أَنَّهُ قَالَ: کَانَ اللَّهُ وَ لَا شَیْ ءَ مَعَهُ فَأَوَّلُ مَا خَلَقَ نُورُ حَبِیبِهِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله قَبْلَ خَلْقِ الْمَاءِ وَ الْعَرْشِ وَ الْکُرْسِیِّ وَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ اللَّوْحِ وَ الْقَلَمِ وَ الْجَنَّهِ وَ النَّارِ وَ الْمَلَائِکَهِ وَ آدَمَ وَ حَوَّاءَ بِأَرْبَعَهٍ وَ عِشْرِینَ وَ أَرْبَعِمِائَهِ أَلْفِ عَامٍ فَلَمَّا خَلَقَ

۱- ۱. الکافی: ج ۱، ص ۴۴۲.

۲- ۲. هو الشیخ الجلیل أحمد بن عبد اللّه بن محمّد البکری صاحب کتاب الأنوار فی مولد النبیّ صلّی اللّه علیه و آله و کتاب

مقتل أمیر المؤمنین علیه السلام و کتاب وفاه فاطمه الزهراء علیها السلام أحد مشایخ الشهید الثانی، سمع علیه بمصر جمله من الکتب فی الفقه و التفسیر و بعض شرحه علی المنهاج، کان کثیر الأبهه و المهابه عند العوام و الدوله، و کان إذا حج یجاور سنه و یقیم بمصر سنه، و یحج و معه من الکتب عده احمال. توفی رحمه اللّه سنه ثلاث و خمسین و تسعمائه بمصر، و کان یوم موته یوما عظیما لکثره الجمع، و دفن بجانب قبر الشافعی، و بنوا علیه قبه عظیمه.

اللَّهُ تَعَالَى نُورَ نَبِيِّنَا مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله بَقِيَ أَلْفَ عَامٍ بَيْنَ يَدَيِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَاقِفاً يُسَبِّحُهُ وَ يُحَمِّدُهُ وَ الْحَقُّ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی يَنْظُرُ إِلَيْهِ وَ يَقُولُ يَا عَبْدِي أَنْتَ الْمُرَادُ وَ الْمُرِيدُ وَ أَنْتَ خِيَرَتِي مِنْ خَلْقِي وَ عِزَّتِي وَ جَلَالِي لَوْلَاکَ مَا خَلَقْتُ الْأَفْلَاکَ مَنْ أَحَبَّکَ أَحْبَبْتُهُ وَ مَنْ أَبْغَضَکَ أَبْغَضْتُهُ فَتَلَأْلَأَ نُورُهُ وَ ارْتَفَعَ شُعَاعُهُ فَخَلَقَ اللَّهُ مِنْهُ اثْنَيْ عَشَرَ حِجَاباً أَوَّلُهَا حِجَابُ الْقُدْرَهِ ثُمَّ حِجَابُ الْعَظَمَهِ ثُمَّ حِجَابُ الْعِزَّهِ ثُمَّ حِجَابُ الْهَيْبَهِ ثُمَّ حِجَابُ الْجَبَرُوتِ ثُمَّ حِجَابُ الرَّحْمَهِ ثُمَّ حِجَابُ النُّبُوَّهِ ثُمَّ حِجَابُ الْكِبْرِيَاءِ ثُمَّ حِجَابُ الْمَنْزِلَهِ ثُمَّ حِجَابُ الرِّفْعَهِ ثُمَّ حِجَابُ السَّعَادَهِ ثُمَّ حِجَابُ الشَّفَاعَهِ ثُمَّ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی أَمَرَ نُورَ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله أَنْ يَدْخُلَ فِي حِجَابِ الْقُدْرَهِ فَدَخَلَ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ الْعَلِيِّ الْأَعْلَى وَ بَقِيَ عَلَى ذَلِکَ اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ أَمَرَهُ أَنْ يَدْخُلَ فِي حِجَابِ الْعَظَمَهِ فَدَخَلَ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ عَالِمِ السِّرِّ وَ أَخْفَى أَحَدَ عَشَرَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الْعِزَّهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ الْمَلِکِ الْمَنَّانِ عَشَرَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الْهَيْبَهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ مَنْ هُوَ غَنِيٌّ لَا يَفْتَقِرُ تِسْعَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الْجَبَرُوتِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ الْكَرِيمِ الْأَكْرَمِ ثَمَانِيَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الرَّحْمَهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ رَبِّ الْعَرْشِ الْعَظِيمِ سَبْعَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ النُّبُوَّهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ رَبِّکَ رَبِّ الْعِزَّهِ عَمَّا يَصِفُونَ سِتَّهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الْكِبْرِيَاءِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ الْعَظِيمِ الْأَعْظَمِ خَمْسَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الْمَنْزِلَهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ الْعَلِيمِ الْكَرِيمِ أَرْبَعَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الرِّفْعَهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ ذِي الْمُلْکِ وَ الْمَلَكُوتِ ثَلَاثَهَ آلَافِ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ السَّعَادَهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ مَنْ يُزِيلُ الْأَشْيَاءَ وَ لَا يَزُولُ أَلْفَيْ عَامٍ ثُمَّ دَخَلَ فِي حِجَابِ الشَّفَاعَهِ وَ هُوَ يَقُولُ سُبْحَانَ اللَّهِ وَ بِحَمْدِهِ سُبْحَانَ اللَّهِ الْعَظِيمِ أَلْفَ عَامٍ قَالَ الْإِمَامُ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ علیه السلام ثُمَّ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی خَلَقَ مِنْ نُورِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله عِشْرِينَ بَحْراً مِنْ نُورٍ فِي كُلِّ بَحْرٍ عُلُومٌ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا اللَّهُ تَعَالَى

ثُمَّ قَالَ لِنُورِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله انْزِلْ فِی بَحْرِ الْعِزِّ فَنَزَلَ ثُمَّ فِی بَحْرِ الصَّبْرِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الْخُشُوعِ ثُمَّ فِی بَحْرِ التَّوَاضُعِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الرِّضَا ثُمَّ فِی بَحْرِ الْوَفَاءِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الْحِلْمِ ثُمَّ فِی بَحْرِ التُّقَی ثُمَّ فِی بَحْرِ الْخَشْیَهِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الْإِنَابَهِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الْعَمَلِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الْمَزِیدِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الْهُدَی ثُمَّ فِی بَحْرِ الصِّیَانَهِ ثُمَّ فِی بَحْرِ الْحَیَاءِ حَتَّی تَقَلَّبَ فِی عِشْرِینَ بَحْراً فَلَمَّا خَرَجَ مِنْ آخِرِ الْأَبْحُرِ قَالَ اللَّهُ تَعَالَی یَا حَبِیبِی وَ یَا سَیِّدَ رُسُلِی وَ یَا أَوَّلَ مَخْلُوقَاتِی وَ یَا آخِرَ رُسُلِی أَنْتَ الشَّفِیعُ یَوْمَ الْمَحْشَرِ فَخَرَّ النُّورُ سَاجِداً ثُمَّ قَالَ (۱) فَقَطَرَتْ مِنْهُ قَطَرَاتٌ کَانَ عَدَدُهَا مِائَهَ أَلْفٍ وَ أَرْبَعَهً وَ عِشْرِینَ أَلْفَ قَطْرَهٍ فَخَلَقَ اللَّهُ تَعَالَی مِنْ کُلِّ قَطْرَهٍ مِنْ نُورِهِ نَبِیّاً مِنَ الْأَنْبِیَاءِ فَلَمَّا تَکَامَلَتِ الْأَنْوَارُ صَارَتْ تَطُوفُ حَوْلَ نُورِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله کَمَا تَطُوفُ الْحُجَّاجُ حَوْلَ بَیْتِ اللَّهِ الْحَرَامِ وَ هُمْ یُسَبِّحُونَ اللَّهَ وَ یُحَمِّدُونَهُ وَ یَقُولُونَ سُبْحَانَ مَنْ هُوَ عَالِمٌ لَا یَجْهَلُ سُبْحَانَ مَنْ هُوَ عَلِیمٌ (۲)

لَا یَعْجَلُ سُبْحَانَ مَنْ هُوَ غَنِیٌّ لَا یَفْتَقِرُ فَنَادَاهُمُ اللَّهُ تَعَالَی تَعْرِفُونَ مَنْ أَنَا فَسَبَقَ نُورُ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله قَبْلَ الْأَنْوَارِ وَ نَادَی أَنْتَ اللَّهُ الَّذِی لَا إِلَهَ إِلَّا أَنْتَ وَحْدَکَ لَا شَرِیکَ لَکَ رَبُّ الْأَرْبَابِ وَ مَلِکُ الْمُلُوکِ فَإِذَا بِالنِّدَاءِ مِنْ قِبَلِ الْحَقِّ أَنْتَ صَفِیِّی وَ أَنْتَ حَبِیبِی وَ أَنْتَ خَیْرُ خَلْقِی أُمَّتُکَ خَیْرُ أُمَّهٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ ثُمَّ خَلَقَ مِنْ نُورِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله جَوْهَرَهً وَ قَسَمَهَا قِسْمَیْنِ فَنَظَرَ إِلَی الْقِسْمِ الْأَوَّلِ بِعَیْنِ الْهَیْبَهِ فَصَارَ مَاءً عَذْباً وَ نَظَرَ إِلَی الْقِسْمِ الثَّانِی بِعَیْنِ الشَّفَقَهِ فَخَلَقَ مِنْهُ الْعَرْشَ فَاسْتَوَی عَلَی وَجْهِ الْمَاءِ فَخَلَقَ الْکُرْسِیَّ مِنْ نُورِ الْعَرْشِ وَ خَلَقَ مِنْ نُورِ الْکُرْسِیِّ اللَّوْحَ وَ خَلَقَ مِنْ نُورِ اللَّوْحِ الْقَلَمَ وَ قَالَ لَهُ اکْتُبْ تَوْحِیدِی فَبَقِیَ الْقَلَمُ أَلْفَ عَامٍ سَکْرَانَ مِنْ کَلَامِ اللَّهِ تَعَالَی فَلَمَّا أَفَاقَ قَالَ اکْتُبْ قَالَ یَا رَبِّ وَ مَا أَکْتُبُ قَالَ اکْتُبْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ فَلَمَّا سَمِعَ الْقَلَمُ اسْمَ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله خَرَّ سَاجِداً وَ قَالَ سُبْحَانَ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ سُبْحَانَ الْعَظِیمِ الْأَعْظَمِ ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ مِنَ السُّجُودِ

۱- ۱. فی بعض النسخ: ثم قام.

۲- ۲. فی المخطوطه« حلیم» و هو الأظهر.

وَ كَتَبَ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ ثُمَّ قَالَ يَا رَبِّ وَ مَنْ مُحَمَّدٌ الَّذِی قَرَنْتَ اسْمَهُ بِاسْمِکَ وَ ذِکْرَهُ بِذِکْرِکَ قَالَ اللَّهُ تَعَالَی لَهُ يَا قَلَمُ فَلَوْلَاهُ مَا خَلَقْتُکَ وَ لَا خَلَقْتُ خَلْقِی إِلَّا لِأَجْلِهِ فَهُوَ بَشِيرٌ وَ نَذِيرٌ وَ سِرَاجٌ مُنِيرٌ وَ شَفِيعٌ وَ حَبِيبٌ فَعِنْدَ ذَلِکَ انْشَقَّ الْقَلَمُ مِنْ حَلَاوَةِ ذِکْرِ مُحَمَّدٍ ثُمَّ قَالَ الْقَلَمُ السَّلَامُ عَلَيْکَ يَا رَسُولَ اللَّهِ فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَی وَ عَلَيْکَ السَّلَامُ مِنِّی وَ رَحْمَةُ اللَّهِ وَ بَرَکَاتُهُ فَلِأَجْلِ هَذَا صَارَ السَّلَامُ سُنَّةً وَ الرَّدُّ فَرِيضَةً ثُمَّ قَالَ اللَّهُ تَعَالَی اکْتُبْ قَضَائِی وَ قَدَرِی وَ مَا أَنَا خَالِقُهُ إِلَی يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ مَلَائِکَةً يُصَلُّونَ عَلَی مُحَمَّدٍ وَ آلِ مُحَمَّدٍ وَ يَسْتَغْفِرُونَ لِأُمَّتِهِ إِلَی يَوْمِ الْقِيَامَةِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَی مِنْ نُورِ مُحَمَّدٍ صلی الله عليه و آله الْجَنَّةَ وَ زَيَّنَهَا بِأَرْبَعَةِ أَشْيَاءَ التَّعْظِيمِ وَ الْجَلَالَةِ وَ السَّخَاءِ وَ الْأَمَانَةِ وَ جَعَلَهَا لِأَوْلِيَائِهِ وَ أَهْلِ طَاعَتِهِ ثُمَّ نَظَرَ إِلَی بَاقِی الْجَوْهَرَةِ بِعَيْنِ الْهَيْبَةِ فَذَابَتْ فَخَلَقَ مِنْ دُخَانِهَا السَّمَاوَاتِ وَ مِنْ زَبَدِهَا الْأَرَضِينَ فَلَمَّا خَلَقَ اللَّهُ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی الْأَرْضَ صَارَتْ تَمُوجُ بِأَهْلِهَا کَالسَّفِينَةِ فَخَلَقَ اللَّهُ الْجِبَالَ فَأَرْسَاهَا بِهَا ثُمَّ خَلَقَ مَلَکاً مِنْ أَعْظَمِ مَا يَکُونُ فِی الْقُوَّةِ فَدَخَلَ تَحْتَ الْأَرْضِ ثُمَّ لَمْ يَکُنْ لِقَدَمَيِ الْمَلَکِ قَرَارٌ فَخَلَقَ اللَّهُ صَخْرَةً عَظِيمَةً وَ جَعَلَهَا تَحْتَ قَدَمَيِ الْمَلَکِ ثُمَّ لَمْ يَکُنْ لِلصَّخْرَةِ قَرَارٌ فَخَلَقَ لَهَا ثَوْراً عَظِيماً لَمْ يَقْدِرْ أَحَدٌ يَنْظُرُ إِلَيْهِ لِعِظَمِ خِلْقَتِهِ وَ بَرِيقِ عُيُونِهِ حَتَّی لَوْ وُضِعَتِ الْبِحَارُ کُلُّهَا فِی إِحْدَی مَنْخِرَيْهِ مَا کَانَتْ إِلَّا کَخَرْدَلَةٍ مُلْقَاةٍ فِی أَرْضِ فَلَاةٍ فَدَخَلَ الثَّوْرُ تَحْتَ الصَّخْرَةِ وَ حَمَلَهَا عَلَی ظَهْرِهِ وَ قُرُونِهِ وَ اسْمُ ذَلِکَ الثَّوْرِ لهوتا ثُمَّ لَمْ يَکُنْ لِذَلِکَ الثَّوْرِ قَرَارٌ فَخَلَقَ اللَّهُ لَهُ حُوتاً عَظِيماً وَ اسْمُ ذَلِکَ الْحُوتِ بهموت فَدَخَلَ الْحُوتُ تَحْتَ قَدَمَيِ الثَّوْرِ فَاسْتَقَرَّ الثَّوْرُ عَلَی ظَهْرِ الْحُوتِ فَالْأَرْضُ کُلُّهَا عَلَی کَاهِلِ الْمَلَکِ وَ الْمَلَکُ عَلَی الصَّخْرَةِ وَ الصَّخْرَةُ عَلَی الثَّوْرِ وَ الثَّوْرُ

عَلَی الْحُوتِ وَ الْحُوتُ عَلَی الْمَاءِ وَ الْمَاءُ عَلَی الْهَوَاءِ وَ الْهَوَاءُ عَلَی الظُّلْمَةِ ثُمَّ انْقَطَعَ عِلْمُ الْخَلَائِقِ عَمَّا تَحْتَ الظُّلْمَةِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَی الْعَرْشَ مِنْ ضِيَاءَيْنِ أَحَدُهُمَا الْفَضْلُ وَ الثَّانِی الْعَدْلُ ثُمَّ أَمَرَ الضِّيَاءَيْنِ فَانْتَفَسَا بِنَفَسَيْنِ فَخَلَقَ مِنْهُمَا أَرْبَعَةَ أَشْيَاءَ الْعَقْلَ وَ الْحِلْمَ وَ الْعِلْمَ وَ السَّخَاءَ

ثُمَّ خَلَقَ مِنَ الْعَقْلِ الْخَوْفَ وَ خَلَقَ مِنَ الْعِلْمِ الرِّضَا وَ مِنَ الْحِلْمِ الْمَوَدَّةَ وَ مِنَ السَّخَاءِ الْمَحَبَّةَ ثُمَّ عَجَنَ هَذِهِ الْأَشْيَاءَ فِی طِینَهِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله ثُمَّ خَلَقَ مِنْ بَعْدِهِمْ أَرْوَاحَ الْمُؤْمِنِینَ مِنْ أُمَّهِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله ثُمَّ خَلَقَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ النُّجُومَ وَ اللَّیْلَ وَ النَّهَارَ وَ الضِّیَاءَ وَ الظَّلَامَ وَ سَائِرَ الْمَلَائِکَهِ مِنْ نُورِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله فَلَمَّا تَکَامَلَتِ الْأَنْوَارُ سَکَنَ نُورُ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله تَحْتَ الْعَرْشِ ثَلَاثَهً وَ سَبْعِینَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ انْتَقَلَ نُورُهُ إِلَی الْجَنَّهِ فَبَقِیَ سَبْعِینَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ انْتَقَلَ إِلَی سِدْرَهِ الْمُنْتَهَی فَبَقِیَ سَبْعِینَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ انْتَقَلَ نُورُهُ إِلَی السَّمَاءِ السَّابِعَهِ ثُمَّ إِلَی السَّمَاءِ السَّادِسَهِ ثُمَّ إِلَی السَّمَاءِ الْخَامِسَهِ ثُمَّ إِلَی السَّمَاءِ الرَّابِعَهِ ثُمَّ إِلَی السَّمَاءِ الثَّالِثَهِ ثُمَّ إِلَی السَّمَاءِ الثَّانِیَهِ ثُمَّ إِلَی السَّمَاءِ الدُّنْیَا فَبَقِیَ نُورُهُ فِی السَّمَاءِ الدُّنْیَا إِلَی أَنْ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ یَخْلُقَ آدَمَ علیه السلام إِلَی آخِرِ مَا مَرَّ فِی الْمُجَلَّدِ السَّادِسِ.

**[ترجمه]ابو الحسن بکری استاد شهید ثانی در کتاب الانوار از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کرده که فرمود: خدا بود و چیزی با او نبود و نخست چیزی که آفرید نور حبیبش محمّد صلّی اللّه علیه و آله بود، پیش از آفریدن آب و عرش و کرسی و آسمان ها و زمین و لوح و قلم و بهشت و دوزخ و فرشته ها و آدم و حواء، به چهار صد و بیست و چهار هزار سال؛ و چون خدای تعالی نور پیغمبر ما را آفرید، هزار سال در برابر خداوند عز و جل ایستاد و تسبیح و حمد می گفت و خدای تبارک و تعالی به او نظر می انداخت و می فرمود: ای بنده من! توئی مراد و مرید، و توئی بهترین مخلوق من، به عزت و جلالم قسم، اگر تو نبودی افلاک را نمی آفریدم، هر که تو را دوست دارد دوستش دارم و هر که تو را دشمن دارد دشمنش دارم.

پس نورش متجلی شد و درخشید و پرتو برآورد و خدا از آن دوازده حجاب آفرید. نخست حجاب قدرت و سپس حجاب عظمت، پس از آن حجاب عزت و سپس حجاب هیبت، سپس حجاب جبروت و پس از آن حجاب رحمت، سپس حجاب نبوت و سپس حجاب کبریاء، پس از آن حجاب منزلت و سپس حجاب رفعت، پس از آن حجاب سعادت و سپس حجاب شفاعت. سپس خدا نور رسول صلّی اللّه علیه و آله را فرمود تا در حجاب قدرت درآید، درآمد و می گفت، «سبحان العلیّ الاعلی مرتبه»، و ماند تا ۱۲ هزار سال. سپس به او فرمود تا در حجاب عظمت درآید، در آمد و ۱۱ هزار سال می گفت: «سبحان العالم السرّ و اخفی». سپس در حجاب عزت درآمد و ۱۰ هزار سال می گفت: «سبحان الملک المنّان». سپس در حجاب هیبت درآمد و نه هزار سال می گفت: «سبحان من هو الغنیّ لا یفتقر». سپس در حجاب جبروت درآمد و هشت هزار سال می گفت: «سبحان الکریم الأکرم». سپس در حجاب رحمت درآمد و ۷ هزار سال می گفت: «سبحان رَبّ الْعَرْشِ الْعَظِیم». سپس در حجاب نبوت درآمد و ۶ هزار سال می گفت: «سُبْحانَ رَبِّکَ رَبِّ الْعِزَّهِ عَمَّا یَصِفُونَ». سپس در حجاب کبریاء درآمد و ۵ هزار سال می گفت: «سبحان العظیم الأعظم». سپس در حجاب منزلت درآمد و چهار هزار سال می گفت: «سبحان العلیم الکریم». سپس در حجاب رفعت درآمد و ۳ هزار سال می گفت: «سبحان ذی الملک و الملکوت». سپس در حجاب سعادت درآمد و ۲ هزار سال می گفت: «سبحان من یَزیل الاشیاء و لا یزول». سپس در حجاب شفاعت درآمد و هزار سال می گفت: «سبحان اللّه و بحمده سبحان اللّه العظیم».

امام علی بن ابی طالب علیه السلام فرمود: سپس خدای تعالی از نور محمّد بیست دریای نور آفرید که در هر دریا علومی بود که جز خدای تعالی آن ها را نمی داند، سپس به نور محمّد فرمود: به دریای عزت داخل شو و داخل شد، سپس به دریای شکیبائی و سپس به دریای خشوع، سپس به دریای تواضع، و سپس به دریای رضا، سپس به دریای وفاء، و سپس به دریای بردباری، سپس به دریای پرهیزکاری، و سپس به دریای ترس، سپس به دریای انابت، و سپس به دریای عمل، سپس به دریای

فزونی، و سپس به دریای هدایت، سپس به دریای صیانت، و سپس به دریای حیا، تا در بیست دریا چرخید.

و چون از آخرین دریاها برآمد، خدای تعالی فرمود: ای حبیبم! ای سید پیغمبرانم! ای نخستین آفریده هایم! وای آخرین پیغمبرانم! توئی شفیع روز محشر، آن نور به سجده افتاد. سپس فرمود: از او ۱۲۴ هزار قطره چکید، و خدای تعالی از هر قطره نورش پیغمبری آفرید، و چون انوار کامل شدند، همه گرد نور محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله گردیدند چنانچه حاجیان به گرد خانه کعبه می‌گردند و همه خدا را تسبیح می کردند و سپاس می گفتند، و می گفتند منزه است آنکه دانا است و جهل ندارد، منزه است آنکه می داند و شتاب ندارد، منزه است آنکه بی نیاز است و نیازی ندارد.

پس خدا آن ها را ندا داد و گفت: می دانید من که هستم؟ نور محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله به همه انوار پیشی گرفت و گفت: تویی خدائی که معبودی جز تو نیست یگانه ای که شریك نداری، رب الارباب و ملك و صاحب همه مُلك هایی، به ناگاه ندایی از جانب خدا رسید که: تو برگزیده منی، تو حبیب منی، تو بهترین خلق منی، امتت بهترین امتند که برای مردم قرار داده شدند. سپس از نور محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله گوهری آفرید و آن را دو نیمه کرد و با هیبت به نیمه اول نگریست و آبی خوش گوار شد و به مهر و شفقت به نیمه دوم نگریست و از آن عرش را آفرید و بر روی آب استوار شد. سپس کرسی را از نور عرش آفرید و لوح را از نور کرسی و قلم را از نور لوح و به او فرمود: توحید و یگانگی مرا بنگار، و قلم هزار سال از گفته خدا بی هوش شد و چون به هوش آمد فرمود: بنویس، عرض کرد بار خدایا چه بنویسم؟ فرمود: بنویس:«لا اله الا اللّٰه محمّد رسول اللّٰه»، و چون قلم نام محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله را شنید به سجده افتاد و گفت: «سبحان الواحد القهار، سبحان العظیم الاعظم»، سپس سر از سجده برداشت و نوشت: «لا اله الا اللّٰه محمّد رسول اللّٰه».

سپس گفت پروردگارا! محمد کیست که نامش را با نام خود قرین ساختی، و ذکرش با ذکر نام خود آوردی؟ خدای تعالی به او گفت: ای قلم، اگر او نبود تو را نمی آفریدم و نیافریدم خلقم را جز به خاطر او. او بشیر و نذیر است، سراج منیر است، شفیع و حبیب است. در اینجا قلم از شیرینی نام محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله و سلّم شکاف برداشت، سپس قلم گفت: درود بر تو ای رسول خدا. خدا فرمود: بر تو از من درود و رحمت و برکات. از این رو سلام سنّت شد و جواب سلام واجب. سپس خدا فرمود: قضا و قدر و هر چه تا روز قیامت می آفرینم بنویس.

سپس خدا ملائکه را آفرید تا بر محمّد و آل محمد صلوات فرستند، و برای امتش تا روز قیامت طلب آمرزش کنند. سپس خدا از نور محمد صلّی اللّٰه علیه و آله و سلّم بهشت را آفرید و به چهار چیز آن را آراست، تعظیم و جلالت و سخاوت و امانت، و آن را برای دوستان و فرمانبرانش قرار داد.

سپس به باقی آن گوهر با نگاه هیبت نگریست و آب شد، و از دودش آسمان ها را آفرید و از کف آن زمین ها را. و چون خدای تبارك و تعالی زمین را آفرید، مانند کشتی اهلش را می لرزانید و خدا کوه ها را آفرید و آن ها را لنگرش ساخت، سپس فرشته ای با بزرگترین نیرو آفرید و زیر زمین داخل شد و برای گامهای آن محل قراری نبود و خدا صخره بزرگی آفرید و زیر دو گام آن فرشته نهاد سپس آن صخره را قرارگاهی نبود، و گاو بزرگی که هیچ کسی تاب دیدنش را از بزرگی آن و از برق چشمانش نداشت آفرید و تا آنجا بزرگ بود که اگر همه دریاها را در یك سوراخ بینی او قرار دهند، مانند خردلی بود که در بیابانی بیاندازند و آن گاو زیر آن صخره قرار گرفت.

برای آن گـاو قرارگـاهی نبود، و خـدا یک ماهی بزرگ به نام بهموت آفریـد و زیر دو پای گاو رفت و گاو بر پشت آن ماهی قرار گرفت. پس همه زمین بر دوش فرشـته است و فرشـته بر صخره، و صخره بر گاو، و گاو بر ماهی، و ماهی بر آب، و آب بر هوا، و هوا بر ظلمت، و کسی نمی داند که زیر ظلمت چه قرار دارد.

سپس خدا عرش را از دو پرتو آفرید: یکی فضل و دیگری عدل. سـپس فرمود: آن دو هر کدام دمی و نفَسی کشیدند، و از آن دو چهار چیز آفرید، عقل و حلم و علم و سخاوت. سپس از عقل خوف را آفرید، و از علم رضا و از حلم دوستی و از سخاوت محبت و همه این ها را در سرشت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم عجین کرد، سپس پس از آن ها ارواح مؤمنان امت محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم را آفرید؛ سپس خورشید و ماه و ستارگان و شب و روز و نور و ظلمت و فرشته های دیگر را از نور محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم آفرید و چون همه انوار کامل شدند،، نور محمد صلّی اللَّه علیه و آله و سلّم هفتاد و سه هزار سال زیر عرش آرام گرفت، سـپس نورش به بهشت برده شـد. تا هفتاد هزار سال آنجا مانـد. سـپس به سـدره المنتهی رفت و تا هفتاد هزار سال در آنجابود؛ سـپس به آسـمان شـشم، و به آسـمان پنجم آمد، سپس به آسمان های پایین آمد تا به آسمان دنیا رسید و در آن ماند تا وقتی که خدا خواست آدم را بیافریند... تا آخر آنچه در مجلد ششم گذشت.

**[ترجمه]

«۱۴۶»

كِتَابُ أَبِی سَعِيدٍ عَبَّادٍ الْعُصْفُرِیِ (۱)، عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِی الْمِقْدَامِ عَنْ أَبِی حَمْزَةَ قَالَ سَمِعْتُ عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ علیهما السلامیَقُولُ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ مُحَمَّداً وَ عَلِيّاً وَ أَحَدَ عَشَرَ مِنْ وُلْدِهِ مِنْ نُورِ عَظَمَتِهِ فَأَقَامَهُمْ أَشْبَاحاً فِی ضِيَاءِ نُورِهِ يَعْبُدُونَهُ قَبْلَ خَلْقِ الْخَلْقِ يُسَبِّحُونَ اللَّهَ وَ يُقَدِّسُونَهُ وَ هُمُ الْأَئِمَّةُ مِنْ وُلْدِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله

**[ترجمه]در کتاب ابی سعید عباد عصفری آمده که ابی حمزه گفت: شنیدم که امام سجاد علیه السّلام می فرمود: خدا محمد و علی و یازده تن از فرزندان علی علیه السّلام را از نور عظمتش آفرید و آن ها را نمونه هایی در پرتو نورش برپا داشت و او را پیش از آفرینش خلق می پرستیدند و خدا را تسبیح می گفتند و تقدیس می کردند، و آنان امامان از فرزندان رسول خدا صلّی اللَّه علیه و آله هستند.

**[ترجمه]

«۱۴۷»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَمْرٍو عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ أَرْضَ كَرْبَلَاءَ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ أَرْضَ الْكَعْبَةِ بِأَرْبَعَةٍ وَ عِشْرِينَ أَلْفَ عَامٍ وَ قَدَّسَهَا وَ بَارَكَ عَلَيْهَا فَمَا زَالَتْ قَبْلَ خَلْقِ اللَّهِ الْخَلْقَ مُقَدَّسَةً مُبَارَكَةً وَ لَا تَزَالُ كَذَلِكَ حَتَّى يَجْعَلَهَا اللَّهُ

١- ١. العصـفرى نسـبه إلى العصفر- و زان برثن- نبات يصبغ به، قال النجاشىّ(ص:٢٢٥): عباد أبو سـعيد العصفرى كوفىّ، كان أبو عبد اللّه الحسـين بن عبيد اللّه- رحمه اللّه يقول: سـمعت أصحابنا يقولون: إن عبادا هذا هو عباد بن يعقوب(انتهى) و جزم به المحدث النورىّ- رحمه اللّه- فى خاتمه المستدركات، و كيف كان فلم ينص عليه بمدح او قدح، نعم نقل فى تنقيح المقال(ج ٢، ص ١٢٠) عن السـيّد صدر الدين فى تعليقه على منتهى المقال انه قال: انى نظرت فى كتاب عباد هذا و هو تسـعه عشـر حديثا كلها نقيه و أكثرها تدلّ على تشيعه و لم أر فيها شيئا ينكر.

أَفْضَلَ أَرْضٍ فِی الْجَنَّهِ وَ أَفْضَلَ مَنْزِلٍ وَ مَسْکَنٍ یُسْکِنُ اللَّهُ فِیهِ أَوْلِیَاءَهُ فِی الْجَنَّهِ.

و منه عن رجل عن أبی الجارود(۱)

عن علی بن الحسین علیهما السلام: مثله.

**[ترجمه]و از همان نقل شـده که امام باقر علیه السـلام فرمود: خدا زمین کربلا را بیست و چهار هزار سال پیش از زمین کعبه آفریـد، و آن را مقـدم داشت و همیشه، پیش از اینکه خـدا چیزی را خلق کنـد، آن را مقـدّس و مبـارک نمود، و پیوسـته چنین است تا خدا آن را برترین زمین بهشت قرار می دهد، و بهترین منزل و مسکنی که اولیاء و دوستانش را در آن، جا می دهد.

و در همان سند از امام سجاد علیه السّلام حدیثی مانند آن بیان شده است.

**[ترجمه]

«۱۴۸»

الْکَافِی، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ یَحْیَی عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَیْنِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِمْرَانَ الْعِجْلِیِّ قَالَ: قُلْتُ لِأَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام أَیَّ شَـیْ ءٍ کَانَ مَوْضِعُ الْبَیْتِ حَیْثُ کَانَ الْمَـاءُ فِی قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ قَالَ کَانَتْ مَهَاهً بَیْضَاءَ یَعْنِی دُرَّهً(۲).

**[ترجمه]جوهری گفته: المهاه با فتحه یعنی بلور .

**[ترجمه]

بیان

قال الجوهری المهاه بالفتح البلور(۳).

**[ترجمه]کافی: محمـد بن عمران عجلی از امام صادق علیه السّـلام پرسـید: وقتی که آب اینگونه بود که به گفته خدای عز و جل «و کان عرشه علی الماء»، محل خانه کعبه چه بوده است؟ فرمود: یک درّ درخشان. - . فروع کافی : ۲۱۶ -

**[ترجمه]

«۱۴۹»

الْکَافِی، عَنْ عَلِیِّ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِیَادٍ عَنْ مَنْصُورِ بْنِ الْعَبَّاسِ عَنْ صَالِحٍ اللَّفَائِفِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ دَحَا الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِ الْکَعْبَهِ إِلَی مِنًی ثُمَّ دَحَاهَا مِنْ مِنًی إِلَی عَرَفَاتٍ ثُمَّ دَحَاهَا مِنْ عَرَفَاتٍ إِلَی مِنًی فَالْأَرْضُ مِنْ عَرَفَاتٍ

وَ عَرَفَاتٌ مِنْ مِنًى وَ مِنًى مِنَ الْكَعْبَهِ(۴).

**[ترجمه]کافی: امام صادق علیه السّلام می فرماید: به راستی خدای عز و جل زمین را از زیر خانه کعبه تا منی کشید و گستراند، سپس از منی تا عرفات، سپس از عرفات تا منی گستراند. پس زمین از عرفات است، و عرفات از منی و منی از کعبه.

**[ترجمه]

بیان

قوله ثم دحاها من عرفات إلی منی أی دحا السطح الظاهر من الأرض من عرفات إلی منتهاها ثم ردها من تحت الأرض لحصول الکرویه إلی منی و لم یذکر علیه السلام کیفیه إتمامه لظهوره أو المعنی أنه ردها من جهه التحت إلی الجانب الآخر ثم إلی الکعبه ثم تمم أطراف الکره من جهه الفوق إلی منی لیتم کلها و أما ما تکلف بعض أفاضل المعاصرین حیث قرأ منی أخیرا بفتح المیم بمعنی قدر أی إلی آخر ما قدره الله من منتهی الأرض فلا یخفی علیک بعده.

ص: ۲۰۳

۱- ۱. هو زیاد بن المنذر الهمدانیّ الخارفی: کان من علماء الزیدیه رئیس الجارودیه منهم و کان اعمی: قال ابن الغضائری: حدیثه فی حدیث أصحابنا أکثر منه فی الزیدیه و بالجمله فالرجل ضعیف عند الاصحاب و سماه أبو جعفر علیه السلام« سرحوبا» و هو اسم شیطان اعمی یسکن البحر. و أورد الکشّیّ فی رجاله عده روایات تدلّ علی ذمه.

۲- ۲. فروع الکافی(الطبعه القدیمه) کتاب الحجّ، الباب الثالث: ح ۱، ص ۲۱۶.

۳- ۳. فی المصدر(ص ۲۴۹۹): المهاه بالفتح أیضا البلوره.

۴- ۴. فروع الکافی: ص ۱۱۶، ب ۳، ح ۳.

**[ترجمه]«سپس از عرفات تا منی کشید و گستراند» یعنی سطح ظاهری زمین را از عرفات تا انتهایش کشید، سپس آن را از زیر زمین برگردانید تا کروی شود و به منی رسانید، وحضرت چگونگی اتمام آن را بیان نکرد چون معلوم بود؛ یا مقصود این است که از زیر به سوی دیگر برگردانید تا به کعبه رسید، سپس اطراف کره را از بالاـ تمام کرد تا منی، تا کل آن به اتمام برسد، و اما آنچه برخی معاصران در توجیه آن گفته و لفظ منی در آخر حدیث را به فتح میم خوانده اند که فعل به معنی (قدّر) باشد و به معنی: تا آنجا که خدا مقدر کرده بود از پایان زمین، روشن است که بعید به نظر می رسد. - . فروع کافی : ۱۱۶ -

**[ترجمه]

«۱۵۰»

الْكَافِي، عَنْ عِدَّةٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَكَمِ عَنْ سَيْفِ بْنِ عَمِيرَةَ عَنْ أَبِي زُرَارَةَ التَّمِيمِيِّ عَنْ أَبِي حَسَّانَ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: لَمَّا أَرَادَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ يَخْلُقَ الْأَرْضَ أَمَرَ الرِّيَاحَ فَضَرَبْنَ وَجْهَ الْمَاءِ حَتَّى صَارَ مَوْجاً ثُمَّ أَزْبَدَ فَصَارَ زَبَداً وَاحِداً فَجَمَعَهُ فِي مَوْضِعِ الْبَيْتِ ثُمَّ جَعَلَهُ جَبَلًا مِنْ زَبَدٍ ثُمَّ دَحَا الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهِ وَ هُوَ قَوْلُ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ إِنَّ أَوَّلَ بَيْتٍ وُضِعَ لِلنَّاسِ لَلَّذِي بِبَكَّةَ مُبارَكاً(۱).

و رواه أيضا عن سيف بن عميره عن أبی بكر الحضرمی عن أبی عبد الله عليه السلام: مثله (۲).

**[ترجمه]کافی: امام باقر علیه السّلام فرمود: چون خدا خواست زمین را بیافریند، بادها را فرمود تا بر آب وزیدند و موج شد، سپس کف کرد و یک پارچه کف شد، و آن را در جای خانه کعبه گرد آورد و کوه هایی از کف ساخت و زمین را از زیر آن کشید و این است معنی قول خدای عز و جلّ که «إنّ أول بیتٍ وضع للنّاس للذی ببکّهٔ مبارکه»، - . آل عمران / ۹۶ - {در حقیقت نخستین خانه ای که برای [عبادت] مردم نهاده شده، همان است که در مکه است و مبارک.}

و نیز ابی بکر حضرمی روایتی مانند آن را ازامام صادق علیه السّلام نقل کرده است. - . فروع کافی : ۱۱۶ -

**[ترجمه]

«۱۵۱»

الدُّرُّ الْمَنْثُورُ، لِلسَّيُوطِيِّ بِأَسَانِيدَ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ قَبْلَ السَّمَاءِ فَلَمَّا خَلَقَ الْأَرْضَ ثَارَ مِنْهَا دُخَانٌ فَذَلِكَ قَوْلُهُ ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ يَقُولُ خَلَقَ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ بَعْضُهُنَّ فَوْقَ بَعْضٍ وَ سَبْعَ أَرَضِينَ بَعْضُهُنَّ تَحْتَ بَعْضٍ (۳).

**[ترجمه]دُرّ المنثور: خدا زمین را پیش از آسمان آفرید و چون زمین را آفرید، از آن دودی برخاست و این است قول خدا «ثُمَّ اسْتَوَی إِلَی السَّمَاء فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ»، - .بقره / ۲۹ - {سپس به [آفرینش] آسمان پرداخت و هفت آسمان را استوار کرد.} می فرماید: هفت آسمان روی یکدیگر ساخت و هفت زمین زیر یکدیگر. - . دُرّ المنثور ۱ : ۴۲-۴۳ -

**[ترجمه]

«۱۵۲»

وَ مِنْهُ، أَیْضاً بِعِدَّهِ طُرُقٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَ ابْنِ مَسْعُودٍ وَ نَاسٍ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: فِی قَوْلِهِ تَعَالَی هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ قَالَ إِنَّ اللَّهَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ وَ لَمْ یَخْلُقْ شَیْئاً قَبْلَ الْمَاءِ فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ أَخْرَجَ مِنَ الْمَاءِ دُخَاناً فَارْتَفَعَ فَوْقَ الْمَاءِ(۴)

فَسَمَی عَلَیْهِ فَسَمَّاهُ سَمَاءً ثُمَّ أَیْبَسَ الْمَاءَ فَجَعَلَهُ أَرْضاً وَاحِدَهً ثُمَّ فَتَقَهَا فَجَعَلَهَا سَبْعَ أَرَضِینَ فِی یَوْمَیْنِ فِی الْأَحَدِ وَ الْإِثْنَیْنِ فَجَعَلَ (۵) الْأَرْضَ عَلَی الْحُوتِ

ص: ۲۰۴

۱- ۱. آل عمران: ۹۶.

۲- ۲. فروع الکافی(الطبعه القدیمه): ص ۱۱۶، ب ۳، ح ۷.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۱، ص ۴۲- ۴۳.

۴- ۴. فی المصدر: فوق الماء فسماه سماء.

۵- ۵. فی المصدر: فخلق الأرض.

وَ هُوَ الَّذِی ذَکَرَهُ فِی قَوْلِهِ ن وَ الْقَلَمِ وَ الْحُوتَ فِی الْمَاءِ(۱)

عَلَی صَفَاهٍ وَ الصَّفَاهَ عَلَی (۲) مَلَکٍ وَ الْمَلَکَ عَلَی صَخْرَهٍ وَ الصَّخْرَهَ عَلَی (۳) الرِّیحِ وَ هِیَ الصَّخْرَهُ الَّتِی ذَکَرَهَا لُقْمَانُ لَیْسَتْ فِی السَّمَاءِ وَ لَا فِی الْأَرْضِ فَتَحَرَّکَ الْحُوتُ فَاضْطَرَبَ فَتَزَلْزَلَتِ الْأَرْضُ فَأَرْسَی عَلَیْهَا الْجِبَالَ فَقَرَّتْ (۴) فَذَلِکَ قَوْلُهُ وَ جَعَلَ لَها رَواسِیَ أَنْ تَمِیدَ بِکُمْ وَ خَلَقَ الْجِبَالَ فِیهَا وَ أَقْوَاتَ أَهْلِهَا وَ شَجَرَهَا وَ مَا یَنْبَغِی لَهَا فِی یَوْمَیْنِ فِی الثَّلَاثَاءِ وَ الْأَرْبِعَاءِ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ أَ إِنَّکُمْ لَتَکْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ إِلَی قَوْلِهِ وَ بارَکَ فِیها یَقُولُ أَنْبَتَ فِیهَا شَجَرَهَا وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها وَ أَهْلَهَا(۵) فِی أَرْبَعَهِ أَیَّامٍ سَواءً لِلسَّائِلِینَ یَقُولُ مَنْ سَأَلَ فَهَکَذَا الْأَمْرُ ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَکَانَ ذَلِکَ الدُّخَانُ مِنْ تَنَفُّسِ الْمَاءِ حِینَ تَنَفَّسَ فَجَعَلَهَا سَمَاءً وَاحِدَهً ثُمَّ فَتَقَهَا فَجَعَلَهَا سَبْعَ سَماواتٍ فِی یَوْمَیْنِ فِی الْخَمِیسِ وَ الْجُمُعَهِ لِأَنَّهُ جَمَعَ فِیهِ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ أَوْحی فِی کُلِّ سَماءٍ أَمْرَها قَالَ خَلَقَ فِی کُلِّ سَمَاءٍ خَلْقَهَا مِنَ الْمَلَائِکَهِ وَ الْخَلْقِ الَّذِی فِیهَا مِنَ الْبِحَارِ وَ الْجِبَالِ الْبَرَدِ مَا لَا یُعْلَمُ ثُمَّ زَیَّنَ السَّمَاءَ الدُّنْیَا بِالْکَوَاکِبِ فَجَعَلَهَا زِینَهً وَ حِفْظاً مِنَ الشَّیَاطِینِ فَلَمَّا فَرَغَ مِنْ خَلْقِ مَا أَحَبَ اسْتَوَی عَلَی الْعَرْشِ (۶).

**[ترجمه]الدر المنثور: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله در تفسیر آیه «الَّذِی خَلَقَ لَکُم مَّا فِی الأَرْضِ جَمِیعاً ثُمَّ اسْتَوَی إِلَی السَّمَاء فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَمَاوَاتٍ وَهُوَ بِکُلِّ شَیْءٍ عَلِیمٌ»، - .بقره / ۲۹ - {اوست

آن کسی که آنچه در زمین است همه را برای شما آفرید، سپس به [آفرینش] آسمان پرداخت و هفت آسمان را استوار کرد.}فرمود: عرش خدا بر آب بود و پیش از آب چیزی نیافریده بود، و چون خواست خلق را بیافریند، از آب دودی برآورد و بالای آب برافراشت و آن را آسمان نام گذاشت، سپس آب را خشکانید و آن را یک قطعه زمین کرد، سپس در روز یکشنبه و دوشنبه، آن را از هم گشود وآن را هفت زمین کرد. و زمین را بر پشت ماهی نهاد و آن است که خداوند در قرآن از آن یاد کرده که «ن وَ الْقَلَم» و ماهی در آب بر روی سنگی است، و سنگ بر فرشته ای، و فرشته بر صخره ای، صخره بر هوا، و آن صخره ای است که لقمان یاد کرده، نه در آسمان است و نه در زمین، ماهی جنبید و زمین لرزید، و کوه ها را لنگرش ساخت تا آرام شد، و این است کلام خدا که «و جعل لها رواسی أن تَمید بِکم»، {و برایش لنگرها نهاد تا شما را نلرزاند.} وکوه ها را در آن آفرید و خوراک اهل آن را با درختش و هر چه شایسته آن بود، در دو روز سه شنبه و چهارشنبه؛ و این است قول خدا در قرآن که «أئنّکم لتکفرون بالذی خلق الأرض فی یومین»، {آیا شما کافرید به آن که زمین را در دو روز آفرید؟} تا آنجا که می فرماید: «و بارک فیها» {و برکت داد در آن.} و می فرماید، درخت در آن رویاند، «و قدّر فیها أقواتها»، {و خوراک هایش را تقدیر کرد و اندازه گرفت.} و اهلش را تقدیر کرد «فِی أَرْبَعَهِ أَیَّامٍ سَواءً لِلسَّائِلِینَ». می فرماید: هر که بپرسد کار اینچنین بوده. «ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخان» {سپس استوار شد بر آسمان و آن دود بود} و این دود از دم زدن و نفس کشیدن آب بود که دم برآورد و آن را یک آسمان کرد، سپس در دو روز پنجشنبه و جمعه آن را گشود و هفت آسمان کرد و آفرینش آسمان ها و زمین را در این دو روز به پایان رساند. «وَ أَوْحی فِی کُلِّ سَماءٍ أَمْرَها» {و در هر آسمانی فرمانش را القاء کرد}؛ و فرمود: در هر آسمانی ملائکه اش را آفرید و دریاها و کوه های سرد و آنچه را نمی دانند، آفرید. سپس آسمان دنیا را به زیور اختران آراسته کرد، و از شیاطین نگهداشت، و چون از آفرینش آنچه خواست فارغ شد، بر عرش استوار گردید. - . الدر المنثور ۱ : ۴۳ -

**[ترجمه]

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِی قَوْلِهِ تَعَالَی ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ یَعْنِی صَعِدَ أَمْرُهُ إِلَی السَّمَاءِ فَسَوَّاهُنَ یَعْنِی خَلَقَ سَبْعَ سَماواتٍ قَالَ أَجْرَی النَّارَ عَلَی الْمَاءِ فَبَخَرَ الْبَحْرُ فَصَعِدَ فِی الْهَوَاءِ فَجَعَلَ السَّمَاوَاتِ مِنْهُ (۷).

۱- ۱. فی المصدر: و الماء علی ظهر صفاه.

۲- ۲. فی المصدر: علی ظهر ملک.

۳- ۳. فی المصدر: فی الریح.

۴- ۴. فی المصدر: فالجبال تفتخر علی الأرض فذلک ....

۵- ۵. فی المصدر: و یقول لأهلها.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۱، ص ۴۳.

۷- ۷. الدّر المنثور: ج ۱، ص ۴۳.

**[ترجمه]الدر المنثور: و از ابن عباس در تفسیر قول خدای تعالی «ثم استوی إلی السماء»، {سپس بر آسمان استوار شد.} یعنی فرمانش به آسمان برآمد «فسویهنّ»، {و آن ها را ساخت.} یعنی هفت آسمان را آفرید. و فرمود: آتش را به آب روان کرد و دریا بخار کرد، و به هوا برآمد و از آن آسمان را ساخت. - . الدر المنثور ۱ : ۴۳ -

**[ترجمه]

«۱۵۴»

وَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: لَمَّا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ یَخْلُقَ الْأَشْیَاءَ إِذْ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ وَ إِذْ لَا أَرْضَ وَ لَا سَمَاءَ خَلَقَ الرِّیحَ فَسَلَّطَهَا عَلَی الْمَاءِ حَتَّی اضْطَرَبَتْ أَمْوَاجُهُ وَ أَثَارَ رُکَامُهُ فَأَخْرَجَ مِنَ الْمَاءِ دُخَاناً وَ طِیناً وَ زَبَداً فَأَمَرَ الدُّخَانَ فَعَلَا وَ سَمَا وَ نَمَا فَخَلَقَ مِنْهُ السَّمَاوَاتِ وَ خَلَقَ مِنَ الطِّینِ الْأَرَضِینَ وَ خَلَقَ مِنَ الزَّبَدِ الْجِبَالَ (۱).

**[ترجمه]الدر المنثور: از عبد اللّه بن عمر نقل می کند که گفت: چون خدا خواست اشیاء را بیافریند، آنگاه که عرشش بر آب بود و نه زمینی بود و نه آسمانی، باد را آفرید و بر آب چیره کرد تا امواجش پرتلاطم شد، و روی هم برانباشت، و از آب دودی و گِلی، و کفی برآورد و به دود فرمان داد تا برافراشت و بلند شد و بیشتر شد، و از آن آسمان ها را آفرید، و از آن گِل زمین را آفرید، و از کف کوه ها را آفرید. - . الدر المنثور ۱ : ۴۳ -

**[ترجمه]

«۱۵۵»

وَ عَنْ أَبِی هُرَیْرَةَ قَالَ: أَخَذَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله بِیَدِی فَقَالَ خَلَقَ اللَّهُ التُّرْبَةَ یَوْمَ السَّبْتِ وَ خَلَقَ فِیهَا الْجِبَالَ یَوْمَ الْأَحَدِ وَ خَلَقَ الشَّجَرَ یَوْمَ الْإِثْنَیْنِ وَ خَلَقَ الْمَکْرُوهَ یَوْمَ الثَّلَاثَاءِ وَ خَلَقَ النُّورَ یَوْمَ الْأَرْبِعَاءِ وَ بَثَّ فِیهَا الدَّوَابَّ یَوْمَ الْخَمِیسِ وَ خَلَقَ آدَمَ یَوْمَ الْجُمُعَهِ بَعْدَ الْعَصْرِ(۲).

**[ترجمه]الدر المنثور: از ابی هریره نقل شده که گفت: پیغمبر دستم را گرفت و فرمود: خدا خاک را روز شنبه آفرید، و کوه ها را روز یکشنبه، درخت را روز دوشنبه، بد و مکروه را روز سه شنبه، و نور را روز چهارشنبه و جانوران را روز پنجشنبه در زمین پراکند و آدم را عصر روز جمعه آفرید. - . الدر المنثور ۱ : ۴۳ -

**[ترجمه]

«۱۵۶»

وَ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: دُحِیَتِ الْأَرْضُ مِنْ مَکَّهَ وَ کَانَتِ الْمَلَائِکَهُ تَطُوفُ بِالْبَیْتِ وَ هِیَ أَوَّلُ (۳)

مَنْ طَافَ بِهِ وَ هِیَ الْأَرْضُ الَّتِی قَالَ اللَّهُ إِنِّی جاعِلٌ فِی الْأَرْضِ خَلِیفَهً(۴).

**[ترجمه]الدر المنثور: پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: زمین از مکه کشیده و گسترانیده شد و فرشته ها گرد خانه کعبه می گردیدند، و آن نخستین جایی بود که به آن طواف کردند، و آن همان زمین است که خدا فرموده «إنّی جاعلٌ فی الأرض خلیفهٔ»، {من در زمین جانشینی خواهم گماشت.} - . الدر المنثور ۱ : ۴۶ -

**[ترجمه]

«۱۵۷»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: وَضَعَ الْبَيْتَ عَلَى الْمَاءِ عَلَى أَرْبَعِهِ أَرْكَانٍ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ الدُّنْيَا بِأَلْفَيْ عَامٍ ثُمَّ دُحِيَتِ الْأَرْضُ مِنْ تَحْتِ الْبَيْتِ (۵).

**[ترجمه]الـدر المنثور: از ابن عبـاس است که گفت: خـانه را روی آب بر چهـار پایه نهادنـد، دو هزار سال پیش از آنکه دنیا آفریده شود، سپس زمین از زیر خانه کشیده شد. - . الدر المنثور ۱ : ۱۲۷ -

**[ترجمه]

«۱۵۸»

وَ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ مَوْضِعَ الْبَيْتِ الْحَرَامِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَخْلُقَ شَيْئاً مِنَ الْأَرْضِ بِأَلْفَيْ سَنَهٍ وَ أَرْكَانُهُ فِي الْأَرْضِ السَّابِعَهِ(۶).

**[ترجمه]الدر المنثور: مجاهد می گوید: خدا جای بیت اللّه الحرام را دو هزار سال پیش از زمین آفرید و پایه هایش در زمین هفتم است. - . الدر المنثور ۱ : ۱۲۷ -

**[ترجمه]

«۱۵۹»

وَ عَنْ كَعْبِ الْأَحْبَارِ(۷)

قَالَ: كَانَتِ الْكَعْبَهُ غُثَاءً عَلَى الْمَاءِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ

ص: ۲۰۶

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۱: ص ۴۳.

۲- ۲. الدّر المنثور: ج ۱: ص ۴۳.

۳- ۳. فی بعض النسخ و كذا فی المصدر: فهی.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج ۱، ۴۶.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۱، ص ۱۲۷.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۱، ص ۱۲۷.

۷- ۷. بالحاء المهمله. جمع« حبر» و هو عالم أهل الكتاب، كان منحرفا عن علیّ علیه السلام و روی ان أمیر المؤمنین علیه السلام قال: انه کذاب. و له مخاصمه مع أبی ذرّ فی مجلس عثمان فی مسأله احراز بیت المال، فقال له أبو ذر: یا ابن الیهودیه تعلمنا دیننا؟!.

اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ بِأَرْبَعِينَ سَنَهً وَ مِنْهَا دُحِيَتِ الْأَرْضُ.

**[ترجمه]کعب الاحبار گفته است: کعبه چهل سال پیش از خلق آسمان ها و زمین کفی بود بر سر آب و از زیر آن زمین کشیده و گسترانیده شد.

**[ترجمه]

«۱۶۰»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: لَمَّا کَانَ الْعَرْشُ عَلَی الْمَاءِ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ بَعَثَ اللَّهُ رِیحاً هَفَّافَهً فَصَفَقَتِ الرِّیحُ الْمَاءَ فَأَبْرَزَتْ عَنْ خَشَفَهٍ فِی مَوْضِعِ الْبَیْتِ کَأَنَّهَا قُبَّهٌ فَدَحَا اللَّهُ الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهَا فَمَادَتْ ثُمَّ مَادَتْ فَأَوْتَدَهَا اللَّهُ بِالْجِبَالِ فَکَانَ أَوَّلَ جَبَلٍ وُضِعَ فِیهَا أَبُو قُبَیْسٍ فَلِذَلِکَ سُمِّیَتْ أُمَّ الْقُرَی.

**[ترجمه]ابن عباس می گوید: چون عرش بر آب بود، پیش از آنکه خدا آسمان ها و زمین را بیافریند، خداوند بادی وزنده برانگیخت و آن باد به سختی بر آب وزید و در جای خانه کعبه چیزی مانند گنبد پیدا شد و خدا زمین را از زیرش کشید، و لرزید و لرزید تا خدا به وسیله کوه ها میخ کوبش کرد؛ و نخستین کوهی که بر آن نهاده شد، ابو قبیس بود و از این رو آن را ام القری نامیدند.

**[ترجمه]

«۱۶۱»

وَ عَنْ مُجَاهِدٍ قَالَ: بَدَأَ اللَّهُ (۱) بِخَلْقِ الْعَرْشِ وَ الْمَاءِ وَ الْهَوَاءِ وَ خُلِقَتِ الْأَرْضُ مِنَ الْمَاءِ وَ کَانَ بَدْءُ الْخَلْقِ یَوْمَ الْأَحَدِ وَ جَمْعُ (۲) الْخَلْقِ یَوْمَ الْجُمُعَهِ وَ تَهَوَّدَتِ الْیَهُودُ یَوْمَ السَّبْتِ وَ یَوْمٌ مِنَ السِّتَّهِ أَیَّامٍ کَأَلْفِ سَنَهٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (۳).

**[ترجمه]الدر المنثور: مجاهد می گوید: خداوند آفریدن عرش و آب و هوا را آغاز نمود و زمین را از آب آفرید، و آغاز آفرینش روز یکشنبه بود، و روز جمعه آفرینش جمع شد، و یهود روز شنبه اعمال خاص خود را دارند؛ و هر روز از این شش روز، مانند هزار سال است به حساب شما. - . الدّر المنثور ۳ : ۹۱ -

**[ترجمه]

«۱۶۲»

وَ عَنْ عِکْرِمَهَ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ بَدَأَ خَلْقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ وَ مَا بَیْنَهُمَا یَوْمَ الْأَحَدِ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ یَوْمَ الْجُمُعَهِ فِی ثَلَاثِ سَاعَاتٍ فَخَلَقَ فِی سَاعَهٍ مِنْهَا الشُّمُوسَ کَیْ یَرْغَبَ النَّاسُ إِلَی رَبِّهِمْ فِی الدُّعَاءِ وَ الْمَسْأَلَهِ(۴).

**[ترجمه]الدر المنثور: عکرمه می گوید: به راستی خدا آفرینش آسمان ها و زمین و هر چه میان آن ها است را روز یکشنبه آغاز نمود، سپس روز جمعه بر عرش استوار شد در سه ساعت. در یک ساعتش خورشیدها را آفرید تا مردم رغبت کنند به دعا و مسألت از درگاه پروردگار خود - . الدّر المنثور ۳ : ۹۱ -

**[ترجمه]

«۱۶۳»

وَ کَتَبَ یَزِیدُ بْنُ (۵)

مُسْلِمٍ إِلَی جَابِرِ بْنِ یَزِیدَ یَسْأَلُهُ عَنْ بَدْءِ الْخَلْقِ قَالَ الْعَرْشُ وَ الْمَاءُ وَ الْقَلَمُ وَ اللَّهُ أَعْلَمُ (۶).

**[ترجمه]الدر المنثور: یزید بن مسلم به جابر بن یزید نوشت و از آغاز آفرینش پرسید، جواب داد: عرش و آب و قلم، و اللّٰه اعلم - . الدّر المنثور ۳ : ۹۱ -

**[ترجمه]

«۱۶۴»

وَ عَنْ عِمْرَانَ بْنِ الْحُصَیْنِ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: کَانَ اللَّهُ قَبْلَ کُلِّ شَیْ ءٍ وَ کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ وَ کَتَبَ فِی اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ ذِکْرَ کُلِّ شَیْ ءٍ(۷) الْخَبَرَ.

**[ترجمه]الدر المنثور: پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله فرمود: خدا پیش از هر چیزی بود و عرشش بر آب بود، بر لوح محفوظ ذکر هر چیزی را نوشت. - . الدّر المنثور ۳ : ۹۱ -

**[ترجمه]

«۱۶۵»

وَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عَمْرِو بْنِ الْعَاصِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: إِنَّ اللَّهَ قَدَّرَ مَقَادِیرَ الْخَلَائِقِ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرَضِینَ بِخَمْسِینَ أَلْفَ سَنَهٍ وَ عَرْشُهُ (۸) عَلَی الْماءِ(۹).

۱- ۱. فی المصدر: بدء الخلق.

۲- ۲. فی المصدر: و یوم الاثنین و الثلاثاء و الاربعاء و الخمیس و جمیع الخلق فی یوم الجمعه.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۹۱.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۹۱.

۵- ۵. فی المصدر« یزید بن أبی سلم» و لیس لهما ذکر فی تراجم الخاصّه و العامّه.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۹۱.

۷- ۷. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۹۱.

۸- ۸. فی المصدر: و کان عرشه علی الماء.

۹- ۹. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۳۲۱.

**[ترجمه]الدر المنثور: رسول خدا صلّى اللَّه عليه و آله فرمود: به راستى خدا پنجاه هزار سال پيش از آنكه آسمان ها و زمين ها را بيافريند، مقادير خلائق را اندازه گرفت و عرش بر آب بود. - . الدّر المنثور ۳ : ۳۲۱ -

**[ترجمه]

«۱۶۶»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ قَوْلِهِ تَعَالَى وَ كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ عَلَى أَيِّ شَيْ ءٍ كَانَ الْمَاءُ قَالَ عَلَى مَتْنِ الرِّيحِ (۱).

**[ترجمه]الدر المنثور: از ابن عباس درباره قول خداى تعالى «و عرش او بر آببود» پرسش شد كه آب بر چه بود؟ گفت: بر دوش باد. - . الدّر المنثور ۳ : ۳۲۲ -

**[ترجمه]

«۱۶۷»

وَ عَنْ مُجَاهِدٍ: فِي قَوْلِهِ وَ كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ شَيْئاً(۲).

**[ترجمه]الدر المنثور: مجاهد در تفسير قول خدا «و عرش او بر آب بود» گفته است: پيش از آنكه اشياء را بيافريند. - . الدّر المنثور ۳: ۳۲۲ -

**[ترجمه]

«۱۶۸»

وَ عَنِ الرَّبِيعِ بْنِ أَنَسٍ قَالَ: كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ فَلَمَّا خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ قَسَّمَ ذَلِكَ الْمَاءَ قِسْمَيْنِ فَجَعَلَ نِصْفاً تَحْتَ الْعَرْشِ وَ هُوَ الْبَحْرُ الْمَسْجُورُ فَلَا تَقْطُرُ مِنْهُ قَطْرَةٌ حَتَّى يُنْفَخَ فِي الصُّورِ فَيَنْزِلَ (۳).

**[ترجمه]الدر المنثور: ربيع بن انس گفته است: «عرش او بر آب بود» و چون آسمان ها و زمين را آفريد، آن آب را دو بخش كرد و نيمى را زير عرش نهاد و آن بحر مسجور است و از آن قطره اى نمى چكد تا اينكه در صور دميده شود و آنگاه فرو مى ريزد. - . الدّر المنثور ۳ : ۳۲۲ -

**[ترجمه]

«۱۶۹»

وَ عَنْ عِكْرِمَةَ قَالَ: سُئِلَ ابْنُ عَبَّاسٍ عَنِ اللَّيْلِ كَانَ قَبْلُ أَمِ النَّهَارُ قَالَ اللَّيْلُ ثُمَّ قَرَأَ أَنَّ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ كانَتا رَتْقاً فَفَتَقْناهُما فَهَلْ

تَعْلَمُونَ كَانَ بَيْنَهُمَا إِلَّا ظُلْمَةٌ(۴).

**[ترجمه]الدر المنثور: از ابن عباس پرسیده شد که شب جلوتر بوده یا روز؟ گفت: شب، و سپس این آیه را خواند: «إنّ السموات و الأرض کانتا رتقاً ففتقناهما»،{که به راستی آسمان ها و زمین بسته بودند و ما آن ها را گشودیم.} آیا می دانید که میان آن ها جز تاریکی نبود؟ - . الدّر المنثور ۳ : ۳۲۲ -

**[ترجمه]

«۱۷۰»

وَ عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله: فِي قَوْلِهِ وَ جَعَلْنا مِنَ الْماءِ كُلَّ شَيْ ءٍ حَيٍ قَالَ كُلُّ شَيْ ءٍ خَلَقَ مِنَ الْمَاءِ(۵).

**[ترجمه]الدر المنثور: پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله درباره قول خداوند: «و جعلنا من الماء کل شی ء حی»،{و هر چیز زنده ای را از آب پدید آوردیم.} فرمود: هر چیزی از آب خلق شده است. - . الدّر المنثور ۳ : ۳۱۷ -

**[ترجمه]

«۱۷۱»

وَ عَنْ وَهْبٍ قَالَ قَالَ عُزَيْرٌ: رَبِّ أَمَرْتَ الْمَاءَ فَجَمَدَ فِي وَسَطِ الْهَوَاءِ فَجَعَلْتَ مِنْهُ سَبْعاً وَ سَمَّيْتَهُ السَّمَاوَاتِ ثُمَّ أَمَرْتَ الْمَاءَ يَنْفَتِقُ عَنِ التُّرَابِ وَ أَمَرْتَ التُّرَابَ أَنْ يَتَمَيَّزَ مِنَ الْمَاءِ فَكَانَ كَذَلِكَ فَسَمَّيْتَ جَمِيعَ ذَلِكَ الْأَرَضِينَ وَ جَمِيعَ الْمَاءِ الْبِحَارَ ثُمَّ خَلَقْتَ مِنَ الْمَاءِ أَعْمَى أَعْيُنٍ بَصَّرْتَهُ (۶)

وَ مِنْهَا أَصَمَّ آذَانٍ أَسْمَعْتَهُ وَ مِنْهَا مَيِّتَ أَنْفُسٍ أَحْيَيْتَهُ خَلَقْتَ ذَلِكَ بِكَلِمَةٍ وَاحِدَةٍ مِنْهَا مَا عَيْشُهُ الْمَاءُ وَ مِنْهَا مَا لَا صَبْرَ لَهُ عَلَى الْمَاءِ خَلْقاً مُخْتَلِفاً فِي الْأَجْسَامِ وَ الْأَلْوَانِ جَنَّسْتَهُ أَجْنَاساً وَ زَوَّجْتَهُ أَزْوَاجاً وَ خَلَقْتَ أَصْنَافاً وَ أَلْهَمْتَهُ الَّذِي خَلَقْتَهُ ثُمَّ خَلَقْتَ مِنَ التُّرَابِ وَ الْمَاءِ دَوَابَّ الْأَرْضِ وَ مَاشِيَتَهَا وَ سِبَاعَهَا فَمِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى بَطْنِهِ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى رِجْلَيْنِ وَ مِنْهُمْ مَنْ يَمْشِي عَلَى أَرْبَعٍ وَ مِنْهُمُ الْعَظِيمُ وَ الصَّغِيرُ(۷)

ثُمَّ زَرَعْتَ فِي

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۳۲۲.

۲- ۲. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۳۲۲.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۳۲۲.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۳۲۲.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۴، ص ۳۱۷.

۶- ۶. فی المخطوطه: أبصرته.

۷- ۷. فی المصـدر: ثم وعظته بکتابک و حکمتک ثمّ قضـیت علیه الموت لا محاله ثمّ انت تعیـده کما بـدأته و قال عزیر: اللّهمّ بکلمتک خلقت جمیع خلقک فاتی علی مشیئتک ثمّ زرعت فی أرضک ... و سیأتی ما سقط هناک بعد أسطر.

أَرْضِکَ کُلَّ نَبَاتٍ فِیهَا بِکَلِمَهٍ وَاحِدَهٍ وَ تُرَابٍ وَاحِدٍ وَ تُسْقَی بِمَاءٍ وَاحِدٍ فَجَاءَ عَلَی مَشِیئَتِکَ مُخْتَلِفاً أُکُلُهُ وَ لَوْنُهُ وَ رِیحُهُ وَ طَعْمُهُ مِنْهُ الْحُلْوُ وَ مِنْهُ الْحَامِضُ وَ الْمُرُّ وَ الطَّیِّبُ رِیحُهُ وَ الْمُنْتِنُ وَ الْقَبِیحُ وَ الْحَسَنُ وَ قَالَ عُزَیْرٌ یَا رَبِّ إِنَّمَا نَحْنُ خَلْقُکَ وَ عَمَلُ یَدِکَ (۱) خَلَقْتَ أَجْسَادَنَا فِی أَرْحَامِ أُمَّهَاتِنَا وَ صَوَّرْتَنَا کَیْفَ تَشَاءُ بِقُدْرَتِکَ جَعَلْتَ لَنَا أَرْکَاناً وَ جَعَلْتَ فِیهَا عِظَاماً وَ شَقَقْتَ (۲)

لَنَا أَسْمَاعاً وَ أَبْصَاراً ثُمَّ جَعَلْتَ لَهَا(۳)

فِی تِلْکَ الظُّلْمَهِ نُوراً وَ فِی ذَلِکَ الضِّیقِ سَعَهً وَ فِی ذَلِکَ الْغَمِّ رُوحاً ثُمَّ هَیَّأْتَ لَهَا مِنْ فَضْلِکَ رِزْقاً یُقَوِّیهِ عَلَی مَشِیئَتِکَ ثُمَّ وَعَظْتَهُ بِکِتَابِکَ وَ حِکْمَتِکَ ثُمَّ قَضَیْتَ عَلَیْهِ الْمَوْتَ لَا مَحَالَهَ ثُمَّ أَنْتَ تُعِیدُهُ کَمَا بَدَأْتَهُ قَالَ عُزَیْرٌ اللَّهُمَّ بِکَلِمَتِکَ

خَلَقْتَ جَمِیعَ خَلْقِکَ فَأَتَی عَلَی مَشِیئَتِکَ لَمْ تَأَنَّ فِی ذَلِکَ مَئُونَهً وَ لَمْ تَنْصَبْ (۴) فِیهِ نَصَباً کَانَ عَرْشُکَ عَلَی الْمَاءِ وَ الظُّلْمَهُ عَلَی الْهَوَاءِ وَ الْمَلَائِکَهُ یَحْمِلُونَ عَرْشَکَ وَ یُسَبِّحُونَ بِحَمْدِکَ وَ الْخَلْقُ مُطِیعٌ لَکَ خَاشِعٌ مِنْ خَوْفِکَ لَا یُرَی فِیهِ نُورٌ إِلَّا نُورُکَ وَ لَا یُسْمَعُ فِیهِ صَوْتٌ إِلَّا سمعک [صَوْتُکَ] ثُمَّ فَتَحْتَ خِزَانَهَ النُّورِ وَ طَرِیقَ الظُّلْمَهِ فَکَانَا لَیْلًا وَ نَهَاراً یَخْتَلِفَانِ بِأَمْرِکَ (۵).

**[ترجمه]الدر المنثور: وهب نقل می کند که عزیر گفت: پروردگارا! آب را فرمودی تا در میان هوا خشک شد و از آن هفت چیز ساختی و آن ها راآسمان ها نامیدی، سپس آب را فرمودی تا خاکی بر آورد، و خاک را فرمودی از آب جدا شد، و چنین شد و همه آن ها را با دریاها زمین نامیدی و همه آب ها را دریا نامیدی، سپس از آب چشمانی نابینا آفریدی و آن ها را بینا کردی، و از آن گوش های ناشنوا بود که شنوا کردی، و مرده ای بودند که زنده کردی. همه آن ها را به یک کلمه آفریدی، که برخی زندگی شان به آب (وابسته) است و برخی تاب آن را ندارند. خلقی با جسم ها و رنگ های گوناگون، اجناسی آوردی و آن ها را با هم جفت کردی و اصنافی ساختی و به آن ها الهام کردی.سپس از خاک و آب جنبنده های زمین و چهار پایان و درنده هایش را آفریدی، برخی با شکم راه می روند و می خزند و برخی بر دو پا و برخی با چهار پا، برخی بزرگ هستند و برخی کوچک. سپسدر زمین هرگیاهی را با یک کلمه پروراندی و یک خاک ویک آب به آن ها دادی و به خواست تو محصول های گوناگون در مزه و رنگ و بو به بار آورند، شیرین، ترش، تلخ، خوشبو، بدبو و زشت و زیبا. سپس عزیر گفت: پروردگارا! جز این نیست که ما آفریده تو و دست پرورده توایم، بدن های ما را در رحم مادرانمان آفریدی، و ما را چنانچه خواستی صورت بستی و برای ما اندامی ساختی، و در آن ها استخوانها نهادی، و برای ما گوش ها و دیده ها شکافتی و سپس برایشان در این تاریکی نور و در این تنگی وسعت، و در این اندوه خوشی نهادی. سپس برایشان از فضل خود روزی آماده کردی که او را به خواست تو نیرو دهد، سپس با کتاب و حکمت خود پندش دادی، سپس او را به ناچار دچار مرگ ساختی، سپس او را برگردانی، چنانچه آغاز کردی.

عزیر گفت: بار خدایا! با کلمه ای همه خلقت را آفریدی، و بر خواست تو آمد و در آن رنجی نبردی و هیچ خسته نشدی. عرشت بر آب بود، و تاریکی بر هوا، و فرشته ها عرشت را به دوش داشتند و به حمد و ستایشت تسبیح می کردند و خلق مطیعت بودند و از ترست خاشع، در آن جز نورت دیده نمی شد، و جز آواز تو شنیده نمی شد، سپس گنجینه نورت را گشودی و راه ظلمت و تاریکی را. شب شد و روز که به فرمانت رفت و آمد می کنند. - . الدرّ المنثور ۵ : ۶ -

**[ترجمه]

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ الْيَهُودَ أَتَتِ النَّبِیَّ صلی الله علیه و آله فَسَأَلَتْهُ عَنْ خَلْقِ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ فَقَالَ خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ یَوْمَ الْأَحَدِ وَ الْإِثْنَیْنِ وَ خَلَقَ الْجِبَالَ وَ مَا فِیهِنَّ مِنْ مَنَافِعَ یَوْمَ الثَّلَاثَاءِ وَ خَلَقَ یَوْمَ الْأَرْبِعَاءِ الشَّجَرَ وَ الْمَاءَ وَ الْمَدَائِنَ وَ الْعُمْرَانَ وَ الْخَرَابَ فَهَذِهِ أَرْبَعَهٌ فَقَالَ تَعَالَی قُلْ أَ إِنَّکُمْ لَتَکْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ إِلَی قَوْلِهِ فِی أَرْبَعَهِ أَیَّامٍ سَواءً لِلسَّائِلِینَ وَ خَلَقَ یَوْمَ الْخَمِیسِ السَّمَاءَ وَ خَلَقَ یَوْمَ الْجُمُعَهِ النُّجُومَ وَ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ الْمَلَائِکَهَ إِلَی ثَلَاثِ سَاعَاتٍ بَقِینَ مِنْهُ

ص: ۲۰۹

۱- ۱. فی المصدر: یدیک.

۲- ۲. فی المصدر: و فتقت.

۳- ۳. فی المصدر: لنا.

۴- ۴. فی المصدر: و لم تعی منه نصبا.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۶.

فَخَلَقَ فِی أَوَّلِ سَاعَهٍ مِنْ هَـذِهِ الثَّلَاثِ (۱) الْآجَالَ حِینَ یَمُوتُ مَنْ مَاتَ وَ فِی الثَّانِیَهِ أَلْقَی الْآفَهَ عَلَی کُلِّ شَیْ ءٍ مِمَّا یُنْتَفَعُ بِهِ وَ فِی الثَّالِثَهِ خَلَقَ آدَمَ وَ أَسْکَنَهُ الْجَنَّهَ وَ أَمَرَ إِبْلِیسَ بِالسُّجُودِ لَهُ وَ أَخْرَجَهُ مِنْهَا فِی آخِرِ سَاعَهٍ قَالَتِ الْیَهُودُ ثُمَّ مَا ذَا یَا مُحَمَّدُ قَالَ ثُمَّ اسْتَوی عَلَی الْعَرْشِ قَالُوا قَدْ أَصَبْتَ لَوْ أَتْمَمْتَ قَالُوا ثُمَّ اسْتَرَاحَ فَغَضِبَ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله غَضَباً شَدِیداً فَنَزَلَ وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَیْنَهُما فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ وَ ما مَسَّنا مِنْ لُغُوبٍ فَاصْبِرْ عَلی ما یَقُولُونَ (۲).

**[ترجمه]الدر المنثور: از ابن عباس نقل است که یهود نزد پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله آمدند و از خلق آسمان ها و زمین پرسیدند، فرمود: خدا زمین را روز یکشنبه و دوشنبه آفرید، و کوه ها و منافع آن ها را روز سه شنبه، و در چهارشنبه درخت و آب و شهرها و آبادانی و ویرانی را آفرید، و این شد چهار روز؛ و خدای تعالی فرمود: «أئنّکم لتکفرون بالذی خلق الأرض فی یومین»، {بگو آیا شما کافرید به آن که آفرید زمین را در دو روز؟} - تا آنجا که -{در چهار روز برابر برای پرسش گران؟} روز پنجشنبه آسمان را آفرید، و روز جمعه اختران و خورشید و ماه و فرشته ها را تا سه ساعت به غروب، که در اولین ساعت آن مرگ ها و اجل ها را آفرید، زمانی را که هر مرده‌ای می میرد؛ و در ساعت دوم، آفت را برای هر چیزی که که از آن نفع و سود می برند آفرید. و در ساعت سوم آدم را آفرید و در بهشت جای داد و به ابلیس فرمود: بر او سجده کند، و در ساعت آخر او را از آن بیرون کرد.

یهود گفتند: سپس چه شد ای محمّد!؟ فرمود: سپس بر عرش استوار شد. گفتند، درست گفتی اگر تمامش می کردی، و خودشان گفتند: سپس استراحت کرد. پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله سخت غضبناک شد و این آیه نازل شد «وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَیْنَهُمَا فِی سِتَّهِ أَیَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِن لُّغُوبٍ»، - . ق / ۳۸ - {و در حقیقت آسمان ها و زمین و آنچه را که میان آن دو است در شش هنگام آفریدیم و احساس ماندگی نکردیم.} - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۰ -

**[ترجمه]

«۱۷۳»

وَ عَنِ ابْنِ جَرِیحٍ: فِی قَوْلِهِ وَ بارَکَ فِیها قَالَ کُلُّ شَیْ ءٍ فِیهِ مَنْفَعَهٌ لِابْنِ آدَمَ فَهُوَ مُبَارَکٌ (۳).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن جریج درباره کلام خدا که فرمود: «و بارک فیها»،{و برکت داد در آن.} گفت: هر چه برای بنی آدم سودمند است مبارک است. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۰ -

**[ترجمه]

«۱۷۴»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِی قَوْلِهِ وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها قَالَ شَقَّ الْأَنْهَارَ وَ غَرَسَ الْأَشْجَارَ وَ وَضَعَ الْجِبَالَ وَ أَجْرَی الْبِحَارَ وَ جَعَلَ فِی هَـذِهِ مَا لَیْسَ فِی هَذِهِ وَ فِی هَذِهِ مَا لَیْسَ فِی هَذِهِ (۴).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس درباره کلام او «وقدّر فیها أقواتها»، {و مقدّر کرد در آن قوت هایش را.}می گوید: جوی ها را شکافت، درخت ها را کشت، کوه ها را نهاد و دریاها را روان کرد، و در هر کدام فایده ای نهاد که در دیگری نیست. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۰ -

**[ترجمه]

«۱۷۵»

وَ عَنْ عِكْرِمَةَ: فِی قَوْلِهِ تَعَالَی وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها قَالَ قَدَّرَ فِی كُلِّ أَرْضٍ شَیْئاً لَا یَصْلُحُ فِی غَیْرِهَا(۵).

**[ترجمه]الدر المنثور: عکرمه درباره قول خدای تعالی «وقدّر فیها أقواتها» می گوید: در هر سرزمینی مقدّر کرد چیزی را که در غیر آن مناسب نیست. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۰ -

**[ترجمه]

«۱۷۶»

وَ عَنِ ابْنِ جُبَیْرٍ قَالَ: مَعَاشَهَا(۶).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن جبیر گفت: مقصود معاش آن است. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۰ -

**[ترجمه]

«۱۷۷»

وَ عَنِ الْحَسَنِ قَالَ: أَرْزَاقَهَا(۷).

**[ترجمه]الدر المنثور: حسن گفت: مقصود ارزاق آن است. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۱ -

**[ترجمه]

«۱۷۸»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ مِنْ دُخَانٍ ثُمَّ ابْتَدَأَ خَلْقَ الْأَرْضِ یَوْمَ الْأَحَدِ وَ یَوْمَ الْإِثْنَیْنِ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ أَ إِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ ثُمَّ قَدَّرَ فِیهَا أَقْوَاتَهَا فِی یَوْمِ الثَّلَاثَاءِ وَ یَوْمِ الْأَرْبِعَاءِ فَذَلِكَ قَوْلُهُ وَ قَدَّرَ فِیها أَقْواتَها فِی أَرْبَعَةِ أَیَّامٍ سَواءً لِلسَّائِلِینَ ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَسَمَكَهَا وَ زَیَّنَهَا بِالنُّجُومِ وَ الشَّمْسِ وَ الْقَمَرِ وَ أَجْرَاهُمَا فِی فَلَكِهِمَا وَ خَلَقَ فِیهَا مَا شَاءَ مِنْ

۱- ۱. فی المصدر: الثلاثه.

۲- ۲. ق: ۳۸ و ۳۹. و الخبر فی الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۰.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۰.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۰.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۰.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۰.

۷- ۷. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۱.

خَلْقِهِ وَ مَلَائِكَتِهِ فِي يَوْمِ الْخَمِيسِ وَ يَوْمِ الْجُمُعَهِ وَ خَلَقَ الْجَنَّهَ فِي يَوْمِ الْجُمُعَهِ وَ خَلَقَ آدَمَ يَوْمَ الْجُمُعَهِ فَذَلِكَ قَوْلُ اللَّهِ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّهِ أَيَّامٍ وَ سَبَتَ كُلُّ شَيْ ءٍ يَوْمَ السَّبْتِ فَعَظَّمَتِ الْيَهُودُ يَوْمَ السَّبْتِ لِأَنَّهُ سَبَتَ فِيهِ كُلُّ شَيْ ءٍ وَ عَظَّمَتِ النَّصَارَى يَوْمَ الْأَحَدِ لِأَنَّهُ ابْتَدَأَ فِيهِ خَلْقَ كُلِّ شَيْ ءٍ وَ عَظَّمَ الْمُسْلِمُونَ يَوْمَ الْجُمُعَهِ لِأَنَّ اللَّهَ فَرَغَ فِيهِ مِنْ خَلْقِهِ وَ خَلَقَ فِي الْجَنَّهِ رَحْمَتَهُ وَ خَلَقَ فِيهِ آدَمَ وَ فِيهِ هَبَطَ مِنَ الْجَنَّهِ إِلَى الْأَرْضِ وَ فِيهِ قُبِلَتْ فِي الْأَرْضِ تَوْبَتُهُ وَ هُوَ أَعْظَمُهَا(۱).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس می گوید: خدا آسمان ها را از دود آفرید، سپس خلق زمین را در روز یکشنبه و روز دوشنبه آغاز کرد و این است کلام او «أَ إِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ» {آیا به کسی که زمین را در دو روز خلق کرد کافر می‌شوید؟} سپس قوت هایش را در روز سه شنبه و چهارشنبه مقرّر کرد، و این است کلام او «وَ قَدَّرَ فِيها أَقْواتَها فِي أَرْبَعَهِ أَيَّامٍ سَواءً لِلسَّائِلِينَ ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ وَ هِيَ دُخانٌ» {و مقدّر کرد در آن اقواتش را در چهار روز برابر برای پرسشگران، سپس به سوی آسمان استوار شد و آن دود بود.} و آن را برافراشت و با اختران و خورشید و ماه آراسته کرد و آن ها را در فلکشان گرداند، و در آن ها هر چه خواست، از خلقش و فرشته هایش را، روز پنجشنبه و روز جمعه آفرید. و بهشت را روز جمعه آفرید و نیز آدم را در روز جمعه، و این است قول خدا: «خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّهِ أَيَّامٍ» {آفرید آسمان ها و زمین را در شش روز.} و به پایان رسید و همه چیز را در روز شنبه ثبت کرد. و یهود روز شنبه را بزرگ می دارند برای آنکه در آن هر چیزی پایان یافت، و نصاری روز یکشنبه را بزرگ می شمارند برای آنکه در آن خلق هر چیزی آغاز شد، و مسلمین روز جمعه را بزرگ می شمارند چون خدا از آفرینش فراغت یافت و رحمتش را در بهشت آفرید، و آدم را آفرید، و در آن روز آدم از بهشت به زمین فرود آمد، و در آن روز بود که در زمین توبه اش پذیرفته شد و این بزرگتر از همه بود. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۱ -

**[ترجمه]

«۱۷۹»

وَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَلَامٍ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ ابْتَدَأَ الْخَلْقَ وَ خَلَقَ الْأَرَضِينَ (۲)

يَوْمَ الْأَحَدِ وَ الْإِثْنَيْنِ وَ خَلَقَ الْأَقْوَاتَ وَ الرَّوَاسِيَ فِي يَوْمِ الثَّلَاثَاءِ وَ الْأَرْبِعَاءِ وَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ فِي الْخَمِيسِ وَ الْجُمُعَهِ إِلَى صَلَاهِ الْعَصْرِ وَ خَلَقَ فِيهَا(۳)

آدَمَ فِي تِلْكَ السَّاعَهِ الَّتِي لَا يُوَافِقُهَا عَبْدٌ(۴)

فِي صَلَاهٍ يَدْعُو رَبَّهُ إِلَّا اسْتَجَابَ لَهُ فَهِيَ مَا بَيْنَ صَلَاهِ الْعَصْرِ إِلَى أَنْ تَغِيبَ الشَّمْسُ (۵).

**[ترجمه]الدر المنثور: عبد اللّه سلام می گوید: خدا آفرینش را آغاز کرد وزمین ها را روز یکشنبه و دوشنبه آفرید، و خوراکی ها و کوه ها را روز سه شنبه و چهارشنبه، و آسمان ها را در پنجشنبه و جمعه تا نماز عصر، و آدم را در آن ساعت آفرید، آن ساعتی است که هر بنده‌ای در نماز خود پروردگارش را بخواند، دعایش را مستجاب کند و آن وقت میان نماز عصر تا غروب آفتاب است. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۱ -

**[ترجمه]

«۱۸۰»

وَ عَنْ عِكْرِمَهَ: أَنَّ الْيَهُودَ قَالُوا لِلنَّبِيِّ صلى الله عليه وآله مَا يَوْمُ الْأَحَدِ قَالَ فِيهِ خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ وَ كَبَسَهَا قَالُوا الْإِثْنَيْنِ قَالَ خَلَقَ فِيهِ وَ فِي الثُّلَاثَاءِ الْجِبَالَ وَ الْمَاءَ وَ كَذَا وَ كَذَا وَ مَا شَاءَ اللَّهُ قَالُوا فَيَوْمُ الْأَرْبِعَاءِ قَالَ الْأَقْوَاتَ قَالُوا فَيَوْمُ الْخَمِيسِ قَالَ فِيهِ خَلَقَ اللَّهُ السَّمَاوَاتِ قَالُوا يَوْمُ الْجُمُعَهِ قَالَ خَلَقَ فِي سَاعَتَيْنِ الْمَلَائِكَهَ وَ فِي سَاعَتَيْنِ الْجَنَّهَ وَ النَّارَ وَ فِي سَاعَتَيْنِ الشَّمْسَ وَ الْقَمَرَ وَ الْكَوَاكِبَ وَ فِي سَاعَتَيْنِ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ قَالُوا السَّبْتُ وَ ذَكَرُوا الرَّاحَهَ فَقَالَ سُبْحَانَ اللَّهِ فَأَنْزَلَ اللَّهُ وَ لَقَدْ خَلَقْنَا السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ وَ ما بَيْنَهُما فِي سِتَّهِ أَيَّامٍ وَ ما مَسَّنا مِنْ لُغُوبٍ (۶).

و عن ابن عباس أيضا: نحوه.

ص: ۲۱۱

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۱.

۲- ۲. فی المصدر: الأرض.

۳- ۳. فی المصدر: و خلق آدم.

۴- ۴. فی المصدر: عبد یدعو ربّه.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۱.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۱.

**[ترجمه]الـدر المنثور: عکرمه می گویـد که یهود به پیغمبر صـلّی اللّٰه علیه و آله گفتند: روز یکشـنبه چیست؟ فرمود خدا در آن زمین را آفرید و فشـرد، گفتند: دوشنبه؟ فرمود: در آن خلق کرد و در سه شنبه کوه ها را و آب را و دیگر چیزها را و آنچه خواست آفریـد. گفتنـد: پس روز چهارشـنبه؟ فرمود: قوت ها را آفرید، گفتند: پس روز پنجشـنبه؟ فرمود: در آن آسـمان ها را آفریـد، گفتنـد: روز جمعـه؟ فرمـود: در دو سـاعتش فرشـته هـا را آفریـد. و در دو سـاعت بهشـت و دوزخ را، و در دو سـاعت خورشـید و ماه و اختران را و در دو ساعت شب و روز را. یهود گفتند: شـنبه؟ وسـخن از استراحت خداوند کردند. فرمود: منزّه است خداونـد و این آیه نازل شد:«وَلَقَدْ خَلَقْنَا السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضَ وَمَا بَيْنَهُمَا فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ وَمَا مَسَّنَا مِن لُّغُوبٍ»، - . ق / ۳۸ - {و در حقیقت آسـمان هـا و زمین و آنچه را که میـان آن دو است در شـش هنگـام آفریـدیم و احساس مانـدگی نکردیم.} از ابن عباس هم مانند آن روایت شده است. - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۱ -

**[ترجمه]

«۱۸۱»

وَ عَنِ ابْنِ عُمَرَ عَنِ النَّبِيِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فَرَغَ مِنْ خَلْقِهِ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ أَوَّلُهُنَّ يَوْمُ الْأَحَدِ وَ الْإِثْنَيْنِ وَ الثَّلَاثَاءِ وَ الْأَرْبِعَاءِ وَ الْخَمِيسِ وَ الْجُمُعَهِ.

**[ترجمه]ابن عمر می گویـد: پیغمبر صـلّی اللّٰه علیه و آله فرمود: خـدای تعالی در شـش روز از آفرینش خلقش فارغ شـد که نخستین روز آن یکشنبه بود و سپس دوشنبه و سه شنبه و چهار شنبه و پنجشنبه و جمعه.

**[ترجمه]

«۱۸۲»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ ائْتِيا طَوْعاً أَوْ كَرْهاً قَالَ قَالَ لِلسَّمَاءِ أَخْرِجِي شَمْسَكِ وَ قَمَرَكِ وَ نُجُومَكِ وَ لِلْأَرْضِ شَقِّقِي أَنْهَارَكِ وَ أَخْرِجِي ثِمَارَكِ فَقَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعَيْنِ (۱).

**[ترجمه]الـدر المنثور: ابن عباس درباره قول خدای تعالی « فَقَالَ لَهَا وَ لِلْأَرْضِ اِئْتِيَا طَوْعًا أَوْ كَرْهًا»، {پس به آسـمان و به زمین فرمود: خواه یا ناخواه بیایید.} گفته است: به آسمان فرمود: برآر خورشید و ماه و اخترانت را، و به زمین، که بشکاف نهرهایت را و برآور میوهایت را «قَالَتَا أَتَيْنَا طَائِعِينَ»، {آن دو گفتند، فرمان پذیر آمدیم.} - . درّ المنثور ۵ : ۳۶۱ -

**[ترجمه]

«۱۸۳»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ رَجُلًا قَالَ لَهُ آيَتَانِ فِي كِتَابِ اللَّهِ تُخَالِفُ إِحْدَاهُمَا الْأُخْرَى فَقَالَ إِنَّمَا أَتَيْتُ مِنْ قِبَلِ رَأْيِكَ اقْرَأْ قَالَ قُلْ أَ إِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِي خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ حَتَّى بَلَغَ ثُمَّ اسْتَوى إِلَى السَّماءِ وَ قَوْلُهُ وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِكَ دَحاها قَالَ خَلَقَ اللَّهُ الْأَرْضَ قَبْلَ

أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاءَ ثُمَّ خَلَقَ السَّمَاءَ ثُمَّ دَحَا الْأَرْضَ بَعْدَ مَا خَلَقَ السَّمَاءَ وَ إِنَّمَا قَوْلُهُ دَحاها بَسَطَهَا(۲).

**[ترجمه]الدر المنثور: مردی به ابن عباس گفت: دو آیه در قرآن مخالف یکدیگرند. گفت: در نظر تو با هم مخالفند، بخوان! گفت: «قُلْ أَ إِنَّکُمْ لَتَکْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ» {بگو آیا شما کافرید به آن که زمین را در دو روزآفرید؟} – تا آنجا که – «ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ» {سپس به سوی آسمان استوار شد.} و این آیه «و الأرض بعد ذلک دحاها»، {و زمین را بعد از آن کشید و گستراند.} ابن عباس گفت: خدا زمین را پیش از آسمان آفرید و سپس آسمان را آفرید، پس از آن زمین را کشید و گسترانید، و همانا «دحاها» به معنی پهن کردن آن است. – . درّ المنثور ۶ : ۳۱۳ –

**[ترجمه]

بیان

فی النهایه فیه (۳)

کانت الکعبه خشعه علی الماء فدحیت منها الأرض الخشعه أکمه لاطئه بالأرض و الجمع خشع قیل هو(۴) ما غلبت علیه السهوله أی لیس بحجر و لا طین و یروی خشفه بالخاء و الفاء و قال الخطابی الخشفه واحده الخشف و هی الحجاره تنبت فی الأرض نباتا(۵).

**[ترجمه]در النهایه آمده: کعبه تپه کوتاهی بود بر روی آب و از آنجا زمین کشیده و گسترانیده شد. «الخشعه» تپه های چسبیده به زمین و جمع آن خشع است. گفته شده آنی است که نرمی بر آن غالب بوده، نه سنگ بود و نه گِل. و روایت شده که (خشفه) بود؛ و خطّابی گفته: به معنی سنگ نرمی است که از آن گیاهی می روید. – . النهایه ۱ : ۲۹۵ –

**[ترجمه]

«۱۸۴»

مُرُوجُ الذَّهَبِ، لِلْمَسْعُودِیِّ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ آبَائِهِ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیهم السلام (۶) قَالَ: إِنَّ اللَّهَ حِینَ شَاءَ تَقْدِیرَ الْخَلِیقَهِ وَ ذَرْءَ الْبَرِیَّهِ وَ إِبْدَاعَ الْمُبْدَعَاتِ نَصَبَ الْخَلْقَ فِی صُوَرٍ کَالْهَبَاءِ(۷)

قَبْلَ دَحْوِ الْأَرْضِ وَ رَفَعَ السَّمَاءَ وَ هُوَ فِی

ص: ۲۱۲

۱– ۱. الدّر المنثور: ج ۵، ص ۳۶۱.

۲– ۲. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۳۱۳.

۳– ۳. یعنی فی کتاب ابی عبید الهروی.

۴- ۴. كذا فى المصدر، و فى بعض نسخ البحار« هى».

۵- ۵. النهايه، ج ۱، ص ۲۹۵ و زاد: و تروى بالحاء المهمله و بالعين بدل الفاء.

۶- ۶. فى المصدر: روى عن أمير المؤمنين عليه السلام.

۷- ۷. فى بعض النسخ: الهيآت.

انْفِرَادِ مَلَكُوتِهِ وَ تَوَحُّدِ جَبَرُوتِهِ فَأَتَاحَ نُوراً مِنْ نُورِهِ فَلَمَعَ وَ قَبَساً(۱)

مِنْ ضِيَائِهِ فَسَطَعَ ثُمَّ اجْتَمَعَ النُّورُ فِی وَسَطِ تِلْکَ الصُّوَرِ الْخَفِیَّهِ فَوَافَقَ ذَلِکَ صُورَهَ نَبِیِّنَا مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ مِنْ قَائِلٍ أَنْتَ الْمُخْتَارُ الْمُنْتَخَبُ وَ عِنْدَکَ أَسْتَوْدِعُ نُورِی وَ کُنُوزَ هِدَایَتِی وَ مِنْ

أَجْلِکَ أُسَطِّحُ الْبَطْحَاءَ وَ أَرْفَعُ السَّمَاءَ(۲) وَ أَمْزِجُ الْمَاءَ وَ أَجْعَلُ الثَّوَابَ وَ الْعَذَابَ (۳) وَ الْجَنَّهَ وَ النَّارَ وَ أَنْصِبُ أَهْلَ بَیْتِکَ بِالْهِدَایَهِ(۴) وَ أُوتِیهِمْ مِنْ مَکْنُونِ عِلْمِی مَا لَا یَخْفَی (۵) عَلَیْهِمْ دَقِیقٌ وَ لَا یَغِیبُهُمْ (۶) خَفِیٌّ وَ أَجْعَلُهُمْ حُجَّهً عَلَی بَرِیَّتِی وَ الْمُنَبِّهِینَ عَلَی عِلْمِی (۷)

وَ وَحْدَانِیَّتِی ثُمَّ أَخَذَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ الشَّهَادَهَ لِلرُّبُوبِیَّهِ وَ الْإِخْلَاصَ لِلْوَحْدَانِیَّهِ فَبَعْدَ(۸)

أَخْذِ مَا أَخَذَ مِنْ ذَلِکَ شَاءَ بِبَصَائِرِ الْخَلْقِ انْتِخَابَ (۹)

مُحَمَّدٍ وَ أَرَاهُمْ أَنَّ الْهِدَایَهَ مَعَهُ وَ النُّورَ لَهُ وَ الْإِمَامَهَ فِی أَهْلِهِ (۱۰) تَقْدِیماً لِسُنَّهِ الْعَدْلِ وَ لِیَکُونَ الْإِعْذَارُ مُتَقَدِّماً ثُمَّ أَخْفَی اللَّهُ الْخَلِیقَهَ فِی غَیْبِهِ وَ غَیَّبَهَا فِی مَکْنُونِ عِلْمِهِ ثُمَّ نَصَبَ الْعَوَالِمَ وَ بَسَطَ الزَّمَانَ وَ مَرَجَ الْمَاءَ وَ أَثَارَ الزَّبَدَ وَ أَهَاجَ الدُّخَانَ فَطَفَا عَرْشُهُ عَلَی الْمَاءِ وَ سَطَحَ (۱۱)

الْأَرْضَ عَلَی ظَهْرِ الْمَاءِ ثُمَّ اسْتَجَابَهُمَا إِلَی الطَّاعَهِ فَأَذْعَنَتَا بِالاسْتِجَابَهِ ثُمَّ أَنْشَأَ الْمَلَائِکَهَ مِنْ أَنْوَارِ نُبُوَّهٍ قَدِ ابْتَدَعَهَا وَ أَنْوَارٍ اخْتَرَعَهَا وَ قَرَنَ بِتَوْحِیدِهِ نُبُوَّهَ نَبِیِّهِ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله فَشَهَرَتْ نُبُوَّتُهُ فِی السَّمَاءِ قَبْلَ بِعْثَتِهِ

۱- ۱. فی المصدر: و نزع قبسا.

۲- ۲. فی المصدر: أموج الماء و أرفع السماء.

۳- ۳. فی المصدر: العقاب.

۴- ۴. فی المصدر: للهدایه.

۵- ۵. فی المصدر: ما لا یشکل.

۶- ۶. فی المخطوطه: لا یعییهم.

۷- ۷. فی المصدر: علی قدرتی.

۸- ۸. فی المصدر: فقبل اخذ ما اخذ جل شأنه.

۹- ۹. فی المصدر: انتخب محمّدا و آله.

۱۰- ۱۰. فی المصدر: فی آله.

۱۱- ۱۱. فی المصدر: فسطح.

فِي الْأَرْضِ فَلَمَّا خَلَقَ اللَّهُ آدَمَ أَبَانَ لَهُ فَضْلَهُ لِلْمَلَائِكَهِ وَ أَرَاهُمْ مَا خَصَّهُ بِهِ مِنْ سَابِقِ الْعِلْمِ مِنْ حَيْثُ عَرَّفَهُمْ عِنْدَ اسْتِنْبَائِهِ إِيَّاهُ أَسْمَاءَ الْأَشْيَاءِ فَجَعَلَ اللَّهُ آدَمَ مِحْرَاباً وَ كَعْبَهً وَ قِبْلَهً(۱) أَسْجَدَ إِلَيْهَا الْأَنْوَارَ وَ الرُّوحَانِيِّينَ وَ الْأَبْرَارَ ثُمَّ نَبَّهَ آدَمَ عَلَى مُسْتَوْدَعِهِ وَ كَشَفَ لَهُ خَطَرَ مَا ائْتَمَنَهُ عَلَى أَنْ سَمَّاهُ (۲)

إِمَاماً عِنْدَ الْمَلَائِكَهِ فَكَانَ حَظُّ آدَمَ مِنَ الْخَبَرِ إِنْبَاءَهُ وَ نُطْقَهُ بِمُسْتَوْدَعِ نُورِنَا وَ لَمْ يَزَلِ اللَّهُ تَعَالَى يَخْبَأُ النُّورَ تَحْتَ الزَّمَانِ إِلَى أَنْ فَصَلَ مُحَمَّداً صلى الله عليه و آله فِي ظَاهِرِ الْفَتَرَاتِ (۳) فَدَعَا النَّاسَ ظَاهِراً وَ بَاطِناً وَ نَدَبَهُمْ سِرّاً وَ إِعْلَاناً وَ اسْتَدْعَى التَّنْبِيهَ عَلَى الْعَهْدِ الَّذِي قَدَّمَهُ إِلَى الذَّرِّ قَبْلَ النَّسْلِ وَ مَنْ وَافَقَهُ قَبَسَ (۴) مِنْ مِصْبَاحِ النُّورِ الْمُتَقَدِّمِ اهْتَدَى إِلَى سِرِّهِ وَ اسْتَبَانَ وَاضِحَ أَمْرِهِ وَ مَنْ أَلْبَسَتْهُ الْغَفْلَهُ اسْتَحَقَّ السَّخْطَهَ لَمْ يَهْتَدِ إِلَى ذَلِكَ ثُمَّ انْتَقَلَ النُّورُ إِلَى غَرَائِزِنَا وَ لَمَعَ مَعَ أَئِمَّتِنَا(۵)

فَنَحْنُ أَنْوَارُ السَّمَاءِ وَ أَنْوَارُ الْأَرْضِ فِينَا النَّجَاهُ وَ مِنَّا مَكْنُونُ الْعِلْمِ وَ إِلَيْنَا مَصِيرُ الْأُمُورِ وَ بِنَا تَقْطَعُ الْحُجَجُ وَ مِنَّا خَاتَمُ (۶)

الْأَئِمَّهِ وَ مُنْقِذُ الْأُمَّهِ وَ غَايَهُ النُّورِ وَ مَصْدَرُ الْأُمُورِ فَنَحْنُ أَفْضَلُ الْمَخْلُوقِينَ وَ أَكْمَلُ الْمَوْجُودِينَ (۷)

وَ حُجَجُ رَبِّ الْعَالَمِينَ فَلْتَهْنَأ(۸)

النِّعْمَهَ مَنْ تَمَسَّكَ بِوَلَايَتِنَا وَ قَبَضَ عُرْوَتَنَا(۹).

**[ترجمه]مروج الذهب: امیر المؤمنین علی علیه السّلام فرمود: چون خدا خواست خلق را بیافریند، و مردم را برآورد، و آفریده ها را هستی ببخشد، خلق را به صورت هایی مانند ذره درآورد، پیش از کشش زمین و برافراشتن آسمان، و خدا در ملکوت خود تنها بود، و در جبروتش یکتا. پس از نور او پرتوی تابید و از روشنی او پاره ای درخشید، و آن نور در میان این صورت های نهانی گرد آمد و با صورت پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله یکی شد و خدا به آن فرمود: توئی برگزیده و انتخاب شده، به تو بسپارم نورم را و گنجینه های هدایتم را، و به خاطر تو زمین را پهن کنم و آسمان را برافرازم، و آب را بیامیزم، ثواب و عقاب مقرر سازم، و بهشت و دوزخ را، و اهل بیتت را به رهبری برگمارم، و از دانش نهانم به آن ها دهم تا بر آن ها هیچ نکته دقیق و باریکی نهان و مخفی نماند و از آن ها هیچ نکته پنهان و غیبی مخفی نمی شود، و آن ها را حجّت بر خلقم می سازم، و آگاه کننده بر دانشم و یگانگی‌ام.

سپس خدا گواه و شهادت بر پروردگاری و خلوص در یگانگی خود را از آن گرفت، و پس از این تعهد، انتخاب محمّد را جلوی چشمان مردم نهاد، و به آن ها نمایاند که هدایت با او است، و نور از او است و امامت در خاندان او است، برای پیش بودن او در عدالت، و تمام کردن حجّت. سپس خداوند خلق را در غیب خود نهان ساخت و در ژرفای علمش پنهان کرد، سپس عوالم را برپا داشت، و زمان را گشود، و آب را برهم زد، و کف را برانگیخت و دود را به حرکت درآورد و عرشش بر روی آب قرار گرفت، و زمین را بر پشت آب پهن کرد سپس آن ها را به فرمانبری و طاعت خواند، و گردن به پذیرش و استجابت نهادند. سپس فرشته ها را از نور نبوّتی که برآورده بود آفرید، و انواری ایجاد کرد، و نبوّت محمّد صلّی اللّه علیه و آله را قرین توحید خود ساخت، و نبوت او در آسمان شهرت گرفت، پیش از آنکه در زمین مبعوث شود.

و چون خدا آدم را آفرید، برتری او را بر فرشته ها آشکار کرد، و برآن ها آشکار کرد که از پیش علم مخصوصی به او داده،

از آن راه که نام اشیاء را از آن ها پرسید. و خدا آدم را محراب و کعبه و قبله نمود، و انوار و امور روحانی و ابرار را به سجده او واداشت. سپس آدم را به آنچه که به او به ودیعه داده بود آگاه کرد و اهمیت امانت را که به عهده او است روشن ساخت، به اینکه او را نزد فرشته ها پیشوا و امام نامید، و حظ و بهره آدم این بود که او را آگاه نمود واورا از نوری که در او به ودیعه گذاشته بود باخبر کرد و سخن گفت.

و پیوسته خدا آن نور را در افق زمان پنهان داشت تا آنکه محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله را از طینتی پاک به در آورد و جدا کرد، و مردم را به ظاهر و باطن دعوت کرد، و در نهان و آشکار برخواند، و خواست آن ها را بر عهدی که از نسل بشر در عالم ذرّ گرفته بود، آگاه کند. و هر که با او همراه بود و از چراغ نور پیشین پاره ای بر گرفته بود، به سوی اوهدایت شد و راه یافت، و امر روشن او را هویدا شناخت، و هر که را در بی خبری و غفلت بود و سزاوار خشم خدا گردید، به آن راه نبرد و هدایت نشد. سپس آن نور به سرشت های ما منتقل شد و به همراه ائمه ما درخشید و ما انوار آسمان و انوار زمین هستیم؛ نجات به وسیله ما است، حقیقت و منتهای علم از ما است و گردش کارها به ما سپرده شده است، به واسطه ما حجت ها تمام می شود، و خاتم أئمه هم از ما است که نجات دهنده امت است و غایت نور و مصدر امور. ما بهترین مخلوقاتیم، و کاملترین موجودات و حجت های پروردگار جهانیان، گوارا باد نعمت بر کسی که به ولایت ما تمسک جوید و بر ما ارادت ورزد. - . مروج الذهب ۱ : ۱۷-۱۸ -

**[ترجمه]

بیان

أمزج الماء أی أخلطه بغیره فأخلق منه المرکبات و یمکن أن یکون بالراء المهمله کقوله تعالی مَرَجَ الْبَحْرَیْنِ (۱۰) أی حلاهما [خلاهما] ببصائر الخلق أی لأن

ص: ۲۱۴

۱- ۱. فی المصدر: و بابا و قبله.

۲- ۲. فی المصدر: و کشف له عن خطر ما ائتمنه علیه بعد ما سماه.

۳- ۳. فی المصدر: فی ظاهر الفترات.

۴- ۴. فی المصدر: فمن وافقه و اقتبس.

۵- ۵. فی بعض النسخ:« من ائمتنا» و فی المصدر« فی ائمتنا».

۶- ۶. و بمهدینا تقطن الحجج خاتم الأئمّه.

۷- ۷. فی المصدر: اشرف الموحدین.

۸- ۸. فی المصدر: فلیهنأ بالنعمه.

۹- ۹. مروج الذهب، ج ۱. ۱۷ و ۱۸.

۱۰- ۱۰. الرحمن: ۱۹.

يجعلهم ذوى بصائر أو ملتبسا ببصائرهم و علمهم و القنوات جمع قناه و قال الجوهرى قناه الظهر التى تنتظم الفقار(۱) انتهى و الإبلاس بمعنى الحيره أو اليأس لازم و استعمل هنا متعديا و الظاهر أن فيه تصحيفا كما فى كثير من الفقرات الأخر.

**[ترجمه]«امزج الماء» يعنى آب را با چيز ديگر آميخت و از آن مركبات را آفريد و ممكن است با راء باشد مانند قول خداى تعالى «مرج البحرين»، - . رحمن / ۱۹ - {آميخت دو دريا را.}

«ببصائر الخلق»: يعنى به اينكه آنها را صاحب ديده ساخت يا آنها را به ديدگان و علمشان آميخت. «القنوات»: جمع قناه و جوهرى گفته «قناه الظهر»: يعنى آنچه كه مهره هاى كمر را نظم مى دهد. «الإبلاس»: حيرت يا نااميدى. لازم است و اينجا متعدى استعمال شده است و ظاهر آن است كه در آن تصحيفى رخ داده چنانچه در كثيرى از فرازهاى ديگر چنين شده است .

**[ترجمه]

«۱۸۵»

الْكَافِى، عَنْ عِدَّهٍ مِنْ أَصْحَابِهِ عَنْ سَهْلِ بْنِ زِيَادٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ إِسْمَاعِيلَ عَنْ بَعْضِ أَصْحَابِهِ عَنْ أَبِى عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى خَلَقَ الدُّنْيَا فِى سِتَّهِ أَيَّامٍ ثُمَّ اخْتَزَلَهَا عَنْ أَيَّامِ السَّنَهِ فَالسَّنَهُ ثَلَاثُمِائَهٍ وَ أَرْبَعٌ (۲)

وَ خَمْسُونَ يَوْماً شَعْبَانُ لَا يَتِمُّ أَبَداً وَ رَمَضَانُ لَا يَنْقُصُ وَ اللَّهِ أَبَداً وَ لَا تَكُونُ فَرِيضَهٌ نَاقِصَهً إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ وَ لِتُكْمِلُوا الْعِدَّهَ وَ شَوَّالٌ تِسْعَهٌ وَ عِشْرُونَ يَوْماً وَ ذُو الْقَعْدَهِ ثَلَاثُونَ يَوْماً لِقَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ واعَدْنا مُوسى ثَلاثِينَ لَيْلَهً وَ أَتْمَمْناها بِعَشْرٍ فَتَمَّ مِيقاتُ رَبِّهِ أَرْبَعِينَ لَيْلَهً وَ ذُو الْحِجَّهِ تِسْعَهٌ وَ عِشْرُونَ يَوْماً وَ الْمُحَرَّمُ ثَلَاثُونَ يَوْماً ثُمَّ الشُّهُورُ بَعْدَ ذَلِكَ شَهْرٌ تَامٌّ وَ شَهْرٌ نَاقِصٌ (۳)

الْخَبَرَ.

**[ترجمه]كافى: امام صادق عليه السّلام مى فرمايد: به راستى خداى تبارک و تعالى دنيا را در شش روز آفريد و آن ها را از روزهاى سال جدا كرد، و سال سيصد و پنجاه و چهار روز شد. شعبان هرگز تمام نيست، و رمضان به خدا هرگز كم نمى شود، و فريضه ناقص و كم نمى شود. به راستى خداى عز و جل مى گويد: «و لتكملو العدة»، - . بقره / ۱۸۵ - {تا شماره [مقرر] را تكميل كنيد.}شوال ۲۹ روز است، و ذى القعده ۳۰ روز، زيرا خداى عز و جل فرموده: «و واعدنا موسى ثلاثين ليلة و أتممنا ها بعشر فتمّ ميقات ربّه أربعين ليلة»، - . اعراف / ۱۴۲ - {با موسى سى شب وعده گذاشتيم و آن را با ده شب ديگر تمام كرديم تا آنكه وقت معين پروردگارش در چهل شب به سر آمد.} ذى حجه ۲۹ روز است و محرم ۳۰ روز، و ماه هاى ديگر يكى تمام است و ديگرى كم. - . فروع كافى : ۱۸۴ -

**[ترجمه]

«۱۸۶»

الْفَقِيهُ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ بْنِ شُعَيْبٍ عَنْ أَبِيهِ (۴)

عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام قَالَ: قُلْتُ لَهُ إِنَّ النَّاسَ يَرْوُونَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله مَا صَامَ مِنْ شَهْرِ رَمَضَانَ تِسْعَةً وَ عِشْرِينَ يَوْماً أَكْثَرُ مِمَّا صَامَ ثَلَاثِينَ قَالَ كَذَبُوا مَا صَامَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله إِلَّا تَامّاً وَ لَا تَكُونُ الْفَرَائِضُ نَاقِصَةً إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ السَّنَةَ ثَلَاثَمِائَةٍ وَ سِتِّينَ يَوْماً وَ خَلَقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّةِ أَيَّامٍ فَحَجَزَهَا مِنْ ثَلَاثِمِائَةٍ وَ سِتِّينَ يَوْماً فَالسَّنَةُ ثَلَاثُمِائَةٍ وَ أَرْبَعَةٌ وَ خَمْسُونَ يَوْماً وَ شَهْرُ رَمَضَانَ ثَلَاثُونَ يَوْماً لِقَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ لِتُكْمِلُوا الْعِدَّةَ وَ الْكَامِلُ تَامٌّ وَ شَوَّالٌ تِسْعَةٌ وَ عِشْرُونَ يَوْماً وَ ذُو الْقَعْدَةِ ثَلَاثُونَ يَوْماً لِقَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ وَاعَدْنا مُوسى ثَلاثِينَ لَيْلَةً فَالشَّهْرُ هَكَذَا ثُمَّ هَكَذَا أَيْ

ص: ۲۱۵

۱- ۱. الصحاح: ۲۴۶۸.

۲- ۲. فی المصدر: أربعه.

۳- ۳. فروع الکافی(الطبعه القدیمه): کتاب الصوم، ب ۷، ح ۳، ص ۱۸۴.

۴- ۴. فی المصدر: فی روایه حذیفه بن محمّد بن إسماعیل بن بزیع عن محمّد بن یعقوب ابن شعیب إلخ.

شَهْرٌ تَامٌّ وَ شَهْرٌ نَاقِصٌ وَ شَهْرُ رَمَضَانَ لَا يَنْقُصُ أَبَداً وَ شَعْبَانُ لَا يَتِمُّ أَبَداً(۱).

**[ترجمه]من لايحضره الفقيه: يعقوب بن شعيب به امام صادق عليه السّلام گفت: مردم روايت مى كنند كه رسول خدا صلّى اللَّه عليه و آله ۲۹ روز ماه رمضان را روزه مى‌گرفت و نه سى روز آن را. فرمود: دروغ مى گويند، رسول خدا صلّى اللَّه عليه و آله آن (ماه رمضان) را روزه نگرفته مگر سى روز تمام، و واجبات كم نمى شود. خدا سال را ۳۶۰ روز آفريد، و آسمان و زمين را در شش روز آفريد و از ۳۶۰ كنار نهاد و سال ۳۵۴ روز شد، و ماه رمضان ۳۰ روز است كه خدا فرموده:{تا شماره [مقرر] را تكميل كنيد.} و كامل، ماه تمام است. شوال ۲۹ روز است و ذى القعده ۳۰ روز، چون خداى عز و جل مى فرمايد: {با موسى سى شب وعده گذاشتيم.} و ماه چنين است و سپس چنين، يعنى يک ماه تمام و يكى كم و ماه رمضان هرگز كم نمى شود و ماه شعبان هرگز تمام نيست. -. من لايحضره الفقيه : ۱۹۶ -

**[ترجمه]

تبيين

قال بعض المحققين فى عله تخصيص السته أيام بخلق العالم ما حاصله أن أفعاله سبحانه مبنيه على الحكم و المصالح و أن حكمته اقتضت أن تكون أفعاله بالنسبه إلى مخلوقاته على قسمين قسم يصدر عنه فى كل آن إراده دفعيه بدون توقفه على ماده أو مده و قسم لا يصدر عنه إلا بعد مده أجرى عادته بحصول استعداد مادته له فى تلك المده على سبيل التدريج و أن خلق الماء الذى جعله ماده لسائر الأجسام و الجسمانيات و ما يشبهه من القسم الأول و خلق السماوات و الأرضين و ما فى حكمهما من القسم الثانى و هذا حكم أطبق عليه جميع المليين و كثير من قدماء الفلاسفه فما ذكره المفسرون من أن معنى خلق السماوات و الأرض إبداعهما لا من شى ء ليس بشى ء و يدل عليه خطب أمير المؤمنين عليه السلام و غيرها ثم إن القسم الثانى يستدعى بالنسبه إلى كل مخلوق قدرا معينا من الزمان كما يرشد إليه تتبع الأزمنه المعينه التى جرت عادته تعالى أن يخلق فيها أصناف النباتات من موادها العنصريه و أنواع الحيوانات من مواد نطفها فى أرحام أمهاتها فعلى ذلك خلق السماوات و الأرض من مادتها التى هى الماء بعد خصوص القدر المذكور من الزمان إنما هو من هذا القبيل و أما خصوص الحكمه الداعيه إلى إجراء عادته بخلق تلك الأمور من موادها على التدريج ثم تقدير قدر خاص و زمان محدود لكل منها فلا مطمع فى معرفته فإنه من أسرار القضاء و القدر التى لا يمكن أن يحيط بها عقل البشر و لذلك كتم عنا بل عن بعض المقربين و المرسلين بل سد علينا و عليهم باب الفحص و التفتيش بالنهى الصريح الدال عليه كثير من القرآن و الخبر.

ثم إن اليوم عباره عن زمان تمام دوره للشمس بحركتها السريعه العاديه الموسومه باليوميه فكيف يتصور أن يكون خلق السماوات الحامله للشمس و غيرها من الكواكب فى عده من الزمان المذكور و هل لا يكون تكون الدائر فى زمان

۱- ۱. من لا يحضره الفقيه، ص ۱۹۶، ح ۴.

دورته مستلزما للدور المستحيل بالضروره فقد ذكر ابن العربى فيما(۱) سماه بالفتوحات إن اليوم و زمان دوره للفلک الأطلس فلا یکون منوطا بالشمس و لا بالسماوات السبع إنما المنوط بها الليل و النهار و هما غیر اليوم و فيه أنه اصطلاح مبنى على

أصول الفلسفه تأبى عنه اللغه و العرف المبنى عليهما لسان الشريعه و لظهور ذلک أطبق المفسرون على تأويله إما بحمل تلک الأيام على زمان مساو لقدر زمانها و إما بحملها على أوقات أو مرات متعدده بعدتها حتى يكون معنى خَلَقَ الْأَرْضَ فِي يَوْمَيْنِ مثلا خلقها فى مرتين مره خلق أصلها و مره تمييز بعض أجزائها عن بعض و کذلک فى السماوات و غيرها و لا يخفى أن شيئا من التأويلين و لا سيما الثانى لا يلائم تعيين خصوص يوم من أيام الأسبوع لخلق كل منها فى الروايات و ذلک ظاهر جدا و أيضا يستبعد العقل جدا أن لا يمكن خلق الإنسان مثلا من نطفته عاده فى أقل من سته أشهر و يكون خلق السماوات و الأرض و ما بينهما فى سته أيام مع أن الحال كما قال تعالى لَخَلْقُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُونَ و أيضا إخباره تعالى بخصوص قدر زمان لا بد له من نكته أقل ما فى الباب أن يكون من جهه قلته أو كثرته دخيلا فى المطلوب و لا يناسب شىء منهما هاهنا إذ لو كان لأجل معرفه العباد أنه تعالى قادر على خلق مثل السماوات و الأرض فى هذه المده القليله فمعلوم أن ذلک ليس له

ص: ۲۱۷

۱- ۱. هو أبو عبد اللّه محيى الدين محمّد بن عليّ بن محمّد الحاتمى الطائى الاندلسى المكى الشاميّ صاحب كتاب الفتوحات، برع فى علم التصوف و لقى جماعه من العلماء و المتعبدين و الناس فيه على ثلاث طوائف، طائفه يعدونه من اكابر الأولياء العارفين منهم الفيروزآبادى صاحب القاموس و الشعرانى، و طائفه يكفرونه و ينسبونه إلى الالحاد منهم التفتازانى و المولى على القارئ، و طائفه يعتقدون ولايته و يحرمون النظر فى كتبه منهم جلال الدين السيوطى. و له مصنّفات كثيره، و أعظم كتبه و آخرها تأليفا« الفتوحات المكيه» توفّى سنه(۶۳۸) بعد وفاه الشيخ عبد القادر بثمان و سبعين، و قبره بصالحيه دمشق مزار مشهور و من اشعاره: رأيت ولائى آل طه وسيله***على رغم أهل البعد يورثنى القربى فما طلب المبعوث اجرا على الهدى***بتبليغه إلّا الموده فى القربى

وقع فی هـذا المطلوب بعـد الإخبـار بأمثـال أن أمره إِذا أَرادَ شَـيْئاً أَنْ يَقُولَ لَهُ كُنْ فَيَكُونُ و لو كـان للامتنـان عليهم بأن خلقه فی تلـک المـده المديـده كـان لأجـل تـدبير مـا يحتـاجون إليه فی أمور معاشـهم و معادهم فظاهر أن قـدر سـته أيام لا يصـلح لهـذا المقصود فالوجه أن يفسـر اليوم هاهنا و العلم عنـد الله و أهله بما فسـره الله تعالی تاره بقوله وَ إِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَـنَهٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (١) و تاره بقوله فِی يَوْمٍ كانَ مِقْدارُهُ أَلْفَ سَـنَهٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (٢) و أخری بقوله فِی يَوْمٍ كانَ مِقْدارُهُ خَمْسِـينَ أَلْفَ سَنَهٍ(٣) فإن القرآن يفسـر بعضه بعضا و قـد يعبر عن الأول باليوم الربانی و عن الثانی بيوم الله فعلی كل تقـدير يكون ملائما لما نسب من خلق كل منها إلی يوم من الأسـبوع فی الروايات و يتم ما يقصـر عنه عنـد حمله علی اليوم الدنيوی من معنی الامتنان المقصود له تعـالی فی كثير من أمثـال تلـک الآيـات و لعـل حمله علی الأول فيما نحن فيه أنسب و أقرب فتصويره علی ذلک أن كل امتـداد سواء كان قار الـذات كالجسم أو غير قار الـذات كالزمان ينبغی أن يقـدر له أجزاء و لكل جزء منه أجزاء و هكـذا إلی ما يحتاج التعبير عن قـدر معين منها للتفهيم بـدون كلفه و ذلک كتقـدير الفلک بالبروج و المنازل و الـدرجات و تقـدير الزمان بالسـنين و الشـهور و الأيام و الساعات و علی هـذا لا بعـد فی أن الحكمه الإلهيه كانت اقتضت أن يقدر للزمان المتقدم علی زمان الدنيا بل للزمـان المتـأخر عن زمانهـا أيضـا بأمثـال ما قـدره لزمانها من السـنين إلی الساعات لكن مع رعايه نوع مناسـبه لهـذه الأجزاء إلی المقدر بها فكما أن المناسب لزمان الدنيا أن

يكون كل يوم منه بقـدر دوره للشـمس يجوز أن يكون المناسب للزمان المتقدم أن يكون كل يوم منه بقدر ألف سـنه من زمان الدنيا و للزمان المتأخر أن يكون مساويا لخمسين ألف سنه منه فيكون ما أخبرنا به فی الآيتين الأوليين حال الزمان المتقدم و فی

١- ١. الحجّ: ۴٧.

٢- ٢. السجده: ۵.

٣- ٣. المعارج، ۴.

الثالثه حال الزمان المتأخر فلا بعد فيما يلوح من بعض الإشارات المأثوره من أنه تعالى كان قدر للزمان المتقدم أسابيع و سمى الأول من أيامها بالأحد و الثانى بالإثنين و هكذا إلى السبت و كذلك قدر له شهورا تامه كل منها ثلاثون يوما سمى أولها بالمحرم أو رمضان على اختلاف الروايات فى أول شهور السنه و ثانيها بصفر أو شوال و هكذا إلى ذى الحجه أو شعبان و على كل تقدير كان المجموع سنه كامله موافقه لثلاثمائه و ستين يوما ثم جعل أيام أسابيعنا و شهورنا موافقه لأيام تلك الأسابيع و الشهور فى المبدإ و العده و التسميه و قد يساعد عليه ما فى سوره التوبه من قوله تعالى إِنَّ عِدَّةَ الشُّهُورِ عِنْدَ اللَّهِ اثْنا عَشَرَ شَهْراً فِی کِتابِ اللَّهِ یَوْمَ خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ مِنْها أَرْبَعَةٌ حُرُمٌ (۱) فتستقيم بذلك أمثال ما روى أنه تعالى خلق الأرض و السماء فى يوم الأحد أو خلق الملائكه فى يوم الجمعه فلا يتوجه إشكال وجوب تأخر أصل اليوم فضلا عن خصوص الأحد عن خلق السماوات و الأرض و لا إشكال لزوم خلق الملائكه فيما تأخر عن المتأخر عنه من السماوات و الأرض على ما مر فى حديث الرضا عليه السلام و تستقيم به أيضا أمثال ما روى أن دحو الأرض كان فى ليله خمس و عشرين من ذى القعده بدون استبعاد و انقباض للعقل من جهه أن تقدم امتياز تلك الشهور بعضها عن بعض و انضباطها بتلك الأسامى على دحو الأرض و ما يتبعه من خلق الإنس بل الجن أيضا خلاف العاده.

ثم إنه يلوح مما ذكره صاحب الملل و النحل بقوله قد اجتمعت اليهود على أن الله تعالى لما فرغ من خلق الأرض استوى على عرشه مستلقيا على قفاه واضعا إحدى رجليه على الأخرى فقالت فرقه منهم إن السته الأيام هى السته آلاف سنه ف إِنَّ یَوْماً عِنْدَ رَبِّکَ کَأَلْفِ سَنَةٍ مِمَّا تَعُدُّونَ و بالسير القمرى و ذلك ما مضى من لدن آدم عليه السلام إلى يومنا هذا و به يتم الخلق ثم إذا بلغ الخلق إلى النهايه ابتدأ الأمر و من ابتداء الأمر يكون الاستواء على العرش و الفراغ من

۱- ۱. التوبه: ۳۶.

الخلق و ليس ذلک أمرا كان و مضـى بل هو فى المسـتقبل إذا عددنا الأيام بالألوف انتهى إن بعضا من الكتب السماويه كالتوراه كـان متضـمنا للإشـاره إلى أن المراد بالأيام المخلوقه فيها السـماوات و الأرض هو الأيام الربانيه و لكن اليهود لم يتفطنوا بكونها سابقه على زمان الدنيا و تعمدوا فى تحريفها عن موضـعها بتطبيقها على بعض أزمنه الدنيا تصحيحا لما سولته لهم أنفسهم من أن شريعه موسـى عليه السـلام هى أول أوامره و شروعه فى التكليف حتى لا يلزمهم الإقرار بنسخ شريعه سابقه مستلزم لإمكان وقوع مثله على شـريعتهم أيضا فافهم و يظهر مما ذكره محمـد بن جرير الطبرى فى أول تاريخه أن حمل تلک الأيام على الأيام الربانيه أمر مقرر بين أهل الإسـلام أيضا من قـديم الأيام فإذا تأملت فى مدارج ما صورناه و بيناه يظهر لک أن السـماوات و الأرض و ما بينهمـا المعبر عنهـا بالـدنيا بمنزله شـخص مخلوق من نطفه هى الماء على طبق حصول اسـتعداداته بالتدريـج كما جرت به عادته تعالى فى مـده مديـده هى على حسابنا سـته آلاف سـنه قمريه موافقه لسـته أيام من الأيام الربانيه فبعـد تمام هـذه المده التى هى بمنزله زمان

الحمـل لهـا تولـدت كامله بطالع السـرطان و الكواكب فى شـرفها و حينئـذ أخـذت الشـمس و القمر فى حركتهما المقـدره لهما المنوطه بهما الليل و النهار و ذلک كان فى يوم الجمعه كما مر وجهه و كان أيضا سادس شهر محرم الحرام أو رمضان المبارک عند ما مضت ثلاث ساعات و اثنتا عشره دقيقه من نهاره و لا ينافى ذلک ما

وَرَدَ فِي حَدِيثِ الرِّضَا عليه السلام: أَنَّهُ كَانَتِ الشَّمْسُ عِنْدَ كَيْنُونَتِهَا فِي وَسَطِ السَّمَاءِ.

لأنه عليه السـلام فى صـدد تصوير وضع نهار أيام الـدنيا حينئـذ لا الأيام الربانيه و ما نحن فيه مبنى عليها فلا يلزم الموافقه هذا هو مبـدأ عمر الـدنيا و أمـا مبـدأ خلقها من نطفتها فمقـدم عليه بقـدر ما عرفت من زمان حملها فكان مبـدأ أول يوم الأحـد من تلک الأيام غره أحـد الشـهرين و لا شک بما نصب لنا من الـدلالات اليقينيه أن لها أمـدا ممـدودا و أجلا محدودا و يقرب احتمال أنه تعـالى كان قـدر لجمله زمانها من مبـدإ خلقها إلى حلول أجلها سـنه كامله من السـنين الربانيه فجعل سـته أيام منها بإزاء خلقها و الباقيه

ص: ۲۲۰

و هی ثلاثمائه و أربعه و خمسون یوما بإزاء عمرها و إنها کما مر مساویه لثلاثمائه و أربعه و خمسین ألف سنه من السنین القمریه الدنیویه یلوح ذلک من جمله روایات و عده إشارات من الصادقین علیهم السلام.

منها

مَا رُوِیَ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فِی فَضْلِ الْجِهَادِ وَ تَوَابِعِهِ: أَنَّ رِبَاطَ یَوْمٍ فِی سَبِیلِ اللَّهِ خَیْرٌ مِنْ عِبَادَهِ الرَّجُلِ فِی أَهْلِهِ سَنَهً ثَلَاثَمِائَهٍ وَ سِتِّینَ یَوْماً کُلَّ یَوْمٍ أَلْفَ سَنَهٍ.

فإن الذکی یتفطن من الخصوصیه المذکوره فیها لکل من السنه و الیوم بأن المراد بهما غیر السنه و الیوم الدنیویین إذ لا سنه فی الدنیا بهذا العدد من الأیام فإنه لا یوافق شیئا من الشمسیه و القمریه المعتبرتین فیها و لا یوم من أیام الدنیا موافقا لذلک الامتداد من الزمان فیظن أن هذا التعبیر کنایه عن نهایه ما یتصور للرجل من العباده و هو تمام زمان الدنیا.

و منها ما رواه الصدوق فی الفقیه و الکلینی فی الکافی ثم أورد الروایتین فقال وجه دلاله الحدیثین علی ما ذکرنا أن السنه الأولی فیه و هی المختزله عنها الأیام السته یجب أن تحمل علی السنه الربانیه لأن شیئا من السنه الشمسیه و القمریه الدنیویتین لم یخلق ثلاثمائه و ستین یوما کما تقرر فی موضعه و لأنه لو حملت علی الدنیویه فإما أن تحمل الأیام السته أیضا علی الأیام الدنیویه فغایه ما یلزم من اختزالها عنها أن تکون السنه الأولی من سنی عمر الدنیا ثلاثمائه و أربعه و خمسین یوما فلا یلزم هذا النقصان فی جمیع السنین و إما أن تحمل علی الأیام الربانیه فلا یتصور الاختزال المذکور حینئذ فإن یوما من تلک الأیام کألف سنه من تلک السنین فتحقق أن المراد بتلک السنه السنه الربانیه علی وفق ما بینا أن المراد بالأیام السته الأیام الربانیه و أما السنه الثانیه فی الحدیثین فیجب أن تحمل علی السنه الدنیویه المستتبعه لنقصان بعض شهورها و هو ظاهر فعلی هذا ما یفهم منه من تفرع النقصان فی تلک السنه و شهورها علی الاختزال المذکور یدل علی أنه لو لم یختزل الأیام السته المذکوره عن رأس السنه الربانیه المذکوره بل وقع خلق الدنیا فی زمان خارج عن تلک السنه متصل بها لکانت أیام السنه الدنیویه

ثلاثمائه و ستین و کذا یدل علی أن الأیام المختزله لو کانت عشره مثلا لکانت أیام السنه الدنیویه ثلاثمائه و خمسین و علی هذا القیاس فیظهر بذلک أنه مبنی علی أن الحکمه الإلهیه اقتضت مساواه الأیام الباقیه بعد الاختزال من السنه الربانیه مع أیام کل سنه من السنین الدنیویه فیتفطن الذکی من لزوم تلک السماوات بین هاتین الأیامین أنهما منسوبتان إلی شی ء واحد فکما أن أیام السنه الدنیویه منسوبه إلی الدنیا و محسوبه من عمرها کذلک الأیام الباقیه المذکوره منسوبه إلیها لأجل عمرها و یؤیده انتساب الأیام السنه المختزله أیضا إلیها لأجل خلقها فتبین من مدارج ما قررنا سر هذا الاختزال و کونه علی النحو المذکور أیضا فإنه لو لم یقع أو وقع لا علی النحو المذکور لکان یزید ألف سنه من سنی الدنیا علی یوم من الأیام الربانیه أو ینقص عنها و هو خلاف ما أخبرنا الله تعالی به من مساواتهما المبنیه علی حکمته و مصلحته بلا شبهه.

ثم لیعلم أن کون السنه الدنیویه القمریه ثلاثمائه و أربعه و خمسین یوما مبنی علی ما تعارف من إسقاط الکسر الناقص عن النصف فی الحساب مساهله فلا ینافی کونها فی الحقیقه زائده علیه بثمانی ساعات مستویه و ثمان و أربعین دقیقه علی ما هو المضبوط بالأرصاد فعلی ذلک تکون بقیه السنه الربانیه التی بإزاء عمر الدنیا أیضا زائده بمثل تلک الساعات و الدقائق بحکم المساواه المذکوره فیلزم من هذه الجهه أن یکون أیام (۱)

السته المختزله لخلق الدنیا ناقصه عنها أیضا بالقدر المذکور لئلا یلزم زیاده مجموعهما علی ثلاثمائه و ستین و قد أشرنا فی تصویر زمان حمل الدنیا إلی هذه الدقیقه فتذکر.

انتهی کلامه رفع الله مقامه و لقد أحسن و أجاد و حقق و أفاد فی إبداء هذا الوجه الوجیه مع تأیده بما ذکر و بغیره من الأخبار المتقدمه عن مجاهد و غیره و بما رواه الصدوق رحمه الله فی الفقیه و غیره فی عله الصلوات الخمس عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله حَیْثُ قَالَ: وَ أَمَّا صَلَاهُ الْمَغْرِبِ فَهِیَ السَّاعَهُ الَّتِی تَابَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِیهَا

۱- ۱. الایام(ظ).

عَلَى آدَمَ وَ كَانَ بَيْنَ مَا أَكَلَ مِنَ الشَّجَرَهِ وَ بَيْنَ مَا تَابَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْهِ ثَلَاثُمِائَهِ سَنَهٍ مِنْ أَيَّامِ الدُّنْيَا وَ فِي أَيَّامِ الْآخِرَهِ يَوْمٌ كَأَلْفِ سَنَهٍ مَا بَيْنَ الْعَصْرِ إِلَى الْعِشَاءِ.

و قد أوردت مثله بأسانيد فی المجلد الخامس و بما

رواه السيوطی فی الدر المنثور عن عكرمه قال سأل رجل ابن عباس ما هؤلاء الآيات فِي يَوْمٍ كانَ مِقْدارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَهٍ(۱) و يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّماءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كانَ مِقْدارُهُ أَلْفَ سَنَهٍ(۲) و يَسْتَعْجِلُونَكَ بِالْعَذابِ وَ لَنْ يُخْلِفَ اللَّهُ وَعْدَهُ وَ إِنَّ يَوْماً عِنْدَ رَبِّكَ كَأَلْفِ سَنَهٍ مِمَّا تَعُدُّونَ (۳) قال يوم القيامه حساب خمسين ألف سنه و خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِي سِتَّهِ أَيَّامٍ كل يوم ألف سنه و يُدَبِّرُ الْأَمْرَ مِنَ السَّماءِ إِلَى الْأَرْضِ ثُمَّ يَعْرُجُ إِلَيْهِ فِي يَوْمٍ كانَ مِقْدارُهُ أَلْفَ سَنَهٍ و ذلک (۴)

مقدار السير.

و عن عكرمه فِي يَوْمٍ كانَ مِقْدارُهُ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَهٍ قال هی الدنيا أولها إلى آخرها يوم مقداره خمسون ألف سنه.

لكن فيما زيف به بعض الوجوه الأخر نظر إذ بناء تحقيقه على تحقق الزمان الموهوم قبل خلق العالم و إن كان تقديره و قسمته بالأيام و الساعات فيمكن أن يقال بعد خلق الكواكب و حركاتها و تعيين الليالی و الأيام و الشهور و الأسابيع يمكن الرجوع القهقری و تعيين جميع ذلک فی الأزمنه الماضيه تقديرا و تكلف التقدير مشترک بين الوجهين مع أن هذا الوجه أوفق بظواهر أكثر الآيات و الأخبار و أما أن السته الأيام لا يكون مبالغه فی جانب القله إذا حملت على أيام الدنيا فليس كذلک بل فی خلق السماوات و الأرض مع وفور عظمتهما و اشتمالهما على أنواع الحكم الدقيقه و المصالح الأنيقه مما يدل على غايه القدره و العلم و الحكمه و أما أنه كان يمكن خلقهما فی أقل من ذلک الزمان فبين الرضا عليه السلام الحكمه فی ذلک فلعله سبحانه جمع بين الأمرين أی عدم الخلق دفعه و قله الزمان رعايه للأمرين معا و سائر ما ذكره قدس سره إما محض

۱- ۱. المعارج: ۴.

۲- ۲. السجده: ۵.

۳- ۳. الحجّ: ۴۷.

۴- ۴. فی المخطوطه: قال ذلک.

استبعاد أو مقايسه بعض المخلوقات ببعض و كلاهما مما لا وقع له فى هذا المقام.

و أما الاختزال فيمكن أن يكون غرضه عليه السلام الإشاره إلى عله شيوع هذا الاصطلاح أى إطلاق السنه فى عرف الشرع و العرف العام على ثلاثمائه و ستين مع أنها لا توافق السنه الشمسيه و لا القمريه بأنها مطابقه للسنه الأولى من خلق العالم إذا حسبت من ابتداء الخلق و أما السنه القمريه فهى مبنيه على حركه القمر بعد وجوده و السته المتقدمه المصروفه فى خلق العالم مختزله منها و سيأتى لذلك مزيد تحقيق فى محله إن شاء الله تعالى.

ثم اعلم أنه قد تكلم كثير من الناس من الفرق المتشتته فى قدر زمان عمر الدنيا فأكثر اليهود بل سائر أهل الكتاب مالوا إلى تقليله بأمور خطابيه لا ترتضيها العقول السليمه و جمهور الهنود بالغوا فى تكثيره بخيالات حسابيه تتنفر عنها الطبائع المستقيمه و أما مشاهير قدماء الحكماء و جماهير عظماء الأحكاميين فقد توسطوا فى ذلك و لكن تفرقوا إلى أقوال شتى و حكى أبو معشر البلخى فى كتابه المسمى بسر الأسرار عن بعض أهل هند أن الدور الأصغر ثلاثمائه و ستون سنه و الأوسط ثلاثه آلاف و ستمائه سنه و الأكبر ثلاثمائه و ستون ألف سنه و لعل المراد بالدور الأكبر زمان عمر الدنيا و بالسنه السنه الشمسيه فيطابق ما اعتمد عليه جمع من أعلام المنجمين من قول حكماء فارس و بابل أن سنى عمر العالم ثلاثمائه و ستون ألف سنه شمسيه كل سنه ثلاثمائه و خمسه و ستون يوما و خمس عشره دقيقه و اثنتان و ثلاثون ثانيه و أربع و عشرون ثالثه و مستندهم فى ذلك على نقل أبو معشر من (۱)

أهل فارس أن الكواكب السبعه فى أول خلق الدنيا كانت مجتمعه فى أول الحمل و يكون اجتماعها فى آخر زمان

بقائها فى آخر الحوت و زمان ما بينهما ثلاثمائه و ستون ألف سنه من تلك السنين و أما مستندهم فى الاجتماع المذكور على نحو ما تصوروه فى المقامين فغير معلوم.

ثم اعلم أن هذه الخيالات و الروايات و إن لم يكن مبتنيه على أصل متين

۱- ۱. عن(خ).

لكنهـا ممـا يرفع اسـتبعادات الأوهـام عن الأخبـار الوارده فى الرجعه و طول امتـداداتها فإنها أيضا داخله فى زمان عمر الـدنيا فإذا حسبت تلـك الأزمان مع ما ورد فى بعض الأخبار من أزمنه كون غير آدم و أولاده فى الأرض يصـير قريبا مما ذكر بعض هؤلاء الجمـاعه و بالجمله كل من الأمرين مما يصـلح أن يصـير سـببا لرفع الاسـتبعاد عن الآخر ثم إن بعض المتصـدين لحل هـذا الخبر سلك مسـلكا أوحش و أغرب حيث قال السـنه فى العرف تطلق على الشمسـيه التى هى عباره عن عود الشمس بحركتها الخاصه لهـا إلى الوضع الـذى فرض أولاـ كـأول الحمـل مثلا الـذى يتساوى عنـد حلولها فيه زمان الليل و النهار تقريبا بعـد أن كان الليل أطول فى معظم المعموره و على القمريه التى هى عباره عن عود القمر إلى وضـعه المفروض أولا مع الشـمس فى سمت الحركه اثنتا عشـره مره كل مره تسمى شهرا و قد علم بالتجربه و الرصد أن زمان الأولى يكون ثلاثمائه و خمسه و ستين يوما و كسرا من يوم و زمـان الثانيه ثلاثمائه و أربعه و خمسـين يوما و كسـرا و لو فرض فارض كون الشـمس أسـرع حركه بحيث تتم دورتها فى ثلاثمـائه و ستين بلاـ زيـاده و نقصان و القمر بحاله يكون مقـدار السـنه القمريه أيضا ثلاثمائه و ستين يوما كل شـهر ثلاثون يوما كما لا يخفى على المحاسب و حينئذ لم يكن اختلاف بين السنه القمريه و الشمسيه لكن قد جعل الله سبحانه زمان الشمسيه أكثر من ذلك بقريب من سـته أيام و زمان القمريه أنقص بنحو ذلك لمصالح تعود إلى مخلوقاته فى السـماوات و الأرضين ينتظم بها النظـام الأكمـل الـذى لاـ يعلم كنهه إلاـ هو فلعـل هـذا هو المراد من جعل السـنه ثلاثمائه و ستين و حجز السـته الأيام عنها بل لا ينقبض العقـل من أن يكون المراد بخلق السـماوات و الأـرض فى سـته أيـام ذلـك أعنى على اختلاـف نظام لحركه السـماويات خصوصا النيرين اللـذين قـدرت بهما الشـهور و الأعوام و الليالى و الأيام و غير ذلك من مصالح الأنام قدر ذلك الاختلاف سـته أيام فى كل سنه فليتفكر جدا فى ذلك انتهى.

و أورد علیه بوجوه الأول أن کون سرعه الشمس علی الوجه المذکور مستلزمه لکون السنه القمریه أیضا ثلاثمائه و ستین یوما إنما یکون حقا إذا کان زیاده أیام الشمسیه علی ثلاثمائه و ستین موافقه لنقصان أیام القمریه عنه حقیقه و لیس کذلک فإن الأول لا- یزید علی خمسه أیام و ربع یوم فی شی ء من الأرصاد المتداوله و الثانی یزید علی خمسه أیام و خمسه أثمان یوم بالاتفاق فأقل ما به التفاوت یزید علی تسع ساعات فالصواب أن تفرض سرعتها بقدر نصف التفاوت بین زمانی السنتین حتی یتساویا و یرتفع التفاوت عما بینهما بالکلیه کما هو المقصور و ما یلزم حینئذ من عدم بلوغ شی ء منهما إلی السنتین حقیقه بل یکون أقل منه بنحو خمس ساعات فالأمر فیه سهل فإنه لا ینافی إطلاق الستین علیه عرفا.

الثانی أن کون السنه ثلاثمائه و ستین یوما فی الحدیث إخبار عن الواقع سواء حمل الخلق علی معنی الإیجاد أو التقدیر و علی ما ذکره أمر فرضی لا وقوع له أصلا.

الثالث أن المراد بالأیام المختزله عن أیام السنه إذا کان هذه الأیام فکیف یتصور أن یکون بعضها لأجل الأرض و بعضها لأجل السماء کما یظهر من بعض الآیات بل غایه ما یتصور أن یکون لها مدخل فی النظام المقصود بالنسبه إلی الجمیع.

الرابع أن هذا المعنی لهذه الأیام لا- یوافق شیئا من الروایات الداله علی تعیین یوم من أیام الأسبوع لخلق کل من المخلوقات المذکوره.

**[ترجمه]برخی محققان علت اختصاص یافتن شش روز به آفرینش جهان راچنین بیان کرده اند: کارهای خدا از روی حکمت و صلاح است، و حکمتش در آفرینش خلق خود دو قسم است. اول یکباره، بی توقف بر ماده و مدّت صادر می شود. دوم در مدتی که ماده آن به تدریج آماده گردد صادر می شود.

آبی که ماده همه امور جسمانی بود، از قسم اول بود و خلق آسمان ها و زمین و مانند آن ها از قسم دوم، و همه اهل ادیان و کثیری از قدمای فلاسفه بر آن اتفاق نظر دارند، و آنچه مفسران گفته اند که آفرینش آسمان ها و زمین به طور ابداع و از «لا شی ء» بوده درست نیست، و دلیلش خطبه های امیر المؤمنین علیه السّلام و دیگر موارد است.

سپس قسم دوم نسبت به هر آفریده، اندازه معینی از زمان را لازم دارد، چنانچه ملاحظه می شود که عادت خدا در خلق گیاهان از مواد عنصری و هم انواع جانداران از نطفه در رحم مادر، مدتی لازم دارد؛ بنا بر این خلق آسمان ها و زمین از ماده آب در زمان مقدر، از این باب است، و حکمت این خلق تدریجی در زمان محدود معلوم نیست، زیرا از اسرار قضا و قدر است و عقل بشر بدان راه ندارد و به همین جهت در بسیاری از آیات قرآن و اخبار، بحث و کنکاش از اسرار قدر بر ما و بلکه برخی مقرّبان و فرستادگان هم منع شده است.

به علاوه، روز یک دوره حرکت خورشید است به حرکت سریع شبانه روزی، و چگونه ممکن است آفرینش آسمان که خورشید را و اختراندر بر دارد با روز اندازه گیری شود، و تصویر دائره روز در تکوین دوره آن مستلزم دور محال است و ابن عربی در کتاب خود به نام فتوحات گفته است، روز یک دوره فلک اطلس است و نیاز به وجود خورشید و هفت آسمان ندارد؛ شب و روز به آن ها نیاز دارند و آن ها غیر آنند .

و اشکالش این است که این بر پایه اصول فلسفه است و عرف و لغت چیزی جز آن است و بنای زبان شرع بر اساس آن ها است، و برای همین است که همه مفسران در صدد تأویل آن برآمده اند و یا این چند روز را بر مقدار زمان معادل آن حمل کرده اند و یا به معنی اوقات و یا دفعات به همان شماره تفسیر کرده اند که مثلا معنی خلق زمین در دو روز، خلق آن در دو بار باشد، یک بار خلق اصلش و یک بار خلق اجزاء و خصوصیاتش، و همچنین در آسمان و غیر آن.

به خوبی روشن است که هیچ کدام از دو تأویل و خصوصاً دومی مناسب تعیین روز مخصوصی برای آفرینش هر کدام از آن ها - چنانچه در روایات است - نمی باشد؛ و به علاوه از نظر عقلی بعید به نظر می رسد که خلق انسان از نطفه، عادتا در کمتر از شش ماه نشود و خلق آسمان ها و زمین و ما بین آ ن ها در شش روز باشد - . البته مسلما منظور مؤلف از این استبعاد عقلی، به لحاظ قدرت خداوند نیست بلکه به لحاظ حکمت و اراده خداوند می باشد. - با اینکه خدا فرموده: «لَخَلْقُ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ أَكْبَرُ مِنْ خَلْقِ النَّاسِ وَ لكِنَّ أَكْثَرَ النَّاسِ لا يَعْلَمُون» - . غافر / ۵۷ - {خلق آسمان ها و زمین بزرگتر است از آفرینش مردم ولی بیشتر مردم نمی دانند}. و نیز تعبیر خدا از زمان مخصوص، باید نکته ای داشته باشد و دست کم اینکه اشاره به کمی یا فزونی است و هیچ کدام در اینجا مناسب نیست زیرا اگر منظور این است که مردم پی به عظمت قدرت خدا ببرند که در این مدت کم همه آسمان ها را و زمین را آفریده، معلوم است که جایگاهی ندارد، بعد از آنکه اعلام کرده، هر چه را خواهد، می گوید باش و بی درنگ می باشد؛ و اگر برای این است که بر بنده های خود منّت گذارد که آفرینش در این مدت طولانی برای فراهم کردن نیازمندی های آنان در زندگانی بوده، معلوم است که شش روز برای این مقصود مناسب نیست.

و درست این است که روز - اگر چه علم نزد خداوند است و اهل آن - تفسیر به روز الهی شود که یک بار در قرآن فرموده: «إنّ یوماً عند ربّک کألف سنهٔ ممّا تعدّون»، - . حج / ۴۷ - {و در حقیقت یک روز [از قیامت] نزد پروردگارت مانند هزار سال است از آنچه می شمرید.}

و در جای دیگر گفته: «فی یوم کان مقداره ألف سنهٔ ممّا تعدّون»، - . سجده / ۵ - {در روزی که مقدارش آن چنان که شما [آدمیان] برمی شمارید هزار سال است.} و در جای دیگر: «فی یوم کان مقداره خمسین ألف سنهٔ»، - . معارج / ۴ - {در روزی که مقدارش پنجاه هزار سال است.}

چون آیات قرآن مفسّر یکدیگرند، و بسا که روز نخست را به عنوان روز ربّانی تعبیر می کنند و دومی را روز الهی، و به هر تقدیر با هر روزی از هفته که آفرینش هر کدام به آن وابسته است موافق می شود و با امتنان هم که منظور خدا در بسیاری از امثال این آیات است، مناسبت دارد.

و شاید حمل آن به معنی اول که هر روزی هزار سال دنیوی است، در مسأله ما، مناسب تر و نزدیک تر است و تقریرش این است که هر امتدادی را خواه مانند جسم ثابت باشد و خواه مانند زمان غیر ثابت و گذرا، می توان تقسیم به اجزائی کرد و هر جزئش هم به اجزائی خردتر تا آنجا که نیاز به تعبیر دارد، مانند اندازه گیری فلک با بروج و منازل و درجات، و اندازه گیری زمان به سال و ماه و روز و ساعت، بنا بر این از حکمت خدا به دور نیست که زمان پیش از دنیا را اندازه بگیرد و زمان پس از آن را هم با اندازه های متعارف زمان دنیا از سال و ساعت اندازه بگیرد ولی با رعایت تناسب این اجزا با اندازه آن ها. و

چنانچه یک روز دنیا یک گردش خورشید است،می توان گفت که یک روز پیش از دنیا به انـدازه هزار سال زمان دنیا است، و یک روز پس از دنیا به انـدازه پنجاه هزار سال زمان دنیا است، و دو آیه پیشـین وضـعیت زمان پیش از دنیا است، و آیه سوم وضعیت زمان پس از دنیا.

و بعیـد نیست - چنانچه از اشاره اخبار برمی آیـد - که خـدا برای زمان پیش از دنیا هفته هایی مقدر کرده باشد و اول هفته آن را احد (یکشـنبه) نامیده باشد و دوم را دوشـنبه و همچنین تا به شـنبه می رسد؛ و همچنان ماه هایی برایش مقدر کرده باشد که کامل آن سـی روز است و اول آن ها را محرم نامیـده باشد یا رمضان - به اختلاف روایات - در باره نخستین ماه سال و دومی را به صـفر یـا شوال و همچنـان تـا ذی الحجّه یـا شـعبان، و به هر تقـدیر مجموع یک سال کامل و ۳۶۰ روز بوده است؛ سپس روزهای هفته و ماه های ما را در آغاز و در شماره و در نام گذاری، موافق

و متناسب با آن هفته ها و ماه ها نموده است.و مؤیـد آن است آنچه در سوره توبه است که فرمود: «إنّ عدهٔ الشـهور عندالله اثنا عشـر شـهراً فی کتاب الله یوم خلق السـموات و الأرض منها أربعه حرم»، - . توبه / ۳۶ - {در حقیقت شـماره ماه ها نزد خـدا از روزی که آسـمانها و زمین را آفریـده، در کتاب [علم] خدا دوازده ماه است. از این [دوازده ماه] چهار ماه [ماه] حرام است.} و به این بیان، روایاتی که می گویند خدای تعالی زمین و آسـمان را روز یکشـنبه آفرید یا فرشته ها را در روز جمعه، درست می شود و دیگر این اشـکال مطرح نیست که اصل روز یا خصوص یکشـنبه، پس از خلق آسـمان و زمین است و نه این اشکال که خلق فرشته ها پس از خلق آسمان و زمین است، که پس از آن ها بوده، چنانچه در حدیث امام رضا علیه السلام بیان شد.

و روایت خلـق زمین در شب بیست و پنجم ذی قعـده هم درست می شـود و بعیـد به نظر نمی رسـد و و از نظر عقلی به راحتی قابـل پـذیرش است. از جهت اینکه امتیـاز ماه ها از یک دیگر و ترتیب بنـدی آن ها با این اسامی و آنچه دنبال آن ها است، از آفرینش انس و بلکه جن، پس از کشش و پهن شدن زمین بوده نه پیش از آن.

از آنچه صاحب ملل و نحل در این زمینه ذکر کرده، مطلب روشن می شود. او می گوید: یهود اتفاق نظر دارند بر اینکه خدای تعالی چون از آفرینش آسـمان و زمین فارغ شد بر عرش خود قرار گرفت و به پشت خوابید و یک پایش را بر پای دیگر نهاد، و گروهی از آن ها گفتند: شـش روز همان شـش هزار سال است زیرا یک روز نزد پروردگارت چون هزار سال است که شما به گردش سال قمری شـماره می کنید و آن همان مدتی است که از زمان آدم علیه السّـلام تا به امروز گذشته و با آن آفرینش به کمال رسـیده،و چون آفرینش به کمال رسد، شـروع امر است و از شروع امر، استواری بر عرش است و فراغت از آفرینش؛ و این چیزی نبوده که گذشته باشد بلکه در آینده است، در صورتی که هر روز را هزار سال بشماریم.

و معلوم می شود که در بعضـی کتب آسـمانی مانند تورات، اشاره ای بوده که مقصود از روزهای آفرینش آسـمان ها و زمین، روزهـای ربّانی و غیر متعارف ما است ولی یهود متوجه نشدنـد که آن ها (روزهای آفرینش) پیش از زمان دنیا بودنـد و عمـداً آن را تحریف کردند و بر زمان دنیا تطبیق کردند تا پندار غلط خود را که شـریعت موسـی اول شـریعت رسمی خدا است ثابت کنند و نسخ و رسمیت هر شریعت پیش از آن را که شرایطی مانند شریعت خودشان را داشته باشد، معترف نشوند.

و از آنچه محمّد بن جریر طبری در آغاز تاریخش ذکر کرده روشن می شود که حمل این ایام بر ایام ربانیّه، میان مسلمانان از

گذشته امر ثابتی بوده، و از تأمل در آنچه ما تقریر و بیان نمودیم برایت روشن می شود که آسمان ها و زمین و هر چه در آن ها است، چون شخصی که از آب نطفه خلق شود، طبق استعداد خود به تدریج و چنانچه خدا خواسته، موجود شدند؛ در مدتی که به حساب ما شش هزار سال قمری و مطابق شش روز ربّانی است و پس از این مدت که دوران حمل آن ها بوده، به صورت کامل در طالع سرطان و شرف اختران متولد شدند، و از آن زمان خورشید و ماه به چرخش مقدر خود پرداخته و پدید شدن شب و روز منوط به آن ها شده، و این امر در روز جمعه بوده - با توجه به بیانی که اشاره شد - و در ششم محرم الحرام یا ماه رمضان المبارک، سه ساعت و دوازده دقیقه از روز گذشته. و این با آنچه در حدیث امام رضا علیه السّلام گذشت که آفتاب در میانه آسمان پدیدار شده، منافات ندارد زیرا آن حضرت نظر به روز دنیا داشته و نه به ایام ربانی، و آنچه ما گفتیم بنا بر آن ها است و توافق و تطبیق میان ساعات روز دنیا و روز ربانی لازم نیست. این آغاز عمر دنیا است و آغاز آفرینشش از نطفه به اندازه زمان حمل که دانستی، مقدم بوده و آغاز روز یکشنبه از ایام حمل غرّه یکی از دو ماه بوده (محرم یا رمضان) و از آنچه از دلالت های یقینی به ما رسیده شکی نیست که برای آن مدت مشخص و اجل معینی تعیین شده است. و احتمال می رود که خدای تعالی برای آغاز خلق زمین تا مرگ آن، یک سال کامل از سال های ربانی مقدر کرده و شش روز آن را دوران آفرینش آن ساخته و بقیه را که سیصد و پنجاه و چهار روز، مطابق سیصد و پنجاه و چهار هزار سال دنیوی است، عمر آن مقرّر ساخته که این مطلب از روایات و اشارات صادقین علیهم السلام روشن است. که از آن جمله است آنچه از رسول خدا صلّی اللّٰه علیه و آله در فضیلت جهاد وامور مربوط به آن رسیده که فرمود: یک روز مرزداری در راه خدا بهتر است از عبادت مرد در میان اهل و خانواده خود به مدت یک سال که سیصد و شصت روز است و هر روزی هزار سال است؛ کسی که نکته بین باشد، از خصوصیتی که در آن یاد شده می فهمد که مقصود از این سال و روز، چیزی غیر سال و روز دنیا است، زیرا در دنیا سالی به این شماره از روز وجود ندارد، چون نه مطابق سال شمسی است و نه قمری، و روزی در دنیا به این بلندی نیست، پس گمان می رود که این تعبیر برای بیان نهایت آنچه ممکن است مرد در آن عبادت کند باشد، و آن تمام عمر دنیا است.

و آنچه صدوق در فقیه و کلینی در کافی روایت کردند - سپس هر دو روایت را آورده و گفته: - وجه دلالت این دو حدیث بر گفته ما این است که سال نخستی که شش روز از آن کم شده، باید همان سال ربانی باشد زیرا سال شمسی و قمری دنیا ۳۶۰ روز آفریده نشدند، چنانچه در جای خود ثابت است، و برای آنکه اگر به سال دنیوی حمل شوند، آن شش روز اگر دنیوی باشند، از کسر و کم کردن آن ها لازم می آید که اولین سال عمر دنیا ۳۵۴ روز شود نه همه سال ها؛ و اگر مقصود ایام ربانیه باشد، کسر و کم کردن آن تصور نمی شود زیرا هر روزش هزارسال از این سال ها است.

پس به طور قطع، منظور از این سال، سال ربانی است چنانچه بیان کردیم که این شش روز هم روزهای ربانی است. و اما سال دوم که در این حدیث ذکر شده، باید همان سال دنیوی باشد که برخی ماه هایش کامل و سی روزه نیستند، بنا بر این از نقصان در این سال و در ماه های آن به جهت کسرشدن وکم شدن مذکور فهمیده می شود که اگر این شش روز از سر سال ربانی کم نشده بود و دنیا در زمانی بیرون از آن که به آن متصل است آفریده شده بود، ایام سال دنیوی ۳۶۰ روز می شد .

و هم دلالت بر این دارد که اگر مثلاً ده روز از آن کم شده بود، ایام سال دنیوی ۳۵۰ روز می شد و بر این روش و از اینجا روشن می شود که اقتضاء حکمت الهیه این بوده که ایام باقیمانده از سال های ربانی، با ایام هر سال دنیوی برابر باشند، و فرد

نکته سنج از لزوم برابری میان این دو ایام می فهمد که هر دو مربوط به یک چیزند و چنانچه روزهای سال دنیا به دنیا مربوطند و از عمر آن محسوب می شوند، همچنان بقیه ایام ربانی هم منسوب به دنیا هستند و از عمر آن به حساب می‌آیند.

و مؤید آن است که روزهای کم شده هم به آن مربوط شدند و روزهای آفرینش آن شمرده شدند، و در ضمن آنچه بیان کردیم، رمز این کم کردن، آن طوری که ذکر شد، روشن شد. زیرا اگر این روزها کم نشده بودند یا طور دیگری شده بود، هزار سال از عمر دنیا بر یک روز از روزهای ربانی افزوده می شد یا از آن کم می شد و آن مخالف این بود که خدای تعالی به ما از برابری آن ها،بی تردید بنا بر حکمت و مصلحتش، خبر داده است.

سپس بدان که احتساب سال دنیوی قمری به ۳۵۴ روز بنا بر این است که کسر کمتر از نیم، از روی تساهل، از حساب ساقط می گردد و منافات با این ندارد که هشت ساعت و چهل و هشت دقیقه بیشتر است، چنانچه در رصدها ضبط شده است.

بنا بر این، باقیمانده سال ربانی در برابر دنیا هم به مانند این ساعات و دقائق، زمانی اضافی دارد تا برابر باشند، و از این رو لازم می شود که شش روز کم شده برای آفرینش دنیا، به اندازه‌ای کم شود که روی هم از ۳۶۰ بیشتر نباشد، و مادر تصویر زمان حمل دنیا، به این نکته اشاره کردیم. سخنش پایان یافت. خدا درجه اش را بلند کند.

و البته چه خوب گفت و نیکو بیان کرد، محققانه و سودمند بود. اظهار این وجه درست و تأیید آنچه بیان کرد، و همچنین آنچه از اخبار گذشته از قول مجاهد و دیگران آورد، و آنچه صدوق – ره – در علت پنج وقت نماز از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله روایت کرده، که فرمود: و اما نماز مغرب، آن ساعتی است که خدای عز و جل در آن توبه آدم را پذیرفت و فاصله میان خوردن او از درخت و زمانی که خدای عز و جل توبه اش را پذیرفت، سیصد سال از ایام دنیا بود و در ایام آخرت، چون یک روز هزار سال است، آن مدت میان عصر است تا عشاء؛ و من مانند آن را به چند سند در مجلد پنجم روایت کردم.

و (این قول) به آنچه سیوطی در الدر المنثور از عکرمه روایت کرده تأیید می شود که گفت: مردی از ابن عباس پرسید، این آیه ها:{در روزی که پنجاه هزار سال اندازه دارد.} – . سجده / ۴ – و {تدبیر می کند کار را از آسمان به سوی زمین، سپس بر می آید به سوی آن در روزی که مقدارش آن چنان که شما [آدمیان] برمی شمارید، هزار سال است.} – . سجده / ۵ – و {شتاب می کنند به عذاب و هرگز خدا خلف وعده نمی کند و در حقیقت یک روز [از قیامت] نزد پروردگارت مانند هزار سال است از آنچه می شمرید.} – . حج / ۴۷ – چه معنایی دارند؟ در پاسخ گفت: روز قیامت پنجاه هزار سال است، و آفرینش آسمانها و زمین در شش روز است که هر روزی هزار سال است، و تدبیر می کند کار را از آسمان به سوی زمین سپس به سوی او بالاـ می رود، در روزی که اندازه اش هزار سال است، این اندازه مسافت و سیر است. و عکرمه درباره {در روزی که مقدارش پنجاه هزار سال است.} گفت: این دنیا است و از اول تا آخرش یک روز است که مقدار آن پنجاه هزار سال است.

ولی در انتقادی که از وجوه دیگر کرده است، اعتراض هست زیرا بناء تحقیق او بر اساس تحقیق زمانی موهوم پیش از خلق جهان است، گرچه آن را به ایام و ساعت اندازه کرده، پس ممکن است گفته شود: پس از خلق اختران و حرکات آنان و تشخیص شب ها و روزها و ماه ها و هفته ها، ممکن است به عقب برگشت و همه این ازمنه را در گذشته فرض کرد، و تکلف

این فرض در هر دو وجه مشترک است، با اینکه این وجه با ظاهر آیات و اخبار موافق تر است.

و اما اینکه شش روز دنیوی، مبالغه در کمی وقت نیست، درست نیست: زیرا آفرینش آسمان ها و زمین با این عظمت و داشتن انواع حکم دقیق و مصالح چشمگیر در شش روز دنیوی، دلیل نهایت قدرت و علم و حکمت است .

اما امام رضا (ع) حکمت امکان آفرینش آن ها در مدت کمتری را بیان کرده و شاید که خدای سبحان میان دو موضوع، یعنی نیافریدن یک باره و کم کردن زمان خلقت، برای رعایت هر دو مصلحت جمع کرده، وسایر گفته هایش یا به سبب بعید بودن است و یا مقایسه مخلوقات به همدیگر که در اینجا اهمیتی ندارند.

و اما کنار زدن شش روز از شماره سال، شاید غرض امام علیه السّلام اشاره به علت شایع شدن این اصطلاح در عرف باشد که سال را در نزد متشرعین و عرف عوام ۳۶۰ روز می دانند، با اینکه نه مطابق سال شمسی است و نه قمری؛ و امام فرموده است، این اصطلاح موافق سال اول خلقت است، اگر از آغاز آفرینش حساب شود. و اما سال قمری بر اساس حرکت ماه پس از خلق آن است و شش روز گذشته که در آفرینش عالم مصرف شده، از آن

کم شده است. و در جای خود جهت تحقیق بیشتر خواهد آمد، ان شاء اللّه تعالی.

بسیاری از فرقه های مختلف در اندازه عمر دنیا سخن گفته اند. اکثر یهودیان و سایر اهل کتاب با خیال پردازی که مورد پذیرش عقل صحیح و سالم نیست آن را کم شمرده اند، و بیشتر هندوها به خیال خود در اندازه آن مبالغه کرده اند که طبع سلیم از آن گریزان است. ولی مشاهیر حکمای قدیم و گروه بزرگان منجمین، میانه رو هستند و به چند دسته شدند: ابو معشر بلخی در کتاب سر الاسرار خود از برخی هندی ها نقل کرده که دور اصغر ۳۶۰ سال است و دور اوسط ۳۶۰۰ سال و دور اکبر ۳۶۰۰۰۰ سال. و شاید مقصود از دور اکبر عمر دنیا باشد و سال سال شمسی است و با گفته جمعی از بزرگان و همچنین با گفته حکماء فارس و بابل که عمر دنیا ۳۶۰۰۰۰ سال شمسی است، و هر سالی ۳۶۵ روز و ۱۵ دقیقه و ۳۲ ثانیه و ۲۴ صدم ثانیه است، تطبیق می کند

و دلیل آن ها - چنانچه ابو معشر از اهل فارس نقل کرده - این است که هفت ستاره سیار در آغاز خلق دنیا در اول حمل گرد هم بودند و در آخر دنیا در آخر حوت گرد هم جمع می شوند و فاصله این دو ۳۶۰۰۰۰ سال از آن سال هاست؛ و اما دلیلشان در اجتماع مذکور که تصور کردند، معلوم نیست .

و بدان که این وهمیات و روایات گر چه بر پایه درستی استوار نیستند ولی مایه رفع استبعاد ذهنها از اخبار وارده در باب رجعت و دوره زمانی آن است زیرا آن دوره هم از عمر دنیا است. و وقتی این زمانه ها را حساب کنی و با اخباری که حاکی از زمان هایی است که موجوداتی غیر آدم و اولادش در زمین زیسته اند مقایسه کنی، نزدیک به گفته این گروه می شود و خلاصه هر دو، رفع استبعاد از همدیگر می کنند.

برخی کسانی که در صدد حل این خبر برآمده، راه دورتری رفته و گفته اند: سال در عرف، یکی شمسی است که عبارت از فاصله برگشت خورشید به حرکت خاصه خود به جایی است که اول فرض شود، مثلا اول حمل که شب و روز تقریبا در آن

برابر هستند پس از اینکه شب در قسمت اکثر آبادان زمین بلندتر از روز بود. دوم قمری است و آن دوازده دور ماه است تا به آنجایی برگردد که اول با خورشید فرض شده و هر دور چرخش آن یک ماه قمری است و از تجربه و از رصد معلوم شده که مدت اولی ۳۶۵ روز و یک روز کمتر است و مدت دومی حدود ۳۵۴ روزاست.

و اگر کسی فرض کند، اگر خورشید سریع تر حرکت کند تا دوره خود را در ۳۶۰ روز بی کم و کاست طی کند و ماه به حال خود باشد، اندازه سال قمری هم ۳۶۰ روز می شود و هر ماهی سی روز، چنانچه بر محاسبه گر پوشیده نیست و در این صورت اختلافی میان سال شمسی و سال قمری نمی ماند ولی خداوند دوره سال شمسی را قریب شش روز بیشتر کرده و سال قمری را به همان اندازه کم کرده، برای مصالح مخلوقاتش در آسمان ها و زمین و تحقق نظام کاملتری که سِرّش را جز خودش نمی داند.

و شاید مقصود از اینکه سال در اصل ۳۶۰ روز بوده و شش روز از آن کم شده، همین باشد، و از نظر عقلی بعید نیست که مقصود از اینکه آسمان ها و زمین در شش روز آفریده شدند هم همین باشد، یعنی بر پایه اختلاف شش روزه حرکت اجرام آسمانی و خصوصاً دو جرم نورانی که ماه و سال و شب و روز با آن ها اندازه گیری می شوندو طبق مصالح و نیازهای مردم آفریده شدند و این اختلاف در هر سالی شش روز است و خوب در این باره بیاندیش!

و به چند وجه بر این مسأله ایراد وارد دانسته اند:

۱.

تطبیق سال شمسی و قمری با فرض اینکه خورشید شش روز سریع تر حرکت کند، در صورتی است که فزونی ایام سال شمسی مطابق ۳۶۰ روز، درست موافق کمتر بودن ماه قمری از آن باشد، با اینکه چنین نیست زیرا مدت بیشتر بودن اولی، بیش از پنج روز و ربعی نیست و فزونی دومی پنج روز و پنج ثمن روز است و ما به التفاوت آن بیش از نه ساعت است، پس باید سرعت حرکت خورشید را نصف تفاوت میان دو سال فرض کرد تا درست باشد و در این صورت، هیچ کدام به اندازه سال تمام نمی رسند بلکه در حدود پنج ساعت کمتر می شوند و آن سهل است زیرا با اطلاق شصت روز در عرف منافات ندارد.

۲.

سیصد و شصت روز در حدیث، خبر دادن از یک واقعیت است، خواه خلق به معنی ایجاد باشد یا تقدیر و اندازه گیری، و با تکیه بر آنچه او ذکر کرد، یک امر فرضی صرف است که اصلا واقعیت ندارد.

۳.

اگر مقصود از روزهای کاسته شده از روزهای سال، ایام اختلاف میان سال شمسی و قمری است، چگونه تصور می شود که برخی برای زمین باشد و برخی برای آسمان چنانچه از بعضی آیات استفاده می شود، بلکه نهایت امر این است که دخالتی در نظام مقصود درباره همه دارند.

.۴

این معنا برای این ایام، مطابق با هیچ کدام از روایاتی نیستند که دلالت بر تعیین روزی مشخص برای آفرینش یکی از مخلوقات مذکور دارند.

**[ترجمه]

«۱۸۷»

مَجْمَعُ الْبَيَانِ، نَقْلًا مِنْ تَفْسِيرِ الْعَيَّاشِيِّ بِإِسْنَادِهِ عَنِ الْأَشْعَثِ بْنِ حَاتِمٍ قَالَ: كُنْتُ بِخُرَاسَانَ حَيْثُ اجْتَمَعَ الرِّضَا علیه السلام وَ الْفَضْلُ بْنُ سَهْلٍ وَ الْمَأْمُونُ فِي الْإِيوَانِ الْحِيرِيِّ بِمَرْوَ فَوُضِعَتِ الْمَائِدَةُ فَقَالَ الرِّضَا علیه السلام إِنَّ رَجُلًا مِنْ بَنِي إِسْرَائِيلَ سَأَلَنِي بِالْمَدِينَةِ فَقَالَ النَّهَارُ خُلِقَ قَبْلُ أَمِ اللَّيْلُ فَمَا عِنْدَكُمْ قَالَ فَأَدَارُوا الْكَلَامَ وَ لَمْ يَكُنْ عِنْدَهُمْ فِي ذَلِكَ شَيْ ءٌ فَقَالَ الْفَضْلُ لِلرِّضَا علیه السلام أَخْبِرْنَا بِهَا أَصْلَحَكَ اللَّهُ قَالَ نَعَمْ مِنَ الْقُرْآنِ أَمْ مِنَ الْحِسَابِ قَالَ لَهُ الْفَضْلُ مِنْ جِهَةِ

الْحِسَابِ فَقَالَ قَدْ عَلِمْتَ يَا فَضْلُ أَنَّ طَالِعَ الدُّنْيَا السَّرَطَانُ وَ الْكَوَاكِبُ فِی مَوَاضِعِ شَرَفِهَا فَزُحَلُ فِی الْمِيزَانِ وَ الْمُشْتَرِی فِی السَّرَطَانِ وَ الشَّمْسُ فِی الْحَمَلِ وَ الْقَمَرُ فِی الثَّوْرِ وَ ذَلِکَ (۱)

يَدُلُّ عَلَی كَيْنُونَهِ الشَّمْسِ فِی الْحَمَلِ مِنَ (۲)

الْعَاشِرِ مِنَ الطَّالِعِ فِی وَسَطِ السَّمَاءِ فَالنَّهَارُ خُلِقَ قَبْلَ اللَّيْلِ وَ أَمَّا فِی الْقُرْآنِ فَهُوَ فِی قَوْلِهِ تَعَالَی لَا الشَّمْسُ يَنْبَغِی لَها أَنْ تُدْرِکَ الْقَمَرَ وَ لَا اللَّيْلُ سابِقُ النَّهارِ(۳) أَیْ قَدْ سَبَقَهُ النَّهَارُ.

کتاب النجوم، للسيد بن طاوس بأسانيده عن محمد بن إبراهيم النعمانی عن محمد بن همام عن محمد بن موسی بن عبيد عن إبراهيم بن أحمد اليقطينی عن ابن ذی العلمين: مثله (۴)

و بأسانيده إلی كتاب الواحده لابن جمهور العمی بإسناده: مثله اعلم أنه أورد علی هذا الخبر إشكالات الأول أن الظلمه التی تحصل منها الليل عدم النور الذی يحصل منه النهار و عدم الحادث مقدم علی وجوده.

و الجواب أن الظلمه ليست عدما مطلقا بل عدم ملكه إذ هی عدم النور عما من شأنه أن يكون نيرا و مثله يمكن أن يكون مقدما و مؤخرا و الحاصل هنا أن أول خلق العالم هل كان نهارا أم ليلا.

الثانی أن عند خلق الشمس لا بد أن يكون فی بعض الأرض ليلا و فی بعضها نهارا فلا تقدم لأحدهما علی الآخر.

و الجواب أن السؤال عن معظم المعموره هل كان الزمان فيها ليلا أم نهارا فلا ينافی وجود الليل فيما يقاطرها.

الثالث ما المراد بطالع الدنيا فإن كل نقطه من نقاط الأرض لها طالع و

۱- ۱. فی المصدر: فذلک.

۲- ۲. فی المخطوطه: فی العاشر.

۳- ۳. يس: ۴۰.

۴- ۴. لم نجد ترجمه رجال السند فی شی ء من تراجم العامّه و الخاصّه.

كل نقطه من نقاط منطقه البروج طالع أفق من الآفاق.

و الجواب أنه يمكن أن يكون المراد بطالع الدنيا طالع قبه الأرض أى موضع من الربع المسكون فى وسط خط الإستواء يكون طوله من جانب المغرب على المشهور أو المشرق على رأى أهل الهند تسعين درجه و قد تطلق على موضع من الأرض يكون طوله نصف طول المعموره منها أعنى تسعين درجه و عرضه نصف أرض المعموره منها أى ثلاثا و ثلاثين درجه تخمينا و من خواص القبه أنه إذا وصلت الشمس فيها إلى نصف النهار كانت طالعه على جميع بقاع الربع المسكون نهارا فظهرت النكته فى التخصيص و يمكن أن يكون الطالع هنا بالقياس إلى الكعبه لأنها وسط الأرض خلقا و شرعا و شرفا.

الرابع كون الكواكب فى مواضع شرفها لا يستقيم على قواعد المنجمين و اصطلاحاتهم إذ عطارد شرفه عندهم فى السنبله و شرف الشمس فى الحمل و لا يبعد عطارد عن الشمس بهذا المقدار و لقد خبط الطبرى (۱)

و غيره فى ذلک فحكموا بكون عطارد أيضا حينئذ فى الدرجه الخامسه عشر من السنبله نقلا من جماهير الحكماء.

و الجواب أنه عليه السلام يمكن أن يكون بنى ذلک على ما هو المقرر عنده لا ما زعمه المنجمون فى شرف عطارد أو يقال إن عطارد مستثنى من ذلک و أحال ذلک على ما هو المعلوم عندهم أو يقال المراد بالكواكب الأربعه المفصله اعتمادا على ذكرها بعده.

الخامس أن المقرر فى كتب الأحكام فى بحث القرانات أن السبعه كانت مجتمعه فى أول الحمل و لو فرض أنهم أخطئوا فى ذلک كان على الفضل و سائر الحضار المتدربين فى صنعه النجوم أن يسألوا عن ذلک و يراجعوا فيه و لم ينقل منهم ذلک.

و الجواب أنهم ليسوا متفقين فى ذلک كما يظهر من الطبرى و غيره فلعل

۱- ۱. فى المخطوطه: و لقد خبط الطبرىّ فى تاريخه.

الفضل و غيره ممن حضر المجلس كان يسلك هذا المسلك و ربما يقال لعل الراوى سها أو خبط فى فهم كلامه عليه السلام و كان ما قاله عليه السلام هو أن الكواكب كانت مع الشمس فى شرفها و الضمير فى شرفها كان للشمس لا للكواكب فاشتبه عليه و زعم أن الضمير للكواكب ففصل كما ترى.

و أقول على ما ذكرنا لا حاجه إلى تحريف الحديث و نسبه السهو إلى الراوى و ما ذكروه ليس مستندا إلى حجه و أكثر أقاويلهم فى أمثال ذلك مستنده إلى أوهام فاسده و خيالات واهيه كما لا يخفى على من تتبع زبرهم.

قال أبو ريحان (۱)

فيما عندنا من تاريخه فى سياق ذكر ذلك و بكل واحد من الأدوار تجتمع الكواكب فى أول الحمل بدءا و عودا و لكنه فى أوقات مختلفه فلو حكم على أن الكواكب مخلوقه فى أول الحمل فى ذلك الوقت أو على أن اجتماعها فيه هو أول العالم أو آخره لتعرف دعواه تلك عن البينه و إن كان داخلا فى الإمكان و لكن مثل هذه القضايا لا تقبل إلا بحجه واضحه أو مخبر عن الأوائل و المبادى موثوق بقوله متقرر فى النفس صحه اتصال الوحى و التأييد به فإن

ص: ۲۲۹

۱- ۱. ابو ريحان محمّد بن أحمد البيرونى الخوارزمى الحكيم، الرياضى، الطبيب، المنجم المعروف، كان فليسوفا عالما بالفلسفه اليونانيه و فروعها و فلسفه الهنود، و برع فى علم الرياضيات و الفلك، بل قيل انه أشهر علماء النجوم و الرياضيات من المسلمين، كان معاصرا لابن سينا و كان بينهما مراسلات و ابحاث، كان اصله من« بيرون» بلد فى السند و سافر الى بلاد الهند أربعين سنه اطلع فيها على علوم الهنود و اقام مده فى« خوارزم» و كان أكثر اشتغاله فى النجوم و الرياضيات و التاريخ، و خلف مؤلّفات نفيسه منها« الآثار الباقيه عن القرون الخاليه» فى التاريخ الفه لشمس المعالى قابوس حكى انه كان مكبا على تحصيل العلوم متفننا فى التصنيف لا يكاد يفارق يده القلم و عينه النظر و قلبه الفكر، و كان مشتغلا فى جميع أيّام السنه الا يوم النيروز و المهرجان. و حكى عن الشيخ صلاح الدين الصفدى انه قال: كان أبو ريحان البيرونى حسن المعاشره، لطيف المحاضره، خليعا فى الفاظه، عفيفا فى أحواله لم يأت الزمان بمثله علما و فهما. توفّى سنه(۴۳۰) تقريبا.

من الممكن أن تكون هذه الأجسام (۱) متفرقه غير مجتمعه وقت إبداع المبدع لها و إحداثه إياها و لها هذه الحركات التی أوجب الحساب اجتماعها فی نقطه واحده فی تلک المده انتهی.

السادس أن الاستدلال بالآيه لا يتم إذ يمكن أن يحمل قوله تعالی وَ لَا اللَّيْلُ سابِقُ النَّهارِ علی أن الليل لا يأتی قبل وقته المقرر و زمانه المقدر كما أن الشمس لا تطلع قبل أوانها و كل من الليل و النهار لا يأتی أحدهما قبل تمام الآخر كما سيأتی بيانه فی تفسير الآيه.

و الجواب أنه عليه السلام بنی الاستدلال علی ما علم من مراده تعالی فی الآيه و كان عليه السلام عندهم مأمونا مصدقا فی ذلک.

السابع أن ما تقدم نقلا من السيوطی عن ابن عباس ينافی ذلک حيث حكم بتقدم الليل علی النهار و ما ينقل عن التوراه موافقا لذلک أيضا ينافيه.

و الجواب أن حديث ابن عباس لا يعارض به كلام الإمام عليه السلام المنقول من الأصول المعتبره و كذا نقل التوراه لم يثبت و لو ثبت فأكثرها محرفه لا يعتمد عليها و ربما يجاب بأن حدوث النور إنما هو بعد الظلمه فالظلمه مقدمه علی النور لكن طالع خلق الدنيا يعنی طالع دحو الأرض كان هو السرطان و الشمس حينئذ فی الحمل فی العاشر علی ما ذكره الإمام عليه السلام فأول الأوقات فی دحو الأرض هو الظهر و لذا سميت صلاه الظهر بالصلاه الأولی كما سميت بالوسطی أيضا عند كثير من العلماء و إنما فسر طالع الدنيا بطالع دحو الأرض لأن خلق الأرض مقدم علی خلق السماء لكن دحوها مؤخر جمعا بين الآيات انتهی.

**[ترجمه]مجمع البيان: اشعب بن حاتم گفت: ما در خراسان بوديم، در آنجا كه امام رضا عليه السّلام با فضل بن سهل و مامون در ايوان حيری مرو گرد هم بودند و سفره غذا گستردند. امام رضا عليه السلام فرمود: مردی از بنی اسرائيل در مدينه از من پرسيد، روز جلوتر خلق شده يا شب؟ جواب شما چيست؟ گفت: به حاشيه رفتند و جوابی نداشتند و فضل به امام رضا عليه السّلام گفت: ما را آگاه كن. فرمود: بسيار خوب، از قرآن پاسخ دهم يا با حساب و رياضيات؟ فضل گفت: از حساب. فرمود: ای فضل! تو می‌دانی كه طالع دنيا سرطان است در حالی كه ستارگان در موضع شرف خود بودند، پس زحل در ميزان بوده، و مشتری در سرطان و خورشيد در حمل، و ماه در ثور و اين دلالت دارد كه خورشيد در حمل بود و در دهمين درجه طالع در ميانه آسمان، پس روز پيش از شب خلق شده، و اما در قرآن هم خدا فرموده: «لا الشمس ينبغی لها أن تدرک القمر و لا الليل سابق النّهار»، - . يس / ۴۰ - {نه خورشيد را سزد كه به ماه رسد و نه شب بر روز پيشی جويد.}يعنی روز پيش از او بوده است.

در كتاب النجوم سيد بن طاوس از ابن ذی العلمين مانند آن را آورده و نيز با چند سند در كتاب الواحده ابن جمهور عمّی مانند آن

آورده شده است.

تحقيق و توضيح: بر اين خبر اشكالاتی وارد است:

.۱

ظلمتی که شب از آن حاصل شود، نبودن نور است که روز از آن پدید می شود و عدم حادث، مقدم بر وجود آن است.

جواب: ظلمت عدم مطلق نیست بلکه عدم ملکه است یعنی تاریکی در جای نور، و به این معنا ممکن است مقدم باشد بر روز یا مؤخر، و حاصل این است که آغاز آفرینش جهان روز است نه شب.

.۲

هنگامی که خورشید آفریده شد، ناچار در یک روی زمین شب است و در یک روی آن روز و هیچ کدام بر دیگری مقدم نیست.

جواب: مقصود از سؤال، مکان و آبادی های بزرگ و وسیع جهان است که در آغاز شب بوده یا روز، نه همه روی زمین.

.۳

مقصود از طالع دنیا چیست؟ زیرا هر نقطه ای از زمین یک طالعی دارد، و هر نقطه از نقاط منطقه البروج، طالع یکی از آفاق جهان است.

جواب: ممکن است مقصود از طالع دنیا، طالع قبه زمین باشد یعنی جایی از ربع مسکون در وسط خط استواء که طول آن از طرف شرق و غرب بنا به نظر هندی ها نود درجه است و شاید که مقصود از آن نقطه ای از زمین باشد به طول نود درجه و عرض تقریباً ۳۳ درجه که وسط اقالیم سبعه است و خاصیتش این است که چون خورشید به نصف النهارش برسد،در روز به همه جای ربع مسکون می تابد و همین نکته تخصیص آن است، و ممکن است طالع در اینجا از نظر کعبه باشد که وسط زمین است از نظر خلقت و شرع و مکان .

.۴

«ستارگان سبعه در جا و موضع شرف خود بودند»، بنا بر قواعد و اصطلاح منجمان درست نیست، زیرا موضع شرف عطارد در سنبله است و موضع شرف خورشید در حمل، و عطارد هیچ وقت به اندازه نیم دایره از خورشید دور نمی شود، و طبری و دیگران در این باره به خطا رفته اند که گفته اند، عطارد در این هنگام در درجه پانزدهم سنبله بوده است، به نقل از بسیاری از حکماء.

جواب: ممکن است این قضاوت طبق عقیده خود او در باره شرف عطارد باشد، نه طبق عقیده منجمان. یا گفته شود که منظور عطارد نبوده و استثنا شده، چون حال او معلوم بوده. یا مقصود، شرف چهار ستاره ای است که بعد از آن نام برده، نه همه ستاره‌ها.

.۵

در کتب احکام نجوم در بحث قرانات کواکب بیان شده است که کواکب سبعه هنگام خلق جهان همه در اول حمل بودند نه اینکه هر کدام در شرف خود، و اگر فرض شود که خطاء گفته اند، باید فضل و دیگران از اساتید علم نجوم که حضور داشتند، در این باره پرسشی کنند و مراجعه کنند و از آن ها چنین چیزی نقل نشده است.

جواب: همه منجمان در این باره هم عقیده نیستند چنانچه از طبری و دیگران روشن است، و شاید فضل و دیگر حاضران مجلس، این عقیده مخالف را داشتند، و بسا گفته اند که شاید راوی در نقل و فهم کلام امام علیه السّلام اشتباه کرده، و گویا امام فرموده: کواکب با خورشید در شرف آن همراه بودند و ضمیر در شرف به خورشید برمی گردد نه به کواکب. و راوی اشتباه کرده و شرف را برای همه کواکب فهمیده، نه خصوص خورشید.

به نظر من: بنا بر آنچه ما ذکر کردیم، نیازی به تحریف حدیث و نسبت سهو و اشتباه به راوی نیست، و آنچه آن ها گفته اند دلیل موجّهی ندارد و بیشتر گفته هایشان از این نمونه ها هستند و مبتنی است بر اوهام فاسد و خیالات واهی و بی مایه، همان طور که بر کسی که نوشته هاشان را خوب بررسی نماید، پوشیده نیست.

ابوریحان در کتاب تاریخ خود که در دست ما است، در این زمینه می گوید: در هر دوری، کواکب سبعه در اول گرد هم می آیند، چه در آغاز و چه در برگشت، ولی نه در اوقات مختلفه؛ ولی ادعای اینکه کواکب در آغاز خلقت همه در اول حمل خلق شدند یا اینکه گرد آمدنشان در آنجا آغاز عالم یا انجام آن است، دلیلی ندارد و اگر چه ممکن است ولی این مسائل باید با حجت و بیّنه روشن یا مبادی مورد اعتماد و دست اول همراه باشند که مستند به وحی است تا در دل بنشینند، زیرا ممکن است این کواکب هنگام آفرینش عالم و خود آن ها گرد هم نباشند و دارای حرکاتی باشند که طبق حساب این دوران، آن ها را در یک جا فراهم سازد.

.۶

استدلال به آیه تمام نیست زیرا ممکن است مقصود از گفته خدای تعالی:{نه شب بر روز پیشی جوید.} این باشد که از نظم و زمان مقدر و مقرر خود تجاوز نمی کند و بر روز پیشی نمی گیرد، به طوری که نظم شبانه روزی مختل شود، چنانچه خورشید هم پیش از وقت مقرر خود طلوع نمی کند.هر یک از شب وروز پیش از اتمام دیگری ظاهر نمی شوند، همانطور که در تفسیر آیه خواهد آمد.

جواب: استدلال امام علیه السلام بر اساس علم و آگاهی ای بوده که از مراد و مقصودخداوند در آیه داشته و امام علیه السلام از نظر آنان مورد اطمینان و مورد تأیید بوده است.

.۷

به نقل از سیوطی از ابن عباس حدیثی بیان شد که شب پیش از روز خلق شده و از تورات هم چنین نقل شده است و مخالف

با این حدیث است.

جواب: حدیث ابن عباس در عرض کلام امام علیه السّلام نیست و در برابر آن اعتباری ندارد و نقل از تورات قابل اثبات نیست و ثابت هم که بشود، بیشتر تورات تحریف شده و مورد اعتماد نیست، و چه بسا جواب داده شده که حدوث نور پس از ظلمت است و ظلمت بر نور پیشی دارد، ولی طالع خلق دنیا و کشش و گسترانیدن زمین در سرطان بوده و در آن هنگام خورشید در حمل بوده و حمل در درجه عاشر و ظهر بوده، چنانچه امام علیه السّلام فرموده، و آغاز کشش و گسترانیدن زمین ظهر بوده است و به این مناسبت نماز ظهر را نماز نخست گفته اند و کما اینکه نزد بیشتر علماءنماز وُسطی نامیده شده، و طالع دنیا را همان طالع دحو و گسترانیدن زمین تفسیر کرده اند برای آنکه خلق اصل زمین پیش از آسمان بوده، ولی کشیدن و گسترانیدن آن بعد از خلق آسمان؛ برای جمع کردن میان آیات .

**[ترجمه]

و أقول

یمکن حمله علی ابتداء خلق الکواکب فإن حصول النهار إنما هو عنده و الحاصل أنه تم خلق أجزاء الدنیا حین کون السرطان علی الأفق الشرقی بالنسبه إلی قبه الأرض فإذا رجعت علی توالی البروج و عددت سته من تحت الأرض و ثلاثه من فوقها کان العاشر و هو الحمل علی سمت الرأس فإذا کانت الشمس فیه یکون

ص: ۲۳۰

۱- ۱. فی المخطوطه: الاجرام.

بالنسبه إلی أكثر المعموره نهارا كما عرفت فالنهار فی أول الخلق بالنسبه إلی المعموره التی هی مسكن أشرف الخلق مقدم علی اللیل ثم إنه یحتمل أن یكون ذكر هذه المصطلحات التی لم تجر عادتهم علیهم السلام بذكرها و إجراء الكلام علی قواعد النجوم التی نفوها و زیفوها كما ستعلم إن شاء الله إلزاما علی الفضل المشهور فی تلك الصناعه و إظهارا لعلمهم علیهم السلام بجمیع العلوم و الاصطلاحات و قد یقال إن تلك الكواكب لما كانت فی ابتداء خلق العالم فی مواضع مخصوصه مضبوطه عند أهل العلم أخذا عن الأنبیاء و الحجج علیهم السلام فبعد ما أخذ المنجمون بعض ذلك عنهم زعموا أنها لتلك الخصوصیه كانت أحسن مواضع تلك الكواكب فسموها شرفا لها ثم سموا المواضع التی تقابلها هبوطا لها توهما منهم أنها عند كونها فیها هابطه من تلك المنزله و الشرف جدا و أما ما فات منهم أخذه عن أهل العلم كموضع عطارد مثلا عینوه من عند أنفسهم بخیالات شعریه مذكوره فی كتبهم.

ثم إن بعض الناس توهموا أن هذا الحدیث مؤید لكون الیوم من الزوال إلی مثله كما اعتبره المنجمون لسهوله الحساب و لا یخفی وهنه علی أولی الألباب و بعد اللتیا و التی فدلاله الحدیث علی حدوث أكثر ما یزعمه الحكماء قدیما من أجزاء العالم بین لا یحتاج إلی البیان.

**[ترجمه]ممكن است حدیث امام رضا (ع) را به آغاز آفرینش كواكب سبعه حمل نمود چون روز با آن محقق شده و حاصل این است كه آفرینش اجزاء جهان وقتی بوده كه سرطان نسبت به قبه زمین در افق مشرق بوده، و چون بروج را از زیر زمین به طور متوالی حساب و شماره بكنی، شش تا در زیر زمین قرار دارد و سه تا بالای زمین و دهمی همان حمل می شود كه بالای سر قرار می گیرد و چون خورشید در شرف خود بود كه حمل است، نسبت به اكثر شهرها و آبادی ها روز بوده، چنانچه قبلاً- دانستی. پس در آغاز خلق، در اكثر معموره ها و آبادی ها كه مسكن اشرف خلق است، روز مقدم بر شب بوده است.

و احتمال می رود ذكر این اصطلاحات نجومی بر خلاف شیوه ائمه علیهم السلام و اجراء قواعد نجوم كه نزد ائمه مردود است باشد - همان طور خواهی دانست ان شاء اللّه - و برای فضل و برتری معروف در علم نجوم بوده و برای بیان اینكه ائمه علیهم السلام همه علوم و اصطلاحات را می دانند، و نیز گفته شده كه: وقتی این كواكب وقت آفرینش عالم در مواضع مخصوصی بودند كه دانشمندان آن را از پیغمبران و حجج علیهم السلام یاد گرفته و ضبط كردند. منجمانی كه این مواضع را از آن ها یاد گرفتند، پنداشتند كه آن جاها بهترین جای كواكب بودند و آن ها را شرف كواكب نامیدند، و مواضع مقابل آن را هبوط نامیدند، به گمان اینكه كواكب از منزلت خود در اینجا سقوط كردند، و شرف و هبوط آن ستاره را هم كه دانشمندان در نیافتند - مانند موضع عطارد - خودشان بر اساس خیالات شاعرانه ای كه در كتب آن ها ذكر شده است، ساختند.

سپس برخی مردم از این حدیث پنداشتند كه روز از ظهر است تا ظهر دیگر چنانچه منجمین برای آسانی حساب اعتبار كرده اند، و سستی این كلام نزد خردمندان پوشیده نیست، و پس از همه این ها، دلالت حدیث بر حدوث اجزاء عالم بیش از آنچه حكماء قدیم پنداشته اند، روشن است و نیازی به شرح ندارد.

**[ترجمه]

کِتَابُ الْمُحْتَضَرِ، لِلْحَسَنِ بْنِ سُلَيْمَانَ مِمَّا رَوَاهُ مِنْ كِتَابِ الْخُطَبِ لِعَبْدِ الْعَزِيزِ بْنِ يَحْيَى الْجَلُودِيِّ قَالَ: خَطَبَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام فَقَالَ سَلُونِي فَإِنِّي لَا أُسْأَلُ عَنْ شَيْ ءٍ دُونَ الْعَرْشِ إِلَّا أَجَبْتُ فِيهِ لَا يَقُولُهَا بَعْدِي إِلَّا جَاهِلٌ مُدَّعٍ أَوْ كَذَّابٌ مُفْتَرٍ فَقَامَ رَجُلٌ مِنْ جَانِبِ (۱) مَسْجِدِهِ فِي عُنُقِهِ كِتَابٌ كَأَنَّهُ مُصْحَفٌ وَ هُوَ رَجُلٌ آدَمُ ضَرْبٌ (۲)

طِوَالٌ جَعْدُ الشَّعْرِ كَأَنَّهُ مِنْ مُهَوِّدَهِ الْعَرَبِ فَقَالَ رَافِعاً صَوْتَهُ لِعَلِيٍّ أَيُّهَا الْمُدَّعِي مَا لَا يَعْلَمُ وَ الْمُقَلِّدُ مَا لَا يَفْهَمُ أَنَا السَّائِلُ فَأَجِبْ فَوَثَبَ بِهِ أَصْحَابُ عَلِيٍّ وَ شِيعَتُهُ مِنْ كُلِّ نَاحِيَةٍ فَهَمُّوا بِهِ فَنَهَرَهُمْ عَلِيٌّ عليه السلام فَقَالَ لَهُمْ دَعُوهُ وَ لَا تَعْجَلُوهُ فَإِنَّ الطَّيْشَ

ص: ۲۳۱

۱- ۱. فی بعض النسخ: من مجلسه.

۲- ۲. الادم هو الاسمر، و الضرب- بسكون الراء- أی الخفيف الظريف.

لَا تَقُومُ بِهِ حُجَجُ اللَّهِ وَ لَا بِهِ تَظْهَرُ بَرَاهِينُ اللَّهِ ثُمَّ الْتَفَتَ إِلَى الرَّجُلِ وَ قَالَ لَهُ سَلْ بِكَلِّ لِسَانِكَ وَ مَا فِي جَوَانِحِكَ فَإِنِّي أُجِيبُكَ إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى لَا تَعْتَلِجُ عَلَيْهِ الشُّكُوكُ وَ لَا يُهَيِّجُهُ وَسَنٌ فَقَالَ الرَّجُلُ كَمْ بَيْنَ الْمَغْرِبِ وَ الْمَشْرِقِ قَالَ عَلِيٌّ عليه السلام مَسَافَةُ الْهَوَاءِ قَالَ وَ مَا مَسَافَةُ الْهَوَاءِ قَالَ عَلِيٌّ عليه السلام دَوَرَانُ الْفَلَكِ قَالَ الرَّجُلُ وَ مَا قَدْرُ دَوَرَانِ الْفَلَكِ قَالَ مَسِيرَةُ يَوْمٍ لِلشَّمْسِ قَالَ الرَّجُلُ صَدَقْتَ قَالَ فَمَتَى

الْقِيَامَةُ قَالَ عَلَى قَدْرِ قُصُورِ الْمَنِيَّةِ(۱) وَ بُلُوغِ الْأَجَلِ قَالَ الرَّجُلُ صَدَقْتَ فَكَمْ عُمُرُ الدُّنْيَا قَالَ عَلِيٌّ يُقَالُ سَبْعَةُ آلَافٍ ثُمَّ لَا تَحْدِيدَ قَالَ الرَّجُلُ صَدَقْتَ فَأَيْنَ بَكَّةُ مِنْ مَكَّةَ قَالَ عَلِيٌّ مَكَّةُ مِنْ أَكْنَافِ الْحَرَمِ وَ بَكَّةُ مَوْضِعُ الْبَيْتِ قَالَ فَلِمَ سُمِّيَتْ مَكَّةُ مَكَّةَ قَالَ لِأَنَّ اللَّهَ مَكَّ الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهَا قَالَ فَلِمَ سُمِّيَتْ بَكَّةَ قَالَ لِأَنَّهَا بَكَّتْ رِقَابَ الْجَبَّارِينَ وَ عُيُونَ الْمُذْنِبِينَ قَالَ صَدَقْتَ وَ أَيْنَ كَانَ اللَّهُ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَ عَرْشَهُ قَالَ عَلِيٌّ سُبْحَانَ مَنْ لَا تُدْرِكُ كُنْهَ صِفَتِهِ حَمَلَةُ الْعَرْشِ عَلَى قُرْبِ زُمَرَاتِهِمْ مِنْ كَرَاسِيِّ كَرَامَتِهِ وَ لَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ مِنْ أَنْوَارِ سُبُحَاتِ جَلَالِهِ وَيْحَكَ لَا يُقَالُ أَيْنَ وَ لَا ثَمَّ وَ لَا فِيمَ وَ لَا لِمَ وَ لَا أَنَّى وَ لَا حَيْثُ وَ لَا كَيْفَ قَالَ الرَّجُلُ صَدَقْتَ فَكَمْ مِقْدَارُ مَا لَبِثَ اللَّهُ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَخْلُقَ الْأَرْضَ وَ السَّمَاءَ قَالَ أَ تُحْسِنُ أَنْ تَحْسُبَ قَالَ نَعَمْ قَالَ لَعَلَّكَ لَا تُحْسِنُ قَالَ بَلَى إِنِّي لَأُحْسِنُ أَنْ أَحْسُبَ قَالَ عَلِيٌّ أَ فَرَأَيْتَ لَوْ كَانَ صُبَّ خَرْدَلٌ فِي الْأَرْضِ حَتَّى سَدَّ الْهَوَاءَ وَ مَا بَيْنَ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ ثُمَّ أُذِنَ لِمِثْلِكَ عَلَى ضَعْفِكَ أَنْ تَنْقُلَهُ حَبَّةً حَبَّةً مِنْ مِقْدَارِ الْمَشْرِقِ إِلَى الْمَغْرِبِ ثُمَّ مُدَّ فِي عُمُرِكَ وَ أُعْطِيتَ الْقُوَّةَ عَلَى ذَلِكَ حَتَّى تَنْقُلَهُ وَ أَحْصَيْتَهُ لَكَانَ ذَلِكَ أَيْسَرَ مِنْ إِحْصَاءِ عَدَدِ أَعْوَامِ مَا لَبِثَ عَرْشُهُ عَلَى الْمَاءِ مِنْ قَبْلِ أَنْ يَخْلُقَ الْأَرْضَ وَ السَّمَاءَ وَ إِنَّمَا وَصَفْتُ لَكَ بِبَعْضِ عُشْرِ عَشِيرِ الْعَشِيرِ مِنْ جُزْءِ مِائَةِ أَلْفِ جُزْءٍ وَ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنَ الْقَلِيلِ فِي التَّحْدِيدِ قَالَ فَحَرَّكَ الرَّجُلُ رَأْسَهُ وَ شَهِدَ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَّ مُحَمَّداً رَسُولُ اللَّهِ.

**[ترجمه]المحتضر حسن بن سلیمان: به نقل از کتاب خطب عبد العزیز بن یحیی جلودی می گوید: امیر المؤمنین علی علیه السّلام در خطبه خود فرمود: بپرسید از من که اگر از هر چه زیر عرش است از من پرسیده شود، پاسخ می گویم واین سخن را پس از من غیر نادان پر مدعا یا دروغگوی یاوه سران می گوید. مردی گندمگون و ظریف، بلند قد با موی تابیده که گویا از مرتاضان عرب بود و کتابی چون قرآن به گردن آویخته بود، از گوشه مسجد برخاست و آواز برآورد: ای آنکه مدعی چیزی را که نمی دانی هستی و چیزی را که نمی فهمی به گردن می گیری! من سؤال می کنم پس پاسخ بده. و یاران و شیعیان علی علیه السلام از هر سو برخاستند و قصد او کردند. علی علیه السلام به آن ها تشر زد و فرمود: او را وا نهید و شتاب نکنید که حجج خدا با دست یازی و زور برپا نمی شوند و به آن وسیله برهان خدا روشن نمی گردد.

سپس به آن مرد رو کرد و فرمود: با همه زبانت وهمه وجودت، هر چه می خواهی بپرس که در خدای تعالی شک و تردید راه ندارد و چرتش نمی گیرد. آن مرد گفت: میان مشرق و مغرب چه اندازه است؟ علی علیه السّلام فرمود: به اندازه مسافت هوا. گفت: مسافت هوا چند است؟ فرمود: به اندازه چرخش فلک. آن مرد گفت: اندازه چرخش فلک چیست؟ فرمود: یک روز حرکت خورشید. آن مرد گفت: درست گفتی، قیامت چه وقت است؟ فرمود:به اندازه کوتاهی آرزو و رسیدن مرگ. آن مرد گفت: راست گفتی، عمر دنیا چه اندازه است؟ فرمود: گفته می شود هفت هزار سال، سپس حدی برآورد نشده. آن مرد گفت: راست گفتی، پس بکّه کجای مکه است؟ علی علیه السّلام فرمود: مکه از اطراف حرم است و بکّه جای خود خانه کعبه است. گفت: چرا مکه را مکه گفتند؟ فرمود: برای آنکه خدا زمین را از زیر آن برکشید. گفت: پس چرا جای خانه را بکّه نامیدند؟ فرمود: برای آنکه گردن جباران و دیده گنه کاران راخم کرد. گفت راست گفتی، کجا بود خدا پیش از آنکه عرش

خود را بیافریند؟

علی علیه السّلام فرمود: منزه است آنکه حقیقت وصفش را حاملان عرشش در نمی یابند با اینکه آنان به کرسی های کرامتش نزدیکند، و نه فرشته های نزدیک به جلوه های کرامتش، وای بر تو، نباید گفت: کجا است؟ و نه آنجاست؟ و نه در چیست؟ و نه از چیست؟ و نه از کجا آمده؟ و نه کجا می باشد؟ و نه چگونه است؟ آن مرد گفت راست گفتی، بگو چه اندازه عرش خدا بر آب درنگ کرد، پیش از آنکه زمین و آسمان را بیافریند؟ فرمود: تو خوب می توانی حساب کنی؟ گفت: آری .

فرمود: شاید نتوانی. گفت: چرا، خوب می توانم حساب کنم. علی علیه السلام فرمود: اگر در روی زمین دانه خردل بریزند تا هوا و میانه مشرق و مغرب را پر کند، و آنگاه به ناتوانی مثل تو اجازه دهند تا دانه آن را در مسافتی از مشرق به مغرب انتقال دهد و آن اندازه عمر کنی و به تو نیرو بدهند تا آن ها را دانه دانه جابه جا کنی و بشماری، البته این آسان تر است از شماره گیری و حساب سال هایی که پیش از آفرینش زمین و آسمان عرش او بر آب مکان داشت، و همانا آنچه را برایت شرح دادم، جزء ناچیزی است از عظمت این اسرار و یک جزء از صدها هزار جزء دیگر، و از خدا آمرزش می خواهم از این اندازه گیری اندک. گفت: آن مرد سرش را جنبانید و گفت: گواهی می دهم که نیست شایسته پرستشی جز خدا و راستی که محمّد صلّی اللَّه علیه و آله رسول خدا است.

**[ترجمه]

بیان

و الضرب بسکون الراء الرجل الخفیف اللحم علی مسافه

ص: ۲۳۲

۱- ۱. عند حضور المنیه(خ).

الهواء هذه التبهيمات فى الأجوبه للتنبيه على عدم تكلف ما لم يؤمر الناس بعلمه و أنه لا فائده للإنسان فى علم حقائق الموجودات و مقاديرها كما تضيع الفلاسفه فيها أعمارهم على قرب زمراتهم أى جماعاتهم.

**[ترجمه]«الضرب»، به راء ساكن، مرد كم گوشت. «و على مسافه الهواء» اين مبهم گويى در پاسخ براى آگاهى دادن به عدم تعرض به بررسى مسائلى است كه مردم مأمور به دانستن آن نيستند و اينكه دانستن حقائق موجودات و اندازه آن ها كه فلاسفه عمر خود را در باره آن ضايع مى كنند، سودى براى مردم ندارد. «على قرب زمراتهم» يعنى جماعات آنها .

**[ترجمه]

تفهيم و تتميم نفعه عميم بعون الله الواهب الكريم.

اعلم أن المقصود الأصلى من هذا الباب أعنى حدوث العالم لما كان من أعظم الأصول الإسلاميه لا سيما الفرقه الناجيه الإماميه و كان فى قديم الزمان لا ينسب القول بالقدم إلا إلى الدهريه و الملاحده و الفلاسفه المنكرين لجميع الأديان و لذا لم يورد الكلينى رحمه الله و بعض المحدثين لذلك بابا مفردا فى كتبهم بل أوردوا فى باب حدوث العالم أخبار إثبات الصانع تعالى اتكالا على أن بعد الإقرار بالحق جل و علا لا مجال للقول بالقدم لاتفاق أرباب الملل عليه (1).

۱- ۱. قال الفيض رضوان اللّه عليه فى كتاب عين اليقين(ص ۴۰۷) ما هذا لفظه: حدوث العالم بمعنى افتقاره إلى الصانع و مسبوقيته بالعدم فى الجمله أى الأعمّ من العدم الزمانى من ضروريات الدين و عليه اجماع المسلمين- إلى ان قال- ما يظهر من التتبع لكلمات السلف من علماء الدين ان الواجب اعتقاده انما هو افتقار العالم إلى الصانع و مسبوقيته بالعدم فى الجمله خاصّه، و أن إطلاق حدوث العالم راجع إليه، و أن الغرض من اثباته الرد على الدهريه و الطبيعيين المنكرين للصانع الزاعمين لقدم العالم و وجوب وجوده خذلهم اللّه و لذلك كلما سئل العلماء عن البرهان على ذلك اخذوا يستدلون على اثبات الصانع و ليس فى كلامهم عن الزمان حرف اصلا إلّا إشارات على الحدوث الزمانى بالمعنى الغامض الذى نثبته و ترميزات إليه- إلى ان قال- و لو لا مخافه التطويل لنقلنا عباراتهم حتّى يتبين صدق ما ذكرنا. ثمّ ذكر كلام أبى عبد اللّه عليه السلام لابن أبى العوجاء فى حدوث الاجسام و بيان الصدوق رحمه اللّه فى ذيله فراجع و سيأتى من الشيخ المحقق أبى الفتح الكراجكىّ ان القول بثبوت زمان بين الحق تعالى و بين أفعاله مناقض للقول بالحدوث، و كذا يأتى نقل تصريح أستاده علم الهدى بأن اللّه تعالى خلق اول الحوادث من غير زمان فتأمل حقه.

و فی قریب من عصرنا لما ولع الناس بمطالعه کتب المتفلسفین و رغبوا عن الخوض فی الکتاب و السنه و أخبار أئمه الدین و صار بعد العهد عن أعصارهم علیهم السلام سببا لهجر آثارهم و طمس أنوارهم و اختلطت الحقائق الشرعیه بالمصطلحات الفلسفیه صارت هذه المسأله معترک الآراء و مصطدم الأهواء فمال کثیر من المتسمین بالعلم المنتحلین للدین إلی شبهات المضلین و روجوها بین المسلمین فضلوا و أضلوا و طعنوا علی اتباع الشریعه حتی ملوا و قلوا. حتی أن بعض المعاصرین (۱) منهم یمضغون بألسنتهم و یسودون الأوراق بأقلامهم أن لیس فی الحدوث إلا خبر واحد هو کان الله و لم یکن معه شی ء ثم یؤولونه بما یوافق آراءهم الفاسده فلذا أوردت فی هذا الباب أکثر الآیات و الأخبار المزیحه للشک و الارتیاب و قفیتها بمقاصد أنیقه و مباحث دقیقه تأتی بنیان شبههم من قواعدها و تهزم جنود شکوکهم من مراصدها تشییدا لقواعد الدین و تجنبا من مساخط رب العالمین کما

رُوِیَ عَنْ سَیِّدِ الْمُرْسَلِینَ صلی الله علیه و آله: إِذَا ظَهَرَتِ الْبِدَعُ فِی أُمَّتِی فَلْیُظْهِرِ الْعَالِمُ عِلْمَهُ وَ إِلَّا فَعَلَیْهِ لَعْنَهُ اللَّهِ وَ الْمَلائِکَهِ وَ النَّاسِ أَجْمَعِینَ.

**[ترجمه]حدوث و آفرینش

به یاری خدای بخشاینده کریم. بدان که مقصود اصلی از این باب، حدوث عالم است، چون که اثبات آن از بزرگترین اصول اسلامی است خصوصاً به روش فرقه ناجیه امامیه. در زمان قدیم، قول به قدم، تنها به دهریون و ملحدان و فلاسفه منکر همه ادیان منسوب می شد، و از این رو کلینی و برخی محدثان دیگر در کتب خود بابی جدا برای آن ایجاد نکردند بلکه در باب حدوث عالم، اخبار اثبات صانع و آفریننده را آوردند، به این اعتماد که پس از اعتراف به خدایبلند مرتبه، زمینه ای برای قول به قدم عالم و ما سوی اللّه نمی ماند، چون همه گروه هادر آن اتفاق نظر دارند.

و در طول سال های اخیر زمان ما که مردم به مطالعه کتب فلسفه مشتاق و حریصند، و از بررسی قرآن و سنت و اخبار ائمه دین روی گردانند، و دوری از دوران أئمه علیهم السلام مایه ترک و دوری آثار و احادیث و خاموشی انوارشان شده، و حقایق شرعیه با اصطلاحات فلسفه به هم آمیخته شدند و مسأله حدوث عالم مورد اختلاف شدید گردیده، و بسیاری از عالم نمایان دین دار رو به شبهه های گمراه کنندگان فلسفه بافان آوردند، و آن ها را میان مسلمانان رواج دادند، و خود گمراه شدند و دیگران را گمراه کردند، و بر پیروان شریعت طعنه زدند تا اینکه دلگیر و رنجیده شدند و تا کار به جایی رسیده که برخی معاصران از آن ها، به زبان آورده و کاغذها را سیاه می کنند و می نویسند و می گویند که جز یک خبر در باره حدوث عالم وجود ندارد و آن «خدا بود و با او چیزی نبود» است، سپس آن را هم با آراء و اندیشه های منحرف خود تفسیر کردند.

به همین منظور من در این باب، اکثر آیات، و اخبار نابود کننده شک و شبهه را نقل کردم، و به دنبالش مقاصدی آراسته و مباحثی دقیق آوردم تا شبهه های آن ها را از بیخ برکنم، و لشکر شک و تردید های آنان را از پایگاه خود به گریز و فرار وادارم، به جهت محکم نمودن قواعد دین، و دوری از خشم پروردگار جهانیان، چنانچه از سید مرسلین صلّی اللّه علیه و آله روایت شده که وقتی بدعت در امت من پدیدار شود، باید عالم علم خود را پدیدار کند و گر نه مورد لعنت خدا و فرشته ها و همه مردم خواهد بود.

**[ترجمه]

المقصد الأول فی بیان معانی الحدوث و القدم

المشهور أن للحدوث معنيين الذاتى و الزمانى و المستفاد من كلام الشيخ أن معنى الحدوث هو المسبوقيه بالعدم إما بالذات لا بالزمان و هو الحدوث الذاتى و إما بالزمان و هو الحدوث الزمانى و هو المتبادر(۲)

من لفظ الحدوث

ص: ۲۳۴

۱- ۱. فی المخطوطه: القاصرين.

۲- ۲. كأن الجمله الأخيره أعنى قوله« و هو المتبادر ...» من كلام المؤلّف- رحمه اللّه- لانا لم نجدها فی شی ء من كلمات الشيخ فی الشفاء و الاشارات و النجاه و التعليقات، على انها غير مشابهه لكلامه كما يعرفه العريف بلحن قوله. و لعله استفاد ذلك من كلامه فی الشفاء حيث قال(ص، ۵۲۶):« فان اطلق اسم الحدث على كل ما له ايس بعد ليس كان كل معلول. حادثا، و ان لم يكن يطلق بل كان شرط المحدث ان يوجد زمان و وقت كان قبله فبطل بمجيئه بعده اذ يكون بعديته لا يكون مع القبليه موجوده بل يكون ممائزه فی الوجود لأنّها زمانيه فلا يكون كل معلول محدثا بل المعلول الذى يسبق وجوده زمان و يسبق وجوده لا محاله حركه و تغير كما علمت و نحن لا نناقش فی الأسماء- إلى ان قال- فان كان وجوده بعد ليس مطلق كان صدوره عن العله ذلك الصدور إبداعا و يكون أفضل انحاء اعطاه الوجود لان العدم يكون قد منع البته و سلط عليه الوجود» إلى آخره.

إذ المتبادر منه أنه لم يكن موجودا فوجد.

و أورد عليه أن تقدم العدم على الوجود بالذات لا معنى له إذ التقدم بالذات مخصوص عندهم بالتقدم بالعليه فتقدم العدم بالعليه على الوجود يستلزم اجتماع النقيضين (١).

١- ١. اعلم ان السبق بالذات عند المتكلّمين هو سبق اجزاء الزمان بعضها على بعض، و عند الحكماء معنى عام يطلق على السبق بالطبع و بالماهيه و بالعليه، و مسبوقيه الحادث الذاتى بالعدم او بالغير- على اختلاف التعريفين- ليس على شى ء من هذين الاصطلاحين بل هو اصطلاح خاص فى مقابل الحادث الزمانى، توضيح ذلك انهم عرفوا الحادث بالمسبوق بالعدم او بالغير و المآل واحد لان المراد بالغير أعمّ من العله و العدم، ثمّ قسموه الى ما هو مسبوق بالعدم المجامع أى ما يكون ذاته بذاته غير واجده للوجود فيكون فى مرتبه ذاته خاليه عن الوجود و سموه بالحادث الذاتى، و إلى ما هو مسبوق بالعدم المقابل اى ما يكون موجودا فى زمان لم يكن موجودا قبله فيكون مسبوقا بعدمه الغير المجامع لوجوده و سموه بالحادث الزمانى، فالسبق هاهنا بحسب الخارج و هناك بحسب نفس الامر، و مرتبه نفس الامر اوسع من مرتبه نفس الماهيه من حيث هى هى قال الشيخ فى الهيات النجاه، و اعلم انه كما ان الشى ء قد يكون محدثا بحسب الزمان كذلك قد يكون محدثا بحسب الذات فان المحدث هو الكائن بعد ما لم يكن، و البعديه كالقبليه قد تكون بالزمان و قد تكون بالذات- ثم قال- فيكون لكل معلول فى ذاته اولا انه ليس، ثمّ عرض عن العله و ثانيا انه ايس، فيكون كل معلول محدثا أى مستفيدا لوجوده من غيره بعد ما له فى ذاته انه لا يكون موجودا فيكون كل معلول فى ذاته محدثا، فان كان مثلا فى جميع الزمان موجودا مستفيدا لذلك الوجود عن موجد فهو محدث لان وجوده من بعد لا- وجوده بعديه بالذات(انتهى موضع الحاجه) فتبيّن بما ذكرنا ان منشأ هذا الاشكال هو الخلط بين الاصطلاحين و حاصل الجواب ان معنى تقدم العدم على الوجود فى الحادث الذاتى كون ذاته بذاته خاليه عن الوجود و هو تقدم ما بالذات على ما بالغير لا التقدّم الذاتى الذى يستعمل فى تقدم العله على المعلول و تقدم الجنس و الفصل على النوع و غيرها.

و قـال المحقق الطوسـی رحمه الله الحـدوث هو المسـبوقیه بـالغیر و ذلک الغیر إن کان هو العله فهو الحـدوث الـذاتی و إن کان عدما فهو الحدوث الزمانی.

و یرد علیه أیضا ما یرد علی الأول لأن ذات المعلول یصـدق علیها أنها لیست بموجوده فی مرتبه ذات العله ثم وجـد المعلول بعد ذلـک السـلب لوجوب تقـدم وجود العله علی وجود المعلول و لا یتصور فی تقـدم سـلب وجود المعلول علی وجوده إلا التقـدم الذاتی المنحصـر فی التقدم بالعلیه فیعود الإشـکال و للقوم فی هذا المقام اعتراضات و أجوبه لا یناسب مقصودنا من هذا الکتاب إیرادهـا و أکثرهـا مـذکوره فی حواشـی المحقق الـدوانی و غیره علی الشـرح الجدیـد للتجریـد و بالجمله إطلاق الحـدوث علیه محض اصـطلاح لهم لاـ یساعـده لغه و لاـ عرف و إنمـا مرجعه الأـحقیه أو إلی ترتب وجـود المعلـول علی وجـود العله إذ العقل یحکم بأنه وجد فوجد.

و أثبت السـید الـداماد رحمه الله قسـما ثالثا و هو الحدوث الدهری حیث قال إن أنحاء العدم للممکن ثلاثه الأول العدم الذی هو اللیس المطلق فی مرتبه الـذات و هو لکـل ممکن موجود حین وجوده الثـانی العـدم المتکمم و هو لکـل حادث زمانی قبل زمان وجوده الثالث العـدم الصـریح الدهری قبل الوجود قبلیه غیر متکممه و لیس شـی ء من العدمین الأولین هو العدم المقابل للوجود أمـا الأـول فلأـنه یجامع الوجود فی الواقع و یسـبقه بحسب الـذات سـبقا ذاتیا و أما الثانی فلأنه ممایز لزمان الوجود و من شـرائط التناقض فی الزمانیات وحده الزمان فإذا إنما المقابل للوجود العدم الصریح الذی لا یتصور فیه حد و حد و لن یتمیز فیه حال (۱)

و حال ثم

حقق فی ذلـک تحقیقـا طویلاـ و حاصـل کلامه أن أثبت للموجودات وعاءین آخرین سوی الزمان و هو الـدهر و السـرمد و قال نسبه المتغیر إلی المتغیر ظرفها الزمان و نسبه الثابت إلی المتغیر ظرفها الدهر و نسبه الثابت إلی الثابت ظرفها السرمد.

و نقل علی ذلک شواهد کثیره من الحکماء فمن ذلک قول الشیخ فی التعلیقات حیث قال

۱- ۱. و لاجل ذاک أعنی کون الحادث الـدهری فقط مسـبوقا بالعـدم الصـریح جعل الحدوث الدهری احق أنواع الحدوث بهذا الاسم.

تعلیق العقل یـدرک ثلاثه أکوان أحدها الکون فی الزمان و هو متی الأشـیاء المتغیره التی یکون لها مبدأ و منتهی و یکون مبدؤه غیر منتهاه بل یکون مقتضـیا و یکون دائما فی السـیلان و فی تقضـی حال و تجـدد حال الثانی کون مع الزمان و یسـمی الدهر و هـذا الکون محیـط بالزمـان و هو کون الفلـک مع الزمان و الزمان فی ذلک الکون لأنه ینشأ من حرکه الفلک و هو نسبه الثابت إلی المتغیر إلاـ أن الوهم لاـ یمکنه إدراکه لأـنه رأی کـل شـی ء فی زمان و رأی کل شـی ء یـدخله کان و یکون و الماضـی و الحاضـر و المسـتقبل و رأی لکل شـی ء متی إما ماضیا أو حاضرا أو مستقبلا الثالث کون الثابت مع الثابت و یسمی السرمد و هو محیط بالدهر.

تعلیق الوهم یثبت لکل شی ء متی و محال أن یکون للزمان نفسه متی.

تعلیق ما یکون فی الشـی ء فإنه یکون محاطا بـذلک الشـی ء فهو یتغیر بتغیر ذلک الشـی ء فالشـی ء الذی یکون فی الزمان یتغیر بتغیر الزمان و یلحقه جمیع أعراض الزمان و یتغیر(۱)

علیه أوقاته فیکون هـذا الوقت الذی یکون مثلا مبدأ کونه أو مبدأ فعله غیر ذلک الوقت الذی هو آخره لأن زمانه یفوت و یلحق و ما یکون مع الشی ء فلا یتغیر بتغیره و لا تتناوله أعراضه تعلیق الدهر وعاء الزمان لأنه محیط به.

و بین فی الشـفاء أیضـا هـذا المعنی ثم قـال و لاـ یتوهم فی الـدهر و لاـ فی السـرمد امتـداد و إلا لکان مقـدارا للحرکه ثم الزمان کمعلول الـدهر و الـدهر کمعلول السـرمد و قـال أیضا فی الشـفاء إنه لا یکون فی الزمان إلا الحرکات و المتحرکات أما الحرکه فذلک لها من تلقاء جوهرها و أما المتحرک فمن تلقاء الحرکه و أما سائر الأمور فإنها لیست فی زمان و إن کانت مع الزمان فإن العالم مع الخردله و لیست فی الخردله إلی آخر ما قال و استحسن ذلک المحقق الطوسی رحمه الله و السید الشریف و غیرهما.

و اعلم أن ما نحن بصدد إثباته لا یتوقف علی تحقیق هذه الأمور فإن الذی

۱- ۱. یعتور(خ).

ثبت بإجماع أهل الملل و النصوص المتواتره هو أن جميع ما سوى الحق تعالى أزمنه وجوده فی جانب الأزل متناهیه و فی (۱) وجوده ابتداء و الأزلیه و عدم انتهاء الوجود مخصوص بالرب سبحانه سواء کان قبل الحوادث زمان موهوم أو دهر کما ستعرف إن شاء الله تعالی.

**[ترجمه]حدوث دو معنی مشهور دارد: ذاتی و زمانی. از کلام شیخ (الرئیس) برمی آید که حدوث، نبودن پیشین یعنی مسبوق بودن به عدم است یا در ذات حادث که می شود حدوث ذاتی، یا در زمان که می شود حدوث زمانی، و ظاهر هم همین است زیرا متبادر از آن این است که آن نبوده، پس وجود یافته است؛

و بر او ایراد شده که تقدم عدم بر وجود بالذات معنا ندارد، زیرا تقدم ذاتی نزد آن ها همان تقدم علت است، و تقدم عدم علت بر وجود، جمع میان نقیضین است (یعنی علت هم باشد و هم نباشد).

محقق طوسی - ره - می گوید: حدوث مسبوق بودن به چیز دیگر است و آن دیگر، اگر تنها علت باشد، حدوث ذاتی است، و اگر عدم باشد، حدوث زمانی است، و بر این نظر هم همان ایراد وارد است، چون معلول در مرتبه ذات علت نیست و پس از این نیستی هست شده، چون باید وجود علت پیش از وجود معلول باشد، و تقدم نیستی معلول بر وجود غیر، همان تقدم ذاتی که تقدم به علیت باشد نیست و همان ایرادوارد است. حکماء در اینجا ایرادها و جواب های متعددی دادند که مناسب مقصود کتاب ما نیست، و بیشتر آن ها در حواشی محقق دوانی و دیگران بر شرح جدید تجرید ذکر شده است.

و خلاصه اینکه، اطلاق حدوث بر این معنی صرف اصطلاح است و موافق عرف و لغت نیست، و در حقیقت به ترتیب وجود معلول بر وجود علت برمی گردد، زیرا عقل حکم می کند که او بود، پس این بود شد.

سید داماد یک معنی سومی به نام حدوث دهری ثابت کرده است، آنجا که گفته: انواع عدم برای ممکن، سه تا است:

۱.

عدمی که در مرتبه ذات مطلق نیست و هر ممکنی موجود هم که هست، آن نیستی را دارد.

۲.

عدم متکمّم برای هر حادث زمانی، زیرا پیش از وجودش در درون زمان جا گرفته است.

۳.

عدم و نیستی صریح دهری، پیش از لحاظ او در درون زمان.

نیستی های اول مقابل هستی نیست زیرا اولی آن ها در حال وجود تحقق دارد و بر وجود سبقه و پیشی ذاتی دارد، و دومی هم یک امتیاز برای زمان وجود است، این است که از شرائط تناقض وحدت زمان است؛ پس آنچه مقابل وجود است، نیستی

صرف است که حد و مرزی ندارد، و امتیازی از نظر حال در آن نیست.

و در این باره تحقیق بلندی کرده و خلاصه اش این است که برای موجودات دو ظرف دیگر به غیر زمان به نام دهر و سرمدثابت کرده، و گفته، زمان رابطه متغیر است با متغیر و دهر رابطه و نسبت ثابت است با متغیر، و سرمد رابطه ثابت است با ثابت و بر آن از گفته حکماء شواهد بسیاری آورده، مانند قول شیخ الرئیس در تعلیقات، آنجا که گفته تعلیق: عقل سه گونه بودن را درمی یابد:

۱.

بودن در زمان و آنگاه وجود چیزهای متغیر است که آغاز و انجامی دارند بلکه همیشه در جریانند و در گذشت از حالی و تجدید حالی و وضعیتی.

۲.

بودن به همراه زمان که دهر نامیده می شود، و این بودن و وجود، خود زمان را فرا گرفته و آن بودن فلك است با زمان و زمان در آن بودن و کون است زیرا ناشی از حرکت فلك است، و آن نسبت ثابت است به متغیر و وهم و خیال نمی تواند آن را درك کند، زیرا وهم چیزی را که در زمان است می بیند و گذشته و حال و آینده را می فهمد، و برای هر چیز، «چه وقت» را می فهمد: یا گذشته یا حال یا آینده.

۳.

بودن ثابت با ثابت دیگر که سرمد نامیده شود و محاط بر دهر است.

تعلیق: وهم هر چیز را در وقتی(متی) می فهمد، و محال است که خود زمان وقتیرداشته باشد.

تعلیق: آنچه در چیزی قرار گرفته است، آن چیز، آن را فراگرفته است، و با تغییر آن تغییر می کند و هر چه در زمان است، با تغییر زمان دگرگون شود و همه اعراض زمان به او ملحق می شود. اوقات برای او تغییر می کند، و این وقتی که مثلا آغاز بود و یا حال او است، غیر وقتی است که پایان آن است زیرا زمان او می رود و می آید، و آنچه به همراه چیزی است، با تغییر آن تغییر نمی کند وتغییر و اعراض آن را نمی پذیرد.

تعلیق: دهر ظرف زمان است زیرا به آن محیط است و آن را فرا گرفته.

در شفا، هم همین معنا را بیان کرده، سپس گفته: دهر و سرمد امتداد ندارند و گرنه اندازه حرکت بودند، سپس زمان مانند معلول دهر است و دهر مانند معلول سرمد، و نیز در شفاء گفته: در زمان جز حرکت و متحرك وجود ندارد، حرکت به ذات و جوهر خود در زمان است و متحرك به واسطه حرکت، و اما امور دیگر در زمان نیستند و گرچه به همراه آنند - چنانچه جهان درون یك دانه خردل نیست و همراه آن است. تا آخر آنچه گفته، و محقق طوسی - ره - و هم سید شریف و دیگران آن را

پسندیده‌اند.

و بـدان که آنچه ما در صـدد اثبات آن هستیم، بسـتگی به تحقیق این امور نـدارد، زیرا مورد اجماع اهل ملل و نصوص متواتره این است که همه آنچه جز خـدای تعـالی وجود دارد، زمـان بودش از سوی ازل پایـان پـذیر است، و وجودش آغـازی دارد، و ازلیت و وجود بی نهایت منحصـر به پروردگار سبحان است، خواه پیش از پدیده ها زمان موهوم باشد یا دهر، چنانچه به زودی آن را می فهمی، ان شاء اللَّه تعالی.

**[ترجمه]

المقصد الثانی فی تحقیق الأقوال فی ذلک

اعلم أنه لا خلاف بین المسلمین بل جمیع أرباب الملل فی أن ما سوی الرب سبحانه و صفاته الکمالیه کله حادث بالمعنی الذی ذکرنا و لوجوده ابتداء بل عد من ضروریات الدین قال السید الداماد فی القبسات علیه إجماع جمیع الأنبیاء و الأوصیاء(۲).

و قـال صـاحب الملل و النحل فی کتاب نهایه الأقـدام و صـححه المحقق الطوسـی ره (۳) مـذهب أهـل الحق من الملل کلها أن العالم محدث مخلوق له أول أحدثه البارئ تعالی و أبدعه بعد أن لم یکن و کان الله و لم یکن معه شی ء

ص: ۲۳۸

۱- ۱. فی المخطوطه« لوجوده» و هو الأظهر.

۲- ۲. ادعی السیّد رضوان اللّه علیه اجماع السفراء السانین الشارعین من الأنبیاء و المرسلین و الأوصیاء المعصومین علی کون ما فی عوالم الخلق و الـامر و اقلیمی الغیب و الشـهاده حادثـا بالحـدوث الـذاتی و الـدهری، فراجع کلامه فی القبسات(ص: ۱۹) و الإنصـاف ان دعوی الإجماع علی هـذه الخصوصـیات فی غیر محله، و أن الإجماع من أهل الملل انما هو علی الحـدوث الملازم للامکان و بعباره اخری الإجماع علی کون العالم بأسـره مخلوقا، فمن رأی الملازمه بین المخلوقیه و بین الحـدوث الزمانی ادعی الإجماع علی الحـدوث الزمانی و من رأی الملازمه بینها و بین الحدوث الذاتی فقط أو مع الحدوث الدهری ادعی الإجماع علیه فتدبّر جیدا.

۳- ۳. أی صـحح محقق الطوسـیّ نقل صاحب الملل و النحل، قال فی القبسات بعـد نقل هـذا الکلام عن الشهرسـتانی فی« نهایه الاقدام»: و نقل(یعنی الشهرستانی) مثل ذلک فی کتاب المصارعه مع الشیخ الرئیس) و استصح نقله خاتم المحققین(یعنی نصیر الدین الطوسیّ) فی« مصارع المصارع».

و وافقهم على ذلک جمع من أساطین الحکمه و قدماء الفلاسفه مثل ثالیس و انکساغورس و انکسیمایس من أهل ملطیه و مثل فیثاغورس و أنباذقلس و سقراط و أفلاطون من أهل آثینیه و یونان و جماعه من الشعراء و الأوائل و النساک و إنما القول بقدم العالم و أزلیه الحرکات بعد إثبات الصانع و القول بالعله الأولی إنما ظهر بعد أرسطاطالیس لأنه خالف القدماء صریحا و أبدع هذه المقاله علی قیاسات ظنها حجه و برهانا و صرح القول فیه من کان من تلامذته مثل الإسکندر الأفرودیسی و ثامسطیوس و فرفوریوس و صنف برقلس المنتسب إلی أفلاطون فی هذه المسأله کتابا أورد فیه هذه الشبه (۱).

و قال السید الداماد رحمه الله من النقل الذائع الصحیح المتواتر أن أفلاطون و السته الباقین من الأساطین و غیرهم من القدماء علی حدوث عالمی الأمر و الخلق بجمیع أجزائه و أرسطو و تلامذته علی قدمه (۲)

انتهی لکن الظاهر أنه کان مذهب أفلاطون حدوث الزمانیات فقط لاشتهار القول بقدم النفوس و البعد المجرد عنه (۳) و قال السید رحمه الله فی القبسات القول بقدم العالم نوع شرک و قال فی

۱- ۱. نقل فی القبسات الکلام الأخیر أعنی من قوله« و إنّما القول بقدم العالم ...» الخ عن کتاب الملل و النحل.

۲- ۲. القبسات: ۱۷. نقله بالمعنی:

۳- ۳. هذا یؤید قول السیّد الداماد- ره- ان محط النزاع هو الحدوث الدهری لا الحدوث الزمانی، قال بعد نقل قول افلاطون و ارسطو ما هذا لفظه: فلا یصحّ ان یعنی بهما القدم و الحدوث الذاتیان بته و لا ان یتوهم ان حریم النزاع هو الحدوث الزمانی، اما یشعر أن من العالم المبحوث عن حدوثه نفس الزمان- إلی أن قال- فکیف یظن بافلاطن و سقراط و من فی مرتبتهما من افاخم الفلاسفه و أئمتهم انهم ینسبون الحدوث الزمانی للعالم الأکبر و یقولون ان نفس الزمان و محله و حامل محله و الجواهر المفارقه مسبوقه الوجود بالزمان و حاصله الذات فی الزمان و لیس یتفوه بذلک من فی دائره العقلاء و المحصلین؟! و قال فی رساله« مذهب ارسطاطالیس» بعد کلام له: و لا یزیغ عن السبیل و لا یذهب الی القول بحدوث الکل حدثا زمانیا کیانیا فی زمان او آن عن عدم ممتد لا الی بدایه الا فریق من المهوشین فی الدوره الیونانیه و جماهیر المتکلفین فی الملّه الإسلامیه.

موضع آخر منه أنه إلحاد.

و قال الصدوق رحمه الله فی کتاب التوحید الدلیل علی أن الله عز و جل عالم قادر حی لنفسه لا بعلم و قدره و حیاه هو غیره أنه لو کان عالما بعلم لم یخل علمه من أحد أمرین إما أن یکون قدیما أو حادثا فإن کان حادثا فهو جل ثناؤه قبل حدوث العلم غیر عالم و هذا من صفات النقص و کل منقوص محدث بما قدمناه و إن کان قدیما یجب (۱) أن یکون غیر الله عز و جل قدیما و هذا کفر بالإجماع (۲) و قال رحمه الله فی سیاق إبطال مذاهب الثنویه فأما ما ذهب إلیه مانی و ابن دیصان من خرافاتهما فی الامتزاج و دانت به المجوس من حماقاتها فی أهرمن ففاسد بما به یفسد قدم الأجسام (۳)

و قد عقد فی هذا الکتاب بابا لإثبات الحدوث و أورد فیه الدلائل المشهوره التی سنشیر إلی بعضها و لم نوردها مخافه الإطناب و التکرار و قال فیما قال لأن المحدث هو ما کان بعد أن لم یکن و القدیم هو الموجود لم یزل (۴)

و قال فی آخر الکلام هذه أدله التوحید الموافقه للکتاب و الآثار الصحیحه عن النبی و الأئمه علیهم السلام (۵).

و قال السید المرتضی نقلا عن شیخه المفید رفع الله شأنهما فی الرد علی أبی هاشم فی القول بالحال فقال فی أثناء کلامه و کره أن یثبت الحال شیئا فتکون موجوده أو معدومه و متی کانت موجوده لزمه علی أصله و أصولنا جمیعا أنها لا تخلو من القدم أو الحدوث و لیس یمکنه الإخبار عنها بالقدم لیخرج بذلک عن التوحید و یصیر بذلک أسوأ حالا من أصحاب الصفات و ساق الکلام إلی أن قال و القول بالهیولی و قدم الطینه أعذر من هؤلاء القوم إن کان لهم عذر و لا عذر للجمیع فیما

۱- ۱. فی المصدر: وجب.

۲- ۲. التوحید: ۱۵۶.

۳- ۳. التوحید: ۱۹۴.

۴- ۴. التوحید: ۲۲۲.

۵- ۵. التوحید: ۲۲۳.

ارتکبوا من الضلال لأنهم یقولون إن الهیولی هو أصل العالم و إنه لم یزل قدیما و الله تعالی محدث کما یحدث الصائغ من السبیکه خاتما و الناسج من الغزل ثوبا و النجار من الشجر لوحا إلی آخر ما رد(۱) علیهم.

و نقل العلامه رحمه الله فی المختلف عن الشیخ المفید کلاما یدل علی أن القول بالقدم لیس من مذاهب الملیین حیث قال و أما الصابئون فمنفردون بمذاهبهم ممن عددناه لأن جمهورهم توحد الصانع فی الأزل و منهم من یجعل معه هیولی فی القدم صنع منها العالم فکانت عندهم الأصل و یعتقدون فی الفلک و ما فیه الحیاه و النطق و أنه المدبر لما فی هذا العالم و الدال علیه و عظموا الکواکب و عبدوها من دون الله عز و جل و سماها بعضهم ملائکه و جعلها بعضهم آلهه و بنوا لها بیوتا للعبادات و هؤلاء علی طریق القیاس إلی مشرکی العرب و عباد الأوثان أقرب من المجوس إلی آخر ما قال مما یؤید ما ذکرنا.

و شیخ الطائفه قدس الله لطیفه عقد فی کتاب الاقتصاد فصلا فی أن الله تعالی واحد لا ثانی له فی القدم و أقام الدلائل علی ذلک إلی أن قال فإذا ثبت ذلک بطل إثبات قدیمین و إذا بطل وجود قدیمین بطل قول الثنویه القائلین بالنور و الظلمه و بطل قول المجوس القائلین بالله و الشیطان و بطل قول النصاری القائلین بالتثلیث علی أن قول الثنویه یبطل من حیث دللنا علی حدوث الأجسام (۲) و أثبت حدوث

ص: ۲۴۱

۱- ۱. أورد(ظ) اقول: کون الموجودات المادیه مخلوقه من المواد امر یصدقه الکتاب و السنه، و النصوص علی خلق الإنسان من الطین و السماوات و الأرض من الدخان و الماء و کذا سائر الأشیاء کثیره جدا لا تکاد تخفی علی من نظر فی القرآن الکریم و الروایات الشریفه و الفرق بین خلق اللّه تعالی شیئا من ماده و بین تسویه النجّار بابا من الخشب و صنع الصائغ خاتما من الذهب ان اللّه تعالی یفیض الصور علی المواد المستعده و الإنسان یعد المواد لقبول الصور، مضافا إلی ان اعداده أیضا باذن اللّه تعالی و اقداره علیه. و اما الهیولی الأولی فقد مر الکلام فیها فی ما مضی فراجع.

۲- ۲. کلام الشیخ قدّس سرّه کما تری یؤید کلام الفیض- رضوان اللّه علیه- المتقدم ذکره. فی ذیل الصفحه(۲۲۳) فتدبر، و قریب منه کلام الشیخ الکراجکیّ حیث نسب قدم العالم إلی الدهریه القائلین بعدم تناهی افراد الإنسان و الحیوان من جهه البدء، لکنهم غیر قائلین بالصانع الحکیم و لعله- رحمه اللّه- ألحق بهم من یقول بقدم الطبائع الکلیه و عدم تناهی افرادها فی البدایه و النهایه و ان قال بالصانع الحکیم أیضا، و سیأتی کلام له صریح فی ان الزمان فعل من افعال اللّه و انه لیس بین الواجب تعالی و اول الافعال زمان أصلا، بل القول بثبوت زمان عندئذ یناقض القول بالحدوث. و هو یفسر قوله هاهنا« ان اللّه موجود قبل الافعال» بأن تلک القبلیه لیست هی القبلیه الزمانیه المقتضیه لوجود زمان قبل الخلق فتأمل.

الأجسام بالدلائل المشهوره عند المتكلمين.

و السيد المرتضى رحمه الله فى كتاب الغرر أورد دلائل على إبطال القول بالهيولى القديمه.

و قال الشيخ المحقق أبو الفتح الكراجكى (۱)

تلميذ السيد المرتضى قدس الله نفسهما فى كتاب كنز الفوائد اعلم أيدک الله أن من الملاحده فريقا يثبتون الحوادث و محدثها و يقولون إنه لا أول لوجودها و لا ابتداء لها و يزعمون أن الله سبحانه لم يزل يفعل و لا يزال كذلک و أن أفعاله لا أول لها و لا آخر فقد خالفونا فى قولهم إن الأفعال لا أول لها إذ كنا نعتقد أن الله تعالى ابتدأها و أنه موجود قبلها و وافقونا بقولهم إنه لا آخر لها لأنهم و إن ذهبوا فى ذلک إلى بقاء الدنيا على ما هى عليه و استمرار الأفعال فيها و إنه لا آخر لها فإنا نذهب فى دوام الأفعال إلى وجه آخر و هو تقضى أمر الدنيا و انتقال الحكم إلى الآخره و استمرار الأفعال فيها من نعيم أهل الجنه الذى لا ينقطع عن

ص: ۲۴۲

۱- ۱. هو أبو الفتح محمّد بن علىّ بن عثمان الكراجكىّ شيخ فقيه جليل يعبر عنه الشهيد كثيرا ما فى كتبه بالعلامه مع تعبيره عن العلّامه الحلّىّ- ره- بالفاضل. ترجمه صاحب المستدرک و ذكر مؤلّفاته و مشايخه منهم الشيخ المفيد و السيّد المرتضى و سلار بن عبد العزيز الديلمىّ. و كتابه« كنز الفوائد» من الكتب المشهوره، و قد اخذ منه جل من أتى بعده. توفى- رحمه اللّه- كما عن تاريخ اليافعى- سنه(۴۴۹) و الكراجكىّ- بالكاف المفتوحه و الراء المهمله و الجيم المضمومه- نسبه إلى« كراجک» قريه على باب واسط.

أهلها و عذاب النار الذى لا ينقضى عن المخلدين فيها فأفعال الله عز و جل من هذا الوجه لا آخر لها و هؤلاء أيدك الله هم الدهريه القائلون بأن الدهر سرمدى لا أول له و لا آخر و أن كل حركه تحرك بها الفلك فقد تحرك قبلها بحركه قبلها حركه من غير نهايه و سيتحرك بعدها بحركه بعدها حركه لا إلى غايه و أنه لا يوم إلا و قد كان قبله ليله و لا ليله إلا و قد كان قبلها يوم و لا إنسان تكون إلا من نطفه و لا نطفه تكونت إلا من إنسان و لا طائر إلا من بيضه و لا بيضه إلا من طائر و لا شجره إلا من حبه و لا حبه إلا من شجره و أن هذه الحوادث لم تزل تتعاقب و لا تزال كذلك ليس للماضى منها بدايه و لا للمستقبل منها نهايه و هى مع ذلك صنعه لصانع لم يتقدمها و حكمه من حكيم لم يوجد قبلها و أن الصنعه و الصانع قديمان لم يزالا تعالى الله الذى لا قديم سواه و له الحمد على ما أسداه من معرفه الحق و أولاه و أنا بعون الله أورد لك طرفا من الأدله على بطلان ما ادعاه الملحدون و فساد ما انتحله الدهريون.

ثم أورد رحمه الله أدله شافيه و أجوبه وافيه و تحقيقات متينه و إلزامات رزينه سيأتى بعضها فى محله و لم نوردها هنا لأنا سنذكرها بوجه أخصر ثم ذكر مناظرته مع بعض القائلين بالقدم و أنه كتب ذلك إلى الشريف المرتضى رحمه الله و ذكر الجواب الذى أورده السيد فى ذلك فمن أراد الاطلاع على جميع ذلك فليرجع إلى ذلك الكتاب.

و قال السيد المرتضى رحمه الله فى جواب سؤال ورد عليه فى آيه التطهير قال السائل و إذا كانت أشباحهم قديمه و هم فى الأصل طاهرون فأى رجس أذهب عنهم فقال السيد فى تضاعيف جوابه و أما القول بأن أشباحهم عليهم السلام قديمه فهو منكر لا يطلق و القديم فى الحقيقه هو الله تعالى الواحد الذى لم يزل و كل ما سواه محدث مصنوع مبتدأ له أول إلى آخر ما قال ره. ثم قال مسأله اعترض فلسفى فقال إذا قلتم إن الله وحده لا شى ء كان معه فالأشياء المحدثه من أى شى ء كانت فقلنا لهم مبتدعه لا من شى ء فقال أحدثها معا أو فى

زمان بعد زمان فقال فإن قلتم معا فأوجدناكم (١) أنها لم تكن معا و أنها أحدثت شيئا بعد شی ء و إن قلتم أحدثها فی زمان بعد زمان فقد صار له شريک.

و الجواب عن ذلک أن الله تعالی لم يزل واحدا لا شی ء معه و لا ثانی له و ابتدأ ما أحدثه من غير زمان (٢)

و ليس يجب إذا أحدث بعد الأول حوادث أن يحدثها فی زمان و لو جعل لها زمانا لما وجب بذلک قدم الزمان إذ الزمان حركات الفلک و ما

يقوم مقامها مما هو مقدارها فی التوقيت فمن أين يجب عند هذا الفيلسوف أن يكون الزمان قديما إذا لم يوجد الأشياء ضربه واحده لو لا أنه لا يعقل معنی الزمان إلی آخر ما أفاد فی هذا المقام.

و قال المحقق الطوسی طيب الله روحه القدوسی فی التجريد و لا قديم سوی الله تعالی (٣) و قال فيه وجود العالم بعد عدمه ينفی الإيجاب و قال رحمه الله ص: ٢۴۴

١- ١. فی بعض النسخ: أوجدناكم.

٢- ٢. هذا كما تری تصريح من السيّد- ره- بان الصادر الأول احدث من غير زمان فهو غير مسبوق بعدم زمانی، بل يمكن حدوث حوادث بعده أيضا من غير أنّ تحدث فی زمان و لا ـ ينفک عن تجرد الجميع أو الأول خاصّه. و هذا ممّا يؤيد أن الحدوث الذی كان دائرا فی السنه العلماء و وقع عليه الإجماع من أهل الملل ليس بمعنی وقوع العالم فی جزء من الزمان و مسبوقيته بعدم زمانی كما يدعيه جمهور المتكلّمين بل لا يلزم منه كون جميع العالم زمانيا أيضا الا ان يراد به العالم الجسمانی فتبصر و هذا المعنی هو الذی يستفاد من الروايات الشريفه لا سيما مما ورد فی خلق نور النبیّ و الأئمّه عليهم السلام و قد مر شطر منها فی هذا الكتاب فراجع، و سيأتی نقل المؤلّف- ره- كلمات ثله من أعاظم الاصحاب فی هذا المعنی و ارتضائه إيّاه فانتظر.

٣- ٣. ينبغی لتحصيل مرامه من هذا الكلام النظر فی ما افاده فی معنی الحدوث و القدم فاليک نص ما ذكره فی التجريد، قال: و الموجودان اخذ غير مسبوق بالغير فقديم و الا فحادث، ثم قال: و القدم و الحدوث الحقيقيان لا يعتبر فيهما الزمان و الا تسلسل. و قال: الحدوث الذاتی متحقّق، ثمّ قال، و لا قديم سوی اللّه تعالی. هذا كلامه علی اجماله و نقول: الحادث الزمانی كما عرفت ما يكون مسبوقا بعدم زمانی، و اثبات الحدوث بهذا المعنی للعالم مستلزم للتسلسل كما اشار إليه، إذ من جمله العالم نفس الزمان و حدوثه بهذا المعنی يحتاج الی زمان آخر و هكذا الی غير النهايه. فالتزم جمهور المتكلّمين تصحيحا لذلک و لما قالوا فی القديم انه مقارن لزمان غيره متناه بان الزمان امر منتزع من ذات الباریٔ سبحانه. و هذا مضافا الی عدم صحته. فی نفسه لا يدفع الاشكال، اما فساده فی نفسه فلانهم ان أرادوا بكون الزمان منتزعا من ذات الباریٔ سبحانه انه موجود حقيقی ممكن و مع ذلک ينتزع من الباری تعالی فهو واضح السخافه علی انه غير مسبوق بعدم زمانی، و ان أرادوا به انه امر موهوم كما صرّح به بعضهم ففيه انه يستلزم الغاء كل تقديم و تأخر زمانی من رأس، و عدم فرق بين الحوادث الماضيه و الآتيه و هو سفسطه ظاهره. و اما عدم دفعه للاشكال فلان العدم الزمانی انما يتصور فی ما شأنه الوقوع فی ظرف الزمان و إذا فرض نفس الزمان كذلک يجب فرض زمان آخر يقع هذا الزمان فی بعض اجزاء ذلک و هكذا فيبقی محذور التسلسل بحاله سواء قلنا بان الزمان امر منتزع أو لم نقل. و لذا الغی المحقق الطوسیّ قدّس سرّه القدوسی اعتبار الزمان فی الحدوث و القدم مستدلا باستلزامه التسلسل. فان

اراد عدم اعتباره فى مفهومهما لشمولهما للذاتى و الدهرى أيضا كان معناه عدم انحصارهما فى الزمانى حتّى يلزم التسلسل على القول بحدوث نفس الزمان، و ان أراد عدم اعتباره فى الزمانيين كان ذلك اعراضا عما التزم به المتكلمون فى القديم من مقارنته للزمان الغير المتناهى و فى الحادث من مسبوقيته بزمان خال عن وجوده، و كان حاصله انه يكفى فى القديم الزمانى كونه خارجا عن ظرف الزمان و يجوز فى الحادث الزمانى كونه غير مسبوق بزمان بشرط أن يكون زمانا أو زمانيا. اذا عرفت هذا فاعلم انه ليس المراد بقوله« لا ـ قديم سوى اللّه تعالى» انه تعالى مقارن لزمان غير متناه من جهه البدء و ما سواه مقارن لزمان متناه بدءا و هذا ظاهر ممّا ذكرنا فالمراد به اما انحصار القدم الذاتى بالبارئ سبحانه و هو ضرورى، او نفى القدم المرادف للسرمديه عن غيره و هو ملازم لاثبات الحدوث الدهرى لما سوى اللّه تعالى. و اما نفى القدم بمعنى الخروج عن ظرف الزمان عن غيره سبحانه و هو ملازم لاثبات الحدوث الزمانى بالمعنى الأخير للعالم، لكنه لا ـ يتم الا ـ مع انكار الجواهر المجرده او الحاق العالم العقلى بالصقع الربوبى كما فعله صدر المتألهين رحمه اللّه عليه.

فی کتاب الفصول أصل قد ثبت أن وجود الممکن من غیره فحال إیجاده لا- یکون موجودا لاستحاله إیجاد الموجود فیکون معدوما فوجود الممکن مسبوق بعدمه و هذا الوجود(۱)

یسمی حدوثا و الموجود محدثا فکل ما سوی الواجب من الموجودات محدث و استحاله الحوادث لا- إلی أول کما یقوله الفلسفی لا یحتاج إلی بیان طائل

ص: ۲۴۵

۱- ۱. الوجه(خ).

بعد ثبوت إمكانها المقتضى لحدوثها(۱). ثم قال مقدمه كل مؤثر إما أن يكون أثره تابعا للقدره و الداعى أو لا يكون بل يكون مقتضى ذاته و الأول يسمى قادرا و الثانى موجبا و أثر القادر مسبوق بالعدم (۲)

لأن الداعى لا يدعو إلا إلى المعدوم و أثر الموجب يقارنه فى الزمان إذ لو تأخر عنه لكان وجوده فى زمان دون آخر فإن لم يتوقف على أمر غير ما فرض مؤثرا تاما كان ترجيحا من غير مرجح و إن توقف لم يكن المؤثر تاما و قد فرض تاما و هذا خلف ثم قال نتيجه الواجب المؤثر فى الممكنات قادر إذ لو كان موجبا لكانت الممكنات قديمه(۳)

و اللازم باطل لما تقدم فالملزوم مثله.

و سئل السيد مهنان بن سنان العلامه الحلى رحمه الله فى جمله مسائله ما يقول سيدنا فى المثبتين الذين قالوا إن الجواهر و الأعراض ليست بفعل الفاعل و إن

---

۱ – ۱. الحدوث الذى يقتضيه إمكان الحوادث هو الذاتى، و قد صرّح فى التجريد بجواز استناد الممكن القديم(على فرض وجوده) الى المؤثر، و لازمه عدم الملازمه بين الإمكان و الحدوث الزمانى، الا انه استشكل فيه بانه مستلزم لايجاب المؤثر، و سيأتى الكلام فيه.

۲ – ۲. استحاله انفكاك المعلول من العله قريب من البداهه و قد استدلّ به المحقق الطوسىّ نفسه فى كتبه الكلاميه و الحكميه غير مره. و لا فرق فيه بين العله الموجبه و المختاره لتساوى الملاك فيهما، و اما انفكاك الحوادث عن الحق تعالى فليس من اجل كونه تعالى مختارا أو لعدم كونه عله بل لجهه اخرى يضيق المجال عن ذكرها و سيأتى الإشاره إليها. و اما ان الداعى لا يدعو الا الى المعدوم فبعد حمل الداعى فى مورد الواجب تبارك و تعالى على الغرض الغير الزائد على الذات نقول، ان أراد بالمعدوم ما يكون بذاته غير موجود فلا يثبت به تأخر الاثر عن المؤثر المختار زمانا، و ان أراد به المعدوم فى زمان فممنوع لان من الاثر ما لا يكون زمانيا و ليس من شأنه ان يقارن الزمان، و التأخر الزمانى انما يتصور فى ما يقع فى ظرف الزمان، فكيف يحكم مطلقا بوجوب تأخر الاثر عن المؤثر القادر زمانا؟ و اماما ذكره فى التجريد من استحاله استناد الممكن القديم الى المؤثر المختار ففيه ان حقيقه الاختيار كون الفاعل بحيث ان شاء فعل و ان شاء لم يفعل و صدق الشرطيه لا يتوقف على فعليه الطرفين فلقائل أن يقول: يمكن أن يكون الواجب قد شاء ان يخلق خلقا فى الازل و فعل باختياره.

۳– ۳. لكن قدم الممكن لا يستلزم ايجاب المؤثر لما عرفت.

الجوهر جوهر فی العدم کما هو جوهر فی الوجود فهل یکون هذا الاعتقاد الفاسد موجبا لتکفیرهم و عدم قبول إیمانهم و أفعالهم الصالحه و قبول شهادتهم و مناکحتهم أم لا یکون موجبا لشی ء من ذلک و أی شی ء یکون حکمهم فی الدنیا فأجاب رحمه الله بأنه لا شک فی رداءه هذه المقاله و بطلان کلها لکن لا توجب تکفیرهم و لا عدم قبول إیمانهم و أفعالهم الصالحه و لا رد شهادتهم و لا تحریم مناکحتهم و حکمهم فی الدنیا و الآخره حکم المؤمنین لأن الموجب للتکفیر هو اعتقاد قدم الجوهر و هم لا یقولون بذلک لأن القدیم یشترط فیه الوجود و هم لا یقولون بوجوده فی الأزل لکن حصلت لهم شبهه فی الفرق بین الوجود و الثبوت و جعلوا الثبوت أعم من الوجود و أکثر مشایخ المتکلمین من المعتزله و الأشاعره مثبتون فکیف یجوز تکفیرهم.

ثم قال السید رحمه الله ما یقول سیدنا فیمن یعتقد التوحید و العدل و لکنه یقول بقدم العالم ما یکون حکمه فی الدنیا و الآخره فأجاب رحمه الله من اعتقد قدم العالم فهو کافر بلا خلاف لأن الفارق بین المسلم و الکافر ذلک و حکمه فی الآخره حکم باقی الکفار بالإجماع و الشیخ الجلیل أبو الصلاح الحلبی صرح فی تقریب المعارف بالحدوث و أقام الدلائل علیه و کذا السید الکبیر ابن زهره(۱)

فی

کتاب غنیه النزوع أورد الدلائل علی ذلک و قال النوبختی رحمه الله فی کتاب الیاقوت الأجسام حادثه لأنها إذا اختصت بجهه فهی إما للنفس و یلزم منه عدم الانتقال أو لغیره و هو إما موجب أو مختار و المختار قولنا و الموجب یبطل ببطلان التسلسل و لأنها لا تخلو من

۱- ۱. هو السیّد أبو المکارم حمزه بن علیّ بن زهره الحسینی الاسحاقی الحلبیّ المعروف بالشریف الطاهر، هو و أبوه و جده و أخوه أبو القاسم عبد اللّه بن علی صاحب« التجرید» فی الفقه و ابنه محمّد بن عبد اللّه کلهم من اکابر فقهائنا، و بیتهم بیت جلیل بحلب، قال فی القاموس« و بنو زهره شیعه بحلب» له مصنّفات کثیره فی الإمامه و الفقه و النحو و غیر ذلک، منها« غنیه النزوع الی علمی الأصول و الفروع» و« قبس الأنوار فی نصره العتره الاطهار» توفی- رحمه اللّه سنه(۵۸۵) فی سن أربع و سبعین و قبره بحلب بسفح جبل جوشن عند مشهد السقط.

الأعراض الحادثه لعدمها المعلوم و القديم لا يعدم لأنه واجب الوجود إذ لو كان وجوده جائزا لكان إما بالمختار و قد فرضناه قديما أو بالموجب و يلزم منه استمرار الوجود فالمقصود أيضا حاصل.

و قال العلامه رحمه الله فى شرحه هذه المسأله من أعظم المسائل فى هذا العلم و مدار مسائله كلها عليها و هى المعركه العظيمه بين المسلمين و خصومهم و اعلم أن الناس اختلفوا فى ذلک اختلافا عظيما و ضبط أقوالهم أن العالم إما محدث الذات و الصفات و هو قول المسلمين كافه و النصارى و اليهود و المجوس و إما أن يكون قديم الذات و الصفات و هو قول أرسطو و ثاوفرطيس و ثاميطوس و أبى نصر و أبى على بن سينا فإنهم جعلوا السماوات قديمه بذاتها و صفاتها إلا الحركات و الأوضاع فإنها قديمه بنوعها بمعنى أن كل حادث مسبوق بمثله إلى ما لا يتناهى و إما أن يكون قديم الذات محدث الصفات و هو مذهب انكساغورس و فيثاغورس و سقراط و الثنويه و لهم اختلافات كثيره لا تليق بهذا المختصر و إما أن يكون محدث الذات قديم الصفات و ذلک مما لم يقل به أحد لاستحالته و توقف جالينوس فى الجميع.

ثم ساق رحمه الله الكلام فى الدلائل المذكوره فى المتن و قال رحمه الله فى شرح التجريد مثل ذلک و نسب القول بالحدوث إلى جميع أرباب الملل و قال رحمه الله فى كتاب نهايه المرام فى علم الكلام قد اتفق المسلمون كافه على نفى قديم غير الله تعالى و غير صفاته و ذهبت الإماميه إلى أن القديم هو الله تعالى لا غير و قال فيه أيضا القسمه العقليه منحصره فى أقسام أربعه.

الأول أن يكون العالم محدث الذات و الصفات و هو مذهب المسلمين و غيرهم من أرباب الملل و بعض قدماء الحكماء.

الثانى أن يكون قديم الذات و الصفات و هو قول أرسطو و جماعه من القدماء و من المتأخرين قول أبى نصر الفارابى و الرئيس قالوا السماوات قديمه بذواتها و صفاتها إلا الحركات و الأوضاع فإنها قديمه بنوعها لا بشخصها و العناصر الهيولى

منها قديمه بشخصها و صورها الجسميه قديمه بنوعها لا بشخصها و الصور النوعيه قديمه بجنسها لا بنوعها و لا بشخصها.

الثالث أن يكون قديم الذات محدثه[(١)]

الصفات و هو قول من تقدم أرسطو بالزمان كثاليس الملطى و انكساغورس و فيثاغورس و سقراط و جميع الثنويه كالمانويه و الديصانيه و المرقوبيه و الماهانيه ثم هؤلاء افترقوا فرقتين فذهب بعضهم إلى أن تلك الذات القديمه كانت جسما ثم اختلف هؤلاء فزعم ثاليس أنه الماء لأنه قابل لكل الصور و زعم أنه إذا انجمد صار أرضا و إذا لطف صار هواء و من صفق الماء تكونت النار و من النار تكون الدخان و من الدخان تكونت السماء و يقال أنه أخذه من التوراه لأنه جاء فى السفر الأول منه أن الله تعالى خلق جوهرا فنظر نظر الهيبه فذابت أجزاؤه فصارت ماء ثم ارتفع بخار كالدخان فخلق منه السماوات و ظهر على وجه الماء زبد فخلق منه الأرض ثم أرساها بالجبال. و أما انكسيمايس فإنه زعم أن ذلك الجسم هو الهواء و النار تكونت من لطافته و الماء و الأرض من كثافته و تكونت الأشياء عنها بالتلطيف و قال آخرون إنه البخار و تكون الهواء و النار عنه بالتلطيف و الماء و الأرض بالتكثيف و ذهب أنوفليطيس أنه النار و كونت الأشياء عنها بالتكاثف و حكى أيضا أنه زعم أن الأشياء إنما انتظمت بالبخت و جوهر البخت هو نظر عقلى ينفذ فى الجوهر الكلى و أما انكساغورس فإنه قال ذلك الجسم هو الخليط الذى لا نهايه له و هو أجسام غير متناهيه و فيه من كل نوع أجزاء صغيره مثلا فيه أجزاء على طبيعه الخبز و أجزاء على طبيعه اللحم فإذا اجتمع من تلك الأجزاء شى ء كثير فصار بحيث يحس و يرى ظن أنه حدث و هذا القائل بنى مذهبه على إنكار المزاج و الاستحاله و قال بالكمون و الظهور و زعم بعض هؤلاء أن ذلك الخليط كان ساكنا فى الأزل ثم إن الله تعالى حركه فتكون منه هذا العالم. و ذهب ذيمقراطيس إلى أن أصل العالم أجزاء كثيره كريه الشكل قابله للقسمه الوهميه دون

١- ١. المحدث(خ).

القسمه الانفكاكيه متحركه لذاتها حركات دائمه ثم اتفق فى تلك الأجزاء أن تصادمت على وجه خاص فحصل من تصادمها على ذلك الوجه هذا العالم على هذا الشكل فحدثت السماوات و العناصر ثم حدثت من الحركات السماويه امتزاجات هذه العناصر و منها هذه المركبات و نقل الشيخ فى الشفاء عنه أنه قال إن هذه الأجزاء إنما تتخالف بالشكل و إن جوهرها جوهر واحد بالطبع و إنما تصدر عنها أفعال مختلفه لأجل الأشكال المختلفه و قالت الثنويه أصل العالم هو النور و الظلمه و الفرقه الثانيه الذين قالوا أصل العالم ليس بجسم و هم فريقان.

الأول الجرمانيه و هم الذين أثبتوا القدماء الخمسه البارئ تعالى و النفس و الهيولى و الدهر و الخلاء قالوا البارئ تعالى فى غايه التمام فى العلم و الحكمه لا يعرض له سهو و لا غفله و يفيض عنه العقل كفيض النور عن القرص و هو يعلم الأشياء علما تاما و أما النفس فإنه يفيض عنه الحياه فيض النور عن القرص لكنها جاهله لا تعلم الأشياء ما لم تمارسها و كان البارئ تعالى عالما بأن النفس تستميل إلى التعلق بالهيولى و تعشقها و تطلب اللذه الجسميه و تكره مفارقه الأجساد و تنسى نفسها و لما كان من شأن البارئ تعالى الحكمه التامه عمد إلى الهيولى بعد تعلق النفس بها فركبها ضروبا من التركيب مثل السماوات و العناصر و ركب أجسام الحيوانات على الوجه الأكمل و الذى بقى فيها من الفساد غير ممكن الزوال. ثم إن الله تعالى أفاض على النفس عقلا و إدراكا و صار ذلك سببا لتذكرها عالمها و سببا لعلمها بأنها لا تنفك عن الآلام ما دامت فى العالم الهيولانى و إذا عرفت النفس هذا و عرفت أن لها فى عالمها اللذات الخاليه عن الألم اشتاقت إلى ذلك العالم و عرجت بعد المفارقه و بقيت هناك أبد الآباد فى نهايه البهجه و السعاده قالوا و بهذا الطريق زالت الشبهات الدائره بين الفلاسفه القائلين بالقدم و بين المتكلمين القائلين بالحدث.

الفريق الثانى أصحاب فيثاغورس و هم الذين قالوا المبادئ هى الأعداد المتولده من الوحدات لأن قوام المركبات بالبسائط و هى أمور كل واحد منها واحد فى نفسه ثم تلك الأمور إما أن تكون لها جهات وراء كونها وحدات أو لا

یکون فإن کان الأول کانت مرکبه لأن هناک تلک الماهیه مع تلک الوحده و کلامنا لیس فی المرکبات بل فی مبادئها و إن کان الثانی کان مجرد وحدات و هی لا بد و أن تکون مستقله بأنفسها و إلا لکانت مفتقره إلی الغیر فیکون ذلک الغیر أقدم منها و کلامنا فی المبادئ المطلقه و هذا خلف فإذن الوحدات أمور قائمه بأنفسها فإن عرض الوضع للوحده صارت نقطه و إن اجتمعت نقطتان حصل الخط فإن اجتمع خطان حصل السطح فإن اجتمع سطحان حصل الجسم فظهر أن مبدأ الأجسام الوحدات و نقل أیضا عنه أن الوحده تنقسم إلی وحده بالذات غیر مستفاده من الغیر و هو الذی لا تقابلها الکثره و هو المبدأ الأول و إلی وحده مستفاده من الغیر و هی مبدأ الکثره و لیست بداخله فیها بل یقابلها الکثره ثم یتألف منها الأعداد و هی مبادئ الموجودات و إنما اختلف (۱)

الموجودات فی طبائعها لاختلاف الأعداد بخواصها.

الرابع أن یکون العالم قدیم الصفات محدث الذات و هو محال لم یقل به أحد لقضاء الضروره ببطلانه و أما جالینوس فإنه کان متوقفا فی الکل انتهی.

و إنما أوردنا هذه المذاهب السخیفه لیعلم أن أساطین الحکماء تمسکوا بهذه الخرافات و تفوهوا بها و یتبعهم أصحابهم و یعظمونهم و إذا سمعوا من أصحاب الشریعه شیئا مما أخذوه من کتاب الله و کلام سید المرسلین و الأئمه الراشدین علیهم السلام ینکرون و یستهزءون قاتَلَهُمُ اللَّهُ أَنَّی یُؤْفَکُونَ (۲).

۱- ۱. فی المخطوطه: اختلفت.

۲- ۲. نقل صدر المتألهین فی خاتمه رسالته التی صنعها فی حدوث العالم کلمات ثله من قدماء الفلاسفه، و حملها علی الرمز و الإشاره، کما هو دأبه فی جمیع المباحث، و مقتضی حسن ظنه بهم، لاعتقاده أنهم اخذوا الحکمه من الأنبیاء و الأولیاء علیهم السلام کإدریس و داود و سلیمان و لقمان و غیرهم، و انما لم یصرحوا بالمطالب خوفا من وقوعها فی أیدی الجهال، و حرصا علی کتمان العلم عن غیر أهله و تقیه من السلاطین و الجبابره الذین کانوا ینکرون هذه الحقائق، و اللّه اعلم بالحقائق. و قد مر حکایه صاحب الملل و النحل القول بالحدوث عن ثالیس و انکساغورس و انکسیمایس و فیثاغورس و انباذقلس و سقراط و افلاطون و تصحیح المحقق الطوسیّ- ره- لنقله. نعم نقل عن ثالیس ان أصل العالم الجسمانی هو الماء، و عن انکسیمایس انه الهواء، و عن ذیمقراطیس انه الاجزاء التی لا تتجزأ و هکذا، لکنها لا تنافی القول بالحدوث، کما ان ظاهر القرآن الشریف و الاخبار المتظافره أن أصل العالم الجسمانی هو الماء کما مرّ الکلام فیه فی اوائل هذا الکتاب، و أمّا أن المراد بالماء هل هو هذا الجسم المرکب من اکسیجین و ایدرجین أو شی ء آخر شبیه به فمما لا سبیل إلی تعیینه.

و قال المحقق الدوانى فى أنموذجه و قد خالف فى الحدوث الفلاسفه أهل الملل الثلاث فإن أهلها مجمعون على حدوثه بل لم يشذ من الحكم بحدوثه من أهل الملل مطلقا إلا بعض المجوس و أما الفلاسفه فالمشهور أنهم مجمعون على قدمه على التفصيل الآتى و نقل عن أفلاطون القول بحدوثه و قد أوله بعضهم بالحدوث الذاتى ثم قال فنقول ذهب أهل الملل الثلاث إلى أن العالم ما سوى الله تعالى و صفاته من الجواهر و الأعراض حادث أى كائن بعد أن لم يكن بعديه حقيقه لا بالذات فقط بمعنى أنها فى

حد ذاتها لا تستحق الوجود فوجودها متأخر عن عدمها بحسب الذات كما تقوله الفلاسفه و يسمونه الحدوث الذاتى على ما فى تقرير هذا الحدوث على وجه يظهر به تأخر الوجود عن العدم من بحث دقيق أوردناه فى حاشيه شرح التجريد. و ذهب جمهور الفلاسفه إلى أن العقول و الأجرام الفلكيه و نفوسها قديمه و مطلق حركاتها و أوضاعها و تخيلاتها أيضا قديمه فإنها لم تخل قط عن حركه و وضع و تخيل لجزئيات الحركه و بعضهم يثبتون لها بسبب استخراج الأوضاع الممكنه من القوه إلى الفعل و حدوث مناسبه لها بمبدئها الكامل من جميع الوجوه كمالات تفيض على نفوسها من المبادئ لكن محققيهم على ما ذكره أبو نصر و أبو على فى تعليقاتهما نقلا عن أرسطاليس ذهبوا إلى أن المطلوب لها نفس الحركه و بها يتم التشبه بمبادئها فإنها بالفعل من حيث الذات و سائر الصفات إلا ما يتعلق بالحركه من الأوضاع الجزئيه فإنها لا تحتمل الثبات بالشخص فاستحفظ نوعها تتميما للتشبه بالمبادئ التى هى بالفعل من جميع الوجوه و لما كان التشبه لازما للحركه جعلها الغايه المطلوبه باعتبار اللازم

و العنصريات بموادها و مطلق صورها الجسميه و النوعيه و مطلق أعراضها قديمه عندهم لأن مذهبهم أنه بالفك تنعدم الصوره الواحده و تحدث الاثنتان و باتصال المنفصل تنعدم الاثنتان و تحدث واحده نعم الإشراقيون منهم على بقاء الصوره الجسميه مع طريان الانفصال و الاتصال و أما النفوس الناطقه الإنسانيه فبعضهم قائل بقدمها و ربما ينقل عن أفلاطون و هذا مخالف لما ينقل عنه من حدوث العالم و المشاءون منهم و معظم من عداهم على حدوثها و قال نحوا من ذلك فى كتاب شرح العقائد العضديه و قال فيه المتبادر من الحدوث الوجود بعد أن لم يكن بعديه زمانيه و الحدوث الذاتى مجرد اصطلاح من الفلاسفه و قال و المخالف فى هذا الحكم الفلاسفه فإن أرسطاطاليس و أتباعه ذهبوا إلى قدم العقول و النفوس الفلكيه و الأجسام الفلكيه بموادها و صورها الجسميه و النوعيه و أشكالها و أضوائها و العنصريات بموادها و مطلق صورها الجسميه لا أشخاصها و صورها النوعيه قيل بجنسها فإن صور خصوصيات أنواعها لا يجب أن تكون قديمه و الظاهر من كلامهم قدمها بأنواعها ثم قال و نقل عن جالينوس التوقف و لذلك لم يعد من الفلاسفه لتوقفه فيما هو من أصول الحكمه عندهم انتهى.

و لنكتف بما أوردنا من كلام القوم فى ذلك و إيراد جميعها أو أكثرها يوجب تطويلا بلا طائل و يستنبط مما أوردنا أحد الدلائل على الحدوث فإنه ثبت بنقل المخالف و المؤالف اتفاق جميع أرباب الملل مع تباين أهوائهم و تضاد آرائهم على هذا الأمر و كلهم يدعون وصول ذلك عن صاحب الشرع إليهم و هذا مما يورث العلم العادى بكون ذلك صادرا عن صاحب الشريعه مأخوذا عنه و ليس هذا مثل سائر الإجماعات المنقوله التى لا يعلم المراد منها و تنتهى إلى واحد و تبعه الآخرون و لا يخفى الفرق بينهما على ذى مسكه من العقل و الإنصاف

ص: ۲۵۳

**[ترجمه]میـان مسـلمانان و بلکه میـان همه گروه هـا اختلافی نیست در اینکه جز پروردگار و صـفات کمالش، هر چه هسـت حادث است بدان معنا که ما گفتیم، و برای وجود او آغازی است، بلکه ضـروری دین شـمرده شده، و سید داماد در قبسات آن را مورد اتفاق همه انبیاء و اوصیاء دانسته است.

و صـاحب ملل و نحل در کتاب نهایه الاقـدام با تصـحیح محقق طوسـی - ره - گفته است: مـذهب حق همه ملل این است که: جهان حادث و آفریـده است و آغازی دارد. خـدای تعالی آن را آفریـده و ابتکار کرده، پس از آنکه نبوده، و خدا بوده و با او چیزی نبـوده، و جمعی از بزرگـان حکمـاء و فیلسوفـان گذشـته چـون تـالس، انکسـاغورس، انکسـیمالس از ملطیـان؛ و چـون فیثاغورس و انباذقلس(امپدکلس)، سـقراط و افلاطون از آتن یونان و گروهی از شعراء و پیشینیان و مرتاضان موافق آن هایند و همین نظر را دارند.

و قول قـدم عالم و ازلی بودن حرکات، پس از اثبات صانع و اعتراف به علت نخستین یعنی علت العلل، تنها پس از ارسـطو پیدا شـده زیرا او با قـدمای حکماء در این مسأله صـریحاً مخالفت کرد، و این گفته را با اسـتدلال هایی که آن ها را حجت و برهان می پنداشت، در آورد و شاگردانش مانند اسـکندر افرودیسـی، ثامسطیوس و فرفوریوس صریحاً به آن اعتراف کردند و برقلس که منسوب به افلاطون است در این مسأله کتابی نگاشته و این شبهه ها را در آن ذکر کرده است.

سیـد دامـاد - ره - گفته است: طبق نقـل درست و متواتر، افلاطون و شـش تن دیگر از اسـتادان فلسـفه و دیگر قـدما معتقـد به حدوث هر دو عالم امر و خلقند، با همه لوازم و اجزاء آن. و ارسطو و شاگردانش معتقد به قدم آنند. پایان. ولی ظاهر این است که نظر افلاطون حـدوث امور زمانی است، چون گفته انـد که او نفوس و بعـد مجرد را قدیم دانسـته، و سـید - ره - در قبسات گفته، قول به قدم عالم نوعی شرک است، و در جای دیگر گفته که الحاد است.

و صـدوق - ره - می گویـد: دلیل بر اینکه خدای عز و جل دانا، توانا و زنده است به ذات خویش و نه به قدرت و زندگی غیر خود، این است که اگر علم جز ذاتش باشـد، یا آن علم قـدیم است یا حادث. اگر حادث باشـد، خـدا پیش از پدیدشدنش دانا نبوده و آن صـفت نقص است و هر نـاقص حـادث است به دلیلی که پیش از این گفـتیم، و اگر آن علم قـدیم باشـد، بایـد چیز دیگری با او قدیم باشد، و این به اجماع کفر است. - . التوحید : ۱۵۶ -

و در ضـمن ابطـال مـذاهب ثنویه می گویـد: آنچه «مـانی» و «ابن دیصـان» از خرافـات خود درباره «اهریمن» به هم بافته انـد، و گبرهـا از حمـاقت به آن اعتقـاد پیـدا کردنـد، فاسـد و انحراف است، به همان دلیلی که قـدم اجسام فاسـد و انحراف است، - . التوحید : ۱۹۴ - و در این کتـاب بـابی به اثبـات حـدوث اختصاص داده، و دلائل مشـهوری که به برخی از آن اشاره می کنیم آورده و مـا همه را برای جلوگیری از اطنـاب در کلام نیاوردیم و در ضـمن گفته: حادث آن چیزی است که نبوده است و بود شـده و قدیم همیشه بوده. - . التوحید : ۲۲۲ - و در پایـان سـخنش گفته: این است ادله یگانگی موافق قرآن و اخبار درست از پیغمبر و ائمه علیهم السلام. - . التوحید : ۲۲۳ -

و سید مرتضـی به نقل از اسـتادش شیـخ مفیـد - رفع اللّه شأنهما - در رد قول ابی هاشم به حال، در ضـمن سـخنش گفته: ابی هـاشم نخواسـته حال را چیزی بدانـد، که هست یا نیست، و اگر هست باشـد، بر اصل او و اصول ما، هر دو بایـد قـدیم باشـد یا

حادث، و نمی تواند آن را قدیم بداند تا مخالف توحید شود و بدتر از آن ها باشد که صفات را زائد بر ذات می دانند. و کلام را ادامه داده تا گفته: و قول به هیولا و قدم سرشت، عذر بهتری است برای اینان اگر عذری داشته باشند، ولی هیچ کدام عذری در برابر ضلالتی که آوردند نیست، زیرا می گویند هیولا ماده جهان است و پیوسته بوده و قدیم است، و خدا پدیدار جهان است از این ماده، چنانچه زرگر از شمش طلاـ انگشتر می سازد، و نساج از پنبه ریشه جامه می بافد، و نجار از چوب درخت تخته می سازد... تا آخر آنچه در رد آن ها گفته است.

و علامه - ره - در برخی گفته هایش از شیخ مفید نقل کرده که قول به قدم از مذاهب صاحبان ادیان نیست، آنجا که گفته: و اما صابئه در عقیده خود از شماری که برشمردیم تنهایند، زیرا جمهورشان خدا را در ازل یگانه می دانند، و برخی از آن ها به همراه او هیولاـ را مطرح می کنند در قدیم، که جهان را از آن ساخته و آن به عقیده آن ها، مایه خلقت است و معتقدند که فلک زنده و ناطق است، و مدبر این جهان است و رهبر و هدایت کننده آن؛ و کواکب را بزرگ می شمرند و در برابر خدا عز و جل می پرستند، برخی آن ها را فرشته می خوانند و بعضی معبود و برای آن ها معبد می سازند، و اینان در مقام مقایسه، به مشرکان عرب و بت پرست ها نزدیکترند تا مجوس. تا آخر آنچه گفته و مؤید آن است که ما ذکر کردیم.

و شیخ الطائفه - قدس اللّٰه لطیفه - در کتاب اقتصاد بابی نوشته در اینکه خدای تعالی یگانه است و دومی ندارد در قدم، و دلائلی بر آن آورده تا گفته: و چون این ثابت شد، اثبات دو قدیم باطل است و چون وجود دو قدیم باطل شد، قول ثنویه که نور و ظلمت را قدیم می دانند و قول مجوس که، خدا و شیطان را قدیم می دانند، و قول نصاری که سه خدا گفته اند، باطل است؛ به علاوه گفته ثنویه به دلیل حدوث اجسام باطل است، و حدوث اجسام با دلائل مشهوره متکلمان ثابت شده است.

و سید مرتضی - ره - در کتاب «الغرر» دلایلی در بطلان قول به هیولای قدیم آورده است.

و شیخ محقق ابو الفتح کراجکی شاگرد سید مرتضی - قدس اللّٰه نفسها - در کتاب«کنز الفوائد» می گوید: یک دسته از ملحدان، حوادث و حادث کننده آن ها را ثابت می دانند و می گویند وجودشان آغازی ندارد و همیشه بوده اند، و می پندارند خدا همیشه کار کرده و همیشه کار می کند و کارش آغاز و انجامی ندارد. و آنها با قول به ازلی دانستن افعال خدا با ما مخالفند، زیرا ما معتقدیم خدا آن ها را آغاز کرده و خدا پیش از آن ها موجود بوده. ولی در اینکه افعال خدا پایانی ندارند با ما موافقند، گرچه آن ها می گویند: جهان به همین صورتی که دارد، همیشه هست و افعال همچنان استمرار دارند و پایانی بر آن نیست. ولی ما می گوئیم جهان دنیا تمام می شود و امر و حکم به آخرت منتقل می شود و کار خدا نعمت دادن به اهل بهشت است تا همیشه، و عذاب دوزخ است تا همیشه، و کارهای خدا از این رو پایانی ندارند و استمرار دارد.

و اینان همان دهریون هستند که می گویند، دهر سرمدی است و آغاز و انجامی ندارد، و می گویند حرکت فلک به دنبال هم بوده و خواهد بود تا بی نهایت. روز و شب همیشه به دنبال هم بودند و خواهند بود. انسان همیشه از نطفه بوده و نطفه از انسان. پرنده همیشه از تخم برآمده و تخم از پرنده. و همیشه درخت از هسته بوده و هسته از درخت، و این پدیده ها همیشه به دنبال هم بودند و خواهند بود، گذشته آن ها آغازی ندارد، و آینده آن ها انجامی ندارد، و همه آن ها ساخت سازنده ای است که پیشتر از آن ها نبوده، و حکمت حکیمی است که پیش از آن ها یافت نشده، و ساخت و سازنده قدیم بودند و همیشه. برتر است آن خدا که جز او قدیمی نیست، و سپاس او را است که به ما نعمت معرفت داده، و من به یاری خدا چند

دلیل بر بطلان گفتار ملحدان و فساد عقیده دهریون برایت بیان می کنم.

بعد، دلیل های راه گشا و جواب های کافی، و تحقیقات محکم و الزامات مستحکم آورده و برخی از آن ها را به زودی در جای خود می آوریم، و اینجا نیاوردیم چون به وجه نیکوتری آن را بیان خواهیم کرد. سپس مناظره خود را با یکی از دهریون قائل به قدم جهان بیان کرده و گفته که آن را برای سید مرتضی – ره – نوشته، و جوابی هم که او داده ذکر کرده. هر که می خواهد همه این ها را بداند به آن کتاب مراجعه کند.

سید مرتضی – ره – در پاسخ پرسشی در باره آیه تطهیر می گوید: سؤال کننده پرسید: اگر اشباح آن ها قدیم است و آنان همه در اصل پاک بودند، کدام رجس از آن ها زدوده شده؟ سید در ضمن پاسخ آن گفته: قدیم دانستن اشباحشان مورد انکار است و این اطلاق روا نیست، قدیم حقیقی همان خدای تعالی است، یگانه ای که همیشه بوده، و هر چه جز اوست پدید شده و حادث است، و ساخته شده و آغاز دارد، و او را اولی است. تا آخر کلامش – ره – و سپس گفته: یک فیلسوف ایراد وارد نموده که: اگر به قول شما خدا یگانه بوده و چیزی به همراه او نبوده و همه چیز حادث است، پس از چه چیزی پدید شده؟ گفتیم: آفریده شدند نه از چیزی. او گفت: همه چیز را با هم پدید آورد یا در هر زمانی چیزی پدید آورد؟ و گفت: اگر بگوئید همه با هم پدید شدند، وجدان شما گواه است که همه با هم نبودند و کم کم یکی پس از دیگری به دنبال هم پدید شدند و اگر بگوئید کم کم و به دنبال هم پدید شدند، برای خدا شریک بوده است (آن زمان مقارن یا مقدم برآفریده اول است).

و جواب این است که خدا همیشه یکتاست. چیزی با او نبوده و دومی ندارد، و نخستین پدیده او زمانی نداشته و لازم نیست برای پدیده ها زمانی باشد و آن ها را در زمانی پدید آورد؛ و اگر هم زمان برای آن ها بسازد لازم نیست که زمان قدیم باشد زیرا زمان حرکات فلک یا اندازه وقتی است به جای آن – . مسلما مخلوق اول در زمان پدید نیامده بلکه خود زمان هم مخلوق است. به ای معنا که با ایجاد مخلوق اول زمان هم شروع می شود. زمان حرکت افلاک و...نیست بلکه حرکت افلاک یا خورشید و...ملاکی می شود برای سنجش زمان. نه اینکه زمان ناشی از آنها باشد. زمان از مخلوق قابل انفکاک نیست. به تعبیری بعد چهارم مخلوق است. و مخلوق بدون زمان معنای معقولی ندارد. چون هر مخلوقی ابتدای وجود دارد و همین یعنی زمان داشتن. برای مطالعه بیشتر رجوع شود به کتاب \\"فراتر از عرفان\\" نوشته استاد حسن میلانی.(مترجم) – و از کجا نزد این فیلسوف لازم می شود که زمان قدیم باشد، اگر اشیاء به یک باره خلق نشده باشند؟ جز اینکه او معنی زمان را نفهمد. تا آخر کلام او در این مقام.

محقق طوسی – طیّب اللّٰه روحه القدسی – در تجرید گفته: قدیم جز خدای تعالی نیست. و در آن گفته: وجود عالم پس از آنکه نبوده، دلیل مختار بودن خدا است، و در کتاب فصول گفته:

ثابت شده است که وجود ممکن از دیگری است. در زمان پدید شدن معدوم بوده، چون پدید آوردنِ موجود، محال است پس به ناچار نیست بوده و هست شده و وجود هر ممکن، مسبوق به عدم است. این گونه وجود، حدوث نامیده می شود و این گونه موجود محدث، پس هر موجود جز واجب الوجود محدث است و محال بودن حوادث بی آغاز که فیلسوفان می گویند، نیاز به بیان درازی ندارد، پس از اثبات امکانشان که مقتضی حدوث آن ها است. سپس گفته است:

هر اثربخشی یا اثرش، دنبال اراده و قدرت او است یا اینکه نیست و به مقتضای ذات خود است. اگر اثرش دنبال اراده و قدرت او باشد قادر نامیده می شود و اگر اثرش بی قدرت و اراده او باشد موجَب نام دارد. اثر قادر، مسبوق به عدم است زیرا داعی [برای ایجاد] جز در مورد معدوم امکان ندارد. اما اثر موجب هم زمان او است زیرا اگر چنین نباشد یعنی وجود او در زمانی هست و در زمان دیگری قبل از آن نیست. پس اگر متوقف بر امری دیگر غیر از آنچه که مؤثر تام فرض شده، نباشد، ترجیح بدون مرجح می شود و اگر متوقف بر امری دیگر باشد، مؤثر تام نبوده، در حالی که مؤثر تام فرض شده بود پس خلف لازم می آید .

سپس گفته است: پس نتیجه این می شود که واجب الوجود مؤثر در ممکنات، قادر است زیرا اگر موجَب بود باید همه ممکنات قدیم باشند و این باطل است، به دلیلی که گذشت.

و سید مهنان بن سنان در ضمن سؤالات خود از علامه حلّی - ره - این مسأله را پرسیده است:

چه می فرمایید درباره معتقدان به اینکه جوهرها و اعراض، فعلِ فاعل نیستند و جوهر، جوهری است در عدم چنانچه جوهری است در وجود، آیا این عقیده فاسد مایه کفر است و بی ایمانی و عدم پذیرش اعمال صالح و شهادت و حرمت ازدواج با آن ها، یا باعث هیچ کدام نیست، و حکم آن ها در این دنیا چیست؟

جواب: در نادرستی این عقیده شکی نیست و باطل است ولی باعث کفر و بی ایمانی و عدم پذیرش کارهای نیک و شهادت و حرمت ازدواج با آن ها نیست، و حکمشان در دنیا و آخرت حکم مؤمنین است؛ زیرا باعث کفر، اعتقاد به قدیم بودن جوهر است و آن ها بدان معتقد نیستند، زیرا قدیم بودن، وجود می خواهد و آن ها او را در ازل موجود نمی دانند، ولی اشتباهی کردند که وجود و ثبوت را از هم جدا دانستند و ثبوت را اعم از وجود فهمیدند، و بیشتر مشایخ متکلم از معتزله و اشاعره ثبوت گرا هستند و چگونه می شود آن ها را تکفیر کرد؟

سؤال دیگر، مولای ما! در باره کسی که به توحید و عدل معتقد است ولی جهان را قدیم می داند چه می فرمایید؟ و حکمش در دنیا و آخرت چیست؟

جواب: هر که معتقد به قدم جهان است قطعاً کافر است، زیرا فرق میان مسلمان و کافر همین است. حکمش در آخرت حکم کفار است به اجماع، و شیخ جلیل ابو الصلاح حلبی در «تقریب المعارف» تصریح کرده به حدوث جهان و چند دلیل بر آن آورده، و همچنان سید بزرگوار ابن زهره در کتاب «غنیه النزوع» دلایلی بر آن آورده است.

و نوبختی در کتاب «یاقوت» گفته: همه اجسام حادثند، زیرا به یک سو توجه دارند و اگر این توجه ذاتی آن ها بود، باید جابه جا نشوند و اگر به تأثیر علتی باشد، آن علت یا مختار است که عقیده ما بر آن است و یا موجب، و آن باطل است، زیرا تسلسل باطل روی می دهد، برای اینکه از عوارض حادث به جهت معلوم بودن عدمشان، خالی نیستند؛ و قدیم عدم ندارد زیرا واجب الوجود است، زیرا اگر ممکن الوجود باشد و علت آن مختار باشد، مخالف فرض ما است که قدیم بوده و اگر علت آن موجب باشد، تسلسل وجود روی می دهد و مقصود ما نیز ثابت می گردد.

و علامه در شرح آن گفته: این مسأله از بزرگترین مسائل این علم است و همه مسائل بر محور آن شکل می گیرد، و مورد اختلاف شدید است میان مسلمانان و دشمنان آن ها، و مردم در باره آن سخت اختلاف دارند و خلاصه اقوال این است:

۱.

جهان در ذات و صفات هر دو حادث است، و این عقیده همه مسلمان ها و نصاری و یهود و مجوس است.

۲.

جهان در ذات و صفات قدیم است، و این عقیده ارسطو، و ثاوفرطیس، و ثامیطوس و ابی نصر فارابی، و ابو علی بن سینا است که آسمان ها را به ذات و صفات قدیم می دانند؛ ولی حرکات و اوضاع آن ها را به حسب نوع قدیم می شمارند، یعنی هر پدیده به دنبال حادث دیگری است تا بی نهایت.

۳.

در ذات قدیم هستند و در صفات حادث، و این عقیده انکساغورس، و فیثاغورس و سقراط و ثنویه است و در این باره اختلافات بسیاری دارند که در این مختصر نمی گنجد.

۴.

ذات آن ها حادث است و صفاتشان قدیم، و کسی به آن معتقد نیست زیرا محال است، و جالینوس در همه آن ها متوقف است و نظر مشخصی ندارد.

سپس علامه - ره - سخن را با ادله مذکور در متن ادامه داده و در شرح تجرید هم مانند آن را گفته است، و عقیده به حدوث همه را به همه اندیشمندان مذاهب مختلف نسبت داده است. در کتاب نهایه المرام در علم کلام گفته: همه مسلمانان اتفاق نظر دارند که جز خدا و صفاتش قدیم نیست، و امامیه معتقدند که قدیم همان خدا است و بس؛ و باز در آن گفته: از نظر عقلی منحصر در چهار قسم هستند.

۱.

جهان در ذات و صفات حادث است، و این عقیده مسلمان ها و سائر دین ها و برخی حکمای قدیم است .

۲.

در ذات و صفات قدیم است و این عقیده ارسطو و جمعی از حکمای قدیم است و برخی متأخرین مانند ابی نصر و شیخ الرئیس گفته اند: آسمان ها در ذات و صفات قدیمند جز حرکات و وضعیت های آن ها که در نوع خود قدیمند، نه در شخص خود و عناصر و هیولا شخصاً قدیمند و صور جسمیه آن ها و صور نوعیه به نوع قدیمند نه به شخص.

.۳

در ذات قدیمند و در صفات حادث و این عقیده حکمای پیش از ارسطو است چون ثالیس ملطی؛ انکساغورس، فیثاغورس، سقراط و همه ثنویه چون مانویه، دیصانیّه، مرقوبیه و ماهانیه. سپس اینان دو گروه شدند، برخی گفتند این ذات قدیم جسم بوده و اینان هم اختلاف کردند. ثالیس گفت: آب است، چون قابلیت شکل پذیری دارد در صورت های مختلف، و گمان کرده که خشک شده و زمین شده، و لطیف شده و هوا گردیده، و جوش کرده و آتش برآورده و از آتش دود برخاسته و از دود آسمان پدید شده، و گفته اند این عقیده را از تورات گرفته که در سِـفر نخست می گوید: خدا گوهری آفرید و به نظر هیبت به آن نگریست و اجزاء آن ذوب شدند و آب شد، و از آن بخاری مانند دود برخاست و از آن آسمان ها را آفرید، و بر روی آب کف پدید شد و از آن زمین را آفرید، و آن را با کوه ها لنگر بست.

انکسیمایس پنداشته که آن جسم هوا بوده که از لطافتش آتش برآمده و از انباشته شدنش آب و زمین و از تلطیفش چیزهای دیگر. و دیگران گفتند همان بخار بوده، و هوا و آتش از لطیف شدنش پدید شدند و زمین از انباشته شدنش. انوفلطیس گفته: آتش بوده و همه چیز با انباشته شدنش پدید شده.او گفته که همه چیز به بخت منظم شده، و جوهر بخت یک دید عقلانی است که در جوهر کلی نفوذ دارد. انکساغورس گفته: جسم نخست، آمیخته بی پایانی است از اجسام خرد بی پایان برای هر نوعی، چون اجزائی از سرشت نان و اجزائی از سرشت گوشت، و چون بسیاری از آن ها گرد هم می آیند و به چشم می آیند و حس می شوند، گمان می شود که پدید شدند، و او منکر مزاج و استحاله(اصلی در فلسفه) شده، و به کمون و ظهور(اصلی در فلسفه)اعتقاد دارد. برخی گفته اند این مایه آمیخته در ازل ساکن بوده، سپس خدای تعالی او را به حرکت آورده و جهان را از آن آفریده است .

ذیمقراطیس گفته، اصل جهان ذرات خرد کروی است و قابل قسمت در عالم خیال و ذهن، نه در خارج، و پیوسته در حرکتند و و سپس اجزاء آن روی هم آمدند و به همدیگر به صورتی خاصبرخوردند، و به جهت برخورد آن ها به صورتی خاص، جهان از آن ها پیدا شده و به این شکل آسمان ها و عناصر پدید شدند، و سپس از حرکت آسمان ها، عناصر به هم آمیختند و از عناصر این ترکیب ها برآمدند. و شیخ در شفا از آن سخن گفته و می گوید: این اجزاء در شکل مخالفند و در گوهر و سرشت یکی هستند، و همانا افعال گوناگون آن ها بر اثر اختلاف شکل ایجاد می شوند. ثنویه می گویند: اصل جهان همان نور است و ظلمت.دسته دوم می گویند: اصل جهان جسم نیست و دو دسته شدند:

.۱

جرمانی که به پنج قدیم معتقدند، خدا، نفس، هیولا، دهر، خلا. خدا را در علم و حکمت کامل می دانند و دور از سهو و غفلت. عقل از سوی او افاضه می شود چنانچه نور از قرص خورشید و همه چیز را به طور کامل می داند.

و اما نفس،حیات بخش است چون نور بخشی خورشید، ولی تا بررسی نکند چیزی نمی داند، و خدا می داند که نفس علاقه به هیولا دارد و عاشق او است و به دنبال لذّت جسمانی است، و جدایی از تن را خوش نمی دارد و خود را فراموش می کند. و خدا به حکمت تامه ای که در خور او است به هیولا-یی که مورد علاقه نفس است توجه کرد، و آن را به ترکیب هایی مانند

آسمان ها و عناصر درآورد، و اجساد حیوانات را به زیباترین شکل ترکیب کرد و صورت بست، جز فسادی که در آن ها باقی می ماند و زوالش ناممکن است. سپس خدا به نفس عقل و ادراک داد و آن موجب شد که خود را به یاد بیاورد و متوجه شود که تا زمانی که در عالم هیولا است، دردها و آلام از او جدا نمی شوند و دانست که در جهان خود لذت های بدون درد و الم دارد و شیفته عالم شد و به آن پیوست، و پس از جدایی بالا می رود و تا همیشه با خرمی و خوشبختی در آن می ماند؛ گفتند از این راه، شبهات میان فلاسفه که قائل به قدم و متکلمان که معتقد بر حدوثند، برطرف می شوند.

.۲

پیروان فیثاغورس گفتند: مبدأ جهان اعدادی هستند که از یکان ترکیب شدند، زیرا مایه هر ترکیبی اجزاء بسیط آن است که هر کدام خودش یکی است، زیرا هر چیزی وراء وجودش وجهی دارد و یا واحدی است یا نیست. اگر هست مرکب است زیرا در او ماهیتی است با وحدت، و سخن ما در مرکبات نیست بلکه در مبدأ آن ها است و اگر نیست، تنها وحدت ها هستند و بایدخودشان مستقل باشند و متکی به خود، و اگر نه نیاز به دیگری پیش از خود دارند؛ و سخن ما در مبدأ مطلق است و خلف صورت می پذیرد. این یکان ها و وحدت ها امور قائم به خود هستند و چون وضعی به خود بگیرند، برای وحدت نقطه پدید می شود، و وقتی دو نقطه جمع شوند خطی پدید می آید، و در صورت اجتماع دو خط، سطح و در صورت اجتماع دو سطح جسم، و مشخص شد که مبدأ اجسام، یکان ها و وحدت ها هستند، و نیز از او نقل شده،وحدت دو گونه است:وحدت ذاتی که از دیگری نگرفته و آن است که مقابلش کثرت نیست و مبدأ اول است. و اگر از دیگری گرفته باشد خود مبدأ کثرت است، گرچه در آن نیست و مقابل آن است، و از آن شماره ها شکل می گیرند، و همان مبدأ موجودات است، و همانا اختلاف طبع موجودات، به خاطر اختلاف خواص شماره های آن ها است.

.۴

صفات قدیم هستند و ذات جهان حادث، و این محال است و کسی به آن اعتقاد ندارد چون بطلانش بدیهی است، ولی جالینوس در باره همه توقف کرده و قولی را ترجیح نداده. پایان

و همانا این عقائد و اندیشه های نادرست و پیش پا افتاده را آوردیم تا مشخص شود که حکماء به این خرافه ها تمسک جسته اند و آن ها را به زبان آوردند و پیروانشان دنباله رو آن ها شدند و آن ها را بزرگ داشتند و چون از دین داران مطلبی که از قرآن یا کلام پیغمبر و امام است بشنوند منکر می شوند و آن ها را به استهزاء می گیرند «خدا آن ها را بکشد،چگونه منحرف می شوند».

محقّق دوانی در انموذج خود گفته: فقط سه دسته از فلاسفه مخالف حدوث جهان هستند، زیرا اکثر آن ها بر حدوث عالم معتقدند مگر برخی مجوس ها، اما مشهور فلاسفه اتفاق نظر بر قدم آن دارند به تفصیل آینده، و از افلاطون قول به حدوث نقل شده، و نزد بعضی به حدوث ذاتی تفسیر شده، سپس گفته: هر سه نحله معتقدند که جهان جز از ذات خدا و صفات او، چه جوهر و چه عرض، همه حادثند و به طور حقیقت نبودند و بود شدند، نه آنکه تنها حدوث ذاتی دارند و وجودشان از عدمشان تاخّر ذاتی دارد چنانچه فلاسفه معتقدند و آن را حدوث ذاتی می نامند، و تقریر این حدوث به معنی تاخّر وجود از

عدم، بحث دقیقی دارد که در حاشیه تجرید ایراد کردیم.

و جمهور فلاسفه معتقدند که عقول و اجرام فلک و نفوسشان قدیمند، و مطلق حرکت و وضع و تخیل آن ها نیز قدیمند، زیرا هرگز از آن ها تهی نبودند. و برخی اوضاع حادثی برای آن ها قائلند که از مبدأ به نفوس آن ها افاضه می شود، ولی محققان آن ها چنانچه ابو نصر و ابو علی در تعلیقاتشان به نقل از ارسطو گفته اند، معتقدند، مطلوب آن ها نفس حرکت است و با همان تشبّهشان به مبدئشان کامل می شود، و آن هم بالفعل است به حسب ذات و صفات دیگر، جز آنچه به حرکت در اوضاع جزئیه تعلق دارد که ثبات شخصی را نمی پذیرد، و دوام نوعی دارد، برای تکمیل شباهت به مبادی خود که از همه جهت وجود فعلی دارند؛ و چون تشبه لازمه حرکت است آن را به اعتبار لازمش هدف نهائی دانسته اند، و مواد عناصر و مطلق صورت های جنسی و نوعی و مطلق عرض هاشان، همه نزد آن ها قدیمند؛ زیرا به عقیده آن ها، یک صورت که از جسم کل جدا می شود، دو تا به جای آن پدید می شوند، و یک صورت جدا که پیوست می شود، دوتا یکی می شوند. آری اشراقی ها معتقدند که صورت جسمیه در حال اتصال و انفصال، هر دو به جا می ماند، و اما نفوس ناطقه بشر نزد برخی از آن ها قدیمند و از افلاطون هم نقل شده، ولی مخالف نقل حدوث عالم از او است، و مشّائی ها وبسیاری دیگر، آن ها را حادث می دانند.

و در شرح عقائد عضدیه هم مانند آن را گفته و افزوده است: متبادر از حدوث، وجود پس از عدم، و پس از او بودن، زمانی است، و حدوث ذاتی یک زبان فلسفی است. و گفته: مخالف در این حکم فلاسفه اند، زیرا ارسطو و پیروانش معتقدند که عقول و نفوس فلکیه، و اجسام فلک با مایه آن ها، و صور جسمیه و نوعیه و اشکال و پرتوشان و عناصر و مایه شان، و مطلق صور جسمیه - نه اشخاص آن ها - همه قدیمند. و گفته شده، صور نوعیه حادثند، زیرا خصوصیات انواع نباید قدیم باشند، و ظاهر کلامشان این است که انواع هم قدیمند، سپس گفته: نقل شده که جالینوس در این باره متوقف بوده و از این رو او را فیلسوف نشمرده اند،چون در اصول حکمت تردید داشته است. پایان

و به آنچه از سخنان این گروه ها در این باره آوردیم باید اکتفاء کنیم، و آوردن همه یا بیشترش مایه اطناب کلام و بی فائده است، و از آنچه آوردیم یک دلیل بر حدوث عالم به دست آمد؛ زیرا به نقل از مخالف و موافق معلوم شد که همه گروه ها با همه اختلافی که دارند، در حدوث عالم متفقند، و همه ادعا دارند که از صاحب شرع خود آن را دریافت کردند، و این خود مایه علم به این است که صاحبان شرایع آن را گفته اند، و این مانند اجماعات منقوله دیگر نیست که مقصود از آن مفهوم نباشد و یکی گفته باشد و دیگران پیرو او شده باشند، و فرق میان آن ها بر هیچ خردمند و با انصافی پوشیده نیست.

**[ترجمه]

المقصد الثالث فی کیفیه الاستدلال بما تقدم من النصوص

فأقول إذا أمعنت النظر فیما قدمناه و سلکت مسلک الإنصاف و نزلت عن مطیه التعنت و الاعتساف حصل لک القطع من الآیات المتظافره و الأخبار المتواتره الوارده بأسالیب مختلفه و عبارات متفننه من اشتمالها علی بیانات شافیه و أدله وافیه بالحدوث

بالمعنی الذی أسلفناه و من تتبع کلام العرب و موارد استعمالاتهم و کتب اللغه یعلم أن الإیجاد و الإحداث و الخلق و الفطر و

الإبداع و الاختراع و الصنع و الإبداء لا تطلق إلا على الإيجاد بعد العدم.

قال المحقق الطوسى رحمه الله فى شرح الإشارات إن أهل اللغه فسروا الفعل بإحداث شى ء و قال أيضا الصنع إيجاد شى ء مسبوق بالعدم و فى اللغه الإبداع الإحداث و منه البدعه لمحدثات الأمور و فسروا الخلق بإبداع شى ء بلا مثال سابق و قال ابن سينا فى رساله الحدود الإبداع اسم مشترك لمفهومين أحدهما تأييس شى ء لا عن شى ء و لا بواسطه شى ء و المفهوم الثانى أن يكون للشى ء وجود مطلق عن سبب بلا متوسط و له فى ذاته أن يكون موجودا و قد أفقد الذى فى ذاته إفقادا تاما.

و نقل فى الملل و النحل عن ثاليس الملطى أنه قال الإبداع هو تأييس ما ليس بأيس فإذا كان مؤيس الأيسات فالتأييس لا من شى ء متقادم انتهى.

و من تتبع الآيات و الأخبار لا يبقى له ريب فى ذلک كقوله لا من شى ء فيبطل الاختراع و لا لعله فلا يصح الابتداع مع أنه قد وقع التصريح بالحدوث بالمعنى المعهود فى أكثر النصوص المتقدمه بحيث لا يقبل التأويل و بانضمام الجميع بعضها مع بعض يحصل القطع بالمراد و لذا ورد أكثر المطالب الأصوليه الاعتقاديه كالمعاد الجسمانى و إمامه أمير المؤمنين عليه السلام و أمثالهما فى كلام صاحب الشريعه بعبارات مختلفه و أساليب شتى ليحصل الجزم بالمراد من جميعها مع أنها

اشتملت على أدله مجمله من تأمل فيها يحصل له القطع بالمقصود أ لا ترى إلى قولهم عليه السلام فى مواضع لو كان الكلام قديما لكان إلها ثانيا و قولهم و كيف يكون خالقا لمن لم يزل معه إشاره إلى أن الجعل لا يتصور للقديم لأن تأثير العله إما إفاضه أصل الوجود و إما إفاده بقاء الوجود و استمرار الجعل الأول و الأول هى العله الموجده و الثانى هى المبقيه و الموجود الدائمى محال أن تكون له عله موجده كما تحكم به الفطره السليمه سواء كان بالاختيار أو بالإيجاب لكن الأول أوضح و أظهر.

و مما ينبه عليه أن فى الحوادث المشاهده فى الآن الأول تأثير العله هو إفاضه أصل الوجود و فى كل آن بعده من آنات زمان الوجود تأثير العله هو إبقاء الوجود و استمرار الجعل الأول و لو كان ممكن دائمى الوجود فكل آن يفرض من آنات زمان وجوده الغير المتناهى فى طرف الماضى فهو آن البقاء و استمرار الوجود و لا يتحقق آن إفاضه أصل الوجود فجميع زمان الوجود هو زمان البقاء و لا يتحقق آن و لا زمان للإيجاد و أصل الوجود قطعا(۱).

فنقول فى توجيه الملازمه فى الخبر الأول لو كان الكلام الذى هو فعله تعالى قديما دائمى الوجود لزم أن لا يحتاج إلى عله أصلا أما الموجده فلما مر و أما المبقيه فلأنها فرع الموجده فلو انتفى الأول انتفى الثانى بطريق أولى و المستغنى عن العله أصلا هو الواجب الوجود فيكون إلها ثانيا و هو خلاف المفروض أيضا لأن المفروض أنه كلام الواجب و فعله سبحانه و مثله يجرى فى الخبر الثانى.

وَ يُؤَيِّدُهُ مَا رُوِىَ فِى الْكَافِى وَ غَيْرِهِ فِى حَدِيثِ الْفُرْجَهِ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام: حَيْثُ قَالَ لِلزِّنْدِيقِ ثُمَّ يَلْزَمُکَ إِنِ ادَّعَيْتَ اثْنَيْنِ فُرْجَهٌ مَا بَيْنَهُمَا حَتَّى يَكُونَا اثْنَيْنِ فَصَارَتِ الْفُرْجَهُ ثَالِثاً بَيْنَهُمَا قَدِيماً مَعَهُمَا فَيَلْزَمُکَ ثَلَاثَهٌ الْخَبَرَ(۲).

حيث حكم على الفرجه

۱- ۱. من الواضح اختصاص هذا البيان بما هو واقع فى ظرف الزمان دون نفسه و ما هو خارج عنه.

۲- ۲. الكافى: ج ۱، ص ۸۱.

من جهه القدم بكونه إلها ثالثا واجب الوجود.

إذا تقرر هذا فاعلم أن عله الحاجه إلى المؤثر حينئذ يمكن أن تكون هى الإمكان لأن مصداق مفهوم الإمكان حينئذ منحصر فى الحوادث و الفرد المفروض أنه قديم لا يصدق عليه الإمكان فى نفس الأمر بل من أفراد الممتنع لاستلزامه التسلسل المستحيل مطلقا كما سيجى ء و الممتنع بالذات قد يكون مركبا كالمجموع المركب من الضدين و النقيضين و يمكن أن تكون عله الحاجه إلى المؤثر هى الحدوث أو الإمكان بشرط الحدوث و قد ذهب إلى كل منها جماعه و أحد الأخيرين هو الظاهر من أكثر الأخبار كما أومأنا إليه فى بعضها(۱)

و منها حديث الرضا عليه السلام فى عله خلق السماوات و الأرض فى سته أيام.

و يدل عليه مَا رُوِیَ عَنِ الرِّضَا عليه السلام: أَنَّهُ دَخَلَ عَلَيْهِ رَجُلٌ فَقَالَ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ مَا الدَّلِيلُ عَلَى حُدُوثِ الْعَالَمِ قَالَ إِنَّکَ لَمْ تَکُنْ ثُمَّ کُنْتَ وَ قَدْ عَلِمْتَ أَنَّکَ لَمْ تُکَوِّنْ نَفْسَکَ وَ لَا کَوَّنَکَ مَنْ هُوَ مِثْلُکَ.

فإن الظاهر أن مراد السائل من حدوث العالم إثبات الصانع بناء على التلازم بينهما بقرينه الجواب و استدل عليه السلام بوجود المخاطب بعد عدمه أى حدوثه الزمانى على الصانع تعالى (۲).

و من الدلائل على الحدوث ما يدل على أوليته تعالى فإن الأوليه

۱- ۱. لم نجد فى الاخبار الشريفه ما يدلّ على المدعى، و قد عرفت عدم دلاله ما تمسک به لذلک فراجع.

۲- ۲. لا شک انه عليه السلام استدلّ من طريق حدوث المخاطب الثابت بالوجدان على وجود الصانع، لكن من الممكن أن يكون قد استدلّ بالحدوث على الإمكان و بالإمكان على وجود الصانع، و اكتفى بذكر الحدوث لوضوح الملازمه بينه و بين الإمكان، فلا يثبت به العكس أعنى ملازمه الإمكان مع الحدوث ايضا، و على هذا فلا يستفاد منه ان ملاک الاحتياج إلى المؤثر هو الحدوث او الإمكان بشرط الحدوث كما لا يخفى على انه قد ثبت فى محله بالبرهان القطعى ان الملاک مجرد الإمكان لا غير، و صرّح به المحقق الطوسيّ فى التجريد، و لو فرض وجود ما ظاهره خلاف ذلک لوجب صرفه عن ظاهره.

مفسره بأنه سبحانه قبل کل شی ء(۱).

و منها الآیات و الأخبار الداله علی فناء جمیع الموجودات و قد مر بعضها هنا و بعضها فی المجلد الثالث و ذلک بضم مقدمه مسلمه عند القائلین بالقدم و هی أن ما ثبت قدمه امتنع عدمه (۲).

وَ قَدْ رُوِیَ فِی الْإِحْتِجَاجِ: فِی حَدِیثِ الزِّنْدِیقِ الَّذِی سَأَلَ الصَّادِقَ علیه السلام عَنْ مَسَائِلَ أَنَّهُ قَالَ فَیَتَلَاشَی (۳) الرُّوحُ بَعْدَ خُرُوجِهِ عَنْ قَالَبِهِ أَمْ هُوَ بَاقٍ قَالَ علیه السلام بَلْ بَاقٍ إِلَی وَقْتِ یُنْفَخُ فِی الصُّورِ فَعِنْدَ ذَلِکَ تَبْطُلُ الْأَشْیَاءُ وَ تَفْنَی فَلَا حِسٌّ یَبْقَی وَ لَا مَحْسُوسٌ ثُمَّ أُعِیدَتِ الْأَشْیَاءُ کَمَا بَدَأَهَا یُدَبِّرُهَا(۴)

وَ ذَلِکَ أَرْبَعُمِائَهِ سَنَهٍ یَثْبُتُ فِیهَا الْخَلْقُ وَ ذَلِکَ بَیْنَ النَّفْخَتَیْنِ (۵).

و یدل علی حدوث السماوات الآیات و الأخبار الداله علی انشقاقها و انفطارها و طیها و انتشار الکواکب منها بما مر من التقریب و قد مضی جمیع ذلک فی المجلد الثالث.

و منها الآیات و الأخبار الداله علی خلق السماوات و الأرض فی سته أیام

ص: ۲۵۷

۱- ۱. قد عرفت معنی الاولیه و الآخریه فی اوائل الکتاب و استحاله کون تقدمه سبحانه علی العالم زمانیا فراجع.

۲- ۲. لو ثبت باخبار الصادقین ان العالم الجسمانی بجمیع اجزائه و توابعه یفنی قبل قیام الساعه حتّی انه لا یبقی نفس الزمان أیضا لکان ذلک دلیلا علی حدوثه، لکن اثباته لا یخلو عن اشکال، و ممّا یشعر بعدمه تعیین الوقت لذلک فی الروایات، فیشهد بوجود الزمان حینئذ و هو غیره تعالی بالضروره، و ربما یجد المتتبع شواهد اخری، منها استثناء من شاء اللّه عن حکم نفخ الصور، قال تعالی« وَ نُفِخَ فِی الصُّورِ فَصَعِقَ مَنْ فِی السَّماواتِ وَ مَنْ فِی الْأَرْضِ إِلَّا مَنْ شاءَ اللَّهُ»(الزمر: ۶۸) علی ان ظاهر الآیه صعق أهل السماوات و الأرض لافناء جمیع الموجودات. و البحث طویل الذیل و لا مجال للتوسع فیه، و اللبیب لا یحتاج إلی التنبیه علی أن عدم دلاک هذه الأدله غیر ملازم للقول بقدم العالم، فللحدوث برهان آخر مذکور فی محله.

۳- ۳. فی المصدر: أ فتتلاشی.

۴- ۴. فی المصدر: مدبرها.

۵- ۵. الاحتجاج: ۱۹۲.

لأن الحادث فى اليوم الأخير مسبوق بخمسه أيام فيكون منقطع الوجود فى الماضى و الموجود فى اليوم الأول زمان وجوده أزيد على زمان الأخير بقدر متناه فالجميع متناهى الوجود حادث فيكون الزمان الموجود الذى يثبتونه أيضا متناهيا لأنه عندهم مقدار حركه الفلك (۱)

و قد مر تأويل الأيام و كيفيه تقديرها فى تفسير الآيات.

و إذا أحطت خبرا بما نقلنا من الآيات و الأخبار المتواتره الصريحه فهل يجترئ عاقل استشم رائحه من الدين أن يعرض عن جميع ذلك و ينبذها وراء ظهره تقليدا للفلاسفه و اتكالا على شبهاتهم الكاسده و مذاهبهم الفاسده و ستعرف أنها أوهن من بيت العنكبوت بفضل الحى الذى لا يموت.

قال المحقق الدوانى فى أنموذجه بعد ما تكلم فى شبهاتهم لا يذهب عليك أنه إذا ظهر الخلل فى دلائل قدم العالم و ثبت بالتواتر و إخبار الأنبياء الذين هم أصول البرايا و إجماع أهل الملل على ذلك و قد نطق به الوحى الإلهى على وجه لا يقبل التأويل إلا بوجه بعيد تتنفر عنه الطبائع السليمه و الأذهان المستقيمه فلا محيص عن اتباع الأنبياء فى ذلك و الأخذ بقولهم كيف و أساطين الفلاسفه ينسبون أنفسهم إليهم و ينسبون أصول مقالاتهم على ما يزعمون أنها مأخوذه منهم فإذن (۲) تقليد هؤلاء الأعاظم الذين اصطفاهم الله تعالى و بعثهم لتكميل العباد و الإرشاد إلى صلاح المعاش و المعاد و قد أذعن لكلامهم الفلاسفه أولى و أحرى من تقليد الفلاسفه الذين هم معترفون برجحان الأنبياء عليهم السلام عليهم و يتبركون بالانتساب إليهم و من العجب العجاب أن بعض المتفلسفه يتمادون فى غيهم و يقولون إن كلام الأنبياء مؤول و لم يريدوا به ظاهره مع أنا نعلم أنه قد نطق القرآن المجيد فى أكثر المطالب

۱- ۱. هذا بناء على كون الفلك راسما للزمان، و أمّا على جواز ارتسام الزمان بحركه كل جسم فيحتاج إلى اثبات حدوث جميع الاجسام و منها الماء الذى هو ماده خلق الأرض و الدخان الذى هو ماده السماوات.

۲- ۲. فى المخطوطه: فان.

الاعتقـاديه بوجه لا يقبل التأويل أصـلا كما قال الإمام الرازى لا يمكن الجمع بين الإيمان بما جاء به النبى صـلى الله عليه و آله و إنكار الحشر الجسمانى فإنه قد ورد من القرآن المجيد التصريح به بحيث لا يقبل التأويل أصلا.

و أقول لاـ يمكن الجمع بين قـدم العـالم و الحشـر الجسـمانى أيضـا لأن النفوس الناطقه لو كانت غير متناهيه على ما هو مقتضـى القول بقدم العالم (١) امتنع الحشـر الجسمانى عليهم لأنه لا بد فى حشرهـم جميعا من أبدان غير متناهيه و أمكنه غير متناهيه و قد ثبت أن الأبعـاد متنـاهيه ثم التأويلاـت التى يتمحلونهـا فى كلاـم الأنبيـاء عسـى أن يتـأتى مثلها فى كلام الفلاسـفه بل أكثر تلك التأويلاـت من قبيـل المكـابرات للسوفسـطائيه فإنـا نعلم قطعـا أن المراد من هـذه الألفـاظ الوارده فى الكتاب و السـنه هى معانيها المتعـارفه عنـد أهـل اللسـان فإنـا كمـا لاـ نشـك فى أن من يخاطبنا بالاسـتفسار عن مسأله الجزء الـذى لا يتجزأ لا يريـد بـذلك الاسـتفسار عن حـال زيـد مثلاـ فى قيامه و قعوده كـذلك لا نشك فى أن المراد بقوله تعالى قالَ مَنْ يُحْيِ الْعِظامَ وَ هِيَ رَمِيمٌ قُلْ يُحْيِيهَا الَّذِي أَنْشَأَها أَوَّلَ مَرَّةٍ وَ هُوَ بِكُلِّ خَلْقٍ عَلِيمٌ هو هـذه المعانى الظاهره لا معنى آخر من أحوال المعاد الروحانى الـذى يقول به الفلاسـفه و بـالجمله فنصوص الكتـاب يجب الحمـل على ظاهرها و التجاوز عن هـذا النهـج غى و ضـلال و التزامه طريق أهل الكمال انتهى.

و لقـد أحسن و أجاد لكن ما يظهر من كلامه من أن النصوص الوارده فى الحـدوث قابله للتأويل البعيد ليس كذلك بل إن كان بعضـها قابلا فالمجموع يفيد القطع بالمقصود و لعله إنما قال ذلك لعدم اطلاعه على نصوص أئمه الهدى عليهم السـلام أو لعدم اعتقاده بها كما هو ظاهر حاله و إن أشعر بالتدين بالحق فى بعض المواضع.

و أما منافاه القول بالقدم مع الحشر الجسمانى فإنما يتم لو ذهبوا إلى عدم تناهى

---

١ - ١. لاـ ملاـزمه بين القول بقـدم العـالم و بين القول بقـدم النوع الانسـانى كمـا لاـ يخفى، نعم ظاهر ما حكى عن بعض قـدماء الفلاسفه قدم جميع الانواع و انكار الحشر الجسمانى.

عدد النفوس و وجوب تعلق كل واحده بالأبدان لا على سبيل التناسخ كما ذهب إليه أرسطو و من تأخر عنه أما لو قيل بقدمها و حدوث تعلقها بالأبدان كما ذهب إليه أفلاطون و من تبعه فإنه ذهب إلى قدم النفس وحدها و حدوث سائر العالم و تناهى الأبدان أو قيل بجواز تعلق نفس واحده بأبدان كثيره غير متناهيه على سبيل التناسخ و أن فى المعاد يرجع النفس مع بدن واحد فلا يتم أصلا.

نعم القول بقدم النفوس البشريه بالنوع و حدوثها بحدوث الأبدان على سبيل التعاقب و عدم تناهيها كما ذهب إليه المشاءون على ما نقل عنهم المتأخرون مما لا يجتمع مع التصديق بما جاء به النبى صلى الله عليه و آله بل الأنبياء عليهم السلام من وجوه أخر أيضا.

الأول التصديق بوجود آدم و حواء على ما نطق به القرآن و السنه المتواتره مشروحا.

الثانى أنهم ذهبوا إلى قدم هيولى العناصر بالشخص و تعاقب صور غير متناهيه عليها فلا بد لهم من القول بتكون أبدان غير متناهيه من حصص تلك الهيولى و تعلق صور نفوس غير متناهيه بكل حصه منها و عندهم أيضا أنه لا يمكن اجتماع صورتين فى حصه من تلك الهيولى دفعه فيلزمهم اجتماع نفوس غير متناهيه فى بدن واحد إن اعترفوا بالمعاد الجسمانى إلى غير ذلك من المفاسد تركناها روما للاختصار.

**[ترجمه]با انديشه در آنچه پيش از اين بيان كرديم و رعايت انصاف و اجتناب از بى منطقى و سخن ناحق، از آيات بسيار و اخبار متواترى كه به روش هاى مختلفه و عبارات گوناگون با بيانات راه گشا و ادله كافى آمده، يقين پيدا مى كنى به حدوث جهان به همان معنا كه پيش از اين گفتيم، و هر كه كلام عرب را در مورد به كار بردن الفاظ بررسى كند و به كتب لغت رجوع نمايد مى داند كه: ايجاد، احداث، خلق، فطر، ابداع، اختراع، صنع و ابداء به كار نمى روند مگر به معنى هست كردن بعد از نيست بودن.

محقق طوسى - ره - در شرح اشارات مى گويد: اهل لغت فعل را به پديد كردن چيزى تفسير كردند، و نيز گفته: «صنع»، ايجاد شىء مسبوق به عدم و نيستى است، و در لغت، «ابداع» پديد كردن است، و بدعت كه به امور پديد آمده گفته مى شود، هم از اين ماده است. «خلق»، به پديد كردن چيزى بدون نمونه قبلى تفسير شده است. ابن سينا در رساله «الحدود» گفته: ابداع دو مفهوم دارد، يكى بود كردن چيزى و نه از چيزى و نه به واسطه چيزى؛ دوم، اينكه براى چيزى وجودى مطلقِ بدون سبب و واسطه باشد و براى او است كه در ذاتش موجود باشد در حالى كه آنچه را در ذات خودش است فاقد است.

و در ملل و نحل از ثاليس ملطى نقل كرده كه: ابداع هست كردن چيزى است كه نبوده، و چون بودكننده همه بوده ها است، پس بود ساختن از ناچيز قديم است، و هر كه در آيات و اخبار بررسى كند، شكى در اين باره برايش نمى ماند. مانند فرموده او كه: «خلقت از چيزى نبوده تا ابتكار باطل باشد، و علتى نداشته تا ابداع درست نباشد.» با اينكه در بيشتر نصوص پيشين، تصريح به حدوث به همان معنا شده، به طورى كه قابل تأويل نيست، و با پيوستن آن ها به يكديگر، نيل به مقصود حاصل مى شود.

و برای این است که اکثر اعتقادات اصولی مانند معاد جسمانی و امامت امیرالمؤمنین علیه السّلام و مانند آن ها در کلام صاحب شرع، با عبارات گوناگون و روش های مختلف وارد شده تا از جمیع آن ها یقین وقطعیت در مراد ایجاد شود، با اینکه خود آن ها دارای دلیل های عقلی اجمالی اند که هر که در آن اندیشه کند، مقصود را می فهمد. آیا به فرموده آن ها علیهم السّلام در چند جا نگاه نمی کنی که «اگر کلام قدیم باشد، باید معبود دومی باشد.» و به این فرموده که «چگونه می تواند آفریننده چیزی باشد که پیوسته با او بود.» که خود اشاره دارد که جعل به قدیم تعلق نمی گیرد، زیرا علت یا وجود بخش است یا نگهدارنده وجود و استمرار اولی. و اولی علت موجده و ایجاد کننده است و دومی مُبقیه و نگه دارنده، و موجود قدیم محال است علت موجده داشته باشد، همان طور که هر فطرت سالمی به آن حکم می دهد، خواه آن علت مختار باشد و یا موجب، ولی اوّلی واضح تر و روشن تر است.

و آنچه درباره پدیده های قابل مشاهده مایه آگاهی است، در لحظه نخست اثر علت در آن ها، افاضه اصل وجود است و پس از آن، در هر آن و لحظه ای، نگهداری آن است. و اگر ممکن از ازل باشد، هر آن و لحظه گذشته، بقاء و استمرار وجود غیر متناهی اوست، و لحظه افاضه وجود ندارد. وهمه زمان وجود او، زمان بقاء و زمانی برای ایجاد ندارد (این بیان مخصوص زمانی است نه خود زمان و خارج از زمان) و در توجیه خبر اول می گوئیم: اگر کلام که فعل خدا است پیوسته از قدیم بوده است، باید نیاز به علت نداشته باشد، چون وجود بخش یا علت موجده نمی خواهد و علت مبقیه که پیرو آن است هم لازم ندارد، زیرا اگر اولی لازم نیست، دومی به طریق اولی لازم نیست، و بی نیاز از علت واجب الوجود است و معبود دومی می شود و خلاف فرض روی می دهد که کلام فعل خدا است و از او است، و همین بیان در خبر دوم هم می آید.

و مؤید آن است آنچه در کافی و غیر آن در حدیث فرجه از امام صادق علیه السّلام آمده، آنجا که به زندیق فرمود: اگر ادعا کنی که دو خدا وجود دارد، باید میان آن دو فاصله باشد تا دو باشند و این فرجه و فاصله می شود سومی، که از قدیم به همراه آن دو تا است و باید بگویی سه تا است - . الکافی ۱ : ۸۱ - چون امام فرجه را برای قدیم بودنش، معبود سوم و واجب الوجود دانست.

حال با توجه به این بیان، بدان که سبب نیاز به مؤثر، شاید که خود امکان باشد، زیرا مصداق مفهوم امکان، تنها در پدیده های حادث است و فردی که فرض شده قدیم است، در نفس الامر مصداق امکان نیست، بلکه ممتنع الوجود است زیرا مستلزم تسلسل محال است چنانچه می آید. و ممتنع الوجود بسا یک مجموع ترکیبی است، مرکب از دو ضد و دو نقیض، و شاید که علت نیاز به مؤثر، همان حدوث باشد یا امکان به شرط حدوث. و به هر کدام، گروهی معتقدند و ظاهر اکثر اخبار، یکی از دو تای اخیر است، چنانچه در برخی از آن ها بدان اشاره کردیم مانند حدیث امام رضا علیه السّلام در علت خلق آسمان ها و زمین در شش روز.

و دلالت می کند بر آن آنچه از امام رضا علیه السّلام روایت شده که مردی نزد او آمد و گفت یابن رسول اللّٰه، دلیل بر حدوث عالم چیست؟ فرمود: «تو نبودی و بود شدی، و می دانی که تو خود را به وجود نیاوردی و مثل توئی هم تو را به وجود نیاورده است» زیرا روشن است که مقصود سؤال کننده از حدوث عالم، اثبات صانع است زیرا حدوث عالم با وجود صانع پیوسته است، و امام به وجود مخاطب پس از نبودش یعنی به حدوث زمانی، بر وجود صانع تعالی استدلال آورد .

و از جمله دلائل حدوث است، هر چه که به اولیت و آغاز بودن خدای تعالی دلالت دارد، زیرا اولیت تفسیر شده به اینکه خدای سبحانه پیش از هر چیز است دلایل دیگر: همه آیات و هر روایاتی که دلالت دارند بر نابودی همه موجودات که برخی در اینجا گذشت و برخی در مجلد سوم، به علاوه مقدمه ای که معتقدان به قدم عالم پذیرفته اند، و آن این است که هر چه قدیم باشد نابود نمی شود و روایت شده که زندیقی از امام صادق علیه السّلام در ضمن مسائلی پرسید: روح بعد از بیرون رفتن از تن، متلاشی می شود یا می ماند؟ فرمود: می ماند تا اینکه در صور دمیده شود، و آنگاه همه چیز نابود می گردد و از میان می رود، نه حسی می ماند و نه محسوسی، سپس همه چیز برمی گردد همان طور که خدا آن ها را آغاز کرده بود، و آن چهار صد سال است که آفرینش به جا می ماند، و میان دو نفخه است. - . الاحتجاج : ۱۹۲ - و دلیل بر حدوث آسمان ها، آیات و اخباری است که دلالت دارند بر شکافتن و از هم گسیختن و در نوردیده شدن آن ها و بر پراکنده شدن اختران از آن ها، به بیانی که گذشت، و همه آن ها در مجلد سوم بیان شد.

و دلیل دیگر: آیات و اخباری است که دلالت دارند بر اینکه آسمان ها و زمین در شش روز آفریده شدند، زیرا حادث در روز آخر، پنج روز پیش از خود دارد و در گذشته منقطع الوجود است، و زمان موجود روز یکم، مقدم است بر زمان موجود آخری به اندازه متناهی. پس همه موجوات متناهی و پایان پذیر حادث هستند، و زمان موجود هم که ثابت می کنند متناهی و پایان پذیر است، زیرا به عقیده آن ها، اندازه حرکت فلك است. و تأویل و تفسیر امام علی السلام و چگونگی اندازه گیری آن ها در تفسیر آیات گذشت.

و اگر آنچه از آیات و اخبار صریحه که نقل کردیم را بدانی، آیا هیچ خردمندی که رایحه دین را شنیده، جرأت دارد روی از همه چیز برتابد و به آن پشت کند و اعتنایی نکند و به تقلید فلاسفه بپردازد، و شبهه های بی مایه و عقیده های تباه آن ها را بپذیرد، و به زودی خواهی دانست که آن ها از تار عنکبوت سست ترند، - به فضل زنده ای که هرگز نمی میرد -.

محقق دوانی در انموذج خود پس از گفتگو درباره شبهه ایشان می گوید: فراموش مکن که اگر دلائل قدم عالم در پیش عقل ناتمام باشد و به تواتر و اخبار پیغمبران که اصول و بنیاد بشرند و به اجماع اهل مذاهب این مسأله معلوم شود و وحی الهی در مورد حدوث عالم سخن کند، به گونه ای که تأویل بردار نیست مگر به وجه بعیدی که طبع سلیم و ذهن دقیق از آن نفرت دارد، چاره ای نیست جز پیروی از پیغمبران در این باره و پذیرش گفته آنان، زیرا بزرگان فلاسفه خود را به آن ها نسبت می دهند و می پندارند که بن مایه گفته هایشان از آن ها گرفته شده است.

در این صورت پیروی از این بزرگانی که خدا آن ها را برگزیده، و برای کامل کردن بنده ها و برای ارشاد هدایت به صلاح معاش و معاد برانگیخته، و فلاسفه پذیرای سخن آن هایند، سزاوارتر است از تقلید فلاسفه که خود معترفند به برتری پیغمبران از ایشان، و به انتساب خود به آن ها تبرک می جویند و افتخار می کنند، و بسیار عجیب است که برخی فلسفه بافان به گمراهی خود هستند و می گویند، سخن پیغمبران تأویل دارد و ظاهر کلام مقصود نیست، با اینکه ما می دانیم قرآن مجید در بیشتر مسائل اعتقادی به طوری روشن سخن گفته که قابل تأویل نیست، چنانچه امام رازی می گوید: ممکن نیست کسی آنچه را پیغمبر آورده باور کند و حشر جسمانی را منکر شود زیرا در قرآن به طوری صریح و روشن بیان شده که اصلا قابل تأویل نیست.

به نظر من جمع میان قدم عالم و معاد جسمانی هم ممکن نیست، زیرا اگر چنانچه بگویند بنا بر قدم عالم، نفوس ناطقه بی پایان هستند، حشر و معاد جسمانی ممتنع می باشد برای آنکه ناگزیر از حشر بدن های بی پایان و مکان های بی پایان و غیرمتناهی است، با اینکه ثابت شد ابعاد پایان دارد و بی پایان نمی تواند باشد. تأویل هایی که آنان به سخن پیغمبران می کنند، چه بسا که در سخن فلاسفه می آید، بلکه بسیاری از آن تفسیرها، بحث های سوفسطایی و غلط انداز است، زیرا ما می دانیم مقصود از این الفاظی که در قرآن و اخبار است، همان معانی است که نزد اهل زبان و لغت متعارف و معمول است، زیرا چنانچه شک نداریم کسی که از ما سؤال و استفسار از مسأله جزء لا یتجزی بکند، بدون تردید مقصودش پرسش از حال نشستن و برخاستن زید نیست، همچنان شک نداریم که مقصود از قول خدای تعالی که فرمود: «قال من یُحیی العظام و هی رمیم* قل یحییها الّذی أنشأها أوّل مرّه و هو بکلّ خلقٍ علیم»، - . یس / ۷۹-۷۸ - {گفت چه کسی این استخوان ها را که چنین پوسیده است زندگی می بخشد؟ بگو همان کسی که نخستین بار آن را پدید آورد و اوست که به هر [گونه] آفرینشی داناست.}معنای آن همین معنای ظاهری و روشن است نه معنای دیگری از احوال معاد روحانی که فیلسوفان می گویند و خلاصه باید بیانات قرآن را حمل بر ظاهر کرد، و تجاوز از آن نوعی گمراهی است، و اهل کمال به آن التزام دارند.

و البته خوب گفته، ولی از کلام او برمی آید که نصوص قرآن در باره حدوث عالم، به طور بعید تأویل بردار هستند. و چنین نیست، بلکه اگر برخی تأویل پذیرند، از مجموع، قطعیت به مقصود حاصل می شود، و شاید برای آن چنین گفته که از نصوص ائمه هدی علیهم السلام بی اطلاع بوده یا عقیده به آن ها نداشته، چنانچه از ظاهر حالش این طور برمی آید، و گرچه در برخی مواضع اظهار کرده که مذهب حقه تشیع را داشته، و اما منافات قول به قدم عالم با حشر و معاد جسمانی در صورتی درست است که نفوس را بی پایان بدانند و هر کدام را متعلق به بدنی بشمارند، نه بر اساس تناسخ ، چنانچه ارسطو و متأخران او گفته اند.

ولی اگر بگویند نفوس قدیم هستند ولی تعلق آن ها به بدن حادث است، چنانچه افلاطون و پیروانش گفته اند که تنها نفوس قدیمند ولی سائر عالم و همه بدن ها حادث و پایان پذیرند، این اشکال نمی شود، یا گفته شود، یک نفس ممکن است بر اساس تناسخ به چند بدن نامتناهی تعلق بگیرد و در معاد، یک نفس به همراه بدن برمی گردد، اشکال وارد نمی شود .

آری عقیده به قدم نفوس بشر در نوع خود، و حدوثشان با پیدایش بدن های پیاپی و بی پایان، چنانچه مشائی ها به نقل از متأخران آن ها می گویند، از چیزهایی است که با تصدیق به آنچه پیامبر صلّی اللّٰه علیه و آله آورده بلکه با کلام پیغمبران دیگر، از چند راه جمع نمی شود و در تعارض است.

۱.

تصدیق به وجود آدم و حواء که قرآن و سنت متواتره به مشروح سخن گفته اند.

۲.

آن ها معتقدند که هیولای عناصر شخصاً قدیم است و صورت های پایان ناپذیر پیاپی به خود می گیرد، و باید بگویند بدن

های نامتناهی از قسمت هیولا موجود می شوند، و نفوس نامتناهی به آن ها تعلق می گیرند، زیرا به عقیده آن ها ممکن نیست دو صورت در یک زمان به یک قسمت از هیولا تعلق بگیرند، و با اعتراف به معاد جسمانی باید ملتزم به تعلق نفوس نامتناهی به یک بدن شوند و مفاسد دیگر هم دارد که ما برای اختصار به آن ها نپرداختیم.

**[ترجمه]

المقصد الرابع فی ذکر نبذ من الدلائل العقلیه علی هذا المقصد و إن کان خارجا عن مقصود الکتاب تشییدا لهذا المقصد من کل باب و إن أفضی إلی بعض الإطناب

و هو مشتمل علی مطالب.

المطلب الأول فی إبطال التسلسل مطلقا(۱)

و هو مفتقر إلی تمهید مقدمات.

ص: ۲۶۰

۱- ۱. هذا البحث من الأبحاث الفلسفیه، و قد استوفی بما لا مزید علیه فی الکتب الحکمیه لا سیما فی کتب صدر المتألهین فراجع.

الأولى ما ذكره السيد رحمه الله فى القبسات و هو أن الحكم المستوعب الشمول لكل واحد إذا صح على جميع تقادير الوجود لكل من الآحاد(۱) منفردا كان عن غيره أو ملحوظا على الاجتماع كان سحب (۲) ذيله على المجموع الجملى أيضا من غير امتراء و إن اختص بكل واحد واحد بشرط الانفراد كان حكم الجمله غير حكم الآحاد(۳).

فإنه إذا كان سلسله فرد منها أبيض فالجمله أيضا أبيض و إذا كان لكل جزء مقدار فللكل أيضا كذلك إلى غير ذلك من الأمثله المنبهه على المطلب و إذا كان فرد متناهيا لم يلزم أن يكون المجموع متناهيا و إذا كان كل جزء من الأجزاء لا يتجزأ غير منقسم لا يكون الكل غير منقسم و إذا كان كل فرد من أفراد السلسله واجبا بالذات لا يلزم أن تكون الجمله واجبا بالذات لأن فى تلك للانفراد مدخلا و تأثيرا.

الثانيه ما أشار إليه المحقق الدوانى و غيره و هى أن العقل قد يحكم على الإجمال حكما كليا بالبديهه أو الحدس على كل فرد و على كل جمله سواء كانت متناهيه أو غير متناهيه و إن كان لو لاحظ التفصيل ابتداء توقف فى بعض الأفراد و الجمل كما يحكم العقل مجملا بأن كل موجد يجب أن يتقدم على الموجد من غير تفصيل بين موجد نفسه و موجد غيره ثم يثبت به أن الماهيه لا يجوز أن تكون عله لوجودها و هذا جار فى جميع كبريات الشكل الأول بالنسبه إلى الأصغر انتهى.

و بهذا يمكن تتميم البرهان السلمى بأن كل بعد من الأبعاد المفروضه فيه يجب أن يوجد فيما فوقه فكذا الكل الغير المتناهى.

الثالثه اعلم أن من النسب و الإضافات ما هى فرع اعتبار العقل و انتزاعه

ص: ۲۶۱

۱- ۱. فى المصدر: من الآحاد مطلقا.

۲- ۲. فى المصدر: ينسحب.

۳- ۳. انتهى كلام السيّد فى القبسات، ص، ۱۵۵.

حتی لو لم یعتبرها العقل لم یتحقق فی نفس الأمر أصلا و ذلک إنما یکون إذا کان الموصوف أو الاتصاف و النسبه و الإضافه اعتباریا محضا یتوقف تحققه علی اعتبار العقل و فرضه و منه العدد إذا کان معروضه غیر موجود(۱) فإن العدد عرض لا یتحقق إلا بتحقق معروضه و هو المعدود و منه وجود الوجود و لزوم اللزوم و هکذا لأن الموصوف و المنتزع عنه فیهما لا یتحقق إلا بعد الانتزاع و توجه العقل إلیه قصدا و بالذات فإن الموصوف لا یتحقق إلا بهذا و منه النسب الاعتباریه المحضه و الانطباقات الحاصله بین آحاد السلسلتین إذا کانت باعتبار هذه الوجوه کانت اعتباریه محضه تنقطع بانقطاع الاعتبار و من الاتصافات و النسب ما لیست کذلک و لا یتوقف علی اعتبار و فرض بل هی متحققه فی الواقع بدون فرض فارض مثل لوازم الماهیه و الاتصافات الخارجیه و النفس الأمریه فإنا نجزم بدیهه أن العدد موصوف بالزوجیه أو الفردیه و السماء موصوفه بالفوقیه بالنسبه إلی الأرض و الأب بالأبوه و الابن بالبنوه و إن لم یفرض العقل بل انتزاع العقل تابع لما هو متحقق فی الواقع و إلا صح انتزاع کل أمر من کل شی ء و المنبهات علیه کثیره لا تخفی فظهر أن انتزاع العقل و صحه حکمه تابع و فرع للواقع و لیس لفرض العقل

مدخل فی صحه هذه الأمور و تحققها و هذا القدر کاف فی دفع الاعتراضات الوارده علی البراهین الآتیه و لنشرع فی إیراد البراهین علی وجه الاختصار و إن کانت مذکوره فی کتب القوم.

الأول برهان التطبیق (۲)

و هو أم البراهین و له تقریرات.

الأول لو تسلسلت أمور مترتبه إلی غیر نهایه بأی وجه من وجوه الترتیب

۱- ۱. یعنی به مفهوم العدد، و الا فحقیقته کم منفصل موجود فی الخارج مع قطع النظر عن اعتبار العقل.

۲- ۲. قال السیّد الداماد فی القبسات(ص: ۱۵۶): فأما السبیل التطبیقی فلا ثقه بجدواه و لا تعویل علی برهانیته، بل إن فیه تدلیسا مغالطیا ... الخ و حیث ان البحث خارج عن مقصد الکتاب، و انما أورد طردا للباب، فالصفح عن النقض و الإبرام أقرب إلی الصواب، و من اراد الاستیفاء فعلیه بکتاب الاسفار.

اتفق كالترتيب الوضعى (۱)

و الطبعى أو بالعليه أو بالزمان و سواء كانت عددا أو زمانا أو كما قارا أو معدودا أو حركه أو حوادث متعاقبه فنفرض من حد معين منها على سبيل التصاعد مثلا سلسله غير متناهيه و من الذى من فوق الأخير أيضا سلسله أخرى و لا شك فى أنه يتحقق هناك جملتان إحداهما جزء للأخرى و لا فى أن الأول من إحداهما منطبق على الأول من الأخرى و الثانى على الثانى فى نفس الأمر و هكذا حتى يستغرق التطبيق كل فرد فرد بحيث لا يشذ فرد فإن كان فى الواقع بإزاء كل واحد من الناقصه واحد من الزائده لزم تساوى الكل و الجزء و هو محال أو لا يكون فقد وجد فى الزائده جزء لا يكون بإزائه من الناقصه شى ء فتتناهى الناقصه أولا و يلزم تناهى الزائده أيضا لأن زيادتها بقدر متناه هو ما بين المبدأين و قد فرضناهما غير متناهيين و هذا خلف.

و اعلم أنه لا حاجه فى التطبيق إلى جذب السلسله الناقصه أو رفع التامه و تحريكهما عن موضعهما حتى تحصل نسبه المحاذاه بين آحاد أجزاء السلسلتين و يحصل التطبيق باعتبار هذه النسبه بل النسب الكثيره فى الواقع متحققه بين كل واحد من آحاد إحدى السلسلتين مع آحاد السلسله الأخرى بلا تعمل من العقل فإنه للأول من السلسله التامه نسبه إلى الأول من الناقصه و هو الخامس من السلسله الأولى بعد إسقاط أربعه من أولها و للثانى من الأولى إلى السادس من الثانيه و للثالث من الأولى إلى السابع من الثانيه تلك النسبه بعينها و هكذا فى جميع آحاد السلسلتين على التوالى حتى يستغرق و كذا الأول من السلسلتين موصوف بالأوليه و الثانى بالثانويه و الثالث بالثالثيه و هكذا و باعتبار كل من تلك النسب و المعانى تنطبق السلسلتان فى الواقع كل جزء على نظيره على التوالى و لما كان أول الناقصه منطبقا على أول الزائده و تاليها على تاليها و هكذا على التوالى كل على نظيره حتى يستغرق الكل و لا يمكن فوات جزء من البين لترتب الجملتين و اتساقهما فلا بد أن يتحقق فى الزائده جزء لا يوجد فى الناقصه نظيره و إلا لتساوى الجزء و الكل

۱- ۱. أو(خ).

فیلزم انقطاع الناقصه و زیاده الزائده بقدر متناه.

و اعترض علی هذا الدلیل بالنقض بمراتب العدد و کل متناه بمعنی لا یقف کأجزاء الجسم و مثل اللزوم و لزوم اللزوم و هکذا و الإمکان و نظائرهما فإن الدلیل یجری فیها.

و الجواب أن غیر المتناهی اللایقفی یستحیل وجود جمیع أفراده بالفعل لاستحاله وجود غیر المتناهی بل لأن حقیقه اللایقفیه تقتضی ذلک فإنه لو خرج جمیع أفرادها إلی الفعل و لو کانت غیر متناهیه یقف ما فرضنا أنه لا یقف و یلزم فی أجزاء الجسم الجزء الذی لا یتجزأ و فی المراتب العددیه أن لا یتصور فوقه عدد آخر و هو خلاف البدیهه بل مفهوم الجمیع و مفهوم اللایقف متنافیان کما قرروه فی موضعه.

إذا تقرر هذا فنقول لعله یکون وجود جمیع الأفراد خارجا و ذهنا مستحیلا نعم یمکن ملاحظتها إجمالا فی ضمن الوصف العنوانی فلا یجری فیه البرهان و إنما یتم النقض لو ثبت أن جمیع مراتب الأعداد المستحیله الخروج إلی الفعل موجوده مفصلا مرتبا فی الواقع.

و إن أورد النقض بتحققها فی علمه سبحانه فالجواب أن علمه سبحانه مجهول الکیفیه لا تمکن الإحاطه به و أنه مخالف بالنوع لعلومنا و إنما یتم النقض لو ثبت تحقق جمیع شرائط البرهان فی علمه تعالی و فی المعلومات باعتبار تحققه فی هذا النحو من العلم و هو ممنوع و فی خبر سلیمان المروزی فی البداء إیماء إلی حل هذه الشبهه لمن فهمه و قد مر فی المجلد الثانی و الرابع.

الثانی لو کانت الأمور الغیر المتناهیه ممکنه لأمکن وقوع کل واحد من إحدی السلسلتین بإزاء واحد من الأخری علی سبیل الاستغراق إلی آخر الدلیل و هذا التقریر جار فی غیر المرتبه أیضا لکنه فی المرتبه المتسقه أظهر و منع الإمکان الذاتی مکابره و کیف یتوقف الذکی فی أن القادر الذی أوجده أولا مرتبا یمکنه أن یوجده مره أخری مرتبا منطبقا و أن یرتب الغیر المرتبه

و إنكاره تحكم و منعه مكابره.

الثالث ما قرره المحقق الطوسی و هذبه الفاضل الدوانی و لا يرد عليه الشی ء من الإيرادات المشهوره و يكون الانطباق فيه انطباقا برهانيا لا- مجال لتشكيك الوهم فيه و تقع فيه الزياده و النقصان فی الجهه التی فرض فيها عدم التناهی و هو أن يقال تلك السلسله المرتبه علل و معلولات بلا نهايه فی جانب التصاعد مثلا و ما خلا المعلول الأخير علل غير متناهيه باعتبار و معلولات غير متناهيه باعتبار فالمعلول الأخير مبدأ لسلسله المعلوليه و الذی فوقه مبدأ لسلسله العليه فإذا فرضنا تطبيقهما بحيث ينطبق كل معلول علی علته وجب أن تزيد سلسله المعلوليه علی سلسله العليه بواحد من جانب التصاعد ضروره أن كل عله فرضت لها معلوليه و هی بهذا الاعتبار داخله فی سلسله المعلول و المعلول الأخير داخل فی جانب المبدإ فی سلسله المعلول دون العله فلما لم تكن تلك الزائده بعد التطبيق من جانب المبدإ كانت فی الجانب الآخر لا محاله لامتناع كونها فی الوسط لاتساق النظام فيلزم الانقطاع و أن يوجد معلول بدون عله سابقه عليه تأمل فإنه دقيق و يجری هذا الدليل فی غير سلسله العلل و المعلوليه من الجمل

المترتبه(۱)

فإن كل جمله فإن آحادها موصوفه فی الواقع بالسابقيه و المسبوقيه بأی نوع كان من السبق و بغيرها من النسب الواقعيه المتضايفه البرهان الثانی برهان التضايف و تقريره لو تسلسلت العلل إلی غير نهايه لزم زياده عدد المعلوليه علی عدد العليه و التالی باطل بيان الملازمه أن آحاد السلسله ما عدا المعلول الأخير لها عليه و معلوليه فيتكافی عددهما و يتساوی فيما سواه و بقيت معلوليه المعلول الأخير زائدا فيزيد عدد المعلوليات الحاصله فی السلسله علی عدد العليات الواقعه فيها بواحد و هذا الدليل يجری فی كل سلسله يتحقق فيها الإضافه فی كل فرد منها فی الواقع لا بحسب اختراع العقل و جريانه فی المقادير المتصله مشكل فإن إثبات إضافه فی كل حد من الحدود المفروضه فيها فی الواقع

۱- ۱. المرتبه(خ).

مشكل اللهم إلا- أن يقال كل جزء من أجزاء المقدار المتصل متصف فى الواقع لا- بمجرد الفرض بصفات حقيقيه يتصف باعتبارها بالتقدم و التأخر بحسب الوضع و هما متضايفان حقيقيان و يؤيد ذلك أنهم قد صرحوا بأن أجزاء الأجسام موجوده فى الواقع بوجود الكل و ليست القسمه إيجاد للجزءين من كتم العدم بل تمييز و تعيين حد بين الجزءين الموجودين فيه و فيه أنه يلزم انتهاء أجزاء الجسم و يلزم الجزء الذى لا يتجزأ ثم اعلم أن هذا البرهان فى التسلسل فى أحد الجانبين فقط ظاهر و أما فى التسلسل فى الجانبين فقد يتوهم عدم جريانه فيه و دفعه أنا إذا أخذنا معلولا- معينا ثم تصاعدنا أو تسافلنا يجب أن يكون المتضايفان الواقعان فى تلك السلسله متساويين و يتم الدليل ضروره أن مضايف العليه الواقعه فى تلك القطعه هو المعلوليه الواقعه فيها لا ما يقع فيما تحت القطعه من الأفراد مثلا إذا كان زيد عله لعمرو و عمرو لبكر فمضايف معلوليه عمرو هو عليه زيد لا- غير بل الاثنان منها على التوالى متضايفان تتحقق بينهما إضافه شخصيه لا- تتحقق فى غيرهما فالمضايف للمعلول الأخير المأخوذ فى تلك القطعه هى عليه القرينه التى فوقها لا غير فافهم و الاعتراضات الوارده على هذا الدليل من اعتباريه المتضايفين و غيرها مدفوعه بما مهدنا من المقدمات بعد التأمل فلا نطيل الكلام بالتعرض لدفعها.

البرهان الثالث ما أبداه بعض الأزكياء من المعاصرين و سماه برهان العدد و المعدود و هو عندى متين و تقريره أنه لو تحققت أمور غير متناهيه سواء كانت مجتمعه فى الوجود أو لا- و سواء كانت مترتبه أم لا تحقق لها عدد لأن حقيقه العدد هى مجموع الوحدات و لا ريب فى تحقق الوحدات و تحقق مجموعها فى السلسله فتعرض العدد للجمله لا محاله إذ لا حقيقه للعدد إلا مبلغ تكرار الوحدات و يظهر من التأمل فى المقدمات ذلك المطلوب أيضا كما لا- يخفى و كل مرتبه يمكن فرضها من مراتب الأعداد على سبيل الاستغراق الشمولى فهى متناهيه لأنه يمكن فرض مرتبه أخرى فوقها و إلا لزم أن تقف مراتب العدد و هو خلاف

البـديهه بـل هی محصوره بین حاصـرین أحـدهما الوحـده و الآـخر تلـک المرتبه المفروضه أخیرا فالمعـدود أیضا و هو مجموع السلسله الغیر المتناهیه أیضا متناهیه لأنه لا یمکن أن یعرض للمجموع بحیث لا یشذ منه فرد إلا مرتبه واحده من مراتب العدد من جهه واحـده و کـل مرتبه یمکن فرضـها فهی متنـاهیه کمـا مر نعم لو أمکن فرض جمیع المراتب اللایقفیه للعـدد و أمکن تصور خروج جمیع المراتب اللایقفیه إلی الفعل و أمکن عروض أکثر من مرتبه واحده للعدد للجمله الواحده من جهه واحده أمکن

عروض العـدد الغیر المتناهی لهذه الجمله لکنه محال لأنه لا یمکن أخذ المجموع من الأمور اللایقفیه و لا یتصور خروج الجمیع إلی الفعل و لو علی سبیل التعاقب و إلا لزم أن یقف و هـذا خلف و قد التزمه النظام فی أجزاء الجسم بل نقول مفهوم اللایقفیه و مفهوم المجموع متنافیان کما قرر فی محله.

و هـذا البرهان واضح المقدمات یجری فی المجتمعه و المتعاقبه و المترتبه و غیر المترتبه بلا تأمل و کذا جریان برهانی التطبیق و التضایف ظاهر بعـد الرجوع فی المقدمات الممهده و النظر الجمیل فی التقریرات السابقه و ذهب المحقق الطوسـی رحمه الله فی التجریـد إلی جریان التطبیق و التضایف فیها و قال فی نقد المحصل بعد تزییف أدله المتکلمین علی إبطال التسـلسل فی المتعاقبه فهـذا حاصل کلامهم فی هـذا الموضع و أنا أقول إن کل حادث موصوف بکونه سابقا علی ما بعده و لاحقا بما قبله و الاعتباران مختلفـان فـإذا اعتبرنـا الحوادث الماضـیه المبتـدئه من الآـن تاره من حیث کل واحـد منهما سابق و تاره من حیث هو بعینه لاحق کانت السوابق و اللواحق المتباینتان بالاعتبار متطابقتین فی الوجود لا نحتاج فی تطابقهما إلی توهم تطبیق و مع ذلک یجب کون السوابق أکثر من اللواحق فی الجانب الذی وقع النزاع فیه فإذن اللواحق متناهیه فی الماضـی لوجوب انقطاعها قبل انقطاع السوابق و السوابق زائده علیها بمقدار متناه فتکون متناهیه أیضا انتهی.

و اعترض علیه بأن فی التطبیق لا بـد من وجود الآحاد علی نحو التعـدد و الامتیاز أما فی الخارج فلیس و أما فی الـذهن فکذلک لعجز الذهن عن ذلک و

كـذا لاـ يمكن للعقـل تحصـيل الامتيـاز و وجود كـل واحـد فى الأوقات السابقه على زمان التطبيق لا يفيـد لأنه يرجع إلى تطبيق المعـدوم فـإن الوجود ضـرورى عنـد التطبيق و أيضـا لاـ بـد فى الانطبـاق من وجود مجموع الآحـاد و ذلـك المجموع لاـ يمكن وجودها لأن ذلك المجموع لم يكن موجودا قبل الحادث الأخير و بعده لم يبق شـى ء منه موجودا و القول بوجودها فى مجموع الأوقات على سبيل التدريـج كالحركه القطعيه يدفعه أن وجود الكل فى جميع الأوقات على هذا النحو يسـتلزم وجود الكل بدون شى ء من أجزائه و فيه بحث إذ يكفى لوجود هذا الكل وجود أجزائه فى أجزاء زمان الكل انتهى.

و التحقيق أن الموجود قد يوجد فى ظرف الزمان و هو الدفعيات و قد يوجد فى نفس الزمان و هو التدريجيات و الأمر التدريجى مجموعهـا موجوده فى مجموع زمـان وجودهـا على سبيـل الانطبـاق و ليس المجموع موجودا فى أبعـاض الزمان و لا فى آن من الآنـات فـإن سـئل الحركه فى اليوم هل هى موجوده فى آن من آنات اليوم المفروض أو شـى ء من ساعاته فالجواب أنها ليسـت بموجوده أصـلا بـل فى مجموع اليومين و قـد بين ذلـك بوجه شـاف فى مظـانه و انطباق الحوادث المتعاقبه الزمانيه بعضـها على بعض من قبيل الثانى فالتطبيق موجود فى كل زمان لا فى آن فآن و الانطباق حكمه حكم المنطبقين كانطباق الحركه على الزمان و انطبـاق الحركه على المسـافه و هـذا ظـاهر أ لاـ ترى أن الكره المـدحرجه على سـطح مستو تنطبق دائره من محيـط الكره على المسـافه جزمـا و انطباقهـا لا يمكن أن يكون فى آن لأنه لا يمكن التماس بين المسـتدير و المسـتوى إلا بنقطه فظهر أن انطباقهما تدريجى

فى كل الزمان أ و لا تعلم أن الحركه و الزمان متطابقان تـدريجا فى كل زمان الحركه و لو لم ينطبق الزمان على الحركه لم يكن مقدارا لها سواء كانا موجودين فى الخارج أو لا(١).

---

١ – ١. وجه مـا ذكره رحمه اللّه فى انطبـاق الحركه على الزمـان و كـذا انطبـاق دائره من الكره المـدحرجه على خـطّ من السـطح المسـتوى تـدريجا أنّه ليس للحركه و الزمان أجزاء موجوده بالفعل. حتى ينطبق بعضـها على بعض بل للكل وجود واحـد فينطبق الكـل على الكـل، لكن لاـ يمكن إسـراؤه الى الحوادث المتعـاقبه، لاـن لكـل منهـا وجودا بالفعـل منحازا عن وجود الآخر إلّا أن يفرض حادث ممتد تدريجى واحد فتأمل.

و يمكن الجواب أيضا على القول بعدم وجود الزمانيات بأنه لا شك أن الآحاد المتعاقبه من إحدى السلسلتين منطبقه فى الواقع على آحاد السلسله الأخرى اللتين كانتا هما معا فى الوجود فى أزمنه وجودهما و إن لم يكونا موجودين حال حكمنا و وجودهما حال الحكم غير لازم فى جريان البرهان بل وجودهما حين الانطباق و ليس من قبيل تطبيق المعدوم على المعدوم بل من قبيل الحكم بانطباق المعدوم فى حال الحكم على المعدوم الموجودين معا فى حال الانطباق و ذلك مثل سائر الأحكام الصادقه على الأمور الماضيه.

و قيل أيضا إن التطبيق يتوقف على الترتيب و هو يتوقف على تحقق أوصاف و نسب و إضافات يسلكها فى سلك الترتيب و فى المتعاقبه لا يوجد ذلك فإن فيما عدا الحادث الأخير لا يوجد شى ء من طرفى النسبه و فى الحادث الأخير لا يوجد إلا طرف واحد فلا يتحقق النسبه أيضا ضروره أنها فرع المنتسبين.

فإن قلت لعل الاتصاف فى الذهن كما قالوا فى اتصاف أجزاء الزمان بالتقدم و التأخر.

قلت لما كانت الحوادث لا نهايه لها فلا يمكن التفصيل فى الأذهان و المبادئ العاليه و الوجود الإجمالى غير كاف لعدم الامتياز فيه انتهى.

و الجواب أنه يجزم العقل بأن حوادث زمان الطوفان فى الخارج قبل حوادث زمان البعثه و قبل الحادث اليومى بلا ريب و لا يتفرع على اعتبار العقل كيف و هم معترفون بأن الحادث المتقدم عله معده للحادث المتأخر بالعليه و المعلوليه الخارجيه فإن العله ما لم توجد فى الخارج من حيث إنها عله لم يوجد المعلول فى الخارج و هما متضايفان فظهر أن النسبه بالعليه و المعلوليه متحققه بين المعلول و العله المعده و وجودها السابق و عدمها عله فتحققت النسبه بين

المعدوم و الموجود و الحق أن طرفى النسبه لا يمكن أن يكونا معدومين بالعدم المطلق و إذا تحققا نوع تحقق لم يجتمعا(۱) فى الوجود فإن العقل يجوز تحقق النسبه بينهما و لم ينقبض عنه (۲) و من تصور حقيقه وجود الأعراض التدريجيه تصور كيفيه النسبه بين أجزائها المتعاقبه و قل استبعاده و أذعن بها.

ثم إن النسبه بالتقدم و التأخر بين أجزاء الزمان فى الواقع من غير فرعيه و لا اعتبار العقل و تصوره و اتصافها بالصفات الثبوتيه و الحكم بالأحكام النفس الأمريه بل الخارجيه المستلزمه لثبوت المثبت له فى الواقع مما لا يشك فيه أحد و ليس من الأحكام المتفرعه على اعتبار العقل الحاصله بعد فرضه و ليس بحاصل بالفعل إلا بعد الفرض فإنه لو كان كذلك لكان حكم العقل بأن هذا الجزء متقدم و ذاك متأخر فى الخارج من الأحكام الكاذبه لأنه فى الخارج ليس كذلك فى الحقيقه(۳) أ لا ترى أنه يصح الحكم على الدورات الغير المتناهيه من الحركه و الزمان بالتقدم و التأخر و القسمه و الانتزاع الإجمالى غير كاف لاتصاف كل جزء جزء بالتقدم و التأخر و التفصيل يعجز عنه العقل عندهم فكيف تكون هذه الاتصافات بعد فرض الأجزاء كما ذهبوا إليه.

و قد ذهب بعض المحققين فى جواب شك من قال لم اتصف هذا الجزء من الزمان بالتأخر و ذاك بالتقدم إلى أن هذه الاتصافات مستنده إلى هويات

ص: ۲۷۰

۱- ۱. و إن لم يجتمعا(ظ).

۲- ۲. ان أريد بكفايه تحققهما نوعا من التحقّق أنّه يكفى فى الاتصاف تحققهما فى الذهن دون الخارج فهو خاصّ بالاتصاف الذهنى، و الكلام فى الاتصاف الخارجى، و ان أريد كفايه نوع من التحقّق فى الخارج فهو عين الاجتماع فى الوجود، اذ لا معنى لاجتماعهما فى الوجود إلاـ تحققهما معا فى الخارج. و أمّا الإضافه المتحققه بين العله المعده و المعلول فهى إضافه مقوليه بين هذين العنوانين لا الوجودين الخارجيين، فيكفى تصورهما فى الذهن لتحققها.

۳- ۳. بناء على عدم تحقّق أجزاء الزمان فى الخارج تحققا فعليا بل بالقوه القريبه من الفعل، فالحكم بتقدم بعض الاجزاء على البعض فى الخارج انما هو بلحاظ قرب قوتها من الفعليه و إلّا فلا موضوع لهذه القضيه الخارجيه بحسب الحقيقه فتأمل.

الأجزاء و تشخصاتها الحاصله لها فكما أنه لا يصح السؤال بأن زيدا لم صار زيدا و عمرا عمرا لا يصح السؤال بأنه لم صار أمس أمس و اليوم اليوم (۱)

و ذهبوا أيضا إلى أن اختلاف أجزاء الفلك بالقطب و المنطقه مستند إلى هويه الأجزاء ليس بفرض فارض (۲) بل موجوده فيه حقيقه لكن الأجزاء و هوياتها موجوده بوجود الكل بوجود واحد و كما أن أجزاء الجسم و تشخصاتها موجوده بوجود الجسم و بوجود قار كذلك أجزاء الزمان و الحركه موجوده بوجود الكل بوجود تدريجى بلا تفاوت و المناقشه فى هذه ناشئه من عدم تصور الوجود التدريجى كما ينبغى فلا ينافى اتصال الزمان و الحركه إذا كانت موجوده بوجود واحد فإن هذا النوع من الاختلاف لا يستلزم القسمه بالفعل و الانفصال بعد الاتحاد بوجود الكل.

ثم إنهم قاطبه صرحوا بأن الصفه لا يجب تحققها فى ظرف الاتصاف و المحكوم به لا يجب وجوده فى الحكم (۳)

مع أنه نسبه و ذهبوا أيضا إلى تساوى نسبه الممكن إلى طرفى الوجود و العدم و إلى صحه الاتصاف بنحو العمى من الأمور العدميه فى الخارج إلى غير ذلك من النظائر(۴)

و لا يخفى أنه يمكن إجراء جميع

۱- ۱. الاستشهاد بهذا الكلام انما هو من جهه تقرير هذا المحقق تقدم بعض اجزاء الزمان على الآخر، و إلّا فأصل الكلام أجنبى عما نحن فيه.

۲- ۲. الفارض(خ).

۳- ۳. ظرف الحكم(ظ).

۴- ۴. النسبه امر رابط بين الشيئين لا استقلال له فى نفسه و لذا يستحيل تحققه مع عدم تحقّق الطرفين معا، فان كانت النسبه حاكيه عن اتّحاد الطرفين فى الخارج نحو اتّحاد وجب وجود الطرفين فى الخارج، و إلّا كفى تحققهما فى الذهن، و هذا ممّا لم يختلف فيه اثنان من الحكماء و أمّا ما نسبه اليهم من عدم وجوب تحقّق الصفه و المحكوم به فى ظرف الاتصاف و الحكم فوجه الصحيح انه لا يجب فى الاتصافات الذهنيه وجود الصفه و المحمول فى الخارج حين الحكم، و هذا لا يفيد شيئا لاثبات مرامه، و اما الحكم بتساوى نسبه الممكن إلى الوجود و العدم فهو من الاحكام النفس الامريه لا الخارجيه و اما العمى فهو عدم ملكه و هو امر عدمى لا عدم، و التوضيح يقتضى مجالا أوسع.

ما ذكرنا فی جریان هذا الدلیل فی المتعاقبه فی جریان سائر البراهین فیها فلا نطیل الکلام بالتعرض لخصوص کل منها.

البرهان الرابع ما أورده الشیخ الکراجکی فی الکنز بعد ما أورد برهان التطبیق بوجه مختصر أنیق قال دلیل آخر علی تناهی ما مضی و هو أنه قد مضت أیام و لیالی وقفنا الیوم عند آخرها فلا یخلو أن تکون الأیام أکثر عددا من اللیالی أو اللیالی من الأیام أو یکونا فی العدد سواء فإن کانت الأیام أکثر من اللیالی تناهی اللیالی لأنها أقل منها و اقتضی ذلک تناهی الأیام أیضا لبطلان اتصالها قبل اللیالی بغیر لیالی بینها فوجب علی هذا الوجه تناهیهما معا و إن کانت اللیالی أکثر من الأیام کان الحکم فیهما نظیر ما قدمنا من تناهی الأول فتتناهی الأیام لزیاده اللیالی علیها و یقتضی ذلک تناهی اللیالی أیضا لما مر فیلزم تناهیهما معا و إن کانت الأیام و اللیالی فی العدد سواء کانا بمجموعهما أکثر عددا من أحدهما بانفراده و هذا یشهد بتناهیهما إذ لو کان کل واحد منهما فی نفسه غیر متناه ما تصورت العقول عددا أکثر منه و قد علمنا أن الأیام مع اللیالی جمیعا أکثر عددا من أحدهما و هذا موضح عن تناهیهما و بهذا الدلیل نعلم أیضا تناهی جمیع ما مضی من الحرکات و السکنات و من الاجتماعات و الافتراقات و من الطیور و البیض و الشجر و الحب و ما یجری مجری ذلک (۱) انتهی ثم اعلم أنه یمکن إبطال ما ادعوه من التسلسل فی الأمور المتعاقبه بل فی غیر المرتبه أیضا بوجوه أخری نذکر بعضها.

الأول أنهم قالوا بالحوادث الغیر المتناهیه التی کل سابق منها عله معده للاحق علی سبیل الاستغراق و أن إیجاد الواجب تعالی لکل منها مشروط بالسابق تحقیقا للإعداد و تصحیحا لارتباط الحادث بالقدیم و أنه تعالی لیس بموجب تام لواحد منها إذا تقرر هذا فنقول لو تسلسلت المعدات علی ما ذهبوا إلیه لا ـ إلی نهایه لزم أن یکون وجوب کل واحد منها وجوبا شرطیا بمعنی أنه یجب کل

۱- ۱. یرد علی هذا البرهان و البرهان السابق ما یرد علی برهان التطبیق فأجد التأمل.

منها بشرط وجوب سابقه و لا ينتهى إلى الوجوب القطعى البت الذى يكون تعالى موجبا له لذاته بدون شرط لأنه عندهم أنه تعالى ليس بموجب تام لكل واحد من المعدات بل الحوادث مطلقا و تأثيره تعالى فى كل منها موقوف على تأثيره فى معد سابق عليه لا إلى نهايه فوجوب كل منها وجوب شرطى لا يجب حتى يجب سابقه و الوجوب الشرطى غير كاف لتحقق واحد منها فإنه بمنزله قضايا شرطيه غير متناهيه مقدم كل لاحق تال لسابقه فإنه ما لم ينته إلى وضع مقدم لم ينتج شيئا و لو توقف تأثير الواجب فى كل حادث و إيجاده إياه على إيجاد حادث آخر و لم تجب لذاتها تلك الإيجادات لكان يجوز للواجب ترك إيجاد الحوادث بالكليه و ما لم يمتنع هذا الاحتمال فى نفس الأمر لم يجب واحد منها فى الواقع لأن وجوب كل حادث إنما هو بشرط إيجاد حادث آخر و هكذا الكلام فى ترك الإيجاد رأسا و ما لم يمتنع جميع أنحاء ارتفاعاته و عدماته فى الواقع لم يجب وجوده (١).

و توهم بعضهم أنه لا يمكن ارتفاعه ارتفاع جميع الحوادث لاستلزامه ارتفاع الطبيعه القديمه المستنده بلا شرط إلى الواجب تعالى شأنه و هو مردود بأنه لا يعقل استناد

١- ١. حاصل هذا الوجه أنّه بناء على كون كل حادث مسبوقا بمعد و كون المعد مسبوقا بآخر و هكذا الى غير النهايه يلزم عدم وجود حادث لا يتوقف على معد أصلا، فكلما فرض حادث كان مسبوقا بمعدات متسلسله غير متناهيه و يتوقف وجوب وجود هذا الحادث عليها، فاذن ليس شى ء لا يتوقف على أمر سوى الواجب، فيلزم اولا كون وجوب الوجود للحوادث شرطيا و الوجوب الشرطى لا يوجب التحقّق فى الخارج، و ثانيا جواز ترك الايجاد بالكليه على الواجب، لانه ليس شى ء من الحوادث بنفسه مستعدا لقبول الوجود من الواجب بل بشرط وجود حادث قبله، فله ان يترك الايجاد رأسا و الجواب عن الأول انه بعد فرض وجود الشرط يصير الوجوب فعليا، و التعليق غير موجود فى الخارج بل الذى هو فى الخارج و يحكى عنه بالقضيه الشرطيه هو نحو من الارتباط الوجودى، ففى قولنا« ان كانت الشمس طالعه فالنهار موجود» لا يوجب اشتراط وجود النهار بطلوع الشمس وجوب وجود النهار، لكن مع فرض طلوع الشمس لا محيص عن وجوب وجوده و الخصم يفرض وجود الحوادث الغير المتناهيه و معه يصير وجوب الحادث فعليا. و ان سئل عن حاله قبل وجود تلك المعدات اجاب بانه لا يمكن فرض حادث لا يكون قبله حوادث غير متناهيه فكلما فرض حادث فى زمان كانت قبله حوادث و ازمنه غير متناهيه و ليست قبلها قبليه زمانيه و عن الثانى بمنع الملازمه و منع بطلان التالى و هو واضح.

الطبیعه بلا شرط إلی الواجب جل شأنه لأن الطبیعه عندهم إذا کانت ذاتیه لما تحتها فإنما هی مجعوله بجعل ما هی ذاتیه له جعلا واحدا و لا یمکن تعلق جعل علی حده بالطبیعه الکلیه قطعا و جعل کل فرد من أفراد الطبیعه عندهم إنما هو بشرط سبق معد نعم لو تحقق تأثیر منفرد فی الطبیعه وراء التأثیر فی الأفراد لوجب أن یکون التأثیر من الواجب فیها إما ابتداء أو بواسطه قدیمه و تأثیر الواجب فی القدیم بلا واسطه و شرط أو بواسطه قدیمه إنما هو منشأ استحاله انعدام القدیم عندهم فظهر أن سلسله الحوادث یجب أن تنتهی إلی حادث یجب وجوده عن الواجب بلا شرط معد فتنقطع سلسله الحوادث به لأنه لا یجوز تقدم شرط أو معد من الحوادث علیه و کذا یمکن إجراء کثیر من براهین إثبات الواجب التی لا یتوقف علی إبطال الدور و التسلسل هنا بأدنی تصرف لا یخفی علی الفطن اللبیب فإن تأثیر الواجب تعالی عندهم فی کل حادث یتوقف علی معد و وجود الواجب مع عدم

المعد فی حکم قوه(۱)

فرض عدمه تعالی و العیاذ بالله فی عدم التأثیر(۲)

و العله التامه عندهم هو الواجب مع المعد و مجموع المرکب من الواجب و الممکن ممکن فالعلل التامه لجمیع الحوادث الغیر المتناهیه ممکنات فکما لا ینفع التزام التسلسل فی مسأله إثبات الواجب لا ینفع التزامه هنا أیضا إذ الأدله الداله علی إثبات الواجب بدون التمسک بإبطال التسلسل یجری هنا أیضا بأدنی تفاوت.

الثانی أن نقول علی تقدیر تسلسل الحوادث علی سبیل التعاقب یلزم أن یتقدم علی کل حادث من الحوادث علی سبیل الاستغراق عدم أزلی لحادث حادث و الحادث الأول و الثانی یجتمعان فی العدم إذ یوجد فی الواقع مرتبه من المراتب

۱- ۱. کذا، و الظاهر ان أحد اللفظین کان فی بعض النسخ بدلا عن الآخر فاثبتا معا فی المتن.

۲- ۲. الشرائط التی یتوقف علیها وجود المعلول منها ما هو شرط فعل الفاعل و منها ما هو شرط قبول القابل، و الذی ینافی تمامیه الفاعل فی الفاعلیه هو القسم الأوّل و هو منفی عن الواجب تبارک و تعالی عند جمیع الحکماء، و القسم الثانی راجع إلی نقص المعلول و عدم استعداده لقبول الفیض علی کل تقدیر. و بهذا یظهر وجه الخلل فی کلامه رحمه اللّه.

كانا معدومين فيها و اجتمع معهما عدم الحادث الثالث ضروره أن عدم كل حادث أزلى و أن عدم الحادث المتأخر و إن كان أطول امتدادا من الحادث المتقدم إلا أن الكل متحقق فى ظرف الزمان إذ طبيعه الزمان أزليه عندهم و الأعدام كلها أزليه فلا بد من اجتماعها قطعا فى زمان ما و يجتمع مع هذه الأعدام الثلاث عدم الحادث الرابع و هكذا على ترتيب الآحاد على التوالى فإما أن يستغرق هذا الاجتماع إعدام جميع الآحاد فيكون جميع الحوادث معدوما فى مرتبه ما من المراتب الواقعيه فتأخر جميع الحوادث عن تلك المرتبه الواقعيه و يكون الجميع معدوما فى تلك المرتبه فيكون لها مبدأ و انقطاع و هو المطلوب (١)

و إن لم يستغرق فينتهى إلى حادث معين لا يجتمع عدمه مع عدم ما قبله من الحوادث إما لأن هذا الحادث لا يسبقه عدمه فيكون قديما بالشخص و إما لأن الحادث الذى قبله لا يسبقه عدم أزلى فيكون ذلك قديما ضروره أنه لو تقدمهما عدم أزلى يجب اجتماعهما مع ما تأخر عنهما فتنقطع سلسله الحوادث على أى تقدير.

لا يقال كل جمله متناهيه يجتمع فى العدم و يتحقق عدم سابق على الجميع و أما جمله الحوادث الغير المتناهيه فلا.

لأنا نقول قد بينا أن هذا الحكم مستغرق لجميع الآحاد على التوالى و قد مر فى المقدمات الممهده أن أمثال هذه الأحكام على كل فرد تسرى إلى الجمله فلا مجال لهذا التوهم (٢).

ص: ٢٧٥

١- ١. ان أريد باثبات العدم الازلى لكل حادث حادث عدم وجود كل واحد من الحوادث فى زمان غير متناه من جهه البدء فلا يمكن فرض ذلک فى الجميع، لانه ليس قبل الجميع زمان لا متناه و لا غير متناه، لان الزمان أيضا من الجميع، كيف و هو مقدار الحركه و الحركه تختص بالحوادث، و ان أريد بالعدم الازلى للكل عدمه فى وعاء آخر غير الزمان فلا يثبت به الحدوث الزمانى لسلسله الحوادث.

٢- ٢. سريان حكم الفرد إلى الجميع إنّما هو فى ما إذا كان ملاک الحكم الثابت لكل فرد موجودا فى الجميع بعينه، لكن حكم المسبوقيه بالعدم الازلى بمعنى العدم المقارن للزمان الغير المتناهى انما يثبت لكل واحده من الحوادث بلحاظ مسبوقيتها بحوادث غير متناهيه، فإذا اعتبرنا جميع الحوادث بحيث لا يشذ منها شى ء لم يمكن تصور هذا الملاک فيه، لان الجميع غير مسبوق بحوادث غير متناهيه إذ لا حادث آخر وراء الجميع فافهم و اعرف به الخلل فى التقريرات الآتيه.

و لک أن تقول هاهنا سلسلتان إحداهما سلسله وجودات الحوادث و الأخرى سلسله عدماتها فإذا أخذنا مجموع الوجودات بحيث لا يشذ عنها فرد و كذا العدمات فلا شک أن جمله العدمات بحيث لا يشذ فرد متقدمه على جمله الوجودات لتقدم كل فرد منها على نظيره و عديله و مثل هذا الحكم يسرى من الآحاد إلى الجمله و لأن جمله العدمات لما كان كل فرد منها أزليا(۱)

و جمله الحوادث حادثه و تقدم الأزلى على الحادث ضروريه و لا شبهه فى إمكان أخذ المجموع بحيث لا يشذ فإنه ليس من قبيل الجمله اللايقفيه التى لا يمكن فيها أخذ المجموع بحيث لا يشذ و قد أخذوا جمله الممكنات فى دليل إثبات الواجب فيكون ممكنا فلا يكون فى تلک المرتبه شى ء من الحوادث و هو الانقطاع.

و لنا أيضا أن نقول يتقدم على كل حادث عدم أزلى هو عدم لهذا الحادث و ينعدم معه جميع ما بعده من الحوادث التى هو معد لها و سبق هذا العدم يستوعب جميع آحاد سلسله الحوادث و حكم الآحاد يسرى إلى الجمله فيلزم عدم مجموع الحوادث رأسا و انقطاعها أو نقول مجموع الحوادث واحد شخصى لأن كل جزء منه واحد شخصى و حادث أيضا لأن جميع أجزائه حادث فيلزم الانقطاع و نقول أيضا السلسله المذكوره معدات عندهم و المعد يعتبر وجوده و عدمه فى المعلول المتأخر و كلاهما سابق عليه فنأخذ سلسله العدمات اللاحقه السابقه على وجود المعلولات و نقول إما أن يستغرق سبق كل فرد من العدمات لكل فرد من وجودات الحوادث النظير على النظير فيلزم تقدم جمله سلسله العدمات إذا أخذنا بحيث لا يشذ منها شى ء على سلسله وجودات الحوادث و هو يستلزم الانقطاع و تقدم عدم اللاحق على الموجود و هذا خلف و إن لم يستغرق فينتهى إلى فرد لا يسبقه عدم المعد فتنقطع سلسله المعدات.

و على هذه التقريرات لا يتوجه ما قيل إن الأزل ليس وقتا محدودا تجتمع فيه العدمات و غيرها بل مرجعه إلى أن قبل كل حادث حادث إلى غير نهايه

۱- ۱. فى بعض النسخ: فالجمله أزليه.

و هكـذا عـدم الحوادث و لاـ محـذور فيه لأـن اجتمـاع العـدم الأزلى الغير المتناهى فى الماضـى فى زمان مع عـدم تناهى الزمان عنـدهم مع مثله بالغا ما بلغ سواء كانت الأعـدام متناهيه أم لا بـديهى و لا يلزمنا تعيين زمان معين للأزل و كذا ما قيل و إن تحقق فى الأزل عدم الحوادث لكنه عدم كل حادث مقرون بوجود حادث تقدم على ذلك الحادث أبدا فلا يتحقق وقت ينتهى (۱)

فيه جميع الموجودات و يبقى صـرف العـدم و هـذا مع أنه مـدفوع بما قررنا لو تم فهو فساد آخر نشأ من عدم تناهى الحوادث إذ جميع المفاسد التى ذكرنا إنما نشأت من الحوادث إلى غير نهايه.

و يمكن أن يقال أيضا إن الحادث اليومى مسبوق بعدم معده و بعدم معد معده و هكذا إلى غير نهايه و عدم المعد البعيد بواسطه أطول امتدادا من عدم المعد القريب و المعد البعيد بواسطتين أطول منهما و المعد الأبعد بثلاث وسائط أطول من الثلاثه و كلما

تمتد سلسـله المعدات تتزايد امتداد الأعدام اللاحقه للمعدات فلو ذهبت السلسـله إلى غير نهايه لزم أن يمتد العدم اللاحق لا إلى نهايه مع أنه عدم لاحق مسـبوق بوجود المعد و اسـتحالته ظاهره و هذا برهان لطيف قوى لا يرد عليه ما يرد على برهان السلم لأن جميع الأعـدام الغير المتنـاهيه جزء للعله التـامه للحـادث اليومى مجتمعه و وجودات المعـدات متحققه فى الواقع متمـايزه بخلاف برهان السلم لأن ازدياد الانفراج هنا على سبيل اللايقف و موقوف على فرض النقاط فى الساقين.

الثـالث قـال بعض المحققين إن الأـمور الغير المتنـاهيه مطلقـا يسـتلزم الأـمور الغير المتنـاهيه المـترتبه و يلزم منه تنـاهى النفوس و حـدوثها على بعض الوجـوه كمـا سـلف بيـانه أن المجمـوع متوقـف على المجموع إذا أسـقط منه واحـد و ذلـك المجموع على مجموع أقـل منه بواحـد و هكـذا إلى غير نهـايه فيجرى التطبيق و التضـايف بين المجموعات الغير المتناهيه إذ هى أمور موجوده مترتبه.

۱- ۱. فى بعض النسخ: ينتفى.

**[ترجمه]۱.

در ابطال تسلسل به هر گونه که باشد، و آن نیاز به چند مقدمه دارد:

الف. سید – ره – در قبسات می گوید: حکم به همه افراد اگر بر فرض وجود هر فرد تنها یا با هم درست باشد، بر مجموع مرکب از همه نیز بدون تردید درست به نظر می آید و اگر مخصوص به هر یک به صورت منفرد و تنها باشد، حکم مجموع ترکیبی جز آن است.

مثلا اگر هر یک از رشته افراد سپیدند و اگر هر یک اندازه ای دارند، در ضمن مجموع هم همان اندازه را دارند و مثال های دیگر هم در این زمینه هست .

ولی هر گاه یک فرد متناهی است، لازم نیست همه با هم متناهی باشند و اگر یک جزء ترکیبی تجزیه پذیر نیست، نباید مجموع اجزاء تجزیه پذیر نباشند و اگر یک جزء رشته واجب بالذات باشد لازم نیست که مجموع رشته واجب بالذات باشند، زیرا در این موارد تنهایی و فردیت اثر دارد.

ب. محقق دوانی و دیگران اشاره کرده اند و گفته‌اند: عقل به طور بدیهی یا حدس به طور اجمال، حکمی به کلی یا فرد دارد، چه متناهی باشند یا نامتناهی، با اینکه اگرابتداء یک فرد خاصی را در نظر بگیرد، در حکم آن متوقف می ماند، چنانچه عقل به طور اجمال حکم می کند به اینکه هر پدیدآورنده باید پیش از پدیدشده وجود داشته باشد، سپس به واسطه آن ثابت می کند که نمی شود ماهیت، علت وجود خودش باشد، و این قضیه در همه کبری های شکل اول نسبت به اصغر ثابت است.

و با این مقدمه، برهان سلمی (در ابطال تسلسل) تمام می شود، زیرا هر یک از ابعاد مفروضه باید در مافوقش یافت شوند و همچنین است کلّ نامتناهی.

ج. برخی امور اعتباریه زائیده عقلند و انتزاعی هستند و اگر عقل آن ها را نیافریند، به هیچ وجه در نفس الامر تحقق پیدا نمی کنند و این در صورتی است که موصوف و وصف و نسبت و اضافه، همه اعتباری محض باشند و به اعتبار عقل و فرض او وابسته باشند، مانند نفس، عدد بی معدود خارجی، زیرا عدد عرضی است که جز به وجود معدود تحقق ندارد، و وجود وجود و لزوم لزوم هم چنین هستند زیرا جز به اعتبار انتزاع عقل تحقق ندارند، و عقل با قصد و بالذات به آن ها توجه دارد و موصوف جز به آن تحقق نمی پذیرد.نسبت اعتباری محض و انطباق آحاد دو رشته مفروض هم زائیده عقلند و با قطع اعتبار و عقل منقطع می شوند، و برخی اتصافات و نسبت ها زائیده عقل نیستند بلکه در واقع تحقق دارند، اگرچه فرض کسی نباشد، همچون لوازم ماهیت و اوصاف واقعی و نفس الامری.

زیرا ما به طور بدیهی می دانیم که عدد زوج است یا فرد، آسمان بالای زمین است و پدر پدر است و پسر پسر، و اگرچه عقل فرض نکند بلکه اعتبار عقل تابع واقعیت متحقق است. وگرنه هر مفهومی را می شد از هر چیزی برداشت کرد و پدر را پسرخواند و بالعکس و وسیله آگاهی در این زمینه بسیار است و پوشیده نیست .

روشن است که در این موارد برداشت عقـل و صـحت قضـاوتش تـابع و فرع بر واقعیت است. و فرض عقـل در درستی و تحقق این امور دخیل نیست، و همین انـدازه برای رفع ایراد به برهان های آینـده کافی است، و ما این برهان ها را به طور اختصار می آوریم، گرچه در کتب متکلمان ذکر شده‌اند.

یکم: برهان تطبیق که مادر همه براهین است و به چند تقریر بیان شده:

الف. اگر پدیـده هـا به ترتیب هم به صورت زنجیره وار تـا بی نهایت بیاینـد، به هروجهی از ترتیب، این اتفاق افتـد؛ چه ترتیب وضعی یا طبعی یا عِلّی و یا زمانی و نیز فرقی نمی کند که عدد باشد یا زمان، ثابت باشد یا معدود، حرکت باشد یا حوادث پی درپی؛ حـال اگر از جای معینی از این زنجیره به طرف بالا یک سلسـله نامتناهی در نظر بگیریم و از جای دیگری بالاتر از جای اول سلسـله دومی در نظر بگیریم، شـکی در این نیست که اینها دو سلسـله اند که یکیشان جزء دیگری است و نیز شـکی نیست کـه در نفس الأمر حلقـه اول از یکی از ایـن سلسـله هـا بر حلقـه اول از سلسـله دوم منطبـق اسـت و همچنیـن حلقه دومشـان بر یکـدیگر تـا جـایی که این تطبیق تـک تـک حلقه ها را فرا گیرد و چیزی بـدون تطبیق نمانـد. حال اگر واقع به ازاء هر حلقه از سلسـله ناقص، حلقه ای از سلسـله کامل وجود داشـته باشد لازم می آید که کل و جزء مساوی باشـند و این محال است. و اگر چنین نباشـد و در سلسـله کامل حلقه ای باشـد که در سلسـله ناقص ما به ازائی برای تطبیق نداشـته باشد بنا براین سلسـله ناقص متناهی می شود و از آن لازم می آید که سلسله کامل هم متناهی باشد زیرا مقدار زیادی آن مقداری متناهی بود که ما بین دو مبدأ سلسله ها فرض کردیم. که در این صورت خلف لازم می آید زیرا ما دو سلسله را نامتناهی فرض کردیم.

بدان که در تطبیق نیازی به کشیدن سلسـله ناقص به پایین یا بالا بردن سلسـله کامل به طرف بالا نیست تا آحاد آن ها برابر هم بیافتـد، و به اعتبار این نسبت تطبیق حاصل شود. بلکه در واقع نسـبتهای زیادی بین آحاد هر سلسـله با احاد سلسـله دیگر بـدون فرض و اعتبار عقل تحقق دارد، زیرا حلقه اول سلسـله کامل برابر حلقه اول سلسله ناقص است که خود همان حلقه پنجم سلسله اول پس از کنـدن چهارتـا از آن است و حلقه دوم سلسـله اول برابر حلقه شـشم سلسـله دوم است و سوم اولی برابر هفتم دومی است و این تنـاسب در همه حلقه های دو سلسـله جاری است تا به آخر. و نیز یکم هر سلسـله موصوف به اولیت و دوم هر یک موصوف به دوم بودن و سوم موصوف به سوم بودن و همچنان و به اعتبار هر یک از این نسـبتها و معانی، دو سلسـله در واقع با هم تطبیق می شونـد، و هرجزئی برابر جزء منـاسب خود به دنبـال هم می افتنـد و چون یکم سلسـله کم شـده برابر یکم سلسـله کامل است و دوم بر دوم به دنبال هم، تا همه را در بر گیرد، و ممکن نیست از میان این دو سلسـله حلقه ای نباشـد که تطبیق بر حلقه مقابل خود نشود زیرا هر حلقه های هر دو سلسـله پیوسـته و به دنبال هم هسـتند. پس به ناچار باید به جایی برسـیم که در سلسـله کامل جزئی بماند که در سلسله ناقص برابری ندارد وگر لازم می آید که جزء و کل برابر باشند و این محال است. پس سلسله ناقص در جایی تمام(متناهی) می شود و سلسله کامل هم مقداری متناهی زیادتر از آن دارد پس به ناچار آن هم متناهی است.

و بر این دلیـل به نقض به مراتب عـدد و هر متنـاهی که توقف نکنـد(لاـ یقفی) همچون اجزاء جسم که به مقـدار نامتناهی قابل تقسـیم است وماننـد لزوم و لزومِ لزوم و همچنین. و نیز امکان و نظائر این دو آن که این دلیل در آن ها هم می آید، ایراد شده است.

جواب آن است که نامتناهی لا ـ یقفی به همه افرادش در خارج وجود بالفعل ندارد، زیرا وجود نامتناهی محال است، و اصلا حقیقت نامتناهی لا ـ یقفی همین را اقتضا دارد زیرا اگر همه افرادش بالفعل تحقق یابند اگر چه نامتناهی باشند، لازم می آید چیزی که فرض کردیم توقف پذیر نیست توقف کند و لازم می آید در اجزاء جسم به جزئی برسیم که تجزیه نمی شود و در مراتب عدد به جایی برسیم که فوق آن تصور نمی شود، و این خلاف بداهت است، بلکه اصلا مفهوم «همه» با مفهوم «لا یقف» منافات دارد، چنانچه در جای خود بیان کرده اند.

حال که این مطلب معلوم شد. باید گفت، چه بسا که وجود همه افراد عدد و مانند آن چه در خارج و چه در ذهن است، محال باشد. آری به طور اجمال در ضمن وصف عنوان در ذهن می آید ولی مشمول این برهان نمی شود، و این نقض وقتی وارد است، که در عالم واقع وجود همه مراتب نامتناهی عدد که تحقق آن محال است ثابت شود.

و اگر برهان تطبیق با تحقق نامتناهی در علم خدا نقض شود، جوابش این است که کیفیت علم خدا معلوم نیست و قابل درک نیست و متفاوت با علم ما است و این نقض وقتی وارد است که تحقق جمیع شرایط برهان در علم خدا باشد و در معلومات به اعتبار تحققشان در این گونه از علم ثابت شود که این هم نشدنی است. و در خبر سلیمان مروزی در باره بداء، اشاره ای در رابطه با حل این شبهه، برای کسی که بفهمد، هست که در مجلد دوم و چهارم گذشت.

ب. اگر امور نامتناهی ممکن باشد، ممکن است دو رشته منظم به وجود آید که یکانشان همه در برابر هم هستند، تا آخر تقریر گذشته، و این مسئله در نامتناهی نامرتب هم جاری است ولی در مرتب منظم روشن تر است. و منع امکان ذاتی مجادله است و چگونه فرد عاقل تردید می کند در اینکه قادر توانایی که آن را به صورت مرتب ایجاد کرده، ممکن است آن را بار دیگر به وجود آورد، مرتب و منطبق، یا نامرتب را مرتب نماید. و انکارش، مجادله و ستیزه است.

ج. تقریر محقق طوسی است که فاضل دوانی آن را آراسته، و ایرادات مشهوره بر آن وارد نیست، و انطباق در آن برهانی است و جای تردید و شک ندارد، و کم و بیش آن از سوئی است که نامتناهی فرض شده، و آن این است که این دو رشته، علت و معلول هستند و مرتب و پیوسته به سوی بالا تا بی نهایت، می گوییم جز معلول اخیر دو رشته نامتناهی داریم که یکی از نظری همه علت است و دیگری به نظر دیگر، همه معلول شده، آخرین معلول آغاز رشته معلول ها است و یکی بالاتر، آغاز رشته علت ها؛ و چون این دو را به هم جفت کنیم که هر معلول در بر علت خود باشد، لازم می شود که رشته معلول از بالا، یکی بیشتر از رشته علت باشد، چون هر علتی، خود معلول است، جز آخرین معلول در رشته ها که علت نیست.

و چون پس از تطبیق، این فزونی از سوی مبدأ نیست، به ناچار از سوی دیگر است، زیرا امکان ندارد که در وسط باشد، برای آنکه به ترتیب نظام بندی شده و انقطاع پدید می شود و لازم می شود که معلول بی علتی باشد که پیش از او بود – بیاندیش که مطلب باریک و دقیق است – و این دلیل در غیر رشته علل و معلول از یک مجموعه مرتب جاری است، زیرا هر مجموعه مرتب، یکانش از نظر پیش و پس بودن، به هر معنا و یا از نظر نسبت های واقعیه دیگر، با هم تناسب دارند.

دوم. برهان تضایف است، و تقریرش این است که اگر رشته علل نامتناهی باشد، لازم می شود تعداد معلول شدن بیش از علت بودن باشد و این نشدنی است، برای اینکه یکان هر رشته، جز آخرین معلول هم علیت دارند و هم معلولیت دارند و هم شماره

اند و معلول اخیر اضافه است و تعداد معلولیت های رشته بر شماره علیت ها، یکی بیشتر است و معلولی بی علت می شود و آن محال است، و این دلیل در هر رشته ای که یکانش نسبت واقعی دارند و نه به حسب اینکه عقل آن ها را می سازد، جاری است ولی جریانش در مقادیر متصله مشکل است، زیرا اثبات نسبت واقعی میان حدود مفروضه آن مشکل است، چون این حدود صرف فرض عقلی است و واقعیت ندارند، مگر آنکه گفته شود، هر جزئی از اجزاء مقدار متصل، به حسب واقع و نه به مجرد فرض عقل، به تقدم و تأخر واقعی موصوفند و تناسب حقیقی دارند.

و مؤید آن است تصریح آن ها به اینکه اجزاء اجسام در وجود کل آن وجود حقیقی دارند، و تقسیم جسم، ایجاد تازه ای برای هر جزء نیست بلکه تشخیص اجزاء موجوده در کل است و ایراد می شود که لازمه آن این است که اجزاء جسم متناهی باشند و جزء تجزیه پذیر نباشد.

سپس بدان که این برهان در تسلسل یک جانبه روشن است، و اما در تسلسل دو جانبی مورد اشکال شده، و توهم شده که در آن جریان ندارد. و جوابش آن است که چون معلول معینی را در نظر بگیریم و به سوی بالاـ برویم یا به سوی پائین، باید دو متناسب در این سلسله برابر باشند و دلیل در آن جاری است چون معلوم است هم نسبت در علیت واقع در این قطعه سلسله، همان معلولیت واقع در خود آن است، نه افرادی که پایین آن قطعه هستند.

مثلا اگر زید علت عمرو است و عمرو علت بکر، هم نسبت معلولیت عمرو همان علیت زید است نه دیگری، بلکه هر دو تا به دنبال هم، هم نسبتند، و اضافه مشخصی میان آن ها هست که در جز آن ها نیست؛ و هم نسبت آخرین معلول که در این قطعه منظور شده، علیت هم ردیف آن است که بالای آن قرار گرفته نه دیگری. پس فهم کن. و ایراداتی که به این دلیل وارد شده که هم نسبتی امری است فرضی و غیر آن، به آنچه در مقدمات پیش عرضه داشتیم پس از تأمل بیشتر برطرف می شوند. سخن را با تفصیل آن ادامه نمی دهیم.

برهان سوم: آنچه برخی اندیشمندان معاصر آن را مطرح کرده اند و آن را برهان عدد و معدود نامیده اند، و نزد من برهان محکمی است، با این تقریر: اگر امور نامتناهی موجود باشند خواه با هم و یا به تدریج، و خواه مترتب بر هم یا جدا، به ناچار شماری و عددی دارند؛ زیرا حقیقت عدد، مجموع و جمع شدن یکان ها است، و در تحقق یکان ها و تحقق مجموع آن ها در رشته هستی تردیدی نیست، و به ناچار روی هم عددی دارند، چون هر عددی چیزی جز اندازه تکرار یکان ها نیست، و از تأمل در مقدمات بحث هم این مقصود روشن است. و هر مرتبه ای از اعداد که فرض شود، متناهی است، زیرا ممکن است مرتبه ای بالای آن فرض کرد وگرنه مراتب عدد متوقف می شوند و آن خلاف امور بدیهی است، بلکه مرتبه محصوره میان دو مرز محصور است یکی، یکان و دوم، همان مرتبه ای که فرض شده، و معدود هم که به فرض مسأله، مجموع رشته نامتناهی است، به ناچار متناهی می شود، زیرا همه آن را جز یک مرتبه از عدد، از یکسو فرا نمی گیرد، و هر مرتبه که فرض شود متناهی است، چنانچه گذشت.

آری اگر همه مراتب غیر متوقف عدد در نظر گرفته شوند و ممکن باشد که همه در خارج پدید شوند، و ممکن باشد به یک مجموعه بیش از یک مرتبه از عدد به نظر واحد منطبق گردد، عروض عدد نامتناهی به مجموع تحقق پذیر است، لکن این فرض محال است، زیرا ممکن نیست همه مراتب غیر متوقف را در نظر گرفت و تصور نشود که همه در خارج محقق می شوند

و لو به دنبال هم بیاینـد و گر نه متوقف می گردنـد و خلف پیش می آید، گرچه نظام در اجزاء جسم به آن گردن نهاده، بلکه می گوئیم: مفهوم لایقف با مفهوم مجموع، ذاتاً منافات دارند، چنانچه در جای خود بیان شد .

و این برهـان مقـدمات روشـنی دارد و در امور بـا هم و به دنبـال هم، و مربوط به هم و جـدا از هم، بـدون تأمل جاری است؛ و همچنین برهان تطبیق و تضایف با رجوع به مقدمات چیده شده روشنند، اگر به تقریرات گذشته نیک نگریسته و تأمل شود.

و محقق طوسـی - ره - در تجرید، برهان تطبیق و تضایف را در همه آن ها جاری دانسته، و در «نقد المحصل» پس از انتقاد از ادله متکلمین در ابطال تسلسل نسبت به امور متعاقبه، گفته است: این خلاصه سخن آن ها است در اینجا.

به نظر من، هر پدیـده پیش از دیگری با پس از آن منظور می شود، و دو اعتبار متفاوت محسوب می شونـد و چون همه پدیده های گذشـته را از هم اکنون در نظر بگیریم، از این نظر که هر کـدام پیش باشـند و بار دیگر از این نظر که هر کـدام آن ها به دنبـال دیگری است، پیش هـا و دنبـاله هـا که در اعتبار از هم جداینـد، در وجود خارجی یکی بودنـد، و تطبیق آن ها نیازی به فرض نـدارد و بـا این حـال بایـد پیش هـا و وسوابق از نظری که مورد بحث است، بیش از آن ها باشـند که به دنبال می آینـد، چون در مقام علت هسـتند؛ و در این صورت رشته‌ای که به دنبال است، از نظر گذشته منقطع می شوند، قبل از آن ها که پیش ترند و سابق ترند؛ و آن سوابقی که بیشترند، به اندازه ای متناهی بیشترند و خود هم متناهی هستند.

و ایراد شـده که برای تطبیق یکان ها بر هم، ناگزیر بایـد یکان ها ممتاز و عددپذیر باشـند و این در خارج نیست و در ذهن هم ممکن نیست زیرا ذهن از چنین احـاطه ای عـاجز است، و عقـل هم قـادر به امتیاز و تشـخیص افراد نیست چون همان کلیات را درک می کنـد، و وجود هر کـدام در اوقـات قبـل از تطبیق سود نمی دهـد، زیرا به تطبیق معـدوم برمی گردد و وجود خارجی برای تطبیق ضـروری است. و ایراد دیگر نیز این است که برای انطباق وجود، مجموع یکان ها لازم است و وجود مجموع با هم ممکـن نیسـت، زیرا این مجمـوع پیش از آخرین پدیـده نبـوده، و پس از آن هم هیـچ چیز دیگری نیست. و وجـود مجمـوع در مجمـوع اوقـاتماننـد حرکت قطعیه به صورت تـدریجی، تصوری بیش نیست، زیرا وجود مجموع در جمیع اوقـات، بنـا بر این مسـتلزم وجود کلّ است بـدون اجزاء خود، و در این ایراد بحث است، زیرا برای وجود این کلّ، وجود اجزاء آن در اجزاء زمان کل کافی است. و تحقیق این است که موجود گاهی در ظرف زمان پدیـد می شود، چون موجودات یکباره خلق شده و گاهی با خود زمان به وجود می آیند،چون امور تدریجی مانند جنبش و سخن گفتن که خرده خرده و با گذشت زمان می آیند و می گذرنـد، و مجموع این گونه امور در مجموعی از زمـان وجود دارنـد: همچون طی مسـافت یـک فرسـخ در یـک سـاعت یا دو صفحه سـخنرانی در نیم ساعت که با آن برابرند، و مجموع در بعضـی از زمان و یا در آنی موجود نمی باشد و اگر بپرسند، آیا حرکت در یـک آنی از یـک روز، یا یک ساعت آن وجود دارد؟جواب این است که موجود نیست بلکه وجود آن در مجموع روز است و این مطلب در جای خود کاملا روشن شـده، و انطباق در پدیـده های پیاپی زمانی با همدیگر، از روش دوم است و انطبـاق مجموع در مجموع زمان است نه آن به آن، و حکم انطباق، حکم دو منطبق است، ماننـد انطباق حرکت در یک روز با خود روز یا با مسافت یک فرسخ، و این روشن است.آیا نمی بینی یک کره که بر صفحه صافی می چرخد جز با یک نقطه آن تماس ندارد ولی یک دائره از محیط کره بر آن صـفحه منطبق شده، و این انطباق تدریجی در مجموع زمان یک دوره صورت گرفته و نمی دانی که حرکت و خود زمان، در مجموع زمان حرکت که مثلا یک ساعت باشـد، انطباق تـدریجی دارنـد و اگر

زمان بر حرکت منطبق نشود، اندازه آن نمی شود، خواه وجود خارجی باشند یا نباشند.

و بنا بر اینکه زمانیات تدریجی وجود ندارند، جواب دیگری به این ایراد وجود دارد و آن اینکه: تردیدی نیست یکان پی در پی یک رشته با یکان رشته دیگر، همزمان در متن واقع منطبق هستند و اگر چه در حال توجه ما به انطباق، وجود ندارند، و بودنشان در این حال لازم نیست که مانع جریان برهان شود، و همان وجود حین انطباق واقعی کافی است؛ و این تطبیق معدوم بر معدوم نیست بلکه حکم به انطباق دو موجود همراه است در حال نبودن آن ها، مانند همه گونه حکم نسبت به امور گذشته.

و ایراد دیگری هم به این تقریرشده که تطبیق موقوف است، به ترتیب که آن به وجود اوصاف و تناسبی که ترتیب آور باشند موقوف است، و در امور دنبال هم، این شرائط محقق نمی شوند، زیرا جز همان آخرین پدیده، چیزی نیست که طرف نسبت باشد، و او هم یک طرف است و ارتباط و نسبتی وجود ندارد، زیرا ارتباط و نسبت نیاز به وجود دو طرف ارتباط دارد.

اگر بگوئی: شاید اتصاف در ذهن است که هر دو طرف در آن وجود دارند مانند ارتباط میان اجزاء خود زمان در تناسب تقدم و تاخر.

خواهم گفت: چون حوادث نامتناهی هستند، ذهن معمولی و بلکه نوابغ هم به آن ها به طور کامل و تفصیل احاطه ندارند تا ارتباط و تناسب به وجود بیایند، و وجود ذهنی اجمالی و کلی برای امتیاز و تشخیص در آن کافی نیست.

جواب: عقل به طور جزمی و قطعی می داند که حوادث زمان طوفان در خارج پیش از حوادث دوران بعثت، و پیش از حادث امروزی است و این صرف یک فرض عقلی نیست با اینکه دو طرف نسبت وجود فعلی خارجی ندارند. با اینکه آن ها معترفند، پدیده متقدم و پیشین، علت معدّه پدیده پس از خود است و با عدم او، آن دیگری موجود می شود، و علیت و معلولیت خارجی میان آن ها است، زیرا تا علت به علیت خود در خارج نباشد، معلول موجود نمی شود، و این دو که یکی هست و یکی نیست، با هم تناسب و تضایف دارند. و روشن شد که تناسب علیت و معلولیت، میان علت معده و معلول تحقق خارجی دارد با اینکه علت وجود سابق و عدم او است؛ و نسبت میان موجود و معدوم محقق شده است.

درست است که ارتباط میان دو معدوم صرف ممکن نیست ولی اگر یک نوع تحقق داشته باشند، با هم موجود نمی شوند و عقل ارتباط آن ها را روا و جایز می داندو از آن سرپیچی نیست، و هر که حقیقت وجود اعراض تدریجی را تصور کند، کیفیت ارتباط اجزاء پیاپی آن ها را تصور کرده، و بعید نمی شمارد و به آن گردن می نهد.

به علاوه ارتباط به تقدم و تأخر میان اجزاء به حسب واقع، نه به مجرد فرض و اعتبار عقل و هم اتصاف آن ها به صفات ثبوتیه و حکم به احکام نفس الامری بلکه خارجی که مستلزم ثبوت موضوع است، در واقع برای کسی مورد تردید نیست و از قبیل احکام فرضی صرف عقل نیست که بدون فرض وجود ندارند؛ زیرا اگر چنین باشد، حکم عقل به اینکه این جزء متقدم است و آن متأخر، حکمی دروغ است، چون در خارج چنین چیزی نیست. نمی بینی که گردش های نامتناهی حرکت و زمان را به درستی می توان محکوم به تقدم و تأخر و قسمت کرد، و صرف انتزاع اجمالی و کلی برای توصیف هر جزء جزء به تقدیم و تأخر کافی نیست، و عقل هم از اعتبار شخصیات در نظر آن ها عاجز است و نمی شود این اتصافات، به فرض عقلی اجزاء

باشد، چنانچه معتقدند که عقل جزئیات را درک نمی کند.

کسی ایراد کرده که چرا این جزء زمان مقدم است و آن جزء مؤخر؟ و محققی جواب داده که این اوصاف بر اساس هویت های ذاتی اجزاء و تشخص حاصل از آن است، چنانچه نباید گفت: چرا زید زید است و عمرو عمرو است و نباید گفت: چرا دیروز دیروز است و امروز امروز، و نیز معتقدند که اتصاف جزئی از فلک به قطب و جزئی به منطقه هم، ذاتی اجزاء است و واقعیت دارد و صرف فرض نیست، ولی اجزاء و صفات ذاتی آن ها موجودند به وجود کل و همه یک موجودند، و چنانچه اجزاء یک جسم و تشخصات آن به یک وجود ثابت و برقرار موجودند، اجزاء زمان به وجود کل که وجود تدریجی بی تفاوت دارد موجودند. این مناقشه ناشی است از عدم تصور وجود تدریجی چنانچه باید، و پیوست زمان و حرکت به یک وجود، منافاتی ندارد. زیرا این نوع از اختلاف در نحوه وجود، مستلزم قسمت فعلی و جدایی از هم بعد از اتحاد و یکی شدن با وجود کلی نیستند.

به علاوه همه حکماء تصریح دارند که لازم نیست صفت در ظرف اتصاف موجود باشد، یا در حین حکم یک قضیه که به آن محکوم شده، وجود خارجی داشته باشد، با اینکه حکم هم نسبت میان دو چیز است و معتقدند که نسبت ممکن به وجود و عدم هر دو برابر است و هم اتصاف به امور عدمی در خارج صحیح است و نظائر دیگر، و پوشیده نیست که ممکن است اجزاء همه این ها که در جریان این دلیل گفتیم، در امور پیاپی در سائر براهین هم گفته شود و سخن را با پرداختن در خصوص هر یک طولانی نکنیم.

برهان چهارم: آن است که شیخ کراچکی در کنز الفوائد خود پس از برهان تطبیق آورده و گفته: دلیل دیگر بر متناهی بودن آنچه گذشته این است که روزها و شب هایی گذشته و در پایان آن ها هستیم. می گوئیم: یا شمار یکی از آن ها بیشتر است و یا برابرند. اگر یکی بیشتر است، وقتی کم را بشماریم به ناچار پیش از دیگری پایان می پذیرد و آن دیگر هم به ناچار متناهی می شود؛ و اگر هر دو برابرند، شمار مجموع بیش از شمار هر کدام جداگانه است و این خود دلیل تناهی آن است، زیرا اگر هر کدام نامتناهی بودند عقل تصور عدد بیشتر از آن را نمی کرد، با اینکه ما می دانیم هر دو روی هم، بیش از یکی از آن ها به صورت جدا است، و این خود دلیل تناهی است، و به این دلیل می توانیم متناهی بودن جمیع حرکات و سکنات، اجتماعات و تفاوت ها، پرنده ها و تخم ها، درخت و هسته و هر چه مانند آن ها است را ثابت کنیم.

سپس بدان که برای بطلان تسلسلی که آنان نسبت به امور پیاپی یا غیر مرتبمدعی شدند هم راه های دیگر هست:

۱.

آن ها می گویند: پدیده های بی نهایت داریم که بی استثناء هر سابق و گذشته ای علت معدّه آینده ای است، و وجود خدای واجب الوجود برای هر یک از آن ها مشروط به وجود سابقی است که علت مُعدّه آن باشد و ما می گوئیم: اگر علت های معده گذشته بی نهایت باشند، وجوب هر کدام مشروط است به وجود پیش از خودش، و چون نهایت ندارند، این شرط به طور قطع محقق نیست، و منتهی به وجوب قطعی نمی شود که خدا بدون شرط موجب آن است. برای اینکه در نزد آنان، خداوند موجب تام برای هر یک از علل معده نیست بلکه از حوادث است و تاثیر خداوند در آن ها موقوف به تاثیر آن علت

معده سابق است تا نهایت، و وجوب هر یک از آن ها وجوب شرطی است که مشروط به وجود سابق خود هستند و وجوب شرطی برای تحقق هریک از آن ها کافی نیست و این مانند قضایای شرطی غیر متناهی است که مقدمه هر لاحق و دنباله ای تالی سابق محسوب می شود و تابه وضع مقدم منتهی نشود، نتیجه ای حاصل نمی شود حتی اگر بر تأثیر واجب در هر حادثی منوط باشد؛ و ایجاد آن مشروط به ایجاد حادث دیگری است و به علاوه خدا می تواند ایجاد همه حوادث را ترک کند چون شرط ایجاد محقق نیست؛ زیرا وجود هر حادثی مشروط به وجود حادث دیگری است که نهایت ندارند .

و برخی در مقام جواب خیال کردند که نبود همه حوادث ممکن نیست، چون مستلزم نبود طبیعت است که بی شرط مستند به خداوند بلند مرتبه است و این مورد قبول نیست، زیرا خود طبیعت بلا- شرط را نمی توان مستند به خدا دانست، چون اگر طبیعت ذاتی امور طبیعی باشد، خودش مجعول نیست و پیرو امور طبیعی به وجود می آید و آن هم مشروط است، چنانچه گفتیم. آری اگر خود طبیعت با قطع نظر از افراد اثر پذیر باشد، بی واسطه یا با واسطه، صحیح است ولی این خود دلیل است که همه حوادث نهایتی دارند و آن پدیده ای است که بدون شرط از خدا به وجود آمده و رشته همه حادث ها نهایت می پذیرد، زیرا وجود او شرطی معده ندارد.

و همچنین ممکن است بسیاری از براهین اثبات واجب را که وابسته به ابطال دور و تسلسل نیستند، با اندک تصرفی در اینجا به کار برد که بر خردمند پوشیده نیست، زیرا اثر بخشی خدای تعالی در هر پدیده ای، به عقیده آن ها موقوف بر یک علت اعدادی و معده است و وجود واجب نزد آنها در حکم یک معدّی است که العیاذ باللّٰه خود به تنهائی اثر ندارد.

و علت تامه به عقیده آن ها خداست به همراه علت معدّه دیگر، و مجموع مرکب از واجب و ممکن، ممکن است، و باید علل تامه همه حوادث نامتناهی ممکنات باشند؛ و همان طور که پذیرش تسلسل در مسأله اثبات واجب سودی ندارد، پذیرش آن در اینجا هم سودی به دنبال ندارد، و همه ادله اثبات واجب به جز تمسک به بطلان تسلسل، با اندکی تفاوت در اینجا جاری می شوند.

دوم می گوئیم: بر اساس تسلسل حادث های متوالی هم، هر حادثی از حادث ها، عدم ازلی در پیش از خود دارند که چون رشته های کوتاه و کوتاه تر، تا عدم ازلی به دنبال هم کشیده است و به ناچار در یک نقطه مبدئی همه باهمند و همه پدیده ها در این مرتبه نابودند، و وجود همه به دنبال آن است، گرچه به تدریج است؛ و این خود نهایتی است برای همه و بی نهایت منقطع می شود و مطلوب ما ثابت می گردد. و اگر می گوئی در این میانه یک پدیده ای است که عدم ازلی ندارد و شخصاً قدیم است، باز هم رشته پدیده ها به آن می رسد و متناهی می شود .

نگوئی که: یک مجموعه متناهی در عدمی سابق جمع می شوند اما مجموعه حادث های غیر متناهی نمی شود.

زیرا ما می گوئیم که عدم پیشین برای هر پدیده به طور متوالی روشن است، و در مقدمات گذشته گفتیم که این گونه احکام هر فردی در افراد دیگر جاری است و استثناء ندارد و جایی برای این توهّم باقی نمی ماند.

و به زبانی دیگر می توانی بگویی: در اینجا دو رشته است: یکی رشته وجود همه پدیده ها و دیگری رشته عدم آن ها، و چون

همه وجودها را بی استثناء در نظر بگیریم و همه عدم ها را، شکی نیست که مجموع عدم ها، همه و همه مقدّم بر همه وجودهایند، زیرا عدم هر پدیده پیش از وجود او است و این حکم شامل فرد فرد مجموع می شود، و چون همه عدم ها ازلیند، و همه پدیده ها حادثند، تقدم ازلی بر حادث روشن است، و در نظر گرفتن همه بی استثناء ممکن است زیرا مانند مراتب لا-یقف نیست که نتوان مجموع آن ها را در نظر گرفت، با اینکه مجموع ممکنات را در دلیل اثبات واجب منظور کرده اند، و در اینجا هم ممکن است، و در این مرتبه هیچ چیزی از حادث ها نیست و و آن مرحله انقطاع است و نقطه پایان آن.

و باز می توانیم بگوئیم، هر پدیده خود یک عدم ازلی دارد و آن عدم این حادث است. وبه همراه آن، همه آنچه که بعد از آن حوادثی که این مقدمه وجود آن هاست معدوم هستند و این وضع در همه پدیده های رشته حوادث حکمفرما است و در همه جاری است و لازمه آن انقطاع و نهایت پذیری آن ها است.

یا بگوئیم: همه حادث ها با هم یک واحد مشخص است، چون هر جزء آن یک واحد مشخص حادث است و همه اجزاء آن حادث است واین مستلزم پایان پذیری و زوال است.

و باز بگوئیم: همه اجزاء رشته حادث ها به عقیده آن ها معدّند و وجود و عدم معد، شرط معلول دیگری است و هر دو بر آن مقدمند، و ما رشته همه عدم های آینده را که پیش از معلول ها هستند در نظر می گیریم و می گوئیم، یا عدم همه و همه آن ها بر وجودها مقدمند، یکی پس از دیگری، پس رشته عدم ها همگی پیش از وجودها هستند و نهایت آن ها می گردند، و به علاوه عدم بعدی مقدمه وجود سابق می شود و خلف صورت می پذیرد. و اگر همه و همه عدم سابق ندارند و به فردی برسیم که عدم معدّ پیش از آن نبوده، باز هم رشته معدّها پایان پذیرفته است.

و بر این تقریرها ایراد های زیر وارد نیست:

۱.

گفته اند ازل وقت معینی ندارد که عدم ها و غیر آن ها در آن جمع شوند بلکه مرجع و برگشتش به این است که پیش از هر پدیده، پدیده ای است تا بی نهایت و آن اشکالی ندارد.

جواب: جمع هر عدم ازلی با عدم ازلی دیگر تا هرجایی که برسد و تا بی نهایت، در گذشته زمان که چه عدم ها متناهی باشند چه نامتناهی

بدیهی است و مورد تردید نیست و بر ما لازم نیست که زمان مشخصی از ازل را برای آن مشخص کنیم.

۲.

گرچه در ازل همه پدیده نیستند ولی عدم هر پدیده خاصی همیشه به همراه وجود پدیده ای است که پس از او است، و هیچ گاه نیست که همه موجودات عدم باشند و عدم صرف حکم فرما شود.

جواب: بـا توجه به آنچه مـا تقریر کردیم این ایراد وارد نیست، بـا اینکه خود یـک فسـاد دیگری است که ناشـی از بی نهـایت حادث ها است، و همه مفاسدی هم که ما ذکر کردیم، ناشی از حوادث بی نهایت می شوند.

و باز به بیانی دیگر می توان گفت: پدیده امروزی مسـبوق به عدم معدّ است و عدم معد معدّ، تا برسد به بی نهایت و عدم معد دورتر که یک واسطه دارد، طولش بیشتر است از عـدم معـد نزدیک تر و آنکه دو واسـطه دارد، از هر دو طول بیشتری دارد و آنکه سه واسطه دارد از هر سه، و به بیشتر شـدن رشـته معـدات، امتـداد عـدم هـای لاحق آن ها کشـیده می شود؛ و اگر به بی نهایت برسـد لازم می شود که عدم لاحق و بعدی نامتناهی گردد، با اینکه خودش مسـبوق به وجود مُعدّی است، و محال بودن آن روشـن است. و این خـود برهـانی است لطیـف و محکم، و ایرادهـای برهـان سـلمی به آن وارد نیست: زیرا همه عـدم هـای پیشـین، به همراه یک دیگر اجزاء علت تامه پدیده امروزی اند و تحقق واقعی دارند و مشخصـند، بر خلاف برهان سلم که باید فرجه و فاصله را به لایقف برد و نقطه هائی بر دو زاویه آن فرض کرد .

سوم: برخی محققین گفته اند: امور نامتناهی صرف به دنبال خود امور نامتناهی دیگر دارند که مترتب به آن ها هستند، و لازمه آن این است که نفوس متنـاهی باشـند و در بعضـی وجوه حـادث. و چنانچه شـرح آن گـذشت، یک مجموعی متوقف بر یک مجمـوعی است که یکی از آن کم می شود، و این مجموع دوم متوقف بر مجموع دیگری است که یکی کم شـده، و به همین روش تـا بی نهـایت می رود و تطبیق و تضـایف میـان این مجموع های بی نهایت محقق می شونـد، زیرا اموری موجودنـد و بر یکدیگر مترتّب.

**[ترجمه]

المقصد الخامس فی دفع بعض شبه الفلاسفه الدائره علی ألسنه المنافقین و المشککین القاطعین لطریق الطالبین للحق و الیقین

و فیه مراصد.

المرصد الأول قالوا إذا لاحظنا الواجب تعالی شأنه فی طرف و جمیع ما عداه بحیث لا یشذ منها شـی ء فی طرف آخر فحینئذ إما أن یکون الواجب سـبحانه عله تامه لشـی ء ما أو لا و بعباره أخری جمیع ما لا بد منه فی وجود شی ء ما سواء کان ذلک الشی ء الإـراده الزائـده أو غیرها إما ذاته تعالی أو لا و علی الأول یکون ذلک الشـی ء معه دائما فی الأزل لاسـتحاله تخلف المعلول عن العله التامه و علی الثانی یسـتحیل وجود شـی ء ما أبدا لاسـتحاله التغیر فی ذاته تعالی و بعباره أخری و بوجه أبسط و هو أن یقال ذات الواجب تعالی إما أن یستجمع جمیع شرائط التأثیر فی الأزل أو لا و علی الأول یلزم قدم الأول (۱)

بالضـروره لامتنـاع التخلف عن الموجب التـام و علی الثـانی توقف وجود الأثر و هو العالم علی شـرط حادث و ننقل الکلام إلیه حتی یلزم التسلسل.

أما علی سبیل الاجتماع و هو باطل بما مر و أیضا نقول إذا أخذنا مجموع تلک الشـروط بحیث لا یشذ عنها شرط فإما أن یتوقف وجودها علی شـرط آخر غیر ذات الواجب تعالی خارج عن مجموع الشـروط فلم یکن ما فرضناه جمیعا جمیعا و هذا خلف أو لا یتوقف فیکون الـذات وحـده مسـتقلا بإیجـاد ذلـک المجموع فأمـا أن یکون اجتماعهـا فی آن حـدوث الأـثر فیلزم إمـا حـدوث

الواجب بالـذات و إمـا تخلف الشـروط عن موجبها التام و كلاهما محالان أو يكون اجتماعها فى الأزل فيلزم قـدم أشـخاص غير متنـاهيه من العـالم هى الشـروط بـل و المشـروط وجوده بهـا أيضـا و إلاـ لزم تخلف المشـروط عن موجبه التام و هو الواجب مع جميعها إذ المفروض عدم شرط خارج عن المجموع أو على سبيل تعاقب تلك الشروط إما فى الحدوث

ص: ٢٧٨

١- ١. الاثر(ح).

مع اجتماعها فی البقاء فتجتمع فی آن الحدوث أمور غیر متناهیه مترتبه موجوده و تجری فیها براهین إبطال التسلسل بالاتفاق علی أنه یلزم حینئذ قدم نوع الفعل و طبیعته و هو مطلوب فی الجمله و إما علی سبیل تعاقبها حدوثا و بقاء بأن لا یجتمع اثنان

منها فی الوجود فی زمان و لا فی آن فتکون طبیعه العالم قدیمه محفوظه بتعاقب تلک الأفراد الغیر المتناهیه و تلک الأمور إنما یکون تعاقبها علی ماده قدیمه فیلزم أیضا قدم شخص هو الماده و لکونها لا تنفک عن الصوره یکون الجسم قدیما أیضا أو یقال لا یجوز وجود الشرائط علی التعاقب أیضا فإن الفاعل لما توقف تأثیره فی کل من الشرائط علی شرط آخر فهو فی حد ذاته متساوی النسبه إلی طرفی الإیجاد و ترکه فیتساوی فرض وجوده بحیث لا یوجد منه شی ء من تلک الشروط أصلا و فرض وجوده موجدا له فلا یترجح أحد الطرفین علی الآخر إلا لأمر خارج و ننقل الکلام إلیه حتی یظهر أنه یجب أن یکون بین البارئ تعالی و الحوادث توسط أمر واحد ذاتا تتکثر إضافاته و نسبه فیکون قدیما بالذات و حادثا بالإضافه و هو الحرکه فأوجبوا وجود حرکه قدیمه بل وجود جسم قدیم هو المتحرک بتلک الحرکه و ادعوا أنها حرکه الفلک الأعظم فیکون قدیما و کذا ما فی جوفه لامتناع الخلاء و لأن الحرکه الواحده البسیطه کما لا تختلف ذاتها لا تختلف إعداداتها للماده الواحده لتشابه أجزائها فی الحقیقه و أثبتوا حرکات مختلفه و أفلاکا کثیره یحصل من اجتماعها و اختلافها سرعه و بطء و جهه و أوضاع مختلفه من المقارنات و المقابلات و التربیعات و التسدیسات و التثلیثات و غیر ذلک فتنتظم بها سلسله الحوادث عندهم.

و هذه الشبهه بتلک التقریرات أقوی شکوکهم و للتفصی عنها طرق الطریق الأول ما هو المشهور بین المتکلمین و هو أن یقال إنهم یقولون بقدم العالم لزعمهم لزوم توسط أمر ذی جهتی استمرار و تجدد بین الحادث الیومی و القدیم لئلا یلزم التخلف عن العله التامه و نحن نقول إنه الزمان و لا یلزم القدم لکونه أمرا اعتباریا انتزاعیا و أدله وجوده مدخوله و لا نقول بانتزاعه من

موجود ممكن حتى يلزم القدم أيضا بل هو منتزع من بقائه تعالى فكما أنهم يصححون ربط الحادث بالقديم بالحركه و الزمان كذلك نصححه أيضا بالزمان و كون الزمان مقدار حركه الفلك ممنوع بل نعلم بديهه أنه إذا لم يتحرك الفلك مثلا يتوهم هذا الامتداد المسمى بالزمان و القول بأنه لعله من بديهه الوهم لا يصغى إليه (١).

ثم إن الزمان و إن كان وهميا فمعلوم أنه ليس وهميا اختراعيا بل وهميا نفس أمرى و مثل هذا الوهمى يصح أن يكون منشأ للأمور الموجوده فى الخارج لا ـ بأن يكون فاعلا ـ لها بل دخيلا ـ فيها مع أن محققى الفلاسفه وافقونا على كون الزمان الممتد المتصل أمرا انتزاعيا مرتسما فى الخيال و خالفونا فيما هو منشأ لانتزاعه فقالوا بوجود أمر قديم سرمدى فى الخارج لا امتداد له و لا

تقدر و اعتقدوا أن له جهتى استمرار و تنقل كالحركه التوسطيه و سموه بالآن السيال و زعموا أن ذلك الأمر يفعل باستمراره و سيلانه فى الخيال أمرا ممتدا متصلا غير قار الأجزاء فى الوجود

ص: ٢٨٠

---

١ - ١. الأمور التى لها حظ من الوجود و نحو تحقّق فى الخارج سواء فرض هناك مدرك أم لا هى الأمور الحقيقيه كالماء و الهواء و الأرض و غيرها، و لا فرق فيها بين ما يدرك بالحواس كالمبصرات و المسموعات و ما لا يدرك كذات البارئ تبارك و تعالى، و تنقسم الى الواجب و الممكن، و الممكن الى الجوهر و الا ـ عراض التسعه و منها الكم و هو منفصل و متصل و المتصل قار و غير قار و الكم المتصل غير القار هو الزمان. إذا عرفت هذا فاعلم ان قوله« نعلم بديهه انه إذا لم يتحرك الفلك مثلا اصلا يتوهم هذا الامتداد المسمى بالزمان.» ان أراد به انه يمكن وجود الزمان مع عدم وجود جسم أعمّ من الفلك و غيره فممنوع و دعوى البداهه كما ترى. كيف و الزمان كما عرفت عرض لا ـ يقوم الا بجوهر، و ذات البارئ سبحانه اعلى و ارفع و اجل و امنع من ان يصير موضوعا لعرض او محلا لحال، أو يدركه عقل أو يناله و هم! و من هنا تعرف ما فى القول بانتزاع الزمان من ذاته تعالى و تقدس، و ان أراد به عدم انحصار راسم الزمان فى حركه الفلك الوضعيه فله وجه لكنه لا يلائم الالتزام بانتزاعه من بقائه تعالى. و ان أراد انه لا ـ يتمكن الوهم من ادراك موجود خارج عن ظرف الزمان فيتوهم امتدادا يسمى بالزمان فانا لا ننكر عجز الوهم عن ذلك، لكن التوهم غير إدراك الواقع فالوهم لا ـ يدرك ما هو خارج عن ظرف المكان أيضا فهل يمكن القول بعدم تحقّق موجود خارج عن ظرف المكان؟!.

الفرضی الخارجی أو فی حدوث الارتسام کالحرکه بمعنی القطع و سموه بالزمان بمعنی القطع کل ذلک من غیر ضروره و لا برهان یدل علی ذلک الأمر البسیط فی الخارج فإن الشیخ لم یزد فی الشفاء علی تحریر الدعوی و إعادته بعبارات متکرره فی فصول شتی و لا نقل عن السابقین علیه دلیل فی هذا الباب و اقتفی المقلدون أثرهم بحسن الظن بهم و لیت شعری إذا قنعوا بالتقلید فلم لم یقلدوا من قلدهم الله تقلیده و تصدیقه علی أن العقل المستقیم ینقبض عن وجود ذلک الأمر فی الخارج بل یمکن إبطاله أیضا بوجوه لیس هذا مقام إیرادها مع أنه علی هذا القول یرد علیهم ما یرد علینا.

و ما قیل من أن الزمان الموهوم لا تمایز بین أجزائه و طلب الترجیح فیما بینها غیر معقول مدفوع بما مر من أنه و إن لم یکن موجودا لکنه من الأمور الواقعیه التی یحکم العقل علیها بتلک الأحکام حکما واقعیا مع أنه لو کان وهمیا محضا لا یترتب علیه حکم لا یتحقق التخلف أیضا إذا لم یتخلل زمان بین العله و أول المعلولات أصلا حتی یسأل عن الترجیح بین أجزائه فیلزم الترجیح بلا مرجح و الامتداد المتوهم محض اختراع الوهم حینئذ.

و حاصل الجواب حینئذ أنا نختار أنه لیس فی الأزل مستجمعا لشرائط التأثیر قوله توقف علی شرط حادث قلنا هو تمام قطعه من الزمان یتوقف علیها وجود العالم و یرتبط به الحادث بالقدیم علی نحو ما التزمه الفلاسفه فی الحرکه إلا أن توسیط الحرکه یستدعی قدم الحرکه التوسطیه السرمدیه بل قدم المتحرک بها بل سائر الأجسام علی ما عرفت و فی هذا المسلک لا یلزم شی ء من ذلک لأن الزمان و إن کان من الأمور المتحققه فی نفس الأمر لکنه لیس من الموجودات الخارجیه و لا مما ینتزع من حرکه أو جسم حتی یلزم من تحققه فی الأزل قدمه أو قدم منشإ انتزاعه بل إنما ینتزع من ذات الأول تعالی و ما قیل من أن حقیقه الزمان هی التقضی و الاستمرار الممتد فلو کان انتزاعیا لکان منتزعا مما یناسبه و یشابه مهیته کالحرکه القطعیه التی هی أمر تدریجی متصل غیر قار

و وجود الواجب سبحانه أمر ثابت لا يتصور فيه شائبه تدريج و انقسام فأى مناسبه بينه و بين ما ينتزع منه فجوابه أن ما ادعيت من لزوم تحقق المناسبه بين كل انتزاعى و منشإ انتزاعه حكم غير بين و لا مبين و لئن سلمنا لزومه فهو لا ينحصر فيما نفهمه من الزمان من معنى التجدد و الاتصال و لعله تتحقق مناسبه ما بينهما من جهه أخرى خفيه عن إدراكنا و عدم الوجدان لا يعطى العدم أ لا ترى أن أكثر الانتزاعيات كالزوجيه و الفرديه و الفوقيه و التحتيه و غيرها ينتزع من محالها و لا يحكم وجداننا بتحقق مناسبات تفصيليه بين كل منتزع و ما ينتزع منه و ذلك إما لعدم لزوم تحققها فى الواقع أو لعدم اطلاعنا على تفاصيلها و أيا ما

كان فليكن الأمر فيما نحن بصدده كذلك على أنه يرد مثل ذلك على الفلاسفه أيضا إذ الزمان و الحركه بمعنى القطع منتزعان عندهم من الآن السيال و الحركه التوسطيه مع مباينتهما فيما ذكره المورد من الأوصاف (۱).

۱- ۱. لا ريب فى عدم ثبوت واسطه بين الوجود و العدم و لا احتمله أحد من الخاصّه، و هذا لعمرى من الواضحات بل البديهيات، و ان تفوه بعض متكلمى العامّه بثبوت الواسطه و قال بالاحوال و الثابتات! و كيف كان فلا يظن بالمؤلّف- رحمه اللّه- مخالفته لجميع الاصحاب، و موافقته للمعتزله فى هذا الباب، فمعنى ما ذكره من كون الأمور الانتزاعيه غير موجوده فى الخارج و لا معدومه صرفه انها عناوين ذهنيه يتوسل بها إلى درك الحقائق الخارجيه، فهى موجوده فى الذهن معدومه فى الخارج و لا تتعدى حدّ الذهن ابدا و ليست كالماهيات الحقيقيه التى تتحد فى الخارج مع الوجود الخارجى و فى الذهن مع الوجود الذهنى لكن لها منا شى ء انتزاع حقيقيه خارجيه متناسبه معها، و لا يمكن انتزاع عنوان من شى ء الا لاجل تلك المناسبه و الا لامكن انتزاع كل شى ء من كل شى ء، و كذا لا يمكن للعقل انتزاع عنوان من شى ء لا يدرك مناسبته لذلك العنوان لان الانتزاع فعل العقل و العقل انما يفعل ما يدرك، فلا يكفى فرض مناسبه خفيه عن ادراكه و هو بمكان من الوضوح، و على هذا فلو فرض كون الزمان امرا انتزاعيا فلا محيص عن الالتزام بادراك العقل مناسبته مع منشأ انتزاعه، و المعنى الذى يحكى عنه لفظه« الزمان» هو أمر تدريجى لا يكاد يوجد جزءان منه معا، فهل له مناسبه الا مع الحركه التى هى أيضا كذلك؟ و هل له مناسبه مع ذات البارئ سبحانه التى لا يتطرق إليها تغير و تدرج، و نقص و قصور، و زوال و دثور؟ سبحان اللّه عما يصفون. و سيأتى من المؤلّف- ره- الاستظهار من روايات كثيره جدا ان اللّه تعالى غير مقارن للزمان اصلا، و ان الزمان من المقادير، و ان حدوث العالم ليس بمعنى سبق زمان عليه.

و كـذا مـا قيـل من أن اتصافه تعالى بالبقاء يتوقف على تحقق زمان إذ المفهوم منه وجود أمر فى آن مسـبوق بوجود ذلك الأمر فى آن آخر يتقـدمه فلو كان الزمان منتزعا من الـذات المتصـفه بالبقاء لزم الدور مدفوع بأن هذه العباره صدرت منهم مسامحه و اتكالا على وضوح الأمر بل المنشأ لانتزاع الزمان هو وجوده سـبحانه الـذى يمتنع عليه طريان العدم بمدخليه هذا الوصف و ظاهر أن هذا الوصف ثابت له سـبحانه فى ذاته من غير توقف على اعتبار بقاء أو زمان أو غير ذلك لأن هذا الوصف من لوازم الوجود الذاتى الذى هو عين ذاته أو أمر لا يحتاج ثبوته للذات إلى أمر سوى الذات و مجرد الاسـتلزام بين الوصف المذكور و البقاء غير كـاف فيمـا المعترض بصـدده كما لا يخفى فإن انتزاع البقاء بالمعنى المـذكور عن الـذات متأخر عن ثبوت هـذا الوصف بل عن انتزاع الزمان أيضا.

و أورد عليه أيضا أنه لو كان منتزعا منه سـبحانه لكان صفه له كما هو شأن سائر ما ينتزع منه كالعلم و الإراده و القدره و الخلق و غير ذلك من المعانى المصدريه و التالى باطل لأنه سـبحانه لا يتصف بالزمان لا بالحمل مواطاه و هو ظاهر و لا اشتقاقا لأنه ليس بزمانى كما أنه ليس بمكانى كما تشهد به العقول السليمه و النصوص الوارده عن الصادقين عليهم السلام.

و أجيب عنه أولا بأنا لا نسـلم أن كل ما ينتزع من شـى ء يجب أن يكون صـفه له لأن مناط كون شـى ء صـفه لشـى ء هو وجود العلاقه الناعتيه بينهما و كون انتزاع شـى ء من شـى ء مطلقا مسـتلزما لوجود تلك العلاقه غير بين و لا مبين و من تصـدى له فعليه البيان (۱) و أمـا ثانيـا فلأنـا لو سـلمنا ذلـك نقول مـا ورد من النصوص من أنه ليس بزمانى و لا مكانى معناه أنه كما لا يحيط به مكـان حتى يكون ظرفا له مشـتملا عليه كـذلك لا يحيط به زمان حتى يتقـدم عليه جزء من ذلك الزمان أو يتأخر عنه جزء آخر منه فيكون وجوده مقارنـا لحـد خـاص من الزمان مسـبوقا بحـد آخر منه خال عن وجوده فيكون ذلك الحـد ماضـيا بالنسـبه إلى وجوده الحق

۱- ۱. قد عرفت لزوم العلاقه بين العنوان المنتزع و منشأ الانتزاع فى البيان السابق.

و سابقا على حد آخر كذلك حتى يكون مستقبلا بالقياس إليه (۱) و أما مقارنه الحق القديم للزمان و تحققه معه فى نفس الأمر من الأزل إلى الأبد فلا شك فى صحته و وقوعه و يكفى فى اتصافه تعالى بالزمانى تحقق المعنى الثانى و ليس لمفهوم لفظ الزمانى لغه و لا اصطلاحا اختصاص بما يقارنه الزمان على النحو الأول و أما اتصافه سبحانه بالمكانى فإنه إنما منع لأنه لم يتحقق المقارنه بين ذاته تعالى و بين المكان بشى ء من المعنيين لا بمعنى إحاطه المكان به و لا بمعنى مقارنه وجوده لوجوده أزلا و أبدا و لا شك أن اتصافه سبحانه بالزمانى بهذا المعنى مما لا ينكره العقل و لا النقل بل ما ورد فى النصوص من توصيفه بالباقى و الدائم و السرمدى و الأزلى و الأبدى مما يشهد بصدقه و يؤذن بأن النصوص الداله على نفى اتصافه بالزمانى إنما المراد بها نفى إحاطه الزمان بوجوده الحق على ما هو شأنه مع المتغيرات الحادثه فى حد منه دون حد أو أنه لا يتقدر وجوده سبحانه بالليل و النهار و الشهور و السنين.

الطريق الثانى بناء الجواب على عدم كونه سبحانه زمانيا كما أومأنا إليه سابقا و عليه شواهد كثيره من الأخبار أشرنا إلى بعضها فى مواضعها و قد مر كثير منها فى كتاب التوحيد نحو مَا رَوَاهُ الصَّدُوقُ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَا يُوصَفُ بِزَمَانٍ وَ لَا مَكَانٍ وَ لَا حَرَكَهٍ وَ لَا انْتِقَالٍ وَ لَا سُكُونٍ بَلْ هُوَ خَالِقُ الزَّمَانِ وَ الْمَكَانِ وَ الْحَرَكَهِ وَ السُّكُونِ تَعَالَى عَمَّا يَقُولُ الظَّالِمُونَ عُلُوّاً كَبِيراً.

وَ مَا رَوَاهُ عَنْ أَبِي إِبْرَاهِيمَ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَمْ يَزَلْ بِلَا زَمَانٍ وَ لَا مَكَانٍ وَ هُوَ

۱- ۱. لسائل أن يسأل: هل تجوزون أنتم هذا التأول فى نفى المكانيه عنه تعالى بأن يقال: معنى كونه تعالى غير مكانى أنّه لا يقارن مكانا أوسع من ذاته فيبقى بعض أجزاء المكان خاليا فيعتبر مكان سابق على ذاته؟ و لا حقّ لذاته! و إن لم تجوزوا و لن تجوزوا فما المصحح له فى نفى الزمانيه عنه سبحانه و دعوى ظهور النصوص فى كونه تعالى مقارنا لزمان أزلىّ أبدى كدعوى ظهورها فى كونه سبحانه مقارنا لمكان غير متناه من كل طرف و الحل أن معنى هذه الروايات إحاطته تعالى بكل شى ء إحاطه لا يشذ عن دائرتها أي شى ء، و ان بلغ من الامتداد و الوساعه الى حيث يعجز الوهم عن نيله لا مقارنته للزمان الغير المتناهى من جهه البدء و النهايه او للمكان الغير المتناهى من كل جهه.

الْآنَ كَما كَانَ الْخَبَرَ.

وَ فِی خَبَرٍ آخَرَ عَنْهُ: إِنَّ اللَّهَ لَا یُوصَفُ بِمَكَانٍ وَ لَا یَجْرِی عَلَیْهِ زَمَانٌ.

وَ فِی الْكَافِی وَ غَیْرِهِ فِی أَخْبَارٍ كَثِیرَةٍ: وَ اللَّهُ لَا یُوصَفُ بِخَلْقِهِ.

وَ رُوِیَ عَنْ سَیِّدِ الشُّهَدَاءِ علیه السلام فِی بَعْضِ خُطَبِهِ: لَیْسَ عَنِ الدَّهْرِ قِدَمُهُ.

إذ الظاهر أن المراد أن قدمه سبحانه لیس قدما زمانیا ینشأ من مقارنه الزمان أبدا و قد مر

قَوْلُ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام: الَّذِی لَیْسَ لَهُ وَقْتٌ مَحْدُودٌ وَ لَا أَجَلٌ مَمْدُودٌ وَ لَا نَعْتٌ مَحْدُودٌ.

وَ فِی النَّهْجِ: لَمْ یَسْبِقْ لَهُ حَالٌ حَالًا فَیَكُونَ أَوَّلًا قَبْلَ أَنْ یَكُونَ آخِراً وَ یَكُونَ ظَاهِراً قَبْلَ أَنْ یَكُونَ بَاطِناً.

و قد مر

قَوْلُهُ علیه السلام: لَا تَصْحَبُهُ الْأَوْقَاتُ وَ قَوْلُهُ علیه السلام مَا اخْتَلَفَ عَلَیْهِ دَهْرٌ فَیَخْتَلِفَ مِنْهُ الْحَالُ وَ قَوْلُهُ علیه السلام لَیْسَ لِصِفَتِهِ حَدٌّ مَحْدُودٌ وَ لَا نَعْتٌ مَوْجُودٌ وَ لَا وَقْتٌ مَعْدُودٌ وَ لَا أَجَلٌ مَمْدُودٌ.

وَ فِی التَّوْحِیدِ عَنِ الْكَاظِمِ علیه السلام: أَنَّ اللَّهَ لَا یُوصَفُ بِزَمَانٍ وَ لَا مَكَانٍ.

وَ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام: لَمْ یَخْتَلِفْ عَلَیْهِ حُقْبُ اللَّیَالِی وَ الْأَیَّامِ.

وَ عَنْهُ علیه السلام: لَا یَزَالُ وَحْدَانِیّاً أَزَلِیّاً قَبْلَ بَدْوِ الدُّهُورِ وَ بَعْدَ صَرْفِ الْأُمُورِ.

وَ قَدْ مَرَّ أَیْضاً قَوْلُهُ علیه السلام: إِنَّهُ یَعُودُ بَعْدَ فَنَاءِ الدُّنْیَا وَحْدَهُ لَا شَیْ ءَ مَعَهُ كَمَا كَانَ قَبْلَ ابْتِدَائِهَا كَذَلِكَ یَكُونُ بَعْدَ فَنَائِهَا بِلَا وَقْتٍ وَ لَا مَكَانٍ وَ لَا حِینٍ وَ لَا زَمَانٍ.

وَ قَدْ مَرَّ أَیْضاً فِی حَدِیثِ ذِعْلِبٍ: لَا تَضْمَنُهُ الْأَوْقَاتُ إِلَی قَوْلِهِ مُخْبِرَةً بِتَوْقِیتِهَا أَنْ لَا وَقْتَ لِمُوَقِّتِهَا وَ فِی خُطْبَةٍ أُخْرَی سَبَقَ الْأَوْقَاتَ كَوْنُهُ وَ الِابْتِدَاءَ أَزَلُهُ إِلَی قَوْلِهِ كَیْفَ یَجْرِی عَلَیْهِ مَا هُوَ أَجْرَاهُ وَ فِی خُطْبَةٍ أُخْرَی لَا یُقَالُ لَهُ مَتَی وَ لَا یُضْرَبُ لَهُ أَمَدٌ بِحَتَّی.

وَ قَدْ مَرَّ فِی خُطْبَةِ الرِّضَا علیه السلام: لَا تَصْحَبُهُ الْأَوْقَاتُ إِلَی قَوْلِهِ فَفَرَّقَ بِهَا بَیْنَ قَبْلٍ وَ بَعْدٍ لِیُعْلَمَ أَنْ لَا قَبْلَ لَهُ وَ لَا بَعْدَ إِلَی قَوْلِهِ مُخْبِرَةً بِتَوْقِیتِهَا أَنْ لَا وَقْتَ لِمُوَقِّتِهَا إِلَی قَوْلِهِ وَ لَا تُوَقِّتُهُ مَتَی وَ لَا تَشْمَلُهُ حِینَ وَ لَا تُقَارِنُهُ مَعَ إِلَی قَوْلِهِ فَكُلُّ مَا فِی الْخَلْقِ لَا یُوجَدُ فِی خَالِقِهِ وَ كُلُّ مَا یُمْكِنُ فِیهِ یَمْتَنِعُ مِنْ صَانِعِهِ وَ لَا تَجْرِی عَلَیْهِ الْحَرَكَةُ وَ السُّكُونُ وَ كَیْفَ یَجْرِی عَلَیْهِ مَا هُوَ أَجْرَاهُ وَ یَعُودُ فِیهِ مَا هُوَ ابْتَدَأَهُ.

وَ عَنِ الْبَاقِرِ علیه السلام: لَمْ یَكُنْ لَهُ كَانَ.

و أمثال هذه كثيره قد مر أكثرها و ظاهر الجميع بل صريح بعضها نفى كونه سبحانه زمانيا و كذا يدل

ص: ۲۸۵

على ذلك ما ينفى عنه سبحانه المقادير(۱) فإن الظاهر أن الزمان أيضا من المقادير و كذا ما يدل على استحاله التغير و تجدد الحال عليه تعالى فما يدل على خلاف ذلك مثل قوله تعالى كُلَّ يَوْمٍ هُوَ فِي شَأْنٍ (۲) و قوله خَلَقَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضَ فِی سِتَّةِ أَيَّام (۳) و أمثال ذلك مما مر بعضها فيمكن حملها على ضيق العباره فإن أهل اللغه لا يفهمون التجرد من الزمان و وضعوا الألفاظ للمعانى المتعارفه بينهم و إما لتفهيم عامه الناس فإن تصور التجرد عن الزمان صعب يحتاج إلى لطف قريحه و إما أن يكون من قبيل قوله تعالى هُوَ مَعَكُمْ أَيْنَ ما كُنْتُمْ (۴) و يكون المعيه مع الزمان كالمعيه مع المكان بل المكانيات و إما أن يقال المنفى عنه تعالى هو الزمان بالذات و المثبت هو الزمان بالعرض كما يفهم من كلام السيد الشريف فى معنى السرمد و إما أن يكون من قبيل نفى الزمان و إثبات الثمره كما فى سائر الصفات فإن الآله منتفيه و ثمره السمع و البصر و غيرهما ثابته و كذا مبدأ اشتقاق الرحمه و الغضب و اللطف و غيرها منتفيه و ثمراتها ثابته فالزمان منفى عنه تعالى و ثمرته ثابته من توصيف أفعاله سبحانه بأوصاف الزمانيات من التعاقب و الترتيب و وقوعه فى اليوم دون أمس إلى غير ذلك إما فى الأفعال فى أنفسها أو بالنسبه إلينا بلا تغير فى ذاته تعالى و تجدد و تصرم بالنسبه إليه سبحانه و كون بعضها بالفعل و بعضها بالقوه له تعالى و لا استبعاد فيه فإن جميع الأمور الإلهيه غريبه عجيبه لا تدركها الأبصار(۵)

و لا يخطر ببال أولى الرويات خاطره من تقدير جلاله و لا يصل إليه ألباب البشر بالتفكير بل ترجع خاسئه حسيره و نهايه علم الراسخين

ص: ۲۸۶

۱- ۱. هذا اعتراف منه- رحمه اللّه- بأن الزمان مقدار كما ذكرنا سابقا انه كم متصل غير قار، و كونه مقدارا يساوق كونه امرا حقيقيا، فان الأمور الحقيقيه لا تنحصر فى الجواهر ذات الابعاد، فانا لا نشك فى وجود السواد و البياض فى الخارج حقيقه و هما من الاعراض، و كونه امرا حقيقيا ينافى كونه أمرا موهوما فتأمل.

۲- ۲. الرحمن: ۲۹.

۳- ۳. الأعراف: ۵۴.

۴- ۴. الحديد: ۴.

۵- ۵. فى بعض النسخ: الافكار.

فی العلم الا-عتراف بـالعجز عن إدراک حقیقتها و کیفیتها فلیس لـدوامه سـبحانه امتـداد و طول یمکن انطباقه علی الزمان حقیقه کبقـاء الممکنـات المنطبقه علی قطعه من الزمان بل الله تعالی فوق ما یصـفه الواصـفون و لَیسَ کَمِثْلِهِ شَیْ ءٌ و یؤیـد بعض هـذه الوجوه

مَا رَوَاهُ الْکُلَیْنِیُّ وَ الصَّدُوقُ فِی الْکَافِی وَ الْمَجَالِسِ بِإِسْنَادِهِمَا عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام: أَنَّهُ قَالَ فِی خُطْبَهِ الْوَسِیلَهِ إِنْ قِیلَ کَانَ فَعَلَی تَأْوِیلِ أَزَلِیَّهِ الْوُجُودِ وَ إِنْ قِیلَ لَمْ یَزَلْ فَعَلَی تَأْوِیلِ نَفْیِ الْعَدَمِ.

وَ فِی الْکَافِی فِی خُطْبَهٍ لَهُ علیه السلام: أَزَلُهُ نُهْیَهٌ لِمَجَاوِلِ الْأَفْکَارِ وَ دَوَامُهُ رَدْعٌ لِطَامِحَاتِ الْعُقُولِ قَدْ حَسَرَ کُنْهُهُ نَوَافِذَ الْأَبْصَارِ وَ قَمَعَ وُجُودُهُ جَوَائِلَ الْأَوْهَامِ.

و النهیه بضم النون و سکون الهاء اسم من نهاه ضـد أمره و المجاول جمع مجول بفتح المیم و هو مکان الجولان أو زمانه و الجوائل جمع جائله من الجولان.

و اعلم أن عقل العقلاء فی هذه المسأله متحیر فکثیر من المحققین أثبتوا له سبحانه زمانا و قالوا إنه موهوم (۱)

انتزاعی نفس أمری ینتزع من بقائه سبحانه کما عرفت و أکثر الحکماء و المحققین ذهبوا إلی استحاله عروض الزمان و متی للواجب تعالی و للعقول المجرده فی الذات و الفعل التی کمالاتها بالفعل علی زعم الحکماء و قال أرسطو فی أثولوجیا الشی ء الزمان لا یکون إلا فی الزمان الذی وافق أن یکون فیه فأما الفاعل الأول (۲)

فقد کان لأنه لیس هناک زمان فإن الشی ء الملاقی فی الزمان المستقبل قائم هناک فلا محاله أنه هناک یکون موجودا قائما کما سیکون فی المستقبل (۳)

فالأشیاء إذن عند الباریٔ جل ذکره کامله تامه زمانیه کانت أو غیر زمانیه و هی عنده دائما و کذلک کانت عنده أولا کما تکون عنده أخیرا(۴)

و قال الأشیاء هناک دائم لا یتغیر بل علی حال واحد.

ص: ۲۸۷

۱- ۱. مفهوم(خ).
۲- ۲. فی المصدر: و أمّا فی الفاعل الأول.
۳- ۳. فی المصدر: فان کان هذا هکذا فالشی ء اذن الکائن فی المستقبل هو هناک موجود قائم لا یحتاج فی تمامه و کماله هناک الی أحد الأشیاء البته فالاشیاء ....
۴- ۴. هامش القبسات: ۲۱۸.

و قال أيضا لا ينبغی لسامع قول الفیلسوف یعنی شیخه أفلاطون أن ینظر إلی لفظه فیتوهم علیه أنه قال إن الباری خلق الخلق فی زمان فإنه (۱) إنما اضطر الأولون إلی ذکر زمان فی بدء الخلق لأنهم أرادوا وصف کون الأشیاء فاضطروا أن یدخلوا الزمان فی وصفهم الکون و فی وصف الخلیقه التی لم تکن فی زمان البته لأن المرء إذا أراد أن یبین العله اضطر إلی ذکر الزمان لأنه لا بد للعله أن تکون قبل المعلول فیتوهم المتوهم أن القبلیه هی الزمان و لیس ذلک کذلک (۲) انتهی.

و قیل و لعله لهذا الوجه وقعت الألفاظ الموهمه للزمان فی کلام الشارع.

أقول : و کذلک صرح الشیخ بأنه تعالی لیس بزمانی فی تعلیقاته و الشفاء کما مر بعض کلماته و الفارابی فی الفصوص و التعلیقات و شیخ الإشراق و العلامه الشیرازی و شارح التلویحات و فخر الدین الرازی و المحقق الدوانی.

و قال المحقق الطوسی رحمه الله فی نقد المحصل و أما الباریٔ تعالی و کل ما هو عله الزمان أو شرط وجوده فلا یکون فی الزمان و لا معه إلا فی التوهم حیث یقیسها الوهم إلی الزمانیات و العقل کما یأبی عن إطلاق التقدم المکانی کذلک یأبی عن إطلاق التقدم الزمانی بل ینبغی أن یقال إن للباریٔ تعالی تقدما خارجا عن القسمین و إن کان الوهم عاجزا عن فهمه و قال أیضا فی جواب الأسئله القونویه لما نفوا عنه الکون فی المکان جعلوا نسبه جمیع الأماکن إلیه نسبه واحده متساویه و لما نفوا عنه الکون فی الزمان جعلوا نسبه جمیع الأزمنه حالها و ماضیها و مستقبلها إلیه نسبه واحده متساویه.

و قال رحمه الله فی شرح رساله العلم أزلیته تعالی إثبات سابقیه له علی غیره و نفی المسبوقیه عنه و من تعرض للزمان أو الدهر أو السرمد فی بیان الأزلیه فقد ساوق معه غیره فی الوجود انتهی و اعلم أن تسلیم الحکماء لهذا الأصل بل تجویز العقل علی

۱- ۱. فی المصدر فانه و إن توهم ذلک علیه فی الفاظه و کلامه فانه انما لفظ بذلک إراده أن یتبع عاده الاولین فانه ....
۲- ۲. هامش القبسات: ۱۷۷. و کانه- رحمه اللّه- نقل مخلصا.

سبیل الاحتمال کاف لحل بعض شبهاتهم علی الحدوث و قیل و مما یدل من جهه العقل علی استحاله عروض الزمان له تعالی أن الزمان حقیقته تجدد شی ء و تقضی شی ء و تصرمه و هذا ظاهر عند العقل و مبین مشروحا فی الکتب و تجدد شی ء و انقضاء شی ء آخر محال علی الله تعالی کما یدل علیه العقل و النقل انتهی.

و إذا تمهد هذا مع ما نقلنا سالفا من تحقیق الدهر و السرمد نقول فی دفع شبههم علی تقدیر الحدوث لا نسلم لزوم التخلف عن العله التامه و إنما یتصور التخلف لو کانت العله زمانیه و وجدت العله فی زمان و لم یوجد المعلول معه فی ذلک الزمان و هنا لعل العله أو العله و المعلول کلیهما لم یکونا زمانیین أما العله فقد مر و أما المعلول فالکلام فی الصادر الأول و هناک لم یوجد زمان و زمانی أصلا و لا شی ء إلا الواحد القهار و بالجمله إذا کانت العله و المعلول کلاهما زمانیین یجب أن یجمعهما آن أو زمان و إلا فلا و نظیره التخلف المکانی فإنه لو کانا مکانیین یتصور الاجتماع و الافتراق و المماسه و اللامماسه و أما إذا لم یکن أحدهما أو کلاهما مکانیین لم یتصور أمثال هذه الأمور و کذا إنما یتصور الترجیح بلا مرجح إذا کان تحقق زمان وقع أمر فی جزء منه دون جزء و صدر المعلول من العله مره و لم یصدر مره أخری و قبل خالق العالم الزمان و الزمانیات معدومه مطلقا و نفی صرف لا یجری فیه أمثال هذه الأوهام الکاذبه المخترعه الناشئه من الألفه بالزمان و المکان و لعله یذهب بعض الأوهام إلی أن العالم لم وجد فی المکان الذی فیه الآن و لم یوجد فوقه أو تحته أو غیرهما من الجهات إلی غیر ذلک من الأوهام و الخیالات الواهیه و الواجب جل شأنه مقدس عن أمثال هذه الأمور و لا یبلغ إلی کنه عظمته و جلاله عقل عاقل و ذهن ذاهن و لا یحوم حول کبریائه فکر مخلوق و ما قیل إنا نجزم بأن بعض الأمور مقدم علی بعض و أن بعضها مع بعض و لو لم یکن الامتداد کذلک بل و لو لم یکن فلک و لا حرکه و لا لیل و لا نهار فممنوع و مثل هذا ما یقال فی الامتداد المکانی إنا نجزم بتقدم بعض الحدود علی البعض بالتقدم و التأخر الوضعی و الرتبی و لو لم یکن جسم و متمکن و به یثبتون البعد الموهوم الغیر المتناهی الذی هو الخلاء و لعل توهم هذین الامتدادین مما یحکم به الوهم

على الإلف و العاده و لا أصل لهما أصلا فصاحب هذا المسلك يقول بأن الزمان و الحركات و سلسله الحوادث كلها متناهيه فى طرف الماضى و أن جميع الممكنات ينتهى فى جهه الماضى فى الخارج إلى عدم مطلق و لا شى ء بحت لا امتداد فيه و لا تكمم و لا تدريج و لا قاريه و لا سيلان و قبل ابتداء الموجودات لا شى ء إلا الواحد القهار و قوله ينتهى الموجودات إلى عدم مطلق و كذا قوله قبل ابتداء الموجودات لا شى ء محض من ضيق العباره و لا تتصور القبليه و الانتهاء إلى العدم حقيقه و نظير تناهى الزمان و الامتداد الغير القار تناهى المكان و الأبعاد القاره فإن الأبعاد القاره و الأمكنه تنتهى إلى العدم المطلق للأبعاد و الجسمانيات و لا يتصور وراء آخر الأجسام بعد و لا فضاء لا بعد موجود و لا موهوم حتى أنه لو مد أحد يده فيه لا يتحرك يده و لا يلج فيه لا لوجود جسم لا يمكن خرقه و لا لمصادم يمنعها بل للعدم المطلق للبعد و الفضاء

وَ قَدْ رُوِيَ عَنِ الصَّادِقِ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ بَعْدَ عَدِّ أَجْسَامِ الْعَالَمِ: وَ لَا وَرَاءَ ذَلِكَ سَعَةٌ وَ لَا ضِيقٌ وَ لَا شَيْ ءٌ يُتَوَهَّمُ.

فكذا الحال فى انقطاع الزمان و جميع الموجودات الممكنه فى جهه الماضى لا يتصور فيه امتداد أصلا لا موجود كما زعم الحكماء و لا موهوم كما توهمه المتكلمون فلا يمكن فيه حركات كما استدل به الحكماء على عدم تناهى الزمان بل لا شى ء مطلق و عدم صرف و لما ألف الناس بالأبعاد القاره و جسم خلف جسم تعسر تصور عدمه على بعض المتكلمين و ذهب إلى الأبعاد الموهومه الغير المتناهيه و قال بالخلاء و كذا لما شاهدوا موجودا قبل موجود و زمانا قبل زمان صعب عليهم تصور اللاشى ء المحض فذهب طائفه من الحكماء إلى لا تناهى الزمان الموجود و طائفه من المتكلمين إلى لا تناهى الزمان الموهوم و لكن تصور اللازمان المطلق أصعب من تصور اللامكان و يحتاج إلى زياده دقه و لطف قريحه.

و أقول و هذا الجواب فى غايه المتانه و اختاره السيد المرتضى و الشيخ الكراجكى و غيرهما قال السيد فى جواب شبهه القائل بالقدم فى تضاعيف كلامه غير أن الصانع القديم يجب أن تتقدم صنعته بما إذا قدرناه أوقاتا و أزمانا كانت

غیر متناهیه و لا محصوره فدل علی أنه لا یقول بقدم الزمان بل یقدره و یفرضه و قد مضی تصریحه رضی الله عنه بحدوث الزمان و أنه سبحانه ابتدأ ما أحدثه من غیر زمان و أن الزمان مقدار حرکه(۱)

الفلک فی المقصد الثانی.

و قال الکراجکی اعلم أن الملحده لما لم تجد حیله تدفع بها وجوب تقدم الصانع علی الصنعه قالت إنه متقدم علیها تقدم رتبه لا تقدم زمان فیجب أن نطالبهم بمعنی تقدم الرتبه و قد سمعنا قوما منهم یقولون إن معنی ذلک أنه الفعال فیها و المدبر لها فسألناهم هل یدافع ذلک عنها حقیقه الحدث فعادوا إلی الکلام الأول من أن کل واحد من أجزاء الصنعه محدث فأعدنا علیهم ما سلف حتی لزمهم الإقرار بحدث الکل و طالبناهم بحقیقه المحدث و القدیم فلم یجدوا مهربا من القول بتقدم القدیم فی الوجود علی المحدث التقدم المفهوم المعلوم الذی یکون أحدهما به موجودا و الآخر معدوما و لسنا نقول إن هذا التقدم موجب للزمان لأن الزمان أحد الأفعال و الله تعالی متقدم لجمیع الأفعال و لیس أیضا من شرط التقدم و التأخر فی الوجود أن یکون ذلک فی زمان لأن الزمان نفسه قد یتقدم بعضه علی بعض و لا یقال إن ذلک مقتض لزمان آخر و الکلام فی هذا الموضع جلیل و من فهم الحق فیه سقطت عنه شبه کثیره.

و قال رحمه الله بعد إیراد جواب السید عن شبهه القائل بالقدم و جمیع ما تضمنه من إطلاق القول بأن بین القدیم و أول المحدثات أوقاتا لا أول لها فإنما المراد به تقدیر أوقات دون أن یکون القصد أوقاتا فی الحقیقه لأن الأوقات أفعال و قد ثبت أن للأفعال أولا فلو قلنا إن بین القدیم و أول الأفعال أوقاتا فی الحقیقه لناقضناه و دخلنا فی مذهب خصمنا نعوذ بالله من القول بهذا ثم قال و قال بعض أهل العلم لا ینبغی أن نقول بین القدیم و بین المحدث لأن هذه اللفظه إنما تقع بین شیئین محدودین و القدیم لا أول له و الواجب أن نقول إن وجود القدیم لم یکن عن عدم و ساق الکلام إلی أن قال و لسنا نرید بذلک

۱- ۱. حرکات(خ).

أنه كان قبل أن فعل مـده يزيـد امتدادها لأن هذا هو الحدوث و التجدد و هو معنى الزمان و الحركه فإن قال قائل إنه لا يثبت فى الأوهام إلا هذا الامتداد قيل له ليس بحيث يجب إذا ثبت فى الوهم أن يكون صحيحا أ ليس عندكم أنه ليس خارج العالم خلاء و ذلـك غير متوهم و سـاق إلى أن قـال ثم يقال لهم أ رأيتم لو قال لكم قائل ليس يثبت فى وهمى موجود ليس فى جهه فيجب أن يكون البـارئ جـل و عز فى جهه أ ليس يكون الجواب أن يقـال إنمـا يثبت ذلـك فى الوهم مـتى فرضـتموه جسـما فأمـا متى فرضـتموه غير جسم و لاـ متحيز فـإنه لاـ يثبت ذلك فى الوهم فهكـذا يكون جوابنا لكم قال ثم قال هـذا المتكلم فإن قالوا إذا لم تثبتوا مده مديده قبل الفعل فقد قلتم إن البارئ سبحانه لم يتقدم فعله قيل بل نقول إنه يتقدم على معنى أن وجوده قارن عدم فعله ثم قارن وجود فعله و قولنا ثم يترتب على عدم الفعل لا غيره.

أقول: و تكلم فى ذلك كثيرا إلى أن قال و هـذه الطريقه التى حكيتها هى عندى قاطعه لماده الشـبهه كافيه فى إثبات الحجه على المـدل بهـا و هى مطـابقه لاختيـار أبى القاسم البلخى لأنه لا يطلق القول بأن بين القـديم و أول المحـدثات مـده و يقول إنه قبلها بمعنى أنه كان موجودا ثم وجـدت و هو معنى ما ذكره هـذا المتكلم فى قوله إن وجوده قارن عـدم فعله ثم قارن وجود فعله فهو على هذا الوجه قبل أفعاله ثم قال و اعلم أيدك الله أن العبارات فى هذه المواضع تضـيق عن المعانى و تدعو الضروره إلى النطق بمـا عهـد و وجـد فى الشاهـد و إن لم يكن المراد حقيقته فى المتعـارف و يجوز ذلك إذا كان مؤديا لحقيقه المعنى إلى النفس كقولنا قبل و بعد و كان و ثم فليس المعهود فى الشاهد اسـتعمال هذه الألفاظ إلا فى الأوقات و المدد فإذا قلنا إن الله تعالى كان قبل خلقه ثم أوجد خلقه فليس هذا التقديم و التأخير مفيدا لأوقات و مدد و قد يتقدم الأوقات بعضـها على بعض بأنفسها من غير أن يكون لها أوقات أخر و كذلك ما يطلق به اللفظ من قولنا إن وجود الله قبل

وجود خلقه فلیس الوجود فی الحقیقه معنی غیر الموجود و إنما هو اتساع فی القول و المعنی مفهوم معقول (۱)

انتهی.

و قال الشیخ المفید رحمه الله فی کتاب المقالات الوقت هو ما جعله الموقت وقتا للشی ء و لیس هو بحادث مخصوص و الزمان اسم یقع علی حرکات الفلک فلذلک لم یکن الفعل محتاجا فی وجوده إلی وقت و لا زمان و علی هذا القول سائر الموحدین انتهی.

و إنما أوردت کلام هؤلاء الأجلاء لئلا یتوهم أن هذا القول مستحدث مخالف لمذهب الإمامیه و لم یقل به القدماء بل الظاهر من کلام أکثر القدماء ذلک و الله یعلم حقیقه الحال.

الطریق الثالث أن إمکان وجود المعلول معتبر و هو من شرائط قبول المعلول للوجود لا من شرائط تمامیه الفاعل فی التأثیر لکونه من متممات ذات المعلول المفتقر إلی المؤثر و یجوز أن یکون بعض أنحاء الوجود بالنسبه إلی مهیه واحده ممکنا دائما و بعض

آخر ممتنعا بالذات دائما کما بین فی محله و مثل هذا لا یستلزم تغییرا أصلا لا من طرف العله و لا من طرف المعلول حتی نطلب له سببا بل أبدا هذا النحو من الوجود ممکن و ذاک ممتنع إذا تقرر هذا فنقول لعل الوجود الدائمی لا تقبله الماهیه الممکنه أصلا و قد مر من الأخبار و المؤیدات العقلیه ما یؤکده و سیظهر تأیید آخر من جواب النقض علی دلیلهم و بالجمله یجب علیهم إثبات أن الممکن یقبل الوجود الأزلی حتی یتم دلیلهم و دونه خرط القتاد.

الطریق الرابع النقض بالحوادث الیومیه فإنا نقول لو کان الواجب

۱- ۱. کلام هذا المحقق الجلیل و کذا کلام استاذه المتقدم ذکره و کذا کلام الشیخ المفید رحمهم اللّه و سائر کلمات أساطین العلم و أعاظم العلماء تدلّ علی أن الحدوث المجمع علیه لیس ما یدعیه جمهور المتکلّمین من کون العالم واقعا فی جزء من الزمان و وجود زمان غیر متناه قبل خلق العالم، بل صریح کلام الکراجکیّ أن القول بوجود زمان بین الحق تعالی و أول الافعال مناقض للقول بالحدوث، فتدبر جیدا.

تعالى فى طرف و جميع ما عداه بحيث لا يشذ منها شى ء فى طرف آخر فإما أن يكون ذاته تعالى وحده عله تامه لشى ء ما أو لا يكون و على الأول يلزم قدم شى ء ما و على الثانى يلزم أن لا يوجد شى ء أبدا ثم نأخذ الصادر الأول معه تعالى و نقول الواجب مع هذا الصادر إما أن يكونا عله تامه لشى ء ما مما عداهما أو لا و يلزم قدم الصادر الثانى و هكذا فى الصادر الثالث و الرابع حتى ينتهى إلى الحادث اليومى و لا ينفعهم توسط الزمان و الحركه و الاستعداد.

قال المحقق الدوانى فى بحث إعاده المعدوم إذا اقتضى ذات الشى ء فى الأزل وجوده فيما لا يزال يلزم كونه موجودا فى الأزل فيما لا يزال و يلزم اجتماع أجزاء الزمان انتهى و تفصيله أنه إذا أخذنا من العله الأولى ثم لاحظنا الأشياء على سبيل التنازل فلا بد من أن تنتهى نوبه الإيجاد إلى الزمان و الحركه لأنهما من جمله الممكنات فلا بد من أن يكونا فى سلسله المعلولات و لا شك فى أن كل مرتبه منها عله تامه للاحقها و قديمه عندهم فعله الزمان و الحركه تامه مستقله بلا مشاركه حادث أصلا فيلزم انقطاعهما و اجتماع أجزائهما و قدم جميع الحوادث لأن العله إذا كانت عله لجميع أجزائهما فظاهر و أما إذا لم تكن بل تكون عله لجزء ما منهما ثم يكون ذلك الجزء معدا لجزء آخر و هكذا فلأن ذلك الجزء و إن كان قصيرا جدا فهو قابل للقسمه إلى أجزاء بعضها متقدم و بعضها متأخر فيلزم اجتماع أجزاء هذا الجزء فيلزم (1) من اجتماع هذا الجزء اجتماع أجزاء الجزء الذى يليه و هكذا و أنت خبير بأن الأخذ من الحادث اليومى على سبيل التصاعد و القول بأن كل سابق معد للاحقه إلى غير نهايه تدليس محض.

و تمسك بعضهم لدفع هذا الإشكال بالحركه التوسطيه و الآن السيال لأنهما ذات جهتين الاستمرار و التجدد فمن جهه الاستمرار صدرتا عن القديم و من جهه التجدد صارتا واسطتين فى صدور الحادث عن القديم و فيه أنه لو تم هذا

۱- ۱. و يلزم(خ).

لزم إمكان حدوث جميع أجزاء العالم بهذا الوجه فلا يلزم القدم الشخصى فى شى ء من أجزاء العالم و هو خلاف مذهبهم مع أنه لنا أن ننقل الكلام إلى جهه التجدد فإن كانت موجوده فى الواقع فيعود الكلام السابق بعينه و إذا لم تكن موجوده فلا يمكن أن يصير واسطه.

و قال الغزالى ردا لجوابهم إن هذه الحركه مبدأ للحوادث إما من حيث إنها مستمره أو من حيث إنها متجدده فإن كان من حيث إنها مستمره فكيف صدر من مستمر متشابه الأجزاء شى ء فى بعض الأحوال دون بعض و إن كانت من حيث إنها متجدده فما سبب تجددها فى أنفسها فتحتاج (١)

إلى سبب آخر و يتسلسل و اعترض عليه بأن هذا التسلسل عندهم جائز لعدم وجوب اجتماع الآحاد هاهنا.

و قال المحقق الدوانى فى شرح العقائد فى دفعه إن التجدد عباره عن انقضاء شى ء و حدوث شى ء آخر فإذا عدم جزء من الحركه فلا بد لعدمه من عله حادثه و تلك العله إما أمر موجود أو عدم أمر أو بعضها موجود و بعضها عدم أمر موجود و على الأول ننقل الكلام إلى عله ذلك الأمر و هكذا حتى يلزم التسلسل فى الأمور الموجوده المجتمعه المترتبه و على الثانى فيكون ذلك العدم عدم جزء من أجزاء عله وجوده ضروره أن ما لا ـ يكون وجوده عله لوجود أمر لا ـ يكون عدمه عله لعدمه فيلزم التسلسل فى الموجودات التى هذه الأعدام أعدام لها و على الثالث لا بد أن يكون أحد القسمين من الأمور الموجوده و تلك الأعدام أو كلاهما غير متناه و على الوجهين يلزم التسلسل فى الأمور الموجوده المترتبه المجتمعه و الحاصل أنه يلزم التسلسل فى الأمور الموجوده المترتبه المجتمعه إما فى حال وجوده السابق أو حال عدمه اللاحق لأن عدمه إن كان بسبب أمر موجود أو عدمه بسبب عدم يستلزم حدوث أمر موجود كعدم عدم المانع المستلزم لوجود المانع يلزم التسلسل فى الموجودات المترتبه المجتمعه الحادثه فى حال عدمه و إن كان بسبب عدم أمر موجود لا يستلزم أمرا موجودا لزم التسلسل المذكور وقت وجود ذلك

١- ١. فتحتاج(خ).

الحادث و قس عليه الشق الثالث.

فإن قلت على تقدير أن يكون عدم كل جزء مستندا إلى عدم عدم المانع المستلزم لوجود المانع لا يلزم الترتيب بين تلك الموانع حتى يلزم التسلسل المستحيل بل لا- يلزم اجتماع تلك الموانع فى الوجود أيضا لجواز أن يكون حدوثها و لو فى آن كافيا فى انتفاء ما هى مانعه عنه.

قلت تلك الموانع متعاقبه فى الحدوث فإن اجتمعت فى الوجود لزم التسلسل المستحيل لأن آحادها مترتبه فى الحدوث و بحسب الزمان و مجتمعه فى الوجود فيجرى فيه التطبيق و لا يقدح فيه عدم ترتبها بحسب الذات كما لا يخفى على ذى فطره سليمه فإنا نأخذ السلسله المبتدأه من الحادث فى اليوم و نطبقها على السلسله المبتدأه من الحادث بالأمس و نسوق البرهان و إن لم تجتمع فى الوجود نقلنا الكلام إلى عله عدمها حتى يلزم التسلسل المستحيل فى الموجودات الحادثه وقت عدمها أو وقت وجودها فإن عله عدم كل مانع إما عدم عدم المانع المستلزم لوجود المانع أو عدم جزء من أجزاء علته و على الأول يلزم وجود الموانع المترتبه فى الحدوث الغير المتناهيه و على الثانى يلزم أن يكون تحقق ذلك المانع موقوفا على أمور موجوده غير متناهيه مترتبه فيلزم التسلسل المستحيل فى أسباب وجوده انتهى.

و أنت خبير بأنه على سبيل المماشاه مع الحكماء و إلا فقد بيناه و بين هو نفسه أيضا ببعض الوجوه التى ذكرنا أن التسلسل مطلقا محال سواء كانت متعاقبه أو مجتمعه فظهر أن لا مخلص للحكماء إلا بالتزام أن إمكان نحو الوجود معتبر فى جانب المعلول و لا يضر فى تماميه العله فلما استحال اجتماع أجزاء الحركه و الزمان لكونهما غير قارين وقع التخلف و صارا واسطتين بين العله القديمه و المعلول الحادث و هو بعينه الجواب عن أصل الدليل و الحاصل أنهم بأى وجه يسندون الحادث إلى القديم فلنا أن نسند جميع العالم إلى الواجب تعالى بلا فرق.

و قد يقرر النقض بعباره أخرى و هى أنه يرد على ما قرروه من كون

الحادث اليومى مرتبطا بالأزلى بسبب توسط أمر شخصى له جهتا استمرار و تجدد و هو الحركه التوسطيه السرمديه إذ هى باعتبار استمرارها تصدر عن القديم و باعتبار تجدد ذاتها تكون سببا للحادث أنه حينئذ تكون العله التامه لوجود الحادث أمرا تدريجيا واقعا فى زمان غير متناه من جانب الأزل و يكون الحادث الذى هو معلوله موجودا فى الآن الذى هو طرف لذلك الزمان و ما هذا إلا تخلفا للمعلول عن علته التامه إذ لا معنى للتخلف إلا كون ظرف وجود المعلول مغايرا لظرف وجود العله فقد وقعوا فيما هربوا عنه من لزوم التخلف.

و أجيب عنه بأن التخلف المستحيل هو ما استلزم الترجيح بلا مرجح و ذلك إنما يتصور بأن يتخلل زمان بين وجود العله و وجود معلوله إذ حينئذ يتوجه السؤال بأنه لم لم يوجد المعلول فى جزء آخر من ذلك الزمان المتخلل و وجد فى الحد الذى وجد فيه مع أن الإيجاب الحاصل من العله متساوى النسبه إلى الزمانين و فيما نحن فيه ليس كذلك إذ لم يتخلل بين وجودى العله و المعلول زمان بل كان وجود المعلول فى آن هو طرف لزمان وجود العله و حينئذ لم يتوجه لا بأن يقال لم لم يوجد المعلول فى حد آخر غير ما وجد فيه بكون ذلك الحد بعد زمان وجود العله لانتفاء زمان متخلل يفرض فيه حد بينهما و لا بأن يقال لم لم يوجد المعلول فى آن قبل الآن الذى هو الطرف من آنات زمان وجود العله إذ فى شى ء من تلك الآنات لم تخرج العله التدريجيه بتمامها من القوه إلى الفعل و وجود المعلول يتوقف على تمامها قيل و بهذا الجواب و إن اندفع المحذور المذكور فيما إذا كان المعلول آنيا و علته زمانيه لكن لا ـ تنحسم ماده الإشكال فى المعلول الذى هو تدريجى بيان ذلك أن الواسطه التدريجيه التى قرروها مشتمله على أجزاء تحليليه و قطعات يحكم العقل على كل منها بالكون بعد أن لم يكن فلا بد فيها من القول بكون كل سابقه من القطعات شرطا لوجود اللاحقه حتى يصح ارتباطها بالقديم و كون تلك القطعات غير موجوده على سبيل الجزئيه بالفعل لا يقدح فيما قلنا كما تشهد

ص: ۲۹۷

به الفطره السليمه على أن كتب الفلاسفه مملوءه بما يصرح بذلک و لا شک أن الجواب المذكور لا ينفع بدفع التخلف هاهنا إذ يتوجه أن يقال إن القطعه السابقه إذا وجدت بتمامها فى مجموع زمان و كانت تمامها عله موجبه للاحقه فلم لم توجد اللاحقه فى الآن الذى هو طرف لذلک الزمان أو لم يقع فى نفس الزمان الذى هو ظرف لوجود علتها حتى تكون القطعتان من الحركه التى إحداهما عله و الأخرى معلوله متطابقتين فى الزمان متوافقتين فى الأخذ و الترک فإنه كما أن العله زمانيه الوجود فكذلک

معلولها و كما أن العله لم تخرج من القوه إلى الفعل فى شى ء من الآنات المفروضه فى زمان وجوده فكذلک المعلول فكما أنه إذا انقضى مجموع ذلک الزمان تم وجود العله فى مجموعها صح كون مجموعها كذلک بلا تقدم للعله على المعلول بالزمان و إذا لم يقع المعلول كذلک بل وجد فى مجموع زمان آخر يتصل بالأول لم يكن ذلک إلا تخلفا.

و الجواب بأنه لو وجدت القطعه اللاحقه على أحد الوجهين اللذين ذكرتهما لزم كون الحركه قار الذات و ماهيه الحركه لا تحتمل هذا النحو من الوجود فلم يكن ما فرضته حركه حركه و بأن الاحتمال الثانى يستلزم اجتماع المثلين فى محل واحد هو المتحرک و هو محال على ما بين فى محله (۱).

مدفوع بأن ما يدفع التخلف المستحيل الذى حقيقته تحقق ظرفين فى نفس الأمر يتصور وجود المعلول فى كل منهما و يكون تماميه العله و شرائطها و إيجابها متحققه فيهما بلا تفاوت و يكون مع ذلک وجود المعلول واقعا فى أحدهما على سبيل الترجيح من غير مرجح هو الجواب إما بانحصار الظرف فى واحد كالمعلول الآنى الواقع فى طرف زمان العله أو ببيان مرجح مختص بأحد الطرفين حتى تكون العله فى أحدهما لم تتم و لم توجب بعد و تمت فى الآخر و استجمعت شرائط التأثير فخص وجود المعلول بالثانى ليس إلا.

و لا شک فى أن الجوابين المذكورين لا يفيدان شيئا من هاتين الإفادتين

۱- ۱. فى المخطوطه: فى موضعه.

بل لیس حاصلهما إلا أن عدم وقوع تخلف المحال لما استلزم محالا آخر هو اجتماع المثلین أو انقلاب ماهیه الحرکه فلا محاله وقع التخلف و أنت خبیر بأن استلزام عدم التخلف للمحالین المذکورین لا یصیر رافعا لوصف الاستحاله عن التخلف الممتنع فی بداهه العقول و لا مجوزا لوقوعه بل حاصل هذا الکلام فی الحقیقه لیس إلا مغالطه ألزمت کون الواقع ظرفا لأحد المحالات إما المحالین المذکورین أو التخلف و لا محیص عن هذا الإشکال إلا بأن یقال القطعه اللاحقه کما توقف وجودها علی السابقه توقف علی أمر آخر هو الأجزاء التحلیلیه المفروضه فی نفس اللاحقه کهذا النصف و ذاک النصف منها و بذلک یظهر أنه لا یمکن وجود اللاحقه فی نفس زمان السابقه لتوقف اللاحقه حینئذ علی أجزاء لم یشرع بعد فی الخروج من القوه إلی الفعل أصلا و فیه بعد کلام و الأصل ما قدمناه من أن عذر الاستحاله مشترک کما عرفت و هذا الوجه الأخیر أیضا یمکن إجراؤه فی الزمان الموهوم کما عرفت.

الطریق الخامس ما ذکره المحقق الدوانی و هو اختیار أنه لم یکن جمیع ما لا بد منه فی وجوده متحققا فی الأزل إذ من جملته تعلق الإراده بوجوده فی الأزل و لم تتعلق الإراده بوجوده فی الأزل بل بوجوده فیما لا یزال من الأوقات الآتیه لحکمه و مصلحه و لا یرد أن التعلق الأزلی بوجوده إما أن یکون متمما للعله أم لا و علی الأول یلزم وجوده فی الأزل لامتناع التخلف و علی الثانی یحتاج المعلول إلی أمر آخر سوی هذا التعلق و هو خلاف المفروض علی أنا ننقل الکلام إلی هذا الأمر لأنا نقول القدره تؤثر علی وفق الإراده و قد تعلقت الإراده بوجوده فی وقت معین فلا یوجد إلا فیه.

فإن قیل لا بد من اختیار أحد شقی التردید الذی أوردناه.

قلنا إن أردتم أنه متمم لعله وجوده فی الأزل فنختار أنه لیس کذلک و إن أردتم أنه متمم لعله وجوده فیما لا یزال فنختار أنه کذلک و لا یلزم أزلیته و لا احتیاجه إلی أمر آخر کما أن الفاعل المختار إذا أراد إیجاد جسم ما علی

صفه معینه کالطول مثلا أو القصر یوجد المعلول بهذه الصفه فکذا هاهنا لما تعلق إراده الفاعل المختار بوجود الحادث لم یتصور إلا کونه حادثا و الحاصل أن المعلول إنما یوجد بإراده الفاعل المختار علی النحو الذی تعلق به إرادته سواء کان مقارنا لوجوده أو متأخرا عنه.

و قد یقال إن الأزل فوق الزمان و معنی کون الشی ء أزلیا أن یکون سابقا علی الزمان فالواجب تعالی لما کان متعالیا عن الزمان لا یوصف بکونه فی الزمان کما لا یوصف بکونه فی المکان فلا شی ء غیره فی الأزل و إنما یوجد ما یوجد حسب ما تعلقت به الإراده الأزلیه من تخصیصها الأزلی بأوقاتها و الزمان من جمله الممکنات و قد تعلقت الإراده الأزلیه بوجوده المتناهی و لیس الله تعالی متقدما علیه بالزمان إذ الواجب تعالی لیس بزمانی حتی یقال أنه متقدم علی غیره بالزمان.

فإن قیل لا شبهه فی أن الإراده القدیمه بذاتها لیست کافیه فی وجود الممکن و علی فرض أن تکون کافیه یلزم قدم الممکن فلا بد من تعلقها و حینئذ لا یخلو هذا التعلق من أن یکون حادثا أو قدیما و علی الأول یلزم التسلسل لأنا ننقل الکلام إلی سبب هذا التعلق حتی یلزم التسلسل و علی الثانی قدم الممکن الذی تعلقت به الإراده.

فقد أجیب عنه تاره بأن التعلق أمر عدمی فلا یحتاج إلی أمر یخصصه بوقت دون وقت و لئن سلم فالتسلسل فی الأمور الاعتباریه و هی التعلقات غیر ممتنع و أنت تعلم أن اختصاص کل صفه سواء کانت وجودیه أو عدمیه بوقت یحتاج إلی مخصص بالبدیهه و أما التسلسل فی التعلقات بأن یکون مخصص تعلق الإراده بذلک الوقت تعلق الإراده بتعلق الإراده فی ذلک الوقت و هکذا حتی تکون إراده وجود الممکن فی ذلک الوقت لأنه أراد إراده وجوده فی ذلک الوقت و أراد إراده إراده وجوده فی ذلک الوقت لأنه أراد إراده تلک الإراده و هکذا فیتسلسل تعلقات الإراده من جانب المبدأ و ینتهی من الجانب الآخر إلی إراده ذلک الممکن و حینئذ تکون

الحال كما تقول به الفلاسفه من تعاقب الاستعدادات الغير المتناهيه حتى ينتهى إلى الاستعداد القريب الذى يلى المعلول فقد قيل عليه أنه باطل مع قطع النظر عن جريان التطبيق فيه لأنه يلزم انحصار الأمور الغير المتناهيه بين حاصرين و هما نفس الإراده و تعلقها الذى يلى الممكن.

أقول: و أنت تعلم أنه لا انحصار هنا بين حاصرين أصلا بل ذات الإراده محفوظه فى جميع المراتب و تتوارد عليها تعلقات مترتبه غير متناهيه على نحو تعاقب الاستعدادات الغير المتناهيه على الماده فليست الإراده و لا المريد طرف السلسله كما ليست الماده طرف السلسله فالقول بالانحصار هنا وهم ظاهر الفساد و إن ظهر عن بعض من يعقد عليه الأنامل بالاعتقاد انتهى.

و أورد عليه إيرادات لا طائل فى إيرادها و هى مع أجوبتها مذكوره فى كتب القوم.

الطريق السادس ما ذكره المحقق الطوسى رحمه الله فى التجريد و هو أن التخلف عن العله التامه إنما يستحيل إذا أمكن وجود ظرفين يمكن تحقق المعلول فى كل منهما و مع ذلك خص وجود المعلول بالأخير منهما من غير تفاوت فى أجزاء العله و شرائط إيجابها بالنسبه إلى الوقتين و هاهنا ليس كذلك إذ الوقت من جمله أجزاء العالم فلا وقت قبل حدوث العالم حتى يسأل عن حدود ذلك الوقت و أنه لم لم يقع المعلول فى تلك الحدود و وقع فيما وقع فيه و لما كان هذا الوجه بعد التحقيق يرجع مآله إلى ما حررنا فى الطريق الثانى لم نتعرض لبسط القول فيه.

المرصد الثانى دفع شبهه أخرى لهم و هى أن العالم ممكن و إمكان وجوده أزلى إذ لو كان ممتنعا فى الأزل و صار ممكنا لزم الانقلاب المحال و إذا أمكن وجوده فى الأزل و البارئ تعالى قادر كامل فى تأثيره جواد محض لا يفيد إلا ما ينبغى لا لعوض و لا لغرض فما أوجد العالم إلا لجوده الذى هو مقتضى ذاته فوجب أن يوجد العالم أزلا

و الجواب أن يقال ما أردت بقولك و البارئ تعالى قادر كامل فى تأثيره إن أردت أنه لا نقص فى ذاته و صفاته الكماليه كقدرته و علمه و إرادته و فى اقتضاء ذاته القديمه إفاضه الخير و الجود فذلك مسلم و لا يلزم منه وجوب إيجاد العالم أزلا لجواز توقف الإيجاد على شرط يقتضيه العلم بالأصلح و إن أردت به أن الفاعل فى الأزل مستجمع لشرائط التأثير فهو ممنوع و السند ما مر و الحاصل أن مقتضى كونه كاملا جوادا فى ذاته أن لا ينفك عن ذاته إفاده ما ينبغى و لا نسلم أن وجود العالم فى الأزل كذلك إذ ما ينبغى عباره عما هو أصلح بالنظام بحسب علمه القديم و الأصلح إنما هو وجود العالم فيما لا يزال.

و قال بعض المحققين فى الجواب عن هذه الشبهه إنها مبنيه على استلزام أزليه الإمكان إمكان الأزليه و هو ممنوع فإن معنى الأول استمرار إمكان الشى ء و جواز وجوده و معنى الثانى جواز أن يوجد الشى ء وجودا مستمرا أزلا و أبدا و ظاهر أن استلزام الأول للثانى ليس مما لا يطلب له دليل و استدل عليه بأنه إذا استمر الإمكان أزلا لم يكن فى ذاته مانع من الوجود فى شى ء من أجزاء الأزل فعدم منعه أمر مستمر فى جميع أجزاء الأزل فإذا نظر إلى ذاته جاز له الاتصاف بالوجود فى كل جزء منها لا بدلا فقط بل و معا أيضا و هو إمكان اتصافه بالوجود المستمر الأزلى فأزليه الإمكان استلزمت إمكان الأزليه و فيه نظر إذ قوله و معا أيضا ممنوع بل و قوله جاز له الاتصاف بالوجود فى كل جزء منها أيضا ممنوع فإن الآنيات يمتنع وجودها فى الزمان و أيضا ما ذكره منقوض بالحركه التوسطيه الآخذه من مبدإ معين فإنها ممكنه أزلا و لا يمكن لها الوجود أزلا لوجود مبدإ لها فرضا انتهى.

و أقول و يظهر من أجوبه سائر الشبه أجوبه أخرى لهذه الشبهه تركناها للمتأمل الفطن المرصد الثالث دفع الشبهه التى أوردها صاحب المحاكمات و هى أنه لا يجوز أن يكون فعله تعالى معدوما ثم يوجد إذ العدم الصريح لا تمييز فيه حتى

یکون إمساک الفاعل من إیجاده فی بعض الأحوال أولی من إیجاده فی بعض و حتی یکون الصدور من الفاعل فی بعض الأحوال أولی من صدوره فی بعض بل لو کان صدوره واجبا کان فی جمیع الأحوال أولا صدوره کان فی جمیع الأحوال فیلزم إما قدم الفعل أو عدمه بالمره و هذا بالحقیقه رد علی من قال إنما حدث فی الوقت لأنه کان أصلح لوجوده أو کان ممکنا فیه و تقیید العدم بالصریح احتراز عن العدم الحادث المسبوق بالماده انتهی کلامه.

و الجواب أنه لا شک أن جمیع المعلولات قدیمها و حدیثها معدوم مطلق فی مرتبه وجود العله فکیف تعلق الجعل بالممکنات دون الممتنعات و کیف تعلق بالقدیم و هو معدوم مطلق فی هذه المرتبه و کیف تعلق الجعل بالقدیم و لم یتعلق بالحوادث إلا بعد مده غیر متناهیه فالحق أن التمیز العلمی فی علمه تعالی کاف فی الجمیع و إن کانت فی الخارج معدومه صرفه فهو سبحانه یعلم فی ذاته الجمیع ممکنها و ممتنعها مطلقا أو علی بعض أنحاء الوجود و یرید ما أراد منها علی الوجه الذی تقتضیه الحکمه و المصلحه و تؤثر القدره علی وفق الإراده فیوجد العالم علی النظام الذی وجد بلا تغیر فی ذاته و صفاته الذاتیه و إنما التغیر و التفاوت فیما عداه بالإمکان و الامتناع و التقدم و التأخر و الصغر و الکبر إلی غیر ذلک من وجوه التفاوت و لا یمکن للعقول إدراک کنه تأثیراته و إیجاداته تعالی شأنه کما یستفاد من الخطب و الأخبار المأثوره عن الأئمه الأطهار علیهم السلام و السؤال بأنه لم لم یخلق العالم قبل هذا أو بعد ذاک أو فوق الفضاء الذی هو الآن فیه أو تحته أو یمینه أو یساره أو قدامه أو خلفه أو أصغر أو أکبر أو المواد بحیث تقبل الاستعدادات علی نحو آخر فهو من هذر السؤال و قد ظهر الفرق بین أزلیه الإمکان و إمکان الأزلیه و أن الإمکان الذاتی من متممات ذات المعلول المحتاج و من مصححات المعلولیه و مکملات الاحتیاج إلی العله علی سبیل لوازم الماهیه المعلولیه و ذاتیاتها و لیس ملحوظا فی طرف العله التامه المفتقره إلیها و قد مر ما یمکن استنباط أجوبه أخری منه لهذه الشبهه فتفطن.

المرصـد الرابع دفع شـبهه أخرى لهم و هى أن الزمـان لو كـان حادثـا لكان معـدوما قبل وجوده قبليه انفكاكيه لا يجامع بحسـبها القبل البعـد فى الواقع و هـذه القبليه معروضـها بالـذات أجزاء الزمان بعضـها بالنسـبه إلى بعض و لا يوصف بها ما عـدا الزمان إلا بـالعرض من جهه مقـارنه الزمـان فـإذن يلزم وجود الزمان على تقـدير عـدمه و هـذا خلف و يمكن بمثل هـذا البيان إثبات امتناع العدم اللاحق على الزمان فثبت سرمديته.

و مما ينبه أن هذا البيان مغالطه هو أن الزمان إما أن يكون مسـتندا إلى الواجب بلا واسـطه فيكون هو الصادر الأول و هو خلاف معتقـدهم و إمـا أن يكون بواسـطه عله ممكنه و لا شك أن هـذه العله ممكنه لـذاتها و بالنسـبه إلى الزمان الـذى هو معلولها لأن بالمعلول لا تجب العله و لا يصير منشأ لوجوب علته فظهر أن عله الزمان ممكنه بالذات و بالنسبه إلى الزمان أيضا و عدم الممكن بـالوصف المـذكور لاـ يلزم من فرضه محال أصـلا فإذا فرضـنا انعـدام عله الزمان فإما أن يبقى الزمان موجودا بلا عله مبقيه و هو محال لأن عله الحاجه إلى المؤثر عندهم هو إمكان المعلول وحده و إما أن ينعدم الزمان أيضا و هو محال عندهم و اقتضاه هذا

الدليل فإن مذهبهم أن العدم بعد الوجود محال بالذات على الزمان و إنما الممكن بالنظر إلى الزمان هو العدم رأسا و ابتداء و أما العدم بعد الوجود فلا يجوزونه و يصرحون بامتناعه بالذات.

و الجواب عن أصـل الـدليل أنـا لاـ نسـلم أن العـدم الصـرف الـذى صورناه قبل العالم يمكن أن يتصف بشـى ء كيف و هو نفى صرف و لا شى ء محض فى الواقع نعم بعد وجود العالم و تحقق الموجودات ربما يمكن سريان بعض هذه الأحكام إلى العدم و لو سـلم فلا نسـلم أن منشأ اسـتحاله اجتماعه مع الوجود اللاحق هو اتصافه بالسبق بل يجوز أن يكون لأنهما متقابلان بالإيجاب و السلب و لأجل هذا التقابل لا يجتمعان و لو سلم فلا نسلم أن مثل هذا السبق لا يعرض إلا للزمان و دون إثباته خرط القتاد و غايه ما لزم من دليلهم على تقدير تسليمه أن هذا النوع

من السبق يعرض للزمان بالذات و أما إثبات أنه لا يعرض لغير الزمان إلا بواسطه فلا سبيل لهم إليه.

و المشهور بين المتكلمين فى جواب هذا الدليل إثبات قسم آخر للسبق سموه بالسبق بالذات و هو فى مقام المنع حسن و إن أريد إثباته فمشكل قال المحقق الطوسى رحمه الله فى قواعد العقائد التقدم يكون بالذات كتقدم الموجد على ما يوجد أو بالطبع كتقدم الواحد على الاثنين أو بالزمان كتقدم الماضى على الحاضر أو بالشرف كتقدم العالم (۱) على المتعلم أو بالوضع كتقدم الأقرب إلى مبدإ على الأبعد و المتكلمون يزيدون على ذلك التقدم بالرتبه كتقدم الأمس على اليوم.

و قال الرازى فى الأربعين إنا نثبت نوعا آخر من التقدم وراء هذه الأقسام الخمسه و الدليل عليه أنا ببديهه العقل نعلم أن الأمس متقدم على اليوم و ليس تقدما بالعليه و لا بالذات و لا بالشرف و لا بالمكان و لا يمكن أن يكون تقدما بالزمان و إلا لزم أن يكون ذلك الزمان حاصلا فى زمان آخر ثم الكلام فى الزمان الثانى كما فى الأول فيفضى إلى أن تحصل أزمنه لا نهايه لها دفعه واحده و يكون كل منها ظرفا للآخر و ذلك محال فهو تقدم خارج عن هذه الأقسام فنقول تقدم عدم العالم على وجوده و تقدم وجود الله على وجود العالم يكون على هذا الوجه و يزول الإشكال انتهى.

و أقول لهم شبهه واهيه أخرى يظهر جوابها للمتأمل فيما أوردناه و أنت بعد ما أحطت خبرا بما حققناه و تركت تقليد الساده و الكبراء و التمسك بالشكوك و الأهواء لا أظنك تستريب فى قوه دلائل الحدوث و ضعف شبه القدم و لو لم تكن أقوى فلا ريب فى أنها متعارضه فلو كانت متكافئه أيضا كيف تجترئ على مخالفه الكتب السماويه و الأخبار المتواتره النبويه و الآثار المتظافره المأثوره عن الأئمه الهاديه و العتره الطاهره الذين هم معادن الحكمه و الوحى

ص: ۳۰۵

۱- ۱. المعلم(خ).

و الإلهام و بعثهم الله لتكميل الأنعام لشبه واهيه اعترف مبدؤها بضعفها حيث قال الشيخ و أرسطو إنها مسأله جدليه الطرفين فيا إخوان الدين و خلان اليقين إن لم يغلب على قلوبكم الرين فافتحوا العين و ارفعوا العناد من البين و انظروا بأبصار مكحوله

بالإنصاف مشفيه من رمد التعصب و الاعتساف فتكونوا فى أصول الدين من أصحاب اليقين و تدخلوا فى حزب الأنبياء و الأوصياء و الصديقين و لا تعتمدوا على أصولكم و لا تتكلموا على عقولكم لا سيما فى المقاصد الدينيه و المطالب الإلهيه فإن بديهه العقل كثيرا ما تشتبه ببديهه الوهم و المألوفات الطبيعيه بالأمور اليقينيه و المنطق لا يفى بتصحيح مواد الأقيسه و زن أفكارك بميزان الشرع المبين و مقياس الدين المتين و ما تحقق صدوره عن الأئمه الراسخين صلوات الله عليهم أجمعين لئلا تكون من الهالكين.

**[ترجمه]که بر زبان منافقین و شک آوران، مانع راه طالبان حق و یقین است. که در چند دیدگاه مطرح است:

دیدگاه اول: گفته اند: چون واجب تعالی را در یکسو فرض کنیم، و همه جهان جز او یعنی هر آنچه علتی بخواهد را در سوی دیگر، در این حالت، یا خدا علت تامه آن ها است یا نیست؟و به عبارتی دیگر، همه آنچه از آن در وجود یک شیء نیاز است، خواه اراده زائد و خواه ذات او،در آن محقق است یا خیر؟ اگر محقق است، باید از ازل جهان به همراه او موجود باشد چون تخلف معلول از علت تام محال است، و اگر نه، وجود همه چیز تا همیشه محال است، چون دگرگونی در ذات خدا محال است.

و به بیان دیگر: یا خدا در ازل همه شرایط آفریدن را دارد یا ندارد. اگر دارد، اثر نخست باید قدیم باشد، چون تخلف از علت تام نشدنی است و اگر ندارد، جهان وابسته به شرط حادثی است و سخن در آن هم باز به همین برمی گردد و اگر آن هم شرط دیگر بخواهد و دیگر، تسلسل پیش می آید و وجود شروط بی نهایت، و آن بر اساس آنچه پیش از این بیان شد باطل است.

باز می گوئیم: اگر همه این شروط را بلا استثنا در نظر بگیریم، یا جز ذات واجب تعالی شرط دیگری خارج از مجموعه شروط هم لازم است، پس جمیع شروط منظور نشده و آن خلف است؛ یا اینکه شرط دیگری لازم نیست، پس ذات الهی در ایجاد این مجموع مستقل است. و در این صورت، یا شروط در همان وقت حدوث اثر فراهم می گردند و واجب هم در سلسله حدوث قرار می گیرد و حدوث واجب لازم می شود و اگر نباشد تخلف شروط از علت تامه خود صورت پذیرفته و هر دو محالند، و یا اینکه همه و همه ازلیند؛ و لازم می شود این شروط همه قدیم باشند و مشروط آن ها هم که عالم است قدیم باشد، وگرنه مشروط از مؤثر تام خود که واجد همه شروط است تخلف کرده، زیرا فرض این است که شرطی بیرون از مجموع نیست.

و اگر این در حدوث شروط دنبال هم باشند ودر بقاء با هم باشند، پس در زمان حدوث جهان، باید امور نامتناهی و پیرو هم موجود باشد، و براهین ابطال تسلسل همگی در آن جاری است؛ به علاوه باید نوع فعل و طبیعت آن قدیم باشد و فی الجمله مطلوب حاصل است. و اگر این دنبال هم بودن در حدوث و بقاء هر دو هست و دوتای آن ها هیچ گاه هم زمان نمی شوند، پس طبیعت عالم قدیم است و با در پی هم بودن این امور نامتناهی محفوظ است، و تعاقب این امور تنها بر یک ماده قدیم

است پس لازم می آید که شخص آن ماده هم قدیم باشد، و چون ماده بی صورت نبوده، جسم هم قدیم است.

یا گفته می شود: شرایط به دنبال هم نیستند، چون تأثیر فاعل در هر شرطی موقوف است بر شرط دیگر، و نسبت به ایجاد شروط و ترک آن بی تفاوت است و بر هم ترجیح ندارند، و نیاز به مرجح خارجی دارد و همین سخن را به آنجا می کشانیم تا روشن شود که لازم است میان آفریننده و حوادث واسطه ای باشد که ذاتش یکی باشد و روابط و نسبت های آن بسیار، ذاتش قدیم باشد و رابطه اش حادث و آن حرکت است، و لازم دانسته اند که وجود حرکت قدیم باشد بلکه وجود جسمی قدیم که این حرکت را داشته باشد و متحرک شود و آن حرکت از فلک اعظم است که خودش قدیم است و آنچه هم در درون دارد قدیم است تا خلاء لازم نشود. و برای آنکه چون یک حرکت بسیطه در ذات خود اختلافی ندارد، تأثیرش هم در یک ماده مختلف نیست، چونکه حقیقت اجزاء متشابهه دارد، و حرکات مختلف و افلاک بسیاری ثابت کردند که از اجتماع و اختلافشان در سرعت و کندی و جهت و وضعیت های گوناگون پدید می گردد؛ مانند مقارنه ها، مقابله ها، تربیع ها، تسدیس ها تثلیث ها و دیگر موارد و رشته حوادث به وسیله آن ها در عقیده آن ها منظم می گردد.

این شبهه با این بیانات، قوی ترین شبهه آن ها است، و برای رهایی از آن روش هایی است:

روش یکم: بیان متکلمان مشهور است که می گویند جهان را قدیم می دانند با فرض اینکه باید امر دارای دو جهت استمرار و تجدد میان پدیدهای روز و ذات قدیم واسطه باشد تا تخلف معلول از علت تامه صورت نگیرد. ما می گوئیم آن واسطه خود زمان است و آن موجودی قدیم نیست، بلکه امری اعتباری و انتزاعی است، و دلیل وجود آن نادرست است، ما آن را از موجود ممکن انتزاع نمی کنیم تا قدم ممکن لازم شود، بلکه از بقاء خدا انتزاع می‌کنیم و چنانچه آنان ربط حادث را با قدیم به حرکت و زمان درست کنند، ما آن را با همان زمان درست می کنیم و می گوئیم، زمان حرکت فلک نیست، زیرا به روشنی می دانیم که اگر فلک هم نچرخد، یک امتداد و کششی به نظر می آید که نامش زمان است و این فقط امری ذهنی نیست.

سپس گرچه زمان وجود وهمی و خیالی دارد، ولی صرف فرض و ساختگی نیست و بلکه وهمی ای است نفس الامری و واقعی است، و می تواند زمینه موجودات دیگر در خارج شود، گرچه فاعل آن ها نیست. فلاسفه هم با ما اتفاق نظر دارند که زمان یک امتداد مستقل موجود در ذهن است ولی منشأ انتزاعش را یک وجود قدیم سرمدی می دانند که نه امتداد دارد و نه اندازه و و معتقدند که دارای دو جهت استمرار و انتقال مانند حرکت واسطه ای است و نامش را زمان سیال نهادند، و گمان کردند آن در خیال استمرار و سیلان دارد و همان است که در ذهن امتداد متصل غیرثابتی به وجود می آورد، و مانند حرکت رشته نما است و نامش زمان است، به معنی قطعیت، با اینکه وجود این امر بسیط در خارج نه لزومی دارد و نه دلیلی. شیخ الرئیس هم در شفا همان دعوی را چند بار و در چند فصل به چند تعبیر آورده، و دلیلی بر آن نیاورده است، و پیروان او از روی خوش بینی آن را باور داشته اند و دنباله روی او شدند، و اگر تقلید باید کرد، چرا از پیغمبران و ائمه نباید تقلید نمود؟ با اینکه عقل صحیح پذیرای وجود خارجی آن سیال نیست و ممکن است دلیل بر بطلان آن بیاورد ولی اینجا جای آن نیست. با اینکه ایرادی که بر ما وارد است بر آن ها هم وارد است.

و ایراد به اینکه تمایزی میان اجزای زمان موهوم وجود ندارد، ترجیحی میان اجزاء آن نیست، مردود است؛ زیرا گرچه در خارج موجود نیست ولی در واقع هست و عقل می تواند روی آن بر اساس حکم واقعی قضاوت کند. و اگر بگوئیم صرف

فرض است، حکم بر آن مترتب نمی شود و اگر زمان میان علت و نخست معلول ها خلل ایجاد نکند، تخلف میان علت و معلول تحقق نمی یابد. و سؤال از ترجیح میان اجزاء آن ترجیح بلامرجح است و اصل ایراد آن ها ساقط است.

و حاصل جواب این است که می گوئیم، در ازل همه شرائط تأثیر موجود نبوده، در برابر این گفته که «متوقف به حدوث چیزی داشته است» می گوئیم آری، آن چیز همان گذشت زمانی است که وجود عالم وابسته به آن است و رابط میان قدیم و حادث است، به همان نحو که فلاسفه در مسأله حرکت به آن پایبند هستند و آن را رابطه دانسته اند، ولی واسطه بودن آن موجب این است که حرکت واسطه ای سرمدیه قدیم باشد و بلکه متحرك به آن هم قدیم باشد و اجسام دیگر هم چنانچه دانستی، ولی با این روش هیچ کدام لازم نیست. زیرا زمان گرچه واقعیت دارد، ولی وجود خارجی ندارد، و از حرکت و جسم برنخاسته تا خودش یا منشأ آن قدیم دومی باشد، و مایه و منشأ آن، همان ذات یگانه خدا است. وآنچه گفته شده که زمان گرچه گذرا است و استمرار دارد، حتی اگر انتزاعی باشد از جایی انتزاع می شود که با آن تناسب دارد و و هماهنگی داشته باشد، مانند حرکت قطعیه که آن خود یك امر تدریجی پیوسته غیرثابت است و مانند واجب الوجود که ثابت است و هیچ گونه شائبه تدریج و تقسیم پذیری برای او وجود ندارد، پس چه نسبتی میان آن و آنچه انتزاع می کند و می سازد وجود دارد؟ پاسخ این است که ادعای لزوم مناسبت در تحقق انتزاع حکم غیر بیّن است و محکم نیست و حتی اگر آن را بپذیریم، در آنچه ما از زمان به معنی تجدد و اتصال می فهمیم، منحصر نمی شود. و با ذات ثابت خدا از نظری که ما نمی توانیم درك کنیم تناسب داشته باشد، و ندانستن، دلیل نیستی آن نمی گردد، چنانچه زوجیت و فردیت و بالابودن و زیر بودن و دیگر چیزهایی که تناسب آن ها روشن نیست، یا به جهت اینکه تحقق آن در واقع نیازی نیست، یا به خاطر اینکه ما از آن آگاه نیستیم، و در اینجا هم چنین است. با اینکه ایراد عدم مناسبت به فلاسفه هم وارد است، زیرا زمان و حرکت قطعی از وقت سیال و حرکت واسطه ای مایه می گیرند، با آنکه در اوصافی که باید، از هم جدا و متفاوت هستند.

و ایراد دیگر هم وارد نیست که گفته اند: وصف بقاء برای خدا موقوف بر تحقق زمان است زیرا مفهومش وجود در آنات و لحظات پیاپی است و اگر زمان هم از ذات خدا مایه بگیرد، دور پیش می آید، و این قابل قبول نیست به اینکه از نظر روشنی مطلب، در تعبیر مسامحه شده؛ زیرا مایه زمان، ذات خدا است که عدم در آن وجود ندارد و به خود پاینده است و این پایندگی موقوف بر زمان نیست گرچه ملازم آن است و از لوازم وجود ذاتی است که او عین ذات او است یا امری است که ثبوت ذاتی آن احتیاج به اموری دیگر ندارد و این ملازمه میان وصف مذکور و پایندگی و بقاء، موجب پدیدآمدن دور نیست، زیرا انتزاع بقاء متأخر است از ذات، بلکه از انتزاع زمان.

ایرادی دیگر هم بیان شده که اگر زمان از ذات خدا انتزاع شود، باید صفت او گردد، مانند سایر چیزهایی که از او انتزاع می شود مانند علم و اراده و قدرت و خلق و دیگر چیزها از معانی وصفی، و تالی باطل است چون خدا با زمان توصیف نمی شود، نه حمل مواطاتی دارد و نه حمل اشتقاقی و صفت بر آن حمل نمی شود و نه زمانی است و نه مکانی، چنانچه عقل سلیم و اخبار وارد شده از معصومین

بر این امر گواهی می دهد.

و اینگونه پاسخ می دهیم: این راکه هر چه از چیزی انتزاع شود صفت برای او می گردد نمی پذیریم، زیرا صفت شدن ارتباط

مخصوصی لازم دارد که مجرد انتزاع مستلزم آن نیست، و نیاز نیست مدعی آن را اثبات کند. به علاوه اگر بپذیریم که باید خدا زمانی شود، می گوئیم مقصود از اخباری که دلالت دارد بر اینکه خدا زمانی و مکانی نیست این است که در ظرف زمان قرار ندارد که پیش از او و بعد از او زمانی باشد مانند اینکه در جایی قرار بگیرد و مکان به او احاطه کند و این طور نیست که وجود او مقارن با حد خاصی از زمان باشد که مسبوق به حد دیگری از آن است که خالی از وجود او است و این حد گذشته در نسبت با وجود او حساب می شود و بر حد دیگر سابق است و همین طور در مورد آینده نیز می شود چنین گفت. این منافات ندارد که همراه زمانی باشد از ازل تا ابد که همین طور هم هست و اطلاق زمانی به این معنا بر خدا مانعی ندارد، چون دلیلی نیست که زمانی در لغت و عرف به همان معنا باشد که بر خدا روا نیست.

ولی البته خدا مکانی نیست زیرا نه در آن بوده و نه همراه آن، از ازل تا ابد، ولی توصیف خدا به زمانی به معنی همراه زمان از ازل تا ابد، از سوی عقل و نقل انکار و رد نمی شود بلکه توصیف خدا به باقی، دائم، سرمدی، ازلی و ابدی گواه صدق آن است و دلیل است که مقصود از نفی زمانی بودن خدا در سایر نصوص، نفی احاطه زمان است به وجود او و مانند پدیده ها که دچار دگرگونی اند، یا مقصود این است که خدا با شب و روز و ماه و سال اندازه گیری نمی شود، مانند حوادث تاریخ و عمر بشر.

روش دوم: جوابی بر پایه اینکه خدا به هیچ وجه زمانی نیست و همراه زمان هم نیست چنانچه پیش‌تر اشاره کردیم و گواه و شواهد بسیاری از اخبار و روایات در این زمینه دارد و به برخی از آن ها در جای خود اشاره نمودیم، و بسیاری از آن ها در کتاب توحید گذشت، مانند آنچه صدوق از امام صادق علیه السّلام روایت کرده که فرمود: خدای تعالی نه به زمان وصف شود، نه به مکان و نه به حرکت و نه به سکون و نه انتقال، بلکه او است آفریننده زمان و مکان و حرکت و سکون. برتر است خدا از آنچه ستم کاران می گویند، برتری بزرگ.

و آنچه از امام موسی کاظم علیه السّلام روایت کرده که فرمود: به راستی خدای تبارك و تعالی پیوسته بی زمان و مکان بوده، و اکنون هم چنان است که بوده. و در خبر دیگر است از آن حضرت که: خدا به مکان وصف نمی شود، زمان در آن راه ندارد و در کافی و دیگر موارد، در اخبار بسیاری است که «خدا اوصاف آفریده اش را ندارد».

و از سید الشّهداء علیه السّلام در ضمن خطبه ای روایت شده که فرمود: «قدمت او از دهر نیست» زیرا ظاهراً مقصود این است که خدا قدم زمانی ندارد که از مقارنه زمان باشد. و فرموده امیر المؤمنین علیه السّلام گذشت که: برایش وقت محدود، و اجل معین و وصف محدود نیست.

و در نهج البلاغه است: حال پیش و پس ندارد تا آغاز باشد پیش از آنکه پایان شود، و ظاهر باشد پیش از آنکه باطن بود. و فرموده او اشاره شد که: وقت ها به همراه او نیستند، و این فرموده اش: روزگار بر او نمی گردد و اثر ندارد تا حال و وضعیت او دگرگون شود، و این فرموده اش که:برای صفت او نه حد و اندازه مشخصی است و نه نعت و صفت موجودی و نه وقت معدودی، و نه اجل مشخصی.

و در التوحید از امام کاظم علیه السّلام آمده که فرمود: به راستی که خدا به زمان و مکان وصف نمی شود. امیر المؤمنین علی

علیه السّـلام فرمود: دوره های دراز شبانه روز بر او نچرخند و اثر ندارند. و باز از ایشان که: همیشه یگانه بوده و ازلی پیش از پیدایش روزگارها، و پس از گذشت همه چیز. و از آن حضرت اشاره شد که فرموده: خدا پس از نیستی جهان به تنهایی باز می گردد و چیزی با او نخواهد بود، چنانچه پیش از آفرینش هم چنین بود، پس از فنای آن ها نیز می باشد، نه وقتی، نه مکانی، نه هنگام و نه زمانی. در حدیث ذعلب هم گذشت که: اوقات او را در برنمی گیرند - تا فرمود: - با وقت گذاری خبر داد، وقت گذارخود وقتی ندارد.

و در خطبه دیگر فرمود: بودش پیش از وقت ها است و آغازش ازل است - تا اینکه فرمود: - چگونه بر او جاری شود آنچه خود جاری کرده. و در خطبه دیگر: گفته نشود چه وقت بوده؟ مدت برایش مقرر نیست تا به کی. در خطبه امام رضا علیه السّـلام هم گذشت: وقت ها به همراهش نیستند. آن ها را با قبل و بعد از هم جدا کرد تا دانسته شود که او نه قبلی دارد و نه بعد. به وقت گذاری آن ها خبر داد که برای وقت گزارآن ها وقتی متصور نیست. «چه وقت» وقت او نمی شود، و زمانی او را فرا نمی گیرد، و مقارن او نمی شود. هر چه در خلق است در خالق آن نیست و هر چه در خلق ممکن است، در صانع و آفریننده آن موجود نیست و حرکت و سکون بر او روا نیست و چگونه بر او روا باشد آنچه خودش اجراء کرده و به او باز می گردد آنچه خودش آفریده؟ و از امام باقر علیه السّلام است که فرمود: برای او \\"بود\\" نیست .

و مانند این ها بسیار است که بیشترشان گذشت و ظاهر همه و بلکه برخی به صراحت، نفی زمانی بودن خدای سبحان است و نفی اندازه و مقدار است از ذات او. چون زمان هم به حسب ظاهر اندازه ای است و نیز دلالت می کند بر اینکه دگرگونی و تجدید حال دراو رخ نمی دهد.

و آنچه بر وجه مخالف آن دلالت دارد و در ظاهر تعارض دارد، قول خدای تعالی است که فرموده «کلّ یوم هو فی شأن» - . رحمن / ۲۹ - و این گفته که «خلق السموات و الأرض فی ستهٔ أیام»، - . اعراف / ۵۴ - {آسمان ها و زمین را در شش روز آفرید.} و مانند آن ها که گذشت، شاید که از نارسائی تعبیر است زیرا عموم اهل زبان، تجرد از زمان را نمی فهمند و الفاظ را برای معانی متعارف میان خود یا برای فهماندن به عموم مردم وضع می کنند و البته تصور بی زمانی سخت است و نیاز به هوش سرشاری دارد. و یا از قبیل قول خدا است که «و هو معکم أین ما کنتم»، - . حدید / ۴ - {هر کجا باشید او با شماست.} و همراهی خدا با زمان، به معنی همراهی او با کان است و بلکه امور مکانی.

و یا باید گفت: زمان ذاتی از خدا نفی شده و زمان بالعرض را داراست، چنانچه از سخن سید شریف در معنی «سرمد» این طور برمی آید؛ یا مقصود نفی زمان است و اثبات نتیجه آن مانند صفات دیگری که ابزار آن ها را ندارد و نتیجه آن ها را دارد چون شنیدن و دیدن و غیر آن ها که برای خدا ثابت شده، و همچنان است رحمت و غضب و لطف خدا که ابزار آن ها مانند دل و احساس از او منتفی است و نتیجه آن ها برای او ثابتند؛ و خود زمان هم از خدا نفی می شود ولی نتیجه آن که توصیف کارهای خدا به زمانی بودن از پیاپی بودن و ترتیب و وجود آن ها در امروز و دیروز و غیره است، برای خدا ثابت است، و خود افعال خدا به آن موصوفند، یا ما آن ها را چنین درک می کنیم، با اینکه دگرگونی و تجدد و گذرایی در ذات الهی نیست و چنان نیست که خدا بالقوه و بالفعل داشته باشد .

و این بعید به نظر نمی رسد، زیرا همه کارهای خدا عجیب و شگفت انگیز است است، و چشم ها قابل درک آن نیستند و در

خاطر اندیشمندان نمی گنجند، عقول بشر به آن ها نمی رسد بلکه به دنبال اندیشه خود خسته و وامانده باز می گردند و نهایت دانش راسخون فی العلم، اعتراف به عجز و ناتوانی از درک حقیقت و چگونگی آن ها است. برای پایندگی خدای سبحان امتداد و طول زمانی نیست که بتوان آن را منطبق بر زمان حقیقی کرد، مانند پایندگی ممکنات منطبق بر قطعه ای از زمان، بلکه خدا برتر از آن است که وصف می کنند و به مانند او چیزی وجود ندارد.

و مؤید برخی از این وجوه است آنچه کلینی و صدوق در کافی و مجالس به سند خود از امیر المؤمنین علیه السّلام روایت کردند که در ضمن خطبه وسیله فرمود:

اگر گفته شود بود، معنایش ازلی بودن وجود است، و اگر بگویند همیشه است به این معنا است که عدم و نیستی ندارد – و در کافی در خطبه دیگر می فرماید – ازلی بودنش جلوگیری از جولان اندیشه ها است در ساحت ذات او و پایندگی اش برکنار زدن خردهای سرکش است، حقیقت ذات او دیده های تیزبین را خیره می کند، و وجودش اوهام سرگردان را از بن برمی کند.

بدان که خرد خردمندان در این مسأله سرگردان است، بسیاری از محققان برای خدای سبحان زمان ثابت کرده و می گویند ذهنی است و انتزاعی و واقعیتی ندارد، و از بقای او مایه می گیرد و انتزاع می شود چنانچه دانستی؛ و بسیاری از حکماء و محققان عروض زمان را برای واجب تعالی و عقول مجرده ذاتی که همه کار و کمالشان بالفعل است، به پندار حکماء محال می دانند. و ارسطو در «اثولوجیا» گفته: موجود زمانی تنها در زمانی است که مناسب او است ولی فاعل نخست همان وجود دارد، زیرا در آنجا زمانی نیست، و هر آینده هم در آنجا استوار است، و به ناچار وجودی است پابرجا، چنانچه در آینده می باشد و همه چیز در برابر خدا درست و تمام است، زمانی باشد یا نباشد، و همه نزد او برپایند، از نخست چنان بودند و در پایان هم چنان هستند.و گفته: همه چیز در آنجا پاینده است و در هیچ حالی دگرگونی ندارد. و نیز گفته: درست نیست که مخاطب کلام فیلسوف – یعنی استاد او افلاطون – به لفظ او توجه کند و بپندارد که او گفته: خدا خلق را در زمان آفریده، و راستش این است که گذشتگان مجبور به ذکر زمان درباره پیدایش خلق بودند و برای شرح بود شدن، به ناچار زمان را در شرح بود شدن آوردند، و همچنان برای شرح آفریده های فوق زمان، این لفظ را آوردند. چون هر که می خواهد علت را شرح دهد، ناچار می شود که زمان را پیش بکشد، چون علت باید پیش از معلول باشد و شنونده خیال می کند که پیش بودن، زمان است ولی چنین نیست

گفته شده: شاید برای این وجه ،الفاظ زمانی یا الفاظی که نشانگر زمانند، در کلام شارع آمده است.

به عقیده من، شیخ هم در تعلیقات و شفا تصریح کرده که خدای تعالی زمانی نیست چنانچه به برخی سخنانش اشاره شد، و هم فارابی در فصوص و تعلیقات، و شیخ اشراق، و علامه شیرازی، شارح تلویحات، فخر الدین رازی و محقق دوانی.

و محقق طوسی – ره – در نقد المحصل گفته: و اما خدای تعالی و هر چه علت زمان یا شرط وجود آن است، در ظرف زمان و همراه آن نیستند مگر در ذهن و خیال که آن ها را با زمانیات می سنجد، ولی عقل همان طور که از تقدم مکان دریغ می کند، از تقدم زمان هم انکار می کند، و شایسته است گفته شود خداوند تقدمی دارد جدای از دو قسم مذکور، نه مکانی و نه

زمانی، اگر چه ذهن از فهمش عاجز است.

و در پاسخ سؤال های قونویه گفته شده: چون بودن در مکان از او نفی می شود و او لامکان است، همه جا برای او یک نسبت دارد؛ و چون بی زمان است، همه زمان ها از حال و گذشته و آینده، نسبت واحد و یکسانی با او دارند،

و در شرح رساله العلم گفته: ازلی بودن خدا این است که او پیش از دیگران است و دیگری پیش از او نیست، و هر که پیرامون زمان یا دهر یا سرمد برای بیان ازلیت بگردد، دیگری را با خدا در وجود همراه دانسته است.

بدان که پذیرفتن این اصل از سوی حکما، بلکه همان احتمال عقل برای حل برخی شبهه های آن ها در باب حدوث، کافی است. و گفته اند دلیل عقلی بر محال بودن عروض زمان بر خدای تعالی این است که حقیقت زمان گذرابودن و تجدیدشدن آن است که جزئی می رود و جزئی دیگر می آید، چنانچه نزد عقل روشن است و در کتب شرح داده شده است، و گذرا بودن و دگرگونی در خداوند محال است، همان طور که عقل و نقل می گویند.

وقتی این مقدمه با آنچه ما پیشتر درباره تحقیق دهر و سرمد نقل کردیم چیده شد، درباره دفع شبهه های آن ها می گوئیم: بر فرض نمودن حدوث جهان، نمی پذیریم که در علت تامه تخلف صورت گرفته باشد، زیرا تخلف در علت زمانی فرض می شود که علت تامه در زمانی باشد و معلول در آن زمان با او نباشد، و در اینجا علت و شاید علت و معلول هر دو بی زمانند؛ اما خود علت که خدا است، دلیلش گذشت و اما نخست آفریده هم که اصلاً زمان و زمانی نبوده، زیرا جز خدای یگانه در آغاز آفرینش نبوده است.

خلاصه اینکه اگر علت و معلول هر دو زمانی باشند، باید در یک آن و یک زمان باشند و جز این نیست. مانند تخلف در مکان که اگر هر دو مکانی باشند، باید با هم باشند چون اجتماع و افتراق و تماس و جدایی تصور می شود. و اگر هر دو یا یکی مکانی نباشد، این چیزها زمینه ندارد. و همچنین است وقتی که ترجیح بلامرجح فرض شود. و اگر زمانی تحقق پیدا کند، امری در این جزء آن واقع شود و در آن جزء نشده باشد، یا معلوم یک بار از علت صادر شده و بار دیگر نشده. و پیش از خلق جهان نه زمان بوده و نه زمانی، نیستی صرف بوده، و جای این اوهام دروغین و ساختگی که ناشی از عادت ذهن به زمان و مکانند نیست.

و چه بسا خیال شود که چرا جهان در این جای کنونی آفریده شده، بالاتر نشده یا پائین تر نشده یا این سو و آن سو واقع نشده و توهّمات و خیالات پوچ دیگر. و خداوند بلند مرتبه از این گونه امور پاک و مبرّا است، و هیچ عقل و هوشی به حقیقت عظمت و جلالش راه ندارد و اندیشه مخلوق از درک بزرگی و حریم کبریایی اش عاجز است.

آنچه گفته اند که مابه مقدم بودن برخی از اجزاء جهان به برخی دیگر یقین داریم و اینکه برخی همراه برخی دیگر هستند و اگر چه امتدادی در میان نباشد و فلک و جنبشی نباشد و شب و روزی نیایند، قابل قبول نیست؛ و مانند آنچه در باب امتداد مکانی گفته شده که به تقدیم حدود بر یکدیگر از نظر وضع و رتبهیقین داریم، گرچه جسمی و دارای مکان نباشد، و به همین جهت، بعد موهوم نامتناهی خلاء را ثابت می دانند، و توهم چنین امتداد زمانی و مکانی، ناشی از عادت به زمانیات و مکانیات

است و هیچ پایه ای ندارد.

بر این روش گفته می شود: زمان یا حرکت و رشته همه پدیده های هستی، از طرف گذشته نهایت دارند و به نیستی صرف و ناچیزی می رسند. نه امتدادی بوده، نه اندازه ای، نه تدریجی، نه ثابتی و نه جریانی. و پیش از آغاز آفرینش به جز یگانه قهار نبوده، و تعبیر به «موجودات همه به نیستی صرف می رسند» و یا «آغاز موجودات ناچیزی محض است» از تنگنای تعبیر است که عبارتی دیگر برای ادای مطلب یافت نشده.

پیش بودن نیستی و رسیدن به عدم، به طور حقیقی تصور نمی شود، مانند تناهی زمان و امتداد ناثابت یا تناهی مکان و ابعاد ثابت که ابعاد ثابت و مکان، نسبت به بعد و جسم، به نیستی صرف منتهی می شود، و انتهای آخرین جسم، نه بعدی است و نه فضائی، نه موجود و نه موهوم؛ تا اینکه اگر کسی دست در آن دراز کند دستش حرکت نکند و در آن فرو نشود، نه برای برخورد با جسمی سخت و نه برای جلوگیری، بلکه برای نیستی بعد و فضاء.

و در روایتی از امام صادق علیه السّلام آمده که پس از شمارش اجسام جهان فرمود، «در پس آن نه فراخی است، نه تنگی، نه چیزی که به وهم و ذهن گنجد»، و این چنین است وضع در انقطاع و پایان زمان، واصلاً برای همه موجودات ممکنه از سوی گذشته، امتدادی و موجودی تصور نمی شود چنانچه حکماء می پندارند، و نه موهوم همان طور که متکلمین توهم کرده اند که عدمند، و ممکن نیست در آن حرکت و جنبشی باشد چنانچه حکماء آن را دلیلی برعدم پایان پذیری زمان آورده اند، بلکه ناچیز مطلق است و نیستی صرف.

و چون مردم به ابعاد ثابت و جسمی به دنبال دیگر عادت کرده اند، تصور عدم محض بر متکلمان دشوار به نظر می رسد، و به ابعاد موهوم نامتناهی گرایش پیدا کردند و به خلاء ملتزم شدند و چون موجودات پیاپی را دیده و زمانی پیش از زمانی سنجیده اند، تصور ناچیز صرف را سخت برشمرده اند و گروهی از حکماء به زمان نامتناهی موجود دلبسته و گروهی از متکلمان به زمان نامتناهی موهوم؛ و البته تصور زمان صرف دشوارتر است از تصور لامکان و نیاز به دقتی بیشتر و هوشی سرشارتر دارد.

به نظر من این جواب به غایت محکمی است، و سید مرتضی و شیخ کراجکی و دیگران آن را پسندیده اند. سید در پاسخ شبهه معتقد به قدم عالم، در ضمن کلامش می گوید: جز اینکه صانع قدیم باید پیش از صنع خود باشد، در صورتی که اوقات و ازمنه را نامتناهی و بی اندازه فرض کنیم. و این نشان می دهد که زمان را قدیم ندانسته بلکه آن را امری فرضی شمرده و نظر او – رضی اللّٰه عنه – درباره حدوث زمان گذشت و گفت، خدای سبحان آنچه را در آغاز پدید آورد بی زمان بود و زمان حرکت فلك است، در مقصد دوم گذشت.

کراجکی می گوید: چون ملحدان چاره ای پیدا نکردند که تقدم صانع را بر صنع و مخلوق، دفع و برطرف نمایند، گفتند تقدم او به رتبه است نه به زمان. باید از آن ها بپرسیم، تقدم رتبی یعنی چه؟جوابی از برخی از آن ها شنیدیم که یعنی فعال و مدبر آن است. پرسیدیم پس در حقیقت پدیده نیست، و به کلام اول برگشتند و گفتند، هر جزئی از مصنوع پدیده است و حادث. و دوباره پرسش پیش را مطرح کردیم، تا اعتراف کردند که همه پدیده اند؛ و از آن ها بیان حقیقت پدیده و قدیم را خواستیم،

چاره نداشتند جز اینکه بگویند، وجود قدیم پیش از پدیده است، به همان مفهوم معلوم که یکی بوده و دیگری نبوده و بود شده.

و ما نمی گوئیم این تقدم به حسب زمان است زیرا زمان خود یکی از افعال خدا است و خدا پیش از همه افعال و آفریده هاست، و شرط تقدم و تأخر در هستی این نیست که در زمان باشد، زیرا بعضی از زمان به بعضی دیگر تقدم دارد و این تقدم زمانی لازم ندارد و سخن در اینجا بسیار اساسی و بلند است، و هر که حقیقت آن را بفهمد، حقیقت شبهه های بسیاری از او برطرف می شود.

و پس از بیان جواب سید از شبهه قائلین به قدم عالم می گوید: هر جا گفته است میان قدیم و نخست حوادث اوقاتی است که آغازی ندارند، مقصودش وقت فرضی است نه وقت حقیقی، زیرا اوقات حقیقی کارهای خدایند و ثابت شده که افعال آفرینش آغازی دارند. و اگر بگوئیم میان قدیم و نخستین افعال، اوقات حقیقی است آن را نقض می کنیم و به مذهب خصم و دشمن درآمده ایم، و پناه بر خدا از این گفتار.

سپس گفته: برخی علما گفته اند: درست نیست که بگوییم «میان قدیم و میان پدیده»، چون این لفظ دو چیز محدود را می رساند و قدیم محدود نیست و آغازی ندارد، و باید بگوئیم، وجود قدیم از عدم و نیستی نبوده. و سخن را ادامه داده و گفته: و مقصود ما از آن این نیست که پیش از فعل آفرینش، مدتی طولانی بوده، زیرا این خودش پدید شدن و تجدد است و همان معنی زمان و حرکت است که عقیده دشمن است.

اگر کسی بگوید، در ذهن جز این امتداد زمانی تحقق نمی پذیرد، جوابش این است که اینطور نیست که هر چه در ذهن بیاید درست باشد! آیا شما نمی گوئید بیرون از جهان خلاء نیست، با اینکه این در ذهن نمی گنجد. و سخن را ادامه داده تا گفته: به من بگوئید اگر کسی به شما بگوید: موجودی که در مکان و جهتی نیست در ذهن من نمی آید، پس باید خدای تعالی در مکان و سوئی باشد، آیا جوابش این نیست که آنچه جسم فرض کنید در ذهن می آید، و اما آنچه جسم نیست و لامکان است در ذهن نمی آید، و همین است جواب ما به شما.

می گوید: این متکلم گفت: اگر می گویند چون مدتی دراز پیش از آفرینش نیست و ثابت نشده، باید بگوئید خدای سبحان پیش از آفرینش نبوده! گفته اند، بلکه می گوئیم او متقدم بوده، به این معنی که وجود او بوده و آفرینش نبوده، سپس او بوده و آفرینش هم. و معنی «سپس» همان نبود آفرینش است.

در این باره بسیار سخن گفته، تا جایی که بیان داشته: این روشی که بیان کردم نزد من شبهه را از بیخ برمی کند و برای اثبات حجت استدلال کننده کافی است و ابوالقاسم بلخی آن را پسندیده، چون او به مدت میان قدیم و پدیده ها معتقد نیست و می گوید: خدا پیش از آن ها بوده، یعنی خدا بود و سپس آن ها بود شدند و این همان معنا است که این متکلم گفت: وجودش با ناآفریدن قرین بود سپس با آفریدن همراه شد؛ به این معنا، پیش از آفرینش خود بوده است .

سپس می گوید: در اینجاها عبارت برای بیان مقصود رسا نیست و به ناچار آنچه سر زبان ها است گفته می شود تا اشاره ای به

حقیقت باشد مانند واژه های، پیش، پس، بود و سپس که معنی زمان دارند، ولی چون می گوئیم خدای تعالی پیش از آفرینش بود سپس آفریده ها را موجود کرد، این تقدیم و تأخیر معنی زمان ندارد چنانچه وقت ها به ذات خود تقدم و تأخر دارد نه به واسطه زمان و همچنین است تعبیر اینکه وجود خدا پیش از وجود آفریده های اوست که وجود جز موجود نیست، و تعبیر

وسعت و دامنه بیشتری پیدا کرده و مقصود معلوم است. پایان

و شیخ مفید - ره - در کتاب المقالات می گوید: وقت آن چیزی است که وقت گذار برای چیزی نهاده و پدیده ای جدا نیست، زمان نام حرکات فلک است و آفرینش نیازی به وقت و زمان ندارد و همه یکتاپرستان چنین می گویند.

سخن این بزرگان را آوردم تا گمان نشود این عقیده تازه ای است و مخالف مذهب امامیه است و قدما آن را نگفته اند، بلکه ظاهر کلام بیشتر قدماء همین است و خدا به حقیقت حال آگاه است.

روش سوم: امکان وجود معلول، اعتباری است و آن از شرایط قبول هستی در معلول است و ربطی به کامل بودن و تمامیت فاعل در تأثیربخشی ندارد که وجود معلول نیاز به مؤثر دارد. می شود یک پدیده همیشه آماده هستی باشد، و دیگری هیچ گاه آماده آن نباشد، چنانچه در جای خود بیان شده و این تفاوت ذاتی است و نیاز به علتی ندارد و موجب تغییری در علت نمی باشد و و مستلزم تغییر در معلول هم نیست تا برای آن سببی بیابیم، بلکه در هیچ وجود ممکنی. و نباید گفت: چرا این همیشه وجود پذیر است و آن نیست، یا این فلان وقت وجود پذیر است و فلان وقت نیست؟!

و می گوئیم شاید ماهیت به طور کلی آماده وجود دائم نیست، و اخبار و روایات گذشته و عقل آن را تایید می کند، و تائید دیگری هم در نقض دلیل آن ها می آید.و خلاصه آن ها باید اثبات کنند که ممکن به ذات خود آماده پذیرش وجود ازلی هست تا دلیلشان درست باشد و این بسیار مشکل و نشدنی است .

روش چهارم: نقض دلیل آن ها به پدیده های تازه هر روزه، زیرا می گوئیم: خدا در یکسو و غیر او همه و همه در سوی دیگر؛ در این صورت اگر خدا علت تامه یک چیزی باشد، لازم است آن چیز قدیم باشد و گر نه باید هرگز هیچ چیزی نباشد، و خدا را با صادر اول در نظر می آوریم و می گوئیم، خدا با این صادر، علت تامه چیزی غیر از آن دو هست یا نه؟ و باید آفریده دوم هم قدیم باشد و همچنین سوم و چهارم تا برسد به همه پدیده های روزانه که باید همه قدیم باشند و این را خودشان نمی پذیرند و واسطه بودن حرکت و زمان و استعداد، جواب این نقض نمی تواند باشد.

محقق دوانی در بحث اعاده معدوم می گوید: هر گاه ذات چیزی در ازل، علت تامه چیز دیگری در ابد باشد، لازم می شود که آن معلول در ازل به وجود بیاید و اجزاء زمان با هم همراه گردند.

و شرحش این است که چون علت اولی را در نظر بگیریم و همه چیز را به طور تنازلی و همین طور پایین بیاییم، ناچار به نوبت ایجاد زمان و حرکت می رسیم زیرا این ها هم از ممکنات هستند و باید در رشته معلول ها باشند و بی تردید هر مرتبه پیشآن ها، علت تامه مرتبه پس از آن است و به عقیده آن ها قدیم است و علیت حرکت و زمان، مستقل و تمام است و پدیده دیگر با

آنها شریک نیست؛ پس مستلزم آن است که بریده شوند و انقطاع صورت گیرد و همه اجزائشان در یک جا جمع شوند و همه پدیده ها قدیم و ازلی باشند.

زیرا اگر علت همه یکی باشد که مطلب روشن است، و اگر علت جزئی باشد و آن جزء مقدمه جزء دیگر به دنبال هم، برای اینکه هر جزء هر چه هم کوتاه باشد قسمت پذیر است و اجزائش مقدم و مؤخر دارندو در پیش یا پس هم قرار دارند و با هم جمع شده‌اند و باید اجزاء جزء دیگر هم با هم جمع شوند و تو می دانی که اگر بخواهیم یک پدیده روز را بگیریم و تا بی نهایت بالاـ برویم و بگوئیم هر موجود سابقی علت موجود بعد خود است، اشتباه محض است و برخی برای رفع این ایراد، حرکت توسطیه و زمان سیال را به میان کشیده اند که هم پیوسته است و هم قابل تجدید و از جهت پیوستگی از قدیم صادر شده و از جهت تجدد و تازگی، واسطه صدور حادث از قدیم شده .

و جوابش این است که اگر این درست باشد، ممکن است همه اجزاء جهان از همین راه حادث باشند و هیچ قدیمی در میان نباشد و این مخالف عقیده آن ها است؛ با اینکه ما سخن را به همان تجدد و تازگی می کشانیم و می گوئیم، اگر در عالم واقع وجود دارد، همان ایرادوارد است و اگر ندارد، نمی شود واسطه باشد.

و غزالی به آن ها جواب داده که مبدأ بودن حرکت برای پدیده ها، یا جهت پیوستگی آن است یا تجدد و تازگی آن. اگر جهت پیوستگی و استمرار آن است، چگونه از علت پیوسته متشابه الاجزاء، پدیده مخصوص در زمانی مخصوص پیدا شده، و اگر از جهت تازگی و تجدد آن باشد، سبب آن تازگی چیست و نیاز به سبب دیگر و دیگر دارد و تسلسل می شود و جواب داده اند که این گونه تسلسل نزد آن ها رواست، زیرا آحادش به همراه هم جمع نمی شوند.

و محقق دوانی در شرح عقائد به این جواب جواب داده و گفته: تجدد، گذشت چیزی است و پدید شدن دیگری، پس اگر جزئی از حرکت معدوم شود پس برای این عدم ناگزیر باید علت حادثی باشد و این علت، یا امر موجودی است یا عدم امر موجودی یا مرکب از هر دو، اگر موجود است علتش چیست و اینچنین تسلسل در امور موجوده جمع شده پیش می آید و اگر عدم امر موجودی است، باید عدم جزئی از علت وجود او باشد که در نبود اثر کند زیرا آنچه که وجود آن، علت وجود امری نیست، عدم آن نیز علت عدم آن موجود نیست. و باز هم تسلسل در موجوداتی پیش می آید که این عدم ها عدم آن ها است.

و اگر حالت سوم باشد، باید یک قسمت آن که امور موجوده است و همه نبودها یا هر دو، نامتناهی باشند و به هر حال تسلسل در امور موجوده مترتبه مجتمعه صورت می گیرد، یا در حال وجود سابق یا به اعتبار عدم لاحق، زیرا عدم اگر مستند به امر موجود یا عدم باشد، مستلزم حدوث امر موجود مانند عدم، نبود مانع است که مستلزم وجود مانع می شود و این موجب تسلسل در امور موجوده مترتبه مجتمعه می گردد که در حال عدمش پدید شدند، و اگر به سبب نبود امر موجودی باشد که موجودی نخواهد، تسلسل در هنگام وجود این حادث پدید می شود و همچنین در قسمت سوم .

اگر بگویی: نبود هر جزء مستند به وجود مانع است و میان این موانع ترتیبی نیست تا تسلسل محال شود، بلکه اجتماع موانع هم در زمان لازم نیست زیرا بسا که حدوث آنی آن در نفی ممنوع کافی باشد.

می گویم: این موانع در حدوث باید دنبال هم باشند و اگر با هم موجود شوند، تسلسل محال صورت می گیرد و چون تک تک آن ها در حدوث به حسب زمان ترتّب دارند و با هم موجود می شوند و تطبیق میان آن ها پدید می گردد، و عدم ترتب ذاتی آن ها ضرری ندارد، چنانچه بر فطرت سالم پوشیده نیست، زیرا ما رشته ای که از پدیده امروزی آغاز شده را در نظر می گیریم و با رشته ای که از پدیده دیروز آغاز شود تطبیق کرده و برهان را در آن اقامه می کنیم، و اگر با هم موجود نشوند، سخن را به علت عدم می کشانیم تا در موجودات حادث به هنگام عدم آن ها یا وقت وجود آن ها، تسلسل محال صورت پذیرد.

زیرا سبب نبود هر مانعی، یا عدم عدم مانع است که مستلزم وجود مانع است یا نبودن جزء علت؛ و بنا بر اول، وجود موانع مترتبه در حدوث نامتناهی لازم می شود و بنا بر دوم، لازم می شود که این مانع موقوف بر امور موجود نامتناهی مترتب بر هم باشد، و تسلسل محال در اسباب وجود او محقق شود.

تو می دانی که این ها برای همراهی با حکماء است و گر نه ما بیان کردیم و او هم برخی وجوهی را که ما گفتیم، تسلسل مطلقاً باطل است و محال، خواه در امور پیاپی و خواه به همراه یکدیگر، بیان کرده و روشن شد که حکماء چاره ای ندارند جز اینکه آمادگی پذیرش در معلول را بپذیرند، و آن زیانی به تمامیت علت نمی رساند. و چون اجتماع اجزاء حرکت در زمان، برای اینکه ناثابت است محال است و موجب تخلف، و این دو میان علت قدیم و پدیده ها واسطه اند. این خود عیناً جواب از اصل دلیل است، و خلاصه این است که حکماء از هر راهی حادث را به قدیم مستند می کنند، ما همه جهان را به واجب تعالی مستند می کنیم و فرقی نیست.

و چه بسا که نقض را به تعبیر دیگر بیان کنند و بگویند: به تقریر آن ها، پدیده جزئی هر روزه به واسطه موجود شخصی دو جهته که از نظری استمرار دارد و از نظری تجدد، به وجود ازلی مربوط می شوند، و آن حرکت توسطیه سرمدیه است که از نظر استمرارش، آفریده خود ذات قدیم است و از نظر تاز گی و تجدد ذاتش، سبب پدیده؛ و در این صورت علت تامه وجود پدیده، موجودی است تدریجی در زمانی نامتناهی از سوی ازل، و پدیده ای که معلول او است در «الان»ی است که ظرف آن زمان است، و این خود تخلف معلول از علت تامّه است زیرا تخلف همین است که ظرف وجود معلول جدا از ظرف وجود علت باشد و آن ها از آنچه فرار کردند، به آن گرفتار شدند.

و از این تقریر جواب دادند که تخلف محال که ترجیح بلاـ مرجح را به دنبال دارد، آنجا است که زمانی میان علت تامه و معلول فاصله شود و جای این سؤال باشد که چرا معلول در این جزء آمده و در آن جزء نیامده، با اینکه در هر دو، علت تامه موجود بوده ولی در اینجا چنین نیست زیرا زمان وجود علت پیوسته است به پیدا شدن معلول و در آن ظرف زمان وجود علت است.در اینجا نمی توان گفت: چرا معلول در آخر زمان علت موجود شده، زیرا فاصله ای در میان نیست، و نمی توان گفت چرا پیش از آن زمانی که درطرف زمان وجود علت بوده پیدا نشده، زیرا پیش از آن، علت تدریجی کامل نبوده و از قوه به فعل نیامده و وجود معلول موقوف به کمال آن است.

گفته شده: ایراد در پدیده هایی که یکباره یافت می شوند و علت زمانی دارند، با این بیان برطرف می شود ولی اگر معلول هم تدریجی باشد، اشکال به جا می ماند برای اینکه واسطه تدریجی مقرر آن ها به حکم عقل، اجزاء خرد و بخش بخش دارد که

سابق آن ها شرط وجود لاحق آن ها است تا ارتباطشان با قدیم درست شود و جدا نبودن این بخش ها و قطعه ها در وجود خارجی، به حکم فطرت سالم زیانی به ما نمی رساند و کتب فلاسفه هم پر است از تصریح به این اجزاء تدریجی.

و شکی نیست که جواب مذکور در معلول تدریجی الحصول برای دفع تخلف سودی ندارد زیرا در صورتی که قطعه سابقه تمامیت خود را در مجموع زمان بیابد و تمامیت آن علت موجبه برای موجود لاحق و بعدی باشد. و برای این، همه اجزاء معلول تدریجی در آخر زمان آن موجود نشده یا در همان زمان که ظرف وجود علت است پیدا نشده تا هر دو قطعه حرکت که یکی علت است و یکی معلول، در ظرف زمان با هم مطابق و هماهنگ در هستی خود باشند؛ زیرا علت و معلول هر دو زمانی هستند، و چنانچه علت در آنات مفروضه زمان وجودش فعلیت نداشته، معلول هم چنان است، و علت در مجموع زمان گذشته کامل شده و معلول در مجموع این زمان وجود نیافته بلکه در مجموع زمان دیگری که به اولی پیوسته است، و این جز تخلف نیست.

و جواب این اشکال را چنین داده اند که اگر قطعه تدریجی بعدی یکباره موجود شود، لازم می شود که حرکت ثابت باشد و این منافی ماهیت حرکت است و باید حرکت، حرکت نباشد و به علاوه در متحرک اجتماع مثلین در محلی واحد رخ می دهد و آن محال است، چنانچه در محل خود بیان شده است.

ولی این جواب مردود است به اینکه دفع تخلف محالی که حقیقتش تحقق دو ظرف در نفس الامر است که وجود معلول در هر دو تصور می شود و تمامیت علت و شرائط و ایجاب آن در هر دو بدون تفاوت محقق است و با این حال وجود معلول در واقع در یکی از آنها ترجیح بلا مرجح است، یا به انحصار زمان تأثیر است در یک آن، مانند معلول آنی که در زمان علت واقع می شود، یا بیان مرجح که در وقتی علت را کامل کرده و شرائط تاثیر جمع شده و وجود معلول به آن مخصوص گردیده نه در دیگری، و این دو مطلبی که ذکر شده هیچ کدام از این دو جواب را نمی دهند و حاصلشان این است که اگر تخلف محال واقع نشود، محال دیگری چون اجتماع مثلین یا انقلاب ماهیت حرکتپیش می آید، پس باید تخلف محال محقق شود. لزوم عدم تخلف محال های مذکور، با وصف محال بودن از تخلف امکان پذیر نیست و این از نظر عقلی روشن است و مجوز وقوع آن نمی شود. و حاصل این سخن در حقیقت مغالطه ای است که نتیجه آن این است که واقع ظرف یک امر محالی می شود، یا دو محالی که ذکر شد، یا تخلف علت از معلول و جوابی برای این اشکال و ایراد نیست مگر آنکه گفته شود، چنانچه وجود قطعه لاحقه معلول موقوف به قطعه سابقه است، به امر دیگری هم که اجزاء خرد خود همان لاحقه است مانند این نصف و آن نصف موقوف است و از اینجا روشن می شود که ممکن نیست لاحق در زمان سابق وجود یابد، چون به اجزائی موقوف است که هنوز هیچ از قوه به فعل نیامده‌اند. و باز هم در این جای سخن هست، و اصل همان است که ما پیش تر گفتیم و آن این است که ایراد استحاله و محال بودن، مشترک است چنانچه دانستی، و این وجه آخری را می توان در زمان موهوم نیز تقریر کرد، چنانچه دانستی.

روش پنجم: آنچه محقق دوانی گفته که ما می گوئیم جمیع شرائط وجود جهان در ازل فراهم نبوده، زیرا یک شرط تعلق اراده خدا به ایجاد آنبوده و مراد او وجود ازلی جهان نبوده بلکه وجود حادث آن بوده، برای حکمت و مصلحتی، و به آن اشکال نمی شود که اگر تعلق ازلی متمم علت بوده، باید از ازل موجود شده باشد و گرنه مستلزم تخلف معلول از علت می شود و اگر

نیاز به چیز دیگری جز تعلق اراده بوده، خلاف فرض است. به علاوه سخن را به آن می کشانیم، زیرا ما می گوئیم قدرت طبق اراده اثر می کند و اراده به وجود حدوثی در وقت معیّن تعلق داشته و جز آن نمی شود.

اگر گفته شود: باید یکی از دو احتمالی را که گفتیم اختیار کنید، یا علت تامه یا شرطی لازم را. ما گوئیم: اگر مقصود علت تامه برای وجود ازلی جهان است، می گوئیم نه و این طور نیست. و اگر مقصود متمم علت است در آینده و به طور حدوث، می گوئیم چنین است ولی این مستلزم ازلیت جهان نمی شود و نیاز به امر دیگری هم پیدا نمی شود، چنانچه فاعل مختار هر گاه بخواهد جسمی را به اندازه معینی از طول یا کوتاهی بسازد، به همان اندازه موجود می شود. در اینجا هم چون فاعل مختار وجود حادث جهان را خواسته، جز وجود حادث تصور نمی شود، و خلاصه اینکه معلول طبق خواست فاعل مختار خود موجود می شود، خواه به همراه وجود او یا پس از او باشد.

و چه بسا در تقریر حدوث جهان گفته شده که ازل فوق زمان است و ازلی موجود پیش از زمان است، و واجب تعالی در زمان نیست چنانچه در مکان نیست و جز او در ازل نبوده و هر چیز دیگر به اراده ازلی او در وقت خود پدید شده که زمان هم خود پدیده است از آن ها، و خدا به خواست ازلی خود جهان متناهی را خواسته و خدا از نظر زمان پیش از جهان نیست، چون خدا زمانی نیست تا برغیر خود تقدم زمانی داشته باشد .

اگر بگویند: شکی نیست که اراده قدیم به خودی خود برای وجود ممکن کافی نیست، و اگر هم کافی باشد نیاز به تعلق دارد، و این تعلق یا حادث است یا قدیم و اگر حادث باشد مستلزم تسلسل است، چون باز سببی و سببی دیگر می خواهد و بنا بر دوم، باید بپذیریم ممکنی قدیم باشد و اراده به آن تعلق گرفته است.

جوابش داده شده که تعلق امر عدمی است و وجود خارجی ندارد و امر اعتباری است و نیاز به امری ندارد که به وقتی بدون وقت تخصیص بزند و تسلسل در امور اعتباریه هم محال نیست، ولی تو می‌دانی که اختصاص هر وضعی وجودی یا عدمی به وقت، نیاز به مخصِّص دارد و این بدیهی است و اما التزام به تسلسل در این تعلقات بی نهایت، تا برسد به ذات باری تعالی، همان پذیرش قول فلاسفه است که استعدادهای پی در پی نامتناهی وجود دارند تا به آن استعداد نزدیک به وجود معلول برسند، و به علاوه تسلسل در تعلقات اراده، با قطع نظر از دلیل تطبیق باطل است چون لازمه اش انحصار امور غیر متناهی است میان دو مرز مشخص که نفس اراده و تعلقش به ممکناست.

و نظر من این است که تو می دانی که انحصار میان دو مرز در اینجا زمینه ندارد، زیرا خود اراده در جمیع مراتب نامتناهی محفوظ است و تعلقات مترتبه نامتناهی بر آن وارد می شود،مانند استعدادات نامتناهی ماده. و اراده و مرید طرف سلسله نیستند چنانچه خود ماده درسلسله استعدادات طرف سلسله نیست، و انحصار توهّمی است ظاهر الفساد و اگر چه گفته استاد صاحب نامی است. و ایرادهای دیگر هم در اینجا آورده اند که با جواب آن ها در کتب کلامی ذکر شده است.

روش ششم: آنچه محقق طوسی - ره - در تجرید گفته که تخلف از علت تامه در صورتی محال است که معلول در دو وقت امکان وجود داشته باشد، و شرائط و اجزاء علت در هر دو وقت برابر باشند، و با این حال، بدون مرجح در یکی از آن ها موجود شود. در حالی که در اینجا چنین نیست زیرا وقت خود از اجزاء جهان است و پیش از حدوث جهان، وقتی نبوده تا

گفته شود چرا در این وقت شده و در آن وقت نشده؛ و چون حقیقت این روش به روش دوم باز می گردد که شرح آن را دادیم، در اینجا دوباره سخن را بسط نمی دهیم .

دیدگاه دوم: دفع شبهه دیگر آن ها است و آن اینکه جهان ممکن از ازل است و اگر ممتنع ازلی باشد و بعد ممکن شود، انقلاب محال پیش می آید، و وجود باری تعالی هم در اثربخشی خود قادر و کامل و جواد محض است و عالم را به جود ذاتی خود بی چشم داشت و بی غرض آفریده و باید وجود عالم ازلی باشد.

و جواب این است که خدا در ذات و صفات ذاتی چون قدرت و علم و اراده و فیض بخشی نقصانی ندارد، ولی ایجاد جهان موقوف به شرطی بوده است که علم به اصلح مقتضی آن است واگر بگویی فاعل در ازل همه شرایط تأثیر را داشته، این به استناد آنچه گفته شد ممکن نیست. و حاصل کلام اینکه، مقتضای وجود آن کامل و جواد، در ذات آن از آن جدا نمی شود. نمی‌پذیریم که وجود عالم در ازل اینچنین بوده، اگر چه آنچه شایسته است عبارت است از اینکه او به حسب علم قدیم خود، اصلح در نظام است. البته خدا فیاض است بدان چه شایسته است، ولی وجود جهان در ازل این طور نیست.

برخی محققان جواب دیگری داده و گفته اند: این اشکال بر این پایه است که ازلیت امکان، مستلزم امکان ازلیت باشد و آن ممنوع است، زیرا معنی اول این است که امکان چیزی و جواز وجودش همیشه بوده، و معنی دوم این است که چیزی وجود همیشگی داشته باشد و ملازم بودن اولی با دومی دلیل می خواهد، و دلیلش را چنین آورده که اگر امکان همیشگی است، در هیچ جزء از ازل مانعی وجود ندارد، و این بی مانعی در همه اجزاء ازل محقق است و در هر جزء آن می تواند باشد، نه تنها بدل آن بلکه با همدیگر هم، و نتیجه اش امکان اتصاف به وجود ازلی است، و بنابراین ازلی بودن امکان، مستلزم امکان ازلیت است.

ولی اینکه گفته: می تواند به همراه هم باشد و اینکه گفته: اتصاف به وجود در هر جزء را دارد، ممنوع وغیر ممکن است، زیرا امور آنی نمی توانند در ظرف زمان همراه هم باشند و به علاوه گفته او با حرکت توسطیه از مبدأ معین نقض می شود، زیرا مکان وجودش ازلی است ولی وجود ازلی برای او ممکن نیست، چون برای او مبدأ مشخصی فرض شده .

دیدگاه سوم: دفع شبهه ای که صاحب محاکمات وارد کرده و آن این است که نمی شود کار خدا معدوم باشد و سپس موجود شود، زیرا عدم محض قابل تمییز و تشخیص نیست تا اینکه دست نگه داشتن فاعل از ایجادش در وقتی از وقت دیگر اولی باشد، یا صدورش از فاعل در یک حالی اولی باشد، بلکه یا در همه حال واجب الصدور است یا در همه حال نابود است و باید فعل قدیم باشد و یا هیچ نباشد، و این ایراد بر کسی است که گفته، جهان در وقت مخصوصی پدید شده، زیرا بهتر بود برای وجود او یا در آن وقت وجودش ممکن بوده، و قید کردن عدم به محض برای کنار زدن عدم حادث است که مسبوق به ماده است.

جواب: همه چیز جز خدا از قدیم و حادث، در مرتبه وجود علت، نیستی محض بوده، پس چگونه ممکنات از ممتنعات جدا شدند و موجود شدند، و چگونه ماده قدیم آفریده شده؟ و پدیده ها پس از مدت نامتناهی آفریده شدند؟ باید گفت امتیاز در علم خدا کافی است و اگر چه در خارج محض نیستی است، و خدا هر چیز را از ممکن و ممتنع و نحوه وجود آن می داند، و

هر چه را خواسته بر وفق مصلحت و حکمت بوده و قدرت در آن اثر کرده، چنانچه خواسته و جهان به نظامی که هست، بی دگرگونی در ذات و صفات ذاتی اوموجود شده، و همانا اختلاف در غیر او است که ممکن باشند یا ممتنع، مقدم باشند یا مؤخر، کوچک باشند یا بزرگ، یا با تفاوت های دیگر، و عقل کنه و حقیقت تأثیرات و ایجادات او را درک نمی کند، چنانچه از خطبه ها و اخبار وارده از ائمه اطهار علیه السّلام اینچنین برمی آید.

و پرسش از اینکه چرا جهان را قبل تر یا بعدتر از این زمان یا بالای فضای کنونی یا زیر آن یا بزرگتر و یا کوچکتر نیافریده یا مواد را طور دیگر نیافریده که استعدادها و قابلیت های دیگر داشته باشند، و این حرف بیهوده ای است و فرق میان ازلیت امکان و امکان ازلیت روشن است زیرا امکان ذاتی، شرط معلول نیازمند است و از شرایط معلول و مکمل، نیازمندی معلول به علت و لوازم ماهیت معلول است و ذاتی آن است و ربطی به علت تامه نیاز برآور ندارد و استنباط جواب های دیگر از این شبهه، با ملاحظه آنچه گذشت ممکن است، لذا تأمل بیشتری داشته باش .

دیدگاه چهارم: در دفع شبهه دیگرشان که گفته اند،اگر زمان حادث باشد، پیش از خودش نبوده و این قبل عدم با بعد وجود از هم جدا هستند و در واقع با هم جمع نمی شوند و پیش و پس، تناسب اجزاء زمان با یکدیگر است و اتصاف هر چیز دیگر به آن ها به واسطه زمان است و بنا بر این باید زمان پیش از خود باشد تا پیش و پس محقق شود و این خلف است و با این بیان ثابت می شود که زمان نیست نمی شود و سرمدی است.

ولی این بیان مغالطه دارد، زیرا اگر زمان بی واسطه مستند به ذات واجب باشد، باید صادر اول زمان باشد و این مخالف عقیده آن ها است و اگر علت ممکنی دارد که بالذات ممکن است، نسبت به زمان هم که معلول او است ممکن است، زیرا معلول باعث وجوب علت خود نمی شود و مشخص می شود که علت زمان بالذات ممکن است و نسبت به زمان هم ممکن است،این علت ممکنه اگر معدوم فرض شود محالی لازم نمی شود و در فرض عدم آن، یا زمان بی علت مبقیه موجود است و این محال است زیرا به عقیده آن ها، نیاز به علت امکان است و یا اینکه زمان هم نابود شود و این هم با توجه به این دلیلشان محال است زیرا معتقدند که نابودی زمان پس از وجود آن محال است و امکان زمان، نظر به آغاز او است، ولی پس از وجودش، تصریح کردند که عدمش ممتنع است.

جواب از اصل دلیل این است که ما نیستی صرف پیش از جهان که آن را تصور کردیم وصفی داشته باشد نمی پذیریم، با اینکه ناچیز محض است. در واقع پس از وجود جهان، تصور پیش بودن آن می شود و اگر هم محال بودن جمع آن با وجود لاحق وصفی بپذیرد، این نیست که پیش از او است بلکه تقابل بود و نبود است و به همین جهت با هم جمع نمی شوند و به علاوه نمی پذیریم که پیش بودن منحصر به زمان است و و بدون اثبات وجود آن مشکل است و نهایت لازمه دلیل آن ها این است که به صورت فرض پذیرفته شود که این نوع از پیش بودن، بالذات در زمان است ولی اثبات وجود آن در چیزی غیر زمان امکان ندارد مگر باواسطه، و راهی جز این برای آن وجود ندارد .

و مشهور میان متکلمان در جواب این شبهه، اثبات قسم دیگری است برای پیش بودن، به نام پیش بودن بالذات، و این برای رد گفته آن ها خوب است گرچه اثباتش مشکل است.

محقق طوسی - ره - در قواعد العقائد گفته: تقدم و پیش بودن، یا به حسب ذات است مانند تقدم علت بر معلول، یا به طبع، مانند تقدم یک بر دو، یا به زمان مانند تقدم گذشته بر حال، یا به شرف مانند تقدم استاد بر شاگرد، یا به وضع مانند تقدم نزدیک تر به یک مبدأ بر دورتر از آن. و متکلمان تقدم دیگری هم به نام تقدم در رتبه مانند تقدم دیروز بر امروزافزوده اند.

رازی در اربعین گفته: ما جز این پنج قسم، نوع دیگری از تقدم را ثابت می کنیم: و دلیلش این است که دیروز به طور بدیهی بر امروز تقدم دارد و این تقدم نه به علیت است نه به ذات، نه به شرف، نه به مکان، و نمی شود به زمان هم باشد و گر نه لازم می شود این در زمان دیگری باشد و سخن در آن زمان بیاید، مانند زمان اول و لازم می آید که زمانهای بی نهایت در یک دفعه حاصل شود و هر کدام ظرفی برای دیگری باشند و این محال است و این تقدم جدا از همه این اقسام است و می گوئیم، تقدم نبود جهان بر بودش و تقدم وجود خدا بر وجود عالم بر این وجه است و اشکال برطرف می شود.

شبهه نامربوط دیگری هم دارند که جوابش برای کسی که تأمل کند، از آنچه گفته ایم روشن می‌شود، و چون آنچه تحقیق کردیم به خوبی فرا بگیری، و تقلید بزرگان و صاحب نام ها را رها کنی، و از شک ها و تردیدها و هوس ها دست برداری، گمان نمی کنم در محکم بودن دلیل های حدوث و ضعف شبهه های قدم شک کنی و اگر حتی آن ها را قوی نبینی و آن ها را برابر بدانی، و در این صورت هم جرأت نمی کنی با کتب آسمانی و اخبار متواتره از پیغمبر، و آثار نجات بخش وارده از ائمه هدی علیهم السلام، و عترت پاکی که معادن وحی و الهام و مبعوث برای اصلاح و کامل نمودن انسان ها هستند مخالفت کنی. به جهت شبهه های بیهوده ای که برآورنده آن معترف به سستی آن است، چنان که شیخ و ارسطو خود گفته اند، این یک مسأله ای است که از دو طرف مورد مناقشه است .

ای برادران دین! ای دوست داران یقین! اگر دلتان زنگار نگرفته، چشم بصیرت را بگشائید و عناد و دشمنی را از میان کنار بگذارید و با دیده های انصاف پاک شده از غبار تعصب و زورگوئی بنگرید تا در اصول دین به یقین دست یابید و در گروه پیغمبران و اوصیاء و صدیقان درآئید. به بنیادهای خود پشت نکنید و به خرد خویش سخن نگوئید خاصه در مقاصد دینی و امور و مطالب الهی، زیرا بسیار می شود که اصول بدیهی عقل با بدیهی وهم مشتبه بشوند و شیوه های مأنوس طبیعی را جایگزین امور یقینی کنند، منطق ماده قیاس را درست نمی کند، اندیشه خود را با ترازوی شرع و مقیاس دین و با آنچه به طور تحقیق و قطعی از سوی ائمه راسخین صادر شده است صلوات اللّٰه علیهم اجمعین بسنج تا هلاک نگردید.

**[ترجمه]

تکمله

اعلم أن العلماء اختلفوا فی أول المخلوقات و اختلف الأخبار أیضا فی ذلک فالحکماء یقولون أول المخلوقات العقل الأول ثم العقل الأول خلق العقل الثانی و الفلک الأول و هکذا إلی أن انتهی إلی العقل العاشر فهو خلق الفلک التاسع و هیولی العناصر و جماعه منهم یقول بأن تلک العقول وسائط لإیجاده تعالی و لا مؤثر فی الوجود إلا الله و کل ذلک مخالف لما ظهر و تبین من الآیات و الأخبار و أجمع علیه الملیون (۱).

۱- ۱. العقول العشره فرضیه فرضها المشاءون لتصحیح صدور الکثیر من الواحد و هی مبتنیه علی وجود الافلاک التسعه و کونها ذوات نفوس مریده و لا برهان علی شی ء منها، لکن لا مجال لانکار العالم العقلی فی الجمله، و قد اشبع الکلام فی اثباته فی الکتب الحکمیه لا سیما فی الحکمه المتعالیه، فلنشر هاهنا إلی ما یستفاد من الاخبار الشریفه فنقول: الروایات التی وردت فی تعیین اول ما خلق اللّه تعالی علی صنفین: منها ما هو صریح فی تعیین جسم ما کالماء مثلا، و منها ما یتشابه المراد منه فی بدء الامر هل هو جسم أو غیر جسم؟. مثل ما ورد فی کونه نور النبیّ صلّی اللّه علیه و آله او العقل او القلم لکن فیها ما یفسر سائر الروایات و یوضحها کما ورد فی ان نور النبیّ صلّی اللّه علیه و آله خلق قبل خلق المکان، و قد اسلفنا ان تنزهه عن لوازم الماده من الزمان و المکان دلیل تجرده عنها، و التجرد لا ینفک عن العقل کما ثبت فی محله و فی الروایات إشارات الی تجرد العقل و القلم أیضا و لعلنا نوفق للتنبیه علیها ان شاء اللّه تعالی فالجمع بین ما یدلّ علی کون اول ما خلق اللّه نور النبیّ صلّی اللّه علیه و آله أو العقل أو القلم و بین ما یدلّ علی کونه الماء مثلا بحمل الأول علی اول المجردات و الثانی علی اول المادیات و أمّا الجمع بین ما یدلّ علی کونه نور النبیّ صلّی اللّه علیه و آله و بین ما یدلّ علی کونه العقل أو القلم فان قیل بوحده الجمیع او کونها مراتب حقیقه واحده فواضح و إلّا فحمل الاولیه علی الاضافیه دون الحقیقیه. و قد مر تصریح ثله من أساطین العلم و الحکمه علی کون خلق المحلوق الأول قبل خلق الزمان بل علی جواز وجود موجودات کثیره قبل وجود الزمان، و قد أشرنا عند ذکر کلامهم إلی ان ذلک لا ینفک عن تجرد الصادر الأول او کل ما وجد بلا زمان فتذکر.

و أما غيرهم فقيل أولها الماء كما يـدل عليه أكثر الأخبار المتقـدمه و نقلنا ذلك سابقا عن ثاليس الملطى و رأيت فى كتاب علل الأشـياء المنسوب إلى بليناس الحكيم أنه قال إن الخالق تبارك و تعالى كان قبل الخلق و أراد أن يخلق الخلق فقال ليكن كـذا و كذا فكانت هذه الكلمه عله الخلق و سائر المخلوقات معلول و كلام الله عز و جل أعلى و أعظم و أجل من أن يكون شيئا تدركه الحواس لأنه ليس بطبيعه و لا جوهر و لا حار و لا بارد و لا رطب و لا يابس ثم قال بعـده إن أول ما حـدث بعـد كلام الله تعالى الفعـل فـدل بالفعل على الحركه و دل بالحركه على الحراره ثم لما نقصت الحراره جاء السـكون عنـد فنائها فـدل بالسـكون على البرد ثم ذكر بعـد ذلك أن طبائع العناصـر الأربعه أنما كانت من هاتين القوتين أعنى الحر و البرد قال و ذلك أن الحراره حدث منها اللين و من البروده اليبس فكانت أربع قوى مفردات فامتزج بعضها ببعض فحدث من امتزاجها الطبائع و كانت هذه الكيفيات قائمه

بأنفسها غير مركبه فمن امتزاج الحراره و اليبس حصلت النار و من الرطوبه و البرد حدث الماء و من الحراره و الرطوبه حدث الهواء و من امتزاج البرد و اليبس حصلت الأرض ثم قال إن الحراره لما حركت طبيعه الماء و الأرض تحرك الماء للطفه عن ثقل الأرض و انقلب ما أصابه من الحر فصار بخارا لطيفا هوائيا رقيقا روحانيا و هو أول دخان طلع من أسفل الماء و امتزج بالهواء فسما إلى العلو لخفته و لطافته و بلغ الغايه فى صعوده على قدر قوته و نفرته من الحراره ثم وقف فكان منه الفلك الأعلى و هو فلك زحل ثم حركت النار الماء أيضا فطلع منه دخان هو أقل لطفا مما صعد أولا و أضعف فلما صار بخارا سما إلى العلو بجوهره و لطافته و لم يبلغ فلك زحل لقله لطافته عما قبله فكان منه الفلك الثانى و هو فلك المشترى و هكذا بين طلوع الدخان مره مره و تكون الأفلاك الخمسه الباقيه عنه ثم قال و الأفلاك السبعه بعضها فى جوف بعض و بين كل فلكين منها هواء واسع مملوء أجزاء لا تتحرك.

و نقل صاحب الملل و النحل عن فلوطرخيس أيضا من الحكماء القدماء أنه قال أصل المركبات هو الماء فإذا تخلخل صافيا وجدت النار و إذا تخلخل و فيه بعض الثقل صار هواء و إذا تكاثف تكاثفا مبسوطا بالغا صار أرضا و قد مر نقلا من التوراه أن مبدأ الخلق جوهر خلقه الله ثم نظر إليه نظر الهيبه فذابت أجزاؤه فصارت ماء إلى آخر ما مر و قريب منه ما رواه العامه عن كعب أنه قال إن الله خلق ياقوته خضراء ثم نظر إليها بالهيبه فصارت ماء يرتعد ثم خلق الريح فجعل الماء على متنها ثم وضع العرش على الماء كما قال تعالى وَ كانَ عَرْشُهُ عَلَى الْماءِ و قيل أول المخلوقات الهواء كما دل عليه ما ذكره على بن إبراهيم فى تفسيره و الظاهر أنه أخذ من خبر لكن لا تعارض به الأخبار الكثيره المسنده و مع صحته يمكن الجمع بحمل أوليه الماء على التقدم الإضافى بالنسبه إلى الأجسام المشاهده المحسوسه التى يدركها جميع الخلق فإن الهواء ليس منها و

لذا أنكر وجوده جماعه.

و قيل أول المخلوقات النار كما مر و قد مر فی بعض الأخبار أن أول ما خلق الله النور و فی بعضـها نور النبی صلی الله علیه و آله و فی بعضها نوره مع أنوار الأئمه علیهم السلام و

فِی بَعْضِ الْأَخْبَارِ الْعَامِّیَّهِ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله: أَوَلُّ مَا خَلَقَ اللَّهُ رُوحِی.

فیمکن أن یکون المراد بـالجمیع واحـدا و یکون خلق الأرواح قبـل خلق المـاء و سـائر الأجسـام و تکون أولیه الماء بالنسبه إلی العناصـر و الأفلاک فإن بعض الأخبار یدل علی تقدم خلق الملائکه علی خلق العناصر و الأفلاک کما مر و دلت الأخبار الکثیره علی تقدم خلق أرواحهم و أنوارهم علیهم السلام علی کل شی ء.

وَ رَوَی الْکُلَیْنِیُّ وَ غَیْرُهُ بِأَسَانِیـدِهِمُ الْکَثِیرَهِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السـلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْعَقْلَ وَ هُوَ أَوَّلُ خَلْقٍ مِنَ الرُّوحَانِیِّینَ عَنْ یَمِینِ الْعَرْشِ مِنْ نُورِهِ الْخَبَرَ(۱).

و هـذا لا یدل علی تقدم العقل علی جمیع الموجودات بل علی خلق الروحانیین و یمکن أن یکون خلقها متأخرا عن خلق الماء و الهـواء و أمـا خـبر أول مـا خلق الله العقـل فلم أجـده فی طرقنـا و إنمـا هو فی طرق العـامه و علی تقـدیره یمکن أن یراد به نفس الرسول صـلی الله علیه و آله لأنه أحـد إطلاقـات العقل علی أنه یمکن حمل العقل علی التقـدیر فی بعض تلک الأخبار کما هو أحـد معـانیه و کـذا حـدیث أول مـا خلـق الله القلـم یمکن حمله علی الأولیه الإضـافیه بالنسـبه إلی جنسه من الملائکه أو بعض المخلوقات کما یدل علیه خبر عبد الرحیم القصیر الآتی فی بابه.

**[ترجمه]بـدان که دانشـمندان در نخست آفریـده از جهـان اختلاـف دارنـد و اخبـار هم در آن اختلاـف دارنـد. حکمـاء می گوینـد: نخست آفریـده عقـل اول است سپس عقل اول عقل دوم را با فلک اول آفریـده و همچنین تا به عقل دهم رسیده که فلک نهم را با ماده عناصـر آفریده؛ و گروهی از آن ها می گویند، عقول واسطه اند و همه را خدا آفریده و جز او وجود بخش و مؤثری نیست؛ و همه این ها با آنچه از آیات و اخبار برمی آید مخالف است و هم با اجماع اهل ادیان.

و دیگران این گونه گفته انـد که نخست آفریـده آب است، چنانچه بیشتر اخبار گذشـته بر آن دلالت دارنـد، و از تالیس ملطی هم در پیش نقل کردیم و در کتاب «علل الاشیاء» منسوب به بلیناس حکیم دیـدم که گفته: آفریـدگار تبارک و تعالی پیش از آفریـده هـا بوده، و چون خواسـته آن هـا را بیافرینـد، فرموده: بایـد چنین و چنان باشـند و این کلمه، علت آفرینش است و همه آفریـده ها معلول؛ و کلام خـدای عز و جل برتر و والاتر و بزرگتر است از اینکه حواس او را درک کنند، زیرا نه طبیعت اسـت نه جوهر، نه گرم نه سرد و نه خشک.سپس گفته: نخست پدیده بعد از کلام خدای تعالی فعل است. فعل را دلیل حرکت نمود و حرکت را دلیل حرارت، حرارت که کاسته شد سکون آمد و سکون سرما را آورد. سپس گفته: طبع عناصر چهارگانه از این دو نیروی گرمـا و سـرما است و گفته: وقتی حرارت نرمی آورد و برودت خشـکی و این چهـار نیرو تـک شـد، بـا هم آمیختند وطبائع از آمیزش آن ها پدیـد آمدنـد و این کیفیات تا تنها بودنـد، به خود برپا بودند و بسیط بودند و بی ترکیب. و از آمیزش حرارت و خشکی آتش برآمد و از تری و سردی آب و از گرمی و تری هوا و از سردی و خشکی زمین.

سپس گفته: حرارت طبیعت آب و زمین را به حرکت درآورد و آب که لطیف بود، از سنگینی زمین جنبش و حرکت برداشت و حرارت آن را گداخت و بخاری لطیف و هوایی رقیق و روحانی از آن برخاست و این اول دودی بود که از زیر آب برآمد و بـا هوا آمیخت و چون سبک بود و لطیف، به انـدازه ای که می توانست بالا رفت و (به خاطر) نفرت از حرارت، اوج گرفت و ایستاد و خـدا فلک اعلی را که فلک زحل است از آن آفرید. باز هم آتش آب را به حرکت درآورد و بخاری که از آن اولی کمتر لطیف بود و هم نـاتوان تر، از آن برخاست و به گوهر و لطافت خود بالا رفت و به فلک زحل نرسید، چون از بخار پیش کمتر لطیف بود و فلک دوم که فلک مشتری است از آن است و گفته، به همین ترتیب بخار چنـد بـار برخاست و پنج فلک دیگر از آن هـا است. سپس گفته: هفت فلـک در درون هم قرار دارنـد، و میان هر دو فلک هوای پهناوری است که جنبش و حرکت ندارد.

صاحب ملل و نحل هم از «فلوطرخیس» که از حکماء قدیم است چنین نقل کرده که: مایه و اصل مرکبات همان آب است و چون زلالش به هم برخورده، آتش یافت شـده و چون با سـنگینی به هم برخورده، هوا شـده و چون سخت با هم درهم رفته و کشیده شـده، زمین شـده. و از تورات نقل شـد که مبدأ و آغاز آفرینش، گوهری بود که خـدای آن را آفرید و با هیبت به او نگریست و اجزائش وارفت و آب شـد. تـا آخر آنچه گـذشت. و نزدیـک به آن است آنچه عامه از کعب روایت کرده انـد که گفت: خدا یک دانه یاقوت سبز آفرید سپس با هیبت به او نگریست و آبی سوزان شد، سپس باد را آفرید و آب را بر دوشش نهاد، سپس عرش را بر روی آب نهاد چنانچه خدای تعالی فرمود: «وکان عرشه علی الماء» .

و گفته اند: نخست آفریده هوا است چنانچه در تفسیر علی بن ابراهیم است و ظاهراً آن را از خبری گرفته، ولی در حدی نیست که با اخبار فراوان مستند در مقام تعارض قرار گیرد و اگر خبر صحیحی باشد، ممکن است مقصود این باشد که آب نخستین آفریـده از اجسام قابل مشاهـده و محسوس است که همه مردم آن را درک می کنند، چون هوا چنین نیست و از این رو جمعی منکر آنند.

و گفته انـد: نخستین مخلوق، آتش است، چنانچه گـذشت. و در برخی اخبار گـذشت که نخستین مخلوق خـدا نور است و در برخی نـور پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله است و در برخی نـور او به همراه نور ائمه علیه السّلام و در برخی اخبـار از طرق عـامه است که پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله فرمود: نخست چیزی که خـدا آفریـد، روح من بود. و ممکن است که مقصود همه اخبـار یکی باشد و آفرینش ارواح پیش از آفرینش آب و اجسام دیگر باشد، و آب نخستین آفریده عناصر و افلاک باشد زیرا برخی اخبار دلالت دارند که ملائکه پیش از عناصر و افلاک آفریده شدند چنانچه گذشت و اخبار بسیاری دلالت دارند که ارواح و انوار پیغمبر و ائمه علیهم السلام پیش از همه چیز بوده است.

و کلینی و دیگران بـا سندهای بسیاری از امـام صادق علیه السّلام روایت کردنـد که فرمود: به راستی نخستین چیزی که خـدا آفریـد عقل بود و آن نخست آفریده از امور روحانی است، از سـمت راست عرش از نور خدا. - . الکافی ۱ : ۲۱ - و این دلیل است بر آنکه عقـل بر همه موجـودات و بلکه بر امور روحـانی پیش بوده و ممکن است که آفرینش امور روحـانی همه پس از آفرینش آب و هوا باشد. و اما خبر معروف «نخست چیزی که خدا آفریده عقل بوده»، ما در طرق آن را نیافتیم و همانا از طریق عـامه و اهل سـنت وارد است و بر فرض صـحتش، ممکن است مقصود از آن نفس پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله باشـد، زیرا آن

یکی از موارد به کار بردن لفظ عقل است. به علاوه ممکن است مقصود از خلق عقل، تقدیر و اندازه گیری آن باشد چنانچه در برخی اخبار آمده، و یکی از معانی آن است، و همچنین حدیث «نخست آفریده قلم است» ممکن است مقصود این باشد که نخست آفریده از جنس فرشته است یا نخست آفریده یک دسته از آفریده های دیگر، چنانچه خبر عبد الرحیم قصیر در آینده بر آن دلالت دارد که در باب خود خواهد آمد.

**[ترجمه]

فائده جلیله

اعلم أنه أورد إشکال فی آیات سوره السجده حیث ظاهرها کون خلق السماوات و الأرض و ما بینهما فی ثمانیه أیام مع أن سائر الآیات تدل علی خلقها فی سته أیام و الثانی ظاهر و الأول لأنه قال سبحانه أولا خَلَقَ الْأَرْضَ

ص: ۳۰۹

۱- ۱. الکافی: ج ۱، ص ۲۱.

فِي يَوْمَيْنِ و قال بعده وَ جَعَلَ فِيها رَواسِيَ مِنْ فَوْقِها وَ بارَكَ فِيها وَ قَدَّرَ فِيها أَقْواتَها فِي أَرْبَعَهِ أَيّامٍ و قال بعد ذلك فَقَضاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ فِي يَوْمَيْنِ (۱) فيصير المجموع ثمانيه و يمكن التفصى عن ذلك بوجوه.

الأول ما مر و هو المشهور بين المفسرين أن المراد بقوله أَرْبَعَهِ أَيّامٍ فى تتمه أربعه أيام بأن يكون خلق الأرض فى يومين منها و تقدير الأقوات فيها أو هو مع جعل الرواسى من فوقها و البركه فيها فى يومين آخرين و يؤيده كثير من الأخبار المتقدمه.

الثانى ما ذكره بعض الأفاضل ممن كان فى عصرنا رحمه الله فى شرحه على الكافى أن أربعه أيام مخصوصه بخلق ما على الأرض أولها بخلق الرواسى و الثانى بخلق البركه و الثالث و الرابع بخلق الأقوات التى هى عباره عن خلق الماء و المرعى المذكورين فى سوره النازعات بقوله تعالى أَخْرَجَ مِنْها ماءَها وَ مَرْعاها(۲) و أن اليومين اللذين خلق فيهما الأرض متحدان مع ما خلق فيهما السماوات إلا أن الخلق فى اليوم الأول متعلق بأصل السماوات و الأرض و فى اليوم الثانى بتمييز بعض أجزائهما عن بعض فيصدق أن السماوات مخلوقه فى يومين و الأرض فى يومين و لا تزيد أيام خلق المجموع على السته.

الثالث ما ذكرناه فى تأويل خبر الكافى بأن يكون يوما خلق السماوات داخلين فى الأربعه فتذكر.

الرابع ما ذكره بعض المحققين من المعاصرين و هو أن يكون الأيام الأربعه بل اليومان الأخيران أيضا فى سوره السجده غير الأيام السته التى فى سائر السور و يؤيده تغيير الأسلوب بإيراد لفظ الخلق فى سائر الآيات و لفظ الجعل و البركه و التقدير و القضاء سبعا فى السجده و يؤيده لفظ ما بَيْنَهُما فى آيات سور الفرقان و التنزيل و ق فإنه سواء كان خلق الأرض و بعض ما عليها فى أربعه

۱- ۱. فصّلت: ۱۲.

۲- ۲. النازعات: ۳۱.

أیـام و خلق السـماوات فی یومین أو خلق مـا علی الأـرض فِی أَرْبَعَهِ أَیّامٍ و خلق السـماوات و الأرض فی یومین کما فی التأویلین السـابقین لاـ یبقی لخلـق مـا بین السـماوات و الأـرض کـالهواء و مـا فیهـا من کائنـات الجو وقت فینبغی أن یحمـل علی أن خلق السـماوات فی یومین و خلق الأرض فی یومین غیرهما و خلق ما بینهما فی یومین غیر الأربعه فیبلغ سـته کما هو ظاهر الآیات فتتم فی هـذه السـته مـا ذکره تعـالی فی سوره النازعـات بقوله أَ أَنْتُمْ أَشَـدُّ خَلْقـاً أَمِ السَّمـاءُ بَناها رَفَعَ سَـمْکَها فَسَوَّاها وَ أَغْطَشَ لَیْلَها وَ أَخْرَجَ ضُحاها(۱) فیکون کـل مـا ذکره فیهـا متصـلا به بقوله وَ الْأَرْضَ بَعْـدَ ذلِـکَ دَحاهـا أَخْرَجَ مِنْهـا ماءَهـا وَ مَرْعاها وَ الْجِبالَ أَرْساها(۲) فی یوم آخر أو أیام أخر غیر السـته المذکوره و یؤیده ما روی أن دحو الأرض کان بعد خلقها بألفی سـنه فعلی ذلک لا یبعـد أن یکون خلق ما سوی المذکورات کتقدیر الأقوات و سائر المخلوقات التی لا تعد و لا تحصـی فی أیام أخر کیف و ما فی السماوات کالملائکه و ما فی تحت الأرض کالصخره و الدیک و الحوت و غیرها المذکورات فی حدیث زینب العطاره غیر السـماوات و الأرض و ما بینهما کما یرشد إلیه التسبیح المأثور المشـهور سبحان الله رب السماوات السبع و رب الأرضین السبع و ما فیهن و ما بینهن و ما تحتهن فیکون خلقها فی غیر السـته المـذکوره فلا حاجه إلی تکلف لإدخال زمان تقدیر الأقوات و جعل الرواسـی مثلا فی زمان خلق السـماوات و الأرض و ما بینهما حتی لا یزید زمان خلق المجموع علی سـته أیام و أما الروایات التی أریـد بها التأویل فحملها علی أن یکون المراد بها التعیین النوعی فی أیام خلق کل من المـذکورات فیها فلا ینافی أن یکون خلق الأشـجار مثلا فی أربعاء و المیاه فی أربعاء أخری و کذا خلق الشـمس و القمر مثلا فی جمعه و کل من النجوم و الملائکه و آدم علیه السـلام فی جمعـات أخر فلاـ یلزم الاتحـاد الشخصـی و لا التوالی فی تلک الأیام کیف و لو لم تحمل علی ذلک لما أمکن الجمع بینها و بین

ص: ۳۱۱

۱- ۱. النازعات: ۲۹.

۲- ۲. النازعات: ۳۲.

ما مر من الرضا علیه السلام من أن خلق العرش و الماء و الملائکه قبل خلق السماوات و الأرض و کذا بینها و بین ما لا ریب فیه لأحد من أن خلق الملائکه و الجان قبل خلق آدم علیه السلام بدهور طویله. و أما المنظومه المشهوره المنسوبه إلی أمیر المؤمنین علیه السلام من قوله:

لنعم الیوم یوم السبت حقا***لصید إن أردت بلا امتراء

و فی الأحد البناء لأن فیه***تبدی الله فی خلق السماء

حیث صرح فیها بأن خلق السماء فی یوم الأحد فیمکن أن یجمع بینها و بین الروایات الداله علی أن خلقها فی یوم الخمیس بکون أصل خلقها فی أحد ذینک الیومین و تمییز بعضها عن بعض فی الیوم الآخر و مما یلائم هذا الجمع وقوع السماء بلفظ المفرد فی المنظومه و بلفظ الجمع فی الروایات و إدراج لفظ الابتداء فی المنظومه دون الروایات فیسهل بما ذکرنا طریق الجمع بین الروایات المتعارضه الظواهر فی هذا الباب.

و لنختم الکلام بذکر أقوال بعض من یعول علی قوله من قدماء المؤرخین لیعلم اتفاق جمیع فرق المسلمین علی الحدوث قال المسعودی رحمه الله و کان من علماء الإمامیه فی کتاب مروج الذهب اتفق أهل المله جمیعا من أهل الإسلام علی أن الله خلق الأشیاء علی غیر مثال و ابتدعها من غیر أصل ثم

رُوِیَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَ غَیْرِهِ: أَنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ الْمَاءُ فَکَانَ عَرْشُهُ عَلَیْهِ فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاءَ أَخْرَجَ مِنَ الْمَاءِ دُخَاناً فَارْتَفَعَ فَوْقَ الْمَاءِ فَسُمِّیَ السَّمَاءَ ثُمَّ أَیْبَسَ الْمَاءَ فَجَعَلَهُ أَرْضاً وَاحِدَهً ثُمَّ فَتَقَهَا فَجَعَلَهَا سَبْعَ أَرَضِینَ فِی یَوْمَیْنِ فِی الْأَحَدِ وَ الْإِثْنَیْنِ وَ خَلَقَ الْأَرْضَ عَلَی حُوتٍ وَ الْحُوتُ هُوَ الَّذِی ذَکَرَهُ اللَّهُ فِی کِتَابِهِ ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ وَ الْحُوتُ وَ الْمَاءُ عَلَی الصَّفَا وَ الصَّفَا عَلَی ظَهْرِ مَلَکٍ وَ الْمَلَکُ عَلَی صَخْرَهٍ وَ الصَّخْرَهُ عَلَی الرِّیحِ وَ هِیَ الصَّخْرَهُ الَّتِی فِی الْقُرْآنِ فَتَکُنْ فِی صَخْرَهٍ فَاضْطَرَبَ الْحُوتُ فَتَزَلْزَلَتِ الْأَرْضُ فَأَرْسَی اللَّهُ عَلَیْهَا الْجِبَالَ فَقَرَّتْ کَمَا قَالَ تَعَالَی أَنْ تَمِیدَ بِکُمْ وَ خَلَقَ الْجِبَالَ فِیهَا وَ خَلَقَ أَقْوَاتَ أَهْلِهَا وَ شَجَرَهَا وَ مَا یَنْبَغِی لَهَا فِی

يَوْمَيْنِ فِی یَوْمِ الثَّلَاثَاءِ وَ یَوْمِ الْأَرْبِعَاءِ كَمَا قَالَ تَعَالَی أَ إِنَّكُمْ لَتَكْفُرُونَ بِالَّذِی خَلَقَ الْأَرْضَ فِی یَوْمَیْنِ إِلَی قَوْلِهِ ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ وَ هِیَ دُخانٌ فَكَانَ ذَلِكَ الدُّخَانُ مِنْ نَفْسِ الْمَاءِ حِینَ تَنَفَّسَ فَجَعَلَهَا سَمَاءً وَاحِدَةً ثُمَّ فَتَقَهَا وَ جَعَلَهَا سَبْعاً فِی یَوْمَیْنِ فِی یَوْمِ الْخَمِیسِ وَ یَوْمِ الْجُمُعَهِ وَ إِنَّمَا سُمِّیَ بِالْجُمُعَهِ لِأَنَّهُ جُمِعَ فِیهِ خَلْقُ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ ثُمَّ قَالَ تَعَالَی وَ أَوْحی فِی كُلِّ سَماءٍ أَمْرَها أَیْ وَ جَعَلَ فِی كُلِّ سَمَاءٍ خَلْقَهَا مِنَ الْمَلَائِكَهِ وَ الْبِحَارِ(۱) وَ جِبَالِ الْبَرَدِ.

ثم قال و ما ذكرنا من الأخبار عن بدء الخلیقه هو ما جاءت به الشریعه و نقله الخلف عن السلف و الباقی عن الماضی عبرنا عنهم علی ما نقل إلینا من ألفاظهم و وجدنا فی كتبهم من شهاده الدلائل بحدوث العالم و إیضاحها بكونه و لم نعرض لوصف قول من وافق ذلك و انقاد إلیه من الملل القائلین بالحدوث و لا الرد علی من سواهم ممن خالف ذلك و قال بالقدم لذكرنا ذلك فیما سلف من كتبنا و تقدم من تصانیفنا انتهی (۲).

و قد ذكر أبو ریحان البیرونی فی تاریخه مده عمر الدنیا و ابتداء وجودها عن جماعه من المنجمین و الحكماء و قطع لها بالابتداء و استدل علیه فلا نطیل الكلام بإیرادها.

و قال ابن الأثیر فی الكامل

صَحَّ فِی الْخَبَرِ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله فِیمَا رَوَاهُ عَنْهُ عِبَادَهُ بْنُ الصَّامِتِ أَنَّهُ سَمِعَهُ یَقُولُ: إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمُ فَقَالَ لَهُ اكْتُبْ فَجَرَی فِی تِلْكَ السَّاعَهِ بِمَا هُوَ كَائِنٌ.

و روی نحو ذلك عن ابن عباس و قال محمد بن إسحاق أول ما خلق الله تعالی النور و الظلمه فجعل الظلمه لیلا أسود و جعل النهار نورا(۳)

مضیئا و الأول أصح و عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَی كَانَ عَرْشُهُ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ شَیْئاً فَكَانَ أَوَّلُ مَا خَلَقَ الْقَلَمَ فَجَرَی بِمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ قَالَ ثُمَّ خَلَقَ بَعْدَ الْقَلَمِ الْغَمَامَ وَ قِیلَ ثُمَّ اللَّوْحَ ثُمَّ الْغَمَامَ.

۱- ۱. فی المخطوطه: و البخار.

۲- ۲. مروج الذهب: ج ۱ ص ۱۵- ۱۷.

۳- ۳. فی بعض النسخ: و جعل النور نهارا.

ثم اختلف فيما خلق بعد الغمام فروى الضحاك عن ابن عباس أول ما خلق الله العرش فاستوى عليه.

و قال آخرون خلق الله الماء قبل العرش ثم خلق العرش فوضعه على الماء و هو قول أبى صالح عن ابن عباس و قول ابن مسعود و وهب بن منبه (۱).

و قيل إن الذى خلق بعد القلم الكرسى ثم العرش ثم الهواء ثم الظلمات ثم الماء فوضع عرشه عليه و قال و قول من قال

إن الماء خلق قبل العرش أولى بالصواب لحديث ابن أبى (۲) رزين عن النبى صلى الله عليه و آله.

و قد قيل إن الماء كان على متن الريح حين خلق العرش.

قاله ابن جبير عن ابن عباس فإن كان كذلك فقد خلقا قبل العرش و قال ضمره إن الله خلق القلم قبل أن يخلق شيئا بألف عام و اختلفوا أيضا فى اليوم الذى ابتدأ الله فيه خلق السماوات و الأرض فقال عبد الله بن سلام و كعب و الضحاك و مجاهد ابتدأ الخلق يوم الأحد و قال محمد بن إسحاق ابتدأ الخلق يوم السبت و كذلك قال أبو هريره و اختلفوا أيضا فيما خلق فى كل يوم فقال ابن سلام إن الله تعالى بدأ الخلق يوم الأحد فخلق الأرضين يوم الأحد و الإثنين و خلق الأقوات و الرواسى فى الثلاثاء و الأربعاء و خلق السماوات فى الخميس و الجمعه و فرغ فى آخر ساعه من الجمعه فخلق

۱- ۱. وهب بن منبه- بتقديم النون على الباء الموحده و الهاء الأخيره- ذكر فى تراجم العامّه مقرونا بالثناء و التوثيق، قال الحافظ صفى الدين الخزرجى فى خلاصه تذهيب الكمال(ص ۳۵۹)، وهب بن منبه بن كامل الأبناوى الصنعانى أبو عبد اللّه الاخبارى عن ابن عبّاس و جابر و ابى سعيد- إلى ان قال- وثقه النسائى، قال مسلم بن خالد: لبث وهب أربعين سنه لم يرقد على فراشه، قتله يوسف بن عمر سنه عشر و مائه(انتهى) و عن مختصر الذهبى: وهب ابن منبه الصنعانى أخو همام، عن ابن عبّاس و ابن عمر، اخبارى: علامه، قاض، صدوق، صاحب كتاب، مات سنه أربعه عشر و مائه(انتهى) لكن الامر فى رجال الخاصّه بالعكس، نقل عن الشيخ و النجاشىّ ان القميين استثنوه من رجال« نوادر الحكمه» و قال فى تنقيح المقال(ج ۳ ص ۲۸۱) من راجع كتابه فى قصص الأنبياء عرف أنّه كتاب لا ينطبق على أصول الشيعه و عقائدها فى الأنبياء و يتبين سر استثنائه من رجال« نوادر الحكمه»(انتهى).

۲- ۲. فى بعض النسخ: أبى رزين.

فیها آدم علیه السلام فتلک الساعه التی تقوم فیها الساعه و مثله قال ابن مسعود و ابن عباس من روایه أبی صالح عنه إلا أنهما لم یذکرا خلق آدم و لا الساعه

و قال ابن عباس من روایه علی بن أبی طلحه عنه إن الله خلق الأرض بأقواتها من غیر أن یدحوها ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ فَسَوَّاهُنَّ سَبْعَ سَماواتٍ ثم دحا الأرض بعد ذلک فذلک قوله وَ الْأَرْضَ بَعْدَ ذلِکَ دَحاها. و هذا القول عندی هو الصواب.

و قال ابن عباس أیضا من روایه عکرمه عنه إن الله وضع البیت علی الماء علی أربعه أرکان قبل أن یخلق الدنیا بألفی عام ثم دحیت الأرض من تحت البیت.

و مثله قال ابن عمر. رَوَاهُ السُّدِّیُّ عَنْ أَبِی الصَّالِحِ وَ عَنْ أَبِی مَالِکٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ وَ أَبِی مُرَّهَ عَنِ ابْنِ مَسْعُودٍ: فِی قَوْلِهِ تَعَالَی هُوَ الَّذِی خَلَقَ لَکُمْ ما فِی الْأَرْضِ جَمِیعاً ثُمَّ اسْتَوی إِلَی السَّماءِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَل کانَ عَرْشُهُ عَلَی الْماءِ وَ لَمْ یَخْلُقْ شَیْئاً غَیْرَ مَا خَلَقَ قَبْلَ الْمَاءِ فَلَمَّا أَرَادَ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ أَخْرَجَ مِنَ الْمَاءِ دُخَاناً فَارْتَفَعَ فَوْقَ الْمَاءِ فَسَمَا عَلَیْهِ فَسَمَّاهُ سَمَاءً ثُمَّ أَیْبَسَ الْمَاءَ فَجَعَلَهُ أَرْضاً وَاحِدَهً ثُمَّ فَتَقَهَا فَجَعَلَ سَبْعَ أَرَضِینَ فِی یَوْمَیْنِ یَوْمَ الْأُحُدِ وَ یَوْمَ الْإِثْنَیْنِ فَخَلَقَ الْأَرْضَ عَلَی حُوتٍ وَ الْحُوتُ النُّونُ الَّذِی ذَکَرَهُ اللَّهُ فِی الْقُرْآنِ ن وَ الْقَلَمِ وَ الْحُوتُ فِی الْمَاءِ وَ الْمَاءُ عَلَی ظَهْرِ صَفَاهٍ وَ الصَّفَاهُ عَلَی ظَهْرِ مَلَکٍ وَ الْمَلَکُ عَلَی صَخْرَهٍ وَ الصَّخْرَهُ فِی الرِّیحِ وَ هِیَ الصَّخْرَهُ الَّتِی ذَکَرَهَا لُقْمَانُ لَیْسَتْ فِی السَّمَاءِ وَ لَا فِی الْأَرْضِ فَتَحَرَّکَ الْحُوتُ وَ اضْطَرَبَتْ وَ تَزَلْزَلَتِ الْأَرْضُ فَأَرْسَی عَلَیْهَا الْجِبَالَ فَقَرَّتْ وَ الْجِبَالُ تَفْخَرُ عَلَی الْأَرْضِ فَذَلِکَ قَوْلُهُ تَعَالَی وَ جَعَلَ فِیها رَواسِیَ.

وَ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ وَ الضَّحَّاکُ وَ مُجَاهِدٌ وَ کَعْبٌ وَ غَیْرُهُمْ: کُلُّ یَوْمٍ مِنْ هَذِهِ الْأَیَّامِ السِّتَّهِ الَّتِی خَلَقَ اللَّهُ فِیهَا السَّمَاءَ وَ الْأَرْضَ کَأَلْفِ سَنَهٍ.

انتهی.

و کلام سائر المؤرخین جار هذا المجری و لا جدوی فی إیرادها

ص: ۳۱۵

**[ترجمه]در آیات سوره فصلت اشکال وارد کرده اند، چون از ظاهرشان برمی آید که آفرینش آسمان ها و زمین و آنچه میان آن ها است در هشت روز بوده، با اینکه آیات دیگر دلالت دارند که در شش روز بوده و دومی روشن است، و اولی برای این است که خدا می فرماید:{زمین را در دو روز آفریده.} و بعد می فرماید:{در بالای آن کوه ها نهاده و در آن ها برکت داده و قوت ها و خوراکشان را در چهار روزمقدر ساخته.} و باز می فرماید: «فقضیهنّ سبع سموات فی یومین»، - . فصلت / ۱۲ - {پس آن ها را [به صورت] هفت آسمان در دو روز مقرر داشت.} و روی هم می شوند هشت روز و حل آن به چند وجه است.

.۱

آنچه اشاره شد و میان مفسران مشهور است که مراد از چهار روز، تتمه آن است به اینکه دو روز زمین آفریده شده و در دو روز هم اقوات و خوراك ها به تنهائی یا به همراه کوه ها و برکت در آن مقدر شده، و اخبار پیش از این مؤید آن است.

.۲

برخی فضلای معاصر - ره - در شرح خود بر کافی گفته اند: چهار روز مخصوص آفرینش موجودات روی زمین است، اول به آفرینش کوه ها، دوم به آفرینش برکت، سوم و چهارم به آفرینش قوت ها که عبارت از آفرینش آب و چراگاه است که در سوره نازعات یاد شده و فرمود: «أخرج منها ماءها و مرعاها»، - . نازعات / ۳۱ - {آبش و چراگاهش را از آن بیرون آورد.}و دو روز آفرینش زمین با آفرینش آسمان ها یکی است، جز اینکه روز اول اصل آسمان ها و زمین آفریده شده و روز دوّم اجزائشان از همدیگر جدا شده و به این اعتبار درست است که آسمان ها در دو روز خلق شدند و زمین در دو روز و روی هم می شوند شش روز.

.۳

آنچه ما در تفسیر خبر کافی یاد کردیم که دو روز آفرینش آسمان ها، در داخل همان چهار روز هستند. پس به یاد بیاور.

.۴

آنچه یکی از محققین معاصر گفته: چهار روز بلکه دو روز اخیر هم که در این آیات آمده، غیر ازشش روزی است که در سوره های دیگر است، و مؤید آن، تغییر روش به ایراد لفظ خلق در آیات دیگر و لفظ جعل و برکت و تقدیر و قضای هفتگانه در این سوره است، و مؤید آن است لفظ «ما بینهما» در آیات سوره فرقان و تنزیل و ق، زیرا خواه آفرینش زمین و برخی از آنچه روی زمین است در چهار روز باشد و آفرینش آسمان ها در دو روز، یا خلق آنچه بر زمین است در چهار روز و خلق آسمان ها و زمین در دو روز - طبق دو تفسیر گذشته - باز هم برای آفرینش میان آسمان ها و زمین، چون هوا و آنچه از کائنات فضا در آن است، وقتی نمی ماند، و شایسته است که دو روز آفرینش آسمان، غیر از دو روز زمین باشند، و آفرینش آنچه میان آن ها است، در دو روز غیر آن چهار روز باشد و روی هم شش روز می شوند، چنانچه ظاهر آیات این را نشان می دهد.

و در این شش روز، آنچه را خدای تعالی در سوره نازعات یاد کرده و فرموده «أأنتم أشد خلقاً أم السماء بناها* رفع سمکها فسوّیها* و أغطش لیلها و أخرج ضحیها»، {آیا آفرینش شما دشوارتر است یا آسمانی که [او] آن را برپا کرده است، سقفش را برافراشت و آن را [به اندازه معین] درست کرد، و شبش را تیره و روزش را آشکار گردانید.} - .نازعات / ۲۹-۲۷ -

تمام شده و همه این ها متصل است به آنچه که فرمود:«و الأرض بعد ذلک دحاها*أخرج منها ماءها و مرعیها*والجبال أرسیها»، - . نازعات / ۳۰-۳۲ - {و پس از آن زمین را با غلتانیدن گسترد، آبش و چراگاهش را از آن بیرون آورد، و کوه ها را لنگر آن گردانید.} و این در یک روز دیگر یا چند روز دیگر، غیر آن شش روز مذکور بوده. و مؤید آن است روایتی که می گوید: دحو و گسترانیدن زمین دو هزار سال پس از آفرینش آن بوده است، بنابراین بعید نیست که آفرینش غیر آنچه در این آیه ها ذکر شده، مانند تقدیر اقوات و آفرینش آفریده های دیگر که قابل شماره و حساب نیستند، در روزهای دیگر شده باشد. چگونه چنین نباشد با اینکه آنچه در آسمان ها است و آنچه زیر زمین است چون صخره و خروس و ماهی و جز آن که در حدیث زینب عطاره آمده، غیر آسمان ها و زمین و میانه آن هایند. و تسبیح وارد و مشهور هم که داریم که می گوید «منزه است خدا، پروردگار هفت آسمان و پروردگار هفت زمین و آنچه در آن ها است و میان آن ها است و در زیر آن ها است» دلیل آن است و آفرینش آن ها در غیر شش روز شده، و نیازی نیست که زمان تقدیر اقوات و گذاشتن کو هها را مثلاً در زمان آفرینش آسمان ها و زمین و آنچه در میان آن هاست در آوریم تا زمان آفرینش همه بیش از شش روز نشود.

و اما روایاتی که این تفسیر را در مورد آن تایید می کنند، حمل آن ها بر روز نوعی ایام آفرینش ممکن است، به این معنا که درختان و گیاهان در یک چهارشنبه آفریده شدند، و آب ها در چهارشنبه دیگر، و همچنین آفرینش خورشید و ماه در روز جمعه شده و اختران و فرشته ها و آدم در جمعه های دیگر، و یکی شدن و اتحاد شخصی و توالی و پی در پی بودن این روزها لازم نیست، زیرا اگر بر آن حمل نشوند، جمع میان آن ها و روایت امام رضا علیه السّلام که گذشت و در آن فرمود: عرش و آب و فرشته ها را پیش از آسمان ها و زمین آفرید، ممکن نیست، و همچنین جمع میان آن ها و میان آنچه کسی در آن شک ندارد که فرشته ها و جنیان روزگارهای دراز پیش از آدم آفریده شده، و در دیوان مشهور منسوب به امیر المؤمنین علیه السّلام ضمن دو بیت چنین سروده که :

چه روز خوبی باشد روز شنبه

برای صید اگر خواهی تو بی شک

و در یک شنبه می باشد بنا نیک

که خلق آسمان در آن خدا کرد

و این صراحت دارد در اینکه آسمان روز یکشنبه آفریده شده و روایاتی دلالت دارند که روز پنجشنبه خلق شده و جمع میان آن ها ممکن است این طور باشد که اصل خلقت در یکی از این دو روز باشد و جداشدنشان از هم در روز دیگر، و مناسب آن است تعبیربه لفظ سماء در منظومه و نه در روایات، که لفظ سماوات آمده. و به آنچه ما ذکر کردیم، راه جمع میان روایات

متعارضه به حسب ظاهر باز می شود.

و سخن را با ذکر اقوال مورّخان معتبر خاتمه می دهیم تا دانسته شود که حدوث جهان مورد اتفاق همه فرق مسلمانان است.

مسعودی ازعلمای امامیه در کتاب «مروج الذهب» می گوید: اهل اسلام همه اتفاق دارند که خدا همه چیز را بی نمونه آفریده، و بی مایه قبلی ابتکار کرده. سپس از ابن عباس و دیگران روایت کرده که نخست آفریده خدای عز و جل آب است و عرش او بر روی آب بوده، و چون خواست آسمان را بیافریند، از آب دودی برآورد و بالای آب بلند شد و آسمان نامیده شده، سپس آب را خشک کرد و آن را یک زمین ساخت، سپس آن را گشود و هفت زمین نمود در دو روز یکشنبه و دوشنبه، و زمین را بر پشت ماهی نهاد، و همان ماهی است که خدا در کتاب خود یاد کرده و فرموده:{نون. سوگند به قلم و آنچه می نویسند.} ماهی و آب بر روی سنگ هستند، و سنگ بر دوش فرشته، و فرشته بر روی صخره و همان است که خدا در قرآن یاد کرده و فرموده «فتکن فی صخرۀ»،{پس بوده باشد در صخره.} ماهی لرزید و زمین هم لرزید. و خدا کوه ها را لنگرش کرد و آرام شد چنانچه خدای تعالی فرموده:{تا شما را نلرزاند.} و کوه ها را آفرید و درخت ها را و آنچه شایسته آن ها بود، در روز سه شنبه و چهارشنبه، چنانچه خدا فرموده {آیا شما کافر می شوید به آن که خلق کرد زمین را در دو روز؟} تا آنجا که فرمود:{سپس رو کرد به سوی آسمان و آن دود بود.} این دود از دم زدن آب بر آمد و خدا آن را یک آسمان نمود و سپس آن را در دو روز پنجشنبه و جمعه از هم گشود و هفت آسمان نمود، و آن روز جمعه نامیده شد، برای اینکه آفرینش آسمان ها و زمین در آن جمع شد.

سپس خدا فرمود:{و در هر آسمانی فرمانش راوحی کرد.} یعنی در هر آسمانی آفریده هایی از فرشته ها و دریاها و کوه های سرد ساخت. سپس گفته: آنچه ذکر کردیم از آغاز آفرینش، همان است که در شرع آمده و گذشتگان از اسلاف گذشته نقل کردند، و ما به لفظ آن ها از آن تعبیر کردیم، و هر آنچه در کتاب هایشان از گواهی ادله به حدوث جهان و شرح آفرینش آن یافتیم، و به شرح قول کسانی که در این باره با آن ها موافقند و دل سپرده اند، از معتقدان به حدوث عالم از کیش های دیگر نپرداختیم و به رد دیگران که مخالف آن هایند و معتقد به قدم جهان نیز نپرداختیم،چون در کتب پیش و تألیفات گذشته خود از آن هایاد کردیم . -. مروج الذهب ۱ : ۱۵-۱۷ -

ابوریحان بیرونی در کتاب تاریخش، مدت عمر دنیا و آغاز آفرینش آن را از جمعی منجمان حکماء نقل کرده و به طور قطع برای آن آغازی دانسته و بر آن دلیل آورده، و سخن را با اشاره به آن بسط نمی دهیم.

ابن اثیر در «الکامل» گفته: عباده بن صامت در خبر صحیحی از رسول خدا صلّی اللّٰه علیه و آله شنیده که می فرموده: نخست چیزی که خدا آفریده قلم است و به او فرمود: بنویس، و در آن هنگام روان شد به هر آنچه باید بود. و مانند آن را از ابن عباس روایت کرده.و محمّد بن اسحاق گفته: نخست چیزی که خدا آفرید نور و ظلمت بود، ظلمت را شب تاری ساخت و روز را نوری تابان، و روایت نخست درست تر است، و از ابن عباس است که گفت: به راستی که عرش خدا بود پیش از آنکه چیزی بیافریند، و نخست چیزی که آفرید قلم بود، و روان شد به هر آنچه باید بود تا روز قیامت، گفت: پس از قلم ابر سیاهی آفرید. و گفته اند سپس لوح را آفرید و آنگاه ابر را، و در آفریده پس از ابر اختلاف است. ضحاک از ابن عباس روایت کرده: نخست چیزی که خدا آفرید عرش بود که بر آن استوار شد، و دیگران گفتند: خدا آب را پیش از عرش آفرید و سپس

عرش را آفرید و آن را به روی آب نهاد، و این قول ابی صالح از ابن عباس است، و قول ابن مسعود و وهب بن منبه. و گفته شده: آنچه پس از قلم آفرید کرسی بود و سپس عرش، سپس هوا، سپس ظلمات، سپس آب، و عرش خود رابر روی آن نهاد.

و گفته است: سخن کسی که گفته، آب پیش از عرش آفریده شده، طبق حدیث ابن ابی رزین از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله، درست تر است. والبته گفته شده: هنگامی که عرش آفریده شد، آب بر پشت باد بود. ابن جبیر از ابن عباس آورده که اگر چنین باشد، البته هر دو پیش از عرش آفریده شدند. ضمره گفته: خداوند هزار سال پیش از آنکه چیزی بیافریند قلم را آفرید.

و در روزی هم که خدا آفرینش آسمان ها و زمین را آغاز کرد، اختلاف دارند. عبد اللَّه بن سلام و کعب و ضحاک و مجاهد، آغاز آفرینش را روز یکشنبه می دانند محمّد بن اسحاق گفته: آغاز آفرینش روز شنبه بوده و همچنین ابو هریره.و در آنچه هم که در هر روزی آفریده شده اختلاف دارند، ابن سلام گفته: خدا آفرینش را روز یکشنبه آغاز کرد و زمین ها را روز یکشنبه و دوشنبه آفرید، و اقوات و خوراک ها و کوه ها را روز سه شنبه و چهار شنبه، و آسمان ها را روز پنجشنبه و جمعه، و در آخرین ساعات روز جمعه از آن فراغت یافت و آدم علیه السلام را آفرید، و آن ساعتی است که در آن هنگامه ی رستاخیز می شود، ابن مسعود و ابن عباس هم به روایت ابی صالح از او چنین گفته اند، با این تفاوت که نامی از خلق آدم و از ساعت نبرده اند.

ابن عباس در روایتی به سند علی بن ابی طلحه گفته: خدا زمین را با قوت هایش بی آنکه آن را بگستراند و پهن کند آفرید، سپس رو به آسمان کرد و آن ها را هفت آسمان ساخت، و آنگاه زمین را کشید و گسترانید، و این است فرموده خدا «والأرض بعد ذلک دحاها» و این گفته از نظر من درست است.

ابن عباس به سند عکرمه گفته است: خدا دو هزار سال پیش از آنکه جهان را بیافریند، خانه کعبه را روی آب بر چهار رکن نهاد، سپس زمین از زیر خانه کشیده و گسترانیده شد. و ابن عمر هم مانند او گفته و سدی از ابی صالح و ابی مالک از ابن عباس و ابی مره از ابن مسعود آن را روایت کرده اند. در تفسیر قول خدای تعالی «هوالذی خلق لکم ما فی الارض جمیعاً ثمّ استوی إلی السماء» فرمود: عرش خدا عز و جل بر روی آب بود و هنوز چیزی جز آب نیافریده بود و چون خواست خلق را بیافریند، از آب دودی برآورد و روی آب برآمد و بر آن بالا گرفت و آن را آسمان نامید. سپس آب را خشک کرد و آن را یک زمین ساخت و در دو روز یکشنبه و دوشنبه آن را گشود و هفت زمینش کرد، و زمین را بر ماهی آفرید و این همان ماهی ای است که خدا در قرآن نام برده «ن وَ الْقَلَمِ» ماهی در آب است و آب بر دوش سنگ صاف و آن بر دوش فرشته و فرشته روی صخره و صخره در باد هوا است، و همان صخره است که لقمان ذکر کرده که نه در آسمان است و نه در زمین. ماهی جنبید و پریشان شد و زمین لرزید، و کوه ها را بر آن لنگر نمود و آرام شد و کوه ها بر زمین بالیدند و این است فرموده خدای تعالی «و جعل فیها رواسی»، {در آن [زمین] [لنگرآسا] کوه ها نهاد.} و ابن عباس و ضحاک و مجاهد و کعب و دیگران گفته اند: هر روز از این شش روزی که خدا در آن آسمان و زمین را آفریده، چون هزار سال است، پایان. سخن مورّخان دیگر هم بر این منوال است و فائده ای در نقل آن ها نیست .

**[ترجمه]

باب ۲ العوالم و من كان فی الأرض قبل خلق آدم عليه السلام و من يكون فيها بعد انقضاء القيامه و أحوال جابلقا و جابرسا

الآيات

الفاتحه: رَبِّ الْعالَمِينَ

الأعراف: وَ مِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ (۱) و قال تعالى وَ مِمَّنْ خَلَقْنا أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ (۲)

lt;meta info="- رَبّ العالمين

{پروردگار جهانيان.}

- و من قوم موسى اُمّة يهدون بالحقّ و به يعدلون - . اعراف / ۱۵۹ -

{از ميان قوم موسى جماعتى هستند كه به حق راهنمايى مى كنند و به حق داورى مى نمايند.}

- و ممّن خلقنا اُمّة يهدون بالحقّ و به يعدلون - . اعراف / ۱۸۱ -

{از ميان كسانى كه خلق كرديم جماعتى هستند كه به حق راهنمايى مى كنند و به حق داورى مى نمايند.}

**[ترجمه]

تفسير

جمع العالمين يومئ إلى تعدد العوالم كما سيأتى و إن أول بأن الجمعيه باعتبار ما تحته من الأجناس المختلفه وَ مِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّةٌ قال الطبرسى رحمه الله أى جماعه يَهْدُونَ بِالْحَقِ أى يدعون إلى الحق و يرشدون إليه وَ بِهِ يَعْدِلُونَ أى و بالحق يحكمون و يعدلون فى حكمهم و اختلف فى هذه الأمه من هم على أقوال.

أحدها

أنهم قوم من وراء الصين بينهم و بين الصين واد جار من الرمل لم يغيروا و لم يبدلوا عن ابن عباس و السدى و الربيع و الضحاك و عطاء و هو المروى عن أبى جعفر عليه السلام قالوا و ليس لأحد منهم مال دون صاحبه يمطرون بالليل و يضحون بالنهار و يزرعون لا يصل إليهم منا أحد و لا منهم إلينا و هم على الحق.

قال ابن جريح بلغنى أن بنى إسرائيل لما قتلوا أنبياءهم و كفروا و كانوا اثنى عشر سبطا تبرأ سبط منهم مما صنعوا و اعتذروا و سألوا الله أن يفرق بينهم و بينهم ففتح الله لهم نفقا من الأرض فساروا فيه سنه و نصف سنه حتى خرجوا من وراء الصين فهم هناك حنفاء مسلمين يستقبلون قبلتنا.

و قيل إن جبرئيل

ص: ٣١۶

١- ١. الأعراف: ١۵٨.

٢- ٢. الأعراف: ١٨٠.

انطلق بالنبی لیله المعراج إلیهم فقرأ علیهم من القرآن عشر سور نزلت بمکه فآمنوا به و صدقوه و أمرهم أن یقیموا مکانهم و یترکوا السبت و أمرهم بالصلاه و الزکاه و لم یکن نزلت فریضه غیرهما ففعلوا.

قال ابن عباس و ذلک قوله وَ قُلْنا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنِی إِسْرائِیلَ اسْکُنُوا الْأَرْضَ فَإِذا جاءَ وَعْدُ الْآخِرَهِ جِئْنا بِکُمْ لَفِیفاً(۱) یعنی عیسی ابن مریم یخرجون معه

و روی أصحابنا أنهم یخرجون مع قائم آل محمد صلی الله علیه و آله.

و روی أن ذا القرنین رآهم فقال لو أمرت بالمقام لسرنی أن أقیم بین أظهرکم.

و ثانیها أنهم قوم من بنی إسرائیل تمسکوا بالحق و بشریعه موسی علیه السلام فی وقت ضلاله القوم و قتلهم أنبیاءهم و کان ذلک قبل نسخ شریعتهم بشریعه عیسی علیه السلام فیکون تقدیر الآیه و من قوم موسی أمه کانوا یهدون بالحق عن الجبائی.

و ثالثها أنهم الذین آمنوا بالنبی صلی الله علیه و آله مثل عبد الله بن سلام و ابن صوریا و غیرهما

وَ فِی حَدِیثِ أَبِی حَمْزَهَ الثُّمَالِیِّ وَ الْحَکَمِ بْنِ ظَهِیرٍ: أَنَّ مُوسَی لَمَّا أَخَذَ الْأَلْوَاحَ قَالَ رَبِّ إِنِّی أَجِدُ فِی الْأَلْوَاحِ (۲)

أُمَّهً هِیَ خَیْرُ أُمَّهٍ أُخْرِجَتْ لِلنَّاسِ یَأْمُرُونَ بِالْمَعْرُوفِ وَ یَنْهَوْنَ عَنِ الْمُنْکَرِ فَاجْعَلْهُمْ أُمَّتِی قَالَ تِلْکَ أُمَّهُ أَحْمَدَ قَالَ رَبِّ إِنِّی أَجِدُ فِی الْأَلْوَاحِ أُمَّهً هُمُ الْآخِرُونَ فِی الْخَلْقِ السَّابِقُونَ فِی دُخُولِ الْجَنَّهِ فَاجْعَلْهُمْ أُمَّتِی قَالَ تِلْکَ أُمَّهُ أَحْمَدَ(۳) قَالَ رَبِّ إِنِّی أَجِدُ فِی الْأَلْوَاحِ أَنَّهُ کُتُبُهُمْ فِی صُدُورِهِمْ یَقْرَءُونَهَا فَاجْعَلْهُمْ أُمَّتِی قَالَ تِلْکَ أُمَّهُ أَحْمَدَ قَالَ رَبِّ إِنِّی أَجِدُ فِی الْأَلْوَاحِ أُمَّهً إِذَا هَمَّ أَحَدُهُمْ بِحَسَنَهٍ ثُمَّ لَمْ یَعْمَلْهَا کُتِبَتْ لَهُ حَسَنَهٌ وَ إِنْ عَمِلَهَا کُتِبَتْ لَهُ عَشْرُ أَمْثَالِهَا وَ إِنْ هَمَّ بِسَیِّئَهٍ وَ لَمْ یَعْمَلْهَا لَمْ تُکْتَبْ عَلَیْهِ وَ إِنْ عَمِلَهَا کُتِبَتْ عَلَیْهِ سَیِّئَهٌ وَاحِدَهٌ فَاجْعَلْهُمْ أُمَّتِی قَالَ تِلْکَ أُمَّهُ أَحْمَدَ قَالَ رَبِّ إِنِّی أَجِدُ فِی

۱- ۱. الإسراء: ۱۰۴.

۲- ۲. فی المصدر: لاجد.

۳- ۳. هذه القطعه من المکالمه لم توجد فی المصدر.

الْأَلْوَاحِ أَمَّهً يُؤْمِنُونَ بِالْكِتَابِ الْأَوَّلِ وَ الْكِتَابِ الْآخِرِ وَ يُقَاتِلُونَ الْأَعْوَرَ الْكَذَّابَ فَاجْعَلْهُمْ أَمَّتِى قَالَ تِلْكَ أَمَّهُ أَحْمَدَ قَالَ رَبِّ إِنِّى أَجِدُ فِى الْأَلْوَاحِ أُمَّهً هُمُ الشَّافِعُونَ وَ هُمُ الْمَشْفُوعُ لَهُمْ فَاجْعَلْهُمْ أُمَّتِى قَالَ تِلْكَ أُمَّهُ أَحْمَدَ قَالَ مُوسَى عليه السلام رَبِّ اجْعَلْنِى مِنْ أُمَّهِ أَحْمَدَ.

قال أبو حمزه فأعطى موسى آيتين لم يعطوها يعنى أمه أحمد قال الله يا مُوسى إِنِّى اصْطَفَيْتُكَ عَلَى النَّاسِ بِرِسالاتِى وَ بِكَلامِى (۱) قال وَ مِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّهٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ قال فرضى موسى كل الرضا.

وَ فِى حَدِيثِ غَيْرِ أَبِى حَمْزَهَ قَالَ: إِنَّ النَّبِیَّ صلى الله عليه و آله لَمَّا قَرَأَ وَ مِمَّنْ خَلَقْنا أُمَّهٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ (۲) قَالَ هَذِهِ لَكُمْ وَ قَدْ أُعْطِیَ (۳) قَوْمُ مُوسَى مِثْلَهَا انْتَهَى (۴).

و أما الآيه الثانيه فالمشهور أنها لهذه الأمه و دلت الأخبار الكثيره على أن المراد بهم الأئمه و شيعتهم كما مر فى كتاب الإمامه

وَ قَالَ الطَّبْرِسِیُّ رحمه الله قَالَ الرَّبِيعُ بْنُ أَنَسٍ: قَرَأَ النَّبِیُّ صلى الله عليه و آله هَذِهِ الْآيَهَ فَقَالَ إِنَّ مِنْ أُمَّتِى قَوْماً عَلَى الْحَقِّ حَتَّى يَنْزِلَ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ.

وَ رَوَى الْعَيَّاشِیُّ بِإِسْنَادِهِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام أَنَّهُ قَالَ: وَ الَّذِى نَفْسِى بِيَدِهِ لَتَفْتَرِقَنَّ هَذِهِ الْأُمَّهُ عَلَى ثَلَاثٍ وَ سَبْعِينَ فِرْقَهً كُلُّهَا فِى النَّارِ إِلَّا فِرْقَهٌ وَاحِدَهٌ وَ مِمَّنْ خَلَقْنا أُمَّهٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ فَهَذِهِ الَّتِى تَنْجُو.

وَ رُوِیَ عَنْ أَبِى جَعْفَرٍ وَ أَبِى عَبْدِ اللَّهِ عليهما السلام أَنَّهما قَالا: نَحْنُ هُمْ انْتَهَى (۵).

و أقول: قَالَ الرَّازِیُّ فِى تَفْسِيرِهِ رُوِیَ: أَنَّ بَنِى آدَمَ عُشْرُ الْجِنِّ وَ الْجِنُّ وَ بَنُو آدَمَ عُشْرُ حَيَوَانَاتِ الْبَرِّ وَ هَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ الطُّيُورِ وَ هَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ

ص: ۳۱۸

۱- ۱. الأعراف: ۱۴۴.

۲- ۲. الأعراف: ۱۸۱.

۳- ۳. فى المصدر: و قد أعطى اللّه.

۴- ۴. مجمع البيان: ج ۴، ص ۴۸۹.

۵- ۵. مجمع البيان: ج ۴، ص ۵۰۳.

حَيَوَانَاتِ الْبَحْرِ وَ هَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ عُشْرُ مَلَائِكَهِ الْأَرْضِ الْمُوَكَّلِينَ بِهَا وَ كُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَهِ السَّمَاءِ الدُّنْيَا وَ كُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَهِ السَّمَاءِ الثَّانِيَهِ وَ عَلَى هَذَا التَّرْتِيبِ إِلَى السَّمَاءِ السَّابِعَهِ ثُمَّ الْكُلُّ فِي مُقَابَلَهِ مَلَائِكَهِ الْكُرْسِيِّ نَزْرٌ قَلِيلٌ ثُمَّ كُلُّ هَؤُلَاءِ عُشْرُ مَلَائِكَهِ سُرَادِقٍ وَاحِدٍ(۱)

مِنْ سُرَادِقَاتِ الْعَرْشِ الَّتِي عَدَدُهَا سِتُّمِائَهِ أَلْفٍ طُولُ كُلِّ سُرَادِقٍ وَ عَرْضُهُ وَ سَمْكُهُ إِذَا قُوبِلَتْ بِهِ السَّمَاوَاتُ وَ الْأَرَضُونَ وَ مَا فِيهِمَا وَ مَا بَيْنَهُمَا(۲)

فَإِنَّهَا كُلَّهَا تَكُونُ شَيْئاً يَسِيراً وَ قَدْراً صَغِيراً وَ مَا مِنْ مِقْدَارِ مَوْضِعِ قَدَمٍ إِلَّا وَ فِيهِ مَلَكٌ سَاجِدٌ أَوْ رَاكِعٌ أَوْ قَائِمٌ لَهُمْ زَجَلٌ بِالتَّسْبِيحِ وَ التَّقْدِيسِ ثُمَّ كُلُّ هَؤُلَاءِ فِي مُقَابَلَهِ الْمَلَائِكَهِ الَّذِينَ يَحُومُونَ حَوْلَ الْعَرْشِ كَالْقَطْرَهِ فِي الْبَحْرِ وَ لَا يَعْرِفُ (۳) عَدَدَهُمْ إِلَّا اللَّهُ ثُمَّ مَعَ هَؤُلَاءِ مَلَائِكَهُ اللَّوْحِ الَّذِينَ هُمْ أَشْيَاعُ إِسْرَافِيلَ علیه السلام وَ الْمَلَائِكَهُ الَّذِينَ هُمْ جُنُودُ جَبْرَئِيلَ علیه السلام وَ هُمْ كُلُّهُمْ

سَامِعُونَ مُطِيعُونَ لَا يَفْتُرُونَ مُشْتَغِلُونَ بِعِبَادَتِهِ سُبْحَانَهُ رِطَابُ الْأَلْسِنَهِ بِذِكْرِهِ وَ تَعْظِيمِهِ يَتَسَابَقُونَ فِي ذَلِكَ مُنْذُ(۴)

خَلَقَهُمْ لَا يَسْتَكْبِرُونَ عَنْ عِبَادَتِهِ آنَاءَ اللَّيْلِ وَ النَّهَارِ وَ لَا يَسْأَمُونَ لَا تُحْصِي أَجْنَاسُهُمْ وَ لَا مُدَّهُ أَعْمَارِهِمْ وَ لَا كَيْفِيَّهُ عِبَادَاتِهِمْ (۵) وَ هَذَا تَحْقِيقُ حَقِيقَهِ مَلَكُوتِهِ جَلَّ جَلَالُهُ عَلَى مَا قَالَ وَ ما يَعْلَمُ جُنُودَ رَبِّكَ إِلَّا هُوَ(۶).

**[ترجمه]جمع (العالمین) عالم ها، اشاره دارد به تعداد عوالم چنانچه خواهد آمد و اگر چه برخی آن را تعبیر کرده اند به اینکه جمع آوردن این کلمه نظر به این است که مقصود از آن اجناس مختلفه است.«و من قوم موسی اُمّهٔ یهدون بالحق»: طبرسی - ره - گفته، یعنی گروهی که هدایت می کنند به حق یا می خوانند به سوی حق یا ارشاد می کنند، «و به یعدلون»: به حق و درستی قضاوت می کردند و عدالت می نمودند و اختلاف است در اینکه این گروه کدامند، به چند قول:

۱.

آنکه این گروه در پشت چین هستند و دشتی از ریگ روان میان آن ها و چین قرار دارد و دگرگون نشده و شریعت موسی را تغییر ندادند، از ابن عباس، سدّی، ربیع، ضحاک، و عطاء و از امام پنجم علیه السّلام هم روایت شده که فرمودند: هیچ کدام غیر از یار خود مالی ندارند و هر شب باران دارند، و در روزها کشت و کار می کنند، هیچ کس از ما به آن ها نمی رسد، و نه از آن ها به ما، و آنان بر حق هستند.

ابن جریج گفته: به من رسیده که چون بنی اسرائیل پیغمبرهای خود را کشتند و کافر شدند، دوازده سبط بودند. یک سبط آن ها از آنچه کردند بیزاری جستند و پوزش خواستند و از خدا خواهش کردند میان آن ها و اسباط دیگر جدایی بیاندازد و خدا شکافی در زمین برایشان گشود و یک سال و نیم در آن راه رفتند تا از پشت چین به در آمدند. آنان در آنجا یگانه پرست و مسلمانند و به قبله ما نماز می خوانند.

و گفته شده که جبرئیل در شب معراج، پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله را نزد آن ها برد و ده سوره قرآن را که در مکه نازل شده بود برای آن ها خواند و به او گرویدند و او را باور کردند و به آن ها فرمود: در جای خود بمانند و شنبه را رها کنند و آن ها

را به نماز و پرداخت زکات فرمان داد، و جز آن ها واجب دیگری مقرر نشده بود. آن ها فرموده آن حضرت را به کار بستند. ابن عباس گفته: در آیه «و قُلنا من بَعده لبَنی اسرائیل اسكُنوا الأرض فَإذا جاءَ وَعدُ الآخرة جِئنا بكم لفیفاً»، - . اسراء / ۱۰۴ - { و پس از او به فرزندان اسرائیل گفتیم در این سرزمین ساکن شوید، پس چون وعده آخرت فرا رسد، شما را همه با هم محشور می کنیم.} مقصود عیسی بن مریم است که به همراه او بیرون می آیند و خروج می کنند و اصحاب ما روایت کردند که به همراه قائم آل محمّد علیه السّلام خارج می شوند و روایت شده که ذو القرنین آن ها را دیده است و گفته: اگر فرمان اقامت داشتم، خوش داشتم که در میان شماها بمانم .

۲.

آنان مردمی از بنی اسرائیل‌اند که هنگام گمراهی دیگران و قتل پیامبران، به حق و به شریعت درست موسی علیه السلام تمسک جستند، و آن پیش از این بود که شریعت آن ها به شریعت عیسی علیه السّلام نسخ شود و تقدیر آیه این است که از مردم موسی گروهی بودند که به حق هدایت می کنند، بنا به روایت جبائی.

۳.

آنان کسانی هستند که به پیغمبر اسلام صلّی اللَّه علیه و آله گرویدند مانند عبد اللَّه بن سلام و «ابن صوریا» و دیگران، و در حدیث ابی حمزه ثمالی و حکم بن ظهیر است که وقتی موسی الواح تورات را گرفت، گفت: پروردگارا! من در این الواح امتی را می بینم که بهترین امتی هستند که برای مردم آورده شدند: به نیکی امر می کنند و از بدی ها و منکر باز می دارند، آنان را امت من نما. خداوند فرمود: آنان امت احمد هستند. موسی گفت: پروردگارا! من در الواح امتی رامی بینم که آخرین آفریده اند و پیشتازان به بهشت، آن ها را امت من نما. فرمود: آنان امت احمدند. و گفت: من در الواح امتی می بینم که کتاب آسمانی آن ها در سینه آن ها است و از بر می خوانند، آن ها را امت من نما. فرمود: آنان امت احمدند.

گفت: پروردگارا! من در الواح امتی رامی بینم که چون یکی از آن ها قصد کار نیک کند، اگر آن را انجام ندهد، یک حسنه برایش نوشته می شود و اگر انجام دهد، ده حسنه برایش نوشته می شود؛ و اگر قصد کار بد کند و آن را انجام ندهد، چیزی بر او نوشته نمی شود و اگر آن را مرتکب شود، یک بدی بر او نوشته شود، آن ها را امت من نما. فرمود: آنان امت احمدند. گفت: پروردگارا! من در الواح امتی را می یابم که کتاب نخست و کتاب آخر را باور دارند، و با یک چشم دروغگو نبرد می کنند، آنان را امت من نما. فرمود: آنان امت احمدند.

گفت: من در الواح امتی را می بینم که شفاعت کننده و شفاعت شده اند، آن ها را امت من نما. فرمود: آنان امت احمدند. موسی گفت: پروردگارا! مرا هم از امت احمد صلّی اللَّه علیه و آله قرار ده.

ابو حمزه می گوید: به موسی دو نشانه و معجزه داده شد که به آن امت داده نشد (یعنی به امت احمد). خدا فرمود: «یا موسی إنّی اصطفیتک علی النّاس برسالاتی و بکلامی»، - . اعراف / ۱۴۴ - {فرمود: ای موسی! تو را با رسالت ها و با سخن گفتنم [با تو] بر مردم [روزگار] برگزیدم.}فرمود: از امت موسی گروهی هستند که هدایت می کنند و به سوی حق راهنمایی می کنند و

به حق داوری می نمایند. گفت: موسی بسیار خشنود شد.

و در حدیثی غیر از ابی حمزه است، که گفت: چون پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله خواند: «و ممّن خلقنا اُمّهٔ یهدون بالحق و به یعدلون»، - . اعراف / ۱۸۱ - فرمود: این برای شما است و به قوم موسی هم مانند آن داده شده است. - . مجمع البیان ۴ : ۴۸۹ -

اما آیه دوم، مشهور است که در باره این امت است، و اخبار بسیاری دلالت دارند که مقصود از آن ائمه علیهم السّلام و شیعیان آن ها هستند، چنانچه در کتاب امامت گذشت، و طبرسی در مجمع البیان گفته: ربیع بن انس این آیه را بر پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله خواند و آن حضرت فرمود: به راستی از امت من مردمی بر حق باشند تا آنکه عیسی بن مریم بر آن ها فرود آید. و عیاشی به سند خود از امیر المؤمنین علیه السّلام آورده که فرمود: سوگند به کسی که جانم به دست او است، البته این امت هفتاد و سه فرقه شوند و همه در آتشند جز یک فرقه«و ممّن خلقنا اُمّهٔ یهدون بالحق و به یعدلون»و اینان هستند که نجات می یابند، و از امام باقر و امام صادق علیهماالسلام روایت شده که فرمودند: ما آن ها هستیم. - . مجمع البیان ۴ : ۵۰۳ -

رازی در تفسیر خود روایت کرده که شمار بنی آدم یک دهم جنیان هستند، و جنیان همه یک دهم جانداران بیابان، و آنان همه یک دهم پرنده ها، و آنان همه یک دهم جانداران دریا، و آنان همه یک دهم فرشته های گماشته بر زمین، و آنان همه یک دهم فرشته های آسمان دنیا، و آنان همه یک دهم فرشته های آسمان دوم، و به همین ترتیب تا آسمان هفتم، سپس همه در برابر فرشته های کرسی کمتر و اندک هستند. سپس همه آنان یک دهم فرشته های یک سراپرده از سراپرده های عرشند که تعداد آن ها ششصد هزار است. و چون درازای هر سراپرده و پهنا و بلندیش با آسمان ها و زمین ها و آنچه در آن ها و میان آن ها است سنجیده شود، همه این ها در برابرش اندکند، و اندازه کوچکی و به اندازه جای پایی در آن نیست جز اینکه فرشته ای در آن به سجده است یا در رکوع، و یا بر سر پا ایستاده و زمزمه کنان مشغول به تسبیح و تقدیس.سپس همه اینان در برابر فرشته ها که گرد عرش می گردند، مانند یک قطره هستند در دریا و تعدادشان را جز خدا نمی داند، سپس با این ها است فرشته های لوح که پیروان اسرافیل‌اند، و فرشته هایی که سپاهیان جبرئیل‌اند، و همه شنوا و فرمانبردارند و سستی ندارند، و مشغول عبادت و پرستش خدای سبحان هستند، و زبانشان به ذکر و تعظیمش گشوده است واز روزی که آفریده شدند، به هم در آن پیشی می گیرند. در آنات و لحظات شب و روز از پرستش او تکبر نمی ورزند و خسته نمی شوند. اجناس آن ها شماره ندارند، و نه مدت عمرشان، و نه کیفیت عباداتشان، و این است تحقیق حقیقت ملکوتش جل جلاله، چنانچه فرمود: «و مایعلم جنود ربّک إلّا هو»، - . مدثر / ۳۱ - {و (شماره) سپاهیان پروردگارت را جز او نمی داند.} - . مفاتیح الغیب ۱ : ۳۷۸ -

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

الْخِصَالُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِيدِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَبِي الْخَطَّابِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ

اللَّهِ بْنِ هِلَالٍ عَنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ سَمِعْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام يَقُولُ: لَقَدْ خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ فِي الْأَرْضِ مُنْذُ خَلَقَهَا سَبْعَةَ عَالَمِينَ لَيْسَ هُمْ مِنْ وُلْدِ آدَمَ خَلَقَهُمْ مِنْ أَدِيمِ الْأَرْضِ فَأَسْكَنَهُمْ فِيهَا

ص: ۳۱۹

۱- ۱. فی بعض النسخ: السرادق الواحد.

۲- ۲. فی المصدر: و ما فیها و ما بینها.

۳- ۳. فی المصدر: و لا یعلم.

۴- ۴. فی المصدر: مذ.

۵- ۵. فی المصدر و لا یحصی اجناسهم و لا مده اعمارهم و لا کیفیه عبادتهم إلّا اللّه تعالی.

۶- ۶. المدّثّر: ۳۱، مفاتیح الغیب: ج ۱، ص ۳۷۸.

وَاحِداً بَعْدَ وَاحِدٍ مَعَ عَالَمِهِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ آدَمَ أَبَا الْبَشَرِ(۱) وَ خَلَقَ ذُرِّيَّتَهُ مِنْهُ وَ لَا وَ اللَّهِ مَا خَلَتِ الْجَنَّهُ مِنْ أَرْوَاحِ الْمُؤْمِنِينَ مُنْذُ خَلَقَهَا وَ لَا خَلَتِ النَّارُ مِنْ أَرْوَاحِ الْكُفَّارِ وَ الْعُصَاهِ مُنْذُ خَلَقَهَا عَزَّ وَ جَلَّ لَعَلَّكُمْ تَرَوْنَ أَنَّهُ إِذَا كَانَ يَوْمُ الْقِيَامَهِ وَ صَيَّرَ اللَّهُ أَبْدَانَ أَهْلِ الْجَنَّهِ مَعَ أَرْوَاحِهِمْ فِي الْجَنَّهِ وَ صَيَّرَ أَبْدَانَ أَهْلِ النَّارِ مَعَ أَرْوَاحِهِمْ فِي النَّارِ إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى لَا يُعْبَدُ فِي بِلَادِهِ وَ لَا يَخْلُقُ خَلْقاً يَعْبُدُونَهُ وَ يُوَحِّدُونَهُ بَلَى وَ اللَّهِ لَيَخْلُقَنَّ اللَّهُ خَلْقاً مِنْ غَيْرِ فُحُولَهٍ وَ لَا إِنَاثٍ يَعْبُدُونَهُ وَ يُوَحِّدُونَهُ وَ يُعَظِّمُونَهُ وَ يَخْلُقُ لَهُمْ أَرْضاً تَحْمِلُهُمْ وَ سَمَاءً تُظِلُّهُمْ أَ لَيْسَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ يَقُولُ يَوْمَ تُبَدَّلُ الْأَرْضُ غَيْرَ الْأَرْضِ وَ السَّماواتُ وَ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَ أَ فَعَيِينا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ(۲).

العیاشی، عن محمد: مثله.

**[ترجمه]الخصال: امام باقر علیه السّلام فرمود: البته که خدای عز و جل از آنگاه که زمین را آفریده، هفت جهان آفریده که از فرزندان آدم نیستند، آنان را از خاک روی زمین آفریده و در آن یکی را پس از دیگری در جهان خود جا داده، سپس خدای عز و جل آدم ابو البشر را آفرید و فرزندانش را از او آفرید. به خدا سوگند که از روزی که بهشت را آفریده، از ارواح مؤمنان تهی نبوده، و نه دوزخ از ارواح کفار و گنهکاران، از آنگاه که خدای عز و جل آن را آفریده. شاید شما در نظر دارید که چون روز رستاخیز شود و خدا بدن های بهشتیان را با ارواح آن ها در بهشت درآورد، و بدن های کافران را با ارواحشان در دوزخ، خدای تبارک و تعالی در بلادش پرستیده نمی شود، و خلقی نمی آفریند که او را بپرستند و یگانه بدانند و بزرگ شمارند؟ آری! به خدا که البته خلقی بیافریند بی نر و ماده که او را بپرستند و یگانه بشناسند و بزرگ بدارند، و بیافریند برایشان زمینی در زیر پا که آن ها را حمل کند و آسمانی بالای سر که بر آنان سایه افکند. آیا خدای عز و جل نفرمود: «یوم تبدّل الأرض غیر الأرض و السموات»، - . ابراهیم / ۴۸ - {روزی که زمین به غیر این زمین و آسمان ها [به غیر این آسمان ها] مبدل گردد.} و خدای عز و جل فرموده: «أفعیینا بالخلق الأوّل بل هم فی لبس من خلقٍ جدید»، - . ق / ۱۵ - { مگر از آفرینش نخستین [خود] به تنگ آمدیم، [نه] بلکه آنها از خلق جدید در شبهه اند.} - . الخصال : ۱۱ -

عیاشی نیز آن را آورده است.

**[ترجمه]

«۲»

الْخِصَالُ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ (۳)

عَبْدِ الصَّمَدِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ أَبِي عُثْمَانَ قَالَ حَدَّثَنَا الْعِبَادِيُّ بْنُ عَبْدِ الْخَالِقِ عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفَ عَالَمٍ كُلُّ عَالَمٍ مِنْهُمْ أَكْبَرُ مِنْ سَبْعِ سَمَاوَاتٍ وَ سَبْعِ أَرَضِينَ مَا يَرَى عَالَمٌ مِنْهُمْ أَنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَالَماً غَيْرَهُمْ وَ إِنِّي الْحُجَّهُ عَلَيْهِمْ (۴).

۱- ۱. فی المصدر: أبا هذا البشر.

۲- ۲. الخصال: ۱۱.

۳- ۳. فی المصدر:« الحسن بن علیّ بن أبی عثمان» و کلاهما واحد، قال النجاشیّ(۴۸) الحسن بن أبی عثمان الملقب« سجاده» أبو محمّد کوفیّ ضعفه أصحابنا(انتهی) و قال الکشّیّ: علی السجّاده لعنه اللّه و لعنه اللاعنین و الملائکه و الناس أجمعین فلقد کان من العلیانیه الذین یقعون فی رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله لیس لهم فی الإسلام نصیب(انتهی) و« سجاده» بکسر السین و سمع ضمها- کما فی الاساس- بعدها جیم: مقدار ما یضع الرجل وجهه فی سجوده- کما فی النهایه- و لعلّ تلقیبه بها لالتزامه بها، عده الشیخ تاره من أصحاب الجواد و اخری من أصحاب الهادی علیهما السلام.

۴- ۴. الخصال: ۱۷۲.

منتخب البصائر، لسعد بن عبد الله عن الحسن بن عبد الصمد: إلى آخر السند- و عن محمد بن سنان عن المفضل عنه عليه السلام: مثله.

**[ترجمه]الخصال: امام صادق عليه السّلام مى فرمايد: به راستى براى خدا عز و جل دوازده هزار عالم است كه هر كدام از هفت آسمان و هفت زمين بزرگترند، و هيچ كدامشان نمى دانند كه خداى عز و جل عالم ديگرى دارد، و من حجت بر همه آنها هستم. -. الخصال : ۱۷۲ -

در منتخب البصائر سعد بن عبد اللّه مانند آن را آورده.

**[ترجمه]

«۳»

التَّوْحِيدُ، وَ الْخِصَالُ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ شِمْرٍ عَنْ جَابِرِ بْنِ يَزِيدَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا جَعْفَرٍ عليه السلام عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ أَ فَعَيِينا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ مِنْ خَلْقٍ جَدِيدٍ فَقَالَ يَا جَابِرُ تَأْوِيلُ ذَلِكَ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ إِذَا أَفْنَى هَذَا الْخَلْقَ وَ هَذَا الْعَالَمَ وَ سَكَنَ (۱)

أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ وَ أَهْلُ النَّارِ النَّارَ جَدَّدَ(۲)

اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ عَالَماً غَيْرَ هَذَا الْعَالَمِ وَ جَدَّدَ عَالَماً(۳)

مِنْ غَيْرِ فُحُولَةٍ وَ لَا إِنَاثٍ يَعْبُدُونَهُ وَ يُوَحِّدُونَهُ وَ يَخْلُقُ (۴)

لَهُمْ أَرْضاً غَيْرَ هَذِهِ الْأَرْضِ تَحْمِلُهُمْ وَ سَمَاءً غَيْرَ هَذِهِ السَّمَاءِ تُظِلُّهُمْ لَعَلَّكَ تَرَى أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ إِنَّمَا خَلَقَ هَذَا الْعَالَمَ الْوَاحِدَ أَوْ تَرَى أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمْ يَخْلُقْ بَشَراً غَيْرَكُمْ بَلَى وَ اللَّهِ لَقَدْ خَلَقَ اللَّهُ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَلْفَ أَلْفِ عَالَمٍ وَ أَلْفَ أَلْفِ آدَمٍ وَ أَنْتَ (۵)

فِي آخِرِ تِلْكَ الْعَوَالِمِ وَ أُولَئِكَ الْآدَمِيِّينَ (۶).

**[ترجمه]التوحيد و الخصال: جابر بن يزيد مى گويد: از امام باقر عليه السلام درباره تفسير قول خداى عز و جل پرسيدم: «أفعيينا بالخلق الأوّل بل هم فى لبس من خلقٍ جديد»، { مگر از آفرينش نخستين [خود] به تنگ آمديم، [نه] بلكه آن ها از خلق جديد در شبهه اند.}در پاسخ فرمود: اى جابر! تأويلش اين است كه چون خداى عز و جل اين خلق را اين جهان را پايان دهد و و اهل بهشت را در بهشت جا كنند، و اهل دوزخ را در دوزخ، خداى عز و جل جهانى جز اين جهان از نور مى آفريند، و خلقى بى نر و بى ماده، او را مى پرستند و يگانه مى شناسند، و زمينى جز اين زمين براى آن ها مى آفريند كه روى آن باشند، و آسمانى جز اين آسمان كه بر آن ها سايه اندازد. شايد تو بپندارى كه خداى عز و جل همانا اين يك جهان را آفريده، يا اينكه خدا عز و جل آدمى جز شما را نيافريده! آرى به خدا البته خداى تبارك و تعالى هزار هزار جهان و هزار هزار آدم (ابو البشر) آفريده و تو در اين جهان و (در ميان) اين همه آدميانى. -. التوحيد : ۲۰۰ الخصال : ۱۸۰ -

**[ترجمه]

بیان

قوله عز و جل أَ فَعَيِينا بِالْخَلْقِ الْأَوَّلِ المشهور أن هذه الآيه لإثبات البعث و هو المراد بالخلق الجديد قال الطبرسى رحمه الله أى أ فعجزنا حين خلقناهم أولا و لم يكونوا شيئا فكيف نعجز عن بعثهم و إعادتهم بَلْ هُمْ فِي لَبْسٍ أى فى ضلال و شك من إعاده الخلق جديد(۷).

و الصوفيه حملوه على تجدد الأمثال الذى قالوا به مخالفين لسائر العقلاء و المتدينين و لعل التأويل الوارد فى الخبر من بطون الآيه و الجمع بينه و بين ما

۱- ۱. فى الخصال: و اسكن.

۲- ۲. فى الخصال: أو جد اللّه.

۳- ۳. فى التوحيد: خلقا.

۴- ۴. فى بعض النسخ و فى الخصال: و خلق.

۵- ۵. فى المصدرين: انت.

۶- ۶. التوحيد: ۲۰۰، الخصال: ۱۸۰.

۷- ۷. مجمع البيان، ج ۹، ص ۱۴۴.

سبق يمكن بأن يكون الأول محمولا على الأجناس و هذا على أنواع العوالم و على أى حال هذه الأخبار تدل على حدوث العالم لا على قدمه كما توهمه بعض القائلين به إذ الزمان المعدود بالكثره لا يصير غير متناه.

**[ترجمه]قول خـدای عز و جـل «أفعيينـا بالخلق الأوّل»: مشـهور اين است كه برای اثبات بعث و برانگيختن است، و مقصود از آفرينش تـازه همـان است. طبرسـی - ره - در تفسـيرش فرموده: يعنی، آيـا هنگامی كه نخست آن ها را آفريـديم با اينكه هيچ نبودنـد، درمانـديم، پس چگونه از بعث و بازگردانـدن آن هـا عاجز باشـيم، «بل هم فی لبس» يعنی بلكه آن ها از بازگردانـدن آفرينش تازه در اشتباه و گمراهی‌اند. - . مجمع البيان ۹ : ۱۴۴ -

و صوفيه آن را به تجديد امثالی كه به آن معتقدند تأويل كردند، و با همه عقلا و دينداران مخالفت كردند.

و شايـد تأويـل وارده در اين روايت برگرفته از بطـون آيه است، و جمـع ميـان آن و آنچه پيش از اين گـذشت ممكن است، به اينكه مقصود از اولی جنس عـالم هـا باشـد و مقصود از اين خبر، نوع عـالم هـا؛ و به هر حال اين اخبار دلالت بر حـدوث عالم دارنـد و نه بر قـدم آن، چنانچه برخی قائلين به آن گفته انـد، زيرا زمان هر چه هم زياد شـماره و حساب شود، تا نامتناهی نمی شود.

**[ترجمه]

«۴»

تَفْسِيرُ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ سَعِيدِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ بَكْرِ بْنِ سَهْلٍ عَنْ عَبْدِ الْغَنِيِّ بْنِ سَعِيدٍ عَنْ مُوسَى بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنِ ابْنِ جَرِيجٍ عَنْ عَطَاءٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِي قَوْلِهِ رَبِّ الْعالَمِينَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ خَلَقَ ثَلَاثَمِائَهِ عَالَمٍ وَ بِضْعَهَ عَشَرَ عَالَماً خَلْفَ قَافٍ وَ خَلْفَ الْبِحَارِ السَّبْعَهِ لَمْ يَعْصُوا اللَّهَ طَرْفَهَ عَيْنٍ قَطُّ وَ لَمْ يَعْرِفُوا آدَمَ وَ لَا وُلْدَهُ كُلُّ عَالَمٍ مِنْهُمْ يَزِيدُ مِنْ (۱)

ثَلَاثِمِائَهٍ وَ ثَلَاثَهَ عَشَرَ مِثْلَ آدَمَ وَ مَا وَلَدَ فَذَلِكَ (۲)

قَوْلُهُ إِلَّا أَنْ يَشاءَ اللَّهُ رَبُّ الْعالَمِينَ (۳).

**[ترجمه]تفسيرقمی: ابن عباس در تفسير قول خدا «رب العالمين» گفته: به راستی خدای عز و جل سيصد و ده و اندی جهان پشت قاف آفريـده و پشت هفت دريا كه هرگز حتی به انـدازه چشم به همزدنی نافرمانی خدا نكرده اند، و آدم و فرزندانش را نمی شناسـند. هر كدام از اين جهان‌ها سيصد و سيزده برابر آدم است و آنچه فرزندانش آورده، و اين است قول او كه فرمود: «إلا أن يشاء الله ربّ العالمين»،{جز اينكه بخواهد خداوند، پروردگار جهانيان.} - . تفسير قمی : ۷۱۵ -

**[ترجمه]

«۵»

قِصَصُ الرَّاوَنْدِیِّ، بِإِسْنَادِهِ إِلَی الصَّدُوقِ عَنْ أَبِیهِ وَ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ الْوَلِیدِ مَعاً عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَیْنِ بْنِ أَبِی الْخَطَّابِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عَمْرِو بْنِ أَبِی الْمِقْدَامِ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: سُئِلَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام هَلْ كَانَ فِی الْأَرْضِ خَلْقٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ تَعَالَی یَعْبُدُونَ اللَّهَ قَبْلَ آدَمَ وَ ذُرِّیَّتِهِ فَقَالَ نَعَمْ قَدْ كَانَ فِی السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ خَلْقٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ یُقَدِّسُونَ اللَّهَ وَ یُسَبِّحُونَهُ وَ یُعَظِّمُونَهُ بِاللَّیْلِ وَ النَّهَارِ لَا یَفْتُرُونَ فَإِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمَّا خَلَقَ الْأَرَضِینَ خَلَقَهَا قَبْلَ السَّمَاوَاتِ ثُمَّ خَلَقَ الْمَلَائِكَهَ رُوحَانِیِّینَ لَهُمْ أَجْنِحَهٌ یَطِیرُونَ بِهَا حَیْثُ یَشَاءُ اللَّهُ فَأَسْكَنَهُمْ فِیمَا بَیْنَ أَطْبَاقِ السَّمَاوَاتِ یُقَدِّسُونَهُ اللَّیْلَ وَ النَّهَارَ وَ اصْطَفَی مِنْهُمْ إِسْرَافِیلَ وَ مِیكَائِیلَ وَ جَبْرَئِیلَ ثُمَّ خَلَقَ عَزَّ وَ جَلَّ فِی الْأَرْضِ الْجِنَّ رُوحَانِیِّینَ لَهُمْ أَجْنِحَهٌ فَخَلَقَهُمْ دُونَ خَلْقِ الْمَلَائِكَهِ وَ حَفِظَهُمْ أَنْ یَبْلُغُوا مَبْلَغَ الْمَلَائِكَهِ فِی الطَّیَرَانِ وَ غَیْرِ ذَلِكَ فَأَسْكَنَهُمْ فِیمَا بَیْنَ أَطْبَاقِ الْأَرَضِینَ السَّبْعِ وَ فَوْقَهُنَّ یُقَدِّسُونَ اللَّهَ اللَّیْلَ وَ النَّهارَ لا یَفْتُرُونَ ثُمَّ خَلَقَ خَلْقاً دُونَهُمْ لَهُمْ أَبْدَانٌ وَ أَرْوَاحٌ بِغَیْرِ أَجْنِحَهٍ یَأْكُلُونَ وَ یَشْرَبُونَ

ص: ۳۲۲

۱- ۱. فی المصدر: عن.

۲- ۲. فی المصدر: و ذلک.

۳- ۳. تفسیر القمّیّ: ۷۱۵.

نَسْنَاسٌ أَشْبَاهُ خَلْقِهِمْ وَ لَيْسُوا بِإِنْسٍ وَ أَسْكَنَهُمْ أَوْسَاطَ الْأَرْضِ عَلَى ظَهْرِ الْأَرْضِ مَعَ الْجِنِّ يُقَدِّسُونَ اللَّهَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ لا يَفْتُرُونَ قَالَ وَ كَانَ الْجِنُّ تَطِيرُ فِي السَّمَاءِ فَتَلْقَى الْمَلَائِكَهَ فِي السَّمَاوَاتِ فَيُسَلِّمُونَ عَلَيْهِمْ وَ يَزُورُونَهُمْ وَ يَسْتَرِيحُونَ إِلَيْهِمْ وَ يَتَعَلَّمُونَ مِنْهُمُ الْخَبَرَ ثُمَّ إِنَّ طَائِفَةً مِنَ الْجِنِّ وَ النَّسْنَاسِ الَّذِينَ خَلَقَهُمُ اللَّهُ وَ أَسْكَنَهُمْ أَوْسَاطَ الْأَرْضِ مَعَ الْجِنِّ تَمَرَّدُوا وَ عَتَوْا عَنْ أَمْرِ اللَّهِ فَمَرَحُوا وَ بَغَوْا فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ وَ عَلَا بَعْضُهُمْ عَلَى بَعْضٍ فِي الْعُتُوِّ عَلَى اللَّهِ تَعَالَى (١) حَتَّى سَفَكُوا الدِّمَاءَ فِيمَا بَيْنَهُمْ وَ أَظْهَرُوا الْفَسَادَ وَ جَحَدُوا رُبُوبِيَّهَ اللَّهِ تَعَالَى قَالَ وَ أَقَامَتِ الطَّائِفَهُ الْمُطِيعُونَ مِنَ الْجِنِّ عَلَى رِضْوَانِ اللَّهِ وَ طَاعَتِهِ وَ بَايَنُوا الطَّائِفَتَيْنِ مِنَ الْجِنِّ وَ النَّسْنَاسِ الَّذِينَ عَتَوْا عَنْ أَمْرِ اللَّهِ تَعَالَى قَالَ فَحَطَّ اللَّهُ أَجْنِحَهَ الطَّائِفَهِ مِنَ الْجِنِّ الَّذِينَ عَتَوْا عَنْ أَمْرِ اللَّهِ وَ تَمَرَّدُوا فَكَانُوا لَا يَقْدِرُونَ

عَلَى الطَّيَرَانِ إِلَى السَّمَاءِ وَ إِلَى مُلَاقَاهِ الْمَلَائِكَهِ لَمَّا ارْتَكَبُوا مِنَ الذُّنُوبِ وَ الْمَعَاصِي قَالَ وَ كَانَتِ الطَّائِفَهُ الْمُطِيعَهُ لِأَمْرِ اللَّهِ مِنَ الْجِنِّ تَطِيرُ إِلَى السَّمَاءِ اللَّيْلَ وَ النَّهَارَ عَلَى مَا كَانَتْ عَلَيْهِ وَ كَانَ إِبْلِيسُ وَ اسْمُهُ الْحَارِثُ يُظْهِرُ لِلْمَلَائِكَهِ أَنَّهُ مِنَ الطَّائِفَهِ الْمُطِيعَهِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ تَعَالَى خَلْقاً عَلَى خِلَافِ خَلْقِ الْمَلَائِكَهِ وَ عَلَى خِلَافِ خَلْقِ الْجِنِّ وَ عَلَى خِلَافِ خَلْقِ النَّسْنَاسِ يَدِبُّونَ كَمَا يَدِبُّ الْهَوَامُّ فِي الْأَرْضِ يَأْكُلُونَ وَ يَشْرَبُونَ كَمَا تَأْكُلُ الْأَنْعَامُ مِنْ مَرَاعِي الْأَرْضِ كُلُّهُمْ ذُكْرَانٌ لَيْسَ فِيهِمْ إِنَاثٌ لَمْ يَجْعَلِ اللَّهُ فِيهِمْ شَهْوَهَ النِّسَاءِ وَ لَا حُبَّ الْأَوْلَادِ وَ لَا الْحِرْصَ وَ لَا طُولَ الْأَمَلِ وَ لَا لَذَّهَ عَيْشٍ لَا يُلْبِسُهُمُ اللَّيْلُ وَ لَا يَغْشَاهُمُ النَّهَارُ وَ لَيْسُوا بِبَهَائِمَ وَ لَا هَوَامَّ لِبَاسُهُمْ وَرَقُ الشَّجَرِ وَ شُرْبُهُمْ مِنَ الْعُيُونِ الْغِزَارِ وَ الْأَوْدِيَهِ الْكِبَارِ ثُمَّ أَرَادَ اللَّهُ أَنْ يُفَرِّقَهُمْ فِرْقَتَيْنِ فَجَعَلَ فِرْقَةً خَلْفَ مَطْلِعِ الشَّمْسِ مِنْ وَرَاءِ الْبَحْرِ فَكَوَّنَ لَهُمْ مَدِينَهً أَنْشَأَهَا تُسَمَّى جَابَرْسَا طُولُهَا اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ فَرْسَخٍ فِي اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفَ فَرْسَخٍ وَ كَوَّنَ عَلَيْهَا سُوراً مِنْ حَدِيدٍ يَقْطَعُ الْأَرْضَ إِلَى السَّمَاءِ ثُمَّ أَسْكَنَهُمْ فِيهَا وَ أَسْكَنَ الْفِرْقَهَ الْأُخْرَى خَلْفَ مَغْرِبِ الشَّمْسِ مِنْ وَرَاءِ الْبَحْرِ وَ كَوَّنَ لَهُمْ مَدِينَهً أَنْشَأَهَا تُسَمَّى جَابَلْقَا

١- ١. فى المخطوطه: حيث.

طُولُهَا اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ فَرْسَخٍ فِي اثْنَيْ عَشَرَ أَلْفَ فَرْسَخٍ وَ كَوَّنَ لَهُمْ سُوراً مِنْ حَدِيدٍ يَقْطَعُ إِلَى السَّمَاءِ فَأَسْكَنَ الْفِرْقَةَ الْأُخْرَى فِيهَا لَا يَعْلَمُ أَهْلُ جَابَرْسَا بِمَوْضِعِ أَهْلِ جَابَلْقَا وَ لَا يَعْلَمُ أَهْلُ جَابَلْقَا بِمَوْضِعِ أَهْلِ جَابَرْسَا وَ لَا يَعْلَمُ بِهِمْ أَهْلُ أَوْسَاطِ الْأَرْضِ مِنَ الْجِنِّ وَ النَّسْنَاسِ فَكَانَتِ الشَّمْسُ تَطْلُعُ عَلَى أَهْلِ أَوْسَاطِ الْأَرَضِينَ مِنَ الْجِنِّ وَ النَّسْنَاسِ فَيَنْتَفِعُونَ بِحَرِّهَا وَ يَسْتَضِيئُونَ بِنُورِهَا ثُمَّ تَغْرُبُ فِي عَيْنٍ حَمِئَةٍ فَلَا يَعْلَمُ بِهَا أَهْلُ جَابَلْقَا إِذَا غَرَبَتْ وَ لَا يَعْلَمُ بِهَا أَهْلُ جَابَرْسَا إِذَا طَلَعَتْ لِأَنَّهَا تَطْلُعُ مِنْ دُونِ جَابَرْسَا وَ تَغْرُبُ مِنْ دُونِ جَابَلْقَا فَقِيلَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فَكَيْفَ يُبْصِرُونَ وَ يَحْيَوْنَ وَ كَيْفَ يَأْكُلُونَ وَ يَشْرَبُونَ وَ لَيْسَ تَطْلُعُ الشَّمْسُ عَلَيْهِمْ فَقَالَ إِنَّهُمْ يَسْتَضِيئُونَ بِنُورِ اللَّهِ فَهُمْ فِي أَشَدِّ ضَوْءٍ مِنْ نُورِ الشَّمْسِ وَ لَا يَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ تَعَالَى خَلَقَ شَمْساً وَ لَا قَمَراً وَ لَا نُجُوماً وَ لَا كَوَاكِبَ وَ لَا يَعْرِفُونَ شَيْئاً غَيْرَهُ فَقِيلَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ فَأَيْنَ إِبْلِيسُ عَنْهُمْ قَالَ لَا يَعْرِفُونَ إِبْلِيسَ وَ لَا سَمِعُوا بِذِكْرِهِ لَا يَعْرِفُونَ إِلَّا اللَّهَ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ لَمْ يَكْتَسِبْ أَحَدٌ مِنْهُمْ قَطُّ خَطِيئَةً وَ لَمْ يَقْتَرِفْ إِثْماً لَا يَسْقُمُونَ وَ لَا يَهْرَمُونَ وَ لَا يَمُوتُونَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ يَعْبُدُونَ اللَّهَ لا يَفْتُرُونَ اللَّيْلُ وَ النَّهَارُ عِنْدَهُمْ سَوَاءٌ وَ قَالَ إِنَّ اللَّهَ أَحَبَّ أَنْ يَخْلُقَ خَلْقاً وَ ذَلِكَ بَعْدَ مَا مَضَى لِلْجِنِّ وَ النَّسْنَاسِ سَبْعَةُ آلَافِ سَنَهٍ فَلَمَّا كَانَ مِنْ خَلْقِ (۱)

اللَّهِ أَنْ يَخْلُقَ آدَمَ لِلَّذِى أَرَادَ مِنَ التَّدْبِيرِ وَ التَّقْدِيرِ فِيمَا هُوَ مُكَوِّنُهُ فِي السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرَضِينَ كَشَطَ عَنْ أَطْبَاقِ السَّمَاوَاتِ ثُمَّ قَالَ لِلْمَلَائِكَهِ انْظُرُوا إِلَى أَهْلِ الْأَرْضِ مِنْ خَلْقِي مِنَ الْجِنِّ وَ النَّسْنَاسِ هَلْ تَرْضَوْنَ أَعْمَالَهُمْ وَ طَاعَتَهُمْ لِي فَاطَّلَعَتْ (۲) وَ رَأَوْا مَا يَعْمَلُونَ فِيهَا مِنَ الْمَعَاصِي وَ سَفْكِ الدِّمَاءِ وَ الْفَسَادِ فِي الْأَرْضِ بِغَيْرِ الْحَقِّ أَعْظَمُوا ذَلِكَ وَ غَضِبُوا لِلَّهِ وَ أَسِفُوا عَلَى أَهْلِ الْأَرْضِ وَ لَمْ يَمْلِكُوا غَضَبَهُمْ وَ قَالُوا يَا رَبَّنَا أَنْتَ الْعَزِيزُ الْجَبَّارُ الْقَاهِرُ الْعَظِيمُ الشَّأْنِ وَ هَؤُلَاءِ كُلُّهُمْ خَلْقُكَ الضَّعِيفُ الذَّلِيلُ فِي أَرْضِكَ كُلُّهُمْ يَتَقَلَّبُونَ فِي قَبْضَتِكَ وَ يَعِيشُونَ بِرِزْقِكَ وَ يَتَمَتَّعُونَ بِعَافِيَتِكَ وَ هُمْ يَعْصُونَكَ

۱- ۱. شأن(خ).

۲- ۲. في المخطوطه: فلما اطلعوا.

بِمِثْلِ هَذِهِ الذُّنُوبِ الْعِظَامِ لَا تَغْضَبُ وَ لَا تَنْتَقِمُ مِنْهُمْ لِنَفْسِکَ بِمَا تَسْمَعُ مِنْهُمْ وَ تَرَى وَ قَدْ عَظُمَ ذَلِکَ عَلَيْنَا وَ أَكْبَرْنَاهُ فِيکَ قَالَ فَلَمَّا سَمِعَ اللَّهُ تَعَالَى مَقَالَةَ الْمَلَائِكَةِ قَالَ إِنِّي جاعِلٌ فِي الْأَرْضِ خَلِيفَةً فَيَكُونُ حُجَّتِي عَلَى خَلْقِي فِي أَرْضِي فَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ سُبْحَانَکَ رَبَّنَا أَ تَجْعَلُ فِيها مَنْ يُفْسِدُ فِيها وَ يَسْفِكُ الدِّماءَ وَ نَحْنُ نُسَبِّحُ بِحَمْدِکَ وَ نُقَدِّسُ لَکَ فَقَالَ اللَّهُ تَعَالَى يَا مَلَائِكَتِي إِنِّي أَعْلَمُ ما لا تَعْلَمُونَ إِنِّي أَخْلُقُ خَلْقاً بِيَدِي وَ أَجْعَلُ مِنْ ذُرِّيَّتِهِ أَنْبِيَاءَ وَ مُرْسَلِينَ وَ عِبَاداً صَالِحِينَ وَ أَئِمَّةً مُهْتَدِينَ وَ أَجْعَلُهُمْ خُلَفَائِي عَلَى خَلْقِي فِي أَرْضِي يَنْهَوْنَهُمْ عَنْ مَعْصِيَتِي وَ يُنْذِرُونَهُمْ مِنْ عَذَابِي وَ يَهْدُونَهُمْ إِلَى طَاعَتِي وَ يَسْلُكُونَ بِهِمْ طَرِيقَ سَبِيلِي أَجْعَلُهُمْ حُجَّةً لِي عُذْراً أَوْ نُذْراً وَ أَنْفِي الشَّيَاطِينَ مِنْ أَرْضِي وَ أُطَهِّرُهَا مِنْهُمْ فَأُسْكِنُهُمْ فِي الْهَوَاءِ وَ أَقْطَارِ الْأَرْضِ وَ فِي الْفَيَافِي فَلَا يَرَاهُمْ خَلْقِي (۱) وَ لَا يَرَوْنَ شَخْصَهُمْ وَ لَا يُجَالِسُونَهُمْ وَ لَا يُخَالِطُونَهُمْ وَ لَا يُؤَاكِلُونَهُمْ وَ لَا يُشَارِبُونَهُمْ وَ أُنَفِّرُ مَرَدَةَ الْجِنِّ الْعُصَاةِ مِنْ نَسْلِ بَرِيَّتِي وَ خَلْقِي وَ خِيَرَتِي فَلَا يُجَاوِرُونَ خَلْقِي وَ أَجْعَلُ بَيْنَ خَلْقِي وَ بَيْنَ الْجَانِّ حِجَاباً فَلَا يَرَى خَلْقِي (۲)

شَخْصَ الْجِنِّ وَ لَا يُجَالِسُونَهُمْ وَ لَا يُشَارِبُونَهُمْ وَ لَا يَتَهَجَّمُونَ تَهَجُّمَهُمْ وَ مَنْ عَصَانِي مِنْ نَسْلِ خَلْقِيَ الَّذِي عَظَّمْتُهُ وَ اصْطَفَيْتُهُ لِغَيْبِي أُسْكِنُهُمْ مَسَاكِنَ الْعُصَاةِ وَ أُورِدُهُمْ مَوْرِدَهُمْ وَ لَا أُبَالِي فَقَالَتِ الْمَلَائِكَةُ لا عِلْمَ لَنا إِلَّا ما عَلَّمْتَنا إِنَّکَ أَنْتَ الْعَلِيمُ الْحَكِيمُ فَقَالَ لِلْمَلَائِكَةِ إِنِّي خالِقٌ بَشَراً مِنْ صَلْصالٍ مِنْ حَمَإٍ مَسْنُونٍ فَإِذا سَوَّيْتُهُ وَ نَفَخْتُ فِيهِ مِنْ رُوحِي فَقَعُوا لَهُ ساجِدِينَ قَالَ وَ كَانَ ذَلِکَ مِنَ اللَّهِ تَقْدِمَةً لِلْمَلَائِكَةِ قَبْلَ أَنْ يَخْلُقَهُ احْتِجَاجاً مِنْهُ عَلَيْهِمْ وَ مَا كَانَ اللَّهُ لِيُغَيِّرَ مَا بِقَوْمٍ إِلَّا بَعْدَ الْحُجَّةِ عُذْراً أَوْ نُذْراً فَأَمَرَ تَبَارَکَ وَ تَعَالَى مَلَكاً مِنَ الْمَلَائِكَةِ فَاغْتَرَفَ غُرْفَةً بِيَمِينِهِ فَصَلْصَلَهَا فِي كَفِّهِ فَجَمَدَتْ فَقَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ مِنْکَ أَخْلُقُ.

**[ترجمه]قصص راوندی: امام باقرعليه السلام فرمود: از امير المؤمنين عليه السّلام پرسيده شد که آيا پيش از آدم و فرزندانش در زمين آفريده ای از آفريده های خدا بوده اند که خدا را بپرستند؟ پاسخ فرمود: آری، البته در آسمان ها و زمين خلقی بودند که خدا را تقديس می کردند و تسبيح می گفتند، و در شب و روز بی سستی و کاستی او را بزرگ می داشتند. چون خدای عز و جل زمين ها را پيش از آسمان ها آفريد، فرشته های روحانی را آفريد که بال و پر داشتند و هرجا خدا می خواست پرواز می کردند، و آن ها را ميان طبقه های آسمان جا داد و شبانه روز او را تقديس می کردند، و اسرافيل و ميکائيل و جبرئيل را از ميان آن ها برگزيد. سپس خدای عز و جل در زمين جنيان روحانی بال دار آفريد که پائين تر از فرشته ها بودند، و آن ها را نگه داشت که در پريدن و ديگر چيزها به فرشته ها نرسند و آن ها را ميان طبقه های هفت زمين و بالای آنجا داد و خدا را شبانه روز تقديس می کردند و سست نمی شدند. سپس آفريده هايی پائين تر از آن ها آفريد، با تن و روح و بدون بال و پر، می خوردند و می نوشيدند، نامشان «نسناس» است. مانند خلقت آنان بودند ولی آدمی نيستند، آن هارا با جنيان در ميانه و پشت زمين جا داد، خدا را شبانه روز تقديس می کردند و در عبادت سستی نمی ورزيدند. و فرمود: جنيان به آسمان ها پرواز می کردند و به فرشته ها برمی خوردند و به آنها سلام می گفتند و از آن ها ديدن می کردند و با آن ها استراحت می کردند و از آن ها می آموختند.

سپس گروهی از جنيان و نسناس که خدا آن ها را آفريد و در ميانه های زمين با فرشته ها جا داد، از فرمان خدا سرپيچی کردند، و شرارت و بدمستی کردند و به ناحق ستم کردند، و به يکديگر در سرکشی در برابر خدا پيشدستی نمودند، تا آنجا که خون هم را ريختند، و تباهی به بار آوردند و پروردگاری خدای تعالی را منکر شدند. فرمود: گروه جنيان فرمانبر به کارهای خداپسند و فرمانبرداری او ايستادگی کردند و از دو گروه جن و نسناس که از فرمان خدا سرپيچی کردند جدا شدند. فرمود: خدا بال جنيانی را که از فرمان خدا سرپيچی کردند و تمرد نمودند فرو ريخت و نتوانستند به آسمان بپرند و به ديدار

فرشته ها بروند، چون گناه و نافرمانی کرده بودند. فرمود: گروه فرمانبر خدا از جنیان، شب و روز مانند قبل به آسمان پرواز می کردند و ابلیس که حارث نام داشت به فرشته ها وانمود می کرد که از گروه فرمانبر و اطاعت کنندگان است. سپس خدا خلقی آفرید که نه فرشته بودند، نه جن و نه نسناس. مانند خزنده ها در زمین می لولیدند. مانند چهارپایان از چراگاه زمین می خوردند و می نوشیدند. همه نر بودند و ماده نداشتند. خدا شهوت زن و دوستی فرزندان، و حرص و آرزوی دراز، و کام و لذت زندگی را در آن ها ننهاده بود. نه شب به آن ها تیره بود و نه روز آن ها را فرا می گرفت، نه از بهائم بودند و نه خزنده، برگ درخت ها لباسشان بود و از چشمه های جوشان و نهرهای بزرگ می نوشیدند. سپس خدا خواست آن ها را دو گروه سازد و گروهی را پشت محل طلوع آفتاب آن سوی دریا انداخت و برایشان شهری ساخت به نام جابرسا که دوازده هزار فرسخ در دوازده هزار فرسخ وسعت داشت و برج و بارویی آهنین ساخت که زمین را از آسمان جدا می‌نمود و سپس آن ها را در آن جا داد. و گروه دیگر را پشت محل غروب آفتاب و آن سوی دریا افکند و شهری برایشان ساخت به نام جابلقا، دوازده هزار فرسخ در دوازده هزار فرسخ، با برج و باروئی آهنین تا آسمان و آن ها را در آن جا داد، اهل جابرسا جای اهل جابلقا را نمی دانند و آن ها هم جای جابرسائیان را نمی دانند، و اهل میانه زمین از جن و نسناس هم هیچ کدام را نمی شناسند. و خورشید بر اهل میانه های زمین یعنی پری و نسناس می تابد و از حرارت و روشنی آن سود می برند، سپس در چشمه گل آلودی غروب می کند و اهل جابلقا از آن بی خبرند و نیز اهل جابرسا وقتی طلوع کند از آن بی خبرند، زیرا آن از پس جابرسا برمی آید و طلوع می کند و از پس جابلقا غروب می‌کند.

گفتند: یا امیر المؤمنین! پس چگونه می بینند و زنده می مانند؟ چگونه می خورند و می نوشند با اینکه خورشید بر آنها نمی تابد؟ فرمود: آن ها از نور خدا پرتو می گیرند که تابنده تر از نور خورشید است، نمی دانند که خدا خورشیدی آفریده و نه ماهی و نه اختران و نه کواکبی، و جز خدا را نمی شناسند. گفتند: یا امیر المؤمنین! ابلیس چه ارتباطی با آن ها دارد؟ فرمود: ابلیس را نمی شناسند و نامش را نشنیدند، و جز خدای یگانه و بی شریک را نمی شناسند. هیچ کدام هرگز خطاء و گناهی نمی ورزند، بیمار نمی شوند. پیر نمی شوند و تا روز رستاخیز نمی میرند. خدا را می پرستند و در عبادت سست نمی شوند، شب و روز برای آن ها یکسان است .

و فرمود: به راستی خداوند پس از هفت هزار سال بعد از خلق پری و نسناس، دوست داشت خلقی جدید بیافریند، و وقتی آفرینش خدا بر این شد که آدم را بیافریند، برای تدبیر و تقدیر آنچه او سازنده آن در آسمان ها و زمین بود، پرده های آسمان را بالا زد و سپس به فرشته ها فرمود: آفریده های جن و نسناس مرا در زمین بنگرید که آیا از کردار و فرمانبریشان در برابر من راضی هستید؟ و آن ها باخبر شدند و کردار آنان را از گناهان و خون ریزی و تباهی در زمین به ناحق دیدند و آن را بزرگ شمردند و غضبناک شدند و بر اهل زمین افسوس خوردند و خشم خود را مهار نکردند و گفتند: پروردگارا! تو عزیزی، جباری، قاهر وبزرگواری، و اینان همه آفریده ناتوان و خوار تواند؛ همه در زمین تو و زیر دست تو می چرخند و روزی تو را می خورند، و از عافیت تو بهره می برند و با این همه با این گناهان بزرگ نافرمانی تو می کنند و تو خشم نمی کنی و انتقام آنچه از آن ها می بینی و می شنوی را نمی‌گیری و این بر ما ناگوار است، و در خور تو نیست. حضرت فرمود: و چون خدا گفتار فرشته ها را شنید فرمود: من در زمین جایگزین و خلیفه می گذارم تا حجت من بر آفریده هایم در زمین من باشد. فرشته ها گفتند: منزهی تو پروردگار ما! آیا در آن کسی را می گذاری که در آن فساد انگیزد و خون ها بریزد و حال آنکه ما با

ستایش تو (تو را) تنزیه می کنیم و به تقدیست می پردازیم. خدای تعالی فرمود: ای ملائکه من! من چیزی می دانم که شما نمی دانید، من به دست خود آفریده ای می آفرینم، و از نسلش پیغمبران و رسولان و بنده های صالح و امامان هدایت را می آفرینم، و آنان را بر خلقم خلیفه خود در زمین می نمایم، تا آن ها را از معصیت و نافرمانیم باز دارند، و از عذابم آنان را بترسانند، و به فرمانبری و طاعتم راهنمایی کنند، و آن ها را به راهم هدایت کنند. آنان را حجت خود قرار می دهم، برای اتمام حجت و عذر و بیم دادن، و شیاطین را از زمینم می رانم و آن را از لوث وجودشان پاک می سازم و در هوا و گوشه های زمین و در بیابان ها جایشان می دهم. پس آفریده هایم آنان را نمی بینند، و آنان را نمی نگرند و همنشین و آمیخته با آن ها نمی شوند، با آن ها نمی خورند و نمی نوشند و نسل جنیان نافرمان را ازنسل آفریده و خلق خودم و برگزیده ام دور می کنم و در مجاورت خلق من نیستند، و میان جنیان و خلقم پرده می کشم، و خلقم جن را نمی بینند، و با آن ها همنشین نمی شوند و با هم نمی نوشند، و مانند آن ها یورش نمی کنند. و هر که از نسل خلقم که او را بزرگ داشتم و برای غیب خود برگزیدم، اگر مرا نافرمانی کند، آنان را به جایگاه معصیت کاران می برم، و به آبگاه آنان درمی آورم و باکی از این ندارم. فرشته ها گفتند: ما را جز آنچه به ما آموخته ای هیچ دانشی نیست، تویی دانای حکیم. و به فرشته ها فرمود: من آفریننده بشر هستم،آن را از گلی خشک و برگرفته از لجنی بدبو آفریدم، و چون او را ساختم و از روح خود در او دمیدم، همه برای او سجده کنید.

فرمود: این از خدا حجتی بود که عرضه داشت برای فرشته ها پیش از آنکه آدم را بیافریند و خدا چیزی را در قومی دگرگون نمی سازد، مگر پس از اتمام حجت و بیم دادن، و خدا یک فرشته را فرمان داد تا با دست راستش مشتی بر گرفت و آن را در دستش ساخته و خشک کرد و خدای عز و جل فرمود: از تو می آفرینم!

**[ترجمه]

إيضاح

أشباه خلقهم أی بالإنس أو بعضهم ببعض أو بالإضافه أی أشباه خلق الجن فمرحوا بالحاء المهمله يقال مرح كفرح أی أشر و بطر

ص: ۳۲۵

۱- ۱. فی المخطوطه: نسل خلقی.

۲- ۲. فی المخطوطه: نسل خلقی.

و اختال و نشط تبخترا(۱)

أو بـالجيم و المرج بالتحريك الفساد و القلق و الاختلاط و الاضـطراب و الفعل كفرح أيضا لا يلبسـهم الليل لعل المعنى أنهم لم يكونوا يحتاجون فى الليل إلى ستر و فى النهار إلى غشاء و ستر أو أنهم لما لم تطلع عليهم الشمس لا ليل عندهم و لا نهار(۲)

و يظهر من هـذا الخبر أن جابلقا و جابرسا خارجان من هـذا العالم خلق السـماء الرابعه بل السابعه على المشـهور و أهلهما صـنف من الملائكه أو شبيه بهم و اختصر الراوندى الخبر و تمامه مر بسند آخر فى المجلد الخامس.

**[ترجمه]«أشباه خلقهم»: يعنى شبيه انس. يا شباهت بعضـيشان به بعضى ديگر. يا بنا بر اضافه يعنى شبيه خلق جن. «فمرحوا»: «مرح» بر وزن فرح يعنى طغيان كرد و كفران نعمت كرد و بد مستى كرد و تكبر كرد و از روى ناز نشاط كرد.

و يا با جيم است كه «المَرَج» يعنى فساد و لغزش و اختلاط و اضـطراب. و فعلش نيز بر وزن فرح است. «و لا يلبسهم الليل» شايد منظور اين است كه در شب نياز به پوشش ندارند و در روز پرده و پوشش نمى خواهند. يا اينكه خورشيد بر آن ها نمى تابد و نـه شب دارنـد و نه روز. از اين خـبر روشن مى شـود كه جابلقـا و جابرسـا از اين جهـان خارجنـد و پشت آسـمان چهـارم بلكه هفتمنـد - بنـا بر مشـهور - و اهلشان صـنفى از فرشـته ها ياماننـد آن هاينـد. راونـدى خبر را مختصـر كرده، و تمام آن به سـند ديگرى در مجلد پنجم گذشت.

**[ترجمه]

«۶»

الْبَصَائِرُ، عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ يَزِيدَ عَنِ ابْنِ أَبِى عُمَيْرٍ(۳) عَنْ رِجَالِهِ عَنْ أَبِى

ص: ۳۲۶

۱- ۱. فى أكثر النسخ: و تبختر.

۲- ۲. بل الثانى متعين.

۳- ۳. هو محمّـد بن زيـاد بن عيسـى أبو أحمـد الأـزدىّ من موالى المهلب بن أبى صـفره، و قيل مولى بنى أميّه و الأول أصـح، بغـدادىّ الأصـل و المقـام، كـان أوثق النـاس عنـد الخاصّه و العامّه و أنسـكهم نسـكا و أورعهم و اعبـدهم، و كان من أصـحاب الإجماع، جليل القدر، عظيم الشأن. قال الفضل بن شاذان: دخلت العراق فرأيت أحدا يعاتب صاحبه و يقول له: أنت رجل عليك عيـال و تحتـاج ان تكسب عليهم؟ و مـا آمن أن تـذهب عينـاك لطول سـجودك، فلمـا أكثر عليه قـال: اكثرت على، ويحك لو ذهبت عين أحد من السـجود لذهبت عين ابن أبى عمير، ما ظنك برجل يسـجد سجده الشكر بعد صلاه الفجر فما يرفع رأسه الا عند زوال الشمس! كان متمولا ربّ خمسمائه الف درهم، روى الكشّىّ انه ضرب مائه و عشرين خشبه امام هارون، و تولى ضربه السندى بن شاهك على التشيع، و حبس فأدى مائه و أحد و عشرين الف درهم حتّى خلى عنه. و أيضا اخذه المامون و حبسه، و أصـابه من الجهـد و الضـيق امر عظيم و أخـذ المـأمون كـل شـى ء كان له و ذلك بعـد موت الرضا عليه السـلام قيل انه كان فى

الحبس أربع سنين، و روى المفيد(ره) فى الاختصاص انه حبس سبع عشر سنين، و فى حال استتاره و كونه فى الحبس دفنت أخته كتبه فهلكت الكتب، و قيل: تركها فى غرفه فسال عليها المطر فحدث من حفظه و ممّا كان سلف له فى ايدى الناس، فلهذا تسكن الاصحاب الى مراسيله، قال المحقق الداماد فى الرواشح السماويه(ص: ۶۷) مراسيل محمّد بن أبى عمير تعد فى حكم المسانيد، إلى أن قال: كان يروى ما يرويه باسانيد صحيحه، فلما ذهبت كتبه ارسل رواياته التى كانت هى من المضبوط المعلوم المسند عنده بسند صحيح، فمراسيله فى الحقيقه مسانيد معلومه الاتصال(انتهى) قال النجاشىّ(ص: ۲۵۰) لقى أبا الحسن موسى عليه السلام و سمع منه أحاديث- إلى أن قال- و روى عن الرضا عليه السلام(انتهى) و قيل انه ادرك أبا الحسن موسى عليه السلام و لم يرو عنه و روى عن الرضا و الجواد عليهما السلام و استظهر فى« جامع الرواه» انه ادرك أربعه من الأئمّه: الصادق: و الكاظم و الرضا و الجواد عليهم السلام و أيده بتأييدات يطول ذكرها.

عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام یَرْفَعُ الْحَدِیثَ إِلَی الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ علیهما السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ لِلَّهِ مَدِینَتَیْنِ إِحْدَاهُمَا بِالْمَشْرِقِ وَ الْأُخْرَی بِالْمَغْرِبِ عَلَیْهِمَا سُورَانِ مِنْ حَدِیدٍ وَ عَلَی کُلِّ مَدِینَةٍ أَلْفُ أَلْفِ مِصْرَاعٍ مِنْ ذَهَبٍ وَ فِیهَا سَبْعِینَ (۱)

أَلْفَ أَلْفِ لُغَةٍ یَتَکَلَّمُ کُلُّ لُغَةٍ بِخِلَافِ لُغَةِ صَاحِبِهِ وَ أَنَا أَعْرِفُ جَمِیعَ اللُّغَاتِ وَ مَا فِیهِمَا وَ مَا بَیْنَهُمَا وَ مَا عَلَیْهِمَا حُجَّةٌ غَیْرِی وَ الْحُسَیْنِ أَخِی (۲).

و منه عن أحمد بن الحسین عن أبیه بهذا الإسناد: مثله.

**[ترجمه]بصائر: روایتی از امام صادق علیه السلام آمده که آن را به امام حسن علیه السّلام رسانیده و می‌فرماید: به راستی برای خدا دو شهر است، یکی در مشرق و دیگری در مغرب. بر آن ها دو برج و بارو است از آهن و در هر شهری هزار هزار درب یک لنگه است از طلا، و در آن هفتاد هزار هزار زبان جداگانه است، و من همه آن زبان ها را و آنچه را در آن دو شهر و در میان آن ها است،می دانم و حجتی برای آن ها نیست جز من و برادرم حسین علیهما السّلام. این حدیث در کافی روایت شده - . الکافی ۱ : ۴۶۲ -

و در بصائر حدیث دیگری مانند آن آمده.

**[ترجمه]

«۷»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُثَنَّی عَنْ أَبِیهِ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ زَیْدٍ عَنْ جَابِرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَ وَ کَذلِکَ نُرِی إِبْراهِیمَ مَلَکُوتَ السَّماواتِ وَ الْأَرْضِ قَالَ فَکُنْتُ مُطْرِقاً إِلَی الْأَرْضِ فَرَفَعَ یَدَهُ إِلَی فَوْقٍ ثُمَّ قَالَ لِیَ ارْفَعْ رَأْسَکَ فَرَفَعْتُ رَأْسِی فَنَظَرْتُ إِلَی السَّقْفِ قَدِ انْفَجَرَ حَتَّی خَلَصَ بَصَرِی إِلَی نُورٍ سَاطِعٍ حَارَ بَصَرِی دُونَهُ قَالَ ثُمَّ قَالَ لِی رَأَی إِبْرَاهِیمُ مَلَکُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضِ هَکَذَا قَالَ لِی أَطْرِقْ فَأَطْرَقْتُ ثُمَّ قَالَ لِیَ ارْفَعْ رَأْسَکَ فَرَفَعْتُ رَأْسِی فَإِذَا السَّقْفُ عَلَی حَالِهِ قَالَ ثُمَّ أَخَذَ بِیَدِی وَ قَامَ وَ أَخْرَجَنِی مِنَ الْبَیْتِ الَّذِی کُنْتُ فِیهِ وَ أَدْخَلَنِی بَیْتاً آخَرَ فَخَلَعَ ثِیَابَهُ الَّتِی کَانَتْ عَلَیْهِ وَ لَبِسَ ثِیَاباً غَیْرَهَا ثُمَّ قَالَ لِی غُضَّ بَصَرَکَ فَغَضَضْتُ بَصَرِی وَ قَالَ لِی لَا تَفْتَحْ عَیْنَکَ فَلَبِثْتُ سَاعَةً ثُمَّ قَالَ لِی أَ تَدْرِی أَیْنَ أَنْتَ قُلْتُ لَا جُعِلْتُ فِدَاکَ فَقَالَ لِی فِی الظُّلْمَةِ الَّتِی سَلَکَهَا ذُو الْقَرْنَیْنِ فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ أَ تَأْذَنُ لِی أَنْ أَفْتَحَ عَیْنِی فَقَالَ لِیَ افْتَحْ فَإِنَّکَ لَا تَرَی شَیْئاً فَفَتَحْتُ عَیْنِی فَإِذَا أَنَا فِی ظُلْمَةٍ لَا أُبْصِرُ فِیهَا مَوْضِعَ قَدَمِی ثُمَّ سَارَ قَلِیلًا وَ وَقَفَ فَقَالَ لِی هَلْ تَدْرِی أَیْنَ أَنْتَ قُلْتُ لَا قَالَ أَنْتَ وَاقِفٌ عَلَی عَیْنِ الْحَیَاةِ الَّتِی

شَرِبَ مِنْهَا الْخَضِرُ وَ خَرَجْنَا مِنْ ذَلِکَ الْعَالَمِ إِلَی عَالَمٍ آخَرَ فَسَلَکْنَا فِیهِ فَرَأَیْنَا کَهَیْئَةِ عَالَمِنَا فِی بِنَائِهِ وَ مَسَاکِنِهِ وَ أَهْلِهِ ثُمَّ خَرَجْنَا إِلَی عَالَمٍ ثَالِثٍ کَهَیْئَةِ الْأَوَّلِ

۱- ۱. سبعون(ط).

۲- ۲. رواه فی الکـافی(ج ۱، ص ۴۶۲) عن أحمـد بن محمّد و محمّد بن یحیی، عن محمّد الحسـین، عن یعقوب بن یزید، عن ابن أبی عمیر عن رجاله.

وَ الثَّانِی حَتَّی وَرَدْنَا خَمْسَهَ عَوَالِمَ قَالَ ثُمَّ قَالَ هَذِهِ مَلَکُوتُ الْأَرْضِ وَ لَمْ یَرَهَا إِبْرَاهِیمُ وَ إِنَّمَا رَأَی مَلَکُوتَ السَّمَاوَاتِ وَ هِیَ اثْنَا عَشَرَ عَالَماً کُلُّ عَالَمٍ کَهَیْئَهِ مَا رَأَیْتَ کُلَّمَا مَضَی مِنَّا إِمَامٌ سَکَنَ أَحَدَ هَذِهِ الْعَوَالِمِ حَتَّی یَکُونَ آخِرُهُمُ الْقَائِمَ فِی عَالَمِنَا الَّذِی نَحْنُ سَاکِنُوهُ قَالَ ثُمَّ قَالَ لِی غُضَّ بَصَرَکَ فَغَضَضْتُ بَصَرِی ثُمَّ أَخَذَ بِیَدِی فَإِذَا نَحْنُ فِی الْبَیْتِ الَّذِی خَرَجْنَا مِنْهُ فَنَزَعَ تِلْکَ الثِّیَابَ وَ لَبِسَ الثِّیَابَ الَّتِی کَانَتْ عَلَیْهِ وَ عُدْنَا إِلَی مَجْلِسِنَا فَقُلْتُ جُعِلْتُ فِدَاکَ کَمْ مَضَی مِنَ النَّهَارِ قَالَ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ.

**[ترجمه]از همـان آمـده که جـابر می گویـد: از امـام بـاقر علیه السـلام درباره قول خـدای عز و جل «و کـذلک نری إبراهیم ملکوت السمواوات و الأرض»، - . انعام / ۷۵ - {و این گونه ملکوت آسـمانها و زمین را به ابراهیم نمایاندیم.}پرسیدم. سرم به زیر بود و امام دستش را بالا آورد و فرمود: سرت را بالا کن، سرم را بالا بردم و دیدم سقف شکافت تا دیده ام به نوری افتاد که چشـمم به آن خیره شـد. سـپس فرمود: ابراهیم ملکوت آسـمان هـا را چنین دیـد. و فرمود: سـر به زیر بیـاور، به زیر آوردم، سپس فرمود: سر برآور، برآوردم و سقف برجا بود. سپس دستم را گرفت و برخاست و مرا از خانه ای که در آن بودیم خارج کرد و به خـانه دیگر برد و جـامه اش را کنـد و جـامه دیگر پوشـید. سـپس به من فرمود: چشم خود را ببنـد و چشـمم را بسـتم. فرمود: چشـمت را بـاز نکن و سـاعتی گـذشت و به من فرمود: می‌دانی در کجایی؟ گفتم: نه قربانت! فرمود در آن تاریکی که ذو القرنیـن پیمـود. گفتم، قربـانت گردم! اجـازه می دهی چشـمم را بـاز کنم؟ فرمـود: بـاز کن که چیزی نخـواهی دیـد، چشـم گشـودم و به ناگـاه در یـک تـاریکی بـودم که جـای پـای خود را نمی دیـدم، سـپس انـدکی رفت و ایسـتاد و فرمود: می‌دانی کجایی؟ گفتم: نه. فرمود: بر سرچشـمه زندگانی که خضر از آن نوشید. و از آن عالم درآمدیم و به عالم دیگر برآمدیم، و در آن راه رفتیم و ساختمـان و مسـاکن و اهل آن ماننـد عالم ما بودنـد. و به عالم سومی درآمـدیم به همان شـکل، تا به پنـج عالم گـذر کردیم. فرمود: این ملکوت زمین است که ابراهیم ندیـده است و همان ملکوت آسـمان ها را دیده، ملکوت زمین دوازده عالم است، هر کـدام به شـکلی است که دیـدی. هر امامی از ما در یکی از این عالم ها جای می گیرد تا آخری آن ها که امام قائم است در عالمی می ماند که ما در آن جا داریم. جابر می گوید، سـپس به من فرمود: چشم ببند، بسـتم و دستم را گرفت و ناگـاه در همـان خـانه بـودیم که از آن خـارج شـدیم، و آن جـامه هـا را کنـد و جـامه ای که داشت پوشـید و به مجلس خـود بازگشتیم. گفتم: قربانت گردم! از روز چقدر گذشته؟ فرمود: سه ساعت.

**[ترجمه]

بیان

و لم یرها إبراهیم أی کلها أو فی وقت الاحتجاج علی قومه و رآها بعدا و کأن فی قراءتهم علیهم السلام و الأرض بالنصب.

**[ترجمه]ابراهیم آن را ندیـده، یعنی همه را یـا در هنگـام مناظره با قومش آن را ندیـده و از آن پس دیـده، و گویا در قرائت اهل بیت (الارض) منصوب است.

**[ترجمه]

الْبَصَائِرُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ مَالِكٍ الْكَوفِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَمَّارٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام فَرَكَضَ بِرِجْلِهِ الْأَرْضَ فَإِذَا بَحْرٌ فِيهِ سُفُنٌ مِنْ فِضَّةٍ فَرَكِبَ وَ رَكِبْتُ مَعَهُ حَتَّى انْتَهَى إِلَى مَوْضِعٍ فِيهِ خِيَامٌ مِنْ فِضَّةٍ فَدَخَلَهَا ثُمَّ خَرَجَ فَقَالَ رَأَيْتَ الْخَيْمَةَ الَّتِي دَخَلْتُهَا أَوَّلًا فَقُلْتُ نَعَمْ قَالَ تِلْكَ خَيْمَةُ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله وَ الْأُخْرَى خَيْمَةُ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام وَ الثَّالِثَةُ خَيْمَةُ فَاطِمَةَ وَ الرَّابِعَةُ خَيْمَةُ خَدِيجَةَ(۱) وَ الْخَامِسَةُ خَيْمَةُ الْحَسَنِ وَ السَّادِسَةُ خَيْمَةُ الْحُسَيْنِ وَ السَّابِعَةُ خَيْمَةُ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ وَ الثَّامِنَةُ خَيْمَةُ أَبِي وَ التَّاسِعَةُ خَيْمَتِي وَ لَيْسَ أَحَدٌ مِنَّا يَمُوتُ إِلَّا وَ لَهُ خَيْمَةٌ يَسْكُنُ فِيهَا.

**[ترجمه]در بصائر آمده که ابی بصیر گفت: نزد امام صادق علیه السلام بودم و پای بر زمین کوفت و به ناگاه دریایی دیدم که کشتیهای نقره در آن بود، سوار کشتی نقره شد و به همراهش سوار شدم، تا به جایی رسید که در آن خیمه هایی از نقره برپا بود، درون آن ها رفت و از آن ها خارج شد و به من فرمود: آن خیمه را دیدی که نخست درون آن رفتم؟ گفتم: آری. فرمود: آن خیمه رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله بود و دیگری خیمه امیر المؤمنین علیه السّلام و سومی از فاطمه و چهارم از خدیجه و پنجم از امام حسن و ششم از حسین و هفتم از علی بن حسین و هشتم چادر پدرم بود و نهم از آن خودم، و کسی از ما نمی میرد جز اینکه چادر وخیمه ای دارد و در آن جای می گیرد.

**[ترجمه]

«۹»

وَ مِنْهُ، عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْحَجَّالِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ الْحُسَيْنِ اللُّؤْلُؤِيِّ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِنَانٍ عَنِ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ سَدِيرٍ قَالَ قَالَ أَبُو جَعْفَرٍ عليه السلام: يَا أَبَا الْفَضْلِ إِنِّي لَأَعْرِفُ رَجُلًا مِنَ الْمَدِينَةِ أَخَذَ قَبْلَ مَطْلِعِ الشَّمْسِ وَ قَبْلَ غُرُوبِهَا إِلَى الْفِئَةِ الَّتِي قَالَ اللَّهُ وَ مِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ لِمُشَاجَرَةٍ كَانَتْ فِيمَا بَيْنَهُمْ فَأَصْلَحَ بَيْنَهُمْ.

**[ترجمه]و در همان آمده که سدیر نقل می کند: امام باقر علیه السلام به من فرمود: ای ابا الفضل، من در مدینه مردی را می‌شناسم که پیش از برآمدن خورشید و پیش از غروبش نزد گروهی رفت که خدا فرموده: «و از قوم موسی امتی باشند که به حق راهنمایی می کنند و به حق داوری می کنند»، برای (حل) کشمکشی که میان آن ها بود و آن را اصلاح کرد.

**[ترجمه]

«۱۰»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ إِسْمَاعِيلَ بْنِ مُوسَى عَنْ أَبِيهِ عَنْ جَدِّهِ

۱- ۱. خدیجه(خ).

عَنْ عَمِّهِ عَبْدِ الصَّمَدِ بْنِ عَلِيٍّ قَالَ: دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عليهما السلام فَقَالَ لَهُ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ مَنْ أَنْتَ قَالَ أَنَا مُنَجِّمٌ قَالَ فَأَنْتَ عَرَّافٌ قَالَ فَنَظَرَ إِلَيْهِ ثُمَّ قَالَ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى رَجُلٍ قَدِمَ مُذْ دَخَلْتَ عَلَيْنَا فِي أَرْبَعَةَ عَشَرَ عَالَماً كُلُّ عَالَمٍ أَكْبَرُ مِنَ الدُّنْيَا ثَلَاثَ مَرَّاتٍ لَمْ يَتَحَرَّكْ مِنْ مَكَانِهِ قَالَ مَنْ هُوَ قَالَ أَنَا وَ إِنْ شِئْتَ أَنْبَأْتُكَ بِمَا أَكَلْتَ وَ ادَّخَرْتَ فِي بَيْتِكَ.

**[ترجمه]و نیز آمده که عبد الصمد بن علی گفت: مردی نزد امام سجاد علیه السّلام آمد و امام به او فرمود: تو کیستی؟ گفت: من منجّم هستم. فرمود: پس اخترشناس و طالع بینی! و به او نگریست و سپس فرمود: آیا به تو مردی را نشان بدهم که از آنگاه که نزد ما آمدی در چهارده عالم گام زد که هر کدامشان بزرگتر از سه برابر دنیا است و از جای خودش هم نجنبید؟ منجّم گفت: او کیست؟ فرمود: من هستم و اگر بخواهی تو را آگاه می کنم به آنچه خوردی و به آنچه در خانه ات ذخیره کردی.

**[ترجمه]

«۱۱»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ بَعْضِ رِجَالِهِ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ عليهم السلام قَالَ: إِنَّ لِلَّهِ بَلْدَةً خَلْفَ الْمَغْرِبِ يُقَالُ لَهَا جَابَلْقَا وَ فِي جَابَلْقَا سَبْعُونَ أَلْفَ أُمَّةٍ لَيْسَ مِنْهَا أُمَّةٌ إِلَّا مِثْلَ هَذِهِ الْأُمَّةِ فَمَا عَصَوُا اللَّهَ طَرْفَةَ عَيْنٍ فَمَا يَعْمَلُونَ عَمَلًا وَ لَا يَقُولُونَ قَوْلًا إِلَّا الدُّعَاءَ عَلَى الْأَوَّلَيْنِ (۱) وَ الْبَرَاءَةَ مِنْهُمَا وَ الْوَلَايَةَ لِأَهْلِ بَيْتِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله

**[ترجمه]و از همان آمده که امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود: خدا را شهری است پشت مغرب که «جابلقا» نام دارد و در آن هفتاد هزار امت است و هر کدام مانند امت این جهانند و یک چشم به همزدن نافرمانی خدا نکردند و هیچ کاری نمی کنند و هیچ نمی گویند جز نفرین به دوتای اول -. یعنی جبت و طاغوت - و بیزاری از آن ها و اظهار دوستی به خاندان پیغمبر صلی اللّٰه علیه و آله.

**[ترجمه]

«۱۲»

وَ مِنْهُ، عَنْ يَعْقُوبَ بْنِ إِسْحَاقَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ الْجَرِيرِيِّ عَنْ أَبِي عِمْرَانَ الْأَرْمَنِيِّ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْجَارُودِ عَمَّنْ حَدَّثَهُ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: إِنَّ مِنْ وَرَاءِ أَرْضِكُمْ هَذِهِ أَرْضاً بَيْضَاءَ ضَوْؤُهَا مِنْهَا فِيهَا خَلْقٌ يَعْبُدُونَ اللَّهَ لَا يُشْرِكُونَ بِهِ شَيْئاً يَتَبَرَّءُونَ مِنْ فُلَانٍ وَ فُلَانٍ.

**[ترجمه]و در همان، امام صادق علیه السّلام فرمود : همانا در پس این زمین شما زمین درخشانی است که پرتو این از آن است، در آن خلقی است که خدا را می پرستند و چیزی را با او شریک نمی سازند و همه از فلان و فلانی بیزاری می جویند.

**[ترجمه]

«۱۳»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُوسَى عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ مُوسَى الْخَشَّابِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَسَّانَ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ بْنِ كَثِيرٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ مِنْ وَرَاءِ عَيْنِ شَمْسِكُمْ هَذِهِ أَرْبَعِينَ عَيْنَ شَمْسٍ فِيهَا خَلْقٌ كَثِيرٌ وَ إِنَّ مِنْ وَرَاءِ قَمَرِكُمْ أَرْبَعِينَ قَمَراً فِيهَا خَلْقٌ كَثِيرٌ لَا يَدْرُونَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ أَمْ لَمْ يَخْلُقْهُ أُلْهِمُوا إِلْهَاماً لَعْنَةَ فُلَانٍ وَ فُلَانٍ.

**[ترجمه]و در همان، امام صادق علیه السّلام فرمود: به راستی پشت این چشمه خورشید شما چهل چشمه خورشید است و در آنها خلق بسیاری است، و به راستی پشت ماه شما چهل ماه است و در آن ها خلق بسیاری است، نمیدانند خدا آدمی را آفریده یا نه، و لعن بر فلان و فلان بر آنان الهام شده است.

**[ترجمه]

«۱۴»

وَ مِنْهُ، عَنْ سَلَمَةَ بْنِ الْخَطَّابِ عَنْ سُلَيْمَانَ بْنِ سَمَاعَةَ وَ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ سَمَاعَةَ يَرْفَعُهُ إِلَى الْحَسَنِ وَ أَبِی الْجَارُودِ وَ ذَكَرَاهُ عَنْ أَبِی سَعِيدٍ الْهَمْدَانِيِّ قَالَ قَالَ الْحَسَنُ بْنُ عَلِيٍّ علیهما السلام: إِنَّ لِلَّهِ مَدِينَةً فِی الْمَشْرِقِ وَ مَدِينَةً فِی الْمَغْرِبِ عَلَى كُلِّ وَاحِدٍ سُورٌ مِنْ حَدِيدٍ فِی كُلِّ سُورٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مِصْرَاعٍ يَدْخُلُ

ص: ۳۲۹

۱- ۱. يعنى الجبت و الطاغوت.

مِنْ كُلِّ مِصْرَاعٍ سَبْعُونَ أَلْفَ لُغَهٍ آدَمِيٍّ لَيْسَ مِنْهَا لُغَهٌ إِلَّا مُخَالِفُ الْأُخْرَى وَ مَا مِنْهَا لُغَهٌ إِلَّا وَ قَدْ عَلِمْنَاهَا وَ مَا فِيهِمَا وَ مَا بَيْنَهُمَا ابْنُ نَبِيٍّ غَيْرِی وَ غَيْرُ أَخِی وَ أَنَا الْحُجَّهُ عَلَيْهِمْ.

**[ترجمه]و از همـان است که امام حسن علیه السـلام فرمود: به راستی خـدا را دو شـهر است، شـهری در مشـرق و شـهری در مغرب، و هر کـدام را باروئی و برجی است از آهن، در هر باروئی هفتاد هزار لنگه در است که از هر لنگه آن هفتاد هزار زبان آدمی که هر یـک بـا دیگری تفـاوت دارنـد، داخـل می شـود و مـا همه آن زبـان هـا را میـدانیم و در آن هـا و در میـان آن ها پیغمبرزاده ای جز من و جز برادرم نیست، و من حجت بر همه آن ها هستم.

**[ترجمه]

«۱۵»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الزَّيَّاتِ (۱)

عَنْ عُبَيْدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ الدِّهْقَانِ عَنْ أَبِی الْحَسَنِ علیه السلام قَالَ سَمِعْتُهُ يَقُولُ: إِنَّ لِلَّهِ خَلْفَ هَذَا النِّطَاقِ زَبَرْجَدَهً خَضْرَاءَ فَمِنْ خُضْرَتِهَا اخْضَرَّتِ السَّمَاءُ قَالَ قُلْتُ وَ مَا النِّطَاقُ قَالَ الْحِجَابُ وَ لِلَّهِ وَرَاءَ ذَلِکَ سَبْعُونَ أَلْفَ عَالَمٍ أَكْثَرَ مِنْ عَدَدِ الْإِنْسِ وَ الْجِنِّ وَ كُلُّهُمْ يَلْعَنُ فُلَاناً وَ فُلَاناً.

**[ترجمه]و در همـان آمـده امـام هادی علیه السّلام می فرمود: به راستی برای خـدا در پشت این نطاق آسـمانی، یک زبرجد سبزی است که آسـمان سبزه فام است. گفتم: نطاق چیست؟ فرمود: پرده است، و برای خدا در پشت آن هفتاد هزار عالم است، بیش از تعداد آدمیان و جنیان و همه فلان و فلان را لعنت می کنند.

**[ترجمه]

بیان

لعـل المراد بالنطـاق الجبال المحسوسه لنا و بالزبرجـده جبل قاف أو المراد بالنطاق ذلک الجبل و الزبرجـده خلفه و یحتمل علی بعد السماء قال فی

النهایه فی حدیث العباس یمدح النبی صلی الله علیه و آله

حتی احتوی بیتک المهیمن من*** خندف علیاء تحتها النطق.

النطق جمع نطـاق و هی أعراض من جبـال بعضـها فوق بعض أی نواح و أوساط منها شـبهت بالنطق التی تشـد بها أوساط الناس (۲)

انتهی و فی بعض الکتب النطاف بالفاء جمع نطفه و هی الماء الصافی أی خلف البحار فتفسیرها بالحجاب لأنها موانع من الوصول إلی ما وراءها لکنه بعید.

أقول: أوردنا أخبارا کثیره من هذا الباب فی کتاب الحجه فی باب أنهم الحجه علی جمیع العوالم.

**[ترجمه]شاید مقصود از نطاق، کوه ها باشد که به چشم ما می آیند، و مقصود از زبرجد کوه قاف است، یا مقصود از نطاق همان کوه است و مقصود از زبرجد پشت آن است، و بعید است که مقصود آسمان باشد، در النهایه آمده: در شرح حدیث مدح عباس در وصف پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله: تا در برگرفت خاندان والای تو از خندف والا که زیر آن نطاق ها بود. نطق جمع نطاق است و نطاق دورنمای یک رشته کوه بلند و کوتاه که مانند کمربندی است که به میان ببندند. - . النهایه ۴ : ۱۵۴ - و در برخی کتاب ها نطاف با فاء یک نقطه آمده یعنی آب زلال پشت دریاها و تفسیر آن به حجاب برای این است که مانع دیدن پس از خود است. ولی آن بعید به نظر می رسد.

اخبار بسیاری به این مضمون در کتاب حجت آوردم، در باب اینکه ائمه علیهم السّلام حجت بر همه عوالم هستند.

**[ترجمه]

«۱۶»

جَامِعُ الْأَخْبَارِ، قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: إِنَّ مُوسَی سَأَلَ رَبَّهُ عَزَّ وَ جَلَ

ص: ۳۳۰

۱- ۱. الظاهر أنّه مصحف« علی بن الریان» کما روی فی الکافی(ج ۲، ص ۴۹۴) عن أحمد بن الحسین عن علیّ بن الریان عن عبید اللّه بن عبد اللّه الدهقان، و هو علیّ بن الریان بن الصلت الأشعریّ القمّیّ الثقه، عده الشیخ- ره- من أصحاب الهادی علیه السلام و وکلائه، و ذکر فی الفهرست ان له مع اخیه« محمد» کتابا مشترکا بینهما.

۲- ۲. النهایه، ج ۴، ص ۱۵۴.

أَنْ يُعَرِّفَهُ بَدْءَ الدُّنْيَا مُنْذُ كَمْ خُلِقَتْ فَأَوْحَى اللَّهُ تَعَالَى إِلَى مُوسَى تَسْأَلُنِي عَنْ غَوَامِضِ عِلْمِي فَقَالَ يَا رَبِّ أُحِبُّ أَنْ أَعْلَمَ ذَلِكَ فَقَالَ يَا مُوسَى خَلَقْتُ الدُّنْيَا مُنْذُ مِائَةِ أَلْفِ أَلْفِ عَامٍ عَشْرَ مَرَّاتٍ وَ كَانَتْ خَرَاباً خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ بَدَأْتُ فِي عِمَارَتِهَا فَعَمَرْتُهَا خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ خَلَقْتُ فِيهَا خَلْقاً عَلَى مِثَالِ الْبَقَرِ يَأْكُلُونَ رِزْقِي وَ يَعْبُدُونَ غَيْرِي خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ أَمَتُّهُمْ كُلَّهُمْ فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ ثُمَّ خَرَّبْتُ الدُّنْيَا خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ بَدَأْتُ فِي عِمَارَتِهَا فَمَكَثَتْ عَامِرَةً خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ خَلَقْتُ فِيهَا بَحْراً فَمَكَثَ الْبَحْرُ خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ لَا شَيْ ءٌ مَجَّاجاً مِنَ الدُّنْيَا يَشْرَبُ ثُمَّ خَلَقْتُ دَابَّةً وَ سَلَّطْتُهَا عَلَى ذَلِكَ الْبَحْرِ فَشَرِبَتْهُ بِنَفَسٍ وَاحِدٍ ثُمَّ خَلَقْتُ خَلْقاً أَصْغَرَ مِنَ الزُّنْبُورِ وَ أَكْبَرَ مِنَ الْبَقِّ فَسَلَّطْتُ ذَلِكَ الْخَلْقَ عَلَى هَذِهِ الدَّابَّةِ فَلَدَغَهَا وَ قَتَلَهَا فَمَكَثَتِ الدُّنْيَا خَرَاباً خَمْسِينَ أَلْفَ عاما [عَامٍ] ثُمَّ بَدَأْتُ فِي عِمَارَتِهَا فَمَكَثَتْ خَمْسِينَ أَلْفَ سَنَةٍ ثُمَّ جَعَلْتُ الدُّنْيَا كُلَّهَا آجَامَ الْقَصَبِ وَ خَلَقْتُ السَّلَاحِفَ وَ سَلَّطْتُهَا عَلَيْهَا فَأَكَلَتْهَا حَتَّى لَمْ يَبْقَ شَيْ ءٌ ثُمَّ أَهْلَكْتُهَا فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ فَمَكَثَتِ الدُّنْيَا خَرَاباً خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ بَدَأْتُ فِي عِمَارَتِهَا فَمَكَثَتْ عَامِرَةً خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ خَلَقْتُ ثَلَاثِينَ آدم آدماً ثَلَاثِينَ أَلْفَ سَنَةٍ مِنْ آدَمَ إِلَى آدَمَ أَلْفُ سَنَةٍ فَأَفْنَيْتُهُمْ كُلَّهُمْ بِقَضَائِي وَ قَدَرِي ثُمَّ خَلَقْتُ فِيهَا خَمْسِينَ أَلْفَ أَلْفِ مَدِينَةٍ مِنَ الْفِضَّةِ الْبَيْضَاءِ وَ خَلَقْتُ فِي كُلِّ مَدِينَةٍ مِائَةَ أَلْفِ أَلْفِ قَصْرٍ مِنَ الذَّهَبِ الْأَحْمَرِ فَمَلَأْتُ الْمُدُنَ خَرْدَلًا عِنْدَ الْهَوَاءِ يَوْمَئِذٍ أَلَذَّ مِنَ الشَّهْدِ وَ أَحْلَى مِنَ الْعَسَلِ وَ أَبْيَضَ مِنَ الثَّلْجِ ثُمَّ خَلَقْتُ طَيْراً وَاحِداً أَعْمَى وَ جَعَلْتُ طَعَامَهُ فِي كُلِّ أَلْفِ سَنَةٍ حَبَّةً مِنَ الْخَرْدَلِ

أَكَلَهَا حَتَّى فَنِيَتْ ثُمَّ خَرَّبْتُهَا فَمَكَثَتْ خَرَاباً خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ بَدَأْتُ فِي عِمَارَتِهَا فَمَكَثَتْ عَامِرَةً خَمْسِينَ أَلْفَ عَامٍ ثُمَّ خَلَقْتُ أَبَاكَ آدَمَ علیه السلام بِيَدِي يَوْمَ الْجُمُعَةِ وَقْتَ الظُّهْرِ وَ لَمْ أَخْلُقْ مِنَ الطِّينِ غَيْرَهُ وَ أَخْرَجْتُ مِنْ صُلْبِهِ النَّبِيَّ مُحَمَّداً(۱).

**[ترجمه]جامع الاخبار: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: موسی از پروردگارش خواست که به او بفهماند از چه زمانی دنیا را آغاز کرده، خدا به موسی وحی کرد، آیا تو از پیچیده گی های دانشم از من می پرسی؟ گفت: پروردگارا! دوست دارم آن را بدانم. فرمود:ای موسی! ده برابر چند میلیون سال است که دنیا را آفریدم، پنجاه هزار سال ویرانه بود، و پنجاه هزار سال آن را آباد کردم، سپس در آن مردمی چون گاو آفریدم که روزی مرا می خوردند و غیر مرا می پرسیدند تا پنجاه هزار سال، سپس همه را در یک ساعت میرانیدم و دنیا را پنجاه هزار سال ویران کردم، باز آبادش کردم تا پنجاه هزار سال. سپس دریایی در آن آفریدم تا پنجاه هزار سال و چیزی نبود که یک مزه آب بنوشد، سپس یک جانوری آفریدم و بر آن دریا مسلط کردم و آن را در یک نفس نوشید. سپس خلقی آفریدم کوچکتر از زنبور و بزرگ تر از پشه و آن ها را بر آن جانور مسلط کردم تا او را گزیدند و کشتند و دنیا ویران شد پنجاه هزار سال، سپس آن را باز پنجاه هزار سال آباد کردم. سپس همه دنیا را نیزاری ساختم و لاک پشت ها آفریدم و بر آن مسلط نمودم، و آن ها را خوردند تا چیزی از آن ها نماند. سپس همه را در یک ساعت نابود کردم و دنیا تا پنجاه هزار سال ویران ماند. سپس تا پنجاه هزار سال آن را آباد کردم، سپس سی آدم آفریدم در سی هزار سال که فاصله آدمی تا آدم دیگر هزار سال بود، و همه را به قضا و قدرم نابود کردم، سپس در آن پنجاه ملیون شهر از نقره سپید آفریدم، و در هر شهر صد ملیون کاخ از طلای سرخ، و همه شهرها را تا فضا پر از دانه خردل نمودم که در آن روز از شکر خوشمزه تر بود و از عسل شیرین تر و از برف سپیدتر، سپس پرنده کوری آفریدم که در هر هزار سال یک دانه خردل خوراکش بود و آن ها را خورد تا پایان یافتند. سپس دنیا را ویران کردم تا پنجاه هزار سال، سپس آن را آباد ساختم تا پنجاه هزار سال. سپس در روز جمعه هنگام ظهر پدرت آدم را به دست خود آفریدم، و جز او را از گِل نیافریدم. و از صُلب او پیغمبر محمّد صلّی اللّه علیه و آله را برآوردم.

**[ترجمه]

بیان

هذه من روایات المخالفین أوردها صاحب الجامع فأوردتها و لم أعتمد علیها.

۱- ۱. هذه الروایه أشبه بالقصص التخیلیه، و الاعراض عن الشرح و التوجیه لها أولی: علی أنها مرسله لا تعویل علیها.

**[ترجمه]این روایت از مخالفین است که مؤلف جامع آن را نقل کرده و من هم از او نقل کردم و اعتماد به آن ندارم.

**[ترجمه]

«۱۷»

كِتَابُ مُنْتَخَبِ الْبَصَائِرِ، وَ كِتَابُ الْمُحْتَضَرِ، عَنْ سَعْدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى وَ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى الْيَقْطِينِيِّ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ سَعِيدٍ(۱)

عَنْ فَضَالَةَ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ بُرَيْدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ مِيرَاثِ الْعِلْمِ مَا مَبْلَغُهُ أَ جَوَامِعُ مَا هُوَ مِنْ هَذَا الْعِلْمِ أَمْ تَفْسِيرُ كُلِّ شَيْ ءٍ مِنْ هَذِهِ الْأُمُورِ الَّتِي نَتَكَلَّمُ فِيهَا فَقَالَ إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَدِينَتَيْنِ مَدِينَةً بِالْمَشْرِقِ وَ مَدِينَةً بِالْمَغْرِبِ فِيهِمَا قَوْمٌ لَا يَعْرِفُونَ إِبْلِيسَ وَ لَا يَعْلَمُونَ بِخَلْقِ إِبْلِيسَ نَلْقَاهُمْ فِي كُلِّ حِينٍ فَيَسْأَلُونَّا عَمَّا يَحْتَاجُونَ إِلَيْهِ وَ يَسْأَلُونَّا عَنِ الدُّعَاءِ فَنُعَلِّمُهُمْ وَ يَسْأَلُونَّا عَنْ قَائِمِنَا مَتَى يَظْهَرُ وَ فِيهِمْ عِبَادَةٌ وَ اجْتِهَادٌ شَدِيدٌ وَ لِمَدِينَتِهِمْ أَبْوَابٌ مَا بَيْنَ الْمِصْرَاعِ إِلَى الْمِصْرَاعِ مِائَةُ فَرْسَخٍ لَهُمْ تَقْدِيسٌ وَ تَمْجِيدٌ وَ دُعَاءٌ وَ اجْتِهَادٌ شَدِيدٌ لَوْ رَأَيْتُمُوهُمْ لَاحْتَقَرْتُمْ عَمَلَكُمْ يُصَلِّي الرَّجُلُ مِنْهُمْ شَهْراً لَا يَرْفَعُ رَأْسَهُ مِنْ سَجْدَتِهِ طَعَامُهُمُ التَّسْبِيحُ وَ لِبَاسُهُمُ الْوَرَقُ وَ وُجُوهُهُمْ مُشْرِقَةٌ بِالنُّورِ إِذَا رَأَوْا مِنَّا وَاحِداً لَحَسُوهُ وَ اجْتَمَعُوا إِلَيْهِ وَ أَخَذُوا مِنْ أَثَرِهِ مِنَ الْأَرْضِ يَتَبَرَّكُونَ بِهِ لَهُمْ دَوِيٌّ إِذَا صَلَّوْا كَأَشَدَّ مِنْ دَوِيِّ الرِّيحِ الْعَاصِفِ مِنْهُمْ جَمَاعَةٌ لَمْ يَضَعُوا السِّلَاحَ مُنْذُ كَانُوا يَنْتَظِرُونَ قَائِمَنَا يَدْعُونَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ يُرِيَهُمْ إِيَّاهُ وَ عُمُرُ أَحَدِهِمْ أَلْفُ سَنَةٍ إِذَا رَأَيْتَهُمْ رَأَيْتَ الْخُشُوعَ وَ الِاسْتِكَانَةَ وَ طَلَبَ مَا يُقَرِّبُهُمْ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ إِذَا احْتَبَسْنَا عَنْهُمْ ظَنُّوا أَنَّ ذَلِكَ مِنْ سَخَطٍ يَتَعَاهَدُونَ أَوْقَاتَنَا الَّتِي نَأْتِيهِمْ

ص: ۳۳۲

۱- ۱. الحسين بن سعيد بن حماد بن مهران مولى عليّ بن الحسين عليهما السلام- أبو محمّد الأهوازى الثقه، روى عن الرضا و الجواد و الهادى عليهم السلام اصله كوفيّ و انتقل مع أخيه الحسن الى الأهواز ثمّ تحول الى قم فنزل على الحسن بن ابان و توفى بها، و عن النجاشيّ انه قال، قال لى أبو الحسن البغداديّ السورائى البزاز، قال لنا الحسين بن يزيد السورائى، كل شى ء تراه« الحسين بن سعيد عن فضاله» فهو غلط، انما هو« الحسين عن اخيه الحسن عن فضاله» لان الحسين لم يلق فضاله و ان أخاه الحسن تفرد بفضاله دون الحسين- انتهى- لكن ذكر في جامع الرواه(ج ۲، ص ۳) موارد كثيره من التهذيبين و الفقيه تربو على عشرين موردا فيها روايه الحسين بن سعيد عن فضاله، ثمّ قال: و مع هذه الكثره بعيد غايه البعد حمل روايته عن فضاله على الغلط: و قال في تنقيح المقال بعد نقل كلام الأردبيليّ: و هو كلام موجه متين، ثمّ ذكران الشيخ الطوسيّ- ره- ممن تحقّق عنده خطأ السورائى. و اللّه العالم.

فِيهَا لَا يَسْأَمُونَ وَ لَا يَفْتُرُونَ يَتْلُونَ كِتَابَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ كَمَا عَلَّمْنَاهُمْ وَ إِنَّ فِيمَا نُعَلِّمُهُمْ مَا لَوْ تُلِيَ عَلَى النَّاسِ لَكَفَرُوا بِهِ وَ لَأَنْكَرُوهُ يَسْأَلُونَّا عَنِ الشَّيْ‏ءِ إِذَا وَرَدَ عَلَيْهِمْ مِنَ الْقُرْآنِ لَا يَعْرِفُونَهُ فَإِذَا أَخْبَرْنَاهُمْ بِهِ انْشَرَحَتْ صُدُورُهُمْ لِمَا يَسْتَمِعُونَ مِنَّا وَ سَأَلُوا لَنَا طُولَ الْبَقَاءِ وَ أَنْ لَا يَفْقِدُونَا وَ يَعْلَمُونَ أَنَّ الْمِنَّةَ مِنَ اللَّهِ عَلَيْهِمْ فِيمَا نُعَلِّمُهُمْ عَظِيمَةٌ وَ لَهُمْ خَرْجَةٌ مَعَ الْإِمَامِ إِذَا قَامَ يَسْبِقُونَ فِيهَا أَصْحَابَ السِّلَاحِ وَ يَدْعُونَ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَنْ يَجْعَلَهُمْ مِمَّنْ يَنْتَصِرُ بِهِمْ لِدِينِهِ فِيهِمْ كُهُولٌ وَ شُبَّانٌ إِذَا رَأَى شَابٌّ مِنْهُمُ الْكَهْلَ جَلَسَ بَيْنَ يَدَيْهِ جِلْسَةَ الْعَبْدِ لَا يَقُومُ حَتَّى يَأْمُرَهُ لَهُمْ طَرِيقٌ هُمْ أَعْلَمُ بِهِ مِنَ الْخَلْقِ إِلَى حَيْثُ يُرِيدُ الْإِمَامُ عليه السلام فَإِذَا أَمَرَهُمُ الْإِمَامُ بِأَمْرٍ قَامُوا عَلَيْهِ أَبَداً حَتَّى يَكُونَ هُوَ الَّذِي يَأْمُرُهُمْ بِغَيْرِهِ لَوْ أَنَّهُمْ وَرَدُوا عَلَى مَا بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ مِنَ الْخَلْقِ لَأَفْنَوْهُمْ فِي سَاعَةٍ وَاحِدَةٍ لَا يَخْتَلُّ فِيهِمُ الْحَدِيدُ لَهُمْ سُيُوفٌ مِنْ حَدِيدٍ غَيْرِ هَذَا الْحَدِيدِ لَوْ ضَرَبَ أَحَدُهُمْ بِسَيْفِهِ جَبَلًا لَقَدَّهُ حَتَّى يَفْصِلَهُ وَ يَغْزُو بِهِمُ الْإِمَامُ عليه السلام الْهِنْدَ وَ الدَّيْلَمَ وَ الْكُرْدَ وَ الرُّومَ وَ بَرْبَرَ وَ فَارِسَ وَ بَيْنَ جَابَرْسَا إِلَى جَابَلْقَا وَ هُمَا مَدِينَتَانِ وَاحِدَةٌ بِالْمَشْرِقِ وَ وَاحِدَةٌ بِالْمَغْرِبِ لَا يَأْتُونَ عَلَى أَهْلِ دِينٍ إِلَّا دَعَوْهُمْ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ وَ إِلَى الْإِسْلَامِ وَ الْإِقْرَارِ بِمُحَمَّدٍ صلى الله عليه و آله وَ التَّوْحِيدِ وَ وَلَايَتِنَا أَهْلَ الْبَيْتِ فَمَنْ أَجَابَ مِنْهُمْ وَ دَخَلَ فِي الْإِسْلَامِ تَرَكُوهُ وَ أَمَّرُوا عَلَيْهِ أَمِيراً مِنْهُمْ وَ مَنْ لَمْ يُجِبْ وَ لَمْ يُقِرَّ بِمُحَمَّدٍ صلى الله عليه و آله وَ لَمْ يُقِرَّ بِالْإِسْلَامِ وَ لَمْ يُسْلِمْ قَتَلُوهُ حَتَّى لَا يَبْقَى بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ وَ مَا دُونَ الْجَبَلِ أَحَدٌ إِلَّا آمَنَ.

**[ترجمه]در کتاب منتخب البصائر و کتاب المحتضر آمده که محمّد بن مسلم گفت: از امام صادق علیه السّلام پرسیدم که اندازه میراث علم چیست؟ آیا اموری کلی است یا شرح هر آن چیزی است که ما درباره آن سخن می گوییم؟ فرمود: به راستی خدای عز و جل را دو شهر است، یکی در مشرق و دیگری در مغرب، در آن ها مردمی هستند که ابلیس را نمی شناسند و آفرینش او را نمی دانند. در هر حال ما آن ها را ملاقات می کنیم، از ما هر چه نیاز دارند می پرسند و از ما خواستار دعا می شوند، و به آن ها می آموزیم و از ما می پرسند که قائم ما کی ظهور می کند. عبادت کرده و در خداپرستی تلاش می‌کنند. فاصله میان دو شهرشان صد فرسخ است، تمجید و دعاء و کوشش سختی دارند. اگر شما به آن ها بنگرید کردار خود را ناچیز می شمرید. یکی از آنان یک ماه سرش به سجده نمازش می باشد، خوراکشان تسبیح است، و جامه شان برگ و چهره شان تابان. چون یکی از ما ائمه را ببینند او را حریصانه از او می‌پرسند و گردش را می گیرند، و از خاک زیر پایش برمی دارند و به آن تبرک می جویند. وقتی نماز می گزارند بانگی بلند می کنند سخت تر از بانگ و صدای گردباد. گروهی از آن ها از آنگاه که انتظار ظهور قائم ما را دارند اسلحه به زمین نگذاشته اند، همیشه آماده اند، و از خدای عز و جل خواستارند که او را به آن ها بنماید. عمر هر کدام هزار سال است، در چهره آن ها خشوع و خدا ترسی و خداجوئی نمایان است .

چون خود را از آن ها باز داریم، می پندارند از خشم بر آن ها است. مراقب و منتظر اوقاتی هستند که نزد آن ها می رویم، نه خسته می شوند و نه سست می گردند، قرآن را همان طور که به آن ها آموختیم قرائت می کنند، و در تعلیم ما چیزهایی است که اگر بر مردم خوانده شود به آن کافر می شوند و منکر آن می شوند. از مشکلات قرآن از ما می پرسند و چون برای آن ها شرح می دهیم، از آنچه از ما می شنوند خوشحال می شوند و برای ما ازخدا عمر دراز می طلبند و اینکه ما را از دست ندهند، و می دانند در اینکه به آن ها می آموزیم، نعمت بزرگی است از خدا که به آن ها عطا شده. آن ها با امام قائم خروج می کنند. هنگامی که قیام کند، نیروهای مسلح آن ها پیشتازند و از خداوند عز و جل خواستار نصرت امامند.

در بین آن ها پیران و جوانانی هستند، چون جوانشان پیر شود،همچون بنده ای برابر او می نشینند و برنمی خیزند تا او فرمانش

دهد. بهتر از همه می دانند امام علیه السلام چه دستوری دارد، و تا به آن ها فرمانی می دهد، بر آن ایستادگی دارند تا فرمان دیگری صادر کند. اگر به میان همه خلق میان مشرق و مغرب درآیند، در یک ساعت همه را نابود می کنند. آهن در آن ها اثر نمی کند، شمشیرهایی از آهن دارند غیر آهن معمولی و اگر یکی از آن ها به کوهی شمشیر بزند، آن را دو نیم می کند. امام علیه السلام با کمک آن ها با هند و دیلم و گروه روم و بربر و فارس نبرد می کند.

و میان جابرسا تا جابلقا که دو شهرند، یکی در شرق و دیگری در غرب، اهل هر کیشی را به خدای عز و جل و اقرار به پیغمبری محمّد صلّی اللّه علیه و آله و توحید و ولایت ما اهل بیت دعوت می کنند، هر که بپذیرد و مسلمان شود او را رها می کنند و فرمانده و امیری از خودشانبر او می گمارند و هر که نپذیرد و اقرار به رسالت محمد صلی الله علیه و آله نکندو مسلمان نشود، او را می کشند تا در میان مشرق و مغرب و پائین کوهستان، کسی جز ایمان آورنده باقی نماند.

**[ترجمه]

«۱۸»

الْبَصَائِرُ، لِلصَّفَّارِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ عَمَّارٍ عَنْ إِبْرَاهِيمَ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ بِسْطَامَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ بُكَيْرٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ يَزِيدَ عَنْ هِشَامٍ الْجَوَالِيقِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ لِلَّهِ مَدِينَةً خَلْفَ الْبَحْرِ سَعَتُهَا مَسِيرَةُ أَرْبَعِينَ يَوْماً لِلشَّمْسِ فِيهَا قَوْمٌ لَمْ يَعْصُوا اللَّهَ قَطُّ وَ لَا يَعْرِفُونَ إِبْلِيسَ إِلَى آخِرِ الْخَبَرِ.

**[ترجمه]بصائر: امام صادق علیه السّلام فرمود: برای خدا شهری است در پشت دریا به مسافت چهل روز سیر خورشید، در آن مردمی هستند که هرگز نافرمانی نکرده‌اند و ابلیس را نمی شناسند .

**[ترجمه]

بیان

كان حديث محمد بن مسلم حديثان سقط من الراوی أو الناسخ آخر

ص: ۳۳۳

الأول و أول الثانی

وَ آخِرُ الْأَوَّلِ مَا تَقَدَّمَ بِهَذَا السَّنَدِ فِی کِتَابِ (۱) الْإِمَامَهِ حَیْثُ قَالَ: مِنْ هَذِهِ الْأُمُورِ الَّتِی یَتَکَلَّمُ فِیهَا النَّاسُ مِنَ الطَّلَاقِ وَ الْفَرَائِضِ فَقَالَ إِنَّ عَلِیّاً علیه السلام کَتَبَ الْعِلْمَ کُلَّهُ الْقَضَاءَ وَ الْفَرَائِضَ فَلَوْ ظَهَرَ أَمْرُنَا فَلَمْ یَکُنْ شَیْ ءٌ إِلَّا وَ فِیهِ سُنَّهٌ نَمْضِیهَا.

و صدر الثانی ما ذکرناه بروایه الصفار.

و اللحس أخذ الشی ء باللسان و لعل المراد به هنا بیان اهتمامهم فی أخذ العلم کأنهم یریدون أن یأخذوا جمیع علمه کما أن من یلحس القصعه یأخذ جمیع ما فیه و فی بعض النسخ لحبسوه أی للاستفاده قوله لا یختل فیهم الحدید أی لا ینفذ إما افتعال من قولهم اختله بالرمح أی نفذه و انتظمه و تخلله به طعنه أثر أخری أو من الختل بمعنی الخدیعه مجازا و فی بعض النسخ لا یحتک من الحک أی لا یعمل فیهم شیئا قلیلا و فی بعضها لا یحیک بالیاء من حاک السیف أی أثر و هو أظهر و المراد بالجبل هو المحیط بالدنیا.

**[ترجمه]گویا حدیث محمّد بن مسلم دو تا است که از راوی یا نویسنده، آخر اولی و آغاز دومی ساقط شده و آخر اولی همان است که به همین سند در کتاب امامت گذشت که فرمود: در رابطه با این اموری که مردم در آن سخن می گویند، از طلاق و فرائض ارث. و فرمود: به راستی علی علیه السّلام نوشت، همه علم، قضاوت و فرائض است. اگر امر ما آشکار شود، چیزی نمی باشد جز اینکه در آن قانونی است که ما آن را اجراء می‌کنیم.

و آغاز دومی همان است که به روایت صفار آوردیم.

«لحس» لیسیدن چیزی است و شاید که مقصود، اهتمام در اخذ دانش است تا جایی که می خواهند همه دانش او را فرا بگیرند، مانند کسی که کاسه را می لیسد تا همه آنچه را در آن است برگیرد. در برخی نسخ است «لحبسوه: او را بازداشت کنند» یعنی برای استفاده و بهره بردن.

«لا یختل فیهم الحدید»: یعنی نفوذ نمی کند که یا افتعال از این سخن عرب است که گوید: «اختله بالرمح»: یعنی با نیزه در آن نفوذ کرد و آن را به هم دوخت و در آن زخمی به دنبال زخمی دیگر ایجاد کرد. و یا از «الختل» که مجازا به معنای خدعه است. و در بعضی نسخه ها «لا یحتک» از حک است یعنی در آنها تاثیر کمی هم ندارد. و در بعضی نسخه ها «لا یحیک» از «حاک السیف» یعنی اثر کرد است و این ظاهر تر است. و منظور از جبل کوه محیط به دنیاست.

**[ترجمه]

«۱۹»

مُنْتَخَبُ الْبَصَائِرِ، عَنْ سَعْدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ عَبْدِ الصَّمَدِ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِیٍّ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَیْرٍ عَنْ أَبِی الْهَیْثَمِ خَالِدٍ الْأَرْمَنِیِّ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ مَدِینَهً بِالْمَشْرِقِ اسْمُهَا جَابَلْقَا لَهَا اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ بَابٍ مِنْ ذَهَبٍ

بَیْنَ کُلِّ بَابٍ إِلَی صَاحِبِهِ مَسِیرَهُ فَرْسَخٍ عَلَی کُلِّ بَابٍ بُرْجٌ فِیهِ اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ مُقَاتِلٍ یَهْلُبُونَ الْخَیْلَ وَ یَشْحَذُونَ السُّیُوفَ وَ السِّلَاحَ یَنْتَظِرُونَ قِیَامَ قَائِمِنَا وَ إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ بِالْمَغْرِبِ مَدِینَهً یُقَالُ لَهَا جَابَرْسَا لَهَا اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ بَابٍ مِنْ ذَهَبٍ بَیْنَ کُلِّ بَابٍ إِلَی صَاحِبِهِ

مَسِیرَهُ فَرْسَخٍ عَلَی کُلِّ بَابٍ بُرْجٌ فِیهِ اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ مُقَاتِلٍ یَهْلُبُونَ الْخَیْلَ وَ یَشْحَذُونَ السِّلَاحَ وَ السُّیُوفَ یَنْتَظِرُونَ قَائِمَنَا وَ أَنَا الْحُجَّهُ عَلَیْهِمْ.

**[ترجمه]منتخب البصائر: امام صادق علیه السلام فرمود: خدا را شهری است در مشرق به نام «جابلقا» که دوازده هزار درِ طلا دارد، میان هر دری تا در دیگر یک فرسخ است بر هر دری برجی است که دوازده هزار جنگجو دارد که دم اسب ها را گره زده و تیغ و سلاح را تیز کرده و در انتظار ظهور قائم ما هستند، و خدا شهری دارد در مغرب به نام «جابرسا» که دم اسب ها را گره زده و تیغ و سلاح را تیز کرده و در انتظار ظهور قائم ما هستند، و من حجت خدا بر آن ها هستم.

**[ترجمه]

بیان

الهلب بالضم ما غلظ من شعر أو شعر الذنب و هَلَبَهُ نتف هُلْبَهُ کَهَلَّبَهُ و یقال شحذ السکین کمنع أی أحدها کأشحذها.

**[ترجمه]«الهُلب»: آنچه که از مو یا موی دم، زیاد و انباشته می شود. «هَلَبَهُ هُلْبَهُ کَهَلَّبَهُ»: موی را کند. و گفته می شود: «شحذ السکین» مانند أشحذها یعنی کارد را تیز کرد .

**[ترجمه]

«۲۰»

الْکَافِی، عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْمُعَلَّی عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ

ص: ۳۳۴

۱- ۱. فی بعض النسخ: فی باب الإمامه.

عَنِ الْعَبَّاسِ بْنِ الْعَلَاءِ عَنْ مُجَاهِدٍ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: سُئِلَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام عَنِ الْخَلْقِ فَقَالَ خَلَقَ اللَّهُ أَلْفاً وَ مِائَتَيْنِ فِی الْبَرِّ وَ أَلْفاً وَ مِائَتَيْنِ فِی الْبَحْرِ وَ أَجْنَاسُ بَنِی آدَمَ سَبْعُونَ جِنْساً وَ النَّاسُ وُلْدُ آدَمَ مَا خَلَا يَأْجُوجَ وَ مَأْجُوجَ (۱).

**[ترجمه]روضهٔ الکافی: از امیر المؤمنین علیه السّلام از آفرینش پرسیده شد، فرمود: خدا هزار و دویست در خشکی آفریده و هزار و دویست در دریا و هفتاد جنس از بنی آدم، و همه مردم فرزنـدان آدمند، به جز یأجوج و مأجوج. - . روضه کافی : ۲۲۰ -

**[ترجمه]

«۲۱»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيٍّ الْوَشَّاءِ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی حَمْزَةَ قَالَ: قَالَ لِی أَبُو جَعْفَرٍ علیه السلام لَيْلَةً وَ أَنَا عِنْدَهُ وَ نَظَرَ إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ يَا أَبَا حَمْزَةَ هَذِهِ قُبَّةُ أَبِينَا آدَمَ علیه السلام وَ إِنَّ لِلَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ سِوَاهَا تِسْعاً وَ ثَلَاثِينَ قُبَّةً فِيهَا خَلْقٌ مَا عَصَوُا اللَّهَ طَرْفَةَ عَيْنٍ (۲).

**[ترجمه]روضـهٔ الکافی: ابی حمزه می گوید: شبی نزد امام باقر علیه السـلام بودم، نگاهی به آسـمان کرد و به من فرمود: ای ابا حمزه، این گنبـد پـدر ما آدم است و راستی که خدای عز و جل سـی و نه گنبد غیر آن دارد. در آن ها آفریده هایی هسـتند که یک چشم بر هم زدن، نافرمانی خدا نکردند. - . روضه کافی : ۲۳۱ -

**[ترجمه]

«۲۲»

وَ مِنْهُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنْ أَبِی يَحْيَى الْوَاسِطِيِّ عَنْ عَجْلَانَ بْنِ صَالِحٍ (۳) قَالَ: دَخَلَ رَجُلٌ عَلَى أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَالَ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاكَ هَذِهِ قُبَّةُ آدَمَ قَالَ نَعَمْ وَ لِلَّهِ قِبَابٌ كَثِيرَةٌ أَلَا إِنَّ خَلْفَ مَغْرِبِكُمْ هَذَا تِسْعَةٌ وَ ثَلَاثُونَ مَغْرِباً أَرْضاً بَيْضَاءَ مَمْلُوَّةً خَلْقاً يَسْتَضِيئُونَ بِنُورِهِ لَمْ يَعْصُوا اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ طَرْفَةَ عَيْنٍ مَا يَدْرُونَ خُلِقَ آدَمُ أَمْ لَمْ يُخْلَقْ يَبْرَءُونَ مِنْ فُلَانٍ وَ فُلَانٍ (۴).

**[ترجمه]روضـهٔ الکافی: مردی نزد امام صادق علیه السـلام آمد و به ایشان گفت: قربانت گردم! این گنبد آدم است؟ فرمود: آری و خدا

گنبدهای بسیار دارد. به راستی که پشت این مغرب شـما سـی و نه مغرب است. زمینی است درخشان پر از خلقی که به نور او تابانند و خـدای عز و جل را یک چشم بر همزدن نافرمانی نکرده انـد. نمی داننـد خـدا آدم را آفریـده یا نه، و از فلان و فلان بیزارند. - . روضه کافی : ۲۳۱ -

**[ترجمه]

الْخَرَائِجُ، بِإِسْنَادِهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى بْنِ عُبَيْدٍ عَنْ زَكَرِيَّا الْمُؤْمِنِ عَنْ حَسَّانَ الْجَمَّالِ عَنْ أَبِي دَاوُدَ السَّبِيعِيِّ عَنْ بُرَيْدَةَ الْأَسْلَمِيِّ عَنْ رَسُولِ اللَّهِ

ص: ۳۳۵

۱- ۱. روضه الكافي: ۲۲۰.

۲- ۲. روضه الكافي: ۲۳۱.

۳- ۳. كذا في نسخ البحار و في المصدر« عجلان أبو صالح» و ذكر الأردبيلىّ- رحمه الله في جامع الرواه« عجلان بن صالح» و أشار الى روايته هذه ثمّ قال: لا يبعد كونه عجلان ابا صالح الواسطى المتقدم ذكره(انتهى) و عد الشيخ- ره- عجلان ابا صالح من أصحاب الصادق عليه السلام و ذكره ثلاث مرّات قائلا في الأولى« عجلان أبو صالح الخباز الواسطى مولى بنى تيم اللّه» و في الثانيه« عجلان أبو صالح السكونى الأزرق الكوفيّ» و في الثالثه« عجلان أبو صالح المدائنى» لكن يحتمل قويا اتّحاد الجميع، و أمّا اختلاف النسب كالكوفيّ و المدائنى فيمكن حمله على انه كان كوفيا ثمّ انتقل إلى« مدائن» و هكذا او بالعكس، و كيف كان فالكشّىّ- رحمه الله روى عن ابن فضال ان عجلان ابا صالح ثقه و ان أبا عبد اللّه عليه السلام قال له: يا عجلان كأنى انظر إليك الى جنبى و الناس يعرضون على.

۴- ۴. روضه الكافي: ۲۳۱.

صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: يَا عَلِيُّ إِنَّ اللَّهَ أَشْهَدَكَ مَعِي سَبْعَهَ مَوَاطِنَ فَذَكَرَهَا حَتَّى الْمَوْطِنَ الثَّانِيَ فَقَالَ أَتَانِي جَبْرَئِيلُ فَأَسْرَى بِي إِلَى السَّمَاءِ فَقَالَ أَيْنَ أَخُوكَ فَقُلْتُ أَوْدَعْتُهُ خَلْفِي فَقَالَ ادْعُ اللَّهَ أَنْ يَأْتِيَكَ بِهِ فَدَعَوْتُ اللَّهَ فَإِذَا أَنْتَ مَعِي وَ كُشِطَ لِي عَنِ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَ الْأَرَضِينَ السَّبْعِ حَتَّى رَأَيْتُ سُكَّانَهَا وَ عُمَّارَهَا وَ مَوْضِعَ كُلِّ مَلَكٍ فِيهَا فَلَمْ أَرَ مِنْ ذَلِكَ شَيْئاً إِلَّا وَ قَدْ رَأَيْتُهُ.

**[ترجمه]الخرائج: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: ای علی! به راستی که خدا تو را با من در هفت جایگاه حاضر کرد، و آن ها را یاد کرد تا جایگاه دوم، جبرئیل آمد و مرا به آسمان برد و به من گفت: برادرت کجا است؟ گفتم:او را به جای خود نهادم. گفت: از خدا بخواه او را با تو بیاورد، از خدا خواستم و ناگاه تو با من بودی، و برای من پرده از هفت آسمان و هفت زمینگشوده شد تا ساکنان و آبادکننده ها و جای هر فرشته ای را در آسمان ها دیدم، و ندیدم چیزی از آن ها را جز که تو هم آن را دیدی.

**[ترجمه]

«۲۴»

أَقُولُ رَوَى الْبُرْسِيُّ فِي مَشَارِقِ الْأَنْوَارِ عَنِ الثُّمَالِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحُسَيْنِ علیهما السلام قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ مُحَمَّداً وَ عَلِيّاً وَ الطَّيِّبِينَ مِنْ ذُرِّيَّتِهِمَا مِنْ نُورِ عَظَمَتِهِ وَ أَقَامَهُمْ أَشْبَاحاً قَبْلَ الْمَخْلُوقَاتِ ثُمَّ قَالَ أَ تَظُنُّ أَنَّ اللَّهَ لَمْ يَخْلُقْ خَلْقاً سِوَاكُمْ بَلَى وَ اللَّهِ لَقَدْ خَلَقَ اللَّهُ أَلْفَ أَلْفِ آدَمٍ وَ أَلْفَ أَلْفِ عَالَمٍ وَ أَنْتَ وَ اللَّهِ فِي آخِرِ تِلْكَ الْعَوَالِمِ.

**[ترجمه]مشارق الانوار: امام سجاد علیه السّلام فرمود: به راستی خداوند محمّد و علی و ذرّیه پاکشان را از نور عظمت خودآفریده و آنان را همچون پیکره ها، پیش از مخلوقات نگه داشته بود. سپس فرمود: تو گمان می کنی که خدا خلقی غیر شما نیافریده؟ آری به خدا! البته خدا هزار هزار آدم و هزار هزار عالم آفریده، و تو به خدا در آخر همه این عالم ها هستی.

**[ترجمه]

«۲۵»

وَ رُوِيَ مِنْ كِتَابِ الْوَاحِدَهِ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام: أَنَّ لِلَّهِ مَدِينَتَيْنِ إِحْدَاهُمَا بِالْمَغْرِبِ وَ الْأُخْرَى بِالْمَشْرِقِ يُقَالُ لَهُمَا جَابَلْقَا وَ جَابَرْسَا طُولُ كُلِّ مَدِينَهٍ مِنْهُمَا اثْنَا عَشَرَ أَلْفَ فَرْسَخٍ فِي كُلِّ فَرْسَخٍ بَابٌ يَدْخُلُونَ فِي كُلِّ يَوْمٍ مِنْ كُلِّ بَابٍ سَبْعُونَ أَلْفاً وَ يَخْرُجُ مِنْهَا مِثْلُ ذَلِكَ وَ لَا يَعُودُونَ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ لَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ وَ لَا إِبْلِيسَ وَ لَا شَمْسَ وَ لَا قَمَرَ هُمْ وَ اللَّهِ أَطْوَعُ لَنَا مِنْكُمْ يَأْتُونَّا بِالْفَاكِهَهِ فِي غَيْرِ أَوَانِهَا مُوَكَّلِينَ بِلَعْنَهِ فِرْعَوْنَ وَ هَامَانَ وَ قَارُونَ.

**[ترجمه]در کتاب واحده از امام صادق علیه السّلام روایت شده که فرمود: خدا را دو شهر است، یکی در مغرب و دیگری در مشرق. به آن ها جابلقا و جابرسا می گویند. طول هر کدام دوازده هزار فرسخ است و در هر فرسخ دری است. در هر روز از هر در هفتاد هزار داخل می شوند و مانند آن خارج می شوند و تا روز قیامت باز نمی گردند. نمی دانند خداوند آدم را آفریده، و نه ابلیس و نه خورشید و نه ماه را، به خدا آنان در مقایسه با شما، از ما فرمانبرترند. برای ما در غیر فصل میوه می

آورند. آنان به لعن بر فرعون و هامان و قارون گماشته شده اند.

**[ترجمه]

«۲۶»

وَ رُوِیَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنْ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ مِنْ وَرَاءِ قَافٍ عَالَماً لَا یَصِلُ إِلَیْهِ أَحَدٌ غَیْرِی وَ أَنَا الْمُحِیطُ بِمَا وَرَاءَهُ وَ عِلْمِی بِهِ کَعِلْمِی بِدُنْیَاکُمْ هَذِهِ وَ أَنَا الْحَفِیظُ الشَّهِیدُ عَلَیْهَا وَ لَوْ أَرَدْتُ أَنْ أَجُوبَ الدُّنْیَا بِأَسْرِهَا وَ السَّمَاوَاتِ السَّبْعَ وَ الْأَرَضِینَ فِی أَقَلَّ مِنْ طَرْفَهِ عَیْنٍ لَفَعَلْتُ لِمَا عِنْدِی مِنَ الِاسْمِ الْأَعْظَمِ وَ أَنَا الْآیَهُ الْعُظْمَی وَ الْمُعْجِزُ الْبَاهِرُ.

**[ترجمه]از ابن عباس روایت شده که امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود: به راستی پشت قاف جهانی است که جز من کسی به آن نمی رسد، و من به هر چه در پس آن است احاطه دارم و علم و آگاهی من به آن، مانند علم و آگاهی من به این دنیای شماست، و منم نگهبان و گواه بر آن، و اگر بخواهم همه دنیا و سراسر هفت آسمان و هفت زمین را در کمتر از یک چشم به هم زدن بگردم، می توانم، به خاطر اسم اعظمی که نزد من است. و منم آیت عظمی و معجزه روشن.

**[ترجمه]

«۲۷»

وَ رُوِیَ أَیْضاً قَالَ: قَالَ أَمِیرُ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام ذَاتَ یَوْمٍ آهِ لَوْ أَجِدُ لَهُ حَمَلَهً قَالَ فَقَامَ إِلَیْهِ رَجُلٌ فِی عُنُقِهِ کِتَابٌ فَقَالَ رَافِعاً صَوْتَهُ أَیُّهَا الْمُدَّعِی مَا لَا یَعْلَمُ وَ الْمُتَقَلِّدُ مَا لَا یَفْهَمُ إِنِّی سَائِلُکَ فَأَجِبْ قَالَ فَوَثَبَ إِلَیْهِ أَصْحَابُ عَلِیٍّ علیه السلام لِیَقْتُلُوهُ فَقَالَ

لَهُمْ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام دَعْوهُ لِأَنَّ حُجَجَ اللَّهِ لَا تَقُومُ بِالطَّيْشِ وَ لَا بِالْبَاطِلِ تَظْهَرُ بَرَاهِينُ اللَّهِ ثُمَّ الْتَفَتَ إِلَى الرَّجُلِ وَ قَالَ سَلْ بِكُلِّ لِسَانِكَ فَإِنِّي مُجِيبٌ إِنْ شَاءَ اللَّهُ فَقَالَ كَمْ بَيْنَ الْمَشْرِقِ وَ الْمَغْرِبِ فَقَالَ مَسَافَةُ الْهَوَاءِ قَالَ فَكَمْ (۱)

مَسَافَةُ الْهَوَاءِ قَالَ دَوَرَانُ الْفَلَكِ فَقَالَ كَمْ دَوَرَانُ الْفَلَكِ قَالَ مَسِيرَةُ يَوْمٍ لِلشَّمْسِ قَالَ الرَّجُلُ صَدَقْتَ فَمَتَى الْقِيَامَةُ قَالَ عِنْدَ حُضُورِ الْمَنِيَّةِ وَ بُلُوغِ الْأَجَلِ قَالَ صَدَقْتَ فَكَمْ عُمُرُ الدُّنْيَا قَالَ يُقَالُ سَبْعَةُ آلَافٍ ثُمَّ لَا تَحْدِيدَ قَالَ صَدَقْتَ فَأَيْنَ مَكَّةُ مِنْ بَكَّةَ قَالَ مَكَّةُ أَكْنَافُ الْحَرَمِ وَ بَكَّةُ مَكَانُ الْبَيْتِ قَالَ وَ لِمَ سُمِّيَتْ مَكَّةُ مَكَّةَ قَالَ لِأَنَّ اللَّهَ مَكَّ الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهَا أَيْ دَحَاهَا قَالَ فَلِمَ سُمِّيَتْ بَكَّةَ قَالَ لِأَنَّهَا بَكَّتْ عُيُونَ الْجَبَّارِينَ وَ الْمُذْنِبِينَ (۲)

قَالَ صَدَقْتَ قَالَ وَ أَيْنَ كَانَ اللَّهُ قَبْلَ خَلْقِ عَرْشِهِ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام سُبْحَانَ مَنْ لَا يُدْرِكُ كُنْهَ صِفَتِهِ حَمَلَةُ عَرْشِهِ عَلَى قُرْبِ زُمَرَاتِهِمْ مِنْ كَرَاسِيِّ كَرَامَتِهِ وَ لَا الْمَلَائِكَةُ الْمُقَرَّبُونَ مِنْ أَنْوَارِ سُبُحَاتِ جَلَالِهِ وَيْحَكَ لَا يُقَالُ لِمَ وَ لَا كَيْفَ وَ لَا أَيْنَ وَ لَا مَتَى وَ لَا بِمَ وَ لَا مِمَ (۳)

وَ لَا حَيْثُ وَ لَا أَنَّى فَقَالَ الرَّجُلُ صَدَقْتَ فَكَمْ مِقْدَارُ مَا لَبِثَ الْعَرْشُ عَلَى الْمَاءِ قَبْلَ خَلْقِ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ فَقَالَ أَ تُحْسِنُ أَنْ تَحْسُبَ فَقَالَ نَعَمْ (۴)

فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام أَ فَرَأَيْتَ لَوْ صُبَّتْ فِي الْأَرْضِ خَرْدَلٌ حَتَّى سَدَّ الْهَوَاءَ وَ مَلَأَ مَا بَيْنَ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ ثُمَّ أُذِنَ لَكَ عَلَى ضَعْفِكَ أَنْ تَنْقُلَهُ حَبَّةً حَبَّةً مِنَ الْمَشْرِقِ إِلَى الْمَغْرِبِ ثُمَّ مُدَّ لَكَ فِي الْعُمُرِ حَتَّى نَقَلْتَهُ وَ أَحْصَيْتَهُ لَكَانَ ذَلِكَ أَيْسَرُ مِنْ إِحْصَاءِ مَا لَبِثَ الْعَرْشُ عَلَى الْمَاءِ قَبْلَ خَلْقِ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ وَ إِنَّمَا وَصَفْتُ لَكَ جُزْءاً مِنْ عُشْرِ عَشِيرِ مَا لَبِثَ الْعَرْشُ عَلَى الْمَاءِ قَبْلَ خَلْقِ الْأَرْضِ وَ السَّمَاءِ وَ إِنَّمَا وَصَفْتُ لَكَ جُزْءاً مِنْ عُشْرِ عَشِيرٍ مِنْ جُزْءٍ مِنْ مِائَةِ أَلْفِ جُزْءٍ وَ أَسْتَغْفِرُ اللَّهَ مِنَ التَّقْلِيلِ فِي التَّحْدِيدِ قَالَ فَحَرَّكَ الرَّجُلُ

ص: ۳۳۷

۱- ۱. و كم(خ).

۲- ۲. في المخطوطه: بكت عيون المذنبين و رقاب الجبارين.

۳- ۳. في بعض النسخ: و لا فيم و لا أني.

۴- ۴. في المخطوطه: فقال: لعلك لا تحسن، فقال: بلى.

رَأْسَهُ وَ قَالَ أَشْهَدُ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَ أَنَّ مُحَمَّداً رَسُولُ اللَّهِ.

**[ترجمه]و نیز روایت شده که روزی امیر المؤمنین علیه السّلام فرمود: آه! چه می شد اگر برای آن درک کننده ای می یافتم. مردی که بر گردنش کتابی آویخته بود برخاست و با صدای بلندی گفت: ای که آنچه را نمی دانی مدعی هستی، و به خود می بندی آنچه را نمی فهمی، من سؤال می کنم پس جواب بده. گویند: یاران علی علیه السّلام برخاستند تا او را بکشند. امیرالمؤمنین علیه السّلام فرمود: او را واگذارید که حجت های خدا با زور برپا نشوند، و براهین خدا به وسیله باطل روشن نمی گردند، و رو به آن مرد کرد و فرمود: با همه زبانت بپرس که من پاسخ گویم ان شاء اللّه. گفت: میان مشرق و مغرب چقدر راه است؟ فرمود: به اندازه مسافت هوا. گفت: مسافت هوا چقدر است؟ فرمود: چرخش فلک. گفت: چرخش فلک چیست؟ فرمود: یک روز سیر خورشید. آن مرد گفت: راست گفتی، پس قیامت کی باشد؟ فرمود: چون مرگ فرا رسد و عمر بگذرد. گفت: راست گفتی، عمر دنیا چقدر است؟ فرمود: می گویند هفت هزار سال و اندازه ندارد. گفت: راست گفتی. مکه نسبت به بکّه کجاست؟ فرمود: مکه اطراف حرم است و بکّه جای خانه کعبه. گفت چرا مکه را مکّه نام نهادند؟ فرمود: برای آنکه خدا زمین را از زیر آن کشید و گستراند. گفت: چرا بکّه نامیده شد؟ فرمود: چون دیده جباران و گنهکاران رامی گریاند. گفت: راست گفتی، خدا پیش از آفرینش عرش خود کجا بود؟ امیر المؤمنین فرمود: منزه است خدایی که حاملان عرشش با همه نزدیکی و تقرّبی که به کرسی او دارند، حقیقت و کنه وصف او را درنمی یابند و نه فرشته های مقرب، پرتوهای جلالش را، وای بر تو! در باره او نمی گویند: برای چه، و نه چگونه، و نه کجا است، و نه از کی، و نه برای چه، و نه از کجا و نه کجا.آن مرد گفت: راست گفتی، پیش از آفرینش آسمان و زمین، تا کی عرش روی آب ماند؟ فرمود: می توانی بشماری؟ گفت: آری. فرمود: بگو اگر همه فضای میان زمین و آسمان را از دانه خردل پر کنند، سپس به تو ناتوان بگویند آن را دانه دانه از مشرق به مغرب ببری، و عمرت را طولانی کنند تا آن را ببری و بشماری، آسان تر است از شماره و حساب آنچه پیش از آفرینش زمین و آسمان، عرش بر آب مانده، و همانا من جزئی از یک دهم یک دهم آنچه عرش پیش از آفرینش زمین و آسمان بر آب مانده را برایت شرح دادم. جزئی از یک دهم یک دهم از یک جزء از صد هزار جزء، و از خدا آمرزش می خواهم که اندک گفتم. گفت: آن مرد سرش را تکان داد و گفت: گواهی می دهم که خدا یکی است و جز او شایسته پرستش نیست و محمّد رسول خدا است.

**[ترجمه]

«۲۸»

الْمُحْتَضَرُ، بِإِسْنَادِهِ قَالَ: خَطَبَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام فَقَالَ سَلُونِي فَإِنِّي لَا أُسْأَلُ عَنْ شَيْ ءٍ دُونَ الْعَرْشِ إِلَّا أَجَبْتُ فِيهِ لَا يَقُولُهَا بَعْدِي إِلَّا جَاهِلٌ مُدَّعٍ أَوْ كَذَّابٌ مُفْتَرٍ فَقَامَ رَجُلٌ ثُمَّ ذَكَرَ نَحْوَهُ.

**[ترجمه]المحتضر: امیر المؤمنین در خطبه ای خود فرمود: از من بپرسید که هر پرسشی را از زیر عرش باشد پاسخ می گویم. غیر از من این را نمی گوید، مگر نادانی مدعی، یا دروغگوئی یاوه باف. سپس مردی برخاست...و در ادامه مانند آن را آورده.

**[ترجمه]

«۲۹»

وَ قَالَ الْبُرْسِيُّ رَوَى الرَّازِيُّ فِي كِتَابِهِ الْمُسَمَّى بِمَفَاتِيحِ الْغَيْبِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله: لَيْلَهَ أُسْرِيَ بِي إِلَى السَّمَاءِ رَأَيْتُ فِي السَّمَاءِ السَّابِعَهِ مَيَادِينَ كَمَيَادِينِ أَرْضِكُمْ هَذِهِ وَ رَأَيْتُ أَفْوَاجاً مِنَ الْمَلَائِكَهِ يَطِيرُونَ لَا يَقِفُ هَؤُلَاءِ لِهَؤُلَاءِ وَ لَا هَؤُلَاءِ لِهَؤُلَاءِ قَالَ فَقُلْتُ لِجَبْرَئِيلَ مَنْ هَؤُلَاءِ فَقَالَ لَا أَعْلَمُ فَقُلْتُ مِنْ أَيْنَ جَاءُوا فَقَالَ لَا أَعْلَمُ فَقُلْتُ وَ أَيْنَ يَمْضُونَ فَقَالَ لَا أَعْلَمُ فَقُلْتُ سَلْهُمْ فَقَالَ لَا أَقْدِرُ وَ لَكِنْ سَلْهُمْ أَنْتَ يَا حَبِيبَ اللَّهِ قَالَ فَاعْتَرَضْتُ مَلَكاً مِنْهُمْ فَقُلْتُ لَهُ مَا اسْمُكَ فَقَالَ كَيْكَائِيلُ فَقُلْتُ مِنْ أَيْنَ أَتَيْتَ فَقَالَ لَا أَعْلَمُ فَقُلْتُ وَ أَيْنَ تَمْضِي فَقَالَ لَا أَعْلَمُ فَقُلْتُ وَ كَمْ لَكَ فِي السَّيْرِ فَقَالَ لَا أَعْلَمُ غَيْرَ أَنِّي يَا حَبِيبَ اللَّهِ أَعْلَمُ أَنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَخْلُقُ فِي كُلِّ أَلْفِ سَنَهٍ كَوْكَباً وَ قَدْ رَأَيْتُ سِتَّهَ آلَافِ كَوْكَبٍ خُلِقْنَ وَ أَنَا فِي السَّيْرِ.

**[ترجمه]برسی گفته است: رازی در کتابش مفاتیح الغیب می گوید: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: شبی که مرا به آسمان بردند، در آسمان هفتم میدان هایی دیدم مانند میدان های شما در زمین، و دیدم فوج هایی از فرشته که در پروازند و در برابر هم توقفی ندارند. به جبرئیل گفتم: اینان که هستند؟ گفت: نمی دانم. گفتم: از کجا آمده اند؟ گفت: نمی دانم. گفتم: کجا می روند؟ گفت: نمی دانم. گفتم: از آن ها بپرس .

گفت: نمی‌توانم، ولی ای حبیب خدا! تو از آن ها بپرس.فرمود: به یکی از آن ها برخوردم و گفتم: نامت چیست؟ گفت: کیکائیل. گفتم: از کجا آمدی؟ گفت: نمی دانم. گفتم: کجا می روی؟ گفت: نمی دانم. گفتم: چقدر راه طی کردی؟ گفت: نمی دانم، جز اینکه ای حبیب خدا! می دانم خدا در هر هزار سال یک ستاره می آفریند، و من در حرکت و مسیر خود شش هزارش را دیدم که خدا آفرید.

**[ترجمه]

«۳۰»

النُّجُومُ، قَالَ ذَكَرَ مُحَمَّدُ بْنُ عَلِيٍّ مُؤَلِّفُ كِتَابِ الْأَنْبِيَاءِ وَ الْأَوْصِيَاءِ رُوِيَ: أَنَّ رَجُلًا أَتَى عَلِيَّ بْنَ الْحُسَيْنِ عليهما السلام وَ عِنْدَهُ أَصْحَابُهُ فَقَالَ لَهُ مِمَّنِ الرَّجُلُ قَالَ أَنَا مُنَجِّمٌ قَائِفٌ عَرَّافٌ فَنَظَرَ إِلَيْهِ ثُمَّ قَالَ هَلْ أَدُلُّكَ عَلَى رَجُلٍ قَدْ مَرَّ مُنْذُ يَوْمَ دَخَلْتَ عَلَيْنَا فِي أَرْبَعَهِ آلَافِ عَالَمٍ قَالَ مَنْ هُوَ قَالَ أَمَّا الرَّجُلُ فَلَا أَذْكُرُهُ وَ لَكِنْ إِنْ شِئْتَ أَخْبَرْتُكَ بِمَا أَكَلْتَ وَ ادَّخَرْتَ فِي بَيْتِكَ قَالَ نَبِّئْنِي قَالَ أَكَلْتَ فِي هَذَا الْيَوْمِ حَيْساً فَأَمَّا فِي بَيْتِكَ فَعِشْرُونَ دِينَاراً مِنْهَا ثَلَاثَهُ دَنَانِيرَ وَازِنَهٌ فَقَالَ لَهُ الرَّجُلُ أَشْهَدُ أَنَّكَ الْحُجَّهُ الْعُظْمَى وَ الْمَثَلُ الْأَعْلَى وَ كَلِمَهُ التَّقْوَى فَقَالَ لَهُ وَ أَنْتَ صِدِّيقٌ امْتَحَنَ اللَّهُ قَلْبَكَ بِالْإِيمَانِ وَ أَثْبَتَ.

**[ترجمه]در النجوم آمده که محمّد بن علی مؤلف کتاب «الأنبیاء و الاوصیاء» روایت کرده، مردی نزد امام سجاد علیه السلام آمد، در حالی که یاران امام گرد او بودند. امام به او فرمود: از کجائی؟ گفت: منجم و چهره شناس وطالع بین هستم. امام به او نگریست و فرمود: مردی به تو نشان می دهم که از روزی که تو بر ما وارد شدی، او در چهار هزار عالم گذر کرده؟ گفت: او کیست؟ فرمود: آن مرد را به تو نشان نمی دهم ولی اگر بخواهی به تو می گویم که چه خوردی و چه در خانه ات ذخیره کردی؟ گفت: مرا از آن آگاه کن. فرمود: امروز خوراک تو حیس بود و اما در خانه تو بیست دینار است که سه دینار آن

تمام وزن است، آن مرد گفت: من گواهی می دهم که تو حجت عظمی، مثل اعلی و کلمه تقوا هستی. امام فرمود: تو هم یک صدّیقی که خدا دلت را با ایمان آزموده و برجا داشته است.

**[ترجمه]

بیان

أراد بالرجل نفسه علیه السلام و الحیس تمر ینزع نواه و یدق مع أقط و یعجنان بالسمن ثم یدلک بالید حتی یبقی کالترید و الوازنه الکامله الوزن أو

ص: ۳۳۸

الصحیحه الوزن التی توزن بها غیرها قال فی المصباح المنیر وزن الشی ء نفسه ثقل فهو وازن.

**[ترجمه]أراد بالرجل نفسه علیه السلام و الحیس تمر ینزع نواه و یدق مع أقط و یعجنان بالسمن ثم یدلک بالید حتی یبقی کالترید و الوازنه الکامله الوزن أو

ص: ۳۳۸

الصحیحه الوزن التی توزن بها غیرها قال فی المصباح المنیر وزن الشی ء نفسه ثقل فهو وازن.

**[ترجمه]

«۳۱»

أَقُولُ وَجَدْتُ فِی کِتَابٍ مِنْ کُتُبِ قُدَمَاءِ الْأَصْحَابِ فِی نَوَادِرِ الْمُعْجِزَاتِ بِإِسْنَادِهِ إِلَی الصَّدُوقِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ الصَّفَّارِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ زَکَرِیَّا عَنْ أَبِی الْمُعَافَا عَنْ وَکِیعٍ عَنْ زَاذَانَ عَنْ سَلْمَانَ قَالَ: کُنَّا مَعَ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام وَ نَحْنُ نَذْکُرُ شَیْئاً مِنْ مُعْجِزَاتِ الْأَنْبِیَاءِ فَقُلْتُ لَهُ یَا سَیِّدِی أُحِبُّ أَنْ تُرِیَنِی نَاقَهَ ثَمُودَ وَ شَیْئاً مِنْ مُعْجِزَاتِکَ قَالَ أَفْعَلُ ثُمَّ وَثَبَ فَدَخَلَ مَنْزِلَهُ وَ خَرَجَ إِلَیَّ وَ تَحْتَهُ فَرَسٌ أَدْهَمُ وَ عَلَیْهِ قَبَاءٌ أَبْیَضُ وَ قَلَنْسُوَهٌ بَیْضَاءُ وَ نَادَی یَا قَنْبَرُ أَخْرِجْ إِلَیَّ ذَلِکَ الْفَرَسَ فَأَخْرَجَ فَرَساً أَغَرَّ أَدْهَمَ فَقَالَ لِیَ ارْکَبْ یَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ قَالَ سَلْمَانُ فَرَکِبْتُهُ فَإِذَا لَهُ جَنَاحَانِ مُلْتَصِقَانِ إِلَی جَنْبِهِ فَصَاحَ بِهِ الْإِمَامُ فَتَحَلَّقَ فِی الْهَوَاءِ وَ کُنْتُ أَسْمَعُ خَفِیقَ أَجْنِحَهِ الْمَلَائِکَهِ تَحْتَ الْعَرْشِ ثُمَّ خَطَرْنَا عَلَی سَاحِلِ بَحْرٍ عَجَّاجٍ مُغْطَمِطِ الْأَمْوَاجِ فَنَظَرَ إِلَیْهِ الْإِمَامُ شَزْراً فَسَکَنَ الْبَحْرُ فَقُلْتُ یَا سَیِّدِی سَکَنَ الْبَحْرُ مِنْ غَلَیَانِهِ مِنْ نَظَرِکَ إِلَیْهِ فَقَالَ یَا سَلْمَانُ حَسِبْتَنِی أَنِّی آمُرُ فِیهِ بِأَمْرٍ ثُمَّ قَبَضَ عَلَی یَدِی وَ سَارَ عَلَی وَجْهِ الْمَاءِ وَ الْفَرَسَانِ یَتْبَعَانِنَا لَا یَقُودُهُمَا أَحَدٌ فَوَ اللَّهِ مَا ابْتَلَّتْ أَقْدَامُنَا وَ لَا حَوَافِرُ الْخَیْلِ فَعَبَرْنَا ذَلِکَ الْبَحْرَ وَ وَقَعْنَا(۱) إِلَی جَزِیرَهٍ کَثِیرَهِ الْأَشْجَارِ وَ الْأَثْمَارِ وَ الْأَطْیَارِ وَ الْأَنْهَارِ وَ إِذَا شَجَرَهٌ عَظِیمَهٌ بِلَا ثَمَرٍ بَلْ وَرْدٍ وَ زَهْرٍ فَهَزَّهَا بِقَضِیبٍ کَانَ فِی یَدِهِ فَانْشَقَّتْ وَ خَرَجَ مِنْهَا نَاقَهٌ طُولُهَا ثَمَانُونَ ذِرَاعاً وَ عَرْضُهَا أَرْبَعُونَ ذِرَاعاً خَلْفَهَا فَصِیلٌ فَقَالَ لِیَ ادْنُ مِنْهَا وَ اشْرَبْ مِنْ لَبَنِهَا فَدَنَوْتُ وَ شَرِبْتُ حَتَّی رَوِیتُ وَ کَانَ أَعْذَبَ مِنَ الشَّهْدِ وَ أَلْیَنَ مِنَ الزُّبْدِ وَ قَدِ اکْتَفَیْتُ قَالَ هَذَا حَسَنٌ قُلْتُ حَسَنٌ یَا سَیِّدِی قَالَ تُرِیدُ أَنْ أُرِیَکَ أَحْسَنَ مِنْهَا فَقُلْتُ نَعَمْ یَا سَیِّدِی قَالَ یَا سَلْمَانُ نَادِ اخْرُجِی یَا حَسْنَاءُ فَنَادَیْتُ فَخَرَجَتْ نَاقَهٌ طُولُهَا مِائَهٌ وَ عِشْرُونَ ذِرَاعاً وَ عَرْضُهَا سِتُّونَ ذِرَاعاً مِنَ الْیَاقُوتِ الْأَحْمَرِ وَ زِمَامُهَا مِنَ الْیَاقُوتِ الْأَصْفَرِ وَ جَنْبُهَا الْأَیْمَنُ مِنَ الذَّهَبِ وَ جَنْبُهَا الْأَیْسَرُ مِنَ الْفِضَّهِ وَ ضَرْعُهَا مِنَ اللُّؤْلُؤِ الرَّطْبِ فَقَالَ یَا سَلْمَانُ

ص: ۳۳۹

۱- ۱. فی المخطوطه: دفعنا.

اشْرَبْ مِنْ لَبَنِهَا قَالَ سَلْمَانُ فَالْتَقَمْتُ الضَّرْعَ فَإِذَا هِيَ تَحْلُبُ عَسَلًا صَافِياً مَحْضاً فَقُلْتُ يَا سَيِّدِي هَذِهِ لِمَنْ قَالَ هَذِهِ لَكَ وَ لِسَائِرِ الشِّيعَهِ مِنْ أَوْلِيَائِي ثُمَّ قَالَ لَهَا ارْجِعِي فَرَجَعَتْ مِنَ الْوَقْتِ وَ سَارَ بِي فِي تِلْكَ الْجَزِيرَهِ حَتَّى وَرَدَ بِي إِلَى شَجَرَهٍ عَظِيمَهٍ وَ فِي أَصْلِهَا مَائِدَهٌ عَظِيمَهٌ عَلَيْهَا طَعَامٌ تَفُوحُ مِنْهُ رَائِحَهُ الْمِسْكِ وَ إِذَا بِطَائِرٍ فِي صُورَهِ النَّسْرِ الْعَظِيمِ قَالَ فَوَثَبَ ذَلِكَ الطَّيْرُ فَسَلَّمَ عَلَيْهِ وَ رَجَعَ إِلَى مَوْضِعِهِ فَقُلْتُ يَا سَيِّدِي مَا هَذِهِ الْمَائِدَهُ قَالَ هَذِهِ مَائِدَهٌ مَنْصُوبَهٌ فِي هَذَا الْمَوْضِعِ لِلشِّيعَهِ مِنْ مَوَالِيَّ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ فَقُلْتُ مَا هَذَا الطَّائِرُ فَقَالَ مَلَكٌ مُوَكَّلٌ بِهَا فَقُلْتُ وَحْدَهُ يَا سَيِّدِي فَقَالَ يَجْتَازُ بِهِ الْخَضِرُ فِي كُلِّ يَوْمٍ مَرَّهً ثُمَّ قَبَضَ عَلَى يَدِي فَسَارَ بِي إِلَى بَحْرٍ ثَانٍ فَعَبَرْنَا وَ إِذَا بِجَزِيرَهٍ عَظِيمَهٍ فِيهَا قَصْرٌ لَبِنَهٌ مِنَ الذَّهَبِ وَ لَبِنَهٌ مِنَ الْفِضَّهِ الْبَيْضَاءِ وَ شُرَفُهُ الْعَقِيقُ الْأَصْفَرُ وَ عَلَى كُلِّ رُكْنٍ مِنَ الْقَصْرِ سَبْعُونَ صِنْفاً مِنَ الْمَلَائِكَهِ فَجَلَسَ الْإِمَامُ عَلَى ذَلِكَ الرُّكْنِ وَ أَقْبَلَتِ الْمَلَائِكَهُ تَأْتِي وَ تُسَلِّمُ عَلَيْهِ ثُمَّ أَذِنَ لَهُمْ فَرَجَعُوا إِلَى مَوَاضِعِهِمْ قَالَ سَلْمَانُ ثُمَّ دَخَلَ عليه السلام إِلَى الْقَصْرِ فَإِذَا فِيهِ أَشْجَارٌ وَ أَنْهَارٌ وَ أَطْيَارٌ وَ أَلْوَانُ النَّبَاتِ فَجَعَلَ الْإِمَامُ يَمْشِي فِيهِ حَتَّى وَصَلَ إِلَى آخِرِهِ فَوَقَفَ عَلَى بِرْكَهٍ كَانَتْ فِي الْبُسْتَانِ ثُمَّ صَعِدَ إِلَى سَطْحِهِ فَإِذَا كَرَاسِيُّ مِنَ الذَّهَبِ الْأَحْمَرِ فَجَلَسَ عَلَيْهِ وَ أَشْرَفْنَا مِنْهُ فَإِذَا بَحْرٌ أَسْوَدُ

يُغَطْمِطُ بِأَمْوَاجِهِ كَالْجِبَالِ الرَّاسِيَاتِ فَنَظَرَ إِلَيْهِ شَزْراً فَسَكَنَ مِنْ غَلَيَانِهِ حَتَّى كَانَ كَالْمَذِيبِ (١)

فَقُلْتُ يَا سَيِّدِي سَكَنَ الْبَحْرُ مِنْ غَلَيَانِهِ لَمَّا نَظَرْتَ إِلَيْهِ قَالَ حَسِبَنِي أَنِّي آمُرُ فِيهِ بِأَمْرٍ أَ تَدْرِي يَا سَلْمَانُ أَيُّ بَحْرٍ هَذَا فَقُلْتُ لَا يَا سَيِّدِي فَقَالَ هَذَا الْبَحْرُ الَّذِي غَرِقَ فِيهِ فِرْعَوْنُ وَ قَوْمُهُ إِنَّ الْمَدِينَهَ حُمِلَتْ عَلَى مَعَاقِلِ جَنَاحِ جَبْرَئِيلَ ثُمَّ رَمَى بِهَا فِي هَذَا الْبَحْرِ فَهَوِيَتْ لَا تَبْلُغُ قَرَارَهُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ فَقُلْتُ يَا سَيِّدِي هَلْ سِرْنَا فَرْسَخَيْنِ فَقَالَ يَا سَلْمَانُ لَقَدْ سِرْتَ خَمْسِينَ أَلْفَ فَرْسَخٍ وَ دُرْتَ حَوْلَ الدُّنْيَا عِشْرِينَ مَرَّهً فَقُلْتُ يَا سَيِّدِي فَكَيْفَ (٢)

هَذَا فَقَالَ يَا سَلْمَانُ إِذَا كَانَ ذُو الْقَرْنَيْنِ طَافَ

۱- ۱. كالمذنب(خ).

۲- ۲. و كيف(خ).

شَرْقَهَا وَ غَرْبَهَا وَ بَلَغَ إِلَى سَدِّ يَأْجُوجَ وَ مَأْجُوجَ فَأَنَّى يَتَعَذَّرُ عَلَيَّ وَ أَنَا أَخُو سَيِّدِ الْمُرْسَلِينَ وَ أَمِينُ رَبِّ الْعَالَمِينَ وَ حُجَّتُهُ عَلَى خَلْقِهِ أَجْمَعِينَ يَا سَلْمَانُ أَ مَا قَرَأْتَ قَوْلَ اللَّهِ تَعَالَى حَيْثُ قَالَ (۱) عالِمُ الْغَيْبِ فَلا يُظْهِرُ عَلى غَيْبِهِ أَحَداً إِلَّا مَنِ ارْتَضى مِنْ رَسُولٍ (۲) فَقُلْتُ بَلَى يَا سَيِّدِي فَقَالَ يَا سَلْمَانُ أَنَا الْمُرْتَضَى مِنَ الرَّسُولِ الَّذِي أَظْهَرَهُ عَلَى غَيْبِهِ أَنَا الْعَالِمُ الرَّبَّانِيُّ أَنَا الَّذِي هَوَّنَ اللَّهُ عَلَيَّ الشَّدَائِدَ وَ طَوَى لِيَ الْبَعِيدَ قَالَ سَلْمَانُ فَسَمِعْتُ صَائِحاً يَصِيحُ فِي السَّمَاءِ نَسْمَعُ الصَّوْتَ وَ لَا نَرَى الشَّخْصَ يَقُولُ صَدَقْتَ صَدَقْتَ أَنْتَ الصَّادِقُ الْمُصَدَّقُ ثُمَّ وَثَبَ فَرَكِبَ الْفَرَسَ وَ رَكِبْتُ مَعَهُ وَ صَاحَ بِهِ فَتَحَلَّقَ فِي الْهَوَاءِ ثُمَّ حَضَرْنَا بِأَرْضِ الْكُوفَةِ هَذَا وَ مَا مَضَى مِنَ اللَّيْلِ ثَلَاثُ سَاعَاتٍ فَقَالَ يَا سَلْمَانُ الْوَيْلُ ثُمَّ الْوَيْلُ عَلَى مَنْ لَا يَعْرِفُنَا حَقَّ مَعْرِفَتِنَا وَ أَنْكَرَ وَلَايَتَنَا يَا سَلْمَانُ أَيُّمَا أَفْضَلُ مُحَمَّدٌ أَمْ سُلَيْمَانُ بْنُ دَاوُدَ قُلْتُ بَلْ مُحَمَّدٌ فَقَالَ يَا سَلْمَانُ فَهَذَا آصَفُ بْنُ بَرْخِيَا قَدَرَ أَنْ يَحْمِلَ عَرْشَ بِلْقِيسَ مِنَ الْيَمَنِ إِلَى بَيْتِ الْمَقْدِسِ فِي طَرْفَةِ عَيْنٍ وَ عِنْدَهُ عِلْمُ الْكِتَابِ وَ لَا أَفْعَلُ ذَلِكَ وَ عِنْدِي عِلْمُ مِائَةِ أَلْفِ كِتَابٍ وَ أَرْبَعَةٍ وَ عِشْرِينَ أَلْفَ كِتَابٍ أَنْزَلَ مِنْهَا عَلَى شِيثِ بْنِ آدَمَ خَمْسِينَ صَحِيفَةً وَ عَلَى إِدْرِيسَ ثَلَاثِينَ صَحِيفَةً وَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ عِشْرِينَ صَحِيفَةً وَ التَّوْرَاةَ وَ الْإِنْجِيلَ وَ الزَّبُورَ فَقُلْتُ صَدَقْتَ يَا سَيِّدِي قَالَ الْإِمَامُ عليه السلام اعْلَمْ يَا سَلْمَانُ أَنَّ الشَّاكَّ فِي أُمُورِنَا وَ عُلُومِنَا كَالْمُمْتَرِي فِي مَعْرِفَتِنَا وَ حُقُوقِنَا وَ قَدْ فَرَضَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ وَلَايَتَنَا فِي كِتَابِهِ وَ بَيَّنَ فِيهِ مَا أَوْجَبَ الْعَمَلَ بِهِ وَ هُوَ غَيْرُ مَكْشُوفٍ.

**[ترجمه]مؤلف:

در یکی از کتب قدمای اصحاب در نوادر معجزات از صدوق دیده ام که سند آن را به سلمان رسانیده و گفته: به همراه امیر المؤمنین علیه السّلام بودیم و درباره معجزه های پیغمبران گفتگو می نمودیم. من به آن حضرت گفتم: ای آقای من! دوست دارم ناقه ثمود و چیزی از معجزه های خود را به من نشان دهی، فرمود: بسیار خوب و برخاست و درون منزلش رفت و سوار بر اسب تیره ای بیرون آمد. قبای سپیدی بر تن و کلاه سپیدی بر سر داشت و به قنبر فریاد کرد، آن اسب پیشانی سفید و تیره رنگ رادر آور، و به من فرمود: ای ابا عبد اللّه، سوار شو. من سوارش شدم در حالی که دو پر داشت که به پهلویش چسبیده بودند، امام به او بانگ زد و او به هواپرید و من آواز پر فرشته ها را در زیر عرش شنیدم، و بر کناره دریای پر موج و طوفانی برآمدیم و امام نگاهی تند به آن انداخت و دریا آرام شد.گفتم: ای آقای من! از نگاهت دریا از جوشش خود ایستاد و آرام شد. فرمود: ای سلمان! من همانم و بس که به او فرمانی دهم، سپس دستم را گرفت و روی آب به راه افتاد و اسب ها به دنبال ما می آمدند و کسی آن ها را مهار نمی کرد، به خدا نه پای ما تر شد و نه سُم اسب ها، از آن دریا گذشتیم و به جزیره پردرخت پر میوه و پر پرنده و پر از جوی آب رسیدیم و ناگاه به درختی تنومند و بی میوه و پر از گُل برخوردیم. امام با عصائی که بر دست داشت آن را جنبانید و شکاف برداشت و از آن ماده شتری به طول هشتاد ذراع و پهنای چهل ذراع به در آمد و کُره ای در دنبالش بود. امام به من فرمود: نزدیکش برو و از شیرش بنوش، نزدیک شدم و نوشیدم تا سیر شدم. از عسل خوشمزه تر و از کره نرم تر بود، و مرا بس بود. فرمود: این خوب است؟ گفتم: خوب آقایم! فرمود: می خواهی بهتر از آن را به تونشان دهم؟ گفتم: آری ای آقای من! فرمود: ای سلمان: فریاد کن «یا حسناء بیرون بیا»، من فریاد کردم و ماده شتری با صد و بیست ذراع طول و شصت ذراع عرض و و پهنا از یاقوت احمر خارج شد و مهاری از یاقوت زر داشت، و پهلوی راستش از طلا بود و پهلوی چپش از نقره، و پستانش از در خوشاب.

فرمود: ای سلمان! از شیرش بنوش. گفت: پستانش را در دهن گرفتم و عسلی زلال و پاك از او به درآمد. گفتم: آقای من این برای کیست؟ فرمود: برای تو و همه شیعیان دیگر از دوستانم. سپس به او فرمود: بر گرد و فوراً برگشت و مرا در آن جزیره

گردانید تا به درخت بزرگی رسانید که در پای آن سفره ای بزرگ گسترده شده بود و بر آن خوراکی بود که بوی مشک می داد. ناگاه پرنده‌ای به شکل یک کرکس بزرگ جست و به آن حضرت درود گفت و به جای خود برگشت. گفتم: ای آقای من! این سفره چیست! فرمود سفره ای است که برای شیعیان و دوستانم تا روز قیامت گسترده است. گفتم: این پرنده چیست؟ فرمود: فرشته ای که بر آن گماشته شده. گفتم: تنها است؟ فرمود خضر هر روز بر او گذر می کند. سپس دستم را گرفت و به دریای دیگر برد و از آن گذشتیم و به جزیره بزرگی رسیدیم که کاخی داشت، یک خشت از طلا و یکی از نقره سپید و کنگره هایش از عقیق زرد بود و بر هر رکن کاخ هفتاد صنف فرشته بود و امام بر رکنی نشست، و فرشته ها می آمدند و به او درود می‌گفتند، سپس اجازه داد و به جاهای خود بازگشتند. سلمان گفت: سپس آن حضرت وارد کاخ شد و در آن، درخت ها و جوی ها و پرنده ها و گیاه های رنگارنگ بود. امام رفت تا به انتهایش رسید و بر سر برکه ای میان باغ ایستاد، بر روی سطح آن رفت و بر آن تخت هایی از طلای سرخ بود، بر آن نشست و ما مشرف به آن بودیم و دریای سیاه پر موجی بود. موج هایش چون کوه های بلند بودند. او نگاهی تند به آن انداخت و دریا با نگاه او از جوشش افتاد. فرمود: فقط من هستم که به او فرمان می‌دهم. سلمان، می دانی این چه دریایی است؟ گفتم: نه، ای آقای من! فرمود: این دریایی است که فرعون و قومش در آن غرق شدند. راستی که شهری بر پرجبرئیل حمل شد و به این دریا افکنده شد، و فرو رفت و تا قیامت به ته آن نرسد. گفتم: ای آقای من، دو فرسخ راه رفتیم؟ فرمود: پنجاه هزار فرسخ راه رفتی و بیست بار گرد جهان چرخیدی. گفتم: ای آقای من! این چگونه است؟ فرمود: ای سلمان! ذو القرنین در شرق و غرب جهان گردید و به سد یأجوج و مأجوج رسید. آیا بر من که برادر سید المرسلین و امین رب العالمین هستم و حجت خدایم بر همه خلق، این امر ممکن نیست؟ آیا نخواندی قرآن را آنجا که می فرماید «عالم الغیب فلایظهر علی غیبه أحداً*إلّا مَن ارتضی مِن رسول»، - . جن / ۲۷-۲۶ - {دانای نهان است و کسی را بر غیب خود آگاه نمی کند، جز پیامبری را که از او خشنود باشد.}

گفتم: بلی ای آقای من! سپس فرمود: ای سلمان! منم پسندیده و مورد رضایت رسولی که غیب را بر او آشکار کرد، من عالم ربانی ام. منم که خدا سختی ها را بر من آسان کرده و دور را برای من نوردیده. سلمان گفت: فریادزننده‌ای از آسمان فریاد زد و ما آواز او را می شنیدیم و خودش را نمی دیدیم و می گفت: راست گفتی، راست گفتی! تویی راست گوی مصدَّق، سپس برخاست و بر اسب نشست و من با او سوار شدم و بر او بانگ زد و به هوا پرید و به زمین کوفه رسیدیم و سه ساعت از شب نگذشته بود، و فرمود: ای سلمان! وای، پس وای بر کسی که چنانچه باید، ما را نشناسد و منکر ولایت ما باشد. ای سلمان! سلیمان بن داود برتر است یا محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله؟ گفتم البته محمّد صلّی اللّٰه علیه و آله. فرمود: ای سلمان! این آصف بن برخیا بود که در یک چشم به هم زدن تخت بلقیس را از یمن به بیت المقدس آورد و علم کتاب داشت، و من نمی توانم آن کار را بکنم با اینکه علم یکصد و بیست و چهار هزار کتاب نزد من است که پنجاه مصحف آن بر شیث بن آدم نازل شده، و سی مصحف بر ادریس، و بیست مصحف بر ابراهیم، و تورات و انجیل و زبور؟ گفتم: راست گفتی ای آقای من! امام علیه السّلام فرمود: ای سلمان! بدان که شک کننده در امور ما و علوم ما، مانند مردّد در معرفت ما و حقوق ما است، با اینکه خدا در کتابش ولایت ما را واجب کرده، و بیان کرده در آن آنچه را باید انجام داد و آن مشروح نیست.

توضیح زیر حذف نشود

**[ترجمه]

بیان

قال فی النهایه کان یخطر فی مشیته أی یتمایل و یمشی مشیه المعجب (۳) انتهی و الغطمطه اضطراب أمواج البحر و الشزر نظر الغضبان بمؤخر العین و أقول الخبر فی غایه الغرابه و لا أعتمد علیه لعدم کونه مأخوذا من أصل معتبر و إن نسب إلی الصدوق ره.

ص: ۳۴۱

۱- ۱. یقول(خ).

۲- ۲. الجن: ۲۶- ۲۷.

۳- ۳. النهایه: ج ۱، ص ۳۰۲.

**[ترجمه]در نظر من این خبر بسیار عجیب و غریب است و من به آن اعتماد ندارم چون از اصل معتبری نیست، گرچه به صدوق نسبت داده شده است.

**[ترجمه]

«۳۲»

الْبَصَائِرُ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحُسَيْنِ عَنْ عَلِيِّ بْنِ سَعْدَانَ (۱)

عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ الْقَاسِمِ عَنْ عُمَرَ بْنِ أَبَانٍ الْكَلْبِيِّ عَنْ أَبَانِ بْنِ تَغْلِبَ قَالَ: كُنْتُ عِنْدَ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام حَيْثُ دَخَلَ عَلَيْهِ رَجُلٌ مِنْ عُلَمَاءِ أَهْلِ الْيَمَنِ فَقَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ يَا يَمَانِيُّ أَ فِيكُمْ عُلَمَاءُ قَالَ نَعَمْ قَالَ فَأَيُّ شَيْ ءٍ يَبْلُغُ مِنْ عِلْمِ عُلَمَائِكُمْ قَالَ إِنَّهُ لَيَسِيرُ فِي لَيْلَةٍ وَاحِدَةٍ مَسِيرَةَ شَهْرَيْنِ يَزْجُرُ الطَّيْرَ وَ يَقْفُو الْآثَارَ فَقَالَ لَهُ فَعَالِمُ الْمَدِينَةِ أَعْلَمُ مِنْ عَالِمِكُمْ قَالَ فَأَيُّ شَيْ ءٍ يَبْلُغُ مِنْ عِلْمِ عَالِمِكُمْ بِالْمَدِينَةِ قَالَ إِنَّهُ يَسِيرُ فِي صَبَاحٍ وَاحِدٍ مَسِيرَ سَنَةٍ كَالشَّمْسِ إِذَا أُمِرَتْ إِنَّهَا الْيَوْمَ غَيْرُ مَأْمُورَةٍ وَ لَكِنْ إِذَا أُمِرَتْ تَقْطَعُ اثْنَيْ عَشَرَ شَمْساً وَ اثْنَيْ عَشَرَ قَمَراً وَ اثْنَيْ عَشَرَ مَشْرِقاً وَ اثْنَيْ عَشَرَ مَغْرِباً وَ اثْنَيْ عَشَرَ بَرّاً وَ اثْنَيْ عَشَرَ بَحْراً وَ اثْنَيْ عَشَرَ عَالَماً قَالَ فَمَا بَقِيَ فِي يَدَيِ الْيَمَانِيِّ فَمَا دَرَى مَا يَقُولُ وَ كَفَّ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام.

**[ترجمه]بصائر: ابان بن تغلب گفت: نزد امام صادق علیه السّلام بودم که مردی از دانشمندان یمن نزد او آمد و امام علیه السّلام به او فرمود: ای یمانی! میان شما دانشمندانی هستند؟ گفت: آری، فرمود: دانش آن ها تا کجاها می رسد؟ گفت: در مسیر یک شب دو ماه می رود، و از پرنده ها فال می گیرد و پی می زند. به او فرمود: عالم شهر ما از عالمان شما دانشمندترند. گفت: دانش او تا کجا می رسد؟ فرمود: اگر به او فرمان داده شود، در یک بامداد یک سال راه می رود، و امروز امر نشده، ولی چون امر داده شود، دوازده خورشید، دوازده ماه، دوازده مشرق، و دوازده مغرب، و دوازده بیابان، و دوازده دریا، و دوازده جهان را درنوردد. گفت: مرد یمانی درماند و نمی دانست چه بگوید؛ امام علیه السّلام سخن را ادامه نداد.

**[ترجمه]

بیان

لعل المراد بسیر الیمانی مسیره شهرین الحکم بحسب النجوم فی لیله واحده علی قدر مسیره شهرین من البلاد و أهلها و یؤیده أن فی

الاحتجاج هکذا إن عالمهم لیزجر الطیر و یقفو الأثر فی ساعه واحده مسیره شهر للراکب المحث.

و لعل المراد بقفو الأثر الحکم بأوضاع النجوم و حرکاتها و بزجر الطیر ما کان بین العرب من الاستدلال بحرکات الطیور و أصواتها علی الحوادث.

**[ترجمه]لعل المراد بسیر الیمانی مسیره شهرین الحکم بحسب النجوم فی لیله واحده علی قدر مسیره شهرین من البلاد و أهلها

و يؤيده أن فى

الاحتجاج هكذا إن عالمهم ليزجر الطير و يقفو الأثر فى ساعه واحده مسيره شهر للراكب المحث.

و لعل المراد بقفو الأثر الحكم بأوضاع النجوم و حركاتها و بزجر الطير ما كان بين العرب من الاستدلال بحركات الطيور و أصواتها على الحوادث.

**[ترجمه]

«۳۳»

الْبَصَائِرُ، عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ أَحْمَدَ(۲) عَنْ سَلَمَةَ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ

۱- ۱. كذا فى نسخ البحار، و الظاهر أنّه مصحف« موسى بن سعدان» لان« على بن سعدان» كما قال الشيخ- ره- من أصحاب الصادق عليه السلام و لم يذكر فى كتب الرجال روايه له، و عبد اللّه بن القاسم الذى روى عنه ابن سعدان هذه الروايه من أصحاب الكاظم عليه السلام و محمّد بن الحسين الراوى عن ابن سعدان من أصحاب الجواد و الهادى و العسكرىّ عليهم السلام و هو يروى عن موسى بن سعدان كثيرا كما انه يروى عن عبد اللّه بن القاسم كثيرا و كيف كان فعلى ابن سعدان مجهول و موسى بن سعدان ضعيف كما قال النجاشىّ(ص ۳۱۷) و قال العلامه فى الخلاصه: فى مذهبه غلو.

۲- ۲. فى المخطوطه: الحسن بن أحمد.

بَقَّاحٍ (۱)

عَنِ ابْنِ جَبَلَهَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سِنَانٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَالَ لِی حَوْضٌ مَا بَیْنَ بُصْرَی إِلَی صَنْعَاءَ أَ تُحِبُّ أَنْ تَرَاهُ قُلْتُ نَعَمْ جُعِلْتُ فِدَاکَ قَالَ فَأَخَذَ بِیَدِی وَ أَخْرَجَنِی إِلَی ظَهْرِ الْمَدِینَهِ ثُمَّ ضَرَبَ بِرِجْلِهِ فَنَظَرْتُ إِلَی نَهَرٍ یَجْرِی لَا یُدْرَکُ حَافَتَاهُ إِلَّا الْمَوْضِعُ الَّذِی أَنَا فِیهِ قَائِمٌ فَإِنَّهُ شَبِیهٌ بِالْجَزِیرَهِ فَکُنْتُ أَنَا وَ هُوَ وُقُوفاً فَنَظَرْتُ إِلَی نَهَرٍ جَانِبُهُ مَاءٌ أَبْیَضُ مِنَ الثَّلْجِ وَ مِنْ جَانِبِهِ هَذَا لَبَنٌ أَبْیَضُ مِنَ الثَّلْجِ وَ فِی وسط [وَسَطِهِ] خَمْرٌ أَحْسَنُ مِنَ الْیَاقُوتِ فَمَا رَأَیْتُ شَیْئاً أَحْسَنَ مِنْ تِلْکَ الْخَمْرِ بَیْنَ اللَّبَنِ وَ الْمَاءِ فَقُلْتُ

لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ مِنْ أَیْنَ یَخْرُجُ هَذَا وَ مَا مَجْرَاهُ فَقَالَ هَذِهِ الْعُیُونُ الَّتِی ذَکَرَهَا اللَّهُ فِی کِتَابِهِ أَنْهَارٌ فِی الْجَنَّهِ عَیْنٌ مِنْ مَاءٍ وَ عَیْنٌ مِنْ لَبَنٍ وَ عَیْنٌ مِنْ خَمْرٍ تَجْرِی فِی هَذَا النَّهَرِ وَ رَأَیْتُ حَافَتَهُ عَلَیْهِ شَجَرٌ فِیهِنَّ حُورٌ مُعَلَّقَاتٌ بِرُءُوسِهِنَّ شَعْرٌ مَا رَأَیْتُ شَیْئاً أَحْسَنَ مِنْهُنَّ وَ بِأَیْدِیهِنَّ آنِیَهٌ مَا رَأَیْتُ آنِیَهً أَحْسَنَ مِنْهَا لَیْسَتْ مِنْ آنِیَهِ الدُّنْیَا فَدَنَا مِنْ إِحْدَاهُنَّ فَأَوْمَأَ بِیَدِهِ لِتَسْقِیَهُ فَنَظَرْتُ إِلَیْهَا وَ قَدْ مَالَتْ لِتَغْرِفَ مِنَ النَّهَرِ فَمَالَ الشَّجَرُ مَعَهَا فَاغْتَرَفَتْ فَمَالَتِ الشَّجَرَهُ مَعَهَا ثُمَّ نَاوَلَتْهُ فَنَاوَلَنِی فَشَرِبْتُ فَمَا رَأَیْتُ شَرَاباً کَانَ أَلْیَنَ مِنْهُ وَ لَا أَلَذَّ مِنْهُ وَ کَانَتْ رَائِحَتُهُ رَائِحَهَ الْمِسْکِ فَنَظَرْتُ فِی الْکَأْسِ فَإِذَا فِیهِ ثَلَاثَهُ أَلْوَانٍ مِنَ الشَّرَابِ فَقُلْتُ لَهُ جُعِلْتُ فِدَاکَ مَا رَأَیْتُ کَالْیَوْمِ قَطُّ وَ لَا کُنْتُ أَرَی أَنَّ الْأَمْرَ هَکَذَا فَقَالَ لِی هَذَا أَقَلُّ مَا أَعَدَّهُ اللَّهُ لِشِیعَتِنَا إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا تُوُفِّیَ صَارَتْ رُوحُهُ إِلَی هَذَا النَّهَرِ وَ رَعَتْ فِی رِیَاضِهِ وَ شَرِبَتْ مِنْ شَرَابِهِ وَ إِنَّ عَدُوَّنَا إِذَا تُوُفِّیَ صَارَتْ رُوحُهُ إِلَی وَادِی بَرَهُوتَ فَأُخْلِدَتْ فِی عَذَابِهِ وَ أُطْعِمَتْ مِنْ زَقُّومِهِ وَ أُسْقِیَتْ مِنْ حَمِیمِهِ فَاسْتَعِیذُوا بِاللَّهِ مِنْ ذَلِکَ الْوَادِی.

**[ترجمه]بصائر: عبد اللَّه بن سنان می گوید: از امام صادق علیه السّلام سؤالی کردم. فرمود: من حوضی دارم میان بُصری (شهری بوده در مرز شام) تا به صنعاء (پایتخت یمن)، می خواهی آن را ببینی؟ گفتم: آری، قربانت شوم! گفت: دستم را گرفت و از مدینه خارج کرد تا پشت مدینه رسیدیم، سپس پا بر زمین زد، و من نگاه کردم، نهری روان می شد که دو کناره اش دیده نمی شد جز همان جا که ایستاده بودم که مانند یک جزیره بود و من و آن حضرت بر پا بودیم، به یکسوی نهر نگاه کردم، آبی بود از برف سفیدتر، و در سوی دیگر شیری از برف سفیدتر، و در وسط شرابی بود بهتر از یاقوت، و من چیزی زیباتر از این شراب که میان آب و شیر بود ندیده بودم. گفتم: جانم به قربانت، این نهر از کجا می آید، سرچشمه اش کجاست؟ فرمود: همان نهرها است که خدا در قرآن یاد کرده، نهرهای بهشت: چشمه ای از آب، چشمه ای شیر و چشمه ای از شراب که این نهرها از آن ها روانند. در کناره اش درخت ها دیدم و بر آن ها حوریانی آویخته بودند، و بر سرشان موی ها بود که زیباتر از آن ها ندیده بودم، و به دستشان جام هایی که بهتر از آن ها ندیده بودم، از جام های دنیا نبودند. به یکی از آن ها نزدیک شد و فرمود: او را به او جامی بنوشان. دیدم بر جوی سرازیر شد تا آب برگیرد و درخت هم با او سرازیر شد، و آب برگرفت، و درخت هم با او بلند شد، آن جام را به او داد و آن را به دست من داد و نوشیدم، و نوشیدنی ای روان تر و گواراتر از آن ندیدم و بوی مشک داشت. در جام نگاه کردم، سه رنگ شراب و نوشیدنی داشت، به او گفتم: قربانت گردم! چنین روزی هرگز ندیدم، و نمی دانستم کار چنین است، فرمود: این کمترین چیزی است که خدا برای شیعیان ما آماده کرده است. وقتی مؤمن بمیرد جانش به این نهر می رود، و در بستان های بهشت می چرد، و از نوشابه اش می نوشد. و چون دشمن ما بمیرد، جانش به وادی «برهوت» می رود و در عذاب آن جاودان می ماند، و از درخت بد بو و بدمزه زقوم به او می خورانند و به او می دهند و از آب جوشان آن به کام او می ریزند، از این وادی به خدا پناه ببرید.

**[ترجمه]

«۳۴»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ سِنَانٍ عَنْ أَبِی خَالِدٍ وَ أَبِی سَلَّامٍ عَنْ

ص: ۳۴۳

۱- ۱. الحسن بن علیّ بن بقاح- بفتح الباء الموحده و شد القاف و الحاء المهمله الأخیره کوفیّ ثقه مشهور صحیح الحدیث روی عن أصحاب أبی عبد اللّه علیه السلام له کتاب النوادر(النجاشیّ: ۳۱) و ابن جبله هو عبد اللّه بن جبله- بفتح الثلاثه- بن حنان بن الحرّ الکنانیّ ابو محمّد عربی ثقه روی عن أبیه عن جده و مات سنه(۲۱۹)(النجاشیّ: ۱۶۰).

سَوْرَةَ(۱)

عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام قَالَ: أَمَا إِنَّ ذَا الْقَرْنَیْنِ قَدْ خُیِّرَ بَیْنَ السَّحَابَیْنِ فَاخْتَارَ الذَّلُولَ ذُخِرَ لِصَاحِبِکُمُ الصَّعْبُ قَالَ قُلْتُ وَ مَا الصَّعْبُ قَالَ مَا کَانَ مِنْ سَحَابٍ فِیهِ رَعْدٌ وَ صَاعِقَةٌ أَوْ بَرْقٌ فَصَاحِبُکُمْ یَرْکَبُهُ أَمَا إِنَّهُ سَیَرْکَبُ السَّحَابَ وَ یَرْقَى فِی الْأَسْبَابِ أَسْبَابِ السَّمَاوَاتِ السَّبْعِ وَ الْأَرَضِینَ السَّبْعِ خَمْسٌ عَوَامِرُ وَ اثْنَتَانِ خَرَابَانِ.

**[ترجمه]و از همان آمده که سَورهٔ ابن کلیب نقل می کند که امام باقر علیه السّلام فرمود: ذو القرنین را میان دو ابر مخیر کردند و او ابر آرام را برگزید و ابر سرکش برای صاحب شما ذخیره شد. گفتم: ابر سرکش چیست؟ فرمود ابری که رعد و صاعقه و یا برق دارد و او بر آن سوار می شود. او بر ابر سوار می شود، و با اسباب سفر می کند؛ اسباب هفت آسمان و هفت زمینند که پنج تای آن آبادند و دو تا ویران.

**[ترجمه]

«۳۵»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ الْحُسَیْنِ بْنِ سَعِیدٍ عَنْ عُثْمَانَ بْنِ عِیسَى عَنْ سَمَاعَةَ بْنِ مِهْرَانَ عَنْ أَبِی بَصِیرٍ عَنْ أَبِی جَعْفَرٍ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ عَلِیّاً علیه السلام مَلَکَ مَا فِی الْأَرْضِ وَ مَا تَحْتَهَا فَعُرِضَتْ لَهُ السَّحَابَانِ الصَّعْبُ وَ الذَّلُولُ فَاخْتَارَ الصَّعْبَ وَ کَانَ فِی الصَّعْبِ مُلْکُ مَا تَحْتَ الْأَرْضِ وَ فِی الذَّلُولِ مُلْکُ مَا فَوْقَ الْأَرْضِ وَ اخْتَارَ الصَّعْبَ عَلَى الذَّلُولِ فَدَارَتْ بِهِ سَبْعَ أَرَضِینَ فَوُجِدَ ثَلَاثٌ خَرَابٌ وَ أَرْبَعٌ عَوَامِرُ.

**[ترجمه]و در همان ذکر شده که امام باقر علیه السّلام فرمود: علی علیه السّلام مالک هر آنچه که روی زمین است و هر آنچه در زیر زمین است شد، و دو ابر بر او عرضه شد، یکی رام و دیگر سرکش. در ابر سرکش، ملك هر آنچه که زیر زمین است، و در ابر رام ملك آنچه در روی زمین است، بود و او ابر سرکش را بر ابر رام برگزید. و در هفت زمین او را گردانید، و دریافت که سه تا ویران است و چهار تا آباد.

**[ترجمه]

«۳۶»

مِنْ بَعْضِ مُؤَلَّفَاتِ الْقُدَمَاءِ مِنَ (۲) الْقَاضِی أَبِی الْحَسَنِ الطَّبَرِیِّ عَنْ سَعِیدِ بْنِ یُونُسَ الْمَقْدِسِیِّ عَنِ الْمُبَارَکِ عَنْ خَالِصِ بْنِ أَبِی سَعِیدٍ عَنْ وَهْبٍ الْجَمَّالِ عَنْ عَبْدِ الْمُنْعِمِ بْنِ سَلَمَةَ عَنْ وَهْبٍ الرَّائِدِیِّ عَنْ یُونُسَ بْنِ مَیْسَرَةَ عَنِ الشَّیْخِ الْمُعْتَمِرِ الرَّقِّیِّ رَفَعَهُ إِلَى أَبِی جَعْفَرٍ مِیثَمٍ التَّمَّارِ قَالَ: کُنْتُ بَیْنَ یَدَیْ مَوْلَایَ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام إِذْ دَخَلَ غُلَامٌ وَ جَلَسَ فِی وَسَطِ الْمُسْلِمِینَ فَلَمَّا فَرَغَ مِنَ الْأَحْکَامِ نَهَضَ إِلَیْهِ الْغُلَامُ وَ قَالَ یَا أَبَا تُرَابٍ أَنَا إِلَیْکَ رَسُولٌ جِئْتُکَ بِرِسَالَةٍ تُزَعْزِعُ لَهَا الْجِبَالُ مِنْ رَجُلٍ حَفِظَ کِتَابَ اللَّهِ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى آخِرِهِ وَ عَلِمَ عِلْمَ الْقَضَایَا وَ الْأَحْکَامَ وَ هُوَ أَبْلَغُ مِنْکَ فِی الْکَلَامِ وَ أَحَقُّ مِنْکَ بِهَذَا الْمَقَامِ فَاسْتَعِدَّ لِلْجَوَابِ وَ لَا تُزَخْرِفِ الْمَقَالَ فَلَاحَ الْغَضَبُ فِی وَجْهِ أَمِیرِ الْمُؤْمِنِینَ علیه السلام وَ قَالَ لِعَمَّارٍ ارْکَبْ جَمَلَکَ وَ طُفْ فِی قَبَائِلِ الْکُوفَةِ وَ قُلْ لَهُمْ أَجِیبُوا عَلِیّاً لِیَعْرِفُوا

الْحَقَّ مِنَ الْبَاطِلَ

ص: ۳۴۴

۱- ۱. هو سوره(بفتح السین) بن کلیب(وزان زبیر) بن معاویه الأسدی الکوفیّ من اصحاب الباقر و الصادق علیهما السلام روی الکشّیّ(ره) روایه تدلّ علی حسن حاله مضافا الی روایه« جمیل بن دراج» عنه و هو من أصحاب الإجماع.

۲- ۲. فی بعض النسخ: عن القاضی.

وَ الْحَلالَ وَ الْحَرَامَ وَ الصِّحَّهَ وَ السُّقْمَ فَرَكِبَ عَمَّارٌ فَمَا كَانَ إِلَّا هُنَيْهَهً حَتَّى رَأَيْتُ الْعَرَبَ كَمَا قَالَ اللَّهُ تَعَالَى إِنْ كانَتْ إِلَّا صَيْحَهً واحِدَهً فَإِذا هُمْ مِنَ الْأَجْداثِ إِلى رَبِّهِمْ يَنْسِلُونَ (١) فَضَاقَ جَامِعُ الْكُوفَهِ وَ تَكَاثَفَ النَّاسُ تَكَاثُفَ الْجَرَادِ عَلَى الزَّرْعِ الْغَضِّ فِي أَوَانِهِ وَ نَهَضَ (٢) الْعَالِمُ الْأَرْوَعُ وَ الْبَطَلُ الْأَنْزَعُ وَ رَقِيَ فِي الْمِنْبَرِ وَ رَاقَى ثُمَّ تَنَحْنَحَ فَسَكَتَ جَمِيعُ مَنْ فِي الْجَامِعِ فَقَالَ رَحِمَ اللَّهُ مَنْ سَمِعَ فَوَعَى أَيُّهَا النَّاسُ مَنْ يَزْعُمُ أَنَّهُ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ وَ اللَّهِ لَا يَكُونُ الْإِمَامُ إِمَاماً حَتَّى يُحْيِيَ الْمَوْتَى أَوْ يُنْزِلَ مِنَ السَّمَاءِ مَطَراً أَوْ يَأْتِيَ بِمَا يُشَاكِلُ ذَلِكَ مِمَّا يَعْجِزُ عَنْهُ غَيْرُهُ وَ فِيكُمْ مَنْ يَعْلَمُ أَنِّي الْآيَهُ الْبَاقِيَهُ وَ الْكَلِمَهُ التَّامَّهُ وَ الْحُجَّهُ الْبَالِغَهُ وَ لَقَدْ أَرْسَلَ إِلَيَّ مُعَاوِيَهُ جَاهِلًا مِنْ جَاهِلِيَّهِ الْعَرَبِ عَجْرَفَ فِي مَقَالِهِ وَ أَنْتُمْ تَعْلَمُونَ لَوْ شِئْتُ لَطَحَنْتُ عِظَامَهُ طَحْناً وَ نَسَفْتُ الْأَرْضَ مِنْ تَحْتِهِ نَسْفاً وَ خَسَفْتُهَا عَلَيْهِ خَسْفاً إِلَّا أَنَّ احْتِمَالَ الْجَاهِلِ صَدَقَهٌ ثُمَّ حَمِدَ اللَّهَ وَ أَثْنَى عَلَيْهِ وَ صَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله وَ أَشَارَ بِيَدِهِ إِلَى الْجَوِّ فَدَمْدَمَ وَ أَقْبَلَتْ غَمَامَهٌ وَ عَلَتْ سَحَابَهٌ وَ سَمِعْنَا مِنْهَا نِدَاءً يَقُولُ السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ وَ يَا سَيِّدَ الْوَصِيِّينَ وَ يَا إِمَامَ الْمُتَّقِينَ وَ يَا غِيَاثَ الْمُسْتَغِيثِينَ وَ يَا كَنْزَ الْمَسَاكِينِ وَ مَعْدِنَ الرَّاغِبِينَ وَ أَشَارَ إِلَى السَّحَابَهِ فَدَنَتْ قَالَ مِيثَمٌ فَرَأَيْتُ النَّاسَ كُلَّهُمْ قَدْ أَخَذَتْهُمُ السَّكْرَهُ فَرَفَعَ رِجْلَهُ وَ رَكِبَ السَّحَابَهَ وَ قَالَ لِعَمَّارٍ ارْكَبْ مَعِي وَ قُلْ بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها وَ مُرْساها فَرَكِبَ عَمَّارٌ وَ غَابَا عَنْ أَعْيُنِنَا فَلَمَّا كَانَ بَعْدَ سَاعَهٍ أَقْبَلَتْ سَحَابَهٌ حَتَّى أَظَلَّتْ جَامِعَ الْكُوفَهِ فَالْتَفَتُّ فَإِذَا مَوْلَايَ جَالِسٌ عَلَى دَكَّهِ الْقَضَاءِ وَ عَمَّارٌ بَيْنَ يَدَيْهِ وَ النَّاسُ حَافُّونَ بِهِ ثُمَّ قَامَ وَ صَعِدَ الْمِنْبَرَ وَ أَخَذَ بِالْخُطْبَهِ الْمَعْرُوفَهِ بِالشِّقْشِقِيَّهِ فَلَمَّا فَرَغَ اضْطَرَبَ النَّاسُ وَ قَالُوا فِيهِ أَقَاوِيلَ مُخْتَلِفَهً فَمِنْهُمْ مَنْ زَادَهُ اللَّهُ إِيمَاناً وَ يَقِيناً وَ مِنْهُمْ مَنْ زَادَهُ كُفْراً وَ طُغْيَاناً قَالَ عَمَّارٌ قَدْ طَارَتْ بِنَا السَّحَابَهُ فِي الْجَوِّ فَمَا كَانَ هُنَيْهَهً حَتَّى أَشْرَفْنَا عَلَى بَلَدٍ كَبِيرٍ حَوَالَيْهَا أَشْجَارٌ وَ أَنْهَارٌ فَنَزَلَتْ بِنَا السَّحَابَهُ وَ إِذَا نَحْنُ فِي مَدِينَهٍ كَبِيرَهٍ وَ

۱- ۱. يس: ۵۱.

۲- ۲. فنهض(خ).

النَّاسُ يَتَكَلَّمُونَ بِكَلَامِ غَيْرِ الْعَرَبِيَّةِ فَاجْتَمَعُوا عَلَيْهِ وَ لَاذُوا بِهِ فَوَعَظَهُمْ وَ أَنْذَرَهُمْ بِمِثْلِ كَلَامِهِمْ ثُمَّ قَالَ يَا عَمَّارُ ارْكَبْ فَفَعَلْتُ مَا أَمَرَنِی فَأَدْرَكْنَا جَامِعَ الْكُوفَهِ ثُمَّ قَالَ لِی يَا عَمَّارُ تَعْرِفُ الْبَلْدَهَ الَّتِی كُنْتَ فِيهَا قُلْتُ اللَّهُ أَعْلَمُ وَ رَسُولُهُ وَ وَلِيُّهُ قَالَ كُنَّا فِی الْجَزِيرَهِ السَّابِعَهِ مِنَ الصِّينِ أَخْطُبُ كَمَا رَأَيْتَنِی إِنَّ اللَّهَ تَبَارَكَ وَ تَعَالَى أَرْسَلَ رَسُولَهُ إِلَى كَافَّهِ النَّاسِ وَ عَلَيْهِ أَنْ يَدْعُوَهُمْ وَ يَهْدِیَ الْمُؤْمِنِينَ مِنْهُمْ إِلَى الصِّرَاطِ الْمُسْتَقِيمِ وَ اشْكُرْ مَا أَوْلَيْتُكَ مِنْ نِعْمَهٍ وَ اكْتُمْ مِنْ غَيْرِ أَهْلِهِ فَإِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى أَلْطَافاً خَفِيَّهً فِی خَلْقِهِ لَا يَعْلَمُهَا إِلَّا هُوَ وَ مَنِ ارْتَضَى مِنْ رَسُولٍ ثُمَّ قَالُوا أَعْطَاكَ اللَّهُ هَذِهِ الْقُدْرَهَ الْبَاهِرَهَ وَ أَنْتَ تَسْتَنْهِضُ النَّاسَ لِقِتَالِ مُعَاوِيَهَ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ تَعَبَّدَهُمْ بِمُجَاهَدَهِ الْكُفَّارِ وَ الْمُنَافِقِينَ وَ النَّاكِثِينَ وَ الْقَاسِطِينَ وَ الْمَارِقِينَ وَ اللَّهِ لَوْ شِئْتُ لَمَدَدْتُ يَدِی هَذِهِ الْقَصِيرَهَ فِی أَرْضِكُمْ هَذِهِ الطَّوِيلَهِ وَ ضَرَبْتُ بِهَا صَدْرَ مُعَاوِيَهَ بِالشَّامِ وَ أَجْذِبُ بِهَا مِنْ شَارِبِهِ أَوْ قَالَ مِنْ لِحْيَتِهِ فَمَدَّ يَدَهُ وَ رَدَّهَا وَ فِيهَا شَعَرَاتٌ كَثِيرَهٌ فَتَعَجَّبُوا مِنْ ذَلِكَ ثُمَّ وَصَلَ الْخَبَرُ بَعْدَ مُدَّهٍ أَنَّ مُعَاوِيَهَ سَقَطَ مِنْ سَرِيرِهِ فِی الْيَوْمِ الَّذِی كَانَ عليه السلام مَدَّ يَدَهُ وَ غُشِیَ عَلَيْهِ ثُمَّ أَفَاقَ وَ افْتَقَدَ مِنْ شَارِبِهِ وَ لِحْيَتِهِ شَعَرَاتٌ.

**[ترجمه]در یکی از تألیفات قدما آمده که میثم تمار می گوید: من نزد مولایم امیر المؤمنین علیه السّلام بودم که غلامی وارد شد و در میان مسلمین نشست. چون آن حضرت از احکام فارغ شد، آن غلام نزد او آمد و گفت: ای ابا تراب! من پیامی برایت آوردم، از طرف مردی که قرآن را از اول تا آخر از بردارد، و دانا به علم قضاوت و احکام است، و از تو در سخن شیواتر و به این مقام سزاوارتر است، پیامی که کوه ها را می لرزاند! آماده پاسخ باش، و به آراستگی سخن بپرداز. خشم در چهره امیرالمؤمنین پدید شد و به عمار فرمود: شترت را سوار شو و در قبائل کوفه بگرد، و به همه بگو: دعوت علی را اجابت کنید تا حق را از باطل جدا کند و حلال را از حرام، و صحیح را از نادرست. عمار سوار شد و دمی نگذشت که دیدم عرب چنانچه خدا گفته «إن کانت إلّا صیحهٔ واحدهٔ فإدا هم من الأجداث الی ربّهم ینسلون»، - . یس / ۵۱ - {و در صور دمیده خواهد شد پس بناگاه از گورهای خود شتابان به سوی پروردگار خویش می آیند.}آمدند. مسجد جامع کوفه بر حاضران تنگ شد و مردم چون ملخ بر کشت تازه رسیده گرد هم آمدند و عالم والامقام و انزع بطین - کنایه از علم سرشار و بریده بودن از شرک - برخاست و به منبر بالا رفت و فراز گرفت و سینه صاف کرد، و هر که در مسجد بود خاموش ماند و او فرمود: رحمت کند خدا هر که خوب بشنود و فرا گیرد. ای مردم! چه کسی گمان می کند او امیر المؤمنین است؟ به خدا امام امام نیست تا اینکه مرده زنده کند، یا از آسمان باران ببارد، یا کاری کند مانند این ها که جز او از آن درمی ماند. در میان شما کسانی هستند که می دانند منم آیت باقیه و کلمه تامه، و حجت بالغه. و البته که معاویه یک جاهلی از جاهلان عرب را نزد من فرستاده که یاوه سرائی کرد، و شما می دانید که اگر می خواستم، می توانستم استخوان هایش را به خوبی خرد کنم، و زمین را از زیر پایش یک باره گرد هوا سازم و او را به سختی در زمین فرو کنم، ولی تحمل نادان صدقه ای است. سپس خدا را سپاس گفت و بر او ستایش کرد، و بر پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله درود فرستاد؛ و به دست خود به هوای جوّ اشاره کرد و با غضب همهمه ای کرد. ابری برآمد و بالا گرفت، و فریادی شنیدیم که می گفت: درود بر تو ای امیرالمؤمنین، و ای سید اوصیاء و ای امام شیعیان و ای دادرس دادجویان، و ای گنج مستمندان و معدن شیفتگان. امام به آن اشاره کرد و نزدیک شد. میثم گفت: دیدم همه مردم از هوش رفتند، و امام پای برداشت و بر آن ابر سوار شد و به عمار گفت: با من سوار شو، بگو «بِسْمِ اللَّهِ مَجْراها وَ مُرْساها» عمار هم سوار شد و از دیده ما پنهان شدند، و ساعتی گذشت و ابری آمد و بر مسجد جامع کوفه سایه افکند و من متوجه شدم که مولایم بر دکّه القضا نشسته و عمار در برابر اوست و مردم گرد او ایستادند.

سپس برخاست و به منبر آمد و خطبه معروفه شقشقیه را ایراد کرد، و چون به پایان رساند، مردم پریشان شدند، و در باره او سخن های گوناگون گفتند. در برخی موجب بیشتر شدن ایمان و یقین شد و در برخی دیگر کفر و طغیان بیشتر شد.

عمار گفت: آن ابر ما را در فضا پرواز داد، و طولی نکشید که به سرزمینی بزرگ رسیدیم که اطرافش درخت ها و نهر ها بودند. آن ابر ما را فرود آورد، و به ناگاه به شهری بزرگ رسیدیم و مردمش به زبانی غیر عربی سخن می گفتند، همه گرد آن حضرت آمدند، و به او پناهنده شدند. آن ها را به زبان خودشان پند داد و بیم داد و سپس گفت: ای عمار سوار شو! سوار شدم و به مسجد کوفه رسیدیم.سپس فرمود: ای عمار! شهری را که در آن بودیم می شناسی؟ گفتم: خدا داناتر است و رسول و ولیّ او. فرمود: ما در جزیره هفتم چین بودیم، و من چنانچه دیدی سخن می کردم. به راستی خدای تبارك و تعالی پیغمبرش را به سوی همه مردم فرستاده و بر او است که همه آن ها را به سوی خدا دعوت کند و مؤمنان را به راه راست هدایت نماید. تو قدر نعمتی که به تو دادم بدان، و از نااهلان پنهان بدار که خدای تعالی الطافی در آفرینش خود دارد که جز او نمی داند و پیامبری که از او خشنود باشد.

سپس گفتند: خدای به تو چنین نیروی چیره‌ای داده و تو مردم را برای نبرد معاویه برمی انگیزی؟ فرمود: خدا آن ها را با مجاهده با کفار و منافقان، و ناکثان و قاسطان و مارقان به عبادت خود واداشته. به خدا اگر بخواهم، این دست کوتاه خود را از این زمین دراز شما برمی کشم و به سینه معاویه در شام می زنم، و سبیل او را - یا فرمود: ریش او را - می کشم، و دستش را دراز کرد و برگرداند و در آن موی فراوان بود، و مردم از آن در شگفت شدند. پس از مدتی خبر رسید که معاویه در همان روز که آن حضرت دست به سوی او دراز کرد، از تختش افتاده و از هوش رفته و موهایی از سبیل و ریش اواز بین رفته است.

**[ترجمه]

بیان

الأروع من الرجال الذی یعجبك حسنه و العجرفه الخرق و قله المبالاه و یقال دمدم علیه أی كلمه مغضبا.

**[ترجمه]الأروع من الرجال الذی یعجبك حسنه و العجرفه الخرق و قله المبالاه و یقال دمدم علیه أی كلمه مغضبا.

**[ترجمه]

«۳۷»

كِتَابُ الْحُسَیْنِ بْنِ عُثْمَانَ، عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ: تَقُولُ الْجَنَّهُ یَا رَبِّ مَلَأْتَ النَّارَ كَمَا وَعَدْتَهَا فَامْلَأْنِی كَمَا وَعَدْتَنِی قَالَ فَیَخْلُقُ اللَّهُ خَلْقاً یَوْمَئِذٍ فَیُدْخِلُهُمُ الْجَنَّهَ ثُمَّ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام طُوبَی لَهُمْ لَمْ یَرَوْا أَهْوَالَ الدُّنْیَا وَ لَا غُمُومَهَا.

**[ترجمه]در كتاب حسین بن عثمان آمده است: امام صادق علیه السّلام فرمود: بهشت می گوید: پروردگارا دوزخ را پر كردی همان طور كه به او وعده دادی، مرا پر كن چنانچه به من وعده داده ای. و فرمود: خدا در آن روز خلقی می آفریند و

آن هـا را به بهشت می برد. سـپس امـام صادق علیه السـلام فرمود: خوشا به حال آن ها که هراس های دنیا و غم هایش را نمی بینند.

**[ترجمه]

«۳۸»

الدُّرُّ الْمَنْثُورُ، عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ: فِی قَوْلِهِ وَ مِنْ قَوْمِ مُوسی أُمَّهٌ الْآیَهَ قَالَ بَلَغَنِی أَنَّ بَنِی إِسْرَائِیلَ لَمَّا قَتَلُوا أَنْبِیَاءَهُمْ وَ كَفَرُوا وَ كَانُوا اثْنَیْ عَشَرَ سِبْطاً تَبَرَّأَ سِبْطٌ مِنْهُمْ مِمَّا صَنَعُوا وَ اعْتَذَرُوا وَ سَأَلُوا اللَّهَ أَنْ یُفَرِّقَ بَیْنَهُمْ وَ بَیْنَهُمْ فَفَتَحَ اللَّهُ لَهُمْ نَفَقاً فِی الْأَرْضِ فَسَارُوا فِیهِ حَتَّی خَرَجُوا مِنْ وَرَاءِ الصِّینِ فَهُمْ هُنَالِكَ حُنَفَاءَ مُسْلِمِینَ یَسْتَقْبِلُونَ قِبْلَتَنَا قَالَ ابْنُ جُرَیْجٍ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ فَذَلِكَ قَوْلُهُ وَ قُلْنا مِنْ بَعْدِهِ لِبَنِی إِسْرائِیلَ

ص: ۳۴۶

اسْكَنُوا الْأَرْضَ فَإِذا جاءَ وَعْدُ الْآخِرَهِ جِئْنا بِكَمْ لَفِيفاً(۱) وَ وَعْدُ الْآخِرَهِ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ قَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ سَارُوا فِی السَّرَبِ سَنَهً وَ نِصْفاً(۲).

**[ترجمه]الـدر المنثور: ابن جريج درباره قول خدای تعالی که فرمود: «و از قوم موسی جماعتی هستند» تا آخر آیه، گفته: به من رسیده که چون بنی اسرائیل پیغمبران خود را کشتند و کافر شدند، دوازده سبط بودند؛ یک سبط آن ها از آنچه مرتکب شدند بیزاری جست، و پوزش خواستند و از خدا خواستند آن ها را از دیگران جدا کند. و خدا شکافی در زمین برای آن ها گشود، تا از پشت چین درآمدند. آنان در آنجا هستند، یگانه پرست و مسلمان، و رو به قبله ما می کنند. و ابن جریج می گوید، ابن عباس گفت: این است قول خداوند: «وقلنا من بعده لبنی إسرائیل اسکنواالأرض فإذا جاء وعدالآخرة جئنا بکم لفیفاً»، -. اسراء / ۱۰۴ - {و پس از او به فرزندان اسرائیل گفتیم، در این سرزمین ساکن شوید. پس چون وعده آخرت فرا رسد شما را همه با هم محشور می کنیم.} وعده آخرت، عیسی بن مریم است. ابن عباس گفته: در آن شکاف یک سال و نیم راه رفتند. -. الدرالمنثور ۳ : ۱۳۶ -

**[ترجمه]

«۳۹»

وَ عَنْ مُقَاتِلٍ قَالَ: إِنَّ مِمَّا فَضَّلَ اللَّهُ بِهِ مُحَمَّداً صلی الله علیه و آله أَنَّهُ عَايَنَ لَيْلَهَ الْمِعْرَاجِ قَوْمَ مُوسَى الَّذِينَ مِنْ وَرَاءِ الصِّينِ وَ ذَلِکَ أَنَّ بَنِی إِسْرَائِيلَ حِينَ عَمِلُوا بِالْمَعَاصِی وَ قَتَلُوا الَّذِينَ يَأْمُرُونَ بِالْقِسْطِ مِنَ النَّاسِ دَعَوْا رَبَّهُمْ وَ هُمْ بِالْأَرْضِ الْمُقَدَّسَهِ فَقَالُوا اللَّهُمَّ أَخْرِجْنَا مِنْ بَيْنِ أَظْهُرِهِمْ فَاسْتَجَابَ لَهُمْ فَجَعَلَ سَرَباً فِی الْأَرْضِ فَدَخَلُوا عَلَيْهِ (۳)

وَ جَعَلَ مَعَهُمْ نَهَراً يَجْرِی وَ جَعَلَ لَهُمْ مِصْبَاحاً مِنْ نُورٍ مِنْ بَيْنِ أَيْدِيهِمْ فَسَارُوا فِيهِ سَنَهً وَ نِصْفاً وَ ذَلِکَ مِنْ بَيْتِ الْمَقْدِسِ إِلَى مَجْلِسِهِمُ الَّذِی هُمْ فِيهِ فَأَخْرَجَهُمُ اللَّهُ إِلَى الْأَرْضِ تَجْتَمِعُ فِيهَا الْهَوَامُّ وَ الْبَهَائِمُ وَ السِّبَاعُ مُخْتَلِطِينَ بِهَا لَيْسَتْ فِيهَا ذُنُوبٌ وَ لَا مَعَاصٍ فَأَتَاهُمُ النَّبِیُّ صلی الله علیه و آله تِلْکَ اللَّيْلَهَ وَ مَعَهُ جَبْرَئِيلُ فَآمَنُوا بِهِ وَ صَدَّقُوهُ وَ عَلَّمَهُمُ الصَّلَاهَ وَ قَالُوا إِنَّ مُوسَى قَدْ بَشَّرَهُمْ بِهِ (۴).

**[ترجمه]الـدر المنثور: از مقاتل است که گفت: از فضائلی که خدا به محمد صلّی اللّٰه علیه و آله داد این بود که شب معراج قوم موسی را که پشت چین بودند دیدار کرد. چون وقتی بنی اسرائیل نافرمانی و معصیت کردند و کسانی را که امر به عدالت می نمودند و به سوی خدا دعوت می کردند، در ارض مقدسه کشتند، گروهی گفتند: بار خدایا ما را از میان این ها بیرون ببر. خدا دعاشان را مستجاب کرد، و برایشان شکافی در زمین ساخت و در آن وارد شدند و نهری با آن ها روان کرد، و چراغی از نور در جلو آن ها نهاد. آنها از بیت المقدس یک سال و نیم راه رفتند تا به آن محل رسیدند. خدا آن ها را از زمین بیرون آورد و با خزنده ها و جانوران و درنده ها آمیختند و در آنجا گناه و نافرمانی نیست. پیغمبر صلّی اللّٰه علیه و آله آن شب نزد آن ها آمد و جبرئیل با او بود آنها به او ایمان آوردند و او را تصدیق کردند، و نماز را به آن ها آموخت. گفته اند موسی به آن ها مژده آن را داده بود. -. الدر المنثور ۳ : ۱۳۶ -

**[ترجمه]

«۴۰»

وَ عَنِ السُّدِّيِّ: فِي قَوْلِهِ وَ مِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِّ وَ بِهِ يَعْدِلُونَ قَالَ بَيْنَكُمْ وَ بَيْنَهُمْ نَهَرٌ مِنْ سَهْلٍ يَعْنِي مِنْ رَمْلٍ يَجْرِي (۵).

**[ترجمه]الـدر المنثور: و از سـدّی است در تفسـير اين آيه:{از قوم موسـی جماعتی هسـتند کهبه حق راهنمايی می کنند و به حق داوری می کنند.} گفت: ميان شما و آن ها نهری است از ريگ روان. - . الدر المنثور ۳ : ۱۳۶ -

**[ترجمه]

«۴۱»

وَ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ عَمْرٍو قَالَ: هُمُ الَّذِينَ قَالَ اللَّهُ وَ مِنْ قَوْمِ مُوسى أُمَّةٌ يَهْدُونَ بِالْحَقِ يَعْنِي سِبْطاً مِنْ أَسْبَاطِ بَنِي إِسْرَائِيلَ يَوْمَ الْمَلْحَمَهِ الْعُظْمَى يَنْصُرُونَ الْإِسْلَامَ وَ أَهْلَهُ (۶).

**[ترجمه]الدر المنثور: و از صفوان بن عمرو است که گفت: آنانند که خدا فرموده: {از قوم موسی جماعتی هستند که به حق راهنمايی می کنند و به حق داوری می کنند.} يعنی يک سـبط از اسـباط بنی اسرائيل، در روز پيشامد بزرگتر، اسلام و اهل آن رايارى می کنند. - . الدر المنثور ۳ : ۱۳۶ -

**[ترجمه]

«۴۲»

وَ عَنِ الشَّعْبِيِّ قَالَ: إِنَّ لِلَّهِ عِبَاداً مِنْ وَرَاءِ الْأَنْدُلُسِ لَا يَرَوْنَ أَنَّ اللَّهَ عَصَاهُ مَخْلُوقٌ رَضْرَاضُهُمُ (۷) الدُّرُّ وَ الْيَاقُوتُ وَ جِبَالُهُمُ الذَّهَبُ وَ الْفِضَّةُ لَا يَزْرَعُونَ وَ لَا يَحْصُدُونَ وَ لَا يَعْمَلُونَ عَمَلًا لَهُمْ شَجَرٌ عَلَى أَبْوَابِهِمْ لَهَا أَوْرَاقٌ عِرَاضٌ هِيَ لَبُوسُهُمْ

۱- ۱. الإسراء: ۱۰۴.

۲- ۲. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۱۳۶.

۳- ۳. فی المخطوطه« فيه» و كذا فی المصدر.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۱۳۶.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۱۳۶.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۱۳۶.

۷- ۷. الرضراض: ما صغر و دق من الحصى.

وَ لَهُمْ شَجَرٌ عَلَى أَبْوَابِهِمْ لَهَا ثَمَرٌ فَمِنْهَا يَأْكُلُونَ (۱).

**[ترجمه]الدر المنثور: و از شعبی است که گفت: خداوند بندگانی دارد در آن سوی اندلس و نمی دانند که مخلوقی عصیان و نافرمانی خدا را می کند. ریگ زمین آن ها درّ است و یاقوت و کوه هایشان طلا و نقره. نه کشت می کنند، و نه می دروند، و نه کاری می کنند. درختی بر درهای خانه آن ها است که برگ های پهنی دارد که جامه آن ها است. و درختی بر درهای خانه آن ها است و میوه ای دارد که خوراک آن ها است. - . الدر المنثور ۳ : ۱۳۶ -

**[ترجمه]

«۴۳»

وَ عَنْ بَعْضِ أَئِمَّهِ الْكُوفَهِ قَالَ: قَامَ نَاسٌ مِنْ أَصْحَابِ رَسُولِ اللَّهِ صلى الله عليه و آله فَقَصَدَ نَحْوَهُمْ فَسَكَتُوا فَقَالَ مَا كُنْتُمْ تَقُولُونَ قَالُوا نَظَرْنَا إِلَى الشَّمْسِ فَتَفَكَّرْنَا فِيهَا مِنْ أَيْنَ تَجِيءُ وَ أَيْنَ تَذْهَبُ وَ تَفَكَّرْنَا فِي خَلْقِ اللَّهِ فَقَالَ كَذَلِكَ فَافْعَلُوا وَ تَفَكَّرُوا فِي خَلْقِ اللَّهِ وَ لَا تَفَكَّرُوا فِي اللَّهِ فَإِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى وَرَاءَ الْمَغْرِبِ أَرْضاً بَيْضَاءَ بَيَاضُهَا وَ نُورُهَا مَسِيرَهَ الشَّمْسِ أَرْبَعِينَ يَوْماً فِيهَا خَلْقٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ لَمْ يَعْصُوا اللَّهَ طَرْفَهَ عَيْنٍ قِيلَ يَا نَبِيَّ اللَّهِ مِنْ وُلْدِ آدَمَ هُمْ قَالَ مَا يَدْرُونَ خُلِقَ آدَمُ أَمْ لَمْ يُخْلَقْ قِيلَ يَا نَبِيَّ اللَّهِ فَأَيْنَ إِبْلِيسُ عَنْهُمْ قَالَ مَا يَدْرُونَ خُلِقَ إِبْلِيسُ أَمْ لَمْ يُخْلَقْ.

**[ترجمه]از برخی امامان کوفه گفته: تعدادی از یاران رسول خدا صلّی اللّه علیه و ایستاده بودند. آن حضرت به سوی آن ها رفت و آن‌ها خاموش شدند. فرمود: چه می گفتید؟ گفتند: نگاه به خورشید کردیم، در اندیشه شدیم که از کجا می آید و به کجا می رود؟ در آفرینش خدا تفکر می‌کردیم. فرمود: چنین کنید و در آفرینش خدا بیندیشید، و در ذات خدا نیندیشید. البته برای خدای تعالی در پشت مغرب، زمین درخشانی است که درخشندگی و نورش تا مسافت چهل روز سیر خورشید است و خدا در آن خلقی دارد که یک چشم به همزدنی او را نافرمانی نکرده اند. گفته شد: ای پیغمبر خدا، آنان فرزندان آدمند؟ فرمود: نمی دانند آدم آفریده شده یا نه! گفته شد: ای پیغمبر خدا، میان آن ها ابلیس در کجا است؟ فرمود نمی دانند ابلیس آفریده شده یا نه.

**[ترجمه]

«۴۴»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: دَخَلَ عَلَيْنَا رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله وَ نَحْنُ فِي الْمَسْجِدِ حَلَقٌ حَلَقٌ فَقَالَ لَنَا فِيمَ أَنْتُمْ قُلْنَا نَتَفَكَّرُ فِي الشَّمْسِ كَيْفَ طَلَعَتْ وَ كَيْفَ غَرَبَتْ قَالَ أَحْسَنْتُمْ كُونُوا هَكَذَا تَفَكَّرُوا فِي الْمَخْلُوقِ وَ لَا تَفَكَّرُوا فِي الْخَالِقِ فَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَ مَا شَاءَ لِمَا شَاءَ وَ تَعَجَّبُونَ مِنْ ذَلِكَ إِنَّ مِنْ وَرَاءِ قَافٍ سَبْعَ بِحَارٍ كُلُّ بِحَارٍ خَمْسُمِائَهِ عَامٍ وَ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ سَبْعُ أَرَضِينَ يُضِيءُ نُورُهَا لِأَهْلِهَا وَ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ سَبْعِينَ أَلْفَ أُمَّهٍ خُلِقُوا عَلَى أَمْثَالِ الطَّيْرِ هُوَ وَ فَرْخُهُ فِي الْهَوَاءِ لَا يَفْتُرُونَ عَنْ تَسْبِيحِهِ وَاحِدَهٍ وَ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ سَبْعِينَ أَلْفَ أُمَّهٍ خُلِقُوا مِنْ رِيحٍ فَطَعَامُهُمْ رِيحٌ وَ شَرَابُهُمْ رِيحٌ وَ ثِيَابُهُمْ مِنْ رِيحٍ وَ آنِيَتُهُمْ مِنْ رِيحٍ وَ دَوَابُّهُمْ مِنْ رِيحٍ لَا

تَسْتَقِرُّ حَوَافِرُ دَوَابِّهِمْ إِلَى الْأَرْضِ إِلَى قِيَامِ السَّاعَهِ أَعْيُنُهُمْ فِي صُدُورِهِمْ يَنَامُ أَحَدُهُمْ نَوْمَهً وَاحِدَهً يَنْتَبِهُ وَ رِزْقُهُ عِنْدَ رَأْسِهِ وَ مِنْ وَرَاءِ ذَلِكَ ظِلُّ الْعَرْشِ وَ فِي ظِلِّ الْعَرْشِ سَبْعُونَ أَلْفَ أُمَّهٍ مَا يَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ وَ لَا وُلْدَ آدَمَ وَ لَا إِبْلِيسَ وَ لَا وُلْدَ إِبْلِيسَ وَ هُوَ قَوْلُهُ وَ يَخْلُقُ ما لا تَعْلَمُونَ (۲).

**[ترجمه]از ابن عباس آمده که گفت: در مسجد حلقه وار نشسته بودیم که رسول خدا صلّی اللّٰه علیه و آله وارد شد و به ما فرمود: شما چه می کردید؟ گفتیم: در اندیشه خورشید بودیم که چگونه طلوع می کند و چگونه غروب. فرمود: خوب کردید، چنین باشید! در باره مخلوقات اندیشه کنید و در ذات خالق نیندیشید؛ زیرا خدا هر چه خواهد را برای هر چه خواسته آفریده، و شما از آن در شگفتید. براستی در پشت قاف هفت دریا است، هر دریا پانصد سال راه است، پشت آن هفت زمین است که نورشان برای اهل آن ها می درخشد، و پشت آن هفتاد هزار امت است که مانند پرنده هایی که با جوجه های خود در هوا هستند خلق شدند، و از یک تسبیح گفتن سستی نمی ورزند. و از پس آن هفتاد هزار امت است که از باد آفریده شدند. خوراکشان باد است، و شرابشان باد، جامه شان باد، ظرف هایشان از باد، و جانورانشان از باد. سُم جانوران آن ها تا روز قیامت به زمین استوار نشود، چشم هایشان در سینه آن ها است. چون یکی از آن ها یک بار بخوابد و بیدار شود، روزی او بالای سر او آماده است در پس آن، سایه عرش است، و در سایه عرش هفتاد هزار امت که نمی دانند خدا آدم را آفریده و فرزندان آدم را، و نه ابلیس و نه فرزندان ابلیس را، و آن قول خدا است «و یخلق مالا تعلمون»، - . نحل / ۸ - {و آنچه را نمی دانید می آفریند.}

**[ترجمه]

«۴۵»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى وَ الْأَرْضَ وَضَعَها لِلْأَنامِ قَالَ الْأَنَامُ الْخَلْقُ وَ هُمْ أَلْفُ أُمَّهٍ سِتُّمِائَهٍ فِي الْبَحْرِ وَ أَرْبَعُمِائَهٍ فِي الْبَرِّ(۳).

ص: ۳۴۸

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۱۳۶.

۲- ۲. النحل: ۸.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۶، ۱۴۱.

**[ترجمه]الـدر المنثور: از ابن عباس آمده که درباره قول خدای تعالی «و الأرض وضـعها للأنام»، -. رحمن / ۱۰ - {و زمین را برای (أنام)مردم نهاد.}گفته: انام هزار امتند، ششصد در دریا و چهار صد در بیابان. -. الدر المنثور ۶ : ۱۴۱ -

**[ترجمه]

أقول

أوردت أخبارا کثیره من هذا الباب فی المجلد السابع فی باب أنهم الحجه علی جمیع العوالم و جمیع المخلوقات.

**[ترجمه]أوردت أخبارا کثیره من هذا الباب فی المجلد السابع فی باب أنهم الحجه علی جمیع العوالم و جمیع المخلوقات.

**[ترجمه]

«۴۶»

وَ رَوَی الْکَفْعَمِیُّ وَ الْبُرْسِیُّ فِی فَضْلِ الدُّعَاءِ الْمَعْرُوفِ بِالْجَوْشَنِ الْکَبِیرِ بِإِسْنَادَیْهِمَا عَنْ مُوسَی بْنِ جَعْفَرٍ عَنْ آبَائِهِ علیهم السلام عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله: أَنَّهُ قَالَ لَهُ جَبْرَئِیلُ وَ الَّذِی بَعَثَکَ بِالْحَقِّ نَبِیّاً إِنَّ خَلْفَ الْمَغْرِبِ أَرْضاً بَیْضَاءَ فِیهَا خَلْقٌ مِنْ خَلْقِ اللَّهِ یَعْبُدُونَهُ وَ لَا یَعْصُونَهُ وَ قَدْ تَمَزَّقَتْ لُحُومُهُمْ وَ وُجُوهُهُمْ مِنَ الْبُکَاءِ فَأَوْحَی اللَّهُ إِلَیْهِمْ لِمَ تَبْکُونَ وَ لَمْ تَعْصُونِی طَرْفَهَ عَیْنٍ قَالَ نَخْشَی أَنْ یَغْضَبَ اللَّهُ عَلَیْنَا وَ یُعَذِّبَنَا بِالنَّارِ قَالَ عَلِیٌّ علیه السلام قُلْتُ یَا رَسُولَ اللَّهِ لَیْسَ هُنَاکَ إِبْلِیسُ أَوْ أَحَدٌ مِنْ بَنِی آدَمَ فَقَالَ وَ الَّذِی بَعَثَنِی بِالْحَقِّ نَبِیّاً مَا یَعْلَمُونَ أَنَّ اللَّهَ خَلَقَ آدَمَ وَ لَا إِبْلِیسَ وَ لَا یُحْصِی عَدَدَهُمْ إِلَّا اللَّهُ وَ مَسِیرُ الشَّمْسِ فِی بِلَادِهِمْ أَرْبَعُونَ یَوْماً لَا یَأْکُلُونَ وَ لَا یَشْرَبُونَ (۱)

الْخَبَرَ.

**[ترجمه]کفعمی و بُرسـی در فضـیلت دعاء معروف به جوشن کبیر از امام کاظم روایت می کنند که از پدرانش علیه السّـلام روایت فرمودند: جبرئیل به پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله گفت: بدان که تو را به راستی به پیغمبری فرستاده، در پس مغرب زمینی است درخشان و در آن خلقی است از آفریـده های خـدا که او را می پرسـتند و نافرمانی نمی کنند، و البته گوشت وصورتشان از گریه آب شـده. خـدا به آن ها وحی کرد: چرا گریه می کنیـد، با اینکه یک چشم به همزدن نافرمانی من نکردهاید؟ گفتند: می ترسیم خدا بر ما خشم کند و ما را به دوزخ عذاب کند. علی علیه السّـلام می فرماید: گفتم یا رسول اللَّه! در آنجا ابلیس و یا احدی از بنی آدم وجود ندارد؟ فرمود: سوگند به کسی که مرا به حق به پیامبری برگزید، نمی دانند که خدا آدم و ابلیس را آفریده. تعداد آن ها را جز خدا نمی داند، خورشید در سرزمین آن ها چهل روز سیر می کند، نمی خورند و نمیآشامند.

**[ترجمه]

تذنیب

اعلم أن الأخبار الوارده فی هذا الباب غریبه و بعضها غیر معتبره الأسانید کروایات البرسی و جامع الأخبار و المأخوذ من الکتاب القدیم و بعضها معتبره مأخوذه من أصول القدماء و لیس ما تتضمنها بعیدا من قدره الله تعالی (۲)

---

۱ - ۱. قد حاول بعض علماء العصر تطبیق هذه الأرض علی الکوکبه المکتشفه اخیرا المسماه ب« فلکان» بتقریب انها لمکان قربها من الشمس انور الکواکب و لذا وصف بانها بیضاء، و لما کانت تدور حول الشمس فی عشرین یوما و کل یوم مشتمل علی نهار و لیله و کثیرا ما یطلق الیوم علی النهار فقط صح أن یقال انها تدور حول الشمس أربعین یوما و انت خبیر بأن الروایه تأبی عن هذه التکلفات و التعسفات کل الآباء، فان ظاهر قوله« مسیر الشمس فی بلادهم أربعون یوما» ان الیوم فی بلادهم یساوی أربعین یوما فی بلادنا لا أن السنه فیها تساوی أربعین یوما، علی ان هذه الکوکبه أشد حرارتها غیر قابله لنشوء موجود حی فیها الا أن یکون المراد باهلها الملائکه بقرینه قوله« لا یأکلون و لا یشربون» فتأمل.
۲ - ۲. الاخبار المورده فی هذا الباب مع قطع النظر عن ضعافها التی لاـ یوثق بصدورها لاـ تجری جمیعا مجری واحدا فی المضمون و الدلاله، و التعرض لکل واحد منها علی حده و التدقیق فی ما یشتمل علیه من الدقائق و تحقیق ما تشیر إلیه من الحقائق یؤدی إلی تطویل ممل لکن. لا بأس بالاشاره الی مهام ما یستفاد منها و هی امور: الأول: ان خلق اللّه تبارک و تعالی لا ینحصر فی ابینا آدم و ذریته، فقد خلق قبله خلائق کثیره و سیخلق بعد انقراضهم ایضا، قال علیه السلام« أو تری ان اللّه عزّ و جلّ لم یخلق بشرا غیرکم؟ بلی و اللّه لقد خلق اللّه تبارک و تعالی ألف ألف عالم و ألف ألف آدم» و قال علیه السلام« لعلکم ترون أنّه إذا کان یوم القیامه ... لا یعبد فی بلاده و لا یخلق خلقا یعبدونه و یوحدونه؟ ...» إلی غیر ذلک. الثانی: ان وراء هذه المنظومه الشمسیه المشتمله علی شمس و ارض و کواکب و اقمار منظومات شمسیه اخری مشتمله علی شموس و کواکب و اقمار کثیره و أن لها أهلین فی الجمله قال علیه السلام« ان وراء عین شمسکم هذه أربعین عین شمس: و ان وراء قمرکم أربعین قمرا» و قال علیه السلام لما نظر إلی السماء« هذه قبه ابینا آدم و ان للّه عزّ و جلّ سواها تسعه و ثلاثین قمه فیها خلق ما عصوا اللّه طرفه عین» و غیر خفی علی اللبیب المتأمل ان اظهار هذا المعنی فی عصر لم یکن یتوهم أحد ذلک و لا یقبله لو لا تسلیمه لائمه الدین و أهل بیت العصمه و الیقین کاشف عن اعتماد القائلین علی مبدإ علمی الهی، و اخذهم من منبع غزیر ربانی، و إلّا فمن کان یجترئ علی التفوه بان عیر الشمس التی کان بزعم انها مرکوزه فی الفلک الرابع و القمر الذی کان یزعم انه مرکوز فی الفلک الأول تکون شموس و اقمار اخری؟ و هذا لعمر الحق من أعظم الکرامات، و ادل الدلائل علی امامه أهل البیت علیهم السلام، و قد کان هذا العلم مخزونا فی کتب الشیعه مکنونا عند اهله حتی کشف التجارب العلمیه و المکبرات العظیمه النقاب عن وجهه و الغطاء عن سره. الثالث: أن وراء هذا العالم المادی عوالم اخری تغیب عن حواسنا، و لا تنالها علومنا المتعارفه، و هی محیطه بهذا العالم نحو احاطه، و باطنه فیه نحو بطون، و خارجه عنه نحو خروج و قد أراها اللّه بعض اولیائه و عباده الصالحین و هو علی ما یشاء قدیر. قال زین العابدین علیه السلام للمنجم:« هل أدلک علی رجل قد مر مذ دخلت علینا فی اربع عشر عالما کل عالم أکبر من الدنیا ثلاث مرّات لم یتحرک من مکانه؟!» فان المرور فی تلک العوالم الکبیره فی زمن یسیر فی الغایه مع عدم التحرک من المکان إنّما یتصور بغیر هذا البدن المادی الذی لا یمکن أن یسیر إلّا بالحرکه و الانتقال، و فی عوالم خارجه من عالم الماده، مطلقه من قیودها و حدودها و قال الصادق علیه السلام فی بیان حال أهل المدینتین« و طعامهم التسبیح» فان ذلک لیس من شأن الموجود المادی، و یمکن أن یکون حدیث اراءه الملکوت لجابر و حدیث خیام. رسول اللّه صلّی اللّه علیه و آله و سلّم و أهل

بيته عليهم السلام و ما ضاهاهما أيضا ناظره إلى هذه العوالم و اللّه أعلم. و بالجمله يستفاد من هذه الروايات ان تلك العوالم اشرف و ألطف من عالم الماده و إن لم تخل عن المقادير و العوارض الجسمانيه مطلقا، فتنطبق على عالم المثال، لكن لا يوجب ذلك اثبات جميع الخواص التى يأتى نقلها عن شارح المقاصد لها، فان جلها لا يخلو عن مناقشه كظهور الصور المثاليه فى المرآه و ادراكها عند غلبه الخوف و الأمراض، فان ما يصحّ من ذلك إنّما هو من خواص المثال الأصغر الذى هو من مراتب النفس الانسانيه و الكلام فى العوالم الخارجيه و ما يجى ء من طعن العلامه المؤلّف- رحمه اللّه- على هذا القول انما هو للالتزام بهذه الخصوصيات و الا فهو لا ينكر الموجود المثالى رأسا، كيف و قد اذعن بصراحه روايات كثيره فى اثباته، و به صحح كثيرا من المسائل الاعتقاديه كما أشار الى بعضها فى ذيل هذا الباب.

و جابلقا و جابرسا ذكرهما اللغويون على وجه آخر قال الفيروزآبادى جابلص بفتح الباء و اللام أو سكونها بلد بالمغرب و ليس وراءه إنسى

ص: ۳۵۰

و جابلق بلد بالمشرق (۱)

انتهى و يقال إن فيهما أو فى إحداهما أصحاب القائم عليه السلام و الصوفيه و المتألهون من الحكماء أولوا أكثر هذه الأخبار بعالم المثال قال شارح المقاصد ذهب بعض المتألهين من الحكماء و نسب إلى القدماء أن بين عالمى المحسوس و المعقول واسطه تسمى عالم المثل ليس فى تجرد المجردات و لا فى مخالطه الماديات و فيه لكل موجود من المجردات و الأجسام و الأعراض و الحركات و السكنات و الأوضاع و الهيئات و الطعوم و الروائح مثال قائم بذاته معلق لا فى ماده و محل يظهر للحس بمعونه مظهر كالمرآه و الخيال و الماء و الهواء و نحو ذلك و قد ينتقل من مظهر إلى مظهر و قد يبطل كما إذا فسدت المرآه و الخيال أو زالت المقابله أو التخيل و بالجمله هو عالم عظيم الفسحه غير متناه يحذو حذو العالم الحسى فى دوام حركه أفلاكه المثاليه و قبول عناصره و مركباته آثار حركات أفلاكه و إشراقات العالم العقلى و هذا ما قال الأقدمون أن فى الوجود عالما مقداريا غير العالم الحسى لا يتناهى عجائبه و لا تحصى مدنه و من جمله تلك المدن جابلقا و جابرسا و هما مدينتان عظيمتان لكل منهما ألف باب لا يحصى ما فيها من الخلائق و من هذا عالم يكون فيه الملائكه

۱- ۱. القاموس: ج ۲، ص ۲۹۷، و ج ۳، ص ۲۱۷.

و الجن و الشیاطین و الغیلان لکونها من قبیل المثل أو النفوس الناطقه المفارقه الظاهره فیها و به یظهر المجردات فی صور مختلفه بالحسن و القبح و اللطافه و الکثافه و غیر ذلک بحسب استعداد القابل و الفاعل و علیه بنوا أمر المعاد الجسمانی فإن البدن المثالی الذی یتصرف فیه النفس حکمه حکم البدن الحسی فی أن له جمیع الحواس الظاهره و الباطنه فیلتذ(۱)

و یتألم باللذات و الآلام الجسمانیه و أیضا تکون من الصور المعلقه نورانیه فیها نعیم السعداء و ظلمانیه فیها عذاب الأشقیاء و کذا أمر المنامات و کثیر من الإدراکات فإن جمیع ما یری فی المنام أو التخیل فی الیقظه بل نشاهد فی الأمراض و عند غلبه الخوف و نحو ذلک من الصور

المقداریه التی لا تحقق لها فی عالم الحس کلها من عالم المثل و کذا کثیر من الغرائب و خوارق العادات کما یحکی عن بعض الأولیاء أنه مع إقامته ببلدته کان من حاضری المسجد الحرام أیام الحج و أنه ظهر من بعض جدران البیت أو خرج من بیت مسدود الأبواب و الکواء و أنه أحضر بعض الأشخاص و الثمار أو غیر ذلک من مسافه بعیده جدا فی زمان قریبه إلی غیر ذلک و القائلون بهذا العالم منهم من یدعی ثبوته بالمکاشفه و التجارب الصحیحه و منهم من یحتج بأن ما یشاهد من تلک الصور الجزئیه لیست عدما صرفا و لا من عالم المادیات و هو ظاهر و لا من عالم العقل لکونها ذوات مقدار و لا مرتسمه فی الأجزاء الدماغیه لامتناع ارتسام الکبیر فی الصغیر و لما کانت الدعوی عالیه و الشبه واهیه کما سبق لم یلتفت إلیه المحققون من الحکماء و المتکلمین انتهی.

و نقل بعضهم عن المعلم الأول فی الرد علی من قال إن العالم الجسمانی أکثر من واحد و قد قالت متألهو الحکماء کهرمس و أنباذقلس و فیثاغورس و أفلاطون و غیرهم من الأفاضل القدماء إن فی الوجود عوالم أخری ذوات مقادیر غیر هذا العالم الذی نحن فیه و غیر النفس و العقل و فیها العجائب و الغرائب و فیها من البلاد و العباد و الأنهار و البحار و الأشجار و الصور الملیحه و القبیحه

۱- ۱. فیتلذذ(خ).

ما لا يتناهى و يقع هـذا العالم فى الإقليم الثامن الذى فيه جابلقا و جابرسا و هو إقليم ذات العجائب و هى فى وسط ترتيب العوالم و لهـذا العالم أفقان الأول و هو ألطف من الفلك الأقصـى الذى نحن فيه و هو يقع (۱) من إدراك الحواس و الأـفق الأعلى يلى النفس النـاطقه و هو أكثف منهـا و الطبقـات المختلفه الأنواع من اللطيفه و الكثيفه و المتلـذذه و المبهجه و المولمه و المزعجه لا يتناهى بينهما و لا بد لك من المرور عليه و قد يشاهد هذا العالم بعض الكهنه و السـحره و أهل العلوم الروحانيه فعليك بالإيمان بها و إياك و الإنكار.

و قال أرسطو فى أثولوجيا من وراء هـذا العالم سـماء و أرض و بحر و حيوان و نبات و ناس سـماويون و كل من فى هـذا العالم الجسـمانى و ليس هناك شـى ء أرضـى و الروحانيون الذى هناك ملائمون للإنس الذى هناك لا ينفر بعضهم عن بعض و كل واحد لا ينفر عن صاحبه و لا يضاده بل يستريح إليه.

و قـال صـاحب الفتوحات فى كل خلق الله تعالى عوالم يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ لا يَفْتُرُونَ و خلق الله من جمله عوالمها عالما على صورنا إذا أبصرها العارف يشاهد نفسه فيها و قد أشار إلى ذلك

عبـد الله بن عبـاس فيما روى عنه فى حـديث هـذه الكعبه و أنها بيت واحـد من أربعه عشـر بيتا و أن فى كل أرض من الأرضـين السبع خلقا مثلنا حتى أن فيهم ابن عباس مثلى.

و صـدقت هـذه الروايه عنـد أهل الكشف و كل منها حى ناطق و هى باقيه لا تفنى و لا تتبدل و إذا دخلها العارفون إنما يدخلون بأرواحهم لا بأجسامهم فيتركون هياكلهم فى هذه الأرض الدنيا و يتجردون و فيها مدائن لا تحصـى و بعضـها تسـمى مدائن النور لاـ يـدخلها من العـارفين إلا كل مصـطفى مختار و كل حـديث و آيه وردت عنـدنا مما صـرفها العقل من ظاهرها وجـدناها على ظاهرهـا فى هـذه الأـرض و كـل جسـد يتشـكل فيه الروحانى من ملك و جن و كل صوره يرى الإنسان فيها نفسه فى النوم فمن أجساد هذه الأرض انتهى.

۱- ۱. يقطع(خ).

و أقول مـا أشـبه هـذه المزخرفـات بالخرافات و الخيالات الواهيه و الأوهام الفاسـده و لا يتوقف تصـحيح شـى ء مما ذكروه على القول بهـذا المـذهب السـخيف و بسط القول فيه يؤدى إلى الإطناب و أما الأجساد المثاليه التى قلنا بها فليس من هذا القبيل كما عرفت تحقيقه فى المجلـد الثالث و أكثر أخبار هذا الباب يمكن حملها على ظواهرها إذ لم يدر أحد سوى الأنبياء و الأوصـياء ما حول جميع العوالم حتى يحكم بعـدمها و مـا قـاله الحكماء و الرياضـيون فى ذلك فهو على الخرص و التخمين و الله الهادى إلى الحق المبين

**[ترجمه]بـدان كه اخبار اين باب غريب و عجيب هسـتند و برخى سـند معتبر ندارنـد،ماننـد روايات بُرسـى و جامع الاخبار و كتب قـديم، و برخى كه معتبرنـد، برگرفته از اصول قـدماء است، و مطالب آن ها از قـدرت خـدا دور نيست و بعيد به نظر نمى رسد.

ص: ٣٤٩

و جابلقا و جابرسا ذكرهما اللغويون على وجه آخر قال الفيروزآبادى جابلص بفتـح الباء و اللام أو سـكونها بلد بالمغرب و ليس وراءه إنسى

ص: ٣٥٠

و جابلق بلد بالمشرق - ١. القاموس: ج ٢، ص ٢٩٧، و ج ٣، ص ٢١٧. -

انتهى و يقـال إن فيهما أو فى إحـداهما أصـحاب القائم عليه السـلام و الصوفيه و المتألهون من الحكماء أولوا أكثر هـذه الأخبار بعـالم المثـال قـال شـارح المقاصـد ذهب بعض المتألهين من الحكماء و نسب إلى القـدماء أن بين عالمى المحسوس و المعقول واسـطه تسـمى عـالم المثـل ليس فى تجرد المجردات و لاـ فى مخـالطه الماديـات و فيه لكل موجود من المجردات و الأجسام و الأعراض و الحركات و السـكنات و الأوضاع و الهيئات و الطعوم و الروائـح مثال قائم بذاته معلق لا فى ماده و محل يظهر للحس بمعونه مظهر كالمرآه و الخيال و الماء و الهواء و نحو ذلك و قـد ينتقل من مظهر إلى مظهر و قـد يبطل كما إذا فسدت المرآه و الخيال أو زالت المقابله أو التخيل و بالجمله هو عالم عظيم الفسـحه غير متناه يحـذو حـذو العالم الحسـى فى دوام حركه أفلاكه المثـاليه و قبول عناصـره و مركبـاته آثـار حركـات أفلاكه و إشـراقات العالم العقلى و هـذا ما قال الأقـدمون أن فى الوجود عالما مقـداريا غير العالم الحسـى لا يتناهى عجائبه و لا تحصـى مـدنه و من جمله تلك المدن جابلقا و جابرسا و هما مدينتان عظيمتان لكل منهما ألف باب لا يحصى ما فيها من الخلائق و من هذا عالم يكون فيه الملائكه

ص: ٣٥١

و الجن و الشـياطين و الغيلاـن لكونهـا من قبيـل المثـل أو النفوس النـاطقه المفـارقه الظـاهره فيهـا و به يظهر المجردات فى صور مختلفه بـالحسن و القبـح و اللطـافه و الكثـافه و غير ذلـك بحسب اسـتعداد القابل و الفاعل و عليه بنوا أمر المعاد الجسـمانى فإن البـدن المثالى الـذى يتصرف فيه النفس حكمه حكم البدن الحسـى فى أن له جميع الحواس الظاهره و الباطنه فيلتذ - ١. فيتلذذ(خ). -

و يتألم باللذات و الآلام الجسمانيه و أيضا تكون من الصور المعلقه نورانيه فيها نعيم السعداء و ظلمانيه فيها عذاب الأشقياء و كذا أمر المنامات و كثير من الإدراكات فإن جميع ما يرى فى المنام أو التخيل فى اليقظه بل نشاهد فى الأمراض و عند غلبه الخوف و نحو ذلك من الصور

المقداريه التى لا تحقق لها فى عالم الحس كلها من عالم المثل و كذا كثير من الغرائب و خوارق العادات كما يحكى عن بعض الأولياء أنه مع إقامته ببلدته كان من حاضرى المسجد الحرام أيام الحج و أنه ظهر من بعض جدران البيت أو خرج من بيت مسدود الأبواب و الكواء و أنه أحضر بعض الأشخاص و الثمار أو غير ذلك من مسافه بعيده جدا فى زمان قريبه إلى غير ذلك و القائلون بهذا العالم منهم من يدعى ثبوته بالمكاشفه و التجارب الصحيحه و منهم من يحتج بأن ما يشاهد من تلك الصور الجزئيه ليست عدما صرفا و لا من عالم الماديات و هو ظاهر و لا من عالم العقل لكونها ذوات مقدار و لا مرتسمه فى الأجزاء الدماغيه لامتناع ارتسام الكبير فى الصغير و لما كانت الدعوى عاليه و الشبه واهيه كما سبق لم يلتفت إليه المحققون من الحكماء و المتكلمين انتهى.

و نقل بعضهم عن المعلم الأول فى الرد على من قال إن العالم الجسمانى أكثر من واحد و قد قالت متألهو الحكماء كهرمس و أنباذقلس و فيثاغورس و أفلاطون و غيرهم من الأفاضل القدماء إن فى الوجود عوالم أخرى ذوات مقادير غير هذا العالم الذى نحن فيه و غير النفس و العقل و فيها العجائب و الغرائب و فيها من البلاد و العباد و الأنهار و البحار و الأشجار و الصور المليحه و القبيحه

ما لا يتناهى و يقع هذا العالم فى الإقليم الثامن الذى فيه جابلقا و جابرسا و هو إقليم ذات العجائب و هى فى وسط ترتيب العوالم و لهذا العالم أفقان الأول و هو ألطف من الفلك الأقصى الذى نحن فيه و هو يقع - ۱. يقطع(خ). - من إدراك الحواس و الأفق الأعلى يلى النفس الناطقه و هو أكثف منها و الطبقات المختلفه الأنواع من اللطيفه و الكثيفه و المتلذذه و المبهجه و المولمه و المزعجه لا يتناهى بينهما و لا بد لك من المرور عليه و قد يشاهد هذا العالم بعض الكهنه و السحره و أهل العلوم الروحانيه فعليك بالإيمان بها و إياك و الإنكار.

و قال أرسطو فى أثولوجيا من وراء هذا العالم سماء و أرض و بحر و حيوان و نبات و ناس سماويون و كل من فى هذا العالم الجسمانى و ليس هناك شى ء أرضى و الروحانيون الذى هناك ملائمون للإنس الذى هناك لا ينفر بعضهم عن بعض و كل واحد لا ينفر عن صاحبه و لا يضاده بل يستريح إليه.

و قال صاحب الفتوحات فى كل خلق الله تعالى عوالم يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَ النَّهارَ لا يَفْتُرُونَ و خلق الله من جمله عوالمها عالما على صورنا إذا أبصرها العارف يشاهد نفسه فيها و قد أشار إلى ذلك

عبد الله بن عباس فيما روى عنه فى حديث هذه الكعبه و أنها بيت واحد من أربعه عشر بيتا و أن فى كل أرض من الأرضين السبع خلقا مثلنا حتى أن فيهم ابن عباس مثلى.

و صـدقت هـذه الروايه عنـد أهل الكشف و كل منها حى ناطق و هى باقيه لا تفنى و لا تتبدل و إذا دخلها العارفون إنما يدخلون بأرواحهم لا بأجسامهم فيتركون هياكلهم فى هذه الأرض الدنيا و يتجردون و فيها مدائن لا تحصـى و بعضـها تسـمى مدائن النور لاـ يـدخلها من العـارفين إلا كل مصـطفى مختار و كل حـديث و آيه وردت عنـدنا مما صـرفها العقل من ظاهرها وجـدناها على ظاهرهـا فى هـذه الأـرض و كـل جسـد يتشـكل فيه الروحانى من ملك و جن و كل صوره يرى الإنسان فيها نفسه فى النوم فمن أجساد هذه الأرض انتهى.

ص: ۳۵۳

و أقول مـا أشـبه هـذه المزخرفـات بالخرافات و الخيالات الواهيه و الأوهام الفاسـده و لا يتوقف تصـحيح شـى ء مما ذكروه على القول بهـذا المـذهب السـخيف و بسط القول فيه يؤدى إلى الإطناب و أما الأجساد المثاليه التى قلنا بها فليس من هذا القبيل كما عرفت تحقيقه فى المجلـد الثالث و أكثر أخبار هذا الباب يمكن حملها على ظواهرها إذ لم يدر أحد سوى الأنبياء و الأوصـياء ما حول جميع العوالم حتى يحكم بعـدمها و مـا قـاله الحكماء و الرياضـيون فى ذلك فهو على الخرص و التخمين و الله الهادى إلى الحق المبين

**[ترجمه]

تنبيه

قد يسـتدل على ثبوت عالم المثال بِمَا رَوَاهُ الشَّيْخُ الْبَهَائِيُّ رحمه الله فِي كِتَابِ مِفْتَاحِ الْفَلَاحِ عِنْدَ تَأْوِيلِ مَا وَرَدَ فِي دُعَاءِ التَّعْقِيبِ يَا مَنْ أَظْهَرَ الْجَمِيـلَ وَ سَتَرَ الْقَبِيـحَ عَنِ الصَّادِقِ عليه السـلام أَنَّهُ قَـالَ: مَـا مِنْ مُؤْمِنٍ إِلَّا وَ لَهُ مِثَـالٌ فِي الْعَرْشِ فَـإِذَا اشْـتَغَلَ بِـالرُّكُوعِ وَ السُّجُودِ وَ نَحْوِهِمَا فَعَلَ مِثَالُهُ مِثْلَ فِعْلِهِ فَعِنْدَ ذَلِكَ تَرَاهُ الْمَلَائِكَهُ عِنْدَ الْعَرْشِ وَ يُصَلُّونَ (۱)

وَ يَسْتَغْفِرُونَ لَهُ وَ إِذَا اشْتَغَلَ الْعَبْدُ بِمَعْصِيَهٍ أَرْخَى اللَّهُ تَعَالَى عَلَى مِثَالِهِ سِتْراً لِئَلَّا تَطَّلِعَ الْمَلَائِكَهُ عَلَيْهَا فَهَذَا تَأْوِيلُ يَا مَنْ أَظْهَرَ الْجَمِيلَ وَ سَتَرَ الْقَبِيحَ.

انتهى.

و أقول و إن أمكن تأويله (۲) على ما ذكروه لكن ليس فيه دلاله على الخصوصيات التى أثبتوها و لا على عمومها فى كل شى ء و كـذا الكلاـم فيما ورد من كون صوره أمير المؤمنين و الحسـنين عليهم السـلام و رؤيه الرسول صـلى الله عليه و آله و آدم عليه السلام أشباح الأئمه عليهم السلام عن يمين العرش و أمثال ذلك كثيره و الكلام فى الجميع واحد و نحن لا ننكر وجود الأجسام المثاليه و تعلق الأرواح بها بعـد الموت بل نثبتها لـدلاله الأحاديث المعتبره الصـريحه عليها بل لا يبعـد عندى وجودها قبل الموت أيضا فتتعلق

ص: ۳۵۴

١- ١. فى المخطوطه: فيصلون.

٢- ٢. فى المخطوطه: تطبيقه.

بها الأرواح فی حال النوم و شبهه من الأحوال التی یضعف تعلقها بالأجساد الأصلیه فیسیر بها فی عوالم الملک و الملکوت و لا أستبعد فی الأرواح القویه تعلقها بالأجساد المثالیه الکثیره و تصرفها فی جمیعها فی حاله واحده فلا یستبعد حضورهم فی آن واحد عند جمع کثیر من المحتضرین و غیرهم لکن علی وجه لا ینافی القواعد العقلیه و القوانین الشرعیه و هذا المقام لا یسع لبسط القول فیها و بعض العقول القاصره عن درک الحقائق الخفیه ربما لم یحتملها فلذا طویناها علی غرها و الله الموفق لنیل غوامض الدقائق و سرها

**[ترجمه]قد یستدل علی ثبوت عالم المثال بِمَا رَوَاهُ الشَّیْخُ الْبَهَائِیُّ رحمه الله فِی کِتَابِ مِفْتَاحِ الْفَلَاحِ عِنْدَ تَأْوِیلِ مَا وَرَدَ فِی دُعَاءِ التَّعْقِیبِ یَا مَنْ أَظْهَرَ الْجَمِیلَ وَ سَتَرَ الْقَبِیحَ عَنِ الصَّادِقِ علیه السلام أَنَّهُ قَالَ: مَا مِنْ مُؤْمِنٍ إِلَّا وَ لَهُ مِثَالٌ فِی الْعَرْشِ فَإِذَا اشْتَغَلَ بِالرُّکُوعِ وَ السُّجُودِ وَ نَحْوِهِمَا فَعَلَ مِثَالُهُ مِثْلَ فِعْلِهِ فَعِنْدَ ذَلِکَ تَرَاهُ الْمَلَائِکَهُ عِنْدَ الْعَرْشِ وَ یُصَلُّونَ - ١. فی المخطوطه: فیصلون. -

وَ یَسْتَغْفِرُونَ لَهُ وَ إِذَا اشْتَغَلَ الْعَبْدُ بِمَعْصِیَهٍ أَرْخَی اللَّهُ تَعَالَی عَلَی مِثَالِهِ سِتْراً لِئَلَّا تَطَّلِعَ الْمَلَائِکَهُ عَلَیْهَا فَهَذَا تَأْوِیلُ یَا مَنْ أَظْهَرَ الْجَمِیلَ وَ سَتَرَ الْقَبِیحَ.

انتهی.

و أقول و إن أمکن تأویله - ٢. فی المخطوطه: تطبیقه. - علی ما ذکروه لکن لیس فیه دلاله علی الخصوصیات التی أثبتوها و لا علی عمومها فی کل شیء و کذا الکلام فیما ورد من کون صوره أمیر المؤمنین و الحسنین علیهم السلام و رؤیه الرسول صلی الله علیه و آله و آدم علیه السلام أشباح الأئمه علیهم السلام عن یمین العرش و أمثال ذلک کثیره و الکلام فی الجمیع واحد و نحن لا ننکر وجود الأجسام المثالیه و تعلق الأرواح بها بعد الموت بل نثبتها لدلاله الأحادیث المعتبره الصریحه علیها بل لا یبعد عندی وجودها قبل الموت أیضا فتتعلق

ص: ٣٥۴

بها الأرواح فی حال النوم و شبهه من الأحوال التی یضعف تعلقها بالأجساد الأصلیه فیسیر بها فی عوالم الملک و الملکوت و لا أستبعد فی الأرواح القویه تعلقها بالأجساد المثالیه الکثیره و تصرفها فی جمیعها فی حاله واحده فلا یستبعد حضورهم فی آن واحد عند جمع کثیر من المحتضرین و غیرهم لکن علی وجه لا ینافی القواعد العقلیه و القوانین الشرعیه و هذا المقام لا یسع لبسط القول فیها و بعض العقول القاصره عن درک الحقائق الخفیه ربما لم یحتملها فلذا طویناها علی غرها و الله الموفق لنیل غوامض الدقائق و سرها

**[ترجمه]

باب ٣ أنه لم سمیت الدنیا دنیا و الآخره آخره

روایات

«١»

الْعِلَلُ، عَنْ عَلِيِّ بْنِ أَحْمَدَ بْنِ (۱) مُحَمَّدٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ مُحَمَّدٍ بِإِسْنَادِهِ رَفَعَهُ قَالَ: أَتَى عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ عليه السلام يَهُودِيٌّ فَسَأَلَهُ عَنْ مَسَائِلَ فَكَانَ فِيمَا يَسْأَلُهُ (۲) لِمَ سُمِّيَتِ الدُّنْيَا دُنْيَا وَ لِمَ سُمِّيَتِ الْآخِرَةُ آخِرَةً فَقَالَ عليه السلام إِنَّمَا سُمِّيَتِ الدُّنْيَا دُنْيَا لِأَنَّهَا أَدْنَى مِنْ كُلِّ شَيْءٍ وَ سُمِّيَتِ الْآخِرَةُ آخِرَةً لِأَنَّ فِيهَا الْجَزَاءَ وَ الثَّوَابَ (۳).

۱- ۱. الظاهر أنّه علىّ بن أحمد الدقاق، و روى الصدوق- ره- فى التوحيد و غيره من كتبه عنه و عن علىّ بن أحمد بن محمّد، و عن علىّ بن أحمد بن محمّد بن عمران، و فى الفقيه عن علىّ بن أحمد بن موسى الدقاق، و فى كمال الدين(۱۷۷) عن علىّ بن أحمد بن محمّد بن موسى بن عمران و الظاهر اتّحاد الجميع، قال الوحيد- ره- الظاهر ان علىّ بن أحمد بن محمّد بن عمران من مشايخ الصدوق و هو علىّ بن أحمد بن موسى الدقاق، و قال فى تنقيح المقال: لم اقف على روايه الصدوق عمن سماه(يعنى الوحيد) و اتّحاد علىّ بن أحمد بن موسى مع علىّ بن أحمد بن محمّد بن عمران بعيد جدا(انتهى) لكن روايته عن أحمد بن محمّد بن عمران كثيره فى التوحيد و سائر كتبه و ما رواه فى كمال الدين يقرب ما استبعده و يؤيد ما استظهره الوحيد رحمهما اللّه بل ما استظهرنا من اتّحاد الجميع و اللّه العالم.

۲- ۲. فى المخطوطه: فى ما سأله.

۳- ۳. علل الشرائع: ج ۱، ص ۲.

**[ترجمه]علل الشـرایع: فردی یهودی نزد علی بن ابی طالب علیه السلام آمد و چند مسأله پرسید، و در ضمن آنچه پرسید این بود که چرا دنیـا را دنیـا نامیدنـد و آخرت را آخرت؟ در پاسـخ فرمود: برای آنکه دنیـا از هر چیز نزدیک تر است، و آخرت را آخرت نامیدند برای آنکه جزاء و ثواب در آن است. - . علل الشرائع ۱ : ۲ -

**[ترجمه]

«۲»

وَ مِنْهُ: فِیمَـا سَأَلَ یَزِیدُ بْنُ سَلَّامٍ النَّبِیَّ صلی الله علیه و آله سَأَلَهُ عَنِ الدُّنْیَا لِمَ سُمِّیَتِ الدُّنْیَا قَالَ لِأَنَّ الدُّنْیَا دَنِیَّهٌ خُلِقَتْ مِنْ دُونِ الْآخِرَهِ وَ لَوْ خُلِقَتْ مَعَ الْآخِرَهِ لَمْ یَفْنَ أَهْلُهَا کَمَا لَا یَفْنَی أَهْلُ الْآخِرَهِ قَالَ فَأَخْبِرْنِی لِمَ سُمِّیَتِ الْآخِرَهُ آخِرَهً قَالَ لِأَنَّهَا مُتَأَخِّرَهٌ تَجِی ءُ مِنْ بَعْدِ الدُّنْیَا لَا تُوصَفُ سِنِینُهَا وَ لَا تُحْصَی أَیَّامُهَا وَ لَا یَمُوتُ سُکَّانُهَا(۱) الْخَبَرَ.

**[ترجمه]علل الشـرایع: یزید بن سـلام از پیغمبر صلّی اللَّه علیه و آله پرسـید: چرا دنیا را دنیا نامیدند؟ فرمود: چون دنیا پست است و جلوتر از آخرت آفریـده شـده، و اگر با آخرت آفریـده شده بود، اهلش فانی نمی شدند، چنانچه اهل آخرت فانی نمی شونـد. گفت: مرا آگاه کن از اینکه چرا آخرت را آخرت نامیدنـد! فرمود: چون که به دنبال است و پس از این دنیا می آیـد و سال هایش وصف شدنی نیست! و روزهایش بی شمارند و سکّان آن نمی میرند...تا پایان خبر. - . علل الشرایع ۲ : ۱۵۶ -

**[ترجمه]

بیان

قوله فی الخبر الأول لأنها أدنی من کل شی ء أی أقرب بحسب المکان أو بحسب الزمان أو أخس و أرذل علی وفق الخبر الثانی و قوله لأـن فیهـا الجزاء لعله بیان لملزوم العله أی لما کان فیها الجزاء و الجزاء متأخر عن العمل فلـذا جعلت بعـد الـدنیا و سـمیت بذلک قال الله عز و جل یَأْخُذُونَ عَرَضَ هذَا الْأَدْنی (۲) یعنی الدنیا من الدنو بمعنی القرب و قال سـبحانه وَ لَنُذِیقَنَّهُمْ مِنَ الْعَذابِ الْأَدْنی (۳) و بالجمله الأدنی و الدنیا یصرفان علی وجوه فتاره یعبر به عن الأقل فیقابل بالأکثر و الأکبر و تاره عن الأرذل

و الأـحقر فیقابـل بالأـعلی و الأفضـل و تـاره عن الأـقرب فیقابـل بالأقصـی و تـاره عن الأولی فیقابل بالآخره و بجمیع ذلک ورد التنزیل علی بعض الوجوه و قال الجزری الدنیا اسم لهذه الحیاه لبعد الآخره عنها.

ص: ۳۵۶

۱- ۱. علل الشرائع ج ۲، ص ۱۵۶.
۲- ۲. الأعراف: ۱۶۹.
۳- ۳. الرعد: ۲۱.

**[ترجمه]قوله فی الخبر الأول لأنها أدنی من کل شـی ء أی أقرب بحسب المکان أو بحسب الزمان أو أخس و أرذل علی وفق الخبر الثانی و قوله لأن فیها الجزاء لعله بیان لملزوم العله أی لما کان فیها الجزاء و الجزاء متأخر عن العمل فلـذا جعلت بعـد الدنیا و سـمیت بـذلک قال الله عز و جل یَأْخُذُونَ عَرَضَ هذَا الْأَدْنی - ۲. الأعراف: ۱۶۹. - یعنی الـدنیا من الـدنو بمعنی القرب و قال سبحانه وَ لَنُـذِیقَنَّهُمْ مِنَ الْعَـذابِ الْأَدْنی - ۳. الرعد: ۲۱. - و بـالجمله الأـدنی و الـدنیا یصـرفان علی وجوه فتاره یعبر به عن الأقل فیقابل بالأکثر و الأکبر و تاره عن الأرذل

و الأـحقر فیقابـل بالأـعلی و الأفضـل و تـاره عن الأـقرب فیقابـل بالأقصـی و تـاره عن الأولی فیقابل بالآخره و بجمیع ذلک ورد التنزیل علی بعض الوجوه و قال الجزری الدنیا اسم لهذه الحیاه لبعد الآخره عنها.

ص: ۳۵۶

**[ترجمه]

باب ۴ القلم و اللوح المحفوظ و الکتاب المبین و الإمام المبین و أم الکتاب

الآیات

هود: وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها وَ یَعْلَمُ مُسْتَقَرَّها وَ مُسْتَوْدَعَها کُلٌّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۱)

طه: قالَ عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی فِی کِتابٍ لا یَضِلُّ رَبِّی وَ لا یَنْسی (۲)

الحج: أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ(۳)

النمل: وَ ما مِنْ غائِبَهٍ فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۴)

سبأ: لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّهٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الْأَرْضِ وَ لا أَصْغَرُ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرُ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ (۵)

فاطر: وَ ما یُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا یُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ(۶)

یس: وَ کُلَّ شَیْ ءٍ أَحْصَیْناهُ فِی إِمامٍ مُبِینٍ (۷)

الزخرف: وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ (۸)

ص: ۳۵۷

۱- ۱. هود: ۶.

۲- ۲. طه: ۵۲.

۳- ۳. الحجّ: ۷۰.

۴- ۴. النمل: ۷۵.

۵- ۵. سبأ: ۳.

۶- ۶. فاطر: ۱۱.

۷- ۷. یس: ۱۲.

۸- ۸. الزخرف: ۴.

ق: وَ عِنْدَنا كِتابٌ حَفِيظٌ(۱)

الطور: وَ كِتابٍ مَسْطُورٍ فِی رَقٍّ مَنْشُورٍ(۲)

الحدید: ما أَصابَ مِنْ مُصِیبَهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی أَنْفُسِکُمْ إِلَّا فِی کِتابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ لِکَیْلا تَأْسَوْا عَلی ما فاتَکُمْ وَ لا تَفْرَحُوا بِما آتاکُمْ (۳)

القلم: ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ (۴)

النبأ: وَ کُلَّ شَیْ ءٍ أَحْصَیْناهُ کِتاباً(۵)

البروج: بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِیدٌ فِی لَوْحٍ مَحْفُوظٍ(۶)

**[ترجمه]هود: وَ ما مِنْ دَابَّهٍ فِی الْأَرْضِ إِلَّا عَلَی اللَّهِ رِزْقُها وَ یَعْلَمُ مُسْتَقَرَّها وَ مُسْتَوْدَعَها کُلٌّ فِی کِتابٍ مُبِینٍ - ۱. هود: ۶. -

طه: قالَ عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی فِی کِتابٍ لا یَضِلُّ رَبِّی وَ لا یَنْسی - ۲. طه: ۵۲. -

الحج: أَ لَمْ تَعْلَمْ أَنَّ اللَّهَ یَعْلَمُ ما فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ - ۳. الحجّ: ۷۰. -

النمل: وَ ما مِنْ غائِبَهٍ فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ - ۴. النمل: ۷۵. -

سبأ: لا یَعْزُبُ عَنْهُ مِثْقالُ ذَرَّهٍ فِی السَّماواتِ وَ لا فِی الْأَرْضِ وَ لا أَصْغَرُ مِنْ ذلِکَ وَ لا أَکْبَرُ إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ - ۵. سبأ: ۳. -

فاطر: وَ ما یُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ وَ لا یُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ إِلَّا فِی کِتابٍ إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ - ۶. فاطر: ۱۱. -

یس: وَ کُلَّ شَیْ ءٍ أَحْصَیْناهُ فِی إِمامٍ مُبِینٍ - ۷. یس: ۱۲. -

الزخرف: وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ - ۸. الزخرف: ۴. -

ص: ۳۵۷

ق: وَ عِنْدَنا کِتابٌ حَفِیظٌ - ۱. ق: ۴. -

الطور: وَ کِتابٍ مَسْطُورٍ فِی رَقٍّ مَنْشُورٍ - ۲. الطور: ۲- ۳. -

الحدید: ما أَصابَ مِنْ مُصِیبَهٍ فِی الْأَرْضِ وَ لا فِی أَنْفُسِکُمْ إِلَّا فِی کِتابٍ مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ یَسِیرٌ لِکَیْلا تَأْسَوْا عَلی ما فاتَکُمْ وَ لا تَفْرَحُوا بِما آتاکُمْ - ۳. الحدید: ۲۲. -

القلم: ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ - ۴. القلم: ۱. -

النبأ: وَ كُلَّ شَيْ ءٍ أَحْصَيْناهُ كِتاباً - ۵. النبأ: ۲۹. -

البروج: بَلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيدٌ فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ - ۶. البروج: ۲۱- ۲۲. -

**[ترجمه]

تفسير

قال الطبرسی رحمه الله : كُلٌّ فِي كِتابٍ مُبِينٍ هذا إخبار منه سبحانه أن جميع ذلك مكتوب فی كتاب ظاهر و هو اللوح المحفوظ و إنما أثبت ذلك مع أنه عالم لذاته لا يعزب عن علمه شی ء من مخلوقاته لما فيه من اللطف للملائكه أو لمن يخبر بذلك (۷).

و قال رحمه الله فی قوله سبحانه عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی أی أعمالهم محفوظه عند الله يجازيهم بها و التقدير علم أعمالهم عند ربی فِی كِتابٍ يعنی اللوح المحفوظ و المعنی أن أعمالهم مكتوبه مثبته عليهم و قيل المراد بالكتاب ما تكتبه الملائكه لا يَضِلُّ رَبِّی أی لا يذهب عليه شی ء و قيل أی لا يخطئ ربی وَ لا يَنْسی من النسيان أو بمعنی الترك (۸).

و قال الرازی فی قوله تعالی إِنَّ ذلِكَ فِی كِتابٍ فی الكتاب قولان أحدهما و هو قول أبی مسلم إن معنی الكتاب الحفظ و الضبط و الشد يقال كتبت

۱- ۱. ق: ۴.

۲- ۲. الطور: ۲- ۳.

۳- ۳. الحديد: ۲۲.

۴- ۴. القلم: ۱.

۵- ۵. النبأ: ۲۹.

۶- ۶. البروج: ۲۱- ۲۲.

۷- ۷. مجمع البيان: ج ۵، ص ۱۴۴.

۸- ۸. مجمع البيان: ج ۷، ص ۱۳.

المزاده(۱)

إذا خرزتها فحفظت بذلك ما فيها و معنى الكتاب بين الناس حفظ ما يتعاملون به فالمراد من قوله إِنَّ ذٰلِكَ فِی کِتابٍ أنه محفوظ عنده.

و الثانی و هو قول الجمهور إن كل ما يحدثه الله فی السماوات و الأرض كتبه (۲) فی اللوح المحفوظ و هذا أولى لأن القول الأول و إن كان صحيحا نظرا إلى الاشتقاق و لكن الواجب حمل اللفظ على المتعارف و معلوم أن الكتاب هو ما تكتب فيه الأمور فكان حمله عليه أولى فإن قيل يوهم ذلك أن علمه مستفاد من الكتاب و أيضا فأی فائده فی ذلك الكتاب فالجواب عن الأول أن كتبه تلك الأشياء فی ذلك الكتاب مع كونها مطابقه للموجودات من أدل الدلائل على أنه سبحانه غنی فی علمه عن ذلك الكتاب و عن الثانی أن الملائكه ينظرون فيه ثم يرون الحوادث داخله فی الوجود على وفقه فصار ذلك دليلا لهم زائدا على كونه سبحانه عالما بكل المعلومات و أما قوله إِنَّ ذٰلِكَ عَلَى اللّٰهِ يَسِيرٌ فمعناه أن كتبه جمله الحوادث مع أنها من الغيب مما يتعذر على الخلق لكنها بحيث متى أرادها الله تعالى كانت يعبر عن ذلك بأنه يسير و إن كان هذا الوصف لا يستعمل إلا فينا من حيث تسهل و تصعب علينا الأمور و يتعالى (۳) الله عن ذلك (۴).

و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله سبحانه وَ ما مِنْ غائِبَهٍ أی خصله غائبه فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ يعنی جميع ما أخفاه عن خلقه و غيبه عنهم إِلّٰا فِی کِتابٍ مُبِينٍ أی إلا و هو مبين فی اللوح المحفوظ(۵).

لا يَعْزُبُ عَنْهُ أی لا يفوته إِلّٰا فِی کِتابٍ مُبِينٍ يعنی اللوح المحفوظ(۶)

ص: ۳۵۹

---

۱ - ۱. المزاده- بفتح الميم-: ما يوضع فيه الزاد، و خرزها- بالخاء المعجمه ثمّ الراء المهمله ثمّ الزای المعجمه-: شدها و إحكامها. و فی المصدر: كتبت المزاده اكتبها.

۲- ۲. فی المصدر: فقد كتبه.

۳- ۳. فی المصدر: تعالى.

۴- ۴. مفاتيح الغيب، ج ۶، ص ۲۵۹.

۵- ۵. مجمع البيان: ج ۷، ص ۲۳۲.

۶- ۶. مجمع البيان: ج ۸ ص ۳۷۷.

و فی قوله وَ ما يُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ أی لا يمد فی عمر معمر وَ لا يُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ أی من عمر ذلک المعمر بانقضاء الأوقات عليه و قيل معناه و لا ينقص من عمر غير ذلک المعمر و قيل هو ما يعلمه الله إن فلانا لو أطاع لبقی إلی وقت کذا و إذا عصی نقص عمره فلا يبقی إِلَّا فِی کِتابٍ أی إلا و ذلک مثبت فی اللوح المحفوظ(۱) و قال وَ کُلَّ شَیْ ءٍ أَحْصَيْناهُ أی أحصينا و عددنا کل شی ء من الحوادث فی کتاب ظاهر و هو اللوح المحفوظ و قيل أراد به صحائف الأعمال (۲).

**[ترجمه]قال الطبرسی رحمه الله : کُلٌّ فِی کِتابٍ مُبِينٍ هذا إخبار منه سبحانه أن جميع ذلک مکتوب فی کتاب ظاهر و هو اللوح المحفوظ و إنما أثبت ذلک مع أنه عالم لذاته لا يعزب عن علمه شی ء من مخلوقاته لما فيه من اللطف للملائکه أو لمن يخبر بذلک - ۷. مجمع البيان: ج ۵، ص ۱۴۴. - .

و قال رحمه الله فی قوله سبحانه عِلْمُها عِنْدَ رَبِّی أی أعمالهم محفوظه عند الله يجازيهم بها و التقدير علم أعمالهم عند ربی فِی کِتابٍ يعنی اللوح المحفوظ و المعنی أن أعمالهم مکتوبه مثبته عليهم و قيل المراد بالکتاب ما تکتبه الملائکه لا يَضِلُّ رَبِّی أی لا يذهب عليه شی ء و قيل أی لا يخطئ ربی وَ لا يَنْسی من النسيان أو بمعنی الترک - ۸. مجمع البيان: ج ۷، ص ۱۳. - .

و قال الرازی فی قوله تعالی إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ فی الکتاب قولان أحدهما و هو قول أبی مسلم إن معنی الکتاب الحفظ و الضبط و الشد يقال کتبت

ص: ۳۵۸

المزاده - ۱. المزاده- بفتح الميم-: ما يوضع فيه الزاد، و خرزها- بالخاء المعجمه ثمّ الراء المهمله ثمّ الزای المعجمه-: شدها و إحکامها. و فی المصدر: کتبت المزاده اکتبها. -

إذا خرزتها فحفظت بذلک ما فيها و معنی الکتاب بين الناس حفظ ما يتعاملون به فالمراد من قوله إِنَّ ذلِکَ فِی کِتابٍ أنه محفوظ عنده.

و الثانی و هو قول الجمهور إن کل ما يحدثه الله فی السماوات و الأرض کتبه - ۲. فی المصدر: فقد کتبه. - فی اللوح المحفوظ و هذا أولی لأن القول الأول و إن کان صحيحا نظرا إلی الاشتقاق و لکن الواجب حمل اللفظ علی المتعارف و معلوم أن الکتاب هو ما تکتب فيه الأمور فکان حمله عليه أولی فإن قيل يوهم ذلک أن علمه مستفاد من الکتاب و أيضا فأی فائده فی ذلک الکتاب فالجواب عن الأول أن کتبه تلک الأشياء فی ذلک الکتاب مع کونها مطابقه للموجودات من أدل الدلائل علی أنه سبحانه غنی فی علمه عن ذلک الکتاب و عن الثانی أن الملائکه ينظرون فيه ثم يرون الحوادث داخله فی الوجود علی وفقه فصار ذلک دليلا لهم زائدا علی کونه سبحانه عالما بکل المعلومات و أما قوله إِنَّ ذلِکَ عَلَی اللَّهِ يَسِيرٌ فمعناه أن کتبه جمله الحوادث مع أنها من الغيب مما يتعذر علی الخلق لکنها بحيث متی أرادها الله تعالی کانت يعبر عن ذلک بأنه يسير و إن کان هذا الوصف لا يستعمل إلا فينا من حيث تسهل و تصعب علينا الأمور و يتعالی - ۳. فی المصدر: تعالی. - الله عن ذلک - ۴. مفاتيح الغيب، ج ۶، ص ۲۵۹. - .

و قال الطبرسی رحمه الله فی قوله سبحانه وَ ما مِنْ غائِبَهٍ أی خصله غائبه فِی السَّماءِ وَ الْأَرْضِ يعنی جميع ما أخفاه عن خلقه و

غیبه عنهم إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ أی إلا و هو مبین فی اللوح المحفوظ - ۵. مجمع البیان: ج ۷، ص ۲۳۲. - .

لا یَعْزُبُ عَنْهُ أی لا یفوته إِلَّا فِی کِتابٍ مُبِینٍ یعنی اللوح المحفوظ - ۶. مجمع البیان: ج ۸ ص ۳۷۷. -

ص: ۳۵۹

و فی قوله وَ ما یُعَمَّرُ مِنْ مُعَمَّرٍ أی لا یمد فی عمر معمر وَ لا یُنْقَصُ مِنْ عُمُرِهِ أی من عمر ذلک المعمر بانقضاء الأوقات علیه و قیل معناه و لا ینقص من عمر غیر ذلک المعمر و قیل هو ما یعلمه الله إن فلانا لو أطاع لبقی إلی وقت کذا و إذا عصی نقص عمره فلا یبقی إِلَّا فِی کِتابٍ أی إلا و ذلک مثبت فی اللوح المحفوظ - ۱. مجمع البیان: ج ۸ ص ۴۰۳. - و قال وَ کُلَّ شَیْ ءٍ أَحْصَیْناهُ أی أحصینا و عددنا کل شی ء من الحوادث فی کتاب ظاهر و هو اللوح المحفوظ و قیل أراد به صحائف الأعمال - ۲. مجمع البیان: ج ۸ ص ۴۱۸. - .

**[ترجمه]

أقول

و قد ورد فی کثیر من الأخبار أن المراد بالإمام المبین أمیر المؤمنین علیه السلام کما مر.

وَ إِنَّهُ أی القرآن فِی أُمِّ الْکِتابِ فی اللوح المحفوظ فإنه أصل الکتب السماویه لَدَیْنا لَعَلِیٌّ رفیع الشأن حَکِیمٌ ذو حکمه بالغه کذا قیل و فی کثیر من الأخبار أن الضمیر راجع إلی أمیر المؤمنین علیه السلام و المراد بأم الکتاب السوره الفاتحه فإنه علیه السلام مکتوب فیها فی قوله تعالی اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِیمَ قالوا الصراط المستقیم هو أمیر المؤمنین علیه السلام و معرفته و طریقته.

وَ عِنْدَنا کِتابٌ حَفِیظٌ قال الطبرسی رحمه الله أی حافظ لعدتهم و أسمائهم و هو اللوح المحفوظ و قیل أی محفوظ عن البلی و الدروس و هو کتاب الحفظه(۳).

وَ کِتابٍ مَسْطُورٍ أی مکتوب فِی رَقٍّ مَنْشُورٍ و هو الکتاب الذی کتبه الله لملائکته فی السماء یقرءون فیه ما کان و ما یکون و قیل هو القرآن مکتوب عند الله فی اللوح (۴)

و هو الرق المنشور و قیل هو صحائف الأعمال و قیل هو التوراه و قیل إنه القرآن یکتبه المؤمنون فی رق و ینشرونه لقراءته و الرق ما یکتب فیه (۵).

ص: ۳۶۰

۱- ۱. مجمع البیان: ج ۸ ص ۴۰۳.

۲- ۲. مجمع البیان: ج ۸ ص ۴۱۸.

۳- ۳. مجمع البیان: ج ۹ ص ۱۴۱.

۴- ۴. فی المصدر: فی اللوح المحفوظ.

۵- ۵. مجمع البیان: ج ۹ ص ۱۶۳.

و فی قوله تعالی ما أَصابَ مِنْ مُصِیبَهٍ فِی الْأَرْضِ مثل قحط المطر و قله النبات و نقص الثمرات وَ لا فِی أَنْفُسِکُمْ من الأمراض و الثکل بالأولاد إِلَّا فِی کِتابٍ أی إلا و هو مثبت (۱) فی اللوح المحفوظ قبل أن یخلق الأنفس لِکَیْلا تَأْسَوْا عَلی ما فاتَکُمْ أی فعلنا ذلک لکی لا تحزنوا علی ما یفوتکم من نعم الدنیا وَ لا تَفْرَحُوا بِما آتاکُمْ أی بما أعطاکم الله منها و الذی یوجب نفی الأسی و الفرح من هذین أن الإنسان إذا علم أن ما فات منها ضمن الله تعالی العوض علیه فی الآخره فلا ینبغی أن یحزن لذلک و إذا علم أن ما ناله منها کلف الشکر علیه و الحقوق الواجبه فیه فلا ینبغی أن یفرح به و أیضا إذا علم أن شیئا منها لا یبقی فلا ینبغی أن یهتم له بل یجب أن یهتم لأمر الآخره التی تدوم و لا تبید(۲).

و قال البیضاوی مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها أی نخلقها و الضمیر للمصیبه أو للأرض أو للأنفس و قال فی قوله لِکَیْلا تَأْسَوْا فإن من علم أن الکل مقدر هان علیه الأمر و فیه إشعار بأن فواتها یلحقها إذا خلیت و طباعها و أما حصولها و بقاؤها فلا بد لهما من سبب یوجدها و یبقیها و المراد منه نفی الأسی المانع من التسلیم لأمر الله و الفرح الموجب للبطر و الاختیال و لذلک عقبه بقوله وَ اللَّهُ لا یُحِبُّ کُلَّ مُخْتالٍ فَخُورٍ(۳) انتهی.

و قال الطبرسی رحمه الله اختلف فی معنی نون فقیل هو اسم من أسماء السوره و قیل هو الحوت الذی علیه الأرضون عن ابن عباس و غیره و قیل هو حرف من حروف الرحمن فی روایه أخری عن ابن عباس و قیل هو الدواه عن الحسن و غیره و قیل هو لوح من نور وَ رُوِیَ مَرْفُوعاً إِلَی النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: هُوَ نَهَرٌ فِی الْجَنَّهِ قَالَ اللَّهُ لَهُ کُنْ مِدَاداً فَجَمَدَ وَ کَانَ أَبْیَضَ مِنَ اللَّبَنِ وَ أَحْلَی مِنَ الشَّهْدِ ثُمَّ قَالَ لِلْقَلَمِ اکْتُبْ فَکَتَبَ الْقَلَمُ مَا کَانَ وَ مَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ

ص: ۳۶۱

۱- ۱. فی المصدر: یعنی إلّا و هو مثبت مذکور فی اللوح المحفوظ.

۲- ۲. مجمع البیان: ج ۹ ص ۲۴۰.

۳- ۳. أنوار التنزیل: ج ۲، ص ۴۹۹.

عن أبی جعفر الباقر علیه السلام.

و قیل المراد به الحوت فی البحر و هو من آیات الله تعالی إذ خلقه من الماء فإذا فارق الماء مات کما أن حیوان البر إذا خالط الماء مات و القلم هو الذی یکتب به أقسم الله تعالی به لمنافع الخلق إذ هو أحد لسانی الإنسان یؤدی عنه ما فی جنانه و یبلغ البعید عنه ما یبلغ القریب بلسانه و به یحفظ أحکام الدین و به تستقیم أمور العالمین و قد قیل إن البیان بیانان بیان اللسان و بیان

البنان و بیان اللسان تدرسه الأعوام و بیان الأقلام باق علی مر الأیام وَ ما یَسْطُرُونَ و ما تکتبه الملائکه مما یوحی إلیهم و ما یکتبونه من أعمال بنی آدم و قیل ما مصدریه(۱)

انتهی.

و قال الرازی و القلم فیه وجهان أحدهما أن المقسم به هو هذا الجنس و هو واقع علی کل قلم فی السماء و فی الأرض کما قال وَ رَبُّکَ الْأَکْرَمُ الَّذِی عَلَّمَ بِالْقَلَمِ (۲) الثانی أن المقسم به هو القلم المعهود و الذی جاء فی الخبر أول ما خلق الله القلم قال ابن عباس أول ما خلق الله القلم ثم قال اکتب ما هو کائن إلی یوم القیامه قال و هو قلم من نور طوله کما بین السماء و الأرض

و روی مجاهد عنه قال إن أول ما خلق الله القلم فقال اکتب القدر فکتب ما هو کائن إلی یوم القیامه و إنما یجری الناس علی أمر قد فرغ منه.

قال القاضی هذا الخبر یجب حمله علی المجاز لأن القلم الذی هو آله مخصوصه فی الکتابه لا یجوز أن یکون حیا عاقلا(۳)

فیؤمر و ینهی فإن الجمع بین کونه حیوانا مکلفا و بین کونه آله الکتابه محال قال بل المراد أنه تعالی أجراه بکل ما یکون و هو کقوله فَإِذا قَضی أَمْراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ (۴) فإنه لیس هناک أمر

۱- ۱. مجمع البیان: ج ۱۰ ص ۳۳۲.

۲- ۲. العلق: ۴.

۳- ۳. بناء علی کون القلم مجردا عن الماده یندفع هذا الاشکال لان التجرد لا ینفک عن العقل و الحیاه فافهم.

۴- ۴. البقره: ۱۱۷.

و لا تکلیف بل هو مجرد نفاذ القدره فی المقدور من غیر منازعه و لا مدافعه و من الناس من زعم أن القلم المذکور هاهنا هو العقل و أنه شی ء کالأصل لجمیع المخلوقات قالوا و الدلیل علیه أنه روی فی الأخبار أنه أول ما خلق الله و فی خبر آخر أن أول ما خلق الله العقل.

و فی خبر آخر أول ما خلق الله جوهره فنظر إلیها بعین الهیبه فذابت.

إلی آخر ما مر قالوا فهذه الأخبار مجموعها تدل علی أن العقل و القلم و تلک الجوهره التی هی أصل المخلوقات شی ء واحد و إلا لتناقض (۱) انتهی.

**[ترجمه]و قد ورد فی کثیر من الأخبار أن المراد بالإمام المبین أمیر المؤمنین علیه السلام کما مر.

وَ إِنَّهُ أی القرآن فِی أُمِّ الْکِتابِ فی اللوح المحفوظ فإنه أصل الکتب السماویه لَدَیْنا لَعَلِیٌّ رفیع الشأن حَکِیمٌ ذو حکمه بالغه کذا قیل و فی کثیر من الأخبار أن الضمیر راجع إلی أمیر المؤمنین علیه السلام و المراد بأم الکتاب السوره الفاتحه فإنه علیه السلام مکتوب فیها فی قوله تعالی اهْدِنَا الصِّراطَ الْمُسْتَقِیمَ قالوا الصراط المستقیم هو أمیر المؤمنین علیه السلام و معرفته و طریقته.

وَ عِنْدَنا کِتابٌ حَفِیظٌ قال الطبرسی رحمه الله أی حافظ لعدتهم و أسمائهم و هو اللوح المحفوظ و قیل أی محفوظ عن البلی و الدروس و هو کتاب الحفظه - ۳. مجمع البیان: ج ۹ ص ۱۴۱. - .

وَ کِتابٍ مَسْطُورٍ أی مکتوب فِی رَقٍّ مَنْشُورٍ و هو الکتاب الذی کتبه الله لملائکته فی السماء یقرءون فیه ما کان و ما یکون و قیل هو القرآن مکتوب عند الله فی اللوح - ۴. فی المصدر: فی اللوح المحفوظ. -

و هو الرق المنشور و قیل هو صحائف الأعمال و قیل هو التوراه و قیل إنه القرآن یکتبه المؤمنون فی رق و ینشرونه لقراءته و الرق ما یکتب فیه - ۵. مجمع البیان: ج ۹ ص ۱۶۳. - .

ص: ۳۶۰

و فی قوله تعالی ما أَصابَ مِنْ مُصِیبَهٍ فِی الْأَرْضِ مثل قحط المطر و قله النبات و نقص الثمرات وَ لا فِی أَنْفُسِکُمْ من الأمراض و الثکل بالأولاد إِلَّا فِی کِتابٍ أی إلا و هو مثبت - ۱. فی المصدر: یعنی إلّا و هو مثبت مذکور فی اللوح المحفوظ. - فی اللوح المحفوظ قبل أن یخلق الأنفس لِکَیْلا تَأْسَوْا عَلی ما فاتَکُمْ أی فعلنا ذلک لکی لا تحزنوا علی ما یفوتکم من نعم الدنیا وَ لا تَفْرَحُوا بِما آتاکُمْ أی بما أعطاکم الله منها و الذی یوجب نفی الأسی و الفرح من هذین أن الإنسان إذا علم أن ما فات منها ضمن الله تعالی العوض علیه فی الآخره فلا ینبغی أن یحزن لذلک و إذا علم أن ما ناله منها کلف الشکر علیه و الحقوق الواجبه فیه فلا ینبغی أن یفرح به و أیضا إذا علم أن شیئا منها لا یبقی فلا ینبغی أن یهتم له بل یجب أن یهتم لأمر الآخره التی تدوم و لا تبید - ۲. مجمع البیان: ج ۹ ص ۲۴۰. - .

و قال البیضاوی مِنْ قَبْلِ أَنْ نَبْرَأَها أی نخلقها و الضمیر للمصیبه أو للأرض أو للأنفس و قال فی قوله لِکَیْلا تَأْسَوْا فإن من علم أن الکل مقدر هان علیه الأمر و فیه إشعار بأن فواتها یلحقها إذا خلیت و طباعها و أما حصولها و بقاؤها فلا بد لهما من سبب

یوجدها و یبقیها و المراد منه نفی الأسی المانع من التسلیم لأمر الله و الفرح الموجب للبطر و الاختیال و لذلک عقبه بقوله وَ اللَّهُ لا یُحِبُّ کُلَّ مُخْتالٍ فَخُورٍ - ٣. أنوار التنزیل: ج ٢، ص ۴٩٩. - انتهی.

و قال الطبرسی رحمه الله اختلف فی معنی نون فقیل هو اسم من أسماء السوره و قیل هو الحوت الذی علیه الأرضون عن ابن عباس و غیره و قیل هو حرف من حروف الرحمن فی روایه أخری عن ابن عباس و قیل هو الدواه عن الحسن و غیره و قیل هو لوح من نور وَ رُوِیَ مَرْفُوعاً إِلَی النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: هُوَ نَهَرٌ فِی الْجَنَّهِ قَالَ اللَّهُ لَهُ کُنْ مِدَاداً فَجَمَدَ وَ کَانَ أَبْیَضَ مِنَ اللَّبَنِ وَ أَحْلَی مِنَ الشَّهْدِ ثُمَّ قَالَ لِلْقَلَمِ اکْتُبْ فَکَتَبَ الْقَلَمُ مَا کَانَ وَ مَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ

عن أبی جعفر الباقر علیه السلام.

و قیل المراد به الحوت فی البحر و هو من آیات الله تعالی إذ خلقه من الماء فإذا فارق الماء مات کما أن حیوان البر إذا خالط الماء مات و القلم هو الذی یکتب به أقسم الله تعالی به لمنافع الخلق إذ هو أحد لسانی الإنسان یؤدی عنه ما فی جنانه و یبلغ البعید عنه ما یبلغ القریب بلسانه و به یحفظ أحکام الدین و به تستقیم أمور العالمین و قد قیل إن البیان بیانان بیان اللسان و بیان

البنان و بیان اللسان تدرسه الأعوام و بیان الأقلام باق علی مر الأیام وَ ما یَسْطُرُونَ و ما تکتبه الملائکه مما یوحی إلیهم و ما یکتبونه من أعمال بنی آدم و قیل ما مصدریه - ١. مجمع البیان: ج ١٠ ص ٣٣٢. -

انتهی.

و قال الرازی و القلم فیه وجهان أحدهما أن المقسم به هو هذا الجنس و هو واقع علی کل قلم فی السماء و فی الأرض کما قال وَ رَبُّکَ الْأَکْرَمُ الَّذِی عَلَّمَ بِالْقَلَمِ - ٢. العلق: ۴. - الثانی أن المقسم به هو القلم المعهود و الذی جاء فی الخبر أول ما خلق الله القلم قال ابن عباس أول ما خلق الله القلم ثم قال اکتب ما هو کائن إلی یوم القیامه قال و هو قلم من نور طوله کما بین السماء و الأرض

و روی مجاهد عنه قال إن أول ما خلق الله القلم فقال اکتب القدر فکتب ما هو کائن إلی یوم القیامه و إنما یجری الناس علی أمر قد فرغ منه.

قال القاضی هذا الخبر یجب حمله علی المجاز لأن القلم الذی هو آله مخصوصه فی الکتابه لا یجوز أن یکون حیا عاقلا - ٣. بناء علی کون القلم مجردا عن الماده یندفع هذا الاشکال لان التجرد لا ینفک عن العقل و الحیاه فافهم. -

فیؤمر و ینهی فإن الجمع بین کونه حیوانا مکلفا و بین کونه آله الکتابه محال قال بل المراد أنه تعالی أجراه بکل ما یکون و هو کقوله فَإِذا قَضی أَمْراً فَإِنَّما یَقُولُ لَهُ کُنْ فَیَکُونُ - ۴. البقره: ١١٧. - فإنه لیس هناک أمر

و لا تکلیف بل هو مجرد نفاذ القـدره فی المقـدور من غیر منازعه و لا مـدافعه و من الناس من زعم أن القلم المـذکور هاهنا هو العقل و أنه شـی ء کالأصل لجمیع المخلوقات قالوا و الدلیل علیه أنه روی فی الأخبار أنه أول ما خلق الله و فی خبر آخر أن أول ما خلق الله العقل.

و فی خبر آخر أول ما خلق الله جوهره فنظر إلیها بعین الهیبه فذابت.

إلی آخر ما مر قالوا فهذه الأخبار مجموعها تدل علی أن العقل و القلم و تلک الجوهره التی هی أصل المخلوقات شی ء واحد و إلا لتناقض - ١. فی المصدر: و إلّا حصل التناقض. مفاتیح الغیب: ج ٨، ص ٢۶٠. - انتهی.

**[ترجمه]

و یمکن الجمع بوجوه أخری کما مر.

وَ کُلَّ شَیْ ءٍ أَحْصَیْناهُ کِتاباً قال البیضاوی کتابا مصدر لأحصیناه فإن الإحصاء و الکتبه مشارکان (٢)

فی معنی الضبط أو لفعله المقدر أو حال بمعنی مکتوبا فی اللوح أو صحف الحفظه(٣).

فِی لَوْحٍ مَحْفُوظٍ قـال الرازی أی محفوظ عن أن یمسه إلاـ المطهرون أو عن اطلاـع الخلق علیه سوی الملاـئکه المقربین أو عن یجری فیه تغییر و تبدیل ثم قال قال بعض المتکلمین إن اللوح شی ء یلوح للملائکه فیقرءونه فلما(۴)

کانت الأخبار و الآثار وارده بذلک وجب التصدیق به (۵)

انتهی.

و أقول ما ورد فی الکتاب و السنه من أمثال ذلک لا یجوز تأویله و التصـرف فیه بمحض استبعاد الوهم بلا برهان و حجه و نص معارض یدعو إلی ذلک و ما ورد فی بعض الأخبار

أن اللوح و القلم ملکان.

لاـ ینـافی ظاهره کما لا یخفی و یظهر من الأخبار أن لله عز و جل لوحین اللوح المحفوظ و هو لا یتغیر و لوح المحو و الإثبات و فیه یکون البداء کما مر تحقیقه فی بابه و یومئ إلیه قوله سبحانه

ص: ٣۶٣

١- ١. فی المصدر: و إلّا حصل التناقض. مفاتیح الغیب: ج ٨، ص ٢۶٠.

٢- ٢. فی المصدر: یتشارکان.

٣- ٣. أنوار التنزیل: ج ٢، ص ۵٨٩.

۴- ۴. فی المخطوطه: و لما.

۵- ۵. مفاتیح الغیب: ج ۸، ص ۵۲۸.

يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أَمُّ الْكِتابِ (١) و ذكر الرازى فى المحو و الإثبات وجوها إلى أن قال الثامن أنه فى الأرزاق و المحن و المصائب يثبتها فى الكتاب ثم يزيلها بالدعاء و الصدقه ثم قال و أما أُمِّ الْكِتابِ فالمراد أصل الكتاب و العرب تسمى كل ما يجرى مجرى الأصل أما(٢)

و منه أم الرأس للدماغ و أم القرى لمكه فكذلك أم الكتاب هو الذى يكون أصلا لجميع الكتب و فيه قولان الأول أن أم الكتاب هو اللوح المحفوظ و جميع حوادث العالم العلوى و السفلى مثبت فيه عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله أَنَّهُ قَالَ: كَانَ اللَّهُ وَ لَا شَيْ ءَ(٣) ثُمَّ خَلَقَ اللَّوْحَ وَ أَثْبَتَ فِيهِ جَمِيعَ أَحْوَالِ الْخَلْقِ (۴) إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ.

و على هذا التقدير عند الله كتابان أحدهما الكتاب الذى تكتبه الملائكه على الخلق و ذلك الكتاب محل المحو و الإثبات و الكتاب الثانى اللوح المحفوظ و هو الكتاب المشتمل على تعيين نفس جميع الأحوال العلويه و السفليه و هو الباقى

رَوَى أَبُو الدَّرْدَاءِ عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَالَى فِي ثَلَاثِ سَاعَاتٍ بَقِينَ مِنَ اللَّيْلِ يَنْظُرُ فِي الْكِتَابِ الَّذِى لَا يَنْظُرُ فِيهِ أَحَدٌ غَيْرُهُ فَيَمْحُو مَا يَشَاءُ وَ يُثْبِتُ مَا يَشَاءُ.

و القول الثانى أن أم الكتاب هو علم الله فإنه تعالى عالم بجميع المعلومات من الموجودات و المعدومات و المعلومات و إن تغيرت إلا أن علم الله تعالى بها باق منزه عن التغيير فالمراد بأم الكتاب هو ذاك (۵)

انتهى. و قال الطبرسى رحمه الله فى تضاعيف الأقوال فى ذلك الرابع أنه عام فى كل شى ء فيمحو من الرزق و يزيد فيه و من الأجل و يمحو(۶)

السعاده و الشقاوه و روى عكرمه

ص: ٣۶۴

١- ١. الرعد: ٣٩.

٢- ٢. فى المصدر: مجرى الأصل للشى ء اما له.

٣- ٣. فى المصدر: و لا شى ء معه.

۴- ۴. فى المصدر: أحوال جميع الخلق.

۵- ۵. مفاتيح الغيب: ج ۵، ص ٣٠٩.

۶- ۶. فى المصدر: فيمحو.

عن ابن عباس قال هما كتابان كتاب سوى أم الكتاب يمحو الله منه ما يشاء و يثبت و أم الكتاب لا يغير منه شي ء و رواه عمران بن حصين عن النبى صلى الله عليه و آله ثم قال و أم الكتاب هو اللوح المحفوظ الذى لا يغير و لا يبدل.

لأن الكتب المنزله انتسخت منه فالمحو و الإثبات إنما يقع فى الكتب المنتسخه لا فى أصل الكتاب عن أكثر المفسرين و قيل سمى أم الكتاب لأنه الأصل الذى كتب فيه أولا سيكون كذا و كذا لكل ما يكون فإذا وقع كتب أنه قد كان ما قيل إنه سيكون و الوجه فى ذلك ما فيه من المصلحه و الاعتبار لمن تفكر فيه من الملائكه الذين يشاهدونه إذا قابلوا ما يكون بما هو مكتوب فيه و علموا أن ما يحدث على كثرته قد أحصاه الله و علمه قبل أن يكون مع أن ذلك أهول فى الصدور و أعظم فى النفوس حتى كان من تصوره و تفكر فيه مشاهد له (۱)

انتهى.

و اعلم أن للحكماء فى تلك الأبواب خرافات تنتهى إلى المحالات ثم إلى الزندقه و الخروج عن مذاهب أرباب الديانات و ردوا فى لباس التأويل أكثر الآيات و الروايات و إن زعموا تطبيقها عليها بأنواع التمحلات فبعضهم يقول القلم هو العقل الأول و جميع صور الأشياء حاصله فيه على وجه بسيط عقلى مقدس عن شائبه كثره و تفصيل و هو صوره القضاء الإلهى و هو بهذا الاعتبار يسمى بأم الكتاب و منه ينتقش فى ألواح النفوس الكليه السماويه كما ينتسخ بالقلم فى اللوح صور معلومه مضبوطه منوطه بعللها و أسبابها على وجه كلى و هو قدره تعالى و من هذه النفوس الكليه ينتقش فى قواها المنطبعه الخياليه نقوش جزئيه متشكله بأشكال و هيئات معينه على طبق ما يظهر فى الخارج و هذا العالم هو لوح القدر كما أن عالم النفوس الكليه هو لوح القضاء و كل منهما بهذا الاعتبار كتاب مبين إلا أن الأول محفوظ من المحو و الإثبات و الثانى كتاب المحو و الإثبات و فيه يكون البداء لأن القوى المنطبعه الفلكيه لم تحط بتفاصيل ما سيقع من الأمور دفعه واحده لعدم تناهيها بل إنما ينتقش فيها الحوادث شيئا فشيئا و

۱- ۱. مجمع البيان: ج ۵، ص ۲۹۸.

جمله فجمله مع أسبابها و عللها على نهج مستمر و نظام مستقر فإن ما يحدث فى عالم الكون و الفساد إنما هو من لوازم حركات الأفلاك و نتائج بركاتها فمتى يعلم أن كلما كان كذا كان كذا و مهما حصل العلم بأسباب حدوث أمر ما فى هذا العالم حكمت بوقوعه فيه فينتقش فيها ذلك الحكم و ربما تأخر بعض الأسباب الموجب لوقوع الحادث على خلاف ما يوجبه بقيه الأسباب لو لا ذلك السبب و لم يحصل لها العلم بذلك السبب بعد لعدم اطلاعها على سبب ذلك السبب ثم لما جاء أوانه و اطلعت عليه حكمت بخلاف الحكم الأول يمحو عنها نقش الحكم السابق و يثبت الحكم الآخر و لما كان أسباب هذا التخيل ينتهى إليه سبحانه نسب البداء إليها مع إحاطه علمه سبحانه بالكليات و الجزئيات جميعا أزلا و أبدا.

**[ترجمه]و يمكن الجمع بوجوه أخرى كما مر.

وَ كُلَّ شَيْ ءٍ أَحْصَيْناهُ كِتاباً قال البيضاوى كتابا مصدر لأحصيناه فإن الإحصاء و الكتبه مشاركان - ٢. فى المصدر: يتشاركان. -

فى معنى الضبط أو لفعله المقدر أو حال بمعنى مكتوبا فى اللوح أو صحف الحفظه - ٣. أنوار التنزيل: ج ٢، ص ٥٨٩. - .

فِي لَوْحٍ مَحْفُوظٍ قال الرازى أى محفوظ عن أن يمسه إلا المطهرون أو عن اطلاع الخلق عليه سوى الملائكه المقربين أو عن يجرى فيه تغيير و تبديل ثم قال قال بعض المتكلمين إن اللوح شى ء يلوح للملائكه فيقرءونه فلما - ۴. فى المخطوطه: و لما. -

كانت الأخبار و الآثار وارده بذلك وجب التصديق به - ۵. مفاتيح الغيب: ج ٨، ص ٥٢٨. -

انتهى.

و أقول ما ورد فى الكتاب و السنه من أمثال ذلك لا يجوز تأويله و التصرف فيه بمحض استبعاد الوهم بلا برهان و حجه و نص معارض يدعو إلى ذلك و ما ورد فى بعض الأخبار

أن اللوح و القلم ملكان.

لا ينافى ظاهره كما لا يخفى و يظهر من الأخبار أن الله عز و جل لوحين اللوح المحفوظ و هو لا يتغير و لوح المحو و الإثبات و فيه يكون البداء كما مر تحقيقه فى بابه و يومئ إليه قوله سبحانه

ص: ٣٦٣

يَمْحُوا اللَّهُ ما يَشاءُ وَ يُثْبِتُ وَ عِنْدَهُ أُمُّ الْكِتابِ - ١. الرعد: ٣٩. - و ذكر الرازى فى المحو و الإثبات وجوها إلى أن قال الثامن أنه فى الأرزاق و المحن و المصائب يثبتها فى الكتاب ثم يزيلها بالدعاء و الصدقه ثم قال و أما أُمِّ الْكِتابِ فالمراد أصل الكتاب و العرب تسمى كل ما يجرى مجرى الأصل أما - ٢. فى المصدر: مجرى الأصل للشى ء اما له. -

و منه أم الرأس للدماغ و أم القرى لمكه فكذلك أم الكتاب هو الذى يكون أصلا لجميع الكتب و فيه قولان الأول أن أم الكتاب هو اللوح المحفوظ و جميع حوادث العالم العلوى و السفلى مثبت فيه عَنِ النَّبِيِّ صلى الله عليه و آله أَنَّهُ قَالَ: كَانَ اللَّهُ وَ لَا

شَیْ ءَ - ۳. فی المصدر: و لا شـی ء معه. - ثُمَّ خَلَقَ اللَّوْحَ وَ أَثْبَتَ فِیهِ جَمِیعَ أَحْوَالِ الْخَلْقِ - ۴. فی المصدر: أحوال جمیع الخلق. - إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ.

و علی هـذا التقـدیر عنـد الله کتابـان أحـدهما الکتاب الـذی تکتبه الملائکه علی الخلق و ذلک الکتاب محل المحو و الإثبات و الکتاب الثانی اللوح المحفوظ و هو الکتاب المشتمل علی تعیین نفس جمیع الأحوال العلویه و السفلیه و هو الباقی

رَوَی أَبُو الـدَّرْدَاءِ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله أَنَّهُ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ تَعَـالَی فِی ثَلَاثِ سَاعَاتٍ بَقِینَ مِنَ اللَّیْلِ یَنْظُرُ فِی الْکِتَابِ الَّذِی لَا یَنْظُرُ فِیهِ أَحَدٌ غَیْرُهُ فَیَمْحُو مَا یَشَاءُ وَ یُثْبِتُ مَا یَشَاءُ.

و القول الثـانی أن أم الکتـاب هو علم الله فـإنه تعـالی عـالم بجمیع المعلومـات من الموجودات و المعـدومات و المعلومات و إن تغیرت إلا أن علم الله تعالی بها باق منزه عن التغییر فالمراد بأم الکتاب هو ذاک - ۵. مفاتیح الغیب: ج ۵، ص ۳۰۹. -

انتهی. و قـال الطبرسـی رحمه الله فی تضـاعیف الأقوال فی ذلک الرابع أنه عام فی کل شـی ء فیمحو من الرزق و یزیـد فیه و من الأجل و یمحو - ۶. فی المصدر: فیمحو. -

السعاده و الشقاوه و روی عکرمه

ص: ۳۶۴

عن ابن عبـاس قال هما کتابان کتاب سوی أم الکتاب یمحو الله منه ما یشاء و یثبت و أم الکتاب لا یغیر منه شـی ء و رواه عمران بن حصین عن النبی صلی الله علیه و آله ثم قال و أم الکتاب هو اللوح المحفوظ الذی لا یغیر و لا یبدل.

لأـن الکتب المنزله انتسـخت منه فـالمحو و الإثبات إنما یقع فی الکتب المنتسـخه لا فی أصل الکتاب عن أکثر المفسـرین و قیل سمی أم الکتاب لأنه الأصل الذی کتب فیه أولا سـیکون کذا و کذا لکل ما یکون فإذا وقع کتب أنه قد کان ما قیل إنه سـیکون و الوجه فی ذلـک ما فیه من المصـلحه و الاعتبار لمن تفکر فیه من الملائکه الـذین یشاهـدونه إذا قابلوا ما یکون بما هو مکتوب فیه و علموا أن مـا یحـدث علی کثرته قـد أحصـاه الله و علمه قبـل أن یکون مع أن ذلک أهول فی الصـدور و أعظم فی النفوس حتی کان من تصوره و تفکر فیه مشاهد له - ۱. مجمع البیان: ج ۵، ص ۲۹۸. -

انتهی.

و اعلم أن للحکماء فی تلک الأبواب خرافات تنتهی إلی المحالات ثم إلی الزندقه و الخروج عن مذاهب أرباب الدیانات و ردوا فی لباس التأویل أکثر الآیات و الروایات و إن زعموا تطبیقها علیها بأنواع التمحلات فبعضـهم یقول القلم هو العقل الأول و جمیع صور الأشـیاء حاصـله فیه علی وجه بسـیط عقلی مقـدس عن شائبه کثره و تفصـیل و هو صوره القضاء الإلهی و هو بهـذا الاعتبار یسـمی بأم الکتاب و منه ینتقش فی ألواح النفوس الکلیه السماویه کما ینتسخ بالقلم فی اللوح صور معلومه مضبوطه منوطه بعللها و أسـبابها علی وجه کلی و هـو قـدره تعـالی و من هـذه النفوس الکلیه ینتقش فی قواهـا المنطبعه الخیـالیه نقوش جزئیه متشـکله بأشـکال و هیئـات معینه علی طبق ما یظهر فی الخارج و هـذا العالم هو لوح القـدر کما أن عالم النفوس الکلیه هو لوح القضاء و

كل منهما بهـذا الاعتبار كتاب مبين إلا أن الأول محفوظ من المحو و الإثبات و الثانى كتاب المحو و الإثبات و فيه يكون البـداء لأـن القوى المنطبعه الفلكيه لم تحط بتفاصـيل ما سـيقع من الأمور دفعه واحـده لعـدم تناهيها بل إنما ينتقش فيها الحوادث شـيئا فشيئا و

ص: ۳۶۵

جمله فجمله مع أسـبابها و عللها على نهج مستمر و نظام مستقر فإن ما يحدث فى عالم الكون و الفساد إنما هو من لوازم حركات الأفلاـك و نتائج بركاتهـا فمتى يعلم أن كلمـا كـان كـذا كـان كـذا و مهما حصل العلم بأسـباب حـدوث أمر ما فى هـذا العالم حكمت بوقوعه فيه فينتقش فيهـا ذلـك الحكم و ربمـا تـأخر بعض الأسـباب الموجب لوقوع الحـادث على خلاف ما يوجبه بقيه الأسـباب لو لا ذلك السبب و لم يحصل لها العلم بذلك السبب بعد لعدم اطلاعها على سبب ذلك السبب ثم لما جاء أوانه و اطلعت عليه حكمت بخلاـف الحكم الأـول يمحو عنهـا نقش الحكم السابق و يثبت الحكم الآخر و لما كان أسباب هـذا التخيل ينتهى إليه سبحانه نسب البداء إليها مع إحاطه علمه سبحانه بالكليات و الجزئيات جميعا أزلا و أبدا.

**[ترجمه]

الأخبار

«۱»

تَفْسِـيرُ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ، عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَيْرٍ عَنْ هِشَـامٍ عَنْ أَبِی عَبْـدِ اللَّهِ عليه السـلام قَـالَ: أَوَّلُ مَـا خَلَـقَ اللَّهُ الْقَلَمُ فَقَـالَ لَهُ اكْتُبْ فَكَتَبَ مَا كَانَ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَی يَوْمِ الْقِيَامَهِ(۱).

**[ترجمه]تفسـيرقمی: امام صادق عليه السّـلام فرمود: اولين چيزی كه خـدا آفريـد قلم بود، و به او فرمود: بنويس. پس نوشـت آنچه بود و آنچه خواهد بود را تا روز قيامت. - . تفسير قمی : ۵۳۶ -

**[ترجمه]

«۲»

وَ مِنْهُ: فِی قَـوْلِهِ بَـلْ هُوَ قُرْآنٌ مَجِيـدٌ فِی لَوْحٍ مَحْفُوظٍ قَالَ اللَّوْحُ الْمَحْفُوظُ لَهُ طَرَفَانِ طَرَفٌ عَلَی يَمِينِ الْعَرْشِ وَ طَرَفٌ عَلَی جَبْهَهِ إِسْرَافِيلَ فَإِذَا تَكَلَّمَ الرَّبُّ جَلَّ ذِكْرُهُ بِالْوَحْيِ ضَرَبَ اللَّوْحُ جَبِينَ إِسْرَافِيلَ فَنَظَرَ فِی اللَّوْحِ فَيُوحِی بِمَا فِی اللَّوْحِ إِلَی جَبْرَئِيلَ (۲).

**[ترجمه]تفسـيرقمی: و از همـان دربـاره اين آيه «بَـل هم قُرآن مَجيـد فی لَـوح مَحفوظ»، فرمود: لوح محفوظ دو طرف دارد، يكی بر [طرف راست] عرش، و ديگری بر پيشانی اسرافيل، و چون خدا به وحيسخن كند، لوح به پيشانی اسرافيل می زند تا در لوح بنگرد و آنچه وحی شده، به جبرئيل وحی كند. - . تفسير قمی : ۷۲۰ -

**[ترجمه]

«۳»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَبِيهِ عَنِ ابْنِ أَبِی عُمَيْرٍ عَنْ عَبْدِ الرَّحِيمِ الْقَصِيرِ عَنْ أَبِی عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: سَأَلْتُهُ عَنْ ن وَ الْقَلَمِ قَالَ إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ الْقَلَمَ مِنْ شَجَرَةٍ فِی الْجَنَّةِ يُقَالُ لَهَا الْخُلْدُ ثُمَّ قَالَ لِنَهَرٍ فِی الْجَنَّةِ كُنْ مِدَاداً فَجَمَدَ النَّهَرُ وَ كَانَ أَشَدَّ بَيَاضاً مِنَ الثَّلْجِ وَ أَحْلَى مِنَ الشَّهْدِ ثُمَّ قَالَ لِلْقَلَمِ اكْتُبْ قَالَ يَا رَبِّ مَا أَكْتُبُ قَالَ اكْتُبْ مَا كَانَ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَكَتَبَ الْقَلَمُ فِی رَقٍّ أَشَدَّ بَيَاضاً مِنَ الْفِضَّةِ وَ أَصْفَى مِنَ الْيَاقُوتِ ثُمَّ طَوَاهُ فَجَعَلَهُ فِی رُكْنِ الْعَرْشِ ثُمَّ خَتَمَ عَلَى

ص: ۳۶۶

۱- ۱. تفسير القمّیّ: ۵۳۶.

۲- ۲. تفسير القمّیّ: ۷۲۰.

فَم الْقَلَم فَلَمْ یَنْطِقْ بَعْـدُ وَ لَا یَنْطِقُ أَبَـداً فَهُوَ الْکِتَابُ الْمَکْنُونُ الَّذِی مِنْهُ النُّسَـخُ کُلَّهَا أَ وَ لَسْـتُمْ عَرَباً فَکَیْفَ لَا تَعْرِفُونَ مَعْنَی الْکَلَامِ وَ أَحَدُکُمْ یَقُولُ لِصَاحِبِهِ انْسَخْ ذَلِکَ الْکِتَابَ أَ وَ لَیْسَ إِنَّمَا یُنْسَخُ مِنْ کِتَابٍ آخَرَ(۱)

مِنَ الْأَصْلِ وَ هُوَ قَوْلُهُ إِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۲).

**[ترجمه]تفسیرقمی: عبد الرحیم قصیر می گوید: از امام صادق علیه السّـلام از «ن و القلم»پرسیدم، فرمود: راستی خدا قلم را از درختی در بهشت به نام خلدآفریـد، سپس به نهری از بهشت فرمود: مرکب شو! و آن نهر بسته شد، و از برف سـفیدتر و از عسل شیرین تر بود. سپس به قلم فرمود: بنویس! گفت: پروردگارا چه بنویسم؟ فرمود: بنویس آنچه بوده و آنچه خواهد بود تا روز قیامت، و قلم در برگی سفیدتر از نقره و پاک تر از یاقوت نوشت، سپس خدا آن راجمع کرد و در رکن عرش نهاد. سپس دهـان قلم را مهر کرد، و پس از آن هرگز سـخن نگفت و نمی گویـد؛ و همـان است کتـاب مکنـونی که همه نسـخه هـا از آن است.

آیا شـما عرب نیستیـد؟ چگونه معنی سـخن را نمی فهمیـد! یکی از شـما به یارش می گوید: این کتاب را نسـخه بردار، آیا این طور نیست که نسـخه از کتاب دیگری است که اصل است؟ و آن است قول خـدا «إنّا کنّا نسـتنسخ ماکنتم تعملون»، - . جاثیه / ۲۹ - {ما از آنچه می کردید نسخه بر می داشتیم.} - . تفسیر قمی : ۹۶۰ -

**[ترجمه]

بیان

هذا یدل علی أن أولیه خلق القلم إضافیه لسبق خلق الجنه علیه (۳).

**[ترجمه]هـذا یـدل علی أن أولیه خلق القلم إضـافیه لسـبق خلق الجنه علیه - ۳. الظـاهر ممّا یأتی عن الصادق علیه السـلام فی روایه سـفیان الثوری عنه أن ذکر کیفیه خلق اللوح و القلم من نهر الخلـد یجری مجری المثـل، و حقیقه الا۔مر انهمـا ملکان، و لا یبعد اسـتظهار ذلک من کل ما یدلّ علی کونهما ملکین. و ربما یؤید ذلک ما یدلّ علی تأخر خلق الجنه عن خلق القلم فتأمل. -

.

**[ترجمه]

«۴»

الْعِلَلُ، قَالَ حَدَّثَنَا عَلِیُّ بْنُ حَبَشِیِّ بْنِ قُونِیٍّ فِیمَا کَتَبَ إِلَیَّ عَنْ حُمَیْدِ(۴)

بْنِ زِیَادٍ عَنِ الْقَاسِمِ بْنِ إِسْمَاعِیلَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سَلَمَهَ عَنْ یَحْیَی بْنِ أَبِی الْعَلَاءِ الرَّازِیِّ: أَنَّ رَجُلًا دَخَلَ عَلَی أَبِی عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام فَقَـالَ جُعِلْتُ فِـدَاکَ أَخْبِرْنِی عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَـلَ ن وَ الْقَلَمِ وَ مـا یَسْـطُرُونَ وَ أَخْبِرْنِی عَنْ قَوْلِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ لِإِبْلِیسَ فَإِنَّکَ مِنَ الْمُنْظَرِینَ إِلی یَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ وَ أَخْبِرْنِی عَنْ هَـذَا الْبَیْتِ کَیْفَ صَـارَ فَرِیضَهً عَلَی الْخَلْقِ أَنْ یَـأْتُوهُ قَـالَ فَالْتَفَتَ أَبُو عَبْـدِ اللَّهِ علیه

السلام إِلَيْهِ وَ قَالَ مَا سَأَلَنِی عَنْ مَسْأَلَتِکَ أَحَدٌ قَطُّ قَبْلَکَ إِنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ لَمَّا قَالَ لِلْمَلَائِکَهِ إِنِّی جاعِلٌ فِی الْأَرْضِ خَلِیفَهً ضَجَّتِ الْمَلَائِکَهُ مِنْ ذَلِکَ وَ قَالُوا یَا رَبِّ إِنْ کُنْتَ لَا بُدَّ جَاعِلًا فِی أَرْضِکَ خَلِیفَهً فَاجْعَلْهُ مِنَّا مَنْ یَعْمَلُ فِی خَلْقِکَ بِطَاعَتِکَ فَرَدَّ عَلَیْهِمْ إِنِّی

۱- ۱. فی المصدر: اخذ من الأصل.

۲- ۲. تفسیر القمّیّ: ۹۶۰.

۳- ۳. الظاهر ممّا یأتی عن الصادق علیه السلام فی روایه سفیان الثوری عنه أن ذکر کیفیه خلق اللوح و القلم من نهر الخلد یجری مجری المثل، و حقیقه الامر انهما ملکان، و لا یبعد استظهار ذلک من کل ما یدلّ علی کونهما ملکین. و ربما یؤید ذلک ما یدلّ علی تأخر خلق الجنه عن خلق القلم فتأمل.

۴- ۴. هکذا فی نسخ البحار، و فی المصدر« جمیل بن زیاد» و الظاهر ان نسخه البحار هو الصحیح، لکثره روایه« حمید بن زیاد» عن القاسم بن إسماعیل القرشیّ و وجود روایه« علی بن حبشی» عنه، و هو حمید بن زیاد بن حماد بن حماد بن زیاد الدهقان أبو القاسم کوفیّ سکن« سوراء» و انتقل الی« نینوی» کان ثقه واقفا وجها فیهم، سمع الکتب و صنف کتاب الجامع فی أنواع الشرائع، توفّی سنه عشر و ثلاثمائه.

أَعْلَمُ ما لا تَعْلَمُونَ فَظَنَّتِ الْمَلَائِكَةُ أَنَّ ذَلِکَ سَخَطٌ مِنَ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ عَلَيْهِمْ فَلَاذُوا بِالْعَرْشِ يَطُوفُونَ بِهِ فَأَمَرَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهُمْ بِبَيْتٍ مِنْ مَرْمَرٍ سَقْفُهُ يَاقُوتَةٌ حَمْرَاءُ وَ أَسَاطِينُهُ الزَّبَرْجَدُ يَدْخُلُهُ كُلَّ يَوْمٍ سَبْعُونَ أَلْفَ مَلَكٍ لَا يَدْخُلُونَهُ بَعْدَ ذَلِکَ إِلى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ قَالَ وَ يَوْمُ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ يَوْمَ يُنْفَخُ فِي الصُّورِ نَفْخَةٌ واحِدَةٌ فَيَمُوتُ إِبْلِيسُ مَا بَيْنَ النَّفْخَةِ الْأُولَى وَ الثَّانِيَةِ وَ أَمَّا ن فَكَانَ نَهَراً فِي الْجَنَّةِ أَشَدَّ بَيَاضاً مِنَ الثَّلْجِ وَ أَحْلَى مِنَ الْعَسَلِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ لَهُ كُنْ مِدَاداً فَكَانَ مِدَاداً ثُمَّ أَخَذَ شَجَرَةً فَغَرَسَهَا بِيَدِهِ ثُمَّ قَالَ وَ الْيَدُ الْقُوَّةُ وَ لَيْسَ بِحَيْثُ تَذْهَبُ إِلَيْهِ الْمُشَبِّهَةُ ثُمَّ قَالَ لَهَا كُونِي قَلَماً ثُمَّ قَالَ لَهُ اكْتُبْ فَقَالَ يَا رَبِّ وَ مَا أَكْتُبُ قَالَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَفَعَلَ ذَلِکَ ثُمَّ خَتَمَ عَلَيْهِ وَ قَالَ لَا تَنْطِقَنَّ إِلَى يَوْمِ الْوَقْتِ الْمَعْلُومِ (۱).

**[ترجمه]مردی نزد امام صادق علیه السّلام آمد و گفت: قربانت گردم! مرا آگاه کن از تفسیر قول خدای عز و جل که فرمود: «ن والقلم و مایسطرون» و تفسیر قول خدا عز و جل به ابلیس «فإنّک من المنظرین إلی یوم الوقت المعلوم»، - . ص / ۸۰ - {فرمود: در حقیقت تو از مهلت یافتگانی.} و به من بگو از این خانه کعبه، که چگونه بر مردم واجب شده که نزد آن بیایند؟ امام صادق علیه السلام به او رو کرد و فرمود: هیچ کس پیش از تو هرگز این پرسش را از من نکرده است. به راستی خدای عز و جل چون به فرشته ها فرمود:{من در زمین جانشینی خواهم گماشت.} فرشته ها از آن شیون کردند و گفتند: اگر ناچار می خواهی در زمین خود جانشینی بگذاری، پس از ما کسی را بگذار که در آفرینش تو، در طاعت و فرمانبری توست. و خدا سخن آن ها را رد کرد و فرمود:{من چیزی می دانم که شما نمی دانید.}و فرشته ها در گمان شدند که این از خشم خدای عز و جل بر آن ها است، و به عرش پناهنده شدند و به آن طواف کردند و خدای عز و جل به آنان امر کرد به طواف خانه ای از مرمر با سقفی از یک دانه یاقوت سرخ، و ستون هایی از زبرجد، هر روزی هفتاد هزار فرشته در آن داخل می شود که دیگر تا روز وقت معلوم به آن باز نمی گردند.

فرمود: آن روزی است که یک بار در صور دمیده شود، و ابلیس در میان دمیدن اول و دوم صور می میرد. و اما «ن»، نهری است در بهشت، سفیدتر از برف و شیرین تر از عسل، خدای عز و جل به او فرمود: مرکب شو! مرکب شد، سپس درختی به دست خود بر گرفت و آن را کاشت، و فرمود: دست همان قدرت است. نه آنچه اهل مشبهه(نام یک فرقه) معتقدند. سپس به او فرمود: قلم شو! سپس به او فرمود: بنویس! گفت: پروردگارا چه بنویسم؟ فرمود: هر چه بودنی است تا روز قیامت، و آن کار را کرد، سپس آن را مهر کرد و فرمود: زبان باز مکن تا روز وقت معلوم. - . علل الشرایع ۲ : ۸۷ -

**[ترجمه]

«۵»

مَعَانِي الْأَخْبَارِ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ هَارُونَ الزَّنْجَانِيِّ عَنْ مُعَاذِ بْنِ الْمُثَنَّى عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ أَسْمَاءٍ عَنْ جُوَيْرَةَ عَنْ سُفْيَانَ الثَّوْرِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ علیهما السلام عَنْ ن فَقَالَ هُوَ نَهَرٌ فِي الْجَنَّةِ قَالَ اللَّهُ عَزَّ وَ جَلَّ اجْمُدْ فَجَمَدَ فَصَارَ مِدَاداً ثُمَّ قَالَ عَزَّ وَ جَلَّ لِلْقَلَمِ اكْتُبْ فَسَطَرَ الْقَلَمُ فِي اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ مَا كَانَ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ فَالْمِدَادُ مِدَادٌ مِنْ نُورٍ وَ الْقَلَمُ قَلَمٌ مِنْ نُورٍ وَ اللَّوْحُ لَوْحٌ مِنْ نُورٍ قَالَ سُفْيَانُ فَقُلْتُ لَهُ يَا ابْنَ رَسُولِ اللَّهِ بَيِّنْ لِي أَمْرَ اللَّوْحِ وَ الْقَلَمِ وَ الْمِدَادِ فَضْلَ بَيَانٍ وَ عَلِّمْنِي مِمَّا عَلَّمَکَ اللَّهُ فَقَالَ يَا ابْنَ سَعِيدٍ لَوْ لَا أَنَّکَ أَهْلٌ لِلْجَوَابِ مَا أَجَبْتُکَ فَنُونٌ مَلَکٌ يُؤَدِّي إِلَى الْقَلَمِ وَ هُوَ مَلَکٌ وَ الْقَلَمُ يُؤَدِّي إِلَى اللَّوْحِ وَ هُوَ مَلَکٌ وَ اللَّوْحُ

يُؤَدِّى إِلَى إِسْرَافِيلَ وَ إِسْرَافِيلُ يُؤَدِّى إِلَى مِيكَائِيلَ وَ مِيكَائِيلُ يُؤَدِّى إِلَى جَبْرَئِيلَ وَ جَبْرَئِيلُ يُؤَدِّى إِلَى الْأَنْبِيَاءِ وَ الرُّسُلِ قَالَ ثُمَّ قَالَ لِى قُمْ يَا سُفْيَانُ فَلَا آمَنُ عَلَيْكَ (۲).

**[ترجمه]معانی الاخبار: سفیان ثوری نقل می کند:تفسیر «ن» در قرآن را از امام صادق علیه السّلام پرسیدم، پاسخ داد: نهری است در بهشت. خدای عز و جل فرمود: بسته شو! بسته شد و مرکب شد. سپس خدای عز و جل به قلم فرمود: بنویس، و قلم در لوح محفوظ نگاشت، آنچه بود و آنچه خواهد بود تا روز قیامت؛ مرکب از نور بود، و قلم از نور، و لوح از نور. گفتم: یا ابن رسول اللّه! برایم امر لوح و قلم و مداد را بهتر بیان کن و به من بیاموز، آنچه را خدا به تو آموخته.

فرمود: یابن سعید، اگر تو شایسته آن نبودی، پاسخت را نمی دادم. فرشته ای است که به قلم می رساند و او هم فرشته ای است که به لوح می رساند و او هم باز فرشته ای است که به اسرافیل می رساند، و اسرافیل به میکائیل می رساند، و میکائیل به جبرئیل می رساند، و جبرئیل به انبیاء و رسل می رساند. - گفت: - سپس امام به من فرمود: ای سفیان، برخیز که بر تو ایمن نیستم. - . معانی الاخبار : ۲۳ -

**[ترجمه]

«۶»

وَ مِنْهُ، عَنْ أَحْمَدَ بْنِ الْحَسَنِ الْقَطَّانِ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ مُحَمَّدٍ الْحَسَنِيِّ عَنْ أَحْمَدَ بْنِ عِيسَى بْنِ أَبِى مَرْيَمَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ الْعَرْزَمِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ حَاتِمٍ الْمِنْقَرِي

ص: ۳۶۸

۱- ۱. علل الشرائع: ج ۲ ص ۸۷.
۲- ۲. معانی الأخبار: ۲۳.

عَنْ إِبْرَاهِيمَ الْكَرْخِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ جَعْفَرَ بْنَ مُحَمَّدٍ علیهما السلام عَنِ اللَّوْحِ وَ الْقَلَمِ فَقَالَ هُمَا مَلَكَانِ (۱).

**[ترجمه]معانی الاخبار: ابراهیم کرخی از امام صادق علیه السّلام درباره لوح و قلم پرسید؛ پاسخ فرمود: دو فرشته اند. - . معانی الاخبار : ۳۰ -

**[ترجمه]

«۷»

الْعَيَّاشِيُّ، عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ مَرْوَانَ عَنِ الصَّادِقِ عَنْ أَبِيهِ علیهما السلام: فِي قَوْلِهِ تَعَالَى ن وَ الْقَلَمِ وَ ما يَسْطُرُونَ قَالَ ن نَهَرٌ فِي الْجَنَّةِ أَشَدُّ بَيَاضاً مِنَ اللَّبَنِ قَالَ فَأَمَرَ اللَّهُ الْقَلَمَ فَجَرَى بِمَا هُوَ كَائِنٌ وَ مَا يَكُونُ فَهُوَ بَيْنَ يَدَيْهِ مَوْضُوعٌ مَا شَاءَ مِنْهُ زَادَ فِيهِ وَ مَا شَاءَ نَقَصَ مِنْهُ وَ مَا شَاءَ كَانَ وَ مَا شَاءَ لَا يَكُونُ.

**[ترجمه]در عیاشی آمده که امام صادق علیه السّلام از پدرش در تفسیر قول خدای تعالی «ن وَ الْقَلَمِ وَ ما يَسْطُرُونَ» فرمود: «ن» نهری است در بهشت، سفیدتر از شیر. و فرمود: خدا به قلم فرمان داد تا جاری شد به هر آنچه بود و باشد، و آن در برابر خدا است. هر چه بخواهد بر آن می افزاید و هر چه خواهد می کاهد و هر چه خدا بخواهد که باشد، و هر چه بخواهد که نباشد .

**[ترجمه]

«۸»

الْإِخْتِصَاصُ: سَأَلَ ابْنُ سَلَامٍ النَّبِيَّ صلی الله علیه و آله عَنْ ن وَ الْقَلَمِ قَالَ النُّونُ اللَّوْحُ الْمَحْفُوظُ وَ الْقَلَمُ نُورٌ سَاطِعٌ وَ ذَلِكَ قَوْلُهُ ن وَ الْقَلَمِ وَ ما يَسْطُرُونَ قَالَ صَدَقْتَ يَا مُحَمَّدُ فَأَخْبِرْنِي مَا طُولُهُ وَ مَا عَرْضُهُ وَ مَا مِدَادُهُ وَ أَيْنَ مَجْرَاهُ قَالَ طُولُ الْقَلَمِ خَمْسُمِائَةِ سَنَةٍ وَ عَرْضُهُ مَسِيرَةَ ثَمَانِينَ سَنَةٍ لَهُ ثَمَانُونَ سِنّاً يَخْرُجُ الْمِدَادُ مِنْ بَيْنِ أَسْنَانِهِ يَجْرِي فِي اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ بِأَمْرِ اللَّهِ وَ سُلْطَانِهِ قَالَ صَدَقْتَ يَا مُحَمَّدُ فَأَخْبِرْنِي عَنِ اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ مِمَّا هُوَ قَالَ مِنْ زُمُرُّدَةٍ خَضْرَاءَ أَجْوَافُهُ اللُّؤْلُؤُ بِطَانَتُهُ الرَّحْمَةُ قَالَ صَدَقْتَ يَا مُحَمَّدُ قَالَ فَأَخْبِرْنِي كَمْ لَحْظَةً لِرَبِّ الْعَالَمِينَ فِي اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَ لَيْلَةٍ قَالَ ثَلَاثُمِائَةٍ وَ سِتُّونَ لَحْظَةً.

أقول: تمامه فی باب الطواف.

**[ترجمه]الاختصاص: ابن سلام از پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله از «ن و القلم» پرسید. فرمود: نون لوح محفوظ است و قلم نوری است تابان و این است معنی قول خداوند:{نون، و سوگند به قلم و آنچه می نویسند.} گفت: ای محمّد! راست گفتی. بگو طولش چقدر بود؟ و پهنایش؟ و مدادش چه بود؟ و در کجا جاری شد؟ فرمود: درازی قلم پانصد سال راه بود و پهنایش مسافت هشتاد سال و مرکب از میان نوکش در می آمد و در لوح محفوظ به امر خدا روان بود. گفت: راست گفتی ای محمّد! بگو لوح محفوظ از چه بوده؟ فرمود: از یک دانه زمرد سبز که درونش لؤلؤ بود و آسترش رحمت. گفت: راست گفتی ای

محمّد! به من بگو خدا در هر شبانه روزچند بار به لوح محفوظ می نگرد؟ فرمود: ۳۶۰ بار

**[ترجمه]

«۹»

الْعِلَلُ، عَنْ أَبِيهِ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ يَحْيَى الْعَطَّارِ عَنِ الْحُسَيْنِ بْنِ الْحَسَنِ بْنِ أَبَانٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أُورَمَةَ عَنِ النَّوْفَلِيِّ عَنْ عَلِيِّ بْنِ دَاوُدَ الْيَعْقُوبِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مُقَاتِلٍ عَمَّنْ سَمِعَ زُرَارَةَ يَقُولُ: سُئِلَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام عَنْ بَدْءِ النَّسْلِ مِنْ آدَمَ فَقَالَ فِيمَا قَالَ لَمْ يَخْتَلِفْ فُقَهَاءُ أَهْلِ الْحِجَازِ وَ لَا فُقَهَاءُ أَهْلِ الْعِرَاقِ أَنَّ اللَّهَ عَزَّ وَ جَلَّ أَمَرَ الْقَلَمَ فَجَرَى عَلَى اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ بِمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَةِ قَبْلَ خَلْقِ آدَمَ بِأَلْفَيْ عَامٍ وَ أَنَّ كُتُبَ اللَّهِ كُلَّهَا فِيمَا جَرَى فِيهِ الْقَلَمُ هَذِهِ الْكُتُبُ الْمَشْهُورَةُ فِي هَذَا الْعَالَمِ التَّوْرَاةُ وَ الْإِنْجِيلُ وَ الزَّبُورُ وَ الْقُرْآنُ (۲)

أَنْزَلَهَا اللَّهُ مِنَ (۳) اللَّوْحِ

ص: ۳۶۹

۱- ۱. معانی الأخبار: ۳۰.

۲- ۲. فی المصدر: الفرقان.

۳- ۳. فی المصدر: عن.

الْمَحْفُوظِ عَلَى رُسُلِهِ الْخَبَرَ(۱).

**[ترجمه]علل الشرایع: زراره می گوید: از امام صادق علیه السلام از آغاز نسل آدم سؤال شد و ایشان در ضمن سخنانش فرمود: فقهاء اهل حجاز و فقهاء اهل عراق اختلافی ندارند در اینکه خدای عز و جل امر فرمود تا قلم بر لوح محفوظ جاری شد به هر آنچه باید بود تا روز قیامت، دو هزار سال پیش از آفرینش آدم. و در اینکه کتاب های خدا همه نوشته همان قلم است، همین کتاب هایی که در عالم شهرت دارند و تورات، انجیل، زبور و قرآن هستند که خدا آن ها را از لوح محفوظ بر رسولان خود فرود آورد. - . علل الشرایع ۱ : ۱۸ -

**[ترجمه]

«۱۰»

عَقَائِدُ الصَّدُوقِ: اعْتِقَادُنَا فِي اللَّوْحِ وَ الْقَلَمِ أَنَّهُمَا مَلَكَانِ.

**[ترجمه]عَقَائِدُ الصَّدُوقِ: اعْتِقَادُنَا فِي اللَّوْحِ وَ الْقَلَمِ أَنَّهُمَا مَلَكَانِ.

**[ترجمه]

أقول

قال الشيخ المفيد رحمه الله اللوح كتاب الله كتب فيه ما يكون إلى يوم القيامه و هو قوله تعالى وَ لَقَدْ كَتَبْنا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُها عِبادِيَ الصَّالِحُونَ فاللوح هو الذكر و القلم هو الشی ء الذی أحدث الله به الكتاب فی اللوح و جعل اللوح أصلا لتعرف الملائكه منه ما يكون فإذا أراد الله تعالى أن يطلع الملائكه على غيب له أو يرسلهم إلى الأنبياء بذلك أمرهم بالاطلاع فی اللوح فحفظوا منه ما يؤدونه إلى من أرسلوا إليه و عرفوا منه ما يعملون و لقد جاءت بذلك آثار عن النبی صلى الله عليه و آله و عن الأئمه عليهم السلام فأما من ذهب إلى أن اللوح و القلم ملكان فقد أبعد بذلك و نأى عن الحق إذ الملائكه لا تسمى ألواحا و لا أقلاما و لا يعرف فی اللغه اسم ملك و لا بشر لوح و لا قلم.

**[ترجمه]قال الشيخ المفيد رحمه الله اللوح كتاب الله كتب فيه ما يكون إلى يوم القيامه و هو قوله تعالى وَ لَقَدْ كَتَبْنا فِي الزَّبُورِ مِنْ بَعْدِ الذِّكْرِ أَنَّ الْأَرْضَ يَرِثُها عِبادِيَ الصَّالِحُونَ فاللوح هو الذكر و القلم هو الشی ء الذی أحدث الله به الكتاب فی اللوح و جعل اللوح أصلا لتعرف الملائكه منه ما يكون فإذا أراد الله تعالى أن يطلع الملائكه على غيب له أو يرسلهم إلى الأنبياء بذلك أمرهم بالاطلاع فی اللوح فحفظوا منه ما يؤدونه إلى من أرسلوا إليه و عرفوا منه ما يعملون و لقد جاءت بذلك آثار عن النبی صلى الله عليه و آله و عن الأئمه عليهم السلام فأما من ذهب إلى أن اللوح و القلم ملكان فقد أبعد بذلك و نأى عن الحق إذ الملائكه لا تسمى ألواحا و لا أقلاما و لا يعرف فی اللغه اسم ملك و لا بشر لوح و لا قلم.

**[ترجمه]

بیان

الصدوق رحمه الله تبع فیما ذکره الروایه فلا اعتراض علیه مع أنه لا تنافی بین ما ذکر المفید و بین ذلک إذ یمکن کونهما ملکین و مع ذلک یکون أحدهما آله النقش و الآخر منقوشا فیه و یحتمل أیضا أن یکون المراد بکونهما ملکین کون حاملیهما ملکین مجازا و لعل الإیمان بمثل ذلک علی الإجمال أسلم من الخطإ و الضلال.

**[ترجمه]الصدوق رحمه الله تبع فیما ذکره الروایه فلا اعتراض علیه مع أنه لا تنافی بین ما ذکر المفید و بین ذلک إذ یمکن کونهما ملکین و مع ذلک یکون أحدهما آله النقش و الآخر منقوشا فیه و یحتمل أیضا أن یکون المراد بکونهما ملکین کون حاملیهما ملکین مجازا و لعل الإیمان بمثل ذلک علی الإجمال أسلم من الخطإ و الضلال.

**[ترجمه]

«۱۱»

الْعَقَائِدُ لِلصَّدُوقِ،: اعْتِقَادُنَا فِی نُزُولِ الْوَحْیِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَنَّ بَیْنَ عَیْنَیْ إِسْرَافِیلَ لَوْحاً فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ أَنْ یَتَکَلَّمَ بِالْوَحْیِ ضَرَبَ اللَّهُ ذَلِکَ اللَّوْحَ جَبِینَ إِسْرَافِیلَ فَیَنْظُرُ فِیهِ فَیَقْرَأُ مَا فِیهِ فَیُلْقِیهِ إِلَی مِیکَائِیلَ وَ یُلْقِیهِ مِیکَائِیلُ إِلَی جَبْرَئِیلَ فَیُلْقِیهِ جَبْرَئِیلُ إِلَی الْأَنْبِیَاءِ.

**[ترجمه]الْعَقَائِدُ لِلصَّدُوقِ،: اعْتِقَادُنَا فِی نُزُولِ الْوَحْیِ مِنْ عِنْدِ اللَّهِ عَزَّ وَ جَلَّ أَنَّ بَیْنَ عَیْنَیْ إِسْرَافِیلَ لَوْحاً فَإِذَا أَرَادَ اللَّهُ سُبْحَانَهُ أَنْ یَتَکَلَّمَ بِالْوَحْیِ ضَرَبَ اللَّهُ ذَلِکَ اللَّوْحَ جَبِینَ إِسْرَافِیلَ فَیَنْظُرُ فِیهِ فَیَقْرَأُ مَا فِیهِ فَیُلْقِیهِ إِلَی مِیکَائِیلَ وَ یُلْقِیهِ مِیکَائِیلُ إِلَی جَبْرَئِیلَ فَیُلْقِیهِ جَبْرَئِیلُ إِلَی الْأَنْبِیَاءِ.

**[ترجمه]

«۱۲»

الدُّرُّ الْمَنْثُورُ، عَنْ أَبِی نُعَیْمٍ فِی الْحِلْیَهِ عَنْ عَلِیٍّ علیه السلام مَرْفُوعاً قَالَ: الْکُرْسِیُّ لُؤْلُؤٌ وَ الْقَلَمُ لُؤْلُؤٌ وَ طُولُ الْقَلَمِ سَبْعُمِائَهِ سَنَهٍ وَ طُولُ الْکُرْسِیِّ حَیْثُ

۱- ۱. علل الشرائع: ج ۱، ص ۱۸.

لَا يَعْلَمُهُ إِلَّا الْعَالِمُونَ (۱).

**[ترجمه]امام علی علیه السّلام فرمود: کرسی لؤلؤ است و قلم لؤلؤ است، و درازای قلم هفتصد سال راه است و درازای کرسی تا جایی است که آن را جز دانشمندان نمی دانند. - . الدر المنثور ۱ : ۳۲۸ -

**[ترجمه]

«۱۳»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ مِنْ شَیْ ءٍ الْقَلَمُ فَأَمَرَهُ أَنْ یَكْتُبَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ وَ الْكِتَابُ عِنْدَهُ ثُمَّ قَرَأَ وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْكِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَكِیمٌ (۲).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس گفته: نخست چیزی که خدا آفرید قلم بود، و به او فرمود تا هر چه تا روز قیامت باید باشد را بنویسد، و کتابش نزد خدا است. سپس خواند:{و همانا که آن در کتاب اصلی [لوح محفوظ] به نزد ما سخت والا و پر حکمت است.} - . زخرف / ۴

الدر المنثور ۶ : ۱۳ -

**[ترجمه]

«۱۴»

وَ عَنْ جَعْفَرِ بْنِ مُحَمَّدٍ علیهما السلام قَالَ: كُنْتُ مَعَ أَبِی مُحَمَّدِ بْنِ عَلِیٍّ فَقَالَ لَهُ رَجُلٌ یَا أَبَا جَعْفَرٍ مَا بَدْءُ خَلْقِ هَذَا الرُّكْنِ فَقَالَ إِنَّ اللَّهَ لَمَّا خَلَقَ الْخَلْقَ قَالَ لِبَنِی آدَمَ أَ لَسْتُ بِرَبِّكُمْ قَالُوا بَلی فَأَقَرُّوا وَ أَجْرَی نَهَراً أَحْلَی مِنَ الْعَسَلِ وَ أَلْیَنَ مِنَ الزُّبْدِ ثُمَّ أَمَرَ الْقَلَمَ فَاسْتَمَدَّ مِنْ ذَلِكَ النَّهَرِ فَكَتَبَ إِقْرَارَهُمْ وَ مَا هُوَ كَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ ثُمَّ أَلْقَمَ ذَلِكَ الْكِتَابَ هَذَا الْحَجَرَ فَهَذَا الِاسْتِلَامُ الَّذِی تَرَی إِنَّمَا هُوَ بَیْعَهٌ عَلَی إِقْرَارِهِمُ الَّذِی كَانُوا أَقَرُّوا بِهِ (۳).

**[ترجمه]الدر المنثور: امام صادق علیه السّلام فرمود: با پدرم محمّد بن علی علیهما السلام بودم و مردی به او گفت: ای ابا جعفر، آغاز آفرینش این رکن چیست؟ فرمود: چون خدا خلق را آفرید، به بنی آدم فرمود: آیا من پروردگار شما نیستم؟ گفتند چرا و اعتراف کردند، و خدا نهری شیرین تر از عسل و نرم تر از کره جاری کرد، و به قلم امر کرد و از آن نهر مداد برگرفت، و اعتراف آن ها را با هر چه بود شدنی است تا روز قیامت، نوشت. سپس آن نوشته را لقمه ای ساخت در درون سنگ حجر الأسود، و این دست دراز کردن که می بینی، همانا بیعتی است بر آن اعتراف که از نخست داشته اند. - . الدر المنثور ۶ : ۱۴۴ -

**[ترجمه]

«۱۵»

«۱۵»

وَ عَنْ أَنَسٍ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله قَالَ: إِنَّ اللَّهَ کَتَبَ کِتَاباً قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ السَّمَاوَاتِ وَ الْأَرْضَ وَ هُوَ عِنْدَهُ فَوْقَ الْعَرْشِ الْخَلْقُ مُنْتَهُونَ إِلَی مَا فِی ذَلِکَ الْکِتَابِ وَ تَصْدِیقُ ذَلِکَ فِی کِتَابِ اللَّهِ وَ إِنَّهُ فِی أُمِّ الْکِتابِ لَدَیْنا لَعَلِیٌّ حَکِیمٌ.

**[ترجمه]الدر المنثور: از انس آمده که رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: به راستی خدا پیش از آفرینش آسمان ها و زمین کتابی نگاشت و آن کتاب دربالای عرش نزد او است، و آفرینش منتهی می شود به آنچه که در این کتاب است، و گواه آن در قرآن است:{و همانا که آن در کتاب اصلی [لوح محفوظ] به نزد ما سخت والا و پر حکمت است.} - . زخرف / ۴ -

**[ترجمه]

«۱۶»

وَ عَنِ ابْنِ سَابِطٍ قَالَ: فِی أُمِّ الْکِتَابِ مَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ وَ وُکِّلَ بِمَا(۴)

فِیهِ ثَلَاثَهٌ مِنَ الْمَلَائِکَهِ یَحْفَظُونَ فَوُکِّلَ جَبْرَئِیلُ بِالْوَحْیِ یَنْزِلُ بِهِ إِلَی الرُّسُلِ وَ بِالْهَلَاکِ إِذَا أَرَادَ أَنْ یُهْلِکَ قَوْماً کَانَ صَاحِبَ ذَلِکَ وَ وُکِّلَ أَیْضاً بِالنَّصْرِ فِی الْحُرُوبِ إِذَا أَرَادَ اللَّهُ أَنْ یَنْصُرَ وَ وُکِّلَ مِیکَائِیلُ بِالْقَطْرِ أَنْ یَحْفَظَهُ وَ وُکِّلَ بِنَبَاتِ الْأَرْضِ أَنْ یَحْفَظَهُ وَ وُکِّلَ مَلَکُ الْمَوْتِ بِقَبْضِ الْأَنْفُسِ فَإِذَا ذَهَبَتِ الدُّنْیَا جَمَعَ بَیْنَ حِفْظِهِمْ وَ حِفْظِ أُمِّ الْکِتَابِ فَوَجَدَهُمَا(۵)

سَوَاءً(۶).

ص: ۳۷۱

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۱، ص ۳۲۸.

۲- ۲. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۱۳.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۳، ص ۱۴۴.

۴- ۴. فی المصدر: و وکل ثلاثه.

۵- ۵. فی المصدر: فوجدوه.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۱۳.

**[ترجمه]الـدر المنثور: از ابن ساباط: در ام الكتاب است آنچه شـدنی است تا روز قيامت، و بر آن سه فرشـته گماشـته اند كه نگهداری‌اش می كنند. جبرئيل فرشـته وحی است كه به پيغمبران فرود می آورد، و گماشـته مرگ و هلاكت است و چون خدا بخواهـد قومی را هلاك كنـد، مأمورش او است؛ و گماشـته به ياری و نصـرت در نبردها است، چون خـدا بخواهـد (كسـی را) ياری دهـد. و ميكائيل فرشـته گماشته بر نزول باران و نگهـداری آن است، و بر نگهداری گياه زمين. و ملك الموت گماشـته جـان گرفتن است. و وقتی دنيا تمام شود، محفوظات آن ها را با متن ام الكتاب مقابله می كنـد و با هم برابر می يابـد. - . الـدر المنثور ۶ : ۱۳ -

**[ترجمه]

«۱۷»

وَ عَنِ ابْنِ جُرَيْجٍ: فِي قَوْلِهِ وَ إِنَّهُ فِي أُمِّ الْكِتابِ قَالَ الذِّكْرُ الْحَكِيمُ فِيهِ كُلُّ شَـيْ ءٍ كَانَ وَ كُلُّ شَيْ ءٍ يَكُونُ وَ مَا نَزَلَ مِنْ كِتَابٍ فَمِنْهُ (۱).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن جريج درباره آيه «و إنّه فی اُمّ الكتاب» می گويد: ذكر حكيم است. در آن هر چيزی كه بوده و هر چه باشد قرار دارد، و هر كتابی نازل شده از آن است. - . الدر المنثور ۶ : ۱۳ -

**[ترجمه]

«۱۸»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّهُ سُئِلَ عَنْ هَذِهِ الْآيَهِ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ فَقَالَ إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمُ ثُمَّ خَلَقَ النُّونَ وَ هِيَ الدَّوَاهُ ثُمَّ خَلَقَ الْأَلْوَاحَ فَكَتَبَ الدُّنْيَا وَ مَا يَكُونُ فِيهَا حَتَّى تَفْنَى مِنْ خَلْقٍ مَخْلُوقٍ وَ عَمَلٍ مَعْمُولٍ مِنْ بِرٍّ أَوْ فُجُورٍ(۲)

وَ مَا كَانَ مِنْ رِزْقٍ حَلَالٍ أَوْ حَرَامٍ وَ مَا كَانَ مِنْ رَطْبٍ وَ يَابِسٍ ثُمَّ أَلْزَمَ كُلَّ شَيْ ءٍ مِنْ ذَلِكَ شَأْنَهُ دُخُولُهُ فِي الدُّنْيَا مَتَى وَ بَقَاؤُهُ فِيهَا كَمْ وَ إِلَى كَمْ يَفْنَى ثُمَّ وَكَّلَ بِذَلِكَ الْكِتَابِ الْمَلَائِكَهَ وَ وَكَّلَ بِالْخَلْقِ مَلَائِكَهً فَتَأْتِي مَلَائِكَهُ الْخَلْقِ إِلَى مَلَائِكَهِ ذَلِكَ الْكِتَابِ فَيَنْسَخُونَ (۳)

مَا يَكُونُ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَ لَيْلَهٍ مَقْسُومٌ عَلَى مَا وُكِّلُوا بِهِ ثُمَّ يَأْتُونَ إِلَى النَّاسِ فَيَحْفَظُونَهُمْ بِأَمْرِ اللَّهِ وَ يَسُوقُونَهُمْ (۴)

إِلَى مَا فِي أَيْدِيهِمْ مِنْ تِلْكَ النُّسَخِ فَقَامَ رَجُلٌ فَقَالَ يَا ابْنَ عَبَّاسٍ مَا كُنَّا نَرَى هَذَا أَ تَكْتُبُ الْمَلَائِكَهُ فِي كُلِّ يَوْمٍ وَ لَيْلَهٍ فَقَالَ ابْنُ عَبَّاسٍ أَ لَسْتُمْ قَوْماً عَرَباً إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ هَلْ يُسْتَنْسَخُ الشَّيْ ءُ إِلَّا مِنْ كِتَابٍ (۵).

**[ترجمه]الدر المنثور: از ابن عباس از اين آيه «إنّا كنّا نستنسخ ماكنتم تعملون» - . جاثيه / ۲۹ - {ما از آنچه می كرديد نسخه بر می داشتيم.}پرسيده شد. پاسخ گفت: اولين چيزی كه خدا آفريد قلم بود، سپس نون را آفريد و آن دوات بود. سپس الواح را آفريـد و دنيـا و آنچه را در آن تا پايان آن اتفاق می‌افتـد را نوشت: از خلق و مخلوق، كار و كردار، از نيك و بـد، و هر چه

باشد از روزی حلال و حرام، و از هر تر و خشک. سپس هر کدام را به آنچه در شأن آن است واداشت؛ اینکه کی در دنیا می آید و تا کی در آن می ماند و تا کی فانی می شود. سپس بر آن کتاب فرشته هایی گماشت، و برای خلق هم فرشته هایی گماشت. و فرشته های گماشته بر خلق نزد فرشته گماشته بر آن کتاب می آیند و هر چه باید در روز و شب باشد و بر تقسیم آن گماشته اند، نسخه برمی دارند؛ سپس به سوی مردم می آیند و آن ها را به فرمان خدا نگه می دارند و بر جای می دارند، طبق همان نسخه ای که در دست دارند.

مردی برخاست و گفت: یا ابن عباس، ما این را نمی بینیم، فرشته ها در هر روز و شب می نویسند؟ ابن عباس گفت: آیا مگر شما مردمی عرب زبان نیستید؟ «إنّا کنّا نستنسخ ماکنتم تعملون» آیا نسخه برداری جز از کتاب است؟ - . الدر المنثور ۶ : ۳۶ -

**[ترجمه]

«۱۹»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله: فِی قَوْلِهِ إِنَّا کُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما کُنْتُمْ تَعْمَلُونَ قَالَ هِیَ أَعْمَالُ أَهْلِ الدُّنْیَا الْحَسَنَاتُ وَ السَّیِّئَاتُ تَنْزِلُ مِنَ السَّمَاءِ کُلَّ غَدَاةٍ وَ عَشِیَّةٍ مَا یُصِیبُ الْإِنْسَانُ فِی ذَلِکَ الْیَوْمِ أَوِ اللَّیْلَةِ الَّذِی یُقْتَلُ وَ الَّذِی یُغْرَقُ وَ الَّذِی یَقَعُ مِنْ فَوْقِ بَیْتٍ وَ الَّذِی یَتَرَدَّی مِنْ فَوْقِ جَبَلٍ وَ الَّذِی یَقَعُ فِی بِئْرٍ وَ الَّذِی یُحْرَقُ بِالنَّارِ فَیَحْفَظُونَ عَلَیْهِ ذَلِکَ کُلَّهُ فَإِذَا کَانَ الْعَشِیُّ صَعِدُوا بِهِ إِلَی السَّمَاءِ فَیَجِدُونَهُ کَمَا فِی السَّمَاءِ مَکْتُوباً فِی الذِّکْرِ الْحَکِیمِ (۶).

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: کَتَبَ فِی الذِّکْرِ عِنْدَهُ کُلَّ شَیْ ءٍ هُوَ کَائِنٌ ثُمَّ بَعَثَ

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۶ ص ۱۳.

۲- ۲. فی المصدر: أو فاجر.

۳- ۳. فی المصدر: فیستنسخون.

۴- ۴. فی المصدر: فیسوقونهم.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۳۶.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۳۷.

الْحَفَظَهَ عَلَى آدَمَ وَ ذُرِّيَّتِهِ فَالْحَفَظَهُ يَنْسَخُونَ مِنَ الذِّكْرِ مَا يَعْمَلُ الْعِبَادُ ثُمَّ قَرَأَ هذا كِتابُنا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ (۱).

**[ترجمه]الدر المنثور: پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله در تفسیر «إنّا كنّا نستنسخ ماكنتم تعملون» فرمود: مقصود کارهای مردم دنیا است، از نیکی ها و بدی ها. هر بامداد و شام از آسمان فرود می آیند و آنچه در آن روز و شب به انسان می رسد، آنکه کشته می شود، آنکه غرق می شود، آنکه از بالای بامش می افتد و آنکه از بالای کوه پرت می شود، آنکه در چاه می افتد و آنکه در آتش می سوزد، همه این ها را ضبط می کنند و شب به آسمان بالا می برند و درمی یابند، چنان است که در ذکر حکیم آسمان ثبت بوده.

و از ابن عباس نقل شده است که در ذکری که نزد او است، هر چه شدنی است نوشته است. سپس فرشته های نگهبان بر آدم و فرزندانش را می فرستد، و فرشته ها از آن ذکر نسخه برمی دارند، از آنچه بنده ها می کنند، سپس می خواند «هذا کتابنا ينطق عليكم بالحق إنّا كنّا نستنسخ ماكنتم تعملون» {این است کتاب ما که علیه شما به حق سخن می گوید. ما از آنچه می کردید نسخه بر می داشتیم.} - . الدر المنثور ۶ : ۳۷ -

**[ترجمه]

«۲۰»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: أَنَّ اللَّهَ جَلَّ ذِكْرُهُ خَلَقَ الْعَرْشَ فَاسْتَوَى عَلَيْهِ ثُمَّ خَلَقَ الْقَلَمَ فَأَمَرَهُ لِيَجْرِيَ بِأَمْرِهِ وَ عِظَمُ الْقَلَمِ مَا بَيْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ فَقَالَ الْقَلَمُ بِمَا أَجْرِي يَا رَبِّ قَالَ بِمَا أَنَا خَالِقٌ وَ كَائِنٌ فِي خَلْقِي مِنْ قَطْرٍ أَوْ نَبَاتٍ أَوْ نَفْسٍ أَوْ أَثَرٍ يَعْنِي بِهِ الْعَمَلَ أَوْ رِزْقٍ أَوْ أَجَلٍ فَجَرَى الْقَلَمُ بِمَا هُوَ كَائِنٌ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ فَأَثْبَتَهُ اللَّهُ فِي الْكِتَابِ الْمَكْنُونِ عِنْدَهُ تَحْتَ الْعَرْشِ وَ أَمَّا قَوْلُهُ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ فَإِنَّ اللَّهَ وَكَّلَ مَلَائِكَهً يَسْتَنْسِخُونَ مِنْ ذَلِكَ الْكِتَابِ كُلَّ عَامٍ فِي رَمَضَانَ لَيْلَهَ الْقَدْرِ مَا يَكُونُ فِي الْأَرْضِ مِنْ حَدَثٍ إِلَى مِثْلِهَا مِنَ السَّنَهِ الْمُقْبِلَهِ فَيُعَارِضُونَ بِهِ حَفَظَهَ اللَّهِ مِنَ الْعِبَادِ(۲)

كُلَّ عَشِيَّهِ خَمِيسٍ فَيَجِدُونَ مَا رَفَعَ الْحَفَظَهُ مُوَافِقاً لِمَا فِي كِتَابِهِمْ ذَلِكَ لَيْسَ فِيهِ زِيَادَهٌ وَ لَا نُقْصَانٌ وَ أَمَّا قَوْلُهُ إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ فَإِنَّ اللَّهَ خَلَقَ لِكُلِّ شَيْ ءٍ مَا يُشَاكِلُهُ مِنْ خَلْقِهِ وَ مَا يُصْلِحُهُ مِنْ رِزْقِهِ وَ خَلَقَ الْبَعِيرَ خَلْقاً لَا يَصْلُحُ شَيْ ءٌ مِنْ خَلْقِهِ عَلَى غَيْرِهِ مِنَ الدَّوَابِّ وَ كَذَلِكَ كُلُّ شَيْ ءٍ مِنَ الدَّوَابِّ وَ خَلَقَ لِدَوَابِّ الْبَرِّ وَ طَيْرِهَا مِنَ الرِّزْقِ مَا يُصْلِحُهَا فِي الْبَرِّ وَ خَلَقَ لِدَوَابِّ الْبَحْرِ وَ طَيْرِهَا مِنَ الرِّزْقِ مَا يُصْلِحُهَا فِي الْبَحْرِ فَلِذَلِكَ قَوْلُهُ إِنَّا كُلَّ شَيْ ءٍ خَلَقْناهُ بِقَدَرٍ(۳).

**[ترجمه]الدر المنثور: از ابن عباس: خداوند بزرگ، عرش را آفرید و بر آن استوار گردید، سپس قلم را آفرید و به او فرمود تا فرمان او را اجراء کند و ثبت کند. قلم آنچه میان آسمان و زمین است را بزرگ شمرد و گفت: پروردگارا، به چه جاری شوم؟ فرمود: به آنچه من آفریننده ام و در خلق من هستند، از قطره های باران یا گیاه، یا شخص، یا اثر - منظور کردار است - یا روزی، یا عمر، پس قلم جاری شد به هر چه خواهد بود تا روز قیامت، و خدا آن را در کتاب مکنون نزد خود زیر عرش ثبت کرد.

و اما اینکه فرمود: {ما از آنچه می کردید نسخه بر می داشتیم.} این است که خدا فرشته ها را گماشته و هر سالی در ماه رمضان و شب قدر، آنچه را تا شب قدر ماه رمضان آینده در زمین خواهد بود، از آن کتاب نسخه برمی دارند و آن را نگهبانانی که خدا بر بنده ها دارد، هر شب پنجشنبه با نامه عملی که نوشته اند، عرضه می کنند و تطبیق می دهند و درمی یابند که نامه عملی که حافظان بالا برده اند، مطابق است با آنچه در کتاب آن ها است، نه چیزی بیشتر است و نه کمتر. و اما اینکه فرموده: «إنّا کل شیءٍ خلقناه بقدر»، - . قمر / ۴۹ - {به راستی ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم.} خدا برای هر چیزی، آنچه مناسب او است از آفریده خود و آنچه وسیله روزی او است آفریده. شتر را برای نیازهایی که غیر آن از چهارپایان دیگر شایسته آن ها نیستند آفریده، و همچنین هستند چهارپایان دیگر که هر کدام برای نیازی مخصوص به خود هستند، و برای جانوران بیابان و پرنده هایش رزقی آفریده که شایسته آن ها در بیابان است، و برای جانوران دریا و پرنده هایش روزی شایسته در دریا آفریده و برای این است که فرموده: {ماییم که هر چیزی را به اندازه آفریده ایم.} - . الدر المنثور ۶ : ۳۷ -

**[ترجمه]

«۲۱»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: أَوَّلُ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمُ فَتَصَوَّرَ قَلَماً مِنْ نُورٍ فَقِيلَ لَهُ اجْرِ فِي اللَّوْحِ الْمَحْفُوظِ قَالَ يَا رَبِّ بِمَا ذَا قَالَ بِمَا يَكُونُ إِلَى يَوْمِ الْقِيَامَهِ فَلَمَّا خَلَقَ اللَّهُ الْخَلْقَ وَكَّلَ بِالْخَلْقِ حَفَظَةً يَحْفَظُونَ عَلَيْهِمْ أَعْمَالَهُمْ فَلَمَّا قَامَتِ الْقِيَامَهُ عُرِضَتْ عَلَيْهِمْ أَعْمَالُهُمْ وَ قِيلَ هذا كِتابُنا يَنْطِقُ عَلَيْكُمْ بِالْحَقِّ إِنَّا كُنَّا نَسْتَنْسِخُ ما كُنْتُمْ تَعْمَلُونَ عُرِضَ بِالْكِتَابَيْنِ فَكَانَا سَوَاءً(۴).

ص: ۳۷۳

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۳۷.

۲- ۲. فی المخطوطه: علی العباد.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج.

**[ترجمه]الدر المنثور: از ابن عباس روایت شده که گفت: نخستین چیزی که خدا آفرید قلم بود. پیکره قلمی از نور ساخت و به او گفته شد: در لوح محفوظ جاری شو! گفت: پروردگارا به چه چیزی بنگارم؟ فرمود: هر آنچه می شود تا روز قیامت. و چون خدا خلق را آفرید، برای مردم فرشته هایی گماشت که کارهایشان را حفظ و نگهبانی کنند، و چون روز قیامت شو، نامه های عمل آن ها به آن ها عرضه می شود، و گفته می شود: {این است کتاب ما که علیه شما به حق سخن می گوید. ما از آنچه می کردید نسخه بر می داشتیم.} دو کتاب با هم مقابله می شوند و برابر هستند و هیچ فرقی بام ندارند. – . الدر المنثور ۶ : ۳۷ –

**[ترجمه]

«۲۲»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِی قَوْلِهِ تَعَالَی کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ قَالَ إِنَّ مِمَّا خَلَقَ اللَّهُ لَوْحاً مَحْفُوظاً مِنْ دُرَّةٍ بَیْضَاءَ دَفَّتَاهُ مِنْ یَاقُوتَةٍ حَمْرَاءَ قَلَمُهُ نُورٌ وَ کِتَابُهُ نُورٌ وَ عَرْضُهُ مَا بَیْنَ السَّمَاءِ وَ الْأَرْضِ یَنْظُرُ فِیهِ کُلَّ یَوْمٍ ثَلَاثَمِائَةٍ وَ سِتِّینَ نَظْرَةً یَخْلُقُ فِی کُلِّ نَظْرَةٍ وَ یَرْزُقُ وَ یُحْیِی وَ یُمِیتُ وَ یُعِزُّ وَ یُذِلُّ وَ یَفُکُّ (۱)

وَ یَفْعَلُ مَا یَشَاءُ فَذَلِکَ قَوْلُهُ کُلَّ یَوْمٍ هُوَ فِی شَأْنٍ (۲).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس در تفسیر آیه «کل یومٍ هو فی شأن»، – . الرحمن / ۲۹ – {هر زمان او در کاری است.} گفت: راستی از آنچه خدا آفریده، لوحی است از یک درّ سپید، که دو پوسته جلدش از یاقوت سرخ است، قلمش از نور است و کتابش از نور و پهنایش به اندازه فاصله بین آسمان و زمین. هر روزی سیصد و شصت بار در آن نگاهی می کند، در هر نگاهی می آفریند، روزی می دهد، می میراند و زنده می کند، عزیز می سازد و خوار می کند، و آزاد می کند، و هر چه خواهد می کند، و این است فرموده او : «کل یومٍ هو فی شأن». – . الدر المنثور ۶ : ۱۴۳ –

**[ترجمه]

«۲۳»

وَ عَنِ الرَّبِیعِ بْنِ أَنَسٍ: فِی قَوْلِهِ تَعَالَی إِنَّهُ لَقُرْآنٌ کَرِیمٌ فِی کِتَابٍ مَکْنُونٍ قَالَ الْقُرْآنُ الْکَرِیمُ هُوَ الْقُرْآنُ وَ الْکِتَابُ الْمَکْنُونُ هُوَ اللَّوْحُ الْمَحْفُوظُ لا یَمَسُّهُ إِلَّا الْمُطَهَّرُونَ قَالَ الْمَلَائِکَةُ هُمُ الْمُطَهَّرُونَ مِنَ الذُّنُوبِ (۳).

**[ترجمه]الدر المنثور: ربیع بن انس در تفسیر قول خدای تعالی «إنّه لقرآن کریم* فی کتابٍ مَکنون»، – . واقعه / ۷۸-۷۷ – {که این [پیام] قطعا قرآنی است ارجمند،در کتابی نهفته.} گفته: قرآن ارجمند همان قرآن است، و کتاب نهفته همان لوح محفوظ که آن را لمس نمی کنند مگر پاکیزه شده ها. و گفت: پاکیزه شده ها فرشته هایند که پاک از گناهند. – . الدر المنثور ۶ : ۱۶۲ –

**[ترجمه]

«۲۴»

وَ عَنْ عُبَادَهَ بْنِ الصَّامِتِ قَالَ سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله یَقُولُ: إِنَّ أَوَّلَ مَا خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمُ فَقَالَ لَهُ اکْتُبْ فَجَرَی بِمَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی الْأَبَدِ(۴).

**[ترجمه]الدر المنثور: عباده بن صامت نقل می کند: شنیدم رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله می فرمود: به راستی نخست چیزی که خدا آفرید قلم بود، پس به او فرمود: بنویس و او جاری شد به هر آنچه باید بود تا ابد. - . الدر المنثور ۶ : ۲۵۰ -

**[ترجمه]

«۲۵»

وَ عَنْ مُعَاوِیَهَ بْنِ قُرَّهَ عَنْ أَبِیهِ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ قَالَ لَوْحٌ مِنْ نُورٍ وَ قَلَمٌ مِنْ نُورٍ یَجْرِی بِمَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ(۵).

**[ترجمه]الدر المنثور: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: «ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ»، لوحی از نور. و قلمی از نور، جاری می کند و می نویسد، هر چه شدنی است تا روز قیامت. - . الدر المنثور ۶ : ۲۵۰ -

**[ترجمه]

«۲۶»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: إِنَّ اللَّهَ خَلَقَ النُّونَ وَ هِیَ الدَّوَاهُ وَ خَلَقَ الْقَلَمَ فَقَالَ اکْتُبْ قَالَ وَ مَا أَکْتُبُ قَالَ اکْتُبْ مَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ(۶).

وَ عَنْهُ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: النُّونُ اللَّوْحُ الْمَحْفُوظُ وَ الْقَلَمُ مِنْ نُورٍ سَاطِعٍ (۷).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس گفته: به راستی خدا نون را آفرید. و آن دواتی بود و قلم را آفرید و فرمود: بنویس! گفت: چه بنویسم؟ فرمود: بنویس آنچه باید باشد تا روز قیامت. - . الدر المنثور ۶ : ۲۵۰ -

**[ترجمه]

«۲۸»

وَ عَنِ النَّبِیِّ صلی الله علیه و آله قَالَ: إِنَّ أَوَّلَ شَیْ ءٍ خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمُ ثُمَّ خَلَقَ النُّونَ وَ هِیَ الدَّوَاهُ ثُمَّ قَالَ لَهُ اکْتُبْ قَالَ وَ مَا أَکْتُبُ قَالَ

مَا کَانَ وَ مَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی

ص: ۳۷۴

۱- ۱. فی المصدر: و یغل و یفکک.

۲- ۲. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۱۴۳.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۱۶۲.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۲۵۰.

۵- ۵. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۲۵۰.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۲۵۰.

۷- ۷. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۲۵۰.

یَوْمِ الْقِیَامَهِ مِنْ عَمَلٍ أَوْ أَثَرٍ أَوْ رِزْقٍ أَوْ أَجَلٍ فَکَتَبَ مَا یَکُونُ وَ مَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ وَ ذَلِکَ قَوْلُهُ ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ ثُمَّ خَتَمَ عَلَی فَمِ الْقَلَمِ فَلَمْ یَنْطِقْ وَ لَا یَنْطِقُ (۱) إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ ثُمَّ خَلَقَ اللَّهُ الْعَقْلَ فَقَالَ وَ عِزَّتِی لَأُکَمِّلَنَّکَ فِیمَنْ أَحْبَبْتُ وَ لَأَنْقُصَنَّکَ فِیمَنْ أَبْغَضْتُ (۲).

**[ترجمه]الدر المنثور: پیغمبر صلّی اللّه علیه و آله فرمود: نخست چیزی که خدا آفرید قلم بود، سپس نون را آفرید که دوات بود، سپس به قلم فرمود: بنویس! گفت چه بنویسم؟ فرمود: آنچه بوده و خواهد بود تا روز قیامت از کردار، یا اثر، یا روزی، یا عمر، و نوشت هر چه می باشد و خواهد بود تا روز قیامت. و این است معنی قول او: «ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ» سپس مهر بر دهان قلم نهاد و دهانش را بست، و سخن نگفت و نخواهد گفت تا روز قیامت. سپس خدا عقل را آفرید و فرمود: البته تو را به کمال می رسانم در هر که او را دوست دارم، و از تو بکاهم در هر کسی که او رادشمن دارم. - . الدر المنثور ۶ : ۲۵۰ -

**[ترجمه]

«۲۹»

وَ عَنْ قَتَادَهَ وَ الْحَسَنِ قَالَ: النُّونُ الدَّوَاهُ(۳).

**[ترجمه]الدر المنثور: قتاده و حسن می گویند: نون همان دوات و مرکب است. - . الدر المنثور ۶ : ۲۵۰ -

**[ترجمه]

«۳۰»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِی الْآیَهِ قَالَ خَلَقَ اللَّهُ الْقَلَمَ فَقَالَ اجْرِ فَجَرَی بِمَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ ثُمَّ خَلَقَ الْحُوتَ وَ هِیَ النُّونُ فَکَبَسَ عَلَیْهَا الْأَرْضَ ثُمَّ قَالَ ن وَ الْقَلَمِ وَ ما یَسْطُرُونَ (۴).

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس در تفسیر این آیه می گوید: خدا قلم را آفرید و فرمود: جاری شو، پس جاری شد به هر آنچه باشد تا روز قیامت، سپس ماهی را آفرید که نون است و زمین را بر آن فشرد و سپس فرمود: {ن و قلم و آنچه می نویسند.} - . الدر المنثور ۶ : ۲۵۰ -

**[ترجمه]

«۳۱»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ: فِی قَوْلِهِ لَوْحٍ مَحْفُوظٍ قَالَ أُخْبِرْتُ أَنَّهُ لَوْحٌ وَاحِدٌ فِیهِ الذِّکْرُ وَ أَنَّ ذَلِکَ اللَّوْحَ مِنْ نُورٍ وَ أَنَّهُ مَسِیرَهَ ثَلَاثِمِائَهِ سَنَهٍ.

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس در تفسیر قول خداوند «لوح محفوظ» گفت: به من گفته اند که آن یک لوحی است و در

آن ذکر است، و آن لوح از نور است، و به مسافت سیصد سال راه.

**[ترجمه]

«۳۲»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ: خَلَقَ اللَّهُ اللَّوْحَ الْمَحْفُوظَ کَمَسِیرَهِ مِائَهِ عَامٍ فَقَالَ لِلْقَلَمِ قَبْلَ أَنْ یَخْلُقَ الْخَلْقَ اکْتُبْ عِلْمِی فِی خَلْقِی فَجَرَی بِمَا هُوَ کَائِنٌ إِلَی یَوْمِ الْقِیَامَهِ.

**[ترجمه]ابن عباس می گوید: خدا لوح محفوظ را در طول صد سال آفرید و پیش از آنکه خلق را بیافرینند، به قلم فرمود: بنویس آنچه در باره خلق خود علم دارم، پس جاری شد و نوشت آنچه هست را تا روز قیامت.

**[ترجمه]

«۳۳»

وَ عَنْ أَنَسٍ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: إِنَّ لِلَّهِ لَوْحاً مِنْ زَبَرْجَدَهٍ خَضْرَاءَ جَعَلَهُ تَحْتَ الْعَرْشِ وَ کَتَبَ فِیهِ إِنِّی أَنَا اللَّهُ لَا إِلَهَ إِلَّا أَنَا خَلَقْتُ بَضْعَهَ(۵) عَشَرَ وَ ثَلَاثَمِائَهِ خَلْقٍ مَنْ جَاءَ مَعَ شَهَادَهِ أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ أُدْخِلَ الْجَنَّهَ(۶).

**[ترجمه]الدر المنثور: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: به راستی برای خدا لوحی است از زبرجد سبز که آن را زیر عرش نهاده، و در آن نوشته: به راستی منم خدا، نیست شایسته پرستشی جز من. سیصد و ده و اندی خلق آفریدم، هر که با شهادت به اینکه شایسته پرستشی جز خدا نیست بیاید، به بهشت داخل می شود. - . الدر المنثور ۶ : ۳۳۵ -

**[ترجمه]

«۳۴»

وَ عَنْ أَنَسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله: إِنَّ بَیْنَ یَدَیِ الرَّحْمَنِ تَبَارَکَ وَ تَعَالَی لَلَوْحاً فِیهِ ثَلَاثُمِائَهٍ وَ خَمْسَ عَشْرَهَ شَرِیعَهً یَقُولُ الرَّحْمَنُ وَ عِزَّتِی وَ جَلَالِی لَا یَجِیئُنِی عَبْدٌ مِنْ عِبَادِی لَا یُشْرِکُ بِی شَیْئاً فِیهِ وَاحِدَهٌ مِنْکُنَّ إِلَّا أَدْخَلْتُهُ الْجَنَّهَ(۷).

۱- ۱. فی بعض النسخ« فلا ینطق الی یوم القیامه».

۲- ۲. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۲۵۰.

۳- ۳. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۲۵۰.

۴- ۴. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۲۵۰.

۵- ۵. فی المصدر: خلقت ثلاثمائه و بضعه عشر خلقا من جاء بخلق منها مع شهاده أن لا إله إلّا اللّه دخل الجنه.

۶- ۶. الدّر المنثور: ج ۶ ص ۳۳۵.

۷- ۷. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۳۳۵.

**[ترجمه]الـدر المنثور: انس روايت مى كنـد كه رسول خـدا صـلّى اللّه عليه و آله فرمود: به راستى در مقابـل خـداى رحمـان تبـارك و تعـالى لـوحى است كه در آن سـيصد و پـانزده شـريعت و آئين است. خـداى رحمـان مى فرمايـد: به عزت و جلالـم سوگنـد، هيـچ بنـده اى از بنـده ها نزد من نمى آيد، در حالب كه مرا يگانه بداند و شـريكى با من نگيرد و داراى يكى از آئين هاى شما باشد، جز آنكه او را به بهشت وارد مى كنم. - . الدر المنثور ۶ : ۳۳۵ -

**[ترجمه]

«۳۵»

وَ عَنِ ابْنِ عَبَّاسٍ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صلى الله عليه و آله: خَلَقَ اللَّهُ لَوْحاً مِنْ دُرَّةٍ بَيْضَاءَ دَفَّتَاهُ مِنْ زَبَرْجَدَةٍ خَضْرَاءَ كِتَابُهُ مِنْ نُورٍ يَلْحَظُ إِلَيْهِ فِي كُلِّ يَوْمٍ ثَلَاثَمِائَةٍ وَ سِتِّينَ لَحْظَةً يُحْيِي وَ يُمِيتُ وَ يَخْلُقُ وَ يَرْزُقُ وَ يُعِزُّ وَ يُذِلُّ وَ يَفْعَلُ مَا يَشَاءُ(۱).

ص: ۳۷۶

۱- ۱. الدّر المنثور: ج ۶، ص ۳۳۵ أقول الروايات فى كون خلق القلم قبل خلق العالم كثيره جدا يوثق بصدور بعضـها إجمالا، و قـد ذكرنـا مرارا ان من العـالم الزمـان و المكـان و انه ان وجـد شـى ء قبلهمـا كان غنيا عنهما، و ليس إلّا ما هو مجرد عن شوائب الماده و نقائصـها و يؤيـد ذلـك ما ورد فى كون القلم و اللوح ملكين فتفطن، و لعلّ السـر فى التعبير عنهما بالنور هو تنزههما عن ظلمات الماده و غواشـى الطبيعه كما ذكرنا فى نور النبىّ و الأئمّه عليهم الصـلاه و السـلام و على هذا فعله عدم التصـريح بالتجرد عن المـاده و الاقتصـار على الرمز و الإشـاره فى أمثـال هـذه الروايـات هى الشـفقه على عامه الناس لقصور فهم الاكثر عن درك حقيقته بل عن تصوره أيضا و اللّه العالم و كيف كان فالتصديق الاجمالى بما ورد عن النبىّ و عترته المعصومين عليهم الصـلاه و السلام فى أمثال هذه المقامات أقرب إلى السلامه و أبعد عن الخطاء و الزله و اللّه الهادى.

**[ترجمه]الدر المنثور: ابن عباس نقل می کند: رسول خدا صلّی اللّه علیه و آله فرمود: خدا لوحی از یک درّه سپید آفرید که دو پوسته جلدش از زبرجد سبز است و نوشته اش از نور است، و در هر روز سیصد و شصت بار به آن می نگرد. زنده می کند، و می میراند، و می آفریند و روزی می دهد، و عزت می‌بخشد و زبون و ذلیل می کند، و هر چه بخواهد می کند.

ناشر دیجیتالی : مرکز تحقیقات رایانه ای قائمیه اصفهان

**[ترجمه]

مراجع التصحیح و التخریج و التعلیق

اشاره

قوبل هذا الجزء بعدّه نسخ مطبوعه و مخطوطه، منها النسخه المطبوعه بطهران سنه (۱۳۰۵) المعروفه بطبعه أمین الضرب، و منها النسخه المطبوعه بتبریز و منها النسخه المخطوطه النفیسه لمکتبه صاحب الفضیله السیّد جلال الدین الأرمویّ الشهیر ب «المحدّث» و اعتمدنا فی التخریج و التصحیح و التعلیق علی کتب کثیره نسرد بعض أسامیها:

«۱»

القرآن الکریم.

«۲»

تفسیر علیّ بن إبراهیم القمّی المطبوع سنه ۱۳۱۱ فی ایران

«۳»

تفسیر فرات الکوفیّ المطبوع سنه ۱۳۵۴ فی النجف

«۴»

تفسیر مجمع البیان المطبوع سنه ۱۳۷۳ فی طهران

«۵»

تفسیر أنوار التنزیل للقاضی البیضاویّ المطبوع سنه ۱۲۸۵ فی استانبول

«۶»

تفسیر مفاتیح الغیب للفخر الرازیّ المطبوع سنه ۱۲۹۴ فی استانبول

«۷»

الاحتجاج للطبرسیّ المطبوع سنه ۱۳۵۰ فی النجف

«۸»

اصول الکافی للکلینی المطبوع سنه- فی طهران

«۹»

الاقبال للسیّد بن طاوس المطبوع سنه ۱۳۱۲ فی طهران

«۱۰»

تنبیه الخواطر لورّام بن أبی فراس المطبوع سنه- فی طهران

«۱۱»

التوحید للصدوق المطبوع سنه ۱۳۷۵ فی طهران

«۱۲»

ثواب الأعمال للصدوق المطبوع سنه ۱۳۷۵ فی طهران

«۱۳»

الخصال الأعمال للصدوق المطبوع سنه ۱۳۷۴ فی طهران

«۱۴»

الدرّ المنثور للسیوطیّ

«۱۵»

روضه الکافی للکلینی المطبوع سنه ۱۳۷۴ فی طهران

«۱۶»

علل الشرائع الصدوق المطبوع سنه ۱۳۷۸ فی قم

«۱۷»

عیون الأخبار للصدوق المطبوع سنه ۱۳۷۷ فی قم

«۱۸»

فروع الکافی للکلینی المطبوع سنه- فی-

«۱۹»

المحاسن للبرقیّ المطبوع سنه ۱۳۷۱ فی طهران

«۲۰»

معانی الاخبار للصدوق المطبوع سنه ۱۳۷۹ فی طهران

«۲۱»

مناقب آل أبی طالب لابن شهرآشوب المطبوع سنه ۱۳۷۸ فی قم

«۲۲»

من لا یحضره الفقیه للصدوق المطبوع سنه ۱۳۷۶ فی طهران

«۲۳»

نهج البلاغه للشریف الرضی المطبوع سنه- فی مصر

«۲۴»

اسد الغابه لعزّ الدین ابن الأثیر المطبوع سنه- فی طهران

«۲۵»

تنقیح المقال للشیخ عبد اللّه المامقانی المطبوع سنه ۱۳۵۰ فی النجف

«۲۶»

تهذیب الاسماء و اللغات للحافظ محیی الدین بن شرف النوری المطبوع فی مصر

«۲۷»

جامع الرواه للاردبیلی المطبوع سنه ۱۳۳۱ فی طهران

«۲۸»

خلاصه تذهیب الکمال للحافظ الخزرجی المطبوع سنه ۱۳۲ فی مصر

«۲۹»

رجال النجاشی المطبوع-- فی طهران

«۳۰»

روضات الجنات للمیرزا محمّد باقر الموسوی المطبوع سنه ۱۳۶۷ فی طهران

«۳۱»

الکنی و الألغاب للمحدّث القمی المطبوع-- فی صیدا

«۳۲»

لسان المیزان لابن حجر العسقلانی المطبوع-- فی حیدرآباد الدکن

«۳۳»

الرواشح السماویه للسید محمّد باقر الحسینی الشهیر بالداماد المطبوع سنه ۱۳۱۱ فی ایران

«۳۴»

القبسات للسید محمّد باقر الحسینی الشهیر بالداماد المطبوع سنه ۱۳۱۵ فی ایران

«۳۵»

رساله مذهب ارسطاطا لیس للسید محمّد باقر الحسینی الشهیر بالداماد المطبوعه بهامش القبسات

«٣۶»

اثولوجيا المنسوب إلى ارسطاطا ليس المطبوعه بهامش القبسات

ص: ٣٨٠

«۳۷»

رساله الحدوث لصدر المتألهين المطبوع سنه ۱۳۰۲ فی ایران

«۳۸»

الشفاء للشیخ الرئیس ابی علی بن سینا المطبوع سنه ۱۳۰۳ فی ایران

«۳۹»

**[ترجمه]التجرید تألیف المحقق الطوسی للعلامه الحلّیّ المطبوع سنه ۱۳۶۷ فی قم

«۴۰»

عین الیقین للمولی محسن الفیض الکاشانی المطبوع سنه ۱۳۱۳ فی طهران

«۴۱»

مروج الذهب للمسعودی المطبوع سنه ۱۳۴۶ فی مصر

«۴۲»

القاموس لمحیط للفیروزآبادی المطبوع سنه ۱۳۳۲ فی مصر

«۴۳»

الصحاح للجوهریّ المطبوع سنه ۱۳۷۷ فی مصر

«۴۴»

النهایه لمجد الدین ابن الاثیر المطبوع سنه ۱۳۱۱ فی مصر

ص: ۳۸۱

**[ترجمه]

شرح

التجرید تألیف المحقق الطوسی للعلامه الحلّیّ المطبوع سنه ۱۳۶۷ فی قم

«۴۰»

عين اليقين للمولى محسن الفيض الكاشانى المطبوع سنه ۱۳۱۳ فى طهران

«۴۱»

مروج الذهب للمسعودى المطبوع سنه ۱۳۴۶ فى مصر

«۴۲»

القاموس لمحيط للفيروزآبادى المطبوع سنه ۱۳۳۲ فى مصر

«۴۳»

الصحاح للجوهرىّ المطبوع سنه ۱۳۷۷ فى مصر

«۴۴»

النهايه لمجد الدين ابن الاثير المطبوع سنه ۱۳۱۱ فى مصر

**[ترجمه]ص: ۳۸۲

**[ترجمه]

کلمه المصحّح

بسـمه تعالی إلی هنا تمّ الجزء الأوّل من المجلّد الرابع عشـر کتاب السـماء و العالم من بحار الأنوار و هو الجزء الرابع و الخمسون حسب تجزئتنا من هذه الطبعه البهیّه.

و قد قابلناه علی النسخه الّتی صحّحها الفاضل الخبیر الشیخ محمّد تقیّ الیزدیّ بما فیها من التعلیق و التنمیق و اللّه ولیّ التوفیق.

محمد الباقر البهبودی

ص: ۳۸۲

**[ترجمه]ص: ۳۸۳

ص: ۳۸۴

**[ترجمه]

تعريف مركز

بسم الله الرحمن الرحيم

هَلْ يَسْتَوِي الَّذِينَ يَعْلَمُونَ وَالَّذِينَ لَا يَعْلَمُونَ

الزمر: ۹

المقدمة:

تأسّس مركز القائمية للدراسات الكمبيوترية فى أصفهان بإشراف آية الله الحاج السيد حسن فقيه الإمامى عام ۱۴۲۶ الهجرى فى المجالات الدينية والثقافية والعلمية معتمداً على النشاطات الخالصة والدؤوبة لجمع من الإخصائيين والمثقفين فى الجامعات والحوزات العلمية.

إجراءات المؤسسة:

نظراً لقلة المراكز القائمة بتوفير المصادر فى العلوم الإسلامية وتبعثرها فى أنحاء البلاد وصعوبة الحصول على مصادرها أحياناً، تهدف مؤسسة القائمية للدراسات الكمبيوترية فى أصفهان إلى التوفير الأسهل والأسرع للمعلومات ووصولها إلى الباحثين فى العلوم الإسلامية وتقدم المؤسسة مجاناً مجموعة الكترونية من الكتب والمقالات العلمية والدراسات المفيدة وهى منظمة فى برامج إلكترونية وجاهزة فى مختلف اللغات عرضاً للباحثين والمثقفين والراغبين فيها.

وتحاول المؤسسة تقديم الخدمة معتمدة على النظرة العلمية البحتة البعيدة من التعصبات الشخصية والاجتماعية والسياسية والقومية وعلى أساس خطة تنوى تنظيم الأعمال والمنشورات الصادرة من جميع مراكز الشيعة.

الأهداف:

نشر الثقافة الإسلامية وتعاليم القرآن وآل بيت النبیّ عليهم السلام

تحفيز الناس خصوصا الشباب على دراسة أدقّ فى المسائل الدينية

تنزيل البرامج المفيدة فى الهواتف والحاسوبات واللابتوب

الخدمة للباحثين والمحققين فى الحوازت العلمية والجامعات

توسيع عام لفكرة المطالعة

تهميد الأرضية لتحريض المنشورات والكتّاب على تقديم آثارهم لتنظيمها فى ملفات الكترونية

السياسات:

مراعاة القوانين والعمل حسب المعايير القانونية

إنشاء العلاقات المترابطة مع المراكز المرتبطة

الاجتنباب عن الروتينية وتكرار المحاولات السابقة

العرض العلمى البحت للمصادر والمعلومات

الالتزام بذكر المصادر والمآخذ فى نشر المعلومات
من الواضح أن يتحمل المؤلف مسؤولية العمل.

نشاطات المؤسسة:
طبع الكتب والملزمات والدوريات
إقامة المسابقات فى مطالعة الكتب
إقامة المعارض الالكترونية: المعارض الثلاثية الأبعاد، أفلام بانوراما فى الأمكنة الدينية والسياحية
إنتاج الأفلام الكرتونية والألعاب الكمبيوترية
افتتاح موقع القائمية الانترنتى بعنوان : www.ghaemiyeh.com
إنتاج الأفلام الثقافية وأقراص المحاضرات و...
الإطلاق والدعم العلمى لنظام استلام الأسئلة والاستفسارات الدينية والأخلاقية والاعتقادية والردّ عليها
تصميم الأجهزة الخاصة بالمحاسبة، الجوال، بلوتوث Bluetooth، ويب كيوسك kiosk، الرسالة القصيرة ((sms
إقامة الدورات التعليمية الالكترونية لعموم الناس
إقامة الدورات الالكترونية لتدريب المعلمين
إنتاج آلاف برامج فى البحث والدراسة وتطبيقها فى أنواع من اللابتوب والحاسوب والهاتف ويمكن تحميلها على ٨ أنظمة؛
JAVA.١
ANDROID.٢
EPUB.٣
CHM.۴
PDF.۵
HTML.۶
CHM.٧
GHB.٨
إعداد ۴ الأسواق الإلكترونية للكتاب على موقع القائمية ويمكن تحميلها على الأنظمة التالية
ANDROID.١
IOS.٢
WINDOWS PHONE.٣
WINDOWS.۴

وتقدّم مجاناً فى الموقع بثلاث اللغات منها العربية والانجليزية والفارسية

الكلمة الأخيرة

نتقـدم بكلمـة الشـكر والتقـدير إلى مكاتب مراجع التقليـد منظمات والمراكز، المنشورات، المؤسـسات، الكتّاب وكل من قدّم لنا المساعدة فی تحقيق أهدافنا وعرض المعلومات علينا.

عنوان المكتب المركزی

أصفهان، شارع عبد الرزاق، سوق حاج محمد جعفر آباده ای، زقاق الشهيد محمد حسن التوكلی، الرقم ١٢٩، الطبقة الأولی.

عنوان الموقع : : www.ghbook.ir

البريد الالكترونی : Info@ghbook.ir

هاتف المكتب المركزی ٠٣١٣۴۴٩٠١٢۵

هاتف المكتب فی طهران ٨٨٣١٨٧٢٢ ـ ٠٢١

قسم البيع ٠٩١٣٢٠٠٠١٠٩شؤون المستخدمين ٠٩١٣٢٠٠٠١٠٩.

مركز القائمية اصبهان
للبحوث والتحريات الكمبيوترية
www
للحصول على المكتبات الخاصه الاخرى
ارجعوا الى عنوان المـركز من فضلـكم
www.Ghaemiyeh.com
www.Ghaemiyeh.net
www.Ghaemiyeh.org
www.Ghaemiyeh.ir
و للايصاءِ من فضلكم
۰۹۱۳ ۲۰۰۰ ۱۰۹